

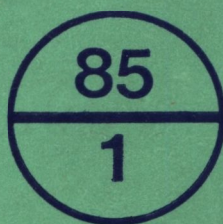
HB5185/a

MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

1986 MAR 24

A TARTALOMBÓL

Orbán Sándor: A felszabadulás utáni Magyarország történeti ábrázolásának néhány problémája

Vida István: A magyar népi demokrácia pártpolitikai struktúrája 1944–48

Benkő Péter: Eszmei-politikai viták a Nemzeti Parasztpártban 1948 nyarán

Zinner Tibor: Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések, igazoló eljárások 1945–49

Csicskó Mária: Képviselői pályaképek 1947–53

Gyarmati György: A „sorsforduló” (1944. október–1945. október) történelmi irodalmának válogatott bibliográfiája

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVIII. ÉVFOLYAM, 1985. I. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, **KEREKES LAJOS**, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

A szerkesztőség munkatársa:

VIKOL KATALIN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53, — Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Orbán Sándor</i> : A felszabadulás utáni Magyarország történeti ábrázolásának néhány problémája	1
<i>Szinai Miklós</i> : A Békepárt és a magyar nemzeti ellenállás történetéhez	8
<i>Vida István</i> : A magyar népi demokrácia pártpolitikai struktúrája 1944–48.....	26
<i>Benkő Péter</i> : Eszmei-politikai viták a Nemzeti Parasztpártban 1948 nyarán	54

KÖZLEMÉNYEK

<i>Stark Tamás</i> : Meghalt, eltűnt, fogságba esett. Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztései	80
<i>Lipcsény Ildikó</i> : A romániai Magyar Népi Szövetség 1944–48.....	96
<i>Zinner Tibor</i> : Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–49	118
<i>Csicskó Mária</i> : Képviselői pályaképek 1947–53	141
<i>Belényi Gyula</i> : Változások az ipari munkaerőpiacon 1948–56.....	167
<i>Gyarmati György</i> : A „sorsforduló” (1944. október–1945. október) történeti irodalmának válogatott bibliográfiája	191

ORBÁN SÁNDOR

A felszabadulás utáni Magyarország történeti ábrázolásának néhány problémája*

A jelenkor vagy félmúlt történeti ábrázolása csupán újabb kísérlete a hazai történetírásnak. Nemcsak – ami értelemszerű – tárgya folytán, hanem mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy nem tudhatja magát olyan előzmények vagy hagyományok szerves folytatójának, mint akár a jelenkort meglehetősen tág értelemben felfogó francia (*Histoire Contemporaine*) és különösen angol (*contemporary* vagy *current history*) vagy akár az emberöltőnyi időhosszban gondolkozó német (*Zeitgeschichte*) jelenkor történetírás.

Mindezekre azért sem öncélúság utalni, mert egyáltalán nem lehet eltekinteni attól, hogy ezek keretében, főleg angol és német nyelvterületen, ma még inkább, mint valaha, többen (honiak és emigránsok) foglalkoznak régióink szocialista országai, köztük Magyarország jelenkori történetével is. Nos e történészek világnyelveken – és többnyire persze magyarul is – megjelent munkái nemcsak a külföldi, de a hazai közvéleményre is jelentős befolyást gyakorolnak. Ezért is, amikor hazai jelenkor történetírásról esik szó, soha nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy rajta kívül van egy másik is, amely a tőle eltérő vagy éppen ellentétes szemlélete ellenére is része az ország jelenkorával foglalkozó történetírásnak. Ezt tudomásul véve, ugyanakkor határozottan vissza kell utasítani azoknak a monopolizálási törekvését, akik azt tartják, hogy feltételeiknél fogva egyedül ők képesek és illetékesek az ország e korszakának valóságghú történeti bemutatására.

E visszautasítás és a szüntelen kritikai magatartás persze nem ment föl a saját gyengeségek és problémák számbavétele alól. Visszatérve ezekhez, nyomban jelezni is kell, hogy a hazai kísérlet nemcsak a hagyományokat nélkülözte, de éppen olyan időszakban – az ötvenes évek első felében – kezdődött, amikor az abszolút kritika és tagadás pozíciójából még azokat az igen vékony szálakat is elvágták, amelyek a jelenkortörténet művelését a hazai történetírás modern kori próbálkozásaival köthették volna össze. Mindez annál inkább is lehetséges volt, mert azok – és erre nézve elég csak a felszabadulás 10. évfordulójára megjelent tanulmánykötet történész szerzőinek listáját áttekinteni –, akik a jelenkort felvállalták, többnyire fiatalok voltak és tüzetesebben alig ismerhették a korábbi irányzatok, iskolák érdemes hagyományait.

*E vázlatos áttekintés alapjait az MTA II. Osztályának írt „Magyarország felszabadulás utáni fejlődésével foglalkozó történeti kutatás helyzetéről” szóló 1984. januári jelentés, valamint a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság: „A szocialista Magyarország a nyugati polgári történetírásban” témával foglalkozó októberi ülésének referátumai képezik. Éppen ezért, valamint műfajánál fogva, az áttekintés külön nem hivatkozik forrásokra.

Úgy tűnt, hogy van abban valami jó is, hogy „fertőzetlen” friss elmék derítik föl a múlt olyan újabb ismeretlen terepét, amelyet még nem járt be történész. Tárgy és kutatója látszott akkor szerencsésen egymásra találni. Azonban a fertőzetlenség a kellő immunitás hiányát is jelentette. A jelenkortörténet művelésének nem volt meg az a szervesen kiküzdött belső védettsége, amely megóvta volna a több oldalról is rá leselkedő veszélyekkel szemben. E helyett, látszólag talán túladagoltan is, külső védelmet élvezett. Mint azonban csakhamar kiderült, ez még a napsütéses szélárnyékban is elég-telen volt, nemhogy a változó történelmi széljárással szemben, kiváltképpen ha az időnként viharossá, sőt zivatarossá is válik.

Amikor az 1956-os válság különösen felhívta a Nyugat figyelmét Magyarországra, nem ütközött tehát nehézségekbe, nem talált kemény partnerra az ottani ugyancsak támadólag viselkedő jelenkor történetírás. Részben az ötvenes évek második felétől amúgy is a felélenkülő és immár a szocialista tábor országait célba vevő „keletkutatás” (pl. az NSZK-ban az Ostforschung intézmények egész sora jött létre vagy alakult újjá), részben a tömeges emigráció tevékenysége keretében sorjában jelentek meg az országnak nemcsak az 1956/57-es helyzetét, de az egész felszabadulás utáni történetét kedvezőtlen színben bemutató írások. Kevés kivételtől eltekintve a jelenkortörténet hazai művelői nemigen mérték és nem is akkor mérhették fel ezeknek az írásoknak a külföldi közvéleményt orientáló hatását. Olyan munka itthon pedig mindössze néhány látott napvilágot, amely ha nem is az egész időszakkal, de legalább 1956-tal kapcsolatban felvette volna velük a vitát. Minderre pedig annál is inkább szükség lett volna, mert a hazai közvélemény is komoly és értő tisztázást várt a korról foglalkozó történetírástól.

A hazai jelenkor-történetírásról tehát már a kezdetek másnapján kitűnt, hogy diszciplináris helye és funkciója, s ami ezektől elválaszthatatlan: módszerei és forráslehetőségei teljesen tisztázatlanok és fölöttébb bizonytalanok. A kérdés valójában még csak fel sem vetődött, hogy úgy kell-e tekinteni a jelenkortörténet művelését, mint a letűnt időszakok vizsgálatának pusztán meghosszabbítását, avagy inkább afféle „alkalmazott” társadalomtudományi kutatás az, s funkciója sem más, mint folyamatosan követni és regisztrálni, jobb esetben kritikusan visszaigazolni egy meghatározott politikai rendszernek vagy még szűkebben: a mindenkori politikai vezetésnek a társadalmi élet valamennyi szféráját érintő és alakító tevékenységét, teljesítményét? Vagy — ha ez egyáltalán nem képtelenség —, ez is, az is egyszerre?

Kezdetben — az ötvenes években — gyakorlatilag úgy tekintették a jelenkortörténet művelését, mint az adott politikai vezetés apológiáját, propagandájának afféle megalapozását és a történelmi szférára való kiterjesztésének eszközét. Nem mintha a dogmatizmus virágzásának ebben az időszakában a többnyire citátumokban megfogalmazott preconcepciók visszhangzása, egyszersmind történelmi anyaggal való illusztrálása: a történetietlen analógiák és az erőltetetten didaktikus aktualizálások és úgynevezett tanulmányok csak a jelenkor történetírás sajátjai lettek volna. Tény azonban, hogy az volt a leginkább iskolázatlan és védtelen ezektől, éppen ezért, de persze más okból is, megújulásához is hosszabb időre volt szükség. Annál is inkább, mert nemcsak hogy alkalmas terápiában nem részesült, de — ha többekben tudatosult is annak szüksége — önvizsgálata igazán meg sem történt.

Mindazonáltal a felszabadulás utáni időszak különböző kérdéseivel foglalkozó kutatók azt kívánták bizonyítani újabb munkáikban, hogy szakítanak a jelenkor történet-

írás korábbi értelmezésével, s azt mintegy kompenzálандó, a történettudomány hagyományos követelményeihez igazodnak. Erre nem kis ösztönzést adtak azok a hatvanas évektől kinyilvánított elvárások, amelyek a jelenkor történetírásától azóta is a valóság totalitásának bemutatását igénylik, s főleg ezekkel az elvárásokkal összhangban akkor megnyílt újabb s újabb forrásfeltárási lehetőségek. A kutatás — mint azt a felszabadulás 20. évfordulójára megjelent tanulmánykötet és az az idő tájt valamint a később publikált számos monográfia is bizonyítja — valóban jelentős forrásanyagot hozott felszínre, és kellő kritikával értelmezve és feldolgozva azt, igen érdekes, a vizsgált korszaknak a korábbi ábrázolásokhoz képest realisabb megítélését segítő új következtetésekkel állt elő. Már-már várható volt, hogy ha a történetírás egészéhez képest fáziskéséssel is, a jelenkortörténet művelése is megszabadul kezdeti terheitől és valóban előrehalad betagozódása a történettudományba.

Később azonban úgy tűnt — vagy legalábbis e sorok írója úgy látja —, hogy e folyamat lelassult, elakadt. Ennek okait keresve, természetesen könnyű eljutni a megnehezült nemzetközi helyzethez, a gazdaság és a mindennapi élet feltételeinek kedvezőtlenebbé válásához. Míg nyugaton: az NSZK-ban és az angolszász országokban eközben is sorra szabadulnak fel a különböző levéltári fondok és bizonyos fáziselőnyre tehet szert régiók országainak, kiváltképpen ez országok külpolitikai viszonylatainak bemutatása, addig nálunk — inkább megszokásból, semmint szükségszerűségből — azzal próbálnak hozzájárulni a gondok tompításához, hogy szűkítik a felhasználható források körét. Pontosabban: a felszabadulás utáni évtizedek problémáinak kutatásában továbbhaladni még csak lehetne, de nem feltétlen kíváncsú és nem is tesz mindenkor jót azok válogatás nélküli megírása és publikálása.

Persze félreértés ne essék, hiszen aligha van olyan ország és rendszer, amely államtitkait — legyenek azok külpolitikai, gazdasági vagy személyi ügyekhez kapcsolódóak — ne őrizné féltően és ne lenne tekintettel szövetséges partnerei érdekeire. Itt azonban másról van szó: olyanfajta kettősségről, amely egyszersmind a korszak forrásainak különböző problémák szerinti kutathatóságában is megkülönböztetést tesz és lépcsőzetességet jelöl meg. Nem is szólva az ebben könnyen érvényre jutható szubjektivizmusról, esetlegességről — melyek magukban sem kedveznek a tudománynak — eredményeiben is több ponton vitatható az ilyen megoldás. A korszakkal foglalkozó történészek, különösen a fiatalabbak, nem tudván maradéktalanul eleget tenni a növekvő elvárásoknak, elkedvetlenednek, bizonytalanná válnak. Az meg különösen jövátéhetetlen, hogy meg-inognak abban a minden tudománynál nélkülözhetetlen felfedezői és alkotói reményben és meggyőződésben, hogy egyedül az értő tehetség és a kitartó szorgalom, nem pedig a megkülönböztetett kutatói helyzet és kutatási lehetőség vezethet eredményekhez, a valóság teljesebb megismeréséhez. Ha elszánásuk, hogy mégis a korszak kutatását folytatják, meg is marad, tájékozódásuk óhatatlanul arra fordul, ahonnet új forrásokat, információkat nyerhetnek.

Nem kétséges, az ilyen információs források közül is a leginkább kézenfekvőnek a nyugati polgári jelenkortörténeti írások tűnnek, amelyek ma már — kivéve az ostobán reakciókat — messze nem a három vagy akár két évtizeddel korábbi hangon tárgyalják a felszabadulás utáni és kiváltképpen az utolsó másfél évtized Magyarországnak fejlődését. S ha kiindulópontjuk, hol láthatóan, hol rejtetten szovjet- és kommunistaellenes, és hirdetett szándékuk szerint is többet akarnak a szocializmus valamiféle megreformá-

lásánál, forrásaik – ha tendenciózusan használják is fel azokat – lényegesen gazdagabbak, mint annak előtte voltak, amikor még az elzárkózás folytán alapvetően a kiszívárgott vagy megszerzett szenzációkra és főleg a politikai emigráció ugyancsak szubjektív információira voltak utalva.

Ezt a gyarapodást a nyugati levéltárak fondjainak folyamatos felszabadításán túl mindenekelőtt olyan iratgyűjtemények, naplók és memoárok megszerzése teszi számukra lehetővé, amelyek itthon nemigen, illetve pontosabban: csak az ő közvetítésükkel jöhetnek számításba. Ugyanakkor statisztikai információik is meglehetősen tárgyúak. Nem utolsósorban az is csábító, hogy ezeket az írásokat többnyire a térség országainak komparatistikus módszerrel történő együttes vizsgálata és alkalmasint az interdiszciplinaritásra való törekvés jellemzi. A nyelvi korlátokat ma már több-kevesebb nehézséggel lebíró hazai kutatók okkal tekintenek tehát úgy ezekre, mint amelyek nemcsak kritikájuk tárgyát, de olyan forrást is képeznek, amelyből meríteni lehet. Probléma csak ezeknek az írásoknak a tudatos vagy kényszerű abszolutizálásából és a hazai kontrollforrások felhasználásáról való lemondásból fakadhat.

A jelenkor-történetírás problémáinak azt a következő körét, amely már nemcsak az adott nemzetközi feltételeket, illetve a belőlük levont következtetéseket foglalja magába, hanem önnön belső sajátosságait is, szívesen illeti a szakma, de a közvélemény is a „történelmi távlat hiánya” összefoglaló elnevezéssel. Nem e vázlat dolga kitérni annak a fogalmi „csúsztatásnak” az elemzésére, amely szerint a távlat hiányában gyakorta azt értik, és előszeretettel sugalmazzák is, hogy a jelenkor, a félmúlt valójában már nem is igazi történelem. Mindazonáltal leszögezhető, hogy legalább annyira abszolút és objektív a tegnaptól a mába tartó átmenetnek, mint történelmi folyamatnak az egysége, mint amennyire viszonylagos és alanyi belátástól függő a kellő távlat fogalma.

Éppen a távlat hiányának az iménti felfogása alapján sokan szívesen vallják, hogy az irodalom, a művészet és a filmipar sokkalta alkalmasabb – és persze hatásosabb is – a történetírásnál a jelenkor, a félmúlt interpretálására. S valóban, míg a távolabbi múlttól jobbra csak a történelmi kutatás által felszínre hozott jelenségeket – természetesen a maguk formanyelvén – dolgozzák fel ezek, addig a félmúltban, a jelenkorban a kényesebb szituációk bemutatásánál és a kockázatos igazságok bátrabb kimondásánál is előbbre látszanak járni a történészeknél. Bár az a formula, hogy amíg a történettudomány tiltott területként kezeli a jelenkor egyes kérdéseit, addig is legalább az irodalom, a film lebbentse fel valamelyest a titkok fátylát ezekről – nos ez a formula jobban ismert az egyes alkotások bemutatkozásából és kritikáiból, mint az ösvényvágók csendes vállalása és igyekezete.

Mégis tévedés lenne azt hinni, hogy valamiféle jól eladható szenzációk kereséséről és prezentálásáról van szó. Egyáltalán nem. Minden gondolkozó-érző embert izgatják, megrendítik a saját közösségének tegnapi konfliktusai. A művész azonban ki is tudja fejezni ezt a felemelő vagy lesújtó megrendülést. Egyéni sorsokba sűrítve és ha kell, nem egyszerűen tipikus, hanem extrém helyzetekben, éppenséggel olyanokban is, amelyek előfordulhattak volna, de valójában soha nem jöttek létre. Nos, a történész, a jelenkor ábrázolója ahhoz kötött, ami és ahogyan történt és nem az egyessel, hanem a közösséggel. Nem is szólva arról, hogy ugyanakkor előadásában is szüntelen szakmája törvényei szerint kell eljárnia a jelenségek és folyamatok fogalmi megragadásában és

általánosításában. Igaz viszont, hogy arra már semmi vagy senki nem kényszeríti, hogy a mindennapi életet és a kor váltakozó hangulatát a történeti ábrázolás során mellőzze.

Nem kétséges, vannak a történeti távlat problémájának olyan vetületei, amelyeken meglehetősen jól érzékelhető a cezúra e távlat megléte és hiánya között. Elég csak az iménti, látszólag gyakorlati jelentőségű, valójában azonban minden fontosabb elvi kérdés végső lecsapódását jelző forrásmizériára utalni. Azonban itt sem csak arról van szó, hogy a kellő távlattal megszűnik létezni a történésznek a kutatásban különben megálljt parancsoló államtitok jelentősége, de arról is, hogy hiába van e, persze nem jelentéktelen ponton túl források bővében a jelenkortörténet kutatója, soha nem lehet teljes és kizárólagos jogosítványa arra, hogy korszakáról úgy közvetítsen információkat, mint ahogyan kollégái a korábbi időszakról, kiváltképpen pedig a régműltről tehetik. Utóbbiak ugyanis, még ha szűkét érzik is forrásaiknak, joggal hihetik, hogy a kutatás totalitásával kapcsolatos tudományos követelményeknek eleget tettek. E bizonyosságukban mindenkor megerősíti őket az a körülmény, hogy az általuk vizsgált történeti jelenségek, folyamatok szinte teljesen lezárultak, kifejlésük és eredményük vagy egyáltalán mindaz, ami nyomukban létrejött, segíti, ha nem is igazolni, de legalább magyarázni azokat. A jelenkortörténet művelője viszont szüntelen hiányát szenvedti az ilyen alapvető jelentőségű bizonyítékoknak. És a kortárs, aki akaratlanul is megszokta a történeteknek a kifejeletekkel, az eredményekkel való hitelesítését, most is azt keresi és arra vár. Ilyent azonban a jelenkortörténész soha, csupán a mindenkori történeti holnap nyújthat.

Más oldalról közelítve meg a forrásokat, illetve a források közvetítéséhez való viszonyt, az is könnyen belátható, hogy a jelenkortörténész vizsgálódásának tárgya: a közelmúlt vagy félmúlt, egyúttal kortársai egy részének is olyan közvetlen élménye, tapasztalata, amelyet az az élet rendje szerint az azóta születettekre is átörököített. Aztán nem is szólva az óriási apparátussal rendelkező fejlett tömegkommunikáció különböző eszközeiről, amelyek jelenkorunkról olyan folyamatos és passzívan befogadható híradás hordozói, hogy mellettük – lett légyen a híradás bármily dilettáns termék – a kutató eltörpül. A távolabbi múlt kutatója viszont mennél inkább kevés, mások által is közvetíthető forrás árulkodik koráról, annál inkább óriássá nő a források üzenetének átadásában. Ismét más kérdés, hogy bár e kedvezőbb helyzet jobban lehetővé teszi számára a dilettantizmus határozott visszautasítását, mégis lehetnek bizonyos hátrások, amikor már nem is a kutatói teljesítmény, hanem pusztán a tárgy az, amely önmagában érték hordozóvá válik.

A jelenkortörténet kutatás e könnyen belátható forrásnehézségeivel, illetve a történeti tények közvetítésének problémáival kapcsolatban persze joggal tehető az az ellenvetés, miszerint mindezek a nehézségek bőven kiegyenlítést nyernek egyrészt azzal, hogy a korszak kutatója – eltérően a régműlttel foglalkozó kollégáitól – a kortársak megszólaltatásával és a kor tárgyakban alakot öltött műveinek számbavételével szinte tetszőlegesen gyarapíthatja forrásait. Másrészt a jelenkorról szóló információk áradása meg is könnyítheti a dolgát, hiszen olvasóinak van mihez társítani az általa közvetített ismereteket, megláttatott összefüggéseket és törvényszerűségeket.

Csakhogy ezzel kapcsolatban és ezen túl is a jelenkortörténész szembekerül a nehézségeknek egy további, a mennyiségileg is megragadható távlat, illetve távlati hiány egy másik – úgymond minőségi – oldalával is. Mindez nemcsak egyszerűen abból a

kettősségből vagy diszkrepanciából fakad, amely az ő marxista szemlélete és a köztudat vagy annak egy része között fennáll. Hiszen ilyenre – akárcsak a forradalmaknak vagy még inkább a vallásháborúknak a történetírás és a köztudaton belüli vagy éppen a kettő közötti különböző, sőt ellentétes megítélésre gondolva – még a jelenkort messze megelőző időkben is lehetne bőven példát felhozni. Természetesen e példák a jelenhez közelítve egyre inkább gyarapodnak, sőt azt a kettősséget és ellentétet figyelembe véve, amely a hazai marxista és a nyugati polgári jelenkortörténet ábrázolás szemlélete között fennáll, már kizárólagossá is válnak.

Itt azonban többről, már arról van szó, hogy amit a jelenkor történetének művelője felvállalt, az nem pusztán folytatása a korábbiaknak, hanem – éppen mert a tőkés formációt felváltotta a szocializmus – tagadása és meghaladása is annak. Éppen ezért a történész nemcsak a szemlélet, hanem a közvetlenül megélt és átörökölt élmények és tapasztalatok szférájában is szembesül a már eredendően rendkívül rétegzett köztudattal. S ennek a rétegzettsége csak tovább mélyül e tapasztalatokat és élményeket különbözőképpen vagy éppen ellentétesen interpretáló tömegkommunikáció vagy jelenkor történetírás hatására. Valójában ebben az összefüggésben van különös jelentősége annak a más értelmezésnek és szemléletnek is, amely a nyugati híradásokban és jelenkortörténet írásokban nyer megfogalmazást.

Volt idő, amikor a történelmi távlat problémájának itt áttekintett különböző vetületeit egyszerűen a hivatalos és a történészi megítélések kettősségére szűkítették. Mindez nemcsak azért volt elégtelen, mert a köztudati tényezővel nem – vagy csak a közérthetőség szempontjából, mint formai kérdéssel – számoltak, hanem azért is, mivel úgy kezelték azt a kettősséget, mint egy elhanyagolható ellentmondást, amelyet a szocializmus építését vezető marxista párt stratégiája és a marxista társadalomtudomány irányultságának feltételezett egybeesése alapján át lehet hidalni.

Nos, ez az áthidalás nem következhetett be, mivelhogy egyre inkább kitűnt, és megfogalmazást is nyert a kettőnek a szemléleti alapok egységén belüli funkcionális különbsége. Az tudniillik, hogy amíg a marxista párt stratégiáján felépülő politika olyan taktikai elemeket tartalmaz, amelyek meghatározott célokhoz és szándékokhoz igazodnak, addig a tudománynak és a történettudománynak ez újabb hajtásának: a jelenkor-kutatásnak is a megismerés a feladata. E megismerési folyamat természetesen nem nélkülözhet bizonyos, minden tudományra jellemző öntörvényűséget sem, és ugyanakkor ehhez képest megvannak a maga sajátos eszközei is. Az így előálló kettősségen túl persze érvényesül az a Ranke-i értelemben jelzett másik distancia is, amely nem annyira a tárgy időbeli távolságának, hanem inkább a kutató tárgy iránti belső magatartásának függvénye. Mindez egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a kutatás, a tudományos megismerés eredményeit a maga célrendszerét a legkülönbözőbb tényezők (köztük néha tudományosan alig diagnosztizálható múlt és tartós tényezők) figyelembevételével meghatározó politikai vezetés hasznosítsa. Sőt e hasznosítási folyamat fordítva is elképzelhető, mert az sem csorbitja a jelenkortörténet művelésének tudományosságát, hanem éppen fokozottan értékesíti azt, ha kutatói akár belső elkötelezettségből, akár vállalt kötelezettségből figyelemmel vannak a fejlődés soron levő feladataira, nehézségeire, vagy éppen mint arra manapság egyre több a példa – uram bocsá! – megrendeléseket és témaajánlásokat fogadnak el a politikai vezetéstől. A jelenkor történetírás diszciplináris helyének és funkciójának ily módon való értelmezése tulajdonképpen a tudat-

formálás bizonyos tágabb felfogását jelenti, amelyben a jelen pusztá magyarázatán túl, annak kialakításában való közreműködés is beletartozik.

Egyébként a hasznosítás hasonló szempontja teljesen magától értetődően érvényesül a szemléleténél fogva más érték kategóriákkal operáló nyugati polgári jelenkor történetírásában is. Jellemző, hogy a jelenkor kérdéseivel foglalkozó NSZK-beli Ostforschung konjunktúráját szinte kizárólag e funkciójával hozzák kapcsolatba, és a hetvenes években még tartó enyhülést úgy tekintik, mint amely e funkcióra való ráutaltság csökkenését eredményezi. Éppen ezért is saját hasznosságát hangsúlyozandó, a továbbiakban már – ugyancsak elrugaszkodva a „kelet” földrajzi értelmezésétől – úgy alakítja tárgyát, hogy abban valamennyi szocialista ország (NDK és Kuba is) beletartozzék. S nem mellőzve a szocialista országok történészeivel való polémia és dialógust, feladata lényegét a jövőben is abban látja, hogy tudományos bázist nyújtson a vezetés informálásához, tanácsokkal való ellátásához.

Amellett, hogy a változó nemzetközi helyzet Magyarországon is – bár mint korábban kitűnt előbbivel ellentétes hatású – befolyást gyakorol a jelenkortörténet művelésének lehetőségeire, hasznosítását, illetve e funkció korlátait nem utolsósorban a rokondisziplínák helyzete és feladatvállalása is nagyban megszabja. Az a körülmény, hogy ezek közül nem egy elméletileg és metodikailag is jobb fegyverzettel és a különböző álláspontok vitában és gyakorlatban való megütközésének terepén tört előre, hozzájárult ahhoz, hogy a történetírás szerepe a lehetőségeihez képest is szerényebb helyet foglaljon el a félmúlt és a jelenkor magyarázatában. És itt – talán a filozófia kivételével – nem az olyan hagyományos rokondisziplínákról van szó, mint az irodalomtörténet, a jogtörténet vagy a néprajz, hanem az újabb keletű közgazdaságtudományról, valamint a szociológiáról, és könnyen lehet, hogy a továbbiakban még a politológia is ide sorolható lesz. Nos előbbiekhöz képest a közgazdaságtan és a szociológia, amellett, hogy eredendő funkciójuk szerint is más a gyakorlati hasznosíthatóságuk foka, s éppen ezért helyzetük is kedvezettebb, a korszakkal foglalkozó történetírásnak eredményeit is gyorsabban és célirányosabban olvasztották magukba, mint fordítva.

Hogy egy határait és funkcióját tisztábban látó jelenkortörténet írásnak van mit és érdemes is ezekből meríteni, azt jól jelzik a korszak gazdaságtörténetéről született rész- és összefoglaló eredmények, valamint a társadalom jelenkori átalakulásának egyes kérdéseivel foglalkozó tanulmányok. Nem is szólva, hogy ezek tárgyi orientációja vagy olyan forráskutatási eljárásai, mint amilyenekkel a közgondolkodást, mint a jelen történeti valóság egyik jelentős faktorát megközelítően megismerni lehet, új dimenziókat is kölcsönözhetnek a történettudományoknak, s kiváltképpen a jelenkortörténet művelésének.

Ez az áttekintés természetesen még folytatható lenne akár a korszak kutatásának vagy éppen a kutatás eredményei közkinccsé tételének problémáival. A szerző azonban ezúttal csupán azt kísérelte meg vázlatosan jelezni, hogy a jelenkortörténet a történettudományon belül merre keresheti és találhatja meg diszciplináris helyét és funkcióját. S ha művelésének fő feltétele is a források hozzáférhetősége és közölhetősége, még messze nem merítette ki azokat az – úgymond horizontális – lehetőségeket sem, amelyek földrajzi (komparatistikai) értelemben és az interdiszciplinaritásban a részére kínálkoznak.

SZINAI MIKLÓS

A Békepárt és a magyar nemzeti ellenállás történetéhez

Quis custodiet custodes?

A második világháború után a Békepárt létrehozását és tevékenységét mesterséges homály fedte, később súlyos rágalmak akadályozták tudományos vizsgálatát. Csak 1956 őszén tárta fel Kádár János a Békepárt megalakulásának valóságos körülményeit és közvetlen előzményeit.¹ A Békepárt megalakítására vonatkozó döntés és a Békepárt tevékenységének helye azonban a magyar nemzeti ellenállás egész történetében még nem eléggé tisztázott. A Békepárt létrehozására vonatkozó 1943. júniusi határozat hátterének megvilágítására leginkább alkalmasnak látszik ezeknek a döntéseknek az összevetése az illegális párt vezetőinek 1942. januári döntéseivel. A Békepárt megalakítására vonatkozó határozat tulajdonképpen csak az 1942. januári döntés előtti állapotokat akarta visszaállítani. Az egész problémakör megértéséhez vissza kell menni az 1936. évi pártfeloszlatáshoz.

A Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) 1936-ban válságos helyzetbe került. Ebben a kommunisták súlyos üldözése mellett szerepet játszottak a párt saját hibái is. A Kommunista Internacionálénak a magyar pártra vonatkozó határozata alapján 1936-ban a Kommunisták Magyarországi Pártját feloszlatták és a párttagoknak azt ajánlották, hogy a legális munkásszervezetekben folytassák tevékenységüket.²

A határozatot követően azonban elkezdődött az illegális párt újjászervezése. A KMP feloszlataásáról szóló hír elterjedt a hazai munkásmozgalomban és természetesen értesült róla a rendőrség is. Az információ hitelének biztosítása érdekében a KMP vezetése lemondott az illegális propaganda és agitáció fontos eszközeiről: nem adott ki Magyarországon olyan röpiratot vagy újságot, amelyen a „Kommunisták Magyarországi Pártja” aláírás szerepelt. A harmincas évek második felében a magyar munkásmozgalom baloldali elemei meg voltak győződve arról, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja nem létezik. A munkásszervezetekben ezekben az években olyan hangulat uralkodott, hogy ha valaki hangos szóval kommunistának nevezte magát, vagy csak kirívó kommunista terminológiát használt, a többiek provokátornak tartották, a rendőrség emberének,

¹ Kádár János: A Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlataása körülményeinek és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről (1943. június–1944. szeptember) – Párttörténeti Közlemények, 1956. október, 20–26.

² Részletesen erről: Orosz Dezső–Pintér István: Adatok a Kommunisták Magyarországi Pártja szervezeti fejlődéséhez, 1936–1942. Párttörténeti Közlemények 1958. 3. sz. 56–85. és Pintér István: Útkeresés, fordulat és szervezeti problémák a KMP politikájában a harmincas évek közepén. Párttörténeti Közlemények 1984. 1. sz. 141–171.

aki így akarja kipuhatolni, ki gondolkodik a szervezetben kommunista módon. Évekig sikerült félrevezetni a rendőrséget. A budapesti politikai rendőrség vezetőjének, aki nagy tapasztalatokkal rendelkezett a kommunisták üldözésében, 1940-ben az volt a véleménye, hogy „összefüggő, szerteágazó (illegális) párt nincs”.³

Ez volt a konspiráció célja: a párt feloszlátásáról szóló hír elterjesztésével és az illegális munka jó megszervezésével a KMP-nek majdnem öt évig sikerült a rendőrségi szervek elől rejtve működni. Ez alatt a párt a legfontosabb legális szervezetekben, a szociáldemokrata párt kerületi szervezeteiben, az ifjómunkás mozgalomban, a szakszervezetekben kommunista csoportokat hozott létre, és kiépített egy illegális sajtóapparátust. A szociáldemokrata pártszervezetekben és a szakszervezetekben a kommunisták jelentős befolyásra tettek szert. 1936 után a kommunisták a szociáldemokratákkal együtt védték a legális munkásszervezeteket a fasizmus támadásaival szemben, a régi szociáldemokratákkal együtt építették a legális munkáspártot. Másfél évtized harcai után 1936 és 1940 között a legális munkásszervezetek alapszervezeteiben a gyakorlati munkában kialakult a munkásegység. Erre a munkásegységre támaszkodva dolgozta ki a Kommunisták Magyarországi Pártja 1941 tavaszára a párt új politikai irányvonalát.

A második világháború első éveiben a magyar kormányoknak a németek oldalán folytatott revíziós politikája és annak eredményei jelentős tömegek elől takarták el az országot fenyegető veszélyt. Amikor a németek a revízió támogatásáért benyújtották a számlát, és 1941 tavaszán a magyar kormány követte a németeket a háború útján, még sokan nem látták, hogy az „országgyarapítás” háború nélkül – tulajdonképpen a háború előkészítésének politikája.⁴ Nem látták, hová vezet ez a politika. Ebben a helyzetben lépett a dolgozók elé új programmal a KMP vezetősége. A kommunisták közvetlen célja többé nem a második proletárdiktatúra kivívása, hanem a demokratikus Magyarország megteremtése volt, és minden törekvésüket az ország függetlensége, a háborús politikával való szakítás érdekeinek rendelték alá. Ezért készek voltak összefogni a polgári ellenzékkel, sőt a kormánypárt németellenes vezetőivel is. „A mihi pusztá 700-i és Trianon 20-i emlékévében” nemzeti tragédiáink tanulságait idézve szólított nemzeti összefogásra a Kommunisták Magyarországi Pártja.⁵

A nemzeti függetlenségi politika 1941 tavaszán azonban nemcsak azért volt kérdéses, mert nem lehetett tudni, hogyan fogadja a legális politikai élet németellenes táborát; hanem azért is, mert ezek az eszmék a kommunista pártban és részben a munkásmozgalmon belül heves ellenállásra találtak. A kommunista párt vezetőinek a munkásmozgalmon kívül és belül évtizedes előítéletekkel, beidegződésekkel kellett szembeállniuk.

A negyvenes évek elején a kommunista párt demokratikus jelszavait a munkáosztálynak éppen a politikailag aktívabb, radikálisabb elemei a proletárdiktatúráról való lemondásként bélyegezték meg, a nemzeti függetlenség követelését az internacio-

³ Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF. 2. Bp., 1971. 328–329. és Berán Éva–Hollós Ervin: Megfigyelés alatt. Bp., 1977. 309.

⁴ Horváth Márton: A KMP harca a II. világháború időszakában. Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete, Archivum. (Továbbiakban: PIA) 860. f. 86. ö.e. 5. folio.

⁵ PIA 677. f. 1. sz. 83. ö.e.

nalizmus elárulásaként vetették el. Különösen az utóbbi, a nemzeti követelésekkel szembeni bizalmatlanság volt erős az osztályöntudatos munkások köreiben.

A második világháborút követően a fasiszta elnyomás ellen folytatott nemzeti felszabadító harc tapasztalatai birtokában Magyarországon és a többi európai országban természetessé vált a nemzeti és internacionalista hagyományok ötvözete. 1945 óta nemzedékek nőttek fel ebben a politikai kultúrában. Az eltelt évtizedek a mai nemzedékek előtt teljesen eltakarják az idáig vezető történelmi folyamatot.

A harmincas évek második felében azonban e fogalmakkal kapcsolatban még teljesen doktriner felfogást vallott a magyar munkásmozgalom. A munkásmozgalom kezdeteitől hét évtizeden át uralkodott a marxista munkásszervezetekben a nemzetköziség e doktriner értelmezése. A Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusa (1935), a kommunista politikában kialakított gyökeres fordulat után a magyar kommunisták – elsősorban Révai József – jelentős elméleti, történelmi és politikai munkákban kezdték tisztázni a marxizmus és a nemzeti kérdés, a nemzeti és a forradalmi hagyományok, a népiek és a munkásmozgalom viszonyát. Akkor, a harmincas évek második felében alakult ki nálunk – ma már nyugodtan mondhatjuk – a fordulat a marxista elméletben, de realizálása még nagy nehézségekbe ütközött.⁶

1941-ben a vezetés először az illegális párton belül arra törekedett, hogy minden egyes kommunistát személy szerint is meggyőzzön az új politika helyességéről, majd a legális munkásszervezetekben, a szociáldemokrata párt kerületi szervezeteiben, a szakszervezetekben, a kultúr csoportokban, a Népszava és más lapok hasábjain indított vitát a nemzeti függetlenségi politikáról.

A Márciusi Front kezdeményezései mellett a munkáskultúra körében Petőfi, Madách, Ady hagyományainak ápolása, a Liedertafelen nevelt munkáskórusoknál a magyar népdal, Bartók, Kodály művészetének felvállalása,⁷ majd 1941 tavaszától a nemzeti függetlenségi program vitája nyomán elmondhatjuk, hogy ezek az évek a magyar munkásosztály igazi internacionalizmussal összhangban álló nemzeti nevelésének iskolái voltak. 1941 őszére ez a politika tettekké érett. Ismereteseek az 1941. őszi koszorúzási ünnepségek, majd a munkásosztály körül tömörülő nemzeti összefogás nagy sikerei, a Népszava 1941. évi karácsonyi száma, később a Magyar Történelmi Emlék-

⁶ Hogyan terjedhettek Magyarországon az illegális viszonyai közt ezek a munkák? Fehér Lajos, aki akkor fiatal baloldali egyetemi hallgató volt, írja visszaemlékezésében „... harmad-, negyedéves koromban, ha jól emlékszem, Vásárhelyi Miklóstól megkaptuk »Dimitrov levelét« (ez volt közhasználatú neve Dimitrov előadói beszédének, amelyet a Komintern VII. Kongresszusán mondott a népfrempolitika bevezetéséről). – S ha jól emlékszem, 1940 tavaszán Losonczy Géza, illetve Kállay Gyula révén jómagam Kövéről, azaz Lőrincz Ernő orvostanhallgatótól megkaptam gépelt fordításban Vörös Sándor (Révai József) Népiesek című hosszabb tanulmányát Párizsból. (Úgy tudom, első felét Donáth Ferenc hozta haza, a másodikat Losonczy Géza.) A magyar falukutató irodalom mélyreható marxista elemzése nagy hatással volt ránk. ... A tanulmányt ugyancsak magammal vittem Budapestre, s a Bolyai Kollégium, részben a Gömbös Kollégium legfejlettebb fiataljainak odaadtam áttanulmányozásra, s számukra is nagy szellemi segítséget adott”. *Fehér Lajos*: „Így történt.” Bp., 1979. 97–98.

⁷ A Magyarországi Munkásdalegyletek Szövetsége alakulásának 30. évfordulója és Ady születésének 60. évfordulója alkalmából rendezett munkáskórus hangversenyen 1937. december 12-én Kodály Zoltánnak a „Felszállott a páva” c. Ady verse írt kórusművét munkáskórus mutatta be először.

bizottság megalakítása. A nemzeti függetlenségi politika rövid idő alatt jelentős eredményeket ért el.

1941–1942 fordulója kritikus idő a második világháború és a háborús Magyarország történetében. Magyarország néhány hónap alatt hadiállapotba került a világ legnagyobb államaival, a Szovjetunióval, a Brit Birodalommal és az Egyesült Államokkal. Ebben a helyzetben a magyar polgári ellenzéknek a munkásmozgalomhoz történt közeledését kétségtelenül befolyásolta a világ három legnagyobb hatalmának összefogása „a tengely” ellen, a világméretű antifasiszta koalíció létrejötte, a Szovjetunió ellen indított német villámháború kudarca, majd decemberben a német hadsereg veresége a moszkvai csatában. De nemcsak ez hatott az ellenzékre.

Az 1939-es választások eredményei és az 1940. őszi, nyilasok által szervezett bányászstrájk után a nyilasok befolyása a munkásságra a németellenes függetlenségi táborot fenyegető reális veszélynek látszott. Lehetségesnek tűnt, hogy a nyilas szociális demagógia segítségével a magyar munkásosztályt, vagy egy részét a kizárólagos németbarát politika oldalán vonultatják fel. A németellenes köröket megdöbbsentették a nyilasmozgalom kezdeti, 1938 és 1940 közötti sikerei a munkásság körében. A marxista munkásmozgalom internacionalista politikáját addig a legnagyobb idegenkedéssel és előítéletekkel szemlélő nacionalista politikusok és értelmiségiek ugyanakkor meglepetéssel látták, hogy a marxista munkáspártok évtizedek viharait álló szervezeteikkel a nemzeti függetlenségi harc legszebb hagyományait vállalva, a németellenes küzdelem legaktívabb és legáldozatkészebb cohorsaiként vonultak fel. A nyilasok németbarát munkásbefolyásával szemben a marxista munkásmozgalom németellenes nemzeti politikájára támaszkodhatott az ellenzék. Ez a magyarázata annak, hogy Bajcsy-Zsilinszky és társai 1941 őszen oly gyorsan elfogadták a munkásmozgalommal való együttműködés politikáját. Több mint két évtizedes illegalitás után 1941 végén–1942 elején a KMP jelentős politikai tényezővé vált, a munkásegység alapján egy széles nemzeti front körvonalai kezdtek kibontakozni.

A karácsonyi Népszava és a Magyar Történelmi Emlékbizottság az összefogásnak igen fontos, de csak első lépései voltak. Már az Emlékbizottság szervezése idején, majd a Bizottságon belül komoly ellentétek alakultak ki a baloldal és a polgári szárny képviselői között. A polgári politikusok ellenezték, hogy a Magyar Történelmi Emlékbizottság „politikai pártokat és szervezeteket is magába foglaló” politikai szervezetté váljon.⁸ Ellenezték a nyilvánosság előtti jelentkezést, a nyílt kiállást, nem akarták, hogy 1942. március 15-e készülõ megünneplése a nemzeti függetlenség eszméje melletti nyílt tüntetéssé váljék.

1942. január végén elterjedt Budapesten, hogy a magyar kormány – alkudozások után – engedett a német kívánságoknak, és százzezreket készül a keleti frontra küldeni, s a szigorú hírzárlet ellenére ismeretessé vált az 1942. januári újvidéki vérengzés is. Csak határozott, elszánt és erős ellenállás állíthatta volna meg a kormányt a németek oldalán folytatott háború lejtőjén. Csak erős, tömegektől támogatott kommunista párt szoríthatta volna ebbe az irányba az egész ellenzékot s ezen keresztül a kormányt. A kommunista párt szavának el kellett jutnia az üzemi munkások nagyobb tömegeihez, azok-

⁸ *Pintér István: A magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. Bp., 1968. 72.*

hoz, akiket addig a legális munkásszervezetekben nem ért el.⁹ De a kettős illegalitás viszonyai között dolgozó kommunista párt vezetése épp itt találta szemben magát súlyos nehézségekkel.

Az üzemi munkásság egy részében még élt a Magyar Tanácsköztársaság emléke, és várta, remélte a második magyar proletárdiktatúra eljövételét. Körükben még nagyobb ellenállással kellett számolni a nemzeti függetlenségi politikát illetően. A kommunista párt új politikájáért itt meg kellett küzdeni az úgynevezett frakciókkal. Ezek a kisebb-nagyobb frakciós csoportok, amelyek magukat kommunistáknak tartották, de nem volt semmi kapcsolatuk a tényleges KMP-vel, a proletárdiktatúra kivívását tartották közvetlen céljuknak, a nemzeti függetlenségi politikát elvetették. A frakciók története még megírásra vár, de kétségtelen, hogy a negyvenes évek elején éppen a legbaloldaliabb munkások körében terjedt befolyásuk, azok között, akik keresték az igazi kommunista pártot – de nem találták. A frakciók sikerének titka az üzemekben épp a kommunista párt tekintélye volt, de 1941-ben, 1942 elején a frakciók tevékenysége csak a politikai zavart növelte. A munkásoknak nem volt könnyű megkülönböztetniük a KMP nemzeti politikáját az általános nacionalista demagógia jelszavaitól és a KMP-nek az ország demokratikus átalakulását, mint közvetlen célt megjelölő politikai vonalát a szociáldemokraták évtizedeken át képviselt, a proletárdiktatúrát megtagadó álláspontjától. Ha egy frakciós szervező, akit társai már régóta osztályöntudatos munkásként ismertek, egy gyári műhelyben bevont csoportjába, mint kommunista sejtbe egy a szociáldemokráciából kiábrándult munkást, honnan tudhatta ez a munkás, hogy társa nem a Kommunista Internacionálé által legitimált kommunista párt megbízásából jár el? Az üzemi munkások szélesebb köreiben a nemzeti függetlenségi politika mellett érvelni csak röpirattal lehetett, a röpiratot azonban alá kellett írni. Az idő sürgetett. Ki kellett bontani a Kommunisták Magyarországi Pártja lobogóját a magyar munkástömegek előtt.

A pártvezetés először 1942. február elején az újvidéki vérengzést leleplező röpirattal fordult a tömegekhez, majd még februárban megjelent a párt lapja, a Szabad Nép. Fejlécén ez állt: a Kommunisták Magyarországi Pártja, a Kommunista Internacionálé szekciója lapja. Ezzel a pártvezetés feladta a párt fokozott védelmét szolgáló konspirációs taktikáját. Ez az a döntés, amelyre utaltam, amellyel össze kell vetni a Békepárt megalakítására vonatkozó határozatot. A kommunista párt a kettős feladat megoldását: a nemzeti függetlenségi mozgalmat balra tolni, ugyanakkor a még tartózkodó osztályöntudatos munkásokat a nemzeti függetlenségi politikának megnyerni –, rövid idő alatt – csak az eddigi konspirációs módszer feladásával érhetette el. Ez az 1942. januári döntés, a nyílt harc felvétele, súlyos veszélyeket idézett föl, számolni kellett az elnyomó apparátus üldözésével, a pártra mért csapásokkal, de a kommunista párt ingadozás nélkül vállalta a küzdelmet. 1942. március 15-én több ezer ember tüntetett Budapesten a Petőfi-szobor előtt a nemzeti ellenállás eszméi mellett, a háború ellen. Hosszú évek után először sikerült – méghozzá a háborús Budapesten – tömegeket vinni az utcára.

⁹A legális munkásszervezetekben meginduló szervezőmunkával párhuzamosan a KMP az üzemi szervező munkát is elkezdte 1938-ban, de konspiratív is függetlenül a szociáldemokrata szervezetekben folyó illegális tevékenységtől. Az 1940. évi letartóztatások során épp az üzemi szervezési vonalat érték súlyos veszteségek, és ezek a letartóztatások megakadályozták az üzemi szervezetek további kiépítését.

A Kállay-kormány megindította gépezetét a nemzeti függetlenségi front ellen. A legsúlyosabb csapást a kommunista pártra akarta mérni. A budapesti politikai rendőrség, a csendőrség, és a Vezérkar defenzív osztályának nyomozói hajszát kezdtek a kommunisták ellen. Az 1942 májusában kezdődött letartóztatások a nyár folyamán folytatódtak. A magyar kommunista mozgalom több mint két évtizedes történetének legsúlyosabb veszteségét szenvedte el. A nyomozók kezébe került a párt 600 tagja, letartóztatták a Budapesti Területi Bizottság majdnem valamennyi tagját s a Központi Vezetőség 3 tagját. Köztük volt Rózsa Ferenc, aki az elszennvedett kínzások következtében a nyomozó hatóságok kezében halt meg, Schönherz Zoltánt halálra ítélték és kivégezték.

A háború folyamán már az 1942. évi letartóztatások előtt is érték súlyos veszteségek a magyar kommunista pártot. Az első bécsi döntés (1938. november 1.) után a Magyarországhoz került Felvidéken, majd Kárpátukrajnában több mint 600 magyar és nem magyar kommunistát tartóztattak le.¹⁰ Észak-Erdélyben 1941 nyarán 800 kommunistát börtönöztek be.¹¹ A Bácskában 1941 őszén 421 kommunistát vettek őrizetbe (közülük 27-et kivégezték).¹² Ezeknek a nagyarányú letartóztatásoknak az a magyarázata, hogy a Magyarországhoz került területek kommunistái, akik korábban a csehszlovák, román, jugoszláv kommunista párthoz tartoztak, nem voltak felkészülve a magyar rendőrség és katonai szervek brutalitására. Ezekhez a veszteségekhez hozzá kell számítani az 1940. évi budapesti üzemi szervezeteket ért csapást, az akkor letartóztatott 150, továbbá az 1939 óta különböző alkalmakkor letartóztatott 216 kommunistát.¹³ A háború kezdete óta az akkori területen internált kommunisták számát eddig nem sikerült megállapítani, de igen óvatos becsléssel is legalább 150 internált kommunistát számíthatunk.¹⁴ Ezek a letartóztatások külön-külön igen súlyosan érintették a pártot, de nem érték el a párt legfontosabb politikai erőit, a budapesti szervezeteket és a párt Központi Vezetőségét. Az 1942-ben a központi szervezeteket ért csapás azonban a korábbiakkal együtt, katasztrofális hatással volt a pártra és ezen keresztül az ellenállási mozgalomra is. *1942 őszeig a kommunista párt a háborús kormányokkal folytatott küzdelemben csaknem 3000 embert veszített.*

A kommunisták üldözésével párhuzamosan a Kállay-kormány hajszát indított a szociáldemokrata párt és a függetlenségi mozgalom polgári vezetői ellen is. 1942 tavaszán az SzDP számos funkcionáriusát, üzemi bizalmiját különleges munkásszázadokba sorozva kivitték a frontra. 1942 májusában szinte nem volt szakszervezet, amelyet ne érintettek volna a behívások.¹⁵ A különleges munkásszázadok mozgó veszthelyek voltak, tagjainak életével a század tiszti, altiszti keretének nem kellett elszámolnia.

¹⁰ Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája, 1919–1945. Bp., 1975. (Továbbiakban: Negyedszázados harc) 407.

¹¹ Országos Levéltár, OL/K–149. 102. tétel, 340. sz.

¹² L. uo.

¹³ Negyedszázados harc i. m. 401–428.

¹⁴ Uo. 431.

¹⁵ Pintér: A magyar kommunisták ... i. m. 104.

Egy 1942. május 5-i rendelettel¹⁶ a kormány megtiltotta, hogy a leventaköteles fiatalok (16–24 év között) politikai pártok tagjai lehessenek, de még azt is, hogy politikai szervezetek összejöveleit látogassák. A szociáldemokrata vezetők e rendelet nyomán s erre hivatkozva, feloszlatták a párt összes ifjúsági szervezetét és azok vezető testületét, az Országos Ifjúsági Bizottságot (OIB). A kommunista párt elsősorban ezekben az ifjómunkás szervezetekben rekrutálta tagjait, ezek felszámolása tehát egyik legfontosabb tartalékától fosztotta meg. Vidéken a helyi hatóságok egymás után rekvirálták el a szociáldemokrata párt munkásotthonait, s nagy részükbe katonaságot szállásoltak el. Eljárást indítottak a szociáldemokrata párt vezetői ellen, internálták őket. A Népszava előfizetőit és olvasóit üldözték. 1942 őszére a szociáldemokrata párt ellen folytatott hajszá következtében *a szociáldemokrata párt több száz szervezetéből alig 15–20 maradt meg*.¹⁷ Szakasits Árpádot, az SzDP főtitkárát, a Népszava főszerkesztőjét 1942. június 4-én letartóztatták. De beidéztek a Hadik-laktanyába, a Vezérkari Főnökség defenzív osztályára a párt másik két vezetőjét, Mónus Illést és Büchler Józsefet is. Június 9-én Szakasits Árpádot szabadon engedték, de a rendőri üldözés nem maradt hatástalan a szociáldemokrata párt vezetőségére: Szakasits Árpádot lemondatták a párt főtitkári tisztségéről. Július elején, a kormány kifejezett nyomására, az SzDP deklarációval határolta el magát a kommunisták vezette függetlenségi fronttól.¹⁸

A Történelmi Emlékbizottság tagjait már április elejétől rendőri zaklatásnak tették ki,¹⁹ s a bizottság felbomlott.

A Kállay-kormány a második magyar hadsereg frontra küldése előtt és ezzel párhuzamosan feltétlenül le akarta törni a nemzeti ellenállást, másképpen nem kényszeríthette volna az országot erre az áldozatra. De a kommunista párt 1942. januári döntése, a nyíltsisakos harcra való áttérés nem növelte-e feleslegesen az áldozatok számát, a csatavesztés arányait? Ha 1943-ban az illegális pártnak vissza kellett térnie a kettős rejtés viszonyaira, helyes volt-e azt felszámolni 1942 elején? A háború menetének ismeretében – utólag – nem jogos-e az a feltételezés, hogy ha 1942-ben a pártvezetés továbbra is megmarad a korábbi rejtés viszonyai között, megkímélhette volna kádereit; 1943-ban, Sztálingrád és Voronyezs után a nagyipari munkások közt is növekvő elégedetlenség közepette hatásosabban tudta volna szervezni a nemzeti ellenállási mozgalmat? Utólag feltehető így a kérdés, de a történelem 1941 végén, 1942 elején nem ilyen alternatíva elé állította a kommunistákat.²⁰

¹⁶ Magyarországi Rendeletek Tára. (A továbbiakban: MRT) Kiadja a Magyar Kir. Belügyminisztérium, Bp., 1942. I. kötet, 887–888.

¹⁷ *Pintér*: A magyar kommunisták i. m. 111.

¹⁸ Uo. 112.

¹⁹ Uo. 96. – 1942. április 2-án letartóztatták a bizottság elnökét, Kovács Imrét, többi tagját detektívekkel figyeltették, és nyílt figyelmeztetést kaptak az Emlékbizottságnál folytatott tevékenységük beszüntetésére. Ezek hatására a bizottság jobb szárnyához tartozó vezetők, Baráti Huszár Aladár a Magyar Nemzetben, Dessewffy Gyula a Kis Újságban kommunistaelenes, szovjetellenes cikkekben határolták el magukat a bizottság tevékenységétől.

²⁰ Az illegalitás viszonyai közt a pártvezetőségi tanácskozásokról nem készültek jegyzőkönyvek, nincs az 1942. januári döntésről írásbeli forrásunk. A párt vezetőinek nézeteire következtethetünk a pártvezetőségnek 1942 márciusában a párttagok részére készített fennmaradt helyzetelemzésből. PIA 860. f. 72. ö.e. 111–124 folio és PIA 677. f. 1. cs., 85. ö.e. Ez utóbbi hitelességét igazolja

1942 elején nem lehetett tudni, hogy még három évig tart a háború, hogy a második frontot az európai kontinensen a szövetségesek csak 1944-ben nyitják meg. Hatottak az első világháború tapasztalatai is, így az, hogy annak végén a német seregek még ellenséges földön álltak, amikor fegyverszünetet kértek. A kérdés az volt, mi történik, ha a háború gyors befejezése Magyarországot a németek oldalán találja? Egyik oldalon állt az újdéki vérengzés, a készülődés a teljes bevetésre a németek oldalán, a másik oldalon a háború gyors befejezésének a reménye. Ebben a helyzetben az ország sorsáért felelősséget érző hazafiaknak haladéktalanul és mindent el kellett követniük, hogy hazájukat kiragadják a német szövetségből, a háborúból. Ezt szolgálta a KMP 1942. évi januári döntése.

A valóság tanúsága szerint *a második világháború alatt a kommunista párt életében a döntő konspirációs elhatározás nem a Békepárt megalakítása, a fokozott rejtéshez való visszatérés kísérlete (1943-ban), hanem e rejtés felszámolása (1942-ben) volt.* Ez nemcsak a párttörténetírás kérdése. Itt kapcsolódik a Békepárt problematikája a magyar nemzeti ellenállás egészéhez.

A legsúlyosabb áldozatok sem tartották vissza a kommunista pártot a nemzeti ellenállás szervezésétől, az abban való részvételtől. Az 1942. évi nagy letartóztatások után a párt megmaradt vezetői az egész országban csupán 10–12 kommunistával tudták megtartani kapcsolataikat.²¹ Erről a mélypontról indult el újból a párt szervező munkája. A kormány titokban tartotta a terrorhadjáratot, az újságok egy szót sem írtak a nagyarányú letartóztatásokról. És 1942 októberében már 30 ezer példányban megjelenő röplapban hozta a párt nyilvánosságra a letartóztatásokat. A kommunista párt ismét hitet tett a nemzeti függetlenségi politika mellett: „... a Kommunisták Magyarországi pártja ... a független szabad Magyarországért dolgozik minden erejével. Teszi ezt annak ellenére, hogy ... a Kállay-kormány alatt a legborzalmasabb üldöztetések érik, a Hitler-ellenes függetlenségi harc miatt ...” „... A mártíroknak, a letartóztatott, megkínzott kommunistáknak nem volt más bűnük, mint hogy jobban szerették hazájukat a német járomnál ... számunkra a függetlenségi harc nem taktika, hanem a magyar dolgozók érdekeinek szolgálata ...”²² Összel a pártnak sikerült újból szervezeteket kiépítenie a legális mozgalomban, és kapcsolatot teremtenie több fontos hadiüzem munkásaival.²³ És akkor, 1943 februárjában, újból lecsaptak a hatóságok: 241 kommunistát tartóztattak le, közöttük a párt két titkárát, Skolnik Józsefet és Kovács Istvánt.²⁴ Ezek a letartóztatások a legsúlyosabb veszteségek után indított újjászervező munka kezdetén érték a pártot, s azt jelentették, hogy egy éven belül több mint 800 embert veszített. A pártnak a háború folyamán elszenvedett vesztesége megközelítette a

Skolnik József (az akkori pártvezetőség egyetlen életben maradt tagja) PIA 887. f. 2/8–21. 197 folio. Ez az írás valóban optimistán ítélte meg a háborús erőviszonyokat, de ez az alternatíva lényegén mit sem változtat.

²¹ Kádár János: i. m. 20.

²² PIA 651. f. 2. (1942–1–9442. 45–47. folio)

²³ A szociáldemokrata párt területi ifjómunkás csoportjait összefogó Országos Ifjúsági Bizottság felszámolása után a szakszervezetek ifjómunkás csoportjait sikerült több szakszervezetbe újjászervezni. Újból kiépült a kapcsolat a Népszava és a Szabad Szó szerkesztőségeivel. A Parasztszövetségben sikeresen küzdöttek a földmunkás szakosztály megteremtéséért.

²⁴ Pintér: A magyar kommunisták ... i. m. 210.

3200 főt (ebből több mint 1800 a visszacsatolt területekről származott). Kétségtelenül ez volt a legkritikusabb időpont a párt életében, ekkor merült föl először a párt vezetésében a párt átszervezésének gondolata. Ilyen körülmények között, 1943 májusában, ért Magyarországra a hír, hogy a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága feloszlatta a Kommunista Internacionálét.²⁵

Ha a magyar párt említett 1936-os feloszlatása 1937-től alkalmat kínált a fokozott rejtés kialakítására, a Kommunista Internacionálé feloszlatása 1943-ban különösen kedvező alkalmat nyújtott arra, hogy a magyar kommunista párt feloszlatásáról szóló hírek hitelt kölcsönözzön. Ezért következett be a Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlatásának deklarálása a Komintern határozatai után 1943 júniusában.

Az előzmények, „a példátlanul súlyos szervezeti és konspirációs válság”²⁶ ismeretében úgy is fel lehet tenni a kérdést: az adott helyzetben nem lett volna-e hiba, a kínálkozó alkalom elszalasztása, ha a magyar kommunisták vezetői — a párt súlyos helyzetében — 1943 júniusában nem használják ki a Kommunista Internacionálé feloszlatásával *váratlanul* adódó konspirációs lehetőségeket, ha nem térnek vissza az egy évvel korábbi konspirációs állapotokhoz, amelyek korábban 5 évig sikeresen biztosították a rendőrségi üldözéssel szemben az illegális munka folytonosságát?²⁷

Ha a kommunista párt vezetői a Béképárt megalakításával mégsem érték el a kívánt eredményt, az *nem elsősorban a konspirációs módszer alkalmazásából következett.*

Amikor a kommunista párt évek szívós szervező munkája után 1941 elején harcra kelt a háborús kormányzat ellen, az ellenforradalmi rendszer már több mint két évtizede volt hatalmon. Nemcsak a kommunista mozgalom szenvedett pótolhatatlan veszteségeket ez idő alatt, hanem az egész magyar baloldal: deformálódott az egész magyar ellenzék, az egész magyar politikai és szellemi élet.

A magyar nép legnagyobb, legelesettebb része, a magyar szegényparasztság úgy szólván az egész ellenforradalmi korszakban ki volt zárva a politikai életből. A Kisgazdapárt a mandátumoknak csak 5,5 százalékát birtokolta.²⁸ Az 1939 nyarán megalakult Nemzeti Parasztpártnak nem volt parlamenti képviselője, s szervezetei sem voltak.

A két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb szellemi és politikai mozgalmát, a népiek táborát a háború folyamán éles ellentétek osztották meg. Kovács Imre véleménye szerint a népi mozgalom — ahogyan ő írta — a „magyar radikalizmus” története 1937-től a megalkuvások, a visszavonulások, pálfordulások, „árulások” sorozata. „Az a magyar radikalizmus, amelyik 1935-ben indult — írta 1941 márciusában —, megbukott.”²⁹ S ha ebben nem is volt igaza, elkeseredett véleménye mutatja — éppen 1941-ben — a „szekértáborban” uralkodó válság mélységét. Veres Péter a népiek ellentéteiről szólva az egész korabeli politikai életet jellemzi: „Egymás ellen hadakozunk,

²⁵ A Kommunista Internacionálé feloszlatására l.: A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp., 1972. 379.

²⁶ Kádár: i. m. 20.

²⁷ 1944 szeptemberében az illegális párt ismét felvette a Kommunista Párt nevet.

²⁸ Magyarország története 1918–1945. Főszerkesztő: Ránki György. Szerkesztők: Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Bp., 1976. (Továbbiakban: Magy. tört.) 993.

²⁹ Kovács Imre: Paraszatok, írók, programok. Magyar Élet. 1941. március. Idézi: Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Bp., 1983. 117., 118.

mert társadalmi dolgokban ki sem nyithatjuk a szánkat. Külpolitikához nem szólhatunk, belpolitikához nem szólhatunk... hát egymásnak megyünk...”³⁰

A háború alatti magyar politikai életet nem lehet reálisan megítélni, ha eltekinünk az emigrációtól. Az 1918-as magyar októberi forradalom és a Tanácsköztársaság emigrációja a magyar politikai és szellemi élet legjobbjaitól fosztotta meg az országot. A fényes névsorból hadd idézzük csupán Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Lukács György, Révai József nevét. De sokan kényszerültek emigrációba később is. 1925-ben Fényes László, a harmincas évek második felében – többek között – Fejtő Ferenc, Ignótus Pál, Pálóczi Horváth György. 1941-ben Bartók Béla is tüntetőleg külföldre távozott. A szociáldemokrata párt hivatott vezetői közül nem csupán Böhm Vilmos, Kunfi Zsigmond és Rónai Zoltán, de évekig – Garami Ernő sem jöhetett haza. A harmincas évek második felében ugyan felnőtt a szociáldemokrata pártban egy új, tehetséges generáció, de a pártvezetésben mindig kisebbségben maradt. A húszas évek második felétől kb. 30 000 magyar munkás vándorolt ki, hogy Észak-Franciaország és Belgium bányáiban keresse meg kenyerét.³¹ Sokan közülük a politikai üldözés elől menekültek, s kívándorlásuk a magyar munkásmozgalomnak súlyos veszteséget okozott. A numerus clausus tehetségek százaitól fosztotta meg az országot. Szellemi és politikai életünk veszteségének arányait nehéz felmérni. A magyar emigráció külföldön elért kiemelkedő tudományos eredményei (Lukács György, Wigner Jenő, Kármán Tódor, Polányi Károly, Neumann János, Szilárd Jenő, Varga Jenő) mellett feltűnő a magyarok nagyarányú részvétele a nyugat-európai országok ellenállási mozgalmaiban. Az emigrációt a magyar baloldal, a potenciális magyar ellenállás veszteségének tekinthetjük. Mindezt kiegészítette a hazai szellemi élet brutális üldözése. Az a rendszer, amelyben Bartók Béla nem akart élni, Bálint Györgyöt, Radnóti Miklóst, Szerb Antalt nem hagyta élni.

A második világháború előkészítése során és a második világháború idején a fehérterror fontos elemei újból polgárjogot nyertek, csak most már sokkal szélesebb keretekben, intézményesen, sokkal szervezettebben.

Már 1930-ban törvénybe iktatták a III. tc.-et a hűtlenségről, majd az ezt kiegészítő 1934: XVIII. tc.-t. Ezzel *lehetővé vált, hogy polgári személyeket katonai bíróság elé állítsanak*. E törvények – a kommunista tevékenységet katonai bíraskodás alá tartozó bűncselekménynek minősítve – kifejezetten a kommunista mozgalmat ellen irányultak.³² Békében ezeket a törvényeket csak elvétve alkalmazták,³³ a háború alatt azonban már általánosan. Az 1941. évi 4850. sz. rendelet már kifejezetten azt a célt szolgálta, hogy bármilyen polgári személyt³⁴ katonai bíróság elé állíthassanak. Még ez évben felállították a Vezérkari Főnök Különbíróóságát, hatáskörébe utalva a kommunista

³⁰ Veres Péter válasza Illyés Gyulának. Magyar út. 1941. március 6. Idézi: *Juhász Gyula*: i. m. 116.

³¹ 100 000-re tehető a közvetlenül a Tanácsköztársaság leverése után emigrációba kényszerült munkások és értelmiségiek száma. Ezt a számot növelte a Nyugat-Európába távozott munkások tömege a húszas években. (Magy. tört. 8. k. 397. és *Pécsi Anna*: Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban 1920–1945. Bp., 1982. 20., 21., 27.)

³² Magyar Törvénytar (a továbbiakban: MTT) 1930. ... és MTT 1934. 152–154.

³³ Hadtörténeti Intézet Levéltára (HL) HM eln. 13–1933–2193/13. 659. HL HM. eln. 13–1934–6056., HL HM eln. 13–1939–32 715.

³⁴ MRT 1941. 1839–1841.

ügyeket. E rendelkezésekkel párhuzamosan az úgynevezett „nyílt nyomozás” révén korlátlan hatalmat adtak a katonai nyomozóknak az ország egész területén.³⁵ A katonai bírászkodás bevezetése gyökeres fordulatot jelentett a kommunista mozgalom üldözésében. 1920-tól a harmincas évek közepéig elsősorban a budapesti politikai rendőrség nyomozott kommunista ügyekben. A rendőrségen rendszeresen megkínozták a letartóztatottakat – a magyar politikai rendőrség hírhedt volt brutalitásáról –, de áldozataikat 3 nap után át kellett adniok a vizsgálóbíróknak, letartóztatás fenntartása esetén a börtönöknek, ahol már fizikai kínzásokról szó sem lehetett. A politikai rendőrség a jogszabályok különböző kijátszásával elérte, hogy egy hétig, egész kivételes esetben két hétig kezében tarthatta áldozatait.³⁶ Természetesen ezek a viszonyok is súlyos megpróbáltatásokat jelentettek a letartóztatottaknak, de tudták, hogy egyszer vége szakad a kínzásoknak. A katonai bírászkodás bevezetése után többé nem a rendőrség, hanem a katonai nyomozók kezébe kerültek az elfogott kommunisták, és *a katonai nyomozókat semmiféle törvény, rendelet nem korlátozta, hetekig, hónapokig kínozhatták, vallathatták áldozataikat*. Figyelemre méltó, hogy a háború alatt kommunista tevékenység miatt a Délvidék kivételével senkit sem állítottak statáriális bíróság elé, holott a horthysta államapparátus a háború alatt is rendelkezett e bármikor alkalmazható statáriális eljárás jogi eszközeivel.³⁷ Ennek során azonban a rendőri szerveknek a letartóztatottakat 24 óra alatt át kellett adniok a bíróságnak, annak haladéktalanul össze kellett ülnie, és az ítéletet rögtön végre kellett hajtani. A statáriális eljárással ily módon egyes kommunistákat meg lehetett ölni, de a kommunista szervezetek más tagjait nem lehetett feldeírteni. A második világháború alatt az államhatalom nem egyes kommunistákat, hanem a kommunista pártot akarta megsemmisíteni, ezért nem alkalmazta a statáriális eljárást. Még a félelmetes statáriális eljárásnál is jobb apparátussal rendelkezett ehhez.

A rendeletek a Vezérkari Főnökség Különbíróságának felállításáról, a különleges munkaszolgálatról, az internálásról, az úgynevezett Honvédelmi Törvény, az 1939: II. tc.³⁸ alapján jelenhettek meg. Ez a törvény minden parlamenti ellenőrzés nélkül jóval nagyobb hatáskört és felhatalmazást biztosított a kormányoknak, mint az első világháborúra való felkészülés idején hozott hasonló törvény.³⁹ Ennek alapján építette ki a kormány a hadiüzemi rendszert, s már 1940-ben 1152 gyárat nyilvánított hadiüzemnek.⁴⁰ A hadiüzemekbe katonai parancsnokokat rendelték ki, akik rendkívül széles hatáskörrel rendelkeztek.⁴¹ Joguk volt az általuk megbízhatatlannak ítélt munkásokat

³⁵ A 7650. M.E., 1941. sz. rendelet intézkedik a Vezérkari Főnök Különbírósága felállításáról: MRT 1941. 3350–3351. old. A nyílt nyomozásra lásd: 60.374/1930. B.M., 1930. január 21. A Magyar Kir. Rendőrség és Csendőrség területi szolgálati viszonyainak szabályozásáról. MRT 1930. 127.

³⁶ Dr. Fürst István: A vádlottak és az elítélt joga a bünvádi eljárásban. – A Magyarországi Szociáldemokrata Jogászok Szervezetének kiadása. Bp., 1929. 19., 21.

³⁷ MRT 1941. II. köt. 1841. 1844. old. Pintér: i. m. 14.

³⁸ MTT 1939. 6–128.

³⁹ 1912. LXIII. tc. MTT 1912. 691–710.

⁴⁰ Horthy Miklós titkos iratai (HMTI). Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós – Szűcs László, Bp. 1976. 241.

⁴¹ Honvédelmi Minisztérium 98.483/eln. 16/a–1940. és Országos Levéltár K 49.102. tétel. 340 csomó. Közli: Beráné Nemes Éva–Hollós Ervin: Megfigyelés alatt. Bp., 1977. 284–288.

katonai szolgálatra behivatni, internáltatni, különleges munkásszázadba elhurcoltatni. A különleges munkásszázadok tagjainak névsorát jórészt az üzemi katonai parancsnokok feljelentései alapján⁴² állították össze. *A hadiüzemi rendszerrel több százezer nagyipari munkás került közvetlen katonai diktatúra alá.*

Azokat a jogokat és lehetőségeket, amelyeket a hadsereg a civil társadalomban élvezett, a vezérkar, a tisztikar saját hatalma további kiépítésére használta fel. A magyar társadalom és államhatalom militarizálását előmozdította, hogy a vezérkari főnök a Horthy-rendszer legelső törvénye alapján⁴³ a parlamentnek felelős honvédelmi miniszter kikapcsolásával, közvetlenül Horthynak volt alárendelve. A második világháború alatt kibontakozó folyamat „a katonának a polgári igazgatásba való bekapcsolódása, ... Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején kezdődött”. Ezt Teleki Pál miniszterelnök állapította meg 1940-ben. Ugyanő jelentette ki akkor, hogy „kezdünk átcsúszni egy bizonyos katonai diktatúra felé”.⁴⁴ „... Magyarországon jelenleg – ez is Teleki Pál megállapítása – két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja.”⁴⁵ Ez a „katonai kormányzat” Horthytól kapta a támogatást a miniszterelnökkel szemben is. Teleki: „... ahányszor próbáltam szólni, sohasem kaptam igazat a katonákkal, nevezetesen a Vezérkari Főnökkel szemben.”⁴⁶ Bárdossy László miniszterelnök egy évvel később megismétli Teleki panaszait a Vezérkari Főnök túlkapásaival szemben s hasonló a helyzet a Kállay-kormány idején is.⁴⁷

Az 1942. évre ez a katonai diktatúra nyomta rá a bélyegét: az újvidéki vérengzéseknél, a nemzeti ellenállás kifejezetten katonai elnyomásánál, a 2. magyar hadsereg frontra küldésénél.

A magyar hadsereg Voronyezsnél 1943 januárjában megsemmisült. A 200 000 fős seregből 110 000 ember és a hadianyag 80 százaléka veszett oda. *A doni vereség nemzeti katasztrófa arányait öltötte. De ezt a tragédiát megelőzte a nemzeti ellenállást ért 1942. évi katasztrófa.* A nemzeti ellenállás erőinek megtörése nélkül nehezebben lehetett volna több százezer magyart az országhatártól több ezer kilométerre hurcolni.

A nemzeti ellenállásnak 1943 tavaszáig elszenvedett veszteségei befolyásolták a doni katasztrófa következményeit is. Csak mai szemmel meglepő, hogy Magyarországon 1943 tavaszán a 2. magyar hadsereg megsemmisülése nem rázta fel a közvéleményt. A kormány a nyilvánosság előtt elhallgatta a vereség arányait, s az ellenállásnak az előző hónapokban bekövetkezett tragédiája miatt nem volt Magyarországon politikai erő, amely számadásra kényszeríthette volna a felelős kormányt.

⁴² Uo. 301–305.

⁴³ 1920. I. tc. 13. § MTT 12.

⁴⁴ HMTI 241.

⁴⁵ Uo. 239.

⁴⁶ Uo. 238.

⁴⁷ Uo. 300–308. A vezérkari főnök (és a honvédelmi miniszter) azt akarta 1943 őszén, hogy a vezérkar a kormány megkérdezése nélkül dönthessen a belső karhatalom munkások elleni bevetéséről. (Magyarország története 1119.) Nem véletlen, hogy a vezérkarnak döntő szerepe volt az 1944. október 15-i kiugrás megakadályozásában.

A világháború derekán, az 1942–1943. években a magyarországi és a nemzetközi fejlemények között tragikus aszinkronitás alakult ki.

A második világháború menetében a kedvező fordulópontot – a szovjet hadsereg sztálingrádi, az angolszászok észak-afrikai győzelme, az olaszországi partraszállás és a szovjet hadsereg első nagy nyári offenzívája nyomán – az 1943. év jelentette. Magyarországon a Kállay-kormány a nemzeti ellenállás ellen indított irtóhadjárata következtében 1942-ben következett be negatív fordulat. Az antifasiszta koalíció világméretű győzelme idejére Magyarországon az antifasiszta erők súlyos vereséget szenvedtek. Ezért nem alakulhatott ki a voronyezsi katasztrófa nyomán olyan nemzeti felháborodás, amely megrendíthette volna a háborús kormányt. Ezért nem tudta az ellenzék és az ellenállás az 1943-as évnek a háború menetében bekövetkezett kedvező fordulatát kihasználni. 1943-ban a megfélemlített ellenzék többé nem a nemzeti front balszárnya felé tájékozódott, ellenkezőleg, a Kállay-kormány kibontakozó hintapolitikájának uszályába került. Az ellenzéknek a háború vége felé ugyanúgy, mint a kormánynak, legfőbb gondja „1918”, a forradalmak megismétlődésének megakadályozása volt. A megváltozott belpolitikai erőviszonyokat mutatja, hogy 1943 őszén Bethlen István és Rassay Károly a Kisgazdapárttal való jövőbeni együttműködésüket *attól tették függővé, hogy az felmondja a szociáldemokrata párttal éppen megkötött szövetséget*. A két legnagyobb ellenzéki párt, a Kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt vezetésén belül az ellenállást legkövetkezetesebben képviselő Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szakasits Árpád végig a háború folyamán és 1943-ban is kisebbségben voltak. A rendőri üldözés következtében maga a szociáldemokrata párt is jóval gyengébb volt, mint a háború elején.⁴⁸ 1943 őszén, amikor a nagyüzemi munkásság körében a növekvő élelmezési nehézségek miatt sztrájkokra került sor, a kormány újból különleges munkásszázadokba emelte ki a mozgalmak valódi vagy vélt szervezőit, újabb terrorintézkedésekkel tizedelték meg a munkásosztály sorait.⁴⁹

Egy év alatt (az utolsó nagy letartóztatások, 1943 februárja és a német megszállás, 1944. március 19. között eltelt egy év alatt) *a kommunista párt 3200 harcosának elvesztését, az SzDP szétvert ifjúsági mozgalmát, a megsemmisített vidéki szociáldemokrata szervezetek százait, az elhurcolt funkcionáriusokat*, a nemzeti ellenállási mozgalom az üzemi katonai diktatúra, a Horthy rendszer viszonyai között nem pótolhatta.

Az 1942-ben–1943-ban elszenvedett veszteségek feltétlenül kellett hogy éreztessék hatásukat 1944-ben, a német megszállás után is. Nyomban 1944. március 19-e után,

⁴⁸ Pintér István írja a szociáldemokrata párt szervezeteiben 1943 őszén uralkodó viszonyokról: „A baloldal most azonban a közép- és felsőbb szintű vezetésben korántsem képviselt olyan egyiséget, erőt, mint 1940–1942-ben. Az elnök-titkári értekezleteket, ahol ekkor zömében baloldali szociáldemokraták, ill. kommunisták foglaltak helyet, és az előadók ugyancsak baloldaliak voltak, és amelyeken keresztül közvetlenül mozgósítani tudták a főváros szervezett munkásait, nyomást gyakoroltak a felső vezetésre, most nem, vagy ritkán tartották meg. És ha meg is tartották, azokon kulcsszerepük a jobboldali szociáldemokrata vezetőknek volt. Hiányzott a jól szervezett kommunista hálózat, politikai erejüket tekintve gyengék voltak az SzDP-on belül a baloldal által irányított vagy befolyásolt szervezetek is, amelyek közös erővel, okosan, céltudatosan, minden bizonnyal fékezni tudták volna a hintapolitika hatását, és növelték volna a tömegek cselekvőkészségét. *Pintér István: A szociáldemokrata Párt története 1933–1944. Bp., 1980. 358.*

⁴⁹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. nov. 16. és *Pintér: A magyar kommunisták...* i. m. 274–276.

a Gestapo több mint 3000 antifasisztát hurcolt el.⁵⁰ Ez a veszteség most nem az illegálisban jobban védett kommunistákat, hanem a polgári ellenzéket és ismét a szociáldemokrata pártot sújtotta. Ekkor majdnem 1000 szociáldemokrata funkcionáriust tartóztattak le.⁵¹ Ahogyan a kommunista párt esetében nem vették figyelembe az 1942-es letartóztatásoknál az eddig elszenvedett veszteségeit (2400 embert), ugyanúgy a szociáldemokrata párt 1944. tavaszi veszteségeit sem összesítették az 1942-ben különleges munkásszázadokba vitt, internált személyek számával. Kétségtelen, hogy 1940-től 1944 tavaszáig a nemzeti ellenállás gerincét alkotó két munkáspártot érte a legnagyobb veszteség. A rendszer előbbieken vázolt jellege következtében *Magyarországon az a sajátos helyzet alakult ki, hogy – szemben a többi európai országgal – a nemzeti ellenzék a német megszállás előtt kényszerült olyan harcra a háborús kormány ellen, amelyben – még a küzdelem legdöntőbb szakasza előtt – 6500 embert, legjobb, legtapasztaltabb, az ellenállás szélesebb szervezésére is képes harcosát veszítette el.* 1944. március 19-én a potenciális polgári ellenzékre mért csapással együtt ezek a veszteségek (8500 ember!) – egy 25 évig tartó elnyomás után – jelentős mértékben meghatározták a német megszállás idején kibontakozó nemzeti ellenállás lehetőségeit. Hangsúlyozom „jelentős mértékben”, mert természetesen nem ez az egyetlen oka az ország sorsa alakulásának 1944-ben. Mindenesetre az okok láncolatában ez olyan tényező – erre szerettem volna rámutatni –, amely történetírásunkban eddig nem kapott súlyának megfelelő jelentőséget. Mi fedte el eddig az 1942–1943-as katasztrófát, a veszteségek arányait, a háborús kormányok valódi jellegét, a magyar nemzeti ellenállás sajátosságát? Bizonyára szerepet játszott – más tényezők mellett – az a részben tudattalan megfontolás, amely az ellenállás valamely kontinuitását akarta kimutatni, továbbá a kutatás nehézsége, az adatok bizonytalansága. De már a vitathatatlan adatok összegzése is megváltoztatja az ellenállásról alkotott eddigi képünket. Véleményem szerint itt a Békepárttal kapcsolatos rágalmaknak volt jelentős szerepük. Az ötvenes évek párttörténet-írása nemcsak a Békepárttól alakított ki egy teljesen torz képet, de ennek érdekében a történeti események *arányait* is teljes tudatossággal meghamisította.

1954-ben az MDP pártfőiskoláján előadásszöveg készült a KMP második világháború alatti történetéről. Az előadásszöveget vezető pártkörökben előzetesen többször megvitatták. Az előadásban az 1942. évi letartóztatásokat értékelve az szerepelt, hogy az

⁵⁰ *Pintér István: A magyar front és az ellenállás. 1944. március 19.–1945. április 4. Bp., 1970. 17.*

⁵¹ Uo. 24. – Ezt az adatot megerősíti: *Pintér: A szociáldemokrata párt története* i. m. 362. Nem világos, hogy ez az 1000 funkcionárius bennefoglaltatik-e az 1944. március 19-e után rögtön letartóztatott 3000 antifasiszta számában? Ha igen, kb. 2000-re tehető a letartóztatott polgári ellenzékiek száma. – Ha ezt az 1000 szociáldemokratát hozzászámítjuk az 1942-ben letartóztatott és elhurcolt 1500 szociáldemokratához (*Pintér: A szociáldemokrata párt története*... i. m. 313.), 2500-ra tehető 1944 áprilisáig a szociáldemokrata párt vesztesége. A kommunista pártnak a szövegben említett 1943 áprilisáig letartóztatott 3200 harcosához a veszteséglistán hozzá kell számítanunk az 1943 őszén letartóztatott 300 kommunistát. (*Pintér: Magyar kommunisták*... i. m. 276–277.). Ily módon 1944 áprilisáig a második világháború folyamán a kommunista párt 3500, a szociáldemokrata párt 2500 aktivistáját veszítette el. Az 1943. őszi terrorhullám áldozatainak a számát az internálások és a két újabb büntetőszázad felállítása nyomán óvatosan kb. 450 főre lehet becsülni. (*Pintér: Magyar kommunisták*... i. m. 274–276.).

akkor elszenvedett csapást a párt „a háború végéig nem tudta kiheverni”. Ehhez a vita egyik tekintélyes résztvevője írásban a következőket fűzte hozzá: „Azt hiszem, hogy ilyen messzemenő megállapítást *csak* a pártfeloszlátás által elkövetett hibával kapcsolatban lehet tenni. Ha már *itt* ilyen messzemenő megállapítást teszünk, akkor vajon mi mondanivalónk marad a párt feloszlátásához? Csupán némi »kiegészítés«. Helyes ez? Azt hiszem, nem.”⁵²

Ritka pillanat: történelemhamisítás *in statu nascendi*. Ha a maga igazságában feltárjuk a Kállay-féle büntető expedíciót és következményeit, azt a kárt, amelyet az igazi ellenség az ellenállásnak okozott, akkor mi marad 1943 nyarára „a pártba beépített ellenség” számára? „Csupán némi kiegészítés”? „Helyes ez?”

Ez a nézet akkor nem véletlen, nem elszigetelt vélemény volt. Csökkenteni kellett az 1942-es letartóztatásokkal a pártot és a nemzeti ellenállást ért veszteségek súlyát, hogy a Békepártra vonatkozó elitélő párthatározat jelentőségét növelhessék: „a forradalmi munkaspárt hiánya *legfőbb akadálya* volt annak, hogy a kommunisták kihasználják a széles nemzeti ellenállás kibontakozásának megnövekedett lehetőségét”⁵³ – írták ugyancsak 1954-ben.

Felvetődik a kérdés, mi volt az oka ennek az éveken át fenntartott történelemhamisításnak? Mi tulajdonképpen a forrása a Békepárttal kapcsolatos rágalmaknak?

Az említett előadás szövegével kapcsolatban korábban elhangzott az a vélemény is, hogy ne csak az szerepeljen benne, hogy a párt feloszlátásában „nyilvánvalóan benne volt az ellenség keze” (Sic!). Követelték „konkrétan megmondani: hogy benne volt Rajk László, a később leleplezett rendőr és Gestapo-ügynök keze” (Sic).⁵⁴ A követelés azt mutatja, hogy e bírálónak fogalma sem volt a párt háború alatti helyzetéről, ti. Rajk László 1943-ban internáló táborban volt, és semmi része nem lehetett a párt vezetésében. Feltárja ugyanakkor azt is, hogy a Békepártra vonatkozó nézetek a koncepciók perekekkel szoros kapcsolatban álló ideológia részét alkották. Egy szintén a párt történetével foglalkozó korábbi vitában 1951. október 23-án világosan fogalmaztak: „A felszabadulás utáni munka az emigráció folytatása volt és nem az itteni (magyarországi – Sz. M.) munkáé, mivel ez hibás volt. Rákosi elvtársék soha nem vették tudomásul a párt feloszlátását, tehát a párt ezért megmaradt.”⁵⁵ Itt az egész konstrukció célját, a Rákosi-csoport kizárólagos vezetési igényeit fogalmazták meg.

Ugyanitt fejtették ki, mi volt a két legfontosabb forrása a KMP háború alatti hazai irányítói hibáinak: 1. „... a pártvezetéstől való elszigetelésük. Rákosi elvtárs előbb börtönben, majd emigrációban volt.” 2. „... a beépült ellenség munkája. Az utolsó hónapok mutatták meg, hogy nemcsak Rajkról, de másról is szó volt.” Ez a „más” utalás Kádár Jánosra, akit akkor, „az utolsó hónapokban” tartóztattak le.

⁵² PIA 860. f. 76. ö.e. 48. f. Kelte: 1954. dec. 11. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵³ Az MKP harca a második világháború időszakában c. pártfőiskolai előadás. PIA 860. f. 66. ö.e. 172. f. Kelte: 1954. jún. 25. (Az én kiemelésem – Sz. M.)

⁵⁴ PIA 860. f. 67. ö.e. 35. f. – Keltezés nélkül. A szövegkörnyezet alapján minden valószínűség szerint a feljegyzés 1954 júliusában készült.

⁵⁵ PIA 860. f. 67. ö.e. 67. f.

1945-öt követően a Békepárt értékelése jelentős „fejlődést” mutat. 1945-ben még csak „súlyos hibának” minősítették a Békepárt megalakítását.⁵⁶ Ennek s ekkor az volt a szerepe, hogy elválassza a párt vezető magjától, a Rákosi-csoporttól azokat, akik a háború alatt itthon vezették a pártot. 1953. május 11-én, alig pár héttel a júniusi határozat előtt azonban már így összegezte véleményét a pártvezetés: „... a pártba beépült rendőrügynökök ... (1943-ban) feloszlatták a Kommunisták Magyarországi Pártját ... A párt feloszlata a legsúlyosabb árulás volt. — Hogy a kommunisták ellenállását pártjuk likvidálásával szemben leszereljék, és a tömegeket félrevezessék, 1943 szeptemberében a kommunistáknak álcázott ellenséges ügynökök megalakították a Békepártot.”⁵⁷

Feltűnő, hogy még 1954 júniusában is nyíltan követelik: a párt feloszlásával kapcsolatban nevezzék meg Rajk Lászlót, a „később leleplezett rendőr és Gestapo-ügynököt”. Miért ez a buzgalom egy évvel az 1953 júniusi határozat után?

Fehér Lajos is csodálkozik visszaemlékezéseiben, hogy Gerő Ernő 1955. március 28-án — amikor már javában folyt a rehabilitáció —, változatlan formában megismételhetette a Békepárról szóló korábbi rágalmakat.⁵⁸ Pedig Gerő Ernő nyilatkozata nem véletlen, meggondolatlan „dühkitörés”. Ezt követően a Társadalmi Szemle 1955. áprilisi számában két cikk is támadja — a régi stílusban — a Békepárt vezetőit.

A Rákosi-féle Békepárt-koncepciónak 1945 és 1956 között végig fontos szerepe volt a politikai harcokban. Kezdetben csak a hazai vezetés diszkreditálását szolgálta, majd 1949 után a koncepciók perekké összefüggésben a politikai és fizikai leszámolás eszközeivé vált. 1951-ben, Kádár János letartóztatását követően a koncepciót továbbfejlesztették. Az 1953. májusi „újrafogalmazás” célja: csírájában elfojtani még a lehetőségét is annak, hogy a júniusi határozatot megelőző és követő Rákosi elleni bírálatok előkészítsék a hazai vezetés visszatérését a politikai életbe. 1954-ben, a defenzívába szorított Rákosi-csoport támadása a rehabilitáció megakadályozásáért folyó elkeseredett harcuk eszköze volt. Az 1955. márciusi határozat idején kibontakozó új Gerő-offenzíva a teljes hatalomba visszatért Rákosi egyeduralmának legitimálását szolgálta.

A Békepárról és ezzel kapcsolatban a nemzeti ellenállásról az ötvenes évek első felében, a Rákosi-diktatúra idején a párttörténetírásban kialakított képet átvette a történetírás is. 1956 után a szakirodalomban a Békepárt történetét korrektül ismertették, de az 1942–1943-as letartóztatások korábbi értékelése csak kevésbé módosult, azokat nem helyezték el a valódi összefüggések rendszerében, mint a Békepárt közvetlen előzményét, mint az egész nemzeti ellenállás meggyengülésének egyik lényeges okát.

Az ötvenes évek Békepárt-koncepciója meghamisította az okozati összefüggések sorrendjét, és ezzel eltorzította a párt és az ellenállási mozgalom egész történetét. Valójában nem a Békepárt megalakítása volt az oka a párt és a nemzeti ellenállás válságának, hanem ez a válság volt az oka a Békepárt létrehozását kimondó határozatnak. A Békepárt megalakításának ez előbbiekben bemutatott értékelése elfedte, hogy a máso-

⁵⁶ A Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948 Bp., 1967. 81–82.

⁵⁷ A Magyar Kommunista Párt a II. világháború időszakában c. Tézisek. — A Titkárság (A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Titkársága) határozata alapján átjavított végleges forma. Kelte: 1953. május 11. PIA 860. f. 67. ö.e. 22. f.

⁵⁸ Fehér Lajos: i. m. 552–553.

dik világháború alatt a párt és az ellenállási mozgalom tevékenységét jelentősen befolyásoló vezetési döntés nem ez, hanem az 1942. januári döntés volt. Erre az önfeláldozó döntésre akkor a nemzet érdeke, a nemzeti ellenállás fokozásának sürgető szüksége készítette a pártvezetést. A rágalmak a kommunista párt önfeláldozó, hazafias szerepét éppúgy elfedték, mint a veszteségek mértékét és arányait. A Békepárttal kapcsolatos kérdések mögött ily módon az egész magyar nemzeti ellenállás megítélésének problematikája húzódik.

A Rákosi-időszak párttörténetírása a második világháború idejének értékelésével összefüggően meghamisította a másik munkáspárt, a szociáldemokrata párt történetét is. Holott pusztán a fentebbi adatok összesítése meggyőzően bizonyítja, hogy a nemzeti ellenállásban – a kommunista párt mellett – a szociáldemokrata párt jelentős szerepet játszott.⁵⁹ A munkáspártok „bünei” eltakarták a háborús kormányok felelősségének valóságos arányait, s ezzel növelték a magyar nép felelősségét. A munkáspártok ellenállásának a lebecsülése a magyar nép ellenállásának a lebecsülése. A historiográfia feladata még feltárni a Rákosi-féle történelemszemlélet hatását a háborús évek egész történetére. Bizonyos azonban, hogy e történetfelfogás összefügg az „utolsó csatlós” szerep egyidejű hangsúlyozásával.

Az összefüggés fordítva is fennáll. A kommunista párt és a szociáldemokrata párt második világháború alatti történetének realisabb vizsgálata hozzájárul a magyar nemzeti ellenállás, a magyar nép magatartásának realisabb megítéléséhez.

Miklós Szinai: Some Additions to the History of the Peace-Party and Hungarian National Resistance

After the Second World War the foundation and activities of the Peace-Party were covered by an artificial mystery, later its scholarly investigation was obstructed by heavy slanders. János Kádár uncovered the true circumstances of the Peace-Party's foundation only in the Autumn of 1956. However, the place and the role of the Peace-Party within the history of Hungarian national resistance is not sufficiently cleared up to the present-day. The author wants to help this cleaning up when examining and interpreting some turning-points of the Communist movement's history.

In 1936 the Party of Hungarian Communists was dissolved by the Communist International's resolution. The party's members continued their activities in the legal organizations of the Social Democratic movement as well as in illegality. In January, 1942 the Party of Hungarian Communists was reformed again and it gave up double concealment, but returned to it by the formation of the Peace-Party later in 1943.

The author gives a review of Hungarian political situation in this period and of the grave losses suffered by the Communist movement until then and he declares that the key decision for the Communist Party was to cease double concealment (1942) and not the formation of the Peace-Party, the attempt to return to double concealment (1943).

⁵⁹Itt is megállapítható a manipuláció tudatos szándéka. Gerő Ernő már említett 1955. március 28-i levelében ezt írta: „Budapesten azért nem kerülhetett sor jelentősebb fegyveres harcokra, fegyveres felkelésre a német fasiszták és nyilas bérenceik ellen, mert a szociáldemokrata párt hosszú éveken keresztül valósággal demoralizálta a munkásosztályt. A másik oka annak, hogy nem kerülhetett fegyveres harcra sor, az volt, hogy . . . feloszlatták a Kommunista Pártot . . .” És következnek a már ismert rágalmak a hazai vezetés ellen. *Fehér Lajos*: i. m. 552.

He evaluates the labour and Communist movements' organizational crises and personnel losses (exile, arrests, death sentences) as well as the casualties of bourgeois anti-Fascist groups from the aspect of the power and possibilities of Hungarian national resistance during the Second World War. According to him the worker and bourgeois opposition lost 8 500 of their leading and most active members to the German occupation (19th March, 1944). After the occupation casualties kept on growing and no doubt it had influence on the resistance movement of 1944.

Миклош Синаи: К истории Партии Мира и венгерского национального сопротивления

Обстоятельства создания и деятельности Партии Мира после второй мировой войны скрыла искусственная смутность, а спустя некоторое время тяжесть клеветы затормозила научное изучение этих обстоятельств. Лишь осенью 1956 года Яношом Кадарем были раскрыты действительные обстоятельства при создании Партии Мира. Но до сегодняшних дней не достаточно выявлены место и роль Партии Мира во всей совокупности истории венгерского национального сопротивления. Анализом и пониманием значительных моментов истории коммунистического движения старается автор подходить к этому выяснению.

С решением от 1936 года Коммунистический Интернационал распустил Венгерскую Партию Коммунистов, члены которой и в дальнейшем активизировались как в легальных организациях социал-демократического движения так и в рамках нелегальности. В силу изменений международных и внутренних положений в январе 1942 года Венгерская Партия Коммунистов была снова организована, она вышла из-под двойной тайны к которой создавая Партию Мира, снова вернулась она в 1943 году.

Развития состояния положения венгерской внутренней политики того времени, но и тяжелые утраты понесенные коммунистическим движением до того времени автор сделает вывод, по которому в жизни коммунистической партии решительным шагом был не создание Партии Мира, то есть не ее попытка вернуться под двойную тайну (1943 г.), а именно момент ликвидации этой двойной тайны (1942 г.).

С точки зрения силы и возможности венгерского национального сопротивления во время второй мировой войны автором освещаются организационные кризисы и утраты рабочего и коммунистического движения (эмиграция, аресты, смертные приговоры), но и потери буржуазных антифашистских групп. Автор считает, что рабочая и буржуазная оппозиция из своих руководителей и самых активных членов до немецкой оккупации Венгрии (19 марта 1944 г.) потеряла 8500 лиц. После 19 марта потери увеличивались, а такой ход событий безусловно влиял на движение сопротивления 1944 года.

VIDA ISTVÁN

A magyar népi demokrácia pártpolitikai struktúrája*

1944–1948

A szocialista demokráciának, s a szocializmus politikai rendszerének továbbfejlesztése, az új viszonyoknak megfelelő korszerűsítése ma Magyarországon is a közvélemény érdeklődésének homlokterében áll. A politikai rendszer modernizálása, a teendőik világos kijelölése azonban nem lehetséges anélkül, hogy ne nézzük meg: történetileg hogyan alakult ki, hogyan fejlődött a ma létező politikai szisztéma. A politikai rendszer összetett, bonyolult jelenség, a politikai intézmények, szervezetek (párt, állam, tömegszervezetek) mellett többek között ideológiai elemeket (politikai eszmék, nézetek), sőt normatívákat (politikai szokások, hagyományok a politikai élet erkölcsé és etikája) is tartalmaz, nem is szólva a tömegkommunikációs eszközökről (sajtóról, rádióról, televízióról).¹ Mindezek elemzése, akár egyetlen történeti periódusban is, rendkívül bonyolult, hosszas előmunkákat megkívánó feladat lenne, amely meghaladná egy tanulmány kereteit. Ezért az alábbiakban csupán arra vállalkozunk, hogy – az eddigi történeti feldolgozásokra,² valamint néhány politikai szociológiai munkára³ támasz-

*E vázlatos tanulmány korábbi változata – oroszul – megjelent az Acta Historica, 1980. 3. számában, 309–343.

¹ L. bővebben: *F. M. Burlatckij*: Lenin, polityika, goszudarsztvo, Moszkva, 1969.; *Fyodor Burlatsky*: The Modern State and Politics. Moszkva, 1978.; *Gombár Csaba*: Politika – címszavakban. (Elemi politikai fogalmak értelmezése.) Politikatudományi füzetek. 1. Kiadja: ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Szocializmus Tanszéke. Bp., 1980. 182. 84.; *David Easton*: The Political System. An Inquiry Into the State of Political Science. (2. ed.) Chicago. 1982.; *S. P. Iljinszkij–N. V. Csernogolovszki*: Politicsenszkaja szisztéma szovjetszkovo obsesztva: ponyatije i struktura. (A szovjet társadalom politikai rendszere: fogalom és struktúra.) Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo, 1977. 1. sz. 11–19.; *Kulcsár Kálmán*: Társadalom, politika, jog. Bp., 1974. 19–60.

² L.: *Balogh Sándor–Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon. (1944–1948) Bp., 1977.; *Balogh Sándor*: A demokrácia kérdései a magyarországi politikai pártok szervezeti felépítésében a felszabadulás után, Történelmi Szemle, 1975. I. sz. 50–68.; *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon. 1945–1947. Bp., 1975.; *Gergely Jenő*: Politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950.) Bp., 1977.; *Habuda Miklós*: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban, 1944–1948. Bp. 1971.; *Habuda Miklós–Rákosi Sándor*: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt munkásösszetételének alakulása 1945–1948-ban. Párttörténeti Közlemények, 1976. 3. sz. 36–69.; *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp., 1983.; *Molnár János*: Irányzatok harca a Szociáldemokrata Pártban 1946–1947-ben. Párttörténeti Közlemények 1977. 1. sz. 3–69.; *Uő.*: MSZDP új politikai irányvonala, Századok, 1978. 3. sz. 442–496.; *Orbán Sándor*: A Demokrata (Barankovics) Néppárt történetéhez 1945–1949. Századok, 1958. 1–4. sz. 174–201.; *Osztályok, pártok és a szövetségi politika néhány kérdése a magyar népi demokratikus forradalomban Szerkesztette: Izsák Lajos, Korom Mihály.* Oktatási Minisztérium

kodva — felvázoljuk a felszabadulás utáni évek, a népi demokratikus forradalom időszakának pártpolitikai struktúráját, s bemutassuk a többpártrendszerrel az egypártrendszerre történő átmenet folyamatát.

*

1944 őszén-telén a Vörös Hadsereg által felszabadított területeken, az Alföldön, Észak-Magyarországon és Dél-Dunántúlon jobbra az illegalitásból előlépő, s bizonyos helyzeti előnyt élvező Magyar Kommunista Párt (MKP) kezdeményezésére, de sok helyütt a baloldali szociáldemokraták, parasztpártiak, kisgazdapártiak s más, szervezett keretekhez korábban nem tartozó, demokratikus gondolkodású emberek szorgalmazására, vagy éppen a helyi szovjet hatóságok ösztönzésére, ha nem is egyszerre, s egy időben, de sorra alakultak újjá a Horthy-korszakban a kormányzat baloldali ellenzékét alkotó, a nemzeti függetlenségi és németellenes ellenállási mozgalomban vezető szerepet játszó Magyar Frontba tömörült demokratikus pártok helyi szervezetei. 1944. dec. 2-án Szegeden a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt (SzDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP), a Független Kisgazdapárt (FKgP) és a Polgári Demokrata Párt (PDP), valamint a szabad szakszervezetek részvételével zászlót bontott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely az új, független, szabad és demokratikus Magyarország felépítését tűzte ki célul. December közepére újjászerveződtek a pártok ideiglenes országos vezetőségei, amelyek nyomban bekapcsolódtak az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását és az Ideiglenes Kormány felállítását célzó tárgyalásokba. Az új központi szervekben — az akkori, sok szempontból reális, de ugyanakkor átmeneti és mesterségesen kialakított erőviszonyoknak megfelelően — képviseltették magukat. A dec. 21-én összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés 230 tagja közül 71-en az MKP-hoz, 38-an az SzDP-hez, 16-an az NPP-hez tartoztak, az FKgP padsoraiban 55-en ültek, míg 12-en a PDP-t, 19-en a szakszervezeteket reprezentálták.⁴ A másnap megválasztott Ideiglenes Kormányban

Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály. Bp. 1975. Tudományos Szocializmus füzetek. 35.; *Ságvári Ágnes*: Népfront és koalíció Magyarországon — 1936–1948. Bp. 1967.; *Sánta Ilona*: A két munkáspárt egyesülése 1948-ban. Bp., 1962.; *Strassenreiter Erzsébet*: A Szociáldemokrata Párt újjászerveződése (1944. okt.–1945. júl.) Párttörténeti Közlemények, 1971. 3. sz. 3–45.; *Uő*: A két munkáspárt együttműködése a felszabadulás után. Párttörténeti Közlemények, 1973. 2. sz. 47–78.; *Uő*: A Szociáldemokrata Párt és az ország demokratikus átalakítása (1944–1945). Párttörténeti Közlemények, 1983. 1. sz. 97–147. *Szabó Bálint*: Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet néhány kérdése Magyarországon. 1935–1949. Bp., 1970.; *Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története. 1944–1948. Bp., 1972.; *Varga F. János*: A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben. Történelmi Szemle, 1975. 1. sz. 96–107.; *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947. Bp., 1976.

³ *Maurice Duverger*: Political Parties. New York. 1963.; *Roy. C. Macridis*: The History Functions and Typology of Parties. = In: Political Parties. Contemporary Trends and Ideas. Ed.: *Roy. C. Macridis* 1957. 9–23.; Political Parties and Political Development. Ed. *I. La Palombara–M. Weiner*, Princeton, 1966; *Giovanni Sartori*: Parties and party systems. A framework for analysis. Vol. I. Cambridge–London, 1976.; *Studies in Political System*. Ed. *Jerzy I. Wiatr* Varsó, 1967.; *Jerzy I. Wiatr*: A politikai viszonyok szociológiája. Bp., 1980.

⁴ Az 1944. évi december hó 21-ére Debrecenbe összeült, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. Bp., 1946. 181.

gr. Teleki Géza és a horthysta tábornokok mellett, az MKP három, az SzDP és az FKgP két-két, az NPP egy tárcát kapott; egyedül a PDP-nek nem jutott miniszteri szék.

A Függetlenségi Front helyi szervei, az első korszakban közigazgatási funkciókat is ellátó nemzeti bizottságok szintén koalíciós alapon szerveződtek meg.

A felszabadulás után Magyarországon a pártpolitikai struktúra tehát a többpártrendszer formájában alakult ki. Túl azon, hogy a többpártrendszernek Magyarországon a messzi múlt, a 19. sz. elejére visszavezethető hagyományai és gyökerei voltak, s a Magyar Kommunista Párt (MKP), valamint a Vörös Hadsereg képviselői a népfrontpolitika szellemében az első perctől kezdve ösztönözték, bátorították és segítették az antifasiszta, demokratikus pártok mielőbbi talpraállását, a többpártrendszer helyreállításának alapvető oka abban keresendő, hogy a súlyos háborús katasztrófa után az állami-politikai élet újjászervezését, a társadalmi-politikai viszonyok demokratizálását, az ipari és mezőgazdasági termelés beindítását, az ország újjáépítését a romokból s az elengedhetetlenül szükséges reformok végrehajtását, nem szólva a tengernyi egyéb teendőről, egyetlen párt, egyetlen mégoly szervezett, eltökélt politikai erő sem vállalhatta magára, az óriási feladatok megkívánták az összes németellenes, demokratikus erő, az egész nép, az egész nemzet összefogását.

A többpártrendszer feltámasztása ugyanakkor összefüggött nemzetközi elvárásokkal is. Az angolszász szövetséges nagyhatalmak a felszabadított európai országokban, valamint a náci Németország egykori szövetségeseinek államaiban olyan demokratikus rendszerek kialakítását szorgalmazták, amelyekben a kormányok reprezentatív alapon a nép legszélesebb rétegeit képviselik, s szabad választások útján kerülnek hatalomra. A krími csúcstalálkozón ezt az elvet a Szovjetunió is elfogadta.⁵ Az egypártrendszer bevezetése, a proletárdiktatúra azonnali kikiáltása, amint azt az első hónapokban az MKP egyes, a népfrontpolitikát nem értő, elszigetelt szektás csoportjai kívánták, nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett volna, feszültségeket teremtett volna a szövetséges nagyhatalmak között. Ha a nemzetközi politikában fennállt a koalíció, akkor az Magyarországon sem lehetett másként.

A népi demokratikus pártstruktúrát több tényező formálta ki.

Az Ideiglenes Kormány — az 1945. jan. 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény előírásainak megfelelően — febr. 26-án feloszlatta a fasiszta jellegű pártokat és szervezeteket, közöttük a Szálasi-féle Nyilaskeresztes Pártot, a Magyar Nemzetiszocialista Pártot és Imrédy Magyar Megújulás Pártját, valamint a volt kormánypártot, a Magyar Élet Pártját,⁶ amelyek a horthysta államgépezettel együtt már korábban szét hullottak, s vezetőik vagy elmenekültek, vagy fogságba estek. A „rég” jobb- és szélső-jobboldali pártok újjáalakítására a fegyverszüneti egyezmény (majd a békeszerződés) értelmében nem kerülhetett sor. A koalíciós pártok ugyanakkor — s e tekintetben nem volt véleményeltérés az MKP és az FKgP vezetői között — annak érdekében, hogy megakadályozzák a demokratikus erők szétforgácsolódását, társadalmi bázisuk felaprózódását, s elejét vegyék annak, hogy potenciális ellenfelek, a horthysta vagy konzervatív reakciós, klerikális elemek szervezett politikai keretekhez juthassanak, igyekeztek

⁵ L.: Nyilatkozat a felszabadított Európáról. Teherán, Jalta, Postdam. Bp., 164–166.

⁶ L.: az Ideiglenes Nemzeti Kormány 529/1945. M.E. sz. rendeletét. Magyar Közlöny, 1945. márc. 17.

megakadályozni újabb politikai pártok jelentkezését, megtagadták tőlük a működési engedélyt s nem járultak hozzá a választásokon való indulásukhoz, vagy gátolták tevékenységük kibontakoztatását. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB), amelynek jóváhagyására a politikai életben való részvételhez a fegyverszüneti egyezmény értelmében szükség volt, szintén nem helyeselte, hogy túlságosan sok politikai csoportosulás vegyen részt a demokratikus közéletben. Ennek következtében 1945 tavaszán, majd kora őszén két hullámban kibontakozó pártalakítási kísérletek zömmel kudarcba fulladtak. A háború előtti kisebb ellenzéki pártok, a Bartha Albert vezette Független Magyar Polgári Párt, a Dénes István-féle Magyar Földműves és Munkáspárt, valamint az októbrista politikusok által irányított Magyar Köztársaság Párt és a Kossuth Párt 1945 tavaszán a Független Kisgazdapárthoz csatlakoztak, amely – tekintettel az esetleges parlamenti választásokra – tudatosan szedte fel, olvasztotta magába a kisebb politikai csoportokat, frakciókat, hogy polgári oldalon monopolhelyzetbe kerüljön. A Schlachta Margit vezette szekta jellegű Keresztény Női Tábor, az időközben elhunyt Vázsonyi János híveit tömörítő Nemzeti Demokrata Párt és néhány más szintelen és súlytalan politikai csoportosulás nem kapott működési engedélyt, illetve jogot az 1945. őszi választásokon való részvételhez. A pártalakítási kísérletek közül kettő bizonyult maradandónak, a Magyar Radikális Párté (MRP) és a Keresztény Demokrata Néppárté. Az MRP 1945. márc. 3-án Budapesten tartotta alakuló ülését, de működését és a választásokon való indulását szept. 17-én hagyta jóvá az Országos Nemzeti Bizottság (ONB). A Keresztény Demokrata Néppárt már 1944 októberében – még a német megszállás alatt – megalakult, Pálffy József gróf elvállalta képviselőtét a Magyar Front Intéző Bizottságában, de a felszabadulás után a demokratikus pártok nem ismerték el tagságát az ellenállási mozgalom csúcsszervében. Működési engedélyt, napilap kiadásához jogot nem kapott, az MRP-hoz hasonlóan, a Budapesti Nemzeti Bizottságba sem nyert felvételt. 1945 nyarán a párt kettészakadt. A koalíciós pártok szept. 17-én, az ONB ülésén a Barankovics István vezette mérsékeltebb, Mindszenty és a katolikus egyház merev politikáját nem helyeslő, az új demokratikus viszonyokkal, a koalícióval kiegyezést kereső frakciójának adtak jogosítványt a választásokon való részvételre, azzal a nyilvánvaló politikai számítással, hogy a Keresztény Demokrata Néppárt Mindszentyt követő konzervatívabb, egyértelműen nyugatbarát csoportját, gr. Pálffy Józsefet és környezetét elszigeteljék, s az egyházat megfosszák politikai érdekképviselőtől, vagy legalábbis akadályozzák annak létrejöttét.

A népi demokrácia pártpolitikai struktúrája 1945 augusztusára–szeptemberére alakult ki hét párt részvételével. A kormányzó pártok országszerte a helységek kétharmadában kiépítették helyi szerveik hálózatát; taglétszámuk ha nem is egyforma mértékben, rohamosan növekedett; tevékenységük a társadalmi, gazdasági, politikai élet és kulturális élet egészét átfogta. A politikai rendszer meghatározó és irányító elemeivé, a politikai tekintély legfőbb forrásává a politikai pártok, mindenekelőtt a koalícióba tömörült demokratikus szervezetek váltak.

A rendelkezésünkre álló történeti feldolgozásokból világos, hogy a felszabadulás után a közélet színpadára lépő demokratikus pártok jellegüket, típusukat, ideológiájukat, politikai célkitűzéseiket és társadalmi hátterüket, valamint politikai módszereiket tekintve, jelentősen eltértek egymástól. Az első megközelítésben a pártokat két csoportra lehet osztani; a hatalmat gyakorló koalíciós pártokra és nem koalíciós pártokra.

Mint említettük: a Függetlenségi Frontnak megalakulásakor tagja volt a Polgári Demokrata Párt is. 1945 májusában azonban a koalíciós pártok az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának ülésén kimondták, hogy a Függetlenségi Frontnak csak négy tagja van, az MKP, az SzDP, az NDP és az FKgP, s elhatározták, hogy a jövőben elutasítják újabb pártok felvételi kérelmét az MNFF-be.⁷ Ezzel a Polgári Demokrata Pártot *de facto* kizárták a koalícióból, noha az *de jure* soha nem történt meg. Erre főként azért került sor, mert a párt, amelynek elnökévé 1945. ápr. 9-én gr. Teleki Gézá, az Ideiglenes Kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterét választották meg, a régi városi liberális elemek mellett gyülekezőhelyévé vált a nyugati orientációjú, de horthysta beállítottságú nagypolgári köröknek és egyes konzervatív, klerikális csoportoknak. A koalíciós pártok tartottak attól, hogy ha a PDP bennmarad a koalícióban, rajta keresztül hatalomhoz és pozícióhoz juthatnak horthysta és reakciós klerikális erők. E félelem azonban nem volt indokolt.

A Függetlenségi Frontban részt vevő pártok száma (négy) – az egész koalíciós periódusban – változatlan maradt, ennyiben a kormánykoalíció zártnak és stabilnak bizonyult, miközben a pártstruktúra egésze távolról sem volt az. A koalíciót alkotó pártok – bizonyos mértékig a Nemzeti Parasztpártot kivéve – *autonóm* politikai szervezetek voltak, önállóan, saját érdekeik, ideológiájuk és politikájuk s tömegeik elvárásai szerint cselekedtek. Az MKP és az SzDP, ill. a Kisgazdapárt *minőségileg* különböztek egymástól; egymást kölcsönösen feltételezték, de ki is zárták. Volt közöttük érdekazonosság: az ország újjáépítése és a gazdaság helyreállítása, a fasiszta maradványok felszámolása, a társadalmi-politikai viszonyok demokratizálásának folytatása, de ugyanakkor szemben is álltak egymással: a felszabadulás első percétől kezdve kemény harcot vívtak a politikai hatalom egészének vagy nagyobb részének megszerzéséért. A kormányzó pártok között kialakult és 1946 végéig többé-kevésbé fennmaradt bizonyos konszenzus a legfontosabb kül- és belpolitikai kérdésekben, de az együttműködés koordinálásának, a viták levezetésének, a konfliktusok kezelésének *játékszabályai* talán az idő rövidsége, talán az érintett pártok eltérő habitusa, magatartása és módszerei miatt nem kristályosodtak ki, ami nem tette zavartalanná a koalíció működését.

A kormánykoalícióban a demokratikus pártok más-más funkciót töltek be. Az MKP volt az aktív, a kezdeményező, a meghatározó elem, míg a Kisgazdapárt a passzív, a védekező. Az SzDP és az NPP általában az MKP mögé sorakozott fel, noha mindkettőjüknek voltak önálló törekvéseik is, az SzDP-nek inkább, mint az NPP-nek. Eltérő volt a pártok magatartása és viselkedése is. Az MKP rendkívül gyorsan, energikusan reagált a kül- és belpolitikai változásokra, míg az FKgP reakcióképessége meglehetősen lassú és nehézkes volt, amihez nagymértékben hozzájárult aránytalan felduzzadása és alacsony fokú szervezettsége is. A Kommunista Párt nyugalmi állapotból vagy védekezésből rövid idő alatt támadásba lendült, ügyesen kombinálta a parlamenti és a parlamenten kívüli harc módszereit, bátran apellált a néptömegekhez, s nagy figyelmet fordított a „hivatalok”, hatalmi pozíciók s az erőszakszervezetek feletti ellenőrzés megszerzésére. A Kisgazdapárt vezetői ezzel szemben – régi politikai iskolázottságuknál fogva – idegenkedtek a tömegharc eszközének alkalmazásától, helytelenítették, hogy a

⁷ Országgyűlés Irodája. A Politikai Bizottság jegyzőkönyvei. Az 1945. máj. 11-i ülés jegyzőkönyve.

politikai kérdésekben a döntés a parlament falain kívülre kerüljön, a viták és nézeteltérések békés, tárgyalások útján történő elintézését részesítették előnyben. A „pozícióháború” fontosságára — a munkáspártokhoz képest — némi késéssel jöttek rá.

A kormányzati hatalmat kézben tartó demokratikus pártszövetség, noha a kisebb pártokat kirekesztette soraiból, terjedelmét, formáját tekintve — Hugh Seton Watson kifejezésével élve⁸ — „széles” koalíció volt, mert átfogta a legfontosabb politikai erőket és eszmei politikai áramlatokat, s a munkásosztálytól és a szegényparasztságtól kezdve a középrétegeken keresztül a nagyburzsoázia nyugatbarát, konzervatív-liberális szárnyáig valamennyi társadalmi réteg képviseltette magát benne.

Ha a koalíciós és nem koalíciós pártok között a formális arányt nézzük, akkor az 4:3, a koalíciós politikai szervezetek javára. Ez azonban egyáltalán nem fejezte ki a pártok közötti valóságos erőviszonyokat. A Függetlenségi Fronton kívül levő pártok számba veendő politikai erőt nem képviseltek, a kormányzat működésére, a politikai döntéshozatal menetére, a közélet egészére kimutatható befolyást nem gyakoroltak, politikai és szervezeti gyengeségük, anyagiakkal való igen szerény ellátottságuk és egymás közötti kapcsolataik hiánya miatt, négy kormányzó párttal szemben alternatívát nem képeztek, a hatalomért vívott harcban versenytársat nem jelentettek. Lényegében *periferikus* pártoknak tekinthetők.

Ha a pártok elhelyezkedését vizsgáljuk a népi demokrácia politikai spektrumában a „baloldal–jobboldal” relációjában, akkor egy nagyon egyszerű bipoláris alakzatot találunk. Eltekintve a köztük levő különbségektől, a baloldalon helyezkedik el az MKP, az SzDP és az NPP, a jobboldalon az FKgP és a PDP. A Magyar Radikális Párt helyét, mivel nem volt tagja a koalíciónak, de politikailag nagyon közel állt hozzá, a centrum és a baloldal között lehetne kijelölni, a centrumhoz közel. (A Barankovics-féle Demokrata Néppártot, miután gyakorlatilag nem működött — egyelőre kihagyjuk az elemzésből.)

1. táblázat

*A népi demokrácia politikai spektruma
1945 nyarán–őszén pártok szerint*

	Baloldal	Centrum	Jobboldal
Koalíció	MKP		FKgP
	SzDP		PDP
	NPP		
		MRP	

Az 1. táblázat ugyanakkor azt is mutatja — s ez a népi demokratikus pártrendszer egyik fontos sajátossága —, hogy a kormánykoalíciónak valójában nem volt sem *baloldali*, sem *jobboldali* ellenzéke. A határozottan polgári orientációt követő Polgári Demokrata Párt ugyan a politikai spektrum jobboldalán helyezkedik el, de heterogén összetétele ellenére sem volt politikailag jobboldali párt, különösen ezután nem, hogy gr. Teleki Géza 1945. júl. 24-én lemondott a pártelnökségről. Elfogadta az új demok-

⁸ L.: Hugh Seton Watson: The East European revolution. (2. ed.) London, 1951. 169–171.

ratikus viszonyokat, kereste az együttműködés lehetőségét a koalíciós pártokkal, szeretett volna a Függetlenségi Frontba bekerülni. Ekkor még inkább *lojális ellenzéknek* tekinthető, mintsem politikai ellenfélnek. A Magyar Radikális Pártnak a politikai térben való elhelyezkedése és politikai szerepe szintén nem állt összhangban. A párt egészében egyetértett a Függetlenségi Front programjával és gyakorlati célkitűzéseivel, s viszonylag jó kapcsolatok fűzték a koalíciós pártokhoz, mindenekelőtt a munkáspártokhoz. Politikai, ideológiai beállítottságánál fogva, tagja lehetett volna az MNFF-nek. De nem volt az, a kormányzó pártok nem fogadták be maguk közé, ezért formálisan ellenzéki pártnak számított. Miután közte és a koalíciós pártok között ellentétek nem voltak, ellenzéki szerepet nem játszott. Valójában quasi *ellenzéknek* tekinthető.⁹

Miután a fegyverszüneti egyezmény értelmében régi jobb-, ill. szélsőjobboldali pártok felélesztésére nem kerülhetett sor, betartásához a SzEB egyébként szigorúan ragaszkodott, a pártstruktúrában a népi demokratikus viszonyokat tagadó, azokkal élesen szemben álló ún. *rendszerellenes párt* vagy pártok nem kaphattak helyet.

Árnyaltabb képet kaphatunk azonban a népi demokrácia politikai mezőnyéről, ha a politikai áramlásokat térképezzük fel, és azokat vetjük össze a pártkeretekkel, ill. pártfrakciókkal.

A népi demokratikus, a különböző kispolgári és a nyugat-európai típusú nagypolgári demokratikus irányzat mellett ezekben az időkben – 1945 nyarán–őszén – világosan kitapintható volt egy horthysta, egy monarchista áramlat is, amelyek az előzőeknél sokkal gyengébbek, kevésbé befolyásosak voltak. A horthysta irányzat az ellenforradalmi rendszer némiképp módosított, demokratizált és modernizált változatának visszaállítására törekedett. Közvetlen, nyílt politikai képviselete nem volt; a közéletben, a felszínen látható magját az Ideiglenes Kormány horthysta csoportja (Dálnoki Miklós Béla, Teleki Géza, Vörös János) alkotta, de ide sorolhatók Baranyai Lipótnak, a Magyar Nemzeti Bank volt elnökének, az angolszász orientációjú nagytőkés körök exponensének hívei, akik a Polgári Demokrata Pártba léptek be, s néhányan a Kisgazdapártból. A horthysta „vonalt” társadalmi bázisa felmorzsolódott; a volt nagybirtokos-nagytőkés uralkodó osztályok és a felbomló úri középosztály körében számíthatott gyér számú követőkre. A monarchista irányzat hívei szeretnék volna visszaállítani a királyságot, és a Habsburgokat trónra ültetni. A Habsburg restauráció legfőbb szószólója Mindszenty József hercegprímás és a katolikus egyház volt, de támogatta azt a Pálffy-féle Keresztény Demokrata Néppárt, Schlachta Margit Keresztény Női Tábor, a néhány keresztényszocialista ún. „sárga” szakszervezeti frakció (pl. Tobler János és köre). Bekerültek legitimisták a Kisgazdapártba és a Polgári Demokrata Pártba is. A legitimizmusnak a felszabadulás után nem volt társadalmi bázisa, s nemzetközileg is túlhaladottá vált. A köztársaság kikiáltása után (1946. febr. 1.) nálunk is véglegesen talaját veszítette.

⁹ Zsolt Béla ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A Magyar Radikális Párt, mint ezt több ízben hangsúlyoztuk, ellenzéki párt, a Függetlenségi Frontban szövetkezett pártkartell kormányának jóindulatú ellenzéke. Jóindulatú, mert a demokratikus pártok mai közös elvi programjával és közvetlen gyakorlati céljaival nagyjában egyetért, s ellenzéki, mert módszereik jelentékeny részével nem ért egyet. Minthogy a demokrácia jórészt módszerek kérdése, különállásunk a sok eszmei rokonság ellenére is, eléggé hangsúlyozott és megokolt.” (Haladás, 1945. okt. 27.)

A 2. táblázatból az tűnik ki, hogy a főbb politikai áramlatokat tekintve, a két szélső pólust a radikális, plebejus demokrácia elveit valló MKP s a koalíciós pártok balszárnyai, ill. a horthysta és a monarchista irányzat képezték, de a gyakorlatban az előbbieket és a nyugati típusú polgári demokrácia berendezkedését megvalósítani akaró kispolgári jobboldal kerültek szembe egymással, mivel ezek képviseltek reális politikai erőt. Középpont viszont a kispolgári demokrácia különböző változatának hívei, az FKgP

2. táblázat

*A népi demokrácia politikai spektruma 1945 nyarán–őszén
főbb politikai áramlatok szerint*

Baloldal	Centrum	Jobboldal
radikális népi dem. hívei	kispolgári dem. hívei	radikális polgári dem. hívei
		paraszti-kispolgári dem. hívei
		nyugati tip. polg. dem. hívei
		horthysta konzervatív ellenforr. rendszer hívei
		Habsburg restauráció hívei
MKP	SzDP centruma és jobboldala	MRP
SzDP baloldala		FKgP centruma
NPP baloldala		NPP centruma és jobbszánya
FKgP baloldala		FKgP jobboldala
		PDP

paraszti szárnya, az SzDP és a NPP centruma és jobbszánya helyezkedtek el. Miután a kispolgári demokrácia és a radikális, bizonyos szocialisztikus elemeket is tartalmazó polgári demokrácia között nem volt lényegi különbség, az utóbbit is centrista irányzathoz soroljuk. Mindez ismételtén azt mutatja, hogy a politikai élet, az ún. politikai tér megosztottabb, polarizáltabb volt, mint azt a pártstruktúra tükrözte. Ugyanakkor a táblázat azt is jelzi, hogy ha a politikai életben vannak is centrista irányzatok, de azok – a teljesen jelentéktelen MRP-t leszámítva – önálló, független párttá nem szerveződtek, tehát a politikai mezőny *közepe* nincs elfoglalva, azaz nincs *centrumpárt*.¹⁰ Ez a népi demokratikus pártrendszernek szintén fontos jellegzetessége volt. A centrumpárt

¹⁰ A korabeli politikusok a Függetlenségi Front belső szerkezetét másként vázolták fel. Bognár József pl. egy 1946. aug. 13-i parlamenti felszólalásában a következőket mondta: „Ha mármint a magyar koalíció struktúráját nézzük, akkor arról a legjellemzőbbnek azt kell mondanunk, hogy a koalíciónak a két szélső pártja a legerősebb, és az úgynevezett középső pártok a leggyöngébbek, illetőleg legalábbis valamivel gyengébbek az egyik szélső pártnál. Ez azt jelenti, hogy a koalíció belül a két szélsőség vívja a maga harcát és a középpártok, amelyeken egy egészséges koalícióban a súly lenni szokott – mert akkor kisebbek az ellentétek –, kisebb szerepkörhöz jutottak, sőt a

hiánya végső soron a magyar történeti fejlődés egyik azon sajátosságával magyarázható, azzal hogy Magyarországon a polgárság számát, osztályerejét tekintve, mindig viszonylag gyenge volt, s haladó demokratikus polgári tömegpártok nem alakultak ki.

A pártok közötti erőviszonyokat, az egyes politikai csoportosulások súlyát, eszmei, politikai hatásterét, tömegbefolyását a választási eredményeken lehet a leginkább lemérni. Magyarországon 1945. november 4-én rendeztek parlamenti választásokat széles, demokratikus választójog alapján. Miután a választási rendszer demokratikusabb volt annál, amely valaha is létezett, s a közigazgatás és a rendőrség nem avatkozott be a választási kampányba, s a részt vevő pártok teljesen szabadon kifejtették nézeteiket, a választási eredmények reális képet festenek a pártok tömegbefolyásáról és erőviszonyairól. A következő eredmények születtek:

3. táblázat

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások eredménye

	A szavazatok száma	%-a	Mandátumok száma
Független Kisgazdapárt	2 697 503	57,03	245
Szociáldemokrata Párt	823 314	17,41	69
Magyar Kommunista Párt	802 122	16,95	70
Nemzeti Parasztpárt	325 284	6,87	23
Polgári Demokratikus Párt	76 424	1,62	2
Magyar Radikális Párt	5 762	0,12	0
Összesen:	4 730 409	100,00	409

Az 1945. őszi parlamenti választásokat — az abszolút többség megszerzésével — a Kisgazdapárt nyerte meg, s tömegbefolyását tekintve is, a legnagyobb párttá vált. Ez az első látásra logikusnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a felszabadulás után a parasztság vált a magyar társadalom domináns elemévé. A valóság azonban bonyolultabb: a Kisgazdapárt nemcsak azért nyert, mert a nagy paraszti tömegek rá szavaztak, hanem azért is, mert — más paraszti-polgári arculatú párt nem lévén, szinte mindazon társadalmi rétegek feléje fordultak, amelyek szemben álltak a Szovjetunióval, és a munkáspártokkal, s féltek a társadalmi-politikai viszonyok radikális átalakításától. Sokat segített a Kisgazdapártnak az egyház támogatása is. A választási eredmények azt tanúsították, hogy a párt társadalmi bázisa a felszabadulás után jelentősen átalakult. A háború előtt alapjában véve a birtokos parasztság, zömmel a kis- és középparasztság, s

---

koalíciónak voltak olyan periódusai, amikor az embereknek az volt a benyomása, hogy a közép-pártok nem is annyira a helyzet kiegyensúlyozására törekednek (Felkiáltások a kisgazdapárton: Nem bizony!), mint sokkal inkább az egyik oldal mellett való nyílt és határozott állásfoglalásra. Ez természetesen nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a koalíción belüli különbségek meglehetősen felszínre jutottak; hiszen hiányzott a középső pártoknak az a kiegyenlítő szerepe, amely egészséges és a középső pártokat erősítő koalícióban természetes is.” (Az 1945. nov. 4-re összehívott Nemzetgyűlés Naplója. III. k. Bp., 1951. 5.)

néhány módosparaszti csoport politikai gyülekezőhelye volt, jöllehet a Tiszántúlon és Észak-Magyarország egyes vidékein a szegényparasztság és a földmunkásság támogatását is megszerezte. A tőkés-nagybirtokos uralkodó osztályok, az ún. „úri középosztály”, az értelmiség és a városi kispolgárság soraiba nem sikerült behatolnia, bár időről időre egyes, nem befolyásos ellenzéki tőkés, ill. földbirtokos (jobbára dzsentri-középbirtokos) köröket maga mögött tudhatott. Az FKgP tömegbázisa úgy formálódott át, hogy nemcsak az újjazdák és a szegényparaszatok egy tekintélyes része (kb. 40%-a), a közép- és gazdagparasztság döntő többsége csatlakozott hozzá, hanem zászlaja alá állt a nagyburzsoázia, az állami bürokrácia, a polgári értelmiség, valamint a városi és falusi kispolgárság jelentős hányada is, mi több, e pártban kerestek menedéket egyes hatalmukat és vagyonukat veszített földbirtokos és „úri középosztály”-beli elemek is. A Kisgazdapárt hatalmas gyűjtő párttá változott, és sok tekintetben hasonlított a korábbi magyarországi kormánypártokhoz, azzal a fontos különbséggel, hogy azoktól eltérően, széles népi bázissal rendelkezett.

A Kisgazdapártra esett szavazatok száma — becslésünk szerint — egy-másfél millióval haladta meg a párt tagjainak létszámát. Ennek következtében a párt *tömegbázisa* és *szavazóbázisa* között hatalmas különbség keletkezett, amely később súlyos belső ellentétek forrása lett, főként azért, hogy az FKgP zászlaja alá felsorakozó társadalmi rétegek zöme nem *azonosult* a párt eredeti, agrár színezetű, mérsékelt demokratikus programjával.

A két munkáspárt lényegében azonos eredményt ért el a nemzetgyűlési választásokon. Társadalmi hátterük gerincét a munkásosztály, elsősorban a szervezett öntudatos nagyüzemi munkásság képezte. De míg az MKP nagy tekintélyre és szépszámu követőkre tett szert a szegény- és kisparasztság, főként az újjazdák körében, addig az SzDP-nek csak a Tiszántúlon sikerült megőriznie valamit korábbi agrárproletár bázisából. Az értelmiség és a volt úri középosztály alsóbb rétegei soraiból valamelyest többen csatlakoztak az SzDP-hez, mint az MKP-hez. A városi és főként a falusi kispolgárság (kisiparosok, kiskereskedők) viszont elsősorban az SzDP felé fordult. Vidéken sokhelyütt az SzDP-t „iparos pártnak” nevezték.

A munkáspártok esetében tömegbázis, szavazóbázis sem tért el olyan mértékben, mint a Kisgazdapártnál. Az MKP mintegy 290 ezer, az SzDP 340 ezer szavazattal kapott többet 1945 októberi taglétszámánál,¹¹ tehát az SzDP eszmei-politikai befolyása ekkor — átmenetileg — valamelyest szélesebb volt, mint az MKP-é. Ugyanakkor — a kispolgárság beáramlása miatt, az SzDP szavazótáborra — az MKP-hoz képest heterogénebb arculatot mutatott.

A választási eredmények is tanúsítják, hogy a négy koalíciós párt közül erejét, tömegbefolyását tekintve a Nemzeti Parasztpárt volt a leggyengébb. Társadalmi bázisa, politikai vonzóköre viszont a leghomogénebb: a rá esett szavazatok négyötödét a parasztság táborából kapta. Főként mezőgazdasági munkások, szegény- és kisparaszatok, zömmel újjazdák, csatlakoztak hozzá, egyes helyeken beléptek soraiba középparaszatok, sőt — igaz elvétve — gazdagparaszatok is. Budapesten és a városokban nem tudta megvetni a lábát; ezekben jobbára a paraszti származású értelmiségiek, főleg fiatalok keres-

¹¹ Legyőzhetetlen erő. A Magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. Szerkesztette: *Erényi Tibor, Rákosi Sándor*, Bp., 1968. 170 és köv.

ték fel helyi pártszervezeteit. A párt tömegbázisa és szavazóbázisa, a munkáspártoktól eltérően, jelentősen különbözött, a mintegy 320 ezer választójának, alig több mint a fele lépett be, ill. azonosította magát a párttal.

Ha a három baloldali párt választási eredményét (41,23%) összevetjük a Kisgazdapártéval (57,03%), akkor azt látjuk, hogy a különbség alig több, mint 15%, tehát nem igazán jelentős. A népi demokrácia baloldala és jobboldala — durván — egyforma erőt képviselt. Ha a baloldali pártok választási eredményét egyenként mérjük a Kisgazdapártéhoz, akkor az utóbbi nagy fölénye teljesen nyilvánvaló. Az SzDP-hez képest 1 774 189, az MKP-hoz képest 1 895 381 vokssal, s 170—171 mandátummal kapott többet, mint a munkáspártok. A Nemzeti Parasztpárttal ezt az összevetést nem is érdemes elvégezni. A 41,2% azonban a népi baloldal nagy sikerének tekinthető. A Horthy-rendszer 25 éves elnyomása, az antikommunista és -nacionalista propaganda ellenére a munkáspártok és a parasztpárt rövid idő alatt el tudták ismertetni és fogadtatni magukat, ami azt mutatja, hogy a progressziónak nagyon is mély gyökerei voltak a magyar társadalomban.

A választási eredmények ugyanakkor azt is világosan jelzik, hogy a koalíción kívüli kis pártoknak mennyire nem volt társadalmi talajuk, mennyire nem tudtak elszigeteltségükből kitörni. A PDP-nek mindössze két mandátum jutott, az MRP még a parlamentbe sem került be.

Az erőviszonyok tehát azt mutatják, hogy taglétszámát, tömegbefolyását, politikai vonzókörét tekintve a koalícióban a Kisgazdapárt lett a domináns, mi több a túlsúlyban levő párt. Egy párt politikai súlyát, erejét azonban nemcsak az előbb említettek határozzák meg, hanem a hatalomban való részesedése is. A kisgazdapárt a törvényhozásban 245 mandátummal abszolút többséggel rendelkezett, a végrehajtó hatalomban, az erőszakszervezetekben, s a helyi hatalmi szervezetekben azonban más helyzet alakult ki. A nemzetközi körülmények s az ország súlyos gazdasági helyzete nem tette lehetővé, hogy parlamenti többségére támaszkodva egyedül kormányozzon. A Tildy-kormány megalakításánál bele kellett egyeznie abba, hogy a kisgazdapárt és a baloldali pártok egyenlő mértékben részesedjenek a miniszteri tárcákból. (Ez a paritás 1947 nyaráig fennmaradt.) A fontosabb tárcák — a bel-, az igazság-, az ipar- és a közlekedésügyi minisztériumok azonban a munkáspárti baloldal kezébe kerültek. Az államtitkárok miniszterhelyettesek és a főispánok között a baloldali pártok enyhe többséggel rendelkeztek, s hasonló volt a helyzet más országos hatáskörű államigazgatási pozícióknál. Egy valószínűleg 1946 tavaszán készült kisgazdapárti, s ezért csak bizonyos fenntartásokkal fogadható felmérés szerint, amely 691 minisztériumi, Budapest városi és rendőrségi posztra terjedt ki, az állások 31,6%-át a kommunisták, 27%-át szociáldemokraták töltötték be, s a baloldali pártok együttesen eme állami tisztségek 62,3%-át tartották kezükben. A Kisgazdapárt e pozícióknak mindössze 16,4%-ával rendelkezett. (A Polgári Demokrata Párt 0,3%-kal részesedett.) Az állások további 23%-át pártonkívüliek töltötték be.¹²

¹² Megtalálható: Foreign Relations of the United States 1946. Vol. VI. Eastern Europe; The Soviet Union. Washington. 1969. — A. Schoenfeld követ jelentése a külügyminiszternek. 1946. dec. 6. 354.

A helyi hatalmi szervek, a törvényhatósági bizottságok és képviselőtestületek pártok szerinti összetétele szintén paritásos alapon oszlott meg oly módon, hogy a négy koalíciós párt többé-kevésbé azonos számú taggal részesedett. Ez a helyzet azonban a baloldali pártoknak kedvezett, mert hárman összefogva leszavazhatták, s gyakran le is szavazták a Kiszgazdapárt helyi képviselőit.

Ami az erőszakszervezeteket illeti, a honvédség korábbi, a Horthy-rendszer alatti privilegizált szerepe megszűnt, külön katonai hatalom többé nem létezett. A katonaság, a fegyverszüneti előírásoknak megfelelően, az SzEB szigorú ellenőrzése alá tartozott. Bár a Honvédelmi Minisztérium élén Vörös János, volt horthysta vezérkari főnök, majd a kiszgazdapárti Tombor Jenő állt, néhány fontos terület a katonai kémelhárítás, az oktatás és kádereképzés kezdettől fogva a kommunisták kezében volt. 1946 tavaszán a SzEB utasítására a magyar hadsereget átszervezték és létszámát 14 ezer főre csökkentették. A németellenes, de konzervatív beállítottságú, valamint az ún. nyugatos – a háború után Németországból és Ausztriából visszatért – katonatisztek zömét nyugdíjazták. Mivel a kiszgazdapárt csak velük volt kapcsolatban, eltávolításukkal a párt befolyása is csökkent a hadseregben. Demokratikus gondolkodású tiszteket és tiszthelyetteseket, volt partizánokat, az ellenállási mozgalomban részt vett embereket léptettek elő vagy vettek hivatásos állományba. A HM-ben kommunista főtisztek kerültek fontos beosztásba. A határőrség – az egyetlen jól szervezett ütőképes alakulat – parancsnokává a kommunista Pálffy Györgyöt nevezték ki vezérőrnagyi rangban.¹³ A hadseregben az erőviszonyok a munkáspárti baloldal, mindenekelőtt az MKP javára módosultak. A honvédség azonban – a katonai kémelhárítást kivéve – a hatalomért vívott harcban nem jelentett számottevő tényezőt.

Az államrendőrség ezzel szemben sokkal fontosabb volt, márcsak 40 ezres létszámánál fogva is. A rendőrség vezető pozícióinak nagy többsége a baloldal, elsősorban a kommunisták kezében volt. A belügyminisztériumban – a rendőrség szervezetét és felügyeletét ellátó személyek – a BM államtitkár (Farkas Mihály), a Közrendészeti Főosztályának vezetője és az alá tartozó rendőrségi ügyosztály főnöke – valamennyien az MKP tagjai voltak. A megyei és városi rendőrkapitányságok politikai rendészeti osztályainak élén (36 közül 34-en) szintén kommunisták álltak.¹⁴ A nyomozók túlnyomó többsége ugyancsak a kommunisták közül került ki. A rendőrkapitányi posztok szintén nem paritásos alapon oszlottak meg, a kommunista rendőrkapitányok voltak a legtöbben, de sokan tartoztak az SzDP-hez és az NPP-hez is. A három baloldali párthoz tartozó rendőrkapitányok abszolút többségben voltak a kiszgazdapártiakhoz képest. Hasonlóképpen alakult a rendőrtisztek és a legénység pártok szerinti megoszlása is.¹⁵

A munkáspárti baloldal saját hatalmi rendszere szempontjából nagy jelentőséggel bírtak az ipari szakszervezetek. Jól szervezett, ütőképes erőt képviseltek; átfogták az egész munkásosztályt. Taglétszámuk 1945 végére elérte az 1 milliót. Az érdekképviselő

¹³ Mucs Sándor–Zágoni Ernő: A Magyar Néphadsereg története, 1945–1959. Bp., 1979. 152. és köv.

¹⁴ Farkas Mihály 1945 májusától az MKP Politikai Bizottságának és Titkárságának tagja volt. Péter Gábor ugyanekkor került be a párt Központi Vezetőségébe.

¹⁵ L.: Rácz Béla: A Magyar Kommunista Párt harca a demokratikus rendőrség megteremtéséért. (1944. október–1945. október) Belügyi Szemle, 1974. 5. sz. 8.

mellett politikai szerepet is játszottak; képviseltették magukat a helyi államhatalmi, államigazgatási szervezetekben, a Függetlenségi Front helyi szerveiben, a nemzeti bizottságokban, s más szervezetekben és bizottságokban.

A baloldal hatalmi rendszerének fontos elemét alkották továbbá a különböző népi szervek, mindenekelőtt a tőke munkás ellenőrzésének intézményei, az üzemi bizottságok, a nemzeti bizottságok és a földreformot végrehajtó földigénylő bizottságok.

A kisgazdapárt nem rendelkezett ilyen nyomásgyakorló csoportokkal; a Paraszt-szövetséget nem sikerült legalizálnia, az államhatalmi, közigazgatási pozíciókat, amint a szakszervezetek, nem kapott. E szervezetekben a három baloldali párthoz és a szakszervezetekhez képest a kisgazdapárt kisebbségben volt; az üzemi bizottságokra egyáltalán alig gyakorolt befolyást, azokba kádereit ritkán választották be.

A kormányzó demokratikus pártok hatalmi helyzete tehát úgy alakult, hogy amíg a törvényhozásban a Független Kisgazdapárté volt az abszolút többség, addig a végrehajtó-hatalomban, a közigazgatásban, az erőszakszervezeteknél a munkáspártok rendelkeztek napról napra növekvő befolyással.

Összegezve az eddigieket megállapíthatjuk: a felszabadulás után 1945 nyarára – öszére demokratikus többpártrendszerre az volt a jellemző, hogy a négy nagyobb párt koalícióba tömörült; nem jött létre rendszerellenes párt, sem kétoldalú ellenzék; hiányoztak a középpártok. Annak dacára, hogy a koalíciós pártok között – a két szélső póluson – viszonylag nagy volt az ideológiai távolság, a politikai együttműködés és a kölcsönös szembenállás, a hatalom megszerzéséért és birtoklásáért vívott harc egyszerre jellemezte őket. Amíg a törvényhozásban a kisgazdapárt rendelkezett jelentős többséggel, addig az államapparátusban, a gazdaságirányításban, az erőszakszervezeteknél a baloldal szerezte meg a hatalmi pozíciók nagyobb hányadát. Ez a fajta pártstruktúra, *sajátos, egyedi, kivételes* jelenség, nem sorolható be a pártrendszerek politikai szociológia által kidolgozott egyik típusába sem. Az egyszerűség kedvéért nevezzük *mérsékelt polarizált demokratikus többpártrendszernek, melynek két domináns, meghatározó eleme van, egyfelől az MKP, másfelől az FKgP.*

E pártstruktúra 1946 végéig lényegében változatlan formában maradt fenn. A kisebb, periférikus pártokat továbbra is figyelmen kívül hagyhatjuk, márcsak azért is, mert a választásokon bekövetkezett bukás után a Magyar Radikális Párt gyakorlatilag alig funkcionált, s majd másfél évig (1947 nyaráig) pártszerű tevékenységet nem fejtett ki; alig volt több politizáló asztaltársaságnál. A Polgári Demokrata Pártnak a polgári ellenzéki csoportok összefogására irányuló erőfeszítései szintén kudarcot vallottak.

1945. márc. 15-én a Kisgazdapártból kizárt képviselők Sulyok Dezső elnökletével megalakították a Magyar Szabadság Pártot, amely azonban csak 1946. okt. 11-én kapott a SzEB-től működési engedélyt, s zászlóbontó nagygyűlését csak nov. 24-én tarthatta meg. A párt addig nem volt része a pártstruktúrának, mert abba csak legálisan működő pártok tartoztak bele. Pártszervezést nem folytatott; párhelyiséggel, pártapparátussal, helyi szervezetekkel, saját lappal nem rendelkezett; tömegei nem voltak. Neve ellenére valójában nem volt párt, hanem 16 tagból álló parlamenti csoport, amelynek önmagában nem lett volna politikai súlya, ha nem tartott volna fenn szoros kapcsolatot a kisgazdapárt jobboldalával. Mint parlamenti opposíció gyakorolt bizonyos politikai nyomást a koalícióra, anélkül, hogy bármiféle döntést érdemben befolyásolhatott volna.

Fontosabb annak vizsgálata, hogy hogyan alakult a koalíciós pártok közötti viszony, s milyen irányú politikai mozgás bontakozott ki? A választási csatározások s a kisgazdapárti jobboldal aktivizálódása ellenére 1945 végén 1946 legelején a kormánykoalíciónak széles és szilárd bázisa volt. Egy 1946. januári 1076 községre kiterjedő szociáldemokrata kérdőíves vizsgálat szerint 691 községben a pártok helyi szervezetei között igen jó, elég jó, ill. kielégítő volt a viszony, s ha ehhez hozzávesszük azt a 102 községet, ahol tűrhetőnek tartották a viszonyt, akkor az derül ki, hogy az érintett falvak 73,69%-ában a koalíciós pártok között jó, ill. elfogadható együttműködés alakult ki. A vizsgálat szerint csak 149 községben (13,84%) volt igen rossz, vagy egyszerűen csak rossz a kapcsolat a pártok között. Mindez azt jelentette — a fenti arányokat az ország egészére kivetítve —, hogy a nagypolitikában meglevő ellentétek az ország falvainak, községeinek több mint 70%-ába nem ért le, tehát ott a politikai ellentétek még nem éleződtek ki.¹⁶ 1946 márciusában a Kisgazdapárt választási győzelmének ellensúlyozására, s a politikai jobboldal előretörésének feltartóztatására az MKP, az SzDP, az NPP és a szakszervezetek megalakították a Baloldali Blokkot. Ez megváltoztatta a pártok elrendeződését, s a négypárt rendszert — gyakorlatilag — kétpárt rendszerre egyszerűsítette le. A súlyos gazdasági helyzet, a nagymértékű, s a mindennapi megélhetést veszélyeztető infláció hatására azonban 1946 tavaszán-nyarán meggyorsult a politikai polarizáció, s ennek következtében nemcsak a Baloldali Blokk és a Független Kisgazdapárt távolodott egymástól, hanem a Baloldali Blokkon belül és a kisgazdapárt soraiban is növekedtek az ellentétek. A baloldali pártok távolodását mi sem mutatta jobban, mint az, hogy a közös irányító szerv, a Baloldali Blokk Intéző Bizottságának felállítása ellenére a pártok együttműködése meglazult; szaporodtak a nézeteltérések; az SzDP és az NPP ellenállása miatt néhány megyében, mint pl. Zalaiban a Baloldali Blokk megyei, járási, és helyi szerveit nem sikerült létrehozni. Az MKP és az SzDP között anélkül persze, hogy a munkásegységfront veszélybe került volna, gyorsabban növekedett a feszültség, mint az MKP és az NPP között. Ez a két párt ideológiai, politikai, taktikai magatartásbeli különbségei mellett jobbra azzal függött össze, hogy az SzDP önállóan is hatalomra akart kerülni, s át akarta venni a politikai vezetést. Bár válságos helyzetekben az SzDP általában felsorakozott az MKP mögé, de 1945 őszétől megfigyelhető óvatos törekvése arra, hogy a politikai mezőny közepe felé húzódjon. A Nemzeti Parasztpárt mindvégig közel állt az MKP-hez, bár közöttük is voltak nézeteltérések, főként amiatt, hogy a parasztpárti felfogás szerint az MKP nem fordított elég nagy gondot a szegényparasztság helyzetének javítására. Az NPP és az SzDP között kezdettől fogva rossz viszony állott fenn; a szociáldemokrata pártvezetés nehezményezte, hogy az NPP vezetői első sorban a kommunisták bizalmát keresik, a parasztpárti vezérkar viszont a parasztkérdés lebecsülését rótta fel a hagyományos munkáspártnak. Mindezzel egyidejűleg — a politikai polarizáció hatásaként — mindkét pártban kiéleződtek a belső ellentétek is a különböző irányzatok között.

A kisgazdapárton belüli polarizáció kibontakozását 1946 tavaszán-nyarán a szegényparaszti értelmiségi baloldal önálló fellépése és a Baloldali Blokk melletti kiállása, valamint a polgári jobboldal tevékenységének fellendülése és pártalakítási kísérletei je-

¹⁶L.: Orbán Sándor: Egy kérdőíves feldolgozás a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről. Agrártörténeti Szemle, 1966. 1–2. sz. 105.

lezték. A Nagy Ferenc és Kovács Béla vezette centrum, amely Tildy Zoltán köztársasági elnökké választása (1946. febr. 1.) után átvette a párt vezetését, kétfrontos harccal, 1946 márciusában a 20 jobboldali képviselő kizárásával, majd később a balszárny vezetői elleni fegyelmi eljárással 1946 őszéig még fenn tudta tartani a párt egységét. Ugyanakkor részéről is megfigyelhető volt a törekvés a politikai mezőny közepe felé húzódásra, sőt megpróbálta átrendezni a pártviszonyokat, azzal, hogy 1946 őszén felvetette egy egységes parasztpárt létrehozásának a gondolatát, amelyben az FKGP paraszti centruma és a parasztpárt jobbszárnya vett volna részt. Ezt a tervet azonban a kommunista párt és parasztpárt baloldala élesen ellenezte, s végül megakadályozta.

1946 őszén a magyar népi demokrácia fordulóponthoz érkezett. Szeptember elején Párizsban a békekonferencián jóváhagyták a magyar békeszerződés szövegét, csupán néhány nem lényeges kérdés tisztázása maradt hátra. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar békeszerződés aláírására rövidesen sor kerülhet, s az ország visszanyeri szuverenitását. 1946. aug. 1-én sikeresen lezajlott a stabilizáció, az értékálló pénz bevezetése, s megkezdődhetett a gazdaság helyreállítása. Felmerült a „hogyan tovább” kérdése, amelyre valamennyi politikai pártnak, irányzatnak és csoportnak választ kellett adnia.

A koalíció két szemben álló szárnya gyökeresen eltérő stratégiai koncepciót fogalmazott meg és igyekezett érvényre juttatni. Az MKP, az 1946 szeptemberében megtartott III. kongresszusán elfogadott határozatok szellemében a népi demokrácia szocialista irányú továbbfejlesztésére törekedett. A burzsoáziának a gazdasági és politikai hatalomból való kiszorítását tűzte ki célul. A „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” jelszaván azonban nemcsak a kiskgazdapárt jobboldalának eltávolítását értette, hanem a kormánykoalíciónak a baloldali erőkre való leszűkítését is, sőt az időelőtti választások gondolatának felvetésével a kiskgazdapárt abszolút többségét is fel akarta számolni. A kiskgazdapárt elutasította a szocialista perspektívát, amint elvetette a horthysta restauráció tervét is, s a polgár-paraszti demokrácia kiépítése mellett kötelezte el magát. Ezzel összefüggésben a fennálló népi demokratikus rendszer konszolidálására, a koalíció fenntartására, a Baloldali Blokk felszámolására, a parlamentarizmus és saját hatalmi helyzetének erősítésére törekedett.

A munkáspárti baloldal erőfeszítései ellenére az eltérő stratégiai törekvések, a sokféle politikai orientáció a koalíciót minden korábbinál mélyebb válságba sodorták, amely lassan az egész koalíciós kormányzati rendszer válságává szélesedett. Mindezt tetézte a „Magyar Közösség” nevű fajvédő titkosszervezet önmagában nem komoly, a népi demokráciára fenyegető veszélyt nem jelentő köztársaságellenes összeesküvésének a leleplezése, amelyet felhasználva az MKP 1946 telén, 1947 tavaszán nagy erejű csapást mért a kiskgazdapártra. A párt politikai és szervezeti téren számos engedményt volt kénytelen tenni; a kommunista- és koalícióellenes jobb- és szélsőjobboldali politikusok egy részét kizárta soraiból; hozzájárult a Nagy Ferenc-kormány átalakításához; elfogadta a 3 éves terv kidolgozásának gondolatát.

Az elhúzódó politikai válság és a köztársaságellenes összeesküvés felszámolása körüli harcok jelentősen módosították a koalíción és a pártokon belüli erőviszonyokat, sőt előidézték a pártstruktúra kezdődő bomlását is. A kiskgazdapárt politikai presztízsvesztést szenvedett; jobboldala – a kizárásokkal, kilépésekkel és őrizetbevételekkel – jelentősen meggyengült. A képviselőcsoport létszáma 32 fővel csökken Kovács Bélának, a párt főtitkárnak – egyébként törvényesen nem indokolt – letartóztatásával, az

FKgP paraszti centrumának tekintélye és tömegbefolyása is megtépázódott. A párttag-ság körében – különböző előjellel ugyan – de megkezdődött a politikai erjedés; szaporodott a kilépők száma; számos helyi szervezet felbomlott. A következő csapás 1947 május végén június elején érte a kisgazdapártot: Nagy Ferenc miniszterelnök, aki Svájc-ban töltötte szabadságát, az MKP akkori vezetőségének nyomására 1947. jún. 1-én lemondott tisztségéről és nyugaton maradt. Varga Béla, a párt másik vezetője, a nemzetgyűlés elnöke másnap illegálisan elhagyta az országot. A párt felső vezetése szétesett, a párt élére új, – belső kezdeményezésre – Dobi István elnökletével baloldali vezetőség került. A paraszti centrum és a polgári jobboldal felbomlott; a párton belüli erőviszonyok megváltoztak, ill. átrendeződtek.

1947 tavaszán-koranyarán a Baloldali Blokk egysége is visszavonhatatlanul meglazult. A Nemzeti Parasztpártban Kovács Imre kilépése (1947. február) után a jobboldal feladta önálló platformját s a baloldallal, ill. a centrumhoz csatlakozott. A párt az összeesküvés kérdésében, s a népi demokrácia baloldali irányú továbbfejlesztésében tá-mogatta az MKP-t. A két munkáspárt között viszont megromlott a viszony. Az SzDP – az összeesküvés felszámolása körüli pártharcokban – megpróbált közvetíteni és kiegyen-súlyozó szerepet játszani az MKP és az FKgP között, de az érdekeltek nem fogadták el felajánlkozását. Az SzDP vezetősége nagyarányú pártszervező kampányba kezdett (tag-étszámát 1 millió före akarta emelni); igyekezett megerősíteni szervezeteit; a külön-böző belső áramlatok között megpróbálta elsimítani az ellentéteket; az egyre inkább communistaellenes politikát folytató jobboldali szociáldemokrata vezetők, Peyer Károly és hívei ellen nem lépett fel.

A pártstruktúra bomlásának világos jele, hogy az elhúzódó belpolitikai válságot és a kisgazdapárt hatalmi helyzetének és tömegbefolyásának megroppanását kihasználva 1946 végén 1947 tavaszán a Sulyok Dezső vezette szabadságpárt két hullámban is nagyarányú szervezkedésbe kezdett vidéken azzal a reménnyel, hogy megszerezheti a kisgazdapártból kiábrándult tömegek támogatását. Arra törekedett, hogy a polgári obboldal összefogásával megbuktassa a Nagy Ferenc vezette koalíciós kormányt. Agi-ációja és propagandája már-már a népi demokrácia legitimitását kezdte aláásni. Aktivi-álódott a törvényhozásban is. Az MSZP-nek azonban nem sikerült tömegpárttá válnia, a polgári ellenzék egységének megteremtése is kudarcot vallott. Egyrészt azért, mert az MKP és a baloldali pártok ellenakciókat szerveztek. A szakszervezetek pl. megtagad-ák a párt lapjának a „Holnap”-nak a kinyomtatását, mindössze 10 száma jelent meg; 1947. márc. 18-án megszűnt. (Ekkor fordult elő először, hogy a szakszervezetek a le-mokratikus szabadságjogok korlátozása mellett léptek fel.) Másrészt azért, mert a pártonkívüli parlamenti ellenzék (Pfeiffer-csoport) kivéve nem sikerült megszereznie em az egyház, sem a kisgazdapárt, sem a nagypolgárság támogatását.

Az 1945-ös népi demokratikus pártrendszer végül is 1947 nyarán, július, ugusztus folyamán, az előrehozott parlamenti választások megrendezésekor bomlott el. Az 1947. tavaszi események következtében a pártviszonyok – mint láttuk – mind a ’üggetlenségi Frontban, mind azon kívül megváltoztak. A baloldali pártok társadalmi-politikai befolyása – ha nem is egyforma mértékben – de megnőtt. A kisgazdapárt elvesztette abszolút többségét a parlamentben, 1947. június végén 245 helyett már csak

187-en (44,5%) ültek a párt padsoraiban.¹⁷ Sima többsége persze így is megmaradt. A parlamenti aritmetika a kisgazdapárt széthullásával bonyolultabbá vált. A 420 képviselő közül 160-an tartoztak a baloldalhoz, ha az FKgP balszárnyát is, kb. 30–40 képviselőt ide számítunk, akkor a parlamenti erőviszonyok: kb. 230:200 a polgári ellenzék javára. Tehát elvileg előállhatott olyan helyzet, hogy a polgári ellenzék valamilyen kérdésben leszavazza a munkaspárti baloldalt. A politikai erőviszonyok tisztázására – új, időelőtti választásokat kellett kiírni.

A választások megrendezését a munkaspártok kezdeményezték, azokba heves viták után a kisgazdapárt baloldali vezetősége is beleegyezett. 1947. júl. 22–23-án a nemzetgyűlés elfogadta a választási törvényt, amely 1947. aug. 31-re írta ki az új választások megtartását. A nemzetgyűlést júl. 25-én oszlatták fel.

Az MKP kezdeményezésére módosították az 1945-ös választási rendszert. A választási törvény engedélyezte az új pártok indulását. A fő cél az volt, hogy a hatalmas gyűjtőpárttá vált kisgazdapártot feldarabolják, megingassák paraszti, polgári körökben élvezett monopolhelyzetét. 1947. júl. 30-án az Országos Nemzeti Bizottság 11 pártnak a választásokon való indulásához járult hozzá, de Varga Endre jelentéktelen Katolikus Néppártja visszalépett. A kormányzó pártok, az MRP és a PDP mellett részt vett a választásokon a Barankovics-vezette Demokrata Néppárt és a Schlachta-féle Keresztény Női Tábor, valamint két új párt a Pfeiffer Zoltán által alapított Magyar Függetlenségi Párt (MFP) és a Balogh István volt kisgazdapárti miniszterelnökségi államtitkár által létrehozott Független Magyar Demokrata Párt. (FMDP)

(Magyar Szabadság Párt 1947. jún. 21-én önként kimondta feloszlását, amiben a párt belpolitikai kudarcai mellett az is szerepet játszott, hogy az új választójogi törvény értelmében több vezetője [köztük maga Sulyok Dezső is] – politikai múltja miatt – nem léphetett fel képviselőjelöltként.)

A 10 párt közül négy, az MKP, SzDP, NPP és az FKgP tartozott a Függetlenségi Fronthoz, míg a többi hat azon kívül helyezkedett el. A formális arány most 6:4 volt a nem koalíciós pártok javára, ami szintén nem fejezte ki a valóságos erőviszonyokat.

A népi demokrácia politikai mezőnye a „baloldal-jobboldal” dimenzióban a következőképpen alakult: a baloldalon továbbra is a két munkaspárt és a Nemzeti

¹⁷ 1947. jún. 25-én a nemzetgyűlésben a mandátumok a következőképpen oszlottak meg:

Független Kisgazdapárt	187	(45,5%)
Magyar Kommunista Párt	70	(16,6%)
Szociáldemokrata Párt	69	(16,4%)
Nemzeti Parasztpárt	21	(5,2%)
Szabadságpárt	21	(5,2%)
Demokrata Néppárt	2	(0,3%)
Polgári Demokrata Párt	1	(0,2%)
Pártunkívüliek	49	(11,6%)
	420	100,0%

(L.: Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Kiad. Magyar Központi Statisztikai Hivatal. XIV. Bp., 1947. 216. – A nemzetgyűlésnek – a behívott képviselőkkel eredetileg 421 tagja volt, egy képviselő helyet azonban nem töltött be.)

Parasztpárt, a jobboldalon a Magyar Függetlenségi Párt, a Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor helyezkedett el, míg a széthulló kisgazdapárt középre került. Az MRP és a PDP szintén a centrumhoz sorolható. A Balogh páter vezette FMDP a centrum és a jobboldal között helyezkedett el.

A népi demokratikus pártrendszernek továbbra is egyik sajátossága, hogy a Függetlenségi Frontnak *nincs baloldali ellenzéke*. Tény viszont, hogy a három, a népi

4. táblázat

*A népi demokrácia politikai spektruma „baloldal–jobboldal”
dimenzióban 1947 nyarán pártok szerint*

	Baloldal	Centrum	Jobboldal
Koalíció	MKP	FKgP	MFP
	NPP	MRP	DNP
	SzDP	PDP	KNT
		FMDP	

demokrácia baloldalán elhelyezkedő párt egymáshoz fűződő viszonya ekkorára jelentősen megváltozott. Az MKP-hoz politikailag most is a Parasztpárt állt a legközelebb, míg a két munkaspárt gyakorlatilag eltávolodott egymástól. Sőt a választási kampány alatt az MKP és az SzDP már nyíltan szembe is fordultak egymással, s ~~a~~ törekedtek, hogy vereséget mérjenek a másikra. A munkásegységfront meglazult, s mivel az SzDP és az NPP kapcsolat sem javult a népi demokrácia baloldalának egysége felbomlott. Noha hivatalosan nem oszlatták fel, a Baloldali Blokk 1947 májusától beszüntette működését.

A pártstruktúra új vonása viszont, hogy a Demokrata Néppárt és a KNT életrekelésével és az új pártok megalakulásával létrejött a Függetlenségi Front *jobboldali ellenzéke*. A Magyar Függetlenségi Párt zászlaja alatt a magyar népi demokrácia konzervatív-jobboldali és reakciós szélső-jobboldali figurái gyülekeztek, jobbra olyanok, akik korábban a kisgazdapárt burzsoá jobbszárnán helyezkedtek el. A párt programja politikailag és ideológiailag zavaros, eklektikus program volt. Középpontjában a polgári demokrácia megvalósításának ígérete állt, de azt összekötötte az „evangéliumon alapuló szocializmus”, a „krisztusi szocializmus” misztikus eszméjével. Nyíltan hirdette, hogy a tőkés rendszer híve, helyteleníti az ország további balratolódását, s fő ellenfelének a kormánykoalíciót, mindenekelőtt az MKP-t és az SzDP-t tekinti. Miután a választások előtt alig egy hónappal kezdett szervezkedni; hierarchizált apparátussal, széles szervezeti hálózattal, pártsajtóval alig rendelkezett; pénzügyi lehetőségei is korlátozottak voltak.

Politikai pozícióját tekintve hasonlóképpen jellemezhető a *Demokrata Néppárt* is, amely a választásokra tekintettel újra fogalmazta programját, s széles körű agitációt és propagandát fejtett ki. A párt az „úri középosztály” maradványaira, az értelmiség, a városi kispolgárság, a birtokos parasztság katolikus beállítottságú rétegek megnyerését tűzte ki célul, s programja is ezeknek szólt. Az általa hirdetett „evangéliumi szocializmus” valójában nem volt más, mint a kispolgári demokrácia katolikus eszmények szerint kiépített változata, teokratikus elveken nyugvó politikai berendezkedéssel. A

DNP szintén tökéletes termelési és elosztási viszonyok fenntartásának alapján állt, de széles körű szociális reformterveket hirdetett meg, sőt átvett kis- és középparaszti követeléseket is. A párt vezetői nagy politikai ábrándokat kergettek: a nyugati katolikus tömegpártok példáján felbuzdulva igazi tömegmozgalmat akartak létrehozni, s olyan hatalmas politikai szervezetet kiépíteni, amely idővel – esetleg egyedül is – kormányképes lesz. Szinte kérkedve hirdették, hogy ellenzékiek, hogy szemben állnak a Függetlenségi Fronttal, s céljaik különböznek a népi demokráciától. Legfőbb ellenfelüket a kommunista pártban jelölték meg, s mint „világnézeti párt” a marxizmus ellen is ideológiai harcot hirdettek. Mivel az egyházzal „nem jött ki”, – Mindszenty hercegprímás szemében túlságosan „haladónak” tűnt – a pártapparátus nem fonódott össze az egyházi apparátussal, bár a választások idején az alsópapság sokhelyütt mellette agitált. A DNP autonómiáját korlátozta, hogy mindezek ellenére erősen függött az egyháztól. Szervezettsége eléggé alacsony szinten mozgott. A párttagság fogalmát nagyon lazán kezelték, bárki beléphetett, aki akart.

A főként apácák által vezetett szekta-szerű *Keresztény Női Tábor* nem pusztán a koalíció jobboldali ellenzéke volt, hanem kifejezetten a népi demokrácia ellenségének, *rendszerellenes* pártnak tekinthető.

A *Magyar Független Demokrata Párt*, polgári középpárt megteremtésének igényével lépett fel. Programjának, választási agitációjának homlokterében – a többi ellenzéki párthoz hasonlóan – a polgári demokrácia, a kapitalista társadalom és termelési viszonyok, s a magántulajdon megvédésének szándéka állt. Hirdették a tökéletes vállalkozás szabadságát, szót emeltek a további államosítások ellen. A tervgazdálkodás vezetését fenntartásokkal támogatták. Nagy fontosságot tulajdonítottak a szociális reformok megvalósításának. Az MFDK a koalíció *lojális ellenzéke* volt; az MKP – a kisgazdapárt bomlasztása érdekében – óvatosan támogatta, míg az SZDP és az NPP gyakran bírálták vezetőit és politikáját. Szervezetileg szintén nagyon gyenge volt.

Hasonlóképpen új vonása a pártstruktúrának, hogy megjelentek a *középpártok*, a két kisebb periférikus párt mellett, mint említettük ide került a maradék Független Kisgazdapárt is. A Polgári Demokrata Párt pozícióváltása, jobbról a centrumba kerülése nemcsak az új politikai jobboldal létrejöttével függött össze, hanem a párt politikai orientáció módosulásával, a koalícióhoz fűződő viszony javulásával, a hároméves terv támogatásával, s utoljára, de nem utolsósorban a horthysta és klerikális csoportok és rétegek leszakadásával. Esetében a politikai pozíció és a politikai szerep – eltérően 1945-től – többé-kevésbé összhangba jutott. A Magyar Radikális Párt felértékelődött azáltal, hogy Peyer Károly, a szociáldemokrata jobboldal vezéralakja és hívei 1947. aug. 5-én csatlakoztak hozzá. Megjelenésük felerősítette a párt ellenzéki hangját, a munkáspártok iránti lojalitása csökkent; az SZDP-vel megromlott kapcsolata. A Magyar Radikális Párt a balközépről a centrum felé tolódott. A kisgazdapárt nem maga választotta meg politikai elhelyezkedését, azért került ide, mert a politikai mezőny széthúzódott, s nálánál jobboldalibb pártok is megjelentek a politika színpadán. A politikai centrum létrejötté azonban *nem* szerves fejlődés eredménye, nem erőteljes centrista áramlat következménye, hanem a pártviszonyok megváltozásáé.

Ha 1945-höz hasonlóan „baloldal-jobboldal” dimenzióban megnézzük a politikai irányzatok elhelyezkedését a népi demokrácia politikai térképén, akkor a következő sémát kapjuk:

5. táblázat

*A népi demokrácia politikai spektruma „baloldal–jobboldal”
dimenzióban 1947 nyarán politikai irányzatok szerint*

Baloldal			Centrum			Jobboldal	
szocializmus	radikális népi dem.	kispolgári dem.	paraszi kisp. dem.	haladó polgári dem.	polgári dem.	nyugati típusú polg. dem.	keresztény dem.
MKP	FKgP baloldala	SzDP centruma	FKgP centruma	PDP	FMDP	MFP	DNP
NPP baloldal és centruma		és jobb- oldala		MRP			KNT
SzDP baloldal és centruma							

A politikai áramlatok közül ekkor már a horthysta és a monarchista irányzat hiányzik. A köztársaság kikiáltásával a legitimista erőfeszítések értelmüket veszítették. A horthysta irányzatnak társadalmi talaja szűnt meg. Új jelenség volt viszont a keresztény demokrácia megjelenése és gyors térhódítása. A pártok és politikai irányzatokat összevetve azt láthatjuk, hogy a politikai „térkép” tisztább, világosabb lett. A fő politikai áramlatok intézményesültek, azaz egy meghatározott politikai szervezethez kötődtek, s nem fogtak át egyszerre több pártot vagy pártfrakciót. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a politikai mezőny – 1945-höz képest *polarizáltabb* lett, a szélső pólusok, az MKP és DNP közötti ideológiai-politikai távolságok szinte a teljes antagonizmusig növekedtek.

A politikai mező kiszélesedését, differenciálódását mutatja az is, hogy amíg korábban a pártok lényegileg egy tengely, a „baloldal–jobboldal” mentén rendeződtek el, addig a mérsékelt polarizált, két súlypontú demokratikus pártrendszer bomlásával, s korábban nem működő pártok aktivizálódásával s új pártok létrejöttével új dimenziók keletkeztek. Ha a „világi-felekezeti” megosztottságot vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a pártok zöme (10-ből 8) a „világi” pártokhoz sorolható, s mindössze a Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor számítható kifejezetten felekezeti, azaz *vallási párt*nak. A valláshoz való viszony kérdésében azonban a „világiak” között is nagy különbségek alakultak ki. A marxista, ill. a marxizmushoz közel álló pártok, az MKP, SzDP és az NPP ateisták voltak, jóllehet politikai megfontolásból a felszabadulás után jó ideig nem indítottak harcot az egyházak ellen. A kisgazdapárt, bár az egyház és a vallás befolyása csökkent soraiban, toleráns magatartást tanúsított, s nem hirdetett ateista nézeteket. A kisebb polgári pártok a vallás kérdésében közömbös álláspontra helyezkedtek. A „világi” és „felekezeti” párt közötti átmenetnek tekinthető a Független Magyar Demokrata Párt, amelynek élén pap politikus állt; ideológiájára politikája nagy hatást gyakorolt a politikai katolicizmus, valamint a Független Demokrata Párt,

amely taktikai megfontolásból hirdetett vallási-politikai doktrínákat. Ábrázolva a pártok elhelyezkedését a „világi-felekezeti” tengely mentén, a következő táblázatot kapjuk:

6. táblázat

*A pártok megoszlása 1947 nyarán
„világi–felekezeti” dimenzióban*

Világiak	Felekezeti	
MKP	FMDP	DNP
SzDP	MFP	KNT
NPP		
MRP		
PDP		
FKgP		

A városi (munkás vagy polgári), ill. „vidéki” (paraszti-agrár) párt megkülönböztetése kisebb jelentőséggel bír. Kifejezetten városi pártnak csak a kisebb pártok (MRP, PDP) tekinthetők, míg tisztán „vidéki” párt, amelynek bázisa csak a falvakban lett volna, s csak paraszti (agrár) követelésekért harcolt volna, a Nemzeti Parasztpártot kivéve, nem volt. A pártok többsége országos párt lévén – mind a városokban, mind a községekben rendelkezett hívekkel, jóllehet nem egyforma mértékben. Az MKP, az SzDP és MFP inkább a városokban volt erősebb, míg a DNP, az FMDP és a KNT inkább vidéken.

A pártok közötti erőviszonyok felmérésére ismét nézzük meg a választási statisztikát. Az 1947. aug. 31-én tartott választási eredményeket azonban érdemes összevetni az 1945-ös szavazatok pártok szerinti megoszlásával, mert így a változások is tetten érhetők. Hozzá kell azonban fűzni, hogy az 1947-es választási eredmények nem adnak pontos képet a politikai pártok közötti erőviszonyokról s az egyes pártok politikai vonzóköréről, mert a választási rendszer sok szempontból eltért az 1945-ös-től, mindenekelőtt abban, hogy jelentősen szűkítette a választók körét, az ideiglenes választói névjegyzék összeállításánál kb. 400 ezer embert politikai okokból megfosztottak állampolgári jogaitól, s az országos lajstromon szétosztható mandátumoknál a koalíciós pártok előnyt élveztek. Nem is szólva az ún. „kék-cédulák” útján elkövetett visszaélésekről.

A választási eredmények azt tanúsítják, hogy a négy kormányzó párt (MKP, SzDP, NPP, FKgP), amelyek egyébként választási szövetséget is kötöttek egymással, megszerezte a szavazatok 60,9%-át, míg a hat ellenzéki párt alig 40%-ot kapott. Ez azt jelentette, hogy a Függetlenségi Front társadalmi bázisa szélesebb és szilárdabb volt, mint a polgári ellenzéké. A koalíción belül azonban megváltoztak az erőviszonyok. A kisgazdapárt katasztrofális vereséget szenvedett, a két évvel korábbi abszolút többséghez képest, mindössze a szavazók 15,4%-a adta rá voksát. A választások győztese, ha nem is meggyőző fölénnyel, de az MKP lett. Az NPP majd 100 ezerrel növelte szavazatainak számát, elsősorban a parasztság alsóbb rétegeinek körében, de továbbra is a koalíció leggyengébb pártja maradt. A pártok listáján viszont a hatodik helyre került.

7. táblázat

Az 1945-ös és 1947-es parlamenti választások együttes eredménye

	1945		1947		1945	1947
	Szavazatok száma	%-a	Szavazatok száma	%-a	Mandátumok száma	
Magyar Kommunista Párt	802 122	16,9	1 113 050	22,3	70	100
Demokrata Néppárt			820 453	16,4		60
Független Kisgazdapárt	2 697 503	57,0	769 763	15,4	245	68
Szociáldemokrata Párt	823 314	17,4	744 641	14,9	69	67
Magyar Függetlenségi Párt			670 547	13,4		49
Nemzeti Parasztpárt	325 284	6,9	415 465	8,3	23	36
Füg. Magyar Dem. Párt			260 420	5,2		18
Magyar Radikális Párt	5 762	0,2	84 169	1,7		6
Keresztény Női Tábor			69 536	1,4		4
Polgári Demokrata Párt	76 424	1,6	50 294	1,0	2	3
Összesen:	4 730 409	100	4 998 338	100	409	411

Az SzDP 80 ezer szavazatot veszített, főként a falusi szavazók elpártolása miatt, s arányát tekintve fél százalékos különbséggel ugyanazt az eredményt érte el, amit a kisgazdapárt.

Az ellenzéki pártok soraiban is világos sorrend alakult ki. Legjobban a Demokrata Néppárt szerepelt, az MKP mögött a második lett, 290 ezer szavazattal kapott csak kevesebbet. A Pfeiffer-féle Magyar Függetlenségi Párt 13,4%-ot mutathatott fel, amellyel csak ötödik lett a pártok versenyében. Majd Balogh páter pártja (FMDP) következett alig több mint 5%-kal, ami már bukásnak számított. A kisebb pártocskák végeztek az utolsó helyen: az MRP Peyer átlépése miatt kapott majd 80 ezer szavazattal többet. A KNT 1,4%-ával éppen csak átlépte azt a küszöböt, amely a politikában való részvételt biztosította. A PDP legutolsó helye, s 26 ezerrel kevesebb szavazata azt bizonyította, hogy a kis- és középpolgárság megnyeréséért vívott választási csatában nem tudta megállni a helyét.

Ha a választási eredményeket a népi demokrácia fő áramlatai szerint vetjük össze, akkor az derül ki, hogy a három baloldali párt – az SzDP visszaesése ellenére – több mint 320 ezer szavazóval növelte híveinek táborát, s részesedése az össz szavazatokból 41,2%-ról 45,5%-ra emelkedett. 203 mandátumhoz jutottak, 41-el többhöz, mint 1945-ben.

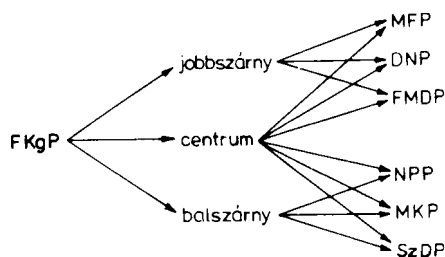
A jobboldali pártok – DNP, MFP, KNT és ide véve az FMDP-t is – az érvényes szavazatok 35,4%-át gyűjtötték össze és 131 képviselői helyet kaptak, a választási prémium miatt kevesebbet, mint amennyi a szavazatok száma után arányosan megillette volna őket. Ily módon a jobboldali ellenzék a parlamentben lényegesen kisebb súlyt képviselt valóságos tömegbefolyásánál.

A Független Kisgazdapárt, a PDP és az MRP – tehát a „centrum” – pártok összesen, mintegy 900 ezer szavazatot és 77 mandátumot szereztek, összevetve a két szélső pólussal: a legkevesebbet. Változatlanul a centrista politikai irányzatoknak volt a

viszonylag a leggyengébb a tömegbefolyásuk, ami azt jelentette számos egyéb tényezővel együtt, hogy kívül maradtak a hatalomért folyó versenyen, nem képeztek önálló, külön erőt, s közvetítő szerepet sem játszhattak.

A választási eredményekből világosan kiolvasható, hogy a felbomló kisgazdapárttól milyen irányba szakadtak le a tömegek. A volt uralkodó osztályok maradványai, a nagyburzsoázia a polgári értelmiség, az állami bürokrácia, a gazdagparaszttság és a kispolgárság egyes csoportjai a Magyar Függetlenségi Párthoz csatlakoztak. A katolikus középrétegek és a birtokos paraszttság klerikális beállítottságú része a Demokrata Néppárt zászlaja alá állt. Egyes – nem jelentős – kispolgári és tulajdonos paraszti körök a Független Magyar Demokrata Pártot pártolhatták. A szegényparaszttság, valamint kis- és középparaszttság egy vékony rétege, főleg a Tiszántúlon, balfelé fordult, a Nemzeti Parasztpártnál és néhol az MKP-nál keresett támogatást. A kisgazdapártból kiábrándult falusi kispolgárság az SzDP felé fordult. A kisgazdapárt hagyományos törzsét, zömmel a 10–15 kh-as birtokos paraszttságot tartotta meg, de mellette maradt a módosabb paraszttság, a falusi értelmiség és kispolgárság egy része is.

Ha ábrázoljuk a kisgazdapárt bomlásának irányát, a következő ábrát kapjuk:

Pusztán a választási eredmények alapján az a benyomás keletkezhet a pártstruktúráról, hogy ha az polarizáltabb is lett, mint korábban volt, ugyanakkor kiegyensúlyozottabbá vált, hisz egy erős baloldal áll szemben egy viszonylag erős jobboldallal. Erről gyakorlatban azonban szó sem volt. Döntően azért nem, mert a jobboldali ellenzék – a mandátumokat nem számítva – sem az államapparátusban, sem az erőszakszervezeteknél, sem az igazságszolgáltatásban nem rendelkezett *semmilyen hatalmi pozícióval*. Rövid ideig – a választások után – talán két hétig fennállt a lehetősége annak, hogy az *ellenzék kormányképes alternatív* koalíciót hozzon létre. Ha a kisgazdapártot sikerült volna megnyernie, akkor a parlamentben 208:203 arányban a baloldali pártok fölé kerekedhetett volna. A kisgazdapárt azonban nem állt kötélnek. Az 1947. szeptemberi országos választmányon a belső harcokból – a munkáspártok támogatásával – a Dobi István–Gyöngyösi János vezette balszárny került ki győztesen, s a párt bentmaradt a Függetlenségi Frontban. Hamarosan megalakult a második Dinnyés-kormány, a korábbi koalíciós pártok részvételével. A burzsoázia érdekeit képviselő jobboldali ellenzék végleg kiszorult a kormányzati hatalomból, s ezzel a politikai hatalom kérdése is eldőlt. A Függetlenségi Front ettől kezdve már csak a baloldali vagy ahhoz közel álló erőket tömörítette. Ettől kezdve a Függetlenségi Front fejlődésének új szakaszába lépett, amelyet „szűk” koalíciónak lehetne nevezni.

1947 nyarán a pártstruktúrát tehát az jellemezte, hogy az alkotó elemek száma megnövekedett, a Kiszgazdapárt felbomlásával, új pártok alakulásával s a korábbiak aktivizálódásával létrejött a jobboldali ellenzék, s megjelentek a centrupártok. A pártstruktúra polarizáltabb és térbelileg kiterjedtebb lett. A Függetlenségi Front hatalmi fölénybe került a jobboldali polgári ellenzékkel szemben, amely nem volt képes kormányképes alternatív koalíciót létrehozni. A koalícióban az együttműködés és a harc, a kölcsönös feltételezettség és a kölcsönös szembenállás kettőssége megszűnt. A Függetlenségi Frontban a magyar közéletben az MKP vált a domináns párttá. Az 1945 őszen létrejött mérsékelt polarizált, két pólusú koalíciós pártstruktúra *teljesen polarizált, antagonisztikus pártrendszerre alakult át, amelyben már csak egy párt, az MKP dominált.*

1947 őszen 1948 tavaszán a szocialista és tőkés világrendszer elkülönülése, a kibontakozó hidegháború a környező népi demokratikus országokban zajló korszakos társadalmi-politikai változások, s nem utolsósorban a Tájékoztató Iroda határozatai jelentős hatást gyakoroltak a Magyar Kommunista Párt politikájára. A párt szakított a hosszabb átmeneti korszak gondolatával és meggyorsította a szocialista fordulat végrehajtását Magyarországon. 1947 novemberében — még az előző tervek szerint — államosították a bankokat és a pénzintézeteket. 1948 márciusában köztulajdonba vették a 100 főnél több munkást foglalkoztató nagyüzemeket, amelyek következtében az iparban a társadalmi tulajdon vált uralkodóvá, s a munkások 83,5%-a már az állami szektorban dolgozott. A kapitalista termelési viszonyok felszámolásával egyidejűleg komoly fordulat zajlott a társadalmi és politikai életben is.

Bomlásnak indult a választások idején létrejött pártpolitikai struktúra. A koalíciós pártok az MKP kezdeményezésére petícióval támadták meg a Magyar Függetlenségi Párt mandátumait a választási bíróságnál, arra hivatkozva, hogy csalással gyűjtötte össze a képviselőjelöléshez szükséges ajánlásokat. 1947. november 4-én a párt vezére, Pfeiffer Zoltán nyugatra szökött. 20-án az Országos Nemzeti Bizottság javaslatára a pártot feloszlatták, 48 képviselőjét megfosztották mandátumától. A Keresztény Női Tábor a választások után visszavonult a politikai élettől és szép csendben — elhalt. A Demokrata Néppárt két malomkő között őrlődve súlyos belső válságba került. Nemcsak a kormánykoalíció részéről nehezedett rá politikai nyomás, hanem állandó ellentétei voltak a katolikus egyházzal, mindenekelőtt Mindszentyvel is. Az iskolák államosítása elleni fellépésével, sokat ártott tekintélyének. A kora nyári hónapokban megkezdődött felbomlása. A Balogh István vezette Független Magyar Demokrata Párt a választások után megpróbált visszakerülni a koalícióba. Fúziós egyezményt kötött a kiszgazdapárttal, de az egyesülés végrehajtását az MKP és az NPP megakadályozta, többek között azért is, nehogy a kiszgazdapárt — a kisebb politikai frakciók felszedésével — megerősödjön. Az egyesülés fiaskója után az FMDP rohamosan visszaesett, bár mindvégig lojális ellenzéke volt a koalíciónak.

A Peyer-csoport, miután a mandátumok elosztása körül ellentétbe került az MRP vezetőivel, 1947. okt. 17-én a Független Szocialista Párt néven jobboldali szociáldemokrata pártot hívott életre. Peyer azonban nov. 20-án — az MKP nyomására — elhagyta az országot, s a pártalapítás kudarcba fulladt.

A két kisebb polgári arculatú párt, a PDP és az MRP miután politikailag fokozatosan közel kerültek egymáshoz, támogatták a kormánykoalíciót és megtisztultak a

jobboldali elemektől, 1948 májusában – szervezeti önállóságuk fenntartásával – Radikális Demokrata Pártszövetség néven koalícióra léptek egymással.

A polgári ellenzék látványos térszűkítésével párhuzamosan a kormánykoalíció politikai, hatalmi, szervezeti fölénye egyre nyilvánvalóbbá vált. Ugyanakkor folytatódott a koalíción belül is az erőviszonyok átrendeződése is. A baloldali pártok, első sorban az MKP és az NPP közéleti súlya tömegbefolyása tovább növekedett, míg a kisgazdapárt balatolódása, megtisztulása, s az FKgP és a parasztpárt közeledése egymáshoz elvileg lehetővé tette volna a két parasztpárt egyesülését. A gondolat mindkét részről felmerült, de az MKP óvást emelt a terv ellen. A pártpolitikai struktúrában a legdöntőbb változást a két munkáspárt egyesülése, s a Magyar Dolgozók Pártja megalakulása jelentette, amely 1948 júniusában következett be. Az egységes munkáspárt a politikai élet legnagyobb pártja lett, taglétszáma meghaladta az 1 millió 200 ezret. (Nálánál ez idő tájt Kelet-Európában csak a csehszlovák Kommunista Párt volt nagyobb.) A párt az egyesülési kongresszuson elfogadott programjában a szocializmus építésének hatalmas tervét vázolta fel.

Az MDP létrejötté fordulóponthoz jelentett a demokratikus pártrendszer fejlődésében, megkezdődött a koalíció „lebontása”, az áttérés a többpártrendszerre. A folyamat alig egy fél évig tartott. A Függetlenségi Front, a korábbi pártkoalíció szervezeti keretének átalakulásáról, 1948 szeptemberében kezdődtek meg a pártközi tárgyalások, s 1949. február 1-én meg is alakult a Függetlenségi Népfront, az MDP, az NPP, az FKgP, a szakszervezetek és a különböző egyéb társadalmi- és tömegszervezetek részvételével. Néhány hét múlva belépett a Népfrontba a Radikális Demokrata Pártszövetség, majd a Balogh István vezette Független Magyar Demokrata Párt is. Barankovics István, a Demokrata Néppárt vezére, 1949. február 4-én illegálisan elhagyta az országot, s pártjának Politikai Bizottsága kimondta a DNP feloszlását. A Népfront – a gyakorlatban – a polgári ellenzék a „szomszéd pártok”, az egykori koalíciós partnerek elsorvasztásának, felszámolásának eszköze lett. Az egykori koalíciós pártok – az NPP és az FKgP – 1948 őszétől fokozatosan beszüntették tevékenységüket annak ellenére, hogy eljutottak a szocializmus vállalásáig. Az 1949. májusi országgyűlési választásokon a pártok önállóan már nem vettek részt. Az MDP javaslatára a Népfront közös jelölteket állított, s összehangolt választási kampányt folytatott. A pártokat jogilag nem tiltották be; egyszerűen elhaltak.

1949 tavaszától egypártrendszer működött Magyarországon. Az összes fontos államhatalmi-államigazgatási, katonai és rendőrségi, gazdasági pozíció az MDP kezébe került. Vezető szerepet játszott az ideológiai, a szellemi és a kulturális élet területén is. Irányította a tömegszervezeteket. Ellenőrzése alatt tartotta a tömegkommunikációs eszközöket. Kidolgozta és megfogalmazta azokat a politikai normákat és elvárásokat, amelyek szabályozták az egyének és a közösségek, kollektívák közéleti magatartását. Típust lényegét tekintve ez a pártrendszer hasonlított azokhoz a politikai szisztémákhoz, amelyek ez idő tájt a népi demokratikus országokban kialakultak. A lengyel Jerzy Wiatr kifejezésével élve, olyan monopolisztikus pártrendszernek lehetne nevezni, amelyben nincs politikai harc a hatalomért s mind ideológiai, mind gyakorlati életben egyetlen uralkodó párt van, esetünkben a Magyar Dolgozók Pártja.

1. melléklet
Politikai pártok 1945–1949
Összefoglaló táblázat

	1945	1946	1947	1948	1949	
Függetlenségi Front pártjai	MKP SzDP NPP FKgP PDP MRP DNP KNT	Baloldali Blokk → → → SzMP	MKP SzDP → → → MFP FMDP	MDP → → } RDP* → →	MDP NPP FKgP MRP** FMDP	Függetlenségi Népfront pártjai

*Radikális Demokrata Pártszövetség

**Az MRP és a PDP 1949. március elején Magyar Radikális Párt néven egyesült.

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy a népi demokratikus pártrendszer három fejlődési szakaszon ment át. 1945 őszétől 1947 nyaráig olyan többpártrendszer létezett, amelyben a koalíciónak nem volt sem bal-, sem jobboldali ellenzéke, hiányoztak a centrum-pártok, a koalíció tagjait egyszerre fűzte össze érdekazonosság – a rombadőlt ország helyreállítása és az élet újjászervezése – s egyszerre vívtak éles politikai harcot a hatalom megszerzéséért. A koalícióban két párt játszott domináns szerepet, az MKP és az FKgP. 1947 nyarán az új választási rendszer bevezetésével a pártstruktúra átalakult a pártok száma 7-ről 10-re emelkedett; a kisgazdapárt széthullásával, új pártok alakulásával, s a korábbiak aktivizálódásával létrejött a jobboldali ellenzék s megjelentek a centrum-pártok. A pártstruktúra polarizáltabb, dimenzionáltabb lett. A Függetlenségi Front hatalmi fölénybe került a jobboldali ellenzékkel szemben, amely nem képezett alternatív, kormányképes koalíciót. A kormánykoalícióban és a magyar közéletben az MKP vált domináns párttá. Ez a pártstruktúra 1948 nyarára – népi demokratikus forradalom kiteljesedése és betetőződése következtében – gyökeresen átalakult; a koalíció döntő fölénybe került a polgári ellenzékkel szemben, s az MDP megalakulásával a koalíción belül is az egységes munkaspárt került túlsúlyba. 1948 nyaratól 1949 tavaszáig zajlott le az áttérés a többpártrendszerrel az egypártrendszerre, és épült ki az új monopolitikus pártrendszer.

Magyarországon a többpártrendszernek jelentős történeti hagyományai voltak, s a felszabadulás után is hatékonyan működött, nemzeti szempontból kritikus helyzetben. A többpártrendszer gyors felszámolása – amint erre a magyar történeti szakirodalom rámutatott – már hiba volt, amely összefüggött a nemzetközi munkásmozgalomban uralkodó felfogással, s proletárdiktatúra dogmatikus értelmezésével, s az akkori pártvezetés türelmetlenségével. Hosszú távon a többpártrendszer nyilvánvalóan nem maradhatott volna fenn, hisz az osztály-antagonizmusok felszámolásával, az osztály nélküli szocialista társadalom építésével megszűntek létének objektív feltételei is.

István Vida: The Party Political Structure of Hungarian People's Democracy

Political life was reorganized in the form of a multi-party system after the liberation. As the anti-fascist Great Powers formed a coalition in international politics, this also had to be the way for such small countries as Hungary. Beside this to rebuild the ruined country, one of the losers of the war and to create a new democratic Hungary it was necessary to unite the anti-German democratic forces.

On the 2nd of December, 1944 the Hungarian National Front of Independence was formed with the participation of the Hungarian Communist Party (MKP), the Hungarian Social Democratic Party (SZDP), the National Peasants' Party (NPP), the Independent Smallholders' Party (FKgP) and the Bourgeois Democratic Party. This last one was pushed out of the Front of Independence in the summer of 1945. Beside these the Hungarian Radical Party also took the field as well as the Democratic Peoples' Party. The latter had a Catholic character and practically did not function till the spring of 1947.

The party system of the peoples' democracy passed over three development phases. From the autumn of 1944 to the summer of 1947 a multi-party system existed in which the governing coalition had neither left-side nor right-side opposition, there were no center-parties, the members of the coalition were linked by the unity of interests – to rebuild the ruined country and reorganize life – and at the same time they were waging a sharp political struggle for power. Two parties played dominant roles in the coalition, the MKP and the FKgP. In the summer of 1947 the party structure was transformed by the introduction of the new system of elections: the number of parties rose from 7 to 10; a rightist opposition came into being as a result of the disintegration of the Smallholders' Party, of the formation of new parties and the livening up of old ones and centrist parties also appeared. The party system became more polarized. The Front of Independence had more power than the rightist opposition which did not form an alternative coalition able to govern. The MKP became the dominant party in the governing coalition and in Hungarian public life. By the summer of 1948 this party structure had fundamentally changed – as a result of the victorious peoples' democratic revolution's the coalition gained decisive superiority against the bourgeois opposition and the united workers' party prevailed over the forces within the coalition as well when the Hungarian Working People's Party was established. From the summer of 1948 to the spring of 1949 the transformation of the multi-party system into a one-party rule took place and a new, monopolistic party-system was brought into being.

The multi-party system had considerable traditions in Hungary and it functioned effectively after the liberation in a critical situation of the nation. The fast elimination of the multi-party system – as Hungarian historiography had pointed out – was a mistake connected to the dominant views in the international labour movement, to the dogmatic interpretation of proletarian dictatorship and to the intolerant attitude of the contemporary leader ship of the party. However, the multi-party system could not have survived in the long run, as its objective conditions ceased to exist by the elimination of class antagonisms and with the building of a classless socialist society.

И. Вида: Партийно-политическая структура народной демократии в Венгрии

После освобождения Венгрии в 1945 г. политическая жизнь реорганизовалась в форме многопартийной системы. В международной жизни вступили в коалицию и антифашистские великие державы и это не было иначе в такой маленькой стране как Венгрия. Кроме того для восстановления в войне побежденной, лежащей в руинах страны, и в целях осуществления новой демократической Венгрии было неизбежно соединять антифашистские десократические силы.

Венгерский Национальный Фронт за Необходимость формировался 2-го декабря 1944 г., в котором приняли участие Венгерская Коммунистическая Партия (ВКП), Венгерская Социал-демократическая Партия (ВСП), Национально-крестьянская Партия и Независимая Партия мелких землевладельцев и далее Буржуазно-демократическая Партия. Но это последняя

была вытеснена из фронта за Независимость летом 1945 г. Рядом с этими партиями подняли знамя и Венгерская Радикальная Партия, равно как и Демократическая Народная Партия католического характера, но эта практически не действовала до весны 1947 г.

Народно-демократическая партийная система перешла через три этапа развития. С осени 1944 г. до лета 1947 г. существовала эта многопартийная система, в которой государственная коалиция не имела ни правую оппозицию, отсутствовали из ней центральные партии, — единство интересов одновременно связывало членов коалиции — это было восстановление в развалины обращенной страны и реорганизация самой жизни — и эти партии вместе вели политическую за организация самой жизни — и эти партии вместе вели политическую роль две партии: Венгерская Коммунистическая Партия и Независимая Партия мелких землевладельцев. При введении новой избирательной системы летом 1947 г. прообразилась структура партий, вместо 7 число партий стало 10. Вследствие распада Партии мелких землевладельцев основания правая оппозиция, сопротивляющаяся и появились и центральные партии. Партийная структура стала поларизованной. Фронт за Независимость всял взял перевес над правой оппозицией, которая не составила альтернативную коалицию, способную создать правительство. В правительственной коалиции и венгерской общественной жизни стала доминирующей партий Венгерская Коммунистическая Партия. Эта партийная структура к лету 1948 г. — вследствие завершения и довершения народнодемократической революции — коренно изменилась; коалиция взяла решающий перевес над буржуазной оппозицией и благодаря сформирования Венгерской Рабочей Партии имела перевес и внутри коалиции единая рабочая партия. С лета 1948 г. до весны 1949 г. произошел переход от многопартийной системы до однопартийной, и установилась новая политическая партийная система.

В Венгрии многопартийная система имела значительные исторические традиции, и она действовала эффективно и после 1945 г. в — с национальной точки зрения — критическом положении. Скорая ликвидация многопартийной системы — на которое указало уже и историческая спец-литература — явилась ошибкой, которая была связана с идеей, господствующей в международном рабочем движении, то есть с догматическим истолкованием диктатуры пролетариата, нетерпимостью партийного руководства того времени. За долгое время многопартийная система очевидно не могла бы сохраниться, ведь вследствие ликвидации классовых противоречий, строительства безклассового социалистического общества были уничтожены и объективные условия ее существования.

BENKŐ PÉTER

Eszmei-politikai viták a Nemzeti Parasztpártban 1948 nyarán

A nemzetközi ellentétek éleződése által felgyorsított, amúgy is sebesen pergő hazai politikai események 1948 tavaszán eljutottak a munkáshatalom kiteljesedéséhez; a gyárak és az iskolák államosításával, valamint a két munkáspárt egyesülésével megkezdődhetett a szocializmus építése Magyarországon. A Magyar Kommunista Párt (MKP) egyes vezetői – miután a tavasz folyamán a pártnak a már 1947 végén stabilizálódott hegemon jellegű kormányzati-politikai vezető szerepe visszafordíthatatlanná vált – elérkezettnek látták az időt az MKP, illetve a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) politikai szerepének monopolisztikussá fejlesztésére, a többpártrendszer felszámolására. Az ezzel kapcsolatos lépések a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front átszervezésének ügyéhez kötődtek.

Az iskolák államosítása és a munkáspártok egyesítésének befejezése után, június közepétől került ismét előtérbe a népfrontkérdés. Ez a Nemzeti Parasztpártot (NPP) közvetlenül érintette, mert a tavasszal létrehozott pártközi összekötő bizottságok – a távolabbi perspektíva világos tisztázásának hiányában – már részben a parasztpárt önállósága felszámolásának eszközeivé váltak. Úgy tűnik, a parasztpárt elsorvasztását az MDP nagyon sok helyi szervezete is siettette, hogy hatalmi-politikai pozícióit ezzel erősíthesse. A nagy mennyiségű pártbírószági ügy alapján arra következtethetünk, hogy a nyár elejétől kezdve a legcsekélyebb kritikai ellenvetés is a parasztpártból való kizárást vont maga után. Ekkor már a jobboldaliakkal együtt, jobboldaliság ürügyén – mind több helyütt és mind tömegesebben – sok olyan értelmiségit, sőt kisparasztot is eltávolítottak a pártból, akik az NPP helyi szervezeteinek legaktívabb tagjai, illetve vezetői voltak. Ezeknek az elemeknek a kizárása szinte automatikusan az érintett pártszervezetek tevékenységének elsorvadásához vezetett. Az újabb politikai fejlemények hatására a tisztogatás még szélesebb méreteket és még egészségtelenebb arányokat öltött.¹

Az NPP vezetőinek aggodalmát már a tavasz folyamán is növelte az, hogy míg a parasztpárti sajtóban, propagandában erőteljesen népszerűsítették a népfrontos együttműködés szükségességét, addig az MKP alig szólt erről a kérdésről. Az MKP egyéb okok mellett, elsősorban azért nem nyilatkozott a függetlenségi front népfronttá történő átszervezéséről, mert ez a kérdés tavasszal még a nemzetközi munkásmozgalomban sem dőlt el, s nem lehetett biztosan látni, hogy a jugoszláv ügy mivé forrja ki magát.

¹ Egyetlen példa a túlzásba vitt tisztogatásra: az NPP fővárosi szervezetének 18 ezer tagjából augusztusban 10 ezret zártak ki. (Kéry János: Mi történt a budapesti parasztpártban? Szabad Szó 1948. október 6. Lásd: Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története. Bp., 1972. 291–292.)

Feltehetően sok vita folyt a párt vezetői között e kérdés körül, és maguk sem tudtak egységes álláspontot kialakítani. Erre lehetett következtetni Rajk László belügyminiszternek, a kommunista párt egyik vezetőjének abból a bizalmas figyelmeztetéséből is, amelyet a parasztpárt legerősebb megyéinek egyikében, Hajdúban és éppen a nagy propagandával és komoly szervezéssel előkészített NPP kongresszus előestéjén, április 2-án intézett a parasztpárti főispánhoz és az NPP helyettes megyei titkárához. Rajk itt többek között a következőket mondotta: „aki azt hangoztatja, hogy a Nemzeti Parasztpártot hatalmas tömegszervezetté kell tenni, amely önállóságát fel nem adva kíván részt venni az ország politikai ügyeinek intézésében, az nem szolgálja 1948-ban a koalíciós együttműködést, és a haladás erői ellen szegül”. Úgy tűnik, ha Rajk nyilvánosan az MKP hivatalos álláspontját képviselte is, valójában már ekkor sem értett egyet az NPP év elejétől hirdetett koncepciójával, sőt a megtisztult pártra sem tartott igényt.²

Ugyanezekben a napokban az NPP kongresszusán az MKP képviselőjében megjelent Rákosi Mátyás és Farkas Mihály is szólt erről a kérdésről: Rákosi felszólalásában – az Erdei Ferenc beszámolójában elhangzottakhoz csatlakozva – szüksézáván utalt arra, hogy „a koalíció pártjaiban is megszilárdult a demokrácia és ez módot ad arra, hogy irányt vegyünk egy olyan nagy nemzeti összefogásra, mint amilyen 1944–1945 telén törtük a fejünket”. Konkrétabban tett említést a függetlenségi front átszervezésének szükségességéről a szintén felszólaló Farkas Mihály, aki hangsúlyozta, hogy „ma inkább, mint valaha szükség van a magyar dolgozó nép politikai és szervezeti egységére... azt hisszük, hogy legjobban a Magyar Függetlenségi Front átszervezésével tudjuk majd ezt közösen megoldani. A népfront legyen a magyar nép egységes, hatalmas, nagy tömegszervezete, amelynek keretén belül a demokratikus pártok nem egymás ellen, hanem egymást kiegészítve és egységes szellemben dolgoznak majd a népért, az ország politikai, gazdasági keretei megerősítéséért, hazánk függetlenségének biztosításáért...”³

Rákosi és Farkas hozzászólásukban a front újjászervezéséről meglehetősen mellékesen, illetve feltételesen és közel sem egyértelműen tettek említést, viszont mindketten rendkívül nagy teret szenteltek a parasztpárt helyi szervezeteit fenyegető, általuk felnagyított jobboldali veszély ecsetelésének, s így hozzájárultak ahhoz, hogy a pártban korábban elkezdett tisztogatási akció túlméretezetté váljon.⁴ Később az MDP a politikai akciókban már nem törekedett célszerű és szükséges munkamegosztásra a parasztpárttal, amint az utoljára az iskolák államosításakor történt. Ehelyett egyre inkább a parasztpárt önállóságát igyekezett elhalványítani. Erre szolgáltak a már korábban létrehozott összekötő bizottságok is.⁵

²Párttörténeti Intézet Archivuma (továbbiakban: PIA) 284. f. 14. ö.e. 5. kötet. Kecskés János helyettes megyei titkár 1948. április 2-i jelentése Erdei Ferencnek. Id.: *Tóth István* i. m. 293.

³A Nemzeti Parasztpárt VI. Országos Gyűlése. 1948. április 4–5. Nemzeti Parasztpárt k. 21. és 24.

⁴I. m. 17–19. és 24–25.

⁵A parasztpárt és a kisgazdapárt háttérbe szorításának az igénye vezette az MDP-t az előző két párt által hagyományossá tett június 29-i Péter-Pál-napi aratóünnepségek előkészítése és szervezése során is. A terv ezúttal is a népfrontos összefogás jegyében koalíciós alapon készült, de az egyházi jelleg háttérbe szorításának eredeti elképzelése és a népfrontos összefogás demonstrálása helyett végül is az agrárpártok háttérbe szorítása lett az ünnepségek megrendezésének irányadó szempontja. (PIA MKP PB 706. Mikrofilm. *Tóth István* i. m. 294. nyomán.)

Annak ellenére, hogy az MKP egyes vezetői már 1948 tavaszának elejétől erőltették a jugoszláv mintájú egypártrendszerű népfrent bevezetését, bizonyos adatok arra mutatnak, hogy ezt a felfogást az MKP vezetői általánosan nem fogadták el, a kérdés körül viták folytak. Így például Révai József óvta a vezetőséget attól, hogy centrális kérdésként kezelje a párt taglétszámának emelését, a párt közvetlen befolyásának erősítését. Rámutatott arra, hogy a pártot ezzel számszerűen lehet ugyan erősíteni, de az még nem feltétlenül jelenti tömegbefolyásának növekedését. Figyelmeztetett, hogy a sikerek ne homályosítsák el a tisztánlátást e kérdésben.⁶ 1948 nyarán azonban olyan események következtek be, amelyek megnehezítették a nyitott kérdések alkotó szellemű megoldását, még inkább a hibás döntések, tételek felülvizsgálatát.

1948 június végén megjelent a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozata a Jugoszláviai Kommunista Párt helyzetéről. A határozat – bár a jugoszláv és a szovjet párt között nagyrészt 1948 elején felmerült nézeteltérések közvetlen következménye volt, s olyan konkrét kérdésekre terjedt ki, mint a balkáni államszövetség terve, a parasztpolitika, a pártszervezés és a pártmunka kérdései, a szovjet szakértőkhöz való viszony Jugoszláviában – végső soron igen mélyen gyökerezett: a szocializmussal kapcsolatban a második világháború után felmerült új és megoldatlan problémákat fejezte ki. Ezek a problémák a szocializmus útjára lépett országok egymás közötti viszonyával, a szocialista építés szovjetunióbeli tapasztalatainak értelmezésével és az újonnan szocialista útra tért országok gyakorlati munkájának értékelésével függtek össze. Mivel azonban ezeknek a kérdéseknek az elvszerű megvitatására, tisztázására a kialakuló hidegháborús nemzetközi légkörben nem került sor, olyan helyzet állt elő, amely megnehezítette az egyes országok sajátosságainak megfelelő politika kidolgozását, s a szovjet módszerek mechanikus másolására ösztönzött. Hiszen egy olyan ország pártjának megbélyegzésére került sor, amely az újonnan szocialista útra lépett országok közül a szocialista átalakulásban a legjobban előrejutott, amely a szovjetoroszországi forradalomhoz és polgárháborúhoz, a szovjet úthoz leginkább hasonlóan (pl. egypártrendszerrel) számolta fel a kapitalizmust, és mint ilyen, példaképül szolgált a népi demokráciák egy részének.⁷

A tájékoztató iroda határozatát rövidesen követte a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a párt vezetőségében mutatkozó jobboldali és nacionalista elhajlásról, a szocializmushoz vezető lengyel út korábbi koncepciójának elítéléséről. Mindkét határozatban központi helyet kapott, hogy a megbírált személyek nem tették magukévá, vagy egyszerűen nem értették azt az alapvető tételt, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során az osztályharc szükségszerűen éleződik. Mindkét határozat kiemelte, hogy a falun végbemenő osztálytagozódás meg nem értése a tőkés elemek megerősödéséhez vezet. A lengyel párt határozata mint súlyos fogyatékossgat emelte ki még a szocializmus felé való fejlődés ütemének elégtelen megértését a Szovjetunió szocialista építőmunkája tapasztalatainak és vezető szerepének hiányos

⁶ PIA 274. f. 3–134. Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. Bp., 1970. 238. nyomán.

⁷ A Jugoszláv Kommunista Párt hibás politikájáról. Közlemény A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának értekezletéről. Bp., é.n.

ismertetését a pártban, valamint a gondatlan és gyakran liberális viszonyt a meg nem felelő, sőt hibás teoretikus megfogalmazásokkal szemben.⁸

Ezek a megállapítások nem maradhattak hatás nélkül más pártokra sem. Rákosi Mátyás a „jugoszláv eset tanulságait levonva” néhány nappal a határozat közzététele után a következőket mondotta: „a jugoszláv tapasztalatokat már akkor, amikor még jelentőségük nem volt annyira világos, mint ma, igyekeztünk kommunista önkritikával Pártunkra alkalmazni. Ez visszatükröződött programunkban is (valóban belekerült – pótlólag a kongresszuson – az osztályharc éleződésének dogmája – B. P.) valamint kongresszusunk vonalán, ahol különös éberséggel aláhúztuk a párt vezető, hegemon szerepét. *Különös élességgel fordult (mármint a program – B. P.) azzal a nézettel szembe, hogy a kapitalista elemek, kizsákmányolók, kulákok békésen belenőhetnek a szocializmusba, mint ahogy azt a jugoszláv elvtársak hiszik.* Aláhúztuk, hogy az ilyen elemek soha békésen nem fognak belenyugodni a szocializmus építésébe, hanem ellenkezőleg – egyre fokozottabban, egyre élesebben fognak ellene harcolni. Újra aláhúztuk a marxista–leninista elmélet felmérhetetlen jelentőségét, és azóta is egy sor olyan rendszabályt fogantatosítottunk, melynek célja, hogy intézményesen biztosítsák a Magyar Dolgozók Pártja elméleti színvonalának emelését.”⁹

A lengyel párt határozatának értelmezése során pedig Rákosi arra a következtetésre jutott, hogy az MDP-ben is vannak hasonló hibák, fogyatékoságok. A párt egyes vezetői hangsúlyozták, hogy a szocialista építés problémái a Szovjetunióban és Magyarországon lényegében azonosak, ennek megfelelően teljesen háttérbe szorították az új nemzetközi és a sajátos magyar viszonyok elemzésének követelményét. Leszögezték, hogy a szocializmus építésének nincs és nem is lehet „külön nemzeti, magyar útja”, valamint, hogy az osztályharc a szocialista építés körülményei között kiéleződött. A határozatok nyomán türelmetlenség lépett fel a mezőgazdaság szocialista átszervezése kérdésében, és felerősödtek a többi demokratikus párt elsorvasztására irányuló törekvések. Így 1948 nyarán megkezdődött a korábban kidolgozott alapvetően helyes politikai irányvonal felülvizsgálása, a népi demokratikus fejlődés szülte szervezeti formák és módszerek felszámolása.¹⁰

E folyamat hátterében a nemzetközi ellentétek további éleződése, s ezzel összefüggésben az a törekvés állt, hogy egyesítsék a szocializmust építő országok erőfeszítéseit, meggyorsítsák a fejlődést ezekben az országokban. Ebben a folyamatban nagy szerepet kapott – miként korábban a helyes politika hibás indoklásában, magyarázásában – a proletárdiktatúra dogmatikus értelmezése. Ez azonban 1948 nyarán-koraőszén

⁸ A Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága teljes ülésének határozata a párt vezetésében mutatkozó jobboldali és nacionalista elhajlásról, annak forrásairól és megszüntetése módjairól. Szabad Nép 1948. szeptember 12. 3–4.

⁹ Rákosi Mátyás: A marxizmus–leninizmus a győzelem egyetlen útja. Beszéd a nagy-budapesti pártfunkcionáriusok értekezletén 1948. július hó 2-án. In: A Jugoszláv Kommunista Párt hibás politikájáról... i. m. 32.

¹⁰ PIA 276. f. 1/1–36. és 38., 1/2–164; illetve 720. f. VII.–16. Szabó Bálint i. m. 240. valamint Zsilák András: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és a Magyar Dolgozók Pártja szövetségi politikájának a fő vonásai (1949–1956). In: A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936–1962. Bp., 1966. 176. és 201. nyomán.

még nem vált egyértelművé, sőt megkísérelték e dogmatikus felfogás korrigálását, a proletárdiktatúra és a népi demokrácia között korábban feltételezett ellentmondás megoldását. E koncepció ellentmondásosságát jól szemléltetik Gerő Ernő 1948 áprilisában elhangzott szavai. Egy pártiskolai előadása során Gerő arra a kérdésre válaszolva, hogy mi a különbség a népi demokrácia és a proletárdiktatúra között, a következőket mondotta: „A proletárdiktatúrában a hatalom birtokosa a munkásosztály, amely szövetségben van ugyan a kizsákmányolást nem folytató, dolgozó parasztsággal, de vele a hatalmat meg nem osztja, hanem azt egymaga gyakorolja az egész nép érdekében. A népi demokráciában viszont, mint látjuk, a munkásosztály ugyancsak szövetségben van a parasztsággal, de a hatalmat nem egymaga gyakorolja, hanem ezt megosztja szövetségével, a dolgozó parasztsággal és részben a haladó értelmiséggel. Ugyanakkor azonban a munkásosztály biztosítja a maga döntő, vezető szerepét az osztályszövetségben.” Majd kifejtette, hogy a kormány jellege mind a proletárdiktatúrában, mind a népi demokráciában: munkás-paraszt kormány. Az állam jellege azonban már különböző: a proletárdiktatúrában – munkásállam; a népi demokráciában – munkás-paraszt állam. Ezután leszögezte: mindez nem jelenti azt, hogy megdőlt volna Sztálinnak az a tétele, miszerint a leninizmus lényege a proletárdiktatúráról szóló tanítás. Mégpedig azért nem, mert „a Szovjetunió nélkül, a Szovjetunióban megvalósított proletárdiktatúra nélkül nem jöhettek volna létre a népi demokráciák”. Más szóval: a proletárdiktatúra, a szocializmus győzelme a Szovjetunióban lehetővé teszi, hogy mi proletárdiktatúra nélkül haladjunk a szocializmus útján. Gerő végső következtetése az, hogy a népi demokrácia és a Szovjetunió esetében két különböző útról van szó, s hogy ez a két út „lényegileg azonos cél felé vezet: a szocializmushoz, a kommunizmushoz”. Így mindkét hatalom a munkásosztály vezetése alatt áll, és a szocializmusba való átmenetet biztosítja.¹¹

A két dolgozó osztály közös hatalombirtoklásának tényét rögzítette az MKP IV. (egyesítő) kongresszusának határozata és az MDP programnyilatkozata is, azzal, hogy a „magyar népi demokráciában a munkásság és a vele szövetséges dolgozó parasztság került hatalomra”, illetve „ma Magyarországon a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság van hatalmon”. Ugyanez az álláspont érvényesült az MDP Országos Szövetkezeti Konferenciáján is 1948. július 10-én.¹²

Rákosi Mátyás augusztus 20-i kecskeméti beszédében még egészében pozitívan ítélte meg – a parasztságnak a hatalomból való részesedését reprezentáló – két agrárpártot, de nem fenntartások nélkül. Helyeselve a kisgazdapárt programját, a munkás-paraszt szövetséggel kapcsolatos álláspontját, így folytatta: „A koalíció másik pártja, a Nemzeti Parasztpárt ezeket az elveket már előbb is szóban hirdette, s a gyakorlatban megvalósította. Ha a Nemzeti Parasztpárt befolyása a dolgozó parasztságot között az utolsó hónapokban kétségkívül megerősödött, úgy ez a tény a helyes, következetes, a munkás-paraszt szövetség alapján álló politikájuknak volt az eredménye. A Nemzeti

¹¹ PIA 274. f. 1/11–59. Id: Szabó Bálint i. m. 234–235.

¹² A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve. (1948. június 12–13–14.) Bp., é. n. 339. és 347., valamint Gerő Ernő: A szövetkezetekkel a dolgozó parasztság felemelkedéséért. Beszámoló és zárzó az MDP Országos Szövetkezeti Konferenciáján, 1948. július 10-én. In: A Magyar Dolgozók Pártja Országos Szövetkezeti Konferenciája, Bp., é. n. 8.

Parasztpárt következetes és egyenesvonalú politikája mellett Veres Péter barátunk legutóbbi könyve (a *Paraszi jövőndő – B. P.*) jelentett bizonyos ingadozást... A parasztpárt elnöke nem gondolta végig elég mélyen és elég következetesen a magyar parasztság mostani kérdéseit – vélekedett Rákosi. – *Nem vette tekintetbe azokat a mélyreható változásokat, melyek a felszabadulás óta a magyar dolgozó parasztságban történtek.* Nem értékelte eléggé azt a felismerést, hogy a dolgozó parasztság politizáló zöme az első két esztendő ingadozásai után egyre inkább irányt vesz a munkássággal való szövetségre, és szakít minden olyan harmadik vonallal, olyan külön harmadik úttal, mely végeredményben visszavezethetné a régi nagytőkés, nagybirtokos világhoz. Ezeknek a hibáknak a következtében nem látta meg elég világosan, hogy a parasztság sem valami időtől és történelmi viszonyoktól független osztály, hanem szerves része a dolgozó népnek, és mint ilyen, a dolgozó néppel együtt változik, fejlődik. Ezek a hibák részben abból adódnak – folytatta Rákosi –, hogy Veres Péter elsősorban író és csak azután politikus. Éppen ezért nem veszi rossznéven, ha a politika terén elkövetett hibáit, melyeket könyvében lefektetett, barátságosan és jóindulatúan, de éppen a demokrácia és a parasztság érdekében, helyreigazítják. *A Nemzeti Parasztpárt politikája ettől függetlenül egyenes és világos maradt, és nem lesznek sikerei olyan esetleges kísérleteknek, melyek Veres Péter könyvének hibáiból a Nemzeti Parasztpárt ellen akarnak fegyvert kovácsolni*” – fejezte be beszédét Rákosi.¹³ Nyilvánvaló, egy agrárpárt politikájának általános helyeslése nem sokat ér, ha közben elnöke azt a bírálatot kapja, hogy helytelenül ítéli meg a parasztság társadalmi-politikai helyzetét, és hogy azt azért nem látta jól, mert elsősorban nem politikus. Az ilyen vélemény a jövőre nézve nem sok jót ígért, mint ahogy Rákosi nem is nyilatkozott ekkor sem az agrárpártok, sem a függetlenségi front sorsáról.

Hosszú huzavona után 1948. szeptember 10-én végül is sor került arra a pártközi értekezletre, amelynek eredetileg az lett volna a feladata, hogy az ekkor már mintegy fél éve tartó vita után gyakorlatilag is előbbre vigye a függetlenségi front átszervezésének ügyét. Ez az értekezlet azonban már kézzelfoghatóan megmutatta, hogy a jugoszláv és a lengyel ügy milyen messzemenő következménnyel járt a magyar népfontra. Az MDP képviselői ugyanis bejelentették, hogy a tájékoztató iroda határozatára való tekintettel felülvizsgálják a népfront fejlődésére vonatkozó eddigi elképzeléseiket, s az MDP korábbi koncepcióját ennek megfelelően fogják revideálni, mivel a jugoszláv „félrecsúszás” egyik okát éppen abban látják, hogy a népfrontba osztályidegen elemek is bekerültek.¹⁴ A népfront-koncepció revideálása 1948–49 fordulójára a többpártrendszer felszámolásához vezetett.

*

A Nemzeti Parasztpárt elvi-politikai fejlődése a harmadik úttól a marxizmusig a párt 1948. április eleji kongresszusára lényegében végbement, ezután már olyan csekély mértékűt öltöttek a harmadikutas koncepció maradványai, hogy azok csupán az elvont

¹³ Rákosi Mátyás: A dolgozó parasztság a szervezetkezés útján. Beszéde 1948. augusztus 20-án, Szent István napján, az „Új kenyér ünnepén” Kecskeméten. Bp., é. n. 19–22.

¹⁴ PIA 1/11–88. Tóth István i. m. 296. nyomán és 284. f. 14. ö.e. Országos Vezetőség ülésének jkv-e I. kötet, 1948. szeptember 7. Darvas József beszámolója alapján.

teoretizálás szférájában éltek tovább (pl. a parasztság társadalmi-történelmi helye, szerepe), vagy a kommunista párt politikájának változásával párhuzamosan megoldódtak (pl. a mezőgazdaság szocialista átszervezése). Az e kérdésekkel kapcsolatos viták Veres Péter *Paraszti jövődjének* megjelenésétől, május végétől szeptember elejéig zajlottak le, az NPP marxizmusát reprezentáló dokumentumot, a tulajdonképpeni új pártprogramot pedig az országos vezetőség szeptember 14-i ülésén hagyta jóvá.

Veres Péter művét a párt programjának és ideológiájának, sőt a szocializmus építésével kapcsolatos országos viták kiindulópontjának szánta. Az NPP vezetőségének – feltehetően Erdei Ferenc által javasolt – határozatára azonban csupán mint Veres Péter írását hozták nyilvánosságra, nem vállaltak hivatalosan közösséget a pártelnök véleményével. Erdeiek még a kézirat nyomdai szedése idején felhívták Veres Péter figyelmét „a könyv egyes hibáira, és főleg arra, hogy majd emiatt sokan a reakciók közül belekapaszkodnak Veres Péterbe. Veres Péter ennek ellenére kihozta a könyvet” – mondotta Erdei a vezetőség egyik ülésén. A vita során a könyvet globálisan első-sorban jobboldaliak és „centristák” értékelték, eleinte főként az ő napilapjaik ismertették, majd a nyári hónapokban más folyóiratok is. Erdei balsejtelmébe bizonyosodott: a művet általában pozitívan értékelő „reakciók” recenzióikban a nyílt vagy burkolt kolhoz- és kommunistaellenes, illetve az ilyeneknek ítélt megállapításokat emelték ki és kommentálták saját érdekeik szerint. A baloldali hozzászólók defenzívába szorulása, a kommunisták hallgatása és a tájékoztató iroda határozata, valamint a hidegháborús légkör miatt alkotó vitára cseppet sem alkalmas situációban a polémiából egyre inkább Veres Péter elleni egysíkú, egyoldalúan elítélő, személyeskedésbe átcsapó támadássorozat lett, amelyben egyes parasztpártiak is részt vettek. Rákosi Mátyás idézett augusztus 20-i beszéde tette fel az i-re a pontot: bírálatával – az adott situációban – lehetetlenné tette Veres Pétert mint politikust. Az NPP elnöke ezzel politikusi pályafutását be is fejezte, visszavonult az irodalomba, bár közéleti-politikai tevékenysége egyáltalán nem ért véget.¹⁵

¹⁵ PIA 284. f. 14. ö.e. I. kötet ... i. m. 1948. január 8. 2. és 1948. szeptember 7. 3. – A Paraszti jövődjéhez hozzászóló fontosabb írások: *Pethő Tibor*: Két könyvben a magyar probléma. Új Magyarország 1948. 22. sz. május 29. (Veres Péter könyvével egyidőben jelent meg Rákosi Mátyásnak A fordulat éve. c. beszéd- és cikkgyűjteménye); *Fekete Gyula*: Paraszti jövődjé. Szabad Szó 1948. május 30.; Veres Péter és Rákosi Mátyás nagy sikere a könyvnapon. Szabad Szó 1948. június 5.; *Major Jenő*: Paraszti jövődjé. Válasz 1948. 7. sz.; *Erdei Ferenc*: Paraszti jövődjé. Fórum 1948. 7. sz.; *Veres Péter*: A paraszti jövődökhöz. Válasz Erdei Ferencnek. Fórum 1948. 8. sz.; *Darvas József*: A parasztság útja. Új Szántás 1948. 8–9. sz. augusztus-szeptember.; *Melocco János*: „Paraszti jövődjé” – így vagy úgy, Új Ember 1948. 33. sz. augusztus 15.; *Dobi István*: Paraszti jövődjé. Kis Újság 1948. augusztus 15.; *Bognár József*: Paraszti jövődjé. Kis Újság 1948. augusztus 20.; *Rákosi Mátyás*: Veres Péter tévedései. Szabad Nép 1948. augusztus 22.; *Darvas József*: A paraszti jövődjé vitájához. Szabad Szó 1948. augusztus 29.; *Veres Péter*: Zárjuk le a vitát és lássunk munkához. Szabad Szó 1948. szeptember 5. – Rákosi beszédének reá gyakorolt hatásáról Veres Péter – rádión hallgatta – két évtizeddel később így nyilatkozott: „Szíven ütött? Nem mondhatnám, hogy olyan nagyon. Nem tudtam én még akkor (csakugyan naiv, sőt -balog-balgatag voltam), hogy itt félni kell. Hiszen aki bennem keresi a szocializmus ellenségét, az nem tudja, hol tart.” De akkor, az őt denunciózó beszéd utáni NPP-vezetőségi ülésen azt mondotta: „Rákosi kecskeméti beszéde rólam előre való megállapodás alapján történt. Senki sem mondhatja azt, hogy rosszindulatú volt ez a beszéd és támadott volna engem. Szórol szóra megegyeztünk Rákosival, arra vonatkozólag, amit mondott rólam.” És még hozzátette: „Tisztában vagyok azzal, hogy túlságosan Veres Péter-i a

A vitairatok közül a legjelentősebb és egyben legterjedelmesebb (bár csak 18 folyóirattal) Erdei Ferenc írása. Az NPP főtitkára ebben a művében kezdte meg a párt egykori harmadikutas koncepciójának nyílt bírálatát. Erdei ezért elsősorban nem az NPP elnökének védelmére és gondolatainak értelmezésére vállalkozott, sőt hibáit, tévedéseit többnyire eltűlozta, esetenként valótlán vádakkal is illette — a kommunisták megelőzésének szándékával. Azt akarta bebizonyítani, hogy a *parasztpárt ideológiája* és programja már nem tér el az MDP-étől és a *Paraszi jövőndő* nem más, mint Veres Péter politikailag elhibázott magánvéleménye. Még csak valamiféle ideológiának sem tartotta Erdei a *Paraszi jövőndőt*, csupán a parasztság történeti fejlődésének és útkeresésének egyik döntő dokumentumát látta benne. Nem „a párt kiérlelt, megtárgyalt és elfogadott álláspontját foglalja magában a könyv — állapította meg Erdei —, viszont kifejezi annak a vezető egyéniségnek az állásfoglalását, aki korábban is egyik szellemi útmutatója volt a parasztságnak, ma pedig egyik politikai vezetője”.¹⁶

A harmadikutas koncepció két komponensét, ekkortájt még meglevő két jelentősebb maradványát, a paraszti állandóság vagy történelemfelettség és a paraszti közösség, együvértartozás elvét bírálta Erdei. Jól látta, hogy Veres Péter lényegében nem haladta meg a parasztság történelmi és társadalmi helyével kapcsolatos felszabadulás előtti és utáni koncepcióját, s hogy e szemlélet, s ezen belül a parasztság vágyai alapján ítélte meg a földreform által teremtetett új szituációt. Erdei szerint Veres Péter elvi szempontjai nem tisztultak le eléggé, és ez 1948-ban politikai veszedelmet jelent. A régi rendszer elleni harcban — magyarázta Erdei — minden olyan nézet, amely a parasztságnak valamilyen történelemfeletti jellegét vallotta, politikai téren nem gátolta a parasztság mozgalmát a földreformért és a demokráciáért vívott harcban, s a munkásság és a haladó polgárság demokratikus törekvéseihez való kapcsolódásnak sem volt akadálya. Azonban 1948-ban ez a nézet gátolja a demokratikus fejlődést és benne a parasztság részvételét: nem a munkásosztály haladó törekvései, hanem a „birtokos gazdaréteg és egyéb polgári elemek” mellé állítanak az egész parasztságot. Ugyanígy: a parasztközösség elve egykor alkalmas volt a feudálkapitalista uralkodó osztályok elleni demokratikus parasztegység, valamint a munkássággal és a haladó polgári elemekkel való szövetség elősegítésére: 1948-ban azonban ez a felfogás ellenkező hatást szül: a népi demokrácia elleni parasztegység és a burzsoázia maradványaival való szövetség útját egyengetné, minthogy a gazdagparasztságnak ekkor már nem érdeke együttműködni a haladó erőkkel. Szükségszerűnek látta tehát Erdei, hogy akik a paraszti állandóság vagy a paraszti közösség elvét vallották, a fejlődés e szakaszán továbblépjenek egykori álláspontjukról, tisztázzák koncepciójukat, mert ez a feltétele a *félreértéketlen politikai állásfoglalásnak*.¹⁷

Erdi azonban nemcsak politikai, hanem ismeretelméleti szempontból is bírálta Veres Péter valóságos vagy vélt álláspontját. Erdei szerint a *Paraszi jövőndő* egyes mondatai következetesen fejezik ki azt az alapelvet, hogy a parasztság a történelemnek

---

Nemzeti Parasztpárt. Szükségesnek tartjuk ezért, hogy a pártszerű gondolkodást céltudatosan fejlesszük. Az emberek ne személyekhez kötődve legyenek a Nemzeti Parasztpártban, hanem párt-szükségből, politikai gondolkodásból.” (*Veres Péter: Őszi változatok. Szépirodalmi K. Bp., 1969. 209. és PIA 284. f. 14.ö.e. I. kötet ... i. m. 1948. szeptember 7. 2.*)

¹⁶ *Erdi Ferenc: A paraszti jövőndő. Fórum 1948. 7. sz. július. Kiny. 4.*

¹⁷ I. m. 7–8.

alig változó, sőt, állandó tényezője, amely „az emberi sorsnak sajátságosan természethez kötött hordozója, s amely úgy viszonylik a társadalom többi elemeihez, hogy mint állandó és nehezen mozduló tényező, a társadalom többi részét szorítja alkalmazkodásra”. A megállapítás első felével egyet lehet érteni, hiszen való igaz, hogy Veres Péter a parasztságot a történelem konstans, természethez kötődő, örök kategóriájának tekintette. De hogy a parasztság a társadalom „nehezen mozduló” tényezője, nehéz megcáfolni. Az a vád pedig, hogy Veres Péter szerint a parasztság „a társadalom többi részét szorítja alkalmazkodásra”, nem felel meg a valóságnak. Ő ugyanis nem kívánt többet a demokráciától, mint azt, hogy a legnagyobb dolgozó osztály, a kistulajdonos parasztság megvédhesse érdekeit, befolyásolhassa a saját sorsát meghatározó agrárpolitikai döntéseket, amellet, hogy elismeri a nemzetgazdaságban, a társadalom életének döntő szféráiban a munkásosztály érdekeinek érvényesülését. Veres Péter kölcsönös alkalmazkodást követelt. Ugyanígy alaptalan Erdeinek az a vádja, hogy az NPP elnöke a paraszti közösség eszméjét, az osztályantagonizmustól mentes paraszti együvértartozást hirdeti. Valójában Veres Péter mindig is szemben állt — nemcsak politikai, hanem elvi síkon is — a gazdagparasztsággal, szemben állt a földosztáskor is és a *Paraszti jövő-* *dőben* is.¹⁸

Erdei szerint a parasztság csak a feudalizmus korában alkotott a társadalomban elkülönült közösséget, amelyet azonban a kapitalista fejlődés felbomlasztott, mégpedig úgy, hogy egy kis része meggazdagodott és a burzsoáziához közeledett, a többsége szegényparaszttá lett, a munkásosztályhoz hasonló helyzetbe került, a „középréteg pedig előbb-utóbb a vagy-vagy kérdése elé kerül”. A parasztegység élő cáfolataként a „dolgozó kisparasztság és a tőkés gazdaréteg kibékíthetetlen ellentétét” hozta fel. Azt ugyan kimondta Erdei, hogy Veres Péter nem jutott az előbbiekkal ellentétes következtetésre, de minthogy a reakciós elemek a *Paraszti jövődő* egyes tételeiből kiindulva ilyen konzekvenciát vontak le, szükségesnek látta tőlük elhatárolni a parasztpártot. Azt is elismerte ugyanakkor Erdei, hogy a „parasztság nem vetkőzte még le a feudalizmus minden örökségét”, s ezt a parasztmozgalom „öntudatos vezető gárdájának” jól kell ismerni, és éppen a parasztság védelmében „lankadatlan belső harcot kell vívunk e jobbági örökség leküzdése érdekében”.¹⁹

A harmadik út bírálataival kapcsolatos fejtegetéseit Erdei a következőkkel zárta le: „Mindezt nem azért kell elmondanunk, mintha Veres Péter ellenkezőjét állítaná. Nem. De az az elvi álláspont, amely a könyvben megnyilatkozik, kikerülhetetlenül ellenkező és helytelen felfogás felé vezet. Ha a könyvben foglalt szemlélet alapján Veres Péter maga helyes követelményként állítja fel a dolgozó parasztság és a munkásosztály egymásrataltságát és politikai szövetségének szükségességét, az Veres Péter külön politikai meggyőződése, s nem az általa képviselt elvi felfogás szükségszerű következménye. A hívek serege menthetetlenül mást következtet ugyanezekből az elvekből. A tisztázatlan elvi állásfoglalásból kikerülhetetlenül valami külön paraszti útra következtetnek az olvasók, s ez a következtetés gyakorlatban a munkásosztállyal szembeforduló és a tőkés elemekkel szövetkező hamis parasztegység politikáját támasztja alá. Miután

¹⁸ I. m. 9., Erdei Ferenc: A földreform történetéhez. Kossuth K. 1965., 125–126. és Veres Péter: *Paraszti jövődő*. Sarló K. 1948., 205.

¹⁹ Erdei Ferenc: *A paraszti jövődő*... i. m. 10.

pedig az olvasók politikai tényezők is, a tévedés akadályává válik a parasztság helyes politikai öntudatának és ezen keresztül a parasztság egész társadalmi fejlődésének.”²⁰

A tájékoztató iroda jugoszláv pártot elítélő határozatának megjelenése után Veres Péter is felismerte, hogy egészen egyértelműen ki kell állni a szocializmus ügye mellett, mert az adott nemzetközi és hazai politikai helyzetben a harmadikutaságnak a legcsekélyebb maradványát sem szabad fenntartani, még a transzmissziós szerep sikereiből eljátszása érdekében sem. Ő maga erről a kérdéstről a parasztpárt vezetőségének július 6-i ülésén a következőképpen nyilatkozott: „A magam véleménye az, hogy igenis, meggyőződése és hitem a szocializmus felé való haladás. És hogy ez a szocializmus az egyes országokban levő termelési formák között miképpen és hogyan módosul, és a már közben szerzett tapasztalatok alapján milyen változatok lehetségesek, azt a jelen pillanatban nem tudjuk. Azt azonban el kell döntenünk, hogy visszafelé nem mehetünk. Harmadik út nincs, esetleg halasztás van. Mellésiklatása van a problémáknak. De holnap, holnapután bekövetkezik a fejlődés Magyarországon.”²¹

Az NPP elnöke nem tiltakozott az Erdei-cikkben nekiszegezett harmadikutas vádak miatt, de nem is ismerte el azokat, a parasztság örök kategóriájával kapcsolatos véleményét viszont igyekezett válaszcikkében megvédeni. A harmadikutaság egyik elemének, a parasztságnak a munkásosztállyal való egyenrangúságának, a munkásosztály vezető szerepének ilyen formában megfogalmazott tagadásának a szerzőségét magára vállalta, a következő indoklással: „mindig tudtam, hogy a parasztság milyen alacsonyrendűen gondolkodik, és ha mi nem biztattuk volna meg egy kicsit a fej-fejmellettséggel, akkor még ennyire sem támogattak volna bennünket. Ugyanaz készített az ilyen kijelentésekre engem — magyarázta Veres Péter —, ami például Darvast készítette a parasztdemokrácia megfogalmazására.”²²

A parasztpártban előforduló „minden hamis politikai eszmével” való nyílt szembefordulásra és programjellegű leszámolásra az NPP 1948. szeptember 14-i országos értekezletén került sor. A téveszméket, amelyek ellen elveik „tisztasága és a dolgozó parasztság világos öntudata érdekében” fel kellett venni a harcot, Erdei Ferenc referá-

²⁰ I. m. 11–12. — Erdei Ferenc élete utolsó éveiből a hőskorra visszatekintve észrevette, hogy a saját akkori állásfoglalásaiból hiányzott „valami”, amire pedig szükség van a szocialista nemzeti érdekek szolgálatában. Igaz, hogy a legfőbb nemzeti érdek a társadalmi haladás, de ez nem valósulhat meg teljesen anélkül, hogy az egy nyelvet beszélők közös és jogos emberi igényeit, meg az általuk lakott ország természeti adottságait figyelembe ne vennék. Ezek az igények és adottságok nem állanak szemben a társadalmi haladással, de nem sorolhatók egyszerűen az osztályharc szűkebb kategóriáiba, ezért külön gondot kell rájuk fordítani. Erdei erről a külön gondról sokáig úgy vélekedett, hogy ez valamiféle formalista nemzeti igénnyel függ össze, amit valójában sem a munkások, sem a parasztok nem értenek. A tapasztalatok nyomán megértette, hogy a nemzet sorsával való külön törődés hiánya végsőleg a társadalmi haladást akadályozza. S ezt a sok gonddal járó törődést helyettünk nem vállalhatja magára senki. A hetvenéves Veres Péterről szóló tanulmányában erről is leírt néhány mondatot: „A nemzet is része az ő paraszti világának. Éppen azért része, mert a paraszti sorsot teljességében fogta fel, és a nemzet sorsával való összefüggését is tudja. Én magam Veres Péter nemzeti gondjait értettem meg a legnehezebben, s ma ezt tiszteltem különösképpen” — nyilatkozott Erdei. (Erdi Ferenc: Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. Gondolat K. Bp., 1974. 642–643.)

²¹ PIA 284. f. 14.ö.e. I. kötet . . . i. m. 1948. július 6. 5.

²² PIA 284. f. 14.ö.e. I. kötet . . . i. m. 1948. augusztus 3. 5.

tuma és az új pártprogram három komponensben határozta meg: 1.) a polgári-kispolgári mentalitás, 2.) a feudális tekintélytisztelet és 3.) a „népiesség”, a parasztszovinizmus.

A program szerint „*állandó éberséggel kell szembefordulnunk minden kapitalista felfogással és szemlélettel, amely egyesek meggazdagodási lehetőségeire hivatkozva az egész dolgozó parasztságot nyomorúságra kárhoztatná*”.²³ A pártvezetés az egész dolgozó parasztság emberibb sorsának kivívását ígérte a kevesek gazdagsága és a tömegek nyomorúsága helyébe. Erdei jól látta, az a nézet, „*hogy az embernek külön a maga útján és a többiek rovására kell a maga boldogulását megteremtene, nagyon elterjedt a parasztság körében*”. Úgy vélte, hogy ezzel „*a közkeletű kapitalista felfogással nagyon mélyen át van itatva a magyar társadalom, s benne a parasztság széles rétegei is*”, miszerint „*soha nem lehet olyan társadalmi viszonyokat teremteni, amelyek között az emberek általános többsége emberhez méltóan élhetne . . . Ezzel tehát szembe kell néznünk, mégpedig úgy, mint egy öröklött bajjal, amelyből ki kell gyógyulni*” – mondotta Erdei a pártkonferencián.²⁴

Erőteljesen szembeszálltak azzal a paraszti mentalitással is, amely „*a feudalizmus korának, a jobbágyságnak a maradványa*”. Kimondták a programban, hogy a „*dolgozó parasztságnak le kell vetkőznie a feudális és klerikális elnyomás minden maradványát, fel kell szabadulnia minden jobbágyparaszti alázatosságból a régi uralkodó osztályok és azok maradványai, a tőkés polgárok, a kulák nagygazdák iránt, és fel kell ébresztenie önmagában a haladó, felszabadult és munkás parasztember öntudatát*”.²⁵ Az új pártprogram azt is előíranyozta, hogy az előbbiekhöz „*hasonlóan éberséggel kell szembeszállnunk minden hamis népiességgel és önámító parasztszovinizmussal, amely azt akarja elhíttetni a parasztsággal, hogy sorsa különálló a társadalom többi részétől, és valamilyen külön paraszti úton teremthető meg a parasztság szabadabb, emberibb élete*”. Erdei érezte, hogy ez a program pont azok közé tartozik, amelyeket a parasztság, de még az ekkor már egyértelműen baloldali parasztpárt is a legnehezebben ért meg. Indoklását ennek ellenére röviden intézte el, mégpedig azzal, hogy éppen a paraszti szovinizmus zárja el a paraszti felemelkedés lehetséges útját.²⁶

Erdei az ideológiai harc feladatainak összefoglalásaképpen még a következőket mondotta: „*Ezek ellen a veszélyek ellen mindenkinek saját magának külön-külön meg kell küzdeni, mert ki mondhatja el magáról közöttünk, hogy ártatlan a kapitalista felfogástól, mentes a feudális múlt örökségeitől és érintetlen a hamis paraszti öntudattól* – tette fel a kérdést a konferencia résztvevőinek, majd így folytatta: *Mindegyikünkben különböző mértékben, megvannak ezeknek a téves nézeteknek a csírái, vagy éppen a gyökerei. Tehát amikor politikai feladatunk állítjuk magunk elé, hogy a párt politikai elveit tisztábbá tesszük, és következetesebben érvényesítsük, akkor bizony nagyon komolyan fel kell vennünk a harcot ezeknek a helytelen nézeteknek a leküzdéséért, mind magunkkal szemben, mind az öntudatlanokkal szemben.*” A pártkonferencia után néhány nappal Darvas József, a pártvezetőség harmadik legbefolyásosabb tagja vezér-

²³ Újult erővel régi céljainkért. A Nemzeti Parasztpárt 1948. szeptember 14-i Országos Értekezlete. A Nemzeti Parasztpárt Propaganda Osztályának k. 5. (Eredeti kiemelések.)

²⁴ I. m. 32.

²⁵ I. m. 5. és 32–33. (Eredeti kiemelés.)

²⁶ I. m. 5. és 33. (Eredeti kiemelés.)

cikkben ostorozta igen élesen a harmadikutasságot, és kommentálta Erdeihez hasonló szellemben a konferencia határozatait.²⁷

Az NPP szeptemberi országos értekezlete ideológiai kérdésekben is lezárta azt a vitát, amelyet Veres Péter *Paraszi jövődje* váltott ki. Az új pártprogram radikális – sőt az adott történelmi szituáció által inspiráltan –, ultraradikális módon hirdette meg a harcot a parasztpártban és főként a parasztság körében nemritkán előforduló nézetekkel szemben. A harmadikutas eszmékkel való ultraradikális leszámolást elsősorban az előírányzott ideológiai és propagandatevékenység egyoldalúsága reprezentálta. Nem vették, talán nem is vehették figyelembe azt, hogy a parasztság különböző rétegeiben kétségtelenül uralkodó, említett téveszmék elleni harc ellentétes végletbe csaphat át. Éltek és erősödtek a társadalomban olyan jelenségek, amelyekkel Erdeiek nem számoltak. Ezek a következőkben foglalhatók össze: 1.) a primitív egyenlősítő tendenciák, 2.) az új, igen veszélyes tekintélytisztelt, a személyi kultusz és 3.) a parasztellenes, urbánus sovinizmus. A dolgozó parasztság érdekében az előbbi – eszmei-politikai téren is jelentkező – mentalitások elleni harcról a konferencián véletlenül sem, még csak implicit sem esett szó, Veres Péter könyvét balról kritizáló írásokhoz hasonlóan. (Az első jelenséggel 1948 első felében a pártelnök sem foglalkozott, az egyenlősítő nézetek nagy részével lényegében egyetértett. A másik kettőt, főként a harmadikat taglalta.) Ezzel az NPP *ideológiai téren* már nem a marxizmus, hanem az MDP dogmatizálódó nézeteinek közvetítésére, egyirányú transzmissziójára vállalkozott. Ily módon lemondott az egész dolgozó parasztság elvi-politikai érdekképviseléről, minthogy a parasztság és munkásság legalsó, illetve tudatosság tekintetében legelmaradottabb rétegeinek álláspontjára helyezkedett.

A szektás-dogmatikus politika előretörése az MDP-ben 1948 nyarán a *parasztpárt vezetőségében* előbb tétovázást, majd később teljes irányváltozást eredményezett. Az NPP Országos Vezetősége július 6-án megtárgyalta és lényegében magáévá tette a ájékoztató irodának a jugoszláv pártot elítélő határozatát, és teljes egészében az MDP politikai vonalára tért át. Az, hogy 1948 nyarán a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomban a „békés belenövés”, a „középút”, a „harmadik út” jogos elítélése a roletárdiktatúra dogmatikus szemléletén alapult, azzal a rendkívül súlyos következménnyel járt, hogy hamarosan mindenféle kísérletezést elvetettek. Ezt követően a parasztpártban is eluralkodott a népi demokratikus átalakulásból fakadó és más nemzeti ajátosságok, realitások figyelmen kívül hagyása, bár 1948 nyarán mindez még csak ideológiai síkon érezhető. Így az NPP feladta eszmei-politikai identitását – nem a marxizmus ideológiája, hanem a dogmatikus torzulások elfogadása miatt. Más kérdés, hogy minden bizonnyal nem volt választási lehetősége, és teljes elsorvasztását így sem kerülhette el.²⁸

Az NPP Országos Vezetőségének július 6-i ülése ugyanúgy döntő fordulatot hozott a párt életében, mint a januári. Ahogy a januári értekezlet a szocialista fordultra reagált, úgy a júliusi a szektás-dogmatikus váltásra. Ez a plénum fordulópontot

²⁷I. m. 33. és Darvas József: Téveszmék ellen – tiszta elvekért. Szabad Szó 1948. szeptember 19.

²⁸Tóth István i. m. 295–296. és A Nemzeti Parasztpárt Országos Vezetőségének nagy jelentőségű határozata. Szabad Szó 1948. július 8.

jelentett Veres Péter és Erdei Ferenc párton belüli szerepét illetően is. Az NPP elnöke ekkor mondta el utolsó beszámolóját, a továbbiakban már a főtitkár játszott mindenirányú vezető szerepet a pári életében. A közvéleményben egyébként a *Paraszti jövővel* kapcsolatos viták miatt az a kép alakult ki, hogy Erdei és Veres Péter között „kitört a harc”. A viták során Erdei az NPP vezetőségében egyre jobban felülkerekedett, minthogy a pártvezetőség tagjai többnyire a főtitkár mellé álltak. A fordulat ténye erőteljesen érezhető Veres Péter beszámolójának rapszodikus stílusán és elkeseredett hangnemén. Beszédében olyan lényeges kérdésekkel foglalkozott, mint a nemzetközi helyzet, a jugoszláv kérdés, a belpolitikai helyzet, a szocializmushoz való viszony (erről már volt szó), a parasztság hangulata, az agrárpolitika és a kollektivizálás. Először nézzük meg a parasztság és a népi demokrácia viszonyával kapcsolatos vitájukat.

Veres Péter szerint Rákosi Mátyás hibát követ el, amikor „azt mondja mindig, hogy a parasztság gazdagodik. Ezzel szemben — mondotta — elkeseredés van az országban... Az a kérdés, mit kell itt csinálni, hogy a parasztság megtalálja újból a helyét a demokráciában... A mi szempontunkból az a fontos, hogy a parasztságot, amelyet eddig mozgósítani tudtunk, ezután is mozgósítani tudjuk. Jelen pillanatban az a helyzet, hogy eléggé visszahúzódnak. A szólamok nekik nem tetszenek (termelési verseny, munkaverseny, harc a reakció ellen stb), ezek a jelszavak nem mennek nekik” — mondotta többek között a pártelnök.²⁹

Erdei Ferenc szerint Veres Péter túl sötét képet festett a parasztságról. Ellenérv gyanánt azonban csak a következő okfejtést tudta felhozni: „Ha ez a nép olyan sötét lenne, akkor ez azt mondaná, hogy a parasztság nagy tömegében, a maga gondolkodásában olyan módon él még a régi rendszer gondolkodásának a lenyűgöző hatása, amely eleve képtelenné teszi, hogy következetesen végig tudja harcolni a fejlődést.” A két pártvezető nézeteltérését Darvas József próbálta áthidalni. A kérdést úgy tette fel Darvas, hogy „ez az egész fejlődés jó-e a parasztság szempontjából?” A választ tömören, frappánsan és alapvetően valósághűen adta meg: „a parasztság egy részének feltétlenül jó. Egy másik részének azonban nem jó. Legnagyobb része azt hiszi, hogy nem jó.” Darvas jól látta, hogy pl. a radikális földreform feltételezte a szocialista perspektívát és viszont.³⁰

*

A hatalmi-politikai kérdésekre térve az „egész fejlődés”, vagyis a szocialista célok elérése érdekében az új pártprogram kimondta, hogy „minden erőnket mozgósítani kell a nagybirtok felosztása és a nagytőke államosítása után megmaradt tőkés elemek következetes és céltudatos visszaszorítására és elszigetelésére. Következetes paraszti osztályharcot kell tehát folytatnunk a tőkés nagygazdák osztálya és a velük szövetséges ipari és kereskedőtőkék ellen” — mondja a program. Az osztályharc sikeres megvívása érdekében hangsúlyozottan kiemelték, hogy „erősíteniünk kell a szövetséget a kapitalizmus elleni harc vezető osztályával, a munkásosztállyal”. Határozottan leszögezték, hogy „csak a munkásság és a dolgozó parasztság szoros szövetsége biztosíthatja a

²⁹ PIA 284. f. 14.ö.e. I. kötet... i. m. 1948. július 6. 4–5.

³⁰ I. m. 6–8.

dolgozó parasztság felszabadítását is a tőkés elnyomás alól”. E szövetség nemzetközi vetületeként hozzátették még azt is, hogy „szembe kell fordulnunk minden imperialista törekvéssel, erősenünk kell az imperializmus ellen küzdő népi demokrata és szocialista népeknek azt a baráti szövetségét, amelynek élén a nagy Szovjetunió áll”.³¹

A munkásosztály vezető szerepével és a munkás-paraszt szövetséggel kapcsolatban programszerűen rögzített alapelvek részletes magyarázatára, illetve indoklására Erdei Ferenc vállalkozott. Mindjárt az elején jelezte, hogy itt nincs szó új megállapításról, hiszen már a fasizmus idején kimondták, hogy a munkásosztály, a dolgozó parasztság és az értelmiség összefogása révén vívhatják ki a demokratikus szabadságjogokat, és valósíthatják meg a földreformot. A felszabadulás utáni politikai események és jelszavak azonban háttérbe szorították ezt az alapelvet, „különösen elhomályosította a *paraszt-egység* jelszava” – mondotta Erdei. Itt megismételte azt az eszmefuttatását, amit már a Paraszti jövődő bírálatában közreadott, vagyis hogy a felszabadulás után a paraszt-egység jelszava a parasztság és a reakció egységét, a munkásosztállyal való szembeszegülést takarta.³²

A parasztságnak a régi rend maradványaként a felszabadulás után is meglevő „alacsonyabbrendű” állapotából felemelkedni, „gazdasági és társadalmi nyomorúságát megszüntetni és megteremteni egy szabadabb egyenrangú emberi életnek a lehetőségeit . . . csak egyféleképpen lehet: együtt haladni a munkásosztállyal!” – jelentette ki Erdei. A paraszti elmaradottság megszüntetése érdekében a munkásosztállyal kell társulni, „egy olyan társadalmi rend kialakításáért, amely az aránytalanság megszüntetését lehetővé teszi”.³³ A munkásosztály vezető szerepének további szükségességével kapcsolatban Erdei a következőket mondotta: „A kapitalizmus elleni harcban és a népi demokrácia útján, egy új társadalmi és gazdasági rend felépítésében a munkásosztály az, amely képzetebb, felkészültebb és így végeredményben a vezető tényező.” A dolgozói öntudat kiteljesedéséhez a parasztság csak a munkásosztállyal szövetségben képes eljutni, mert csak így képes önmagában a konzervatív kistulajdonost háttérbe szorítani a dolgozóval, a progresszív munkásemberrel szemben.³⁴

Erdei eszmefuttatásai során érintette azt a kérdést is, ami a parasztságnak a munkásosztály vezető szerepével kapcsolatos félelmét vetette fel. Abból indult ki, hogy a „munkásosztálynak nem olyan a politikai elve és a politikai gyakorlata, mint amilyen a polgárságé volt: a kapitalizmus. A munkásosztály elve, a szocializmus, egészen más társadalmi viszonyokat, más gazdasági rendszert képvisel, mint a kapitalizmus, és ebben uralkodó osztálynak, elnyomásnak nincs helye többé” – jelentette ki a parasztpárt főtitkára. A munkásosztály „előjáró szerepe” olyan társadalmi rendet hoz létre, amelyben megszűnnek az osztálykülönbségek. Tehát „szerencse, hogy van munkásosztály, amely a földreformért vagy a nagytőkés vállalkozók államosításáért folytatott harcban nem rettent vissza öröklött gondolkodása révén, mint ahogy a parasztság hatalmas tömegei akkor is ingadoztak és ma is ilyen bajokkal küzdenek” – állapította meg Erdei, és még hozzátette: „de ha valaki paraszti önérzetéből azt mondaná, hogy a

³¹ Újult erővel régi céljainkért! . . . i. m. 4–5. (Eredeti kiemelések.)

³² I. m. 27–28. (Eredeti kiemelés.)

³³ I. m. 29–31.

³⁴ I. m. 28–29.

munkásosztállyal nem tart együtt, mert az egy lépéssel előbbre jár, akkor az éppen annyi, mintha... örök életre állandósítani” akarná nyomorúságos helyzetét – mondotta Erdei.³⁵

A Nemzeti Parasztpárt vezetőségének augusztus végén-szeptember elején felélénkült elvi-politikai tevékenysége egyik központi kérdését a *népfront* újjászervezése képezte. Annak ellenére, hogy a tavasszal felállított különböző szintű pártközi egyeztető bizottságok – mint jeleztem – 1948 nyarára tisztogató tevékenységükkel már részben a parasztpárt elsorvasztására irányultak, és e téren nyár végére súlyos károkat okoztak az NPP-nek, egyes jelek arra mutatnak, hogy a parasztpárt vezetői még korántsem adták fel a reményt. Bízta a még folyó nemzetközi és hazai viták pozitív végső kiemenetelében, hiszen a csaknem egy évig példaként emlegetett egypártrendszerű, tömegszervezet-jellegű jugoszláv népfront hitelét veszítette, a többpártrendszerű népfront „hibáit” pedig a lengyel párt plénuma csak szeptember közepén „tárta fel”. Így az NPP vezetői bizonyos optimizmussal tekintettek – a már említett – szeptember 10-i pártközi értekezlet elé. Darvas József információja szerint kb. egy hónapon belül egy pártközi bizottság kidolgozza az új népfront programját, majd a szervezeti megoldás következik. A kormány tervezett rekonstrukcióját is a népfront megalakulásával egyidejűleg gondolták véghezvinni. Az események azonban – mint láthattuk – egészen másként alakultak, minthogy az NPP ekkor már minimális mértékben sem volt képes befolyásolni a politikai fejleményeket.³⁶

A népfront újjászervezésének kérdésével – mindennek ellenére – a szeptember 14-i pártértekezleten Erdei Ferenc viszonylag részletesen foglalkozott. Bevezetőként utalt arra, hogy amikor ez a feladat felmerült, a közvélemény azt is felvetette, hogy „mi lesz a pártokkal, megmaradnak-e vagy sem? Most, amikor már jobban ismerjük ezt a kérdést, mindenki előtt világosan állhat – vélte Erdei –, hogy az új Nemzeti Függetlenségi Front nem pártok felemésztésére épül fel, hanem ellenkezőleg, a minél demokratikusabb alapokon nyugvó pártokon. A Függetlenségi Front ezeknek a pártoknak és a népi szervezeteknek lesz a szövetsége, amelyben demokráciánk közös érdekű dolgait, közös politikai feladatait igyekszünk az erők összehangolásával megoldani” – gondolta Erdei. (Ezzel összefüggésben Darvas József már egy héttel korábban azt is kijelentette, hogy „nyilvánvalóan a Frontnak tömegszervezetei nem lesznek”). A konferencián Erdei Ferenc a népfront-tevékenységhez kapcsolódó pártfeladatokat is meghatározta. Úgy vélte, a front újjászervezése „nem azt a leckét adja pártunknak, hogy mi lesz velünk, hanem ellenkezőleg, kidomborítja azoknak a pártfeladatainknak a jelentőségét, amelyek a párt erősítésére, elvi alapjainak tisztázására és megszilárdítására irányulnak”. Ennek megfelelően az új pártprogram kinyilvánította, hogy a „*Függetlenségi Front* újjászervezését, mint a dolgozó nép minden haladó és demokratikus erőinek szövetségét, szükségesnek tartjuk. Döntően fontos feladatunknak tekintjük, hogy az új Függetlenségi Front szerveiben pártunk legöntudatosabb és legkipróbáltabb emberei képviseljék a dolgozó parasztságot” – szól a párthatározat.³⁷

³⁵ I. m. 29–31. Ezt a problémát Erdei röviden összefoglalta három hónappal korábban A paraszti jövő c. folyóiratcikkében is. (I. m. 11.)

³⁶ PIA 284. f. 14.ö.e. I. kötet... i. m. 1948. szeptember 7. 4.

³⁷ Uo. és Újult erővel régi céljainkért!... i. m. 34. és 7. (Eredeti kiemelés.)

Ugyancsak fontos kérdésként került szóba az új *paraszti érdekszervezet* ügye. Egységes érdekszervezet létrehozását az NPP évek óta követelte, ezt Erdei hangsúlyozta is a szeptemberi konferencián. A rétegszervezetek egyesítésével akartak létrehozni egy olyan nagy tömegszervezetet, amely „társadalmi, gazdasági, érdekvédelmi, kulturális stb. szervezete a parasztságnak, amelyekben közös paraszti bajainkat nem szorosan pártalappon, hanem mint általában a dolgozó parasztság bajait feltárhassuk és segíthessünk rajta – mondotta Erdei, majd hozzátette: Határozatunkban helyeseljük ennek a szervezetnek a felállítását, és egyúttal feladatunknak tekintjük, hogy megalapításában, megszervezésében, majdan pedig munkájában pártunk tagjai minél nagyobb számban részt vegyenek,” mert „fontos kiegészítője lesz annak a munkának, amely a pártokban és szövetkezetekben folyik”... Ugyancsak határozatot hoztak arról is, hogy „fokozott erővel be kell kapcsolódni pártunk tagjainak a *meglevő régebbi demokratikus szervezetekbe*, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségébe és az ifjúsági szervezetekbe, különösen az Egységes Paraszti Ifjúság Országos Szervezetébe”.³⁸

A népi demokrácia *vezető pártjához*, a Magyar Dolgozók Pártjához való viszonyt, már ami a vezető szerep elismerését illeti, 1948 tavaszán Veres Péter könyve és az NPP áprilisi konferenciája rendezte. A munkáosztály vezető szerepének elismerése után természetesnek hatott az egységes munkáspárt elsődlegességének deklarálása. Nyárra már senki sem vonta, nem is vonhatta kétségbe az MDP funkcióját. A parasztpárton belül Erdei Ferencsel e tekintetben is egyetértés alakult ki. Júniusban az MDP alakuló kongresszusa után Darvas József megfogalmazásában az NPP úgy nyilatkozott, hogy az egyesült munkáspárt programja „egészében több egyetlen párt programjánál. A kialakuló új és szorosabb Magyar Nemzeti Függetlenségi Front a maga programja kidolgozásánál bátran alapul veheti szinte minden gyakorlati javaslatát”. Ezzel a parasztpárti vezetés az MDP politikai irányvonalát nyíltan a magáénak ismerte el.³⁹

Az MDP-nek a kormányzati-politikai hatalom monopolizálására irányuló törekvésére továbbra is Veres Péter hívta fel az NPP vezetésének figyelmét, július elejétől már csak belső tanácskozásokon, de ott sem sokáig. Jól érzékelt a kommunista párt politikájának 1948 tavaszától nyomon követhető ez irányú változását. Amikor a két munkáspárt egyesülésének eldöntése befejezett tény lett, és jelentősen megnövekedett a hatalma – mondotta a parasztpárt elnöke – „akkor elérkezett az idő arra (így érezték), hogy elő lehet venni a következő lépéseket”. Veres Péter az NPP vezetőségének július eleji ülésén újból felvetette az önkritikus kérdést: „építeni tudjuk-e a jövő világot?” Mert ha igen, akkor a parasztpártot nem szabad hagyni felszámolni. Ez utóbbit persze így nem mondta ki, de beszámolójának teljes ismeretében ez kétségtelen. Az NPP további funkcionálása – szocialista platformon – annál is fontosabb, mert – Veres Péter szerint – „a parasztság ma túl nagy tömegében kedvetlen, gyanakvó, bizalmatlan, elég nagy tömegében kifejezetten ellenséges a Kommunista Párttal szemben is, de az egész állammal szemben is”. Bár a vezetőség túlnyomó többsége – Erdei Ferenchez hasonlóan – úgy vélte, hogy a pártelnök ezt is túl sötéten látja, abban

³⁸I. m. 34–35. és 7. (Eredeti kiemelés.)

³⁹I. m. 30. és Darvas József: A Magyar Dolgozók Pártjának Programnyilatkozata. A parasztság jövője szempontjából. Fórum 1948. június, 458.

egyértéktett, hogy az NPP-re még szüksége kell hogy legyen a rendszernek. Sőt úgy vélték, és ezt programatikusan is rögzítették, hogy „fokozottabban részt kell vennünk a népi államhatalom minden olyan intézkedésének előkészítésében és végrehajtásában, amely a dolgozó kisparasztság javát s a tőkés nagygazdák visszaszorítását” szolgálja.⁴⁰

*

A Nemzeti Parasztpárt *tulajdonpolitikai koncepciójának* a Magyar Dolgozók Pártja programjával való szinkronba hozatala Veres Péter könyvének vitája során, 1948 nyarán zajlott le. Erdei Ferenc a párt koncepciójának korrigálását az NPP vezetői által korábban elképzelt és a fordulat évében végig vallott vegyes tulajdonviszony-rendszerének bírálatával kezdte. Azzal a váddal illette Veres Pétert, hogy a Paraszti jövődöben a három szektort (állami, szövetkezeti és privát) mechanikusan elkülönítette egymástól. Erdei szerint ez a gazdasági rendszer bár „nem a kapitalizmus útja, de nem is a népi demokráciáé. A hibaforrás ott van — vélte —, hogy a könyv a szövetkezeteket a kistermelő gazdaságoktól különálló áruforgalmi szervezeteknek tekinti. Holott éppen az a népi demokratikus gazdasági fejlődés lényege, hogy a szövetkezetek a paraszti kisgazdaságokat fogják össze nagyobb és fejlődőképesebb egységekbe, hogy az államhatalomra támaszkodva megvédjék a kistermelőket a kapitalista veszélyektől.” Majd más összefüggésben újból feltette a kérdést: „a szövetkezeti szektor és a magángazdasági szektor két külön területe-e a gazdasági életnek? Nyilván nem.” A szövetkezet szerinte ui. nem tulajdon, hanem szervezési forma.⁴¹

Azt Veres Péter elismerte, hogy ezen a kérdésen nem sokat gondolkozott, hanem e meghatározásokat egyszerűen átvette a napi szóhasználatból, annak részletes elemzése nélkül, hogy a népi demokrácia „átmeneti gazdálkodási fogalmaiban mi is az egymáshoz való pontos viszonyuk”. Igazat adott Erdeinek abban, hogy „a szövetkezeti szektor tulajdonképpen a kistermelőkből álló magángazdasági szektort fogja egységbe, tehát itt nem két különálló gazdasági szektorról van szó”. Azzal azonban, hogy a magángazdaság funkcióinak egy részét (a forgalmi és részleges termelési feladatokat) a szövetkezetek és az állam végzi el, még nem szűnt meg magángazdaság lenni — magyarázta Veres Péter: „A szövetkezet csak tervszerűsítő, egységbefoglaló, kisegítő és így -koordináló- szerve a magángazdaságnak *mindaddig, amíg a magángazdaság létezik.*” Folyóiratcikkében a témát azzal zárta le — és ebben alapvetően neki volt igaza —, hogy „bár a két szektor egymás melletti elkülönítése képtelenség (ezt ő ilyen mértékben korábban sem tette — B. P.), mégis a két szektor létezése és tárgyalása nem ellentmondás, mert hisz mindegyik valóság”. Annyi engedményt mégis tett, hogy elfogadta: „a magángazdaság inkább tulajdonosi, a szövetkezet pedig inkább *-funkcionális kategória-*, vagyis a szétszórt magánüzemek életképességéhez és jobb működéséhez szükséges szervezet.” Teljes visszavonulása e kérdésben is a könyve által kiváltott vitasorozatot lezáró újságcikkében történt meg, szeptember elején. Ebben az írásában éles hangnemben elhatárolta magát és művét a beléje kapaszkodó szocializmusellenes erőktől. Kiemelte műve pozitívumait,

⁴⁰ PIA 284. f. 14.ö.e. I. kötet . . . i. m. 1948. július 6. 4–5. és Újult erővel régi céljainkért! . . . i. m. 7. (Eredeti kiemelés.)

⁴¹ Erdei Ferenc: A paraszti jövődö . . . i. m. 16–17.

elsősorban is az önkéntes termelőszövetkezetekről mondottakat, s a kistulajdonos paraszti gazdálkodást még csak meg sem említette.⁴²

Erdei Ferenc vitacikkében hozzászólt a „kisüzem-nagyüzem” (valójában kisvállalat-nagyvállalat) kérdéséhez is. Úgy vélte, hogy a magyar mezőgazdaság akkori fejlődésének nem „a kisüzem vagy nagyüzem elvont problémája a nyitja”. Sőt, „a kisüzem vagy nagyüzem központi politikai kérdése nem egyéb, mint politikai célzattal felállított megtévesztő álprobléma”. A kérdés „elvi gazdaságpolitikai” létjogosultságát „természetesen” elismerte, és mindjárt az ítéletet is meghozta: „a modern technika feltételei között, a termelékenység szempontjából, a nagyüzem fölötte áll a kisüzemnek”. Ezzel a megállapítással pótolta Veres Péter koncepciójának leglényegesebb hiányosságát: a termelőerők fejlettsége és a vállalatnagyság között fennálló objektív, törvényszerű összefüggés felismerését. Erdei szerint „a nagyüzem fölénye olyan elvont igazság, amit kell tudni, és amit nem lehet megmásítani”, de mindjárt hozzátette, hogy „ez azonban még nem felelet a magyar mezőgazdaság” aktuális kérdéseire, „ellenben következik ebből az elvi tételből, hogy a kisbirtokos paraszti mezőgazdaságnak... törekednie kell a nagyüzem előnyeinek felhasználására”.⁴³

Veres Péter válaszában fenntartotta azt a korábbi álláspontját, miszerint „nem az üzemforma a döntő az emberiség fejlődésében, hanem az, hogy *hogyan lehet a legkisebb erőfeszítéssel, a lehető legtöbb és legjobb termelvényt előállítani*, mert az általános életszínvonal emelkedése ettől függ. Az üzemforma nem cél – mondotta –, hanem csak eszköz ehhez. Hogy jó és alkalmas eszköz legyen, az mindenkori történeti és társadalmi kérdés, amelyet csak az érdekelt termelő tömegekkel együtt lehet eldönteni”.⁴⁴ A továbbiakban nagymértékben közeledett Erdei és az MDP álláspontjához, sőt részben szinkronba is került velük. Szociális érzékenységgű problémaközelítést – Erdei szervezeti-politikai szemléletével szemben – azonban továbbra is megtartotta, egyéniségének e lényeges komponensét sohasem adta fel.

Erdei szerint „nem a kisüzem vagy nagyüzem elvi” kérdésében kell csak állást foglalni, hanem a földreformmal kialakult mezőgazdaságunk fejlődési útját illetően is. Fő kérdésnek azt tartotta, hogy „a kapitalizmus útján vagy a népi demokrácia szocializmus felé haladó útján vezet előre a fejlődés”? A kisparasztság nevében a feleletet is mindjárt megadta: nem a kapitalizmus útján. Ezt követően hosszasan ecsetelte a mezőgazdaság esetleges kapitalista fejlődésének várható problémáit, erősen felnagyítva a felszabadulás utáni agrárfejlődés negatív tendenciáit, kapitalizálódásának veszélyeit, amelyek részben még 1948-ban is érezhetők voltak.⁴⁵ A problémafelvetés és a válaszadás azonban nem elméleti igényű, Erdei elsősorban azt akarta szemléltetni, hogy az NPP a legteljesebb mértékben azonosult az MDP minden irányú álláspontjával.

Erdei jól látta: a „magyar mezőgazdaság történeti kérdését úgy teszi fel az ellenség, hogy egyéni kisbirtok vagy kolhoz? Gyökeréig hamis és félrevezető kérdés, amely így sem elvi kérdésként, sem történelmi válaszütként nem áll előttünk... A szabad kisbirtok

⁴² Veres Péter: Válasz Erdei Ferencnek... i. m. 627–628. (Az én kiemelésem – B. P.) és Veres Péter: Zárjuk le a vitát és lássunk munkához. Szabad Szó 1948. szeptember 5.

⁴³ Erdei Ferenc: A paraszti jövő... i. m. 12.

⁴⁴ Veres Péter: Válasz Erdei Ferencnek... i. m. 632. (Eredeti kiemelés.)

⁴⁵ Erdei Ferenc: A paraszti jövő... i. m. 12–15.

nem egyenlő a kapitalizmussal és a kolhoz nem egyenlő a népi demokráciával – mondotta, majd így folytatta: Mindkét fejlődés a kisbirtokos mezőgazdaság adott viszonyai-ból indul ki, és mindkettő a termelés technikai kényszerűségeinél fogva kikerülhetetlenül a termelés nagyobb egységeinek a kialakítása felé halad.” A döntő különbséget – a gazdasági-társadalmi-politikai feltételek eltérő jellegén túl – abban látta, hogy a népi demokrácia a kistulajdonos parasztság szabad elhatározása nyomán létrejövő szövetkezetek révén biztosítja a „nagyüzemi” gazdálkodás előnyeit, míg a kapitalista fejlődés proletarizálja a parasztságot, „a tőkés földbirtokosok kizsákmányolásának kiszolgáltatva”. És a nagyobb nyomaték kedvéért hozzátette: „Ha tehát retteg a mai kisbirtokos paraszt, hogy gyermeki sorsa valamilyen szövetkezeti gazdálkodás lehet, akkor ezerszer rettegjen attól, nehogy konvenciócs cseléd legyen a kapitalista nagygazdaságban.”⁴⁶ Erdei tehát itt is mesterségesen sarkította a problémát, hiszen a szocialista agrárfejlődés – egyébként reális – perspektíváját az amerikai, sőt helyenként porosz utas és nem pl. a dán kapitalista fejlődéssel vetette össze – a kommunistákhoz hasonlóan.

A „kolhozkérdés” centrális szerepet kapott az NPP nevezetes július eleji vezetőségi ülésén is. Veres Péter beszámolójában megjegyezte, hogy a „társas gazdálkodásnak ... nem sok híve van a parasztság között, egypár szektáriánus, egypár elméleti akadémikus ember terve ez – mondotta, majd önkritikába csapott át: Mi egyrészt a kérdésről nem beszéltünk egyenesen. Ha beszéltünk, akkor úgy beszéltünk róla, hogy nem akarunk kolhozokat, ne ijedezzenek, parasztok. Ennek ellenére továbbra is ijedeztek még a mi parasztjaink és pártembereink” is – mondotta. Az NPP elnöke megismételte a könyvében már hangsúlyozott véleményét, amit 1948 nyarától rítusszerűen kötelező volt ismételtetni: „ezt a kisbirtokos társadalmat, ha szabadra engednék, akkor szörnyű válságba jutnánk. Kapitalista módszerekkel a mi 3–5–6 holdas gazdaságainkban nem tudunk megélni. Csak szocialista eszközökkel” – szögezte le Veres Péter. Ha pedig számot vett a vezetőség azzal, hogy együttműködjön a szocialista átalakulás vezetőivel, akkor melléjük kell állni, és a kolhozkérdésre feltétlenül válaszolni kell, hogy „ne a reakció adja fel a kérdést nekünk, mert a történelem sem így adja fel a kérdést és főleg nem egyszerre adja fel a kérdést”. Ezután ő maga gyakorolt könyvének egyik sarkalatos gondolata felett kritikát: „A lecke úgy feladva, hogy kolhoz vagy nem kolhoz, helytelen”. Ugyanakkor leszögezte, hűnek maradván önmaga és az MKP–MDP egykori elvi álláspontjához: „Tartanunk kell magunkat ahhoz, hogy a parasztság meggyőzése és meggyőződése nélkül a társasgazdálkodás erőltetése kalandorpolitika, és csak a reakciósnak használ.”⁴⁷

Veres Péter imént idézett eszmefuttatásával Erdei is egyetértett: „ez az út, amit követnünk kell”. Szerinte is a feladatot nem abban kell meghatározni, hogy „holnap kolhozt csináljunk, hanem az egész társadalmi fejlődésről van szó. Ebből mi azt mondjuk hogy igen, szocializmus kell, és arra haladunk is, de arra kell válaszolnunk, hogy a kisparasztok ebben hogy találják meg a helyüket. Nem vitás, hogy szocialista módon” – mondotta az NPP főtitkára, majd megjelölte a soron következő elméleti munkaprogramot: „Világos elvi álláspontot kell kidolgoznunk, hogy ennek alapján tudjunk előre-haladni.”⁴⁸

⁴⁶ I. m. 15.

⁴⁷ PIA 284. f. 14.ö.e. I. kötet ... i. m. 1948. július 6. 5–6.

⁴⁸ I. m. 6.

A kollektív gazdálkodáshoz vezető út lépcsőfokait Erdei már 1948. február 11-én a Fórum Klubban tartott előadása során részletesen ismertette. Ezt 1948 júliusában, Veres Péter könyvének bírálata során sűrítve megismételte, de oly módon, hogy mindenki bizonyos legyen: a sorrendben egymás után következő, egyre fejlettebb típusú szövetkezetek kollektív gazdálkodáshoz vezetnek. Ezt az utat Veres Péter szemléletesebben vázolta fel, és egyben a módszereket is összefoglalta (ez utóbbiak közül néhányat Erdei csupán mellékesen említett meg) a következőképpen: A szövetkezeti mozgalom fokozatos szélesítésével „bontakozik előttünk, ha idegesség és türelmetlenség nélkül érezzük, a paraszti jövődő képe. Döntő kérdés csak az – mondotta –, hogy mindezt az érdekelt parasztsággal együtt, az első próbálkozások után mutatkozó eredmények nyomán, szervesen, a nép erejének, lelkesedésének, szakmai és szövetkezeti tudásának a fejlődésével párhuzamosan, illetve azzal kölcsönhatásban és mindig politikailag is helytálló arányban és mértékben fejlesszük tovább.” A vitasorozatot lezáró cikkében már addáig ment, hogy centrális szerepet biztosított az önkéntes szövetkezeti termelés kérdésének.⁴⁹

A Nemzeti Parasztpárt eszmei-politikai evolúcióját betetező július 6-i vezetőségi iratározatok alapján a párt Szövetkezetpolitikai Bizottsága kinyilvánította, hogy a „legelősebb mértékben egyetért” az MDP szövetkezeti konferenciáján megfogalmazott még helyes) irányvonallal. Egyben „örömmel” állapította meg, hogy az „megfelel alapelveiben azoknak az alapelveknek”, amelyek szerint az NPP Szövetkezetpolitikai Bizottsága „Erdei főtitkár vezetése mellett ez év eleje óta” a kérdést tárgyalta. Elfogadták „azokat a gyakorlati programpontokat is, amelyek a jelenlegi helyzetre alkalmazva a szövetkezeti kérdést megoldhatják”.⁵⁰ Erre építve fogalmazták meg a párt utolsó program jellegű szövetkezetpolitikai alapelveit a szeptember 14-i országos értekezletre.

A konferencia változatlanul a párt „központi jelentőségű” feladataként határozta meg a szövetkezeti mozgalom fejlesztését, mert azt – az új program szerint – a „dolgozó osztályok hatalmas fegyverének” tartották a kapitalizmus elleni harcban és a „dolgozó kistermelők” gazdasági felemelkedése érdekében. Közvetlen célként az általános alusi szövetkezetek mielőbbi kiépítését határozták meg, amelynek érdekében „minden” erejüket mozgósítani szándékoztak. Erdei még hozzátette: küzdeni kell azért, hogy a parasztság minél nagyobb része bekapcsolódjon a földművesszövetkezetek munkájába. Ezt azt is kimondta és ez nem tekinthető véletlennek: „arra törekszünk, hogy gazdasági hatalom legyen a szövetkezet, amely a dolgozó parasztságot mindenben segíti. Ez a mi szövetkezeti politikánknak a lényege és döntő része.”⁵¹ Ez a kitétel teszi szemléletessé, hogy az NPP önálló arculatát még nem adta fel teljesen.

Az általános szövetkezetek mellett – a program szerint – „nagy figyelmet kell fordítanunk az önkéntes termelőszövetkezeti kezdeményezésekre és az ilyen szövetkezetek gondozására”. Erdei szerint „külön kérdés, de mindnyájunk égető gondja az általános paraszti szövetkezetek mellett a termelőszövetkezetek ügye”, és mindjárt hozzátette: „arról természetesen szó sincs, hogy a szövetkezeti mozgalmunknak az lenne a

⁴⁹ Erdei Ferenc: A paraszti jövődő... i. m. 18., Veres Péter: Válasz Erdei Ferencnek... i. m. 634. és Veres Péter: Zárjuk le a vitát... i. m.

⁵⁰ PIA 284. f. 31. ö.e. I. kötet, Agrárpolitikai Bizottság, 1948. július 16.

⁵¹ Újult erővel régi céljainkért!... i. m. 8. és 36.

legelső és általános feladata, hogy mielőbb termelőszövetkezeteket szervezzünk az ország minden falujában. Ezzel csak az ellenség igyekszik izgalmat kelteni, és az öntudatlan, értelmetlen emberek csinálnak maguknak gondot.” Kapcsolódva Veres Péter több esetben kifejtett elgondolásához, kijelentette, hogy egyes ágazatokban kikerülhetetlen a gazdálkodás nagyobb üzemeinek megteremtése a korszerű és tervszerű termelés érdekében. Ezekben a szférákban, elsősorban az úgazdák földművesszövetkezeteiben tartotta helyesnek és szükségesnek a termelőszövetkezeti kezdeményezések támogatását. Az „élesedő” mezőgazdasági versenyre és az ebből fakadó gazdaságosságnövelő kényszerre hivatkozva Erdei úgy látta, hogy a „juttatott újbirtokok és a paraszti birtokok tisztelt-bentartásával” keresni kell azokat a magasabb szövetkezeti típusokat, amelyek „megteremthetik mezőgazdaságunk nagyobb üzemeit és egységeit”. (Pl. a kishaszonbérli termelőszövetkezetek és a földművesszövetkezeteken belüli termelőszövetkezeti csoportok.) Befejezésül a következőkben foglalta össze a szövetkezeti kérdést Erdei: „Kétszeresen értelmetlen és indokolatlan tehát az, hogy parasztságunk a szövetkezeti mozgalom fejlődését az ellenség által felszított kolhoz-izgalom miatt kedvezőtlenül és felelőtlenül fogná fel. Egyrészt a termelőszövetkezet nem valami veszedelmes kísérlet, hanem a paraszti gazdálkodás fejlődésének nagy jelentőségű és nagyszerű eredményeket ígérő eszköze, másrészt szövetkezeti törekvéseink nem elsősorban termelőszövetkezetek, hanem egységes, általános paraszti szövetkezetek kifejlesztésére irányulnak.”⁵²

*

Az új pártprogram az NPP *gazdaság- és szociálpolitikájának alapelveként* mondta ki, hogy „csak a kapitalizmus tőkés kizsákmányolásának a városban és falun való megszüntetése nyitja meg az utat a dolgozó parasztság gazdasági és társadalmi felemelkedéséhez”, másfelől: „*a népi demokrácia gazdaságpolitikája széles lehetőségeket nyit meg a parasztság gazdasági fejlődése előtt*”. A fő feladatot abban jelölték meg, hogy „*ezt a gazdaságpolitikát a paraszti gazdálkodás minden területén teljes mértékben*” érvényesítsék.⁵³ Az általános célokat tekintve nem léptek túl az MDP programján és szövetkezeti konferenciájának határozatán, csupán egyértelműbben fogalmaztak. Az MDP aktuális feladatként ugyanakkor nem irányozta elő a falusi tőkés kizsákmányolás megszüntetését, csupán annak korlátozását. A részfeladatok terén viszont az NPP is megmaradt a korlátozásnál.

A párt fokozott részvételi szándékát fejezte ki legelső helyen a gazdagparasztság korlátozását és a kisparasztság javát elősegítő intézkedések előkészítésében és végrehajtásában. Ennek érdekében szükségesnek tartották a föld adásvételének korlátok közé szorítását és az állam elővételi jogának gyakorlását a föld nélküli parasztság javára. Helyeselték a bérleti viszonyok rendezését a kisbérliők védelme és a bérleti uzsora megszüntetése érdekében. Erősíteni kívánták azokat az állami akciókat, amelyek a közterhek arányos elosztásával, továbbá a mezőgazdasági termelés fejlesztését célzó állami jutatásokkal és hitelekkel kapcsolatban előnyben részesítették a kisparasztságot. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak az állami gépállomásoknak. Ezzel kapcsolatban azt

⁵²I. m. 8. és 36–37.

⁵³I. m. 4. és 7. (Eredeti kiemelések.)

tartották szükségesnek, hogy minél nagyobb számú felállításuk mellett különleges gondot fordítsanak a földművesszövetkezetekkel való együttműködésre, valamint munkájuk minőségének javítására. Feladatként jelölték meg, hogy mindezeknek az intézkedéseknek a végrehajtásáért és sikeréért az NPP minden szerve teljes erővel dolgozzon.⁵⁴

A termelési és értékesítési nehézségek megszüntetésében növekvő fontosságot tulajdonítottak a *tervgazdálkodás* fejlesztésének a mezőgazdaság egész területén, ezen belül is a termelési szerződés rendszerének, amelynek kiterjesztése és sikeres lebonyolítása érdekében „minden lehetőt” el kell követni. A paraszti kistermelés válsága és elmáradottsága megszüntetésének közvetlen eszközét azonban továbbra is a szövetkezeti mozgalomban látták. A mezőgazdasági termelés fejlesztése érdekében az agrárberuházások, az öntözés és a gépállomások rendszerének kiszélesítését tartották feladatuknak. A termények értékesítésének megkönnyítése, valamint a mezőgazdasági és ipari árak „helyes” arányának kialakítása érdekében állami kereskedelmi vállalatok megszervezését, a szövetkezeti értékesítés kiépítését, a „harácsoló” tőkés kereskedelem visszaszorítását és a kereskedelmi nyereség csökkentését tartották szükségesnek. Úgy vélték, ezek az intézkedések hozzák meg a parasztság számára azt az eredményt, amit a „régierő rendszer agrárdemagógiája soha nem tudott elérni”. Szükségét látták „kigyógyulni” az agrárdemagógiából és a „népi demokrácia gazdaságpolitikai módszereivel, lehetőségeivel helyesen élni”.⁵⁵

A parasztpárt a *szociálpolitika* egyik központi kérdésének még 1948 nyarán is a munkanélküliség megszüntetését tartotta, amit a szövetkezeti termelés megszervezése mellett a mezőgazdasági és ipari termelés beruházásainak erőteljes növelésével kívánt megvalósítani. Ennek érdekében – a pártprogram szerint – „a népi államhatalom másik kimagasló feladatának tartjuk (az első a honvédelem – B. P.) a szigorú takarékoság és a nemzeti tőkegyűjtés szorgalmazását az állami és gazdasági élet minden vonalán”. A parasztság ipari termékekkel való ellátása érdekében – úgy vélték – a népi demokrácia kezükbe adja azokat a módszereket, amelyek révén a dolgozó parasztság ellátását minden eddiginél magasabb fokra emelhetik. Azt gondolták, ha a parasztság a maga részéről is segíti az állami gazdaságpolitika „tervszerű fejlesztését”, úgy az állami ipar egyre nagyobb mértékben, egyre jobb minőségben és egyre mérsékeltebb áron tudja termelni a parasztságnak szükséges iparcikkeket. Szilárdan hitték, hogy a parasztság életszínvonalának emelésére olyan lehetőség nyílik, amilyet a „régierő rendszer nem ismert. A falvak villanyellátása, az úthálózatba való bekapcsolása, az iskolák, kulturális és egészségügyi intézmények építése, valamint igazgatási rendszerünk fejlesztése lehetővé teszi, hogy néhány év elteltével falvaink minden eddiginél magasabb és emberibb életet nyújtsanak a dolgozó parasztságnak.”⁵⁶

*

Az NPP szeptemberi konferenciája az új programban lefektetett célok, feladatok megvalósításának garantálására olyan *szervezeti-politikai intézkedéseket* fogantatosított, amelyek biztosították a *demokratikus centralizmus* érvényesülését. A párt „széles körei-

⁵⁴I. m. 8.

⁵⁵I. m. 8–10.

⁵⁶I. m. 6. és 10. (Eredeti kiemelés.)

nek” elméleti-politikai felkészítése érdekében állandó központi pártiskola felállítását határozták el. A tananyag gyanánt 1948–49 fordulóján szerkesztett és kiadott új pártiskolai füzetek teljes mértékben tükrözték az NPP 1948 második felében produkált elvi-politikai evolúciójának, marxizmusa kiteljesedésének (és részleges dogmatizálódásának) eredményeit. Határozatot hoztak a párt könyvkiadójának (Sarló) és sajtójának a „felelevenítésére”. (Az értekezlet utáni hetekben a párt vezetői az NPP napilapjában, a *Szabad Szóban* nagy hangerővel propagálták az új program aktuális részleteit.) Az Országos Központ és a megyei vezető szervek munkaképességének növelése érdekében a megyei bizottságok „jól bevált és nagy munkát végző szervezetét” intézményesíteni szándékoztak, majd azt követően a megyei bizottságokra kívánták bízni a járási és körzeti titkári státusuk betöltését. Felül akarták bírálni az NPP értelmiségi szakembereinek működését, hogy „a dolgozó parasztság soraiból minél többen kerülhessenek felelős vezető helyre”. Újból szabályozták a tagfelvételt, a dolgozó parasztsághoz nem tartozók belépésének erőteljes korlátozása céljából. A korábbi kizáró okok érvényben tartása mellett, ilyen jelentkezők számára három havi várakozási időt és a felvétel elbírálásánál „különös éberséget” rendelt el a vezetőség.⁵⁷

A parasztpárt programját, saját létének és tevékenységének szükségességéről vallott koncepcióját globálisan reálisnak, helyesnek kell ítélni. Azzal valóban számolni kellett, hogy a paraszti osztálytagozódásból természetszerűen következő és még a hatalomért folytatott harc időszakában szándékosan is élezett politikai-tudati különbségek, sőt ellentétek hatása a szocializmus építésének első szakaszában is érződik majd, ami differenciált politikai-felvilágosító munkát igényel. Ez viszont a paraszti-félproletár bázisú NPP sajátos arculatú önálló, de körülhatárolt funkcionálását tette szükségessé. Célszerű lett volna legalább a szocializmus alapjai lerakásának befejezéséig a parasztpártot (és a többi demokratikus pártot is) fenntartani. A kormányzó MDP-ben 1948–1949 fordulóján felülkerekedett dogmatikus szemlélet és szektás politikai gyakorlat azonban ezt lehetetlenné tette.

Az NPP vezetősége alighogy hozzáfogott a szeptemberi határozatok végrehajtásához – az MDP Központi Vezetőségének november végi ülését követően eluralkodó szektás politika hatására – 1948–1949 fordulóján teljesen be kellett szüntetnie a parasztpártnak az év őszén már egyébként is erősen korlátozott működését. Tevékenysége július elejétől egyébként is alig haladta meg a politikai vitaklub-szintet, beleszólása, majd részvétele az ország politikai életében az iskolák államosítása (május-június) után már nem lehetett. Az NPP elsorvasztásának folyamatát Veres Péter mint politikus fokozatos mellőzése reprezentálta.⁵⁸ A párt jogilag ugyan még a későbbi években is léte-

⁵⁷ I. m. 6–12. és 33–34.

⁵⁸ A pártelnök ilyen minőségében június 29-én kapott utoljára szószéket tömeggyűlésen, kezdeményező szerepet pártvezetőségi ülésen pedig – mint jeleztem – július 6-án. Augusztus 20-án az új kenyér ünnepén magányosan nyaralt a Bakony-béli Királyszálláson, és hallgatta rádión Rákosi „helyreigazítását”. Ez utóbbi és más figyelmeztető „jelek” készítették elő a kormányból való távozását, szeptember közepétől Farkas Mihály lett helyette a honvédelmi miniszter. „Kárpótlásul” hamarosan kinevezték az Alföld fásítására létrehozott bizottság elnökévé. (Erdei Ferencet viszont „elvonták” a kormányba szövetkezeti miniszternek.) Veres Péter az NPP szeptemberi konferenciáján már csak a rövid elnöki megnyitót és zárszót mondhatta el, amikor is egyértelmű „önkritikát” gyakorolt, és (mintegy Rákosi féltékenységét csillapítandó) bejelentette pártonbelüli kultuszának felszá-

zett, és a helyi szervezetek zömének önfelszámolási folyamata is csak 1949 őszén fejeződött be (némely szívósabb békési és hajdúsági szervezet agonizálása egészen 1950 nyaráig elhúzódott), ez már mit sem változtatott a kérdés érdemi részén, azon, hogy 1949 tavaszán az új népfrontba bevonuló parasztpártnak az 1949. májusi népfrontos-közöslítés választással politikai pályafutása lényegében formálisan is befejeződött. Az utolsó előtti országos vezetőségi értekezlet, amelyről jegyzőkönyv maradt fenn, az 1948. szeptember 14-i. Az utolsó – groteszk módon – az 1949. június 29-i, az NPP megalakulásának tízéves jubileumán tartott ülés, amit röviden jegyzőkönyvben rögzítettek. Az országos Végrehajtó Bizottság több-kevesebb rendszerességgel „ülésezett” egészen 1950. június 1-ig. A párt szaklapja 1948 decemberében az érdekszervezetek egyesülésével szűnt meg, mert az MDP illetékesei még a koalíciós látszat megőrzésére sem voltak hajlandók: a közös paraszti hetilap az NPP vezetőségének kérése ellenére a *Szabad Föld*, az MDP addigi parasztújságja lett, illetve maradt. A *Szabad Szó* 1952-ig jelenhetett meg.⁵⁹

molását. Ezután már a párt lapjában, a *Szabad Szóban* sem írt cikket. Mellőzték 1948 végén az új, egységes paraszti tömegszervezet létrehozásakor a régi szervezetek egyesülési gyűlésein is, mert az MDP irányítása alatt álló szervezőbizottság „beállítását előadóként” nem tartotta helyesnek. (PIA 276. f. 5–133. Id.: *Szakács Kálmán: Paraszti érdekképviselő és szövetségi politika (1947–1948). Párttörténeti Közlemények* 1971. 3. sz., 76.) Háttérbe szorításának mélyebben fekvő okait egyik legjobb ismerője, Darvas József fogalmazta meg: „Titka, vagy titkai megfajtásához az vinne a legközelebb, ha sürgősen hozzákezdenénk összes írásai megjelentetéséhez. A legproblematisabb írásokéihoz is, mint amilyenek például a Mit ér az ember, ha magyar?, a Nacionalizmus, szocializmus (helyesen: Szocializmus nacionalizmus – B. P.), vagy a Paraszti jövő. Sok minden kiderülne, és sok hamis legenda szétfoszlaná. Kiderülne, hogy egyes műveiben, nézeteiben mi volt az, ami nemcsak „problematis”, „vitatható”, hanem helytelen – és mi volt, amit csak az értetlenség vagy a dogmatizmus, a szűk taktikai megfontolás ítelt annak, de amely ítéleteket mégis, ma is érvényesként tart számon a helytelen köztudat. Illetve a köztudat egy része. Az az érzésem – vélekedett Darvas –, hogy erre is, és arra is lelnénk példákat. Gyanítom, hogy az utóbbira többet, mint ma gondolnánk. Kiderülne: igazak voltak-e az ellenfelek gúnyos, kárörvendő vádjai, és jogosak-e a barátok időnként féltő óvásai? Fenyegette-e az, hogy félreviszi a népszerűség vágya, s hogy egy új, még bogarasabb, még mindentudóbb, tragikus sorsú Táncsics lesz belőle? Én úgy emlékszem – nyilatkozott Darvas –, hogy megkísértette ilyen veszély. De mégis inkább ez derülne ki: ellenfeleit, értetlen bírálóit, támadóit nem ez idegesítette. Ezek számára a Veres Péter-i személyiség volt az igazán „idegesítő”: a szuggesztivitása, a szuverén gondolkodása; az, hogy nem bírta a sémákat, hanem eredeti felfedezéseivel szüntelenül szétrobbantotta azokat. És nem utolsósorban a belőle sugárzó emberi tisztaság, puritánság, a szavak és tettek egységében megnyilvánuló feddhetetlen magatartás volt némelyek számára „idegesítő”. S ezért minősítették szerepjátszásnak azt, ami lételeme volt.” (Darvas József: Veres Péter titkai. Születésének 75. évfordulóján. Népszabadság 1972. január 6.)

Megaláztatása ellenére a szocializmus ügyét – nemcsak íróként – élete végéig rendületlenül szolgálta, mert – amint mondotta – a „jó keresztény sem tagadja meg az egyházat csak azért, mert valamelyik főpap, avagy éppen a pápa méltatlan volt trónjára”. (Veres Péter: Őszi változatok... i. m. 220.)

⁵⁹ PIA 284. f. 14.ö.e. 1949. június 29., 15.ö.e. 1950. június 1. és 1948. december 13. A *Szabad Szó* címlapjára a „Nemzeti Parasztpárt Központi Lapja” feliratot 1949. október 1-ig nyomták rá, ezután már pártmegjelölés nélkül jelent meg. 1950 közepéig naponta, 1950 második felében hetenként három alkalommal, majd 1951–52-ben hetilap gyanánt adták ki. Az utolsó (fellelhető) szám 1952. február 2-án, vasárnap jelent meg.

Hogyan viszonyult Erdei Ferenc az NPP megszüntetésének „szükségességéhez”? Erdei 1948 júliusától a parasztpárt felelős vezetője és új irányvonalának kidolgozója lett (ezzel a pártért viselt felelősséget is lényegében átvette Veres Pétertől), de a párt megalakulásakor szintén döntő szerepet játszott, hiszen létrehozása mellett a legjobban ő kardoskodott (többek között Veres Péterrel szemben). Erdei kezdettől fogva a munkásosztállyal, a kommunista párttal való együttműködésért, a parasztság szocialista fejlődése perspektívájának kialakításáért küzdött, s ezért az általa szükségesnek ítélt esetekben olyan régi harcostárral is vitába szállt, mint Veres Péter. Mindezt azonban abban a tudatban tette, hogy ezzel a parasztpárt is erősödik, és még alkalmasabb eszközzé válik a végső soron közös, szocialista célok szolgálatában. A pártközi értekezleteken Veres Péterrel és Darvas Józseffel teljes egyetértésben fejtette ki véleményét a párt megszüntetésének terve ellen, s aggályait az MDP egyes vezetőivel, főleg Révai Józseffel folytatott külön megbeszéléseken újra meg újra előhozta. Jól látta, neki sajátos felelőssége van ebben a kérdésben, többek között azért, mert a 30-as évek végén ő érvelt legszívósabban amellett, hogy a parasztságnak önálló pártpolitikai képviselőre a népfront keretén belül, éppen az egység tartóssága érdekében van szükség. 1948-ban a megerősödött, marxista elvi és politikai vonalvezetésben megszilárdult NPP létét még inkább indokoltnak tartotta az új népfront céljai szolgálatában. De be kellett látnia, hogy hiába érvel. 1948–49 fordulóján olyan élesen és visszavonhatatlanul megváltozott az MDP véleménye és gyakorlata, hogy a további vita értelmetlennek látszott. Erdei tudomásul vette, hogy itt a nemzetközi kommunista mozgalom irányítóinak – úgy gondolta – minden bizonnyal indokolt ideológiai és politikai fellépéséről van szó. Vállalta ennek minden következményét, azzal az indokkal, hogy a szocializmus mellett nehéz helyzetben is ki kell tartani.⁶⁰

A parasztpárt sorsa elhalásában is különbözött a többi pártétól. Ugyanis a párt politikai tevékenységének 1948 nyarán kezdődő és őszen folytatódó fokozatos megszüntetése, a pártgépezet leépítése közben és után, ha a kulcspozíciókból vissza is vonultak delegáltjai, különböző szintű volt vezetőinek és paraszti-értelmiségi tagjainak ezrei a kiépülő új államgépezetben és kulturális életben jórészt megtalálták helyüket. Különösen nagy számban adott funkcionáriusokat a párt az 1950-től kiépülő tanácsapparátusnak, a szövetkezeti mozgalomnak, a paraszti érdekszervezetnek, a gazdasági élet különböző területeinek, még a honvédségnek és az MDP apparátusának is.⁶¹

Péter Benkő: Theoretical-Political Debates within the National Peasants' Party in the Summer of 1948

The theoretical-political development of the National Peasants' Party (NPP) from the middle-of-the-road concept to Marxism took place up to the party congress in April, 1948. The traces of middle-of-the-road theories were so insignificant that they could be found only in the sphere of abstract speculations. Ideas like the historical position and role of peasantry either completely disappeared as a result of the changes of the Communist Party's policy, or were eli-

⁶⁰ *Erdi Ferenc*: Emberül élni... i. m. 646–647.

⁶¹ *Tóth István* i. m. 297–298. alapján. Amikor 1948–1949 fordulóján az egyik szűkebb vezetőségi ülésen Erdei bejelentette a párt megszüntetését, közölte, hogy aki akarja, átvesszik az MDP-be, tagsági idejének beszámításával. (*Császár Balázs* szíves közlése. Szeged, 1981. augusztus 7.)

minated by the dogmatic turn of the National Peasants' Party itself, as for example the resistance against the socialist reorganization of village-peasantry. The debates on these topics started with the publication the work of Péter Veres titled „The Future of Peasantry” and lasted from the end of May to the beginning of September. This document was approved by the state leadership's meeting practically as the party's new program-and as a manifestation of NPP's marxism-on the 14th of September.

As the sectarian-dogmatic policy of the Hungarian Working People's Party (MDP) came into prominence, the leaders of the peasants' party began to waver in the Summer of 1948 and then they changed their concept. The state leadership of the National Peasants' Party accepted Kominform's decision denouncing the Yugoslav Communist Party and they completely agreed with MDP's political views. In the Summer of 1948 the international communist and labour movement rejected the various attempts of „peaceful convergence”, „middle-of-the-road”, „third way” concepts from the platform of dogmatic views concerning proletarian dictatorship, though previously correct views were held about these. This had grave effects. As hot debates developed within the peasants' party it was suggested that national characteristics and factual circumstances were left out of consideration. It is appropriate to remark here that these suggestions were restricted to the field of ideology in the Summer of 1948. NPP gave up its theoretical-political identity not as a result of accepting marxism, but because of dogmatic pressure. For these reasons the party had no more possibilities to survive.

Петер Бенко: Идеино-политические дискуссии в Национально-крестьянской партии летом 1948 года

Теоретико-политическое развитие Национально-крестьянской партии (НКП), начиная от третьего пути до марксизма, фактически произошло до возыва апрельского конгресса партии 1948 года. Остатки концепции третьего пути были на столько незначительными, что их можно было найти в сфере обстрактных теорий (например: каково общественно-историческое место и роль крестьянства) или совсем исчезли в результате изменений в политике коммунистической партии, в частности под влиянием догматического переворота в ней (например ликвидировалось сопротивление против социалистической реорганизации сельского хозяйства). Дискуссии, связанные с этими вопросами проходили после выхода в свет книги Петера Вереша „Крестьянское будущее”, с конца мая до начала сентября. Документ, как репрезентант марксизма НКП, по существу новая программа партии была принята на заседании Государственного Руководства 14-го сентября.

Сектариантно-догматическая политика Партии Венгерских Трудящихся (ПВТ) вышла на первый план и одним из результатов этого процесса являлось сначала колебание руководителей крестьянской партии летом 1948 года, затем оно кончилось изменением их курса. Государственное Руководство НКП приняло осуждающее югославский партии решение, изданное Коминформ бюро, и полностью перешло на политической курс ПВТ. Летом 1948-го года, сначала правильное осуждение международным коммунистическим и рабочим движением „мирного вrastания”, „среднего пути”, „третьего пути”, основанное на догматический взгляд на пролетарскую диктатуру, продолжалось тяжелым следствием отвержения любой попытки. После горячих дискуссий и в крестьянской партии побудила точка зрения пренебрежения национальных особенностей, реальных условий. Ответим, что это явление летом 1948 года появилось только в сфере идеологии. НКП шаг за шагом отбросила свою идейно-политическую идентичность не потому, что приняла марксистскую идеологию, а всилу усвоения догматических искажений. Другой вопрос, что по своей вероятности не было дзугих возможностей и что полное захирение для партии и так — и так стало неизбежным.

STÁRK TAMÁS

Meghalt, eltűnt, fogságba esett (Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztése)

Az elmúlt években megjelent könyvek, tanulmányok Magyarország második világháború alatti történelmének egyre nagyobb részére derítenek fényt. A még fennmaradó kérdőjelek közé tartozik, hogy a hadrakeltek és az itthonmaradt polgári lakosság számszerűen mekkora veszteséget szenvedtek.

A veszteségi adatok alapvetően fontosak mindazok számára, akik a Horthy-korszak utolsó éveivel, vagy a felszabadulást követő időszakokkal foglalkoznak. A második világháború és az 1945 utáni magyar társadalom vizsgálata nem is lehet teljes, amíg nem tudjuk, hány embert érintettek a sorsdöntő változások.

A Központi Statisztikai Hivatal egy 1945. júniusi adatfelvétele szerint 800 000 fő hiányzott az országból – ugyanarra a területre számított – 1941-es népességéből, annak ellenére, hogy a Felvidékről és Erdélyből sok ezer menekült érkezett a háború utolsó hónapjaiban. Ez azt jelenti, hogy bár az életben maradt deportáltak és hadifoglyok az adatfelvétel után hazatértek, az ország több-százezer fős népességihiánnyal kezdett az újjáépítéshez. A deportáltak, majd a jóval később visszatérő hadifoglyok, ha megkésve is, de elfoglalták helyüket a társadalomban. A háború halálos áldozatai azonban csak nemlétükkel „szóltak bele” a felszabadulást követő társadalmi-politikai harcokba. Vajon hányan voltak?

A hadműveletek során keletkezett anyagi károkat már közvetlenül a felszabadulás után felmérték, az emberéletben elszenvedett veszteség meghatározására azonban nem került sor. A legutóbbi időkig még a kérdés felvetése sem történt meg történetírásunkban. A hosszú hallgatást Korom Mihály a Valóság 1984. évi 3. számában megjelent tanulmánya¹ és Fűr Lajosnak a „Magyarország 1944-ben”, címmel az MTA által 1984 júniusában rendezett tudományos ülésszakán elhangzott előadása törte meg, melynek főbb tézisei a Magyar Hírlap 1984. június 23-i számában láttak először napvilágot.² Munkáik jelentősége elsősorban úttörő voltukban van. Korom Mihály tanulmányának nagy részét a második világháború utáni jóvátétel, valamint a hazánkból történő ki- és betelepítések vizsgálata teszi ki. Háborús embervesztésünk kapcsán számos hasznos, eddig nem publikált adatot tesz közzé, de a forrásmegjelölés és a veszteség összetevőinek részletes ismertetése elmarad. Fűr Lajos a polgári és katonai veszteség beható vizsgálatától eltekintve szintén globálisan foglalkozik a kérdéssel. Munkája jó kiindulópontul szolgál minden további vizsgálódáshoz.

A kutató feladata azonban nem könnyű. A hadtörténeti munkák csak egy-egy nevezetesebb hadjárat vagy csata ismertetése kapcsán közölnek a hadsereg veszteségére vonatkozó adatokat. Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál című dokumentumgyűjteményének bevezetése,³ Kornis Pálnak a Hadtörténeti Közlemények 1982/3. számában megjelent tanulmánya,⁴ valamint a Magyarország története 8. kötete⁵ csak az 1942–43-as hadjárat veszteségeit érintik rendkívül eltérő adatokkal. Tóth Sándor „Budapest felszabadítása”,⁶ valamint Ölvédi Ignác „A Budai vár

¹ Korom Mihály: A magyar népi demokrácia első évei. Valóság, 1984/3. szám

² Fűr Lajos: Magyarország embervesztése. Magyar Hírlap, 1984. június 23.

³ Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp., 1958.

⁴ Kornis Pál: A voronyezsi front támadó hadműveletének előkészítése a német „B” hadseregcsoport déli szárnyának szétzúzására. Hadtörténelmi Közlemények 1982/3. szám.

⁵ Magyarország története 8. kötet. Bp., 1976.

⁶ Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944–45. Bp., 1975.

és a debreceni csata" című könyvében⁷ a magyarországi harcok veszteségeiről közöl néhány részadatot. Csima János „Adalékok...” című,⁸ rendkívül aprólékos munkájában találhatók a legmegbízhatóbb számok, de összesített eredményt már ő sem ad. A zavar nagyrészt a kutató rendelkezésére álló forrásanyag ellentmondásaiból fakad. A fronton levő alakulat hadinaplója, a Honvédelmi Minisztérium veszteségi alosztálya, valamint a Vezérkari Főnökség Tájékoztatója ugyanarról az időszakról gyakran különbözőképpen adja meg az áldozatok számát. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság számára 1945-ben készített feljegyzések sem mindig fedik a Békeelőkészítő anyagban feltüntetett számokat.

Ugyancsak ellentmondások a dokumentumkötetekben, mint pl. a „Wilhelmstrasse és Magyarország 1934–44”, vagy a „Horthy Miklós titkos iratai”-ban fellelhető részeredmények. A nehezen áttekinthető forrásanyag feldolgozása sem mindig egyértelmű, mert a szerzők gyakran nem tesznek különbséget a veszteségek különböző formái között. Az elesettek, sebesültek, eltűntek, hadifoglyok száma nem egy tanulmányban összesomosódik.

Mindenesetre tény, hogy hazánk második világháborús katonai veszteségét pontosan felmérni – sem annak idején, sem most – nem lehet. Az ország hadszíntérre válásának idejétől kezdve hiányoznak az addig rendszeresen megjelent veszteségi lajstromok, tájékoztatók stb., a nagy zűrzavarban számos irat megsemmisült vagy elveszett.

A polgári lakosság veszteségének kérdése történetírásunk még elhanyagoltabb területe. Helytörténeti kutatásokat is tartalmazó megyei kiadványokban itt-ott felbukkanó részadatokon kívül más nem jelent meg e témában. Az egyetlen támpont a Magyar Statisztikai Szemle 1946. 1–6. összevont számában a „Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól” címmel publikált rövid tanulmány, mely a Központi Statisztikai Hivatal veszteségi gyorsjelentését tartalmazza.

A magyar honvédség II. világháborús szereplésének kezdő lépése a II. bécsi döntés által visszajuttatott Észak-Erdély megszállása volt. Az első komoly hadműveletre azonban csak fél évvel később, a Jugoszlávia elleni támadásban való részvétellel került sor. Az olasz és német erők által már szétvert jugoszláv hadsereg nem volt komoly ellenfél. Egyedül Petrőcznál került sor összecsapásra, melynek során 65 magyar katona vesztette életét és 212 sebesült meg.⁹ Ennyi volt Magyarország első vesztesége. Ez a 277 katona volt az előfutára azoknak a százezreknek, akik később a keleti fronton haltak meg, tűntek el, sebesültek meg, vagy estek hadifogságba.

Magyarország számára a II. világháború valójában az 1941. VI. 26-án a Szovjetunióval kötött hadüzenettel kezdődött. A keleti front magyar csapatainak első halottai Dányai László főhadnagy és Sallay István zászlós voltak, akik 1941. június 29-én tűntek el örökre Sólóym típusú vadászgépükkel a Kárpátok felett.¹⁰ 1941. június 30-án Huszton alakult meg a 45 ezer főből álló Kárpát-csoport.¹¹ Hadműveletei 1941. július 1-től július 7-ig tartottak. A gyors galíciai térnyerés csak egészen minimális, kb. 400 fős veszteséggel járt. Az előrenyomulás befejezése után a Kárpát-csoportból leválasztott Gyorshadtest folytatta a támadást Dálnoki Miklós Béla parancsnoksága alatt. Ez az elit hadtest 1941 augusztusában már Dnyetropetrovszktól keletre, a Donyec-medencében harcolt. A hadműveletek során azonban felszerelésének 70–80%-a megsemmisült, ezért már Horthy és Hitler 1941. szeptember 7-i rastenburgi tárgyalásán megszületett az elvi döntés a harcoló magyar csapatok visszavonásáról. A tényleges hazaszállításra 1941. november közepén került sor. A keleti harctéren – magyar részről – csak minimális (néhány ezer főnyi) megszálló alakulat maradt.

⁷ Ölvedi Ignác: A budai vár és a debreceni csata. Bp., 1970.

⁸ Csima János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához 1938–45. HM irattár, 1961.

⁹ Gosztonyi Péter: Magyarország katonai története a második világháborúban. II. rész. Katolikus Szemle (Róma) 1982. 2. szám. 117.

¹⁰ Csanádi Norbert–Nagyváradai Sándor–Winkler Lajos: A magyar repülés története (2. kiadás) Bp., 1977. 233.

¹¹ Hadtörténeti Intézet levéltára (továbbiakban HIL) Békeelőkészítő anyag, 1 doboz. A 4/37161 elsz. Rak. 1945.

Az 1941-es, Szovjetunió elleni hadjárat összveszteségét illetően az egykori forrásokban különböző adatok szerepelnek. A vezérkari főnökség egy 1942-es jelentése szerint 4524 fő (tiszt + legénység) volt az áldozatok száma.¹² Ugyanakkor a Honvédelmi Minisztérium Veszteségi Osztályának 1944. május 15-én kibocsátott, belső használatra szánt és az 1946-os Békeelőkészítő anyagba is átvett számsora 3891 fős veszteségről tudat.¹³

A két adat közti különbség oka ma már aligha tisztázható. Előfordulhat, hogy az 1942-es jelentés halmozódást mutat, vagyis egy-egy sebesülést stb. többször is regisztráltak. Mindenesetre a harcra vetett alakulatoknak és az utóvéd jellegű harctevékenységeknek köszönhetően a durván 4000 fős veszteség – mely a halottakon kívül az eltűnteket, sebesülteket és a hadifoglyokat is magában foglalja – egészen elenyésző a későbbi nagy veszteségekhez képest.

A német hadvezetés 1941-es téli moszkvai kudarca után 1942-ben a szövetséges hadseregekre nagyobb feladatot hárult. 1942. január 21-én Wilhelm Keitel vezértábornagynak, a német véderő főparancsnokság vezetőjének Budapesten folytatott megbeszélésein a magyar kormány beleegyezését adta 9 gyalogos és 1 páncélos hadosztály elsővonalbeli kiküldetéséhez.¹⁴ Az előbbiekből alakult meg vitéz Jány Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alatt a 2. magyar hadsereg, mely a hadművelleti területen Weichs tábornok hadseregcsoportjához tartozott.

A 2. hadsereg mozgósításra kerülő állományát az egész ország területéről, arányosan, egyenletesen állították össze. A honvédség rendelkezésére álló élőerőt és felszerelést az illetékes szervek úgy osztották el, hogy a felállítandó 2. hadsereg minél kisebb mértékben érintse a Magyar Királyi Honvédség legértékesebb emberanyagát, melyet a világháború utánra akartak átmenteni. A hadsereg szervezését és felszerelését 1942. április elejére befejezték, és megkezdődött a csapatok kiszállítása a hadművelleti területekre. Július 27-re már mindhárom hadtest a fronton volt.

A 2. magyar hadsereg első személyi veszteségeit partizánok okozták. 1942. május 31-ig 30 tiszt és 469 honvéd és tiszthelyettes vesztette életét.¹⁵

Az első roham június 28-án, tehát a kiszállítás befejezése előtt indult meg a Don irányába. A visszavonuló szovjet csapatok Tyimnél fejtették ki a legnagyobb ellenállást. Július végére már a 2. magyar hadsereg mindhárom hadtestje elérte a Dont. Ekkor a keleti harctéren a megszálló csapatokkal együtt 240 ezer magyar katona tartózkodott.¹⁶ Július végén megkezdődött a harc a Don nyugati partján levő három szovjet hídfő (Szucsja, Korotojak, Uriv) felszámolása érdekében. A veszteségek itt már óriásiak voltak, hiszen az augusztus 9-i harcokban egyedül a kb. 8000 főt számláló 20. könnyű hadosztály 1400 főt veszített.¹⁷ Volt olyan zászlóalj is, amelynek mind a négy parancsnoka elesett vagy megsebesült. A támadások súlyvonalában levő III. hadtest 15–20%-os veszteséget szenvedett.¹⁸ Horváth Miklós 30 000 főben állapítja meg az áldozatok számát. Ez a – halottakat, sebesülteket, eltűnteket magában foglaló – szám, mely Técsői Móríczt Béla vezérkari alezredesnek az orosz harctéri tapasztalatokat kiértékelő csoport vezetőjének jelentésén alapul, túlzottnak tűnik.¹⁹

A vezérkari főnökség hadművelleti csoportfőnökségének 1944. május 15-én kiadott (és az 1946-os Békeelőkészítő anyag által is átvett) veszteségi táblája az egész 1942-es évre 33 763 főnyi veszteséget tüntet fel.²⁰ Ez a végösszeg a kiszállításnál, valamint a tyimi átkelésnél és a megszálló erőknél elszennvedett veszteséget is tartalmazza. Ha az ugyanebből a forrásból származó, hónapokra lebontott veszteségi kimutatás júliusi, augusztusi, szeptemberi számaint összeadjuk, 23 265-öt kapunk. Ebből azonban legalább 2000-t le kell vonni, mert hozzávetőlegesen ennyi volt a megszálló erők vesztesége. A fennmaradó 20 000 fő tekinthető a hídfőcsaták áldozatának. Csima János

¹² HIL 692/VKF eln. 1 oszt.–1942. (231. csomó)

¹³ HIL VKF 1944. hdm.cs.f. 437/el. 3-as számú melléklet.

¹⁴ Horváth i. m. 17.

¹⁵ Csima i. m. 158.

¹⁶ HIL HM 1944. eln./6. K. osztály szám nélküli 6775-ös csomó.

¹⁷ Gosztonyi i. m. IV. rész. Katolikus Szemle (Róma) 1982. 4. szám, 329.

¹⁸ Horváth i. m. 25.

¹⁹ Horváth i. m. 29.

²⁰ HIL VKF 1944. hdm.cs. 437/el. 3-as sz. melléklet

ugyancsak 20 000 (pontosan 19 500) főben jelöli meg a szovjet hídfők elleni magyar támadások veszteségét.²¹

Rendelkezésre áll a 2. magyar hadsereg főszállásmesterének 1942. szeptember 20-án a hadseregparancsnoksághoz küldött felterjesztése is a július 1-től szeptember 15-ig terjedő időszak veszteségeiről. A hídfőcsaták heteiben e dokumentum szerint is kb. 20 000, pontosan 19 678 fő elvesztésével kell számolni.²² (Ha a szeptember hó utolsó 16 napjának veszteségeit is tartalmazná a felterjesztés, valószínűleg meglebbe az a 2–3000 fő, amennyivel több szerepel a hadműveleti csoportfőnökség 1944. május 15-i táblázatában.)

A viszonylag súlyos veszteségek a magyar és a német parancsnokságot is meglepték. A döntő ok kétségtelenül a szovjet fél technikai fölénye volt. Az elavult felszerelés mellett azonban a rossz kiképzés is hozzájárult a veszteségekhez. Langermann német tábornok és a 2. magyar hadsereg számos vezetője szerint a honvédek támadásnál nem tudták láthatatlanul küszv megközelíteni az elleneset, hanem egy helyre tömörültek, és ezzel növelték sebezhetőségüket.²³ Nagyrészt anyagihiány miatt gyengék voltak a fedezékek, és a légvédelem is hiányos volt.

A 2. magyar hadsereg létszámát nehéz meghatározni. A Magyarország II. világháborús szerepével foglalkozó könyvek szinte kivétel nélkül 200 000-nek veszik a beosztott katonák számát és ezzel a kérdést befejezettnek tekintik. Kétségtelen, hogy 1942 nyarán az egykori és a későbbi HM dokumentumok szerint is 200 000-en teljesítettek szolgálatot a hadsereg kötelékében. A nyári ütközetek vérvesztése és az egyre növekvő hadműveleti feladatok új kontingensek kiküldését tették szükségessé. Jagow német követ 1942. szeptember 22-i táviratában azt írta, hogy kiegészítésként 1942. szeptember végén 20 000 ember megy ki a frontra.²⁴ Werkmeister budapesti ideiglenes ügyvivő 1942. szeptember 29-én keltezett táviratából pedig – melyet a német külügyminisztériumnak küldött – az derül ki, hogy Jány vezérezredes 1942. szeptember végén 25–30 ezer főnyi kiegészítést és maximális számú zsidó munkásszázadokat kért a miniszterelnöktől.²⁵ Egy a „hadműveleti területen szolgálatot teljesítő honvédszemélyek létszámáról” szóló, 1944-ben a HM költségvetési osztálya által készített kimutatás adatai szerint a 2. hadsereg létszáma az 1942. októberi 204 160 főről novemberre 237 250-re emelkedett, de a feltöltés decemberben folytatódott.²⁶ A HM nyilvántartási osztálya által készített kimutatás szerint (mely szinte pontosan megegyezik a költségvetési osztály által kiadott számokkal) 1943 januárjában már 245 000 fő állt a 2. magyar hadsereg rendelkezésére.

A 245 000-es szám magában foglalja azoknak a fegyvertelen honvédeknek a tízezreit is, akik az első vonalban levők leváltására érkeztek. „A váltásnak január 13. és 20. között kellett volna megtörténnie. Valóban, december eleje óta mintegy 20 000 katona tartózkodott a 2. magyar hadsereg hadtáptérségén” – írja Gosztönyi Péter.²⁸ Hivatalosan ugyancsak a hadsereghez tartoztak (tehát benne foglaltattak a 245 000-es számban) azok a sebesültek, sérültek is, akik a frontvonaltól távol levő hadikórházakban feküdtek.

1942 szeptemberének második felétől a szovjet–magyar arcvonalon rendszeres harci tevékenység nem volt, 1943 januárjának elején azonban egyre több jel mutatott a nagy szovjet támadás közeledtére. Az első szovjet roham 1943. január 12-én az urivi hídfőből indult ki, január 14-én a szuceji hídfőből is támadtak. S másnap az arcvonalat már több ponton áttörték. Január 24-re a 2.

²¹ Csima i. m. 165.

²² Horváth i. m. 98–100. Ha a táblázat július 1–szeptember 15-ig terjedő számsorát összeadjuk, akkor 20 406 fő veszteség jön ki. Ebből azonban levontam a július 1-i és a július 2-i veszteséget, 728 főt, melyet még a hídfőharcok előtt a tyimi áttörésnél szenvedett el a hadsereg.

²³ Gosztönyi i. m. 332. (53. jegyzet) A m. kir. Honvédevezérkar főnökének „Előadása” Legfelsőbb Honvédelmi Tanács 1942. X. 5-i ülésén.

²⁴ Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp., 1968. 693. (514. írat)

²⁵ Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász i. m. 695. (516. írat)

²⁶ HIL HM 1944 eln/6k osztály szám nélküli 6776-os csomó

²⁷ HIL HM 1944 eln/1/ny szám nélküli 6768-as csomó

²⁸ Gosztönyi i. m. V. rész. Katolikus Szemle (Róma) 1983. 1. sz. 47.

magyar hadsereg ellenállása megszűnt. Hetekbe telt, míg a szovjet túlerő következtében nyugatra vonuló hadsereg parancsnoksága fel tudta mérni csapatai helyzetét.

A szörnyű veszteség nagyságáról már február elején érkeztek jelentések Budapestre. A képviselőház külügyi bizottságának 1943. február 19-i ülésén Kállay Miklós miniszterelnök azonban 20 000 halottról, 20 000 sebesültről és 30 000 eltűntről beszélt.²⁹ Kérdés, vajon Kállay az egész keleti hadjárat, vagy csak a doni ütközet veszteségéről nyilatkozott. A 2. magyar hadsereg 4 nappal korábbi, 1943. február 15-én kelt jelentése, több mint 100 000 fős veszteséggel számol.³⁰ Ez a szám tartalmazza a tyimi áttörés és a hídfőcsaták áldozatait is. Vitéz Kovács Gyula vezérőrnagy, a 2. magyar hadsereg vezérkari főnöke 1943. április 3-i levelében is mintegy 100 000 fős összveszteségről ír.³¹ Szintén ugyanennyire becsüli az áldozatok számát Szentmiklósi Andor is, aki mint a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője készített feljegyzéseket Horthy számára, mivel a kormányzó a Hitlerrel való április 16-i megbeszélésre készült.³² A veszteség megállapítása 1943 nyarán folytatódott. A felmérést rendkívül megnehezítette, hogy sokan német, esetleg olasz hadikórházba kerültek a visszavonulás zűrzavarában, így róluk a HM veszteségi osztálya csak hónapokkal később kapott értesítést. Tény, hogy Horthy május 7-i, Hitlerhez írott levelében már 126 000 főben állapította meg a veszteséget,³³ az eltűnteket nem számítva. Természetesen ezt a számot sem lehet biztosnak tekinteni, mivel Horthy Hitler előtt a veszteségek nagyításában volt érdekelt.

A szakirodalomban ugyancsak egymásnak ellentmondó veszteségi adatok jelentek meg. A legszélsőséesebb és egyben a legvalószínűlenebb számot Kornis Pál tette közzé.³⁴ Ő – forrásmegjelölés nélkül – a 2. magyar hadsereg vesztesége kapcsán „... pusztulásba hajszolt koncul dobott másfél százezer halott...”-ról ír. Horváth Miklós 147 971 főben állapítja meg a veszteséget, de ez a szám nemcsak a halottakat, hanem a sebesülteket, foglyokat is tartalmazza.³⁵ Sajnos, forrást ő sem jelöl meg. A Magyarország története 8. kötet – szintén forrásmegjelölés nélkül – már jóval kevesebb, 110 000 fős veszteségről ír. („40 ezer meghalt, 70 ezer pedig megsebesült, vagy fogságba esett...”)³⁶

Mennyi tehát a 2. magyar hadsereg vesztesége? A válaszadásban a HM veszteségi osztálya a legilletékesebb. A beérkezett veszteségi lajstromok több mint egy évig tartó feldolgozása után 1944. május 15-én tették közzé a már többször említett, belső használatra szánt jelentésüket az 1941. június 26–1943. december 31-ig elszenvedett veszteségekről (ezeket a számsorokat az 1946-os Béke-előkészítő anyagban is közzölték). Eszerint a végösszeg: 142 699 fő. Ebből elesett és meghalt 18 852 fő, a sebesültek és sérültek száma 40 551; 80 549 fő eltűnt, 2747-en bizonyíthatóan hadifogságba estek.³⁷

Ha az 1943 végéig elvesztett durván 140 000 főből levonjuk az 1942 áprilisáig elszenvedett, valamint az 1943 áprilisa utáni veszteségeket (arról az időszakról van szó, amikor a 2. magyar hadsereg még, illetve már nem volt kint a hadműveleti területen), akkor 127 000-t kapunk. A 2. magyar hadsereg vesztesége azonban ennél kevesebb, ugyanis ez a szám a folyamatosan kinn levő, megszálló erők veszteségét is tartalmazza, ami durván 5–6 ezer főre tehető.³⁸

Mindent egybevetve valószínűleg nem sokat tévedünk, ha a Jány Gusztáv vezette 2. hadsereg veszteségeit 120 000 főben állapítjuk meg. Ebből 100 000 a doni ütközetben esett el, sebesült meg, tűnt el vagy került hadifogságba.

²⁹ Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász i. m. 707. (526. irat)

³⁰ Horváth i. m. 197. (57. irat)

³¹ Horváth i. m. 343. (96. irat)

³² Horthy Miklós titkos iratai. Bp., 1965. 373. (73. irat)

³³ Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász i. m. 721. (541. irat.)

³⁴ Kornis i. m. 447.

³⁵ Horváth i. m. 42.

³⁶ Magyarország története 8. kötet. Bp., 1976. 1090.

³⁷ HIL VKF 1944. hám.cs.f. 437/eln. 1. sz. melléklet, valamint HIL HM Békeelőkészítő anyag 3. doboz. A/II. 31. 309. lap.

³⁸ Becslés a HIL VKF 1944. hám.cs.f. 437/eln. 3. sz. melléklete alapján

Egy 1944-ben, de azon belül meghatározatlan időpontban kiadott HM jelentés ugyancsak 120 000-re (pontosan 117 630-ra) teszi az áldozatok számát, de összetételüket eltérően tünteti fel: elesett 9977; eltűnt, hadifogságba esett: 55 798; sebesült: 25 075; kórházban van: 19 989; ismeretlen: 6791)³⁹

Az 1943. XII. 31-ig elszenvedett 140 000 fős, illetve a 2. magyar hadsereg ebből kikövetkeztetett 120 000 fős veszteségének tényszerű megállapításán túl már csak feltételezhet a történész. A legfontosabb adat: az elesettek száma – vagyis a nemzet maradandó vérvesztesége – meghatározhatatlan. A pontos elszámolást az eltűntek rendkívül nagy száma (80 549 fő) teszi lehetetlenné. A rendezetlen visszavonulás következtében nem lehetett felmérni az áldozatok, közülük is elsősorban a halottak számát. A halottá nyilvánításhoz az „azonossági jegybetétlap” (dögcédula) bemutatásán kívül még két tanúra is szükség volt, aki aláírásával igazolta a halálesetet.⁴⁰ Mivel a hosszadalmas procedúrára a visszavonulás során nem kerülhetett sor, a halottak, hadifoglyok az „eltűnt” kategóriába kerültek.

Ha ismernénk a hadifogságba esettek számát, meg lehetne becsülni a halálozás nagyságát. Sajnos, a rendelkezésre álló adatok még hozzávetőleges becslésre is alkalmatlanok. Az 1943-as, 1944-es, 1946-os HM jelentések – orosz tudósításokra hivatkozva – 26 000 főben állapítják meg a hadifoglyok számát.⁴¹ Ugyanakkor Gallyas Ferenc, a Don mentén fogságba esett magyarok 1943. február 9-i felhívásának fogalmazója 40 000 hadifogly nevében írt.⁴² Az 1950-ben az emigráció által megjelentetett Fehér Könyv szerint csak a voronyezsi áttörés alkalmával 87 000 magyar honvéd került szovjet fogságba.⁴³ Horváth Miklós sokszor idézett művében 30 000 hadifoglyot említ.⁴⁴ Ugyanakkor a „Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen” című dokumentumgyűjtemény előszavában a következő becslés szerepel: „A Szovjetunió területén a 2. magyar hadsereg veresége után igen megnövekedett a magyar hadifoglyok száma. 1943 első felében elérte a százezer főt.” Ez utóbbi megállapítás nyilvánvalóan téves. Megalapozottan csak azt feltételezhetjük, hogy az 1943. XII. 31-ig elvesztett 142 699 főből a hivatalosan kimutatott 18 852 elesett mellett még 40–50 ezer halottal számolhatunk.

1943 áprilisában megkezdődött a 2. magyar hadsereg hazaszállítása. Ez időtől kezdve 1944. április 1-ig csak megszálló erők voltak a Szovjetunió területén. A magyar haderő emberségesen bánt a megszállt területek lakosságával. Nemegyszer a partizánokkal – főleg ukrán származásúakkal – is sikerült „békés egymás mellett élest” teremteni. Ezért 1943-ban a megszálló csapatok csak minimális veszteségeket szenvedtek. A front közeledtével a német felsőbb parancsnokságok a keleten levő erők hadosztályait egyre gyakrabban vetették be hézagpótlóként az előrenyomuló Vörös Hadsereggel szemben. A gyengén felszerelt magyar hadosztályok ilyenkor súlyos veszteségeket szenvedtek a harcra kész szovjet erőkkel szemben. Az 1943. márciusi harcokban pl. a 108 hadosztály százada 20%-os, a lovas százada 10%-os veszteséget szenvedett. Volt olyan zászlóalj, amelynek csak 2 százada élte túl a támadást.⁴⁵

Magyarország német megszállása után rendelték el az 1. magyar hadsereg mozgósítását, mivel a front már csak 100–150 km-re volt a Kárpátoktól. Ekkor szűnt meg a különbség a megszálló erők és a frontalakulatok alkalmazása tekintetében. A megszálló erők nagy részét az 1. hadseregbe osztották be, míg kb. négy hadosztálynyi erőből megalakították a II. tartalékos hadtestet, amelyet Lengyelországban vetettek be. Az 1. hadsereg támadása 1944. április 17-én indult meg és április

³⁹ HIL HM 1944. eln. 1/ny osztály 52. sz., ill. Gyűjtő 6768-as csomó

⁴⁰ Harcászati Szabályzat. II. rész. Alaki határozmányok. Bpest, 1939. 82.

⁴¹ Lásd. Horváth i. m. 343. (96. irat.) Kovács Györgynek a 2 hds. vkf-ének levele az OKH vkf-nek Zeitzler Gyal. tbk-nak, valamint HIL HM Békeelőkészítő anyag 3. doboz. A/II. 31. 309. lap. 1. jegyzet.

⁴² Gallyas Ferenc: Az érzelmek és az értelem szerepe hadifoglymagatartásunkban. Hadtörténeti Közlemények, 1973. 3. sz. 547.

⁴³ Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről, Bp., 1950. 17.

⁴⁴ Horváth i. m. 43.

⁴⁵ Csima i. m. 132.

*Összesített veszteségi statisztika a Szovjetunió
elleni háborúban (1941. VI. 26. – 1943. XII. 31.)*

	1941	1942	1943
I.		52	78 533
II.		166	12 349
III.		648	3 292
IV.		308	1 873
V.		1 143	3 882
VI.		2 435	553
VII.	1310	1 492	711
VIII.	1016	13 127	1 271
IX.	1189	8 646	1 422
X.	199	1 907	420
XI.	88	1 754	411
XII.	49	2 085	368

Összesített veszteség 1941. VI. 26-tól 1943. XII. 31-ig:
142 699

Forrás: HIL VKF 1944 hdm. cs.f. 437/eln

Kiadva: 1944. május 15-én

30-ig tartott. Viszonylag kis térférfés után május elején már az egész hadsereg védelembe ment át. A szovjet erők jobb fegyverzete a kéthetes támadás során jelentős magyar áldozatokat követelt. A HM vezérkari főnökségének 1944. május 15-i tájékoztatója közöl először összefoglaló veszteségi számsorokat az április 17. óta eltelt időszakról. Eszerint az öszveszteség 15 576 fő volt. Ezen belül 1942 a halottak, 10 193 a sebesültek és 3441 az eltűntek száma.⁴⁶ Mivel május elejétől július közepéig nyugalom volt a frontokon, az említett veszteségek a kéthetes támadás mérlegét vonják meg.

Az 1944. július 13-án Tarnopol ellen intézett nagy szovjet támadás utórezgéseként az 1. magyar hadsereg arcvonala is megingott. Az első szovjet rohamok július 22-én kezdődtek. Két nappal később már teljesen áttekinthetelenné vált a harc tér. Csak július végére sikerült stabilizálni a helyzetet a Hunyadi állásba való visszavonulással. A veszteségek ezúttal is súlyosak voltak. Egyes hadosztályok legénységük 30%-át is elvesztették. A korabeli tájékoztatókban többek között ezt olvashatjuk: „Élelmiszerfelvételezés 4 nap óta nem volt. A legénység 6 napja nem aludt, harcértéket a hadosztály alig képvisel” ... vagy: „A legénység magatartása kezdetben kiváló volt, azonban a kimerültség ... ellenálló erejét felőrölte.” Végül: „A halottak száma aránytalanul nagy.”⁴⁷ Az ez időben elszenvedett veszteséget pontosan nem lehet már megállapítani. A naponta kiadott, belső használatra szánt tájékoztatók 1944 júliusától egyre töredékesebb adatokat tartalmaznak. Az 1. magyar hadsereg veszteségével kapcsolatos utolsó rendelkezésre álló közlés a július 28-i tájékoztatóban jelent meg: „Eddig az 1. hds-től összesen 918/20 630 fő sebesült lépett be a határon.”⁴⁸ Tehát a halottak, eltűntek megszámlálására már nem volt lehetőség. Ha elfogadjuk Csima Jánosnak, a hadműveletek kiváló ismerőjének feltételezését, miszerint a halottak számát a sebesültekhez viszonyítva 20%-nak, az eltűntekét pedig 30%-nak kell venni, akkor a 21 548 sebesült valójában 35 000 fős veszteséget takar. Ez a becslés minden valószínűség szerint jóval közelebb áll a valósághoz, mint Ölvédi Ignác adata, aki szerint az 1. magyar hadsereg július végéig már 50 000 embert veszített.⁴⁹

⁴⁶ HIL VKF 1944. 1. oszt. eln. 4567–6375 sz.n. 298-as doboz.

⁴⁷ HIL VKF 1944. 1. oszt. 298-as doboz. Tájékoztató, 1944. VII. 8.

⁴⁸ HIL VKF 1944. 1. oszt. 298-as doboz. Tájékoztató, 1944. VII. 28.

⁴⁹ Ölvédi Ignác: Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához. Századok, 1969. 1. sz. 31.

A Hunyadi-állásba való visszavonulással még nem szűntek meg a harcok. Augusztus közepéig folytak a veszteségteljes csatározások, míg végre ismét megnyugodott a front. A román kiugrás azonban új és veszélyesebb helyzetet teremtett. 1944 szeptemberében az 1. magyar hadseregtől jelentős erőket vezényeltek ki Dél- és Észak-Erdély védelmére. A meggyengült hadsereg a Hunyadi-állásból a Kárpátok vonalára és a Tatárhágóra önként, harc nélkül vonult vissza. A hadseregarancsnokság innen szeptember végén újabb visszavonást rendelt el az országhatáron belül fekvő Árpád állásba. Október első felében a debreceni áttörés miatt már a hadsereg hátában tomboltak a harcok, novemberben pedig megkezdődött a Kárpátokban levő haderő 15–20 km-es szakaszokkal való visszavétele.

A sikertelen kiugrási kísérletig szökecsről, átállásról alig beszélhetünk. Október végén, novemberben azonban – a háborús vereség nyilvánvalóvá válásakor – megindult a lemorzsolódás. Mehlsz vezérezredes, a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke október 28-án Sztálinnak címzett táviratában jelentette: „A frontunkkal szemben álló 1. magyar hadsereg egységei a széthullás és a demoralizálódás állapotában vannak. Csapataink naponta 1000–1500–2000, néha még több foglyot ejtenek...”⁵⁰ Tóth Sándor szerint „Adatok bizonyítják ugyanis, hogy Miklós Béla... felhívására két hét alatt több mint 20 000 katona adta meg magát a szovjet csapatoknak.”⁵¹

Az 1. hadsereg 1944-ben bekövetkezett veszteségének felmérése gyakorlatilag lehetetlen. A novemberi-decemberi lemorzsolódás következtében nem lehet megállapítani az elesettek, sebesültek, eltűntek számát. Mindössze egy adat áll rendelkezésre. Dr. Péchy Ferenc orvos őrnagy, aki a HM vezérkari főnökségének 3. osztályán dolgozott, feljegyzéseket készített a vezérkarnak jelentett veszteségekről.⁵² Szerinte az 1. magyar hadsereg 1944. október 31-ig 48 000 főt veszített: 8000 halottat és 40 000 sebesültet. A hadműveletek menetét ismerve ez a szám némileg túlzónak tekinthető. Ha 1944. július végéig durván 35 000-es veszteséggel számoltunk, akkor nem valószínű, hogy október végéig több mint 10 000-rel nőtt volna az áldozatok száma. Igaz, hogy július végétől augusztus közepéig még folytak a veszteségterhes harcok, de a szeptember és az október viszonylag nyugalomban telt el. Egy 40 000-es összehalás valószínűbbnek látszik.

Az 1944-es év igazán nagy veszteségeit nem a Kárpátok vonalán szenvedte el a magyar honvédség. Románia augusztus 23-i kiugrása után a gyengén felszerelt tábori póthadosztályokból és az 1. hadseregtől elvont erőkből megalakították a 2. erdélyi hadsereget Dálnoki Veress Lajos altábornagy vezetése alatt. A veszteségeket hozó harcok augusztus 26-án kezdődtek meg, amikor a 2. Ukrán Front az Uz völgyénél elérte a magyar határt. A legsúlyosabb harcok 1944. szeptember 13-tól bontakoztak ki Torda körül, ahol a magyar honvédség a szovjet túlsúly ellenére október 8-ig tartotta a frontot. Október elején Arad és Debrecen került a szovjet támadás súlyvonalába. A Dél-Erdélyből kiinduló szovjet–román előrenyomulás lassítására állították fel 1944 szeptemberében a 3. magyar hadsereget, mely sem emberanyagát, sem felszerelését tekintve nem vehette fel a versenyt a szovjet hadosztályokkal. Október közepén a Debrecen felé harapófogószerűen végrehajtott támadás miatt elkerülhetetlen volt az arcvonal visszavétele Erdélyből és a Keleti Kárpátokból. A Debrecen környékén kibontakozó páncélos csatában számos magyar hadosztály is részt vett. A veszteségekről Ölvédi Ignác a következőket írja: „A visszavonult német–magyar csapatok a harcmezőn 13 200 halottat hagytak hátra.”⁵³ A magyar veszteség nagysága pontosan nem határozható meg, de a sebesültekkel együtt valószínűleg megközelíti a 10 000 főt.

A front Budapest felé való közeledtével kaotikus állapotok uralkodtak el a magyar seregekben. „Minden ezred, ha hadkiegészítő körzetének közelébe jutott, állományának legnagyobb százalékát elvesztette.”⁵⁴ A hadiesemények következtében az 1944-re vonatkozó átfogó veszteségi

⁵⁰ Tóth i. m. 21. (10-es jegyzet); *Stymenko: V'szerdce Jeprovi Znamja* 1972. évi 2. szám

⁵¹ Tóth i. m. 22.

⁵² HIL HM Békeelőkészítő anyag 3. doboz A/II. 131. A feljegyzést tartalmazó lap alján 1945. november 30. szerepel.

⁵³ Ölvédi i. m. 213. (187. jegyzet.)

⁵⁴ *Czebe Jenő–Pethő Tibor: Magyarország a második világháborúban.* Bp., 1946. 66.

kimutatás elkészítésére csak a világháború után kerülhetett sor.⁵⁵ Magyarország II. világháborús katonai veszteségéről az első összegzés 1945. március végén készült el, a SZEB, nevezetesen George Kovács amerikai alezredes kérésére. Mivel a HM veszteségi osztályának jelentései nem álltak még rendelkezésre, az első átfogó kimutatás adatai rendkívül elnagyoltak és nemegyszer a korábban már többé-kevésbé pontosan ismert veszteségi számokkal is ellenkeznek. (A 2. magyar hadsereg veszteségét ez a dokumentum így állapítja meg: 40 000 halott; 65 000 hadifogoly, eltűnt; 15 000 rokkant.) A kimutatás 1944-re vonatkozóan csak az október 15-ig elszennvedett veszteségekről hoz adatokat: 20 000 halott; 50 000 hadifogoly és eltűnt; 23 000 rokkant.⁵⁶

Egy 1945. június 21-én szintén a SZEB részére készített táblázat három részletben adja meg az 1944-es veszteséget. 1943. VII. 1-től 1944. VI. 30-ig az eltűntek, sebesültek, meghaltak, hadifogságba esettek számát együttesen 73 595-ben rögzíti. (Veszteségi nemek szerinti számsort nem tartalmaz a kimutatás.) Az 1944. VII. 1. és 1944. VIII. 31. közti időszak összvesztesége 22 925, míg az év hátralevő részében újabb 35 996 áldozattal számol a kimutatás.⁵⁷ Ha a SZEB-nek készített márciusi és júniusi jelentés ugyanazon időszakra vonatkozó eredményeit összevetjük, akkor első pillanatban hasonlóságot állapíthatunk meg. Valójában azonban a két kimutatás számait nem lehet és nem is érdemes összehasonlítani. A március végén kiadott jelentés adatai ugyanis nemcsak elnagyoltságuk miatt használhatatlanok, hanem azért is, mert a „halott” és a „hadifogoly, eltűnt” veszteségi nemek kívül nem tünteti fel a sebesültek számát. Ehelyett a „rokkant” kategóriát használja, ami a katonai terminológiában sem korábban, sem később nem szerepelt. A júniusi táblázat ugyan már a hagyományos terminológiát használja, de a veszteségek bontása hiányzik belőle. A júniusi kimutatás eredményei ugyancsak valószínűtlenek. Az 1943. VII. 1. és 1944. VI. 30. közti időszakra megadott 73 595 főnyi veszteség nyilvánvalóan túlzás. Ez idő alatt ugyanis csak a Kárpátok előterében az 1. hadsereg kötelékében harcoltak jelentős magyar csapatok, s ezek vesztesége – mint láttuk – másként alakult. Viszont a másik két időszakra megadott veszteséget alábecsültnek kell tekintenünk.

*Kimutatás a honvédség 1941. VI. 26–1944. XII. 31-ig
elszenvedett embervesztéséről*

A veszteség mely időszakra vonatkozik	Meghalt, sebesült, eltűnt, hadifogoly			
	Tiszt	Httts	Legénység	Összesen
1941. VI. 26–1942. VI. 30.	253	106	3 839	4 198
1942. VII. 1–1943. VI. 30.	3072	839	96 104	100 015
1943. VII. 1–1944. VI. 30.	1820	554	71 221	73 595
1944. VII. 1–1944. VIII. 31.	955	303	21 667	22 925
Összesen		1802	192 831	
1941. VI. 26–1944. VIII. 31.	6 100		194 633	200 733
1944. IX. 1–1944. XII. 31.	1470		34 526	35 996
Összesen				
1941. VI. 26–1944. XII. 31.	7570	229 159		236 729

Budapest 1945. évi június hó 21.-én

Forrás: HIL HM 1945. elnökség 20 055 sz. jelentés a SZEB-nek

⁵⁵ A HM 1944. X. 15-e előtti iratanyagának legnagyobb részét a Szálasi-kormány magával vitte a Dunántúl nyugati részére a kiürítés alkalmával. A visszahagyott anyag pedig majdnem teljesen megsemmisült Budapest ostroma alkalmával.

⁵⁶ HIL HM 1945. elnökség 20 312.

⁵⁷ HIL HM 1945. elnökség 29 055.

A SZEB számára készített, s 1945. november 30-án kiadott veszteségi kimutatás tartalmazza a végleges adatokat, amelyek változtatás nélkül kerültek be az 1946-ban összeállított Békeelőkészítő anyagba. Ez volt az utolsó, e tárgyban készített táblázat.

A táblázat a megszokott bontásban évenként közli a veszteségeket. Valószínű, hogy 1945 őszére előkerültek a HM veszteségi osztályának 1943. XII. 31-ig terjedő számsorai, mert ezek változatlanul szerepelnek a novemberi táblázatban, illetve a Békeelőkészítő anyag veszteségi kimutatásában. Ami a korábbi adatokhoz képest új, az az 1944-ben elszenvedett veszteségek részletes ismertetése.

*Statisztikai kimutatás a Szovjetunió elleni háborúban elszenvedett emberveszteségről
(1941. VI. 26–1944. XII. 31.)*

Veszteségneve	1941. VI. 26–XII. 31-ig				1942. I. 1–XII. 31-ig			
	tiszt	tiszt htts	legénység	összes	tiszt	tiszt htts	legénység	összes
Halott								
elesett és meghalt	8	4	942	954	506	83	8 591	9 180
Sebesült								
sérült	11	6	2 557	2 574	1 247	201	20 036	21 484
Hadifogoly	.	.	9	9	4	.	148	152
Eltűnt	.	.	314	314	59	7	2 881	2 947
Összesen	19	10	3 822	3 851	1 816	291	31 656	33 763

Az 1944-es 113 732 fős összveszteség (lásd a táblázat 16. oszlopát) a harcok rendkívüli heveségére utal, hiszen megközelíti a 2. magyar hadseregét. De míg 1942–43 telén elsősorban a fagy pusztított, addig 1944 folyamán az ágyú és géppuskatűz. Erre utal a halottaknak és a sebesülteknek az eltűntekhez viszonyított nagy száma (18 638, ill. 47 741).

Az 1945-ös novemberi táblázat utolsó oszlopa az 1941. június 26. és az 1944. december 31. közötti időszak 256 531 fős összesített veszteségét mutatja. Ebből a számból 37 490 volt az elesettek, 88 296 a sebesültek, 5755 a foglyok és 124 890 az eltűntek száma. A 256 431 főnyi veszteségből azonban nemcsak a táblázat által közölt 37 490 elesett tekinthető halottnak, hanem a sebesültek, eltűntek egy része is. A fenti adatokat használja fel Snyder Árpád egy feledésbe merült cikkében.⁵⁸ Szerinte a 88 296 sebesült közül „ha 25–30%-ra, tehát 22 000 emberre becsüljük a sebesülések következtében elhunytakat, valószínűleg nem tévedünk nagyot, s ha tévednénk is, ez a szám az összes veszteségekhez képest olyan csekély, hogy a végszámokat nem érinti lényegesen”. Kétségtelen, hogy a kórházi statisztikák hiányában lehetetlen meghatározni a sebesülésükbe belehaltak számát.

Az eltűntek rendkívül nagy száma ugyancsak megnehezíti az elesettek számának meghatározását. Snyder a 125 000 eltűnt 75%-át, vagyis 100 000 embert tekint halottnak. Ily módon 160 000 főben állapítja meg az elesettek számát. Fűr Lajos „Mennyi a sok sírkereszt” című, az Alföld 1984/9. számában megjelent tanulmányában Snyder számait irreálisan alacsonynak tartja, de ő maga nem ad helyette más becslést. Valójában Snyder számításai is túloznak. A Békeelőkészítő anyag már említett táblázatához mellékel második megjegyzésben ez áll: „Az eltűntek közül 60 000 fő halottnak tekinthető. Ezzel együtt a halottak száma 100 000 főre becsülhető.”⁵⁹ Ugyanakkor a Magyar Statisztikai Hivatal által 1946-ban készített, a hadifoglyok számát felmérő tanulmány szerint a 125 000 eltűntből csak kb. 25 000 az elesettek száma. A többi hadifogoly.⁶⁰ A legvalószínűbbnek, a középső állítás tűnik. Így feltehetőleg nem tévedünk sokat, ha az 1941–44 közti időszak katona halottjainak számát 100–120 ezerre tesszük.

⁵⁸ Snyder Árpád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett emberveszteségeiről. Magyar Statisztikai Szemle, 1946. 1–6. szám. 2.

⁵⁹ HIL HM Békeelőkészítő anyag 3. doboz A/II. 31.

⁶⁰ HIL HM Békeelőkészítő anyag 2. doboz. A/I. 94/4766.

Statisztikai kimutatás a Szovjetunió elleni háborúban elszenvedett emberveszteségekről 1941. VI. 26–1944. XII. 31.

Veszteségnem	1943. I. 1–XII. 31-ig				1944. I. 1–XII. 31 ig				1941. VI. 26–1944. XII. 31-ig			
	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	tiszt	tiszt- htts	legény- ség	összes	tiszt	tiszt- htts	legény- ség	összes	tiszt	tiszt- htts	legény- ség	összes
Halott												
elesett és meghalt	364	120	8 234	8 718	1174	488	16 976	18 638	2052	695	34 743	37 490
Sebesült												
sérült	838	261	15 398	16 497	2956	960	43 825	47 741	5052	1428	81 816	88 296
Hadifogoly	52	16	2 514	2 582	97	45	2 870	3 012	153	61	5 541	5 755
Eltűnt	990	454	75 844	77 288	791	373	43 177	44 341	1840	834	122 216	124 890
Összesen	2244	851	101 990	105 085	5018	1866	106 848	113 732	9097	3018	244 316	256 431

Budapest 1946. évi április 2.

Forrás: HIL HM Békeelőkészítő anyag 3. doboz A/II. 31.

Ezzel azonban még nem teljes a kép, mivel az utolsó veszteségi kimutatás adatai sem véglegesek, s feltehető, hogy az 1944-re vonatkozó számok sem tükrözik egész pontosan a veszteségek valóságos nagyságát. A HM Békeelőkészítő anyaga nem egy utalást tartalmaz arra vonatkozóan, hogy a 256 431-es szám csak az 1944 novemberéig elszenvedett veszteségeket foglalja magában. Az 1944 novemberétől 1945 áprilisáig tartó öt háborús hónap magyar katonáldozatairól még csak hozzávetőleges kimutatás sem készült. Az utolsó időszak fejtelenségében nem volt lehetőség az áldozatok nyilvántartására. Mindezek ellenére a hadiesemények ismeretében, a szakirodalomban itt-ott felkelhető szovjet és német veszteségjelentések alapján a magyar veszteségek nagyságrendje meghatározható. 1944 novemberének elején, a hadiesemények súlya a Duna-Tisza közére tolódott át. A túlerőben levő szovjet seregtestek könnyedén áttörték a 3. magyar hadsereg vonalait és november közepére megközelítették Budapestet. Többszöri sikertelen szovjet roham után, december 25-én zárult be a gyűrű a főváros körül. A német „Dél” hadseregcsoport 1944. december 30-i harcértékjelentése a körülzárt erők létszámát 95 000 főben adta meg. Ebből 45 000 volt a német, 50 000 a magyar katonák száma.⁶¹ A honvédség utolsó komoly erőfeszítése a Budapest védelmében való részvétele volt. A legharcedzettebb hadosztályok vagy azok részei a körülzárt magyar erők között voltak. A rendkívül heves – házról házra tomboló – küzdelem óriási veszteségeket okozott mindkét félnek. 1945. február 11-én Pfeiffer Wildenbruck német főparancsnok rádiótáviratban azt közölte a BALCK hadműveleti csoport törzsével, hogy a rendelkezésre álló erők a következők: „23 900 német, ebből 9600 sebesült; 20 000 magyar, ebből 2000 sebesült és 500 nyilas.”⁶² 1945. február 11-ig tehát 30 000 volt a magyar áldozatok száma. Közülük – a 2000 sebesültet leszámítva – 28 000 fő az „eltűntek”, valójában a halottak és a hadifoglyok száma. A harc hevesességét ismerve azonban nagyobb részük elesettnek tekinthető.

A február 12-i kitörés megpecsételte a Budán körülzárt erők helyzetét. A kitörő, feltehetően 45 000 német–magyar katona közül február 16-ig csak 624 – más források szerint 785 – főnek sikerült a német vonalakig eljutnia.⁶³

A magyar összveszteség tehát 50 000 katona, akiknek legalább egyharmada elesett. Ilyen rövid idő alatt ekkora veszteség a doni csata óta nem érte a magyar katonaságot.⁶⁴

Hitler kiemelt feladatnak tekintette Budapest védelmét. 1945. január folyamán három alkalommal is megpróbálta felmenteni a várost. Ezekben a harcokban csak gyenge magyar erők vettek részt – a 25. és a 23. gyaloghadosztály, illetve az 1. lovas hadosztály része –, ezért a veszteség is minimális volt, konkrét számadatok erről az időszokról már nem állnak rendelkezésre. 1945 februárjára a magyar honvédség létszáma az 1944 októberében nyilvántartott 1 100 000 főről 580 000 főre esett. A két létszám közötti különbségből a „véres veszteségek” nagyságára nem lehet következtetni. A leolvadt 500 000 fő túlnyomó része leszakadt, megszökött alakulatától. A még harcoló alakulatok áttekinthetetlen helyzetéről ad kitűnő képet Vajna nyilas belügyminiszter Szálasihoz intézett jelentéséből a következő adat: „az 1945. február 2-i razzia eredményeiről: ez alkalommal 995 katonaszökevényt, 2325 irányítás nélkül lézengő katonát, 4125 behívóparancsot megtagadott egyént, 64 fő munkahelyét elhagyó hadiüzemi munkást, 5 partizánt és 129 szökött munkaszolgálatost állítottak elő.”⁶⁵ Az 1944 novembere és 1945 februárja között „eltűnt” 500 ezer fő fele, tehát 250 ezer fő a Magyar Statisztikai Hivatal már említett hadifogoly tanulmánya szerint csapatától elszakadva szovjet fogságba esett. A maradék 200 ezernek feltehetőleg sikerült alakulatától a hadifogságot elkerülv

⁶¹ Tóth i. m. 206–207.

⁶² Uo.: 261.

⁶³ Uo.: 262.

⁶⁴ A szovjet források a német–magyar seregtestek veszteségét másként adják meg. A második világháború története X. kötetében (Bp., 1981.) pl. a 216., illetve a 217. oldalon a következő olvasható: „A fasisztáknak a főváros keleti részéért vívott harcban közel 36 000 halottjuk volt, és 63 000 katonájuk esett fogságba... Budán újabb 29 000 hadifoglyot ejtettek... A budapesti harcok folyamán összesen 188 000 ellenséges katona pusztult el, vagy esett fogságba.” A Budapesten körülzárt erők nagyságát ismerve, a fent említett számadatok irreálisnak tűnnek.

⁶⁵ Gázi József: Adatok és Dokumentumok a Szálasi-hadsereg történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1960. 2. szám. 228.

leszakadni. A három magyar hadsereg 1944. novemberi 27 hadosztályából 1945 januárjára 17 maradt, márciusban pedig már csak 8 hadosztály volt akcióképes állapotban. (3 hadosztály Budapest védelmében morzsolódott fel, további 6 pedig kivonás, ill. feltöltés alá került.)

A második világháború 1945. március 2-án meginduló utolsó nagy német támadásában aktívan csak két magyar sereget, nevezetesen a 25. és 7. tábori póthadosztály vett részt. Az egy hétig tartó német rohamok, valamint a március 15-én kezdődő szovjet ellentámadás ismét sok áldozatot követelt. A szovjet szakirodalom egyöntetűen állítja, hogy a márciusi hadműveletek során az ellenséges (német, magyar) erők 40 000 embert vesztek. ⁶⁶ Eme irreálisan nagy szám elfogadása esetén is csak néhány ezres magyar veszteségről beszélhetünk a hadműveletekben való minimális részvétel miatt.

Mindent egybevetve tehát a magyar honvédségnek 1944 novemberétől a háború végéig elszenvedett összvesztesége 50–55 ezer főre tehető. Ez a szám természetesen nem tartalmazza a hadműveleteken kívül fogságba esetteket. Nem áll távol ettől a feltételezéstől Adonyi Ferenc adata, aki 45 000 főben állapította meg az 1945-ös magyar veszteséget. ⁶⁷ Az ő adatainak megbízhatóságát nagyban növeli az a tény, hogy az 1941-re, 1942-re, 1943-ra és 1944-re vonatkozó veszteség számai majdnem teljesen megegyeznek az 1945 novemberében készített statisztikai kimutatásaival, amelyet magam is autentikusnak tekintek. Az 1945 februárjában katonaként számon tartott 580 000 főt a Magyar Statisztikai Hivatal jelentése is mint hadifoglyot említi. Számottevő véres veszteséggel tehát a statisztikusok sem számoltak 1945 februárja után.

Magyarország a második világháború hadműveleteiben tehát – az 1944. december 31-ig elszenvedett 256 431 főnyi vereséggel együtt – hozzávetőlegesen 300–310 000 katonát veszített. Ez a szám – mint azt már kifejtettem – nem tartalmazza a magyarországi harcok utolsó szakaszában egységtől lezakadt, lemorzsolódott, majd szovjet fogságba esett százazreket. A végleges veszteség, vagyis az elesettek száma 120 000 és 160 000 között lehet. Veszteségi sávom alsó határát súrolja Korom Mihály becslése, aki 125 000 főben állapítja meg az elesettek számát. ⁶⁸ Bármilyen magas is az elesett katonák száma, a magyar honvédség veszteségét felülmúlta a lengyel, a Tito vezette jugoszláv és a királyi román hadsereg vesztesége. Az 1944-es magyarországi lakosság számával megegyező 14 milliós Románia a háború kezdetétől 1944. augusztus 23-ig 624 000 katonát veszített. Közülük 71 000 a halott, 243 000 a sebesült és 310 000 az eltűnt. ⁶⁹ A nagyobb veszteség a második világháborúban való, a magyarnál sokkal aktívabb román részvétellel magyarázható.

A háborús szenvedésből a civil lakosság is kivette a részét. Magyarország német megszállása után megkezdődött az ország rendszeres bombázása. 1944 tavaszán és nyarán egyre gyakrabban jelentek meg nagy amerikai–angol repülőrajok, majd a front közeledtével a szovjet légierő is bekapcsolódott a nagyobb ipari körzetek bombázásába.

A Központi Statisztikai Hivatal 1945 júniusában készített felmérése szerint a trianoni területen levő 3121, adatot szolgáltató község, város közül 1024-et (32,8%) sújtottak légitámadások. „Ebből 847 község és megyei város (82,7%) 1–5 alkalommal, 85 (8,3%) pedig 6–10 esetben szenvedett légitámadást. További 29 (2,8%) 11–15 ízben, 20 (2,0%) 16–20 esetben, 43 (4,2%) pedig még 20 alkalomnál is többször kellett, hogy elviselje a szupererődök rettegett bombáinak pusztításait.” ⁷⁰ A legtöbbet szenvedett város Budapest volt, mely politikai és ipari központ volta miatt szinte minden támadási hullámba belekerült. Már az első, 1944. április 3-i bombázás is 1073 halálos áldozatot követelt. ⁷¹ Az áldozatok magas számának egyik oka a főváros lakosságának felkészületlensége volt.

⁶⁶ V. Gurkin: Magyarország felszabadítása. Voenno Isztorieszkij Zsurnal 1981. 4. szám. 65–71.

⁶⁷ Adonyi Ferenc: A magyar katona a második világháborúban. Klagenfurt, 1954. 104.

⁶⁸ Korom i. m. 3.

⁶⁹ G. Zaharia–G. Unc–P. Ilice–B. Iani: A román történetírás Közép- és Délkelet-Európának a második világháború előestéjén és a háború alatt betöltött szerepéről. Történelmi Szemle, 1973. 3–4. szám, 383. (3. jegyzet.)

⁷⁰ Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól, Magyar Statisztikai Szemle 1946, 1–6. szám. 16.

⁷¹ Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. (Szerk.: Horváth Miklós.) Bp., 1980. 571.

Sokan ui. légítámadáskor a szabadba menekültek, ahelyett, hogy az óvóhelyre mentek volna. A halálesetek és sebesülések nagy százaléka a szabadban tartózkodók soraiból került ki.

Április 12-én, 13-án és 16-án ismét bombák hullottak Budapestre. Májusban csak két légítámadás volt a főváros északkeleti része, Angyalföld, Újpest és Rákospalota ellen. A bombázások második nagy hulláma 1944 júniusában volt. Augusztusban „szünet” következett, majd szeptemberben ismét nyolc légítámadást intéztek Budapest ellen. „December 2-tól kezdve a légiveszélyt már nem is jelezték, a zavarórepülést (ha négy-nél kevesebb gépről volt szó) csak a rádió mondta be; kisriadót rendeltek el, ha tizenkettőnél kevesebb gép repült a város fölé (ezalatt nem szűnt meg a járműforgalom); óvóhelyre csak a nagyriadók (tizenkettőnél több gép megjelenése esetén) kellett menni.”⁷²

A bombázások következtében meghalt budapestiek pontos száma ismeretlen. Egyedül Snyder Árpád kíséri meg a veszteségek számbavételét. Ő Budapest 1943. és 1944. évi halálozási adatainak összehasonlításából 6500 halálos áldozatra következtetett.⁷³ Ez a szám azonban aligha fogadható el. Snyder ugyanis nem vette figyelembe, hogy 1944-ben nemcsak a légítámadások, hanem a fronton levő budapesti illetőségű katonák halála, valamint a nyílasok széles körű embervadászatai folytán is nőtt a halandóság. „A Náci és Nyílas Rémtettek kivizsgálására alakult Bizottsághoz 1945. április végéig – a hiányos iratanyag szerint – összesen 1630, zsidónak tekinthető budapesti lakos nyílasok általi... kivégzését jelentették be.”⁷⁴

A vidéki városok lakossága szintén sokat szenvedett, különösen a Nyugat-Dunántúl és a délkeleti országrész. Győrről a bombatámadások 574 embert öltek meg.⁷⁵ A soproni áldozatok száma is 500 fölött volt,⁷⁶ 423-an haltak meg Szombathelyen.⁷⁷ A Szegedet ért légítámadásoknak 116 halottja volt.⁷⁸

A polgári lakosság legsúlyosabb veszteségeit azonban a földi harcok okozták. A Központi Statisztikai Hivatal 1945. júniusi felmérése szerint „az adatszolgáltató 3121 község és megyei város közül 1617 (51,8%) állott több-kevesebb ideig ostrom alatt, de ezeknek 29,1%-a csupán egy napig, s ezekkel együtt 60,7%-uk egy hétnél rövidebb idő alatt átesett a földi harcokkal járó súlyos megpróbáltatásokon. 273 községben és megyei városban (16,9%) két-három hétig, 362-ben pedig (22,4%) egy hónapnál is hosszabb ideig tartott az ostrom. A három hónapot meghaladó ideig ostromlott helységek száma (139) 8,6%-át teszi a földi harcoktól szenvedett községek és megyei városok összes számának, de Fejérben 45,9%-ra, Somogy vármegyében pedig 57,3%-ra emelkedik az illető vármegye összes ostromlott községeihez képest.”⁷⁹

A legsúlyosabb veszteségeket mégis Budapest népe szenvedte el. Több, mint hat héten át volt harctér a főváros területe. A kíméletlen harc nemcsak a katonák, hanem a polgári lakosság soraiból is bőségesen szedte áldozatait. A halálozások havonkénti alakulásában január hó mortalitási indexe emelkedik ki: 172,8%. Erre a hónapra esett a harcok súlypontja, s így naponként átlagosan több, mint 400 ember halt meg.⁸⁰ A halálozások területi megoszlása jól mutatja a harcok hevességét. A budai oldalon háromszor annyian vesztették életüket, mint Pesten. A Központi Statisztikai Hivatal egy 1945-ös jelentése szerint 8568 volt a háborús halálesetek száma.⁸¹ A főváros polgármestere által 1946 tavaszán a párizsi békekonferenciára készülő magyar delegáció számára készített statisztikai kimutatás 7121 főben állapítja meg az ostrom alatt „kifejezett hadművelleti tevékenységnek

⁷² Budapest története. i. m. 571.

⁷³ Snyder i. m. 3.

⁷⁴ Források Budapest múltjából 3. kötet. Források Budapest történetéhez 1919–1945. (Szerk.: Szekeres József.) Bp., 1972. 569.

⁷⁵ Dávid Lajos: A népi demokratikus forradalom Győr-Moson megyében. 1945–48. Kiadta a Győr-Sopron megyei Tanács VB. 9–10.

⁷⁶ Dr. Németh Lajos: Sopron könnyes véres dátumai, Kézirat, 323.

⁷⁷ Papp János: Légítámadások Szombathely ellen. Vasi Szemle, 1975. 227.

⁷⁸ Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1944–45. (Szerk.: Rácz János.) Szeged, 1970. 33.

⁷⁹ Tájékoztató gyorsfelvétel, i. m. 16.

⁸⁰ Városi Szemle, 1945. 1. szám, 54–55.

⁸¹ Uo.

tulajdonítható” veszteséget.⁸² A két szám közötti durván 1000 fős különbség valószínűleg a „háborús halálesetek”, ill. a „kifejezett hadművelleti tevékenységnek tulajdonítható veszteségek” elnevezésű kategóriák különböző tartalmú értelmezésére vezethető vissza. Ez a 8000 fős veszteség természetesen nemcsak budapestieket foglalt magába, hanem számos, más városból, községből, a háború korábbi szakaszában ide menekült honpolgárt is.

A már idézett KSH kimutatás tartalmazza az egyetlen hozzáférhető adatsort az ország egész civil lakosságának veszteségét illetően, egyesítve a légítámadások és a földi harcok áldozatainak számát. Ezek szerint a háború Fejér megye lakosságából szedte legtöbb áldozatát, ahol 3940-en haltak meg. A második helyen levő Borsod-Abaúj-Zemplén megye vesztesége Miskolccal együtt 2111 fő. Az eredeti összesítésben Borsod, Abauj és Zemplén még külön megyeként szerepelnek. Nem sokkal kisebb veszteséget szenvedett Veszprém (2059) és Komárom (1942) megye.

Ezeknek az adatoknak a megbízhatóságát alátámasztják az újabban írt helytörténeti munkákban itt-ott felbukkanó veszteségi adatok. Sopron város veszteségét Dr. Németh Alajos, a KSH táblázathoz hasonlóan ugyancsak nagyjából 1000 főre teszi.⁸³ Molnár Gabriella Székesfehérvár háborús éveiről írt tanulmányában 714 halálesetről ír,⁸⁴ míg a KSH táblázatban 700 fő szerepel. A szombat-helyi áldozatok számát Papp János 423 főben állapítja meg, míg a táblázatban 450 fő szerepel.⁸⁵ A Veszprém és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékre vonatkozó legutóbb közölt adatok pontosan meg-egyeznek a KSH jelentésében levőkkel.⁸⁶

Az ország egészére vonatkozó összesített adat azonban csak a KSH felmérésében szerepel. Ezek szerint 44 490-en vesztették életüket háborús cselekmények, légítámadások és a földi harcok következtében. Ez a szám azonban nem tartalmazza a háborús többletveszteséget, amely az ostrom utáni rendkívül nehéz életkörülményekből adódott. A kevés és rossz minőségű élelmiszertől, a gyorsan terjedő járványos és egyéb betegségektől, a higiénia hiányától másfélszer-kétszer annyian haltak meg, mint a fegyverektől. Jól mutatja ezt Budapest példája, ahol 8568 háborús haláleset mellett 1945 tavaszán 12 000-rel többen haltak meg betegség következtében, mind 1944 hasonló időszakában.

A háború polgári áldozatainak száma – a többlethalandóságot figyelembe véve – 80–100 000 fő körül mozoghat. Korom Mihály többször idézett tanulmányában 28 000 főben állapítja meg Budapest veszteségét, és 16 000 főben a vidékét. A számszerű összeg tehát a KSH jelentéséhez hasonlóan 44 000, de az összetevők különböznek. Budapest kapcsán Korom olyan forrást használhatott – a forrásmegjelölés itt is hiányzik –, mely a háborús többlethalandóságot is magában foglalja. A vidék 16 000 fős vesztesége viszont, a harcok hevesességét ismerve, kevésnek tűnik. A 80–100 000-es veszteség csak a trianoni területre vonatkozik. Az újból elcsatolt országrészek háborús áldozatainak száma ismeretlen. Feltehető azonban, hogy a front gyors előrehaladása következtében a polgári veszteség csekély volt ezeken a területeken. Bácska, Észak-Erdély és Dél-Szlovákia lakosságát az utódállamok fegyveres bandái tizedelték. Pontos adatok nem állnak rendelkezésre terrorcselekmények áldozatairól, de számuk több ezerre tehető.⁸⁷

A katonaság és a polgári lakosság veszteségét egybevetve a háborúban részt vett 14 milliós Magyarország lakosságából 220–260 000 esett a harci cselekmények áldozatául. Mivel a harcok súlypontja és a népesség több mint kétharmad része a jelenlegi területen összpontosult, a 220–260 000 fős népességcsökkenés döntő részben az 1945-ös Magyarországot sújtotta.

⁸² Zinner Tibor: A Horthy Magyarország fasiszta maradványainak felszámolása az 1950-es évek második felében, különös tekintettel az ország fővárosára. Kézirat.

⁸³ Németh Alajos i. m.

⁸⁴ Molnár Gabriella: Hogyan hatott Székesfehérvár életére a második világháború. Fejér megyei Szemle, 1975. 1. szám. 169.

⁸⁵ Papp János: Légítámadások Szombathely ellen. Vasi Szemle, 1975. 1. sz. 227.

⁸⁶ Veszprém megye fejlődése, 1945–70. (Szerk.: Beszteri Béla.) Veszprém, 1970. 13. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. (Felelős szerk.: Varga Gáborné) Miskolc, 1970. 173.

⁸⁷ Sulyok Dezső: A magyar tragédia, I. rész. A szerző kiadása. 1954. 156–157. Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája. 1945–1947. Bp., 38.

A harci cselekményektől függetlenül – Randolph Braham adatai szerint⁸⁸ – 450–500 000 zsidó halt meg a koncentrációs táborokban. Közülük 200–250 000 a trianoni területről származott. Velük együtt a 14 milliós – négyszer megnagyobbodott – Magyarország 700 000, míg a trianoni terület lakossága megközelítőleg 480–500 000 főt veszített.

A cigány áldozatok és a hadifogságból vissza nem tértek ezrei tovább növelik hazánk második világháborús veszteségét.

⁸⁸ *Braham Randolph: The destruction of Hungarian Jewry. A documentary account 1–2.* kötet, New York. 1963. Függelék.

LIPCSEY ILDIKÓ

A romániai Magyar Népi Szövetség 1944–1948.

A Magyar Népi Szövetség megalakulása

Az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkelést követően Constantin Sănătescu tábornok katonai-szakértői kormánya, mely a négy pártot egyesítő Nemzeti Demokrata Blokkra támaszkodott, bejelentette, hogy visszaállítja a demokratikus rendszert, és biztosítja az ország részvételét a németellenes háborúban. Szeptember 12-én Moszkvában aláírták a fegyverszüneti egyezményt.

A kormány programja csak a háborúból való kilépésre vonatkozott. A két baloldali (Kommunista és Szociáldemokrata) és a két történelmi (Nemzeti Liberális Párt, Nemzeti Parasztpárt) a következőkben értett egyet: a fegyverszüneti feltételek betartása, az árak stabilizálása, a fasiszta és szélsőjobboldali elemek eltávolítása, az 1923-as alkotmány visszaállítása, Észak-Erdély visszacsatolása Romániához. Kérdés volt azonban, milyen méretű legyen a demokratikus átalakulás, milyen mértékben nyúljanak bele az ország gazdasági és társadalmi struktúrájába, s nem utolsósorban, ki vezesse az országot e változások idején. Jogfolytonosság kösse-e össze a régi és az új Romániát, azaz, ki legyen a hatalom? Ilyen körülmények között nem lehetett tartós együttműködésre számítani a kormányt alkotó pártok között. A kortárs politikusok, pártemberek, valamint a szakértők véleménye csaknem teljesen megegyezik abban, hogy mind az 1944. augusztus 23.–1945. március 6. közötti periódusban, amelyet egy demokratikus kormány megteremtéséért vívott küzdelem jellemez, mind az 1945. március 6.–1948. február közötti szakaszban, amikor győzött a népi demokratikus forradalom a romániai magyarság és az őt képviselő Magyar Népi Szövetség, a román baloldal, a román kommunista párt első számú szövetségesének számított.

A Nemzeti Parasztpárt új programja végső célként a román parasztállam megteremtését jelölte meg, s ezt Iuliu Maniu vezetésével kívánta elérni.¹ A Nemzeti Liberális Párt s a párt nagy örege, Constantin I. C. Brătianu, az ország berendezkedésének modelljét a jövőben is a nyugati demokráciában látta.² A két történelmi párt elismerte bizonyos mérsékelt társadalmi reformok szükségességét, s a maga módján kereste a megoldást a nemzetiiségi kérdésben is. Ez utóbbira a Nemzeti Parasztpártnak volt árnyaltabb, ugyanakkor szélsőségesebb elgondolása: voltak, akik az 1918-as gyulaféhevári határozatok alapján álltak, mások a kitelepítésben vagy a lakosságcserében látták a végleges megoldást, néhányan a kollektív felelősségre vonást az erdélyi magyarokra is ki akarták terjeszteni. Ez utóbbi álláspont nagy publicitást kapott a parasztpárt napilapjában. Sorozatos támadást intéztek a baloldali Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) ellen, vezetőit a horthysta-revizionista politika képviselőivel vették egy kalap alá, s kétségbe vonták, hogy a romániai magyarság valóban ki akarja venni a részét az ország újjáépítéséből.³ Ezzel szemben a Román Kommunista Párt (RKP) napilapja, a *Scînteia* rámutatott arra, hogy „a reakciós elemek a demokrácia álarcába burkolózva szennyes sajtóhadjáratot indítanak, amelyben az egész magyar népet felelősnek állítják be”. A párt nemzetiiségi szakértője, Vasile Luca megállapította: „nem lehet felelőssé tenni a magyar népet a hitleristák tettei miatt . . . a román sovinizmus tegnapi jelszava: le a zsidókkal! ma: le a magyarokkal!”⁴ Grigore Preoteasa szerint „a múlt rendszer politikai gárdájának

¹ Dreptate, 1944. augusztus 27.

² Viitorul, 1944. augusztus 30., 31., szeptember 7., 20.

³ Dreptate, 1944. szeptember 25.

⁴ Népi Egység, 1944. október 26.

néhány képviselője a magyar népet összetévesztette a magyar uralkodó osztállyal, s mindezt azért, hogy megindokolják a magyar nép elleni terrorakcióikat...⁵

Az RKP és az 1944. október 12-én megalakított Országos Demokrata Arcvonal azért szorgalmazta a koalíciós kormány kibővítését a baloldallal, mert annak csak a kiugrásra volt programja, mert a kibocsátott törvények és rendeletek végrehajtását – pl. az államapparátusnak a fasiszta elemektől való megtisztítására vonatkozó törvényét – több helyen szabotálták, nem hoztak hatályos rendszabályokat a gazdasági nehézségek, a drágaság leküzdésére, s mindezt tetézték a nemzetiségi feszültségek. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) figyelmeztette a kormányt a bal- és jobboldal által felváltva szervezett utcai megmozdulások, valamint a Maniu-gárdisták front mögötti akciói miatt. Ezekről a Bizottság azokból a jegyzőkönyvekből értesült, amelyeket a MADOSZ juttatott el hozzá. A szárazajtai, csikszentdomokosi, egeresi vérengzések, éppúgy, mint a bécsi döntés után bevonult magyar csendőri és katonai alakulatok ippi, ördögkúti gyilkosságai országos felháborodást váltottak ki, és a Szovjetunió illetékes vezetői arra az elhatározásra jutottak, hogy Észak-Erdélyben mindaddig, amíg Romániának nem lesz a rendet, a demokráciát, a nemzetiségek egyenjogúságát garantáló kormánya, minden hivatalos román tevékenységet felfüggesztenek, és bevezetik a szovjet katonai közigazgatást.⁶

A figyelmeztetés kényszerítő hatására Sănătescu november 4-én átalakította kormányát. 19 tagjából 7 az Országos Demokrata Arcvonalhoz (ODA) tartozott, és Petru Groză nevezték ki a minisztertanács elnökhelyettesévé. (Groza 1935 szeptemberében az Ekésfront nevű parasztpárt vezetőjeként szövetségre lépett a MADOSZ-szal, elindítva ezzel a romániai népfrontmozgalmat, majd 1940–41-ben a vaskardisták hatalomra kerülése után Magyarországon talált életmentő menedéket.) Továbbá az ODA öt jelölte Románia jövődő demokratikus kormányának vezetőjévé.

A kormányválság azonban folytatódott, mert a kormány felfüggesztette az új prefektusok és főispánok kinevezését, s a tisztogatást is szabotálta. A polgári pártok, így a liberális párt is a helyzet kiéleződéséért a MADOSZ-t és a „trockisták manőverezését” tették felelőssé.⁷ Végül 1944. december 6-án megalakult a németellenességéről ismert Rădescu tábornok kormánya, mely a demokratizálást és földreformot közvetlenül a háború utáni idők feladatának tekintette.

Észak-Erdélynek Romániához való csatlósát – legalábbis a béketárgyalásokig – a SZEB egy, a demokratikus fejlődést garantáló kormány működéséhez kötötte, amelynek a tényleges nemzetiségi egyenjogúságot biztosító politikájához nem fér kétség. Nemzetközi nyomásra már Sănătescu második kormánya idején létrehozták a nemzetiségi minisztériumot, élén Vlădescu-Răcoasa professzorral, egyik munkatársa a magyar Cziko Nándor lett. A Rădescu-kormány által 1945. február 7-én közzétett Nemzetiségi Statútum⁸ – kidolgozásában a dél-erdélyi magyarság képviselői is részt vettek – kimondta minden román állampolgár egyenlőségét; biztosította az anyanyelv használatát az gazdaságszolgáltatásban és közigazgatásban ott, ahol a lakosság legalább 30%-a nem román anyanyelvű, s előírta, hogy az ilyen helységeken az utcák nevét két nyelven kell feltüntetni. A Statútummal kapcsolatban az észak-erdélyi magyar politikusok és értelmiségiek kifogása az volt, hogy az teljesen jogfosztott dél-erdélyi magyarság szemléletét tükrözi.⁹ A dél-erdélyiek pl. beérték volna egy magyar tanszékkal a kolozsvári egyetemen; az észak-erdélyiek viszont az 1920. előtti és az 1940–44. közötti állapot alapján önálló magyar egyetemet igényeltek.¹⁰

⁵ România Liberă, 1944. november 15.

⁶ Petru Groza: Reconstrucția României. Discursuri politice, conferințe și interviuri. 1944–1946. București, Viața Literară, 1946. Graiul Nou, 1944. november 16., Arhiva C.C. P.C.R. fond 103, dosar 8578/1944., România în anii revoluției democrat-populare. 1944–1947. Buc. Ed. Politică, 1971.

⁷ Viitorul, 1944. november 22.

⁸ A nemzetiségi politika három éve a demokratikus Romániában. Bukarest, Nemzetiségi minisztérium kiadv. 1948.

⁹ A nemzetiségi egyenjogúságának útján. A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában. (1944. szeptember 2.–1948. április 13.) Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal. p. 1983. 38.

¹⁰ Az 1945-ben megnyílt Bolyai Egyetem önállósága csak 1958-ban szűnt meg.

Az a különbség, amely 1934–1940 között jellemző volt a MADOSZ észak- és dél-erdélyi szervezetére (előbbi a haladó értelmiség, utóbbi a kommunista párt szervezete volt) továbbért 1940–1944 között, és bizonyos szempontból elmélyült, a jogutódja, a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) 1953-as feloszlataáig terjedő időben. Kacsó Sándor, a MNSZ 1947–53. közötti országos elnöke rámutatott, hogy a magyarság politikai, gazdasági és kulturális szervezete 1944 után megőrizte az alig 250–300 főből álló MADOSZ baloldali irányát, de átvette a pártok 1938-as feloszlataása után létrehozott Magyar Népközség tömegbázisát, székházát, és igazi népi-nemzeti tömegszervezetté a román kommunista párt irányítása alatt vált.¹¹

Bár Antonescu Romániájában élő magyarság számára is felszabadulást jelentett 1944. augusztus 23-a – mint Kacsó is hangsúlyozottan aláhúzza – mégsem szűntek meg a hatósági önkényeskedések a magyarokkal szemben. 1944 decemberében még érvényben volt az a rendelet, mely megtiltotta a magyar nyelvű levelezést és a MNSZ egyik vezetője, Csákány Béla ügyvéd megdöbbenve láthatta, hogy a hosszúfalusi rendőrőrsön 1944 novemberében még Antonescu képe volt kifüggesztve. A volt rendszert képviselő hatóságok – a belügyi tárca sokáig az NPP kezén volt –, az esetleges észak-erdélyi kilengések ellensúlyozására túszoikat szedtek a magyar értelmiségiek, kommunisták, szociáldemokraták, Nansen-útlevéllel rendelkezők, a romániai és a magyarországi katonai behívásnak eleget nem tevők közül, de azok köréből is, akik nem voltak hajlandók ortodox hitre térni és nevüket románra cserélni. Az MNSZ napilapja, a Népi Egység, valamint a Scnteia és a Drum Nou több drámai beszámolót közölt a hídvégi és a földvári „haláltáborok”-ról. Méliusz József szerint 50–60 000 magyart zártak az internáló- és munkatáborokba. Az internálás időtartamát így állapították meg: 1.) románok, cigányok, oroszok 2 hónapra; 2.) szerbek, szlovákok, zsidók 4 hónapra; 3.) magyarok, bolgárok korlátlan időre.¹² Kurkó Gyárfás 1945. február 17-én a miniszterelnökségnek küldött táviratában tiltakozott amiatt, hogy „a román hatóságok Észak-Erdélyből igen sok békés lakost letartóztattak, hadifogolynak nyilvánítottak, és jogtalanul elhurcoltak. Ezek az ország különböző táboraiiban a legembertelenebb bánásmódban részesülnek... E táborokban uralkodó állapotok a fasiszta haláltáborokra emlékeztetnek, nagyobb mértékben, mint a hírhedt munkatáborok. Tervszerű merénylet ez az együtt élő népek demokratikus összefogása ellen.”¹³ Zaklatásnak voltak kitéve az MNSZ vezetői és tagjai is. Így Majláth faluban 1945. január 3-án több mint 50 MNSZ tagot tartóztatott le a helyi parasztpárti csendőrség, akiket a szovjet katonai parancsnokság szabadított ki.

Ilyen körülmények között kezdtek hozzá a betiltott MADOSZ újraszervezéséhez Dél-Erdélyben Kurkó Gyárfás, az 1937-ben megválasztott elnök, Szemlér Ferenc író, Csákány Béla ügyvéd és Bányai László tanár. Kiáltványban szólították fel a Romániában élő magyarokat, hogy csatlakozzanak a MADOSZ-hoz, amely „... mindvégig megalkuvás nélküli harcot folytatott a magyar néptömegeket kisémmző fasiszta diktatorikus rendszer ellen, a szabadságért, a nemzeti jogegyenlőségért”, bírta a román demokrácia legkiválóbbjai támogatását, és elítélte a revizionista politikát.¹⁴ Egy másik kiáltványban Magyarország népéhez fordultak: fordítsa fegyverét Hitler és kiszolgálói ellen, mert „csak így kerülheti el, hogy a magyar nép a szövetséges nemzetek ítélőszéke előtt a hitleri gáztettekért közös bánásmódban részesüljön”.¹⁵

Az 1944. október 16-ra Brassóba összehívott országos értekezleten alakult át a MADOSZ Magyar Népi Szövetséggé. Megválasztották az 5 tagú vezető testületet Kurkó Gyárfás, Cziko Nándor, Bányai László, Csákány Béla és Dávid Sándor személyében. A 27 tagú Intéző Bizottság feladata a mozgalom megszervezése, a szervezeti szabályzat kidolgozása és az első országos kongresszus előkészítése volt. Az MNSZ kimondta, csatlakozik az ODA kormányprogramjához, támogatja a román kommunista párt politikáját. Az RKP ui. már a két világháború között megnyugtató megoldást ígért a nemzetiségi kérdés megoldására, nem fogadta el a versailles-i békerendszert, és a

¹¹ Kacsó Sándorral beszélget Molnár Gusztáv. „Egyeztettem az álláspontokat.” – Forum, 1981. december 6. 18.

¹² Méliusz Józseffel beszélget Molnár Gusztáv. „Vallani egyre csak vallani.” – Forum, 1983. március 20–21.

¹³ Népi Egység, 1945. február 17.

¹⁴ Déli Hírlap, 1944. október 7.

¹⁵ Szemlér Ferenc: Harc szélmalmokkal. Bukarest, Eminescu K. 1979. 8–11.

nemzeti önrendelkezés alapján állt. A decemberi brassói és bukaresti nagygyűlésre teljes egészében kiforrott az MNSZ politikai irányvonala, amelyhez Kurkó egész működése alatt ragaszkodott. Ennek lényege az volt, hogy a romániai magyarság tevékenyen ki akarja venni részét az ország előtt álló feladatok megoldásából, de küzdeni fog jogaiért, mivel Erdély és egész Románia demokratikus felépítése csak a nemzetiségek teljes jogegyenlősége alapján képzelhető el, ígéretet tett arra, hogy végrehajtsa a magyar intézmények megtisztítását a fasiszta elemektől, s számít minden, demokráciának elkötelezett emberre, bármilyen szervezet, párt tagja.

Észak-Erdélyben is szerveződni kezdtek a demokrácia erői. Józsa Béla, a Békepárt észak-erdélyi titkárságának vezetője már 1943 nyarán felvette a kapcsolatot az Erdélyi Párt vezetőjével, Mikó Imrével, egy antifasiszta függetlenségi front kialakítása érdekében. Erről tanácskoztak 1943 ősze és 1944 májusa között a Független Kisgazdapárt észak-erdélyi csoportja összejövetelein Kolozsváron is. Ezekről a megbeszélésekről Vita Sándor, Mikó Imre, Demeter Béla rendszeresen tájékoztatta Teleki Bélát, az Erdélyi Párt elnökét, aki a román átállás után vált döntő tényezővé. Ő és a baloldali képviselői, Jordáky Lajos, Csögör Lajos, Demeter János, Kovács Katona Jenő, Balogh Edgár egyetértettek abban, hogy a háború okozta szenvedések megrövidítése érdekében mielőbb szükség van a fegyverszüneti egyezmény megkötésére.¹⁶ Szeptember 12-én a legszélesebb társadalmi alapon alakult meg az Erdélyi Tanács, amelynek memoranduma lényegében ezt az óhajt tükrözte vissza. A szeptember 8-i minisztertanács ülésén Teleki Béla kijelentette: „Erdélyben mindenki meg van győződve, hogy a játszma elveszett . . . Ezt a háborút a németek is és mi is elvesztettük . . . Az erdélyieknek csak egy lehetőségük van a megmaradásra, ha baloldali orientációt vesznek fel.” Az Erdélyi Magyar Tanács (EMT) memorandumát Teleki Géza adta át a kormánynak. Ezt követően Kolozsváron az EMT megszervezte a rend fenntartására a civil és munkásgárdákat, részt vett a politikai foglyok kiszabadításában, támogatta a hadseregbe szóló behívás szabotálását. Az Erdélyi Párt vezetősége is komoly segítséget nyújtott abban, hogy felfegyverezzék a munkásgárdákat, s megakadályozzák az üzemek, klinikák kiürítését és leszerelését, biztosítva a magyar katonai alakulatok eltávozását. Tevékenysége a szovjet csapatok bevonulása után szűnt meg, illetve azt az 1944. október 21-én alakult Észak-Erdélyi Demokrata Bizottság folytatta. 1945. március 13-ig ez kormányozta Észak-Erdélyt román–magyar vezetéssel, szovjet katonai irányítás alatt, majd 1945 júniusában beolvadt az MNSZ-be.

Az Észak-Erdélyi Demokrata Bizottságban és Végrehajtó Bizottságban minden párt és szervezet képviseltette magát (az RKP, az SZDP, az Ekésfront, a MADOSZ, az Antihitlerista Zsidó Szövetség, az Egységes Szakszervezet), tisztségei betöltésénél szigorúan figyelembe vették a nemzeti arányokat. Teofil Vescan, Csögör Lajos, Demeter János és Vasile Pogăceanu személyében új városi vezetőtestület alakult. November 1-én 5 tagú bizottság kezdte meg Kolozsváron a tisztviselők, alkalmazottak múltbeli magatartásának felülvizsgálatát, november 9-én egy 26 tagú bizottság vette át a közrend, a közellátás, a közmunka biztosításának feladatkörét. December 1-től egy sor szakbizottság (munka- és közellátási, közoktatási, jogügyi, kulturális, agrárbizottság) működött. Ezek decemberi gyűlésein olyan problémák kerültek napirendre, mint a magyar tankönyvek használata, a Romániával való gazdasági kapcsolat felvétele, az utak helyreállítása a szállítás folyamatos biztosítására, Erdély jövőbeli státusa.

Míg a dél-erdélyi magyarok képviselői azt szorgalmazták, hogy az intervallum idején Erdély a Romániával való csatlakozás zavartalan végrehajtására készüljön fel, s hogy az ODA programját iktassák be, az MNSZ alakuljon át, Észak-Erdélyben többen amellet foglaltak állást, hogy a jövő óta annak az önkormányzati rendszernek a folytatása kell legyen, amely 1944. október 21-vel kezdetét vette. Ugyancsak számottevő volt azoknak a száma, akik a szovjet–román fegyverszüneti szerződés 19. pontjára hivatkozva úgy vélték, nem kell elébemenni az eseményeknek, hiszen a béketárgyalások állapítják meg a végleges határt a két ország között. Az átmeneti állapotot találóan írta le az autonomista tendenciát, illetve Európa föderatív átszervezésének gondolatát támogató Erdély című lapban Dánér Lajos: „A jelen pillanatban még nem tudjuk, hogy a Szövetségek hogyan és

¹⁶ Vita Sándorral beszélget Pomogáts Sándor. „Az 1944. őszi erdélyi háborúellenes mozgalmról.” – Tiszatáj, 1981. 10. nr. 53–56., *Demeter János: Századunk sodrában*. Bukarest. Kriterion Kiadó, 1975., *Bokor Péter: Végjáték a Duna felett*. Interjúk egy filmsorozathoz. Bp. RTV-Minerva–Kossuth K. 1982. 220–225.

miképpen akarják elrendezni a közép-európai kérdést. Annyi azonban bizonyos, hogy a nacionalizmusban túlfutott és a nacionalizmusban tomboló kisállamok mint olyanok megszűnnek, s helyükbe vagy egy egységes európai, vagy több gazdasági és érdekközösségi nagyobb tömb lép életbe, vagy tömbök, s ezek között elmosódnak a régi értelemben vett országhatárok, melyeknek legfőljebb közigazgatási jelentőségük lesz.”¹⁷

Az 1945. február 7-i Nemzetiségi Statútum nyilvánosságra hozatala után az Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottság egy Vasile Pogăceanu aláírásával jelzett főispáni rendelet közzétételével kívánta kifejezésre juttatni, annak mely pontjaival nem ért egyet. Amellett is állást foglalt, hogy Erdély hivatalos nyelve a román és a magyar legyen.

A február elején ülésező szakbizottságok részt vettek annak a memorandumnak a kidolgozásában, amelyet a román kormány jövőendő elnökének kívántak átadni. A hónap 19-én megjelenő újságcikkek „határozott Észak-Erdély parlamentje” címmel tették közzé a Végrehajtó Bizottság döntését, miszerint az erdélyi magyarság elfogadja az ODA jelöltjét, Petru Grozát Románia első demokratikus kormánya élére. Mezei Lajosnak, a MADOSZ egyik vezetőjének szavai híven fejezték ki a magyarság várákozását és reményességét a Groza-kormány iránt: ezentúl „Romániában a demokrácia nemcsak a románoknak adja meg a jogot, hanem a velük együtt élő magyar kisebbség, tehát számunkra is”.¹⁸

A Magyar Népi Szövetség a Groza-kormány idején

Az MNSZ első kongresszusa és kezdeti tevékenysége

1945. március 6-án Romániában véget ért a kormányváltás, a Groza-kormány, amelyben szembevető volt a történelmi pártok háttérbe szorulása, letette az esküt. Petru Groza első kormányfői ténykedéseként táviratban kérte a Szovjetunió kormányát a román közigazgatás észak-erdélyi visszaállítására. Sztálin választávirata így hangzott: „... Tekintettel arra, hogy az új román kormány, amely most vette át az ország kormányzását, felelősséget vállal Erdély illő rendjéért és nyugalmáért, és biztosítja a nemzetiségek jogait, valamint a front szükségleteit ellátó összes helyi intézmények szabályos működését, a szovjet kormány elhatározta, hogy eleget tesz a román kormány kérésének, és az 1944. szeptember 12-én aláírt Fegyverszüneti Szerződésnek megfelelően beleegyezik a román kormány adminisztrációjának Erdélybe való bevezetésébe.”¹⁹ Ezt szentesítette a március 13-án Kolozsváron megtartott minisztertanácsi ülés, amelyen a kormány tagjain kívül részt vettek Mihály király, valamint a pártok, az MNSZ és a SZEB képviselői. Groza román és magyar nyelvű beszédében azt ígérte, „a demokratikus Románia minden állampolgárának, így a magyar népnek is, szülőanyja lesz”. Az Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottság memorandumát Teofil Vescan professzor nyújtotta át Grozának. Ebben kérte a kormányt, ismerje el az addigi közigazgatást, és a Bizottság tanácsadó testületként tovább működhessen. Demeter János 70 oldalas felterjesztése a sajátos magyar vonatkozású kérdéseket tartalmazta.

A Groza-kormány első tette a földreform végrehajtása volt. 1 468 000 hektár 50 holdon felüli földbirtokot sajátítottak ki, 918 000 föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező földműves összesen 1 109 000 hektár földet kapott. 150 000 hektárt 80 597 nemzetiségi paraszt között osztottak szét. Ez, mint az MNSZ feljegyzéseiből kitetszik, messze alatta maradt a jogos igényeknek.

Az ország súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött, ezt Groza is elismerte az Ekésfront júniusi kongresszusán. A jóvátétel 55%-a, 227 millió dollár, 1946–47 között az ország költségvetésének 37,5%-át, 1947–48 között 46,6%-át és a nemzeti vagyont 14–15%-át tette ki. Májusban határozták el, hogy a helyi problémák megoldására minden megyében tanácsadó testületet hoznak létre a különböző pártok szakértőiből, s az RKP októberi kongresszusa után felállították a legfelsőbb Gazdasági

¹⁷ Erdély, 1944. december 11.

¹⁸ Népi Egység, 1945. február 13.

¹⁹ Orosz–román fegyverszüneti egyezmény – Groza Péter és Sztálin (Joszif) marsall táviratváltása. – Orosz–román fegyverszüneti egyezmény. Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum, 1945. 5–6.

Tanácsot. A szélsőjobboldal kivételével valamennyi párt és csoport egyetértett a gazdasági és társadalmi stabilizálással, de a végrehajtás módját és eszközét tekintve eltérőek voltak a nézetek. Petru Groza egyetértett a kommunista párt azon elképzelésével, hogy az Ekésfronttal kiszorítják a hatalomból a Nemzeti Parasztpártot, kormánykoalíciójában azonban fontos szerepet szánt a többi párt haladók, felkészült szakemberének. A stabilizáció folyamatában döntő szerepet játszó RKP nem volt egységes, ellentétek feszültek a hazai (Gheorghiu Gheorghe-Dej, Lucrețiu Patrascanu) és a moszkvai csoport között (Ana Pauker). Egyelőre Ana Pauker elgondolása érvényesült, hogy ti. a békétárgyalásokig együtt kell menni a többi párt demokratikus elemeivel, hangsúlyozva, hogy a bizonytalanság oka a polgári pártok magatartásában rejlik, s őket lejáratva kell készülni a hatalomátvételre. A két polgári párt nem rejtette véka alá azt a nézetét, hogy a Groza-kormány nem a román nép többségét képviseli, és diktatúrára törekszik. Truman rádióbeszédét kihasználva – mely szerint Romániában, Bulgáriában és Olaszországban igazi demokráciára van szükség – Mihály király kijelentette a SZEB képviselői előtt, hogy amennyiben nem egészítik ki a kormányt az NPP, az NLP és az SZDP vezetőivel, bojkottálni fogja azt. A nyugati országok azt szerették volna, ha Maniu váltja fel Grozát a román kormány élén. (Maniu a német kapituláció után nyíltan kérdésessé tette a szovjet csapatok jelenlétének jogosságát Romániában.) Nyugati nyomásra a SZEB a december 16–21-i moszkvai értekezlete attól tette függővé a rendszert elismerését, ha a román kormányba bevonják az összes demokratikus és antifasiszta párt képviselőjét. Végül kompromisszumos megoldás született: Maniu helyett Emil Hațieganu, Brătianu helyett Mihai Romniceanu került be a kormányba. A pártok harcát figyelembe véve nem túlzott a román baloldali politikusok nézete, hogy az ország legstabilabb pontja Erdély, mégpedig a magyarság türelmes magatartása miatt.

Több hónapos előkészület, valamint az MNSZ vezetőségének kéthetes erdélyi tanulmányútja után Kolozsvárról 1945. május 6–12 között került sor a Magyar Népi Szövetség első kongresszusára. Ezen – legalábbis látszólag – egyesült a dél-, és észak-erdélyi szervezet, elfogadták a szervezeti szabályzatot, meghatározták a szövetség politikai, gazdasági, kulturális feladatait. Az MNSZ politikáját 1947-ig a III. kongresszuson történt leváltásáig messzemenően meghatározta Kurkó Gyárfás koncepciója. E szerint a Magyar Népi Szövetséget a romániai magyarság népi alapon megszervezett politikailag és gazdaságilag önálló érdekképviselői szervévé kell formálni. Noha az alkotmány biztosítja az emberi szabadságjogokat, az MNSZ-nek ki kell dolgoznia, és az alkotmányba kell foglaltatnia a magyarság kollektív jogvédelmét szavatoló nemzeti jogot. Meggyőződése szerint a nagyhatalmak Magyarországnak, mint a háborúban vesztes félnek, Erdélyre vonatkozó elgondolásait nem fogják akceptálni, s a magyarság nem harcolhat ki Romániában olyan státust, mint a szlovákok Csehszlovákiában. Kurkóval együtt az MNSZ vezérkarának többsége szilárdan hitte, hogy ha a történelmi pártok bármelyike, köztük a legesélyesebb, a Nemzeti Parasztpárt kerül hatalomra, akkor a romániai magyarságra az a sors vár, ami a Csehszlovákiában élő magyarokra. Mindezekből azt szűrte le a maga és a romániai magyarság számára, hogy le kell mondani a területi revízióról. A határkérdést, mint alku tárgyát annál is könnyebben tudta kiiktatni, mivel Groza nyomán hitte és remélte, hogy a közép-európai népek föderációjában, amelyet a román–magyar vámunió vezet be, megszűnik a határok „kínai fal” jellege. A nemzetiségi jogegyenlőség biztosítását illetően azonban semmiféle kompromisszumot nem ismert el.

„Eljöttem, hogy a román–magyar együttélés erdélyi zászlaját itt ünnepélyesen kibontsam” – e szavakkal kezdte emlékezetes beszédét Groza, majd így folytatta: „Mi itt Erdélyben, Kolozsvárt egy nagy kísérletet teszünk. Ha sikerül román és magyar részről egyaránt kiirtani a fasiszta gyűlölködésnek még az írmagját is, akkor ennek a sikernek a hatása kisugárzik a Fekete-tengerig, s a magyar népre egészen a Lajtaig. Tudjuk, érezzük azt, hogy minél közelebb jut egymáshoz a két ország, annál inkább biztosítva lesz az itt élő népek testvérisége is.”²⁰

Az MNSZ tevékenységét az első kongresszustól számítva irányítóként vezette a „Nemzeti kívánság” néven összefoglalt határozat. Ez leszögezte: Románia magyarsága tudatában van az ország újjáépítése óriási gondjának, s annak is, hogy a nemzetiségi kérdés csak a tökéletes demokráciában nyer végleges megoldást, mint azt Groza, Balogh Edgár, Kurkó vagy Fábry Zoltán is vallotta. Noha

²⁰ Mit mondott Groza Péter, Luka László és Kurkó Gyárfás a Romániai Magyar Népi Szövetség első kongresszusán. Kolozsvár, Intéző Bizottság kiadása. 1945. 11.

az MNSZ mindenben támogatja a kormányt, elengedhetetlennek tartotta új nemzetiségi törvény alkotását a magyarság kollektív jogvédelmére, az észak-erdélyi és dél-erdélyi magyarok állampolgárságának rendezését, ami kb. 200–300 000 embert érintett; a régi rendszerben állásukat nyelvvizsga vagy egyéb diszkriminációs módon elveszített egyének visszavételét munkahelyeikre; a magyarok nyugdíjának rendezését, különös tekintettel a tanárookra; a politikai internáltak szabadon bocsátását; a minisztériumokban magyar szakemberek alkalmazását; a magyarlakta területeken a magyarok arányos részvételét a hivatalos és közéletben; a tisztviselők helyzetének kivizsgálását Észak-Erdélyben; a magyarelleneselemek eltávolítását; a magyar nyelv használatának biztosítását a Nemzetiségi Statútumon túl is. Az oktatásra, a gazdasági önállóság biztosítására, a megkülönböztető törvények eltörlésére vonatkozó javaslatok kidolgozását az egyes szakosztályok vették át, augusztusi üléseiken ezekkel foglalkoztak.

Demokratikus elvek alapján alakult ki az MNSZ szervezeti felépítése és működése. (Lásd az 1. táblázatot)²¹

A *közyűlés* megtartására évente egyszer került sor. Azon választották meg a helyi intézőbizottsági tagokat, a közyűlés hallgatta meg és véleményezte jelentésüket, megszavazta a helyi költségvetést és zárszámadást.²² Az MNSZ legfőbb képviseleti szerve az *Országos Nagygyűlés* volt. A magyarságot érintő minden probléma e fórum elé került, ez választotta az országos központi intézőbizottságot. Évi összehívásáról a központi intézőbizottság gondoskodott. Tagjai a központi intézőbizottság tagjaiból, a megyei szervezetek elnökeiből, a megyék küldötteiből és minden 2000 tag után egy választott küldöttből álltak. A *központi intézőbizottság* 100 tagból állt, az országos nagygyűlés választotta őket egy évre. Ez irányította negyedévenként üléseiket, az MNSZ politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális életét, összehívta az országos nagygyűlést. A központi intézőbizottság soraiból választották az országos elnököt, az alelnököket, a hét végrehajtóbizottsági tagot, akik így együttesen alkották a hetente ülésező *Központi Végrehajtó Bizottságot*. Az elnök, a két alelnök, a szakbizottságok Kolozsváron székelték, a Központi Intéző Bizottság jogügyi irodát tartott Bukarestben. Az országos központi iroda mellett működött egy ellenőrző osztály pénzügyek intézésére.

Az MNSZ munkájában nagy teret szentelt a magyar nyelvű oktatásnak. 1945. március 6-án az Észak-erdélyi Végrehajtó Bizottság a kolozsvári egyetem átszervezése érdekében vegyesbizottságot²³ hozott létre, és felvette a kapcsolatot a második bécsi döntés után a Nagyszebenbe átköltözött román egyetem vezetésével. Nem kis ellenállás után, a kormány nyomását is igénybe véve, sikerült elérnie, hogy Kolozsváron a román egyetem mellett az önálló magyar egyetem is megnyithassa kapuit. A Bolyai nevet viselő magyar egyetemen bölcsészeti, jogi, közgazdasági, természettudományi, orvosi és gyógyszerészeti kar létesült, az MNSZ az egyetem vezetésében tanácsadó szerepet kapott.²⁴ Egy miniszterközi bizottság döntése értelmében a Bolyai Egyetem az épületeknek, a költségvetésnek mintegy felét tarthatta meg. Így a magyar orvosi és gyógyszerészeti kar Marosvásárhelyre költözött, a természettudományi kar egy leányiskolába szorult, a közgazdasági és jogi kar a kereskedelmi és ipari felsőfokú akadémia helyére került. Áprilisban a minisztérium a magyar nyelvű közoktatás irányítására magyar államtitkárt nevezett ki, hatáskörébe utalva a vizsgabizottságok ki-nevezését is. Novemberben a középfokú magyar oktatást, intézményeket besorolták az állami okta-

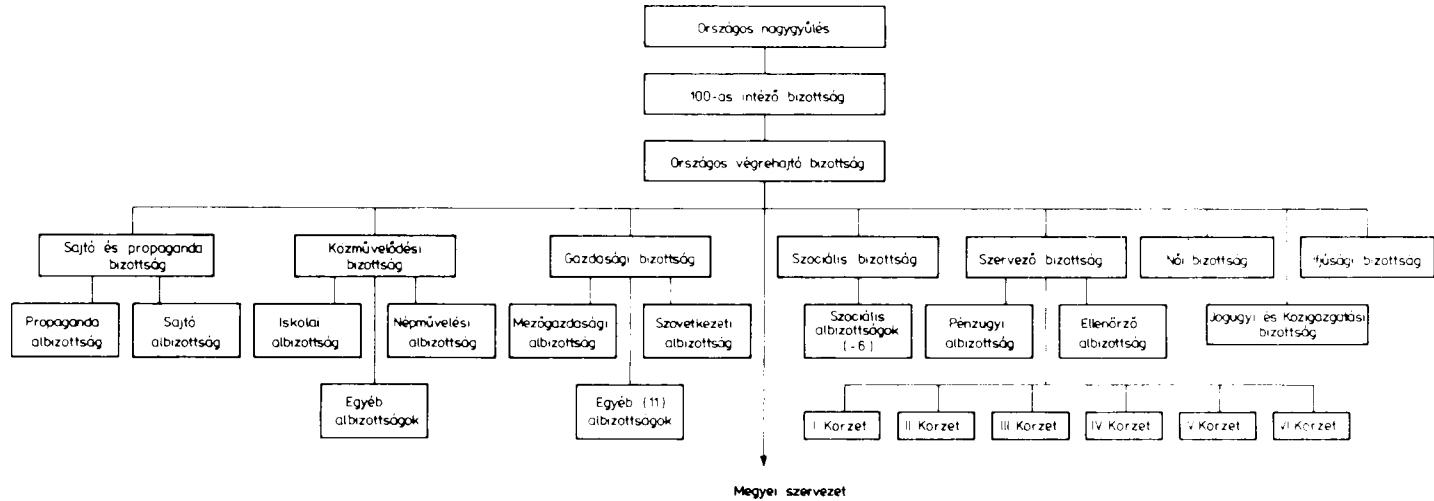
²¹ MNSZ Naptára, 1947. esztendőre. 183.

²² Az intézőbizottságok 11–21 főből álltak, megbízatásuk egy évre szólt. Feladatuk a helyi szervezetek vezetése, az ügyek intézése volt, a kéthetente tartandó üléseken. Ők választották meg maguk közül a végrehajtó bizottság tagjait, az elnököt, az egy-két alelnököt és a szakosztályok vezetőit. A központi szervek mellett a megyeiek is kiépültek és ennek sémáját követték. A megyei közgyűlés tagjai a megyei intézőbizottsági tagok, a helyi szervezetek elnökei, minden 200 tag után egy küldött és évente egyszer ültek össze. A megyei közgyűlés hatáskörébe tartozott a megyei intézőbizottságok megválasztása, azok jelentésének meghallgatása, a vélemény-nyilvánítás munkájukról. Kéthavonta ülésezett. A megyei szervezet irodát tartott a megye székhelyén, ezt a titkár vezette, szakbizottságai a helyi szervezetek jelentése alapján dolgozták fel a kérdéseket és terjesztették a központ felé.

²³ Erdélyi Szikra, 1945. március 8.

²⁴ Hivatalos Közlöny, 1945. május 29., I. 119. sz. rendelet

1. táblázat

tási rendszerbe. Az állami és a felekezeti iskolák megmaradtak, és a román állami és felekezeti iskoláéval azonos jogokat kaptak. Június 15-én Márton Áron katolikus püspök 3 millió lejes adományával az MNSZ létrehozta az ún. „Petőfi Alapot”, és magára vállalta 1000 magyar középiskolai tanár eltartását, mivel a tanári fizetések és nyugdíjak folyósítása még 1946-ban is problémát okozott az államnak. A Petőfi Alapból kívánták támogatni a magyar nyelvű szakiskolákat, de az egyetemi oktatók, a Sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum személyzete számára is folyósítottak segélyeket. Mind az MNSZ első kongresszusán, mind augusztusban a szakbizottságok ülésén igény mutatkozott arra, hogy Kolozsvár, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Arad központtal magyar tanfelügyelőségeket, magyar zene- és színművészeti főiskolát, magyar mezőgazdasági akadémiát, a Székelyföldön magyar műszaki egyetemet létesítsenek. Sürgették a magyar tanerőknek a románokéval azonos bérézését, de azt is, hogy az iskolaépületeket igazságosan osszák el, mivel ilyen ügyben nemegyszer a kormányfőnek kellett közbelépnie. A szakoktatás biztosítása mellett a dél-erdélyi magyar iskolák megnyitását is kérték. Szeptember végén a művelődési miniszter rendeletet adott ki a tanárok egyenlő besorolásáról és bérézéséről, de a végrehajtás még sokáig váratott magára. Szembe kellett nézni egy sor gazdasági és jogi problémával is. Mivel a hatósági rendelkezések értelmében az ország elhagyása bűncselekménynek minősült, a „távollevők” földjét és ingatlanát elkobozták még akkor is, ha a hadi események elől menekülve hagyták el az országot. Ezt a rendeletet csak a békétárgyalások idejére oldották fel. Ehhez kapcsolódott sokak állampolgársági helyzetének rendezetlensége. Az 1945. április 2-i 261. sz. rendelet szerint román állampolgár az, aki 1940. augusztus 30-án román állampolgár volt. Nem tekinthető annak, aki 1940. augusztus 30-a után idegen állampolgársággért optált, aki önként lépett be a Romániával szemben álló katonai alakulatba. Az 1945. augusztus 11-i végrehajtási utasítás szerint azok is elveszítették állampolgárságukat, akik elhagyták Észak-Erdélyt az ellenséges hadsereg visszavonulásakor. Az MNSZ júliusban azért járt közben a kormánynál, hogy az, aki 1940-ben román állampolgár volt, és az ország területén tartózkodott, kérhesse állampolgárságának megtartását.²⁵ További problémát okozott, hogy 1924-ben kb. 200 000 magyart nem vettek fel a román állampolgársági listára, akiknek rendezetlen helyzete átnyúlt a felszabadulás utáni időre is.

Az 1945/645. sz. visszaperlési törvény kimondta az 1940. augusztus 30.–1944. augusztus 23. közötti jogügylek megsemmisítését. Eszerint az észak-erdélyi új magyar lakástulajdonos át kellett adja a vásárolt vagy elcserélt ingatlant egykori dél-erdélyi tulajdonosának akkor is, ha az nem kívánt visszaköltözni.

Kévs eredménnyel járt a megkülönböztető adótörvények elleni küzdelem. Az azonos kategóriába tartozó nemzetiségi szabadfoglalkozásúak, iparosok, kereskedők 4–6-szorosát fizették annak az adónak, mint ami a románokat terhelte. Nagy nehézségekkel kellett szembenézzen az az 1200 magyar szövetséget is, amelyet 1945-ben kizártak az adómentességéből.

Az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Intézettel (CASBI) szembeni panaszok állandó vita tárgyát képezték az MNSZ és a kormány közötti tárgyalásokon. A CASBI ui. zár alá helyezte azok vagyonát is, akik román területen magyar útlevéllel tartózkodtak, akik 1944. szeptember 12-e után Németországba, Olaszországba vagy az ezen államok hadserege által megszállt országba távoztak.

1945-ben megindult a küzdelem azért, hogy az 1764-ben a székely határőrezredek családjinak adományozott 64 000 hektár földbirtokot, erdőséget és legelőt, amit a székelyektől az 1848-as forradalomban való részvételük miatt koboztak el az osztrák hatóságok, egyidejűleg a román határőrezredek erősítve meg tulajdonjogukban, visszakapják az eredeti tulajdonosok. A két világháború között ui. a genfi Népszövetség közbenjárása ellenére a javaknak csak egy részét sikerült visszaszerezniük.

Más jellegű, de szintén gazdasági vonatkozású feladat volt az EMGE által indított gazdátanfolyamok, gazdasági iskolák munkatervének kidolgozása, Székelyföld iparosításával és természeti kincseinek kiaknázása fokozásával kapcsolatos határozat is született.

A szakosztályok augusztusi ülését követően az MNSZ harminc tagú küldöttsége tájékoztatta a bukaresti kormányt addigi tevékenységéről, a mindennapi problémákról, sérelmekről (a nyelvhasználat terén a helyi hatóságok megsértik a központi rendelkezéseket, noha az MNSZ kérésére a kor-

²⁵ Népi Egység, 1945. július 3.

mány elrendelte az internálások beszüntetését, még mindig elhurcolnak ártatlan embereket stb.) A kormány részéről, mint korábban, ez alkalommal is megértést és segítőkészséget tapasztaltak, (április végétől a kormány közbenjárására végre megnyíltak az internálótáborok kapui és kiszabadult sok magyar értelmiségi, köztük Kacsó Sándor író).

Az MNSZ első kongresszusa az erdélyi magyar írókat a két ország közötti hídverés gondozójának tekintette, s működésüktől sokat várt. Kulturális téren – folytatva a hagyományokat – román részről is megnyilvánult az együttműködési készség. Erdélyben tovább működhetek az olyan nagy tekintélyű kulturális intézmények, mint az EMKE, az Erdélyi Tudományos Intézet, az Erdélyi Múzeum Egyesület, helyükön maradtak a múzeumok, lassan beindultak a színházak, napilapok. 1945. március 30-tól a bukaresti román rádió napi 1 órás magyar nyelvű, emellett „erdélyi órák” címmel rendszeres román–magyar közös műsort sugárzott. Bukarestben magyar kulturális egyesületet hoztak létre, május közepén megalakult a Romániai Magyar Írók Szövetsége, Kolozsváron Józsa Béla Atheneum néven magyar kiadó létesült.

A két ország közötti kulturális kapcsolatok intézményesítésére szolgáltak a Román–Magyar, illetve a Magyar–Román Társaságok. Az alapító okmány aláírói (Szentgyörgyi Albert, Mihai Sadoveanu, Szekfű Gyula, Dimitrie Gusti) szerint „minden ellentétnek és gyűlöletnek, melyek hosszú időn át szétválasztották népeinket, ezentúl meg kell szűnniök”.²⁶ 1945–48 között az Ady-, Petőfi-Arany-émlékünnepségek, román–magyar írótalálkozók, kulturális hetek megrendezése, irodalmi kiadványok felett vállalt védnökséget a két társaság, élvezve az MNSZ támogatását, közreműködését. A kolozsvári román és magyar írók közös munkatervet dolgoztak ki egymás kulturális értékei ápolására, júliusban és augusztusban egymást követték a Petőfi-émlékünnepségek. A segesvári megemlékezések „a Duna-medence népeinek egymásrautaltsága jegyében zajlottak le” – írta az MNSZ napilapja, a Világosság.²⁷ A tudósítás szerint a magyarországi és a bulgáriai íróküldöttség tagjai, a kormány, az Ekésfront és az MNSZ képviselői is elzarándokoltak a költő sírjához. Az ünnepségeken jelen volt Illyés Gyula is. „Erdélyt a békeesség asztalává kell tennünk – mondta –, mely köré mindannyian leülhetünk.”²⁸ Az aradi vértanúkról nemcsak a város emlékezett meg, hanem az ország politikai vezetői, a hadsereg és az egyházak képviselői, román, magyar és jugoszláv vendégek. A vértanúk ereklyemúzeumát és emlékoszlopát Kurkó Gyárfás avatta fel. Szeptemberben Zilahy Lajos és Petru Groza nyílt levélváltása tett hitet a román–magyar megbékélés mellett. A kolozsvári októberi közös írótalálkozót Gala Galaction és Illyés Gyula egyaránt a testvériség megnyilvánulásának nevezte. Az ilyen és hasonló kulturális események, a félhivatalos látogatások megelőzték a két ország hivatalos kapcsolatfelvételét, amely 1945 decemberében történt meg.

Mintegy fél évvel az MNSZ első kongresszusa után 1945. november 15–18. között Marosvásárhelyen ülésezett a 100-as intézőbizottság. Ezt a román baloldali erők arra használták fel, hogy meggyőzzék a romániai magyarságot, gyökeres fordulat állt be az ország nemzetiségi politikájában. Vasile Luca főleg a pozitívumokat sorolta fel, és a magyar igények kielégítésével foglalkozott. Megemlítette, hogy gyorssegélyt utaltak ki a kolozsvári és a marosvásárhelyi egyetemnek, hogy az ülészek ideje alatt nyílt meg a marosvásárhelyi színház, hogy a pénzügyminiszter november 1-én megkezdte a magyar tanítók és tanárok fizetésének folyósítását, hogy módosították a CASBI határozatát, s így a hazatérők vagyonát csak az esetben nem oldják fel a zár alól, ha az illető fasiszta tevékenysége bizonyítást nyert, hogy a katonai hatóságok szigorú utasítást kaptak az amnesztia-rendelet végrehajtására, és ígéretet tett arra is, hogy felfüggesztik az 1940 után kötött adásvételi szerződések megsemmisítésére vonatkozó rendeleteket. Luca úgy vélte, a magyarok egyenjogúsága attól függően növekszik, szinte egyenes arányban, amilyen mértékben támogatják a román demokráciát az újjáépítésben. Petru Groza megerősítette Luca állítását, de nem hallgatta el a nehézségeket, a kormány rendeleteinek akadozó végrehajtását. Elismerte, „sokszor az az embernek az érzése, hogy a legjobb szándék is csütörtököt mondott”.²⁹ Hangsúlyozta, kormányának mindig lesz annyi ereje,

²⁶ Uo. 1945. szeptember 8.

²⁷ Világosság, 1945. augusztus 2.

²⁸ Uo. 1945. augusztus 13.

²⁹ Uo. 1945. november 22.

hogy szembeszálljon azokkal a nézetekkel, amelyek szerint az állam nemzetiségi politikája a románokat veszélyezteti. Bejelentette, hogy a debreceni vásár idejére megnyitják a határt a két ország között, és felfüggesztik az útlevelel használatát.

Az MNSZ szinte valamennyi előadója számba vette az eredményeket, de nem hallgatott a hiányosságokról sem. Balogh Edgár, a művelődési szakosztály vezetője, 25 pontban foglalta össze az iskolaügyi kéréseket – tankönyvek, szakiskolák, tanonciskolák, gazdasági akadémia stb –, de azt is leszögezte: a Groza-kormány oldalán a romániai magyarság csatát nyert a román reakció megsemmisítő, kitelepítő politikájával szemben, amely a baloldal végleges győzelméig a Maniu-gárdisták programjával együtt még jelentősen befolyásolta bizonyos rétegek hangulatát.

A romániai magyarság hivatalos képviselőinek Marosvásárhelyen el kellett döntenieket, milyen magatartást tanúsítanak a béketárgyalások előkészítésének periódusában, hogyan foglaljanak állást a két ország közötti határ meghúzásával, Erdély jövődöbeli státusával kapcsolatban? A vitában – reálpolitikai megfontolásokból s a Groza vezette román baloldal iránti bizalom miatt – Kurkó Gyárfás véleménye győzött. Ő úgy látta, a jövőben Erdély nem jelentheti vita tárgyát a két ország között. Az autonomista elgondolások több magyar és román kortársához hasonlóan, őt is megértették, a romániai magyarság nevében azonban lemondott a területi revízióról. Az intézőbizottsági ülésről kiadott közlemény megerősítette, hogy szükségesnek tartják a Magyarországgal való kapcsolatok teljessé tételét, az útlevelel eltörlését, őszintén kívánják a román demokrácia győzelmét, elvetik a lakosságcsereére vonatkozó elgondolásokat. Megismételte, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés, hanem a demokrácia megerősödésének, a nemzeti jogegyenlőség megvalósulásának és a határok feloldásának kérdése.

Ez az állásfoglalás nem aratott egyértelmű sikert. Volt olyan vélemény, hogy a Romániában élő magyarság önként lemondott a határok etnikai elven alapuló megvonásáról, s ezért felelőssé tette az MNSZ-t és Kurkó Gyárfást. Nyilvánosan első ízben az SZDP Magyar Bizottságának december 25-i kiáltványa fogalmazta ezt meg: „Véget kell vetnünk annak az egyoldalú romániai politikának, amely a történelmi helyzet megkövetelte mérsékleten túlmenően megalkuvásokkal, a valóság elhomályosításával kísérli meg egy közel kétmillió nemzetiségi demokratikus tömeget képviselni és vezetni.”³⁰ Ezekben a napokban fogalmazta meg levelét Márton Áron, amelyet majd 1946. január 28-án küld el Petru Grozának. Márton több mint egymillió romániai magyar katolikus nevében emelve fel szavát egy újabb „igazságtalan ítélet kimondása és végrehajtása” ellen, nagyon határozottan megkérdőjelezte annak az útnak a helyességét, amelyen az MNSZ halad, és annak a politikai magatartásnak a hasznosságát, amely Kurkó szerint az egyetlen lehetséges alternatíva.

A kételkedők, az aggódók szava azonban – látva a román kormány igyekezetét, a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt nemzetiségpolitikai elgondolásait, valamint azt, hogy Csehszlovákiában mi történik – jelentősen elhalkult, s ebben a döntő szerepet Groza álláspontja játszotta.

Petru Groza 1944 májusában levelet intézett a Magyar Népközség vezetőjéhez, hogy a nép együttesen forduljon szembe a hitleri Németországgal, egyszerre ugorjanak ki a háborúból. 1944 novemberében a dévai MNSZ alakuló gyűlésén határozottan amellett foglalt állást, hogy a két ország közötti kapcsolat megváltoztatásának első lépcsőfoka a vámunió.³¹ A Groza-kormány megalakulását követő napokban, még a hivatalos kapcsolatfelvétel előtt, Réczei László vezetésével és a debreceni Ideiglenes Kormány megbízásából delegáció érkezett Romániába bizonyos kereskedelmi, gazdasági jellegű ügyletek lebonyolítására. Groza ezt az alkalmat is megragadta, hogy kifejtse koncepcióját – nem először és nem is utoljára –: miszerint az európai együttműködési rendszerben létrejön a közép-európai országok föderációja, és ennek kiindulópontját képezi majd a román–magyar szövetség.³² Ilyen hangulatban érkezett meg Molnár Erik vezetésével az első hivatalos magyar kormánydelegáció 1945. december 6-án Bukarestbe. A delegáció biztosította a román kormányt, hogy a demokratikus magyar rendszer levonta a magyar nagyhatalmi politika tanulságát, és a Duna-medence népeinek békés, gyümölcsöző együttműködését kívánja. A magyarországi politikusok és a sajtó Groza Romániáját és Tito Jugoszláviáját állították példának, ha a nemzetiségi politika új útjáról volt szó.

³⁰ Népakarat, 1945. december 25.

³¹ Népi Egység, 1944. november 11.

³² L. Történelmi Szemle, 1984. 4. nr. Réczei László jelentéseit.

A párizsi béketárgyalások és a választások előkészítése

Az 1946-os év két nagy kérdése a párizsi béketárgyalások és a novemberi választások voltak, utóbbiak a koalícióban részt vevő pártok nagy erőpróbája. A baloldali pártok képviselői tulajdonképpen csak a két történelmi párt jó szándékú, az idő szavát meghalló képviselőivel voltak hajlandók együtt dolgozni. A nyugati nagyhatalmak azonban ragaszkodtak a „szabad választásokhoz”, a béketárgyalások idején pedig szükség volt az ország politikai egységére. Ezért a baloldal nem akadályozta a történelmi pártok politikai tevékenységét, ismét megjelenhettek a korábban betiltott liberális és parasztpárti lapok, a vita közöttük mégis rendkívül éles maradt, a nyilvános denunciacióst is beleértve.

Ennek ellenére valamennyi pártpolitikus egyetértett a béketárgyalásokon Erdéllyel kapcsolatban képviselt román javaslattal, amely a második bécsi döntést megelőző határok módosítására vonatkozott. A magyar kormány – mint ismeretes – sikertelen kísérletet tett arra, hogy a békekonferencia számára kedvezőbb döntést hozzon.³³

Groza a párizsi béketárgyalások hónapjaiban többször is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a demokratikus nemzeti politikai fölöslegessé tesz minden határkiigazítást, a jövőben ugyanis megszűnnek a határok. Nagy Ferenc azzal nyugtatta a romániai magyarokat, hogy egyenjogúságuk biztosítására határozott ígéretet kaptak a román kormánytól. Groza és a polgári politikusok, a román békedelegációt vezető Tătărescu között tökéletes volt a harmónia: visszautasították a két kormány közötti tárgyalásokat, a lakosságcserét és a határkiigazítást. Groza személye és kormánya megerősödve került ki a párizsi béketárgyalásokból: „neki adták vissza” Erdélyt – s ezt a novemberi választásokon nagy sikerrel kamatoztatta.

A választások előkészületeivel összefonódott a békekonferencia ügye az MNSZ-ben is. A szövetség 1946. január eleji ülésén Kurkó az előző év mérlegét megvonva, megállapította, a román demokrácia – szoros szövetségben a magyar néppel – megakadályozta, hogy a román reakció csehszlovák mintára bánjon el a magyarokkal, azért a választásokon is a baloldalt támogatják. Az ülésen elhatározta, hogy kiszélesítik az MNSZ tömegbázisát, bevonva a volt Magyarpárt, a 30-as évek derekán megújult EMGE, EMKE, EGE, a gazdakörök, a szövetkezetek, az egyházak demokratikus elemeit.³⁴ Az MNSZ vezetőségében ekkor háttérbe szorult az a kommunista csoport, amely már 1944 októberében ki akarta zárni a pártból a polgári és értelmiségi származású egyéneket, többek között Méliusz Józsefet és Takáts Lajost, az 1947-ben megválasztott nemzeti minisztert. Kurkónak mégis komoly nehézségekbe ütközött, hogy az MNSZ-t a Józsa Béla által képviselt népfregetos irány mellett megtartsa, mert annak a szervezetben belül is megvolt az ellenzéke a Bánya László–Juhász Lajos–Révy Ilus-féle temesvári pártcsoport formájában. A magyarság ún. „alulról jövő magyar népi egységben” való megszervezését a kommunista párt román vezetői – így Vasile Luca támogatta elsősorban.

1946. március 18-án Brassóban tartották az MNSZ százas intéző bizottságának második ülését. Ezen, Kállai Gyula vezetésével, hivatalos budapesti küldöttség is részt vett.³⁵ Megállapították, hogy a magyarság társadalmi, kulturális és gazdasági intézményeinek sorsa jó úton halad: Marosvásár-

³³ A külügyi bizottság ülésén felszólaló Gyöngyösi az irányban is próbálkozott, hogy az egyensúly elvét érvényesítsék a határ megvonásánál: ugyanannyi román kerüljön Magyarországra, mint amennyi magyar Romániában marad. Nagy Ferenc kormánya 22000 km²-re nyújtott be igényt. A Külügyminiszterek Tanácsa ezt 1946. május 7-én elutasította. Euer Pál, Tildy Zoltán és mások abban bíztak, hogy legalább a 4000 km²-re vonatkozó minimális igény teljesítésre talál. Ahogyan Tildy mondotta – megjelent a Szabadság 1946. május 11-i számában –: „bízom a Duna-völgy néprajzi, gazdasági, politikai helyzetének alapos és tárgyilagos vizsgálatában. Azért is, mert ez nemcsak Magyarország ügye, sőt nem is csak a miénk és szomszédainké, hanem a Duna-medence népei közti békesség nagy kérdése. Elutasították az ausztrál küldött javaslatát is, hogy Romániában hozzanak olyan törvényt, amely kimondaná: nem sérthetik és nem korlátozhatják a nemzetiségek szabadságjogait.

³⁴ Világosság, 1946. január 6.

³⁵ Uo. 1946. március 23.

helyen megnyílt a Székely Színház, a román hadseregben elismerték a magyar katonaságnál töltött éveket, 190 magyar egyetemi hallgató részesült állami ösztöndíjban, megalakultak az első népfőiskolák, valamint a Romániai Magyar Gazdasági Tanács és az Önszegélyező Bizottság. Ugyanakkor változatlanul megmaradt sok régi sérelem: a dél-erdélyi magyar tanszemélyzet nem kapott fizetést, a Mezőgazdasági Kamarának nem volt magyar tagja, nem változott meg sem a visszaperlési törvény, sem a CASBI gyakorlata, a dél-erdélyi parasztság tömegeit hagyták ki a földosztásból. „A demokrácia lendülete alábbhagyott” – így jellemezte Kurkó a felszabadulás óta eltelt másfél esztendő, de ezt a román reakció megújult tevékenységének tulajdonította. Ennek pedig – tette hozzá – az lesz a várható eredménye, hogy a magyar reakció számára kitűnő táptalajt adnak a jogos nemzetiségi panaszok. „A sérelmeink orvoslásáért kíméletlen harcot indítunk. Fel fogjuk tární a világ előtt a népünket ért igazságtalanságot, és követelni fogjuk, hogy ezek előidézőit irgalmatlanul büntessék meg. Ha a velünk szemben elkövetett igazságtalanságokat elhallgatjuk, saját magunk ellen cselekszünk, és kárt okozunk a román demokratáknak is, mert sérelmeink fokozása éppúgy, mint a sérelmeink elhallgatása, ellenségeink malmára hajtja a vizet... (az MNSZ) a tárgyilagos bíráló hangján a nép érdekeiért fokozott bátorsággal száll síkra.”³⁶

A határozatok és nyilatkozatok ellenére sem változott azonban az MNSZ felfogása a béketárgyalásokat illetően. Úgy vélte ui., hogy a legcsekélyebb Magyarországnak teendő területi engedmény a Groza-kormány és ezzel a demokrácia bukásához vezetne: a régi rend híveinek újbóli hatalomra kerülése a Romániában maradt magyarságra, különösen a 600 000 lakosú Székelyföldre, végzetes következményekkel járna. Az MNSZ tehát Groza és a polgári politikusok már említett álláspontját támogatta a román–magyar határt illetően. Így a párizsi román béke delegáció úgy találta: az erdélyi magyarok Romániához akarnak tartozni.

A Külügyminiszterek Bizottságának 1946. május 7-i döntése, mely a magyar kormány minden igényét elutasította, súlyos következményekkel járt Erdélyben. Teohari Georgescu belügyminiszter villámlátogatást tett Kolozsváron, ahol megállapította: „a reakció ügynökeinek uszítása és egyes velük rokonszenvező hatósági közegek engedékenysége következtében napirenden lettek a magyarverések, a munkásság elleni merényletek, itt-ott gyilkosságok és rombolások.”³⁷ E tényektől is befolyásolva, az MNSZ második kongresszusára készülve, a párttal és a kormánysszervekkel történt egyeztetések után Kurkó Gyárfás felszólította Demeter Jánost, az MNSZ kolozsvári szervezete vezetőjét és Berivoy Jánost, az ottani jogügyi iroda vezetőjét, sürgősen dolgozzanak ki egy nemzetiségi törvénytervezetet. Annál inkább, mert ezt – a román baloldal biztatására – az 1945-ös első kongresszus fel is vette az MNSZ munkatervébe.

A törvénytervezetet a kormánnyal megtárgyalták, s javított formában vitték a második kongresszust előkészítő bizottsági ülés elé. A tervezet az MNSZ-t jelölte ki a romániai magyarok kollektív jogvédőjévé, s kimondatlanul ugyan, de autonómiát kívánt gazdasági, politikai, kulturális vonalon. 15%-nyi nemzetiségi lakos esetén a közigazgatás, igazságszolgáltatás belső ügyintézésében is biztosította az anyanyelv használatát, gyakorlatilag a kétnyelvűséget vezette be. Javasolta magyar tanácsok felállítását a minisztériumok mellett, ezenkívül Legfelső Magyar Közművelődési Tanács létrehozását, egyesületek alakítását nemzetiségi alapon: a nemzetiségi arányszám betartását minden intézménynél, karhatalmi szervnél. Külön területi egységek kialakítását kívánta ott, ahol a nemzetiségek elérik a 65%-ot; az állami költségvetésből a magyar lakosság számarányának megfelelő részesülést, a földrajzi és utcanévek anyanyelven történő használatának biztosítását, kulturális téren a Magyarországgal való érintkezés akadálymentességének biztosítását, beleértve a határon való átlépést is. A nemzetiségi minisztériumot teljes önállósággal akarta felruházní. Előírnyozta megyei nemzetiségi tanácsok létrehozását, amelyeket a Nemzetiségi Minisztériumban működő Nemzetiségi Tanács jelöl ki, tagjait (négy hat nem román) a miniszttertanács nevezi ki, és a nemzetiségi miniszternek vagy helyettesének elnökle alatt működik. A Nemzetiségi Tanácshoz bárki fordulhat panaszával, ha úgy látja, hogy a hatóságok megsértik a nemzetiségi törvényt.

³⁶ Uo. 1946. április 1.

³⁷ Egység, 1946. június 16.

A törvénytervezetet az MNSZ második kongresszusa fogadta el,³⁸ amelyet Székelyudvarhelyen 1946. június 25–28 között tartottak.³⁹ A kongresszusra a magyar társadalom minden rétege képviseltette magát, de jelen voltak az RKP (Mogyorós Sándor), a Demokrata Zsidó Népközség (Kohn Hillel), az Ekésfront, a KISZ (Fazekas János), a kormány képviselői is. A kongresszus meghallgatta a 449 111 főt tömörítő 24 megyei, 1240 helyi szervezet vezetőinek és a Központi Intéző Bizottságnak a jelentését. Mint korábban a brassói ülésen, most is hangot kaptak az ismert sérelmek, biztató eredményeket csak az oktatás területén és a kulturális életben értek el. Számos állami magyar nyelvű óvoda nyílt. Általában betartották azt a rendeletet, hogy ott, ahol 20 nemzetiségi tanuló van, számukra anyanyelvű osztályt kell indítani. Javulás állt be a dél-erdélyi iskolák életében is. (1946-ban Észak-Erdélyben 1358 elemi, 108 középiskola, Dél-Erdélyben 302 elemi és 11 középiskola működött.) A három kolozsvári és a marosvásárhelyi egyetem, amelyekben 2300 hallgató tanult, Grozától több mint 3 millió lej rendkívüli segínyt kapott. Az újonnan létesített magyar művészeti felügyelőséget az MNSZ tartotta fenn. Felmérést készítettek a magyar sajtó és könyvkiadásról, amelyet a Józsa Béla Atheneum és a Magyar Írók Szövetsége gondozott:

Lap	Példányszám
A Világosság (MNSZ napilapja)	13–16 000
Népi Egység (MNSZ napilapja)	10 000
Szabad Szó (MNSZ napilapja)	9 000
Falvak Népe (MNSZ napilapja)	6 000
Jövő (MNSZ napilapja)	5 000
Utunk	5 000

Az MNSZ tudományos osztálya rendbe hozatta a Sepsiszentgyörgyi Múzeumot, Aradon ereklyekiállítást nyitott, és újraemeltette az aradi 13 vértanú szobrát.

A középfokú iskolákban azonban nem sikerült teljes mértékben a fizetés és nyugdíjhátralék kifizetése, nem kaptak a tankönyvek kiadására állami fedezetet, az iskolaépületek vonatkozásában komoly nehézségek mutatkoztak, a nemzetiségi szakoktatás beindítása is késlekedett.

Az MNSZ II. kongresszusa úgy határozott, hogy a novemberi választásokon a romániai magyarságot az MNSZ képviseli, mintegy a romániai magyarok önálló pártjaként. Kurkóék elvetették azt a javaslatot, hogy az SZDP magyar szekciója, az EMGE, EMKE és a Magyar Kisgazdapárt külön listával induljon, mivel az csökkentené a parlamentbe jutás esélyeit. Az MNSZ nem csatlakozott a baloldali pártok év elején alakult blokkjához, de programját messzemenően helyeselte.

Az MNSZ vezetősége a kongresszus határozatait felterjesztette a kormányhoz, és megújuló javaslatokkal fordult az egyes minisztériumokhoz. A választási előkészületek során a nemzetiségi egyenjogúság érvényesítéséért küzdött a szervezet, s nem volt a nemzetiségi létnek olyan aspektusa, amelyet a vitákon ne érintettek volna. Kós Károly különösen a Székelyföldi Múzeumot szorgalmazta, Takáts Lajos a külföldi állampolgárságú tanerők helyzetét, Berde Amál a magyar árvaházak sorsát feszegette. Mindezt akkor, amikor a magyarság nemzetközi presztízsveszteségét Kurkó is kénytelen volt elismerni, s azt az országon belül is érezniük kellett. De még nem veszítették el bizalmukat, s remélték – Kurkó szavaival –, hogy „a történelem adta új keretek között is magyarok vagyunk és magyarok maradunk”.⁴⁰

³⁸ Világosság, 1946. július 3.

³⁹ Uo. 1946. június 30.

⁴⁰ Uo. 1946. augusztus 10.

A párizsi béketárgyalások visszhangja és az 1946-os választások

A romániai magyar lapok terjedelmes beszámolói és a magyarság képviselői nyilvános megnyilatkozásaiban igyekeztek csillapítóan hatni a közvéleményre. Látszólag megnyugtatóan hatott az a tény is, hogy Hugh Seton-Watson és John S. Bennet felkereste Kolozsváron az MNSZ-t. Balogh Edgár kalauzolta őket, hogy meggyőződjenek a grozai nemzetiségi politika igaz voltáról.

A helyzetet, az MNSZ feladatát a vezető magyar személyiségek eltérően értékelték. Balogh Edgár az MNSZ reálpolitikáját nemzetmentő politikának nevezte, és abban látta az önálló magyar lista és a parlamenti képviselet jelentőségét, hogy a román parlamentben magyar szakemberek harcolnak majd az ország újjáépítéséért is és a magyarság jogaiért is.⁴¹ Bányai szerint a magyarság azért nem jutott a Csehszlovákiában élők sorsára, mert az MNSZ politikája bizalmat keltett a román demokrácia képviselőiben.⁴² Méliusz úgy látta, a romániai magyarság sorsa eldőlt, nemzetiségi kisebbségi létre kell berendezkednie. E lét alakulását, szerinte, három tényező dönti el: a román demokrácia győzelme, a romániai magyarság demokratikus irányú fejlődése, valamint Magyarország és Románia viszonya.⁴³

Gaál Gábor a választások fontosságát hangsúlyozta a magyarság szempontjából, mert az ország jövőjétől függ az ő megmaradása is.⁴⁴ Az RKP magyar képviselői közül Nagy István író kiemelte, a magyarság jövője nem veszett el azért, mert Párizsban a magyar kormány minden kérését elutasították,⁴⁵ Szenkovics Sándor pedig az egyetlen helyes megoldásnak tartotta a békekonferencia döntését,⁴⁶ és Gáll Ernő is azonosította magát a román békedelegáció állásfoglalásával.⁴⁷

A romániai magyarság felelős vezetői a jelent elfogadva a jövő megalapozására készültek. Politikájukat s az MNSZ tevékenységét sokan csupán „sérelni politiká”-nak tekintették. Ekkor a román baloldal ezt a sérelni politikát jogosnak tartotta, egy év múltán azonban már egy új magyar nacionalista politika jegyeit fedezi fel benne.

1946-ban Romániában és Magyarországon egyaránt a megbékélés, az együttélés szükségességét hangsúlyozták. Köpeczi Béla Budapesten megjelent tanulmánya a térség nacionalizmusának felszámolásában a kultúra, a szellemi élet feladatait jelölte meg: a román és magyar értelmiség közötti kapcsolat felvételét, folyóiratok és könyvek cseréjét, a Duna menti országok fiatal értelmiségeinek találkozáját, diák- és ösztöndíjcsereit, Duna táji kutatóintézet felállítását.⁴⁸ Ez egybehangzott a grozai koncepcióval, Pavle Rucinszki elképzelésével, amelyet ekkor fejtett ki a budapesti Magyar–Román és Magyar–Jugoszláv Társaságban „Válaszúton a Dunatáj” címmel.⁴⁹ Ő egyenesen a kulturális kapcsolatok elmélyítésétől várta a gazdasági és politikai együttműködés szorosabbá válását, végső soron egy föderatív államszervezet kialakulását. Ezt a szellemet tükrözte vissza a Romániai Magyar Írók Szövetsége 1946. szeptember 20-i kiáltványa is. Amikor Párizs után Erdély kétmillió csüggedésre hajlamos polgára megcsalatottnak érzi magát – mondja a kiáltvány –, az a helyes magatartás, amely a fejlődést a két országban és a két ország közötti kapcsolatokban a demokrácia felé egyengeti. Kakassy Endre szerint az emberi magatartás Chartáját az íróknak kell kidolgozniuk.⁵⁰ Gaál Gábor megfogalmazásában „az írói közeledés teljes és igazi értelemben az együtt, és egymás mellett élés kérdése, s mint ilyen, egyetemes romániai és egyetemes dunamedencei kérdés”.⁵¹

⁴¹ Népi Egység, 1946. szeptember 15.

⁴² Világosság, 1946. szeptember 19.

⁴³ Méliusz József: Párizs után. Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1946, 3.

⁴⁴ Utunk, 1946. szeptember 14.

⁴⁵ Igazság, 1946. szeptember 2.

⁴⁶ Uo. 1946. szeptember 20.

⁴⁷ Uo. 1946. szeptember 9.

⁴⁸ Valóság, 1946. október 10. 5–53.

⁴⁹ Utunk, 1946. szeptember 14.

⁵⁰ Uo. 1946. szeptember 28.

⁵¹ Uo.

A választási hadjárat szellemét Groza határozta meg: „el vagyunk szánva, hogy a párizsi döntés után megkettőzzük azokat az erőfeszítéseket, amelyek arra irányulnak, hogy a magyar nép úgy érezze magát, mintha odahaza volna”⁵², és ígéretet tett arra, hogy a békeszerződések aláírása után megkötik a román–magyar vámuniót.

Az MNSZ Kolozsváron választási irodát rendezett be Balogh Edgár vezetésével. Az MNSZ vezetői Máramaroszigettől Orsováig, Biharpüspökitől Galacig járták az országot, hirdetve: „november 19-én az ország többi polgárával együtt Ti is az urnák elé járultok. Ezen a napon fogtok dönteni arról, hogy szabadságot vagy szolgátságot, jólétet vagy nyomort, jogegyenlőséget vagy elnyomást akartok-e magatoknak?”⁵³ Az MNSZ-re szavazni pedig annyit jelent majd, mint a jogegyenlőségre, a jogra, a békére és a szabadságra adni le a voksot. A választások a történelmi pártok vereségével és a baloldali győzelmével végződtek. A győzelemhez – a hazai és külföldi vélemények szerint is – a romániai magyarság a maga félmillió szavazatával döntő mértékben járult hozzá. Kurkóval együtt remélte, hogy míg az elmúlt két esztendőben a jogegyenlőségért folytatott harc „partizánharc” volt, a novemberi győzelem után a parlamentben már más feltételek között léphet fel. A bukaresti parlamentbe 29 magyar képviselő került be.⁵⁴ Csaknem valamennyi parlamenti bizottságba, így a közigazgatási, külügyi, mezőgazdasági és erdészeti, hadügyi és tengerészeti, közoktatásügyi, vallás- és népművelésügyi, pénzügyi, közlekedési, vasúti bizottságba, kereskedelmi, bányai, egészségügyi stb. bizottságba beválasztottak magyar képviselőket.

A választásokat követő napokban az MNSZ központi székháza Kolozsváron az MNSZ vezetősége és külföldi újságírók találkozóhelye volt. A L'Humanité, a New York Daily Worker, az Agerpress, a Pravda, az Izvesztija, a Szabad Nép és a Scnteia munkatársait Méliusz vezette. (Ez lesz az egyik vádpont ellene 1949-ben.) Az újságírókat a grozai nemzetiségpolitika, az MNSZ múltja, a magyarság száma és jövője illető elgondolása érdekelte. Kurkó megismételte előtűk is: „mi nem határokat akarunk tologatni, hanem ledönteni azokat, és (hogy) létrehozzuk a dunai államok szövetségét.”⁵⁵

1946. december 7-én, majd 12-én ismét Kurkó Gyárfás a képviselőház elé terjesztette a székelyudvarhelyi kongresszuson elfogadott nemzeti törvénytervezetet, kérve törvénybe iktatását. A trónbeszéd válaszfelirati vitájában ismételten hangsúlyozta, hogy a magyarság szívből, lélekkel vállalja a ráeső munkát az új társadalmi rendszer építésében, egyidejűleg azonban kérte a kormányt, iktassa törvénybe a magyarság egyenjogúságát, járuljon hozzá Székelyföld iparosításához. A nemzeti jogokra vonatkozó javaslat törvényerőre emelése azonban elmaradt s ez érthetően csalódást váltott ki a romániai magyarok demokratikus köreiben is.

A magyar politikusok szívesen idézték a román béke delegációt vezető Tătărescu mondatát, miszerint az 1947-es év a román–magyar kapcsolatok terén a sikerek éve lesz. „Az év embere”, Kurkó Gyárfás rámutatott, hogy az 1946-os választások jelentős politikai sikereket hoztak az MNSZ-nek, az 1947-es év feladata a magyarságot képviselő szervezetek gazdasági megszilárdítása. Jól látta, gazdasági alap nélkül az önállóság csak látszatönállóság, tehát a „gazdasági létalapjaink ellen intézett támadás, népünk ellen intézett támadással egyenlő”.⁵⁶ Az önálló gazdasági intézményekhez tartozott a gazdasági életet összefogó EMGE, a két hitel- és fogyasztási szövetkezet, a „Szövetség” és a „Kaláka”, valamint a Horizont Részvénytársaság, amelyet az MNSZ vett át, továbbá a kolozsvári takarékpénztár és egyéb üzemek, társaságok.

Az MNSZ tevékenysége kezdettől fogva kiterjedt a gazdasági életre. A földreformmal kapcsolatban módosító javaslatot nyújtott be a kormánynak. 1946 februárjában Marosvásárhely adott otthont az 100 000 tagot és 1100 gazdaskört összefogó EMGE-nek, áprilisban ugyancsak itt tartották meg a magyar szövetkezeti kongresszust. Ezen a felszólalók legtöbbször kifogásolta, hogy a magyar szövetkezetekre magasabb adókat vetnek ki, mint a románokra, hogy hitellel és áruval való ellátásuk elé állandóan akadályokat gördítenek. Egyhangúan elleneztek, hogy a magyar szövetkeze-

⁵² Világosság, 1946. október 22.

⁵³ Népi Egység, 1946. november 19. Különkiadás.

⁵⁴ Uo. 1946. november 22.

⁵⁵ Világosság, 1946. december 2.

⁵⁶ Népi Egység, 1947. január 10.

teket beolvasszák a románokba, önállóságuk megtartását és egyenlő bánásmódot kívántak.⁵⁷ A szövetkezeti kongresszus csakúgy, mint az MNSZ gazdasági szakosztálya, ki akarta terjeszteni a szakiskolai hálózatot, és olyan súlyos gondokra is megoldást kért, mint az elhanyagolt magyar egészségügy, a magyar vidékeknek magyar egészségügyi személyzettel való ellátása. Végezetül sajátos csúcsszervezetként megalakította a kongresszus a Romániai Magyar Gazdasági Tanácsot (MGT), amely elé rögtön felterjesztette a közeljövő programját: a Székelyföld iparosítása, Székelyföldi Bányászati Kutató Társaság felállítása, a magyar bányászati szakemberek képzése, a fakitermelés és értékesítése, a Csiki Magánjavak, a háziipar, a gyümölcsstermelés gondjainak megoldása.⁵⁸ Mindezek már felmerültek az MNSZ második kongresszusán is, majd a júliusban ülésező Gazdasági Tanácsban kiegészítve az iparosításra, a papírgyártásra és a székelyföldi vasúti hálózat kiépítésére vonatkozó javaslatokkal.

Az a program, amelyet az 1947-es esztendőre a kormány és a kommunista párt meghirdetett, hogy ti. ez év a gazdasági stabilitásban fordulatot hoz, reménységgel töltötte el a magyar gazdasági élet képviselőit is. Az államosítás, a pénzreform megszilárdítása, a tervgazdálkodás bevezetése, az árak és fizetések egyensúlyának megközelítése révén valóban sikereket érték el. Az MNSZ 1947. január 10-i végrehajtó bizottsági ülése a kibontakozó nagy gazdasági programban való részvétel mellett foglalt állást. A gazdasági szakemberek úgy látták, az államnak fokoznia kell a mezőgazdaság gépekkel és vetőmaggal való ellátottságát, különösen az 1946-os aszály után, amelyen csak némileg enyhített a Petőfi Alapból kiutalt segély. Általános tiltakozást váltott ki a Román Szövetkezeti Központ 1946. végi rendelete, mely szerint azokat a szövetkezeteket, amelyek nem emelik fel alapítóikéjükét, felszámolják. E rendeletre hivatkozva 1947. január végén meg is szüntették a 800 tagú Csiki Erdőgazdasági Szövetkezetet. Groza és Zăroni földművelésügyi miniszter erre és sok más hasonló panaszra orvoslást ígért, a Román Szövetkezet elnöke azonban nem. A magyar kongresszuson 1947 áprilisában Marosvásárhelyen Korparich Ede már arról számolt be, hogy a Szövet-séghez tartozó 546 szövetkezetből 57-et beolvastottak a román szövetkezetekbe.

1946 elején kétévi huzavona után, visszaszármaztatták a Csiki Magánjavakat a volt székely határfőrezred leszármazottainak. Ebből az alkalomból áprilisban a székely közbirtokosságot képviselő 300 küldött Csikszeredán tartotta első országos kongresszusát. A résztvevők egy sor javaslattal készültek a visszakapott javak hasznosítására (fakitermelés korszerűsítése, fafeldolgozó üzemek létesítése, Székelyudvarhelyt Csikkal összekötő vasútvonal kiépítése). Mielőtt azonban az egykori tulajdonosok az erdők, földek, legelők műveléséhez hozzákezdhetek volna, a Csiki Magánjavakat állami üzem vette kezelésbe.

A magyar gazdasági intézmények sorsában 1947 júliusában állt be a fordulat. A két magyar szövetkezeti központot, a Kalákát és a Szövetséget ekkor olvasztották be a román szövetkezeti központba, önállóságuk teljesen megszűnt. Ezt nem ellensúlyozta, hogy néhány magyar szakembert bevásztottak a Román Szövetkezeti Központba és a Mezőgazdasági Minisztériumba. Az MNSZ vezetőségének az az elképzelése, hogy a gazdasági önállóság megerősítésével a szervezet is szilárdabb lesz, megdőlt. Mindez egy olyan folyamat része volt, amelyről sokan, így Kurkó sem akart tudomást venni. Kurkó még az MNSZ III. Kongresszusát előkészítő üléseken is napirenden tartotta a gazdasági önállóság kérdését, úgy érvelve, hogy az ország nehéz körülményei között minden jó szakemberre szükség van, s ezért nem szabad hozzányúlni az európai színvonalú magyar szövetkezeti mozgalomhoz sem. Végül is ez a felfogása adott alkalmat leváltására: Vasile Luca, az RKP nemzetiségi ügyekkel foglalkozó referense ahhoz a feltételhez kötötte Kurkónak az MNSZ élén való megmaradását, ha lemond a magyar gazdasági szervezetek önállóságáról.

Kurkó és az MNSZ illúzióit táplálták Grozanak a szomszédos országokban tett 1947-es látogatásai, melyeket budapesti útja vezetett be. Groza azt ígérte, a Magyarországgal, Jugoszláviával és Bulgáriával kialakított gazdasági és kulturális együttműködés, az azt szentesítő együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződések a gazdasági egység, a vámunió és a politikai szövetségi rendszer felé vezetnek.⁵⁹

⁵⁷ Falvak Népe, 1946. április 21.

⁵⁸ Uo. 1946. június 2.

⁵⁹ Népi Egység, 1944. november 11., Népszava, 1945. május 20., Köztársaság, 1946. június 23.

A Groza vezette közel száz fős delegáció 1947. május 1-én érkezett Budapestre. Itt a kormány szintű tárgyalásokon túl magyar–román író, orvos, történész, mérnök és újságíró találkozársra is sor került. A budapesti közönségnek alkalma volt román könyv- és képzőművészeti, valamint házipari kiállítást megtekinteni, román zenét és szindarabot mutattak be, kiállították a MADOSZ sajtótermékeit és erdélyi magyar könyvritkaságokat is. Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszter, Ortutay Gyula és mások jelenlétében felavatták a Mocsáry Lajos Kollégiumot, amely a diákokon kívül a jövőben hivatva volt fogadni a két nép közeledését a kultúra közvetítésével szolgáló tudósokat, művészeket és politikusokat. Nyilatkozatok, rádióbeszédok, interjúk hangzottak el arról, hogy a két nép történetében lezárult a nacionalizmus korszaka, és a kulturális kapcsolatok rendezése csak kezdő akkordja lesz a politikai és gazdasági együttműködésnek. Mindkét fél még sokáig a „budapesti napok”⁶⁰ bűvöletében élt. Egyhangú volt a vélemény, hogy Erdély nem elválasztó, hanem híd lesz Budapest és Bukarest között. Emil Isac író, Ady Endre barátja szerint „több előrelépés történt a megbékélés útján a hét nap alatt, mintha 700 év telt volna el”.⁶¹

Groza a szomszédos országokban tett látogatásai során mindig a budapesti tárgyalások tanulságaira hivatkozott. Az Ekéfront augusztusi ülésén azt mondta: „Mind Budapesten, mind Szófiában, mind Belgrádban véglegesen felszámoltuk a múlt emlékeit, és mély, őszinte barátságot valóstítottunk meg, sőt ennél többet: testvéri együttműködést népeink között.”⁶² Szeptember elején a prágai román–csehszlovák kormány szintű megbeszélés alkalmával, valamint Pöstyénben rosszállással vette tudomásul a két ország eltérő nemzetiségpolitikai gyakorlatát – írta a Szabad Nép nyomán a Világosság –, „és hangsúlyozta, hogy a romániai magyar kisebbség élvezi mindazokat a jogokat, amelyeket a román demokraták saját állampolgáraiknak nyújtanak. Rámutatott, hogy Romániában a magyaroknak egyetemeik vannak, és a romániai magyarságnak autonóm politikai szervezete van”.⁶³

Groza budapesti látogatásának egyetlen szépséghibája az volt, hogy a még az elutazás előtt néhány nappal is ígért vámunió bejelentése, melyet felkérésére az MNSZ szakemberei részletesen kidolgoztak, elmaradt. A beavatottak ezt összefüggésbe hozták Truman amerikai elnök március 12-i a kongresszushoz intézett üzenetével. A hidegháború megkezdődött, a világ két táborra szakadt. Ennek rövidesen láthatóak lettek a következményei a népi demokratikus országok belpolitikai életében, s a belpolitika egyik fontos, igen érzékeny területén, a nemzetiségi politikában.

A nemzetiségi politika új útjai

Vasile Luca „A romániai magyarság útja” c. cikkét, amely az RKP magyar nyelvű napilapjában, az Igazságban jelent meg 1947. május 22-én, a balratolódás megindulása, az MNSZ elleni támadás határkövének lehet tekinteni. Amikor 1946. június 18–20-án Lucretiu Pătrășcanu revizionizmussal vádolta a romániai magyarság egészét, kijelentve „először román vagyok, s csak utána internacionalista”, álláspontja még kirívó volt, és az RKP vezetősége nyilvánosan megróttá. Vasile Luca cikke viszont már a párt többségének véleményét tolmácsolta. A cikk szerint az MNSZ és a magyarság önállósági törekvése nem más, mint elzárkózás Románia többi nemzetétől, „az alulról jövő népi egység” hamis illúzió, sőt azt jelenti, hogy közösséget vállalnak a magyar reakció képviselőivel. Luca már 1946-ban is azt hangoztatta, ha a magyarság nem ismeri fel ezt, akkor „a romániai magyarság útja eltér a román nép politikai, kulturális életétől és harcától, akkor az elszigetelődés végzetes veszedelembé döntheti”.

A cikk adta meg a jelt a különböző magyar szervezetekben tevékenykedő polgári-értelmiségi szakemberek elleni támadásra, de nem előzmény nélkül. A magyarországi eseményeket (Kovács Béla letartóztatása, a Magyar Közösség tagjai elleni vád, a Kisgazdapárt elleni támadás) rendszerint létező

⁶⁰ Erdély, 1947. május 7.

⁶¹ Utunk, 1947. május 24.

⁶² Világosság, 1947. augusztus 9., Frontul Plugarilor, 1947. június 2.

⁶³ Világosság, 1947. szeptember 6.

vagy feltételezett erdélyi szájak feltárása követte. A Luca-cikket követően s kezdetben megelégedtek a kipellengérezéssel, majd a leváltás, az internálás következett. (1955-ben és 1968-ban az MNSZ bebörtönözött vezetőivel együtt rehabilitálták a polgári-értelmiségi szakembereket.)

A magyarság vezetői – súlyos helyzetükben – elfogadták a magyar reakció óriásira növelt veszedelmének rémképét: a polgári értelmiségiek félreállítását: kisebb részük meggyőződésből, eleynyésző hányaduk a hatalomból való kieséstől félve, nagyobb részük azért, mert az útítársak feláldozása árán látta lehetségesnek menteni, ami menthető.

Ezt tükrözte az MNSZ Központi Végrehajtó Bizottsága 1947. május 30.–június 2. között Bukarestben hozott határozata is, amely a romániai magyarság érdekét abban látta, hogy a román demokrácia és különösen az RKP oldalán harcoljon tovább, mert a nemzetiségi egyenjogúságuk kiteljesedéséért küzdve egyedül arra támaszkodhatnak. A határozat szembeszállt a romániai magyar reakció provokatív magatartásával, amelyre a román reakció a sovinizmus szításával felelt. Mivel az MNSZ megítélése szerint „bármilyen politikai, közművelődési vagy gazdasági elzárkózás a román haladó demokrácia törekvéseitől csak belső népi erőink elsorvasztására, harci erejének gyöngítésére és a demokratikus központosítás gátlására vezet”, maga is szükségesnek látja az „éberség fokozását”, szervezeteiben az erélyes tisztogatást. A határozat ugyanakkor a leghatározottabban tiltakozott „az imperialista célok érdekében folytatott szovjetellenes élű dunavölgyi blokkpolitika ellen”.⁶⁴

1947. július 17–18-ra Kolozsvárra hívták össze az MNSZ elnökei és titkárait. Az ülést a beteg Kurkó távollétében kellett megtartani. Itt a gazdasági elzárkózás helytelenségét emelték ki, és az RKP-vel történő kapcsolatok szorosabbá tétele mellett szavaztak. Mindennaposak lettek a kirohanások a „megtorpanó útítársak”-kal szemben, egyre több panasz hangzott el az egyház képviselői, köztük Márton Áron ellen, jöllehet az 1946-os választások alkalmával híveit az MNSZ támogatására szólította fel. Egyre gyakrabban tették meg felelőssé a kulákokat a gazdasági nehézségek miatt, az MNSZ aktivistáinak pedig az adózás és a szolgáltatások szükségességéről kellett meggyőzniük az embereket.

Az MNSZ propagandája a III. kongresszust megelőzően is az elért sikereket emelte ki, noha azok részlegesek voltak, komoly eredményt csak az oktatásban tudtak elérni. A Groza-kormány részben Cziko Nándornak, a MADOSZ volt bukaresti vezető személyiségének szorgalmazására, a moldvai csángó-vidéken közel 80 elemi iskolát nyitottak meg, illetve több tucat moldvai csángó diák folytathatta a tanulmányait erdélyi közép- és szakiskolákban, valamint kollégiumokban, történetük során először anyanyelvükön, vagyis magyarul. 1947 szeptemberében magyar körorvosokat neveztek ki Székelyföldre, több szakiskola nyitotta meg kapuit Nagyváradon, Székely-Udvarhelyen, Csik-somlyón, Zilahon, Szatmáron, Tordán, bár ezek több helyen a megszüntetett felekezeti gimnáziumokból alakultak. Népi kollégiumokat avattak Kolozsváron, Aradon, Krasznán, Marosvásárhelyen, Temesváron. Nagyváradon, Tordán 1947-ben az előző évhez viszonyítva 110-zel több elemi és 45-tel több középiskolában volt magyar a tanítás nyelve, Cziko október végi parlamenti beszédében is erre helyezte a hangsúlyt, hozzátéve, hogy a Nemzetiségi Statútumban lefektetett alapelveknek megfelelően a közigazgatás igazságszolgáltatás területén a nemzetiségek nyelvhasználata nem szenved csorbát, kulturális intézményeik állami támogatásban részesülnek. E kétségtelenül fontos és jelentős tények mellett, illetve azokkal szemben azonban ott állt az is, hogy a magyarság, mely az ország népességének 12%-át tette ki, az állam, a közigazgatás intézményeiben jóval eme arány alatt, csupán 3–4%-ban jutott képviselőhez, hiába emelt szót ez ellen az MNSZ III. Temesvárott 1947. november 21–23. között tartott kongresszusa.

A kongresszust követően, 1947. november végén jelent meg a nyilvánosság előtt egyre többet szereplő Kacsó Sándor „Nemzetiségi feladatok és lehetőségek” c. cikke a Világosságban. Ez inkább a nemzetiségi politika új útjai címet érdemelné. Mondanivalója ui. az volt, hogy a magyarságnak minden energiáját, tehetségét az országos jelentőségű kérdések, a gazdasági-társadalmi fejlődést szolgáló általános feladatoknak kell szentelnie, amelyek mögött a második sorba szorulnak a nemzeti-ségi problémák. Ezzel szemben Kurkó véleménye az volt, hogy egyiket sem lehet a másik rovására előtérbe helyezni.⁶⁵ Bányai László a marosvásárhelyi november eleji vezetőségi ülésen megnyug-

⁶⁴ Falvak Népe, 1947. június 15.

⁶⁵ Világosság, 1947. október 27.

tatásul kifejtette, hogy az MNSZ-re szükség van, az beleilleszkedik a kommunista párt szövetségi politikájába. Ekkor hivatalosan már elkönyvelték az RKP és SZDP egyesülését, Román Munkáspárt néven.⁶⁶ Az MNSZ lapjai is teret adtak a Román Munkapárt programjának s az ehhez való alkalmazkodás az MNSZ 1948-ra szóló munkatervében is nyilvánvaló: a nehézipar fejlesztése, a hadsereg erősítése, a termelés mennyiségi növekedése kiemelten szerepel benne. A Világosság a kommunista párt programjából kiemelte: „Az Egységes Munkáspárt minden erejével támogatni fogja a román nép és az együttélő népek kulturális, tudományos, művelődési fejlődését, a következő alapon: külső jellegét tekintve nemzeti, és belső tartalmát nézve demokratikus.”⁶⁷

Ilyen előzmények után nyílt meg az MNSZ III. kongresszusa Temesvárott 1947. november 21-én. Vendégei között volt Dinnyés Lajos, Molnár Erik, Ortutay Gyula, Marosán György, Révai József, akik a román–magyar kulturális egyezmény aláírására, az országos Ady-emlékünnepekre érkeztek Romániába, de megjelent a kongresszuson Groza miniszterelnök és Vasile Luca is. A román rádió a nyitás napján reggeli adásban tudósított a kongresszusról, amely a romániai magyarságot érintő kérdéseket a román demokrácia fejlődése szempontjából tárgyalta. A viták, mint mindig, a háttérben, nem a nagy nyilvánosság előtt zajlottak, és csak emlékiratok, későbbi perek vallomásaiból táruul fel egyik vagy másik momentum. Kurkó Gyárfás beszédében az országban és a szervezetben folyó szükségszerű tisztulási, tisztogatási folyamatot emelte ki. Arra, hogy annak szükségszerű voltával valóban egyetértett, túlzásaival kezdetben nyilvánosan, később a szűkre korlátozott lehetőségek között is szembeszállt, itt semmi jel nem mutatott. Nem derült ki, hogy Kacsó Sándor csak Petru Groza több héten át tartó hosszas rábeszélésére volt hajlandó elfogadni az elnöki posztot az MNSZ élén, hogy a leváltott Kurkó helyébe lépjen. Takáts Lajos, akinek nemzetiségi miniszterré történő kinevezését Groza itt jelentette be, elítélte az MNSZ régi sérelmi politikáját, és a magyar egységet hamis illúzióknak nevezte. Balogh Edgár szerint a nemzetiségi egyenjogúság a demokrácia függvénye, és szükségtelennek tartotta, hogy a jogegyenlőséget nemzetközi, ún. kisebbségi szerződésekkel garantálják. Elhangzottak természetesen a mindenkit foglalkoztató és már több ízben napirenden volt kérdések, mint a Székelyföld iparosítása, a szakiskolák hiánya, a színházak súlyos anyagi gondja.

A kongresszus határozata leszögezte, a magyarság aggodalommal tekint a nyugat-európai háborús készülődésre, amire a népi demokratikus országok meg kell adják a méltó választ. Megállapította, a kongresszus időben egybeesik „azzal a nagy horderejű ténnyel, hogy demokráciánk és nemzetiségi jogaink legszilárdabb alapja, a munkásosztály, hozzájárult az egységes munkáspártnak, a munkásosztály egységes vezérkarának megteremtéséhez. Egyúttal kudarcba fullasztja az imperializmus szocialista álarcában jelentkező ügynökeinek, a demokrácia ezen egységbontóinak minden mesterkedéseit”.⁶⁸

A kongresszust követően új garnitúra került az MNSZ élére, mindannyian az egykori dél-erdélyi csoport tagjai: Kacsó Sándor elnök, Bányai László és Juhász Lajos alelnökök, Kurkó Gyárfás, Takáts Lajos, Csákány Béla, Révy Ilus, Czikó Nándor a politikai bizottság tagjai. November 28–29-én Bukarestben összeült a személyi összetételében megváltozott Végrehajtó Bizottság, amelynek az MNSZ új irányvonalát kellett megvalósítani.

Nagy jelentősége volt annak, hogy 1947-ben kibővítették a Nemzetiségi Minisztériumot. Ez mint önálló közigazgatási szerv, véleményező és tanácsadó testületként működött, külön költségvetéssel, s három feladatkört töltött be: 1. a nemzetiségek egymás közötti kapcsolatainak, valamint a románok és a nemzetiségek kapcsolatainak befolyásolása, 2. tanulmányok készítése a nemzetiségek aktuális helyzetéről, 3. a nemzetiségek múltjának kutatása, demográfiai helyzetük, intézményeik tanulmányozása.

A Nemzetiségi Minisztériumban öt osztály működött, amelyek feladata: 1. általános nemzeti-ségi kérdés, különös tekintettel az érvényben levő egyezményekre és szerződésekre, 2. a román–magyar kapcsolatok, 3. a román–szász kapcsolatok, 4. a többi nemzetiséggel foglalkozó osztály a nemzetiségi referensekkel, 5. dokumentációs osztály a sajtó stb. anyag gyűjtésére.

⁶⁶ Uo. 1947. november 8.

⁶⁷ Uo. 1947. november 16.

⁶⁸ Világosság, 1947. november 23., Románia magyarsága a békéért és a népi demokráciáért. A Temesvári országos nagygyűlés beszámolója, Kolozsvár, MNSZ Központi Intéző Bizottság, 1947.

A kommunista pártban is működött nemzetiségi bizottság, élén 1945–46-ban Simó Gyula állt, tanácsadói: Bogdán Josif (Salamon József), Ardeleanu Györgyi, Godlberger Nicolae voltak. Ezenkívül Teohari Georgescu, a belügyminiszter foglalkozott a nemzetiségi problémákkal, az ő tanácsadója volt Cziko Nándor, aki már 1944-ben betöltötte ezt a funkciót. Vasile Luca sok más egyéb funkciója mellett – pénzügyminiszter stb. – az RKP és az MNSZ összekötője volt 1947-ig, amikor is Miron Constantinescu vette át tőle ezt a szerepet. Ő volt egészen a 60-as évek elejéig a párt nemzetiségi tanácsadója.⁶⁹

Az MNSZ 1948. január 1-től Bukarestbe költözött. Ezt a tagság többsége úgy ítélte meg, ekkor vette kezdetét az eltávolodás a magyarság tömegeitől. A Végrehajtó Bizottsági ülésen újabb népi kollégiumokat, államilag irányított gazdátanfolyamokat helyeztek kilátásba. Országos 48-as Bizottság alakult a centenáriumi évforduló méltó megünneplésére. A román képviselőházban február 17-én ratifikálták a román–magyar kölcsönös barátsági szerződést, amelyet január végén Groza írt alá Budapesten. Ezen még jelen volt Lucrețiu Pătrășcanu is, de a hónap végén a Román Munkáspárt kongresszusán – Rajk László utazott erre magyar küldöttség élén – már nem vett részt. Ezekben a napokban közölték, hogy az MNSZ az új választásokon a Népi Demokratikus Arcvonal keretében indul, és így az ország lakói első ízben járulnak teljes testvéri közösségében az urnák elé.

Az 1948. évi választásokon 39 magyar képviselő került be a parlamentbe, tízzel több, mint 1946-ban. A nemzetgyűlési titkárság tagja lett Koszty G. István, Cziko Nándort alelnökké nevezték ki.⁷⁰ A parlamenti csoportokban, a minisztériumokban, intézményekben is jelentős pozíciókat töltöttek be a magyarok – Csákány Béla pl. a Román Nemzeti Bank egyik vezetője lett. Az új alkotmányt előkészítő munkálatok idején Takáts Lajos nemzetiségi miniszter ama meggyőződését fejezte ki, hogy szigorúan alkalmazni fogják a nemzetiségek jogegyenlőségét, Vasile Luca azt ígérte: az anyanyelvű oktatást a számaránytól függetlenül biztosítani fogják. Valóban, az új alkotmány 24. pontja kimondta az anyanyelvi oktatás minden fokon való szabadságát, továbbá a nemzetiségek nyelvének használatát a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, nemzetiségi, vagy olyan tisztviselők kinevezését, akik ismerik a nemzetiségek nyelvét. Ahol a lakosság 30%-át a nemzetiségek teszik ki, vagy számuk az ötezret meghaladja, az utcaneveket, helyneveket az illető nemzetiség nyelvén is használni kell, és számarányuknak megfelelően kell betölteni a közhivatalokat.⁷¹

Ami a nemzetiségi oktatás helyzetét illeti, kiemelkedő eredmény, hogy az 1948–49-es tanévben nemcsak 2089 elemi és óvoda, 145 középfokú – ebből 57 műszaki és szakiskola –, 4 felsőoktatási és 41 szakoktatási intézményben folyt az oktatás magyar nyelven, de német, jiddis, ukrán, orosz, cseh, szlovák, délszláv, bolgár, lengyel, görög, örmény, török, tatár, albán, cigány nyelvű elemi és középiskolák is működtek.⁷²

Július 9–11 között tartotta Kolozsváron az MNSZ Végrehajtó Bizottsági ülését, amely a jugoszláviai események tanulságaival foglalkozott, Kacsó Sándor országos elnök azt hangsúlyozta, az MNSZ nem felejtetheti el, hogy a nemzetiségi kérdés élharcosa a kommunista párt. A július 23–25-i csikszeredai intézőbizottsági ülésen Bányai László szigorú önkritikát gyakorolt, mivel az MNSZ eddigi politikai tevékenységében kevés figyelmet szentelt az osztályharcnak. Itt már voltak olyan hangok is, hogy mivel a Román Népköztársaság állama nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül az összes dolgozók állama, szükségtelen az MNSZ közvetítő szerepe.

Az MNSZ IV. és egyben utolsó kongresszusa 1948 decemberében a kívánalmaknak megfelelően az osztályharc jegyében folyt. Az új szervezeti szabályzat is ezt a szellemet tükrözte, amennyiben a politikai nevelésre, az imperializmus elleni harcra, a magyar nacionalizmus és sovinizmus leleplezé-

⁶⁹ 1949-től a Nemzetiségi Minisztérium az Együttélő Nemzetiségek problémáival foglalkozó Államtitkárság, nevet vette fel. 1954-től a nemzetiségekkel kapcsolatos minden kérdés a Román Kommunista Párt Központi Bizottságához tartozott, közelebből Fazekas János 3–4 emberből álló osztályához.

⁷⁰ Világosság, 1948. április 7.

⁷¹ Uo. 1948. április 15.

⁷² Világosság, 1948. szeptember 14., A nemzetiségi kérdés megoldása a demokratikus Román Népköztársaságban. Bukarest, Román Kultúrkapcsolatok Intézete 1949.

sére tette a hangsúlyt, a jogegyenlőség gyakorlati alkalmazása mindössze egy pontban szerepelt.⁷³ Bár az MNSZ addig is kivette a részét a kulákok, a reakció képviselői stb. elleni harcból, ezt nem tartotta elégségesnek.⁷⁴ A kongresszus határozata az ország valamennyi nemzetiségét szigorú bírálatban részesítette: a magyarokat a nacionalizmus, a zsidóságot a cionizmus, a németeket a hitelezés, a jugoszlávokat a titoizmus, az oroszokat és ukránokat a köztük levő kulákok miatt. Harcba szólított a Vatikán ügynökei, az imperializmus, a kulákság, a nacionalizmus, a nemzeti elzárkózás ellen. (A párttagság felülvizsgálása során 1949–1953 között 300 000 embert zártak ki a KMP-ből).

A szocialista táboron belüli ellentétek, majd a szakítás változást hozott az MNSZ életében is. 1949 novemberében letartóztatták Kurkó Gyárfást, Márton Áront, Szász Pált, Venczel Józsefet. A vád ellenük: nacionalizmus, kapcsolat Rajk Lászlóval, összeesküvés, a béketárgyalások befolyásolása. December elején került börtönbe Balogh Edgár, Csögör Lajos, Jordáky Lajos, majd Demeter János. Az ellenük felsorakoztatott vád kiegészült azzal, hogy a Békepárt és az Erdélyi Párt tárgyalásai 1944 májusa és augusztusa között nem a háborúellenes népfrontmozgalom megteremtését szolgálták, hanem Észak-Erdélynek Magyarországhoz csatolását. Méliusz Józsefet mint náci ügynököt és az Intelligence Service ügynökét zárták be. Az MNSZ vezetőségének java része tehát börtönben volt és csak 1955-ben szabadult, illetve Kurkó csupán az 1964-es amnesztia idején, másokat (Kacsó, Takáts, Csákány) vidékre helyeztek egyetemi tanárnak. Lényegében csak a volt temesvári csoport, Bányai, Révy, Juhász és a Czíkó fivérek képviselték a szervezetet.

1953-ban a román kommunista párt a nemzetiségi kérdést megoldottnak nyilvánította, és szükségtelennnek ítélte a magyar, német, zsidó stb. szövetségek létét. Így az MNSZ-t egy práthatározat után feloszlatták.

⁷³ Világosság, 1948. december 10.

⁷⁴ Uo. 1949. december 17.

ZINNER TIBOR

Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949

Közép- és Délkelet-Európa országaihoz hasonlóan Magyarország is alapvetően az antifasiszta nagyhatalmak, mindenekelőtt a Vörös Hadsereg győzelme következményeként nyerte vissza függetlenségét. Az ország nemzeti újjászületésének debreceni nyitányát követően az új állami berendezkedés politikai alapjainak megteremtéséért folytatott küzdelem egyrészt mindazon előzményekből táplálkozott, melyek már a második világháború alatt előbb illegális és emigrációs, majd a felszabadítás menetében már legális keretek között jelen voltak, valamint abból a jelentős, népi indíttatású kezdeményezés-sorozatból, mely a már szabad településeken szinte percek alatt testet öltött. Ez a kibontakozó átalakulás nemcsak az antifasiszta nagyhatalmak elvárásaival esett egybe, de azoknak a haladó magyar politikai tényezőknél az igényével is, amelyek a szabad, demokratikus és – a kor publicisztikai terminológiája szerint – „fasisztamentes”, azaz a fasiszta maradványoktól mentes Magyarország megteremtését tűzték ki célul.

A negyvenes évek második felében hozott jogi és közigazgatási intézkedések – akár törvények, akár rendeletek – teret nyitottak egy következetes forradalmi átalakuláshoz, s lehetőséget teremtettek a baloldali erők számára, hogy felszámolják azokat a politikai és társadalmi tényezőket, melyek az 1919 augusztusában hatalomra juttatott rendszer vezető elitjét és kiszolgáló apparátusát képviselték, támogatták. Megítélésünk szerint az internálásoknak, az igazolási eljárásoknak (s az emellett végrehajtott B-listázásoknak), a népbíráskodásnak,¹ valamint a magyarországi németek kitelepítésének tömegméretű kihatása volt. A rendkívül gyér statisztikai adatok alapján arra igyekszünk választ kapni, hogy a lakosság hányad részét érintették ezek az intézkedések, s hogy a „számunkérés” a Horthy-Magyarország felelős vezetőin és támaszaikon kívül kiterjedt-e más rétegekre és csoportokra is?

A fasiszta maradványok hazai felszámolása kapcsán nem térünk ki a fasiszta sajtótermékekkel szembeni fellépésekre, a Horthy-korszakra emlékeztető utcanévek megváltoztatására, a múltat dicsőítő szobrok eltávolítására stb.² még akkor sem, ha ezek is részét alkották e folyamatnak.

Valamennyi intézkedés eszméi alapját a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak az MKP javaslata alapján elkészített programja képezte. A kommunisták ennek végrehajtásához szükséges apparátust igényeltek és olyan belpolitikai követeléseket hirdettek meg, mint amilyeneket e programból idézünk:

„... 2. A hazaárulókat, a háborús bűnösöket le kell tartóztatni és átadni az erre a célra létesítendő népbíráóságoknak. Vagyonukat el kell kobozni.

3. Fel kell oszlatni az összes fasiszta, népellenes, német zsoldban álló szervezeteket. Vagyonukat el kell kobozni, sajtójukat be kell tiltani . . .

¹ A hazai népbíráskodás létrejöttének nemzetközi és magyarországi feltételeire, a kiadatásokra, az első és másodfokú népbíráskodás egymáshoz való viszonyára, a demokratikus államrend védelmében hozott ítéleteikre stb. l. *Zinner Tibor: Adalékok a Horthy-Magyarország fasiszta maradványainak budapesti felszámolásához, különös tekintettel a népbíráskodásra* (a továbbiakban: *Adalékok* . . .) In: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) Közleményei '84, Bp., 1985. BFL kiad.

² Fővárosi Napló – 1947. máj. 10. 3. 1947. 19. sz.

4. A közigazgatási szerveket, a bíróságot, a honvédséget, a karhatalmat meg kell tisztítani a nyilas, hazaáruló és egyéb népellenes elemektől...

... 11. A sajtóból, az oktatásból, a kultúrából, a közéletből ki kell küszöbölni a fasiszta métet, a népellenes szellemet, a faji és nemzeti gyűlöletet...

A program II. része a földreform kapcsán foglalkozott a „hazaárulók, a háborús bűnösök, a Volksbund-tagok és a német hadseregben szolgáltak birtokai”-val és azok elkobzását javasolta.³

Az internálás⁴

Ez az eljárás – szemben a többi közigazgatási és jogi intézkedéssel – a felszabadulást megelőző korszak rendeletein⁵ alapult, melyek a „... társadalmi rend és béke...” ellenségei, a „... közbiztonságra gyanús és veszélyes...”, valamint a „... gazdasági okokból káros...” személyek rendőri felügyelet alá helyezését, internálását mondták ki. Későbbi módosítások⁶ révén ezek váltak 1945 után az internálás jogi alapjává. Az internálást komplexitása könnyen alkalmazhatóvá tette, s hol az egyik, hol a másik eleme került előtérbe. Az összetevők alakulását pedig – elsősorban a kezdeti anarchikusabb időszakban – nemcsak az elbírálandó személy társadalmi hovatartozása, feltételezetten elkövetett bűncselekménye befolyásolta nagymértékben, hanem az aktuális (sokszor elsősorban párt-) politikai helyzet és főleg az intézkedő belügyi dolgozó pártállása. A rendelkezésre álló források szerint az alábbi esetekben internáltak:

- a népbíróságok a kezdeti időszakban ítéleteikben kimondhatták az internálást a 81/1945. M.E. sz. rendelet 3. §-a alapján, melynek minimális időtartama hat, maximuma huszonnégy hónap lehetett⁷ (ennyi volt a rendőrhatalom internálási is);

- amikor az igazoló bizottság az igazolási ügyet további intézkedésre megküldte a helyi nemzeti bizottsághoz, s egyúttal a politikai rendőrséggel is közölte annak leglényegesebb tartalmi adatait. Sőt azt kérte, hogy amíg a népbiztonsági eljárás „... lefolytatást nyer [a letartóztatottat] továbbra is tartsa őrizetben...”⁸;

- az igazoló bizottság határozatában kimondhatta, hogy a tárgyaló személy ügyét „... internálási javaslattal a politikai rendőrséghez áttenni rendeli...”⁹;

- internálást vont maga után, ha valaki akadályozta a háború utáni élet reorganizálását, s azt a rendelkezésre álló eszközökkel és módszerekkel szabotálta;¹⁰

³ Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948) Bp., 1977. 162.

⁴ Mindazok a torzulások, melyek a közigazgatási és jogi intézkedések számos típusában 1949 után (vagy esetenként már előbb is) bekövetkeztek, magát az internálást is érintették, de ezek a túlkapások 1945–1949 között nem hasonlíthatók össze azokkal, melyekre a későbbiekben sor került. Ám ezek az utókor értéktelétében az 1945–1953 közötti internálást egybemosták, s az 1940-es évek második felének jogos preventív intézkedése ugyanolyan megítélést nyert, mint az 1950-es évek legelejének atrocitásai. Ezt az is bizonyítja, hogy szinte valamennyi az 1945 utáni korszakot tárgyaló munka tabuként kezeli, s elhallgatja ezt a kezdetben egyértelműen a fasiszta maradványok felszámolását célzó rendszabályt.

⁵ L. a 4 352/1920., a 30 035/1920. és a 3 000/1922. B.M. sz. rendeleteket.

⁶ L. a 8 130/1939. M.E. és a 760/1939. B.M. sz. rendeleteket, valamint az 1939:II. tc. 150. §-át. In: *Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet. Bp., 1972, 636, valamint Corpus Iuris Hungarici Bp., 1940., 88–89.

⁷ Lukács Tibor: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950) Bp., 1979, 181–183., valamint Magyar Közlöny, Debrecen, 1945. febr. 5. 1945. 3. sz.

⁸ BFL A Budapesti Népbíróság iratai (a továbbiakban Bp. Nb.) Büntetőperes iratok 4 874/1945. Rádi Gyula és társai ügye.

⁹ Uo. 4.624/1945. Anda Gyula és társai ügye.

¹⁰ Uo. 4.530/1945. Keszler József ügye.

- ha valaki a fennálló rendre „veszélyes” volt;¹¹
- a 302/1945. M.E. sz. rendelet előírta valamennyi nem zsidó Magyarországon tartózkodó német internálását;¹²
- a „háborús szükséghelyzet” alapján;¹³
- az 1946.VII. tc. bevezetése után – szervezkedésben való részvétel miatt – már a főtárgyalás megkezdése előtt internálták a gyanúsítottakat, mert „... alaposan feltehető, hogy szabadon hagyása esetén a közrend és a közbiztonság – fontos állami érdek – szempontjából aggályos...”¹⁴

Ezek voltak az internálás gyakorlatban alkalmazott fő típusai. Az internálások 1945-ben bevezetett rendszere azonban nem tekinthető csak politikai rendőrségi, kezdetben rendőrhatalósági tevékenységnek, mert a háborús bűnösök felkutatásával és megbüntetésével éppúgy összefüggött, mint 1946/1947 fordulójától a népi demokratikus átalakulással. „... Amikor 1946-ban a koalíciós pártok közötti éles ellentétek mind jobban kiütköztek, a Kommunista Párt képviselői pedig sajtóorgánukban és egyéb fórumokon gyakran bíralták indokoltan, de időnként alap nélkül a népbíróságok felmentő vagy enyhe ítéleteit, a belügyminiszter utasítására bevezettük azt a gyakorlatot, hogy a vádemelés mellőzése vagy felmentő ítélet esetén a gyanúsítottakat visszakértük és egyes esetekben internáltuk, illetőleg internálásukra a főkapitánynak javaslatot tettünk” – írta visszaemlékezésében a korszak egyik legjobb ismerője és tevékeny részese, dr. Timár István.¹⁵ Ez az együttműködés azonban már 1945 áprilisában megvolt, s mindazon ügyekben, melyekben a koalíciós alapon szervezett politikai bíróság, a népbíróság felmentő ítéletet hozott, a pert követően az iratok átkerültek – Budapesten – a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politika-rendészeti (egyes iratokon: Politikai és Rendészeti) Osztályához, s a jogerős felmentés ellenére a rendőrségnek jogában állt a korábban népbíróság előtt állt személyt internálni.¹⁶ A népbírósági rendelet módosításával ui. az internálás – mint büntetési kategória és lehetőség – kikerült a népbíróságok hatásköréből, s a már konszolidálódott rendőrhatalóságok eljárásává vált. Az előzőekben kihirdetett, internálást kimondó jogerős ítéletek érvényét az új rendelet nem kérdőjelezte meg.¹⁷

Az egyre átgondoltabb és precízebb rendőrhatalósági internálási eljárást támogatták a különböző néphatalmi szervek is. Javasolták a „nótorius munkakerülők” internálását¹⁸ éppúgy, mint a különböző „szélsőséges pártok” tagságát. Az 1945. június 21-én keltezett BM-rendelet, amely a közigazgatási eljárás során a személyes szabadság korlátozásával járó különleges rendőri intézkedéseknél (rendőrhatalósági őrizet és felügyelet, internálás) követendő eljárást szabályozta, magába fog-

¹¹ Uo. 4.854/1945. Kizlinger András és társa ügye.

¹² Uo. 4.543/1945. Slaik Imre ügye. Moszkvában az esetleges félreértések elkerülése végett Molotov közölte az ott tárgyaló magyar küldöttséggel, ez az eljárás nem azt jelenti, hogy a Szövet-ségesek ki akarják vonni a magyar igazságszolgáltatás kezéből a német bűnözőket. (L. bővebben: *Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945)*, Bp., 1981, 500.)

¹³ Uo. A Budapesti Népügyészség iratai. Büntetőperes iratok 12.805/1945. Horváth Imre ügye.

¹⁴ Uo. Bp. Nb. 3.998/1945. Frankó Antal ügye. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi esetben már egyértelműen a népi demokratikus átalakulás céljai voltak irányadók, s nem a fasiszmusellenes köte-lezettség vállalása.

¹⁵ Dr. Timár István: Jogászai pályafutásom (visszaemlékezés) Bp., 1983, kézirat, 39. Rendelke-zésemre bocsátását ezúton is köszönöm.

¹⁶ BFL Bp. Nb. 26/1945. Kelecsényi Károly ügye. Már 1945. ápr. 26-án kérték a Budapesti Népbíróság elnökét, hogy felmentő ítélet esetében a felmentettek iratait küldje meg a politikai rend-őrséghez.

¹⁷ Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: UMKL) Az Igazságügyi Minisztérium iratai (a továbbiakban: IM iratai) IM X. Ta 601/1945., valamint Magyar Közlöny, Bp. 1945. máj. 1., 1945. 19. sz.

¹⁸ BFL A Budapesti Nemzeti Bizottság iratai (a továbbiakban: BNB iratai) Iktatott iratok 1.887/1945. 1945. jún. 20.

lalta nemcsak az eltelt időszak fasisztaellenes vívmányait és következményeit, hanem pontosan körvonalazta a tennivalókat is. A rendelet kimondta, hogy mindazokat, akik a 81. és 1.440/1945. M.E. sz. rendeletekben meghatározott büntettekkel és vétségekkel a rendelkezésre álló adatok szerint ugyan nem gyanúsíthatók, de korábban, vagy a rendelet megjelenésekor fasiszta, népellenes magatartásuk miatt veszélyesek voltak, vagy általában az ország demokratikus szellemben való újjáépítését gátolni igyekeznek, közigazgatási eljárás alá kell vonni. Pontosán körülhatárolták a büntetés típusát, a büntetethetőség okait, és a büntetendők társadalmi-foglalkozási csoportjait. Külön kiemelte a rendelet az egyénenkénti elbírálás fontosságát, aláhúzva a társadalmi hovatartozás mérlegelését. A kisparasztnak és munkások esetében felhívta a hatóságok figyelmét azok megtévesztett voltára.¹⁹

Ezt követően szakszerűbbé vált a politikai rendőrség és a népbíróságok kapcsolata. A tanácsvezető, a nyomozó hatóságok kérésének helyt adva, már a felmentő ítélet kihirdetésekor közölte, hogy a vádlott ügyét további eljárás végett átteszik a politikai rendőrséghez, őt magát pedig átkísértették. Ez akkor történt, ha a nyomozó szerv úgy engedte át a gyanúsítottat a népügyészségnek, hogy netáni felmentő ítélet esetén visszakapja.²⁰ Ilyen módon a rendőrhatalomnak lehetőségük nyílt a koalíciós küzdelmekről erőteljesen befolyásolt népbíráskodás pártpolitikai szempontjain túlélve a demokratikus kibontakozás érdekében internálásra „ítélni” (ha már ezt az erre a célra létrehozott népbíróság a „nép nevében” nem tette). Számos esetben viszont véltlen, jogerősen szabadlábra helyezett emberek váltak jogellenesen internálttá. Ezt úgy igyekeztek megakadályozni, hogy kimondták: amennyiben a politikai rendőrség igényt tart a közigazgatási eljárás lefolytatására, akkor azt külön is jeleznie kell.²¹ Az a gyakorlat, mely szerint a politikai rendőrség javaslata alapján a mindenkorai főkapitány internált, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya létrejöttével megszűnt, s ez 1946 közepétől a politikai rendőrség feladata lett.²²

Miután az internálási eljárás erőteljesen befolyásolta a polgári vagy népi demokrácia győzelmének kérdését, szükségszerűen élénk polémia folyt felette mind a sajtóban, mind a nemzetgyűlésben,²³ s ennek következményeként Rajk László 1946. július 12-én²⁴ előbb a törvényesség betartására utasította a belügyi tisztviselőket, majd néhány héttel később újra szabályozta a személyes szabadság korlátozásával járó rendőrhatalom eljárást. Rajk László belügyminiszter enyhített az egy évvel korábbi rendeletben foglaltakon: számos esetben, amikor internálás járt volna, megelégedett a rendőrhatalom őriztetével.²⁵ A polgári ellenzék parlamenti felszólalásai érdemben nem sürgethették sem az internáltak szabadlábra helyezését, sem az eljárás megszüntetését, mert azt alapvetően a népi demokrácia, s – miután az államvédelmi szerveknél egyértelműen kommunista befolyás érvényesült – a munkásmozgalom érdekei határozták meg.

A magyarországi internálási eljárás 1945 után olyan preventív államvédelmi tevékenység volt, amely összefüggött a háborús és népellenes bűnösök felkutatásával és megbüntetésével, az igazolásokkal, a fasiszta egyesületek és pártok feloszlásával, a német kitelepítéssel. A későbbiek során feladatai között a „ki kit győz le” korszakának ellenzéke elleni fellépés nyomainak éppúgy kimutathatók, mint az 1950-es évek legelejének nyomasztó szociáldemokrataellenes tényei. Mindazokat a problémákat, melyek a többi közigazgatási és jogi intézkedés során részben a népi demokratikus átalakulás idején keletkeztek, az internálás „szüntette meg”. A politikai rendőrség nem „mindenkit” internált – mint a kor reakciós, demagóg, éles osztályharc közepette megfogalmazott pamfletjei vagy a kései utókor retrospektív, antedatáló torzításai feltételezik –, hanem éppen ellenkezőleg. Az államvédelmi szerveknél dolgozó kommunisták feladata lett, hogy a más fórum előtt kimentett, felmentett szélsőjobboldali és más népi demokrácia ellenes személyektől – ha csak rövid

¹⁹ BM Irattára 49/1945. A BM 138.000/1945/biz. rendelete.

²⁰ UMKL IM iratai IM X. Ta 9.724/1945., valamint uo. Népbíróságok Országos Tanácsa iratai (a továbbiakban: NOT iratai) 1945. Eln. I. A.

²¹ Uo. IM iratai IM X. Ta 20.175/1945. 1945. okt. 2.

²² Dr. Décsi Gyula volt igazságügyminiszter tájékoztatása, amit ezúton is köszönök.

²³ A nemzetgyűlési vitát bővebben l. Az 1945. nov. 29-re összehívott Nemzetgyűlés Naplója (a továbbiakban: Napló) I.k. 663–665., 763; II. k. 451–456; VII.k. 667–668., 914.

²⁴ BM Irattára 1,430/1946.

²⁵ Uo. A BM 330.001/1946/IV.4. biz. rendelete.

időre is (mert a rendeletek ezt hosszú távra nem biztosították)²⁶ – megtisztítsák a közéletet és a nyugodtabb újjáépítéshez, a konszolidáltabb belső fejlődéshez kedvező feltételeket teremtsenek, s eleget tegyenek mindazon kötelezettségeknek, melyek a vesztes háború következményeként az országra hárultak.

Az 1945–1949 közötti időszakra nézve az internáltak számáról rendelkezésre álló adatokat két nagyobb korszakban vizsgálhatjuk: 1946 októbere előtt és után. Ennek oka az, hogy kezdetben az internáltakat decentralizáltan őrizték (az illetékes helyen hozott határozatok alapján), s csak 1946 őszétől vált Központi Internálótáborrá a legnagyobb fővárosi tábor, a Buda-Dél (az egykori Károly-laktanya). Ekkortól „... itt nyernek elhelyezést az egész ország területén megszüntetett internálótáborokból összegyűjtött internáltak...”²⁷

Az első periódusból csak fővárosi adataink vannak. Összesítésünk nem célszerű, mert az internáltak létszáma – az internálás mértékétől függően – állandóan változott.

*Az internáltak számának alakulása Budapesten
1945–1946-ban /fő*

Hónap	1945	1946
I.	.....	.....
II.	.....	16 943 ³⁵
III.	.....	4 530 ³⁶
IV.	1 869 ²⁸	5 403 ³⁷
V.	.....	.....
VI.	9 772 ²⁹	5 000 ³⁸
VII.	7 969 ³⁰	.....
VIII.	.....	.....
IX.	7 403 ³¹	.....
X.	10 460 ³²	4 370 ³⁹
XI.	8 636 ³³	.....
XII.	6 011 ³⁴	.....

²⁶ Így csak szellemes szójátéknak minősül a korabeli pesti mondás; „Jobb egy hathónapos népbírói ítélet, mint egy bizonytalan időtartamú internálás.”

²⁷ Fővárosi Közlöny 1946. okt. 14. 1946. 47. sz. 1.160–1.163.

²⁸ BM Irattára Péter Gábornak, a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai-rendészeti Osztálya (közismert nevén: BRFK PRO) vezetőjének írásbeli beszámolója az osztály 1945. febr. és ápr. 12. közötti munkájáról.

²⁹ A Világ 1945. júl. 7. Jelentés és statisztika a BRFK PRO 1945. jún. 20-ig végzett tevékenységéről.

³⁰ BM Irattára 1.121/1946.

³¹ BFL Budapest Székesfőváros Közigazgatási Bizottságának és albizottságának ülésjegyzőkönyvei – Főkapitányi jelentések (a továbbiakban: Főkap. jel.) 1945. aug. 6.

³² Uo. Főkap. jel. 1945. okt. 15.

³³ Uo. Főkap. jel. 1945. dec. 1.

³⁴ Uo. Főkap. jel. 1946. jan. 7.

³⁵ BM Irattára A BRFK PRO vezetőjének jelentése az osztály egyéves tevékenységéről, az 1946. febr. 10-ig terjedő időszakról. 1.121/1946.

³⁶ BFL Főkap. jel. 1946. márc. 4.

³⁷ Uo. Főkap. jel. 1946. máj. 4.

³⁸ BM Irattára Az Internálási Ügyek Központi Szervének 1946. jún. 25-i jelentése.

³⁹ Fővárosi Közlöny 1946. okt. 14. 1.160–1.163. 1946. 47. sz.

A főváros és az ország teljes felszabadítása közötti időszakban Budapesten 1547 nyilast, 196 volksbundistát és 126 egyéb gyanúsítottat internáltak. Június közepére a létszám elérte a 9772 főt, majd számuk a nyári munkák idején fokozatosan csökkent. Október közepén a Budapestre szállított vidéki internáltak miatt ugyan meghaladta a 10 ezret (a növekedésben a közelgő választások is szerepet játszottak), de a hó végén már újra csökkent, s az év végén alig hatezer főt őriztek. Ennek oka a betegségek, a rossz élelmezési helyzet, s a közelgő tél volt. A csökkenés azonban csak relatív volt, mert az internálási eljárás nem szorult háttérbe, amit az is bizonyít, hogy júliusban 511, augusztusban 1045, októberben 956 új internáltról tudunk.

Összességében 1945-ről megállapítható, hogy az internálást szabályozó rendelet következményeként a munkás és paraszt internáltak zöme – gazdasági és politikai megfontolásokból – szabadlábra került. Nemenkénti megoszlásukról csak szórvány adatokkal rendelkezünk: a férfiak és nők száma 1945 novemberében 6745 és 1891, decemberében 5157 és 853, 1946 februárjában 3803 és 727, míg októberben 3313 és 656 volt. Társadalmi-foglalkozási összetételükre és korábbi politikai elkötelezettségükre információt szolgáltat a már jelzett 1945 júniusi rendelet, mely szerint internálni kellett mindazokat, akik 1941. június 22-ét követően léptek be a Nyilaskeresztes Pártba, kivéve azokat a munkásokat és kisparasztokat, akik a rendeletben meghatározott időnél kevesebb ideig voltak a párt tagjai. (A párttagságot 60 napi bélyegfizetésben állapította meg a rendelet.) Internáltak azokat a nyilas párttagokat is, akik a német megszállást megelőzően a párt szervezői és vezetői voltak, de bűncselekményük nem merítette ki a vádemelés kritériumát. Hasonló büntetést vont maga után a Magyar Megújulás Pártjában, a Festetic- és a Pálffy-féle pártokban való szereplés és tagság, de az egyszerű munkás tagoktól eltekintve ez várt a Nemzeti Munkaközpont tagjaira is. A MÉP „jobb szárnyán” elhelyezkedők, a párt irányítói ugyancsak internáltattak, miként a felosztatott fasisztának minősített egyesületek, pártok és intézmények tevékeny szerepet játszott vezetői is, ha nem voltak átadhatók a népgyűszőségnek.

Azokat a párton kívüli személyeket, akik magatartásukkal bármilyen előbb említett reakciós cél eléréséhez segítséget nyújtottak, így mindazokat, akik a politikai üldözötteket, azaz az illegálisban élő kommunistákat és az ellenállási mozgalom tagjait tevékenységükben gátolták, internálni kellett.

Internáltak a feljelentőket, a besúgókat, valamint azokat a korcsmárosokat, trafikosokat, borbélyokat stb., akik a közösséggel való közvetlen kapcsolatuk során elsőrendű terjesztői voltak a fasiszta propagandának akkor is, ha a német megszállás előtt vagy után léptek be vagy ki a szélsőjobb oldali pártokba, illetve pártokból.

Politikai összetételükre a BRFK PRO első évi tevékenységéről készített összefoglaló ad adatokat. 1946. február 13-ig az őrizetbe vett 33 960 gyanúsítottból 16 949-et, közel 50%-ukat internáltak. Az őrizetbe vettek és az internáltak bűncselekmény szerinti megoszlása közel azonosnak tekinthető, így a valamennyi őrizetbe vett bűncselekmény szerinti megoszlását elfogadhatjuk az internáltakra jellemzőként is: zömük volksbundista és szélsőjobb oldali pártok tagja volt.

Az őrizetbe vettek bűncselekmény szerint megoszlása[fő]

nyilas- vagy más szélsőjobb oldali párttag	18 699
volksbundista	3 888
imrédysta (KABSZ-tag)	228
turulos	86
képviselő	42
fasiszta pártvezér	150
egyéb politikai bűnöző	5 040
háborús bűnös	5 472

1946 áprilisától ismét emelkedett a táborokban levők száma, annak ellenére, hogy a táborok száma csökkent, Budapesten és környékén 18 ezer internáltat tudtak őrizni és dolgoztatni.⁴⁰ Ősszel, párhuzamosan az internálások revíziójával, létrehozták a Belügyminisztériumban az Internálási Ügyek Központi Szervét, s a továbbiakban az ország egész területéről a Központi Internálótáborba szállították az internáltakat. Számuk alakulásáról a későbbi időszakból is csak szórvány adatokkal rendelkezünk. 1947-ben pl. a 28 területi államvédelmi osztály 595 főt internált szeptember 1-ig.⁴¹

*Az internáltak számának alakulása a Központi
Internálótáborban 1948–1949-ben/fő*

Hónap	1948	1949
I.	.....	2378 ⁴⁷
II.	.....	2544 ⁴⁸
III.	1626 ⁴²	2177 ⁴⁹
IV.	1415 ⁴³	2210 ⁵⁰
V.	.....	2086 ⁵¹
VI.	.....	1863 ⁵²
VII.	.....	1704 ⁵³
VIII.	2043 ⁴⁴	1705 ⁵⁴
IX.	.....	1721 ⁵⁵
X.	.....	.....
XI.	2072 ⁴⁵	.....
XII.	2348 ⁴⁶	.....

1948 elejére még tovább csökkent az internáltak száma, akiknek 37,2%-a (604 fő) politikai okból volt internált, s közel felük munkás volt. 1948 kora őszétől fokozatosan emelkedett a számuk, hogy az 1949 tavaszi munkák idejére csökkenjen, majd a nyári időszakra tovább apadjon, s azután ismét lassan emelkedjék.

⁴⁰BFL BNB iratai – Iktatott iratok 1.050/1945., valamint Fővárosi Közlöny 1945. szept. 25. 634–636. 1945. 60. sz.

⁴¹BM Irattára 2.115/1947.

⁴²BFL Főkap. jel. 1948. ápr. 12.

⁴³BM Irattára 3.162/1948.

⁴⁴BFL Főkap. jel. 1948. aug.-ról.

⁴⁵Uo. Főkap. jel. 1948. nov.-ról.

⁴⁶Uo. Főkap. jel. 1948. dec.-ről.

⁴⁷Uo. Főkap. jel. 1949. jan.-ról.

⁴⁸Uo. Főkap. jel. 1949. febr.-ról.

⁴⁹Uo. Főkap. jel. 1949. márc.-ról.

⁵⁰Uo. Főkap. jel. 1949. ápr.-ról.

⁵¹Uo. Főkap. jel. 1949. máj.-ról.

⁵²Uo. Főkap. jel. 1949. jún.-ról.

⁵³Uo. Főkap. jel. 1949. júl.-ról.

⁵⁴Uo. Főkap. jel. 1949. aug.-ról.

⁵⁵Uo. Főkap. jel. 1949. szept.-ről.

Annak ellenére, hogy 1947-re nem rendelkezünk összefoglaló adattal, bizonyos tencenciát mutathatunk ki az évenkénti legmagasabb, internáltakra vonatkozó adatok alapján:

1945–1946 február	16 949 fő
1946	5 403 fő
1947	... (595 + ?)
1948	2 348 fő
1949	2 544 fő

A háborút követő magas szám nemcsak abból következett, hogy hány személlyel szemben kellett eljárni, hanem abból is, hogy a hivatali ügymenet során legelőször a politikai rendőrség került kapcsolatba a múlt vélt bűnöseivel, s csak ezt követően járhatott el velük szemben a többi bűnüldöző hatóság. Így azok működésének ez a preventív eljárás részben előfeltételévé is vált. A stabilizálódással párhuzamosan számuk csökkent, ebben azonban egyéb ok is közrejátszott. Nevezetesen: 1945-ben az internáltak negyedét a Volksbund tagjai tették ki. Kitelepítésük érdemben jobban meghatározta az internáltak számát, mint az internáltak felülvizsgálata.

A közel 30 ezer Budapesten internált személy, a szórvány adatok alapján is 5–10 ezerre tehető 1945/1946-os vidéki internált létszáma alapján összességében mintegy 40 ezerre becsülhetjük az 1945–1949. közötti internáltak számát. A kifejezetten fasisztaellenes alapon internáltak (zömükben az 1945–1946-osok) ebből kb. 25 ezer körül lehettek.

A német kitelepítés

Az 1920-as népszámlálás szerint 551 221 német élt az új országhatárokon belül. Az új cenzusor közel 40%-uk a főváros környékén, az ún. „sváb-gyűrű”-ben talált maga és családja számára otthont, munkalehetőséget.⁵⁶ A területgyarapodások után, az 1942-es határok között már 720 291-en voltak, közülük 478 414 német anyanyelvűnek, s ebből 303 419 német nemzetiségűnek is vallotta magát.⁵⁷ Legismertebb politikai-társadalmi egyesületüket, a Volksbundot – annak kimutatása szerint – 30%-uk támogatásban nem részesítette, 10%-uk benne vezető szerepet vitt vagy SS katoná lett, 28%-uk pedig vagy a Hitler Jugend vagy az egyesület egyszerű tagjaként fejtett ki népellenes tevékenységet.⁵⁸ A fővárosi központ mellett a „sváb gyűrű”-ben önálló Volksbund-csoporttal rendelkezett 1940-től Csillaghegy, Pesthidegkút és Soroksár, 1941-től Budafok, Budavár és Csepel, 1942-től pedig Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc és Rákospalota.⁵⁹ Ugyanakkor az agglomeráció peremén, Dunabogdányban, Pátyon, Zsámbékon vagy messzebb, pl. Ceglédbercelen is szép számmal kapott támogatást az egyesület.⁶⁰ 1944/1945 fordulóján a magyarországi németiséget jelentős vérvesztés érte, s az áttelepülés, az SS toborzások és a menekülők áradata hatására az 1943-ban még 300 ezres Volksbund-létszám negyedmillióra csökkent.⁶¹

Ezek a statisztikai adatok – a magyarországi németek egy részének „V. hadoszlop” szerepe és mindenki által ismert tevékenysége mellett – azt mutatják, hogy nem kis problémát vállaltak magukra az illetékes magyar hatóságok a kitelepítés végrehajtásában. Ismeretes, hogy a benesi poli-

⁵⁶ *Tilkovszky Lóránt*: Ez volt a Volksbund Bp., 1978, 357–361.

⁵⁷ Magyar Statisztikai zsebkönyv Bp., 1947, 58.

⁵⁸ *Sulyok Dezső*: A magyar Tragédia I. (A Trianoni béke és következményei) Newark, 1954, 205. A szerző a Szepessy Géza által összeállított 1945. nov. 26-i Népgondozó Hivatal-i jelentést használja.

⁵⁹ BFL A Budapesthez csatolt városok és községek alapszabály gyűjteménye.

⁶⁰ Uo. Bp. Nb. A büntetőperek jelentős hányada foglalkozik az agglomeráció volksbundistáinak ügyeivel.

⁶¹ *Fehér István*: Politikai küzdelmek Tolna megyében a második világháború végén. Szekszárd, 1968, 219.

tika a csehszlovákiai magyarság kitelepítésével kívánta összekötni a magyarországi németek kitelepítését. A csehszlovák állam nemzeti stabilizálásának konkrét következménye egyrészt a magyarok csehszlovákiai, másrészt a németek magyarországi kitelepítése lett.⁶² Ebben a szellemben fogant már a korábban jelzett internálási, majd a kitelepítési rendelet. Így a német fasiszta és nem fasiszta lakosság kitelepítése több lett, mint a fasiszmus maradványainak felszámolását szolgáló intézkedés.

1945 februárjában a Szatmár megyei németek egy csoportját már eltávolították az országból,⁶³ s március végén már Békásmegyeren is folyt a németek internálása.⁶⁴ Budapesten a Volksbundistákat és nyilasokat együtt internálták, mert a környező településeken, ahol nem működött helyi Volksbund-csoport, az ottani németek jelentős számban a Nyilaskeresztes Pártba léptek be.

1945. május 5-én létrehozták a Népgondozó Hivatalt, melynek elsőrendű feladatát, a „haza-települő” magyarság letelepítése mellett a német kitelepítés előkészítése (majd részben végrehajtása) jelentette.⁶⁵ Nem sokkal ezt követően pártközi értekezleten foglalkoztak a „sváb-kérdés”-sel, s a pártok vezetői – a Budapesti Nemzeti Bizottsághoz hasonlóan – elvetették a németekkel szemben a „náci módszerek”, a kollektív felelősségre vonás elvét, de kimondták, hogy a fasiszta németeknek bűnhődniük kell.⁶⁶

A németellenes megnyilatkozások azonban már a földreform-rendelettel kezdetüket vették, mivel az lehetővé tette a nyilasok, hazaárulók és Volksbundisták földjeinek elkobzását. 1946. szeptember 26-ig az elkobzott földek száma és nagysága a volt tulajdonosok bűncselekményei szerint országosan így alakult:

Hazaáruló és nyilas			Volksbundista	
tulajdonosoktól				
terület neve	száma	kh. nagyság	száma	kh. nagyság
Dunántúl	972	100 403	25 297	126 815
Alföld	2710	170 179	7 644	48 656
Észak	156	17 117	367	1 310
Összesen:	3838	287 699	33 308	176 781 ⁶⁷

A földreform előzetes eredményei tehát összekapcsolódtak több mint 33 ezer német előzetes megbüntetésével, aminek helyi intenzitása egybeesett a magyarországi németiség települési megoszlásával. A német lakosság a Dunántúlon dominált. Zömében olyan falvakban lakott, ahol a lakosság 50%-át tette ki, s ilyen a Dunántúlon közel 420 volt. Különösen jelentős gócnak számított a „Schwäbische Türkei” (Baranya, Somogy és Tolna megyék) területe.⁶⁸

Az 1945. május 31-én Budapestre érkezett SZEB-elnök, Vorosilov marsall és Puskin követ is állást foglalt a németek kitelepítésében. A magyar kormány azonban csak 200–250 ezer főt kívánt kitelepíteni.⁶⁹

⁶² *Korom Mihály*: A magyar népi demokrácia első évei (a továbbiakban: Népi dem.) Valóság, 1984. 3. 4–5.

⁶³ *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Bp., 1975, 150–151.

⁶⁴ BFL Békásmegyer nagyközség iratai.298/1945.

⁶⁵ Magyar Közlöny Bp. 1945. máj. 10. 1945. 26. sz.

⁶⁶ Szabad Nép 1945. máj. 16. 2.

⁶⁷ Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény Bp., 1965. A 2. sz. táblázat adatai alapján.

⁶⁸ *Tihanyi Józsefné*: Telepítések Tolna megyében. Bp., 1979, ELTE szakdolgozat, 2–3.

⁶⁹ *Sulyok Dezső* i. m. 207. Gyöngyösi 1945. máj. 26-i levele a SZEB-hez.

Az internálási, majd a földbirtok rendelet életbe lépésével tehát megkezdődtek a németellenes eljárások. A birtokelkobzásokban a megyei földbirtokrendező tanácsok hozták a határozatokat.⁷⁰ A végrehajtás azonban igen zűlött körülmények között zajlott le, mert nehéz volt bizonyítani a Volksbund-tagságot. Az elkészült tagnyilvántartások hiányosak voltak, ezeket a községek sváb lakosságának közléseivel egészítették ki. Ezekben az információkban – melyeknek megszerzésében sokszor az önkényeskedés is szerepet kapott – nemigen lehetett megbízni, mert a javaslatokat tevő községi földigénylő bizottságok maguk is érdekeltek voltak. Voltak falvak, ahol mindenből Volksbund-tagot kreáltak, míg másutt a németek egymást védelme következtében a valós helyzetre alig jellemző adatok kerültek be a nyilvántartásba.⁷¹

A német lakosság nemzethű szempontból történő vizsgálatát – a 3820/1945. M.E. sz. rendelet – az e célra létrehozott járási bizottságokra bízta.⁷² Ezek munkáját a lassúság jellemezte, mindössze 70 ezer német felülvizsgálata történt meg 1945. november közepéig.⁷³ A Népgondozó Hivatal rövid fennállása alatt sem tudott teljes mértékben felnőni a feladatokhoz, amelyek körültekintést, lelkiismeretes határozatokat és főleg becstelenséget igényeltek.

A Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-án úgy döntött, hogy Magyarországról közel félmillió fő kitelepítését teszi lehetővé. A SZEB magyarországi képviselője erről 10 nappal később tájékoztatta a magyar kormányt.⁷⁴ A németiség „igazolása” mellett párhuzamosan megindult a kitelepítés előkészítése is. A belügyminiszter már jóval korábban, 1945. július 17-én közölte a fasiszta németekre vonatkozó elvárásait a Népgondozó Hivatallal.⁷⁵ Előbb három jegyzék készült, melyeken a budapesti, a vidéki és az ismeretlen lakhelyű Volksbund- és Deutsche Jugend-vezetőket tüntették fel.⁷⁶ Majd 1945. december 29-én kiadta a kormány az 12 330 és a 12 340/1945. M.E. sz. rendeleteket,⁷⁷ melyekben egyrészt a magyarországi német lakosság Németország amerikai megszállási zónájába telepítésével, másrészt a magyarországi német lakosoknak Németországba történő áttelepítésével kapcsolatos bűnvádi eljárási rendelkezésekben intézkedett. Szemben az eredeti elképzelésekkel, 1946. január végére a tervezett 25 ezres létszám helyett mindössze 3866 személyt telepítettek ki. Ennek oka a kitelepítésre kötelezettek érdekében tett lépésekben keresendő. E viszonylagos kudarc miatt 1946. június 27-én megszüntették a Népgondozó Hivatalt, s a kitelepítés lebonyolítása a Belügyminisztérium hatáskörébe került.

1946 nyarán a belső problémák mellett alapvetően a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások miatt állt meg a kitelepítés. Ennek hatására a belügyminiszter úgy intézkedett, hogy rendőrhatalósági őrzetet vagy felügyeletet vont maga után, ha valaki a Volksbund tagja volt, ha valaki „... a háborús események során az akkori Német Birodalom területére távozott és 1946. szeptember 1-e után a mai Magyarország területére visszaérkezett...”, illetve azok esetében, akik ugyan a jelzett időpont előtt hazatértek, de „... az 1944. március 19. napját megelőző időben a fegyveres SS-alakulatoknak tagjai...” voltak, illetőleg a német megszállás után – az 1941-ben tartott népszámlálás alkalmával nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó vallomás alapján – az SS-be besoroztattak, s fegyveres szolgálatot teljesítettek. Súlyosbító körülményt jelentett az elbírálásnál az októli függetlenül a Harmadik Birodalomba távozás, valamint a Volksbund- és SS-tagság.⁷⁸

Ezt a belügyi intézkedést többek között az USA 1946. január 3-i döntésének következményei is szükségessé tették. Az amerikaiak azért állították le az épphogy megkezdődött kitelepítést, mert „... az eredeti feltételek mellett nem tudnak több németet fogadni...” Augusztus 22-én

⁷⁰ Magyar Közlöny Debrecen, 1945. márc. 15. 1945. 10. sz.

⁷¹ UMKL Országos Földbirtokrendező Tanács iratai; Telepítési hivatal iratai – 50.558/1945.

⁷² Magyar Közlöny, 1945. júl. 1. 1945. 65. sz.

⁷³ Balogh Sándor i. m. 152.

⁷⁴ Uo. 152–156. A Népgondozó Hivatal tervei szerint 1946. aug.-ig ennél kb. 50 ezerrel kevesebb főt telepítettek volna ki.

⁷⁵ UMKL Külügyminisztérium iratai Békeelőkészítő Osztály iratai 40.160/1945/Be. A BM 5.209/1945. eln. utasítása 1945. júl. 17.

⁷⁶ Uo. IM iratai IM X. Tat 7.776/1945. Kimutatások.

⁷⁷ Magyar Közlöny 1945. dec. 29. 1945. 211. sz.

⁷⁸ BM Irattára A BM 330.001/1946/IV/4. rendelete.

született meg az újabb megegyezés, amely a magyar állam számára súlyos gazdasági és pénzügyi feltételeket tartalmazott,⁷⁹ de a még fennálló valutáris problémák miatt a kitelepítés csak 1946. november 10-én indult meg ismét.⁸⁰ Húsz nappal később az USA újlag leállította, most már Németországban levő több mint százezer kitelepített élelem, tüzelőanyag és lakáshiányával indokolta a kitelepítés felfüggesztését.⁸¹ Ezt előzetesen már november 16-án közölték a Nagy Ferenc-kormány, tehát nem egészen egy héttel a kitelepítés megindítása után.⁸² A magyar kormány hiába tett eleget az amerikai követeléseknek, mely szerint minden 20 évnél idősebb német 500, annál fiatalabb 200 márkát, ruházatot, 10 napra szóló élelmet kapott, egyre kilátástalanabbá vált a megállapodásban említett létszám, a 90 ezer fő kitelepítése.⁸³ Ráadásul 1946 végén egy újabb probléma is jelentkezett: megkezdődött a kitelepítettek visszaszivárgása. 1947. február 27-ig – a különböző helyen bujkálókat nem számítva – 597 személy tért vissza, közülük 18 engedéllyel, a legtöbb, több mint fele Baranyába.⁸⁴

A kormány jegyzékben tiltakozott az újbóli felfüggesztés miatt, hiszen mindössze 4296 főt telepíthettek ki 1946. november 10-től. Az amerikai indokok jogosságát elismerte a kormány, de nem vette tudomásul a kitelepítések ezen túlmenő leállítási jogát és ragaszkodott ahhoz, hogy 1947. április 1-ig a kitelepítésre váró németeket az amerikai zónába fogadják be.⁸⁵ A tiltakozó jegyzék megküldésével egyidőben a szovjet hatóságokhoz is fordult a magyar kormány. A szovjet válasz a kérés amerikaiaknál való támogatásának ígérete mellett lehetőséget adott arra, hogy a kitelepítésre kijelöltek a németországi szovjet megszállási övezetben kapjanak elhelyezést.⁸⁶ A szovjet hatóságokhoz küldött magyar jegyzék ismertette az amerikai manővereket, s rámutatott, hogy a sürgős kitelepítés mind közbiztonsági, mind politikai okok miatt szükséges, ugyanis azt egyrészt a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményből fakadó kötelezettségek, másrészt a közelgő választások indokolják. A szovjet válaszijegyzék elismerte ezen igények jogosságát, s hozzájárult a kitelepítési folyamat mielőbbi lezárásához.⁸⁷

Valójában hány németet telepítettek ki? Jeleztük, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány 200–250 ezer főt kívánt kitelepíteni. Egy két évvel későbbi előterjesztésben, melyet Rajk a Gazdasági Főtanácshoz küldött, már 310 ezer németről tett említést,⁸⁸ de ezen adat mögött sem húzódott meg a kollektív felelősségre vonás elve, mint az 1945. novemberi SZEB jelzésben, amely félmillió német kitelepítését tette volna lehetővé. 1946. július végéig kb. 121 ezer, 1946 novemberében további 6000 főt telepítettek ki, tehát 183 ezer német várta sorsának eldőlését. A szovjet kormány 50 ezer fő kitelepítéséhez járult hozzá, s ezeket 1947. augusztus 1-től indították útba a németországi szovjet zónába, tehát 133 ezer fő Magyarországon maradt, s a kitelepítés 1948 elején végleg lezárult.⁸⁹

⁷⁹ Izsák Lajos: Pártharcok Tolna megyében 1945–1948 (Tanulmányok Tolna megye történetéből VI.) 82.

⁸⁰ Napló, IV. k. 296–297. Rajk válasza Hajdu interpellációjára 1946. nov. 29-én.

⁸¹ BM Irattára 8.125/1946/Eln. A magyarországi SZEB mellett működő amerikai képviselő, Weems dandártábornok 1946. nov. 9-i levele Szviridov altábornagyhoz, a SZEB magyarországi elnökének helyetteséhez.

⁸² Uo. Szviridov levele Nagy Ferenchez 1946. nov. 16-án.

⁸³ Napló, V.k. 1.038–1.041. Krancz Pál 1947. febr. 26-i felszólalása.

⁸⁴ BM Irattára 25/1947/Eln. 1946. dec. 21.

⁸⁵ Uo. 8.125/1946/Eln. A magyar kormány átirata Weems dandártábornokhoz 1946. nov. 27-én.

⁸⁶ Napló, VII.k. 774. Dinnyés Lajos 1947. jún. 10-i beszéde.

⁸⁷ BM Irattára 5.842/1947. Rajk levele Szviridovhoz 1947. júl. 19-én, valamint Komanovics József: Telepítések Baranyában. Kitelepítés, betelepítés, lakosságcsere 1945–1948. Kandidátusi disszertáció, 140–141.

⁸⁸ Uo. 6.105/1947. A Gazdasági Főtanács számára készült előterjesztés a szlovákiai magyarok elhelyezése érdekében szükséges német kitelepítés kapcsán. 1947. júl. 28.

⁸⁹ 1947. okt. 17-én ugyan megjelent a 12.200/1947. Korm. sz. új rendelet a németországi kitelepítésről, mely az anyanyelv primátusát emelte ki, s benne bizonyos vonatkozásban – elsősor-

A kitelepítettek pontos végső számát hivatalos helyen sohasem hozták nyilvánosságra. Egyes szerzők 110–125 ezerre,⁹⁰ míg mások – a háború végén eltávozottakkal együtt – 230 ezerre becsülik.⁹¹ Valójában 177 ezerről biztosan tudjuk, hogy kitelepítették, 50 ezer esetben forrásaink töredékesek,⁹² de megítélésünk szerint a 225–230 ezres adat elfogadható.

A fasisztaellenes kötelezettségként végrehajtott német kitelepítés a gyakorlatban sajátos elemekkel bővült, s messze nem úgy következett be, ahogyan azt a magyar kormányok javasolták. Torzulásában, kivitelezésének esetenkénti drasztikus voltában éppúgy szerepet játszott a háború borzalmainak emléke, a meg nem értés, a felfokozott nacionalizmus, mint a nemzetközi helyzet alakulása. A magyarországi németiség emberi és állampolgári jogkorlátozását az 1949. évi alkotmány szüntette meg.

Az igazolások

Mind az igazoló bizottságok, mind a tevékenységüket és feladataikat részben már más szempontok és elvárások alapján is folytató B-lista bizottságok működése számos problémát vont maga után, s ezek szorosan összefüggtek nemcsak a világháborút követően meghirdetett antifasiszta programmal, valamint demokratikus társadalmi újjárendeződéssel, hanem a magyar politikai spektrum „pozitív elszíntelenedés”-ével is. Az igazoló bizottságok működésében is jelentős szerepet játszott a főváros néphatalmi szerve, a BNB, amely a különböző igazolási rendeletek alapidokumentumainak elkészítésében komoly feladatokat látott el.⁹³ Ezt akkor is jeleznünk kell, ha a 15/1945. M.E. sz. rendelet korábban keletkezett,⁹⁴ míg átdolgozott, az élethez jobban alkalmazkodó változatának alapidokumentuma már a fővároshoz kötődik.⁹⁵

A kormány első igazolási rendelete előírta minden közalkalmazott 1939. szeptember 1. utáni tevékenységének felülvizsgálatát, rendelkezett az igazoló bizottságok felállításáról stb. Budapesten a BNB számos esetben foglalkozott az igazolásokkal, kezdve az újságírók igazolásától⁹⁶ a magánvállalatokhoz és intézményekhez kiküldendő igazoló bizottságokon át a fővárosi alkalmazottak igazolásáig.⁹⁷

Mivel magyarázható a köz- és magánalkalmazottakkal szembeni erőteljes fellépés? A különböző kormányintézkedések végrehajtásával a Horthy-rendszer egyik alapvető társadalmi bázisát képező réteg befolyása nem sokáig érvényesülhetett, így a közigazgatási pozíciókhoz, azaz a végrehajtó hatalomhoz való ragaszkodásuk az utolsó mentővívart, a munkalehetőséget is jelentette számukra. A múlt rendszer jelentős politikai és társadalmi erői húzódtak meg a közigazgatási alkalma-

ban a családcentráltság és az együttélés hangsúlyozása miatt – a kollektív felelősség elve is kimutatható, a gyakorlatban mégis csak az összeírás készült el. Budapesten pl. 5000 főből 1354 kitelepítést javasolták, de ezt nem hajtották végre. Magyar Közlöny, 1947. okt. 17. 1947. 248. sz., valamint BFL Az Országos Nemzeti Bizottság iratai (a továbbiakban: ONB iratai) 175/1948., uo. A II. ker. Nemzeti Bizottság iratai Az 1948. nov. 8-i jegyzőkönyv.

⁹⁰Balogh i. m. 154.

⁹¹Sulyok i. m. 207–209. (Szerinte 1946. dec. végéig Magyarországról 175 591 fő érkezett az amerikai zónába, később 50 ezer a szovjet zónába. Így az összlétszámot ő is 225–230 ezer főben adja meg.) valamint Népi dem.. 5.

⁹²Egyes esetekben a kitelepítési jegyzéken szereplők, míg más alkalommal csak a kitelepíteteket szállító szervezvényeken utazók adatai ismertek.

⁹³Dr. Ries István: A szociáldemokrácia és a nemzeti bizottságok Bp., é.n., 153–157.

⁹⁴Magyar Közlöny (Debrecen) 1945. jan. 4. A rendelet 10-én lépett hatályba.

⁹⁵Uo. Bp., 1945. máj. 2. Az 1.080/1945. M.E. sz.

⁹⁶A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946 (a továbbiakban: BNB jkv.) szerk.: Gáspár Ferenc és Halasi László, Bp., 1975. 25. – 1945. febr. 2. V/6–1945.

⁹⁷Források Budapest múltjából IV. 1945–1950. (a továbbiakban: Források IV.) szerk.: Gáspár Ferenc, Bp. 1973. 67.

zottak között, s úgy az új népi szervek egyik legfőbb feladatát képezte a hatalomból való kiszorításuk.

Az igazoló bizottságok tevékenységének teljes feltárására ez alkalommal nincs lehetőségünk, sőt vizsgálódásunk Budapest-centrikus. Ugyanis az országban működött bizottságok határozatait nem hozták nyilvánosságra sem összesítve, sem külön-külön, de még a fővárosi adatok is töredékesek, noha Nagy-Budapesten több százezer határozatot hozott a 600-nál is több igazoló bizottság. A fővárosi bizottságok a Budapest felszabadítását követő másfél hónap alatt létrejöttek. Megalakult az Igazoló Bizottságok Titkársága, megkezdte működését a Központi I., II. és III. sz. Bizottság. A később felállított bizottságoknak három nagy csoportját lehet megkülönböztetni: a közhivatalok és közintézmények, az ipartestületek, szak- és érdekképviseleti szervek, valamint a gyárak, bankok, részvénytársaságok igazoló bizottságait. Az első hat hét alatt 387 bizottság szervezését engedélyezték, ennek ellenére Rákosi Mátyás már 1945. május 20-i beszédében az igazolások körüli lanyhaságról, hanyagságról beszélt,⁹⁸ s a fasiszta maradványok elleni minél teljesebb, kíméletlenebb harc megindítását szorgalmazta. Erre az igazolásoknál is lett volna lehetőség, hisz a bizottságok vizsgálat tárgyává tették a személyi adatok feltárása mellett az igazolás alá vontak vagyoni viszonyainak alakulását 1937. és 1945. január 1-e között, az 1933 óta bekövetkezett előléptetéseket, a legutolsó népszámláláskor vallott anyanyelvet, az esetleges név-visszanémetesítést, Volksbund, Wehrmacht, SS-tagságot, a német katonai és rendőri hatóságokkal való kapcsolatot és az esetlegesen Németországban eltöltött időszakok okait és céljait, a zsidótörvényekkel kapcsolatos szerepet a végrehajtásban való részvételtől a deportáltak lakásába való beköltözésig, vagyontárgyaik eltulajdonításáig (még vétel esetén is!), a nyilaskeresztes mozgalommal kapcsolatos tevékenységet, az egyéb – 1920. január 1. óta betöltött – párt- és egyesületi, valamint érdekképviseleti tagságot, kitüntetések, tudományos érdeklődést stb. A több mint 50 kérdés felölelte az igazolandó teljes életútját, s a valós adatok beírása után nem lehetett volna nehéz dönteni. A kitöltés azonban az igazolás alá vontakra volt bízva, s a „nyilatkozat”-ok igaz vagy hamis voltát – bármennyire is törekedtek az ellenőrzésre – részben az igazolandókkal szembeni bejelentések alacsony száma és az érdektelenség, másrészt az igazolások körüli huzavonák és az egyre gyakoribb visszasságok miatt nehéz volt megállapítani.

Miként az internálásoknál, úgy az igazolásoknál is a munkásokkal (azaz ki nem mondva, az esetek nagy többségében a „kisnyilasok”-kal) szemben kedvező döntéseket készítettek elő. Eleve csak azok kerültek igazolási eljárás alá, akik mint üzemvezetők vagy pedig beosztásuk folytán tisztviselői ügykörben működtek, más munkás foglalkozású személy nem volt igazolási eljárás alá vonható.⁹⁹ Az 1945-ben kibontakozó választási küzdelem idején a különböző jogi és közigazgatási eljárás között: az igazolások fölött is vita indult, s nem egy újság, „... az igazolások csődjéről...” cikkezett.¹⁰⁰ Ezen viták tanulságai, az újjáépítés zavartalan menete, a közhivataloknak és magánvállalatoknak a nem odavaló elemektől való megtisztítása érdekében elrendelték az igazolások befejezését 1945. november 30-ig, s ha az nem volt lehetséges, a bizottságok haladékot kaptak december 31-ig.¹⁰¹ Az év végén a megszűnt bizottságok hátralevő ügyeit is az ún. permanens bizottságok vették át, melyek a nyugatról hazatérők igazolását folytatták. A székesfővárosi alkalmazottakat igazoló bizottságok 1945. március 26. és október 26-a között 41 602 jogerős határozatot hoztak, ebből 34 019 (81,7%) „igazolt” volt. Tehát csak minden ötödik személy esetében találtak valami fasiszta múlta utaló, antidemokratikus és büntetni való cselekedetet.¹⁰² Az 1946. január 10-ig terjedő időszakban sem módosult lényegileg a helyzet: 42 136 jogerős határozatból 37 351 (közel 89%) az „igazolt”.¹⁰³

1946. január 10-én sajtótájékoztató készült a fővárosi igazoló bizottságok működéséről.¹⁰⁴ Tervezetének elkészülte és nyilvánosságra hozatala (február 21.) között azonban már éles hangú

⁹⁸ Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Bp., 1955, 4. bőv. kiad. 60.

⁹⁹ BFL Igazoló Bizottságok Titkársága iratai (a továbbiakban: IB Titk.) Az 1945. júl. 10-i körlevél.

¹⁰⁰ BNB jkv. 1945. aug. 13. XXXV/2–1945.

¹⁰¹ BFL IB Titk. 1945. okt. 29. 22. sz. körlevél.

¹⁰² Uo. Összefoglaló kimutatás a határozatokról.

¹⁰³ Uo. Sajtótájékoztató. 1946. febr. 21.

¹⁰⁴ Ua.

cikk látott napvilágot a Szabad Népből: „Jöjjenek a tettek!” címmel. A vezércikk az igazolások csődjéről és a B-lista szükségességéről szólt.¹⁰⁵ Igaza volt-e szerzőjének? Ha azt a belügyi állásfoglalást tekintjük mérvadónak, mely szerint az igazoló bizottságok „... minden magatartást...” kötelesek vizsgálni, nemcsak a népellenes cselekedeteket, s mindent a „... magyar nép aspektusából...”, akkor az igazoló bizottságok munkájának értékelését egyrészt periódusokra kell bontanunk, másrészt a fasiszmus maradványainak felszámolásában betöltött szerepüket és azt is kell vizsgálnunk, mennyiben vettek részt a népi demokratikus átalakulás győzelemre vitelében. Az illetékes belügyi állásfoglalás szerint ugyanis az idézett álláspontokat az 1080/1945. M.E. sz. rendelet is rögzíti.¹⁰⁶ Miután e rendeletet megelőzően az igazolási eljárás csak a fasiszmus maradványainak felszámolását szolgálta, ez a módosító rendelet – és Rákosi túlzó, radikális, a helyzetet figyelembe nem vevő kritikájának megfogadása – az igazolási eljárásban új korszak kezdetét jelentette. Ennek során ugyanis rendeleti úton kimondva először jelentkeztek mindazok az elvárások, melyeket csak később, a köztársaságot védő törvény szankcionált. A bizottságokra az eredeti céloktól eltérő olyan feladatokat erőltettek, amelyeknek azok nem tudtak megfelelni. E feladatok megoldatlansága vált azon támadások alapjává, melyek főleg az 1945-ös választások után jelentkeztek a magyar belpolitikában, elsősorban a közigazgatás megtisztításának követelésével. A B-lista felvetése, az igazolások egyfajta, módosított formája is ebből a közegből fakadt. A B-lista elfogadtatása, a választási sikerein felbuzdult polgári erők agitatív tevékenységének megakasztása és a számbelileg valóban jelentős tisztviselő-réteg leépítése a belpolitikai élet mindkét pólusán disszonáns hangokkal keveredett. Egyfelől az addig elért eredmények aláértékelésével új, hatásosabbnak vélt intézkedések bevezetésének követelésével olyan fordulatot akartak kikényszeríteni, mellyel az aléltságból újjáéledt politikai erőket sikerül visszaszorítani. Másfelől a választások győztesei kísérletet tettek nemcsak a már elért baloldali sikerek csökkentésére, hanem a munkáspártok által taktikai okokból aláértékelt igazolások teljes megszüntetésére is (mindezt a koalíciós játékszabályok betartásával, hisz nekik „csak” egyet kellett értenük az igazolási eljárások számukra is oly kedvező lezárásával).

1945 végére az iparban, kereskedelemben, közigazgatásban és közlekedésben foglalkoztatott tisztviselők létszáma meghaladta a 312 ezret,¹⁰⁷ s az MKP 1945. végi reprezentatív felmérése szerint Budapesten, a megyékben, a vidéki városokban és községekben megvizsgált köztisztviselők közül az év folyamán csak 3,1%-ot távolítottak el.¹⁰⁸ A munkáspártok minden igyekezete ellenére még nem „hevert” előttük Horthy-Magyarország, s a fasiszta maradványok felszámolásában elért részsikerek így újra előtérbe helyezték a már jól bevált gyakorlatot, a tömegmozgalmak politikai harcban történő felhasználását. Az erőviszonyok és a lehetőségek 1946 tavaszára – nyarára módosultak is.

A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a „főváros szolgálatában álló” alkalmazottak igazolását ért kritikák csak részben állják meg helyüket.¹⁰⁹ Az igazolások megindították a tisztviselői apparátus struktúrájának átalakítását, s a B-listára – a még folytatott igazolási eljárás mellett (s nem helyette!) – a megkezdett feladat eredményeinek stabilizálása, véglegesítése várt.

Budapesten 1946. február 19-én még 33 „nyugatos” bizottság működött, a többi igazoló bizottság – nemcsak a kifejezetten fővárosi szolgálatban állókat igazoló – befejezték munkájukat. Ugyanis ekkor kerültek igazolás alá a hadifogságból és a nyugatról hazatérő alkalmazottak. Április 15-én már 46 451 jogerős határozat volt ismert, ebből 41 060 (88,2%) „igazolt” volt.¹¹⁰ A bizott-

¹⁰⁵ Szabad Nép 1946. jan. 23. 1. 1946. 19. sz.

¹⁰⁶ UMKL IM iratai IM X. Ta 12 522/1945. A BM 1945. aug. 7-i átirata.

¹⁰⁷ Szakszervezetek Központi Levéltára Vas-Witteg Miklós levelezése – 1945. Más források 134 ezer főt említenek.

¹⁰⁸ 72 318 közigazgatási alkalmazottból 2283-at bocsátottak el, a fővárosban 50 795-ből 1686-ot. Közli: *Habuda Miklós: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944–1948. Bp., 1971, 145.*

¹⁰⁹ A B-lista alátámasztása érdekében még az igazolások egyik legjobb ismerője, dr. Beér János tisztifőügyész is úgy nyilatkozott, hogy a „... nem igazoltak száma csak 2 és 5% körül mozgott.” L. *Beér János: A magyar bürokrácia és a reakció, Társadalmi Szemle, 1946. febr. 87–93. I. évf. 2. sz.*

¹¹⁰ BFL IB Titk. Iktatatlan iratok Az igazoló bizottságok tevékenységéről készült jelentés.

ságok munkahely szerint hozott határozatainak vizsgálata értékes támpontokat nyújt a fővárosi tisztviselők politikai arculatának megítéléséhez. A Központi Városházán dolgozók 91%-át (10 684-ből 9876-ot), a BSZKRT alkalmazottainak viszont csak 85,2%-át (13 542-ből 11 554-et), a közkórházi orvosok 82,4%-át (530-ból 437-et), míg a Községi Takarékpénztár tisztviselőinek csak 64,8%-át (364-ből 236-ot) igazolták. A kerületi eljárásoknál (az I. és II. ker. kivételével, ahol 83,7 és 85,1% volt az arány) mindenütt 90% felett volt az „igazolt” határozatok száma. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az igazolások csődjéről alkotott nézeteket finomítani kell. Jól tükröződik a határozatokban a BSZKRT-ra jellemző (mind bal-, mind szélsőjobboldali) polarizáltság, az orvosi kar jelentős részének MONE-tagságából fakadó helyzete, a Községi Takarékpénztárban dolgozók keresztény-nemzeti elkötelezettsége.

Az igazságügyminiszter az igazolások terén elért eredményeket elégtelennek tartotta és a demokratikus pártok segítségét kérte. Miután az igazolási ügyek száma csökkent, 1946. augusztus 15-tel megszüntették a még működő bizottságokat és a munkájukat koordináló titkárságot, az egységes irányítás érdekében létrehozták a BNB Igazoló Bizottságok Központi Titkárságát,¹¹¹ s újonnan I–XXII. bizottságot állítottak fel. Ezek 1947 tavaszáig összesen 21 ezer határozatot hoztak,¹¹² s az év végén az 5665 jogerős határozatból 5087 (89,7%) „igazolt” volt.¹¹³

1947 közepére – főleg a kiszagda opposzició felszámolása után – adottá váltak a feltételek a népi demokratikus forradalom győzelméhez. Az államhatalom centralisztikus kiépítését jelezte a Minisztertanács 1947. március 28-i határozata az igazolási eljárás felfüggesztéséről, ugyanis az új, 1947. augusztus 8-án kihirdetett 10 000/1947. Korm. sz. rendelet az igazoló bizottságok megalakításával már az igazságügyi tárcát, s nem a néphatalmi szervet bízta meg. A felfüggesztéskor a fővárosban még 11 361 ügy volt folyamatban.¹¹⁴ 1946. augusztus 12. és 1948. október 31. között mintegy 85 ezer igazolási ügyre került sor Budapesten,¹¹⁵ mikor is a 11200/1948. Korm. sz. rendelet az igazolási eljárást végleg megszüntette.¹¹⁶ Akiüknek ügyében még nem született jogerős határozat, azoknak „Nyilatkozat”-ára rávezették, hogy „... igazoló nyilatkozatát benyújtotta, de ügyében az igazoló eljárás ... megszűnt.”¹¹⁷

A polgári kibontakozás híveinek veresége után sor került az igazolás alá vont, de nem igazolt személyek „rehabilitáció”-jára. Az egyes joghátrányokat – feddést, áthelyezésből és előléptetésből kizárást, valamint vezető állásra alkalmatlanságot kimondó határozatok érvényét – megszüntették.¹¹⁸

Összefoglalva a budapesti igazolásokról írtakat megállapítható, hogy 131 ezernél több esetben hoztak határozatot (becslésünk szerint ennek többszöröse lehet a feldolgozatlan iratanyagban), közülük 52 116 (46 451 + 5665) fő összetételéről adatokkal is rendelkezünk. Az eljárás alá vontak 88,5%-át igazolták (46 147 fő), 2,49%-át (1301 fő) állásvesztésre „ítélték”, 326-ot nyugdíjaztak, 95-től megvonták az iparendélyt, míg 111 alkalmazott ügyét áttették a Budapesti Népjátszékhoz. Eredeti foglalkozásából összesen 1833 főt mozdítottak el, 3,51 százalékot. Ez az adat valamivel magasabb az MKP reprezentatív felmérésében Budapestre vonatkozóánál (3,31%), s a dr. Beer által említett értékeknek (2 és 5%) sem az alsó határánál van.

Megítélésünk szerint azonban nem a legradikálisabb határozatok kiválogatásával kell az igazolási eljárást vizsgálnunk, hanem valamennyi határozatot egységesen. S noha igaz, hogy a forradalmi átalakulás idején csak az előbbieken említettek voltak a legfontosabbak, az a tény, hogy az „iga-

¹¹¹ Uo. ONB iratai. Vegyes iratok. Az 1946. aug. 9-i pártközi értekezlet jegyzőkönyve.

¹¹² Uo. IB Titk. 26. sz. körlevél. 1946. aug. Előbb csak 17 bizottság felállítását tervezték.

¹¹³ Uo. BNB iratai. Iktatott iratok 2289/1947. 1947. jan. 9.

¹¹⁴ Uo. 2.295/1947. Az IM T. 1.164/1947/III/28. leirata, valamint UMKL NOT iratai 1947. Eln. I.A. 12. Az IM X. 25.565/1947. sz. ügyirata.

¹¹⁵ A BFL-ben őrzött iratok és iktatókönyvek alapján. Ezek részletes feldolgozása még nem történt meg.

¹¹⁶ Magyar Közlöny 1948, 243. sz. 11.200/1948. Korm. sz. rendelet.

¹¹⁷ BFL Polgármesteri Ügyosztályok Központi Irattára 19.257/1948–I. A 4.022/1949. Korm. sz. 1949. máj. 6.

¹¹⁸ A Szaktanács Gazdasági és Statisztikai Közlönye 1946. okt.

zolt” határozatok nem érték el a 90%-ot, mutatja az igazoló bizottságok törekvését az eléjük kerülők differenciált értékelésére.

A munkáspártok az igazolási eljárások eredményét nem tartották kielégítőnek. Így került sor a létszámcsokkentésre, a B-listázásra. Ez egy fasiszta maradványokat felszámolni igyekvő eljárás „eredménytelenségének” ürügyén végrehajtott közigazgatási szankció volt, melyben ugyan egy ideig a folyamat kezdeményezőiként és véleményezési jogkörrel a nemzeti bizottságok is részt vettek, de a munkáspártok célja a B-listával már messzebbre tekintő volt. Ezzel az adminisztratív intézkedéssel nemcsak a múlt rendszer népellenes és háborús bűnös tagjait, hanem polgári nézeteket képviselő széles rétegét is igyekeztek eltávolítani a köz- és politikai életből. Már nem a faszizmus maradványainak felszámolásáról, hanem annál többről volt szó. A B-listázottakról – a revízió, valamint a végleges összefoglaló adatainak hiányában – csak egy 1946 októberi adat áll rendelkezésünkre, s ez 62 ezer főről tett említést.

Az igazolások és a B-lista során – töredék adataink szerint – közel 6 ezer ember kapott valamilyen negatív igazoló határozatot, s ennek több mint tízszeresét teszik ki a B-listázottak, azaz összesen közel 70 ezer közigazgatási alkalmazottat érintettek ezek az eljárások. Pontos képet a vidéki, valamint a többi fővárosi igazolás alá vont személyenkénti feldolgozása, s a B-lista valamennyi dokumentumának értékelése adhat.

A népbíráskodás

„A népbíráskodás a nemzet pere megrontóival szemben” – írta a korabeli igazságügy-miniszter.¹¹⁹ A „megrontók” tételes megkülönböztetését a 81/1945. M.E. sz., a népbíráskodásról szóló alapelrendelet végezte el, mikor különbséget tett a háború és népellenes bűncselekmények között,¹²⁰ s állást foglalt a népbíráóságok megalakítása, működése, hatásköre, illetékessége, összetétele, felettes hatóságuk stb. kérdésében. 1945 szeptemberében az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalkotta az 1945.VII. tc.-t, melyben az alapelrendeletet, annak kiegészítését és két további módosító rendeletet összegezték.¹²¹ Ennek alapján folyt a magyar népbíráskodás. Népügyészégi, valamint népbíráósági ítéleteinek adataival arra kívánunk választ kapni, hogy az egyik legtöbbet vitatott jogi fórum működése beváltotta-e a hozzá fűzött reményeket vagy sem?¹²²

Magyarországon 25 népbíráóság szerveződött,¹²³ s számos helyen működött ezeknek ún. kihelyezett tanácsa,¹²⁴ Tudunk arról is, hogy bár a nemzetközi viszonyokból fakadó kötelezettségek, a koalíciós pártpolitika, s elsősorban a demokratikus tömegmozgalmak szorgalmazták további nép-

¹¹⁹ BFL Szolnoki Népügyészség Elnöki iratai 1945. Eln. 1.a. 35/6. 72.585/1946. IM. X.

¹²⁰ Magyar Közlöny Debrecen, 1945. febr. 5. 1945. 3. sz. A rendelet kelte 1945. jan. 25.

¹²¹ Az 1944. dec. 21-re Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre költözött Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója 1946, 1945. szept. 11. A 6. ülés.

¹²² Számos nyugati történész, pl. a Svájcban élő Gosztönyi Péter is „véreskezű”-nek ítéli a magyar népbíráskodást, jelezvén, hogy a németországi számonkérés – arányosítva – sokkal kisebb volt mint a magyar. Álláspontjának alapvető problémája, hogy szerinte a „... faszizmus tulajdonképpen 1944. márc. 19-cel kezdődött...” Magyarországon.

¹²³ L. a későbbiekben közölt „A magyarországi népbíráóságok statisztikája” táblázat 9. rovatát. A népbíráóságok működésének kezdetére különböző adatok állnak rendelkezésre: a népbíráóságok felállítására vonatkozó nemzeti bizottsági határozatok mellett tudunk a népbírák kinevezéséről, esküjükről, az első iktatókönyvi bejegyzésekről, az első tárgyalás napjairól stb. A lényeg az, hogy ezek időadatai igen közeliak. Esetenként több „kezdési” időpontunk is van: pl. Szeged esetében 1944. dec. 3., 1945. jan. 4. és márc. 14. – A táblázat adatait az UMKL-ben őrzött IM, NOT és Népügyészégi, valamint a BFL-ben levő „megszűnt vidéki népbíráóságok” irataiból állítottam össze.

¹²⁴ UMKL IM iratai IM X. Ta 2.177/1945. A Gyulai Népbíráóság Békéscsabai Tanácsa pl. 1945. júl. 2-től működött.

bíróságok felállítását, több helyen erre mégsem került sor.¹²⁵ A népbíróságok 1944/1945 fordulóján jöttek létre, de az első ítéletet az akkor még Budapesti Néptörvényszék nevet viselő fővárosi hozta 1945. február 3-án.¹²⁶ A népbíróságok feladatuk elvégzését követően sorozatosan szűntek meg, legutoljára a Szegedi Népbíróság.¹²⁷ Működésük három nagy szakaszra osztható: 1945 és 1948 tavasza között, ekkor végezték el a munka dandárját, amit 1948 januárjában 15 népbíróság megszűnése is bizonyít. 1949 tavaszáig tart a következő periódus, ekkor azok fejezik be működésüket, melyek a korábban megszüntektől a legkevesebb folyó ügyet kapták, végül 1950 tavaszára a már centralizált népbírószági rendszer utolsó tanácsai is befejezték munkájukat.¹²⁸ A népbíróságok működéséről csak a népügyészségek munkájának áttekintése után tudunk képet alkotni.

Magyarországon összesen 90 551 személy került népügyészség elé, közülük 42 066 ellen vádat emeltek, 23 094 fő esetében megszüntették az eljárást, 11 032 alkalommal pedig – miután megállapítást nyert, hogy az elkövetett bűncselekmény nem minősíthető háborúsnak vagy népellenesnek – az ügyeket más vádhatósághoz tették át. Egyéb módon 11 225 gyanúsított ügyét zárták le pl. eljárás közben kitelepíthették, internálhatták, esetleg közben elhalálozott. A rendelkezésre álló adatok szerint 87 417 fő ügye fejeződött be, 3134 pedig még nem zárult le.¹²⁹

A vádirattal lezárt ügyek gyanúsítottai és a népügyészségek elé került befejezett ügygel rendelkezők viszonyának vizsgálata alapján több csoport alakítható ki.¹³⁰

<i>Népügyészség helye</i>	<i>%</i>		<i>Népügyészség helye</i>	<i>%</i>	
Szolnok	22,5	–34%-ig	Kaposvár	49,6	45–54%-ig
Esztergom	27,6 ¹³¹		Gyula	49,9	
			Zalaegerszeg	50,9	
			Budapest	52,2	
Nyíregyháza	34,3	35–44%-ig	Győr	55,2	55–64%-ig
Szeged	35,7		Kalocsa	55,6	
Debrecen	37,2		Szombathely	56,0	
Kecskemét	38,3		Nagykanizsa	56,4	
Pécs	39,2		Székesfehérvár	62,7	
Sátoraljaújhely	39,3		Veszprém	63,1	
Baja	41,5				
Miskolc	43,5				
Eger	46,9		Sopron	75,3	65% felett
Balassagyarmat	48,7		Szekszárd	77,7	

¹²⁵ Létrejött, de nem működött a Berettyóújfalui Népbíróság (UMKL IM iratai IM X. Ta 3.559 és 21.634/1945.) Megtagadták Makó, Mátészalka, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, Salgótarján és Szentes kérését. (UMKL IM iratai IM X. Ta 2.720, 3.468, 2.889, 565, 6.348 és 13.194/1945. sz. iratok).

¹²⁶ Magáról a tárgyalásról tudósít – többek között – a Szabadság, 1945. febr. 4.; Kossa István: Dunától a Donig, Bp. é.n.; Dr. Majos Ákos (a per tanácsvezetője): A gyilkosoktól a mártíroktig. Bp., 1982. Kézirat.

¹²⁷ L. a későbbiekben közölt „A magyarországi népbíróságok statisztikai adatai” táblázat 10. rovatát.

¹²⁸ Ehelyütt nem vizsgáljuk sem az igazolási fellebbezési eljárást, sem az 1946:VII. tc. által megszervezett ún. népbírószági különtanácsok működését. Ezek a feladatok utólag kerültek a népbíróságok hatáskörébe, s közülük a demokratikus államrend és köztársaság ellenségeinek és a politikai ellenzéknek a politikai életből való kiiktatása már nem fasisztaellenes eljárás volt.

¹²⁹ Adalékok... „A népügyészségek és népbíróságok ügyforgalma/fő az 1945:VII. tc. alapján 1945–1950 között” táblázat adatai alapján.

¹³⁰ UMKL Népfőügyészség iratai Elnöki iratok XI. C. 1945–1949. Ügyforgalmi kimutatások.

¹³¹ Az Esztergomi Népügyészség esetében adataink töredékesek.

A 24 népügyészség működéséről a vádiratok alapján megállapítható, hogy a népügyészségek elé került és befejezett ügygel rendelkező gyanúsítottaknál az átlag 48,3%, azaz majd' minden második gyanúsítottnál vádemeléssel zárult az ügy. Kirívóan alacsony a szolnoki, valamint az esztergomi népügyészség adata. Szolnoknál szervezési és személyi problémák okozták ezt, míg Esztergomnál az, hogy 1946 februárja és júliusa közötti időszakból nem áll rendelkezésünkre adat. Kiemelkedő a soproni és a szekszárdi, ez utóbbi a volksbundista ügyek következménye. Annak ellenére, hogy a népügyészségek minden második esetben elégséges alapot láttak a vádemeléshez, s ez a nyomozó hatóságok eredményes munkáját mutatja, tény az is, hogy 23 939 esetben pótnyomozásra is szükség volt.¹³² Több mint 45 ezer esetben viszont a népügyészségek nem láttak kellő alapot a vádemeléshez. A befejezett ügyek alapján tehát népügyészségek tevékenységében már nagyobb arányban szerepelnek azok, akik ellen nem készülhetett vádirat (51,8%).

Minden második népügyészség elé került gyanúsított ellen vádat emeltek. Elégséges volt-e ez a népbíróságok előtt a marasztaló ítélet meghozatalához? A vádirattal rendelkezők és az elmarasztaltak vizsgálata alapján megállapítható, hogy valamennyi népügyészség közül négynél a 20%-ot sem éri el, azaz Szolnokon (13,2%), Kecskeméten (15,3%), Sátoraljaújhelyen (16,2%) és Egerben (16,5%) csak minden hatodik gyanúsítottnál volt elégséges a vádirat az elmarasztaláshoz. Minden ötödik vádirat Nyíregyháza (20,1%), Debrecen (21,3%) Kaposvár (22,7%), Baja (23,0%), Balassagyarmat (23,2%), valamint Pécs (23,6%) gyanúsítottainál, minden negyedik vádemelés Miskolc (25,3%), Veszprém (25,8%), Gyula (27,3%), Szombathely (28,4%), Zalaegerszeg (28,6%), Győr (29,8%) és Nagykanizsa (29,9%) vádlottainál, minden harmadik pedig Esztergom (31,5%) és Kalocsa (31,7%) terheltjeinél eredményezett marasztaló ítéletet. Kiemelkedően jónak számít Sopron (37,7%), Budapest (38,2%) és Székesfehérvár (38,4%) vádiratainak és marasztaló ítéleteinek viszonya. Szeged (43,0%) és Szekszárd (45,4%) adatai nem értékelhetők súlyuknak megfelelően, mert mindkét népügyészségnél a befejezett ügyek száma nem a legvégső működési időpontot reprezentálja.

A marasztaló ítéletek és a vádiratok vizsgálata alapján megállapítható, hogy összességében 27,3%, tehát alig több mint minden negyedik személy esetében lett elég a vádirat az elmarasztaláshoz. Ezek a népügyészségi adatok egyrészt azt jelzik, hogy a népügyészség elé állítottak több mint fele már nem jutott népbíróság elé, másrészt az oda kerültek közül csak minden negyedik volt elmarasztalható. Igaz, hogy egyes esetekben a radikális nyomozati anyagok kritikus átvértékelésével a vádhatóságnak a törvény tisztaságát is védenie kellett. A népügyészségi vádiratok népbírósági „kritikája” (azaz az ítéletek) azonban már nemcsak ennek, hanem a népügyészségek működésének is bírálata volt, akár kihatottak rá a pártpolitikai küzdelmek, akár nem.

A negyedszáz népbírószágból 24 végzett érdemi munkát. Összességében 59 429 fő került eléjük, ebből 55 322 fő (93,08%) ügye befejezést nyert, 3307 fő (5,56%) ügye áthúzódott későbbre. 26 997 főt (45,42%) marasztaltak el, 14 727-et (24,78%) felmentettek, 12 644-nél (21,27%) az ügy egyéb módon zárult le.¹³³

*Az első fokú marasztaló ítéletek megoszlása
(főben és %-ban)*

<i>Halálbüntetés</i>	477 fő	1,76%
<i>Szabadságvesztés büntetések</i>		
– egy évig terjedő	12 629	46,77%
1–5 év közötti	9 366	34,69%
5–10 év közötti	1 355	5,01%
10–15 év közötti,	481	1,78%
életfogytiglan	167	0,61%
internálásban részesült	16	

¹³²UMKL Népfőügyészség iratai. Elnöki iratok XI.C. 1945–1949. Ügyforgalmi kimutatások.

¹³³A népbíróságok működéséről számos statisztikai adat látott napvilágot, de ezek egyike sem volt teljeskörű. Ld. bővebben ezek részletezését: Adalékok . . . 109–116. sz. jegyzeteiben.

Kényszermunka büntetések

– három évig terjedő	249	0,92%
3–5 év közötti	548	2,02%
5–10 év közötti	603	2,23%
10–15 év közötti	576	2,15%
életfogytiglan	315	1,16%

A marasztaló ítéletek 88,86%-a szabadságvesztés, 8,48%-a kényszermunka büntetés.¹³⁴ Mit takarnak az 1945. február 3. és az 1950. április 1. között keletkezett marasztaló ítéletek körzetenkénti megoszlásukat tekintve?

*A népbíróságok körzetenként és a marasztaló ítéletek
(főben és százalékban)*

Körzet	Összesen		Ebből elmarasztalt	
	fő	%	fő	%
1. <i>Központi</i> (a Balassagyarmati, Budapesti, Egri, Esztergomi, Kalocsai, Kecskeméti, Székesfehérvári, Szolnoki Népbíróság)	30 169	50,76	14 267	47,76
2. <i>Nyugat-Magyarország</i> (a Győri, Soproni, Szombathelyi, Veszprémi, Zalaegerszegi Népbíróság)	8 638	14,53	3 499	40,50
3. <i>Dél-Dunántúl</i> (a Kaposvári, Nagykanizsai, Pécsi Szekszárdi Népbíróság)	8 184	13,77	3 464	42,32
4. <i>Dél-Alföld</i> (a Bajai, Gyulai, Szegedi Népbíróság)	6 852	11,52	3 094	45,15
5. <i>Északkelet-Magyarország</i> (a Debreceni, Miskolci, Nyíregyházi, Sátoraljaújhelyi Népbíróság)	5 586	9,39	2 673	47,85

Mind Északkelet-Magyarország, mind a Központi körzet népbíróságainál a hozott ítéletek közül minden második marasztaló volt, csak a Nyugat-Magyarországon működött népbíróságoknál mutatható ki csökkenő tendencia. Budapest politikai centrum szerepe egyértelműen tükröződik a hozott ítéletek mennyiségében és összetételében is, s az itt kihirdetett marasztaló ítéletek – mint azt a „Magyarországi népbíróságok statisztikája” táblázat mutatja – 44%-át teszi ki az összes elítélésnek.

¹³⁴ Valemennyi kimutatás és a közölt táblázat forrása azonos: UMKL NOT iratai Ügyforgalmi kimutatások, valamint Adalékok...-ból „A népbüzségek és népbíróságok ügyforgalma/fő az 1945:VII. tc. alapján 1945–1950 között” táblázat.

A marasztaló ítéletek két legjelentősebb csoportját az egy évnél kisebb és az egy-öt év közötti szabadságvesztés büntetések alkotják, összesen 81,6%. Ez azt jelenti, hogy ötből négy elítélt ezen büntetések valamelyikében részesült. A népbíróságok az eléjük kerülők közel felét (45,42%) marasztalták el. Előbb jeleztük, hogy a népügyészségek elé állítottak fele már át sem került a népbíróságokra, ott pedig zömük viszonylag alacsony büntetésben részesült, csak minden ötödik kapott valamilyen súlyosabb büntetést. Ez nem vonatkozott a háborús főbűnösökre, ott nem volt vita a pártok népbírái között. A közel 27 ezer marasztaló ítélet ugyanakkor jelzi, hogy noha több mint 90 ezer gyanúsítottnak csak közel harmadát ítélték el, mekkora teherterhelés volt a fiatal állam számára a háborús és népellenes bűnösök felelőssége vonása.

Végül – hasonlóan az igazolások és a B-lista csak számszerű összegzéséhez – jelezni kívánjuk, hogy a már nem a fasiszta maradványok felszámolására irányuló népbíráskodás, hanem a demokratikus államrend és köztársaság védelme során a népügyészségek 13 748 személy ügyével foglalkoztak, 7229 vádemelés történt. A népbíróóságok különhatározatok elé 12 276 személy került, 10 878 ügyét befejezték, közülük 5861-et elmarasztaltak.^{1 41}

Összegzés

A magyarországi 1945–1949 közötti jogi- és közigazgatási intézkedések során lehetőség nyílt arra, hogy a baloldali erők felszámolják mind a fasiszta maradványokat, mind azokat a politikai csoportokat, melyek a társadalmi fejlődés nem népi demokratikus útját képviselték. Párhuzamosan sokszor arra is felhasználták ezen intézkedéseket, hogy a kibontakozó átalakulás jogi, adminisztratív kísérőiként mindazon feladatokat is elvégezzék, melyek nem tartoztak rájuk. Ez csak az eredeti célok feláldozásával mehetett végbe, s a korábban fasisztaellenes céllal alkotott rendeletek, létrehozott intézmények átalakítását vonta maga után. Ezzel részben megtört az a jogi és közigazgatási folyamat, melyre csak 1956 után tehettek végleg pontot, másrészt viszont felgyorsult a népi demokratikus átalakulást ellenzők vagy a vélt ellenség felszámolása, a politikai életből való kiszorítása. Ezek részletezése azonban itt nem feladatunk.^{1 42}

Az eddigi kutatások alapján 1945–1949 között 40 ezer főt internáltak, 230 ezer németet kitelepítettek, közel 6 ezer fő kapott negatív igazoló bizottsági határozatot, 62 ezret B-listáztak, 27 ezret elmarasztaltak háborús és népellenes, 6 ezret pedig köztársaság és demokratikus államrend elleni bűncselekményért. Közülük a 25 ezer internált, a 230 ezer kitelepített német, a 6 ezer igazolási „priusz”-szal rendelkező és a 27 ezer háborús és népellenes bűnös, összesen 288–290 ezer fő az, akit közigazgatási és jogi intézkedés sújtott, míg a társadalmi formációváltás harcai során további kb. 15 ezret internáltak, 62 ezret B-listáztak és közel 6 ezret elítéltek. Ezek az intézkedések, ítéletek összesen 83 ezer személyt érintettek. Ha a nyomozati és népügyészségi eljárást „szenvetett” személyek adatait is jeleznénk, ezekkel a több mint 370 ezres összesített adatunk meghaladná a 450 ezret. Egyes források az 1945–1953 között deklasszációzott családok számát 350–400 ezerre becsülik. Ezt jelentős mértékben a most tárgyalt intézkedések és ítéletek eredményezték.^{1 43}

^{1 41} Adalékok... „A népügyészségek és népbíróóságok ügyforgalma/fő az 1946: VII. tc. alapján 1946–1950 között” táblázat alapján.

^{1 42} Uo. ld. a megfelelő részeket.

^{1 43} Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968 Bp., 1974, 185.

1	2	3	4	5	6	7	8				
	Összes személy ^{1 3 5}	Befejezett	Folya- matban maradt ^{1 3 6}	Ítéletek		Egyéb ^{1 3 8} lezárás	Marasztaló ítéletek a büntetés mértéke szerint				
				marasz- taló ^{1 3 7}	felmentő		Halál		szabadságvesztés büntetések		
							összes	kivég. ^{1 3 9}	-1	1-5	5-10
Baja	1 015	978	37	576	267	107	1	—	377	183	2
Balassagyarmat	565	534	31	243	238	4 9	—	—	145	85	4
Berettyóújfalu											
Budapest	24 835	23 536	1299	11 884	5 669	5 787	384	146	4 082	4538	874
Debrecen	2941	2 593	348	1 375	729	489	9	5	878	405	29
Eger	723	668	55	196	302	125	—	—	69	89	15
Esztergom ^{1 4 0}	476	443	33	211	44	188	1	—	96	80	13
Győr	3 769	3 607	162	1 497	966	961	21	13	918	438	50
Gyula	1 610	1 579	31	655	390	525	—	—	394	231	13
Kalocsa	801	770	31	403	179	164	—	—	307	60	6
Kaposvár	1 628	1 397	231	801	441	155	8	3	536	156	23
Kecskemét	1 069	986	92	377	350	238	6	4	173	132	32
Miskolc	1 783	1 669	114	917	526	190	23	10	286	337	95
Nagykanizsa	792	746	33	415	220	106	1	—	248	125	3
Nyíregyháza	538	503	35	251	140	69	6	—	77	109	15
Pécs	4 716	3 627	315	1 803	833	733	4	4	1 164	473	37
Sátoraljaújhely	324	278	46	130	141	4	1	1	70	46	8
Sopron	1 480	1 434	46	700	498	239	1	—	378	280	6
Szeged	4 227	4 097	130	1 863	972	1 262	6	2	928	710	45
Széksárd	1 048	1 028	20	445	365	179	1	—	316	84	18
Székesfehérvár	1 090	1 065	25	670	308	87	2	?	445	188	6
Szolnok	610	587	23	283	148	135	—	—	90	112	27
Szombathely	1 896	1 841	55	705	538	585	—	—	342	288	25
Veszprém	1 016	890	104	349	295	219	—	—	195	120	3
Zalaegerszeg	477	466	11	248	168	48	2	—	115	97	6
Összesen/fő	59 429	55 322	3307	26 997	14 727	12 644	477	189	12 629	9366	1355
Százalékban				100%			1,76	0,7	46,77	34,69	5,01

	8						9	10	11	
Marasztaló ítéletek a büntetés mértéke szerint								Működés kezdete 1945	Működés vége	Jogutód
szabad.vesztés			kényszermunka büntetések							
10–15	életfogy.	–3	3–5	5–10	10–15	életfogy.				
Baja	–	–	–	–	11	2	–	IV. 25.	48. I. 12.	Szeged
Balassagyarmat	–	2	1	4	2	–	–	V. 11.	48. I. 12.	Budapest
Ber. újfalu								V. 4.	45. XI. 6.	
Budapest	343	141	128	341	348	441	248	I. 28.	49. XI. 1.	Budapest
Debrecen	11	1	2	5	10	5	5	I. 15.	50. I. 1.	Debrecen
Eger	2	–	–	9	9	1	–	IV. 16.	48. I. 12.	Budapest
Esztergom ¹⁴⁰	–	–	–	13	9	–	1	V. 4.	46. X. 9.	Budapest
Győr	13	2	2	2	22	19	7	IV. 23.	50. I. 1.	Győr
Gyula	2	–	1	2	7	4	1	I. 13.	48. I. 12.	Szeged
Kalocsa	–	–	2	1	3	1	–	V. 4.	48. I. 12.	Kecskemét
Kaposvár	9	1	32	18	12	3	3	IV. 30.	48. IX. 1.	Pécs
Kecskemét	5	1	2	3	6	13	2	V. 29.	48. X. 1.	Budapest
Miskolc	47	12	16	23	39	24	15	I. 2.	49. II. 1.	Debrecen
Nagykanizsa	–	–	1	–	55	5	4	V. 15.	48. I. 12.	Pécs
Nyíregyháza	9	1	4	19	8	3	–		48. I. 12.	Debrecen
Pécs	4	–	13	21	27	5	5		50. I. 1.	Pécs
Sátoraljaújhely	1	–	–	–	3	1	–	III. 17.	48. I. 12.	Miskolc
Sopron	7	–	4	6	8	6	4	V. 11.	48. I. 12.	Győr
Szeged	13	2	5	36	16	16	11	III. 14.	50. IV. 1.	Szeged
Szekszárd	–	2	–	11	8	3	2	IV. 19.	48. I. 12.	Pécs
Székesfehérvár	–	–	7	1	7	2	1	V. 4.	48. I. 12.	Budapest
Szolnok	6	2	8	12	17	7	2		48. I. 12.	Budapest
Szombathely	8	–	10	8	18	4	2	V. 19.	48. I. 12.	Győr
Veszprém	–	–	10	6	7	7	1	V. 3.	48. I. 12.	Győr
Zalaegerszeg	1	–	1	7	1	4	1	IV. 26.	48. I. 12.	Sz.hely
Összesen/fő	481	167	249	548	603	576	315			
Százalékban	1,78	0,61	0,92	2,02	2,23	2,15	1,16			

Lábjegyzetek a Magyarországi népbíróságok statisztikája c. táblázathoz

¹³⁵ Az 1945: VII. tc. alapján a népbíróságok elé kerültek.

¹³⁶ Az összes (befejezett és folyamatban maradt) ügy vizsgálatakor kiderült, hogy a statisztikai adatközlésekben Kecskemétnél 9-cel több, míg Nagykanizsánál 13, Pécsnél 774, Veszprémnél 22-vel kevesebb személy adatait közölték. A folyamatban maradt ügyekben szereplők száma így 800-zal kevesebb.

¹³⁷ Az ítéletek megoszlásánál a marasztaló ítéletek itt közölt összesített adatai több személyre vonatkoznak, mint a 8. rovatban. Egyrészt több esetben az összes marasztaló ítélet tartalmazza a távollévőkkel szemben hozott ítéletet (Egernél 2, Zalaegerszegnél 13, míg Szegednél 19 a távollévő. Budapestnél a 8. rovatban nem szerepel a 16 internálásra ítélt, itt igen.) Másrészt több esetben a statisztikai adatközlés volt pontatlan. (Debrecennél 15, Győrnél 3, Kalocsánál 23, Kecskemétnél 2, Nagykanizsánál 23, Pécsnél 50 fővel több szerepel, míg Szegednél ez további 56, Székesfehérvárnál pedig 11 főt jelent.)

Külön említést érdemel Győr. A NOT-hoz megküldött évenkénti statisztikai jelentéseinek vizsgálatakor kiderült, hogy az 1949. évi összesített adat rossz, mert az kisebb mint az 1948. évi. Kerek 500-zal közöltek kevesebbet 1949 végén, 997-et 1497 helyett. A hibát korrigáltuk.

Így a 26 997 marasztaló ítélet tartalmazza egyrészt az internálásra ítéltet, a távollétükben nem jogerősen elítélteket, másrészt azon személyek adatait, melyek a statisztikai jelentések hibái miatt a 8. rovatban külön-külön nem szerepelnek. Ez 218 esetben bizonyítható volt. S mindössze 13 főnél nem tudtuk a hibaforrást megtalálni, azaz ennyi a különbség.

¹³⁸ Az „egyéb módon befejezett ügyek”-ben szereplőkre vonatkozó adatok a legpontatlabbak. Ennek oka az, hogy itt szerepelnek a kitelepítettek is, s emiatt az adatközlés akadozott.

¹³⁹ A Székesfehérvári Népbíróság halálos ítéleteinek alakulásáról nincs adatunk.

¹⁴⁰ Az Esztergomi Népbíróság statisztikai jelentésében (UMKL IM iratai IM X. Ta 3.995/1945.) 5–15 évi kényszermunka büntetéseket jelzett. A BFL-ben őrzött iratok alapján ezek pontosítását sikerült elvégezni.

CSICKÓ MÁRIA

Képviselői pályaképek 1947–1953

A dolgozat az 1947-es választásokon parlamenti tagságot nyert 244 nem munkáspárti képviselő életútját követi nyomon, különös tekintettel az 1947 augusztusától 1953 júniusáig terjedő időszakra. Úgy hisszük, hogy e pályaképek túlmutatnak az egyes ember sorsának emelkedésén, illetve süllyedésén, a jelzett évek politikai-társadalmi viszonyainak egyik lenyomatát adják. Amennyiben pedig az életutakat összevetjük egymással, a kor specifikus vonásai tárulnak eléink. A kiválasztott csoport azért felelhet meg e követelménynek, mert összetételében nem egyfajta önkényesség, hanem az országgyűlési választások útján megkérdézett magyar társadalom 1947-es szerkezete és tudati állapota nyer kifejezést. Képviselőt és választóját ekkor társadalmi helyzetén túl az rokonítja, hogy a társadalmi-politikai változásokat azonos reményekkel és félelmekkel szemlélik, hasonló tapasztalatok formájában élik meg. Utalnunk kell másrészt a kettőjük politikai súlya közt mérhető különbségre, ami a nagy társadalmi változások idején azonosíthatóságuknak határt szab, és ami a velük szemben alkalmazott politikai módszereket időben és erély dolgában eltéríti egymástól.

Magyarázatra szorul az a kérdés, hogy miért nem terjed ki a kutatás az MKP és az SZDP képviselőinek életére, jóllehet a teljesség ezt követelné, azonkívül néhányuk sorsa nemcsak megegyezik a nem munkáspártiak pályaképével, de mellőzésük, esetenkénti tragédiájuk túl is megy azon. Eleve lemondunk erről a vállalkozásról, mivel alapvetően az a probléma foglalkoztatott bennünket, hogy az MKP pozícióinak megerősödése és az egypártrendszer bevezetése idején milyen helyet képes magának biztosítani a társadalom munkásosztályon túli része az érvényes politikai felállásban, és a politika aktuális fordulatai miképpen érintik magánéletüket. Természetesen nagyfokú leegyszerűsítés a „munkásosztály = munkáspárt” képlet, valamint az SZDP és az MKP társadalmi bázisának egymással való megfeleltetése, de hogy valamiképpen behatárolhassuk kutatásunk körét, e tételeket kellett használnunk, vállalva alkalmazásuk összes ódiumát.

Az országgyűlési választásokon induló pártok és a nem munkáspárti képviselők száma

Az Országos Nemzeti Bizottság (ONB) 1947. július 30-i ülésén döntött az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon indulni kívánó pártok részvételi jogáról. Tizenegy esetben hozott kedvező elbírálást, és végül – egy visszalépés után – a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP), a Demokrata Néppárt (DNP), a Magyar Függetlenségi Párt (MFP), a Független Magyar Demokrata Párt (FMDP), a Polgári Demokrata Párt (PDP), a Magyar Radikális Párt (MRP) és a Keresztény Női Tábor (KNT) szállt harcba a szavazatok megszerzéséért.

A 244-es szám a pártok választási eredménye alapján képződött mandátumok mennyiségéből következik. (1. táblázat)

A mandátumok és a képviselők száma összeg szerint megegyezik, az arányokban viszont kisebb eltérések mutatkoznak. Az MRP például 6 helyet szerzett a választásokon, mégis 7 radikális párti politikus útját követjük nyomon; az MFP 49 mandátumot kapott, ennek ellenére a parlamentben csak 46-an képviselték ezt a csoportot. Egy-egy a különbség az FKGP és az FMDP esetében. Két választás

1. táblázat

A mandátumok, a vizsgált életutak és a rekonstruált pályaképek száma pártok szerint

Pártok	FKgP	NPP	DNP	MFP	KNT	FMDP	PDP	MRP	Összesen
A mandátumok száma ¹	68	36	60	49	4	18	3	6	244
Vizsgált életutak száma	69	36	60	46	4	19	3	7	244
A rekonstruált életutak száma	38	28	31	21	3	11	3	6	141

között a mandátumok száma összegében, még inkább a képviselők személyében változhat. Az MFP esetében az történt, hogy a parlament összeültekor három képviselő több mandátumot is bírt, amiről ugyan lemondtak, de helyükre már nem hívhatták be a listán utánuk következő személyt, mivel a párt valamennyi mandátumát megsemmisítették. A behívási gyakorlatra álljon itt az MRP példája. A választási eredmények alapján Zsolt Bélára egy, Peyer Károlyra pedig – mivel a legtöbb helyen ő szerepelt listavezetőként – öt mandátum esett. A mandátumok újraelosztása körül óriási vita robbant ki a pártban, ami a sajtó és a parlament nyilvánossága előtt vetette utolsó hullámain. A kérdés végül Peyer emigrálása folytán oldódott meg. Az így felszabadult öt helyre ugyanannyi régi radikális párti személyt hívtak be. Amikor összeállítottuk a vizsgált képviselők listáját, úgy próbáltuk kiküszöbölni a létszámingadozásokból következő nehézségeket, hogy a parlament üléseinek sorából kijelölünk kettőt, az 1947. október 2-át (3. ülés) és az 1947. december 13-át (31. ülés), és azoknak a képviselőknek a pályájára terjesztettük ki a kutatást, akik e két dátum között voltak parlamenti tagok. A határpontok megválasztásánál az volt a szándékunk, hogy az így összeállított névsor az eredeti választási eredményeket tükrözze, tehát az MFP képviselőit is ölelje fel, másrészt viszont legyen mód arra, hogy az MRP történetét a régi párttagok életútja alapján követhessük végig.²

Az életutak forrása és a kutatás eredménye (2. táblázat)

A képviselők egy részének (60) pályaképét az 1945 óta megjelentetett kiadványok alapján sikerült rekonstruálnunk.³ Ez főképpen a pártok prominens tagjaira érvényes. A kutatás szempontjából azok a képviselők jelentettek problémát, akik egyik napról a másikra nyerték el megbízatásukat, és aztán ugyanilyen hirtelen tűntek el a történelem süllyesztőjében. Az ő esetükben kérdőíves módszerhez folyamodtunk. A tőlük (36) kapott válaszokra hagyatkozva, ha pedig már elhunytak, akkor a hozzátartozóik által adott feleleteket felhasználva (45) próbáltuk számba venni pályájuk alakulását.

A „hiányos életrajzok” kifejezés arra utal, hogy a korszak történetét feldolgozó monográfiák, a korabeli sajtótermékek utalást tesznek a képviselőkre, így életük egy-egy szakasza felderíthető. Politikai pályájuk határpontjairól pedig az országgyűlés hivatalos kiadványaiból szereztünk információt.

¹ A magyar népi demokrácia története, 1944–62. Bp. 1978. 109.

² A képviselők neve az 1947–51-es országgyűlés általános mutatójából való.

³ Magyar életrajzi lexikon, Bp. 1967–1981., Ki kicsoda? Bp. 1981., *Halasi László*: Budapesti közéleti névmutató 1945–50. Bp. 1980., *Szy Tibor*: Hungarians in America, New York, Hungarian Univ. Ass. 1963., *Fekete Márton*: Prominent Hungarians home and abroad, London, Szepesi Csombor L. C. 1979.

2. táblázat

Az életrajzi adatok forrásai

Teljes életrajzok száma		Hiányos életrajzok száma
Nyomtatott források alapján	Kérdőíves módszer alapján	
	képviselő ⁴	hozzátartozó ⁵
60	36	45
141 (57,8%)		103 (42,2%)

Amikor az adatok összegzésére kerül sor, mindig megemlítjük, hogy a számok valamennyi nem munkáspárti képviselőre vonatkoznak-e, vagy csak a 141 teljes életrajzból következnek. A 141 pályakép alakulásából levont következtetéseket csak akkor hosszabbíthatjuk meg a 244 képviselő irányában, ha a 141 személy párthovatartozása nagyjából megfelel az összes nem munkáspárti képviselő pártmegoszlásának. Az 1. táblázat alsó két sorának összevetéséből kiderül, hogy ez az előfeltétel esetünkben teljesül.

Kutatási módszerünk fokozottan megkívánja a forráskritika alkalmazását. Ahol az adatszolgáltatók a képviselő hozzátartozói, ott ők maguk is utalnak arra, hogy esetenként nem ismerik a pontos választ. Ilyenkor szintén a feldolgozásokhoz és a korabeli sajtótermékekhez fordultunk segítségért. Van azonban néhány, a téma szempontjából különösen fontos kérdés, ahol csak a leírt válasz adhat felvilágosítást. A pártok elsorvasztása kapcsán nem lényegtelen, indítottak-e bűnvádi eljárást a képviselők ellen, internálták-e őket. Úgy hisszük, hogy aki már vállalkozott a kérdőív kitöltésére, az nem siklik át életének ezen szakaszán sem, ezért a válaszokat, az összevetés lehetőségének hiányában is, elfogadjuk.⁶

A 36 kérdés egyik fele a képviselő családi és életviszonyaira, a másik pedig politikai tevékenységére irányul. A két terület nem határolódik el egymástól, hiszen a kor alapvonása, hogy a magánélet is átpolitizálódik.

⁴Szeretnénk köszönetet mondani az alábbi képviselőknek, akik a kérdőív kitöltésével lehetővé tették e munka létrejöttét: Barcs Sándor, Csala István, Gaál Ferenc, Huszti Dénes, Pártay Tivadar, Kósa András, Pongrácz Tibor, Szolnoki István, Vaszkó Mihály, Gosztonyi János, Hegyesi János, Mikita István, Pál József, Válóczy János, Kerek Gábor, Gém Ferenc, Nyíri Sándor, Nagy István, Horváth János, Balogh András, Berkes János, Bocskai István, Farkas György, Keresztes Sándor, Kovács László, Matheovits Ferenc, Szabados Pál, Tuba István, Zomborovszky János, Bodnár János, Nagy Lajos, Ugrin József, Vörös Lajos, Futó Dezső, Komlós Imre, Pardy Ferenc.

⁵Ugyancsak köszönetet mondunk az alább felsorolt, már elhunyt képviselők hozzátartozóinak, akik rendelkezésünkre bocsátották a keresett adatokat: Bakó Sándor, Cseh-Szombathy László, Guba Mihály, Kovács István, Kovács József, Mihályfi Ernő, Patonay Elek, Pongrácz Aladár, Rácz Lajos, Szántó Vezekényi István, Szenthe József, Taksonyi János, Vata Ernő, Belényesi Zsigmond, Kamjén István, Kiss Lajos, Tomasovszky András, Tóth Endre, Horváth István, Barkóczy József, Bus Imre, Csépe Jenő, Eckhardt Sándor, Kántor József, Pécsi József, Pörmezy József, Rónaszéki Lajos, Tóth László, id. Tóth László, Hajdu Kálmán, Chikán Kálmán, Hódy György, Joó József, Uczekay Mihály, Vásáry István, Falcione Kálmán, Miklós Imre, Hegyaljai Kiss Géza, Kiss Ferenc (félegyházi), Kiss Ferenc (kaposvári), Lukács Vilmos, Kunszery Gyula, Gróh József, Kisházi Mihály, Geleji Dezső.

⁶Két személy éppen meghurcoltatására hivatkozva zárkózott el a kérdőív kitöltése előtt.

*A nem munkáspárti képviselők társadalmi összetétele
és a választás eredményei*

Amikor az életutakat összevetjük, először arra a kérdésre keressük a választ, hogy a pártok mögött valójában mely rétegek reprezentánsai állnak; a képviselők életének egyes mozzanatait milyen célokat, hagyományt, politikai gyakorlatot takarnak. Különösen fontos számunkra az, hogy megtudjuk, a felszabadulás óta eltelt évek változásai és politikai küzdelmei milyen irányban integrálták tovább törekvéseiket.

A képviselők pártmegoszlásakor tulajdonképpen már történt utalás a választás eredményére, hiszen a mandátumok számát eleve annak alapján állapították meg. Egy lényeges tényező azonban szükségessé teszi, hogy százalékban is kifejezzük a pártokra esett szavazatok mennyiségét.

3. táblázat

Az 1947-es választási eredmények és a pártok mandátumainak a száma

Pártok neve	FKgP	NPP	DNP	MFP	KNT	FMDP	PDP	MRP	Összesen
A választás eredménye %-ban	15,4	8,3	16,4	13,4	1,4	5,2	1	1,7	
A mandátumok száma	68	36	60	49	4	18	3	6	244

A táblázatból kitűnik, hogy a DNP kapta a legtöbb szavazatot (16,4%), Barankovicsékat csak az MKP előzte meg (22,3%). A DNP után az FKgP következik 15,4%-os, majd pedig az MFP 13,4%-os eredménnyel. Ennek ellenére az FKgP 68, a DNP pedig 60 mandátumot tudhatott magáénak. Ugyancsak érdemes összevetni az NPP és az FMDP számadatait. Az NPP-re esett a szavazatok 8,3%-a, az FMDP-re 5,2%-a. Mégis az NPP a Balogh-párt mandátumainak kétszeresével rendelkezett. A két jelenség magyarázata az, hogy a választási szövetségre lépett pártok (MKP, SZDP, FKgP, NPP) a választási törvény értelmében az országos lajstrom 60 mandátumának 80%-át is egymás között oszthatták fel. A táblázatban eltekintettünk a nem munkáspártok választási eredménye összegzésétől, mivel ilyen jellegű tömörülést a jelzett időszak nem hozott magával.

Demokrata Néppárt⁷

A DNP bemutatása 31 teljes életrajz alapján történik, 29 személynél töredékesek ismereteink. Barankovics István a koalíció ellenzékének nevezte pártját. A DNP a népi demokratikus fejlődéssel szemben a keresztény állameszmé 20. századi megvalósítását, a szabadság-egyenlőség eszméjére és az isteni törvényekre épülő társadalom megteremtését ígerte követőinek. A nyugat-európai keresztény-demokráciát tekintették példának, másrészt programjukban az 1945 óta zajló folyamatok kritikája jutott kifejezésre. A DNP világnézeti, de nem felekezeti pártnak hirdette magát. A párt képviselői abszolút többségben (28) római katolikusok, de 2 református és 1 görög katolikus is van soraikban.

⁷Az egyes pártok történetéhez a következő feldolgozásokra támaszkodtunk: *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–49, Bp., 1983., *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–47, Bp., 1976., *Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–48, Bp., 1972., ill. *Varga F. Jánosnak*: az MRP történetével foglalkozó, a Történelmi Szemlében megjelent tanulmányai.

A DNP nem volt a katolikus egyház politikai eszköze,⁸ de az alig három hétig tartó választási hadjárat azt bizonyította, hogy az alsópapság szívesen fogadta a Barankovics-pártot, mely a forradalom befejezését kívánta, azonban nem utasította el teljesen a népi demokrácia addigi vívmányait.

Nyolc képviselő életrajzából kitűnik, hogy kötődésük a katolicizmushoz több volt, mint egyszerű vallásosság. Az egyház által létrehozott KALOT-mozgalomban – ahová öten kapcsolódtak – nemcsak hitük nyert megerősítést. Mivel e szervezeteken a nyilas- és németellenes ideológia is átcsörgedezett, pozitív élményként rögzült a keretei között folytatott tevékenység. Ez áll a népfőiskolákon való részvételre is. Katolikus ösztöndíj segítségével két képviselő szerzett diplomát; szintén ketten a Hivatásszervezetben voltak aktívak. Számukra az egyház működése érdekvédelmi feladatok ellátását is jelentette. Volt aki vallási egyesület révén „jutott el Szárszóig” (1). A felsoroltak azt a meggyőződést erősítették, hogy az új Magyarországon is van jövője a cselekvő kereszténységnek.⁹ Míg az MKP és a többi koalíciós párt az egyház régi és új szervezeteinek életre keltésében – sokszor jogosan – a reakció térhódítását látta és erőlyesen fel is lépett ellenük, addig az adott helyszínen a rendeleti úton végrehajtott beavatkozás ellenállást szült.¹⁰ Ahhoz, hogy a képviselők társadalmi hovatartozását be tudjuk mérni, származásuk, iskolai végzettségük és jövedelemforrásuk összevetését hívjuk segítségül.

4. táblázat

A DNP képviselőinek származása

Értelmiségi	7	munkás	2
Paraszti	18	alkalmazott/önálló kisiparos	4
Összesen			31

5. táblázat

A DNP képviselőinek iskolai végzettsége

jogtudományi	7	felső-kereskedelmi	1
befejezetlen jogtud.	2	érettségi	2
bölcsészeti	3	mezőgazd. szakiskola mestervizsga	3
mezőgazdasági akadémia	3	elemi iskolai	9
tanítói	2	összesen	31

⁸ Barankovics és Mindszenty kapcsolata már 1945-ben megromlott. Kettőjük egyetnemértése mögött a Barankovics által képviselt haladó katolicizmus és Mindszenty merev, konzervatív magatartásának összeegyeztethetlensége feszült.

⁹ Nehezen hitték el például a katolikus népfőiskoláról az alábbi megállapítást: „A népfőiskola beteg kinövése volt a régi rendszernek. Fel kell világosítani az embereket, hogy ezekre már nincs szükség.” (Szűcs Ferenc felszólalása a megyei titkárok 1945. aug. 5-i ülésén, HNFA, Az 1979-es parasztpárti találkozó anyaga, 14. dosszié (6).)

¹⁰ 1946-ban feloszlatták a KALOT-ot, a Cserkészszövetséget, valamint még másfélezer társadalmi egyesületet és egyházi ifjúsági szervezetet.

6. táblázat

A DNP képviselőinek jövedelemforrása

értelmiségi pálya (ügyvédi, tanári, lapszerkesztői)	14	önálló műhelytulajdon	1
földművelés gazdálkodás	14	kizárólag képviselői fizetés (1200 Ft/hó + jelenlétkor napi 35/50 Ft)	2
		Összesen	31

A három táblázatból kitűnik, hogy a képviselők paraszti és értelmiségi kötődésűek, foglalkozásuk, illetve származásuk révén esetleg mindkét irányban erős szálakkal kapcsolódtak. Az értelmiségi családból jövő képviselők (7) valamennyien ügyvédek, tudósok, lapszerkesztők lettek, neveltetésüknél fogva érzékenyen reagáltak a szociális problémákra, a demokratizálódást helyeselték. De ebből a környezetből is vezetett azért út Mindszenty felé. Mind a foglalkozás, mind pedig a származás szempontjából érdemes megvizsgálni, mit jelent a „gazdálkodó” kifejezés a DNP képviselőinél. A 18 parasztszülő többsége (10) a középparasztság soraiból való, mely réteg két irányban kiegészül, egyrészt a gazdag-(2), másrészt a kisbirtokos és szegényparasztsággal (6). A 14, 1947-ben földműveléssel foglalkozó képviselő saját birtoknagysága 8 holdtól 70 holdig terjedt (átlagosan 20–35), de ehhez bérlemény is járult, vagy más tulajdonú föld feletti felügyelőség. A belterjes gazdálkodási forma, az esetenként országosan is jegyzett termelési eredményeik hozzáértésüket és szorgalmukat bizonyítják, de egyúttal növelték az önálló egzisztencia létjogosultságába vetett hitüket is. A parasztság kezdeményező részének képviselői ők, akik ha máshol nem, az egyház helybeli, világi szervezetében töltöttek be kisebb funkciót, de feltűnnek a háború előtti önkormányzati testületek soraiban is (3). A felszabadulást követően ugyan csak két képviselő tevékenykedik földosztó bizottságban, de négyen tagjai a lakhelyük szerinti nemzeti bizottságnak, egy személy pedig a városi képviselő-testületnek. A 14 gazdálkodó mindegyike elvégezte az elemi iskola 4 osztályát, egy érettségivel, kettő mezőgazdasági akadémiai oklevéllel a birtokában folytatott földművelést, ketten mezőgazdasági szakiskolai bizonyítványt szereztek. Részt vettek az aranykalászos és népfőiskolai mozgalom keretében szervezett gazdatanfolyamokon. Nem zárkóztak el a szövetkezés bizonyos formái elől sem, sőt maguk is kezdeményezőként léptek fel, hogy kivédjék a gazdaságpolitika rájuk nézve kedvezőtlen hatását.¹¹ Paraszttudatuk forrását a háború előtti kisgazdapárt és a Parasztszövetség hatásában kereshetjük. A felszabadulás előtt a DNP-ből senki sem volt képviselő, néhányan azonban már ekkor is foglalkoztak politikával. 1945-ben a 31 főből nyolcan kerültek be a parlamentbe az FKGP listáján, és ők – Bálint Sándor és Eckhardt Sándor kivételével – valójában kisgazdák is voltak. Az FKGP-ben helyi és megyei pártfunkciót töltöttek be. Rájuk kívül még tizenhárman vallották magukat e párt-hoz tartozónak 1945–47 között. A fennmaradó 10 személy vagy nem rendelkezett párttagsággal, vagy az 1945-ös Keresztény Demokrata Néppárt alapító tagja volt. A DNP választási sikere mögött az FKGP-ből való kiábrándultság ténye húzódik meg. A parasztembereknek elsősorban Nagy Ferenc, Kovács Béla és Varga Béla sorsa érlelte meg az elhatározást, hogy hátat fordítsanak az FKGP-nek. A DNP a vallásos erkölcsiség fényében több sikerrel hangoztathatta az egyéni kezdeményezés szabadságát, mint a Nagy Ferenc-i vonalat feladó kisgazdapárt. Emellett Barankovics István és a köréje csoportosuló tiszta múltú tudók – a lapszerkesztő Mihelics Vid, az író Rónay György, akik bizonyítani kívánták a vallásos értelmiség Szekfü Gyula által annyira hiányolt kritikus, de cselekvő ma-

¹¹ Ez tükröződik Bus Imrének a helybeli konzervgyár-szövetkezet alakulásakor elmondott beszédében. „A veszített háború utáni gazdasági nehézségek következtében a gazdatársadalom vállára súlyosan neheztedtek az államháztartás költségei, amit a jóvátételi kötelezettségeink is súlyosbíttak. Ha a gazdatársadalom csak a termeléssel foglalkozik és engedi, hogy termelvényeit egy más társadalmi réteg értékesítse, akkor kétkezi munkájának ellenértékét nemigen kapja vissza.” A szöveg eredetije Bus Imréné tulajdonában található.

gatatartás létét –, személyükben is vonzották a vallásos érzületű tömegeket. A párt parasztképviselői respektálták Barankovicséket, ha nem is e baloldali csoporthoz tartoztak, inkább a centrumot alkották. Ezt támasztják alá a kérdőív azon feleletei, ahol a képviselők elvárataikról tesznek említést. A 31 képviselő közül hatról állíthatjuk – saját megnyilatkozása és az ide vonatkozó történeti irodalom alapján –, hogy a Mindszenty-vonalhoz tartoztak, fenntartással, illetve ellenséges érzelmekkel viseltettek a népi demokrácia, főképpen pedig az MKP politikája iránt. Értelmiségiek és parasztok egyaránt vannak közöttük. A választások után lezajlott pártvezetőségi tisztújításkor azonban egyetlen jobboldali személy került csak fontosabb pozícióba. A párt vonalát a baloldali értelmiség határozta meg.

A választási eredményüktől függetlenül, a DNP jövőjét lényegében az dönti majd el, milyen irányban mozdul el az MKP a Barankovicsékkal szemben felvett „várakozó gyanakvás” alapállásából.^{1 2}

Magyar Függetlenségi Párt

A Pfeiffer-párt esetében is viszonylag szűk adatbázissal kellett megelégednünk (21 teljes életrajz). Az MFP, csakúgy mint a DNP, meglepő sikert ért el a választásokon, eredménye a kisgazdákétól csupán 2%-kal maradt el, és ez azt is jelentette, hogy több, a politikai életben névvel nem bíró gazda jutott mandátumhoz. Az ő esetükben, ha a családdal nem sikerült felvenni a kapcsolatot – s ez a párt tagjainak viszonylag magas átlagéletkorából (50) eleve adódott –, az eddig megjelentetett kiadványok kevés támpontot adnak életükhöz. Ha megnézzük a képviselőknek a parlamenti naplóban jelzett 1947-es foglalkozását, azt a megszorítást kell tennünk, hogy a bemutatásra kerülő 21 életút a gazdaréteget a pártban elfoglalt számarányánál kisebb mértékben reprezentálja.

A Pfeiffer-párt ugyan csak 1947. augusztus 4-én jelentette be hivatalosan megalakulását, mégis gyorsan kiépítette szervezeteit, mind a fővárosban, mind pedig vidéken. Erre azért kerülhetett sor, mivel a párt az 1947 nyarán megszűnt Sulyok-párt helyébe lépett, annak 1946 óta létező szervezetei Pfeiffer Zoltán mögé álltak. Ezek a csoportok lazán vagy alig kapcsolódtak a központhoz, igazi egységről, szervezeti munkáról nem lehetett szó esetükben. Létük egy életfelfogásnak a választás aktusában kimerülő megnyilatkozása volt. A párt önmagát a népi demokrácia igazi ellenzékének tüntette fel. A polgári demokrácia felsőbbrendűségét hirdette a népi demokrácia 1947-ig megvalósult formájával szemben. Az MFP tulajdonképpeni sikere is azért következhetett be, mert a konzervatív nézeteken túl, amit az állam és az egyház viszonya kapcsán juttattak kifejezésre, létező ellentmondásokra hívta fel a figyelmet.^{1 3} Elutasították a további államosítást, sőt az addigiak felülvizsgálatát követelték, mivel az állam tulajdonában levő üzemek – mutattak rá – deficitesen működnek. „Igazi” szövetkezetet kívántak az „államosított” szövetkezetekkel szemben. Rámutattak a bürokrácia felduzzasztásának tényére, miközben szembeállították vele a B-listázáskor elbocsájtottak „tömegeit”. Felhívták a figyelmet a korrupció elburjánzására. Meghallgatásra talált a pártszempontokat sokszor abszolutizáló politikai gyakorlat bírálata, amit a szavazó maga is tapasztalhatott az igazolás, kitelepítés, bíraskodás folyamán. A „pártdiktatúrával” és a „feudális renddel” a szabadság és magántulajdon elvét szegezték szembe. Az MFP általában a vallásos világnézet érvényesüléséért szállt síkra.

Ha a képviselők lakhelyét vizsgáljuk meg, valamennyire informálódhatunk támogatóikról is. Tizenegyen Budapesten, hatan olyan vidéki nagyvárosban éltek, ahol a gazdálkodás komoly hagyományokra tekintett vissza (Szeged, Makó, Baja, Debrecen, Szentes). Ez a kép alátámasztja azt az állítást, hogy míg a DNP falusi, addig az MFP városi pártként érte el legnagyobb sikereit (az MFP Baján a szavazatok 60%-át, Szegeden 52%-át kapta).^{1 4}

A 21 képviselőből tizenketten a hagyományos városi középrétegekből származtak, akiknek a tőkés osztállyal való kapcsolata a felszabadulás után különösen felértékelődött. Nyolc képviselő gazdag- illetve középparaszt szülők gyermeke, és csak egy jött kispolgári környezetből.

^{1 2} Rákosi Máttyás: A fordulat éve, Bp., 1948. 195.

^{1 3} A párt programját közli Izsák Lajos említett könyve. 361–365.

^{1 4} Uo. 203.

Iskolai végzettségüket és foglalkozásukat az 1945–47. közötti politikai hovatartozásukkal együtt érdemes számba venni.

7. táblázat

Az MFP képviselőinek iskolai végzettsége

jogtudományi	9	középfokú	3
műszaki egyetemi	1	befejezetlen középfokú	2
közgazdasági egy.	1	elemi iskolai	2
katonai akadémia	1	mezőgazdasági akadémia	1
tanítói képesítés	1	összesen	21

8. táblázat

Az MFP képviselőinek jövedelemforrása 1947-ben

legmagasabb állami tiszt-ségből származó nyugdíj	2	részvénytársasági cégvezető	1
államtitkári jövedelem	1	lapszerkesztői	1
magas állami tisztség	2	gazdálkodó 100 hold felett	3
jogi pálya	5	gazdálkodó/kertész 50–100 hold	3
egyetemi tanári/tanítói fizetés	3	összesen	21

A 7-es táblázatból rögtön szembetűnik a képviselők magas iskolai végzettsége (14 felsőfokú). Ennek megfelelően alakul a foglalkozási táblázat. Külön említést érdemel azonban Dálnoki Miklós Béla személye és volt miniszterelnöki pozíciója, az 1945-ben miniszterként dolgozó Vásáry István és az 1945–47 között államtitkárként működő Pfeiffer Zoltán. Az értelmiségi pályára kerültek közül hatan már a háború előtt, négyen pedig a felszabadulással egyidőben építették ki kapcsolataikat a kisgazdapárttal. A háború idején szervezett demokratikus és függetlenségi megmozdulásokhoz négyen kapcsolódtak. Összességében az tette lehetővé szakmai és politikai előrehaladásukat a felszabadulást követően, hogy nem kompromittálódtak az előző rendszerben, a nemzeti összefogás szempontjából szövetségesnek számítottak, képzettségükre pedig nagy szüksége volt az FKGP-nek. A két egyetemi tanár, Zsedényi Béla és Moór Gyula országos tekintélyt élvezett. Őket és Dálnoki Miklós Bélát 1945 őszén a „közéleti és szellemi vezető személyiségek” sorában találjuk, akiket a koalíciós pártok egyetértőleg hívtak a parlamentbe. Moór Gyula demokratikusan gondolkodó, jó értelemben vett polgár,¹⁵ idővel azonban összeegyeztethetetlené válik világnézete a munkáspártok ideológiájával.¹⁶ A cégvezetői állás és az a közismert tény, hogy az MFP egyik képviselője a magyar fináncőke

¹⁵ Moór Gyuláról 1945-ben Ries István a következőképpen nyilatkozott: „A budapesti egyetemen különben nincs egyetlen baloldali professzor sem . . . kivéve Moór Gyulát, Beznákot . . .” In: A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–46. Bp., 1975.

¹⁶ A Demokrácia és világnézet című tanulmányából vett idézet jól mutatja, mit tart elfogadhatatlannak az MKP ideológiájából „... az élcspatként felfogott pártok arisztokratikus gondolata mellett a hatalom egy személyben való összpontosításának monarchikus gondolata is megjelenik a leninizmus ideológiájában.” In: Tegnap és holnap között, Bp., 1947. 25.

ismert exponense, a párt kötődésének újabb területére világít rá. A parasztképviselők a parasztság gazdaság és képzett részéhez tartoztak, 1945 előtt ketten, majd a felszabadulás után a fennmaradó négy is az FKGP felé fordult. Az MFP-ből 1945–47 között tizenhatan vallották magukat kisgazdának. Négyen az FKGP PB-jének, illetve Intézőbizottságának tagjai, Futó Dezső pedig a Kis Újságot szerkeszti. 1946 márciusában a 16 személyből hármat kizárnak az FKGP-ből, 1947. kora tavaszán újabb öt fő tagsága szűnik meg, akiket a nyár folyamán a többi 8 képviselő követ. Dobiékhoz viszonyítva ők voltak a jobbszárny, helytelenítették a koalíciós program megvalósulásának módszerét és ütemét, változtatni akartak az FKGP-t és az MKP-t összefűző viszony formáján. Miután eltávolították őket az FKGP-ből, néhányan a Sulyok-párt nevében folytatták képviselői munkájukat.

Az MFP képviselőinek „közös nevezőjét” az a szándék képezte, hogy a parlamentarizmus adta lehetőségek között feltartóztassák a kommunisták „áttörését”, ami azonban „gyakorta a nyugati demokráciák kategóriáinak minden valóságérzék nélküli alkalmazásában merült” ki.¹⁷ Ha csak a párt választási eredményeit vesszük, Pfeifferék törekvése nem látszana tisztán szélmalomharcnak. Más megvilágításba helyezi az MFP jövőjét Rákosi Mátyásnak a KB 1947. szeptember 11-i ülésén elhangzott beszámolója. „A mi véleményünk az, hogy Pfeifferékkal szemben nemcsak ideológiai harcot kell indítani, hanem ki kell harcolni azt is, hogy kikerüljenek a parlamentből. A mi demokráciánk fiatal és vékony porcosága csontozata nem bírja még el, hogy egy nagy fasiszta csoport a nehéz gazdasági viszonyok kihasználásával, aknamunkát végezzen.”¹⁸ A beszámoló elhangzásának ideje figyelemre méltó, mert a magyar párt vezetői még csak ezután indulnak Lengyelországba a kommunista- és munkáspártok találkozájára, ahol megalakítják a Tájékoztató Irodát.

Független Magyar Demokrata Párt

A Balogh páter vezette FMDDP szintén ellenzéki pártnak hirdette magát. Az ellenzékiiséghez itt is társult jelző: a konstruktív szó. Tartalmát egyrészt a demokratikus átalakulás eredményeinek igenlése adja, másrészt viszont az akkori tulajdonviszonyok konzerválására való törekvés. Kritika a kormányval szemben, de építő formában. Céljaik és az együttműködésre való hajlandóságuk alapján az FMDDP-t a kispolgári demokrácia szószólójának tekinthetjük. Találón fejezi ki törekvéseiket Kunszery Gyula szentendrei beszédének rövid részlete: „Nekünk is megvan a magunk szocializmusa, ez azonban nem abban áll, hogy a polgárt leproletarizáljuk, hanem hogy a proletárt felpolgárosítsuk.”¹⁹

Maga Balogh István „középpárti” címkével látta el pártját. A középpárti törekvés a szavazatok 5,2%-át hozta az FMDDP-nek. Sikeren semmiképpen sem nevezhető az eredmény, inkább azt tükrözi, hogy 1947 augusztusában kevesen hittek a konstruktív ellenzékiiség létjogosultságában. Balogh István, miután 1947 nyarán kilépett az FKGP-ből, új párt szervezéséhez fogott. Ezt megelőzően szándékához megnyerte Rákosi Mátyás támogatását.

Mégis a korabeli szóbeszéd az FMDDP megalakulásának igazi kezdeményezőjeként a kommunista pártot tartotta számon.²⁰

Ha összevetjük a 11 képviselő származását, iskolai végzettségét és foglalkozását, még nem jutunk közelebb az FMDDP társadalmi bázisának megismeréséhez, s az életpályák fordulatai sem oldhatók fel az FMDDP-hez való tartozás tényével. Hatan értelmiségi, illetve polgári származásúak, négyen parasztszülők (kisbirtokos, uradalmi alkalmazott) gyermekei, és egy képviselő munkáscsaládból való. Nyolcan felsőfokú végzettséggel rendelkeztek, ketten közép- egy pedig elemi iskolába járt. Előbbre jutunk, ha sorra vesszük 1947-es jövedelemforrásukat. (9. táblázat)

¹⁷ Bibó István: Válság után – Választás előtt, Válasz, 1947. aug. 132.

¹⁸ Rákosi Mátyás i. m. 232.

¹⁹ Magyar Nemzet, 1947. aug. 24.

²⁰ Ternay István a Das kämpfende Ungarn (Essen, 1961., Ludgerus-V.) c. könyvében szintén ezt sejteti. Pártay Tivadar visszaemlékezésében, ahol Parragi Györgynek az FMDDP-hez való csatlakozásáról tesz említést, úgy fogalmaz, hogy Parraginak is „mennie kellett” Balogh páterhez.

9. táblázat

Az FMDP képviselőinek jövedelemforrása 1947-ben

református lelkészi fizetés	1	állami tisztviselői fizetés	1
ügyvédi fizetés	2	kertészet, kisbirtok, középbirtok	3
lapszerkesztői, írói jövedelem	4	összesen	11

A teljesség kedvéért említjük meg, hogy a 8, csak részleges életrajzból ismert Balogh-párti képviselő közül öten ügyvédek, egy kereskedő, egy író és egy földművesből lett államtitkár. Az eddig vizsgált pártokkal összhangban itt is nagyszámú jogász foglal helyet, de eltérést fedezhetünk fel annyiban, hogy a párt valóban markáns alakja egy pap és egy író. Az FMDP soraiban a tájékozódás igazi iránytűje, a képviselők háború előtti és az 1947-ig folytatott politikai tevékenysége. Balogh István életének fordulópontja 1944 novemberére esett, amikor a felszabadított Szegeden az őt felkereső Erdei Ferencsel és Révai Józseffel megindítják az MNFF első lapját, a Délmagyarországot. Balogh István e „hármásban” a kisczardapártot képviselte, és ha a későbbiekben több ponton szembe is helyezkedett az MKP törekvéseivel, Rákosiék irányában mégis megőrizte az együttműködésre való hajlandóságot.²¹ Kovács Imre neve elszakíthatatlanul összeforrott a Márciusi Front megszervezésével; íróként, lapszerkesztőként fiatalok sokaságát vonzotta személyisége. Az 1939-es NPP alapítóinak egyike, a Történelmi Emlékbizottság „motorja”. Írásaiban elfogadja a munkás-paraszti szövetség szükségességét, de a közös küzdelemben a parasztságot és annak pártját csak egyenrangú félként tudja elképzelni. A reakció elleni harc során egyre inkább kiderül, hogy Kovács Imre és a kommunisták álláspontja összeegyeztethetetlen.²² 1947 elején kenyértörésre kerül sor az NPP-ban, Kovács Imre megváltik Erdeiektől, és az augusztusi választásokon Balogh István listáján tűnik fel neve. Rajta kívül még ketten jöttek a parasztpártból. Csatlakozásuk taktikai okokból történt. Balogh páter hajlékony politikai magatartása, valamint paraszti kötődése lehetőséget kínált az NPP-vel szakítóknak, hogy időlegesen elkerüljék a politikai élet periferiájára való kiszorulást. A páterrel együtt heten, eredetileg a kisczardapárt tagjai voltak. Ők is Kovács Imréhez hasonló elképzeléssel jöttek Balogh István táborába, három személy előző „állomáshelye” a szabadságpárt volt.²³ Az FMDP képviselőinek harmadik csoportja Balogh Istvánnak azt a törekvését mutatja, hogy a párt valóban nyisson az értelmiség és a demokratikus polgárság felé. A felszabadulást követően ők nem végeztek képviselői tevékenységet, jóllehet néhányukról tudjuk, politikailag aktivizálódtak a PDP, illetve az MRP oldalán. Kitűnő ajánlólevél a polgárság és az értelmiség felé Hegedüs Gyula neve, aki a Magyar Nemzet egyik alapítója volt. A Magyar Nemzet lett az FMDP hivatalos sajtóorgánuma, itt dolgozott a párt másik képviselője, Parragi György. Kunszery Gyula, író-tanár cikkei szintén e lap hasábjain olvashatták. Mások társadalmi helyzetüknél fogva és értelmiségi elkötelezettségük révén találtak utat az FMDP-hoz.

A párt választási eredménye és ad hoc jellege miatt nem okozott különösebb problémát az MKP-nak, de bizonyos fokig ezen sajátosságokban kereshetjük a Balogh-párt 1949-ig tartó fennmaradásának okait is.

²¹ Balogh Istvánnal kapcsolatban léteznek olyan nézetek is, hogy a páter „zavaros ügyei folytán” az MKP kézben tartotta személyét.

²² Kovács Imre politikai nézeteit a Válasz 1946. novemberi számában megjelentetett A demokrácia útja Magyarországon c. írásában foglalja össze.

²³ Ternay említett könyvében a következő mondattal indokolja a csatlakozást: „Azért, hogy a Szabadságpárt hatalmas szervezeteit megőrizték, a párt Hajdú, Pest és Szabolcs megyei vezetői elhatározták, hogy Balogh István látszólag ellenzéki FMDP-ba lépnek be. Azt remélték, hogy így a pártot (FMDP) valódi ellenzékivé formálják át és egyúttal saját szervezeteiket megvédik az üldözésektől.” 137.

Keresztény Női Tábor

Az 1947. évi választásokon induló valamennyi párt közül a KNT élvezte a katolikus egyház felső vezetésének legnagyobb bizalmát. Bár Mindszenty nyilvánosan nem foglalt állást Slachta Margit mellett, de a püspöki kar bizalmas körlevelében a támogatandó pártok közül a KNT-t tették az első helyre.

Bár az FMDP élén Balogh István személyében katolikus pap állt, a párt mégsem tekinthető felekezetinek, képviselői között unitárius, katolikus, református vallású egyaránt fellelhető. Ezzel szemben a KNT programja és kapcsolatai alapján joggal mondható annak. A KNT nevében ugyan a nők felé fordult – a női lelkiiség biztosítását kívánta a közéletben –, de valójában az egész katolikus lakosság érdekképviseletét akarta magára vállalni. A párt nem készített külön programot, általában a vallásos érzelmekre apellált, Szent István-i tradíciók jegyében való politizálást ígért, valamint ezek előfeltételét: „a gerinces kiállást”. A KNT négy választókerületben indult, négy mandátumot szerzett.

A négy képviselő mindegyike személyes kapcsolatban állt Mindszentyvel, egyikük a hercegprímás jogtanácsosa, Kisházi Mihály az érseki tanítóképző gyakorlóiskolájában tanított, Kéri Nándor pedig lelkész volt. Közülük természetesen Slachta Margit, a párt vezetője a legismertebb.²⁴ Tanítónő, majd életét a katolikus szociális munkának szenteli. Minden politikai helyzetben fogékony marad a szociális kérdések iránt. Jó értelemben vett ügybuzgalma már 1922-ben olyan reakciót vált ki a Szociális Misszió vezetőiből, hogy arra kéri a hercegprímást, ne engedélyezze Slachta Margit politikai szereplését. A kereszténység nevében nemcsak hevesen elutasította a fasizmust és a fajgyűlöletet, hanem cselekedett, emberek életét mentette meg a nyilasuralom idején. A háború után újra politikával foglalkozik, Mindszenty utasítására 1945-ben a PDP listáján lesz képviselő. Nem méri fel a minden téren végbement változást, Palkó Magda találóan írja róla, hogy mintha ott akarná folytatni, ahol 1922-ben abbahagyta.

A konzervatív ideológiát valló KNT választási eredménye nem veszélyeztette a koalíciós pártok pozícióját, sorsa a katolikus egyház és az állam viszonyának rendelődjét alá. 1948. decembere a képviselők magánéletében is fordulatot hoz.

Nemzeti Parasztpárt

Ha annak alapján rangsorolnánk a pártokat, hogy a magyar újjászülöttség érdekében mennyire képviselték következetesen a demokratikus erők összefogásának gondolatát, első helyre az NPP-ot kellene helyeznünk. A munkás-paraszt-értelmiségi szövetség szükségességének felismerése végighúzódik a párt történetén. Ami változik, az a politikai tér, ahol e szövetségi politika érvényesül. A harmincas évek második felében, amikor a népi írók már tényezői a közéletnek, e viszonyrendszerben a mellérendelésre kerül a hangsúly. Fontos állomás e téren Erdei Ferenc szárszói előadása, még akkor is, ha álláspontja heves ellenállást váltott ki a jelenlevő parasztpolitikusok, értelmiségiek körében.²⁵ A felszabadulás a nemzeti összefogás politikájának nyitott teret, de hamarosan az a kérdés kerül a középpontba, hogy a társadalmi átalakulás folyamatában kit illet meg a vezető szerep. A munkásosztály elsőbbségének elismerése olyan konkrét problémák formájában jelentkezett, hogy mely területen és milyen ütemben haladjon tovább a megkezdett reformok sora. Az NPP-ben Bibó István az önkormányzat, a közigazgatás, a szervezetkezés és a nevelés kérdésében látta úgy, hogy következetesen lehet és kell előrehaladni. Erdeiek – a fentiek szükségességének elismerése mellett – alkalmazkodtak a kommunisták „előbb a harcot végig kell küzdeni” elvéhez.

Hogy a képviselőket az NPP-ben elfoglalt helyüknek megfelelően lássuk – hiszen ez lesz a kulcs életük további alakulásához –, érdemes megvizsgálni, a munkás-paraszt-értelmiségi szövetség eszméjével egyénenként mikor és milyen körülmények között találkoztak. A 28 képviselő (ennyi a

²⁴Slachta Margit jellemzésénél Palkó Magda írását használtuk fel. In: Politikuspályák, Bp. 1984. 146–155.

²⁵Szárszó 1943. Bp. 1983. 209.

teljes életrajzok száma) származásánál fogva magával hozta azt az igényt, hogy megszüntesse a parasztság évszázados alárendeltségi állapotát. Huszonnégyen paraszti környezetből jöttek, szüleik cselédek, kisbirtokosok. Erdei és Nagy István „hagymás paraszt” ősei már a tehetősebbek közé számítottak. B. Farkas Ferenc – Németh László szerint – gazdag fatelep-tulajdonosokat mondhatott elődeinek. Két-két képviselő értelmiségi, illetve munkás származású. Az NPP működése a népi írók mozgalmának szerves folytatása. A „nagyok” közül ötven 1947-ben az NPP képviselői: Illyés Gyula, Veres Péter, Erdei Ferenc, Szabó Pál, Darvas József. Erdei és Darvas József a felszabadulás pillanatában marxitának mondható, Illyés Gyula és Kovács Imre szuverén egyéniség, felfogásukra a „harmadikutas” koncepció elnevezést sűtötték. A parasztképviselők, valamennyiükhöz kötődtek, és amikor a párton belüli csoportok kezdenek egymástól elkülönülni, többségükben a Veres Péter-i magatartást követik. A pártszakadás bekövetkeztekor Veres Péter a munkásosztállyal való együttműködés fenntartása mellett szavaz, ebbe az irányba fordulnak hívei is. Az 1947-re bekövetkezett bizonyos fokú átorientálódást a parasztképviselők esetében még az is megkönnyítette, hogy mielőtt beléptek volna az NPP-be, nyolcuk közül hatan vagy tagjai voltak az SzDP-nek, vagy valamilyen formában (szakszervezet, munkasegylet) kapcsolatban álltak vele. Jócsik Lajos franciaországi és csehszlovákiai baloldali mozgalmak tapasztalataival érkezett Magyarországra. B. Farkas Ferenc, aki Kovács Imre hívének számított, mivel fontosabbnak tartotta az NPP-hez való tartozását, kész volt Erdeiékkal a kompromisszumra. A képviselőknek volt egy olyan része, akik a népi irodalmon nevelkedtek, és kezdetben Kovács Imréhez húztak, de a felszabadulás után Erdei személyisége és felfogása nagyobb hatással volt rájuk. Az NPP-n belül külön kell beszélnünk a legifjabbak csoportjáról, a Győrffy-kollégistákról (6), akik a kollégium haladó szelleme következtében a háború kihívására a legbaloldali magatartással válaszoltak. Részt vesznek a függetlenségi és ellenállási mozgalomban, Pál József fegyveresen harcol a fasiszmus ellen. Ebből az is következett, hogy közel álltak a kommunistákhoz, gondolkodásukat a marxizmus befolyásolta. Későbbi MDP tagságuk visszaigazolása néhányuknál 1945–48-ra esik. Igen fontos szerepet játszottak a földreform végrehajtásában és az NPP szervezeteinek kiépítésében. Figyelemre méltó Kamjén István, a kubikosból lett népi író személye. Sokat tett a Történelmi Emlékbizottságért, kapcsolat fűzte a Győrffy-kollégistákhoz.²⁶ Végül Székely Béla párton belüli hovatartozásának megértéséhez tudnunk kell, hogy 1933-ban egy kommunista diákker kapsán tartóztatják le.

A képviselők jövedelme 1947-ben a parlamenti tiszteletdíjon kívül a mindenkori pártmunkási fizetésből származott (18), egy személy kollégiumi igazgatóként, ketten pedig lapszerkesztőként dolgoztak. Öten fontos állami tisztséget töltöttek be, egy-egy képviselő jövedelmét földművelés, illetve nyugdíj biztosította.

Még a választás előtt elkészült a párt programja, ennek szellemében folytatták agitációjukat. A tervzet a szegény és a birtokos parasztság érdekeit fejezte ki, de országos perspektívában gondolkodott. Gyakorlatba való átültetése és ennek sikere rajta kívül álló tényezőkön múltott.²⁷

Független Kisgazda–Földmunkás és Polgári Párt

Az FKgP választás utáni történetét 38 képviselői pályakép tükrében követjük nyomon. 1945-höz képest, amikor az összes szavazat 57,04%-a esett az FKgP-re, 1947-ben meg kellett elégedniük a 15,4%-os eredménnyel. Az FKgP-ből való kiábrándulás magyarázatát a párt 1945–47. közötti történetében kereshetjük. Az 1945-ös nemzetgyűlési választások után az MKP arra törekedett, hogy az FKgP-ről leválassa a koalíció gyakorlati politikájával szemben fenntartásokkal visel-

²⁶ *Dancs József*: Utak és állomások, Bp., 1978. 150.

²⁷ Egyetlen példával kívánjuk érzékeltetni, mennyire nem volt meg az alapja a program néhány pontjának. A tervzet a magyar külpolitikát a demokratikus nagyhatalmak együttműködésére kívánta építeni akkor, amikor a szakadék az USA és a Szovjetunió között 1947 nyarára már alig volt áthidalható.

tető csoportot. Csakhogy az egyes tömörülések közötti határvonalak nem húzódtak nyílegyenesen, ezen túl pedig a párt alapító tagjainál erőteljesen érvényesült a kisgazda-öntudat is. Így az MKP által ismételtelen követelt kizárások a demokratikus átalakulás szempontjából szövetségesként tartósan számba jöhető (paraszti) centrumot éppen a kisgazdapárt jobboldalához közelítették.²⁸ Nagy Ferencék egyre inkább annak a reményében mentek bele az engedményekbe, hogy a békeszerződés ratifikálása után a szovjet csapatok kivonása meg fog történni. Így a centrum lényegéből fakadó rugalmasságot a kivárás taktikája kezdte felváltani. Ilyenformán Rákosiék jól mérték fel a helyzetet, és saját érdekeiknek megfelelően cselekedtek, amikor a kisgazda miniszterelnököt lemondásra kényszerítették. Az 1945-ös kisgazda szavazók szemében viszont a párt gyengesége mutatkozott meg abban, hogy nem tudták megvédeni a Nagy Ferenc-féle vonalat.

A 38 képviselő politikai beállítódása az 1946–47-es tisztogatások ellenére sem volt egységes. Sorsuk további alakulása miatt lényeges elhelyezni a képviselőket a párton belüli képzetben.

Ha a párttagság kezdete alapján vesszük sorra őket, akkor az 1947 őszére kiformalódó új baloldaltól és a kommunisták felé a további engedményeket elutasító csoportról egyaránt megállapíthatjuk, hogy többségükben (33) 1945 előtt csatlakoztak az FKGP-hoz. Egy kivételével valamennyi parasztképviselő (17) 1930 és 1936 között lépett a pártba. Ha birtokuk nagysága nem is lehetett kizárólagos választóvíz, amikor megtörténik a Dobi Istvánt követő radikális paraszti tábor kiválása, annyi bizonyos, hogy ők valamennyien szegény- és kisbirtokos parasztok.²⁹ A másik oldalon kis- és középbirtokosok állnak.³⁰ Az értelmiségi-polgári réteg kettéválása is megtörténik. Az MKP felé nyitott csoport tagjai³¹ közül (12) azok ragadják meg a kezdeményezést, akik a 40-es években fiatalon bekapcsolódtak a függetlenségi és ellenállási mozgalomba, s akik már akkor a szellemi élet részesének számítottak, ha még nem is olyan hírnévvel, mint a népi írók.³² A másik csoport polgárai és értelmiségiei között azokat a személyeket találjuk, akik a háború idején emberséges magatartásukkal nagy érdemeket szereztek (Antall József, Báranyos Károly), vagy a harmincas évek óta aktív tagjai az FKGP-nek. Ebbe a sorba Dinnyés Lajos és Nyárádi Miklós személye nem illik, mivel az előbbi Nagy Ferenc távozása után miniszterelnökként olyan feladatokat vállalt, ami nem következett egyenesen korábbi politikai ténykedéséből. Nyárádi pedig csak a felszabadulás után lép a pártba. A pártvonal balra tolódásának Eröss János és Pártay Tivadar próbál gátat vetni. Mindketten régi kisgazdák, Bajcsy-Zsilinszky hívei. Magatartásukban a példakép vonásaival rokon karakter mutatkozik meg.

Az FKGP jövőjét illetően kiindulópontunk az lehet, hogy a párt vezetése baloldali többségű, és így biztosított, hogy tartani tudják a népi demokratikus átalakulás ütemét a „tempóváltás” idején is.³³

²⁸ *Rácz Lajos*: Parasztsors c. visszaemlékezéséből is kitűnik a kizárások kétélű volta: „Ezek a pártot gyengítő folyamatok gyakoriak lettek, a pártból való kizárásokkal végződtek, és ezek a cselekedetek aztán már zavarba hozták és bizalmatlanná tették a haladó szellemű párttagokat is, mert ez már nem a demokrácia védelme érdekében, hanem a párt gyöngítéséért történtek. Ezt a vidéki szervezetek is felismerték, így a belső félelmen túl, nem bevallottan – árulónak nevezték azokat, akik tiltakozás nélkül a párt szétدارabolását segítették elő.” 174. Kézirat, MTA Történettudományi Intézete.

²⁹ Dobi István, Z. Nagy Ferenc, Guba Mihály, Gaál Ferenc, Patonay Elek, Vaszkó Mihály, Rácz Lajos.

³⁰ Bakó Sándor, Adorján József, Kovács István, Kovács József, Taksonyi János, Csala István, Szántó Vezekényi István, Szenthe József.

³¹ Katona Jenő, Ortutay Gyula, Mihályfi Ernő, Barcs Sándor, Gulácsy György, Bereczky Albert, Dulin Jenő, Pesta László, Bognár József, Cseh-Szombathy László, Huszti Dénes, Gyöngyösi János.

³² Ortutay Gyula, Katona Jenő, Mihályfi Ernő, Barcs Sándor, Gulácsy György.

³³ Ennek nem mond ellent, hogy az 1947-es választásokon Dobiék a régi kisgazdák megtartása érdekében felelevenítették az 1945-ös jelszavakat.

Magyar Radikális Párt, Polgári Demokrata Párt

Az 1947-es ellenzéki pártok külön csoportját képezi az MRP és a PDP. Célkitűzéseik és a koalícióhoz való viszonyuk – ami a PDP részéről a „loyális fegyvertárs”, az MRP esetében pedig a Varga F. János által használt „legbísebb ellenzék”³⁴ megnevezésben foglalható össze – Supka Géza és Csécsy Imre pártját közelítik egymáshoz. 1947-ben egyik párt sem vállalta a burzsoázia gazdasági és politikai érdekeinek védelmét. A PDP polgári hivatását úgy értelmezte, hogy teret kívánt biztosítani a haladó polgárságnak és értelmiségnek a közéletben.³⁵ Az MRP pedig arról kívánta meggyőzni a polgárságot, hogy helye a baloldalon van.³⁶ Mindkét párt szótárában megtalálhatjuk a polgár elnevezést helyettesítő „kisember” szót. Az MRP járható útnak tartotta a koalíció programját, csupán annak túlzásait szándékozta lefaragni, hiányosságait kiigazítani. A PDP kész volt együttműködni a hároméves terv sikeréért folyó küzdelemben, fenntartva magának a jogot a tárgyilagos kritika számára. Az is hasonlít egymáshoz e két pártot, hogy – bár az utóbbi Peyer csatlakozása révén 6, az előbbi 3 mandátumot szerzett – nem képviseltek jelentős tömegeket. A PDP és az MRP közötti különbséget az az út mutatja, amit 1945-től 1947-ig megtettek,³⁷ ez bizonyos fokig nyomon követhető a képviselők életútjában is.

A vizsgálat szempontjából számba jöhető radikális párti politikusok pályaképét egy kivétellel rekonstruálni tudtuk.³⁸ Peyertől eltekintve, akinek csatlakozása és befogadása taktikai céllal történt, valamennyien haladó polgári múlttal érkeztek el a felszabadulás pillanatához. Többségük pályájának első állomása a Galilei-kör volt. Jászi Oszkár pártján át vezetett az út az 1918–19-es forradalmakig, azok bukását követően Geleji Dezső emigrált, Kende Zsigmond és Csécsy Imre állását veszítette el. Míg Csécsy a tízes években Károlyi Mihály és Jászi Oszkár között próbált híd lenni, a 30-as években pedig a Századunknak szánt hasonló szerepet a Válasz, a Szép Szó és a Szocializmus irányában,³⁹ addig a kor híres publicistája, Zsolt Béla nem tompította hangját sem Bajcsy-Zsilinszky, sem pedig a népiek felé. Általa rendelkezett a párt szociáldemokrata kapcsolatokkal. Az SzDP-n és Károlyi Mihályon túl még egy irányban futott szál az MRP-ből. Kende Zsigmondot a Galilei-körig visszanyúló kapcsolat fűzte Rákosi Mátyáshoz. Kende javasolta – feltételezhetően a kommunisták ösztönzésére –, hogy lépjenek szövetségre az SzDP-t otthagynó Peyerral. Az öt képviselő 1947–48-ra elfogadta a szocializmust, mint gazdasági és erkölcsi célt.

A PDP három képviselőt küldhetett a parlamentbe. Választási eredményüket vereségnek értékelték, ennek következtében 1947 szeptemberében a nagyválasztmány ülésén ismét kiújult a párton belül még meglevő két szárny közötti küzdelem. A harc azonban a Bródy–Supka–Kabakovits fémjelzte baloldali vezetés győzelmével végződött.

Supka, Kabakovits és Vészy Mátyás ellenzéki helyzetből éltek végig a Horthy-korszakot, bár Vészy Mátyás pályája a szélsőségek irányában is elmozdult. E kis csoport legmarkánsabb egyénisége Supka Géza, régész-műtörténész, publicista, akit 1919-ben a Nemzeti Tanács prágai követévé nevez ki. 1926-tól 1939-es betiltásáig ő szerkeszti a *Literatura* című folyóiratot, majd 1945 után nevével a *Világ* című lap szerkesztése fonódik össze. Egész felfogásához Kabakovits József áll közelebb. Vészy, Mátyás viszont szembekerül a pártvezetéssel, 1947 októberében megválnak a PDP-től.

A két párt képviselői politikai beállítottságuknál fogva bizakodóan nézhetnek országgyűlési tevékenységük elé. Az elkövetkező két év azonban újra választás elé állítja őket, és a párhuzamos életrajzok ekkor térnek majd el egymástól.

³⁴ Varga F. János: *A MRP és az 1947-es választások*, in: *Történelmi Szemle*, 1981/2. 227.

³⁵ A PDP programját közli *Izsák Lajos* i. m. 333–336.

³⁶ Uo. 357–360.

³⁷ Míg az MRP már 1945-ben egyértelműen baloldali polgári pártnak számított, addig a PDP indulásakor nem dőlt el, mennyiben fogja képviselni a tőke érdekeit. Kezdetben úgy látszott, e párt felé is közeledik a burzsoázia. Végül is ez nem történt meg, a PDP 1945–47 között egyértelműen balra tartott.

³⁸ Csécsy Imre, Geleji Dezső, Zsolt Béla, Kende Zsigmond, Szekeres János, Peyer Károly.

³⁹ Rónai Mihály András: Csécsy Imre, in: *Politikuspályák*, 1984. 267–277.

1947 őszén a magyar politikai élet látszólag tagoltabb, a parlamenti demokrácia szabályait – úgy tűnik – pontosabban követi, mint 1945-ben. Az 1945–47. közötti évek politikai bomlástermékeiből létrejött MFP, DNP, FMDP és KNT csakúgy hozzátartozik e képlethez, mint a felszabadulással egyidőben meg- vagy újjászerveződött FKgP, NPP, MRP, PDP. De két év elteltével a hangsúly az újjáépítés és a társadalom demokratikus átalakítása jegyében fogant nemzeti összefogásról a hatalomért folytatott küzdelemre tevődött át. 1947 májusára, a Nagy Ferenc-i politika kudarcával ez a harc az MKP-ra nézve kedvező fordulatot vett. Természetesen nem azonnali hatalmváltásról volt szó, hanem a koalíción belüli erőviszonyok olyan átrendeződéséről, mely általában is, de különösen az államkapitalista úton haladó gazdaságban, az MKP befolyását tette meghatározóvá. Több tényező együttes hatásának eredményeként formálódtak így a politikai viszonyok. Ezek közül alapvetőnek érezzük azt, hogy a széles néprétegekben létezett egy jogos, évszázadokra visszamenő és részben a korabeli viszonyokból fakadó szociális elégedetlenség, amit az MKP felhasználhatott az átalakulás ütemét lassítani akaró pártpolitikusokkal szemben. Ugyanilyen jelentőséggel bírt a szovjet csapatok fegyveres jelenléte. Nem elhanyagolható a volt uralkodó osztályok és a középrétegek kompromittálódottsága, a haladó polgárság erőtlensége, általában pedig a demokratikus politikai gyakorlat hiánya. Hibáznánk, ha elfeledkeznénk az MKP állandó energikus fellépéséről, kezdeményező-készségéről. A nemzetközi helyzet alakulása – ami mindig behatárolta a belpolitika mozgásterét – szintén az ellentétek kiéleződésének irányában hatott. Az imperializmus elleni együttes harc előfeltételeként, szorosabbak lettek a kelet-európai államok közötti kapcsolatok, ami megkövetelte az országokban zajló társadalmi folyamatok felgyorsítását és egységesítését. A fentiek alapján úgy látjuk, hogy az 1947-es, az ellenzék különböző ármalatait felvonultató többpártrendszerű demokrácia működésének bel- és külpolitikai feltételei hiányoztak, e pártok indulására az MKP ellenfeleit megosztó taktikája miatt kerülhetett sor, és azért, mert a túloldal a realitások ismeretében sem mondott le ezen látszólagos politikai lehetőség felhasználásáról.

A képviselők politikai tevékenysége 1947–53

A fenti évszámokkal jelzett időszak két periódusra bontható. 1. A politikai berendezkedés tartalmát és formáját illetően: a.) 1947–49 a proletárdiktatúra győzelméért folytatott küzdelem utolsó szakasza, melynek záróaktsa az 1949. májusi választás, b.) 1949–53 az egypártrendszerű proletárdiktatúra ideje. 2. A pártok és a képviselők politikai tevékenysége szempontjából a.) az 1947–49-es évek alapkérdése az: megfogalmazható-e a hatalom birtokosaival szembeni kritika szervezeten, politikai formában. Összeegyeztethető-e az ellenzéki pártok (MFP, DNP, FMDP, KNT) léte az MKP/MDP törekvéseivel? Milyen státust tarthatnak meg eközben a munkásosztály szövetségeseinek pártjai (FKgP, NPP) vagy a magukat fegyvertársnak valló pártok (MRP, PDP)? b.) Az 1949-től 1953-ig tartó szakasz problematikája az, hogy igényt tart-e egyénenként az MDP a szervezeti kereteiket önként feladó, szövetséges pártok tagjaira.

Politikai tevékenység alatt a jelen esetben képviselői munkát értünk. Ennek kapcsán szükséges néhány szót ejteni a parlament szerepéről, hiszen az országgyűlés munkája 1947–53 között tartalmilag, de külsőségeiben is változáson ment keresztül. Az egész korszak jellemzője a rendeleti úton való kormányzás, de 1947–49 között még sorsfordító kérdésekben születnek törvények. Ellenkéntes nézetek csapnak össze, bár az adott kérdésben lezajló parlamenti szavazás végső eredménye soha nem volt kétséges, hiszen mielőtt a törvényjavaslatot az országgyűlés elé bocsátották volna, a koalíciós pártok a pártközi értekezleten, ha nehezen is, de egyezsége jutottak az illető tárgykörben. A képviselők még interpellálnak, de a koalíció baloldala egyre ingerültebben reagál a kritikus megjegyzésekre.⁴⁰ Az 1949-es és az 1953-as országgyűlés azonban már teljesen levetkezte a kifo-

⁴⁰Erről tanúskodik Vértess István (FMDP) személyes megtámadás visszautasítása címén elmondott felszólalása: „Akkor minek vagyunk itt ellenzék, ha mind a miniszter úr, mind a tisztelt túloldal ennyire érzékenyek, hogy a legkisebb jóakarató kritikára ennyire reagálnak, méltatlanul és egyéni becületet is bántó módon reagálnak, holott erre tulajdonképpen semmi ok sincs.” Országgyűlési Napló III. k. 793. Athenaeum, 1948.

gásolt „fecsegő parlamentarizmus” maradványait.⁴¹ Ez a felszólalások tartalmában és az ülések számában is tükröződik. 1947–49 között 113 alkalommal, 1949–53 között 60-szor ül össze a törvényhozás.

A következőkben időrend szerint és pártunként vesszük sorra, hogy a 244 képviselő parlamenti tagsága mikor és milyen körülmények között szűnik meg, illetve milyen hallgatólagos feltétel mellett folytatódik.

Magyar Függetlenségi Párt

Rákosi Mátyásnak a Pfeiffer-pártról mondott véleménye nem hagyott kétséget az MFP jövőjét illetően. Mivel pedig a párt szeptember és október hónapban minden törvényjavaslattal szembehelyezkedett, napok kérdése volt csupán a leszámolás. Az MKP az FKgP-vel, NPP-vel, SZDP-vel és az MRP-vel közösen az MFP valamennyi mandátumát hamis ajánlási ívekre való hivatkozással megtámadta. A Választási Bíróság helyt adott a petíciónak, és 1947. november 21-én kihirdették az MFP mandátumainak megszüntetését. Ezt megelőzően az országgyűlés tudomásul vette az ONB átiratát, amelyben az Országos Nemzeti Bizottság azt javasolja a kormánynak, hogy az MFP-ot oszlassa fel. Pfeifferék érdekében a többi ellenzéki párt részéről nem került sor közös fellépésre.⁴² A parlament szélsőséges érzelmekkel fogadta mind az MFP létét, mind pedig feloszlátását.⁴³ A 46 képviselőből tizenheten a pártból való kilépéssel akarták megelőzni mandátumuk elvesztését, de próbálkozások nem járt sikerrel. Négyen a párt ellen rendőri úton is meginduló fellépésekből azt a következtetést vonták le, hogy önként elhagyták a parlamentet. Novemberben befut a Budapesti Népügyészség megkeresése, amelyben Pfeiffer Zoltán mentelmi jogának előzetes letartóztatás hatályára is kiterjedő felfüggesztését kéri. A vád: népellenes bűntett, hivatali bűnpártolás.⁴⁴ Az országgyűlés Pfeiffer ügyében nem kényszerült meghasonlani, mivel a párt vezére nemcsak elhagyta az országot, hanem New Yorkban olyan rádiónyilatkozatot tett, hogy az érdekében benyújtott kisebbségi indítványt – a baloldal felkiáltásai közepette – visszavonták. Az MFP megszűnik, de képviselői még sokáig nem szabadulnak politikai múltjuk ódiumától.

Ugyancsak ekkor zajlott Peyer Károly ügye. A Budapesti Népügyészség „büntetőeljárást tetetett ellene folyamatba”, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szövetkezés büntetével gyanúsították.⁴⁵ A vádpontok között szerepelt, hogy Peyer beavatkozásra akarta bírni az Egyesült Államok Magyarországot ellen, ketté akarta szakítani az SZDP-t. Peyer – miután megszűnt radikális párti tagsága – valóban megpróbálkozott egy Független Szocialista Párt alakításával, de szándéka nem járt eredménnyel. A Peyer Károly elleni fellépést valójában az tette aktuálissá, hogy az MKP a Tájékoztató Iroda útmutatását követve, a testvérpártban felerősödő polarizáció láttán úgy

⁴¹ Révai József i. m. 518.

⁴² Szabados Pál, a DNP képviselője a következő szavakkal tért ki Pfeiffer ilyen irányú felvetése elől: „Nézd Zoltán, ne akard, hogy mi is Veled együtt dugjuk fejünket a hurokba.” Szabados Pál szóbeli közlése.

⁴³ „K.I. (kp): A fasisztákat ki kell irtani és ha a képviselő úr fasiszta, őnt is ki kell irtani.” O. N. I. k. 733. Bp., 1948. Ezzel szemben a DNP-ből kilépett Zoltán Pál védelmébe vette az MFP-ot, jöllehet a Pfeifferékről mondott szavai általában az ellenzék létét próbálták védelmezni. O.N. II. k. 872. Bp., 1948.

⁴⁴ Pfeiffer Zoltán kihasználva államtitkári beosztását, állítólag menteni próbálta a Magyar Közösség ügyébe belekeveredett egyik vádlottat. A mentelmi bizottság véleménye megoszlott Pfeiffer bűnösségét illetően. Az érdekében benyújtott kisebbségi indítványból kitűnik, hogy bizottság elé utalása politikai célból történt. Arany Bálint kétszer visszavonta Pfeifferre nézve terhelő vallomását. Joggal kérdezték azt is, hogy Arany 1947. február 7-én történt kihallgatása után „... dr. Pfeiffer Zoltánnal szemben az eljárás miért csak most (1947 őszén) indul meg?” Az országgyűlés irományai, I.k. Bp. 1948. 98. A 20. irományhoz készült melléklet.

⁴⁵ 30. számú iromány, In: Az országgyűlés irományai, I.k. Bp., 1948.

vélte, lépnie kell a jobboldali szociáldemokraták ellen. A mentelmi bizottság kiadja Peyert, ő azonban illegálisan elhagyja az országot. Emiatt megfosztják magyar állampolgárságától, ami a törvény értelmében magával vonja mandátuma elvesztését is.⁴⁶

Demokrata Párt

A DNP 1947–48-as parlamenti szereplését az a szándék jellemezte, hogy megőrizze helyét az új viszonyok közepette, de úgy, hogy eközben ne kényszerüljön programja feladására. Nem helyezkedett teljesen szembe a nagybankok államosításával, másrészt viszont Mindszentyhez közelített az egyházi iskolák kérdésében. Ez a viszonylagos önállóságra való törekvés, az ellenzéki szerephez való ragaszkodás azonban egyik fél elvárásait sem elégítette ki. A Mindszenty hívének tartott képviselők közül heten 1948. első felében kilépnek a pártból. Barankovicsék még kísérletet tesznek arra, hogy a Világnézeti Akadémia előadásai során tisztázzák a kereszténység helyzetét és perspektíváit a megváltozott körülmények között, de ekkor már a formális fennmaradást is csak a népi demokrácia feltétel nélküli elfogadása jelentette volna. Barankovics ezzel szemben 1948 végén a kisczardák egy részének kulákká nyilvánítását sérelmezi, bírálja a kormány gazdaságpolitikáját.

Az MDP 1948 nyarán indította meg a párt elleni támadását. Míg az év elején a jobboldalhoz tartozó Kolbert János esetében mondják ki az összeférhetetlenséget, addig a júliusban az összeférhetetlenségi bizottság elé utalt személyek (8) közül csak egyről állíthatjuk, hogy Mindszenty híve. Öt képviselőt a bizottság végzése értelmében megfosztják mandátumától; Pörnczey József, ügye befejezése előtt, lemond, két személy esetében pedig fél év elteltével sem jutnak döntésre. Valamennyiük múltjában találtak olyan mozzanatot, ami az 1947-es választójogi törvény értelmében kizárta őket a választók köréből. A képviselők elismerték, hogy a MÉP-pel kapcsolatban álltak, a Hivatásszervezetben tisztséget viseltek, vagy a kérdéses folyóiratot szerkesztették, esetleg írtak bele, de visszautasították, hogy az általuk betöltött tisztség olyan jellegű volt és annyi ideig tartott, hogy szavazati joguktól elestek volna. Az összeférhetlenségi bizottságon belül kemény csatározásokra került sor, ami az Országgyűlés irományaiból is kiderült. Az irományok hangneme azt bizonyítja, hogy az ítéletek nagyon is tudatosan, meghatározott céllal születtek.⁴⁷

A DNP sorsát Mindszenty letartóztatása megpecsételte. A párt elhatárolta magát a hercegprímástól, de saját sorsukat is bizonytalannak érezhették, hiszen az alapítótagok kezdték elhagyni a pártot, az országgyűlést és Barankovics személyében az országot. 1949 februárjában a parlamentben felolvassák a DNP önfelosztásáról szóló határozatot.

A mentelmi bizottság 1949 márciusában 4 volt néppárti képviselőt ad ki; hárman Mindszentyhez álltak közel, szervezkedéssel vádolták őket.

1949. május 15-én választás zajlik. Egyetlen volt Barankovics-párti található a közös listán – érdekes módon a Mindszentyvel is jó kapcsolatban álló Abay Nemes Oszkár, aki 1949 elején átlépett az FMDP-ba –, de parlamenti mandátumot ő sem szerez.

⁴⁶ 1947/XXII tc. 6 § és 1945/VII tc. 5 § (9)

⁴⁷ Egy példával szeretnénk illusztrálni megállapításunkat. Keresztes Sándomál az összeférhetlenség alapját az képezte, hogy a bejelentés szerint 1943-ig vezető tisztséget töltött be a Hivatásszervezetnél. Az ÁVO és Keresztes tanúkat vonultattak fel, sőt a képviselő azzal is védekezett, hogy 1944-ben a nyilasok letartóztatták, kommunista összeesküvéssel és hűtlenséggel vádolták. Az összeférhetlenségi bizottság döntése és indoklása a következő: „... az összeférhetlenség szempontjából kizárólag annak a ténynek igazolása bír jelentőséggel, vajjon Keresztes Sándor titkár volt-e a Hivatásszervezetnél és ezen tisztségében működött-e 1941 évi június 22-ikét követően is.” Az országgyűlés irományai 415. Keresztes Sándor a kérdőív ide vonatkozó részén megjegyzi: „1948-ban törvénysértéssel megfosztottak mandátumomtól. A mentelmi (összeférhetlenségi!) bizottság ülésén a Rajkkal együtt kivégzett Szőnyi Tibor félhangosan kijelentette, hogy az Orbán László által ellenem felolvasott indoklásból semmi sem igaz!”

Keresztény Női Tábor

A KNT képviselőinek politikai pályája szintén Mindszenty sorsával fonódik össze. A krisztusi demokrácia szellemében folytatott képviselői tevékenység nem találhatott érintkezési pontot a proletárdiktatúra törekvéseivel. 1949 márciusát feszültséggel telve élük át a párt képviselői.⁴⁸ Ekkor a népügyészség a Magyar Köztársaság hatalmának megdöntésére irányuló szervezkedés vádjára alapján Kisházi Mihály és Gróh József mentelmi jogának felfüggesztését kéri. Ezt követően a parlament közelgő feloszlatásáig már csak Kéri Nándor képviseli a KNT-t, mivel Slachta Margit, ideiglenes kizárása folytán, nem látogathatja az országgyűlés üléseit.

Független Magyar Demokrata Párt

Az előzőekben ismertetett pártokhoz képest az FMDP más utat járt be. Hivatalosan nem történt meg feloszlása vagy feloszlatása. A konstruktív ellenzéki magatartáshoz Balogh István valóban tartotta magát. Ez nemcsak a nagybankok államosítása kapcsán nyilvánult meg, hanem az egyházi iskolákról rendelkező törvényjavaslat vitáján is, amikor a szavazásnál a párt tagjainak lelkiismeretére bízta a döntést. A párt történetében két állomásról szükséges említést tennünk, hogy eljussunk 1949. május 15-hez, amikor az FMDP az újjászervezett népfront közös listáján 38 jelöltet indíthatott a választásokon. Az egyik 1948. augusztus 31-e, ekkor nyilvánítja ki a párt vezetősége, hogy kész együttműködni az új népfront programjának előkészítésében, a másik 1949. február 20-a, Balogh István levélben kéri pártja hivatalos felvételét a szervezetbe. Ennek következtében az 1947-es FMDP-i képviselők közül öten 1949-ben újra a parlament széksoraiban ülhetnek, sőt az 1953-ban újjá választott országgyűlésben a régiek közül még mindig van egy volt Balogh-párti képviselő, Dénes István személyében. Az 1947–49. közötti politikai események azonban színvállásra kényszerítették az FMDP-ban meglevő csoportosulásokat is. 1948 nyarán és őszén az összeférhetetlenségi bizottság 4 Balogh-párti képviselő ügyével foglalkozik. Megbízatusukat az összeférhetetlenség kimondása mellett megszüntetik. Személyük és politikai céljaik magyarázatot adnak arra, hogy miért zárul magyarországi pályájuk mandátumvesztéssel. Kovács Imre, Sz. Szabó Pál, Pap István és Ternay István az FMDP-hoz való csatlakozásukat arra próbálták felhasználni, hogy az SZDP-vel és az FKgP-vel megegyezésre jutva, gátat vessenek a kommunisták előretörésének. Szándékuk nyílt titok volt az MKP köreibben, és nem maradt ellenintézkedés nélkül. A rendőrségi megfigyelést érzékelve, az esetleges összeesküvés vádja elől Sz. Szabóék külföldre menekültek. Egy Balogh-párti képviselő mond le önként mandátumáról, a haladó értelmiségiek közé számító Kunszery Gyula. Elhatározása mögött feltehetően az húzódik meg, hogy parlamenti felszólalásai egyre kevésbé illettek bele a már egynemű párt irányvonalaiba,⁴⁹ és ennek konzekvenciáit Kunszery Gyula, ha csak pár nappal az új választások kiírása előtt, de levonta. A nem említett 14 képviselő közül kilencen szintén befejezték törvényhozói munkájukat a parlament hivatalos feloszlatásakor, mert ha jelölték is őket, 1949-ben, olyan esélytelen helyen, hogy csak öten juthattak be a parlamentbe.

⁴⁸Ez tükröződik Kisházi Mihály azokban a napokban fiához írt levelében: „A rendőrségi őrizet továbbra is tart. Látszólag most nincsenek a ház körül, hanem bent a barátok épületében... Elhatároztam, hogy végére járok a dolognak. Tegnap, kedden a reggeli vonattal felmentünk Pestre. Úszály persze bőven volt... Felvettem a parlamentben a fizetésem és megkérdeztem az elnöki irodán, hogy van-e valami beadvány ellenünk. Amint vártam, igenlő választ kaptam.” A levél Kisházi József birtokában található.

⁴⁹Kunszery Gyula a pornográf sajtótermékek, a Prohászka-szobor ledöntése és az általános iskolai latintanítás tárgyában interpellált. In: Az 1947–1951. országgyűlés névmutatója, Bp. 1948. 132.

Magyar Radikális Párt, Polgári Demokrata Párt

Miután a PDP 1949 márciusában testületileg belépett az MRP-ba, és megszületett az MFNF válasza a szervezetbe való felvételi kérelmükről, az MRP látszólag biztos pozícióból várhatta 1949. május 15-ét. A két párt képviselőinek politikai pályája azonban más képet mutat, nem ritka a kiábrándultságból eredő szakítás, visszavonulás.

Az MRP és a PDP 1947–48 folyamán erőteljesen közeledett egymáshoz, ami első lépésként az 1948 májusában nyilvánosságra hozott pártszövetség létrejöttében öltött testet. A két pártprogram eleve megadta a lehetőséget az ilyen irányú együttműködésre, aminek személyi feltételei 1947–48 folyamán szintén megteremtődtek. Az MRP-on belül, a Tájékoztató Iroda megalakulását örömmel üdvözlő Kende Zsigmond és Szekeres János ragadta meg a kezdeményezést. A PDP-ben a vezetőség 1947-es tisztújítását és Vészy Mátyás kilépését követően, szintén a közös célok hirdetői jutottak nagyobb befolyáshoz. A pártszövetséget az egyesülés követte, amit az MDP feltételként szabott a PDP-nak és az MRP-nak, hogy az új „népfrontba” bekerülhessenek. A munkásosztály vezető szerepéből fakadó követelmények elfogadása az MRP-on belül azt a változást eredményezte, hogy 1949-ben Geleji Dezső is elhagyta a pártot. Zsolt Béla 1949 elején meghalt. Csécsy Imre pedig nem találta alkalmasnak arra, hogy 1949-ben a pártnak juttatott 4 mandátumból egyet is kapjon, azon Harrer Ferenc, Kende Zsigmond, Halász Aladár és Szekeres János osztozott. Az 1953-as – még az „új szakasz” megindulás előtt tartott – választásokon már csak Kende Zsigmond neve emlékeztetett az egykori MRP-ra.

Amikor a PDP feladja önállóságát, a két képviselőt, Supka Gézát és Kabakovits Józsefet már nem találjuk az egyesülők között. Supka a nagyobb nyomaték kedvéért két hónappal az új választás lebonyolítása előtt, mandátumáról is lemond. Elhatározásukkal feltételezhetően azt a meggyőződésüket fejezték ki, hogy a PDP számára az MRP-on belül nem láttak garanciát arra, hogy cselekvően részt vehessenek a politikai életben. A párt helyzetét meglehetősen helyesen mérték fel, hiszen 1949 májusában a PDP egyetlen vezetője sem jutott a parlamentbe, mivel a 4 esélyes helyre – a népfront és az MRP vezetőinek közös döntése alapján – volt radikálisokat jelöltek.

Független Kiszgaza, Földmunkás és Polgári Párt

Ha a kiszgaza képviselők 1947–49. közötti politikai pályáját vesszük sorra, talán a legérdekesebb kép tárul elénk. Ennek oka éppen abban kereshető, hogy az FKGP mint a koalíció tagja éli át a politikai események felgyorsulását. Ebből következően az MDP diktálta soron következő feladatok kapcsán valamennyiüknek állást kellett foglalniuk. A politikai helyzet és a kérdések maguk olyanok (államosítás, szövetkezetesítés, az egész gazdaságpolitika, a munkásosztály vezető szerepe), hogy az egyéni döntés nem párosulhat taktikázással, vállalni kell a belőle fakadó következményeket, ha az a párttal való szakításhoz is vezet.

A 69 vizsgált kiszgaza képviselőből 1949 márciusáig harmincegyen adják vissza megbízatásukat. A párt politikai vonalától való elhatárolódáson túl – amit a lemondások mögött érezhetünk –, érdemes azt is megnézni, hogy kik és mikor vonulnak vissza a politikai tevékenységtől. (10. táblázat)⁵⁰ Az 1948. áprilisi kiválásra a párt életében határpontként tekinthető első kenesei tanácskozás és az áprilisi nagyválasztmány ülése után került sor. Balatonkenesén a párt vezetősége új politikai irányvonal mellett foglalt állást. Kiálltak többek között a demokratikus erők szorosabb együttműködése, az önkéntes társuláson alapuló, államilag támogatott szövetkezés mellett, és elfogadták a pártvezetőség olyan irányú átalakítását, mely biztosítja az új feladatok keresztülvihetőségét. A nagyválasztmány ülése ennek szellemében zajlott le. Bár még a párt önállóságáról beszélnek, ez nem tartóztatja fel a képviselőket az FKGP elhagyásában. Ugyanakkor kizárásokra is sor kerül. A másik lényeges dátum 1948 októbere, a második kenesei értekezlet ideje. Ezt követően

⁵⁰ E sorból kiválik Gulácsy György lemondása, mivel ő 1947-ben külügyi szolgálatba lépett, ezért nem folytathatott képviselői tevékenységet.

tizenketten mondanak búcsút a parlamentnek. A tanácskozáson jelenlevők a proletárdiktatúra bevezetéséhez adják hozzájárulásukat. Rácz Lajos visszaemlékezésében rossz hangulatúnak nevezte a pártválasztmány ülését. „Mindenki hallgatott. Jelentkeztek azonban sorjában azok, akik a reakció felszámolását csak úgy látták biztosítotttnak, ha a diktatúrát szembeállítjuk vele. A szövetkezést meg nem lehet a parasztságra bízni, mert abból is tőkét kovácsol a maga számára. Ezek a támadások... megfagyasztották a vért a parasztküldöttekben.”⁵¹ A párt képviselőinek az a része, amely vagy eleve nem tudott azonosulni az új programmal, vagy nem látott garanciát arra, hogy a parasztság sérelem nélkül vészeli át az elkövetkező időszakot, lemondott. Az év eleji és a novemberi kilépésekkor a párt még meglevő polgári-értelmiségi elemei közül távoztak többen, de van soraikban tehetősebb paraszt és középbirtokos is.

10. táblázat

A kiskisgázda képviselők lemondásának bejelentése a parlamentben

1947 ősz	1	1948. december 16.	1
1948. április 26.	5	1949. január 27.	6
1948. július 6.	4	1949. március	2
1948. november 16.	12	összesen	31

1948 decemberében Nyárádi Miklós, kiskisgázda pénzügyminiszter nem tér vissza hivatalos külföldi útról. A vezetőség arra használja fel ezt az esetet, hogy befejezze a párt „megtisztítását”. Az 1949. januári lemondások (6) sora ezért inkább lemondatásnak felel meg. Olyan évtizedek óta feddhetetlen baloldali személyek kerülnek fel az eltávolítandók listájára, mint Cseh-Szombathy László,⁵² és ettől már csak egy lépés, hogy a párt kisbirtokos, szegényparaszti szárnyához tartozó Rácz Lajos és Vaszkó Mihály is elhagyja a parlamentet. Az 1947-es képviselők közül húszan kerülnek még be az 1949-es parlamentbe,⁵³ 1953-ban számuk nyolcra redukálódik, 3 paraszt és 5 értelmiségi.⁵⁴ Az FKGP feloldódása olyan formában ment végbe, hogy a vezetőség egy része feltétel nélkül elfogadta és végrehajtotta az MDP helyzetelemzéséből következő feladatokat.⁵⁵

Két kiskisgázdat utaltak az összeférhetetlenségi bizottság elé, egyikük ügyét, mivel mandátumáról lemondott, nem tárgyalták, Erőss Jánost megfosztották képviselői megbízatásától.⁵⁶

Nemzeti Parasztpárt

Az NPP esetében a kiskisgázdához hasonló „földindulást” nem tapasztaltunk. A 36 képviselő közül csak hatan mondtak le mandátumukról, de ennek okát is csupán két esetben lehet az NPP politikájából való kiábrándulással magyarázni.⁵⁷ Az összeférhetetlenségi bizottság szintén egy

⁵¹ Rácz Lajos i. m. 180.

⁵² Dancs József i. m. 325.

⁵³ Antall József, Barcs Sándor, Bognár József, Csala István, Dinnyés Lajos, Dobi István, Dulin Jenő, Filó Sámuel, Gaál Ferenc, Guba Mihály, Gyöngyösi János, Huszti Dénes, Katona Jenő, Kiss Gergely, Mihályfi Ernő, Z. Nagy Ferenc, Ortutay Gyula, Pesta László, Reök Iván, Szentiványi Lajos.

⁵⁴ Barcs Sándor, Bognár József, Dinnyés Lajos, Dobi István, Mihályfi Ernő, Pesta László, Szentiványi Lajos, Z. Nagy Ferenc.

⁵⁵ A kérdőívről tudhattuk meg, hogy egy képviselő kommunista párttagságát 1946-ra igazolták vissza, egy személy pedig megemlítette, hogy 1945-ben az MKP-ba kívánt belépni, de a helyi kommunisták tanácsára az FKGP szervezetében maradt.

⁵⁶ 1946/XXVI tc. 8 §, Erőss János betegszabadság címén hathavi szabadságot kér 1948 márciusában, de az országgyűlés kéréséhez nem járult hozzá.

⁵⁷ Illyés Gyula és Mikita István.

személynél hozott elmarasztaló ítéletet. Az NPP vezetősége sokkal egységesebb volt már 1947-ben mint a kiscigányok, és ha létezett is „harmadikutas” koncepció, azzal 1948 elejére leszámoltak. A párt tudomásul vette a politikai életben végbement változásokat, de ez 1947 őszétől 1948 nyaráig még nem jelentett egyet a teljes passzivitásba szorulással. Az NPP ekkor óriási propagandát fejt ki a paraszti érdekképviselet, a közigazgatási reform és a szövetkezeti program területén. 1948 második felére a párt újabb és újabb tisztogatási kampányon esik át, de pártként való megmaradását ez sem biztosítja.⁵⁸

Az NPP 1947–48 folyamán több ízben felvetette a demokratikus pártok népfront jellegű együttműködésének kérdését. Erdei a népi egységet valóságos népmozgalomra, öntevékeny tömegbázisra akarta építeni. Szándéka nem vált valóra, helyette az NPP az 1949-es választásokkor viszonylag nagyszámú képviselőt delegálhatott az országgyűlésbe. Csak az 1947-es képviselők közül húszan őrzik meg parlamenti tagságukat. A szegényparasztból lett funkcionáriusok, a győrfisták, Erdei, Darvas, Veres még maradnak a törvényhozásban, de hiányoznak a parasztok közül azok, akik valaha Kovács Imre felé hajlottak, valamint Illyés, Jócsik Lajos és B. Farkas Ferenc. A húszas szám 1953-ban tízre csökken. A jelölések elmaradására az egyik képviselő a következő magyarázatot találta: megkezdődött a parlament felfrissítése.⁵⁹ Valójában a parasztpárti tagság is több bizalmatlanságot mint bizalmat keltett az MDP-ban, a látszat fenntartásához pedig elegendő volt az a néhány személy, aki helyet foglalt a parlament széksoraiban.

Az eddigiek összegzését végezzék el az alábbi számadatok. 1949 májusáig 109 képviselői pálya törik meg; ebből 61 személyt megfosztanak mandátumától, 48 képviselő maga mond le megbízatásáról. 87 pályának nem lesz folytatása 1949-ben. 48 képviselő politikailag aktív marad, 1953-ban számuk 20-ra csökken.

A fejezet elején feltett kérdésekre a következőket tudjuk válaszolni. 1948–49 folyamán kiderült, hogy a proletárdiktatúra rendszere nem tolerálja az olyan ellenzéki pártokat, melyek nyíltan a koalíció programjától eltérő elképzeléseket hirdetnek. Az valójában lényegtelen volt, hogy a „másság” egy konzervatív, esetleg reakciós felfogást takart, vagy csak ütemében, realitási fokában különbözött a koalíció programjától.

A saját 1947-es célkitűzéseiket feladó pártok (FKgP, NPP, FMDP, MRP) 1949-re alárendelik magukat az MDP-nak, tagjai lesznek ugyan az új „népfrontszervezetnek”, de politikai tényezőként fokozatosan megszűnnek létezni. Helyzetük paradoxonja – utólag visszatekintve – az, hogy a munkásosztály vezető szerepének elismerésével – az adott belpolitikai lehetőségek mellett, és a meglévő nemzetközi környezetben – akaratlanul is lemondtak a tényleges – önálló pártként folytatott vagy népfrontos – politikai tevékenység működési feltételéről.

A koalíciós pártok és a nagy ellenzéki pártok képviselőinek közéleti kilátása 1949 után annyiban különbözött, hogy míg a „népfront” keretében szövetségre lépett pártok tagjai közül néhány személyre (1949-ben 48, 1953-ban 20) szüksége volt a hatalomnak, az ellenzékiek eleve kiestek ebből a körből. Annyiban viszont hasonló volt állásuk, hogy a volt koalíciós pártok képviselői is rajtuk kívül álló erők döntése alapján folytathatták csak közéleti tevékenységüket.

⁵⁸ A párt tevékenységének megszűnése nem jelentett mindenkinek konfliktust. Az egyik képviselő beszélgetésünkkor, visszaemlékezve az egypártrendszer bevezetésére, úgy magyarázta akkori felfogását, hogy számára 1949-ben is az a forradalom folytatódott, mely a felszabadulással vette kezdetét. Annyi volt csak a különbség, hogy nem az NPP-ben, hanem az MDP-ben dolgozott tovább. A párt fiatal vezetői közül valószínűleg többen is így értékelték helyzetüket, de túlzás volna ezt a beállítódást általános érvényűnek tekinteni.

⁵⁹ Válogői János válasza arra a kérdésre, milyen körülmények között és mikor szűnt meg képviselősége.

Az életutak állomásai 1947–53

A népi demokrácia és a proletárdiktatúra ellenfeleit 1949-re kiszorították a politikai életből. De a korabeli viszonyok ezen a szinten nem jutottak nyugvópontra már csak azért sem, mivel a proletárdiktatúra értelmezése az 1949–53. közötti időszakra jórészt a külső és a belső ellenséggel szemben alkalmazott erőszakra szűkölt le.⁶⁰ Kitágult viszont az ellenség fogalma. Az MFP és a DNP tagjai idesorolódtak, de az éberség nem állt meg a volt koalíciós pártok határánál. A politika eszközeiben történt váltásra az emigrációs hullám volt az egyik válasz, de az itthon maradtak élete is ad fogódzót ahhoz, hogy az ötvenes évek első felének légkörét tények alapján érzékeltethessük.

Emigráció 1947–49

Az életpályák egy részének tipikus állomása az ország elhagyása. Ismeretünk ezen a téren sem teljes, az általunk használt számnál többen emigráltak, de a kivándorlás tényét csak 29 esetben tudjuk bizonyítani. A távozásokra 1947 őszétől 1949 közepéig került sor, de a legtöbben 1948–49-ben lépik át a határt.

*11. táblázat**Az emigrált képviselők pártmegoszlása*

A pártok neve	DNP	MFP	FMDP	FKgP	NPP	PDP	MRP	KNT	Összesen
Az emigráltak száma	10	7	4	3	2	1	1	1	29

A 11. táblázat adataiból az derül ki, hogy 1949-re a nagy ellenzéki pártok képviselői számára szűkölt be a tér annyira, hogy a DNP-ből tizen, az MFP-ből heten emigráltak. A történeti irodalom alapján behatárolhatjuk, hogy az emigrált Barankovics-párti képviselők a párton belül mely szárnyhoz tartoztak. E besorolás azt az állítást engedi meg, hogy a képviselők elsősorban néppárti tagságuk, és csak másodsorban konkrét nézeteik esetleges következménye elől menekültek. Az FMDP-ből és az NPP-ből Kovács Imre hívei hagyták el Magyarországot. A kisgazdapárt politikusai ugyan nagy számban fordítottak hátat a nyilvános szereplésnek, de csak hárman emigráltak. Erőss János esetében ez az elhatározás részben érthető, hiszen 1947-ben lépéseket próbál tenni az FKgP további balratolódása megakadályozása érdekében, így várható a személye elleni határozott fellépés valamilyen formája. Kevésbé magyarázható Nyárádi Miklós távozása.⁶¹ Az emigráció ténye mögött egyrészt a hazai viszonyok el nem fogadása áll, de a képviselők többsége konkrét veszély, letartóztatás elől menekült. Négy személynél ez kiderül a mentelmi bizottsághoz benyújtott kiadatási kérelemből, melyet köztársaságellenes összeszküvés vádjára alapoztak.⁶² A politikai rendőrség egyre

⁶⁰ „Az imperialisták ügynökeinek ártalmatlanná tétele, a belső osztályellenség elnyomása nem mellékes dolog, hanem feltétele a szocialista építőmunkának. Ezenkívül azzal is tisztában kell lennünk, hogy jöhetnek olyan fordulatok a fejlődésnek, amikor a proletárdiktatúra főfunkciója a külső és belső ellenséggel szemben alkalmazott erőszak lesz.” Révai József i. m. 517.

⁶¹ Pártay Tivadar visszaemlékezésében ugyanis azt mondja Nyárádiról, hogy jó kapcsolatban volt Rákossival. (260) A harmadik emigrált kisgazda a baloldali Gulácsy György. Nem tér vissza diplomáciai szolgálatából. Dancs József idézett könyvében úgy emlékezik meg róla, hogy ő is felkerült 1948-ban az eltávolítandók listájára.

⁶² Mikita István távozására pedig a következő magyarázatot adhatjuk: „1948-ban lemondtam, mert megfenyegettek. Belekeverték egy személyes galád ügybe... le akartak tartóztatni koholt vádak alapján. (Az emigrációból visszatértem után 1961-ben tisztázódott ügyem, Erdei Ferenc igen

erőteljesebb bevetésén túl Rákosiék taktikájához az is hozzátartozott, hogy a veszélyesnek ítélt képviselőket – különböző csatornákon keresztül – maguk szólították fel távozásra.⁶³

A nem munkáspárti képviselők és a kor igazságszolgáltatása

A képviselők egy része ellen vádat emeltek és elítélték őket (18) másokat (5) internáltak. (12. táblázat)

12. táblázat

Az elítélt és internált képviselők száma (a 141 teljes életrajz alapján)

A pártok nevei	MFP	DNP	KNT	PDP	MRP	FKgP	NPP	FMDP	Összesen
Izgatás, államellenes összeesküvés, haza- árulás, kémkedés	5	2	2	–	–	2	–	–	11
Gazdasági bűntény	2	5	–	–	–	–	–	–	7
Internálás	1	2	–	–	–	2	–	–	5

Az izgatás, államellenes összeesküvés és hazaárulás vádjában elítéltek (11) büntetése 1-től 12 évig terjedő szabadságvesztés volt. A perekre két periódusban került sor. Öt esetben 1948–49-ben hirdettek ítéletet,⁶⁴ és az akkor lefolytatott eljárások szorosan kapcsolódtak a politikai ellenfelek közvetlen felszámolásához, illetve a Mindszenty-perhez. A másik 6 ügy 1950 és 1953 januárja között zajlott le.⁶⁵ Az ítéletek ismét a két nagy ellenzéki pártot érintették, de volt két Slachta-párti és két kispárti is az elítéltek között.

A gazdasági bűntett elkövetése vádjában lefolytatott eljárásmindegyike (7) az ötvenes évekre esett, és parasztokat sújtott. Az ítéletek szerint a beszolgáltatás sikerét terményük egy részének visszatartásával, illetve gondatlan kezelésével veszélyeztették. Büntetésük 2–6 hónapig terjedő börtön volt. A mulasztók felelősségre vonása mögött az az elv húzódik meg, hogy az MDP a szaporodó gazdasági nehézségeket politikai okokra vezette vissza.

A kor internálási gyakorlata megengedte, hogy a népköztársaság létére veszélyesnek ítélt személyeket akkor is megfosszák szabadságuktól, ha már letöltötték büntetésüket,⁶⁶ vagy ha az illetőt a bíróság jogerősen felmentette. Így fordulhatott elő, hogy 4 képviselőt 2–4 évig terjedő időre internálótáborban tartottak.⁶⁷

sajnálta, hogy nem nézett utána alaposabban.)” Az idézet a kérdőívről való. Azért került ismertetésre, mert az országot elhagyók közül feltehetően többen is kaptak hasonló figyelmeztetést környezetüktől.

⁶³ Pártay Tivadar visszaemlékezésében tesz arról említést, hogy Rákosi az egyik képviselőn keresztül felszólította, vagy hagyja el az országot – viheti vagyonát is –, vagy pedig fogadja el a rendszert és maradjon aktív politikus. Pártay Tivadar visszautasította mindkét ajánlatot.

⁶⁴ Adorján József, Gróh József, Kisházi Mihály, Falcione Kálmán, Matheovits Ferenc.

⁶⁵ Vaszkó Mihály, Futó Dezső, Barkóczy József, Zsedényi Béla, Komlós Imre, Hódy György.

⁶⁶ Falcione Kálmánt öt év börtönbüntetés letöltése után még egy évre internálták Hajdúbagason.

⁶⁷ Bakó Sándor, Pártay Tivadar, Pörnczy József, Balogh András. „Minthogy a fenti (Bakó Sándort az 1946/VII tc. alatti bűntény elkövetésével gyanúsították) cselekményei bizonyítékok hiányában perrendszerűen nem bizonyíthatók, s a további nyomozás elrendelése esetén sem várható eredmény, és mert alaposan feltehető, hogy szabadon hagyása esetén a közrend és közbiztonság szempontjából aggályos, gazdasági okokból káros tevékenységet folytatna, rendőrhatalósági őrizet alá helyeztem. Debrecen, 1951. jún. 21.” Bakó Sándor véghatározatának eredeti példánya hozzátartozói birtokában található.

A táblázatból kitűnik, hogy az NPP-t, az FMDP-t, az MRP-t és a PDP-t elkerülte a kor igazságszolgáltatása. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy e pártokat 1947–48 folyamán elhagyták azok a személyek, akik veszélyt jelentettek a proletárdiktatúra kiépítésére, másrészt ha a képviselőknek voltak is fenntartásaik a rendszerrel szemben, azt a parlament feloszlításakor csendes visszavonulással fejezték ki.

Az elélt és internált képviselők politikai beállítottságát ismerve úgy látjuk, hogy a jelzett időszakban nem kellett ahhoz jobboldalinak lenni, hogy valakit bíróság elé állítsanak. Pregnáns példaként említhetjük Vaszkó Mihály személyét, aki a kisgazdapárt szegényparasztojához tartozott, és akit állítólagos összeesküvés miatt 5 évre ítélték el 1953 januárjában. Amennyire hibás eltúlozni az internáltak és börtönbe vetettek számát, olyannyira nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kor kimondatlanul *büntethetőnek tartotta* a polgári pártokhoz és a kisgazdapárthoz való tartozást. Hogy a lehetőséggel mennyiben éltek, abba a képviselők környezete, a helyi politikai nagyságok jóindulata sokban belejátszott.

A képviselők jövedelemforrása 1947–53

A 141 pályakepet végül abból a szempontból vesszük sorra, hogy a képviselők milyen munkával biztosították maguk és családjuk megélhetési szükségleteit, és hogy politikai tevékenységük éveikhez viszonyítva emelkedés vagy süllyedés lett-e osztályrészük 1949–53 között.

Demokrata Néppárt

A párt Magyarországon maradt képviselői (a 31 teljes életrajzhoz viszonyítva 29) miután befejezték politikai pályafutásukat, egy kivételével⁶ megpróbáltak visszatérni eredeti foglalkozásukhoz. Tizennégyen önálló gazdaként dolgoztak, 1953-ig nem léptek termelőszövetkezetbe. Életkörülményeik alakulása a rájuk kirótt beszolgáltatás teljesítésétől függött. Akiket kuláknak minősítettek, azok a progresszív adóztatás következményeivel szemben földjük egy részének felajánlásával védekeztek. De előfordult az is, hogy gazdasági bűncselekményben való részességük lett hivatkozási alap házuk, földjük elvételéhez. A 14 gazdálkodó közül ötnek nem volt dolga az igazságszolgáltatással, ők a kisebb birtokosok, és ha nehézségek árán is, de eleget tudtak tenni beszolgáltatási kötelezettségüknek. Egyikük, a növekvő terhek miatt mégis, felhagy a földműveléssel, és az iparba megy el dolgozni.

A párt három pedagógusa közül csak Berkes János gyakorolhatta hivatását. Bodnár Jánost és Csépe Jenőt felfüggesztik állásából arra hivatkozva, hogy népellenes, ellenzéki magatartást folytatnak, de az indokok között a Barankovics-párthoz való tartozásuk is megtalálható. A párt ügyvédei jogi pályán maradnak, Mihelics Vid az Új Embert szerkeszti, míg ketten a tudományok zárt világába vonulnak vissza (Bálint Sándor, Eckhardt Sándor). A párt iparúzó képviselője 1950-ig működhet, akkor bevonják engedélyét, és hogy megélhessen, képzettségét messze alulmúló munkára kényszerül.⁶ Rónay György írószövetségi tagságát veszíti el. Az a három képviselő, aki a KALOT-ban töltött be funkciót, 1949 után csak alkalmi, illetve segédmunkát vállalhatott.

A DNP képviselői számára az 1949–53-ig tartó időszak szakmai téren a lehetőségek beszűkülését hozta.

Magyar Függetlenségi Párt

A 21 képviselő közül 11 személy pályája 1950-re lezárul, egyrészt emigrálásuk (3), másrészt elhalálozásuk (4) következtében, harmadsorban pedig mivel börtönbüntetésüket töltik (4).

⁶ Matheovits Ferenc ekkor már börtönbüntetését töltötte.

⁶ Szabados Pálnak konfekcióüzeme volt, iparengedélye bevonása után portásként dolgozott egy horgásztanyán.

A jelzett évek a visszavonulás évei. 1949-ben hárman vannak nyugállományban, de Vásáry István, volt pénzügyminiszter jövedelmét megvonják. Öten földművelést folytatnak, vállalva az ebből fakadó nehézségeket is. Egyedül Acsay Tihamérról kaptuk azt az információt, hogy 1947-et követően is képzettségének megfelelően dolgozott, ítéltáblai bíró, mígnem őt is nyugdíjazzák. „Eltűnik” Budapestről a párt lapszerkesztője, Futó Dezső.⁷⁰ Vidéken vállal munkát, először „szatócsboltjuk” jövedelméből él, majd útépítő, 1952-ben letartóztatják.

Független Magyar Demokrata Párt

A párt feloldódását követően a képviselők politikai tevékenysége a Magyar Függetlenségi Népfront tisztségeinek betöltésére (Parragi György), illetve a papi békemozgalom elindítására (Balogh István) korlátozódott. A párt képviselői visszatérnek eredeti foglalkozásukhoz, ügyvédként, lelkészként dolgoznak, vagy mint földművelők, önálló gazdák élnek. Parragi György működése a népfrontnál betöltött funkciója ellenére elszürkül; a Magyar Vasárnapnál folytatott szerkesztői munkája 1950-ben megszűnik. Kunszery Gyula pályája megtörik. Miniszterelnökségi sajtóreferensi állását elveszti, közíróként mellőzik, jövedelmét a tanítás biztosítja.

Általában azonban azt mondhatjuk, hogy az ötvenes években a Balogh-párt képviselői ellen nem használják fel korábbi párhovatartozásukat, legalábbis nem látványos formában.

Magyar Radikális Párt, Polgári Demokrata Párt

Három képviselő életét jövedelemforrásuk alapján nem vizsgálhatjuk, mivel emigráltak, illetve Zsolt Béla meghalt. A 6 pálya, egy kivételével, azt a közös vonást mutatja, hogy e valóban baloldali személyiségek teljesen perifériára szorultak. Megszűnik sajtóorgánunk (Világ, Haladás, Huszadik Század), Gelejit elbocsájtják a Magyar Nemzettől,⁷¹ Csécsy Imre pedig elveszíti nyugdíját. Kitelepítési végzést is kap, amit végül is visszavonnak. A kivétel Kende Zsigmond, 1950-től az Élelmiszer-ipari Minisztériumban tanácsadó, a Fővárosi Tanács Állandó Bizottságának tagja.

Méltánytalanul bánt el a kor a két párt képviselőivel, még akkor is, ha nem ők lettek a törvénytelenések áldozatai, mert értelmiségi létük alapjaitól fosztották meg őket.

Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt

A 3 emigráns és 3 elítélt, illetve internált képviselőlön kívül a 32 életpályát a bennük levő azonosságok alapján csoportosítottuk.

Kilenc képviselő élete egyenes vonalú emelkedést mutat. Azon túl, hogy megtartották mandátumukat, ők töltik be a legmagasabb állami funkciókat is.⁷² Ha a képviselő paraszti sorból került a kisgazdapárt apparátusába, akkor az ötvenes években valamilyen állami vállalatnál nyert elhelyezést. Bereczky Albert református püspök, Dancs József pedig – ha nem is kisgazdaújságot, de – a Szabad Földet szerkeszti.

A másik csoportba azokat a képviselőket soroltuk, akik befejezve politikai működésüket, visszatértek a földműveléshez, önálló gazdálkodást folytattak (8). Az ötvenes évek újabb váltásra

⁷⁰ Hallgatolagos megállapodás alapján hagyta el a fővárost, ez volt a feltétele annak, hogy nem tartóztatják le. Futó Dezső így valóban „nyert” 5 évet.

⁷¹ Geleji Frigyesről a következő információt kaptuk: „1949-ben a Radikális Párti működése és a jugoszláviai emigráció (1919 után menekült Geleji Dezső Belgrádba) miatt a Magyar Nemzetnél felmondtak neki és gyakorlatilag minden, a szakmához tartozó helyen lehetetlenné tették az elhelyezkedését...”

⁷² Dobi István, Dobnár József, Barcs Sándor, Mihályfi Ernő, Pesta László.

kényszeríti egy részüket. Négyen ideiglenesen elhagyják a mezőgazdaságot, egy képviselő pedig szakképzettségének megfelelően állami méntelepen nyer elhelyezést.

A következő csoportba azok a személyek sorolódtak, akik (14) 1953-ig valamilyen formában – nem szükségszerűen mindjárt 1949-ben, hanem folyamatosan 1953-ig – alacsonyabb presztízsű munkakörbe kerültek. Bár a foglalkozásuk különböző területeket ölelnek fel, azt feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy tízen 1947–53 között államtitkárok, miniszteriális alkalmazottak voltak. Sorsuk azzal a jelenséggel függött össze, hogy a koalíció megszűnésével az egyes pártok által delegált vezető tisztségviselők lassan kikoptak a minisztériumokból, és helyükre az MDP által megbízhatóbbnak ítélt káderek kerültek.

Nemzeti Parasztpárt

A parasztpárti képviselők foglalkozását a kisgazdákéhoz hasonló elvek szerint vesszük sorra.

Nyolc képviselőről mondhatjuk el, hogy pályája magasra ívelt, különböző állami pozíciókat és katonai tisztségeket töltöttek be.⁷³ Ha alacsonyabb fokon, de szintén államilag és vezető munkakörben alkalmaztak 9 személyt. Illyés, Veres Péter, Szabó Pál és Kamjén István az irodalomnál marad, igaz a sok megszűnő folyóirat között ott találjuk a Választ is. Ketten, befejezve politikai pályafutásukat, falujukba térnek vissza, jövedelemforrásuk nyugdíjuk. Akik közvetlenül a mezőgazdaságban maradtak (3), termelőszövetkezeti tagok lettek, pontosabban Tomasovszky Andrást elnökké választják, Kiss Lajos pedig állami gazdasági igazgatói kinevezést kap. Jócsik Lajos pályája egy nézetkülönbség után 1949-ben irányt váltott; lemond politikai és államtitkári funkciójáról, és figyelmét más munkának, a környezetvédelemnek szenteli.

A parasztpárti képviselőkről elmondhatjuk, hogy az NPP megszűnése⁷⁴ után a párt országos és helyi funkcionáriusai álláshoz jutottak, nem internálták, nem börtönözték be őket, megvolt a lehetőségük arra, hogy beilleszkedjenek az adott rendszerbe. Teljes biztonságban azonban ők sem érezhették magukat, a bizalmatlanság légköre kikezdte, kikezdhetette a parasztpárti múltat is.⁷⁵

Az utolsó fejezetben leírtakat következőképpen foglalhatjuk össze. Az MDP teljes hatalomra jutása (1949) a képviselők egy részének közéleti tevékenységére, gazdasági helyzetére, jogi biztonságára közvetlenül is negatívan hatott. Mások e hatásokat áttételesen élték meg, bizonytalanságot keltett bennük a környezetükben tapasztalt történések sora, elkedvetlenedés lépett a kezdeti, általánosan mondható lelkesedés helyébe. Ezt kell mondanunk akkor is, ha tudjuk, a képviselők másik része egyértelmű sikernek látta 1949 után is azt, ami az országban történik; ha tudjuk, a felszabadulással induló folyamatok éppen a gazdasági-társadalmi elmaradottság felszámolását tűzték zászlajukra. 1945-ben a nemzetközi viszonyok nemcsak lehetővé tették a forradalommal felérő vátozások megindulását, hanem szerves megvalósulásukra is reményt adtak. 1949-re azonban a célok egy része módosult, a hangsúlyok áttevődtek, és a magyarországi politikai harcok külső elvárásokhoz igazodtak. Míg az új rendszer megpróbálta feloldani a Horthy-korszak, a kapitalizmus ellentmondásait, addig a saját nehézségeivel – a valóság elemzésének elmaradása miatt – nem tudott megbirkózni. Akik viszont az MDP-n kívül, még mindig potenciális szövetségesként vagy ellenségként szemlélték a viszonyokat – s erre a nem munkáspárti képviselők között egyaránt volt példa, habár az előbbire több –, akik érezték a proletárdiktatúra ellentmondásait, látták a vágyak és a valóság között mélyülő szakadékot, 1949-ben a teljes atomizáltság állapotában voltak.

⁷³ Erdei Ferenc, Darvas József, Gosztanyi János, Szűcs Ferenc, Székely Béla, Nánási László, Gém Ferenc, Pál József.

⁷⁴ A párt hivatalos feloszlására nem került ugyan sor, de pártként megszűnt létezni 1949–50 folyamán.

⁷⁵ Bibó István, B. Farkas Ferencsel kapcsolatban említi, hogy egy ideig nem lehetett tudni, ki ellen fog fordulni az MDP. Végül a volt baloldali szociáldemokraták és a hazai kommunisták bebörtönzésére került sor. In: *Bibó István* összegyűjtött munkái, 3., Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 860.

BELÉNYI GYULA

Változások az ipari munkaerőpiacon (1948–1956)

1949–1956 között Magyarországon megduplázódott az ipari termelés. A magyar gazdaságtörténetben páratlan ütemű, ám többek között éppen a fejlesztés túlfeszítettségéből következően ellentmondásokkal terhes és több vonatkozásban látszateredményeken alapuló növekedés egyik legfőbb forrása az ipari munkaerőpiac¹ nagyarányú bővülése – az extenzív iparosítás e jellegzetes eszköze – volt. Az 1948-at követő nyolc esztendő alatt az ipari és építőipari foglalkoztatottak száma 57%-kal, ezen belül az állami ipar fizikai munkásainak száma 87%-kal növekedett. Az ipari munkaerőpiac jelentős bővülését belső struktúrájának átalakulása, valamint ágazati, foglalkozási, szektorális és területi szegmentumainak megváltozása kísérte. Egyidejűleg, a gazdaságirányítás merőben új rendszerének kialakulásával összefüggésben, működésének mechanizmusa is jelentősen módosult. E változásokat – e piac sajátos jellegéből következően – hasonlóan nagy társadalomtörténeti fordulatok kísérték, sőt részben (pl. a munkanélküliek foglalkoztatás iránti igénye esetében) indukálták is.

Az ipari munkaerőpiac változásainak vizsgálata már csak azért is figyelmet érdemelhet, mert régi keletű – mondhatni krónikus – gazdaság- és társadalomtörténeti meghatározottságok, lényegében modernizációs problémák, új történelmi feltételek mellett megindult megoldási kísérletének képezték részét. Ilyen – ismert – meghatározottságok voltak többek közt az ipar nemzetgazdasági szerepének nyugat-európai összehasonlításban viszonylag kisebb súlya; a munkaerő jelentős részének a mezőgazdaságban rekedése és kihasználatlansága, a nagyfokú agrártúlnépesedés, valamint a vontatott polgárosodás következményeként a polgári társadalom jelentős tömbjeinek dezintegráltsága.

A vizsgálatnak a fizikai dolgozók (köznapiiban fogalmazva: az ipari munkások) munkaerőpiacára szűkítését a számszerű növekedésükkel kapcsolatban imént hivatkozott adat már önmagában is indokolja. Előjáróban ehhez legfőljebb annyit szükséges hozzátenni, hogy gyors növekedésének nemcsak gazdaságtörténeti, de társadalomtörténeti jelentősége is kiemelkedő: időszakunkban ez a – távolról sem homogén – társadalmi csoport vált a legtömegesebb mobilitási áramlatok fő gyűjtőmedencéjévé. Az pedig, hogy e változási folyamatok leírása igényli a vonatkozó gazdaságpolitikai gyakorlat elemzését is, e történeti periódus általános politikai kondícióinak egyenes következménye. Az ipari munkaerőpiac tényleges változásainak két, jól elkülönülő szakaszban (1949–1953 és 1953–1956) történő vizsgálatát tehát szükségképpen az állam ezzel kapcsolatos tevékenységének elemzése kell megelőzze.

¹ A munkaerőpiac (munkapiac) 1945 előtti történetével foglalkozó – nem nagyszámú – hazai történeti irodalom a fogalom jelölésére a „munkapiac” kifejezést használja. (L. pl. *Gyáni Gábor*: Család, háztartás és a városi cselédség. Magvető Kiadó, 1983. és uő.: A budapesti házicseléd munka-
piac működési mechanizmusai (1890–1941). Századok 1983. 2. sz.) Nem vitás, hogy tartalmilag a „munkapiac” terminológia a pontosabb, hiszen a munkavállaló munkát kínál a piacon (és nem teljes munkavégző képességét, azaz munkaerőjét), s díjazást is munkájáért kap. Az 1945 utáni időszak hazai közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalmában azonban olyan egyértelműen a „munkaerőpiac” kifejezés terjedt el, hogy jelenkortörténeti jellegű dolgozatunkban indokoltnak láttuk e gyakorlat

Az állami szabályozás (1949–1953)

Az a gazdaságpolitikai gyakorlat, amely az ipari munkaerőpiac történetének látványos, egyszerűen igen ellentmondásos fordulatához elvezetett, 1948 derekától kezdett kialakulni, végleges – és végletes – formát pedig 1951 elejére öltött. A nemzetközi helyzet bonyolult – itt nem tárgyalandó – hatásaival szoros összefüggésben 1948 második felétől a júniusban megalakult Magyar Dolgozók Pártja (MDP) legfőbb gazdaságpolitikai célkitűzésévé a nehézipari, ezen belül is egyre inkább a hadiipari termelés minél gyorsabb emelése vált.² A nehézipari termelés ugrásszerű növeléséhez felhalmozási forrásul kívánták felhasználni a gazdaság valamennyi más szektorát; egyik legfőbb eszközének pedig a foglalkoztatotti létszám maximális mértékű emelését, valamint a munkaerő tömeges, kényszerből sem mentes átcsoportosítását tekintették. E körülmények magyarázzák, hogy időszakunkban, különösen 1953-ig a központi munkaerő-gazdálkodási politika a gazdaságpolitika egészének egyik elsőrendű fontosságú területévé lépett elő: hiszen rendelkezett az extenzív iparosítás egyik legfőbb belső erőforrásával, a munkaerővel.

A munkaerőpiaci folyamatokba történő egyre nagyobb arányú központi beavatkozás hátterében az állam, a központi igazgatás gazdasági szerepének általános jellegű és ugrásszerű megnövekedése állt, beleértve az MDP ilyen jellegű tevékenységét is. Bár a munkaerőpiaci folyamatok állami szabályozásának számottevő, 1945 előttre is visszanyúló előzményei voltak,³ az 1948/49-től kiépített központosított munkaerő-gazdálkodási rendszer minőségileg új jelenség volt. Még közvetlenebb, 1945–1948. közötti előzményeiből is csak egyes részjelenségek hozhatók vele összefüggésbe, noha az állami beavatkozás már 1945-től nagy és folyamatosan növekvő szerepet játszott a gazdaság egészének működtetésében, ezen belül a munkaerőpiac szabályozásában is. Az 1945-tel kezdődő állami szabályozás ugyanis elsősorban gazdasági kényszerhelyzetekhez kapcsolódott – noha túl is mutatott azokon –: az újjáépítés legelemibb teendőinek ellátásához szükséges munkaerő biztosítása 1945-ben, később a munkanélküliség enyhítésére hozott intézkedések, köz-munkák szervezése, külföldi munkavállalási lehetőségek biztosítása stb.⁴

Az 1948-tól kiépített központosított munkaerő-gazdálkodási rendszert az előbbiekkal szemben nem ilyen gazdasági szükséghelyzetek megoldására, hanem – mint említettük – a feszített ütemű extenzív iparosítás munkaerőigényének kielégítésére hozták létre, egy átfogóbb gazdaságpolitikai konstrukció integráns részeként. Mindez közvetlenül összefüggött azzal a szemléletváltással, amely 1948 derekától a magyar gazdaság fejlesztésének célmeghatározásaiban és a felhasználandó eszközzrendszer tekintetében bekövetkezett. Ennek következményeként, a gyakorlatban 1948–1949 fordulójától, egyre inkább az ipari munkáslétszám egyoldalú mennyiségi növelésére irányuló törekvések uralkodtak el. Maga a számszerű növelés, az ipari munkaerőpiac bővítése természetesen indokolt – a gazdaság és társadalom adott, 1940-es évek végi állapotának megfelelő – törekvés volt. Ennek egykorú felismerése nem is maradt el; például a 3 éves tervvel kapcsolatos fejlesztési javaslatokban esztendőnként 10–10%-os ipari létszámbővülést tartottak indokoltnak.⁵ Az MDP 1948 júniusában elfogadott programnyilatkozatában ugyancsak szerepel az ipari munkáslétszám emelésének célkitűzése, ám a magas színvonalú ipari munkavégzés fokozása, a „minőségi ipari munka”

követését. Ilyen értelemben tisztázza e terminológiai problémát egy újabban megjelent közgazdasági munka is: A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Szerk.: *Galasi Péter*. Bp., 1982. 13.

²Az MDP iparosítási politikájára l.: *Berend T. Iván*: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950. Bp., 1964., újabban: *Pető Iván–Szakács Sándor*: A magyar gazdaság négy évtizede (1945–1985). Bp., 1984. (Kézirat)

³Az 1930-as évek végétől kezdve, a hadigazdálkodásra való áttéréssel párhuzamosan, az állam egyre inkább beavatkozott a munkaügyi kérdésekbe is. Ennek jele volt pl. az 1939. évi II. törvény és a 4860/1941. ME sz. rendelet. – L.: *Schönwald Pál*: A dolgozók élet- és munkakörülményeinek alakulása a munkajog szabályainak tükrében. 1945–1951. Bp., 1979. 36–38.

⁴*Báksay Zoltán*: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949). Bp., 1983.

⁵*Mártonfi Rudolf*: A hároméves terv és a munkaerő-gazdálkodás. Gazdaság, 1948. márc. 15.

fejlesztése állt a vonatkozó elképzelések középpontjában. A munkáslétszám bővítését pedig ezzel összekapcsolva, s mintegy ennek alárendelve, illetve részben a foglalkoztatottsági nívó emelésének erős szociális kényszerétől (munkanélküliség) sarkallva képzelték el.⁶

Az említett szemléletváltás, amelynek első jelei 1948 őszén már határozottan mutatkoztak,⁷ lényege éppen ebben a vonatkozásban mutatkozott meg: a minőségi fejlesztésről való lemondásban. Ennek pedig a fejlődés távlatai szempontjából is nagy volt a jelentősége. Az iparosítás és vele az ipari munkaerőpiac bővülése olyan fejlődési pályára tért, amelyen a modernizációs alternatívák közül elsősorban a mennyiségi növekedésre törekvő megoldások domináltak, egy elvileg lehetséges „minőségi modernizációs” úttal szemben.

Az ipari munkáslétszám 1950–1954. közötti növelésére vonatkozó első tervek, pl. az 1948 novemberében megszabott 300 ezer fős emelés, számszerűleg nemcsak teljesíthetők voltak, hanem viszonylag széles társadalmi rétegek – munkanélküliek, elégtelenül foglalkoztatott agrárproletárok – igényeinek is megfeleltek. Az ipari munkaerőpiac bővítésére vonatkozó terveket azonban rövid időn belül többször is jelentősen felemelték, s ez végül mennyiségileg is teljesíthetetlen tervek elfogadásához vezetett: az első öt éves tervről szóló, 1949 decemberében elfogadott törvényben négy és fél-száz ezer, 1951 februárjában, az MDP II. kongresszusán pedig hat és fél-száz ezer új ipari munkahely létesítését tűzték ki célul.⁸

A munkaerőpiac működését egyre erőteljesebben befolyásoló központosított munkaerő-gazdálkodás irányítási rendszerének kiépítése 1948-ban vette kezdetét, az Országos Munkaerő-gazdálkodási Hivatal (OMH) létrehozásával.⁹ Az ezen a néven 1950 januárjáig működő központi munkaerő-gazdálkodási intézmény az 1948 második felétől kiépített gazdaságirányítási mechanizmus, az utasításos gazdaság szervezeti rendszerébe illeszkedett. Az OMH a gazdaságirányítás területén tapasztalható, rohamosan erősödő centralizációs tendenciának megfelelően 1948 második felétől átvette és összpontosította a munkaerő-gazdálkodással kapcsolatos különféle intézmények és szervezetek (egyes minisztériumok, az Állami Munkaerő-gazdálkodási Bizottság, ill. a szakszervezetek) ilyen jellegű tevékenységét.¹⁰ „A G. F. (sic!) szükségesnek tartja – olvashatjuk a Gazdasági Főtanácsnak egy, a munkaerő-gazdálkodással foglalkozó, 1948 júliusi határozatában¹¹ – a munkaerő-gazdálkodás és munkaközvetítés egységesítését központi állami munkaerő-gazdálkodási szervezet felállításának útján...”. Az OMH lett tehát az első olyan központi gazdaságirányítási intézmény, amelyet a „tervszerű és átfogó munkaerő-gazdálkodás”¹² szervezésére hoztak létre, és amely a szakoktatás és a szakképzés irányításának feladata mellett átvette az 1946-tól kötelezővé tett – ezért igen jelentős – munkaközvetítési tevékenységet is.

A munkaközvetítés területén bekövetkezett változás lényegében az addig nagy jelentőségű szakszervezeti munkaközvetítői tevékenység megszüntetéséhez vezetett. Ez kezdetben, 1948 nyarán a szakszervezetek részéről halk – és nem „hivatalos” – ellenvetést váltott ki, bár inkább csak olyan formában, hogy bizonyos „hálátlan”, „népszerűtlen” feladatokat (pl. a munkaerőnek egyik munkahelyről a másikra történő átirányítását) a szakszervezetek jobban el tudnák látni, mint „az állam-

⁶ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 2. kiad. Szerk.: Rákosi Sándor és Szabó Bálint. Bp., 1979. 597–598.

⁷ Az MDP Központi Vezetőségének 1948. nov. 27-i ülésén Rákosi Mátyás és Gerő Ernő is ilyen szellemben szólaltak fel. L.: Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Bp., 1955. 290. és Gerő Ernő: Harcba a szocialista népgazdaságért. Bp., 1950. 301.

⁸ Az egyes létszámemelési tervek forrásai a következők: az 1948. novemberi KV ülésé: Rákosi: i. m. 290.; az 1949. decemberi: 1949. évi XXV. törvény; az 1951. márciusi: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Bp., 1956. 49.

⁹ Az Országos Munkaerő-gazdálkodási Hivatal létrehozásáról a 12400/1948. Korm. sz. rendelet intézkedett.

¹⁰ 1714/1948. G.F. sz. határozat (1948. júl. 29.): „Munkaerő-gazdálkodási Hivatal létesítése” – Gazdasági Főtanács Határozatok Tára, 1948. júl. 29.

¹¹ 1597/1948. G.F. sz. határozat (1948. júl. 15.): „Munkaerő-gazdálkodás és munkaközvetítés egységesítése” – Uo. 1948. júl. 15.

¹² 1714/1948. G.F. sz. hat. Uo.

apparátus bármely szerve”, hiszen közelebb állnak a dolgozókhoz, ezért céljukat jobban el tudják velük fogadtatni.¹³ Jóllehet ez az érvelés nemcsak a központi gazdaságpolitikai célkitűzéseket tette magáévá (azáltal, hogy részleges megvalósításukra ajánlkozott), de bizonyos racionalitás is volt benne, mégsem bizonyult hatásosnak. (Egyedül a mezőgazdasági munkásság közvetítése maradt szakszervezeti hatáskörben – a DÉFOSZ végezte¹⁴ –, ennek azonban nem az MDP munkaerő-gazdálkodási, hanem falusi politikájában rejtett az oka). A munkaközvetítés „államosítása”, az egységes nyilvántartási hálózat kiépítése természetesen előnyökkel járt, ám ezek sem feleltethetik, hogy a szakszervezeti közvetítői tevékenység felszámolása a szakszervezetek általános visszaszorításának képezték a részét, egy olyan szakszervezeti politikának, amely pl. egyoldalúan úgy ítélte meg, hogy a szakszervezetek „ma (1949-ben – B. Gy.) a termelés fokozásán keresztül szolgálják legjobban a dolgozók érdekét”.¹⁵

A központi munkaerő-gazdálkodási szervezetrendszer kiépítésének fő gazdasági tartalma a „spontánnak” tekintett munkaerőpiaci folyamatok adminisztratív (nem gazdasági) eszközökkel történő szabályozása, végső soron a piacjelleg visszaszorítása, megszüntetése volt. (Ide értve az OMH örökébe lépett, 1950 januárjában létesített Munkaerőtartalékok Hivatala,¹⁶ az MTH működését is.) E törekvés megfelelt a piac gazdasági szerepéről alkotott egykorú politikai gazdaságtani felfogásnak, s még inkább annak a gyakorlati gazdaságpolitikai törekvésnek, amely a munkaerő kiemelt ágazatokba koncentrációját kívánta elérni, a gazdaság egyes ágai, ágazatai és szektorai közötti nagyarányú munkaerő-átcsoportosítás által.

Ennek a munkaerő-gazdálkodási gyakorlatnak, illetve az ezzel kapcsolatos irányítási rendszernek fontos elemét alkotta a tervgazdálkodás rendszerébe integrált vállalati szintű munkaerő-gazdálkodás megszervezése is. Ez 1949 derekán vette kezdetét. Az OMH vezetője egy 1949 nyarán közzétett írásában még azért róta meg a vállalatokat, mert nem folytattak kellően tervszerű munkaerő-gazdálkodást, s hogy ebből a szempontból is a „vállalati sovinizmus” jellemezte volna gazdálkodásukat.¹⁷ E figyelmeztetést követően, 1949 novemberében – az első ötéves terv előestéjén – rendelet jelent meg, amely az ún. tervkötelezett vállalatok – a foglalkoztatotti létszámot tekintve a vállalatok elsőpró többsége 1949 végén már ilyennek számított – számára kötelezővé tette ötéves munkaerőterv elkészítését.¹⁸ A gazdaságirányítás ekkor kialakított rendszerében a vállalatok éves és ötéves munkaerő-gazdálkodási terveiket a központi munkaerő-gazdálkodási szerv (OMH, majd MTH) és az ágazati minisztériumok – amelyekben munkaerő-gazdálkodási osztályokat szerveztek – által közölt keretszámok alapján készítették. A minisztériumi szintű irányítás számára az Országos Tervhivatal (OT) Munkaügyi Főosztálya írta elő az ágazati keretszámokat. A vállalatok között a szocialista gazdaság történetének már e korai periódusában is megindult a munkaerőért folyó konkurrencia, amelyben – a kötött bér-gazdálkodás miatt – elsősorban ún. bérén kívüli juttatásokkal igyekeztek a konkurrencián túlnenni (lakás, szociális ellátás stb.).¹⁹ Ezzel párhuzamosan ugyancsak korán jelentkezett a munkaügyi vonatkozású tervalku is: mivel a vállalatok számára a termelésnövelés, a tervteljesítés (és -túlteljesítés) egyik legkézenfekvőbb módja a minél nagyobb arányú létszámnövelés volt, érdekelték voltak abban, hogy minél magasabb munkaerő-létszámot

¹³ Gazdaság, 1948. jún. 1.

¹⁴ Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL) DÉFOSZ ir. 1949. (rendezetlen). Az OMH és a DÉFOSZ együttes „Körrendelet tervezet”-e, 1949. nov.

¹⁵ Vö.: Az MDP Politikai Bizottságának határozata a MÉMOSZ munkájáról: Az 1949. aug. 31-i Szabad Nép alapján közli: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és a Szervező Bizottságának határozatai. Bp., 1951. 129–140.

¹⁶ 8/1950 (jan. 8.) M.T. számú rendelet. Magyar Közlöny, 1950. jan. 8.

¹⁷ Sásdi Nándor: Tervezési módszerek a munkaerő-gazdálkodásban. Gazdaság, 1949. jún. 1.

¹⁸ 169/9/1949 N.T. (szept. 17.) utasítás. – Népgazdasági Tanács Határozatok Tára. 1949. szept. 17.

¹⁹ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) Országos Tervhivatal (OT) ir. XIX – A – 16 – a. 223.d. 1951. szept. 15-i jelentés. – A jelentés a mezőgazdaság állami szektorának munkaerő-ellátásával foglalkozik, s megállapítja: a vállalatok közül „az viszi el a dolgozót, amelyik többet ígér”.

alkudhassanak ki a központi irányító szervektől.²⁰ A vállalati létszámgazdálkodásban korán megjelenő erőteljes expanzivitás magyarázata a tőkekorlát eltűnésében keresendő, ami a gazdaság egész rendszerének – Kornai János által leírt – átalakulásával, ún. erőforráskorlátos rendszerré válásával volt kapcsolatos.²¹

A munkaerőpiac leépítésére irányuló törekvések legjellegzetesebb megnyilvánulásai az egyéni (személyes) munkaerőmozgás szabályozásában érhetőek tetten. E szabályozás elsősorban gazdaságon kívüli, túlnyomóan jogi eszközökkel történt.

1945–1948 között, a szakszervezetek és az üzemi bizottságok tevékenységének is köszönhetően a munkásság munkaerőpiaci stabilitása, a súlyos foglalkoztatási gondok ellenére is növekedett. Ezt a munkaerőpiac erős szegmentáltsága tette lehetővé: egyes foglalkozásokban és gazdasági ágakban nagyarányú túlkínálat és instabilitás, másutt, elsősorban a vállalati munkaerőpiacon jelentős stabilitás uralkodott. A stabilitás növekedésének hátterében jogi intézkedések álltak. Már 1945-ben – régi munkáskövetelésnek eleget téve – rendezték a felmondási időt, valamint a dolgozók számára előnyösen szabályozták a végkielégítést. 1946-tól kötelezővé tették a munkaközvetítést – ebben a szakszervezeteknek jutott döntő szerep –, majd a kormány külön engedélyhez kötötte a nagyobb létszámot érintő elbocsátásokat.²² Az így kialakult munkaerőpiaci helyzet – különösen egyes szegmentumokban – jelentős biztonságot teremtett a munkavállalók számára, ám kétségkívül lassította a gazdaságilag kívánatosnak tekinthető munkaerő-mobilitást.

Amikor a helyreállítási periódus befejeződésével és az extenzív iparosítási program megindításával a gazdaság és különösen az ipar új fejlődési pályára tért, e kérdés jelentősége megnövekedett. Az ipari termelés ugrásszerű emelésére törekvő gazdaságpolitika érdekeinek a munkavállalók munkaerőpiaci stabilitása nem felelt meg, hiszen e politika célja a munkaerő nagyarányú átcsoportosítása, összpontosítása volt. Pontosabban szólva: csak a kiemelt ágazatok és a kiemelt vállalatok esetében volt érdeke – ott viszont elsőrendű! – a munkaerő stabilitása,²³ tehát egyidejűleg törekedett a mobilitás serkentésére és a stabilitás megőrzésére is.

A munkaerő-mobilitás serkentésére hozott központi intézkedések nyomán objektív ellentét keletkezett az állam gazdasági céljai (a termelés minél gyorsabb ütemű növelése stb.) és bizonyos, 1945–1948 között éppen a munkáspártok (a gazdasági élet irányítását egyre közvetlenebbül kezébe vevő MDP elődei) által kivívott munkás-érdekvédelmi intézkedések között. E konfliktus kialakulása természetesnek tekinthető, hiszen a magántulajdon megszüntetése nem vonta maga után a munkaadó (üzem, vállalat stb.) és a munkavállaló érdekkülönbségeinek (teljes megszűnését. Ennek fel- és főleg elismerése azonban hiányzott az MDP politikájából; az egykorú felfogás szerint a tulajdonviszonyok megváltozása azonnal megszüntetett minden érdekellentétet munkaadó és munkavállaló között. Az államosítások után – olvashatjuk egy korabeli értékelésben – a munkás már úgy dolgozik a gyárban, „mint a gazda, aki magának dolgozik”, s legszemélyesebb érdeke a legmagasabb teljesítmény produkálása, ellentétben a kapitalizmussal, ahol a normaemlést elkerülendő, csúcsteljesítménye eltitkolására törekedett.²⁴ Amikor viszont a valóságban ténylegesen ütközött a munkaadó és a munkavállaló érdeke, a konfliktust rendszeresen előbbiek javára oldották fel, amit megkönnyített az, hogy a munkavállalói érdekeket intézményesen (pl. a szakszervezetek által) alig lehetett megjeleníteni. (Így aztán azok spontán, nem formalizált úton kerestek megoldást, amit a termelési eredmények is megcsenvedtek, társadalmi hatásairól nem is beszélve.)

²⁰ UMKL, Munkaerő-tartalékok Hivatala (MTH) ir. XIX-C-4. 11. és 13.d.

²¹ Kornai János: A hiány. 2. kiad. Bp., 1982. 42–46., 259–264. és 270–277.

²² Dr. Nagy László: Munkajogunk feladatai a dolgozók stabilitásának előmozdításával kapcsolatban. – Munkaügyi Szemle, 1957. 1–3. sz. 9–15. – A szakszervezetek munkaközvetítő tevékenységére I.: Kossa István: A magyar munkásmozgalom időszerű kérdései. Gazdaság, 1947. aug. 15.

²³ Ezt esetenként ösztönözni is igyekezett, pl. a bányászatban fizetett hűségjutalommal, vagy kiemelt jelentőségű helyi munkaerőpiacokon (pl. Sztálinvárosban és Komlón) fizetett bérpótlékkal.

²⁴ A munkához való szocialista viszonyról. Gazdaság, 1949. nov. 1.

A munkaerőmozgás szabályozásában kiemelkedő szerepet játszott a munkajog, amely jelentős mértékben a szovjet példát követte.²⁵ Noha időszakunkban a munkaüggyel kapcsolatos jogfejlődésben fontos előrelépés is történt (pl. a munkához való jog alkotmányos rögzítése), a munkaüggyel kapcsolatos rendelkezésekre és magára a joggyakorlatra elsősorban nem ez, hanem a munkaerőmozgás egyre szigorúbb – végül példátlan draszticitásba átsapó – szabályozása volt a jellemző. Az 1948 tavaszán–nyarán hozott, a munkaerőpiaci stabilitás csökkentésére irányuló intézkedések gazdasági indokoltsága ugyan kezdetben tagadhatatlan volt, de lényegében ezek jelentették a nyitányát egy olyan intézkedéssorozatnak, amelynek eredményeként munkaadó és munkavállaló között – a keresleti és a kínálati oldal között – jogi szempontból nagyfokú egyenlőtlenség keletkezett. A 3950/1948. Korm. sz. rendelettel lehetővé tették, hogy a szakszervezeti munkaközvetítés igénybevétele nélkül a munkavállalót más munkahelyre helyezték át, vagy munkaviszonyát megszüntessék, egy e célból létesített bizottság döntése alapján. Nem sokkal később e bizottságok szerepét is átvette a vállalatvezetés, mindössze azzal a megszorítással, hogy az elbocsátás tényét – *post festum* – be kellett jelentenie az Állami Munkaerő-gazdálkodási Bizottságnak.²⁶

A rendeletek, utasítások stb. aprólékos ismertetésétől eltekintve megállapíthatjuk: az 1940–1950-es évek fordulóján kialakított munkajogi szabályozás, ide értve az 1951-től életbe lépett Munka Törvénykönyvét is, olyan helyzetet teremtett, amelyben – csekély számú kivételes esettől eltekintve – a vállalatok szabadon, még a felmondás indoklásának kötelmétől²⁷ is mentesen, szüntethették meg a munkavállalók munkaviszonyát. Fordítva, a munkavállaló részéről azonban erre nem hogy szabad lehetőség nem volt, hanem egyenesen büntetőjogi eszközökkel tiltották meg a munkahely elhagyását, ha ezt a munkáltató nem engedélyezte. A jogi szankcionálás alapjául az 1950 elején elfogadott, a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló 1950:4. törvényerejű rendelet szolgált. Ezen alapult – bár a rendelet szövegében még konkrétan nem volt megnevezve – az ún. önkényesen kilépőkkel szembeni büntetőeljárás bevezetése is, egy elvi jelentőségű legfelsőbb bírósági döntés nyomán.²⁸ Ennek értelmében a munkahely munkáltatói hozzájárulás nélküli elhagyása bűncselekménynek minősült, s büntetőeljárás lefolytatását vonta maga után. Tervgazdálkodás elleni büntett címen (amely valamelyest tágabb kört ölelt fel az „önkéntesen kilépettekénél”) először 1950-ben ítélték el munkavállalókat, összesen 1217 főt. Ez 1952-ben 7607-re emelkedett, majd már a következő évben a felére (3769 fő), 1954-ben pedig a huszadra alá (309 fő) süllyedt az elítéltek száma.²⁹

A büntetőjogi és más nem gazdasági, kényszer jellegű eszközök felhasználása gazdasági folyamatok befolyásolására e kor jellegzetes vonása volt.³⁰ (Az 1949–1952. közötti négy évben összesen 897 386 vádlott állt büntetőbírság előtt, ebből 493 012 főt ítélték el. Az 1951-ben elkövetett 125 035 büntetettből 54 382 valamilyen szorosabb értelemben vett „gazdasági büntettnék” számított.³¹

A represszió ilyen széles körű alkalmazása egyrészt a munkaerő-mobilitást serkentő gazdasági, főleg anyagi eszközök (bér, lakásépítés stb.) szűkösségével függött össze, lényegében azokat lett volna hivatott helyettesíteni. Másrészt azonban mélyen gyökerező szemléleti oka is volt, olyan szemléleté, amely az egész dolgozó társadalmat egyetlen központból mozgató, katonásan engedelmeskedő tö-

²⁵ A szovjet munkajog 1929–1940 közötti történetét vázlatosan áttekinti: A. E. Paszternik: A szovjet munkajog fejlődése II. c. cikke. *Gazdaság*, 1948. máj. 15. Az 1945–1956 közötti magyarországi munkajogi szabályozás történetére l.: Dr. Nagy: i. m.

²⁶ 1849/1948. (aug. 12.) G.F. sz. hat. Gazdasági Főtanács Határozatok Tára, 1948. aug. 12.

²⁷ Dr. Nagy: i. m.

²⁸ IV. 20208/1951. sz. Legfelsőbb bírósági ítélet. L.: UMKL–MTH ir. XIX–C–4. 39. d.

²⁹ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. KSH, Bp., 1957. 357

³⁰ Az MDP 1951. februári II. kongresszusának jellemző epizódja volt, hogy a normalizatókat bíráló Friss István felszólalásába Gerő Ernő, időszakunk gazdaságpolitikájának legfőbb irányítója imígyen szólt bele: „Bírság elé kell állítani, aki ezt (ti. a „norma fellazítását” – B. Gy.) csinálja. Nem mehet ez így tovább!” – A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. i. m. 289.

³¹ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. id. kiad. 356–357. – Az 1951-ben gazdasági büntetett elkövetők túlnyomó többségét, 47 296 főt ún. „közellátás elleni büntett” címen marasztalták el.

megként fogta fel. 1950 végén még olyan – végül csak papíron maradt – elképzelés is felmerült, hogy a munkaerő mobilizációját országos, kötelező behívási rendszer útján kell megvalósítani.³²

A munkaerő-gazdálkodás területén a piac jellegű mechanizmusok visszaszorításának egyik legjellegzetesebb gyakorlati lépése a munkaerő-toborzás 1951. februári megindítása volt.³³ A toborzás nem érintette az ipari munkaerőpiac teljes spektrumát, elsősorban az építőipar és a bányászat segéd-munkásait alkalmazták ezen a módon,³⁴ az erre külön minisztériumi, ill. MTH-engedélyt kapott vállalat és a munkavállaló közötti szerződés útján. Ebben az előbbi vállalta a megfelelő bér-, munkafeltételek, szociális juttatások nyújtását, továbbá a 200, ill. 400 Ft toborzási jutalom kifizetését. Utóbbi pedig azt, hogy a szerződés időtartamára (fél, ill. egy évre) a vállalat alkalmazásában marad.

A toborzás tehát formailag gazdasági jellegű szerződés volt a toborzó (a vállalat) és a toborzott (a munkavállaló) között, ténylegesen azonban állami, hatósági jellegű munkaerőszerzés volt az említett ágazatok trösztjei, nagyvállalatai számára. Ez a széles nyilvánosság elé nem tárt rendelkezésekben expressis verbis meg is fogalmazódott: „A toborzás állami feladat. A toborzást az MTH központi irányítása mellett a helyi tanácsok végzik” – olvasható egy 1950. decemberi határozatban.³⁵ A munkaerő-toborzás gyakorlata során pedig még egyértelműbben domborodott ki ez a hatósági jelleg, helyenként erős nyugtalanságot keltve a falvakban, mert az érintettek a munkaerő országos mértékű kényszerfelhasználásától tartottak. Nem volt tehát alaptalan az MTH-nak az az 1951 tavaszán megfogalmazott önbírálata, mely a munkaerő-toborzás „állami” jellegének riasztó hatását húzta alá.³⁶

A piaci mechanizmusok visszaszorítására, a munkaerő központi úton, adminisztratív módszerekkel történő mozgatására irányuló törekvések – más, később tárgyalandó eszközökkel kiegészülve – hozzájárultak a legfontosabbnak tartott feladat, a kiemelt iparágak kivételezett munkaerő-ellátásához. A „spontán” munkaerőmozgás kiküszöbölését azonban megközelítőleg sem sikerült elérni, sőt a szabályozatlan munkaerőmozgás, a fluktuáció korábban ismeretlen méreteket öltött és leginkább éppen az ipart jellemezte. (A kérdésre más összefüggésben visszatérünk). Maga az adminisztratív szabályozás mint irányítási módszer pedig egy sajátos belső expanzivitást rejtett magában, mondhatnánk egyik rendelkezés szülte a másikat. Így például nem csupán az ipari munkahelyek elhagyását tiltották rendeletileg, hanem – a mezőgazdasági nagyüzemek növekvő munkaerőhiánya, valamint az egyre tömegesebb földfelajánlások miatt – a mezőgazdaságét is, holott a mezőgazdaságból az iparba irányuló munkaerőmobilitást alapvető fontosságúnak tartották. (A termelőszövetkezeti tagok például még időleges, alkalmi munkát is csak a vezetőség, illetve az elnök engedélyével vállalhattak. Egy másik, a földmagántulajdonnal rendelkezőkre vonatkozó rendelkezés pedig egyenesen a személyes mozgásszabadságot korlátozva arról intézkedett, hogy csak az változtathatja állandó lakóhelyét, aki valamilyen módon biztosítja földtulajdona megművelését.³⁷ Persze hiba lenne e rendelkezésekből a munkaerőmobilitásra vonatkozóan túlzott következtetéseket levonni, hiszen e rendelkezéseknek csak nehezen lehetett érvényt szerezni, azaz gyakorlati hatásuk nem volt jelentős. Ez egyben az adminisztratív

³² UMKL (OT) ir. XIX–A–16–b. 130. d. „Feljegyzés”, 1950. okt. 29.

³³ 40/1951 (II. 11) M.T. sz. határozat. Magyar Közlöny, 1951. febr. 11.

³⁴ 1951-ben 80 ezer, 1952-ben 40 ezer fő toborzását tervezték. Előbbit különféle okok miatt nem sikerült teljesíteni, utóbbit viszont – többek között a mezőgazdaság munkaerő-megtartó képességének nagyfokú csökkenése miatt – már a 3. negyedév végére teljesítették.

³⁵ 650/33/1950. (dec. 14.) N.T. sz. határozat. Népgazdasági Tanács Határozatok Tára 1950. dec. 14.

³⁶ UMKL MTH ir. XIX–C–4. 13.d. Békés megyei értekezlet jegyzőkönyve, 1951. márc. 2. – A toborzással kapcsolatos különféle riadalmakra, rémhírekre, ill. a helyi tanácsok és a vállalati toborzók túlkapásaira bőséges forrásanyag található az MTH toborzással kapcsolatos iratanyagában. (Különösen 13., 14. és 18. d.)

³⁷ Ezt az 1952-ben bevezetett korlátozást érthetően sokan sérelmezték. „Úgy látom, hogy itt Békéscsabán a dolgozó paraszt szabad költözködési jogát is elveszik” – írta 1953-ban egy panaszos a Földművelésügyi Minisztériumhoz intézett levelében. – Békés megyei Levéltár. Békés megyei Tanács Mezőgazdasági Osztálya ir. XXXII. 2. a.

szabályozás egy másik hasonlóan fontos jellegzetességére világít rá, arra, hogy az eredménytelenség láttán a rendelkezések hatályát gyakran kellett felfüggeszteni, vagy a rendelkezéseket módosítani kellett.³⁸

A foglalkoztatottság színvonalának emelkedése

Ha az államnak a társadalmi élet irányításában, integrálásában játszott döntő szerepe, impulzivitása indokolttá is tette, hogy a munkaerőpiaci változások bemutatását az állami beavatkozás elemzésével kezdjük, ez természetesen nem helyettesítheti maguknak a gazdaságban és a társadalomban ténylegesen lejátszódott folyamatoknak a leírását. A munkaerőpiacon bekövetkezett változások ugyanis természetesen nemcsak az erre irányuló, a központi munkaerő-gazdálkodási politikában kifejezésre jutó szándék következményei voltak, hanem egyszersmind mélyebben zajló gazdasági folyamatok kifejeződései is. (Amelyeket természetesen ugyancsak a politika oldaláról jövő hatások váltottak ki.)

A gazdaság működési mechanizmusában bekövetkezett, a munkaerőpiac helyzetét általában meghatározó, alapvető változás az ún. erőforráskorlátos munkaerőpiaci rendszerre történt átmenet volt.³⁹ Ez azzal járt, hogy a munkaposztok kínálata – mivel nem ütközött többé a tőkekorlátba, szemben az ún. keresletkorlátos rendszerrel – ugrásszerűen megnövekedett. A tőkekorlát eltűnése következtében a gazdaság különféle termelő szervezeteiben – ide értve még a bizonyos mértékig óriáströsztként funkcionáló ágazati minisztériumokat is – kialakult a termelési tényezők, s közöttük előkelő helyen a munkaerő iránti „csillapíthatatlan éhség”.⁴⁰ Ennek következtében gyors ütemben bontakozott ki a rendelkezésre álló munkaerő-tartalékok felszívása, ami végül a teljes foglalkoztatottság kialakulásához vezetett el. Ennek nyomán pedig újrafogalmazódott – különösen az 1945 előtti állapothoz képest – a munkaerőpiac teljes problémarendszere; a „vevők piacát” az „eladók piaca” váltotta fel, és a piacsabályozásban a kereslet helyett a kínálat mértéke vált döntővé, megszűnt a munkanélküliség, viszont krónikus munkaerőhiány, „kapun belüli munkanélküliség” keletkezett és vált tartós jellemvonássá.⁴¹

E változások konkrét történeti meghatározottságai közül elsőül a lakosság gazdasági aktivitásának növekedése tűnik szembe; 1949-ben az aktív keresők az összlakosság 43,1%-át, 1953-ban 45,6%-át, 1956-ban pedig 46,2%-át képezték.⁴² A foglalkoztatottsági színvonal emelkedése az összlakosság 1949–1956 közötti 7,4%-os növekedése mellett következett be, s jelentőségét tovább fokozza, hogy ugyanekkor a munkaképes korú népesség jóval lassabban növekedett, mint a nem munkaképes korú. Az aktív keresők tömegének növekedése azonban nemcsak a munkaképes korúak gazdasági aktivitásának emelkedéséből származott (noha természetesen főszerepet játszott abban⁴³), hanem jelentősen emelkedett a munkaképes korúnál idősebb aktív keresők száma is. Ennek az iparra különösen jellemző

³⁸ A 271/13/1951. N. T. sz. határozat – egykorú szóhasználattal: az „amnesztiarendelet” – például elrendelte, hogy ne alkalmazzák az érvényben levő büntetőrendelkezéseket azokkal szemben (tömegük százazres nagyságrendű volt), akik ipari munkahelyüket aratási munkák végzése céljából hagyták el, feltéve, ha azt követőleg munkahelyükre visszatérnek. – Népgazdasági Tanács Határozatok Tára, 1951. júl. 26.

³⁹ L. erre: Kornai: i. m. 247–249.

⁴⁰ Kornai: i. m. 273.

⁴¹ Kornai: i. m. 279. – „Nem lehet optimalizálni – írja Kornai –: kérjük a teljes foglalkoztatást, de nem kérünk a munkaerőhiányból. Ezek ikertermékek, kapcsolt áruk. Úgy tűnik, hogy szükségképpen együtt jelennek meg.”

⁴² Munkaügyi Adattár 1949–1966. KSH, Bp., 1968. 16. alapján számított adatok.

⁴³ Az ún. munkaerőforrást képező népesség száma 1949–1956 között 4,1%-kal emelkedett, viszont ezen belül az eltartottak (az ún. „eltartottak a munkaerőforrásból”) száma, 17,3%-kal csökkent. uo. – Munkaerőforrást képező népesség: a munkaképes korú népességből kivonva az egyébként ilyen korú tanulókat és szakmunkástanulókat, valamint a munkaképes korú nyugdíjasokat; hozzáadva viszont a munkaképes kornál idősebbek aktív keresőit.

tendenciának e korosztályok (leegyszerűsítve: a nyugdíjas korúak) számának emelkedése volt az oka. A két tendencia változási görbéje azonban nem volt párhuzamos, aminek gazdasági (életszínvonalbeli) és szociálpolitikai okai voltak. Kezdetben, a nyugdíjrendszer kiszélesedésével egyidejűleg, a munkaképes kornál idősebb korúak száma nőtt, az aktív keresők száma viszont abszolút mértékben csökkent, 1951-től viszont utóbbi indult egyre gyorsabb növekedésnek. Ennek egyrészt az életszínvonal visszaesése volt az oka; a családok a reálbércsökkenést a keresők számának növekedésével kísérelték meg ellensúlyozni. Másrészt pedig az, hogy nőtt azoknak a korábban inaktív munkavállalóknak a száma, akiknek a nyugdíjhoz szükséges minimális szolgálati idő eléréséhez a nyugdíjkorhatáron túl is munkát kellett vállalniuk.

A gazdasági aktivitás növekedésének legfontosabb demográfiai jellemzője a nők foglalkoztatottságának páratlanul gyors ütemű növekedése volt: a női aktív keresők száma csupán 1949–1952 között több mint 200 ezerrel, 1,17 millióról 1,4 millióra emelkedett, 1956-ig pedig összesen közel 30%-kal gyarapodott.⁴⁴ Megjegyezzük, hogy egyidejűleg a férfi aktív keresők száma is növekedett, s az 1950-es évtized közepére erőteljesen megközelítette a foglalkoztatási plafont.⁴⁵

A felnőtt nők fokozott munkavállalását már az első öt éves terv legkorábbi változatai erőteljesen szorgalmazták, s 1953-ig a munkaerő-gazdálkodási politika egyik fő törekvése ez is maradt.⁴⁶ A tervek szerint a nőket úgyszólván minden szakmában alkalmazni kívánták; szakképzésük ennek megfelelően indult meg, kezdetben mégis döntően az ipar igényeinek alárendelten. Egyidejűleg mint helyettesítő munkaerőt kívánták alkalmazni őket azokon a munkaterületeken, ahonnan tömegesen távozott el a férfi munkaerő, például a mezőgazdaságban.⁴⁷ Ha nem is az említett tervben javasolt fantasztikus mértékben (eszerint az évtized derekára a mezőgazdaság szocialista szektorában a férfi-nő arány 50–50%-ra kellett volna változzon), de 1956-ig a nők aránya jelentősen emelkedett a mezőgazdasági foglalkoztatottak körében.⁴⁸

A női munkavállalók száma legtömegesebben az iparban (építőiparral együtt) emelkedett, a vizsgált nyolc esztendőben kerekén 200 ezer fővel (370 ezerre), ami megfelelt a gazdaság ágazati fejlődési sajátosságainak. Ilyen gyors növekedés természetesen csak a munkaképes korú, eladdig inaktív népesség munkavállalásának hirtelen növekedésével volt lehetséges. Erről tanúskodnak a munkaközvetítési statisztikák is: például az 1950 májusában közvetítésre jelentkeztek 37,3%-a korábban munkaviszonyban nem álló felnőtt nő volt.⁴⁹ A nők aránya az elsősorban betanított munkásokat igénylő könnyűiparban és az élelmiszeriparban volt nagyobb az átlagosnál.⁵⁰

A könnyűiparban foglalkoztatott betanított nőmunkások számának gyors növekedése bizonyos felszíni párhuzamosságok ellenére sem volt analóg a nyugat-európai ipari forradalom korának hasonló jelenségével. Elsősorban azért, mert a könnyűipar – és az ott dolgozó gépmunkás(nők) – nemzetgazdasági szerepe nem volt azonos, hiszen a szocialista iparosítás során a nehézipar mögött csak kifejezetten másodrendű szerepet játszott. A nőmunkások bérszintje nemcsak alacsony volt – ez ösztönözhetette foglalkoztatásukat –, hanem el is maradt a férfiaké mögött (1953-ban 30%-kal⁵¹). Az alacsony reálbér azonban mégsem azonosítható azzal a helyzettel, amit J. F. Bergier találóan „az ipari forradalom nagy

⁴⁴ Munkügyi Adattár. i. m. 14.

⁴⁵ Munkügyi Adattár i. m. 12.

⁴⁶ UMKL OT ir. XIX–A–16–b. 150. d. Előterjesztés a nők foglalkoztatásáról, 1951 március.

⁴⁷ MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archívuma (PIA) 276 f. 93/122. 1953. januári „Javaslat”.

⁴⁸ Munkügyi Adattár i. m. 12. és 14.

⁴⁹ MSZMP KB PIA. 276 f. 94/154. 1950. májusi „kiegészítő jelentés” a munkaközvetítésről. – A közvetítésre várók 12%-a volt olyan, aki fiatal kora miatt nem dolgozott korábban, míg 50,6% már korábban is foglalkoztatott volt.

⁵⁰ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. KSH, Bp., 1957. 34.

⁵¹ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához i. m. 34.

morális szegényének”⁵² nevezett, hiszen a nőket nem a férfiak helyett, hanem azok magasabb szintű foglalkoztatása mellett alkalmazták tömegesen a könnyűiparban.

1949–1956 között a gazdasági aktivitás növekedésének mértéke eltérő volt mind az egyes gazdasági ágakat, mind a két vizsgált időszakot (az 1949–1953 és az 1953–1956 közöttit) tekintve.

A foglalkoztatottak száma és aránya összevont gazdasági áganként 1949–1956 között⁵³

	1949		1953		1956	
	szám (1000 fő)	%	szám (1000 fő)	%	szám (1000 fő)	%
Ipar és építőipar	820,7	20,7	1233,8	28,4	1333,9	29,2
Mezőgazdaság	2190,9	55,2	1934,0	44,5	1990,1	43,6
Egyéb	958,0	24,1	1181,2	27,1	1239,0	27,2
Együtt	3969,6	100,0	4349,0	100,0	4563,0	100,0

A foglalkoztatottak számának közel 600 ezres növekedése és a szerkezeti változások egyaránt egy ekkor kezdődött, hosszabb távú trend részét képezték, és alapvetően a modernizáció irányába tett lépésnek tekinthetők. A modernizáció szempontjából jelentős strukturális változások nem feltétlenül jelentenek egyet az egyes rész-munkaerőpiacok bővülésével. Már csak azért sem, mert a mennyiségi növekedés nem mindig járt tényleges modernizációval. (Így ítéltető meg például az építőipari segéd-munkásság 1949–1952 között lezajlott példátlanul gyors ütemű növekedése). Az említett szempontból jelentősnek bizonyulhatott ellenben egyes rész-munkaerőpiacok, foglalkozások megszűnése is. Mindenekelőtt ilyen változásként fogható fel a sajátos proletárréteg, a házicselédék munkaerőpiacának gyors összezsugorodása, megszűnése az 1940–1950-es évek fordulóján. Az 1949. évi népszámlálás során még közel 90 ezer ún. „háztartások körében foglalkoztatott”-at írtak össze, akiknek túlnyomó része a házicselédesség soraiba tartozó, falusi-paraszti társadalmi háttérrel rendelkező fiatal hajadon volt. (Az említett statisztikai csoport 99%-a volt nő, 100 keresőre mindössze 15 eltartott jutott, míg az országos átlag 100:109-hez volt, s több mint 6/10-ük apja mezőgazdasági foglalkozású volt.)⁵⁴ További sorsukról, alkalmazásuk megszűnésének folyamatáról nem állnak rendelkezésre ilyen részletes statisztikai felvételek. Szórványos adatok szerint bizonyos mértékű cseléd-foglalkoztatás az 1950-es évek elején is tapasztalható Budapesten,⁵⁵ de az alkalmazók rétegének gyors lesüllyedése, továbbá a cseléd-tartás egyértelműen negatív ideológiai-politikai megítélése következtében a kapitalizmus kori cseléd-tartás továbbéléséről nem beszélhetünk. (A másodikként említett ok fontosságára enged következtetni, hogy amikor 1954 táján a fiatal nemzedékek foglalkoztatásával kapcsolatban komoly nehézségek támadtak, egy illetékes éppen a „túlzott óvatosságot” marasztalta el, amely miatt fiatal „lányokat nemigen közvetítenek ki háztartási alkalmazottaknak”.⁵⁶)

⁵² J.-F. Bergier: *The Industrial Bourgeoisie and the Rise of the Working Class 1700–1914*. In: *The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution*. Editor: Carlo M. Cipolla. Collins/Fontana Books. é.n. 431.

⁵³ Munkaügyi Adattár i. m. 16. alapján számítva. (Január 1-i adatok.)

⁵⁴ 1949. évi népszámlálás 7. kötet. KSH. Budapest, 1950. 3. és 32–33.

⁵⁵ UMKL MTH ir. XIX-C-4 26. d. (Ganz Kapcsoló és Készülékek Gyára levele, 1951. márc.) (A gyár azt tudatta az MTH-val, hogy egy ipari tanuló lányt „elcsábítottak” háztartási alkalmazottnak.)

⁵⁶ UMKL OT ir. XIX-a-16-b. 620.d. Az OT Munkaügyi Osztályának előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz, 1954. aug. 18.

A népesség gazdasági aktivitásában bekövetkezett korszakváltás egyik legfontosabb velejárója a munkanélküliség megszűnése volt. Ez alapvetően a gazdaság egészének, s ezen belül a munkaerőpiac működésének – korábban említett – átalakulásával, keresletkorlátos jellegének megszűnésével függött össze. A munkanélküliség száma az 1949. évi népszámlálás szerint 125 941 fő volt.⁵⁷ Ez az adat, bár igen tekintélyes számú munkanélkülről informál, nem tükrözi hűen a magyar gazdaság egészének korabeli foglalkoztatási gondjait. E gondok ugyanis legalább annyira az agrárnépesség alulfoglalkoztatásából következtek, mint az ipari munkaerőpiac összeszűküléséből. A népszámlálás során viszont csupán 4900 mezőgazdasági munkanélkülit írtak össze,⁵⁸ egyrészt azért, mert a 3 hónapnál rövidebb ideje munka nélkül levő mezőgazdasági munkásokat nem tekintették munkanélkülinek,⁵⁹ másrészt azért, mert a mezőgazdasági népesség alulfoglalkoztatottsága jórészt nem nyílt munkanélküliségben öltött testet, hanem a munkaerő részleges kihasználtságában, ill. kihasználatlanságában. Abban, hogy ez a széles réteg nem vált a közületi, a vállalati szektor munkaerőpiacán a munkaerő-kínálat részévé, tehát – egyelőre – nem keresett állandó munkahelyet, nemcsak a mezőgazdasági kis- és törpeüzem megkötő erejének volt szerepe. Legalább annyira következménye volt annak is, hogy az 1940-es évek végéig a gazdaság egyetlen szektorában sem nőtt, hanem csökkent a munkaerő-kereslet. (1945 után az ipar-forgalmi foglalkoztatottak egy része vissza is tért a mezőgazdaságba). A nagyfokú agrártúlnépesedés, az 1947 táján mintegy félmillióra becsülhető mezőgazdasági munkaerő-felesleg⁶⁰ gazdasági és társadalmi jelentősége túlmutatott az agrárkérdés keretein; az alulfoglalkoztatottság enyhítése megszüntetése csak az egész gazdaság foglalkoztatottsági nivójának emelése útján volt lehetséges. Ez jutott kifejezésre abban a nagy intenzitással jelentkező igényben, amely elsősorban a nagyobb és mobilabb népességű agrártelepüléseken a kormány által szervezett közmunka-akciók iránt megnyilvánult.⁶¹ A közmunkára jelentkezettek egyes időszakokban rendkívül magas (1949 áprilisában például 412 ezer⁶²) száma nem azonosítható a munkanélküliekével, mert sokan, akik nehéz szociális körülmények miatt így kívánták jövedelmüket kiegészíteni, e munkavállalást maguk is időlegesnek tekintették, és (még) nem váltak a vállalati és közületi szektor munkaerőpiacán a munkaerő-kínálat részévé. Ennek ellenére ez a különösen a mezőgazdasági megyékre (pl. a Tiszántúlra) jellemző foglalkoztatás iránti igény világosan jelzi a foglalkoztatási probléma súlyosságát az 1940-es évek végi magyar társadalomban.

Az 1940-es évek végi munkanélküliség és alulfoglalkoztatottság kialakulásához, elmélyüléséhez az említettekén kívül egyéb okok is hozzájárultak. A munkanélküliség 1946-tól, majd főleg 1947-től tapasztalható rohamos növekedése és a rendkívül nagy tömegű hadifogoly⁶³ több nagy hullámban

⁵⁷ 1949. évi népszámlálás 7/a. köt. Munkanélküliek adatai. KSH Bp., 1950. 28.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ A népszámlálás során a munkanélküliség fogalmi elhatárolásakor volt bizonyos következetlenség. Elsősorban az, hogy a magukat munka nélkül levőknek valló kisiparosokat munkanélkülinek tekintették, míg pl. a kiskereskedőket „vagyunkból élőknek”. Az újabb közgazdasági irodalom álláspontját elfogadva, e kisiparosokat nem tekinthetjük munkanélkülinek, mivel bár dolgozók voltak, de nem voltak foglalkoztatottak, s nem képezték a munkaerő-kínálat részét. Munkanélkülinek pedig éppen a lakosság ama részét tekinthetjük, amely a munkaerő-kínálat részét képezte, azaz hajlandó volt a vállalati, vagy közületi szektorban bér munkát vállalni, de nem kapott munkát. (Kornai: i. m. 249.) – Az alábbiakban azonban, mivel a kisiparosok és a munkások szétválasztása a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehetséges, azokkal a számokkal operálunk, amelyet a népszámlálási statisztika megadott.

⁶⁰ Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Bp., 1971. 154.

⁶¹ UMKL OT ir. XIX-A-16-a a 223 d. Feljegyzés Vajda elnök részére, 1949. jan. 17.

⁶² Baksay: i. m. 97. (táblázat) – A szerző a közmunkára jelentkezettek egészét munkanélkülinek tekinti. Felfogásunk elétő (l.: 60. sz. jegyzetet). – Nem vitatva a közmunkára jelentkezettek rendkívül nehéz, sokszor a tényleges munkanélküliekénél rosszabb életkörülményeit, mégsem tekinthetjük munkanélkülinek azt, aki nem volt kész tartós foglalkozást vállalni. Utóbbiak és a közmunkára jelentkezettek számát ugyan nem lehet szétválasztani, de a kettő nyilvánvalóan nem fedte egymást.

⁶³ Korom Mihály: A magyar népi demokrácia első éve 1944–1948. Valóság, 1984/3. 3.

történt hazatérése között is közvetlen összefüggés volt. A volt hadifoglyoknak – amennyiben egészségi állapotuk lehetővé tette – úgyszólván a hazatérés másnapján munkát kellett keresniük, hiszen a kapott minimális összegű segély nem tett lehetővé huzamos otthontartózkodást.⁶⁴ A háborút követő kényszerű lakosságcsere és más, tömeges népességmozgások nyomán Magyarországra került népesség szintén jelentősen növelte a munkaerő-kínálatot. Egyrészt mert tömegük meghaladta az egyidejűleg az országból eltávozókét (kitelepítettek, áttelepülők stb.), másrészt mert a társadalmi munkamegosztásban nem állhattak azonnal, zökkenőmentesen az eltávozottak helyére.

A gazdaság béketermelésre történt átállása, illetve más gazdasági okok (anyag- és energiaellátás problémái stb.) miatt az állami szektorban végrehajtott ún. racionalizálások (lényegében létszámcsökkentések) már elsősorban és közvetlenül az ipari munkanélküliséget növelték. Az extenzív iparosítási program megkezdése a munkanélküliség fokozatos felszívásának megindulásával egyidőben maga is munkanélküliséget eredményezett. Az OT adatai szerint 1949 decemberében a munkanélküliek 45%-a elbocsátás miatt veszítette el munkahelyét,⁶⁵ ami viszont elsősorban a munkaerő iparágak közötti tömeges átcsoportosításának volt a következménye, mert a megszüntetett munkahely helyébe felajánlott újat az érintettek egy része nem fogadta el, hanem a korábbihoz hasonló munkát keresett (gyakran sikertelenül).

Az 1949. évi népszámlálás során összeírt 126 ezer munkanélküli 2/3-a (82 858 fő) tekinthető ipari munkanélkülinek.⁶⁶ A munkanélküliség által legjobban sújtott szakmák ekkor azok voltak, amelyekben a kisiparosság száma magas volt, tehát ez a munkanélküliség már nem annyira a gyáripart, mint inkább az anyag- és energiaellátási, értékesítési stb. nehézségekkel küzdő kisipart jellemezte. (A magukat munka nélkül levőnek valló kisiparosokat a népszámlálás alkalmával mint munkanélküli szakmunkásokat írták össze). A 15,5 ezer főnyi nem mezőgazdasági napszámos munkanélküli magas száma pedig egy másik szegmentumban, a szakképzetlenek körében tapasztalható – egyebek mellett a B-listázásokra is visszavezethető⁶⁷ – túlkínálatot jelzi. A munkanélküliek iparágankénti megoszlása tekintetében az építőipar 21,5 ezer, a ruházati ipar 12 ezer, a vas- és fém- és gépipar 11,5 ezer és a bőripar 10 ezer munkanélkülivel vezették a listát, ugyanakkor a bányászatban mindössze 400 és a kohászatban is csak 900 munkanélkülit írtak össze.

Az ipari munkaerőpiac bővülése

Az ipari munkaerőpiac bővülése mind az egyes szektorok, mind az iparágak, mind pedig az egyes szakmák szerint nagyon egyenetlenül ment végbe. Az eltérések elsősorban az iparosítási politika jellegzetességeire vezethetők vissza.

A gazdasági szektorok közül a szocialista szektor (állami és szövetkezeti ipar) foglalkoztatottai létszáma és ezen belül a fizikai dolgozók (munkások) száma emelkedett gyorsan, a bevezetődően említett átlagos növekedési ütemnél jóval nagyobb mértékben. A gyakorlatilag 1949-től kiépülő szövetkezeti szektorban foglalkoztatottak száma 1956-ra már elérte az állami iparban dolgozók nyolcadát, 120 ezer főt.⁶⁸ Ebben a merőben új munkaerőpiaci szegmentumban túlnyomó részben a volt kisiparosok, ritkábban korábbi alkalmazottaik (munkásaik) találtak foglalkoztatást, túlnyomó részben a könnyűiparban (textiliparban, bőr- és szőrmeiparban, főleg pedig a kézmű- és háziiparban). Mivel az ipari szövetkezetek megszervezése – a mezőgazdaságiakhoz hasonlóan – gyakorta a kisiparosságra gyakorolt hatósági nyomás útján történt, ezért az ipari szövetkezetek dolgozóinak száma különösen 1953-ig

⁶⁴1948 tavaszán Makón, a hazatérő hadifoglyok 20 Ft segélyt kaptak. – MSZMP KB PIA. 274. f. 15/66. 1948. máj. 7-i polgármesteri jel.

⁶⁵UMKL OT ir. XIX-A-16-b 130. d. 1950. jan. 18-i jelentés a munkanélküliekről.

⁶⁶1949. évi népszámlálás 7/a. köt. i. m. 20–28. alapján számított adat, amely az „egyéb fizikai dolgozó” és a „szellemi foglalkozású” statisztikai csoportok kivételével az ún. „kiemelt foglalkozású” dolgozókat, továbbá ezeken kívül az ipar valamennyi többi munkanélkülijét tartalmazza.

⁶⁷1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. KSH, Bp., 1950. 35.

⁶⁸Munkaügyi Adattár i. m. 130.

emelkedett gyorsan, azaz addig, amíg e nyomás a legerősebb volt; 1953 után a növekedés lelassult, bár ekkor sem állt meg.⁶⁹

Noha az ütemet tekintve az állami ipar létszámnövekedése elmaradt a lényegében nulláról induló szövetkezeti iparé mögött, az ipari munkaerőpiac bővülésének mégis ez volt a legfontosabb mozzanata, hiszen az iparosítási program megvalósítását a gazdaságpolitika döntően az állami szektor fejlesztésére alapozta, s így – a nagyfokú extenzivitással összefüggésben – a létszámnövekedés is szükségképpen itt volt a legtömegesebb.

Az állami ipar és építőipar munkáslétszámának alakulása 1949–1956⁷⁰

	1949	%	1953	%	1956	%
1. Bányászat	61 461	100	93 462	152,1	106 754	173,7
2. Villamosenergia-ipar	11 595	100	15 842	136,6	20 764	179,1
3. Kohászat	35 650	100	58 984	165,2	61 723	173,1
4. Gépipar	109 036	100	219 346	201,2	211 748	194,2
a) gépek és gépi berend. gyárt.	23 441	100	56 390	240,6	51 150	218,2
b) fémtermékipar	16 140	100	47 771	296,0	35 857	222,2
5. Építőanyagipar	27 999	100	56 513	201,8	54 509	194,7
6. Vegyipar	17 657	100	27 160	153,8	32 922	186,4
1–6. Nehézipar	263 398	100	471 217	178,9	488 420	185,4
7. Könnyűipar	104 520	100	153 632	147,0	175 015	167,4
a) textilipar	67 310	100	79 652	118,3	85 416	126,9
8. Élelmiszeripar	45 694	100	69 751	152,6	78 293	171,3
1–8. Állami ipar	413 612	100	694 600	167,9	741 728	179,3
9. Építőipar	61 000	100	202 000	331,1	147 000	241,0
1–9. Állami ipar és építőipar	474 612	100	896 600	188,9	888 728	187,3

Az állami ipar munkaerőpiacának a táblázatból látható szerkezeti sajátosságai meglehetősen pontosan tükrözik az iparosítás egészének strukturális jellegzetességeit: új munkahelyek elsősorban azokban az iparágakban létesültek, amelyeket a gazdaságpolitika legerőteljesebben kívánt fejleszteni. Az építőipar munkaerőpiacának 1949–1953 közötti példátlanul gyors bővülése például teljesen megfelelt az iparosítást hatalmas arányú építő tevékenységgel összekapcsoló, s azt döntően élőmunka bevonására alapozó fejlesztési elképzeléseknek és gyakorlatnak. Ennek nyomán az 1950-es évek elejére – ha csupán egy rövid, átmeneti időszakra is – tömegesen újratermelődött a dualizmus kor jellegzetes munkástípusa, a földmunkásság, ami a társadalmi-gazdasági korszerűsödés ellentmondásosságára vet fényt: a „vas, az acél és a gépek országának” építésében a főszerepek egyikét az ásó, lapát és csákány, ill. az erős rurális kötöttségekkel rendelkező építőipari segédmunkásság játszották. E fejlődési tendencia kialakulásában konkrét történeti meghatározottságok, mindenekelőtt az 1940-es évek végén munka nélkül levő építőipari (segéd)munkásoknak és agrárproletároknak, valamint a parasztság alsó, alulfoglalkoztatott rétegeinek erős foglalkoztatás iránti igénye is szerepet játszottak – ha alapvető oknak nem is tekinthetők, hiszen az iparosítás korabeli modelljének kialakítását ennél jóval elvontabb – s a közép-kelet-európai régió egészére jellemző – meggondolások döntötték el.

Az egyes iparágak munkáslétszámának a táblázatban feltüntetett százalékos gyarapodása nem fejezi ki pontosan a különböző ipari rész-munkaerőpiacok korabeli állapotát. Bizonyos területeken ugyanis a tényleges forgalom (a kereslet is és a kínálat is) sokkal nagyobb mértékű volt, mint amire a táblázat négy, ill. hét esztendőre vonatkozó metszetei alapján következtetni lehet, az idő-

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Munkaügyi Adattár. i. m. 138. 179. és Statisztikai Évkönyv 1957. KSH, Bp., 1959. 66. alapján.

közben történt ki- és belépések nagy intenzitása miatt. A bányászat 1953-ra elért munkáslétszám-emelkedése mögött például különösen élénk munkaerőpiaci forgalom – egyszersmind egy nagyon instabil piac – húzódott meg, hiszen például 1953-ban 77,5 ezer főt vettek fel, ugyanakkor 66,0 ezret töröltek az állományi létszámból, a következő évben pedig az MTH csak a szénbányászatban 80 ezer felvételt, s lényegében azonos számú kilépést regisztrált.⁷¹ (A fluktuáció jelenségére más összefüggésben még visszatérünk.)

Míg az 1949–1956 közötti időszakban a szocialista szektor munkaerőpiaca gyors ütemben bővült, a magánszektoré (amely 1949-től a kisiparral volt egyenlő) drámai módon visszaesett, s néhány esztendő leforgása alatt jelentéktelenné zsugorodott. A magánkisipar (építőiparral és szolgáltatóiparral) alkalmazottainak száma az 1948. dec. 31-i 187 732-ről 1951. jan. 25-ig, tehát két év alatt 29 396-ra zuhant, s 1954. márc. 1-én került a mélypontra, mindössze 4857 alkalmazottal.⁷² Az 1955. dec. 31-i állapotokat rögzítő statisztikai felvétel szerint Magyarországon egy magánkisiparos volt, aki háromnál több alkalmazottat foglalkoztatott, de a három alkalmazottal dolgozók száma is csak 13, a kettővel dolgozóké pedig 152 volt.⁷³ A 180 ezres csökkenés döntően a könnyű- és szolgáltatóipar szakmunkás-munkaerőpiacát érintette.

Ismeretes, hogy a tőkés gazdasági fejlődés időszakában az ipar egészén belül fokozatosan csökkent a kisipar – egyébként végig jelentős – részaránya. Az 1949-től bekövetkezett fordulat azonban nem tekinthető e tartós fejlődési trend egyenes folytatásának, mert kiváltó okai alapvetően más természetűek voltak. A kisipar háttérbe szorulása ugyanis most már nem egyszerűen a modernebb gyáripari szektor konkurrenciájának lett a következménye – ez esetben ilyen arányokat nem is öltött volna –, hanem a közvetlen állami beavatkozásnak. Ez két úton történt. Egyrészt – a gazdasági kulcspozíciók birtokában – a kisipar termelési feltételeit (az anyag- és energiaellátástól az árrendszeren át az értékesítésig) olyannyira megnehezítették, hogy e szektor az egyszerű újratermelésre is képtelenné vált. Másrészt pedig direkt adminisztratív intézkedésekkel, a működési engedélyek tömeges bevonásával, amelyeknek bevallott célja volt az itt lekötött munkaerő mobilizációja, áttérítése az ún. nagyiparra.⁷⁴ E politikai gyakorlat kezdete 1949-re datálható. Míg 1948 januárjában Vas Zoltán (akkor a Népgazdasági Tanács főtitikára) még úgy foglalt állást, hogy a „kisipar a hároméves tervvel együtt fog virágozni az ország javára és hasznára”,⁷⁵ addig másfél évvel később (már az OT elnökeként) éppen ő volt az egyik irányítója az iparengedélyek tömeges bevonásának és a kisiparosokkal szembeni – imént említett – „erélyes intézkedéseknek”.⁷⁶

A kisipari munkásokéval párhuzamosan rohamosan csökkent maguknak a kisiparosoknak a száma is: 1948. dec. 31. és 1953. febr. 1. között 180 ezerről 46 ezerre.⁷⁷ A kisiparosság nagyobb részét hagyományos, kézműves jellegű iparüzést folytató, részben falusi gyökérzetű (1949-ben az ipari önállók közel 30%-a rendelkezett földtulajdonnal) kisiparosok képezték, egy kisebb részüket pedig vállalkozó típusú kistőkések alkották. Az említett drasztikus korlátozás gazdaságilag egyik típus esetében sem volt indokolt, a magyar gazdaság „túltársadalmazási”⁷⁸ folyamatának képezte részét. Emellett számottevő munkaerőpiaci, ill. társadalmi konfliktust is teremtett, mert a kisiparosok egy része olyan munkát volt kénytelen vállalni, amelyben szaktudását egyáltalán nem kamatoztathatta.

⁷¹A munka termelékenysége a magyar iparban 1949–1957. KSH, Bp., 1958. Statisztikai Időszaki Közlemények 17/1958. 60–61. és UMKL MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések 2–33. 13. d. „Jelentés a szénbányászat munkaerő kérdéseiről” 1955. máj. 12.

⁷²Statisztikai Évkönyv 1949–1955. KSH, Bp., 1957. 129. – Ipari tanulók adatai nélkül.

⁷³Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 131.

⁷⁴UMKL OT ir. XIX-A-16-a 150 d. 1949. júl. 25-i feljegyzés.

⁷⁵Gazdaság 1948. jan. 15.

⁷⁶UMKL OT ir. XIX-A-16-a 150 d. 1949. júl. 25-i feljegyzés.

⁷⁷Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 128.

⁷⁸Vö.: *Bogár László: A fejlődés ára*. Bp., 1983.

Az ipari munkaerőpiac állapota, a kereslet és a kínálat konkrét kapcsolata jelentős mértékben függött egyrészt a munkaerő szakképzettségének színvonalától és szerkezetétől, másrészt pedig a kereslet struktúrájától és intenzitásától. A munkásság képzettségét az 1940-es évek végén a szakmunkásság viszonylag magas aránya jellemezte: az ipar fizikai dolgozóinak (tanulók nélkül) 54,2%-a volt szakmunkás, míg a betanított munkások aránya 20,1%, az ún. egyéb fizikai dolgozóké 25,6%.⁷⁹ (Utóbbiak túlnyomó része segédmunkás volt, továbbá altiszt, kifutó stb.) A szakképzettek közel három és félszázszázres tömegének azonban olyan volt a szakmai összetétele, hogy az csak igen korlátozottan elégítette ki a nagyratörő, s egyre egyoldalúbban súlypontoszó iparfejlesztési igényeket. A szakképzett munkások között ugyanis – a magyar iparfejlődés történeti örökségeként – igen magas volt a kisiparban foglalkoztatottak aránya. E munkáscsoport súlyát növelte, hogy a vele társadalmilag ugyan nem azonos – kistulajdonos – kisiparosság, amely éppen ekkortól jelenik meg tömegesen az ipar munkaerőpiacán, szakképzettsége azonos jellegű volt a kisipari munkásokéval (a „segédekével”). 1949-ben a szénbányászat kivételével (ahol 28 ezer szakmunkás dolgozott, viszont önálló kisiparos egy sem működött) a szakmunkások legtömegesebben olyan ágazatokban dolgoztak, amelyekben magas volt a kisiparosság száma is. A szabó- és varróiparban, továbbá a lábbelikészítés és -javítás területén kb. azonos számú szakmunkás, illetve kisiparos dolgozott, de az építőiparban is 37 ezer szakmunkás mellett 20 ezer önálló (kisiparos) tevékenykedett.⁸⁰

A szabó-, cipész-, kőműves- stb. mestereknek és segédeknek a szakképzett munkaerőn belüli magas aránya az ipari munkaerő-állomány képzettségi struktúrájának és a képzettség jellegének meg lehetőségszerűtlenségéről árulkodik. E korszerűtlenség nem magában a kisipar létében rejtett – mint egykorúlag felfogták –, hiszen egyes területeken éppen ez biztosíthatott az ipar számára kellő gazdasági rugalmasságot, hanem tevékenységének hagyományos kézműves jellegében és bizonyos mértékig működési területeinek korszerűtlenségében (a gyáripari termelés által még ki nem szorított ruházati stb. ipar nagy súlya egyfelől, a szolgáltató szektor fejletlensége másfelől). Ezen túl – s a szakképzés egész rendszerének radikális átalakításában ez vált döntő jelentőségűvé – az iparosítás adott módja az 1940-es évek végén olyan egyoldalú mennyiségi és szerkezeti (a szakma szerinti megoszlással kapcsolatos) igényeket támasztott a szakképzett munkaerővel szemben, amelynek egy jóval fejlettebb foglalkozási struktúra esetében sem lehetett volna elegendő tenni.

Az ipar szakképzett munkaerővel való ellátásának kérdése kiemelkedő helyet foglalt el az első öt éves tervvel kapcsolatos, 1948–1951 között számos alkalommal módosított iparfejlesztési javaslatokban.⁸¹ Ezek egyébként már másként, jóval alacsonyabbra értékelték az ipar munkaerő-állományának adott képzettségi színvonalát, mint az 1948 júniusában, az MDP programnyilatkozatában megfogalmazott javaslatok, amelyek – mint említettük – az ipar fejlesztését éppen a munkaerő magasra értékelt képzettségére kívánták alapozni. A szocialista iparosítás adott modellje által igényelt szakmunkásság biztosítása természetesen igen nehéz feladat volt, hiszen a gazdaság rendelkezésére álló munkaerő-állomány képzettségének színvonala, összetétele csak lassan változtatható meg. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket az MDP vezetése látta ugyan, ám lebecsülte, s olyan megoldásokkal vélte áthidalhatónak, amelyek árát az ipari munkaerő-állomány képzettségi színvonalának csökkenésével kellett megfizetni.⁸²

Az iparfejlesztés szerkezeti sajátosságaiából következően időszakunkban a szakképzett munkaerő iránt szelektíven, egyes területeken nőtt meg az igény, míg másutt stagnált, vagy egyenesen visszaesett a kereslet (pl. a nyomdaiparban). A nehézipar (főleg a kohászat és a gépgyártás), továbbá a bányászat és az építőipar rövid időn belül ugrásszerűen megnövekedett szakmunkásigényét a megfelelő korosztályok iskolai képzésével nem lehetett kielégíteni, annak ellenére sem, hogy a szakmun-

⁷⁹ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 50–51. – A szakmunkások számát két statisztikai csoport adatainak összegzésével nyertük: a tulajdonképpeni szakmunkások 317 ezer fős tömegét és a csoportvezetők 13 ezres csoportját összegeztük.

⁸⁰ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 141–150.

⁸¹ *Rákosi Mátyás*: Népi demokráciánk új feladatai. Beszámoló az MDP Központi Vezetőségének ülésén, 1948. november 27-én. In: *Építjük a nép országát*. i. m. 290.

⁸² A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Bp., 1956. 223–227.

kástanuló-képzésben már 1949-ben nagyszabású reform vette kezdetét. Ezért a munkaerő-gazdálkodási politika a felnőtt, már munkaviszonyban álló dolgozók tömeges tanfolyami átképzése segítségével óhajtotta az ilyen jellegű keresletet kielégíteni.

1949-től a korábban sem teljesen ismeretlen átképzési rendszer a munkaerő-mobilitás, különösen pedig a vállalaton belüli munkaerő-mobilitás egyik fő csatornájává vált. Ugyanakkor ez a szakképzésben a teljesen egyoldalú, mennyiségi szemlélet eluralkodásához vezetett azért, hogy az 1950–1953 közötti időszakban a szakmunkásvizgát tettek körében túlnyomó többségbe kerültek a mindössze néhány hónapos és általában sem a tárgyi, sem a személyi feltételeket illetően nem megfelelő színvonalú átképzős tanfolyamot végzett dolgozók.⁸³ 1950-ben például 79 ezren tettek szakmunkásvizgát, ebből kerekén 50 ezer volt a felnőtt dolgozók száma, s mindössze 29 ezer a tanulóké, akik az ezt követő két esztendőben is kisebbségben maradtak a szakmunkás-bizonyítványt kapottak körén belül.⁸⁴

Az átképzés különösen az újonnan megszervezett vállalatoknál volt gyakori, mert a szakemberhiány itt volt a legnagyobb, ezért ezzel kapcsolatban külön rendeletek is születtek.⁸⁵ Főleg az új vállalatok építkezéseinek dolgozó szakképzetlen munkásokat képezték át a vállalat profiljának megfelelő szakmára; emellett pedig maguk az építőipari vállalatok is tömegesen képezték át segédmunkásaikat szakmunkássá. A tanfolyami úton kiképzett szakmunkások 1950-re tervezett szakmai megoszlása ennek megfelelően alakult; 36–36%-uk a „vasipar” és az építőipar, további 11%-uk pedig a bányászat szakmunkási igényét volt hivatott kielégíteni.⁸⁶

Noha e tanfolyamok szakmailag gyakorta nem adtak többet egyszerű betanításnál, az érintett, jórészt paraszti eredetű segédmunkásság körében élénk érdeklődés mutatkozott a szakképzettség megszerzésének e módja iránt, hiszen ilyen úton erősíthették munkaerőpiaci pozícióikat, ami egyúttal társadalmi mobilitásuk útját is egyengethette.⁸⁷ Ugyanakkor a rövid tanfolyamokon, vagy például az ún. technikai minimum vizsgákon stb. szakmunkás bizonyítványt szerettek rendkívül magas száma és aránya (az első öt éves terv időszakában, 1950–1954 között 161 252 felnőtt dolgozó tett szakmunkásvizgát, míg tanuló csak 112 909) gazdasági szempontból kétes értékűnek bizonyult. A szakmunkásság gyors számszerű növekedésének árát ugyanis a szakképzettséggel szemben támasztott követelmények leszállításával kellett megfizetni.

Az ipar szakképzett munkaerővel való ellátásának távlata szempontjából a csak rövid időszakban kiemelkedő jelentőségű átképzési rendszernél fontosabb volt a szakmunkásképzés helyzetének alakulása. A szakmunkástanuló-képzés 1949-ben még törvényalkotással (1949. évi IV. törvény) is nyomatékosított reformja 1948-ban vette kezdetét.⁸⁸ E reform célja a szakmunkástanuló-képzés egész rendszerének hosszabb távra érvényes átalakítása volt, mégpedig oly módon, hogy egyidejűleg – és elsősorban – az első öt éves terv ilyen jellegű igényeit elégítse ki. E kettős célkitűzés párhuzamos teljesítése egyáltalán nem volt könnyű feladat. A feszített ütemű iparosítás szakmunkási igényének tömegessége és a minél magasabb szintű képzési rendszer kiépítésének – nem egy esetben idealisztikus és előzményekre nem támaszkodó – szándéka gyakran kerültek konfliktusba egymással. A gyakorlat során ezt a konfliktust úgyszólván kivétel nélkül utóbbi rovására oldották fel, például a képzési idő többszöri megkurtítása,⁸⁹ vagy az oktatás minőségi követelményeinek leszállítása esetében stb. (Utóbbi problémával 1952 őszén az MDP KV Titkársága, majd a Minisztertanács

⁸³ Timár János: Az ipari szakmunkások és a tervszerű munkaerő-gazdálkodás. Bp., 1960. 24.

⁸⁴ Kultúrstatisztikai Adattár 1962. KSH, Bp., 1963. 48.

⁸⁵ 689/34/1950. N.T. sz. határozat (dec. 28.) Népgazdasági Tanács Határozatok Tára, 1950. dec. 28.

⁸⁶ 9/1/1950 N.T. sz. hat. Népgazdasági Tanács Határozatok Tára, 1950. jan. 10. – A 3, a 3–6 és a 6 hónapnál hosszabb átképzős tanfolyamokon összesen 35 ezer fő átképzését tervezték.

⁸⁷ L. erre: Önkényesen kilépett. Vál. és bev.: Belényi Gyula. Kritika, 1984. 3.

⁸⁸ 2296/1948 G.F. sz. hat. (szept. 23.) „Szakmunkás utánpótlás rendezése”. Határozatok Tára 1948. szept. 23.

⁸⁹ UMKL MTH ir. XIX–C–4. III. Kollégiumi előterjesztések, 1953. 1–53. 11 d. Elnöki utasítás.

is foglalkozott, ill. határozott róla.⁹⁰) Egyidejűleg viszont a jogalkotásban jelentős előrelépés történt a tanulók érdekvédelmével kapcsolatban; kimondták például, hogy tanulót csak a szakmájával kapcsolatos tevékenységre lehet alkalmazni, törvényben rögzítették a képzés ingyenességét, maximálták a munkaidőt stb.

Az átfogó reform első lépéseként országosan egységesítették és centralizálták a szakmunkás-képzést. Az 1949-ben megfogalmazott célkitűzés szerint: „A munkaerő-szükséglet központi biztosítása és az ezzel kapcsolatos szakmunkaerő képzés kétségtelenül az a cél, amely felé haladni kell.”⁹¹ Az ipar, s mindenekelőtt az állami ipar munkaerőigényének kielégítését a munkaerő-gazdálkodás irányítói úgy látták megoldhatónak, hogy felszámolják az addig nagy szerepet játszó kisipari tanuló képzést, s azt teljes egészében a gyáripárban folyó képzéssel váltják fel. Nem sokkal később ezt az elvet is – a szovjet tapasztalatokra hivatkozva⁹² – módosították: a képzés ideális formájának a (bentlakásos) tanulóotthon, az iskola és a tanműhely egységes rendszerét tekintették. Ezek az MTH iskolák is természetesen a gyáripár szükségleteinek megfelelő képzést folytattak, legtöbbjük közvetlenül kapcsolódott is egy-egy nagyüzemhez, például a „Rákosi Mátyás Ifjúság város” elsősorban a csepeli Rákosi Mátyás Művek munkaerő-ellátását volt hivatott szolgálni, azaz a nagyüzem számára közvetlenül, a különféle – piaci vagy egyéb – közvetítő mechanizmusok kiiktatásával biztosítani a szakképzett munkaerőt.

A kisipari tanoncképzés visszaszorítása a kisiparra nehezedő – fentebb említett – nagy nyomás, továbbá a közvetlenül ilyen célt szolgáló adminisztratív intézkedések széles köre miatt gyorsan ment végbe. Az 1948. október–1951. október közötti három év leforgása alatt a kisipari ipari tanulóinak száma 47 ezerről alig több mint ezerre csökkent, tehát jelentéktelenné vált. (Azonban nem végelesen. 1953 után, a munkaerő-gazdálkodásban is bekövetkezett változások hatására a kisipari ipari tanulóinak száma újra növekedni kezdett, s 1955-re elérte a 11 ezret.)⁹³

Az első ötéves terv iparosítási programjának megfelelően hasonlóan gyors és nagyarányú átstrukturálódás következett be a tanulóképzés szakmák szerinti összetételében. A bányászati, vasipari és építőipari munkák tanulólétszáma rohamos emelkedését más – köztük hagyományosan nagy létszámú – szakmák ipari tanuló létszámának stagnálása vagy éppen visszaesése kísérte.

Az ipari tanulók %-os megoszlása szakmai csoportonként 1941–1956⁹⁴

Tanév	Bányászat	Vasipar	Egyéb ipar	Építőipar	Szolgált. ipar	Összesen
1941/42	–	35,8	48,4	7,3	8,5	100 = 74 534
1949/50	1,1	52,8	32,7	10,5	2,9	100 = 57 457
1952/53	7,7	69,9	3,5	18,9	–	100 = 57 525
1955/56	6,9	37,3	35,1	16,8	3,9	100 = 58 513

⁹⁰ Uo. Kollégiumi előterjesztések, 1952. 103–148. 11. d. 1952. okt. 8-i előterjesztés.

⁹¹ 81/1949. N.T. sz. hat. (aug. 14.). Népgazdasági Tanács Határozatok Tára. 1949. aug. 14.

⁹² UMKL MTH ir. XIX–C–4 III. Kollégiumi előterjesztések 1952. 1–102. 11. d. Előterjesztés, 1952. máj. 10.

⁹³ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 129.

⁹⁴ Timár János: Az ipari szakmunkások és a tervszerű munkaerő-gazdálkodás. I. m. 64. alapján.

A vasipari tanulók számának példátlanul gyors növekedése mögött néhány szakma felfuttatása húzó-dott meg, amelyek munkaerőpiaca pár esztendő alatt a többszörösére bővült: az 1950-es évtizedben az olvasztárok száma kétszeresére; a marósoké és hegesztőké ötszörösére; a fémesztergályosoké (lakatosokkal) háromszorosára nőtt stb. 1960-ra Magyarországon a legnépesebb ipari fizikai foglalkozással a lakatosoké vált, 124 ezer fővel.⁹⁵ Ez természetesen a központilag szabályozott szakmunkástanuló-képzésnek (is) egyenes következménye volt: egyes időszakokban a tanulók 7/10-e⁹⁶ vasipari tanuló volt, s néhány favorizált szakmát tanult. (1951-ben például utóbbiaknak több mint felét lakatosnak kívánták beiskoláztatni.⁹⁷) Ez a képzési struktúra ugyan segített megszüntetni korábbi egyoldalúságokat, ám újakat teremtett. Ezek egyfelől „hiányszakmák” kialakulásában manifesztálódtak (rövid időn belül erre utaló jeleket lehetett látni a pékek, a kárposok és néhány egyéb szakma esetében),⁹⁸ másfelől – különösen 1953 után – túlkínálathoz, s ezáltal elhelyezkedési nehézségekhez vezettek.

Ezen túlmenően olyan képzettségi struktúra kezdett kifomálódni, amely a 20. század közepén már nem, vagy legalábbis csak részben felelt meg a korszerűség követelményeinek. Az 1950-es évek elején kialakított szakmunkásképzési rendszer problematikusságát tovább fokozta, hogy az elméleti és gyakorlati oktatás színvonala elmaradt a várttól és a ténylegesen indokolttól. A gazdaságpolitikai szemléletlenség következtében nemcsak egyes szakmák képzési idejét csökkentették, hanem egyes területeken megszüntették az iskolai kiképzést, s ún. technikai minimum vizsgákkal helyettesítették azt.⁹⁹ Eltekintettek továbbá az 1949. évi IV. törvény ama előírásának betartásától is, hogy 1952 márciusa után csak 8 általános iskolai osztályt végzettként vehetők fel szakmunkástanulónak.¹⁰⁰ Még kevésbé volt megvalósítható az az eszmény, hogy az egész szakmunkásképzést a bentlakásos tanulóotthon (ahol lényegében ingyenes ellátást, egyenruhát, tanszereket stb. kaptak volna a tanulók), az iskola és a tanműhely szoros egységére építsék, hiszen ehhez az ország ilyen célra fordítható anyagi és szellemi erőforrásai messze nem voltak elégségesek. (1953 után fel is hagytak ezzel a törekvéssel.)

E törekvés illuzórikusságán nem változtatott, hogy a bentlakásos szakképzés, mindenekelőtt a vasipari szakmákban, nagyon népszerű volt a szegényiparoszt szülők, illetve gyermekeik körében.¹⁰¹ Ez ugyanis a mezőgazdaságban bekövetkezett változások következménye volt: a magángazdálkodás perspektívájának erőteljes szűkülése természetszerűen vonta maga után a kilépési mobilitás erősödését, ami egyúttal a magyar társadalomtörténetben több évtizede jelentkező – és most levezetésre találó – természetes paraszti mobilitási igények kifejeződése volt. Az pedig egészen természetesnek tekinthető, hogy e családok szemében az alternatívaként kínálkozó építőipari és bányai szakmákkal szemben a lakatosnak, marósnak, esztergályosnak magasabb volt a presztízse.

A szakmunkásképzésnek az 1950-es évek első felében jelentkezett problémái, amelyek a szakképzett munkaerő kiképzését, az iránta mutatkozó keresletet – az ún. allokációs mechanizmust – jelentősen befolyásolták, nem tekinthetők csupán kezdeti nehézségeknek. Elsősorban a gazdasági

⁹⁵ 1960. évi népszámlálás. 6. köt. Foglalkozási adatok. KSH, Bp., 1963. 20–21.

⁹⁶ UMKL MTH ir. XIX-C-4. III. Kollégiumi előterjesztések, 1952. 1–102. 10. d. 1952. évi beiskolázási tervzet. Eszerint a 29 300 leendő elsőévesből 20 630 lett volna vasipari tanuló.

⁹⁷ Uo. MTH ir. XIX-C-4. 8. d. 700–750. 1951. jún. 6-i kimutatások összesítése.

⁹⁸ *Bognár József*: Nemzeti összefogással az új szakasz gazdaságpolitikájának megvalósításáért. Közgazdasági Szemle, 1954. 11. 135.

⁹⁹ A szakképzés idejének megrövidítéséről rendelkezett a 312/16/1949 N.T. sz. hat. (nov. 8.), a technikai minimum vizsgákról: 332/17/1951 N.T. sz. hat. (szept. 20.).

¹⁰⁰ 2017/4/1952. M.T. sz. hat. (febr. 9.). A Minisztertanács e határozata a 8 osztályos végzettség megkövetelésének határidejét 1954. dec. 31-ére tolta ki. – 1952-ben a vidéki MTH otthonokban a tanulók közel fele, a bentlakók egyharmada végzett csak 8 osztályt – UMKL MTH ir. XIX-C-4. III. Kollégiumi előterjesztések 1952. 103–148. 11. d. 1952. okt. 15-i jegyzőkönyv, kiegészítés.

¹⁰¹ Elsősorban a fiúk körében voltak népszerűek a fővárosi MTH-otthonok. Az MTH-hoz számos kérelem, panasz, fellebbezés stb. futott be, hogy az illetőnek biztosítsanak helyet ilyen MTH-otthonban. – UMKL MTH ir. XIX-C-4. 3. d.

vezetés kellő valóságismeretének hiányából, azaz az adottságok és lehetőségek pontos felmérésének elmulasztásából, másrészt pedig egy elvont iparosítási modell egyéni invenciót nélkülöző követéséből eredeztethetők. Nem tapasztalhatni például jelét annak, hogy a mintának tekintett szovjet gyakorlatot a szolgai átvétel helyett adaptálni próbálták volna az eltérő feltételekre. Holott ezek az eltérések esetenként igen jelentősek voltak. Nagy volt a különbség például az iskolázottsági szint tekintetében. Míg a Szovjetunióban az iparosítás előestéjén, 1926-ban a lakosság 48,7%-a volt írástudatlan és összesen 34 200 volt az FZU-tanulók (gyáripari szakmunkástanulók) száma, addig Magyarországon ugyancsak az iparosítás kezdetén, 1949-ben a keresők 3,5%-a volt analfabéta és viszonylagosan jóval tekintélyesebb volt az ipari tanulók, ezen belül – már ekkor is – a nem kisipari tanulók száma (utóbbiak 1949-ben 17 ezer fős tömeget alkottak).¹⁰² E különbségek tehát – nem szólva más eltérésekről – alapos helyzetelemzést, s az adottságokhoz való jobb alkalmazkodást követelték volna meg. Erre azonban nem került sor.

Ugyanakkor a magyarországi iskolázottsági szint – mintegy a közbülső európai történeti régió fejlődési sajátosságainak kifejeződéseként – a világszínvonaltól jelentősen elmaradt. Az ipari munkásság iskolázottságát a 1940-es évek végének Magyarországon a 6–8 osztályt végzettek túlnyomó többsége jellemezte: a 8 osztályos középiskola 1–4. osztályát végzettekkel együtt több mint 7/10-üknek volt ilyen végzettsége.¹⁰³ Maga az iskolázottsági színvonal természetesen jelentősen befolyásolta a munkaerőpiaci pozíciókat, s mint ilyennek, szakmánként eltérő specifikumai voltak. (Gondoljunk csak például a nyomdaipari szakmunkás és az építőipari segéd munkás iskolázottságával szembeni egészen eltérő követelményekre.)

A szakképzett munkások számának növekedése az ipari munkaerőpiacon 1949 után bekövetkezett változások egyik fontos eleme volt. Az ipari munkásság egésze képzettségi színvonalának emelkedéséről azonban e gyors fejlődés ellenére sem beszélhetünk az 1950-es évtizedben, sőt 1949–1960 között az ipari munkásság egészén belül – a segéd munkások változatlan hányada mellett – a betanított munkások javára visszaesett a szakmunkásság aránya.

A szakmunkásságnak a betanított munkásokénál jóval lassúbb növekedésében a kisipar visszaszorításának komoly szerepe volt, tekintve, hogy sok kisipari, szakképzett munkás (és önálló) csak betanított vagy segéd munkásként tudott elhelyezkedni. A táblázatból is látható arányváltozás alap-

*Az ipari munkások szakképzettség szerinti megoszlása
1949–1960¹⁰⁴*

	1949		1960	
	szám	%	szám	%
szakmunkás	363 514	54,2	522 796	41,1
betanított munkás	135 928	20,2	428 911	33,7
egyéb fizikai dolgozó	172 118	25,6	321 151	25,2
Összesen:	671 560	100,0	1 272 858	100,0

¹⁰² Az analfabetizmus adataira a Szovjetunióban l.: *Jerzy Ciepielewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Bp., 1977. 185. (táblázat); az FZU-tanulókéra: *Posztrojnyie fundamenta szocialiszticeszkoi ekonomiki v SzSzsZR 1926–1932*. Moszkva, 1960. 570. (FZU = *Fabricsno-zavodszkoje ucenyicsesztvo-üzemi iparostanuló-képzés*). A nem FZU-tanulók száma a szövegben megadottnál nyilvánvalóan sokszorosan több volt. – A magyarországi analfabetizmusra: 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 29. – A magyarországi ipari tanulók 1949. évi számára: *Statisztikai Évkönyv 1957*. i. m. 66.

¹⁰³ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 158–159.

vető oka azonban mégsem ez, hanem az volt, hogy az ipar legdinamikusabban fejlődő ágazatai munkaerőpiacán sokkal élénkebb volt a kereslet a betanított munkások, mint szakképzett társaik iránt. Munkaerő-gazdálkodási, munkaerőpiaci szempontból ez volt a szocialista iparosítás kezdetének egyik legfontosabb jellemvonása. Az 1950-es évtized egyik leggyorsabban fejlődő iparcsoportjának, a vasiparnak feszített ütemű, extenzív jellegű fejlesztése például egyértelműen ilyen jellegű munkaerőpiaci konzekvenciákkal járt. A fizikai létszámát 1949–1960 között csaknem megkétszerező iparcsoport munkásain belül a betanított munkások 1949. évi 19%-os aránya 1960-ra 32%-ra ugrott föl, míg a szakmunkásoké 60-ról 48%-ra csökkent.¹⁰⁵ E tendencia természetesen a legszorosabb összefüggésben állt az iparcsoport technikai felszereltségének szintjével, a vállalati struktúrával és a termelés lehető leggyorsabb növelésének gazdaságpolitikai szándékával.

Az ipari termelés minél gyorsabb növelésének szándéka a szakemberellátáshoz hasonlóan, más területeken is mennyiségi modernizációs megoldásokat involvált. Mivel a munkaerő központi elosztása során nagyon határozottan előnyhöz juttatták a kiemelt ágazatokat, ez oda vezetett, hogy az első öt éves terv időszakában éppen azok fejlődtek a legextenzívebb módon: a termelés és a termelékenység növekedése között itt támadt a legnagyobb rés. Míg 1949–1955 között a nehézipari termelés növekedésének 69, addig a könnyűiparéénak 61%-a származott az aktív keresők számának növekedéséből. Különösen szembeszökő, hogy a bányászat ugyanezen időszakban 84%-kal növelte termelését, ám az egy foglalkoztatottra jutó termelés mindössze 6%-kal emelkedett.¹⁰⁶ Az ipari termelékenység ilyen lassú növekedése a teljes foglalkoztatottság – alapvető jelentőségű – megerősítésének volt kedvezőtlen mellékjelensége.¹⁰⁷ A termelékenység lassú növekedése gyakorta munkaerő-pazarlással párosult, például úgy, hogy a vállalatok az év- (negyedév, hó-) végi hajrákra tartalékolták a munkaerőt, amelyet a közbeeső időszakban nem tudtak kellően ellátni munkával.

A gazdaság egészén belül az ipar javára mutató munkaerő-mobilitás nem csupán a központi elosztási mechanizmus következménye volt, hanem gazdasági jellegű késztetéseké is. Bizonyos mértékig ilyen szerepet töltött be a bérrendszer, noha természetesen a munkaerőpiac nem a neoliberalis közgazdasági iskola által leírt „tisztá” bérszabályozott piacként működött; időszakunkban különsképpen nem. A bérezés elsősorban a gazdaság nagy egységei közötti, például a mezőgazdaságból az iparba irányuló munkaerő-mobilitást volt hivatott ösztönözni. Ezért még azonos jellegű, például építőipari munkáért is, az országos bérkategorizálási rendelkezések értelmében, 15–20%-kal kevesebb bért fizettek a mezőgazdaság állami szektorában, mint az állami iparban. (Az emiatt felhalmozódott gazdaság- és szociálpolitikai feszültségek 1953 júniusa után lökészerűen kerültek a felszínre az állami gazdaságokban, ill. a MEDOSZ-ban.¹⁰⁸ Az iparon belül a szénbányászatban, a kohászatban és a nehézgépgyártásban voltak a legmagasabbak a bérek, míg jóval alacsonyabbak az élelmiszer- és a könnyűiparban.¹⁰⁹ Ugyanakkor a kialakult bérezési forma egyaránt kevésbé ösztönözte az azonos iparágak vállalatai közti és a vállalaton belüli munkaerő-mobilitást, mert a bérezés elszakadt a vállalati produktivitástól és erősen egyenlősítő jellegű volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy időszakunkban ne jelentkezett volna a mobilitási igény a vállalati munkaerőpiacon belül; ennek az átképzés esetében számos példáját lehetett tapasztalni. Ilyen törekvéseket válthatott ki például a képzettség megszerzése, s ennek révén a munkahelyi stabilitás növelése; a nehéz testi munka taszító szerepe stb.

¹⁰⁴ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 50–51. és 1960. évi népszámlálás 6. köt. i. m. 136–138. alapján. Ipari tanulók adatai nélkül.

¹⁰⁵ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 38–42. és 1960. évi népszámlálás 6. köt. i. m. 134–136. alapján. – Az 1950-es évek elején előszeretettel használt „vasipar” fogalmán a következő iparágakat értjük: kohászat, vas-, fém- és alumíniumfeldolgozás, gépgyártás.

¹⁰⁶ Munkaerőhelyzet. KSH, Bp., 1965. 25. és Ipari Adattár i. m. 80 és 88.

¹⁰⁷ Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. i. m. 198.

¹⁰⁸ SZKL MEDOSZ ir. 1953. (rendezetlen). Jelentés a mezőgazdasági és erdészeti dolgozók élet- és munkakörülményeiről. D.n. (1953 vége–1954 eleje).

¹⁰⁹ UMKL OT ir. XIX-A-16-b 253. d. Munkaügyi terv 1951. máj. 4. – Az évi átlagbér az iparban 8420 Ft, a szénbányászatban 10 440 Ft volt.

A vállalati termelés szempontjából centrális szerepet játszó, zömében szakmunkásokból álló munkáscsoportok kialakítása, ill. megtartása az újonnan megszervezett és a régi üzemek vezetése számára egyaránt igen fontos volt. Ezért bizonyos béren kívüli juttatások (pl. a jelentős mértékben a szakmiszteriumokra bízott lakáselosztás) esetében – érthetően – ezt a réteget juttatták előnyökhöz; továbbá erősen kímélték a különféle adminisztratív intézkedésektől. Így például az önkényes kilépés címén feljelentett dolgozók között alig-alig található szakmunkásokat, továbbá olyanokat, akik huzamosabb ideje a vállalatnál dolgoztak. A példastatuálás egyértelműen a vállalaton belüli munkamegosztásban perifériális helyzetben levő, rövid ideje ott dolgozó, tanulatlan, könnyen helyettesíthető munkásréteg ellen irányult. Utóbbiak jelentős része hátrányos helyzetű munkás volt,¹¹⁰ nagy részük a közelmúltban került az iparba, mindenekelőtt a mezőgazdaságból, ahonnan 1949–1953 között 360 ezer fő lépett ki,¹¹¹ az ún. újmunkásság fő forrását képezve.

Időszakunknak az egyik legtöbbet emlegetett és vitatott kezdeményezése az ún. sztachanovista mozgalom megindítása volt, amely a dolog jellegéből következően elsősorban a vállalaton belül centrális helyzetben levő munkásréteget érintette. Ez a felülről kezdeményezett, munkaverseny jellegű mozgalom elsősorban a termelékenység emelését volt hivatott szolgálni, főleg új munkavégzési eljárások bevezetésével. Első kezdeményei 1948-ra nyúlnak vissza, de széles körű kibontakoztatására 1949-től, az MDP Nagybudapesti Pártbizottság augusztusi aktívaulását, ill. a SZOT 1949. őszi országos felhívását követőleg került sor. (Formálisan 1950 elejétől, az első országos kongresszus összehívásától nevezték sztachanovista mozgalomnak.)¹¹² A mozgalom – noha igen tömeges volt, csúcspontján a résztvevők száma 10 ezer körül mozgott¹¹³ – alapvető célját, a termelékenység, az egyéni munkateljesítmények általános emelését nem tudta elérni. Elsősorban azért, mert nem a ténylegesen adott lehetőségek jobb kihasználásán, hanem jelentős mértékben mesterségesen produkált, s ezért nem példaértékű eredményeken alapult. Az egy óra alatt elvégzett két napi munkateljesítmény, az egy nap alatt megkeresett másfél havi átlag-fizetés,¹¹⁴ ha személyesen komoly erőfeszítéssel és szaktudással párosult is, természetesen nem volt reális, s így a vállalati szakmunkásgárda szemében inkább idegenkedést, semmint lelkesedést váltott ki.¹¹⁵

Az 1950-es évek első felében az ipari munkaerőpiac helyzetére különösen jellemző volt a munkaerő nagyarányú hullámzása, fluktuációja. Mértékére mi sem jellemzőbb, mint hogy az erőteljes adminisztratív korlátozás ellenére – egy 47 vállalatot érintő reprezentatív felmérés szerint – nem egészen fél év alatt a foglalkoztatottak ötöde morzsolódott le.¹¹⁶ E tömeges fluktuáció természetesen jelentősen akadályozta a vállalatok stabil munkásgárdájának kialakulását (1955-ben az állami ipar munkásainak csupán 27%-a, a szakmunkások 36%-a dolgozott öt évnél hosszabb ideje munkahelyén), ami viszont kedvezőtlenül befolyásolta a termelés színvonalát. A fluktuáció megakadályozására, a „vándormadarak” számának csökkentésére, a „lelkiismeretlen munkáscsábítók” tevékenységének visszaszorítására irányuló magas szintű állami intézkedések¹¹⁷ viszont nem bizonyultak hatékonyak, mert velük szemben erős vállalati, ill. munkavállalói érdekek álltak.

A gyakori munkahely-változtatás a munkásság valamennyi rétegében előfordult, de eltérő mértékben, a szociológiából kölcsönzött kifejezéssel: „rétegspecifikus” volt. Elsősorban ugyanis az iparba újonnan, intragenerációs mobilitással bekerült, jórészt szakképzetlen munkásságot jellemezte, azokat, akik a vállalati munkaszervezetben könnyen elsajátítható munkafeladatokat láttak el, tehát e szervezet „perifériájához” tartoztak. E számban gyorsan növekvő réteg munkaerőpiaci instabilitásához hozzájárultak a korábban említett bérezési problémák, az alacsony fizetések taszító szerepe, továbbá a béren kívüli juttatásokból (lakás, szolgáltatás stb.) való alacsony részesedés és igen gyak-

¹¹⁰ Gyekiczky Tamás: Törvényesen elítéltetett. Kritika, 1984. 7. 21.

¹¹¹ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához i. m. 30.

¹¹² Szocialista munkaverseny Magyarországon. Bp., 1950. 5–59., 152–162 és 392–395.

¹¹³ A szocializmus építésének útján. Az MDP II. kongresszusának anyagából. i. m. 266.

¹¹⁴ Szocialista munkaverseny Magyarországon. I. m. 364., 223.

¹¹⁵ MSZMP KB PIA. 276. f. 61/599. Előterjesztés a népgazdaság fejlődéséről az első öt éves terv időszakában. 1955. máj. 21.

¹¹⁶ UMKL MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések, 1952. 11. d. 1952. okt. 10-i jegyzőkönyv.

¹¹⁷ Pető-Szakács: A magyar gazdaság négy évtizede (1945–1985) i. m. 194.

ran a nehéz fizikai munka ugyancsak taszító szerepe. (Utóbbi jelentőségére enged következtetni, hogy éppen a legjobban fizetett szénbányászatban volt a legerősebb a fluktuáció.) Emellett a különféle vállalati átszervezések és az ún. „racionalizálások”, vagy éppen fegyelmi jellegű elbocsátások során a vállalatok vezetése is általában e réteg létszámát csökkentette. (Bár az 1949–1950-ben lezajlott, széles körű vállalati átszervezések, fúziók stb. a munkásság tágabb körét érintették.)

E munkáscsoport körében a gyakori munkahely-változáshoz jelentősen hozzájárult a rendszerez foglalkoztatáshoz szokottság hiánya, a munkahely és a lakóhely eltávolodása s az ezzel járó ingázás terhei. Az 1950-es évek elején a gazdaság és a szociális intézményrendszer nem voltak felkészülve a munkásság létszámának ilyen rendkívül gyors növekedésére, ami könnyen okává válhatott a munkahely elhagyásának (Pl. a közlekedés, pontosabban a személyszállítás, vagy a bölcsődei-óvodai hálózat fejlesztésének lemaradása az ingázók, illetve a női munkavállalók számának rohamos emelkedése mögött, új munkahely keresésére inspiráltak.)

Az iparba került új munkaerők egyéb társadalmi és gazdasági meghatározottságai és ebből fakadó törekvései is a fluktuáció erősödése irányába hatottak. Ilyen meghatározottság volt elsősorban a „második gazdaságban” és a „másodlagos munkaerőpiacon” folytatott tevékenységben való érdekelttség, mert a munkások egy része az „első gazdaságban” (tehát a munkahelyén) folytatott tevékenységét attól (is) függővé tette, hogy az mennyire ad lehetőséget a melléktevékenységre, mindekenélőtt a mezőgazdasági munkára.

Az ipari munkásság érdekelttsége a különféle melléktevékenységben a szocialista iparosítás kezdete előtt sem volt ismeretlen. Mezőgazdasághoz kötődésének mértékét jelzi, hogy 1949-ben a munkásságból (bányászattal) 64 ezer fő rendelkezett földtulajdonnal, s hogy ugyanebben az évben 37 ezer ipari munkás végzett időlegesen mezőgazdasági munkát (elsősorban gabonabetakarítást). Emellett pedig 1949-ben valamennyi foglalkozási csoport, ill. népgazdasági ág közül az ipar munkásai voltak a leginkább érdekelték más, nem mezőgazdasági jellegű mellékfoglalkozások folytatásában is.¹¹⁸

Az 1949-et követő években, tartós tendenciaként, jelentősen erősödött és indítékaiban részben át is alakult az ipari munkásság e kettős munkaerőpiaci kötöttsége. A munkaerőpiac „megketőződésének” erősödése alapvetően a társadalmi-gazdasági viszonyok gyors átalakulásának volt a következménye, s közvetlenül összefüggött az ipari munkásságba hirtelen bekerült kisárutermelők (parasztság, kisiparosok) magas számával, akiknek egy jelentős részét objektív gazdasági késztetések indították arra, hogy melléktevékenységet folytasson. (Elsősorban önellátó jellegű mezőgazdasági tevékenységet a redukált területű kisgazdaságban, noha ezt – a „kétlakiságot” – hatóságilag erőteljesen tilalmazták.) Bizonyos mértékig az átmeneti gazdasági-társadalmi viszonyok, továbbá a rossz közellátás következményeként, az 1950-es évek elején az iparból még százezres nagyságrendben áramlott vissza a munkaerő gabonabetakarítási munkákat végezni.¹¹⁹ A kisipar hirtelen hanyatlása az ipari munkássá lett volt kisiparosok vagy szakmunkások munkaidő utáni javító-szolgáltató tevékenységét növelte meg, noha e gazdaságterület visszaesését megakadályozni nem volt képes.

1953 közepétől, az MDP KV június 27–28-i ülését, majd a július elején kidolgozott és nyilvánosság elé tárt új kormányprogramot követően a munkaerő-gazdálkodási politikában is jelentős változtatásokra került sor, az „új szakasz” politikája¹²⁰ gazdasági törekvéseinek megfelelően. Bár az átállás kezdetben számottevő ellenállásba ütközött a június előtti gazdaságpolitika több – részben igen magas beosztású – exponense részéről.¹²¹

¹¹⁸ A földtulajdonra és a mellékfoglalkozásra vonatkozó adatok forrásai: 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 222., 228., 247., 249.

¹¹⁹ A mezőgazdasági népesség iparba vándorlásának korabeli kérdéseivel foglalkozik: *Belényi Gyula*: Munkaerő-gazdálkodási politika és mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949–1953) Párttörténeti Közlemények, 1984. 4.

¹²⁰ L. erre: *Szabó Bálint*: Az új szakasz politikájának kezdetei. Az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésétől az októberi plénumig. Párttörténeti Közlemények, 1983. 2. 91–140.

¹²¹ UMKL MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések 1953. 54–89. 12. d. 1953. júl. 17-i jegyzőkönyv (függelék).

1953 júniusa után alapvetően átalakult és csökkent a munkaerő-gazdálkodás jelentősége a gazdaságpolitika egészén belül. Míg például a második ötéves terv 1953 elején megkezdett előkészítése során¹²² az első tervváltozatok még változatlan szellemben – bár a munkaerő-tartalékok hirtelen csökkenése miatt a növekedés ütemét tekintve mérsékeltebben – fogalmazták meg a terv munkaerő-gazdálkodási célkitűzéseit,¹²³ addig 1953 júniusa után megszakad e törekvések (mindenekelőtt a nehézipar, a gépgyártás különleges preferenciájának) a kontinuitása.

Már a kortársak is észrevették,¹²⁴ hogy a népgazdaság belső egyensúlya a munkaerő-ellátás területén is megbomlott, ezért az 1953 júniusát követő intézkedések ennek az egyensúlynak a helyreállítására törekedtek – több-kevesebb sikerrel. Nagy, a gazdaságpolitika keretein túlmutató jelentőséget tulajdonítottak például annak, hogy az 1953-ig valóban példátlan ütemben felduzzadt állami és vállalati adminisztratív apparátust csökkentették. A külön e célból az MDP Politikai Bizottság által életre hívott „Racionalizálási Kormánybizottság” feladata nem kevesebb mint 90 ezres létszám-csökkentés megvalósítása volt 1955 tavaszáig.¹²⁵ (Ez az egyébként indokolt – és éppen a fizikai dolgozók körében népszerű – intézkedés egyes időszakokban, főleg 1954-ben számottevő foglalkoztatási problémákat okozott, bár a csökkentés mértéke nem érte el a tervezettet.)

Az ipar munkaerőpiacát (is) érintő legfőbb változás a nehézipar fejlesztésének lefékezése és a korábban hatalmas arányú építő tevékenység drasztikus csökkentése volt, illetve ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági termelés és a fogyasztási javak gyártásának növelése. A gazdaságpolitikában és ennek nyomán a munkaerő-gazdálkodásban bekövetkezett változásoknak a közvetlen külpolitikai inspirációk¹²⁶ és az 1953-ra kifejezetten feszültté váló belpolitikai helyzet készítetési mellett természetesen közvetlen gazdaságpolitikai indítékai is voltak. A gazdaság belső egyensúlyának megbomlása, az életszínvonal visszaesése mellett egyértelműen ilyen irányba hatott a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának egyre erőteljesebb megbomlása, a tőkés és szocialista kapcsolatokban egyaránt. A szükségképpen előtérbe került exportősztönző és importmegtakarító törekvések pedig önmagukban sem tették lehetővé az importigényes nehézipari fejlesztés ütemének fenntartását, s a lehetőségei szerint exportképes, ám ekkor szintén importra szoruló mezőgazdaság fejlesztésének további visszafogását.¹²⁷

Ugyanakkor a munkaerő-gazdálkodásban és magán az ipari munkaerőpiacon 1953-tól bekövetkezett változások csak részben alakultak az elképzeléseknek megfelelően. Nem sikerült megvalósítani például, hogy az iparban és főleg az építőiparban – utóbbi állami szektorának munkáslétszáma 1952–1955 között 207 ezerrel 136 ezerre zuhant¹²⁸ – feleslegessé vált, paraszti eredetű segédmunkásság a mezőgazdaság szocialista szektorába térjen vissza; többségük a magángazdálkodás újrakezdésére tett kísérletet. A beruházások visszafogása és a mezőgazdasági termelés feltételeinek javítása nyomán a vártnál nagyobb számú munkás tért vissza a mezőgazdaságba, ami az építőipar mellett a bányászat munkaerő-ellátásában is komoly fennakadásokhoz vezetett.¹²⁹ A „magántev-

¹²² L. erre: *Pető Iván*: Ellentmondásos kiütkeresés. Az 1956-ban elfogadott második ötéves terv koncepciójához. In: *Válság és megújulás*. Szerk.: *Vass Henrik*. Bp., 1982. 35–51.

¹²³ UMKL OT ir. XIX-A-16-b 425. d. Előterjesztés az első ötéves terv során végzett telepítésekről és a második ötéves terv telepítési irányelveiről. 1953. márc. 28.

¹²⁴ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. I. m. 30. (A KSH 1954. évi elemzése.)

¹²⁵ UMKL OT ir. XIX-A-16-b 620. d. Előterjesztés a Minisztertanácshoz, 1954. szept. 30.

¹²⁶ Vö.: A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Szerk.: *Balogh Sándor* és *Jakab Sándor*. Bp., 1978. 211. újabban: *Pető-Szakács*: A magyar gazdaság négy évtizede i. m.

¹²⁷ A külkereskedelmi egyensúly problémája 1954-ben erősen foglalkoztatta a gazdasági vezetést. L.: MSZMP KB PIA. 176. f. 61/419. 1954. máj. 15-i előterjesztés az 1954. évi népgazdasági terv egyes kérdéseiről.

¹²⁸ Statisztikai Évkönyv 1957. i. m. 66.

¹²⁹ MSZMP KB PIA. 276. f. PB (film) 1889. Az MDP PB 1954. dec. 6-i ülése (Czottnér Sándor felszólalása).

kenység szívóhatása” a kisiparosság esetében is erősebbnek bizonyult az előzetesen feltételezetténél.¹³⁰ az önálló kisiparosok száma (építőiparral) 1953–1954 között 31 ezerrel emelkedett.¹³¹

Az 1953–1956 közötti időszak legjelentősebb munkaerő-gazdálkodási problémájává az egyre súlyosbodó foglalkoztatási gondok váltak, amelyek átmenetileg kérdéssé tették a teljes foglalkoztatottság fenntartását is. 1954–1956 között komoly túlkínálat volt tapasztalható női munkaerőben, a foglalkoztatást kereső nyugdíjasok és mindenekelőtt az ekkor munkába lépő fiatalok körében (szakmunkásoktól a diplomásokig). (1956 őszén az elhelyezkedni nem tudók száma 40–50 ezer fő volt.)¹³² Az elsősorban az iparban jelentkező munkaerő-túlkínálat enyhítésére 1954-től különféle intézkedések születtek, ám ezek nem jártak kellő eredménnyel. (A 8 osztályt végzettek visszatartása a mezőgazdaságban; kísérlet az ún. „minőségi cserére”, amelynek során az ipar adott munkaposztján dolgozó munkást képzettséggel próbálták felváltani¹³³ stb.) A foglalkoztatási probléma ugyanis mélyebben fekvő demográfiai, társadalmi, oktatáspolitikai, illetve gazdaság- és életszínvonal-politikai kérdésekkel függött össze.

A bekövetkezett változások természetesen nem hagyhatták érintetlenül az 1953 előtti időszak munkaerő-gazdálkodásának egyes, karakterisztikus részterületeit sem. Már 1954-re erősen visszaesett,¹³⁴ majd lényegében megszűnt a munkaerő-toborzás. Megindult a szakképzés rendkívüli egyoldalúságainak korrekciója is, mind a tanulók szakmai összetételét, mind az iskolahálózat területi elosztását tekintve.¹³⁵ Igen fontos, a munkásság helyzetét kedvezően érintő intézkedéseket hoztak a korábban túlzott méreteket öltő túlóráztatás és a vasárnapi munka csökkentésére. Ugyanakkor jóval nagyobb gondot fordítottak arra, hogy a vállalatok betartsák a Munka Törvénykönyve előírásait, a törvényességet. A vállalatoknak például részletesen meg kellett indokolniuk a felmondást; jelentősen enyhítették továbbá az önkényes kilépés szankcióit.¹³⁶ 1955 tavaszától ugyan, az MDP politikájában bekövetkezett újabb irányváltástól kezdődően éppen ezen a területen történt a legfeljebb visszatérési kísérlet¹³⁷ az 1953 júniusa előtti gyakorlathoz, de a munkaerő-gazdálkodási rendszer egészét már nem lehetett az 1949–1953 közötti pályára visszaállítani.

Az 1940-es évek végén az ipari munkaerőpiacon és az ipari munkásság körében olyan, hosszabb időszakban érvényesülő változási folyamat vette kezdetét, amelyet ugyan jelentősen erősíthettek vagy gyengíthettek a gazdaságpolitikának – különösen az 1950-es évtizedben gyakori – irányváltozásai, de lényegén: az ipari munkaerőpiac tartós, a gazdaságfejlődés egészével korreláló bővülésén nem változtathattak. Azért, mert az ország iparosodása és annak társadalmi és munkaerőpiaci következményei, egyebek mellett a foglalkoztatottsági nívó emelkedése, a társadalmi mobilitás erősödése a gazdaságban és társadalomban az 1940-es évek végétől megindult változások lényegi kifejeződései voltak. Ez a modernizációs folyamat ugyanakkor szélsőséges extenzivitással zajlott, számos vonatkozásban csupán mennyiségi változásokat hozott, a „minőségi modernizáció” mind a termelés és a termelékenység színvonalában, mind a munkaerő képzettségében, részben élet- és munkakörülményeiben jelentős, ugyancsak hosszabb időszakra szóló késedelmet szenvedett.

¹³⁰UMKL OT. ir. XIX-A-16-b. 620. d. Előterjesztés a népgazdaság munkaerőhelyzetéről. 1954. júl. 12.

¹³¹Statistikai Évkönyv 1957. i. m. 66.

¹³²Fonál Sándor: A foglalkoztatottság időszerű kérdései. Közgazdasági Szemle, 1956. 11–12.

¹³³UMKL OT. ir. XIX-A-16. b. 620. d. Előterjesztés a gazdasági Bizottsághoz, 1954. aug. 18. és uo. 619. d. Előterjesztés a Minisztertanácshoz, 1954. jún. 21.

¹³⁴Uo. 620. d. Előterjesztés a Minisztertanácshoz, 1954. febr. 10.

¹³⁵Uo. MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések 1953. 12. d. 54–89. Az MTH munkaterv javaslata 1954. jan. 1.–szept. 15.

¹³⁶Dr. Nagy: i. m.

¹³⁷MSZMP KB PIA. 276. f. 60/517. 3060/VI.14./1955. M.T. sz. hat. tervezete. Aláírás: Gerő Ernő, a Minisztertanács elnökhelyettese.

GYARMATI GYÖRGY

A „sorsforduló” (1944. október–1945. október) történeti irodalmának válogatott bibliográfiája

Az alábbi összeállítás Magyarország 20. századi történelmének azon korszakára vonatkozó történeti irodalmából válogat, amely egyfelől az ország, a magyar államiság és politikai berendezkedés szempontjából, másfelől a társadalom különböző rétegei számára (alkalmasint ellentétes előjellel bíró) sorsfordulót jelentett. A válogatás felöleli az ország német megszállás, valamint Szálasi országlása alól való *felszabadításának* hadtörténeti kérdéseivel foglalkozó jelentősebb munkákat, és az új államiság, a politikai élet, a gazdasági újjáépítés *megindulásának*, az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokkal lezáruló „ideiglenesség” időszakára vonatkozó fontosabb publikációkat.

A gyűjtést ugyanakkor két vonatkozásban is korlátoztuk. A címben időhatárokkal jelölt korszak az 1919 második felében hatalomra került horthysta „ancien régime” végnapjait is felöleli, ugyanakkor – nem időbeli, hanem az ország teljes felszabadításáig, a „front” előrehaladásával párhuzamosan térbeli elkülönülés alapján – az új, pártkoalíciós keretekben meginduló népi demokratikus átalakulás kibontakozásának kezdetét is jelenti. Ilyen értelemben az 1944 októberében bekövetkezett, Szálasi nevével fémjelzett nyilas uralom ugyanúgy szerves része a Horthy-rendszernek, amiképpen az „ideiglenesség” korszaka a második világháborút követő évek további átalakulási folyamatainak. Ezen kérdések történeti irodalma manapság már egy tízezres nagyságrendű címszójegyzéket jelentene. E bibliográfia viszont jelenleg elsődlegesen arról kíván számot adni, hogy történetírásunk mennyiben tárta fel az 1944–1945-ös sorsdöntő történelmi napok históriáját, a változások első etapját. Ennek megfelelően eltekint a megelőző korszakra vonatkozóan még az átfogó munkák közreadásától is, (pl.: Magyarország története 8. kötet, 1918–1945. Főszerkesztő: Ránki György. Bp. 1976.), Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon 1944. október 16–1945. április 4. Bp., 1973., s hasonlóképpen azoktól az összefoglaló kézikönyvekből is, melyek 1945 utáni történelmünk – természetesen a „kezdeteket” is felölelő – leírására vállalkoznak. (pl.: A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Szerk.: Balogh Sándor–Jakab Sándor. Bp. 1978.; Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon, 1945–1947. Bp. 1975.) Ez utóbbi alól felmentésül szolgálhat az is, hogy ezen átfogó munkák jórészt a bibliográfiában megtalálható, s e kezdeti időszakot részletesen feltáró publikációk eredményeire is építenek, ill. azokat összegzik.

Azok számára, akik a jelen összeállításon túlmenően is részletesebben kívánnak tájékozódni az adott kérdésről, további segítséget nyújtanak a *Századok*, (a Magyarországon megjelent történeti munkák jegyzéke), a *Párttörténeti Közlemények*, (a magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke), a *Hadtörténelmi Közlemények*, (a Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája) rendszeresen megjelentetett történeti vonatkozású cikkregiszterei, valamint azok a történeti irodalomjegyzékek, amelyek az alábbi összeállításban is „Bibliográfiák” címszó alatt szerepelnek.

A bibliográfia az 1945–1980 között megjelent publikációk válogatott jegyzéke. Felépítését tekintve három nagyobb egységre tagolódik; bibliográfiák – az ország felszabadítására vonatkozó hadtörténeti irodalom –, valamint a formálódó új politikai rendszer 1944–1945-re vonatkozó történeti publikációi. Ezen egységeken belül kronologikus rendet követtünk, ezáltal is megpróbálván érzékeltetni, hogyan bontakozott ki jelenkortörténetírásunk, s miként csapódott ez le az egymást követő évek publikációs termékeiben. Az egyes éveken belül a címszavak a szerzők nevének alfabetikus rendjében követik egymást, (kivéve ott, ahol egy-egy munkával kapcsolatos közvetlen reflexióról, vitáról van szó).

Természetesen az 1944–1945-ben megjelent s itt közreadott publikációk esetében nem beszélhetünk történeti munkákról, ugyanakkor fontosnak tartottuk ezek közzétételét is, mint az átalakulás kezdeti időszakának forrásértékű, s az adott év társadalmi-politikai „önarcképét” tükröző dokumentumokat. A történeti feldolgozás az ötvenes évek végén bontakozik ki, s – mint azt az egyes évek publikációinak bősége is tanúsítja – a hatvanas évek derekától a hetvenes évek elejéig beszélhetünk e téma „virágkoráról”. Ez a megállapítás a publikációk „évforduló-centrikussága” ellenére is áll, hiszen a hetvenes évek közepétől az egyes „kerek” évfordulók sem dobják meg a korábban tapasztalt mértékben a megjelent munkák számát. Ez a trendvonal szorosan összefügg azzal is, hogy míg jelenkortörténetírásunk indulásakor elsősorban az átalakulás kezdeteinek feltárására koncentráltak a kutatók, a továbbiakban viszont, az idő előrehaladtával párhuzamosan, mindinkább a későbbi évek eseményei kerülnek a vizsgálat előterébe. Noha a szisztematikus gyűjtést 1980-ig végeztük, a további évek jelentősebb publikációit is felvettük még, hiszen 1981-ben pl. két olyan „alapmunka” is napvilágot látott, mint Korom Mihály akadémiai doktori értekezése (Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945.), illetve Somlyai Magda dokumentumgazdag monográfiája (Történelemformáló hétköznapiak. Szolnok Megyei Levéltár).

Többször előforduló folyóiratok rövidítésjegyzéke

AtSz	Agrártörténeti Szemle
ÁI	Állam és Igazgatás
ÁJ	Állam- és Jogtudomány
BékÉl	Békési Élet
BSz	Borsodi Szemle
Cs	Csillag
ÉS	Élet és Irodalom
FMSz	Fejér megyei Szemle
Fm	Forum
HK	Hadtörténeti Közlemények
JK	Jogtudományi Közöny
KgSz	Közgazdasági Szemle
LK	Levéltári Közlemények
MFSz	Magyar Filozófiai Szemle
MK	Magyar Könyvszemle
Nsz	Népszabadság
PtK	Párttörténeti Közlemények
PSz	Pedagógiai Szemle
PFK	A Politikai Főiskola Közleményei
Prop.	Propagandista
SSz	Soproni Szemle
Sz	Századok
SzSzSz	Szabolcs-Szatmári Szemle
Szoc.	Szocializmus
TáSz	Társadalmi Szemle
Term. és Társ.	Természet és Társadalom
TSz	Történelmi Szemle
Tt	Történelemtanítás
UH	Új Hang
UM	Új Magyarország
V	Valóság
Vál.	Válasz
VSz	Vasi Szemle

Gyűjteményes munkák rövidítésjegyzéke

AUD SH	Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica
AUD SML	Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Marxistica et Leninistica
AUSZ SH	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio Historica
AUSz SJP	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Series Juridica et Politica
AuSz SS	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi
BLÉ	Borsod Megyei Levéltári évkönyv. Miskolc
BMTÜ 1970	A lenini úton. Békés megyei tudományos ülésszak, 1970. április 20–21. (Szerk.: Juhász József). Gyula, 1971. MSZMP.
BTE	Borsodi Történelmi évkönyv. Miskolc
DDMÉ	A Debreceni Déri Múzeum évkönyve
DJTÜ, 1970.	Az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottságának jubileumi tudományos ülésszaka, hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából. (Szerk.: Mikecz Ferenc). Debrecen, 1970. 1–2. kötet.
EFT	Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei
EPFÉ	Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve
EMÉ	Az Egri Múzeum évkönyve. Eger.
EMK	Elméleti és Módszertani Közlemények. (MSZMP Budapesti Bizottsága Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemének kiadványai). Bp.
FMTÉ	Fejér megyei történeti évkönyv. Székesfehérvár.
FTE 1970.	Felszabadulási Tudományos Emlékkülés, Székesfehérvár. (MSZMP–TTT)
HOME	A Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc
HTK	Helytörténeti tanulmányok és krónikák. A felszabadult Magyarország történetéből. (Szerk.; bev: Glatz Ferenc) Bp. 1971.
JAMÉ	A Nyíregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve.
Jogt. Tan.	Jogtörténeti tanulmányok Budapest
JPMÉ	A Pécsi Janus Pannonius Múzeum évkönyve
KMP. 50.	Ötven esztendő. A KMP megalakulásának ötvenedik évfordulója alkalmából az MSZMP Pest megyei Bizottsága Marxizmus–Leninizmus Esti Egyeteme által 1968. november 19-én rendezett emlékkülés. (Szerk.: Mészáros Ottó–Suba Andor). Vác. 1969.
MMgMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei
MMMÉ	A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve
NépiMo.	A népi Magyarország negyedszázada
NyTFTK	A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei
PMM	Pest megye múltjából. Tanulmányok. (Szerk.: Keleti-Lakatos Ernő–Makkai László). Bp. 1965. Megyei Tanács.
PTF SH	A Pécsi Tanárképző Főiskola Közleményei. Seria Historica. Pécs.
SzPFÉ	A szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve
SZTFK	A Szegedi Tanárképző Főiskola közleményei
SZTÜ, 1970.	Az MSZMP Csongrád megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának, a József Attila Tudományegyetem, a Szegedi Orvostudományi Egyetem, a Szegedi Tanárképző Főiskola Marxizmus–Leninizmus Tanszékeinek tudományos ülésszaka Lenin születésének 100. és hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére, 1970. május 25–26. (Szerk.: Törköly Ferenc) Szeged, 1970.
TBPT	Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez. 1944–1960. (Szerk.: Babics András–Kopasz Gábor) Pécs, 1961. Városi Tanács.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
TTDDT	Tanulmányok Dél-Dunántúl történetéből, 1944–1948. (Szerk.: Fehér István) Pécs, 1969. Városi Tanács.

TNDF	Tanulmányok a magyar népi demokratikus forradalom történetéből. (Szerk.: Horváth Jenő–Izsák Lajos). Bp. 1966. ELTE.
Tolnam Tört.	Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szekszárd
TZM	Tanulmányok Zala megyéről, 1945–1970. (Szerk.: Béli József–Knér Jolán) Zalaegerszeg, 1970. Megyei Tanács.
VhT	Vásárhelyi Tanulmányok. Hódmezővásárhely, 1970.
VMMK	A Veszprém megyei múzeumok közleményei. Veszprém.

Intézmények rövidítésjegyzéke

BIMTI	Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Tudományos Intézete
FSzEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
HM	Honvédelmi Minisztérium
MHSz	Magyar Honvédelmi Sportszövetség
MSZBT	Magyar–szovjet Baráti Társaság
MSZMT	Magyar–szovjet Művelődési Társaság
MTT	Magyar Történelmi Társulat
Szfv.	Székesfőváros
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
TTIT	Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat.

Bibliográfiák

- Fővárosunk Budapest. Válogatott művek bibliográfiája. (Szerk.: Flórián László, Marót Miklós) Bp. 1955. FSzEK 156 p.
- Tiszay Andor*: Hazánk felszabadulása, 1944–1945. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. Bp. 1955. FSzEK. 316 p.
- Tiszay Andor*: Hazánk felszabadulása, 1944–1945. Bibliográfia Bp. 1959. MSZBT 42 p.
- Kovalcsik József–Viniczai István–Windisch Aladárné*: A Magyar Néphadsereg történetének válogatott bibliográfiája, 1945–1960. HK. 1960. 1. sz. 309–326. p.
- Budapest szocialista fejlődése 1945–1959. Bibliográfia. 1–3. kötet. (Szerk. és bevezeti: Zoltán József) Bp. 1960. FSzEK 3 db.
- Felszabadultunk. Bibliográfia Fejér megye felszabadulásának 20. évfordulójára. Székesfehérvár, 1964. MSZMP Megyei Bizottsága. 31 p.
- Magyar Munkásmozgalmi Bibliográfia, 1848–1949. II. kötet. Bp. 1964. MSZMP KB. Párttörténeti Intézete. 2. kiadás, 427–741. p.
- Szabó Imre*: Szeged felszabadulásának bibliográfiája. Szeged, 1964. Somogyi Könyvtár, 84 p.
- Fenyvessiné Góhér Anna*: Megyénk (Bács-Kiskun megye) felszabadulása. 1944. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. Kecskemét, 1965. Megyei Könyvtár, 79 p.
- Siklós András*: Bibliográfia Magyarország legújabbkori történetéhez. Az 1955–1965 között megjelent fontosabb könyvek, tanulmányok, cikkek jegyzéke. Bp. 1966. Tankönyvkiadó, 175 p.
- Budapest történetének bibliográfiája (Főszerk.: Zoltán József). 5. kötet. 1686–1950. Politika. Közigazgatás. Bp. 1966. 659 p.
- Windisch Aladárné*: A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom válogatott bibliográfiája. in: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945. Bp. 1966. Zrínyi Kiadó, 819–859. p.
- Katonai könyvkiadás Magyarországon 1945–1965. Bibliográfia (Szerk.: Hernádi Károly, Székely Árpád). Bp. 1967. Zrínyi Kiadó, 299 p.
- Az antifasiszta ellenállási és partizánharcok válogatott irodalmának bibliográfiája. (Összeállította: Harsányi János, Timay Andor, Vágó Ernő) Bp. 1968. Tankönyvkiadó, 53 p.
- Ecsedy Andorné–Gáliczky Éva*: Történelem-forradalom. Bibliográfiai kalauz a magyar munkásmoz-

- galom történetének tanulmányozásához. 2. köt. 1919. augusztus 1–1968. december 31. Bp. 1969. FSzEK 625 p.
- Kepes Ágnes–Rostás Jenőné*: Szabad hazában. Ajánlójegyzék hazánk felszabadulásának 25. évfordulójára. Bp. 1969. FSzEK 20 p.
- Lakos Katalin*: 25 éve történt. Ajánló bibliográfia Magyarország felszabadulásának negyedszázados jubileumára. Bp. 1969. FSzEK 49 p.
- Molnár Éva–Viniczai István–Windisch Aladárné*: Hazánk felszabadulása 1944. szeptember–1945. április 4. HK 1969. 2. sz. 413–429., 3. sz. 570–581. p.
- Hazánk felszabadulása. Válogató bibliográfia Magyarország felszabadulásának 25. évfordulójára. Bp. 1970. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. 112. p.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye helyismereti irodalma. (Összeállította: Kazacsay Ferencné) Miskolc, 1970. Megyei Könyvtár, 80 p.
- Papp István*: Válogatott bibliográfia Sopron felszabadulásáról és negyedszázados fejlődéséről. SSz 1970. 24. évf. 1. sz. 17–20. p.
- A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968. (Összeáll.: az MTA Történettudományi Intézetének munkaközössége. Makkai László, Niederhauser Emil stb.) Bp. 1971. Akadémiai Kiadó 855 p.
- Magyarország. Honismereti bibliográfia (Összeáll.: Csomor Tibor) Bp. 1972. Hazafias Népfront, FSzEK 955 p.
- Sipter Gézáné*: Bibliográfia felszabadulásunk történetéhez. Szekszárd, 1972. Tolnai Tört. 4. 465–489. p.
- Kálmán Lászlóné*: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája, 1945–1971. Bp. 1973. Kossuth Kiadó 595 p.
- Fehérvári Klára–Sunján Miklós*: Válogatott irodalomjegyzék felszabadulásunk történetének tanulmányozásához. Baranyai Művelődés: 1974. 2. sz. 114–133. p.
- Papp István*: Válogatott bibliográfia hazánk felszabadulásáról és a demokratikus újjászületés kezdetéről. (1944–1945.) in: A felszabadulás és a népi demokratikus újjászületés kezdetei Győr, Moson és Sopron megyékben. 1944–1945. Győr, 1974. MSZMP Megyei Bizottság. 138–145. p.
- Beszteri Béla–Szücs Lajosné*: Veszprém megye a felszabadulástól napjainkig. Válogatott bibliográfia 1945–1975. Veszprém, 1975. Lapkiadó, 128 p.
- Mitru Ibolya*: Harc Budapestért, 1944–1947. Bibliográfia hazánk felszabadulásának 30. évfordulójára. Bp. 1975. FSzEK 294 p.
- Molnár Éva–Viniczai István*: Magyarország felszabadulásának válogatott bibliográfiája. in: Hazánk felszabadulása. (Szerk.: Dombrády Lóránd, Schneiner Béla, Tolnay László). Bp. 1975. TIT 125–148. p.
- Szabó Imre*: Újabb pótlások Szeged fölszabadulásának bibliográfiájához. Szeged, 1975. Somogyi Könyvtár 41 p.
- Könyvek Szabolcs-Szatmár megyéről, 1945–1976. Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Orosz Szilárd) Nyíregyháza, 1977. 100 p.
- Békés megye helyismereti irodalma 1945–1978. Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Varga Gáborné). Békéscsaba, 1979. Megyei Tanács 129 p.
- A főváros válogatott bibliográfiája. (Összeáll.: Csomor Tibor.) Budapest, 1979. 17. évf. 12. sz. 41 p. 1980. 18. évf. 2–12. számokban folytatásokban közölve.
- Magyarország története. Tematika és válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Marosi Endre.) Bp. 1980. TIT 144 p.
- A magyar parasztság életének alakulása. Válogatott bibliográfia 1945–1965. (Összeáll.: Katona Imre.) Bp. 1980. Népművelési Int. 127 p. Folklór, társadalom, művészet, 6.
- (*Windisch Aladárné*): A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom 1939–1945. Válogatott bibliográfia. Bp. 1982. Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége. 177 p.

Magyarország az „ideiglenesség” időszakában
(1944 október–1945 október)

1944

Gerő Ernő: Lesz magyar újjászületés. (Szeged) 1944, „Szikra”, 15 p. ua. Pécs, 1944. Új Dunántúl, 15 p.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front szegedi nagygyűlése. (Szeged 1944), „Szikra”, 32 p.
Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. A Magyar Kommunista Párt javaslata. H.n. (1944), 12 p. Ua. Debrecen (1944), 7 p. Ua. (Szeged 1944), Szikra, 14 p.

1945

MKP

Az igazság a Kommunista Párttól. Pécs (1945), 8 p.

A Magyar Kommunista Párt országos értekezlete. 1945. május 20–21. Bp. 1945, MKP 147 p.

Harc az újjáépítésért. A Magyar Kommunista Párt 1945. május 20-án és 21-én tartott országos értekezletének jegyzőkönyve. (Bp. 1946), 160 p.

Nemzetiségi kérdés és a magyar demokratikus külpolitika (*Révai József*: A csehszlovák–magyar viszony + *Betlen Oszkár*: Vesszen a sovinizmus) Bp. (1945), MKP 11 p.

Új szellemi front. (Kállai Gyula, Révai József stb. cikkei). (Bp. 1945), Szikra, 47 p.

A Magyar Kommunista Párt üzenete a hazatérő hadifogoly bajtársakhoz! Bp. 1945, Szikra 8 p.

Andics Erzsébet: Szocializmus és parasztkérdés. Bp. 1945. MKP 31 p.

Beér János: A Magyar Kommunista Párt közigazgatási politikája. Bp. 1945, Szikra, 16 p.

Donáth Ferenc: A kommunisták munkája falun. 1945. július 28. Bp. (1945) MKP. 28 p.

Donáth Ferenc: Mit kell tudnia minden földhözjuttatottnak... Melléklet: A Földigénylő Bizottságok országos értekezletének határozata. Bp. (1945), Szikra, 15 p.

Gerő Ernő: A Magyar Kommunista Párt. 1945. március 7. Bp. (1945), MKP. 24 p.

Gerő Ernő: Arccal a vasút felé! – beszéde a Magyar Kommunista Párt országos pártértekezletének 1945. május 20-án tartott ülésén. Bp. 1945. Szikra, 7 p.

Gyenes Antal: Terménybeszolgáltatás és mezőgazdasági munkabér Bp. 1945. Szikra, 16 p.

Horváth Márton: A magyar földkérdés. 1945. március 15-én a pártaktíva előtt. Bp. 1945, MKP 20 p.

Kádár János: A szakszervezetek az újjáépítés szolgálatában. – beszámolója a Magyar Kommunista Párt országos pártértekezletének 1945. május 21-én tartott ülésén. Bp. (1945), MKP 32 p.

Kádár János: A szakszervezetek és üzemi bizottságok az újjáépítés szolgálatában. 1945. június 12. Bp. (1945), MKP 24 p.

Kállai Gyula: A földreform és a parasztság szerepe a gazdasági újjáépítésben. 1945. június 12. Bp. (1945), MKP 24 p.

Kovács István: Építsük a Magyar Kommunista Pártot! Bp. (1945), MKP. 58 p.

Lukács György: Írástudók felelőssége. Bp. 1945. Szikra, 144 p.

Mód Aladár: Az erők összpontosítása a döntő gazdasági feladatok megoldására. Bp. 1945. MKP 19 p.

Nagy Imre: Mit ad a Magyar Kommunista Párt a parasztságnak? Bp. 1945, Szikra. 20 p.

Papp Lajos: Pártunk munkája az értelmiségiek, az ifjúság, a nők és a kispolgárság tömegeiben. 1945. június 13. Bp. (1945), MKP 18 p.

Rákosi Mátyás: Föld, kenyér, szabadság. (A Magyar Kommunista Párt 1945. február 11-iki debreceni nagygyűlésén tartott beszéd.) Debrecen (1945), „Szikra”, 23 p.

Rákosi Mátyás beszéde Budapesten nyolcvanezer ember előtt a Magyar Kommunista Párt 1945. február 25-én tartott nagygyűlésén. (Bp. 1945, MKP), 16 p.

Rákosi Mátyás: Harc az újjáépítésért! – beszámolója a Magyar Kommunista Párt országos pártértekezletének 1945. máj. 20-án tartott ülésén. Bp. 1945, Szikra. 32 p.

Rákosi Mátyás beszéde Pécs dolgozóihoz 1945. május 27-én. Pécs (1945), MKP. 24 p.

Rákosi Mátyás: A rendőrség a demokratikus Magyarországon. – beszéde a Városi Színházban 1945. július 21-én a budapesti rendőrökhöz. (Bp. 1945), Szikra, 14 p.

- Rákosi Mátyás:* A tatabányai bányászokhoz. – beszéde Tatabányán 1945. július 22-én. Bp. 1945, Szikra, 15 p.
- Rákosi Mátyás:* Pártunk feladatai a választások küszöbén 1945. aug. 15. Bp. (1945) MKP 27 p.
- Rákosi Mátyás:* A közalkalmazottak helye a népi demokráciában. Beszéd a közalkalmazottakhoz 1945. aug. 30-én. Bp. 1945, Szikra, 16 p.
- Rákosi Mátyás* beszéde Sopronban a Magyar Kommunista Párt 1945. évi szeptember 2-iki nagygyűlésén. Sopron, (1945), MKP 12 p.
- Rákosi Mátyás* győri beszéde. (1945. évi szeptember hó 2-án.) (Győr 1946) 15 p.
- Rákosi Mátyás:* A magyar demokráciáért. – beszéde az ideiglenes nemzetgyűlés 4. ülésén 1945. szeptember 6-án. Bp. 1945, Szikra, 15 p.
- Rákosi Mátyás:* A falu a választások előtt. – beszéde a Földigénylő Bizottságok kongresszusának tagjai előtt 1945. szeptember 9-én. Bp. 1945, Szikra, 24 p.
- Egy nagy harcos életéből. Rádióbeszélgetés Rákosi Mátyással. 1945. október 4-én. (Bp. 1945), Szikra, 14 p.
- Rákosi Mátyás:* A magyar választókhoz! – rádióbeszéde 1945. október 6-én. Bp. 1945, Szikra, 15 p.
- Rákosi Mátyás:* Nemzetmentés (Cikkek, előadások) Bp. (1945), Szikra 48 p.
- Rákosi Mátyás:* A magyar jövőért. Bp. 1945. Szikra, 380 p.
- Révai József:* Miért harcol a Kommunista Párt. A független, szabad, demokratikus Magyarorszáért. 1945. február 8. Bp. (1945), MKP 20 p.
- Révai József:* Az ország újjáépítésének politikai előfeltételei. 1945. június 12. Bp. (1945), MKP 24 p.
- Révai József:* Mit tett pártunk a magyar népért. – beszéde a választási agitátorokhoz. 1945. aug. 20-án. (Debrecen 1945), 14 p.
- Révai József:* A magyar demokrácia jellege. Beszéd a közalkalmazottak nagygyűlésén 1945. szeptember 13. Bp. 1945, Szikra, 6 p.
- Révai József:* A magyar demokrácia nemzeti jellege. Bp. 1945. MKP 6 l.
- Varga Jenő:* A földbirtokreform és a közelet demokratizálása. Bp. (1945), M-Sz MT 15 p.
- Varga Jenő:* Földreform és a társadalom demokratizálódása. V. 1945 szept.-dec. 47–53. p.
- Vas Zoltán* Jelentése a székesfőváros közigazgatásának működéséről 1945. május 16–1945. november 16. Bp. 1945, Szfv. 42 p.

SzDP

- Mit akar a Szociáldemokrata Párt? Bp. (1945) Világosság, 12 p.
- A Szociáldemokrata Párt munkaterve Magyarország gazdasági, politikai és szellemi újjáépítésére. Bp. 1945. 13 p.
- A Szociáldemokrata Párt mezőgazdasági akcióprogramjának tervezete. Bp. (1945), 7 p.
- A Szociáldemokrata Párt agrárprogramja. Elfogadta az 1930. évi pártkongresszus. A Szociáldemokrata Párt a földreform-kérdés sürgős megoldásának elősegítése céljából újra közrebocsátja tizenöt éves földreformprogramját 1945. februárjában. (Bp. 1945), 16 p.
- A Szociáldemokrata Párt 34. kongresszusi jelentése az 1944–45. évekről. 1945. augusztus 18., 19. és 20-án. Bp. 1945, Világosság, 69 p.
- Bán Antal:* A Szociáldemokrata Párt politikai irányvonala. Összeáll.: az 1945. máj. 10., 17. és 24-én tartott kibővített pártvezetőségi tanácskozás vitaanyagából B. A. (Bp. 1945), Népszava, 52 p.
- Erdődy János:* Új színjátszás, – új film. Bp. 1945. Népszava 76 p.
- Horváth Zoltán:* A Szociáldemokrata Párt politikája. (Visszapillantás és irányvonal). Az 1945. december 16-án tartott kibővített pártvezetőségi ülés gyorsírói jegyzőkönyve alapján összeáll. H. Z. Bp. 1946. SzDP 32 p.
- Justus Pál:* Mi a szocializmus? Bp. 1945. Népszava 23 p.
- Justus Pál:* A szocializmus útja. Bp. 1945. Népszava, 183 p.
- Justus Pál:* Jegyzetek a demokráciáról. Új Idők. 1945. 1. sz. 6–7 p.
- Kéthly Anna:* Demokratikus közoktatás. Bp. 1945, Népszava 16 p.
- Kéthly Anna:* A kereskedő a demokráciában. Bp. 1945. Forrás, 7 p.
- Szakasits Árpád:* Utóhang 1945-ben. Bp. 1945, ny. n. 47 p.

- Takács József*: Szocializmus és parasztság. Felelet néhány kérdésre. Bp. (1945), Népszava, 30 p.
- Takács József*: Új agrárpolitika a magyar demokráciában. Bp. (1945), Népszava, 69 p.
- Tolnai György*: Nagy-Budapest legyen a dolgozóké! Mit tesz a Szociáldemokrata Párt a szocialista Budapestért? Bp. 1945. Világosság, 19 p.
- Vajda Imre*: A Párt (SzDP) 34. kongresszusa. Szoc. 1945. 2. sz. 70–75 p.

NPP

- Általános politikai tájékoztatás. Debrecen, 1945, NPP 16 p.
- A parasztság pártja: A Nemzeti Parasztpárt. Debrecen 1945, NPP 16 p.
- Mi a Nemzeti Parasztpárt? Bp. 1945, 24 p.
- Erős parasztpárt, erős parasztság. Bp. 1945, NPP 40 p.
- A Nemzeti Parasztpárt kiskatéja. (Bp. 1945), Sarló, 45 p.
- A földműves tízparancsolata 1945-ben. Bp. 1945, Sarló 8 p.
- Erdei Ferenc*: Szövetkezetek. Bp. 1945, Sarló, 92 p.
- Kovács Imre*: Demokrácia és Magyarság. UM 1945. 5. sz.
- Németh László*: A tanügy rendezése. Bp. 1945, Sarló 32 p.
- Szücs Dezső*: Útmutatás a falusi népszövetkezetek alapításához és vezetéséhez. Bp. (1945), NPP 78 p.
- Talpassy Tibor*: A föld gazdát cserél. Bp. 1945, Sarló 180 p.
- Veres Péter*: Szabad ország – szabad munka. Bp. 1945, Sarló, 48 p.

FKgP

- A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt programja. Debrecen, 1945. FKgP 12 p.
- Új magyar köznevelés. A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt közoktatásügyi irányelvei. Bp. 1945, 30 p.
- Balla Antal*: Mit kell tudni a demokráciáról. (Balogh István előszavával.) Bp. 1945, Bibliotheca, 32 p.
- Rényi Andor*: A földreform és a vele kapcsolatos közgazdasági kérdések. Debrecen 1945, Független Kisgazda Párt 16 p.
- Tildy Zoltán* beszéde 1945. április 8-án a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártnak a felszabadulás után tartott első budapesti nagygyűlésén. Bp. 1945, Független ny. 16 p.

*

- Polgári Demokrata Párt. A PDP programja. Bp. 1945. 15 p.
- Barankovics István*: Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember hó 25-iki értekezletén. Bp. (1945), 32 p.
- Kiáltvány a magyar társadalomhoz. Elhangzott a Teleki Pál munkaközösség 1945. márc. 17-i ülésén. Bp. 1945, Atlas 8 p.

*

- Megegyezés a Szövetséges Szocialista Szovjet Köztársaságok, Nagybritannia Egyesült Királysága és Északírország, az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország között létrejött fegyverszüneti szerződésről. Makó, 1945, 16 p.
- A földművelésügyi miniszter 33.000/1945. F.M. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról szóló 600/1945. M.E. számú rendelet végrehajtása tárgyában. I. sz. végrehajtási rendelet. Pécs 1945, Új Dunántúl, 31 p.
- A földreformra vonatkozó jogszabályok (Az Országos Földbirtokrendező Tanács elvi jelentőségű határozataival.) (Bp.) 1945, Földmív. Min., 194 p.

- Fenesi Ferenc–Káldi István:* Mit kell tudni az igazolási eljárásról? Bp. 1945, Békeffy. 60 p.
- Fenesi Ferenc–Káldi István:* Az igazoló eljárás újabb szabályai. Bp. 1945, Békeffy. 24 p.
- Szücs Gábor László–Szücs János–Gátay Endre:* Az igazoló eljárások zsebkönyve. Bp. 1945, Franklin. 90 p.
- Ormos György:* A magánalkalmazottak, kereskedők, iparosok és szabadfoglalkozásúak igazolása egy-
séges szerkezetben. Pécs (1945), 24 p.
- Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletei. (Bp. 1945), Miniszterelnökség 5 db.
- Választási ABC. Mit kell tudni Nagy-Budapest községi választásairól. A 7460/1945. M.E. és a
20.400/1945. B.M. számú rendeletek. Bp. 1945. 28 p.
- Bene Lajos:* Az 1945. évi demokratikus községi választások mérlege. Bp. (1945), Budapest Irod. és
Műv. Tud. Int., 16 p.
- Sebestyén Klára:* Nagy-Budapest október 7.–november 4. Összefoglaló statisztikai jelentés a vezető
pártok helyzetének alakulásáról Nagy-Budapest területén az 1945. évi községi és országos vá-
lasztásokon. Bp. 1945. 53 p.
- Berky János:* A Magyar Közalkalmazottak Országos Szabadszakszervezetének eszméje és célja. Bp.
1945, 30 p.
- Berky János:* Hogyan szervezkedjünk? A Magyar Közalkalmazottak Országos Szabadszakszervezeté-
nek szervezési alapelvei. (Bp. 1945), 32 p.
- A Budapesti Nemzeti Bizottság határozatai. Bp. Szfv. 16 p.
- Az országos üzemi bizottsági kongresszus tanácskozásai 1945. július 12–13. Bp. 1945, Szakszervezeti
Tanács, 48 p.
- Szakasits Antal–Sipeki Géza:* Az üzemi bizottságok új működési szabályzata. Az előszót írta Kossa
István. Magyarázó szöveggel ellátták Sz. A., S. G. Bp. 1945, Szakszervezeti Tanács, 40 p.
- Az üzemi bizottságok működési szabályzata. Bp. 1945. Szakszervezeti Tanács 22 p.
- A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség I. országos kongresszusának (1945. szeptember 13–15.)
határozatai. Bp. 1945. MADISz. 20 p.

*

- Kivel mi történt? Riportlexikon a sorsforduló szereplőiről és vértanúiról. (Első összefoglaló jelentés: a
német megszállástól a felszabadulásig). Frey Ede, Nádor Jenő stb. közreműködésével szerk.
Turcsányi Gyula. Bp. (1945), Légrády, 62 p.
- Nagy Lajos:* Pincenapló Bp. 1945. Hungária 96 p.
- Hogyan kért Magyarország 1944 októberében fegyverszünetet? Faragho miniszter elmondja a Világ-
nak az összeomlás hiteles történetét. Világ, 1945. 12. sz. (május 29.)
- György Ernő:* A gazdasági őrsváltás mérlege. Bp. 1945. Révai, 20 p.
- Sajóhelyi István:* Magyarország mezőgazdasági viszonyai. Bp. 1945. KSH 58 p.
- Hogyan alapítsunk szövetkezetet. Bp. (1945). Magyar Parasztszövetség 23 p.
- Demokrácia. (Erdei Ferenc, Fischer Endre, Horváth Barna. eth.) Bp. 1945. Pázmány Péter Tudomány-
egyetem 207 p. A kötetből: *Erdei Ferenc:* Népi demokrácia. 7–12 p. *Moór Gyula:* A demok-
rácia örvényei 96–109 p. *Rákosi Mátyás:* A magyar demokrácia kérdései 147–165 p. *Szakasits*
Árpád: A demokráciáról és a szocializmusról. 166–178 p. *Tildy Zoltán:* Parasztság, munkásság
és értelmiség a magyar demokráciában 187–195 p. *Veres Péter:* Parasztság és demokrácia.
196–207 p.
- Tiborc (Zsigmond):* Mi a demokrácia? Bp. 1945. (Szabad Génusz). 16 p.
- Karácsony Sándor:* A magyar demokrácia. Bp. 1945. Exodus. 130 p.
- Bibó István:* A magyar demokrácia válsága V. 1945. okt.–dec. 5–43. p.
- Balla Zoltán:* Lesz-e kiút az általános kultúrválságból? Bp. 1945. 18 p.
- Süle Antal:* Kultúrforradalom. Glosszák az „Új szellemi front”-hoz. Bp. 1945, Faust. 20 p.
- Kardos László:* Irodalmunk időszerű kérdései. M. 1945. 2. sz. 92–95 p.
- Kéry László:* Irodalmunk időszerű kérdései. M. 1945. 3. sz. 135–137 p.
- Kirdly István:* Irodalmunk időszerű kérdései. M. 1945. 6. 276–278 p.
- Vas István:* Irodalmunk időszerű kérdései. M. 1945. 225–229 p.

- Szöts István*: Röpirat a magyar filmművészet ügyében. Bp. 1945. 88 p.
- Staud Géza*: A budapesti színházak feltámadása. M. 1945. 2. sz. 101–104 p.
- Demeter János*: A nemzetiségi kérdés a Dunavölgyében és a Szovjetunióban. Kolozsvár, 1945. (Magyar Népi Szövetség) 55 p.
- Szilágyi Ernő*: Tisztek és altisztek. – Honvédségünk a társadalomvizsgálat fényében. V. 1945. 1–2. sz. 76–80 p.
- Mi a szabadkőművesség? Kérdések és feleletek. Kiad. a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy. Bp. 1945. 14 p.

*

- Cionizmus és szocializmus. Bp. 1945. Szoc. Cionisták (Ichud Mapáj) Pártja. 32 p.
- Molnár Erik*: Zsidókérdés Magyarországon. TáSz. 1946. 326–334 p.
- Molnár Erik*: A zsidókérdés Magyarországon. (Hozzájáruló Katona Jenő) Bp. 1946, Szikra, 26 p.
- Katona Jenő*: A zsidókérdés. UM. 1946. május 7.
- Molnár Miklós*: Őszinte szó a zsidókérdésről. V. 1946. 3–5. sz. 51–54 p.
- Horváth Márton*: Zsidóság és asszimiláció. TáSz. 1946. 495–501 p.
- Zsidókérdés – antiszemitizmus. Szoc. 1946. 234–256 p.
- Keresztényeknek a zsidóságról – zsidóknak a kereszténységről. 8 előadás. 1. Bereczky Albert. Isten terve a zsidókkal. 2. Éliás József: Az elveszett áldás. stb. Bp. 1946, „Jó Pásztor” 112 p.
- Hajós Emil*: Levél egy zsidó barátomhoz. Bp. 1946, Jó Pásztor, 31 p.
- Kun Andor*: Enyhítő körülmények Magyarország bűnperében. Bp. (1946, Szerző) 79 p.
- Eckhardt Sándor*: Zsidóság és nemzetiség. Vig. 1947. 17–24 p.
- Hatvany Lajos*: A zsidóság szociológiája. Fm. 1947. 712–714 p.
- Kenéz-Kurländer Ede*: A cionizmus a múltban, a jelenben és a jövőben. Bp. (1947) Szerző, 16 p.
- Bibó István*: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Vál. 1948. 778–877 p.
- Molnár Sebestyén*: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.” Észrevételek Bibó Istvánnak a Válaszban megjelent tanulmányához. Bibó István kiegészítő megjegyzéseivel. H.SZ. 1949. 40–53 p.

1946

- Az 1944. évi december hó 21-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 1944. december 21–1945. szeptember 13. (Szerk.: Kiss Károly) Bp. 1946. Athenaeum 184 p.
- A felszabadulást követő jogszabályok. (1945. december 31-ig.) (Szerk.: Vadas György) Bp. 1946. BIMTI. 58 p.
- Berend György Zoltán*: A népbíráskodásról szóló 1945. évi VII. tc. és népbíróági rendszerünk. Bp. 1946, 32 p.
- Donáth Ferenc*: A földreform mérlege. Hozzájárulók Z. Nagy Ferenc–Sipos Gyula. Bp. 1946, Szikra, 32 p.
- Fenyő Miksa*: Az elsodort ország. (Magyarország) Naplójegyzetek 1944–1945-ből. Bp. 1946, Révai, 637 p.
- Márkus István*: Földosztás Gebén. Vál. 1946. 6. évf. 1. sz. 12–26 p.
- Pethő Tibor*: Így született meg a magyar külügyminisztérium. Gyöngyösi János visszaemlékezése miniszterségének második évfordulóján. U.M. 1946. december 25.
- Takács József*: Mezőgazdaságunk helyzete 1945-ben. Szoc. 1946. 30–36 p.
- Takács Ferenc*: A földreform eredményei. Szoc. 1946. 206–210 p.

1947

- A debreceni feltámadás. Szerk. Paál Jób és Radó Antal. Krónikás könyv a demokratikus új Magyarország megszületéséről, a moszkvai tárgyalásokról, a debreceni nemzetgyűlés és az első független nemzeti kormány megalakulásáról, a magyar nemzet történetének sorsdöntő hőskoráról. Debrecen, 1947, 384 p.

- Nagy Loránd:* Új honfoglalás (Földbirtokpolitikai dolgozat) Bp. 1947, Szerző, 100 p.
Sarkadi Imre: Elburokratizált forradalom – Úti jegyzetek. (A földreformról). Vál. 1947. 457–463 p.
Seres József: A tápai földreform. Tiszatáj. 1947. 33–37 p.
Seres József: Földreform Kunágótán. Vál. 1947. 7. évf. 10. sz. 332–343 p.
Varju Ákos: Az 1945. évi földbirtokreform eredményei és jelenlegi állapota. V. 1947. 3. sz. 170–182 p.

1948

- Dorogi Márton:* Püspökladányi földosztás. Vál. 1948. 8. évf. 1. sz. 56–79 p.
Havas Gábor: Kárász körül. (A földreform egy Békés megyei uradalomban). Vál. 1948. 8. évf. 3. sz. 250–265 p.
Süle József: Földosztás Kertán. Vál. 1948. 8. évf. 5–6. sz. 458–471 p.

1950

- Darvas József:* 1945. február 13. Fm. 1950. február 75–80 p.
Nemes Dezső: Hazánk felszabadulása és a kulturális forradalom. Művelt Nép. 1950. 2. sz. 1–3 p.
 Öt év előtt . . . A felszabadulás dokumentumai. TáSz 1950. 43–46 p.

1954

- Dokumentumok a magyar népi demokrácia megszületéséről. TáSz. 1954. 12. sz. 102–120 p.
Borsi Emil: Az 1945-ös földreform dolgozó parasztságunk felemelkedésének első állomása. Bp. 1954. 67 p.
Galántai József: Magyar újjászületés. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása (1944. október–1945. április). Bp. 1954. TTIT. 65 p.
Lökös Zoltán: Szeged felszabadulása. Képek a város nagy esztendejéből. Szeged. TTIT 1954. 27 p. (Csongrád megyei füzetek 3.)
Nemes Dezső: Magyarország demokratikus nemzeti újjászületése. Az ország teljes felszabadítása. Term. és Társ. 1954. 12. sz. 735–738 p.

1955

- Borsi Emil:* Népi demokratikus forradalmunk nagy vívmánya, az 1945-ös földreform. Prop. 1955. 3. sz. 1–8. p.
Balázs Tibor: A Pest vármegyei Nemzeti Bizottságok történetéhez (1945. január-október). LK. 1955. 236–271 p.
Csizmadia Ernőné: Népi demokráciánk első nagy vívmánya, dolgozó parasztságunk felemelkedésének első lépése a földreform. TáSz. 1955. 4. sz. 93–110 p.
 Felszabadulás. 1944. szeptember 26.–1945. április 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a Magyar Népi Demokrácia megszületésének történetéből. (Összeáll.: Dér László–Mayer Mária–Szabó Éva.) Bp. 1955. Szikra. 512 p.
Füst Milán: Két emlékezés. Emlékezés a felszabadulásra. Cs. 1955. 4. sz. 853–854 p.
Nádasdi Péter: Három tavaszi hónap. (A földosztásról.) UH 1955. 4. sz. 45–52 p.
Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. Bp. 1955. Szikra 63 p.
Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. Bp. 1955. Szikra 256 p.
Nemes Dezső: A Magyar Kommunista Párt harca a felszabadulásért. TáSz. 1955. 4. sz. 71–92.
Somlyai Magda: „A föld azé, aki megműveli!” Az 1945-ös földosztásról. Tt. 1955. 1. évf. 1. sz. 3–6. p.
 Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. (Szerk. Lackó Miklós). Bp. 1955. MTA Történettudományi Intézete 685 p. A kötet tanulmányaiból: *G. Fazekas Erzsébet:* Magyarország felszabadítása és népi demokratikus forradalmunk érlelődésének néhány kérdése. 7–87 p. *Tóth Sándor:* A Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveletei Magyarországon 89–120 p. *Révész Imre:* Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulása Debrecenben. (1944.

december 21–22) 121–153 p. *Balázs Béla*: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. 155–236 p. *M. Somlyai Magda*: Az 1945-ös földreform kérdéséről 237–279 p. *Szekfü Gyula*: Az értelmiség átállása a felszabadulás idején. 281–289. p. (ua. Cs. 1955. 8. sz. 1633–1639 p.)

1956

- Balázs Tibor*: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokratikus forradalmunkban. PtK 1956. 3. sz. 148–161 p.
- G. Fazekas Erzsébet*: A népi demokratikus forradalom előfeltételei érlelődésének néhány kérdése Magyarországon a felszabadulás előtt. in: Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve 1955. Bp. 1956. 297–313 p.
- Kiss György*: A Magyar Kommunista Párt felszabadulás utáni ifjúsági politikájának néhány kérdése. (1944. október–1945. szeptember) PtK 1956. 1. sz. 47–69 p.
- Varga Zoltán*: Debrecen szerepe a földreformért folytatott harcban a felszabadulás után. AUD S. H. Tom. III./1. Bp. 1956. Tankönyvkiadó, 203 p.
- Varga Zoltán*: Debrecen felszabadulás utáni politikai életének néhány kérdése. Alföld. 1956. 1. sz. 61–73 p., 2. sz. 42–49 p. 3. sz. 67–75. p. 5. sz. 130–138 p.

1957

- Balázs Béla*: A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi, forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. Sz. 1957. 1–4. sz. 297–325 p.
- Marik Dénes*: Város a front mögött. Gyula város felszabadulásának története (1944. augusztus 23.–1945. május 10.) Gyula, 1957. 69 p.
- Korom Mihály*: A magyarországi fasizmus bukásának és a népi demokratikus forradalom érlelődésének kérdéseihöz. (1943–45). PtK I–II. 1957. 1. sz. 32–66., 1958. 1. sz. 1–30 p.
- M. Somlyai Magda*: Túrkevei szegényparasztok küzdelme a földért 1945–1946-ban. Sz. 1957. 91. évf. 5–6. sz. 716–750 p.

1958

- A Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 1944. október 10-i határozata a fasizmus elleni közös harcról és a munkásosztály egységének megteremtéséről. (Közl.: Korom Mihály). PtK 1958. 3. sz. 108–113 p.
- Polányi Imre*: Adatok Makó felszabadulásának történetéhez. Szeged, 1958. SzPFÉ. 1958. 177–208 p.
- M. Somlyai Magda*: Iratok a tiszántúli szegényparasztok földosztó törekvéseiről 1945-ben. TSz 1958. 1–2. sz. 221–234 p.
- A Történelmi Munkaközösség vitája Balázs Béla munkájáról. Sz. 1958. 5–6. 758–790 p.

1959

- Juhász Géza*: A köztársaság bölcsőjénél. ÉS 1959. dec. 24. 3 p.
- Ságvári Ágnes*: Az 1945-ös budapesti választások. PtK 1959. 3–4. sz. 208–233 p.

1960

- Hazánk felszabadításának krónikája, 1944. szeptember 23–1945. április 4. Bp. 1960. MSzBT 47 p.
- Beér János*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés JK 1960. 15. évf. 5. sz. 253–259 p.
- Csizmadia Andor*: A forradalmi jogalkotás 1944–1945-ben (A nemzeti bizottságok jogalkotó tevékenysége). JK 1960. 15. évf. 4. sz. 187–196. p.
- Csizmadia Andor*: A nemzeti bizottságok létrejötte és jogállása 1944–1945-ben. Bp. 1960. Tankönyvkiadó, 47 p.

- Degré Alajos*: A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után. LK 1960. 3–21 p.
- Erdei Ferenc*: Emlékezés 1945-re. ÉS 1960. 4. évf. 14. sz. 3–4 p.
- Erdei Ferenc*: A szegedi tanyákon húzódik a front. Tiszatáj, 1970. 24. évf. 3. sz. 225–229 p.
- Földi Tamás*: Iratok a magyar nagyipar történetéhez 1945–1946-ban. (Az Iparügyi Minisztérium iratanyagából. LK 1960. 31. évf. 205–262 p.
- Gunst Péter*: Hazánk felszabadulása. Bp. 1960. Tankönyvkiadó, 23 p.
- Horváth Ferenc*: Az élet megindulása: a földreform VSz. 1960. 1. 29–35 p.
- Kanyar József*: Földosztó szervek és működésük Somogy megyében. LK 1960. 37–70 p.
- Komoróczy György*: A felszabadulás helytörténeti kutatása. Jászkunság. 1960. 6. évf. 1. sz. 10–14 p.
- Kővágó László*: Iratok a felszabadulást követő hónapok szövetkezeti mozgalmának történetéhez. LK 1960. 263–284 p.
- Pándi Ilona*: Az angyalföldi munkások első szabad tavasza. V. 1960. 2. sz. 12–19. p.
- Pintér András*: Megindul az élet. (Visszaemlékezés Nyíregyháza felszabadulására.) PtK 1960. 6. évf. 1–2. sz. 247–252 p.
- Rákosi Sándor*: A Magyar Kommunista Párt első országos értekezlete határozatainak végrehajtásáról. PtK 1960. 1–2. sz. 219–240 p.
- A munkások ształy az újjaépítésért 1945–1946. Dokumentumok. (A bev. tanulmányokat írta és a dokumentumokat összeáll. Rákosi Sándor, Strassenreiter Erzsébet stb. Bp. 1960., Kossuth Kiadó 224 p.
- Ságvári Ágnes*: A pünkösdi pártkonferencia 15. évfordulójára. Pártélet, 1960. 6. sz. 56–59 p.
- Sárközy Zoltán*: Az üzemi bizottságok szerepe az ipari termelés megindításában a felszabadulás után. LK 1960. 87–120 p.
- M. Somlyai Magda*: Adatok a mezőgazdasági termelés megindulásának történetéhez, 1945-ben. Sz 1960. 94. évf. 4. sz. 646–660 p.
- Strassenreiter Erzsébet*: Az 1945-ös májusi verseny. PtK 1960. 1–2. sz. 201–218 p.
- Szabó Éva*: Adalékok a Magyar Kommunista Párt szervezeteinek létrejöttéhez (1944. október–1945. május). PtK 1960. 6. évf. 1–2. sz. 75–112 p.
- Szabó Éva*: Hazánk felszabadulása a történeti irodalomban. Tt. 1960. 5. évf. 1–2. sz. 50–52 p.
- Szabó Lajos*: Szolnok felszabadítása. Jászkunság 1960. 1. sz. 5–9. p.
- Vágvölgyi Tibor*: A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésről. Tt. 1960. 5. évf. 1–2. sz. 3–8 p.

1961

- Balázs Béla*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945–1946. Bp. 1961. Kossuth Könyvkiadó, 232 p.
- Csizmadia Andor*: A nemzeti bizottságok a felszabadulás utáni állam mechanizmusában. A pécsi és Baranya megyei nemzeti bizottság 1944–1945. évi történetéhez. Pécs, 1961. TBPT. 125–149 p.
- Kirschner Béla–Rácz Béla*: Adalékok a felszabadult csepeli WM. első négy hónapjának történetéhez. PtK 1961. 3. sz. 124–152 p.
- Korom Mihály*: A fasiszmus bukása Magyarországon. A népi demokratikus átalakulás feltételeinek létrejötte 1943–1945. Bp. 1961. Kossuth Kiadó, 266 p.
- Kopasz Gábor*: Az 1945. évi földbirtokreform végrehajtása Pécssett és Baranya megyében. Pécs, 1961. TBPT. 151–223 p.
- A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1945. szeptember 10-i levele az újjaépítési miniszterhez a tőkés érdekek érvényesülést gátló akadályokról. PtK 1961. 7. évf. 3. sz. 164–177. p.
- Nagy József*: Az 1945-ös földreform Heves megyében. Eger, 1961. KPFE. 7. 497–509 p.
- Nagy Lajos*: A Budapesti Nemzeti Bizottság működésének történetéhez. (1945. január 21–április 11.) LK 1961. 32. évf. 129–146 p.
- M. Somlyai Magda*: Szabadulás és magvetés. (Az 1945-ös földreform történetéből.) Bp. 1961. MTT 191 p.
- Somlyai Magda*: A földreform Túrkevéen. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. (Szerk.: Györffy Lajos.) Túrkeve, 1961. 49–60 p.
- Szobek András*: 1944. október. PtK 1961. 3. sz. 188–193 p.

1962

- Donáth Ferenc*: Egy elkésett program. (A Független Kisgazdapárt földreform-tervezete.) AtSz. 1962. 1–2. sz. 279–292 p.
- Fehér András*: A Bihar megyei nemzeti bizottságok szerepe a népi demokratikus forradalomban. AUD. SH Tom 7/1. Debrecen, 1971. 187–211 p.
- Iványi Anna*: Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen és Mezőkovácsházán. Szeged, 1962. Acta Iuvenum 2. 169–190 p.
- Kanyar József*: Adatok a somogyi földosztás történetéből (1945) Kaposvár, 1962, Emlékkönyv a Kaposvári Közgazdasági Technikum jubileumáról. 133–139 p.
- Lengyel Alfréd*: A Nemzeti Bizottságok szerepe az élet megindulásában Győr-Moson megyében. (1945–1946). LK 1962. 33. évf. 2. sz. 255–273 p.
- Rácz Béla*: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának történetéhez. (1944. december 21–1945. november 15.) LK 1962. 33. évf. 1. sz. 43–87 p.
- Ságvári Ágnes*: Az üzemi bizottságok megalakulása (1945). Sz 1962. 5–6. sz. 795–822 p.

1963

- Földi Tamás*: A tőkés termelési viszonyok korlátozásának első lépései a magyar nagyiparban (1945 őszéig). KgSz. 1963. 10. évf. 4. sz. 385–398 p.
- Iványi Anna*: Az 1945. évi földosztás Mezőhegyesen. AtSz. 1963. 5. évf. 4. sz. 526–537 p.
- Iványi Anna*: Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen. Szeged, 1963. SzTFK 3–17 p.
- Jakab Sándor*: Az MKP Nógrád megyei szervezeteinek megalakulásáról és kezdeti tevékenységeikről. Salgótarján, 1963. Nógrád megyei Múzeum Igazgatóság. 32 p.
- Jakab Sándor–Becski György*: A Magyar Kommunista Párt Nógrád megyei szervezeteinek megalakulásáról és kezdeti tevékenységükről. PtK 1963. 9. évf. 3. sz. 85–104 p.
- Kirschner Béla–Rácz Béla*: Az Özdí Vasmű története a felszabadulás időszakában. 1–2. Sz 1963. 97. évf. 3–4. sz. 647–665. 810–830 p.
- Oltvai Ferenc*: Szeged közigazgatása a város felszabadulásától az ország felszabadulásáig. (1944. október 11.–1945. április 4.) LK 1963. 34. évf. 1. sz. 71–97 p.
- Rozsnyói Ágnes*: Budapest hétköznapijai a felszabadulás után. Bp. 1963. TBM 15. 695–713 p.
- Ságvári Ágnes*: Az üzemi bizottságok megalakulása (1945). Sz 1962. 96. évf. 5–6. sz. 795–822 p.
- Strassenreiter Erzsébet*: Az üzemi bizottsági rendszer kialakulása és a munkásellenőrzés megvalósulásának kezdete (1944. október–1945. május). PtK 1963. 9. évf. 4. sz. 3–28 p.

1964

- Dávid Lajos*: A népi demokratikus forradalom Győr-Moson megyében 1945–1948. 1. rész. Arrabona 7. Győr, 1964. 205–248 p.
- Donáth Ferenc*: Községek közötti viták a földosztás során. AtSz. 1964. 6. évf. 1–2. sz. 224–232 p.
- Donáth Ferenc*: A nagybirtok igénybevétele az 1945. évi földreform során. Bp. 1964. MMgMK 1964. 61–78 p.
- Iványi Anna*: Az 1945-ös földosztás Mezőkovácsházán. in.: Emlékkönyv Mezőkovácsháza község alapításának 150. évfordulójára. (Szerk.: Dankó Imre.) Mezőkovácsháza, 1964. 127–149 p.
- Kanyar József*: Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban. (1920, 1945.) Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, 166 p.
- Mozgalmas esztendő TáSz* 1964. 19. évf. 12. sz. 1–14 p.
- Nagy József*: A nemzeti bizottságok megalakulása és működése Heves megyében. (1945–1946.) Eger, 1964. ETF 2. 387–397 p.
- Tar Ferenc*: Nagy idők tanúi. Alföld, 1964, 12. sz. 1081–1095 p.
- Tóthné Jónás Irma*: Az 1945-ös földreform végrehajtása Sándorfalván. Szeged, 1964. SZTFK 1. 23–45. p.

1965

- A szabadság hajnalán. (Visszaemlékezések. Összeáll. és szerk. Lányi Ernőné, Nagy Eta, Petrák Katalin.) Bp. 1965. Kossuth Kiadó, 393 p.
- 20 évvel ezelőtt történt. Dokumentumok és visszaemlékezések az új Magyarország megszületéséről. TáSz 1965. 20. évf. 1. sz. 44–55 p.
- Beér János: A demokratikus magyar államigazgatás születésének 20. évfordulójára. ÁI 1965. 15. évf. 4. sz. 316–330 p.
- Berta Jenő: Sopron 1945. A fasizmus végnapjai, a népi demokratikus államiság kezdetei. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 2–14. p.
- Besnyő Károly: Az államhatalom központi és helyi szervei kialakulásának egyes kérdései hazánk felszabadulása után. JK 1965. 20. évf. 4. sz. 141–147 p.
- Blaskovits János–Labádi Lajos: Az MKP Pest megyei szervezeteinek kiépülése a felszabadulás kezdetétől az 1945-ös országgyűlési választásokig. Bp. 1965. PMM 377–407 p.
- Boros István: Tizennégy nap. Pécs, 1944. november 23.–december 5. Jelenkor 1965. 8. évf. 2. sz. 135–138 p.
- Csizmadia Andor: A társadalmi szervek szerepe a népi demokratikus állam feladatainak megoldásában. (1944–1945.) JK 1965. 20. évf. 4. sz. 117–125 p.
- Domokos Jenő: Adatok az eleki Nemzeti Bizottság történetéhez. Békéscsaba, 1965. Körös Népe 5. 125–150 p.
- Donáth Ferenc: Ki jogosult a földre? (Szegényparasztok vitái 1945-ben a föld felosztása körül.) AtSz. 1965. 7. évf. 1. sz. 60–85 p.
- Donáth Ferenc: Agrárreform vagy agrárforradalom. (Részlet a Magyarország tavasza – címen készülő kötetből.) V. 1965. 5. évf. 3. sz. 271–278 p.
- Farkas Gábor: Dokumentumok Fejér megye felszabadulásának történetéből, 1944–1945. Székesfehérvár, 1965. MSZMP Megyei Bizottsága 235 p.
- Farkas Gábor: Az élet megindulása és a demokratikus átalakulás kezdete (1945). FMSz 1965. 2. sz. 25–40 p.
- Földreform. 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. (M. Somlyai Magda: Az 1945-ös földreform. – Iratok a földreformról. Szerk.: Jenei Károly, Szabó Ferenc, Hársfalvi Péter.) Bp. 1965. Kossuth Kiadó, 572 p. 4 t.
- Gergely Sándor: Emlékek húsz év távlatából. Alföld. 1965. 16. évf. 5. sz. 72–77 p.
- Dokumentumok. Az élet megindulása megyénkben a felszabadulás után. (Közlök): Hársfalvi Péter, Horváth Sándor. SzSzSz 1965. 3. sz. 103–122 p.
- Herczegh Géza: A moszkvai fegyverszüneti egyezmény megkötésének jelentősége. ÁI 1965. 15. évf. 2. sz. 97–101. p.
- Illyés Gyula: Honfoglalók között. Riportsorozat a dunántúli földosztásról. Új Írás. 1965. 5. évf. 3. sz. 262–270 p.
- Karsai Elek: Két Magyarország. 1–6. Kortárs. 1965. 9. évf. 3–5, 7–8, 12. sz. 377–384, 529–534, 709–714, 1053–1060, 1218–1223, 1860–1864 p.
- Karsai Elek: Dokumentumok Magyarország felszabadulásának történetéhez. LK 1965. 1. sz. 139–170 p.
- Történelem-hangszalagon. (Beszélgetés Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Erdei Ferencsel, Molnár Erikkal, Darvas Józseffel.) (Karsai Elek összeállítása.) V. 1965. 8. évf. 4. sz. 1–14 p.
- Beszélgetés régi pártmunkásokkal a szabadság első napjairól. (Közlök: Karsai Elek.) TáSz 1965. 20. évf. 2. sz. 65–69., 3. sz. 66–70., 4. sz. 130–133 p.
- Káposztás István: Iratok a magyar mezőgazdaság 1945. évi helyzetéről. AtSz 1965. 7. évf. 1. sz. 98–162 p.
- Komoróczy György: Az állami élet megindulása a felszabadult Bihar megyében. LK 1965. 36. évf. 1. sz. 11–55 p.
- Korom Mihály: Az ideiglenes nemzeti kormány létrejöttének előzményeihez. PtK 1965. 11. évf. 1. sz. 18–40 p.
- Kóti János: A földért folytatott harc Pest megyében. 1945–1946. Bp. 1965. PMM 409–428 p.

- Kovács Kálmán:* Az ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának történelmi jelentősége. *ÁI* 1965. 15. évf. 1. sz. 1–15. p.
- Kun László:* A Miskolci Nemzeti Bizottság megalakulása és történetének első szakasza. *BSz.* 1965. 9. évf. 1. sz. 3–7 p.
- Kun László:* A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátossága Miskolcon. *BSz.* 1965. 3. sz. 10–20 p.
- Lencsés Ferenc:* Földosztás Martonvásáron 1945-ben. *AtSz* 1965. 7. évf. 1. sz. 86–97 p.
- Lengyel Alfréd:* Adatok a Győr-Moson megyei földreform történetéhez. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1963–1964. Bp. 1965. 192–217 p.
- Molnár Lászlóné:* A földreform Hajdú megyében. *AtSz* 1965. 4. sz. 588–601 p.
- Morvay Gyula:* Újjáéledés Zalában. 1–2. Jelenkor, 1965. 8. évf. 2–3. sz. 130–135., 244–247 p.
- Műnnich Ferenc:* A moszkvai rádió hírmagyarázója Magyarország politikai és katonai helyzetéről 1944–1945-ben. *HK* 1964. 11. évf. 4. sz. 551–562 p.
- Nagy László:* A földreform húsz év távlatából. *JK* 1965. 20. évf. 4. sz. 125–131 p.
- Nógrádi Sándor:* Emlékeimből. (Részlet a szerző Emlékeimből című, 1961-ben megjelent könyvének készülő II. kötetéből.) *PtK* 1965. 11. évf. 3. sz. 196–215 p.
- Emlékek a felszabadulásról. Interjú Nyers Rezsővel. V. 1965. 8. évf. 4. sz. 15–19 p.
- Orbán Sándor:* Földosztás a népi demokratikus Magyarországon. Bp. 1964. *Az Élet és Tudomány* tudományos kalendáriuma az 1965. évre. 37–42 p.
- Pecze Ferenc:* Társadalmi szervek a népi demokratikus agrárátalakulásban. *JK* 1965. 4. sz. 147–155 p.
- Pozsonyi Tivadar:* Az 1945. évi földreform és a klérus. *Világosság*, 1965. 6. évf. 5. sz. 264–271 p.
- Rácz Béla:* Amíg a kultúrforradalom elkezdődött. Adatok a felszabadult főváros tanügyi igazgatásának és oktatási munkájának újjászervezéséről. 1945. január–április. *Köznevelés*, 1965. 8. sz. 295–302 p.
- Seres Imre:* Az 1945. évi földreformról. *ÁI* 1965. évf. 3. sz. 193–202 p.
- Smidt Lajos:* A felszabadulás emlékeiből. *VSz* 1965. 19. évf. 2. sz. 252–262 p.
- Schmidt Péter:* A demokratikus választójog megteremtése Magyarországon. *ÁI* 1965. 15. évf. 11. sz. 961–970 p.
- M. Somlyai Magda:* Demokratikus agrárátalakulás – történelmi igazságtétel. *TáSz* 1965. 20. évf. 3. sz. 1–11. p.
- Dokumentumok és visszaemlékezések az új Magyarország megszületéséről. Közlük: Strassenreiter Erzsébet, Rácz Béla. *TáSz* 1965. 20. évf. 1–4. sz. 44–49, 61–64, 57–61, 124–130 p.
- Szakács Sándor:* A földreformtörvény megjelenésének évfordulója. *Pártélet*. 1965. 10. évf. 3. sz. 62–67 p.
- Szabó Ferenc:* A felszabadulás és a földreform Kaszaperen. in: A Szántó Kovács János Múzeum évkönyve 1963–1964. Orosháza, 1965. 115–144 p.
- Szabó Ferenc:* A felszabadult Magyarország első kommunista napilapja, a Népkarat. (Orosháza, 1944. október 15–20.) *MK* 1965. 8. évf. 1. sz. 43–47 p.
- Szilágyi Miklós:* A Nemzeti Bizottság államhatalmi, közigazgatási és kulturális tevékenysége Debrecenben 1944–45-ben. *Alföld*. 1965. 16. évf. 4. sz. 57–66 p.
- Szilágyi Miklós:* A debreceni Nemzeti Bizottság államhatalmi, valamint közigazgatási és közigazgatást újjászervező tevékenysége. Debrecen, 1965. *AUD. SML* Tom 11. 81–90 p.
- Veres Péter:* Az ország útján. Önéletírás. 1944–45. Bp. 1965. Szépirod. Kiadó. 240 p.
- Vida István:* A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja. *Pártélet*. 1965. 10. évf. 4. sz. 78–82 p.
- Vitányi Iván:* Húsz év távlatából. V. 1965. 8. évf. 2. sz. 15–30 p.

- Donáth Ferenc:* A magyar mezőgazdaság háborús kárai 1944–45-ben és azok hatása a mezőgazdasági termelésre. Bp. 1966. *MMgMK* 1965–66. 193–206. p.
- Fehér István:* Az MKP szegedi szervezetének kiépítése a felszabadulás után. *Tiszatáj*, 1966. 4. sz. 298–302 p.

- Izsák Lajos:* Földreform és a parlament. Bp. 1966. TNDF 35–74 p.
- Kis Géza:* A felszabadulás és az új élet megindulása Kisújszálláson. Pécs, 1966. PTF Sh 4. 3–19 p.
- Komanovics József:* A földreformmal és a potsdami egyezmények végrehajtásával kapcsolatos telepítések Baranyában 1945–1946-ban. AtSz 1966. 3. sz. 378–398 p.
- Komoróczy György:* Az elhagyott nagybirtok helyzete Bihar megyében a földreform előtt (1944. november–1945. március). AtSz 1966. 4. sz. 449–469 p.
- Komoróczy György:* A gazdasági élet első hónapjai a felszabadult Bihar megyében (1944. november–1945. március.) Debrecen, 1966. DDME. 1965. 199–217 p.
- Komoróczy György:* Művelődésügyi és egészségügyi kérdések a felszabadult Bihar megye első hónapjaiban (1944. október–1945. március). Alföld. 1966. 17. évf. 4. sz. 65–71 p.
- Nógrádi Sándor:* Új történet kezdődött. Bp. 1966, Kossuth Kiadó 241 p.
- Ruszoly József:* A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában. (1944. dec.–1945. jan.) Szeged 1966. AUSz SJP 13/6. 29 p.
- Salamon Konrád:* Földosztás Dunapentelén. Bp. 1966. TNDF 75–91 p.

1967

- Balogh Judit, G.:* A diósgyőri dolgozók akciója 1945-ben a miskolci egyetem felállításáért. BSz 1967. 11. évf. 1. sz. 76–83 p.
- Benke József:* Földreform és telepítés Barcsen. AtSz 1967. 1–2. sz. 195–227 p.
- Botár József:* Áttelepülés Szabolcs-Szatmár megyéből az 1945-ös földreform idején. SzSzSz 1967. 2. évf. 1. sz. 63–69 p.
- Buzás József:* A klérus állásfoglalása a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásában. Bp. 1967. JogTan. 1. 177–191 p.
- Donáth Ferenc:* Demokratikus népmozgalom a felszabaduláskor. AtSz 1967. 9. évf. 1–2. sz. 33–78 p.
- Fábián István–Fábián Istvánné:* A bajai járás községeinek áttekintő helyzetképe 1944/45-ben. LSz. 1967. 17. évf. 3. sz. 653–720 p.
- Horváth Sándor:* Az 1945. évi földreform Szabolcs-Szatmár megyében. Nyíregyháza, 1967. JAMÉ 115–142 p.
- Jakab Sándor:* Nógrád megye gazdasági és társadalmi helyzete a felszabadulás idején. HK 1967. 14. évf. 4. sz. 638–663 p.
- Komoróczy György:* Az elhagyott nagybirtokok helyzete Bihar megyében a földreform előtt. (1944. nov.–1945. márc.) AtSz 1966. 8. évf. 4. sz. 449–469 p.
- Rácz János:* Az Üzemi Bizottságok a termelés megindításáért és az öntevékenyen kialakított hatáskör fenntartásáért. TSz 1967. 4. sz. 454–478 p.
- Rácz János:* Az üzemi bizottságok szerepe a magyar népi demokratikus forradalom kibontakozásában. 1944–1945. Szeged, 1967. AUSz SS 4. 56 p.
- Rákosi Sándor–Szabó Bálint:* A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében 1945 elején (Adalékok). PtK 1967. 13. évf. 1. sz. 74–100 p.
- Sáry István:* A felszabadulás és az élet megindulása Győr város közigazgatási ügymenetének tükrében. LSz 1966. 16. évf. 3. sz. 626–639 p.
- Szabó Ferenc:* Egy viharsarki falu a szabadság hajnalán. (Tótkomlós község politikai életének és közigazgatásának néhány problémája 1944 októbertől és 1945 januárja között. LSz 1967. 17. évf. 3. sz. 721–742 p.

1968

- Magyarország felszabadulása a demokratikus nemzeti újjászülés. (1944. október–1945. április.) PtK 1968. 14. évf. 1. sz. III–XLIX l.
- Bálint Ferenc:* Egy viharsarki járás mezőgazdaságának helyzete a felszabadulástól 1945 nyaráig. LSz 1968. 18. évf. 1. sz. 93–123 p.
- Botár József:* Az MKP harca Szabolcs-Szatmár megyében a földreform sikeréért. (1945. március–november). Nyíregyháza, 1968. NyTFTK 117–125 p.

- Dikán Nóra*: A Szabolcs-megyei Nemzeti Bizottság működése 1945 április végéig. Nyíregyháza, 1968. JAMÉ 10. 109–118 p.
- Fehér István*: A haladás és a reakció harca a Dél-Dunántúlon az 1945. évi földreform idején. Pécs, 1968. PTF. SH. 12/4. 53–62 p.
- Gergely Ernő*: Adalékok a magyar népi demokratikus állam kialakulásának történetéhez. JK 1968. 10. sz. 524–532 p.
- Kun László*: Az 1945-ös földosztás néhány sajátossága Borsod-Gömör megyében. Miskolc, 1968. BTÉ. 2. 341–368 p.
- Misz János*: Az élet megindulása a főszo­lga­bírói iratok tükrében a mezőkövesdi és az ózdi járásban. LSz 1968. 1. sz. 46–75 p.
- Németh Péterné*: A közigazgatás újjászervezése Szabolcs megyében. (1944. nov.–1945. jan.) SzSzSz 1968. 3. évf. 2. sz. 43–49 p.
- Filep János*: A közigazgatás újjászervezéséről. SzSzSz 1968. 3. sz. 91–96. p.
- Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt a Függetlenségi Frontban 1945 nyarán és őszén. PtK 1968. 14. évf. 1. sz. 85–126. p.
- Ujlaki Péter*: A községi földigénylő bizottságok munkássága Fejér megyében. Bp. 1968. Legújabb-kori Múzeumi Közlemények 5. évf. 1. sz. 62–76 p.

1969

- Erdei Ferenc*: Államalapítás Debrecenben. Beszélgetés az új államhatalom megteremtéséről, a nemzetgyűlés összehívásáról és az első ülésszokról. (riporterek): Gulyás Pál, Havas Ervin, Szabó László. NSz. 1969. 27. évf. 297. mell. 1–3 p.
- Fehér István*: A népi demokratikus forradalom kibontakozása Dél-Dunántúlon az 1945.évi őszi nemzetgyűlési választásokig. Pécs, 1969. TDDT. 9–92 p.
- Habuda Miklós*: A szakszervezeti mozgalom újjáéledése és tevékenységének kibontakozása a felszabadulás után (1944. október–1946. július). in.: Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. (Szerk.: Kabos Ernő.) Bp. 1969. Táncsics Kiadó, 442–499 p.
- Keresztes Mihály*: Az első hetek a felszabadulás után. BékÉL 1969. 4. évf. 3. sz. 421–433 p.
- Kirdly Ferenc*: Debreceni október. Dokumentumriport 1944 őszéről. Debrecen, 1969. 111 p.
- Kirschner Béla–Lengyel István*: Az üzemi bizottság tevékenysége a GANZ-Vagon-gyárban 1945-ben. PtK 1969. 15. évf. 3. sz. 98–117 p.
- Kopka János*: Negyedszázada történt. Visszaemlékezések Nyíregyháza felszabadulására. Nyíregyháza 1969. 87 p.
- Kun László*: Az 1945-ös földosztás néhány sajátossága Borsod-Gömör megyében. Miskolc, 1969. BTÉ 2. 341–368 p.
- Labádi Lajos*: Az MKP megyei szervezeteinek kiépülése, szervezeti fejlődésük néhány jellegzetessége a felszabadulás kezdetétől az 1945-ös országgyűlési választásokig. Vác, 1969. KMP 50. 49–59 p.
- Mészáros Ferenc*: Szolnok megye 1944–45-ös eseményeiből. (Összeáll. – Szerk. és bev., a mellékleteket vál. Kaposvári Gyula.) Szolnok, 1969. Damjanich János Múzeum 136 p.
- Mikecz Ferenc*: A gazdasági és politikai élet beindulása Hajdú megyében és Debrecenben. Alföld, 1969. 26 évf. 21. 41–51 p.
- Pünkösti Árpád*: „Lesz magyar újjászületés”. Szeged, 1944. dec. 3. NSz. 1969. 27. évf. 279. sz. mell. 1 p.
- Szabados Mihályné*: A MKP Baranya megyei szervezeteinek megalakulása és harca a demokratikus átalakulásért 1945-ben. Pécs, 1969. Baranyai helytörténetírás. 1969. 141–154 p.
- Szabó Bálint*: A Kommunista Párt 1944. őszi akcióprogramja. A népi demokratikus fejlődés kommunista értelmezése a felszabadulás idején. MFSz. 1969. 13. évf. 5. évf. 5. sz. 959–984 p.
- Szabó Bálint*: Az MKP politikai irányvonalának alakulása a felszabadulás időszakában. (1944. szept.–1945. márc.) Bp. 1969. EMK 2. 67–84 p.
- Szentistványi Gyuláné*: A népi demokratikus kormányzat művelődéspolitikai programja és megvalósítása Baranya megyében 1944 őszétől 1945 őszéig. Pécs, 1969. TDDT 150–213 p.

Szomszéd Imre: Nógrád megye első szabad községe. Palócföld. 1969. 3. évf. 4. sz. 63–69 p.
Tamasi Mihály: Makó felszabadulása. Harc a népi demokratikus fejlődésért. in: Makó, az első felszabadult magyar város. (Szerk.: Tamari Mihály). Bp. 1969. Kossuth Kiadó, 244–279 p.

1970

- 25 év történetéből. Visszaemlékezések. TáSz 1970. 3. sz. 41–52 p.
Almási István: Felszabadulásunk tavasza – a földreform tavasza. Pártélet 1970. 15. évf. 2. sz. 47–52 p.
Balogh István–Németh Péterné: Iratok a Szabolcs és Szatmár megyei nemzeti bizottságok működéséhez. (1944–1945.) SzSzSz. 1970. 5. évf. 2. sz. 77–92 p.
Balogh Sándor: Osztályok és pártok a felszabadult Magyarországon. Palócföld. 1970. 4. évf. 1. sz. 91–99 p. ua. EMK. 4. Bp. 1970. 10–21 p.
 A baranyai mezőgazdaság helyzete a felszabadulástól a földosztásig. Dokumentumok. (Közl.: Baranya Margit.) Pécs, 1970. Baranyai helytörténetírás, 1969. 267–297. p.
Beránné Nemes Éva–Román János: Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Források Miskolc város és Borsod megye történetéhez. Miskolc, 1970. Városi Tanács 495 p.
Béli József: Az 1945-ös földreform végrehajtása a nagykanizsai járásban. Zalaegerszeg, 1970. TZM 87–112 p.
 Magyar újjászületés. Hajdú-Bihar megye és Debrecen. 1944. október–1945. április. Adatok, dokumentumok, bibliográfia. (Szerk.: Bényei Miklós.) Debrecen, 1970. Megyei Tanács 169 p.
 A felszabadulás Fejér megyében. (Szerk.: Bodnár László, Boór Ferenc... stb.) Székesfehérvár, 1970. MSZMP Fejér megyei Bizottsága, Megyei Tanács 717 p.
Boros Pál: Pest megye felszabadulása és az új élet megindulása a korabeli sajtó tükrében. (szerk.: –.) Bp. 1970. Megyei Könyvtár. 104 p.
Csizmadia Andor: Önkormányzatok – nemzeti bizottságok a felszabadulás után. ÁJ 1970. 4. sz. 300–311 p.
Degré Alajos: Tótszentmárton élete a felszabadulás idején. Történelem, 1970, 10. sz. 89–102 p.
Erdei Ferenc: A szegedi tanyákon húzódik a front. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 3. sz. 225–229 p.
Farkas Gábor: Az élet megindulása a demokratikus átalakulás kezdetén Fejér megyében. (1944. dec.–1945. jún.) Székesfehérvár, 1970. FMTÉ 4. 203–272 p.
Farkas Gábor: Adatok a népi demokratikus átalakulás kezdeteihez Fejér megyében. in: FTE 1970. Székesfehérvár 27–38 p.
Farkas Gábor–Móra Magda: A felszabadulás Fejér megyében. LSz 1970. 20. évf. 1. sz. 155–174. p.
Fái Boris: 25 év történetéből. Visszaemlékezések. TáSz 1970. 25. évf. 3. sz. 41–52 p.
Fehér István: Politikai küzdelmek Dél-Dunántúlon az 1945. évi földreform idején. AtSz 1970. 12. évf. 1–2. sz. 154–180 p.
Filep János: Az első kommunista pártszervezetek Szabolcsban a felszabadulás után. SzSzSz 1970. 1. sz. 19–22 p.
Gámenczy Béla: A közellátás megindulása. Budapest, 1970. 4. sz. 7–9. p.
Gáspár Ferenc–Jenei Károly–Szilágyi Gábor: A munkásság az üzemekért, a termelésért. 1944–1945. Dokumentumgyűjtemény. Bp. 1970. Táncsics Kiadó, 590 p.
Gergely Ferenc: A Bajai Nemzeti Bizottság. LSz 1970. 20. évf. 1. sz. 66–99. p.
Gyarmathy Zsigmond: Szabolcs-Szatmár beregi részének első napjai a katonai felszabadulás után. SzSzSz. 1970. 5. évf. 3. sz. 67–75 p.
Hársfalvi Péter: Képviselőink az Ideiglenes Nemzetgyűlésben. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 29–34 p.
Herczeg Géza: A moszkvai fegyverszüneti egyezmény jelentősége. ÁJ 1970. 13. évf. 2. sz. 364–367 p.
Horváth Ferenc: Az élet megindulása. Dokumentumok. (1945. ápr.–jún.) 1–2. VSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 499–521 p. 1971. 25. évf. 1. sz. 1–29 p.
Horváth Istvánné: Az 1945-ös földosztás hatása Nógrád megye agrárstruktúrájára. Salgótarján, 1970. Az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának évkönyve. 1970. 27–35 p.
 Huszonöt év történelem. (Az Új Írás szerkesztőségének a felszabadulás huszonötödik évfordulójával

- kapcsolatos ankétja. Magyar írók válaszai a feltett kérdésekre.) Új Írás, 1970. 10. évf. 1. sz. 52–110 p.
- Kanyar József*: Somogy a felszabadulás hónapjaiban. (1944–1945. Kaposvár 1970. Somogy Megyei Tan. 319 p.
- Kanyó Ferenc*: Népfretpolitika és pártharcok Csongrád megyében 1944–1945-ben. Szeged, 1970. SzTű 1970. 67–75 p.
- Kaposvári Gyula*: Dokumentumok a felszabadulás időszakából. Jászokunság. 1970. 16. évf. 1–2. sz. 21–30 p.
- Karsai Elek–Somlyai Magda*: Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szept.–1945. ápr. 1–2. köt. Bp. 1970. 944 p.
- Strassenreiter Erzsébet*: Dokumentumok és valóság. (Megjegyzések egy forrásgyűjteményhez.) (Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez.) Bp. 1970. PtK 1972. 18. évf. 1. sz. 184–192 p.
- Karsai Elek–Somlyai Magda*: A felszabadulás krónikája. 1944 őse–1945 tavasza. Bp. 1970. Kosuth Kiadó, 323 p.
- Kiss István*: Adalékok az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakulásához. Debrecen, 1970. DJTű 1970. 78–85 p.
- Komját Irén*: Magyarország felszabadulása és a párizsi magyarok. V 1970. 13. évf. 3. sz. 19–24 p.
- Komoróczy György*: A politikai szervezetek kialakulása a felszabadult Bihar megyében (1944. november–1945. március). Debrecen, 1970. DDMÉ 1968. 201–218 p.
- Kopasz Gábor*: A baranyai közelet újjáépítésének kezdete a felszabadulás után. Történelem. 1970. 10. sz. 69–81 p.
- Kovács Béla*: Agrárforradalom Hajdú és Bihar megyében. Alföld, 1970. 3. sz. 43–53 p.
- Kovács Emil*: A földosztás sajátosságai és eredményeinek vázlatos áttekintése Komárom megyében. Forrás (Komárom) 1970. 1. sz. 24–40 p.
- László József*: Adatok a vásárhelyi földosztás történetéhez (1945). Hódmezővásárhely, 1970. VhT. 39–61 p.
- Leiner Gyula*: Az élet megindulása Békés megyében. Történelem, 1970. 10. sz. 27–53 p.
- Lengyel Alfréd*: Az élet megindulása a felszabadult Győr-Moson megyében. Történelem, 1970. 10. sz. 103–118 p.
- Lengyel Alfréd–Sáry István–Tirnitz József*: Az élet megindulása a felszabadulás után Győr-Sopron megyében. 1945. (Dokumentumgyűjtemény.) Győr 1970. Győr-Sopron m. Tanács. 486 p.
- Máthé Gábor*: A közigazgatás demokratikus átalakítása Fejér megyében. 1944/1945-ben. AI 1970. 20. évf. 4. sz. 312–317 p.
- Mikecz Ferenc*: A demokratikus pártok megalakulása Hajdú megyében. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakulásának körülményei. Debrecen, 1970. DJTű 1970. 65–77 p.
- Hajdú-Bihar megye és Debrecen eseménynaptára 1945. április 4.–1948. június 16. (Szerk.: Mikecz Ferenc) Debrecen, 1970. Megyei Tanács, MSZMP Megyei Bizottságának Archivuma 302 p.
- Molnár Pál*: Az államhatalom helyi szerveinek kiépülése Nógrád megyében, 1945 első felében. Palóc-föld, 1970. 4. évf. 1. sz. 47–57 p.
- Molnár Pál*: A nemzeti és üzemi bizottságok harca az élet megindulásáért Nógrád megyében. Történelem. 1970. 10. sz. 59–68 p.
- Morvai Tamásné*: Felszabadulásunk történetének forrásai a Hadtörténelmi Levéltárban. LSz 1970. 20. évf. 1. sz. 49–56 p.
- Németh Péterné*: A közigazgatás és a nemzeti bizottságok Szabolcsban 1944. nov.–1945. máj. LSz 1970. 20. évf. 1. sz. 55–76 p.
- Németh Péterné*: A népi bizottságok Szabolcs megyei működéséről. Bp. 1970. MMMÉ 1969–1970. 247–256 p.
- Oltvai Ferenc*: A battonyai járás mezőgazdaságának helyzete 1945-ben. BékÉl. 1970. 5. évf. 1. sz. 38–49 p.
- Ónosi László*: A parasztság demokratikus szervezkedésének kezdete és fejlődése Balmazújvároson 1944–1945-ben. Debrecen, 1970. DJTű 1. 94–103 p.
- Pintér István*: Magyarország felszabadítása és a társadalmi változások feltételeinek létrejötte. PtK 1970. 16. évf. 1. sz. 30–53 p.

- Pogányiné, Iványi Anna:* Adalékok a Csanád megyei nemzeti bizottságok történetéhez. BékÉl 1970. 3. sz. 416–427 p.
- Puskás Attila:* Tolna megye a felszabadulás után. Történelem, 1970. 10. sz. 82–88 p.
- Ravasz Éva:* Az újjáépítés kezdetei a tatari szénmedencében. Forrás (Komárom) 1970. 1. sz. 41–47 p.
- Rácz János:* Felszabadulás és forradalom. SzTÜ 1970. 57–66 p.; Tiszatáj. 1970. 24. évf. 4. sz. 321–328 p.
- Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. (1944–1945.) Csongrád megye felszabadulása és az élet megindulása. 1944. szept.–1945. okt. (Szerk., bev. Rácz János.) Szeged, 1970. MSZMP Csongrád Megyei Biz.: 787 p.
- Rátai András:* Borsod megye politikai arculata 1945 első félévében. Miskolc, 1970. A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei 17. 89–103 p.
- Sajti Imre:* Rendfenntartó erők a felszabadult Békés megyében (1944. szept.–1945. máj.) BékÉl 5. évf. 2. sz. 185–205. p.
- Salamon Konrád:* Földreform Dunapentelén 1945-ben. FMSz 1970. 7. 77–86 p.
- Dokumentumok (1944/45-ből.) (Közlő:) Schneider Miklós Palócföld. 1970. 4. évf. 1. sz. 48–62 p.
- Sipos Levente:* A Szabolcs és Szatmár megyei Nemzeti Bizottságok és önkormányzati testületek. SzSzSz 1970. 5. évf. 1. sz. 49–61 p.
- M. Somlyai Magda:* Történelmi hétköznapiak. Kortárs, 1970. 14. évf. 4. sz. 625–650 p.
- Szabados Mihályné:* A Magyar Kommunista Párt Baranya megyei szervezeteinek megalakulása és harca a demokratikus átalakulásért 1945-ben. Pécs, 1970. Baranyai helytörténetírás, 1969. 141–157 p.
- Szabó Bálint:* A forradalom kibontakozásának feltételei 1944–1945-ben. Debrecen, 1970. DJTÜ 1970. 1. 13–21 p.
- Szabó István:* Az 1945–47-es földreform előkészítése Csongrád-Csanád megyében. Szeged, 1970. SzTÜ 99–111 p.
- Szilágyi Miklós:* A Debreceni Nemzeti Bizottság szerepe és tevékenysége a kibontakozó népi demokratikus forradalomban. Debrecen, 1970. DJTÜ 1. 86–93 p.
- Tóth Lászlóné:* Az MKP szerveinek és szervezeteinek kialakulása Zala megyében. Zalaegerszeg, 1970. TZM 35–86 p.
- Emlékezés a kezdetre. Visszaemlékezések. (Szerk. Varga István.) Békéscsaba 1970. 222 p.
- Vida István:* A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt 1945 eleji programtervezete. PtK 1970. 16. évf. 3. sz. 186–197 p.
- Welther Dániel:* Dokumentumok a negyedszázad előtti Kecskemétről. (Közread. és bev. –) Forrás (Kecskemét.) 1970. 2. évf. 2. sz. 52–60 p.

1971

- Bálintné Mikes Katalin–Szabó Sándor:* Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–1945. évi történetéhez. Összeáll. és bev. –. Kiad. a Bács-Kiskun Megyei Tanács. Kecskemét (1971). 504 p.
- Degré Alajos:* Egy dunántúli körjegyzőség a felszabadulás idején. LK 1970. 41. évf. 1. sz. 167–185 p.
- Fehér István:* A földreform és hatásának néhány jellegzetessége Szegeden. Szeged, 1971. SzTFK 3–17 p.
- Fehér István:* A Nemzeti Bizottságok tevékenysége Dél-Dunántúlon 1944–1946. között. in: HTK Bp. 1971. Zrínyi Kiadó, 118–127 p.
- Gellért Tibor:* Katonák az „Arccal a vasút felé” mozgalomban és a hidak helyreállításáért folytatott küzdelemben. HK 1971. 3. sz. 476–500 p.
- Helytörténeti tanulmányok és krónikák. A felszabadult Magyarország történetéből. (Szer., bev. tan: Glatz Ferenc.) Bp. 1971. Zrínyi, 303 p.
- Gönyei Antalné:* Adalékok a Szociáldemokrata Párt jobboldalának tevékenységéhez. (Az 1945. évi őszi budapesti törvényhatósági választások előtt.) in: Tanulmányok a népi demokrácia első

- éveinek történetéből. (Tudományos Szocializmus füzetek 12.) Bp. 1971. Művelődési Minisztérium 25–36 p.
- Keresztes Mihály*: Az első lépések (Visszaemlékezések). Bp. 1971. Kossuth Kiadó 217 p., 8 t.
- A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. (Szerk.: Kopasz Gábor, Szinkovich Márta). Pécs, 1971. 390 p.
- Kun László*: A Miskolci Nemzeti Bizottság története. Miskolc, 1971. BTÉ 3. 69–104 p.
- Lehoczky Alfréd–Surányi Róbert*: Miskolciak az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülészakán. Miskolc, 1971. BTÉ 3. 59–68 p.
- Markos György*: Vándorló fegyház (Visszaemlékezések). Bp. 1971. Magvető. 489 p.
- Marosán György*: Emlékek 45-ből. V. 1971. 15. évf. 12. sz. 46–60 p.
- Németh József*: A műszaki értelmiség szerepének és tevékenységének néhány kérdése az újjáépítés megindulásának időszakában, in: Tanulmányok a magyar népi demokrácia első éveinek történetéből. (Tudományos Szocializmus füzetek 12.) Bp. 1971. Művelődésügyi Minisztérium 79–96 p.
- Petrik László*: A nemzeti bizottságok megszervezése és fejlődésük első szakaszai Abaúj megyében. Miskolc, 1971. BTÉ 3. 123–136 p.
- Rátoki András*: Adalékok a politikai pártok felszabadulás utáni újjászerveződéséhez Borsod megyében. Miskolc, 1971. BTÉ 3. 47–57 p.
- Strassenreiter Erzsébet*: A Szociáldemokrata Párt újjászerveződése. (1944. okt.–1945. júl.) PtK 1971. 17 évf. 3. sz. 3–45 p.
- Vida István*: A Független Kisgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagyválasztmány. Sz 1971. 105. évf. 5. sz. 932–960 p.

1972

- Balogh István–Dinán Nóra, N.*: Iratok Szabolcs megye gazdasági helyzetéhez 1945 elején. Nyíregyháza, 1972. JAMÉ 12–14. 99–134 p.
- Fehér István*: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946 között. Bp. 1972. Akad. Kiadó 306 p.
- Gergely Ernő*: A magyar népi demokratikus államszervezet kialakulásának néhány kérdése. (1944–1945). Bp. 1972. MMMÉ 1969–1970. 213–246 p.
- Kanyó Ferenc*: A szabad szakszervezetek újjászerveződése Csongrád megyében (1944 ősze–1945 tavasza). Szeged, 1972. MSZMP Csongrád megyei évkönyve, 1972. 5–22 p.
- Kisasszony Éva*: Az 1945-ös földreform Tolna megyében. Szekszárd, 1972. Tolnam. Tört. 4. 373–464 p.
- Korom Mihály*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttének nemzetközi és belső körülményei. Bp. 1972. NépiMo. 63–72 p.
- Puskás Attila*: Történelmi fordulat Tolna megyében 1944–1945-ben. Szekszárd, 1972. Tolnam. Tört. 4. 55–372 p.
- Szabó István*: A viharsarki szegényparasztság harca a földreformért, a birtokok igénybevételéért és felosztásáért. Szeged, 1971. AUSz SS. 10. 83 p.
- Ujlaki Péter*: A nemzeti bizottságok megalakulása és működtetése a ráckevei járásban. Ráckeve, 1972. Tanulmányok a ráckevei járás múltjából. 205–228 p.
- Vaskó László*: Debreceni javaslatok a közoktatásügy demokratikus átalakítására 1945 tavaszán. PSz 1972. 22. évf. 4. sz. 308–319 p.

1973

- Gelencsér István*: A nemzeti bizottságok megalakulása és tevékenysége 1945 őszéig Somogy megyében. Kaposvár 1973. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága. 63 p.
- Gergely Ernő*: Adalékok a demokratikus rendőrség megalakulásához (1944–1945). JK 1973. 28. évf. 4. sz. 186–194 p.
- Gergely Ernő*: A demokratikus rendőrség megalakulása (1944–1945.) Bp. 1973. MMMÉ 1971–1972. 213–248 p.

Iratok a magyar képzőművészet történetéhez. 1. füz. 1945. (vál. és szerk. Kiss Dezső. (Bev.): Aradi Nóra.) Bp. 1973. MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja. 196 p.

1974

- Gergely Ernő*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. Bp. Jogt. Tan. 3. 89–104 p.
- Izsák Lajos*: A Polgári Demokrata Párt 1944–1945-ben. PtK 1974. 20. évf. 3. sz. 118–149 p.
- Karsai Elek–Tóth Sándor*: Új ország született. (Kronológia). Bp. 1974. MSZBT 149 p.
- Korom Mihály*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány létrehozásának előkészítése. PtK 1974. 20. évf. 4. sz. 102–134 p.
- Makó az első felszabadult magyar város 2. köt. A népi demokratikus forradalom győzelme. (Szerk.: Korom Mihály.) Makó, 1974. 281 p.
- A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja. 1944. december 3. (Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének útja.) – (Programma Vengerszko nacional'nogo fronta nezavisimoszti. – Platform of the Hungarian National Independence Front. (Transl.); István Farkas.) Bp. 1974. Kossuth Kiadó 77 p.
- Rácz Béla*: Az Iparügyi Minisztérium újjászervezése (1944. december–1945. november). LK 1974. 44–45. évf. 429–459 p.
- Romsics Ignác*: Adatok a felszabadult Kecskemét első hónapjainak történetéhez. Forrás. 1974. 6. évf. 10. sz. 84–88 p.
- Welther Dániel*: A kiűrtett város. Emlékezés Kecskemét harminc évvel előbbi történeteire. Forrás. 1974. 6. évf. 10. sz. 73–83 p.

1975

- Felszabadulás a Viharsarokban. (Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok. Szerk.: Dér László és Szabó Ferenc.) Békéscsaba, 1975. 483 p.
- Bényei Miklós*: Népművelés Debrecenben a felszabadulás első évében. Alföld, 1975. 26. évf. 4. sz. 62–71 p.
- A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Szerk. Gáspár Ferenc, Halasi László. (Bev. Kállai Gyula.) Bp. 1975. 359 p.
- Dokumentumok Magyarország felszabadulásáról 1944–1945. (Vál. és magyar szöveg.: Esti Béla. Bev. Kállai Gyula.) Bp. 1975. Corvina K. 173 p. 16 t.
- Földes Iván*: Az 1945. évi földosztás, földbirtokpolitikánk. AI 25. évf. 1975. 5. sz. 449–458 p.
- Hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga. (Szerk. Komjáti Zoltán.) Pécs, 1975. 217 p. (Bp. Közgazd. tud. Egyetem kihelyezett nappali tagozat, Pécs. Tudományos konferencia – Pécs, 1975. ápr. 4.)
- Dokumentumok Kecskemét történetéből. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kiad. a Kecskemét, Város(i) Tanács.) 1. 1944. október 31.–1945. május 8. Gyűjtötte, összeáll. és jegyz.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 273 p.
- Korom Mihály*: Az ideiglenes nemzetgyűlés előkészítő bizottsága és a nemzetgyűlési választások. TSz 1975. 18. évf. 1. sz. 10–49 p.
- Nagy János*: Az 1945-ös földreform Sopron vármegyei adatai. SSz 1975. 29. évf. 1. sz. 64–74 p.
- Nagy János*: A földreform végrehajtása Sopron megyében. Az Erdészeti és Faipari Egyetem tudományos közleményei 1975. 1. sz. 93–101 p.
- Nagy Sándorné*: Harminc éve történt. (Eseménykrónika Pécs–Baranya, 1944–1945.) Pécs, 1975. Baranya Megyei Népművelési Tanácsadó 34 p.
- Ortutay András*: Adatok a felszabadulásról és az újjáépítésről. Új Forrás, 1975. 1. sz. 63–80 p.
- Pajor József*: A felszabadulás és az élet megindulása Várpalotán. Várpalotai Helytörténeti Értesítő 1975. 1. sz. 9–34 p.
- Pór Edit–Vásárhelyi Miklós*: „Lesz magyar újjászületés”. Az új élet hétköznapijai 1944. szeptember 1.–1945. május 1. (Dokumentumgyűjtemény). Bp. 1975. Magvető 725 p.
- Pozsonyi Pál–Urban László*: Szolnok város gazdasági életének történetéből. (1944. november 4.–1945. november 4.) Jászkunság, 1975. 21. évf. 1–2. sz. 11–20 p.

Somlyai Magda: Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon 1944–1945. Bp. 1975. Kosuth K 184 p.

Varga F. János: A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben. TSz 1975. 18. évf. 1. sz. 96–106 p.

1976

Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása. Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 641–674 p.

1977

Iványosi Szabó Tibor: Az oktatásügy megindulása a felszabadult Kecskeméten (1944–1945.) LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 29–56 p.

Németh Péterné: A Nemzeti Bizottságok szerepe a közigazgatás újjászervezésében. (Szabolcs megye, 1944–1945.) Nyíregyháza, 1977. NyTFTK. Tom 7/a. 53–70 p.

Ujlaki Péter: Adalékok az 1945-ös nemzetgyűlési választások történetéhez Borsod, Abaúj, Zemplén megyékben. Miskolc, 1977. BLÉ 1977. 1. 199–233 p.

1978

Sik Endre–Tausz Katalin: Az uradalmi cselédség és a földosztás. In: Szociológiai Füzetek 15. sz. Bp. 1978. OM. Marxizmus–Leninizmus okt. Főosztály, 15–41 p.

Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi politikája a felszabadulás után (1944–1945.) Ptk 1978. 24. évf. 2. sz. 111–145 p.

1979

Beránné Nemes Éva: Adatok a felszabadulás és a demokratikus átalakulás kezdeteinek történetéhez Miskolcon és Borsodban. Miskolc, 1979. BLÉ II. 163–191 p.

Korom Mihály: Az észak-magyarországi nemzetgyűlési küldöttek megválasztása 1944 decemberében. BSz 1979. 24. évf. 4. sz. 44–55 p.

Szekeres Antal: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Debrecenben. Debrecen, 1979. Hajdú-Bihar megyei Levéltár 46 p.

1980

Illyés Gyula: Honfoglalók között. – Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M.E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról. Bp. 1980. Mezőgazdasági Kiadó 78 p.

Keller László: Harmincöt éve történt. A fővárosi tömegközlekedés helyzete 1945-ben. Városi Közlekedés 1980. 20. évf. 3. sz. 178–181 p.

A Radikális Párt delegációja Rákosi Mátyásnál. 1945. április. (Csécsy Imre – 1893–1961 – visszaemlékezése.) (Közzéteszi: Varga F. János.) História, 1980. 2. sz. 24–25 p.

Részletek Szabó Lőrincnek a Magyar Írók Szabad Szervezete igazoló bizottsága előtt elmondott nyilatkozatából Budapesten, 1945. ápr. 26-án és május 14-én. (Szabó Lőrinc születésének 80. évf. alkalmából.) Napjaink, 1980. 19. évf. 3. sz. 14–15. p.

1981

Korom Mihály: Népi demokráciánk születése. (Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén.) Debrecen, 1981. 383 p.

Korom Mihály: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet. (1944–1945). Bp. 1981. Akadémiai Kiadó, 523 p.

Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapiak Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. Szolnok, 1981. Szolnok megyei Levéltár. 217 p.

1982

Boldizsár Iván: Don–Buda–Párizs. Bp. 1982. Magvető 409 p.

Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok és pártalakítási kísérletek Magyarországon 1944–1945. PFK 1982. 1–2. sz. 109–128 p.

Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek megválasztása 1944. decemberében. Sz 1982. 116. évf. 2. sz. 247–291 p.

Magyarország felszabadításának hadtörténeti irodalma

1945

Darvas József: Város az ingoványon. Bp. 1945. Szikra 187 p.

Dezsényi Miklós: Hősök és árulók. A magyar összeomlás katonai története. Bp. 1945. Magyar Téka, 192 p.

Földes Mihály: Pillanatképek az újpesti partizánharcokról. (Kollektív riport). Újpest, 1945. KMP 49 p.

G. Fazekas Erzsébet: A felszabadulás útján. Riportkönyv. Bp. 1945. Faust. 152 p.

Pethő Tibor–Szilágyi István: Szabadságharc 1944-ben. Az ellenállási mozgalom katonai története. Bp. 1945. HM. 44 p.

1946

Boldizsár Iván: A másik Magyarország. A magyar ellenállási mozgalom története. Bp. 1946. Új Magyarország, 94 p.

Dezsényi Miklós: A szovjetorosz dunai hajóraj harcai Magyarország felszabadításáért. Bp. 1946. Athenaeum 34 p. 2 térk.

Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom (Hozzászólók: Kovács Imre–Szána István). Bp. 1946. Szikra, 35 p.

Fehér Lajos: Harcunk Budapestért. Bp. 1946. Szikra, 108 p.

László István: Naplótöredék a szovjet híradó csapatok Budapest környéki harcaiból. Honvéd, 1949. 9. sz. 59–69 p.

1950

Boldizsár Iván: Három februári évforduló. (Budapest felszabadítása.) Fm 1950. 125–130 p.

1953

Minaszjan, M. M.: A német fasiszta seregek szétverése Magyarországon. (A 9. sztálini csapás.) Bp. 1953. H.M. 23 p.

1954

Magyar partizánok. Emlékek a felszabadítás magyar partizánjainak harcaiból. (Írták: Dékán István, Körösi Andor stb.) Bp. (1954). 124 p.

Tóth Sándor: Hogyan szabadította fel a Szovjet Hadsereg Magyarországot? Új Március, 1954. 8–9. sz. 8–22 p.

Tóth Sándor: Magyarország felszabadítása. Bp. 1954. TTIT 69 p.

Zentai Gyula: A Szovjet Hadsereg hadműveletei. Magyarország felszabadításáért. HK 1954. 1. sz. 15–34 p.

1955

- Árokay Lajos*: Felszabadulásunk a Szovjet Hadsereg röpcéduláinak tükrében. HK 1955. 2. sz. 101–125 p.
- Berecz Árpád*: Csongrád megye felszabadítása. Szeged, 1955. Csongrád megye Tanácsa 28 p.
- Csémi Károly*: A szovjet páncélos és gépesített csapatok szerepe a Magyarországot felszabadító hadműveletekben. HK 1955. 2. évf. 3–4. sz. 5–23 p.
- Felszabadult hazánk. (Emlékezések és tanulmányok) Bevezeti: Bata István. Bp. 1955. Katonai Kiadó 293 p.
- Fekete Mihály*: Partizánok az Ávas alján. Egy diósgyőri munkás visszaemlékezései. Bp. 1955. Szikra. 123 p.
- Kovács István–Harsányi János*: Partizánharcok Magyarország felszabadításáért. HK 1955. 1. sz. 115–132 p.
- Rákosi Mátyás*: Tíz éve szabadtotta fel a Szovjet Hadsereg Magyarországot. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért, 1955. 14. sz. 2 p.
- Tiszay Andor*: Budapest felszabadulásának dokumentumai 1944. december 25.–1945. február 14. Bp. 1955. FSzEK 30 p.
- Tóth Sándor*: A szovjet hadsereg felszabadító hadműveletei Magyarországon. in: Felszabadult hazánk. Bp. 1955. Katonai Kiadó 17–50 p.
- Tóth Sándor*: A Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveletei hazánkban. Bp. 1955. Szikra 195 p.
- Zentai Gyula*: Budapest felszabadítása. HK 1955. 1. sz. 30–46 p.

1956

- Mayer Mária*: Budapest felszabadítása. Bp. 1956. TBM. 11. 421–441 p.
- Takáts Kálmán*: Sopron város és megye felszabadulása 1945-ben. SSz. 1956. 10. évf. 1. sz. 1–15 p.

1957

- Gaál Endre*: Adatok Szeged felszabadulásának történetéhez, 1944–1945. Szeged, 1957. AUSz SH 1 3–24 p.
- Mucs Sándor*: A magyar fegyveres ellenállási mozgalom megszervezése és szerepe Magyarország felszabadításában. (1941–1945). HK 1957. 4. évf. 1–2. sz. 32–54 p.
- Tóth Sándor*: Magyar katonák a hitleri fasizmus ellen. HK 1957. 1–2. sz. 94–119 p.

1958

- Csatáry Dániel*: Román csapatok részvétele a Magyarország felszabadításáért lefolyt harcokban. 1944. augusztus 23.–1945. április 4. (Adatok a magyar–román viszony történetéhez.) HK 1958. 5. évf. 1–2. sz. 25–50. p.
- Mucs Sándor*: Adalékok a Magyar Néphadsereg történetéhez. (1944. december–1945. május). HK 1958. 5. évf. 3–4. sz. 44–63 p.

1960

- Dokumentumok a MOKAN-komité működéséről. BSz 1960. 1–2. sz. 11–23 p.
- Gazzi József–Harsányi János*: Dokumentumok a magyar antifasiszta és partizánharcok történetéhez hazánk felszabadulásának éveiből. (1944–1945). HK 1960. 1. sz. 24 5–290. p.
- Kalászi György*: Harcoltunk Budáért. HK 1960. 1. sz. 188–200 p.
- Krizsán László*: Okmányok a felszabadulás történetéhez Pest megyében. Bp. 1960. MSZMP 158 p.
- Mucs Sándor*: A magyar néphadsereg megszervezése, (1944. december 21.–1945. május 8.) Bp. 1960. Akadémiai Kiadó 94 p.
- Mucs Sándor*: A Magyar Néphadsereg fejlődésének néhány kérdése a második világháború befejezése után. (1945. május–1946. március.) HK 1960. 1. sz. 40–66 p.

- Németh Tihamér:* Sopron felszabadulása az egykorú hivatalos szovjet jelentésekben és a sajtóban. SSz 1960. 1. sz. 1–3 p.
- Ölvedi Ignác:* Visszaemlékezés a Néphadsereg 1945–1946-os éveire. HK 1960. 7. évf. 1. sz. 173–187 p.
- Szabó Lajos:* Szolnok felszabadítása. Jászkunság, 1960. 6. évf. 1. sz. 5–9. p.
- Tiszay Andor:* Hazánk felszabadulásának krónikája, 1944. szeptember 14–1945. április 4. Bp. 1960. MSZBT 47 p.
- Tóth Sándor:* A Budai Önkéntes Ezred története. HK 1960. 7. évf. 1. sz. 67–96 p.
- Tóth Sándor:* Budapest felszabadításáért. Magyar katonák a szovjet hadsereg oldalán. V. 1960. 3. évf. 2. sz. 4–11 p.
- Tóth Sándor:* A Szovjet Hadsereg hadmozdulatai Miskolc és megyénk felszabadítása idején. BSz 1960. 1–2. sz. 5–10 p.
- Vas megye felszabadítása. VSz 1960. 1. sz. 9–13 p.

1961

- Gazsi József–Németh Júlia:* Dokumentumok a Magyar Néphadsereg történetéhez. HK 1961. 8. évf. 1. sz. 286–371 p.
- Szmetana József:* A Magyar Néphadsereg első alegységeinek megalakulásáról. 1945. február 27–április 8. HK 1961. 1. sz. 181–188 p.
- Fejezetek hazánk felszabadításának történetéből. (Válogatta Szücs Miklós.) Bp. 1960. Zrínyi Kiadó. 306 p.
- Tóth Sándor:* Budai önkéntesek. Bp. 1961. Zrínyi Kiadó 172 p.
- Vágvölgyi Tibor–Hinora Sándor:* Budapest felszabadítása. Bp. 1961. TBM 14. 607–638 p.
- Vörös Márton:* Az 1944–1945. évi baranyai felszabadító harcok. Pécs, 1961. TBPT 7–73 p.

1962

- Boldizsár Iván:* Az éjszaka végén. Bp. 1962. Szépirodalmi Kiadó 287 p.
- Kormos László:* Adatok az 1944-es Szolnok megyei harci eseményekhez. 1–2. Jászkunság, 1962. 4. sz. 160–167. 1963. 1. sz. 5–12 p.

1963

- Gergő Zoltán:* Az illegális kommunista párt harca a budapesti gyárak munkásainak és termelőeszközeinek elhurcolása ellen. PtK 1963. 3. sz. 172–179 p.
- Komáromy József:* A miskolci MOKAN-komité dokumentumai. Miskolc, 1963. HOMÉ 3. 183–193 p.
- Mucs Sándor:* Adatok a magyar határőrség 1945 utáni történetéhez. (1945. február–1946. március.) HK 1963. 10. évf. 2. sz. 3–28 p.

1964

- Borus József:* Felszabadító hadműveletek Borsodban. – 1944. BSz 1964. 8. évf. 5. sz. 1–7 p.
- Csillik Gábor:* Budapesten harcoltunk. Bp. 1964. Magvető Kiadó, 293 p.
- Csorba Barna:* A Szőnyi-csoport. Egy partizáncsoport emlékére. Miskolc, 1964. MH Sz 47 p.
- Csorba Barna:* A MOKAN. A miskolci ellenállási mozgalom harcaiból. Miskolc 1964, MHS Borsod m. Elnökség. 125 p.
- Gazsi József:* Magyar katonák átállásai a Vörös Hadsereghez hazánk felszabadítása során. HK 1964. 11. évf. 4. sz. 670–689 p.
- Gárdonyi Béla:* Baranya és Pécs felszabadításának történetéhez. Pécs, 1964. JPMÉ 313–323 p.
- A magyarországi felszabadító hadműveletek. 1944–1945. Bp. Zrínyi Kiadó, 140 p.
- Mucs Sándor:* Magyar műszaki csapatok a német fasizmus elleni harcokban. 1–2. HK 1964. 11. évf. 4. sz. 598–619 p., 1965. 12. évf. 1. sz. 10–5–121 p.

Szomszéd Imre: Emléktábla az Ipoly partján. (A „Nógrádi” partizán csoportról.) Balassagyarmat, 1964. 8 p.

Szomszéd Imre: Nógrádi partizánok. Balassagyarmat 1964, Nógrádm. Múz. Ig. 77 p., 2 térk.

1965

Borus József: Felszabadító hadműveletek Borsod-Abaúj-Zemplénben. 1944. november 6.–december 24. Miskolc. 1965. BTÉ 1. 185–196 p.

Borus József: Fejér megye felszabadítása. FMSz 1965. 2. sz. 5–24 p.

Borus József: Az 1944–45. évi magyarországi harcok a nyugatnémet irodalomban. Világtörténet. 1965. 7–8. sz. 65–86 p.

Csima János: A 7. román hadtest a Budapest felszabadításáért vívott harcokban. HK 1965. 12. évf. 1. sz. 37–63 p.

Dancza János: A felszabadulás dokumentumai az egri Dobó István Vármúzeum legújabbkori gyűjteményében. Eger, 1965. EMÉ 3. 245–251 p.

Farkas Gábor: Dokumentumok Fejér megye felszabadulásának történetéből. 1944–1945. Székesfehérvár 1965, MSZMP Fejérm. Biz. 235 p.

Gazsi József: Magyar antifasiszták és partizánok segítsége hazánk felszabadításához. Honvédelem, 1965. 3. sz. 39–46 p.

Godó Ágnes: Drávától a Muráig. Az I. Bolgár Hadsereg harcai Magyarországon. 1944–1945. Bp. 1965. Zrínyi Kiadó 249 p.

Godó Ágnes: Az 1944–45. évi magyarországi hadműveletek. (Hazánk felszabadításának katonai története.) Pártélet 1965. 10. évf. 4. sz. 20–29 p.

Godó Ágnes: A III. bolgár hadtest csapatainak védelmi harcai Somogy megye területén. (1945. március 6–20.) HK 1965. 12. évf. 1. sz. 87–104 p.

Harsányi János–Pintér István: A magyar nép részvétele az ellenállási mozgalomban. HK 1965. 12. évf. 1. sz. 122–138 p.

Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945. Bp. 1965. Kossuth Kiadó 5. átd. kiad. 330 p.

Kossa István: Vissza a Dunához. Bp. 1965. Szépirodalmi Kiadó, 580 p.

Köteles Jenő: A magyar demokratikus hadsereg megalakulása. Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 35–40 p.

Ölvedi Ignác: Harcok Debrecen előterében. Alföld. 1965. 16. évf. 4. sz. 47–56 p.

Ölvedi Ignác: Harccselekmények a debreceni hadművelet második szakaszában. (1944. október 13–20.) HK 1965. 12. évf. 1. sz. 12–36 p.

Ölvedi Ignác: Harccselekmények Debrecen felszabadítása után. HK 1965. 12. évf. 2. sz. 219–238 p.

Pataki Ferenc: Front a város körül. (A ceglédi járás és Cegléd város felszabadulásának története.) Cegléd 1965. Kossuth Múz. 89 p., 3 t.

Széni Imre: Októbertől–májusig. Zala megye felszabadítása (1945. márc. 2-től. ápr. 3-ig). Zalaegerszeg 1965. 45 p.

Szódý Szilárd: Pécs-Baranya felszabadulása a korabeli napilapok tükrében. 1944. dec.–1945. szept. Pécs, Janus Pannonius Múzeum 1965. 30 p.

Tóth Sándor: Az 1945 márciusi balatoni német ellentámadás előzményei és a 3. Ukrán Front védelmi hadműveletének terve. HK 1965. 12. évf. 1. sz. 64–86 p.

Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965. Zrínyi Kiadó, 394 p.

Ölvedi Ignác: Kritikai megjegyzések Tóth Sándor: „A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon” c. művéhez. Sz 1967. 101. évf. 3–4. sz. 621–635 p. (Tóth Sándor válasza: 636–638 p.)

1966

Gazsi József: A felszabadult Borsod a demokratikus honvédségért 1944–1945. BSz 1966. 1. sz. 14–21 p.

Harsányi János: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből. 1941–1945. szerk. és bev. —. (Közrem.) (Gazsi József). Bp. 1966. Zrínyi Kiadó 906 p.

Nagy Gábor: Emlékeim a Magyar Néphadsereg születéséről. HK 1966. 3. sz. 568–583 p.

1967

Fehér István: Adatok a Dél-Dunántúl felszabadításáról és a fasizmus maradványainak tevékenységéről 1945-ben. Pécs, 1967. PTF SH 11/4. 3–36 p.

Kun Ferenc: A Debreceni Őrszázlőalj megalakulása. Alföld, 1967. 4. sz. 47–50 p.

1968

Beráné Nemes Éva: A diósgyőri vasgár megmentése 1944-ben. (Adalékok az ellenállási mozgalom történetéhez). Miskolc, 1968. HOMÉ 7. 325–347 p.

Fegyverrel a fasizmus ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből. Szerk. Gazsi József és Pintér István. Bp. 1968. Zrínyi Kiadó, 312 p.

1969

Borus József: Békés megye felszabadulása. (1944. szept.–okt. 7.) BékÉl 1969. 4. évf. 3. sz. 393–420 p.

Zielbauer György–Köteles Lajos Sándor: Kiegészítő megjegyzések dr. Borus József „Békés megye felszabadulása (1944. szept.–okt.)” c. tanulmányához. BékÉl 1970. 5. évf. 2. sz. 282–283 p.

Észak-Magyarország felszabadítása. (Szerk. Dombrády Lóránd) Bp. 1969. TIT 76 p.

A Tiszántúl felszabadítása 1–2. (Szerk.: Dombrády Lóránd) Bp. 1969. TIT 2 db.

Fehér Lajos: Harcunk Budapestért. (Visszaemlékezések.) 2. átd. kiad. Bp. 1969. Zrínyi Kiadó, 133 p., 4 t.

Galavics János: Borsod megye felszabadításának története. Hadtudományi Közlöny, 1969. 1. sz. 137–170 p.

Godó Ágnes: Baranya megye a felszabadító harcok időszakában. 1944–1945. Pécs, 1969. Baranyai helytörténetírás, 1969. 7–24 p.

Godó Ágnes: A 15. „Petőfi Sándor” népfelszabadító rohamdandár harctevékenységeinek története. (1945. jan. 1.–márc. 31.) HK 1969. 16. évf. 3. sz. 464–503 p.

Godó Ágnes: Dél-Dunántúl felszabadulásának körülményei és helye hazánk felszabadításának történetében. Bp. 1969. TIT 25 p.

A szabadság útján. Komárom megye felszabadulásának eseménynaptára. (Összeáll.: Kovács Emil) Tatabánya, 1969. Megyei Könyvtár 79 p.

Lakos Katalin: Budapest felszabadulásának eseményei. Összeáll. —. (Bp.) 1969. FSzEK 14 p.

Nagy Gábor: Magyarország politikai, katonai helyzete 1944 őszén, és a szovjet fegyveres erők felszabadító hadműveletei. Pártélet, 1969. 10. sz. 50–56 p.

Péter László: Szeged felszabadulásától az ország fölszabadulásáig. 1944–1945. Időrendi áttekintés. Szeged 1969. Somogyi Könyvtár 44 p.

Somogy megye felszabadítása. in: Tájékoztató Somogy megyéről (Szerk.: Kellner Bernát). Kaposvár, 1969. Megyei Könyvtár 1–16 p.

Szabó Balázs: A 2. Ukrán Front budapesti hadműveletének első szakasza. HK 1969. 16. évf. 4. sz. 604–633 p.

1970

A felszabadulás Fejér megyében. (Szerk.: Bodnár László, Boór Ferenc, Farkas Gábor). Székesfehérvár 1970. FMTE 4. 717 p.

K. Balogh János: Ellenállási mozgalmak a második világháború végén és az MKP megalakítása Tolna megyében. Szekszárd, 1970. Tolna megyei helytörténeti füzetek 1. 38–53 p.

- Bársony Ferenc:* Felszabadító harcok a Duna-Tisza közén. in: Negyedszázad. (Szerk. Csáky Lajos.) Kecskemét, 1970. Bács-Kiskun megyei Tanács 21–37 p.
- Borus József:* Fejér megye felszabadítása. 1944. december 2.–1945. március 23. Székesfehérvár, 1970. FMTÉ 4. 5–65 p.
- Borus József:* Hadszintér Somogy földjén. (1944. december 1–1945. március 31.) Kaposvár, 1970. Somogy megye múltjából. 1. 205–272 p.
- Farkas Gábor:* Székesfehérvár felszabadítása. FMSz 1970. 7. 7–12 p.
- Farkas Gábor–Karsai Elek:* Dokumentumok Fejér megye felszabadításának történetéhez. (1944. karácsonytól 1945 tavaszáig.) FMSz 1970. 7. 139–215 p.
- Farkas Gábor–Móra Magda:* A felszabadulás Fejér megyében. LSz 1970. 20. évf. 1. sz. 155–174 p.
- Galovicz János:* A MOKAN-nal együtt. Miskolc 1970. 46 p.
- Gellért Tibor–Kis András:* Dokumentumok a Magyar Néphadsereg születéséről. HK 1970. 1. sz. 124–146 p.
- Godó Ágnes:* Somogy megye felszabadulásának katonai története. in: Sorsforduló. (Szerk.: Ujvári Imre László, Balajcza János) Kaposvár 1970. MSZMP 33–79 p.
- Hazánk felszabadulása, 1944–1945. (Külföldi szerzők tanulmányai (Bev.: Tóth Sándor) Bp. 1970. Zrínyi Kiadó 419 p.
- György István:* Kétezeröttszázan voltak. Bp. 1970. Magvető Kiadó, 136 p.
- Herczeg Mihály:* Vásárhely felszabadítása. Hódmezővásárhely, 1970. Vk. Tan. 5–38 p.
- Kis András:* Az 1945-ben született hadsereg jellegéről. Debrecen, 1970. DJTÜ 1. 1970. 159–171 p.
- Nagy Gábor:* Fejér megye felszabadítása 1944. december 2–1945. március 23. Székesfehérvár, 1970. FMTÉ 4. 66–109 p.
- Nagy Gábor:* Vas megye felszabadulásának története. VSz 1970. 24. évf. 1. sz. 1–8 p.
- Nagy Gábor:* Dunántúli felszabadító hadműveletek. A bécsi támadó hadművelet első és második szakasza. 1945. március 16–április 4.) Honvédelem 1970. 4. sz. 33–45 p.
- Nagy Gábor:* Zala megye felszabadulása. Zalaegerszeg, 1970. TZM 25–34 p.
- Ölvedi Ignác:* A Budai Vár és a debreceni csata. Bp. 1970. Zrínyi Kiadó, 227 p.
- Ölvedi Ignác:* Nyíregyháza és vidékének felszabadítása. SzSzSz 1970. 5. évf. 1. sz. 1–13 p.
- Ölvedi Ignác:* Tiszántúli felszabadulása. (A debreceni páncéloscsata. Debrecen, 1970. DJTÜ 1. 33–64 p.
- Papp István:* Magyarország felszabadulásának kronológiája helytörténeti adatokkal (1944–1945). SSz 1970. 24. évf. 1. sz. 3–16 p.
- Papp István:* Adalékok Sopron város felszabadulásának történetéhez. 1944–1945. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1970. 1–2. sz. 93–114 p.
- Pintér István:* A Magyar Front és az ellenállás. (1944. március 19–1945. április 4.) Bp. 1970. Kosuth Kiadó, 263 p.
- Takács József:* Az 1. bolgár hadsereg Dráva menti harcai a visszaemlékezések tükrében. Baranyai helytörténetírás 1970. Bp. 1971. 167–177 p.
- Veress D. Csaba:* Veszprém megye felszabadításának története (1944. december 3–1945. március 30.) Veszprém 1970. VMMK 9. 275–328 p.

1971

- Balogh János, K.:* Tolna megye felszabadítása. Szekszárd, 1971. TolnaMűtört. 4. 5–54 p.
- Borus József:* Szolnok megye felszabadítása. (1944. okt. 7.–nov. 17.) Szolnok 1971. Damjanich Múzeum. Soks. 51 p.
- Kis András:* A magyar hadsereg születésének körülményeiről és jellegéről. Kortárs. 1971. 15. évf. 5. sz. 779–788 p.
- Mucs Sándor:* A Magyar Néphadsereg megszervezésének körülményei. Honvédelem, 1971. 12. sz. 99–106 p.

1972

- Gazsi József:* Egy zászlóalj krónikája. Bp. 1972. Zrínyi Kiadó, 366 p.
Nagy Gábor: A 3. Ukrán Front felszabadító hadműveleteinek első szakasza (1944. november 24–december 9.) HK 1972. 2. sz. 219–285 p.

1973

- Szekeres József:* „Budapest nyílt város”? Új adalékok a háborús főváros történetéhez. Budapest, 1973. 11. évf. 4. sz. 1–4 p.

6 1974

- Fekete Mihály:* Ellenállók az Ávas alján Bp. 1974. Kossuth Kiadó 211 p

1975

- Balogh János:* Tolna megye felszabadulása. Tolnai Fórum, 1975. 2. sz. 3–20 p.
 Dokumentumok Szolnok 1944–45. évi eseményeiből. Jászkunság, 1975. 1–2. sz. 29–45 p.
 Hazánk felszabadulása. (Szerk.: Dombrády Lóránd. Schreiner Béla, Tolnai László) Bp. 1975. TIT 181 p.
Korom Mihály: Szakítás a fasiszta szövetséggel. A fegyverszüneti egyezmény megkötése, 1945. január 20-án. HK 1975. 2. sz. 215–263 p.
 Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből. (Szerk.: Száva Péter). Bp. 1975. Zrínyi–Kossuth Kiadó, 417 p.
Tegzes Ferenc: A demokratikus honvédség megszervezése Baranyában, 1945-ben. Baranyai Művelődés, 1975. 1. sz. 123–128 p.
Tóth Sándor: Budapest felszabadítása, 1944–1945. Bp. 1975. Zrínyi K. 288 p.
Tóth Sándor: A 2. Ukrán Front jobbszárnyának felszabadító harcai Észak-Magyarországon. (1944. november 7–december 31.) HK 1975. 1. sz. 46–70 p.
Tóth Sándor: Budapest ostroma. HK 1975. 2. sz. 266–304 p.

1976

- Gazsi József:* Fények a Börzsönyben. (Egy antifasiszta (Görgey) zászlóalj története). Bp. 1976. Zrínyi–Kossuth Kiadó 235 p.
Veres D. Csaba: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története. (1944. december 1.–1945. március 30.) Veszprém, 1976. Megyei Tanács. 494 p.

1977

- Felkai Dénes:* Az új hadseregben. (Visszaemlékezés). HK 1977. 24. évf. 4. sz. 629–644 p.

1978

- Kis András:* Az antifasiszta magyar katonai hagyományokról. 1945. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 145 p.

1979

- Bank László:* Felszabadító harcok a gödöllői járásban 1944. november–december. Aszód, 1979. Petőfi Múzeum 36 p.
 Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből. (Szerk.: Dombrády Lóránd.) Bp. 1979. TIT 115 p.

- Nagy Gábor*: A dunántúli felszabadító hadműveletek. Hadtudományi Füzetek. 1979. 2. sz. 68–113 p.
- Ölvedi Ignác*: Tiszántúl felszabadítása (A debreceni páncélos csata.) Hadtudományi Füzetek. 1979. 2. sz. 3–42 p.
- Sárközi Sándor*: Küzdelmes katonaévek. Bp. 1979. Zrínyi Kiadó 224 p.
- Szabó Balázs*: A szovjet csapatok hadtápbiztosításának sajátosságai a Magyarország felszabadításáért vívott hadműveletekben. 1944. szeptember 23.–1945. április 4. HK 1979. 3. sz. 399–424 p.
- Tóth Sándor*: Észak-Magyarország felszabadítása. Hadtudományi Füzetek. 1979. 2. sz. 43–67 p.

1980

- Botos János*: Mit kell tudni hazánk felszabadulásáról? Bp. 1980. Kossuth Kiadó, 184 p.
- Borus József*: A felszabadító harcok Szabolcs-Szatmárban 1944 októberében. SzSzSz 1980. 3. sz. 75–83 p.
- Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején. (Szerk.: Dombrády Lóránd–Nagy Gábor). Bp. 1980. Kossuth–Zrínyi Kiadó 301 p.
- Herencsár Lajos*: Két front között. Bp. Zrínyi–Kossuth Kiadó 1980. 290 p.
- Korom Mihály*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldötteinak megválasztása Békés megyében, 1944. decemberében. BékÉl 1980. 1. sz. 12–22 p.
- Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből. (Szerk.: Száva Péter) Bp. 1980. Zrínyi–Kossuth Kiadó 422 p.
- Ölvedi Ignác*: Emlékek és adalékok néphadseregünk születéséhez. HK 1980. 27. évf. 3. sz. 464–490 p.
- Tóth Sándor*: A Budai Önkéntes Ezred. Bp. 1980. Zrínyi Kiadó 67 p.
- Vértessy Sándor*: Megkésett érettségi. Bp. 1980. Kossuth Kiadó 135 p.

1981

- Markó György*: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadseregének Szabolcs vármegyében megalakult gyalogzászlóaljai. (1945. február–1945. május). HK 1981. 4. sz. 622–637 p.
- A 45-ös antifasiszta hadsereg (TV-dokumentumműsor). Alföld 1981. 8. sz. 39–48 p.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ш. Орбан</i> : Некоторые проблемы истории послевоенного периода Венгрии	1
<i>М. Синаи</i> : К истории Партии Мира и венгерского движения сопротивления	8
<i>И. Вида</i> : Партийно-политическая структура венгерской народной республики	26
<i>П. Бенко</i> : Идеино-политические дискуссии Национальной Крестьянской Партии летом 1948 г.	54

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Штарк</i> : Убитые, пропавшие и попавшие в плен. Военные и штатские людские потери Венгрии во второй мировой войне.	80
<i>И. Липчеи</i> : Венгерский Народный Союз в Румынии 1944–1948 гг.	96
<i>Т. Циннер</i> : Судебные процессы, интернирования, выселения и проверки военных преступников 1945–49 гг.	118
<i>М. Чичко</i> : Жизненный путь депутатов 1947–1953 гг.	141
<i>Д. Белени</i> : Изменения на промышленном рынке рабочей силы 1948–1956 годов.	167
<i>Д. Дьармати</i> : Избранная библиография исторической литературы „перемены судьбы” (октябрь 1944 г. — октябрь 1945 г.)	191

CONTENTS

STUDIES

<i>Sándor Orbán</i> : Some Problems of the Historical Presentation of Post-Liberation Hungary	1
<i>Miklós Szinai</i> : Remarks on the History of the Peace Party (Békepárt) and of Hungarian National Resistance	8
<i>István Vida</i> : The Party Political Structure of Hungarian People's Democracy	26
<i>Péter Benkő</i> : Theoretical-Political Debates within the National Peasants' Party in the Summer of 1948.	54

ARTICLES

<i>Tamás Stark</i> : Dead, Missing, Captured. Hungary's Military and Civil Human Casualties in the Second World War	30
<i>Ildikó Lipcsey</i> : The Hungarian People's Union in Rumania in 1944–48.	96
<i>Tibor Zinner</i> : The Trials of War Criminals, Internments, Translocations and Screening Procedures 1945–49	118
<i>Mária Csicskó</i> : Careers of Members of Parliament 1947–53.	141
<i>Gyula Belényi</i> : Changes in the Industrial Labour Market 1948–56.	167
<i>György Gyarmati</i> : A Selected Bibliography of the Historical Literature the „Turn of Fate” (October 1944–October 1945)	191

INHALT

STUDIEN

<i>S. Orbán:</i> Einige Probleme der historischen Darstellung Ungarns nach der Befreiung	1
<i>M. Szinai:</i> Zur Geschichte der Friedenspartei und des ungarischen nationalen Widerstandes. . . .	8
<i>I. Vida:</i> Die parteipolitische Struktur der ungarischen Volksdemokratie	26
<i>P. Benkő:</i> Ideologische-politische Diskussionen in der Nationalen Bauernpartei im Sommer 1948	54

MITTEILUNGEN

<i>T. Stark:</i> Gestorben, verschwunden, in Gefangenschaft gefallen. Militärischer und bürgerlicher Menschenverlust Ungarns im Zweiten Weltkrieg.	80
<i>I. Lipcsey:</i> Der Ungarische Volksverband in Rumänien 1944–48.	96
<i>T. Zinner:</i> Die Prozesse der Kriegsverbrecher, Internierungen, Aussiedlungen and Rechtfertigungsverfahren 1945–49	118
<i>M. Csicskó:</i> Lebensläufe von Abgeordneten 1947–1953	141
<i>Gy. Belényi:</i> Änderungen auf dem Markt der industriellen Arbeitskräfte 1948–1956	167
<i>Gy. Gyarmati:</i> Eine ausgewählte Bibliographie der historischen Literatur der „Schicksalswende“ (Oktober 1944–Oktober 1945).	191

SOMMAIRE

ETUDES

<i>S. Orbán:</i> Quelques problèmes de l'historiographie de Hongrie de l'époque d'après libération . .	1
<i>M. Szinai:</i> Contribution à l'histoire du Parti de la Paix (Békepárt) et de la résistance hongroise . .	8
<i>J. Vida:</i> La structure de la politique de parti de la démocratie populaire hongroise.	26
<i>P. Benkő:</i> Débats idéologiques-politiques au sein du Parti National des Paysans (Nemzeti Pár- rasztópárt) à l'été 1848	54

CONTRIBUTIONS

<i>T. Stark:</i> Mort, disparu, tombé en captivité. La perte militaire et civile en vie humaine de la Deuxième Guerre mondiale	80
<i>I. Lipcsey:</i> L'Union Populaire Hongroise de Roumanie en 1944–48.	96
<i>T. Zinner:</i> Procès des criminels de guerre, internements, déplacements par mesure administra- tive, procédures disciplinaires 1945–49	118
<i>M. Csicskó:</i> Portraits professionnels des députés 1947–53	141
<i>Gy. Belényi:</i> Changements au marché de main-d'oeuvre industrielle 1948–56	167
<i>Gy. Gyarmati:</i> Bibliographie choisie de la littérature historique du „Tournant du destin” (oc- tobre 1944–octobre 1945)	191

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. XII. 19. – Terjedelem: 19,95 (A/5) ív
85.13989 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György

A LUKÁCS ARCHÍVUM ÉS KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

Lukács György hagyatékából

Akadémiai Kiadó

Sorozatszerkesztő: Sziklai László

Lukács György: A drámaírás főbb irányai a múlt század utolsó negyedében**

Szerk.: Lendvai L. Ferenc. 1980. Füzve 35,– Ft

Lukács György: Napló – Tagebuch (1910–11). Das Gericht (1913)**

Szerk.: Lendvai L. Ferenc. 1981. Füzve 12,– Ft

Lukács, Georg: Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden? **

Szerk.: Sziklai László. 1982. Füzve 27,– Ft

Lukács, Georg: Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden? (1933)**

Szerk.: Sziklai László. 1982. Füzve 35,– Ft

Lukács, Georg: Dostojewski. Notizen und Entwürfe**

Szerk.: Nyíri János. 1985. Füzve 60,– Ft

Előkészületben

Lukács, Georg: Demokratisierung Heute und Morgen

Szerk.: Sziklai László

Archívumi Füzetek

Sorozatszerkesztő: Sziklai László

I. Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez

Szerk.: Lenkei Júlia. 1982. (elfogyott)

II. Béla Zalai: Allgemeine Theorie der Systeme

Szerk.: Bacsó Béla. 1982. (elfogyott)

III. Lukács-recepció Nyugat-Európában (1956–1963)

Szerk.: Tallár Ferenc. Német nyelven. 1983. (elfogyott)

IV. Ernst Bloch und Georg Lukács

Dokumente zum 100. Geburtstag*

Szerk.: Mesterházi Miklós és Mezei György. 1984.

V. Bauer Hiló: Emlékeim – Levelek Lukácshoz

Szerk.: Lenkei Júlia. 1985. Füzve 82,– Ft**

A Filozófiai Figyelő Évkönyvei

Az ELTE BTK Filozófiai Oktatók Továbbképző és Információs Központja és a Lukács Archívum és Könyvtár kiadványa

1. *A Történelem és osztálytudat a 20-as évek vitáiban**

(Szöveggyűjtemény)

Szerk.: Krausz Tamás és Mesterházi Miklós

I–IV. kötet. 1982.

2. *Irodalom és demokrácia (A Lukács-vita dokumentumai 1949–1951)**

(Szöveggyűjtemény)

Szerk.: Ambrus János. 1–2. kötet. 1983.

---

*-gal jelölt könyvek a Lukács Archívumban (1056 Bp. V., Belgrád rkp. 2.), a

** -gal jelöltek az Akadémiai Kiadó könyvesboltjában (Bp. V., Váci u. 22.) szerezhetők be, illetve postán a Kiadó Kereskedelmi osztályán keresztül (1363 Bp. Pf. 24.) rendelhetők meg.

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat közlönye

A szerkesztő bizottság elnöke: Ember Győző

Felelős szerkesztő: Kónya Sándor

Elsősorban Magyarország történetével foglalkozó tanulmányokat tesz közzé, de egyetemes történeti cikkeket is közöl. Elemzi a történettudomány és a történetírás elvi, módszertani kérdéseit. Állandó rovatai tájékoztatják az olvasót a történettudomány eseményeiről, a tudományos vitákról, ülésszakokról, történeti kiállításokról, a hazai és a külföldi történeti irodalom termékeiről.

Alapítva: 1867

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 210,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példényonként **besszerezhető** az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 108 Ft

1 szám ára: 27 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 27 Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040-9634

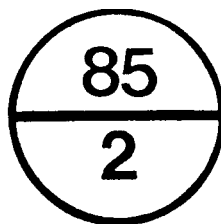

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

1986 APR 0 7

A TARTALOMBÓL

Hegyi Klára: Török közigazgatás és jogszolgáltatás
— magyar városi autonómia

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

ÚJRAOLVASVA

VITA

Ölvedi Ignác: Kassa bombázása — „casus belli” a
Szovjetunió elleni hadba lépéshez

Thomas L. Sakmyster: Magyar katonatisztek és
Kassa bombázása

FIGYELŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVIII. ÉVFOLYAM, 1985. 2. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

A szerkesztőség munkatársa:

VIKOL KATALIN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Úrl u. 51–53, — Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Hegyi Klára: Török közigazgatás és jogszolgáltatás — magyar városi autonómia ... 227

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Timár Lajos: A gazdaság térszerkezete és a társadalom. Az amerikai történeti földrajz
néhány sajátos kutatási iránya 258
Balázs Tibor: A természet- és a társadalomtudományok kölcsönös feltételezettsége
a technikai haladásban 273
Lukács János: Történetírás és regényírás: a múlt étvágya és íze 280

ÚJRAOLVASVA

Lackó Mihály: Grünwald Béla: Az új Magyarország 289
B. Bernát István: Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e 319

VITA

Ölvedi Ignác: Kassa bombázása — „casus belli” a Szovjetunió elleni hadba lépéshez 334
Thomas L. Sakmyster: Magyar katonatisztek és Kassa bombázása 367

FIGYELŐ

Hans Schleier: A historizmus problémája a német történettudományban 374
Kövics Emma: Magyarország és Németország a két világháború között. (Beszámoló
a magyar—nyugatnémet történészek konferenciájáról) 385

HEGYI KLÁRA

Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia

A polgári igazgatás

A Magyarország közepét megszálló törökök először az elfoglalt várakat biztosították, majd a helyőrségek hálózatahoz illesztve megszervezték az új tartomány igazgatását. A közigazgatási szervezetnek sokrétű tennivalókat kellett ellátnia. Egy részük azonos volt azokkal a feladatokkal, amelyeket az adminisztráció a birodalom minden tartományában elvégzett, másik részük a magyarországi határtartomány speciális helyzetéből következett.

Magát az igazgatást nem is teljesen jogos „polgárinak” nevezni (a jelző inkább csak a tisztán katonai berendezkedéstől való megkülönböztetésre szolgál), annyira összefonódott a katonai igazgatással. Így volt ez a birodalomban mindenütt, s különösen így kellett lennie egyik hadszínterének övezetében. A katonai és polgári tisztségviselők párhuzamos hierarchiája a csúcson, a kettős funkciót egyesítő beglerbégi és szandzsbégi hivatalokban találkozott. Tőlük lefelé a katonai tisztségviselők a maguk szorosan vett illetékességi körükben működtek (ha mellékfoglalkozásként polgári megbízásokat is vállaltak, kétféle tevékenységüknek nem volt köze egymáshoz), az alájuk rendelt katonaság és várak igényeit közvetítették a polgári hivataloknak, s leginkább pusztá jelenlétükkel, néha fegyveres erejükkel biztosították a szükséges feltételeket ahhoz, hogy az utóbbiak ki tudják elégíteni ezeket az igényeket. Polgári hivaltársaik elsődleges kötelessége volt a hadseregről való gondoskodás. Ez nem merült ki a zsold, élelem, hadiszerek stb. biztosításában és a katonai objektumok karbantartásában, hanem beletartozott az is, hogy látszatra tisztán polgári hivatalok (pl. a kádi-bíróságok) komoly részt vállaltak a mozgósításokban.

Mindez azt jelenti, hogy a két párhuzamos igazgatási szervezet egymás mellett és egymást hatékonyan támogatva dolgozott. A kettősből a polgári adminisztráció munkája sokrétűbb és látványosabb (századok múltán visszanézve márcsak azért is, mert a ránk maradt iratanyag nagy többsége az ő hivatalaiban készült), ezen a ponton mégsem több a hadsereg kiszolgálásánál. Ez persze távolról sem jelentett alárendeltséget, csupán a hadseregellátás elsőrendű fontosságának következménye. Egyenrangúságot és már nem egymás mellett, hanem együttműködést mutat a „vilájet előkelőinek” (áján-i vilájet) testülete, amelyben katonák és civilek készítettek felterjesztést valamelyik vár újjáépítésének szükségességéről,¹ bontották le a „rendkívüli” állami adók fővárosban megha-

¹ Fodor Pál: Török várerősítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* XXVI (1979): 3, 378–379.

tározott irányszámait körzetük községeire,² vagy települések és hatalmaskodó hivatalnokok vitáiban nyilvánítottak perdöntő véleményt a „bevett szokásokról”.³

A katonai és polgári igazgatás szoros összekapcsolódása, a katonai megszállásnak, az elfoglalt terület védelmének mindennél fontosabb létérdeke a közigazgatási hálózat felépítését is a katonaihoz igazította. A birodalom egész európai felét nézve ugyanolyan arányeltolódást, magát a magyar tartományt tekintve azonos egyenetlenséget tapasztalunk, mint a katonai megszállás mértékében, ill. a török várhálózat elhelyezkedésében.

A 14. század végén a kialakuló birodalom tartományi igazgatása mindössze két, a 15. században három beglerbég kezében összpontosult. 1520-ban a már nagy kiterjedésű birodalom még mindig csak hat vilájetre oszlott. A szulejmáni korszak újabb területnövekedése, a közigazgatás stabilizálódása és a terebélyesedő bürokrácia azután megszorította a vilájeteket: Szulejmán halálakor számuk már tizenhat, a 17. század elején pedig harminchárom.⁴ E vilájetek azonban számbeli gyarapodásuk ellenére sem nevezhetők aprócskáknak, hiszen olyanok vannak közöttük, mint Szíria két tartománya, Egyiptom vagy Jemen.

A birodalom méreteihez képest parányi magyar tartomány nemcsak megszálló katonákból, hanem vilájetekből is előkelően részesedett, s ez különösen akkor szembe-tűnő, ha a Balkánnal vetjük egybe. Ennek teljes területét a ruméliai beglerbég igazgatta egészen 1580-ig, akkor ért véget ugyanis az az évszázados folyamat, amelynek végén Bosznia önálló vilájetté alakult.⁵ Magyarország egyharmadán viszont legalább négy vilájet szorongott: a budai, temesvári, egri és kanizsai, s 1660, ill. 1663 után a források vilájeteknek nevezik a Várad és Újvár körül kialakult közigazgatási egységeket is. A magyarázatot ugyanott kell keresnünk, ahol a katonai megszállás mértékéét. Az európai birodalomfél e hadászatiilag fontos határtartományában nemcsak a várak és várkatonák száma volt viszonylag magas, hanem a katonai feladatokkal erősen megterhelt beglerbégeké is.

A tartományon belül azután a közigazgatási képlet hajszára megegyezik a katonáival. Minden jelentősebb vár egyben szandzsákszékhely is. Ebből természetzerűleg következik az, hogy a várakkal teletűzdelt dunántúli hódoltságon kilenc, az északon hat kis területű szandzsák osztozott, míg a Duna–Tisza közén mindössze kettő, a budai és szegedi terpeszkedett. A Tiszántúlon hasonló a helyzet. Hét szandzsákjából öt a Temes

² A kazánsebesi-lugosi kádi jegyzőkönyve. MTA Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Török Kéziratok Qu. 62.

³ 1647-ben, amikor a berényiek arra panaszkodtak, hogy Egerbe rendelik őket vármunkára, a hatvani öregek és „előkelők” jelentek meg a kádi előtt tanúsítani azt, hogy a város rendszeresen Hatvanban szolgál. Szolnok megyei Levéltár, Jászberény török iratai, 60. Később (a dátátlan irat már a kuruc korból való) Jászberény „portapénz”-adóját emelték fel, ekkor az egri agákkal való konzultáció után az egri defterdári hivatalból a hatvani emineknek és agáknak küldtek figyelmeztetést a régi adóösszeg visszaállítására. Jászberény török iratai 138. Amikor a gyöngyöspataiakon egy halott vérdíját a hatvani szandzsákbégen kívül a szubasi is meg akarta venni, a „vilájet öreg előkelői” nyilatkoztak a kádi előtt a követelés jogtalanságáról. Egri Egyházmegyei Könyvtár, Gyöngyöspata török iratai, 22–23 (dátátlanok).

⁴ *H. Inalcik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600.* London 1973., 105–106 (a felsorolásból kimaradt Eger és Kanizsa).

⁵ I. m. 105.

és Maros menti várak körül szerveződött, az északabbra fekvő széles alföldön csupán kettő.⁶

A közigazgatási hálózat kisebb egységei, a náhijék beosztása további tanulsággal szolgál, elsősorban a határszéli szandzsákok esetében. Ezekben lépten-nyomon olyan náhijékkal találkozunk, amelyeknek mind névadó központjaik, mind településeik a török várak láncolatán kívül, királysági vagy erdélyi területen feküdtek. 1586/87-ben a székesfehérvári szandzsáknak csupán központi náhijéje állt tényleges török uralom alatt, a többi: a veszprémi, palotai, cseszneki, pápai, somlyói, devecseri, győri, vázsonyi, sümegi, tihanyi, szigligeti, csobánci, egervári, vasvári, szentgróti és zalavári náhijék magyar várak köré „szerveződtek”⁷. Hasonló a helyzet az esztergomi szandzsákokban is, amelynek a Dunától északra fekvő felében a náhijék egyszerűen a magyar megyebeosztást követték. E jelenségnek mindenekelőtt egyszerű, gyakorlati magyarázata van: az ügyintézés megkívánta, hogy a királyságban szétszított javadalombirtokokat, az onnan befolyó jövedelmeket is valamiféle területi beosztásban tartsák nyilván. De talán nem okoskodó belemagyarázás, ha ezeknek a fiktív náhijéknek másfajta értelmet is tulajdonítunk, amelyben már a közigazgatási hálózatnak a katonaság kiszolgálásához szorosan kapcsolódó újabb feladata ölt sajátos formát.

A magyar tartományba telepített katonaság arra rendeltetett, hogy háborúk idején fegyveres erővel, a viszonylagos nyugalom évtizedeiben az adóztatás erőszakos terjesztésével növelje a török uralom befolyási övezetét. Amikor az ágyúk elhallgattak, a közigazgatási apparátus vitte tovább a harcot, immár békésebb eszközökkel. Szultáni megbízottak mellett helyi pasák, bégek, várparancsnokok ültek tárgyalóasztalhoz, írtak százszámra fenyegetőző vagy barátságos leveleket, alkudoztak agresszív makacssággal falvak és puszták birtoklásáért. Az adóztatás tovább-erőszakolását elsősorban katonák végezték, akiknek megélhetésük függött a sikertől, de ebben a polgári igazgatás egész adóztatással foglalkozó szektora támogatta őket. A győri vagy csobánci várak köré szervezett török náhijék ennek a szívós előnyomulásnak voltak kifejezői.

A katonaság kiszolgálása, a megszállás és terjeszkedés céljainak képvisellete tekinthető a közigazgatás első nagy feladatkörének – ha ezek némi erőszaktéttel egyáltalán szétválaszthatók. Mert a továbbiak ugyan látszólag teljesen polgáriak, mégis ezer szállal kapcsolódnak a mindennél fontosabb katonai érdekekhez.

E kapcsolat szembetűnő a második nagy feladatkör esetében, amely a birtokok szétszétadásának és változásainak adminisztrálását, a népesség és a jövedelmek felmérését, az adókvetést és -beszedést, a vámok, illetékek, bérleti díjak stb. behajtását foglalta magában, vagyis mindazt az érdemi és papírmunkát, amelyre a tartomány gazdasági hasznosításához elengedhetetlenül szükség volt. Nem kevesebb múltott ezen, mint a javadalmazott katonaság megélhetése, a kincstár szempontjából pedig az, hogy a katonai kiadásokkal erősen terhelt magyar tartomány fenntartása óriási vagy az óriásinál egy cseppet kisebb deficittel nehezedik a központi költségvetésre.

Az igazgatási szervek csak ezen az egyetlen területen, a szolgáltatások meghatározásában támaszkodhattak a 16. században kiteljesedő szultáni törvényalkotásra. Uta-

⁶ Az 1541–66 között létrejött szandzsákok közül később négyet megszüntettek. *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 9–10.

⁷ *Fekete Lajos*: Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I. Bp., 1955. 442–443.

sításokkal, rendeletekkel tevékenységük minden ágában bőségesen el voltak látva, de általános érvényű, pontos pénzüsszegekben vagy százalékokban meghatározott szabályozásokat csak a földesúri adókat és a helyi piaci forgalmat rendszerező kánunokban találtak.⁸ A kánunok pedig, különösen azok, amelyek egy-egy frissen meghódított és megszervezett szandzsák szabályozásainak készültek, lépten-nyomon a királyok korában szokásos adóösszegekre és fajtákra hivatkoztak.

Ismeretes, hogy az adózó képesség alapjául a törökök átvették a 6 forintos vagyongulcsot,⁹ de vele együtt rendszerükbe ültettek más elveket és adónemeket is. Buda és Pest rájái, „mivel a királyok alatt nem szokták fizetni”, új uraiknak sem tartoztak kapuadóval¹⁰; Buda, Esztergom, Hatvan, Nógrád és Szeged szandzsákjaiban kezdetben a makkoltatásra hajtott sertések adója is megegyezett a régivel, csak később változott tizedszedéssé¹¹; Koppány és Simontornya kánunjában (már II. Szelim korszaka) egyenesen arról értesülünk, hogy a must adóztatásában eltértek a királyok idejébeli szokástól, s a megnövekedett megterhelést a rája nem tudván elviselni, menekülésre adta fejét.¹² Érdekes, hogy legtöbb egyezéssel a temesvári vilájetben találkozunk. A lippai szandzsák első kánunja (1554) a dzsizjét, a juhok, sertések és a bor után kivetett adókat teljesen a régi szokás szerint rögzíti, az adók összegét pedig mindenütt magyar forintban vagy „penez”-ben (= pénz, azaz dénár) határozza meg, csak néhány birodalomszerte azonos török illetéket számít akcsében (pl. a vagyoni helyzethez alkalmazkodó büntetéspénzeket, vagy a családi állapot szerint kivetett házassági illetéket).¹³ Az egyezéseket egy 1572-es, a temesvári defterdárnak küldött szultáni rendelet egyenesen így magyarázza: „Meghódításakor a rája azt kérte, hogy az ország ügyeit a királyok régtől fogva érvényes törvénye szerint rendezzük; az összeírást ennek megfelelően végeztük el.”¹⁴

Ez az alkalmazkodás egyáltalán nem vált a török adórendszer kárára. A hódítás utáni évtizedek részletekig kidolgozott, feszes rendszerezését nem a készen talált módszerek átvétele, hanem a határtartományi lét visszasságai és az adminisztráció hanyatlása

⁸ Magyar szandzsákok kánunjai törökül: Ö. L. *Barkan*: Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar (a továbbiakban *Barkan*: Kanunlar). Istanbul, 1945., 296–297: Buda; 300–303: Buda, Esztergom, Hatvan, Nógrád; 303–306: Pozsega; 306–312: Szerém; 313–315: Érsekújvár; 316–318: Hatvan; 318–319: Csanád, Gyula; 319–321: Koppány, Simontornya; 322–324: Lippa., *Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. 1–6: Buda, Esztergom, Hatvan, Nógrád, a budai és esztergomi kikötők. Magyarul közölte a budai, esztergomi, hatvani és nógrádi szandzsákok kánunját *Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Bp., 1944. 206–210., uő: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943. 187–189.; a szegedi szandzsákét *Vass Előd*: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1979. 34–36. (olvasati és fordítási hibákkal).

⁹ *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970. 23–24.

¹⁰ *Fekete*: Budapest a török korban i. m. 207., ill. *Barkan*: Kanunlar, 301.

¹¹ *Fekete és Barkan* id. helyei., ill. *Vass*: A szegedi és csongrádi náhije i. m. 35. (a kánun 15. tétele, a fordításban azonban itt olvasati hiba miatt az „egy jó sertést” helyett „egy vemhes sertést” áll).

¹² *Barkan*: Kanunlar, 320–321.

¹³ *Barkan*: Kanunlar, 322–323. Gyulának szintén az elfoglalás után közvetlenül, 1566-ban készült kánunja is a királyoknak fizetett 1–1 magyar forintot másolja le. i. m. 318.

¹⁴ *Barkan*: Kanunlar, 304.

zálta azzá az „aki bírja marja” rendszerré, amely a 17. századi török adószedést jellemezte. Tekintheszünk ezt is sajátos alkalmazkodásnak, melynek tartalma változatos: igazodás ahhoz, hogy az uralom még a török területen sem konszolidálódik, beletörődés abba, hogy a birtoklás, ha nem is napra szóló, de egy mindenkori katonai fordulat lehetősége miatt alapjaiban bizonytalan, fanyalgó alkalmazkodás a kondominiumhoz, és tudatos kihasználása annak, hogy itt még apróbb kérdésekben is fegyverek döntenek.

A kifáradó adminisztráció a 16. század végéig még igyekezett megfelelni annak a feladatának, hogy a birtokok és jövedelmeik periodikus újrafelmérésével életben tartsa a birtoklás és az adóztatás századközépi rendjét. Igyekezését a századfordulón nemcsak feladta, hanem maga a gyakorlat tette feleslegessé. A defterdári hivatalokban továbbra is vaskos kötetek teltek meg a birtokosok változásaival, de azzal, hogy az ide bejegyzettek milyen kapcsolatot építenek ki adózóikkal, már csak maguk a birtokosok törődtek. Az adminisztrációnak — a katonaság kiszolgálásán túl — maradt azért érdemi munkája is: az állami bevételek gondja-viselése. S mellette termelhette a pénzügyigazgatás papírhegyeit, amelyeket az értelmét veszített, túlhajtott centralizáció és a belőle elburjánzó bürokrácia kívánt meg tőle.

A katonaság kiszolgálása, a birtok- és pénzügyek vitele — a közigazgatási hálózat e két nagy feladatköre mellé egy harmadik is járult: a meghódított alattvalók életének megszervezése. Szolgáltatásaik meghatározása és behajtása tulajdonképpen már ennek is része, s beletartozik még a jogszolgáltatás és rendfenntartás, meg egy mindennél ingoványosabb terület: a helyi viszonyokhoz és lehetőségekhez alkalmazkodva megtalálni és tartani azt a határt, ameddig az élet irányítását török hatóságoknak ajánlatos átvenniük, ill. amely alatt életben lehet és kell hagyni az alattvalók önkormányzatait.

A török jogszolgáltatás és a magyar községi autonómia kettőse a polgári török berendezkedésnek olyan különválasztható, általános tanulságokban bővelkedő egysége, amelynek vizsgálata külön tárgyalást érdemel. Ide most az a kérdés kívánczik, hogy az igazgatás alsó szintjén a törökök milyen szervezetet hoztak létre a kisszámú muszlim, a már népesebb délszláv, s a túlsúlyban maradt magyar lakosság mindennapi életének szervezésére és felügyeletére.

A törökök magyarországi betelepődése meg sem közelítette a Balkánon tapasztaltat. Csaknem teljesen hiányzik az ottani telepések legszámasabb, és a népesség összetételét megváltoztató rétege: az a földműves és iparos tömeg, amely adófizető termelőként keresett új lakóhelyet. Egyedül a szegedi szandzsák néhány településében (800 közül 26-ban, amelyből 5 katonai és igazgatási központ, 21 pedig falu) éltek vegyesen muszlimok és délszlávok (1578-as összeírás).¹⁵ A Balkánnak e magyarországi toldalékától északra mutatóban sem találunk muszlimokat a falvak lakosai között. A beköltöző (főleg iparral és kereskedelemmel foglalkozó) törökök a várakban és a hozzájuk tartozó városokban, a katonaság és a hivatalnoksereg közelében telepedtek le, megélhetésük és biztonságuk kötötte oda őket. Kisebb-nagyobb számban minden török centrumban feltételezhetjük őket. Az ő kiszolgálásuk nem jelentett gondot: ha nem is választott szervezeteik, de legalább megszokott hatóságaik intézték rendezést igénylő ügyeiket.

¹⁵ T. Halasi-Kun: Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary. *Bulleten XXVIII* (1964):109, 1–72.

A falvak és városok rác, s elsősorban magyar népességével erre rendelt alsóbb rangú tisztviselők kisebb hadserege tartotta a kapcsolatot. Azokon a helyeken, amelyek javadalmazottak birtokába kerültek, a török birtokos egyesítette az adóztatást, jogszolgáltatást és igazgatást. Nem volt ritka eset, hogy a meglevő községi szervezettől függetlenül vagy azzal szemben saját „ispánt” vagy „bíró” állított,¹⁶ az esetek nagyobb részében azonban a község választott előjáróival tartotta a kapcsolatot, kívánságainak időnként a bíró véresre verésével adva nagyobb nyomatókat.¹⁷ A meggyőzésnek ez az ősi módszere azért nyert előkelő helyet a kapcsolattartás formái között, mert ez gyakorlatilag a földesúri szolgáltatások követelésében-teljesítésében merült ki, az élet más szféráit a jelek szerint nem érintette. Így azt sem állíthatjuk, hogy a birtokosok falujuk mindennapjaira számottevő szervező-alakító hatással lettek volna.

A szultáni és szolgálati hász-birtokok adóügyeit eminek, zábitok (adótisztok) és vojvodák intézték, rendjükre a szandzsákbégek emberei: a jövedelmekkel is foglalkozó vojvodák és a szubasik (a magyar források vajdái és szubasái) ügyeltek. Az eminek és zábitok tevékenysége nem lépett túl (ahogyan a szpáhiké sem) a szolgáltatások behajtásán, legfeljebb visszaéléseik különböztek amazokéitól. Azt, hogy a vojvodák és szubasik rendfenntartó, jogszolgáltató ténykedése kimerült a vétkek megadóztatásában, még közelebből látni fogjuk. Ennek a négy, a településekkel állandó kapcsolatban álló megbízottnak a működése sem látszik alkalmasnak arra, hogy segítségével a törökök saját felfogásuk szerint formálják alattvalóik életét. Nem lehetett alkalmas márcsak azért sem, mert távolról, a török várakból igyekeztek irányítani, ők sem éltek a lakosság közvetlen közelében. Szabályt erősítő kivételként csupán két eset ismeretes. Valamikor, nagyjából az 1630-as években a Tolna megyei Mányok községben békés egyetértésben bent lakott a falu török előjárója, Perváne szubasi, és a magyar földesúr ispánja, Naszádi Mihály. Ottlétük azonban csak néhány évig tartott.¹⁸ A Fejér megyei Almás (Rácalmás) szubasija, Haszán, hosszabb ideig élt falujában, s ahogy egy gyilkosságot felderítő tanúvallatás során 1665-ben szavait idézték: nem kevés kenyeret evett meg az áldozattal, egy zsidó kereskedővel, aki sok éven át éppen az ő házával átellenben üldögélt a boltjában.¹⁹

A török közigazgatásban egyetlen olyan hivatal létezett, amelyik alkalmas volt a községi igazgatás átfogására és az alattvalók életének alakítására: a kádié.

A kádikat a közfelfogás a muszlim világ bíráiként tartja számon, hivatali hatáskörük azonban messze túllépett a jogszolgáltatáson. Birodalomszerte fontos feladatokat kaptak a hadsereg mozgósításában és ellátásában, a gazdasági és pénzügyi élet szerve-

¹⁶ Az 1641-es borsodi vizsgálat anyagában, Rudabányánál pl. ez áll: „Azzu András, nemzetes Roskoványi László uram jobbágya, török bíró, megesküdt . . .” K. G. [Kazinczy Gábor]: Adalékok a török-magyarokori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások közül Borsodban a XVII. század I. felében. Magyar Történelmi Társ 1859. 116.

¹⁷ 1641-ben Győr megye 26 hódolt falujából négy panaszkodott az ütlegekkel kísért adóbehajtásról, bírák bezárásairól és veréseiről. Tápió-Szent-Miklós előjáróit már annyit verték, hogy a bíróságot senki nem akarja vállalni. Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. Magyar Történelmi Társ 1860. 61–66.

¹⁸ OL Filmtár 3192, Mányok község iratai, 1654. jan. 12.

¹⁹ Kohn Sámuel: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. 4. közlemény. Történelmi Társ 1880. 558.

zésében és az adóztatásban. Mindenütt éberen figyelték a lakosság helyi szervezeteinek működését, ellenőrizték az árakat és piacokat, felügyeleti hatóságai voltak az iparostestületeknek. A magánember nemcsak peres ügyeivel fordult hozzájuk: a kádik látták el a közjegyzői tennivalókat is, szerződést kötni, végrendelkezni, sőt házasodni és válni lehetett előttük. A nekik címzett rendeletekből és jegyzőkönyveikből mintegy huszonöt, nemcsak látszatra, hanem ténylegesen eltérő tartalmú funkciójuk választható szét.

Feladataik tarkasága avatta őket a középszintű tartományi igazgatás kulcsfiguráivá, s ez magyarázza azt is, hogy a törökök már legelső kisázsiai városaik megszerzésekor, s később is minden új hódításnál azonnal felállították a kádihivatalokat. Így történt ez a Balkánon és Magyarországon is.

A nálunk munkába állított kb. félszáz kádi és kádihelyettes²⁰ átütő többsége más hivataltársaihoz hasonlóan a közigazgatási centrumokban működött. Innen kísérte figyelemmel körzete településeinek életét, s döntött az illetékességébe tartozó ügyekben vagy úgy, hogy az érdekeltek keresték fel székhelyén, vagy körútjai során.

Volt azonban négy olyan kádihivatal, amelyik eltért ettől az általános rendtől. Közülük legfontosabb Kecskeméten működött, olyan városban, ahol a hivatal viselőjén és néhány beosztottján kívül közel s távolban egyetlen török sem élt. A megszálló hatalomnak ez a magányos helyi lerakata tisztán azért létesült, hogy körzete magyar lakosságú községeinek életét irányítsa. Feladatát elég kényelmesen látta el. Mindenütt, még székhelyén is, tovább működtek a városi és falusi magyar előljárók, az igazgatás napi ügyeit ők intézték. A kádi inkább csak felügyelt, nem utolsósorban arra, hogy az őt illető jövedelmeket valóban megkapja.

A második, különösebb figyelmet érdemlő török törvényszék Ráckeven működött, ahol magyarok mellett nagyszámú, már hosszú helyi múltra visszatekintő, régen őslakossá vált szerb élt, mellettük török vámos és kisszámú muszlim iparos.²¹ A kádihivatal itt is a helyi polgári igények kielégítésére hívták életre, mint ahogyan a harmadik helyen, Jászberényben is. A dzsánfedái török garnizon mellett a kádin és vojvodán kívül nem működött török hivatalnok, még a város adóügyeit intéző eminek is Hatvanban laktak,²² s nem élt polgári török lakosság sem. A kádit itt is a város színmagyar lakosságának szolgálatára és ellenőrzésére rendelték.

A három törvényszék közül kettőt elsöpört a századvég háborús zűrzavara. Az új évszázad már sem a kecskeméti, sem a ráckevei kádit nem találta a helyén, hivatalaikat felszámolták. A dzsánfedái palánk leégésével, őrségének szétszórásával egyidőben a jászberényi kádihivatalt is megszüntették. A kádit utoljára egy 1621. ápr. 23. – máj. 2. között kelt irat említi,²³ ezután itt már a hatvani török bíró volt illetékes.

A negyedik törvényszék, a tolnai, azért kap külön helyet a felsorolás végén, mert adatai bizonytalanok. A város forrásadottságai más településekkel összevetve igen jók (emiatt a feldolgozások száma is magas), de éppen ebben a vonatkozásban, a török

²⁰ Állomáshelyeik sora a törökkor második évszázadában nagyobb biztonsággal állítható össze, mint az elsőben. Ekkorról alig maradt utánuk irat, összeírások hitelesítéseiből, pénztári naplók, magyar források elszórt utalásaiból tudunk létezésükről.

²¹ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 133–134.

²² Jászberény török iratai, 32.

²³ Uaz, 19.

katonaság és hivatalok jelenlétéről csak hézagosan maradtak adatok. A 16. században a forrásokban hasztalan kutatunk a tolnai palánkvár után, de még egy szál katonáról sem esik említés, Tolna ekkor feltehetően még a helyőrség nélküli mezővárosok közé tartozott. Viszont népes muszlim közösség élt benne,²⁴ s az 1540-es évek közepétől folyamatosan székelte itt kádi (néha összevont körzetet viselt, mint „tolnai, bátai és mohácsi kádi” szerepel). A hosszú háború sok futása közül az utolsó, az 1602-es, átmenetileg kiűritette a várost.²⁵ A 17. század újranepeződő Tolnája sem gazdaságilag, sem kulturálisan nem ért a 16. századi szint nyomába. Az 1620-as években feltűnik a tolnai palánkvár, amely a 60-as évekig bizonyosan állt.²⁶ Egy útleírás szerint muszlim lakossága is újratelepült,²⁷ török bíróval viszont nem találkozunk többet. Nem ír róla Evlia Cselebi sem, aki pedig – bármilyen meglepő – gondosan és megbízhatóan emlékezik meg a hódoltság kádihivatalairól.

Ha az adatok hiányát a kádik és a katonák helycseréjének tényeként fogadjuk el, Tolna a török uralom alatti balkáni és magyarországi városképlet sajátos keverékének látszik. Hódítók és meghódítottak rendezkedtek be itt tartós polgári együttélésre, úgy azonban, hogy az utóbbiak megőrizték gazdasági, igazgatási és kulturális autonómiájukat. Mindkét közösségnek megvoltak saját elöljárói és vallási vezetői, együttesüket és együttélésüket a kádi irányította. A város elnéptelenedése, majd újratelepülése után a kádi személyes jelenlétét, a városi élet közvetlen irányítását még itt is, annak ellenére is feleslegesnek nyilvánították, hogy a város mellé palánkot emeltek (feltehetően azért, hogy házagmentessé váljék a belgrád–budai főút katonai biztosítása).²⁸

A kecskeméti és ráckevei török törvényszékek felszámolása „a kádik kivonulása a megerősíthetetlen mezővárosokból” címszó alatt vált szakirodalmi közhellyé, magyarázatát pedig abban lelte meg, hogy e magányos török hivatalok a közbiztonság háborús lezülésétől megrettenve elmenekültek azokból a városokból, amelyekben nem állomásozott török katonaság. A jelenség és indoklása annyiban valóban általános érvényű, hogy a 17. századra nem maradt a hódoltságban helyőrség nélküli török hivatal. Ez a nagyon gyakorlati okra alapított magyarázat azonban éppen a folyamat lényegét nem veszi figyelembe, azt, hogy ilyen hivatalok korábban is csak mutatóban léteztek; eltűnésük pedig nem azért jelentős, mert a török igazgatás komoly mennyiségi visszaszorulását eredményezte, hanem mert egy kezdettől meglevő tendencia beteljesedését jelentette.

Négy kádihivatal felszámolása önmagában teljesen érdektelen (mennyiségi visszaesésről különben sem beszélhetünk, hiszen a századforduló és az 1660-as évek új török szerzeményeibe beültetett kádik bőven pótolták a visszahívottakat). Csak abban az

²⁴ 1564-ben szállóházuk volt és fürdő építésére készültek (*Karácson Imre*: Török-magyar oklevéltár. Bp., 1914. 60.), egy évvel később a város magyar bírása szerint már kétszáz ház volt muszlimok birtokában (*Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után, 1526–1566. Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd, 1969. 29.).

²⁵ *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. 15.

²⁶ 1628/29-es zsoldjegyzéke 63 katonát regisztrál: *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp., 1890. 431.; *Evlia Cselebi* utazása. II. 207.; Budáról Belgrádba. *Ottendorff Henrik* képes útleírása. Kiadta *Hermann Egyed*. Pécs, 1943. 47.

²⁷ *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp., 1891. 247; *Neitzschitz Kristóf* utazása 1634-ben.

²⁸ Ennek egyes állomásairól: *Szilágyi Mihály*: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén, a török hódoltság korában. Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szekszárd, 1978. 5–78.

összefüggésben válik jelentőssé, hogy ez a négy más volt, mint a többi negyvenvalahány. A nagy többség is kulcshivatal volt, szerteágazó hatáskörrel, de török centrumokban működött, s a távolság miatt eleve reménytelennek bizonyult minden olyan törekvése, amely a magyar közösségek megszilárdult önkormányzatainak érdemi befolyásolására irányult. A kecskeméti, ráckevei, jászberényi és tolnai kádihivatalok viszont a törökök bátorlalan kísérletét jelentették arra, hogy a nekik hódolt terület szívében, váraktól és katonáktól mentes vidéken, az alattvalók közé települve szervezzék meg a maguk tisztán polgári igazgatását. Próbálkozásukat arra, hogy a Balkánhoz hasonlóan nálunk is túllépjenek a pusztai katonai megszálláson, és a saját képükre próbálják formálni azt, amit meghódítottak.

E hivatalok felszámolása a tisztán polgári berendezkedési kísérlet kudarcának a beismerése. A 17. század elejére éppen az ő eltűnésük tette egyértelművé a török berendezkedés lényegét, azt, hogy ez mindenekelőtt katonai megszállás. A polgári igazgatást elsősorban ennek rendelték alá: szolgálja ki a katonaságot, s ellátásához hajtson be minél több jövedelmet. Az adminisztrációnak e két fő feladata mellett a kecskeméti, gyöngyösi vagy miskolci lakosok apróbb-nagyobb ügyeivel a mindennapi jelenlét és felügyelet szintjén már nem maradt ereje foglalkozni. Igaz, a századfordulóra minden ilyen irányú törekvésnek nemcsak reménytelensége, de értelmetlensége is kiderült. Az önkormányzatok megbízhatóan helyettesítették az alsó szintű török adminisztrációt, s minthogy a hatalom megosztottsága magasabb szinten ekkorra már eldőlt, éppen a közösségek életében felmerülő lényegtelenebb kérdésekben felesleges erőpocsékolás lett volna egyeduralomra törekedni. A török adminisztráció – vagy helyette inkább a körülmények kényszere – így oldotta meg azt a feladatot, hogy „beszabályozza” az igazgatás hozott és helyi összetevőinek a terephez leginkább illő arányait.

A polgári igazgatásnak e helyi jellemzői mellett volt néhány olyan általános vonása, amely a közigazgatás összbirodalmi változásaiból következett. A 16. század feszebb rendje után a következő évszázadban valamelyest növekedni látszott a magasabb rangú helyi hivatalok hatásköre azáltal, hogy csökkent az Isztambulba befutó, ill. ténylegesen ott elintézett ügyek száma. A budai pasák a 17. század első évtizedében jogot nyertek arra, hogy a szultán nevében rendeleteket adjanak ki,²⁹ s megkapták ezt az egri beglerbégek is. Az alájuk rendelt terület lakosságának kérései, panaszai ezután nagyrészt náluk (kisebbrészt a többi beglerbégnél és a szandzsákbégekénél) megrekedtek, a folyamodók budai utazással szereztek ugyanolyan erejű rendeletet, amelyet veszélyes és főleg költséges fővárosi úttal szerezhettek.³⁰ A városok 16. századi anyagában meg-

²⁹ *Fekete*: Budapest a törökkorban. 187. A szultáni kézjeggyel (tugrával) ellátott rendeletek kiadási joga fontos kiváltság volt. Az 1631 októbertől Budán székelő Musza pasa 1632 februárjában szükségesnek érezte értesíteni Eszterházy Miklós nádort arról, hogy hivatalát tugra-használati joggal látja el. *Fekete Lajos*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. Bp., 1932. 439.

³⁰ 1617 januárjában Debrecen két embert küldött „Constantinápolban császárhoz könyörgeni”, költségükre több apró tétel mellett 350 forintot adott a város. OL Filmtár 3463, Debreceni számadások 1611–1619, 221. – Még többbe került annak kieszközlése és költsége, hogy Isztambul biztost küldjön ki a panaszok kivizsgálására és orvoslására. 1670-ben Debrecennek egy ilyen akciója 1160 tallért emésztett fel. *Zoltai Lajos*: Debrecen a török uralom végén. A város háztartása. 1662–1692. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903. 307.

maradt rendeletek még a fővárosban keltek, a 17. század első felében ritka kivételtől eltekintve Budán, néhány a többi vilájet-székhelyen. A hatvanas években, a magyarországi háborúk és a Köprülük megerősödött kormányzatának idején ismét megszapordtak a nem helyben kiállított szultáni rendeletek. Többségük azonban ezeknek sem a fővárosból, hanem a nagyvezír eszéki és újvári táborából származik, s feltehetően az Isztambul egyik téli szállásán, Jenisehir-fenár-ban kiállított rendelet-sorozatokat sem saját küldöttek útján szerezték be Gyöngyös, Jászberény és Rimaszombat polgárai, hanem az egri és hatvani kádik eszközölték ki számukra.³¹

Ha ehhez hozzáadjuk azt az egyre jobban terjedő ügyintézési módot, amellyel a szultáni tanács az eléje kerülő kérések és panaszok jó részét érdemi válasz nélkül visszautalta a tartományi hivatalokba, ez utóbbiak tennivalói s ezzel együtt lehetőségei valóban bővülni látszanak a 17. század folyamán. A valóság azonban mást mutat.

Az igazgatás hajdan feszezebb rendjének birodalomszerte tapasztalható megroppanása a magyar tartományban is érezte hatását. A kezdődő hanyatlás évszázadában a helyi hivatalok elé kerülő ügyek megszaporodásából nem önállóságuk és hatáskörük megnövekedése következett (úgy tetszik, ennek lehetősége nem ragadta magával a fő-tisztviselők ekkorra már elsorvasztott tettekézségét), hanem formális vagy elsősorban nyereségért végzett ügyintézés, mellette a „mindenki illetékessége mindenben” gyakorlatának elburjánzása.

A török adminisztráció mentségére annyi mindenképpen ide kívánczik, hogy a 16. században még sokkal több érdemi feladatot kapott, mint a rákövetkezőben. Meg kellett alapoznia önmaga létét, be kellett indítania egy új tartomány igazgatását, döntenie kellett egy sor olyan kérdésben, amellyel először itt találkozott. Fél évszázad múltán „csak” működtetni kellett a gépezetet, a megoldandó új kérdések köre is egyre szűkült. A török uralom első évtizedeiben a gyöngyösi kádik még a budai pasák, kádik és defterdárak elé vitték vallási vitáikat, akik máig érezhető ingerültséggel próbáltak kiigazodni a számukra ismeretlen világban, de döntöttek, mert dönteniük kellett.³² Egy évszázaddal később ilyen ügyek már nem akadtak. A gyakorlati megoldást kívánó kérdésekben jobbra ekkor is hatékonyan intézkedtek: 1674. június 21-én Gyöngyös porrá égett – nem telt el két hét és az egri defterdár meghatározta az első adókönyvitéseket, egy hónapon belül pedig elintézte, hogy a város négy évre mentesüljön mindenfajta kötelezettség alól.³³ A megoldandó problémáknak azonban csak kis része ilyen természetű, nagyobb része éppen azért volt probléma, mert megoldhatatlannak bizonyult. A települések panasz-folyama, amely a török katonaság és hivatalnoksereg erőszakossága és visszaélései ellen keresett orvoslást, azokhoz a hivatalokhoz áramlott, amelyek a visszaéléseket elkövették. A folyamodóknak átnyújtott határozatokban minduntalan megismételt jogbiztosítások, hatástalan tiltások, egymásnak ellentmondó intézkedések,

³¹ *Fekete Lajos*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. Kny. a Levéltári Közlemények 1932. és 1933. évfolyamából, 6.

³² Heves megyei Levéltár, A gyöngyösi református egyház török iratai 2 (1553, budai defterdár), 3 (1554, budai defterdár), 4 (1566, budai pasa), 5 (1566, budai pasa), 6 (1566, hatvani kádi), 7 (1577, budai pasa), 9 (1573, hatvani kádi), 10 (1573, budai kádi). Gyöngyös város tanácsának iratai, fasc. XXVIII. 1/1, 1/4 (mindkettő 1566).

³³ Heves megyei Levéltár. Gyöngyös török iratai, 204, 207, 209. Regesztáikat kiadta *Fekete*: Gyöngyös város; számai megegyeznek az iratok levéltári számaival.

érezhetően csak a „cédulaváltságért” kiállított végzések váltják egymást. Álljon itt mindegyik típusra egy-egy jellemző példa:

Jászberény a Zagyva és Tarna között fekvő helységekkel együtt már 1617-ben megkapta Bekir egri beglerbégtől azt a jogot, hogy a kóborló rablókat és tolvajokat üldözze és szükség esetén megölje.³⁴ Hogy azonban jogában biztos legyen, az egymást váltó illetékes tisztségviselőkkel rendre megújította. A város 1637 és 1669 között kiállított, megmaradt török irataiból tizenhat tartalmazza e jog újbóli elismerését.³⁵

Kevés olyan világosan szabályozott, s a birodalom minden csücskében gond nélkül alkalmazható része volt a joggyakorlatnak, mint a hagyatéki ügyek rendezése: osztást csak ott kellett kötelezően végezni, ahol kiskorú vagy távollevő örökösök maradtak, s a kádi az eljárás illetékeként az örökség értékének 15 ezrelékét tarthatta vissza. Egyértelmű volt az is, hogy vérdíjat csak erőszakos halálesetek után szabad szedni, véletlen balesetekből adódó vagy természetes halál után nem. A polgári igazgatásnak mégis ez a két területe vált a visszaélések állandó forrásává, mert a szabályok áthágása nem apadó jövedelemforrást kínált egy sereg tisztviselőnek. Kádik, szandzsákbégek, birtokosok, eminek, zábitok, szubasik merítettek belőle annak ellenére, hogy tiltó rendeletek garmadáját kapták a legmagasabb helyekről, szultánoktól, nagyvezírektől, beglerbégektől.³⁶ Egyike volt ez azoknak a kérdéseknek, amelyekben nem lehetett rendet teremteni.

1623-ban Gyöngyöspata és Jászberény reménytelen harcba kezdett. Előzőleg Pata adóit 10 egység (háne) terheivel leszállították. A kincstár azonban nem akart veszíteni nagylelkű gesztusán, s a Patától elengedett adót a környező helységek között osztotta ki. Öt hánényi teher Jászberényre jutott. A város képviselői Budára futottak sérelmükkel. A két város között megindult a harc, de nem juthatott nyugovóra, mert az egri diván a gyöngyöspataiak, a budai a jászberényiek pártján állt, határozataik egymást keresztelték.³⁷ Az egri hatóságok támogatása és kedvező végzései ellenére Pata adóterheinek csökkentéséről még 1666-ban is vitakoztak.³⁸

1649-ben Gyöngyösön a végváriak megölték Haszan egri azab-ágát. Az ügyben a hatvani szandzsákbég és a kádi lettek volna illetékesek, a város képviselőit mégis hét különböző hatóság rendelte maga elé. A két illetékesen kívül a budai és az egri diván,

³⁴ Gyöngyös magyar nyelvű török iratai, 3.

³⁵ Jászberény török iratai 31 (1637, budai pasa), 33 (1638, hatvani szandzsákbég), 34 (1638, hatvani kádi), 130 (1638, budai pasa), 35 (1638, egri pasa), 36 (1639, hatvani szandzsákbég), 38 (1640, hatvani szandzsákbég), 41 (1640, hatvani szandzsákbég), 50 (1642, hatvani kádi), 61 (1649, egri pasa), 68 (1651, budai pasa), 85 (1659, budai vagy egri kajmakám?), 148 (1666, egri pasa), 111 (1668, IV. Mehmed szultán), 149 (1669, szolnoki szandzsákbég), 119 (1669, egri pasa).

³⁶ Jászberény török iratai 3, 45, 51, 53, 71, 92, 93, 110, 113, 141; Gyöngyös török iratai 168, 171, 232. Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen török iratai 20 (a debreceni török forrásokat regesztákban kiadta *Fekete Lajos*: Debrecen város levéltárának török oklevelei. Levéltári Közlemények 1925. Regesztáinak számai nem egyeznek meg az iratok levéltári számaival; a 20. sz. irat a 26. sz. regeszta). *J. Blaškovič*: Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva. Bratislava, 1974, 162. sz. *Kőrösre Szilágyi Aron–Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon Pest, 1863. I. 188–189, 321–322; II. 52–53, 54–55.

³⁷ Gyöngyöspata török iratai 2–3; Jászberény török iratai 21, 23.

³⁸ Gyöngyöspata török iratai 4, 13–18.

Egerben a kádi, a kormányzó, ill. a parancsnok helyettesei is vizsgálatot tartottak, s felmentő határozataik után beszédtek a megfelelő illetékeket.³⁹

Az egyazon visszaélést tiltó rendelet-sorok kétségtelenül a helyi adminisztráció tehetetlenségének szülöttei, ugyanannak a jognak többszöri megadásába viszont a községek iratgyűjtő szenvedélye is belejátszott. Ha egy város a legmagasabb fórumok valamelyikén (szultán, beglerbégek) engedélyt vagy jogot szerzett valamire, a róla szóló iratot bemutatta a vilájet- és szandzsák-székhely fontosabb hivatalaiban (bég, kádi, defterdár), s tőlük is azonos tartalmú végzést vásárolt. Nem megerősítésért folyamodott, hiszen szultáni vagy beglerbégi rendeletek nem szorultak rá kádik és defterdárok szentesítésére, hanem azt próbálta elérni, hogy az ügyeivel közelebbi kapcsolatban álló hatóságok tudomásul vegyék és tiszteletben tartsák keservesen kiverekedett és megvásárolt jogait.

Ez az irathalmazási kényszer, amely előrelátásból és aggodalomból táplálkozott és sok csalódás tette majdhogynem kórossá, legjobban a jászberényieknek azon a már idézett papírkötegen diagnosztizálható, amely a rablőüldözési jog sokszori elismerését tartalmazza. Ha nem is ilyen vastag iratcsomókat, de kisebb csoportokat vagy legalább iratpárokat minden város török levelei között számosan fellelhetünk. A Várad és Szentjobb között fekvő Csatár lakosai sokat szenvedtek a két várból ide-odajáró török katonáktól. 1671-ben egészen a szultánig elmentek olyan papírért, amely szerint a két vár őrségének semmivel sem kötelesek szolgálni. A legfelsőbb rendeletre hivatkozva két egymást követő váradi pasától hasonló tartalmú iratokat kértek – a kettőt mindössze 66 nap választja el egymástól. Majd négy év múlva az iratgyűjtés előlről kezdődött egy szinte szóról szóra azonos szultáni rendelet beszerzésével.⁴⁰ 1646-ban a gyöngyösiek hozzákezdtek nagytemplomuk helyreállításához. Három éven át három egymást követő hatvani szandzsákbég és két kádi állított ki összesen hat engedélyt arról, hogy a munka soron következő részletét elvégezhetik.⁴¹

Az, hogy az ügyek nagyobb része csak a helyi hivatalokat járta meg, csupán az utánjárásban és az anyagi áldozatokban hozott könnyebbséget, az ügyek érdemi elintézésében visszaesést jelentett. Az efölötti csalódás nemcsak az iratgyűjtést tette szenvedélyesebbé, hanem néhány kitörési kísérletet is eredményezett.

A Köprülü-restauráció újrakezdő erélyéből nyilván az adózók is megéreztek valamit (nemcsak az állami adóterhek megerősödését), mert az 1660-as években reményük újra a főváros felé fordult. Miután a magyarországi háborúk idején kihasználták a két Köprülü-nagyvezír közelségét és táboraikban jogorvoslást remélve felkeresték őket, 1668-ban három tehetősebb város, Jászberény, Gyöngyös és Rimaszombat közös lépésre határozta el magát. Az egri és hatvani kádik közbenjárásával, odautazás nélkül, fővárosának egyik téli szállásán elérték a szultánt. Előadták mindazokat a komoly sérelmeiket, amelyekre a helyi adminisztráció kisebb-nagyobb hivatalaiban mindaddig nem nyertek orvoslást. A Jenisehir-fenár-ban kiállított sorozatból a három városban összesen

³⁹ Gyöngyös török iratai 90–93.

⁴⁰ OL Filmtár 2177, Csatár török iratai (eredetijük: Tiszántúli Református Kerület Könyvtára, Debrecen), 1671. IX. 28, 1671. XII. 3, 1675. VIII. 23.–IX. 1.

⁴¹ Gyöngyös török iratai 79–82, 87–88.

28 szultáni rendelet maradt meg,⁴² bennük a hódoltsági városok és a törökök kapcsolatainak minden nyomorúsága. A városok szenvedtek a katonáktól, akik robottól rókabőrig minden lehető szolgáltatást követeltek tőlük, napokra-hetekre rájuk telepedtek, s ha dorbézolásaik vagy verekedéseik közben valakinek baja esett, a várost vonták érte felelősségre; önkényesen kivetett pénz- és természetbeni szolgáltatásokat, ajándékokat, vámokat adtak; bizonyítatlan vádak után, bírósági vizsgálatok nélkül nagy összegű büntetéspénzeket fizettek, halottaik után törvénytelen illetékeket, ismeretlen hullák után vérdíjat; kiszolgálták a váltásdíjuk összekoldulásán járó, követelőző rabokat – s mindezen közben ügyvel-bajjal próbálták védeni azokat a polgáraikat, akik friss betelepülők voltak.

Nagykőrös polgárai kimaradtak a jenisehir-fenári kérelmezők közül, s közel egy évtized múlva szerezték be hasonló tárgyú rendelet-sorozatukat (hogyan közbenjárással-e, vagy leutaztak a fővárosba, nem tudni, egyiknek sem maradt nyoma a számadáskönyvekben, pedig mindkettő sok pénzt emésztett). 1667 január–februárjából maradt kilenc rendeletük Edirnéből, augusztus–szeptemberben újabb ötöt szereztek Isztambulban.⁴³

Hazaérve megkettőződtek az értékes papírok: odakerültek melléjük a helyi hatóságok tudomásulvételt jelző iratai. És – ahogy a további papírtermés bizonyítja – minden maradt a régiiben.

A központi kormányzat ellenőrzése gyakorlatilag ezekben a rendeletekben merült ki, amelyek látszatra érdemi döntést hoztak, valójában csak tiltottak, s a panasz tárgyát kivizsgálásra, a tiltó határozatot végrehajtásra visszautalták az önkényeskedő tartományi hivatalokba. Igen ritkán esett meg és óriási anyagi áldozatokkal járt az olyanfajta vállalkozás, mint amelynek során 1670-ben a debreceniek egy vizsgálóbiztost küldtek maguknak a fővárosból, majd képviselőik vele együtt visszautaztak Edirnébe és bevették magukat a kajmakám elé. Láadásuk eredményeképpen elcsapták Juszuf váradi pasát, de előbb a várostól erővel elvett pénzből visszafizettettek vele két és fél ezer tallért.⁴⁴

A központi ellenőrzés meglazulásának ellensúlyozására legalább annak a tartományi igazgatásban kiépített rendszernek kellett volna működnie, amelyik a hivatali hatáskörök egybemosásával biztosította a tisztségviselők egymás közötti ellenőrzését. Az egyéni érdekek elburjánzásának idején azonban e rendszer csődöt mondott. Jó pénzért minden község találhatott magának pártfogót, aki szelíden kérte vagy zordan megfeddte azt a hivatalnoktársát, aki az éppen esedékes visszaélést elkövette. Ezeknek a „házon belüli” figyelmeztetéseknek azonban éppen úgy nem volt foganatjuk, mint a szultáni tilalmaknak. Kényszerítő és büntető hatalma csak a központi kormányzatnak volt, az pedig számára lényegtelen tartományi ügyekben már ritkán élt vele; a helyi igazgatás jobb szándékú képviselőinek pedig végleg semmilyen eszköz nem állt rendelkezésükre ahhoz, hogy hatalmaskodó társaikat megfékezzék.

1660. szeptember 27-én a budai defterdár levelet íratott a dunaföldvári kádihe-lyettesnek.⁴⁵ A kettejük közötti társadalmi távolság miatt a címzett nyilván megille-

⁴² Jászberény török iratai 106–107, 110–115; Gyöngyös török iratai 167–178; Blaškovič, Rimavská Sobota, 157–160, 162–165. sz.

⁴³ Szilády–Szilágyi: Okmánytár II. 346–357., ill. 364–368. sz. iratok (30–40, 50–54. l.).

⁴⁴ Zoltai: Debrecen a török uralom végén, 307–308.

⁴⁵ Szilády–Szilágyi: Okmánytár II. 259.

tődötten bontogatta a küldeményt, de mire az olvasás végére ért, csak jókora ijedtséget érezhetett. Lehetetlen feladatot kapott: a budai kajmakámot, a pasa helyettesét kellett megfékeznie, aki hivatalos útja során embereivel a földvári kerület falvain élösködött. Feladata nemcsak erre az alkalomra szólt. A defterdár arra intette, hogy a jövőben ne tűrjön el hasonló visszaéléseket. Mit tehetett a kádihelyettes ezzel a gömlesztő megbízatással? A levelet odaadta a dömsödi bírónak, védje meg magát vele a rája, ahogy tudja.

A török jogszolgáltatás

Jelképszerű egybeesésnek tűnhet, hogy a törökök jogszolgáltatásáról tudósító legkorábbi és legkésőbbi forrásokban ugyanaz a végsőig leegyszerűsödött tartalom jelenik meg: a pénz. Mivel a településekből várható jövedelmek közé a büntetés- és bírságpénzek is beleszámítottak, a bevételeket felmérő, legkorábbi összeírások a pénzadók és terménytizedek mellett ezeket is felsorolták. Azután következett egy évszázadnyi idő, mikor a török jogszolgáltatás nagyjából megfelelt annak, amit a szó jelent, hogy azután a törökkor utolsó évtizedeiben pusztán a vétkek megadóztatásává váljék.

A jogszolgáltatás valóban nagy átalakuláson ment át, változatlanul központi kérdése maradt azonban az, hogy jövedelmei kihez kerüljenek. A magyar községi autonómia megerősödésének minden területen, a bíraskodásban is, az volt a feltétele, hogy a török kincstárt, a földbirtokosokat és hivatalokat ne érje anyagi veszteség, ha az igazgatás valamelyik területéről visszavonultak.

Összeírásokban szereplő falvak százairól tudjuk, hogy elvben évi hány akcse büntetéspénzzel tartoztak birtokosaiknak vagy a kincstárnak. De ha az előírányzott pénz- és terményszolgáltatásoknak nem volt feltétlen közülük a ténylegesen kifizetett adókhoz, a büntetéspénzeket még kevésbé lehet a szpáhi vagy az állami adóbeszedők tényleges bíraskodásával hozni kapcsolatba. Azokból a forrásokból (mindenekelőtt a magyar hatóságok vizsgálataiból), amelyek a falvak valóságos terheit írják le, sem arra nem lehet következtetni, hogy a községek önállóan bíraskodtak, s ennek ellenében uruknak évi meghatározott összeget fizettek (ilyen tétel a felsorolt adók között nem szerepel), sem arra, hogy a birtokos rendszeresen maga bíraskodott volna. A mindkét nyelvű források sajnos csak olyan elvétve utalnak a falvakban élő bírósági gyakorlatra, hogy állítani semmit nem lehet; legvalószínűbb feltevésnek az látszik, hogy a valóság a kettő keveréke lehetett: a falu többnyire maga bíraskodott (a magyar földesúr esetleges beleszólásától most tekintsünk el), ebbe a szpáhi vagy az emin időnként ténylegesen beavatkozott, leginkább azonban úgy gondoskodott bevételeinek büntetéspénzekből előírányzott részéről, hogy néhány nagyobb, valós vagy kitalált vétkek után behajtott egy-egy komolyabb összeget. A vizsgálatok panaszokkal teli jegyzőkönyvei természetesen főleg ez utóbbi eljárást emlegetik.⁴⁶

⁴⁶ 1668, Tótfalu (Pest megye): „Valami hajdúk lopták el negyedik határul az elmúlt esztendőben, törökök bizonyos számú ökreit, tehát ezen falubelieken az törökök bírságot, nyolc forint híján fl. 100 vettek rajtok, hogy ezen hajdúk az törököknek ellopták az ökreit.” *Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen.) Levéltári Közlemények 1958. 197.*

A városok előbb-utóbb szultáni joghatóság alá kerültek, ezen belül azonban minden téren lényeges eltérést eredményezett az, hogy adóikat saját maguk szedték és fizették be az illetékes defterdárnak, vagy pedig adóbérlők vagy adótisztek közvetítették. Az első esetben a bíraskodás jövedelmei a város átalányadójának részét képezték, amelynek begyűjtéséről a város éppen úgy maga gondoskodott, mint minden más adóról, s a törökök még azt a jogát is elismerték, hogy a bírságpénzek egy részét megtartsa magának. A második esetben az adókért felelős török tisztviselők ebbe is beleszólást követeltek. Igaz, ez sem a bíraskodás tényleges gyakorlatát érintette, inkább a bírságpénzek befizetését.

1636-ban Halast átalányfizető városból tizedfizetővé „fokozták le”. A rendezésig a lakosok „átalányadóban évente 30 000 akcsét fizettek, a büntetés- és bírságpénzek felét az egri kincstárba szolgáltatatták, másik fele az övék maradt”. Most a tizedszedés jogáért folyamodó emineknek az volt a véleményük, hogy a „kánunnal ellenkezik, ha a rája a büntetéspénzek egy részét megtartja”. Felterjesztésükre a budai pasa úgy rendelkezett, hogy a lakosok hiánytalanul szolgáltatassák be a bírósági bevételeket, az eminek viszont ne szálljanak ki a városba, s elégedjenek meg az adóval úgy, ahogy azt a város előjárói nekik székhelyükre hozzák.⁴⁷ 1633-ból való az a kádívégzés, amely a gyöngyösiektől panaszolt sérelmeket jogosaknak, elkövetésüket visszaélésnek minősíti. Közöttük van az is, hogy a szandzsákbég beleártja magát a város büntetés- és bírságpénzeinek szedésébe, pedig ezek az átalányadó részei.⁴⁸

A jogállás és adókezelés eltérései persze inkább csak elméletben hatottak arra, hogy ki bíraskodik, mert mint minden elv, ez is megsérthető, a gyakorlatban figyelmen kívül hagyható volt. A jogszolgáltatás átengedése a törököknek vagy visszahódítása tőlük a harci kérdések sorába tartozott, s ezért nem a török igazgatás távolban meghatározott szabályai, hanem a helyi feltételek döntöttek róla.

Ezek leginkább azoknak a városoknak kedveztek, amelyek a határzónában feküdtek. Ide a törököknek már kezdetben is csak adóztató, s nem igazgató befolyása ért el.

Debrecen 1555-ben hódolt be, évi 50 000 akcse adó fizetését vállalta.⁴⁹ Ennek ellenében a törökök először személy- és vagyonbiztonságot ígértek, 1564-ben pedig a budai pasa egy magyar és egy török nyelvű rendeletben elismerte a város törvénykezési szabadságát. Megengedte, hogy lakosai „bolond hitük törvényeivel élhessenek”,⁵⁰ „a rendbontókat és gonosztevőket bebizonyított vétkük mértéke szerint szabadon megbüntethessék”.⁵¹ A „vétkes mértéke szerinti büntetés” a halálbüntetés jogát is magában foglalta: a következő évtizedekben a városi bíróság több felfüggesztett és végrehajtott halálos ítéletet hozott.⁵²

⁴⁷ Bács-Kiskun megyei Levéltár (Kecskemét), Kiskunhalas török iratai 31.; *Szilády–Szilágyi: Okmánytár* II. 361.

⁴⁸ Gyöngyös török iratai, 65.

⁴⁹ Debrecen török iratai 4, 5, 6 (*Fekete*: Debrecen 1–3. sz. regeszta).

⁵⁰ Uo., 54 (*Fekete*: Debrecen 4. sz. regeszta), a török szövegben többször is a „törvény” szó szerepel arabbetűs leírásban. Az engedélyek magyar párját idézi *Szücs István*: Szabad királyi Debrecen város története. II. Debrecen, 1871. 524–525.

⁵¹ Debrecen török iratai 8 (*Fekete*: Debrecen 7. sz. regeszta). Ezt a rendeletet már a következő budai pasa állította ki 1656-ban, hivatkozva elődje engedélyére.

⁵² *Szücs*: Szabad királyi Debrecen város II., 524.

A Debrecenben illetékes szolnoki kádi nehezen nyugodott bele hatásköre, s leginkább jövedelmei megnyirbálásába. Panaszára 1583-ban szultáni irat rendelkezett úgy, hogy a város hagyatéki ügyei a török bíró hatáskörébe tartoznak.⁵³ Debrecen azonban nem hagyta magát. Már a következő évben arról értesülünk a budai pasa leveléből, hogy a város a szolnoki kádinak évi átalányösszeget fizetett „azokért az esetekért, amikor közülük valaki meghal és öröksége hagyatéki felosztásra alkalmatlan”.⁵⁴ Első lépésként tehát a város olyan jogot vásárolt meg, amelyik nem képezhetette vita tárgyát, hiszen a kádi feloszthatatlan örökségek után nem követelhetett illetéket. Ez lehetett azonban az a fogás, amellyel a város a kádit hozzászoktatta a pénzbeni megváltás gyakorlatához.

A 17. század elejére már kialakult az átalány összege. A hivatalba lépő kádinak 100 forint járt (az összeg mellett még különböző magyarázatok állnak a számadáskönyvekben), s évi 10 forint függetlenül attól, hogy mikor foglalta el hivatalát.⁵⁵ Az első tétel volt a megváltás évi összege, a második az ajándék. 1623-ban egy nyugta azt rögzítette, hogy a város „a szolnoki kádinak megfizette azt a 100 gurust, amit szultáni rendelet értelmében a hagyatéki illetékek váltságául fizetni szokott”.⁵⁶ Ez az összeg azután megmaradt, a várost megöröklő váradi kádinak is ez járt,⁵⁷ s még a török uralom legvégén, 1685-ben kiállított szultáni rendelet is, amely Debrecen terheit fektette írásba, évi 6600 akcse átalányt jelez a kádinak.⁵⁸

Miskolcot Diósgyőr és Ónod közvetlen szomszédságában kényszerítették a törökök adófizetésre. 1559. december 3-án nyilvánították szultáni ház-birtoknak, évi átalányadóját a város maga fizette be a budai kincstárba.⁵⁹ A 16. századból nem maradt török iratanyaga, jegyzőkönyvei viszont 1569-től örökítik meg a város életét. Legkorábbi bejegyzéseiből nyilvánvaló, hogy a város előljárósága ítélte az összes polgári és büntetőügyben, a jegyzőkönyv számos lopást, verekedést, paráználkodást, szitkozódást, rágalmazást örökít meg. A tanács 1593-as végzése a bűnüldözést és büntetést teljes egészében a főbíró és az esküdtek feladatává tette, török hatóságoknak nincs nyoma: „Ha ismeg a bíró . . . városon jár esküttével vigyázván, és ha oly embereket találna, kik vagdálnák avagy vernék egymást, és ha senki nem foglalná is, tehát az bíró megfoghatja őket, az kalodában viteti és törvénnyel nyúljon hozzája, és valamit az törvény hoz, a bíró az szerént procedáljon.”⁶⁰

A kádi itt is csak annyit tett, hogy évente kiállította a nyugtát arról a 12 forintról (a debrecenihez képest igen csekély összegről), amelyet a város a hagyatéki ügyek illetékeinek megváltásául fizetett.⁶¹ Ugyanez volt a helyzet Rimaszombaton is.

⁵³ Debrecen török iratai 77 (*Fekete*: Debrecen, 25. sz. regeszta).

⁵⁴ Uo., 20. (*Fekete*: Debrecen, 26. sz. regeszta).

⁵⁵ OL Filmtár 3464. Debrecen város Levéltára, Számadások az összes városi bevételekről és kiadásokról, 1611–1619, 144, 160, 170, 226.

⁵⁶ Debrecen török iratai, 96 (*Fekete*: Debrecen, 71. sz. regeszta).

⁵⁷ Ua., 97, 108 (*Fekete*: Debrecen, 75. és 101. sz. regeszta).

⁵⁸ Ua., 108 (*Fekete*: Debrecen, 101. sz. regeszta). 6600 akcse magyarországi árfolyamon 100 forintnak (azaz kara gurusnak) felelt meg.

⁵⁹ *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek. Bp., 1962. 525, 534.

⁶⁰ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc jegyzőkönyvei I., 1569–1724., 127.

⁶¹ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc török iratai 16, 33, 36.

A törökök itt is csak adóztattak, a városnak sem török irataiban, sem számadáskönyveiben nem találjuk nyomát egyéb beavatkozásnak. A kádinak innen is csupán a hagyatéki ügyek megváltásáért járt előbb évi 13, később 14 forint.⁶²

E városok jegyzőkönyveiből csorbítatlan bíraskodási autonómia rajzolódik ki. Az előjáróságok döntöttek az iparosok vagy a céhek és a lakosság vitáiban, ők intézték a hagyatéki ügyeket, nagyszámú kisebb kihágás és minden komoly vétek fölött ők ítélték. Debrecenből vegyük példának az 1676-os évet. A tanács öt emberölést, két boszorkányságot, tizenhárom paráználkodást, két komoly testi sértést, két komoly lopást, egy válópert, számtalan szitkozódást, iparostevékenységgel való visszaélést és rengeteg kisebb ügyet vizsgált ki. Egy részük áthúzódott a következő évre, a kimondott ítéletek alapján a hóhérok öt halálos ítéletet hajtottak végre, négy embert kiűztek a városból, kilencet nyilvánosan megvertek, kettőt megkínoztak.⁶³ A forrásokban még annak sincs nyoma, hogy a halálos ítéletek végrehajtásának jogát esetenként meg kellett volna vásárolnia a török hatóságoktól (a hódoltság központi területein ez elterjedt gyakorlat volt). Függés csak magyar részre fedezhető volt, s mindössze annyi, hogy saját hóhér hiányában a város meghívott ítéltvégrehajtókkal dolgoztatott. 1611-ben pl. Váradról és Tokajból, a következő évben Szentjóbbról és még valahonnan Erdélyből érkezett hóhér a városba.⁶⁴

A miskolci tanács a debrecenihez hasonló tarkaságban ítélkezett, a török szervek legkisebb beavatkozása nélkül. Debrecennel ellentétben azonban ebben a városban 1680-ig egyetlen halálos ítéletet sem hajtottak végre: állandó volt a magyar földesurak, a megye és a „diósgyőri urak széke” beavatkozása. 1633-ban egy halálraítélt tolvajt vett ki „erőszakkal tanács kezébül” asszonya, Nyári Miklósné, két év múlva egy elítélt asszony kötésében olvashatjuk: „földes uram és asszonyom instantiájára engedett meg az tanács”.⁶⁵ Az első fej csak 1680-ban hullott le,⁶⁶ s a következő években több is követte. A megnehezedő háborús viszonyok között a tanács már irgalom nélkül bűntette a tolvajokat.

A hódoltság belsejében fekvő városok a török szervektől való önállósodásnak erre a fokára soha nem jutottak el. Igaz, sokkal nagyobb utat jártak be, mint a határsáv városai, amelyeknek autonómiáját a törökök meg sem kísérelték kikezdeni. Az ő közel teljes önállóságuk hosszú harc végeredménye, s teljességéből csak annyi hiányzott, amennyit a török hivatalok pénzhisége csorbított rajta.

E városok törökkori életének induló évtizedeiről, ekorbeli kapcsolatairól a török hatóságokkal alig maradt híradás. A néhány véletlenszerűen megmaradt török irat arra enged következtetni, hogy eltelt néhány évtized, amíg a jogszolgáltatásban és rendfenn-tartásban is kialakult egyfajta „munkamegosztás” a török hivatalok és a városi önkormányzatok között. Bár a jövő lehetőségeit tekintve azok a városok voltak kedvezőbb helyzetben, amelyekben sem török katonaság, sem egyéb hatóság nem lakott, mégis

⁶² *Blaškovič*: Rimavská Sobota, 92, 102, 110, 121, 128, 137, 169, 185, 198, 214, 222, 230, 238, 245, 250. sz.

⁶³ OL Filmtár 3446, Debrecen tanácsülési jegyzőkönyvei, 19. kötet (1676).

⁶⁴ OL Filmtár 3464, Debrecen számadásai 1611–1619, 45, 66, 81, 151.

⁶⁵ Miskolc jegyzőkönyvei I. 224, 240.

⁶⁶ *Ua.*, 389.

úgy látszik, hogy a tevékenységi körök megosztása ezekben ment lassabban. Engedelmények és tiltások váltják egymást, kérelmezők és hatóságok néha nem értik, mit is akarnak egymástól.

1575-ben Szokollu Musztafa budai pasa oltalomlevelet adott Gyöngyösnek a hatvani kádik túlkapásai ellen.⁶⁷ A levél a tényleges törvénytelenések mellett a kádinak néhány olyan tevékenységét is túlkapásnak minősíti, amely nem egyéb a hivatali kötelesség ellátásánál. A gyöngyösiek többek között arra panaszkodtak, hogy hanyag adófizetők és tolvajok bebörtönzésében és megbüntetésében a kádik akadályozzák őket – vagyis maguk akarnak bíraskodni. A beglerbég ugyan a gyöngyösiek pártján állt, ez azonban a kádikat nem tudta egycsapásra eltéríteni attól a meggyőződésüktől, hogy ők, s nem a magyar bírák a török állam jogszolgáltatással megbízott képviselői. Egy ideig még mindenki mondta a magáét. 1583-ban a gyöngyösi reformátusok képviselői arra kértek – és hitük szerint szereztek – engedélyt a hatvani káditól, „az prédikátor hogy szabadosan excommunicálhasson az kik szófogadatlanok”.⁶⁸ A kádi nyilván keveset értett a kérésből, s végzését arról állította ki, ami számára fontos volt: megbízta Poroszló Pált az elfogott, „elbizakodott és megátalkodott” polgárok bekísérésére az ő törvényszéke elé.

Kecskemét példájából úgy tűnik, hogy azokban a városokban, amelyekben mint egyetlen megszálló hatóság kádi működött, az együttélés és a mindennapok gyakorlata biztosabban kialakította a jogszolgáltatás munkamegosztását.⁶⁹

Kecskeméten a kádi általában felügyelt a város rendjére és a magyar eljáróság működésére, a megoldásra váró jogi esetek egy részében (elsősorban büntetőügyekben) ő döntött, s minden ügy után (beleértve azokat is, amelyeket a magyar bírák intéztek el) beszedte az illetékeket. A lakosok előjáróinak feladata volt a rend fenntartása, ők végezték a bűnüldözés, vizsgálat és bizonyítás aprómunkáját, gyakran hoztak ítéletet,⁷⁰ s őket és a várost illették a gazdátlan hagyatékok és a büntetéspénzek.⁷¹ Harmadik

⁶⁷ Gyöngyös török iratai 5. Kiadta *Fekete Lajos*: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bp., 1926. 33–34.

⁶⁸ Gyöngyösi református egyházközség török iratai, 12. Az irat hátára írt emlékeztető feljegyzés.

⁶⁹ Bár lehetséges, hogy csak a bővebb forrásanyag kelti ezt a látszatot. Kecskemét s egyben a körzet legkorábbi ismert városi jegyzőkönyve (1591–1601) a világháborúban megsemmisült, szerencsére azonban *Hornyik János*: Kecskemét város története II. kötete (Kecskemét 1861), ill. *Schwáb Mária*: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. (Bp. 1939.) c. munkája olyan bőségesen merítenek belőle, hogy idézeteik alapján kivehetők a legfontosabb jellemzők. Kecskemétnek ez a csonkán helyreállítható jegyzőkönyve a török terület belsejének egyetlen olyan 16. századi forrása, amely részleteket árul el a folyamatos joggyakorlatról.

⁷⁰ Schwáb Mária azt állítja, hogy a kádi és a városi tanács tagjai együtt alkották a törvényszéket, utóbbiak azonban nem vettek tevékeny részt az ítéletben, még előterjesztést avagy javaslatot sem tehettek (i. m. 15–16.). Ebben az esetben nehéz megmagyarázni az „ez dolog lett az kecskeméti bírák előtt és polgárok előtt”, vagy a „vett bíró uram bírságot” kifejezéseket. S nyilván nem a kádi, hanem a magyar bíró ítél pl. ebben az ügyben: „Karácson Tamás fizetett bírságot illen dologért, hogy az elvált feleségét az kadia előtt megszidogatta, fizetett flor. 4.”

⁷¹ Hornyik szerint a büntetéspénzeket a város megosztozott a kádival, s ennek bizonyítékát a tételek végén álló: „Marad az Urak és az város számára fl. . .” kifejezésben látja (i. m. 87–88). Több, általa is idézett helyen azonban az „urak” nem szerepelnek, s a bejegyzések, amelyek minden alkalommal újra megjelölik a bírságból a kádi számára levont illetékek pontos összegét, a tisztán

tényezőként fontos szerep jutott a vojvodáknak és szubasíknak. A kánunok birodalom-szerte úgy rendelkeztek, hogy a halálos ítéleteket a kádik csak meghozták, végrehajtásuk a szandzsákbégek hatáskörébe tartozott. A főbenjáró bűnök (legfőképpen lopás, itt is elsősorban jószáglopás) elkövetőit Kecskemétről is a szandzsákbégek emberei, a vojvodák és szubasíkok vitték fel Budára, vagy hozzájuk szállították fel a város megbízott polgárai. Ítéletükről nem tudósít a jegyzőkönyv, de az általános gyakorlat és néhány eset arra enged következtetni, hogy a „vajda rabjai” azonosak voltak a halálra ítélttel.⁷² A jogszolgáltatásnak ez a szintje már túllépett a kádi hatáskörén és Budára helyeződött át.

A bíraskodás szegedi gyakorlatáról nem maradt forrás, de közvetett jelekből arra következtethetünk, hogy a magyar városrészek rendjének biztosítása ebben a katonasággal, hivatalokkal és muszlim lakossággal megrakott szandzsákközpontban is a magyar eljárókra hárult. A szegedi mészáros céh posta-, futár- és kalauz-szolgálatot végzett a törököknek, aminek fejében tagjai adókedvezményt élveztek, s mentesek voltak minden más szolgálat alól. A céh már a 16. században reménytelenül hadakozott mentességei tiszteletben tartásáért, s különösen sokat viaskodott saját városi eljáróival, akik a mészárosokat is mindenféle szolgálatra, köztük rendfenntartó őrszolgálatra⁷³ rendelték. Ez komoly terhet jelenthetett, mert a céh újabb és újabb tiltó határozatot szerzett be, s panaszával nem volt rest Konstantinápolyba zarándokolni.⁷⁴

Az osztozkodás lassú folyamatát lódította gyorsabbra és egyértelműen a városok önállósodásának irányába a tizenöt éves háború. A törökök tisztán polgári berendezkedési kísérletének kudarca önmagában is nagy hatású: a török hatóságok visszahúzódása a községi élet mindennapjainak szervezésétől a helyi autonómiák megerősödését segítette. Az egész hódoltság 50–60 török centrumában a magyar népességnek elenyésző hányada élt, s ez is csökkent azáltal, hogy e helyek egy része erősen elrácosodott: a török hatóságok közvetlen jelenlétét csak ez az elenyésző hányad érezte. Közvetett, de nem lebecsülendő hatása volt annak is, hogy a háború után hódoltság-szerte erősödött a magyar nemesek és vármegyék befolyása. Mindennél erősebb és közvetlenebb következményekkel járt azonban a közbiztonság lezülése, ami a törököket arra kényszerítette, hogy ne csak eltűnjék, de jobb megoldás híján egyenesen serkentsék a lakosság önvédelmét.

megmaradt büntetéspénz szétoztásáról egyszer sem tesznek említést. Valószínűbb, hogy az „urak” a magyar bírákat jelöli, ahogy ez egyéb összefüggésekben többször előfordul. A város pénztárába folyó büntetéspénzek egy része csak mint adójának tartozéka vándorolt Kecskemét földesuraihoz, előbb a budai beglerbéghöz (*Káldy-Nagy*: Kanuni devri, 328; *Uő*: A budai szandzsák, 177), 1565 után a kincstárba (*Velics*: Defterek II. 284.).

⁷² 1592-ben Mihály szolgát elvitte a vojvoda, mert gazdájának levágta egy tehenét. Budán feltehetően kivégezték, a magyar bírák ugyanis – mint gazdátlan örökséget – elárverezték hét tinóját. *Hornyik*: Kecskemét II. 85.

⁷³ A „karakolluk” szót fordítottam őrszolgálatnak. *Szilády–Szilágyi* Okmánytárának török szövegében „karakulluk = konyhai szolgálat” magyarázat áll, hivatkozással *Hammer* Staatsverfassung-jára. Hammer e munka II. kötetének 410. lapján valóban így magyarázza, munkájának más részeiben ő is a szótárakban szereplő értelmet: rendészeti, rendőrségi, rendfenntartó feladatok ellátását (ami a birodalom belsejében janicsárok dolga volt) tulajdonítja a szónak.

⁷⁴ *Szilády–Szilágyi*: Okmánytár II. 286–288, 291–293.

1617. március 20-án Bekir egri beglerbég magyar nyelvű engedélyt adott a „Gyöngyös és Pata és Pásztó tartománybeliek”-nek, harmincnyolc felsorolt városnak és falunak, amelyek Jászberénytől északra a Zagyva és Tarna által határolt háromszögben feküdtek. Rendelete bőkezűen osztja a jogokat, engedékenységekben évtizedek múlva is alig akad párja. „Erős parancsom ez néktek bírák és polgárok, az mely városokon és falukon tolvajok lennének, avagy mezőkön és erdőkön halljátok, egyik a másiknak hírt tévén, városok és faluk azok ellen föltámadván, akár török legyen, akár rác legyen, akár magyar legyen, akár miféle nemzet legyen, ha [tol]vajok lösznek, hogyha elevenen meg nem foghatjátok, tehát miképpen megölhetitek megöljétek, tisztességemre senkitől semmit ne féljétek, hanem bizvást öljétek.” A rendelet nemcsak jogot adott erre, hanem egyenes utasítást: „ha pedig ezt meg nem cselekesztek, magunk hatalma alatt erős büntetéssel megbüntetünk bírák és polgárok tikteket, hogy ha ebben el nem jártok”.⁷⁵

Az 1620–30-as évek hasonló tárgyú rendeletei általános visszalépést jelentenek ehhez képest, abban azonban hasonlóak, hogy nem egy-egy településnek, hanem nagyobb vidékek falvainak-városainak szólnak. A lakosság önvédelme ekkor már nyilvánvalóan szervezett kereteket öltött.⁷⁶

Az a szabályos út, amelyet a török terület parasztvármegyei szervezete járt be létén és jogainak török elismertetésében, a jászberényi engedélyek alapján mérhető fel le pontosabban.

A város az érintett terület legdélibb helyiségeként már az imént idézett beglerbégi iratban is szerepel, de mint a Jászság „fővárosa”, a továbbiakban ennek a tájnak önállósodási harcát vezette. Feltehetően nemcsak első megmaradt, hanem valóban első kiváltságseleget 1637-ben szerzte.⁷⁷ A budai pasa állította ki IV. Murád szultán nevében a Jászság rájáit: Jászberény, Jászladány és más náhijék lakosainak kérésére. A folyamodók előadták, hogy „ők az ellenséges magyar királyság szabad korona-rájái”,⁷⁸ szokás szerint a magyar királyokat illető adóikat beszolgáltatják, az iszlám birodalma számára pedig dzsizjéjüket megfizetik. Ezen túl azonban ügyeikbe egyik oldalról sem avatkoznak be. Néhány év óta rabló hajdúk látogatják őket, háziállataikat és csordáikat elhajtják, a házaikban található ruhaneműket, élelmiszereket és egyéb javaikat feldúlják és elrabolják. [A város lakosai] győzelmes szerdárom levelével felkeresték a magyar nádort és panaszt tettek. Eredményként pecsétes iratot kaptak arról, hogy a [magyar] várkapitányok engedélye nélkül járó hajdúkat rablóknak és gonosztevőknek kell tekinteni, s az efféléket a rája egyesült erővel megölheti. Most azt a kérésünket közvetítetted [= a levél címzettje: Moharrem szolnoki szandzsákbég], hogy az ilyen rablók megölésébe se az emírek, se a vojvodák ne avatkozzanak bele. Ezért megparancsolom, hogy ha a nevezett falvak népe a nádortól nyert pecsétes irat értelmében az efféle önkényeskedő hajdú rablókat megölné, se az emíreknek, se a vojvodáknak ne engedjék a falvak népét olyan indokkal zaklatni, hogy emberhalál történt. De nagyon vigyázzatok, nehogy ezt ürügyül felhasználva muszlimok, adófizető ráják vagy jövő-menő utazók közül [a rája] bárkivel is erőszakoskodják”.

⁷⁵ Gyöngyös magyar nyelvű török iratai 3.

⁷⁶ Szakály Ferenc: Parasztvármegyek a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969. 20–25.

⁷⁷ Jászberény török iratai, 31.

⁷⁸ A török szövegben is a „korona” szó áll.

A rendelet a megoldásra váró problémának: a közbiztonság lezüllesztésének és a lakosság önvédelmének minden lényeges kérdését érinti. Több azonos tárgyú török irat emlegeti a nádort, de ebből derül ki legvilágosabban, hogy az önvédelem jogának elismerése a legmagasabb magyar és török hatóságok alkudozásainak eredménye. A törököket nemcsak a magyar fél rábeszélése szorította, hanem maga a helyzet, amely megoldást sürgetett. S bár egyfajta korlátozottabb önvédelmi szervezet a birodalom más tájain is létezett, a túlságosan szabad magyarországi forma önnönmagukkal való elfogadtatásához a törököknek arra volt szükségük, hogy a magyar királyság szokásaira, lényegében a kondominiumra hivatkozzanak. A rendkívül engedékeny 1617-es egri rendelet szerint ugyan a rája garázdálkodó törököket is szabadon levághatott, itt és a továbbiakban (ritka kivételtől eltekintve) szigorú tilalom védte a török katonaságot, az önvédelem csak hitetlenekre vonatkozott. S végül: a rendelet az önvédelem jogának első, még korlátozott tartalmát rögzíti, amikor a rablókat még csak elfogni volt szabad, ítélni fölöttük nem; ám ha elfogásuk közben emberhalál esik, ezért a török előjárók sem büntetést, sem vérdíjat nem szabhatnak ki. (Ahogyan ezt egy 1638-as budai rendelet világosabban megfogalmazza: „Ha pedig elfogásukkor nem adják meg magukat és meg kellene őket ölni, [a rája] vérdíjfizetéssel ne bűnhődjék.”)⁷⁹

A budai pasa egyszeri rendeletétől a frissen szerzett jog még nem vált gyakorlattá, azt minden olyan török szervvel el kellett ismertetni, amelyik a konkrét esetekben illetékes és érdekelt volt. Ezek az egy-két éven belül begyűjtött iratok már kiszélesítik az adományozott jogot: felhatalmazzák a ráját, hogy az elfogottak fölött maga ítélkezzék.

1638-ban és 1639-ben két egymást követő hatvani szandzsákbég – a kánunok szerint a halálos ítéletek egyedül törvényes végrehajtói – engedte meg „Jászberény városa, Árokszállás és az azon a vidéken fekvő falvak rájainak”, hogy az elfogott rablókat kivégezzék. Kikötötték azonban, hogy minden esetet jelentsenek és a kivégzésre kérjenek engedélyt. A szandzsákbég a maga és a kádi nevében majd kiküldi egy megbízottját, hogy ellenőrizze az ítélet végrehajtását.⁸⁰ 1638-ból való az ítélelhoztalban egyedül illetékes hatvani kádi beleegyezése is. Ez tulajdonképpen a hatvani tisztek hozzájárulását is magában foglalja. Az ő jelenlétükben olvasta fel a kádi a budai pasa rendeletét és hozta meg határozatát: „az efféle rablókat a rája fogja el és a világ előtt példaként a város határában végezze ki. De ezt jelentsék a hatvani bégnek és a kádinak.” Az irat azt is meghatározta, hogy a rájától esetenként 400 akce vizsgálati díjnál (kesf akceszi) többet nem szabad venni (ez az 5 forintnak megfelelő összeg nyilván nem az elítéltek vérdíja, hanem az eljárásért fizetett összeg volt).⁸¹ A szandzsákbégek és kádik után már csak a területileg legmagasabb méltóságviselőt, az egri beglerbéget kellett megnyerni. Musztafa egri beglerbég 1638 novemberében ismerte el a város és vele az egész Jászág szabad ítélkezését és jogát a végrehajtásra.⁸²

⁷⁹Jászberény török iratai 130. Az irat datálatlan; időhatárai Mehmed pasa hivatalba lépése (1638. febr.) és a berényi iratok között 35. számot viselő, 1638. nov. 8–17. között kelt beglerbégi engedély.

⁸⁰Jászberény török iratai, 33, 36.

⁸¹Ua. 34.

⁸²Ua. 35.

A nádor és a magyar kapitányok, a budai és egri beglerbégek, a hatvani szandzsákbégek és kádik jóváhagyásával a Jászság önvédelme és halálbüntetési szabadsága végül is gyakorlattá vált. De hogy ez a szokatlan jog továbbra se lehessen megtámadható, Jászberény a török uralom végéig elővigyázatosan gyűjtötte az újonnan kinevezett tisztségviselők jóváhagyásait.⁸³ Ezekben jogának mindkét tartalmát vizontlátjuk: azt, hogy előzetes bejelentés és engedély után szabadon ítélkezhet, s azt is, hogy ha már a rablók kézre kerítése során emberhalál történik, ezért a város nem vonható felelősségre. Az elvi hozzájárulások mellett a kivégzésekre adott konkrét engedélyek közül is megmaradt néhány a város levéltárában.⁸⁴

Az iratgyűjtés során, a század végéig, a város újabb joggal gyarapodott, s ez az önálló jogszolgáltatásban rendkívüli jelentőséggel bírt: a kívülről támadó gonosztevők mellett a város lakosai közül való főbenjáró bűnösök felett is elnyerte a szabad ítélkezés jogát. Az 1638-as budai beglerbégi rendelet még szigorúan meghagyta, hogy „a rája közül való bajkeverőket a kádiknak adják át, hogy a törvénynek megfelelően elnyerjék büntetésüket”.⁸⁵ 1651-ben az akkori budai pasa már így sorolta fel a városban fosztogató gonosztevőket: „rabló hajdúk és katonák, meg maguk közül való emberek”.⁸⁶

Merőben értelmetlen lett volna, ha a török hatóságok az önvédelem szentesítésével elismerik a város ítélkezési szabadságát mondjuk egy Miskolcra Berénybe vetődött tolvaj fölött, de megvonják tőle saját polgárai esetében. Különösen úgy, hogy a rendfenntartást és a vétkesek üldözését egyenesen kötelességévé teszik a városi előjárásnak.

1651 őszén három városbeli bűnös kivégzését engedélyezte Szelim hatvani kádi,⁸⁷ 1654 januárjában a város jószáglopó juhászának felakasztásához járult hozzá a hatvani bég és kádi.⁸⁸ Néhány hónap múlva (1654 júliusa) négy boszorkány pere bolygatta fel a várost, máglyahalálukat az egri pasa, a hatvani szandzsákbég és kádi ítélte törvényesnek.⁸⁹ Az elvi engedélyek és az alkalmankénti hozzájárulások eleinte feltételként kötötték ki és gyakorlattá is tették azt, hogy a kivégzéseknél török kiküldött legyen jelen. A század közepére ez is elenyészik (utolsó nyoma 1654-ből maradt⁹⁰), a törökök visszavonulásának ez a formalitás is áldozatul esett.

A török terület belsejének többi városából sajnos nem maradt ilyen összefüggő török forráscsoport a jogszolgáltatásról, a helyenként megmaradt néhány irat azonban összesítve ugyanezt a fejlődési utat illusztrálja.⁹¹ Azt az átalakulást, amelynek során a

⁸³ Vö. a 35. jegyzettel.

⁸⁴ Jászberény török iratai, 42, 43.

⁸⁵ Ua. 130.

⁸⁶ Ua. 68.

⁸⁷ Ua. 67.

⁸⁸ Ua. 76, 77.

⁸⁹ Ua. 78, 79, 80.

⁹⁰ Ua. 33 (1638), 119 (1669), 43 (1640), 76 (1654).

⁹¹ 1629: a budai pasa csatlakozik a nádor engedélyéhez, hogy Kecskemét, Kőrös és Cegléd elfogja a garázdálkodókat, s a törököket a török szerveknek, a magyarokat a nádorhoz vagy a kapitányokhoz vigye büntetésre; esetleges csetepaték áldozataiért nem vonhatók felelősségre (*Hornyik*: Kecskemét II. 345.). 1633: két kádívégzés figyelmeztet arra, hogy a Gyöngyös területén és

kádi és a szandzsákbég ítélkező, ill. végrehajtó működése átkerült a városi magisztrátusok kezébe, a magyar jegyző- és számadáskönyvekben kísérhetjük nyomon.

1600 júniusának elején a Kecskemét vezetőiből és polgáraiból alakult közel ötven-tagú törvényszék Kocsis Ambrust rablásban bűnösnek mondta ki, és a törökök engedélyével felakasztatta.⁹² A várost ekkor már három éve elhagyta a kádi. Kocsis Ambrus kivégzéséből és az 1601-ig vezetett jegyzőkönyv néhány más bejegyzéséből úgy tűnhet, hogy a török törvényszék távozásával Kecskeméten és a többi Duna–Tisza közí városban egycsapásra beköszöntött a török beleszólástól mentes városigazgatás és bíraskodás korszaka.

A századforduló évei azonban csak a zilált háborús viszonyok miatt termeltek ki ilyen eseteket, az önállóvá válás 17. századi története még a törökök éber ellenőrzésével indult. Nagyjából a század közepéig a munkamegosztásnak ugyanaz a formája élt tovább, amelyik az előző században kialakult, azzal a különbséggel, hogy az ítélkezéssel és az ítéletvégrehajtással megbízott török szervek most már nem a helyszínen, hanem Budáról intézkedtek. A városok tiszteletben tartották azt az ekkor már réginek mondható gyakorlatot, hogy a komolyabb vétkeknek csak felderítése tartozik rájuk, elintézésre maguk adták át őket a vojvodáknak és szubasíknak. Ízelítőül idézem a nagykorösi jegyzőkönyv és számadáskönyvek néhány bejegyzését:

1634: „Az vajda hogy itt volt Füle Istvánné végett, vöttünk almát d. 2.”⁹³ 1635: „Az tehénlopó legényökért mikor az szubasák alájöttek, az három szubasának adtunk f. 3 d. 20.” „Az mely gulyáslegények Kovács András tinóját levágták, azokért hogy az szubasák alájöttenek, az két szubasának adtunk két tall.” „Mikor az Sofia János méhei ellopó legényökért az szubasák alájüttenek, az két szubasáknak akkor fizettünk f. 4.” „Mikor az szubasák utóbban az legényökért kijüttenek, adtunk nekik f. 4 d. 80.” „Item mikor a szubasák kijüttek a legényökért, az mely legényök Baranyai András kovácsnak az tinóját az mezőben levágták, az szubasák és az mellette való nép ittanak meg f. 5 d. 80 érő bort.” „Sofia János méheit hogy Csala György fia és Nagy Imrő sógora ellopták, és az szubasák értük kijüttenek, ittanak meg f. 8 bort.”⁹⁴ 1636: „Hogy a szubasák itt voltanak Benkics Istvánné végett, adtunk f. 5 d. 60.”⁹⁵ 1638: „Tatár Lukácsnak, hogy az ördöngös Áront felvitték a vajdának, d. 15.”⁹⁶ 1639:

határán elfogott tolvajok büntetése és egyéb bírósági jövedelmek a város átalányadójának részét képezik, a szandzsákbég és az eminek nem avatkozhatnak be a város büntetőügyeibe (Gyöngyös török iratai 65, 66). 1639-es kőrösi számadáskönyv: „Az kajmakámtul való levél váltásáért, hogy mindenütt szabad legyen megölni az tolvajokat, Szabó György és Sáfár Dömötör által fizettünk 15 gereci tall.” (Bács-Kiskun megyei Levéltár, Nagykorösi számadáskönyvei 10. kötet, 171.). 1663: a váradi pasa engedélye Nyírbátor lakosainak arra, hogy a latrokat szabadon megfoghatják, megbüntethetik és megölhetik (OL Filmtár 4763. Nyírbátor iratai 1663. aug. 3.). 1665: a budai pasa, ismét a nádor határozatára hivatkozva, Kőrös és körzete számára gyakorlatilag az 1629-es jogot újítja meg (Szilády–Szilágyi: Okmánytár I. 324.). 1676: Két rendelet az egri beglerbegtől, amelyben szabadságot ad Miskolcnak, hogy a rablókat elfogják és törvényre Egerbe vigyék, ha pedig nem adnák meg magukat, helyben végezzenek velük (Miskolc török iratai 1676. ápr. 17. és 19.).

⁹² *Hornyik*: Kecskemét II. 93–94.

⁹³ Nagykorösi számadáskönyvei, 5. kötet, 107.

⁹⁴ Ua. 6. kötet, 118, 126, 129, 188, 189.

⁹⁵ Ua. 7. kötet, 119.

⁹⁶ Ua. 9. kötet, 134.

„... megbizonyosodott, hogy ő fosztotta meg Bíró Pétör szolgáját, tehát nyilvánvaló lator s vajda rabja.”⁹⁷ „Mikor Máté Jánost és Tót Istvánt küldöttük a vájdához hirmondani az szajha tartó legények végett, adtunk költségre f.1.” „Hogy az szajha hordozó legényekért az vajda emberei az szubasákkal együtt alájúttanak, az ketteinek ajándékpénzt adtunk 1/II tall.”⁹⁸ 1640: „Hogy az szubasák az két legényt elvitték, adtunk nekik 1 tall.”⁹⁹ 1644: „Hogy Szőke Jánosné az szubasák elvitték, az két szubasának adtunk két tallért.”¹⁰⁰ 1645: Jankó Gergelyt, aki hét ökröt lopott el, „... az illendő büntetés alá méltán adhattuk (noha az igaz törvény, ha az hatalom kezünkől ki nem vétetött volna, sentenciálta volna halálra is méltán), mint nyilvánvaló orvot”.¹⁰¹ 1648: „Hogy Somodi varga szolgáját és az többit elvitte Verebéli Huszain [szubasa], adtunk őnagyságának egy pár kést, f. 1 d. 25.” „Hogy Dus János és Précséni János urainkat felküldöttük Szünyegi Jánosné és Dávidkáné felől, költség oda f. 1.” „Verebéli Huszain [szubasa] hogy itt volt Dávidkáné és Szunyegi Kata végett, akkor adtunk neki egy tall.”¹⁰²

Abból, hogy a főbenjáró bűnösök fölött Budán ítéleztek, feltételezhető, hogy a város még nem szerezte meg a halálos ítéletek meghozatalának és végrehajtásának jogát. A Budára vitt bűnösök további sorsa ismeretlen,¹⁰³ annyi bizonyos, hogy büntetésük nem terhelte a város kasszáját, ezekkel az ügyekkel kapcsolatban csak a leutazó vajdának és szubasiknak, ill. a város Budára rendelt képviselőinek költségei szerepelnek a számadáskönyvekben. Rábukkanunk viszont néhány olyan tételre, amelyben komoly költségekkel járó kivégzésekről esik szó.

1631-ben bizonyos György fölakasztásának díja a tatár hóhér fizetségével együtt 88 forint 42 dénárt tett ki, öt év múlva egy lótolvajé 90 forint 10 dénárt, 1639-ben pedig ez áll a számadáskönyvben: „Az mely emberőlő két gyilkos legényt megölettünk Pesten, azokért fizettünk f. 190 d. 60.”¹⁰⁴ Az eredeti szövegben természetesen nincs vessző, s ezért a mondat így is olvasható: „... két gyilkos legényt megölettünk, Pesten azokért fizettünk ...”: a kérdés ezekben az esetekben éppen az, hogy a három ítéletet Budán-Pesten, vagy már a városban hajtották végre. A bejegyzések szűkszavúak, csak szóhasználatuk és a tatár hóhérok emlegetése valószínűsíti, hogy ezeket a kivégzéseket a város valamilyen okból fontosnak tartotta, ő rendelte meg, s még Budán vagy Pesten hajtották végre őket.

Csak 1640-ből való az első biztos adat arról, hogy egy vétkest Kőrösön akasztottak fel. A kivégzést kérvényezés és alkudozás előzte meg Budán és Szolnokon. A török hatóságok török hóhért küldtek és egy szpáhit, nyilván ellenőrzésre. A város mindezt még olcsón vásárolta meg, díjakban, fizetségekben és ajándékokban összesen 58 forintot osztott szét, és – hogy az új feladatra technikailag is felkészüljön – „nyak kötélnek

⁹⁷ Bács-Kiskun megyei Levéltár, Nagykőrös jegyzőkönyve (1636–1715), 14.

⁹⁸ Nagykőrös számadáskönyvei, 10. kötet, 172, 285.

⁹⁹ Ua. 12. kötet, 196.

¹⁰⁰ Ua. 15. kötet, 187.

¹⁰¹ Nagykőrös jegyzőkönyve (1636–1715), 15.

¹⁰² Nagykőrös számadáskönyvei, 20. kötet, 202, 206, 209.

¹⁰³ Csupán 1640-ből maradt egy áruló nyom arról, hogy a szubasik „házásó tolvajokat” vittek Budára, s ezek halállal bűnhődtek. Ua. 16. kötet, 167.

¹⁰⁴ Ua. 2. kötet, 14; 7. kötet, 102; 10. kötet, 170.

való kötelet vett” 11 dénárért.¹⁰⁵ 1645-ben asszonyokat égettek meg, nyilvánvalóan a városban és nem Budán, mert boszorkányokkal a törökök nem foglalkoztak; haláluk költségének csak az a része ismert, amennyivel „az beszedett pénzen föllyül toldottuk meg város pénzével”: 79 forint 16 dénár.¹⁰⁶ 1646 bizonyos szempontból fordulópont: „Darin István szolgálát” már magyar hóhér akasztja, s nincs nyoma annak sem, hogy Budáról ellenőrt küldtek volna. Összes rögével felmérhető viszont az az út, amely e nagy önállósághoz vezetett: a város az engedélyekért a kajmakámnak, a vojvodának, három szubasinak és a pesti kádinak is fizetett, lepénzelte a kajmakám és a vojvoda „legényeit” meg a kádi „inasait”. Mindez a hóhér díjával együtt 220 forint 80 dénárba került.¹⁰⁷

A Jászberénynek adott felhatalmazások ismételten figyelmeztettek arra, hogy a város csak török engedéllyel hajthat végre halálos ítéletet, az alföldi városok számadáskönyvei pedig nem hagynak kétséget afelől, hogy ezt a szabályt mindkét fél tiszteletben tartotta. Arra viszont halvány utalást sem találunk semmilyen forrásban, hogy a törökök az ilyen engedélyek kiállítását egyszer is megtagadták volna. Anyagi érdekük éppen arra serkentette őket, hogy ne ők maguk akasszanak és égessenek, inkább jó pénzért adják el ennek jogát, vele minden gondját és költségét a városoknak.

Az üzlet jónak bizonyult, a törökök egyre többet követeltek. 1647-ben két ember akasztása 163 forint 30 dénárba került, 1650-ben egy legényé 62 forint 40 dénárba, 1654-ben Pánczél Istvánné és Nagy Mihályné megégetése már néhány dénár híján 300 forintba.¹⁰⁸ 1672-ben két ökörlopó tolvaj felakasztása 651 forint 80 dénárral terhelte meg Kecskemét pénztárát.¹⁰⁹

Ahogy a főbenjáró bűnösök megbüntetésé, halálos ítéletük meghozatala és végrehajtása a városokba került át, teljesen megváltozott a vojvodák és szubasik működésének tartalma. Szó sincs arról, hogy eltűntek volna a városok életéből, sőt, mind többet szerepelnek az egyre gondosabban vezetett jegyző- és számadáskönyvekben. Azok a gyilkosok, verekedők, tolvajok és paráznák, akiknek megbüntetésére a városok nem tartottak igényt (talán azért, mert nem bírták anyagilag), továbbá is a „vajda rabjai” maradtak. A magisztrátusok csak elfogták őket, megejtették a vizsgálatot és a bizonyítást, azután félretették őket a városokba évente két-három, később már négy alkalommal leutazó vojvodáknak és szubasiknak.

Az ő működésüket azonban ekkor már nem lehet jogszolgáltatásnak, még kevésbé igazságszolgáltatásnak nevezni, sokkal inkább a bűnök megadóztatásának.¹¹⁰ Újabb vizsgálatot nem tartottak, megelégedtek a városi tanács jelentésével. A török uralom utolsó évtizedeiben a kecskeméti források mindössze három olyan esetet említenek, amikor a vétkeket magukkal vitték, mert senki nem tudta vagy akarta büntetéspénzüket megfizetni. 1676-ban a szubasik két gyilkost Pestre kísértek, egyikükről biztosan

¹⁰⁵ Ua. 12. kötet, 177, 196.

¹⁰⁶ Ua. 16. kötet, 170.

¹⁰⁷ Ua. 17. kötet, 166.

¹⁰⁸ Ua. 18. kötet, 176; 22. kötet, 178; 26. kötet, 195.

¹⁰⁹ Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét számadáskönyvei, 4. kötet, a borítólapon belső oldala, 27–31.

¹¹⁰ „A szubasik, szpáhik, vajdák nem rendőrök voltak, hanem a bűnök adóztatói.” *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Bp., 1885². 299.

tudni lehet, hogy hamarosan kiváltották.¹¹¹ Egy évvel később egy Jászberényből odavetődött tolvaj asszony került a kezükbe. A város nyilván nem akart áldozni az idegenért, ő maga pedig „ki nem változhatván a szubasa elvitte”.¹¹² Egy idő után azonban a törökök a nyakukon maradók tartását is elunták: „Kovács Mihályné 7 holnapig tartatván a fogházban, semmit sem adhatott, 1 zsák búzá[n] jött ki.”¹¹³

Szó sincs már itt a bűnökhöz igazított változatos büntetésekről, vallásjog, kánun és helyi szokásjog akárcsak felületes alkalmazásáról. A birodalmi büntetőtörvényeknek az az elve, amelyik a verekedésekért kiszabható büntetéspénzeket a bűnös anyagi helyzetéhez mérte, kísértetni látszik; ám a behajtott összegeknek semmi közük a kánunokban előírtakhoz, s nyilvánvaló, hogy mindenkin annyit vettek meg, amennyit kipréselhettek belőle. Ha csak lehetett, pénzt szedtek, s tallérnál rosszabb fizetőeszközt ritkán fogadtak el. A szegényebbeknek megengedték, hogy tartozásukat természetben róják le, egy-egy ürü, kerek sajt, nyereg vagy kantár, zsák búza vagy tábla szappan átnyújtása révén váltak ismét vétlenekké.

A pénz minden bűn alól feloldozást adott, „kiváltozni” nemcsak lehetséges, hanem egyenesen kötelező volt. Ha a vétkes nem tudott fizetni, kezet kellett állítania. „Anno 1672. Böcsületes Bede Lukács uram főbíróságában az vajda rabjaiért kik legyennek kezesek, arról való számtartás” – állt egy lista élén címként a kecskeméti számadáskönyvben, majd alább: „Szelim szubasa ezeket parancsolta meg kezessé tenni...”¹¹⁴ Végső esetben maga a város tette le a büntetéspénzt, amelyik érezhető gonddal ügyelt arra, hogy polgárait a budai és pesti börtönök viszontagságaitól megkímélje.

Tizenegy évnyi kecskeméti számadáskönyv alapján összevethető a magyar előljárók munkája és a városnak ebből származó bevételei, ill. a szubasik és vojvodák működése és jövedelmei.¹¹⁵

1667,

Csaba János bírósága idején¹¹⁶ magyar bírák jövedelme kb. 50 eset után¹¹⁷ 3 tallér,

106 forint, 40 dénár = 111,20 forint

törökök jövedelme 25 eset után 440 tallér = 704 forint

és 30 oka szappan

1668, Deák Pál főbírósa¹¹⁸

magyar bírák 50–60 eset után 20 tallér, 97 forint,

87 dénár = 129,87 forint

törökök 6 eset után 68 tallér = 108,80 forint

¹¹¹ Kecskemét számadáskönyvei, 8. kötet, 132–134.

¹¹² Ua. 9. kötet, 130.

¹¹³ Ua. 132.

¹¹⁴ Ua. 5. kötet, 112.

¹¹⁵ A különböző pénzeket Buza János számítási eredményei szerint összesítettem (*Buza János: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682). Történelmi Szemle 1977/1. 73–106.*)

¹¹⁶ Kecskemét számadáskönyvei, 1. kötet, 147–149, 217–218.

¹¹⁷ A magyar bírák által lezárt ügyek számát csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, mert a felsorolásokban sok összevont tétel szerepel. „Hamis korcsmárosok adtanak f. 40.” „Erdőért fizettek f. 1. d. 20.” stb.

¹¹⁸ Kecskemét számadáskönyvei, 1. kötet, 151–155, 218–219.

1670, Szentkirályi Pál főbírósa^{1 1 9}

magyar bírák kb. 30 eset után 2 tallér, 33 forint,
34 dénár = 37,34 forint és 7 fertály árpa
törökök 18 eset után 176 tallér = 352 forint, 2 hám,
1 kantár, 20,80 forint értékű szappan

1671, Kalocsa János főbírósa^{1 2 0}

magyar bírák 150–200 eset után 33 tallér, 278 forint,
35 dénár = 350,95 forint
törökök 17 eset után 152 tallér = 334,40 forint

1672–73, Bede Lukács főbírósa^{1 2 1}

magyar bírák meghatározhatatlan számú eset után 30
tallér, 310 forint, 59 dénár = 382,59 forint
törökök 9 eset után 89,5 tallér = 214,80 forint

1674, Patai András főbírósa^{1 2 2}

magyar bírák 50–80 eset után 3 tallér, 172 forint,
71 dénár = 179,91 forint
törökök 25 eset után 366 tallér = 878,40 forint

1676, Tóth György főbírósa^{1 2 3}

magyar bírák 200–250 eset után 59 tallér, 400 forint,
78 dénár = 542,38 forint
törökök 17 eset után 242,5 tallér = 582 forint, két
gyilkost Pestre vittek

1677, Biró György főbírósa^{1 2 4}

magyar bírák 70–100 eset után 37,5 tallér, 39 forint,
52 timon, 29 dénár = 139,69 forint, 7 fertály árpa
törökök 30 eset után 277,5 tallér, 120 dénár, 5 timon
= 668,20 forint, 4 ürü, 1 szappan, 2 sajt,
3 rókabőr, 1 zsák búza, 1 tolvajt elvittek

1680, Nagy János főbírósa^{1 2 5}

magyar bírák 70–80 eset után 396,60 forint
törökök 10 eset után 91 tallér = 218,40 forint

1683, Nagy István főbírósa^{1 2 6}

magyar bírák kb. 100 eset után 189 tallér, 15 garas,
116 dénár = 459,76 forint
törökök 18 eset után 260 tallér, 40 dénár = 624,40 forint

^{1 1 9} Ua. 3. kötet, 37–39, 41–42.^{1 2 0} Ua. 4. kötet, 43–48, 52.^{1 2 1} Ua. 5. kötet, 62–64, 90.^{1 2 2} Ua. 7. kötet, 60–62, 103–104, 106.^{1 2 3} Ua. 8. kötet, 140–160, 132–134.^{1 2 4} Ua. 9. kötet, 135–141, 129–134.^{1 2 5} Ua. 10. kötet, 54–59, 77.^{1 2 6} Ua. 13. kötet, 46, 61–62.

1684–85¹²⁷

magyar bírák kb. 90 eset után 107 tallér, 5 garas,

51 dénár = 258,31 forint

törökök 15 eset után 132 tallér, 1 garas = 317 forint

A szubasik és vojvodák büntetéspénzei évente tekintélyes összegre nőttek. 1674-ben arattak leggazdagabban, 878 forintos bevételüket úgy is tekinthetjük, mintha a város minden adózó hánéja 5,63 forintot fizetett volna nekik (az 1673-as teljes adó minden hánét 104,1 forinttal terhelte meg¹²⁸). S ha egy könnyebb évet választunk: 1685-ben 1 háne 91,56 forint összes adót, ill. 2 forint büntetéspénzt fizetett; ha ugyanezt az 1203 bejegyzett adófizetővel számoljuk, úgy az adó mindőjüket 11,87, a büntetéspénz 0,26 forinttal terhelte.¹²⁹

A pénz akkor is megillette a vojvodákat és szubasikat, ha nem személyesen mentek el érte (ami önmagában is sokat elárul „ítélkezésük” értékéről). 1647-ben a vojvoda Nagykőröst is, Kecskemétet is elkerülte. A kőrösi számadáskönyvben erről ez áll: „Az vajda ki nem jüveteléért a vajdának fizettünk készpénzt százhuszonkilenc tallért. A vajda embereinek egy summában fizettünk huszonegy tallért. Ugyanakkor az mely legények fogva voltak, azok végett a szubasáknak fizettünk 2 tallért.”¹³⁰ A kecskemétiiben pedig: „Hogy az vajda ki nem jött, fizettünk nekik tallért 130.”¹³¹

Ahol a hászvárosokból eredő jövedelmeket adóbérlő eminek juttatták a kincstárba, ott a büntetéspénzek is hozzájuk vándoroltak. 1640-ben Halil, a hatvani mukátaához tartozó szultáni hászok eminje elpanaszolta a budai dívánban, hogy újabban a hatvani szandzsákbég beavatkozik a vérdíjak és büntetéspénzek szedésébe, s ezzel őt megkárosítja adóbérlési szerződésében. A pasa rendelete világosan szétválasztotta az illetékességeket: „Ha a hász-birtokok rájai közül valaki főbenjáró bünt követ el és ezért halált vagy csonkítást érdemel, a rendelkezés a kádi joga; csak miután ő bírósági végzést adott, hajthatja végre a törvényes ítéletet az arra kijelölt személy az emin tudomásával.” A büntetéspénzeket, vérdíj-tizedeket és bírságpénzeket „az eminek szedjék be”.¹³² Két 1643-ban kelt rendelet is csak azt tiltja, hogy az eminek a törvényesnél magasabb büntetéseket hajtsanak be.¹³³ Az 1670-es években Ahmed hatvani kádi hitelesítésével magyar nyelvű lista¹³⁴ készült arról, hogy Gyöngyösről milyen jövedelmek illetik az emineket. Közöttük szerepelnek a bitang állatok után és a paráznságért szedett büntetéspénzek, a vérbírság, azután a főtörés és verekedés díjai.

A büntetéspénzek rendeltetési helye végleg nem hagy kétséget afelől, hogy valójában adókkal van dolgunk. Nemcsak az eminek, de a vojvodák és szubasik is elsősorban

¹²⁷ Ua. 14. kötet, 77, 97.¹²⁸ *Hornyik*: Kecskemét, II., 186.¹²⁹ Ua. 186, 219.¹³⁰ Nagykőrös számadáskönyvei, 18. kötet, 181.¹³¹ *Hornyik*: Kecskemét II., 199.¹³² Jászberény török iratai 45. Annak, hogy az eminek büntettek, elvéve írásos nyoma is maradt: 1640-ben egy berényi parázna asszony büntetését hajtották be férjén, 1655-ben vérdíjat vettek egy gyilkostól. Ua., 39, 81.¹³³ Ua. 52, 54.¹³⁴ Gyöngyös magyar nyelvű török iratai 13. Keltezetlen, az írnok másik levele és a bennük szereplő nevek alapján az 1670-es évekre tehető.

adóügyekkel foglalkoztak, így csak jó haszonnal dolgozó közvetítők voltak a megbírságot vétkesek és a szultáni hász-birtokok „földesura”, a kincstár között. Szerepükre a naplók többször utalnak: „Az késcsináló Horvát Pétör halála végett fizettem a nazur bégnek [= defterdárnak] Verebély szubasa által negyven tallért”¹³⁵; a kecskeméti számadáskönyvekben szinonimákként szerepelnek a „vajda rabjai”, a „szubasák kint létekor fizettek” és „az nazurnak kik mennyi bírságot fizetnek” kifejezések. S maradt jó néhány olyan nyugta és naplóbeli bejegyzés is, amely a pénz egyenes, közvetítők nélküli útját mutatja a megbírságotlótól a kincstárig. 1668-ban Kőröst a mézsárosok orgazdasága miatt maga a budai defterdár bírságolta meg, egy évvel később a város egyik lakosát verekedésért ugyancsak ő.¹³⁶

Ebben a pusztá pénzkapcsolatban, amely a jogszolgáltatásnak még formai jegyeit is nélkülözte, a kádiknak nem jutott feladat. Ha engedélyt kellett kiállítani, egyike voltak a jóváhagyóknak, jó pénzért másolatokat készítettek felsőbb fórumok rendeleteiről, a szűken vett jog területén viszont teljes tevékenységük kimerült a vérdíjak és hagyatéki illetékek sokszor törvénytelen behajtásában. Nem véletlen, hogy a tartományi igazgatásban kulcsszerepet játszó, de a lakossággal közvetlen kapcsolatukat veszített kádik a török központokban szétesztott temérdek ajándékból alig részesedtek, az alantasabb vojvodák és szubasik, akiktől a mindennapok nyugalmát kellett megvásárolni, messze megelőzték őket. 1667–68-ban Kecskemét tanácsa 159 és fél tallért, meg sok rókabőrt, vaját, darutollat, kést és más egyebet osztott szét ajándéku a szubasik között, a két kádinak ugyanakkor 6, ill. 4 tallérral kellett beérnie.¹³⁷

Míg az illetékes török hatóságok a jogszolgáltatásból csak a jövedelmekre tartottak igényt, addig a bűnüldözést egyenesen kötelességként rótták a városok magyar előljáróira. Drágán kellett fizetni azért, ha egy bűnös kicsúszott a bírák kezéből. A városra ilyenkor kiszabott bírságok éppen úgy emelkedtek, mint a megvásárolt kivégzések ára. 1634-ben egy fogházból szökött legényért Kőrös még csak 21,33 forintot fizetett; két év múlva katonák vágtak ki a börtönből három foglyot, az ő díjuk már 209,80 forint, fejenként tehát 70 forint volt, két másik legényé 64. 1650-ben egy fogoly szökött meg, ez 88 forintba került, egy másikat „kivágtak a tömlőcből” és megöltek, ez az eset a gyilkossággal súlyosbítva 148,80 forintba.¹³⁸ 1662-ben a jászberényi bírák elől futott el egy gyilkos, az ezért kiszabott büntetés feléről (niszf-i nijábet), 48 tallérról azaz 76,80 forintról a hatvani szandzsákbég helyettese állított ki nyugtát.¹³⁹ Simontornyán, ahol pedig szandzsákbég székelt és kádi hivatal működött, a törökök a magyar városrész rendjének fenntartását teljes egészében a bíróra, az esküdtekre és a prédikátorra hárították azzal a fenyegetéssel, hogy ha hivatalukat hanyagul látják el, „vastag büntetéssel”, palcázással és bírsággal büntetik meg őket.¹⁴⁰

¹³⁵ Nagykőrös számadáskönyvei, 22. kötet (1650), 179.

¹³⁶ *Szilády–Szilágyi*: Okmánytár I. 377, 380.

¹³⁷ Kecskemét számadáskönyvei, 1. kötet, 56–113.

¹³⁸ Nagykőrös számadáskönyvei, 5. kötet, 96; 7. kötet, 101; 22. kötet, 181, 183.

¹³⁹ Jászberényi török iratai, 84.

¹⁴⁰ *Ónody Zsigmond*: Vegyes levelek. II. Achmed simontornyai alaybégnek a keresztyén ecclesiákra, papokra és polgárookra 1669. esztendőben hozott rendelete. Történelmi Tár 1887. 413–415.; Kiss István: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938. 87–89.

A jogszolgáltatásban kialakult 16. századi „munkamegosztás” jókorát változott tehát egy évszázad alatt. A törökök bíraskodása a bűnök megadóztatásával korcsosult, a magyar települések közösségei viszont kemény harccal és tetemes anyagi áldozatokkal kikényszerítették bíraskodási szabadságuk elismerését. Ezzel, ahogyan minden autonómia-törekvésükkel, ők is tevékeny részt vállaltak a török befolyás visszaszorításában, a kondominium rendszerének kiépítésében.

Клара Хеди: Турецкое управление и правовой порядок – венгерская городская автономия

В структуре османской империи венгерской территории выпала роль пограничной провинции и буферной зоны: защищать балканские области империи от сухопутных войн с Габсбургами. Ввиду того, что военные задачи получили явное значение, самогражданское управление приспособлялось к военному порядку с одной стороны (гражданские учреждения 17-го века действовали исключительно в центрах имеющих крепость и вооруженную охрану), а с другой оно получалось менее сильной чем на Балканском полуострове. На низкой степени управления действовал и сельский староста, выбранный местным населением. Хотя в начале турки думали, что они будут выполнять только турецкие поручения, староста защитили и успешно укрепили свою автономию в хозяйственном и правосудном аспекте как и области управления. В этом направлении давал толчок начальный распад турецкого управления ввиду чего администрация стала гораздо меньше действенной в 17 веке, когда турецкое управление исчерпалось в основном повторными, формальными запретами незаконностей.

Автономные усилия городов венгерского населения крупные успехи имели в области правосудия. И *кади*, и *войвода* и *субаши* старались осуществить правосудия из далекого местопребывания. Практически это стало невозможным, потому сначала уголовное преследование затем и правосудие были вынуждены передать старостам населения. В первой половине 17 века на турецкой территории находящиеся города венгерского населения один за другим добились прав судебной практики, в том числе прав вынесения и исполнения смертных приговоров. Турецкие власти разрешали и деятельность организаций самообороны населения нескольких поселений. Деятельность органов турецких властей органичивалась тем, что они собирали крупные штрафные деньги за такие преступления, которые были раскрыты и осуждены венгерскими старостами.

**Klára Hegyi: Turkish Administration and Jurisdiction –
Hungarian Municipal Autonomy**

The Turkish occupied territory in Hungary had the role of border-province and buffer-zone within the Ottoman Empire: it protected the Empire's basic Balkan areas in the land-wars fought with the Habsburgs. Its civil administration was adjusted to the military system because of its prominent military functions (civil offices worked only in fortified and garrisoned centers in the 17th century). On the other hand it was less effective than that of the Balkan Peninsula. Its lower, communal level absorbed the elected boards of the local population. Originally, the Turkish intended these only to execute orders, but these managed to preserve their economic, administrative and jurisdictional autonomy and they could successfully strengthen these later. This process was aided by the starting disintegration of Turkish administration in the 17th century. As a result of it administration considerably lost of its effectivity and was reduced mainly to the formal repeated prohibition of illegal offences.

The autonomy aspirations of Hungarian inhabited towns proved to be the most rewarding in jurisdiction. *Kadi-s voyvoda*-sand *subasi*-s tried to provide jurisdiction from their distant residences. This proved to be impossible and first, they were forced to hand over criminal investigation and then judication as well to the magistrates of the population. In the first half of the 17th century the Hungarian towns of the Turkish territory acquired the right of judication and within it the right to pass and execute capital sentences one after the other. The Turkish authorities granted the right to function for the inhabitants' multi-settlement selfdefence organizations, too. The activity of the Turkish authorities was limited to the taxation of crime, as they levied large sum penalties for the crimes investigated and convicted by the Hungarian magistrates.

TÍMÁR LAJOS

A gazdaság térszerkezete és a társadalom

Az amerikai történeti földrajz néhány sajátos kutatási iránya

Nem célunk, hogy átfogó elemzést és értékelést adjunk az amerikai történeti földrajzról. Elsősorban azt a fejlődési folyamatot kívánjuk vázolni, amely az 1970-es években a történeti földrajz tárgyának és módszerének újrafogalmazásához vezetett.

Fél évszázaddal ezelőtt az angolszász történeti földrajz még az elmúlt korszakok földrajzi feltételeinek rekonstrukcióját jelentette. „A 'történeti' jelző hozzákapcsolása a 'földrajz' főnévhez – pontosan fogalmazva a földrajzok tanulmányait csupán a múltba viszi vissza; a tárgya ugyanaz marad.”¹ Ez a szemlélet a nyugatnémet történeti földrajzon belül ma is jelentős irányzatot képvisel.² Az amerikai történeti földrajz azonban az 1970-es években teljesen újrafogalmazta kutatási tárgyát és módszereit. A változás lényege a történettudományhoz való erőteljes közeledésben, a regionális gazdaságtan, s részben a marxista politikai gazdaságtan, a város-szociológia és társadalompszichológia eredményeinek felhasználására való törekvésben nyilvánul meg.³ Mindez egyes szerzőknél a történeti földrajz tárgyának jelentős kibővüléséhez, szinte a társadalomtudományokat átfogó szintézis igényéhez is elvezetett. Mint Jackle megfogalmazta a 70-es évek elején az új kutatási irányokat vázolni szándékozó tanulmányában: a történeti földrajz elsősorban arra keresi a választ, „hogyan kapcsolódik az ember térbeli viselkedése a társadalmi kölcsönhatásokhoz”.⁴ Az „új földrajz” egyik képviselője úgy fogalmazott, hogy a földrajznak a

¹ Halford Mckinder: What is Historical Geography? Geography, 1932. 42.

² A nyugatnémet történeti földrajz főbb kutatási irányairól Klaus Fehn: Die Historische Geographie in Deutschland nach 1945. Erdkunde, Band 36, 1982, jún. 65–71. – A történelem és földrajz kapcsolatának értelmezése is jól tükrözi a német történeti földrajz szemléletmódját. L. Carl-Hans-Hauptmeyer: Geschichte und Geographie... Jahrbuch für Geschichts- und Geographie. Unterbericht. Band XVII. 1976. 132–136. – Robert Geipel: The landscape indicators school in German Geography, In: Emrys Jones–John Eyles: An Introduction to Social Geography. Oxford. University Press, 1977. L. főleg 158–168.

³ A földrajzi kutatások irányának radikális átértékelése már a 70-es évek elején több szerző írásában megfogalmazódott. Pl. Steen Folke írta 1972-ben: „A földrajzi kutatások legtöbbje részben azért válik jelentéktelenné, mert a kutatási terület túl szűkre szabott, a társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak annyira egyoldalúan a térbeli dimenzióra koncentrálnak.” S. Folke: Why a Radical Geography must be „Marxist”. Antipode, 1972. júl. 17. – A társadalomtudományi orientáció igénye egyes esetekben a részdiszciplínák, így pl. a földrajztudomány létének megkérdőjelezéséhez vezet. Pl. A radikális földrajz egyik képviselője David Slater írja: „A történelmi materializmus általános érvényességének elfogadása érvényteleníti a földrajz ún. tudományos létezését...” L. Richard Peet–David Slater: Reply to the Soviet Review of Radical Geography. In: Soviet Geography. Review and Translation, 1980. 544.

⁴ J. A. Jackle: Time, Space and Geographic Past: A Prospectus for Historical Geography. The American Historical Review, 1971. 1084. Jacklehoz hasonló kutatási koncepciót fejt ki Hugh Prince: Time and Historical Geography. In: Making Sense of Time (eds) Tommy Carlstein, Don Parkes and Nagel Thrift. London, Edward Arnold Ltd. 1978. 17–37. Az „Idő és térbeli dimenziók” c. fejezetet jellemző módon a következő gondolattal zárja: „A közvetlen jelen máris az ismeretlen jövő homályos múltjába olvad bele.” 21.

„szintézis gyógyító érintésére” van szüksége.⁵ James M. Blaut 1979-ben a marxista kutatások által nem megfelelően feltárt kutatási témákat a következőképp sorolja fel: „Mi az imperializmus? Létezik-e paraszti termelési mód? (peasant mode of production) Mi a feudalizmus? Hogyan és miért keletkezik az osztálytársadalom? Hogyan és hol keletkezik a kapitalizmus? Hogyan kapcsolódik egymáshoz az osztály, a kultúra és a nemzet koncepciója?”⁶ Ezek a kérdések teljesen természetesen egy történelmi szakfolyóiratban, csakhogy ezek a sorok az Amerikai Földrajzi Társaság Évkönyvének abban a tematikus számában jelentek meg, amely az amerikai földrajztudomány történetét elemzi, a folyóirat megalakulásának 75. évfordulója alkalmából.

Ez a sajátos, főképpen földrajzi folyóiratokban publikált, földrajzi tanszékeken dolgozók által művelt, történelemtudományhoz közeledő sajátos iskola a 70-es évek végére újabb fordulóponthoz érkezett. Míg korábban, történész szemszögből nézve, az amerikai történeti földrajzosok sajátos „gazdaságtörténeti” munkákat írtak, az utóbbi években sorra jelennek meg társadalomtörténeti, sőt politikai gazdaságtani munkák is.

A kutatási irányok változása, a történettudományi orientáció erősítése

Az amerikai történeti földrajz kutatási irányában bekövetkezett változás különösen akkor szembetűnő, ha röviden felidézzük a megelőző néhány évtized jellemző szemléletmódját. Ralph Brown 1938-ban megjelent tanulmánya egyértelműen negligálja az időbeliséget és a folyamatjellegét. „Az idősor – írja – egyáltalán nem lényeges a múlt földrajzi tanulmányozásában.”⁷ Fred K. Schaffer 1953-ban megfogalmazott gondolata ugyan nem volt teljesen elfogadott, de nem is egyedi a földrajzi törvények jellegéről: „A tisztán földrajzi törvények nem tartalmaznak utalást az időre és a változásra.”⁸

A történettudományhoz való közeledés a hatvanas években nem csekély mértékben az angol történeti földrajzi iskola hatására indult meg. Az 1950-es években a francia Annales iskola jelentős hatást gyakorolt az angol történeti földrajzra s ezen a közvetítésen keresztül bizonyos késéssel az amerikaiakra is.⁹ Az 1970-es években már több szerző számára a Fernand Braudel által megfogalmazott „valóságos visszatekintő emberföldrajz” koncepciója vált követendő kutatási irányjá.¹⁰

Az 1960-as évekig az amerikai történeti földrajzosok zöme a Sauer nevével fémjelzett kultúrföldrajzi irányzathoz kapcsolódott. Az uralkodó felfogás szerint a kultúrföldrajz mindazt magába foglalja, ami az ember tájálatalakító tevékenységének kiterjedt és látható eredménye. Sauer szerint „a történeti földrajz a kultúrföldrajz része”.¹¹ Az ezen irányzathoz kapcsolódó szerzőkre

⁵ J. Wolforth: New Geography and after? Geography, 1978. 144.

⁶ J. M. Blaut: The Dissenting Tradition. Annals of the Association of American Geographers, 1979. 161. A folyóirat rövidítése a továbbiakban: Annals of the AAG.

⁷ Ralph Brown: Mirror for Americans: Likeness of the Eastern Seaboard, 1810. New York, 1943, idézi H. C. Darby: Historical Geography. In: Approaches to History. (Ed.: H. P. R. Finbert) London, 1965. 130.

⁸ F. K. Schaffer: Exceptionalism in Geography. A Methodological Examination. Annals of the AAG, 1953. 233–234.

⁹ Marc Bloch az 1954-ben angolul is megjelentetett tanulmánykötetével (The Historian's Craft. Manchester 1954) jelentős szemléleti megújulást indított el az angol történeti földrajzban. Az angol történeti földrajz főbb kutatási irányairól lásd Anngret Simms: Die Historische Geographie in Grossbritannien. Erdkunde, 1982. jún. 71–79.

¹⁰ A. Pred: The Academic Past through a Time-Geographic Looking Glass. Annals of the AAG, 1979. márc. 175–180.

¹¹ Cole Harris: The Historical Mind and Practice of Geography. In: Emrys Jones–John Eyles: An Introduction to Social Geography. Oxford University Press, 1977. Harris, Braudelnek 1972-ben angolul is megjelent „The Mediterranean and the Mediterranean World of Philip II.” c. kötetéről írja; a legragyogóbb történeti földrajzi munka „amit valaha is írhatnak”. 135. – C. O. Sauer: Foreword to

jelentős hatást gyakorolt a német társadalomföldrajz és történeti földrajz.¹² A 60-as években a történeti földrajz művelőinek tábora jelentősen kibővült. A. H. Clark vezetésével a wisconsini egyetemen jelentős iskola jött létre. Clark volt az alapítója a *Journal of Historical Geography* c. folyóiratnak (1975), mely alapvető fórumává és ösztönzőjévé vált a történeti földrajzi kutatásoknak.

A történelem és földrajz kapcsolata vitatott marad a 70-es évek folyamán is. Ezt jelzi, hogy Hofstadter, a neves amerikai történész 1970-ben a „frontier” tézis megalkotójáról, Turnerről írva még azon töpreng, hová juthatott volna, ha képes lett volna elfeledkezni a földrajzról: otthagyták volna bonyolult térképeit és megszabadult volna „a földrajzhoz kapcsolt, a térbeliség rögeszméjétől áthatott gondolkodásmódjától”.¹³ 1980-ban viszont Block – Turner és a földrajztudomány című cikkében – azt fontolgatja, hogy mit érhetett volna el Turner, „ha a földrajzhoz kapcsolt, a térbeliség eszméjétől áthatott gondolkodásmódja szabadon szárnyalhatott volna a maga pályáján... Akkor talán az ő nagyszerű térbeli metaforája csupán bevezetés lett volna egy még nagyszerűbb elméleti földrajzi rendszerhez”.¹⁴

Az utóbbi években főképpen a radikális vagy marxista földrajz irányzatán belül egyre többen vizsgálják nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi folyamatok térbeli következményeit is. Egyre inkább tért hódít az a felismerés, hogy a történeti és földrajzi szempontok egysége nélkülözhetetlen. Néhány szerző már konkrétan kezdi valóra váltani az Annales történetírői iskola nagy hatású alakjának, Lucien Febvre-nek a koncepcióját. „Ha a földrajz hű marad ahhoz a szerephez, amelyet Vidal de la Blanche tulajdonított neki, s folytatja fejlődését... – írja L. Febvre – a szintézis diszciplínájává, a világ térbeli bemutatásának bázisává, nagyszerű trilógiává csoportosulhat a történelemmel (a fejlődés ábrázolójával) és a pszichológiával (a mentalitás ábrázolójával).”¹⁵

A hetvenes évek második felében, a nyolcvanas évek elején megjelent tanulmányok általában tágabb, a történettudományhoz a legszorosabban kapcsolódó kutatási irányokat jelölnek. Alapvető kutatási témává vált a városhálozat történelmi fejlődésének, a régiók közötti kapcsolatoknak az elemzése, tágabban a gazdasági és társadalmi folyamatok időbeliségének és térbeliségének vizsgálata. Az 1979-ben David Ward szerkesztésében megjelent tanulmánykötet („Amerika múltjának földrajzi ábrázolásai”), mely 18 földrajzi tanszéken dolgozó kutató, 6 történész, 1–1 szociológus és közgazdász tanulmányait foglalja magában, már részben reprezentálja a fentebb említett kutatási irányokat.

A nyolcvanas évek elején megjelenik a társadalomtudományokat átfogó szintézis igénye és az általános módszertani kérdések mélyreható, esetenként filozófiai igényű elemzésének a szükségessége. Jellemző mottóként idézi Leslie J. King 1979-ben: „Mi itt a földrajzi gondolkodás határán állunk, mivel rá kell jönnünk, hogy nem megfelelő a felkészültségünk az ilyen típusú munkára.”¹⁶ Az utóbbi években azonban sorra jelennek meg olyan tanulmányok, amelyek egyre inkább meggyőzik az olvasót arról, hogy az amerikai történeti földrajz művelői a megfelelő „felkészültséget”, beleértve az alapos közgazdasági, társadalomtörténeti, sőt filozófiai képzettséget is, egyre magasabb színvonalon képviselik.

Historical Geography. Annals of the AAG, 1941. 9. – A kultúrföldrajz tárgyának részletesebb meghatározását lásd *Carl O. Sauer: Cultural Geography*, In: *Encyclopedia of the Social Sciences*. (Ed.) E. R. A. Seligman. V. kötet. 1931. 621.

¹² Lásd *H. Jäger: Historische Geographie*. Westermann Verlag, Braunschweig 1969. 3–115. – A német szociálgeográfiai iskola frappáns marxista bírálatát nyújtja *G. Leng: Zur „Münchener” Konzeption der Sozialgeographie*. *Geographische Zeitschrift*, 1973/2. 121–134.

¹³ *R. Hofstadter: The Progressive Historians*. Turner, Beard and Parrington, New York, 1970. 101. 32. lábjegyzet.

¹⁴ *R. H. Block: Frederic Jackson Turner and American Geography. Annals of the AAG*, 1980. márc. 38.

¹⁵ *Lucien Febvre: La Géographie. Reflexions sur un cinquantenaire. Annales*, 1953. 377.

¹⁶ *Leslie J. King: The Seventies... Annals of the AAG*, 1979. márc. 157.

▼ A városfejlődés hatótényezői: a városhálózat történeti átalakulása

A vonzás körzetével munkamegosztási és árukapcsolatba lépő város, illetve a régiók közötti munkamegosztás hálózatának gócpontjait képező városhálózat természetesen fontos vizsgálati témája a történeti földrajznak. Alan Pred az iparosodás folyamatát és a nagyvárosok fejlődését követi nyomon tanulmányában az 1860–1910 közötti időszakra vonatkozóan.¹⁷ A változások fő iránya, vizsgálatai szerint, abban áll, hogy a városhierarchia csúcsát egyre inkább az ipari, több funkciójú városok foglalták el és kevésbé a nagykereskedelemmel és kereskedelmi funkciókkal jellemezhető városok. Az iparosodás és a városfejlődés kölcsönkapcsolatát a szerző érdekes körkörös kumulatív modell alapján vizsgálja. A modell szerint az ipari alkalmazottak számának növekedése lehetővé teszi újabb ipari és szolgáltató funkciók megjelenését. Az iparban és a terciér szektorban dolgozók közötti interakciók megnövelik a technológia tökéletesítésének és az újítások megjelenésének lehetőségét. Az interperszonális kommunikáció hálózatának növekvő komplexitása többet jelent, mint csupán innováció gerjesztését a specializált ipari tevékenységekben, mivel az innovációk rendszere kiegészíti a városban már meglevő know-how-k halmazát. A multiplikátor hatás révén lehetővé válik néhány új helyi vagy regionális „küszöb” elérése. Miután az új küszöböknek megfelelő termelőberendezések megépülnek, megindul a növekedés második „köre”.

Pred szellemes regionális modellje nem felelteti azt a tényt, hogy az ezen modell kumulatív jellegét biztosító tényezők túlzottan steril, közgazdasági jellegűek. Az innovációs folyamat valóságos társadalmi feltételeit végső soron nem vizsgálja. A szerző megemlíti, hogy 1860-ban a vállalatok átlagban 9 dolgozót foglalkoztattak, az átlagos termelési érték pedig valamivel 13 000 dollár fölött volt. 1914-re az átlagos dolgozói létszám 25-re nőtt, az átlagos termelési érték pedig közel 88 000 dollárra. 1914-ben a 275 791 vállalat közül 3819 vállalat foglalkoztatta az összes bérből élők 35,3%-át és a termelés 48,6%-át szolgáltatta. A vállalati méretek növekedésére vonatkozó megállapítást sajnos nem követi a vállalati, szervezeti és igazgatási formák változásának elemzése. Vagyis a tőke-koncentráció és centralizáció folyamatainak elemzését a szerző nem végzi el.

A gazdasági térszerkezet és az urbanizáció közötti kapcsolatot több tanulmányban vizsgálta Michael P. Conzen. A térbeli folyamatok sajátosságai mellett e folyamatok gazdasági-társadalmi hatótényezőit is igyekezett feltárni. Az amerikai „középnnyugatra” vonatkozóan a közlekedési hálózat (az utasforgalom) térbeli fejlődésének sajátosságait vizsgálta.¹⁸ 1872-re, 1890-re és 1908-ra vonatkozóan rekonstruálta az utasforgalom gyakoriságát, s elkülönítette a városon átmenő forgalmat a város és vonzáskörzete közötti forgalomtól. Az utasforgalom mutatóit az áruforgalom közvetett mérésére használja fel, persze utal arra, hogy ez csak durva megközelítést adhat. Az 1850-es években a „középnnyugat” kialakuló városi központjai még nem gyakoroltak jelentős hatást közeli „hinterlandjukra”. 1872-ben már egy hierarchikus elrendeződés alakult ki az utasforgalom gyakoriságában. Chicago mint a legjelentősebb város, erőteljes vonzáskörzetet épített ki. Az 1870-es évekre a vasúthálózat gyors bővülése módosította a gyáripar térbeli elhelyezkedését. Korábban a gyáripar elsősorban a folyómenti városokba épült, szoros összefüggésben a vízierővel, a szállítással és kereskedelemmel. 1890-re ez a szoros összekapcsoltság megszűnt. Sőt a gyáripar nemcsak hogy megjelent a kisebb városokban – mivel a környék megnövekedett agrárnépsége biztosította a helyi piacot –, hanem a nagyobb városokban az ipar már kezdett veszíteni relatív fontosságából. A Conzen által kialakított regressziós modellek lényeges adalékot nyújtanak a városhálózat szerkezetének fejlődéséhez. Számításai szerint a vasút megjelenése csak a településhierarchia szintjei között, illetve ezek gazdasági tevékenységének tartalmában okozott változásokat, de a gazdaság térszerkezetének alapvető sajátosságait nem módosította.¹⁹

¹⁷ Allan Pred: Industrialization, Initial Advantage, and American Metropolitan Growth. In: David Ward (ed.) *Geographic Perspectives on America's Past. Readings on the Historical Geography of the United States*. New York, Of Oxford University Press, 1979. 275–290.

¹⁸ M. P. Conzen: A transport interpretation of the Growth of urban regions: An American example. *Journal of Historical Geography*, 1975/4. 361–382.

¹⁹ Uo. 382. – Kenneth Fox szerint viszont a 19. sz. végén a monopolkapitalizmus kibontakozásával összefüggésben mélyreható átalakulási folyamat indult meg a városok funkcióiban és a

Conzen vizsgálatának több fontos eredménye mellett felvetődik az az igény is, hogy a nemzetgazdaság és a régiók közötti kölcsönhatásokat szintén be kell vonni a vizsgálatba. Mint E. K. Muller saját kutatásainak következtetéseként megjegyezte: „Értelmetlen dolog a csomóponti helyzetet (nodality) a szállítási eszközök száma és fajtája alapján mérni annak a szélesebb rendszernek a figyelembevétele nélkül, amelyen belül a városok funkcionálnak. A központúság nem csupán a regionális forgalmi hálózat térbeli jellemzőitől függ, hanem a hálózatnak a nemzeti közlekedési rendszerrel való kölcsönhatásától, valamint a regionális termelőtevékenységek megoszlásának változásától is.”²⁰

David Vance tanulmányában ugyan matematikai módszerek nélkül, de igen árnyaltan tárja fel a városhálózat térszerkezetének átalakulását. Elemzésében a vasúthálózat térszerkezetet módosító hatását az iparfejlődéssel szorosan összekapcsolva vizsgálja. Az 1870-es évekre vontkozáon megállapítja: „A régi kikötők nagy ipari térségekké váltak, az új ipari városok pedig fontos szállítási gócpontokká, amikor a sokkal könnyebben elágazó vasút, mint az amerikai szállítás alapvető eszköze, átvette a belföldi vízi szállítás szerepét.”²¹ 1910-re a legnagyobb városok rangsorában bekövetkezett változások úgy általánosíthatók, hogy a kikötők veszítettek abszolút dominanciájukból, az ipar főbb központjai pedig előreléptek a rangsorban. Például Cleveland, Pittsburgh, Detroit és Buffalo feljebb léptek a rangsorban, míg Cincinnati, Baltimore, New Orleans és San Francisco népességszáma viszonylag lassabban nőtt.²² Míg Vance a népességszám alapján vizsgálta a városok rangsorát, Pred egy másik tanulmányában komplexebb mutatók alapján elemezte a város és iparfejlődés kapcsolatát. Utal arra, hogy a polgárháborút követő fél évszázadban az ipari tevékenység egyre jobban koncentráldott a legnagyobb népességet tömörítő városokban. 1860-ban a tíz legnagyobb város az Egyesült Államok ipari termelésének 24,1%-át, 1890-ben pedig már 38,1%-át adta.²³ Ezek a számok ellentmondanak Conzen azon megállapításainak, hogy a nagyobb városokban az ipar veszített fontosságából.

A városfejlődés térbeli rendszerének elemzésében egyik szerző sem vizsgálja az egyes régiók városfejlődésének eltérő sajátosságait. Pedig Délen 1860-ban a lakosság 9,6%-a lakott városokban, s ez az arány 1880-ra csak 12,7%-ra nőtt, majd 1910-re 22,6%-ra. A magas fokon városiasodott Észak-Keleten ugyanezen időszakban a városi lakosság aránya 35,7%-ról 50,8%-ra, majd 1910-re 58,6%-ra nőtt.²⁴

Conzen egy másik tanulmányában a bankok közötti kapcsolatokat úgy vizsgálja, mint a városok összekapcsoltságának mutatóját, illetve mint a városhálózat különböző szintjei közötti kapcsolatok indexét. A bankkapcsolatokat konkrétan az 1840–1910 közötti korszakra rekonstruálta az egész országra vonatkozóan az ún. levelezési bankszámlák alapján (correspondent accounts).²⁵

városhálózat térszerkezetében. „A nyersanyag kitermelés és az ipari termelés mennyiségének és jövedelmezőségének maximalizálására alkalmas, erősen erőforrás-orientált 19. századi térbeli fejlődést, a térbeli elhelyezkedés olyan nagyvárosi formája váltotta fel, amely a javas és szolgáltatások eladásának és fogyasztásának biztosító elsőbbséget.” K. Fox: *Uneven Regional Development in the United States*. The Review of Radical Political Economics, 1978/3 69.

²⁰E. K. Muller: Regional urbanisation and the selective growth of towns in North American regions. *Journal of Historical Geography*, 1977/1. 30

²¹J. E. Vance: The American City: Workshop for a National Culture. In: John S. Adams (ed.) *Metropolitan America I. Cities of Nation's Historic Metropolitan Core*. Cambridge, Massachusetts, 1979. 9.

²²Uo. 12.

²³A. Pred: *City Systems in Advanced Economy: Past Growth, Present Processes and Future Development Options*. London, Hutchinson 1977. 85.

²⁴Az 1860. és 1880. évi adatok David K. Goldfield: *The Urban South: A Regional Framework*. The American Historical Review, 1981. dec. 1014. – Az 1910. évi adatok Lenin: *Újabb adatok a mezőgazdaság... Lenin Művei* 22. köt. 12.

²⁵M. P. Conzen: The Maturing Urban System in the United States, 1840–1910. *Annals of the AAG*, 1977. márc. 78–100. (Megjelent David Ward (ed.) *Geographic Perspectives... c. idézett gyűjteményes kötetben is. 253–274.*)

Lényegében azt elemzi, hogy a vidéki kisebb bankoknak a nagyvárosi bankokban elhelyezett betét-számlája hogyan oszlott meg, térbelileg az egyes nagyvárosok mekkora kiterjedésű vonzáskörzetet tudtak maguk körül létrehozni. A 19. században a kereskedelem és gyáripar koncentrációja a nagyvárosokban szoros összefüggést teremtett a népességszámi és a bankok üzleti tevékenysége között. A bankhálózat szintjén a városok világosan azonosítható hierarchikus csoportokká szerveződtek. Az 1870-es évekre egy négy szintű hierarchia alakult ki. Boston és Philadelphia ugyan New Yorkhoz képest másodlagos szerepet játszott, de egyértelműen fölülte állt a többi városnak. Az 1880-as években Chicago csatlakozott a második szinthez. New York részesedése az országos kliering számlákból az 1875. évi 63,3%-ról 1880-ra 47%-ra csökkent. Chicago pedig 5%-ról 11%-ra növelte arányát. Bár az eltolódás ahhoz nem volt elégséges, hogy New York általános hegemoniáját vesztélyeztesse, a bankhálózat felső szintjének nem hierarchikus jellege azonban azt eredményezte, hogy nem minden banktevékenység kapcsolódott automatikusan New Yorkhoz. Boston, Philadelphia, St. Louis és San Francisco a századfordulóra erőteljes bankkapcsolatokat építettek ki a 24 legnagyobb várossal. A hierarchikus városi alrendszerek erősödő kölcsönkapcsolatot fejlesztettek ki regionális metropoliszaik között, ami lényeges horizontális jellegű kapcsolatokat eredményezett, így az alrendszerek nem csupán New Yorkhoz vagy Chicagóhoz kötődtek, hanem egymáshoz is.²⁶ A bankkapcsolatok a városok közötti funkcionális specializációt is tükrözik. A városok funkcionális specializációját viszont az egyes városok vonzáskörzetének jellege szintén befolyásolta. „1840 és 1910 között a városi rendszer mint egész, egy egyszintű rendszerből egy módosult hierarchikus rendszerre alakult át, magas szintű kölcsönkapcsolatokkal.”²⁷

Kétségtelen, hogy a pénzügyi rendszeren belüli tőkeáramlás térbeli dimenzióinak elemzése a városhálózat történeti átalakulásának is egyik fontos mutatója. Ezt a megközelítésmódot azonban további módszerekkel célszerű kiegészíteni. A módszer egyik hiányosságára maga Conzen is utal. Bár a levelezési számla szerepe jelentősen nőtt 1869–1914 között, azonban még 1914-ben is csupán mintegy 10%-át tette ki a bankok teljes tőkéjének. Részletesebb vizsgálatot igényelne az egyes városok közvetlen vonzáskörzetének tőkefelhalmozási képessége és a bankrendszerben a század végén lejátszódott koncentráció és centralizáció térbeli jellemzői közötti összefüggés.

Általánosabban fogalmazva: Conzen a tőke funkcionális alapjai közül közvetetten az árutőke és pénztőke mozgásának térbeli sajátosságait tárta fel. A termelőtőke és banktőke kapcsolatának történelmi fejlődését viszont nem vizsgálta, pedig a tőke funkcionális alapjainak kölcsönhatásától a tőkefelhalmozás, a tőke mozgató erejének, a profitnak a vizsgálatán keresztül vezethet az út tovább, tágabban véve a termelőerők és az értéktöbblet elosztását szabályozó törvényszerűségek térbeli dimenzióinak feltárásához. A vizsgálat persze nem lehet tisztán közgazdasági, mert mint Samir Amin írja: „meg kell adnunk a 'megtakarítás', a 'tőke' és a 'profit' fogalmának történelmi dimenzióját, meg kell ragadnunk azokat a szálakat, amelyek ezeket a szálakat összekötik a tőkés termelési móddal.”²⁸

A régiók közötti kapcsolatok jellege és a nemzetgazdaság

A régió-elemzés sajátos módszertani kereteit alakította ki Meinig, a kultúrföldrajzi irányzatra épülő történeti földrajz kiemelkedő képviselője. Több regionális monográfia után 1972-ben az Egyesült Államok történetében rendkívül sajátos szerepet játszó „Nyugat” történeti földrajzának főbb módszertani kereteit vázolja. Olyan megközelítést ajánl, amely szerinte „új lehetőségeket teremt a Nyugat mint régió és az amerikai nemzet történetének értelmezéséhez”. A „Nyugatot” magát mint „dinamikus régiók keretét” értelmezi és a kolonizáció szigetszerű jellegét emeli ki. A kolonizáció szigetszerű középpontjai (nuclei) több évtizeden át úgy terjeszkedtek tovább, mint elkülönült egységek, „csak fokozatosan kapcsolódtak egymáshoz és integrálódtak be szorosabban a nemzet fő funkcionális rendszereibe.”²⁹ A kolonizáció középpontjait négy általános kategória keretében vizs-

²⁶ Uo. 93–99.

²⁷ Uo. 108.

²⁸ Samir Amin: A világméretű felhalmozás. Fejlődés tanulmányok. I. köt. Bp. 1980. 249.

²⁹ D. W. Meinig: American Wests: Preface to a Geographical Introduction. Annals of the AAG, 1972. jún. 159.

gálja: a népesség (száma és megoszlása), a forgalom (a forgalmi hálózat a régiókon belül és a régiók között), a politikai területi egységek (alapvető közigazgatási területek) és a kultúra (a mai társadalom néhány kiválasztott jellemzője és hatása a területre). A négy általános fogalomra építve, négy fejlődési szakaszt különít el, melyeket mind a négy általános kategóriára vonatkoztatva külön-külön határoz meg. A négy szakasz Meinig elemzésében teljesen mellrendelt viszonyban áll egymással. Ez szükségszerűen adódik abból, hogy az általa használt négy általános kategória a gazdasági-társadalmi jelenségvilág egymástól egészen eltérő „dimenziójú”, egymáshoz nem szervesen kapcsolódó szintjeit foglalja magában. Tehát az egymáshoz kapcsolódás „fogaskerekei” részben hiányoznak. Legsúlyosabb hiányossága az, hogy a gazdaság fogalmát és az újratermelés alapvető mozzanatát, a termelést, nem építi be elméleti rendszerébe. Mint egy lábjegyzetben megjegyzi: „Talán a legnyilvánvalóbb kiegészítés a gazdaság lehetne, mely sokkal átfogóbb helyet adna az itt esetleg a forgalomba és kultúrába foglalt témáknak.”³⁰

Meg kell jegyezni, hogy nemcsak Meinigre, hanem az amerikai történeti földrajz több képviselőjére jellemző, hogy a forgalom szféráját a termeléstől teljesen elszakítva elemzik, valamint a forgalmat egyszerűen a közlekedési hálózattal azonosítják, jórészt erre építve a történeti földrajzi periodizációt. Whebell pl. ún. „corridor” elméletében az Egyesült Államok és Kanada városrendszérének periodizációját az 1) önálló mezőgazdaság, 2) az árutermelő mezőgazdaság, 3) a vasúti szállítás dominanciájával jellemzett szakaszokra különíti el a 19. század végéig terjedő időben. A „corridor” elmélet arra utal, hogy a legjelentősebb városok a fejlettebb közlekedési hálózat és az ehhez kapcsolódó innováció-áramlás lineáris sávjai mentén alakultak ki. A gazdasági rendszer változásának tünetei mindegyik fejlődési szakaszban először a fejlett „corridorokban” (folyosókban) jelentek meg, s innen terjedtek tovább a közlekedés és kommunikáció lineáris hálózatán keresztül.³¹ A „Nyugat” fejlődésében a terjeszkedő közlekedési hálózat jórészt valóban lineáris vonalainak jelentős szerepük volt a termelés és forgalom térbeli „kitagozódásában”. Mint a nyugatnémet Leng utal rá: „A nagy struktúráképző lokalizációk (ipari lakókomplexumok, közlekedési rendszerek) egy terület lakosságát belekényszerítik egy térbeli rendszerbe, amelyhez azoknak illeszkedniük kell.”³²

Ha a „Nyugatnak” mint régióknak a gazdaságát „Északról” és a világgazdaságtól elszakítva vizsgáljuk, a forgalmi szféra szerepét illetően szinte szükségszerűen téves következtetésekkhez juthatunk. Hiszen nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy egyrészt a közlekedési hálózat rohamos fejlesztéséhez szükséges tőkét részben „Észak”, illetve a nemzetközi (jórészt angol) tőke szolgáltatta. Másrészt a „Nyugat” régiójában a forgalom szférájának térbeli elrendeződését alapvetően befolyásolta az „Északkal”, illetve a világgazdasággal kialakult munkamegosztás s az ennek hatására kialakuló termelési szerkezet.

Meinig 1978-ban publikált tanulmányában már az Egyesült Államok egészének történeti földrajzi kutatását vázoló koncepciót alakított ki. Az elemzést három dimenzióban, a kulturális tájak, a térbeli rendszerek és társadalomföldrajzi vizsgálat keretében végzi. „Ez egy olyan koncepció – írja –, mely egyidejűleg alapvetően történelmi és földrajzi.”³³ Módszere a helyitől a globális felé haladva, az egységes nemzetetté válás folyamatát ábrázolja. Földrajzi szemlélete alapján a specifikus cselekvéseket és tevékenységeket mindig a térbeli rendszerek összefüggésében vizsgálja. A térbeli rendszernek a politikai és a gazdasági alrendszer a legfontosabb alkotóeleme. Tehát 1972-es tanulmányától eltérően, itt a gazdaság már mint az egyik alrendszer jelenik meg, mely magában foglalja a termelés és fogyasztás elhelyezkedését, valamint a csere színhelyeit is. A gazdasági és politikai alrendszer közötti kapcsolatokat azonban a szerző nem vonja be vizsgálataiba. A vizsgálat térbeli és időbeli kezdőpontjai a kolonizáció szigetszerű központjai. „Minden egyes kiindulópontot (nucleus) elemezhetünk a társadalomföldrajz fogalmaival – a népesség megoszlása és demográfiai jellege, a

³⁰ Uo. 161. 2. lábjegyzet.

³¹ C. F. Whebell: Corridors: a theory of urban Systems. Annals of the AAG, 1969. márc. 1–26., ill. 4.

³² G. Leng: Zur „Münchner” Konzeption der Socialgeographie. Geographische Zeitschrift, 1973/2. 131.

³³ D. W. Meinig: A Prospectus for Geographers and Historians... The American Historical Review, 1978. dec. 1202.

fontos társadalmi csoportok elhelyezkedése és az alapvető társadalmi intézmények és összefüggések szempontjából.”³⁴ Jellemző, hogy a müncheni–bécsi társadalomföldrajzi iskolához hasonlóan (amely érezhetően hatást gyakorolt rá), Meinig nem határozza meg konkrétan a társadalmi csoportokat, illetve azok képzésének ismérveit. A társadalom így alig jelent nála többet, mint amit Bobek a neves szociálgeográfus megfogalmazott: „a társadalom földrajzi értelemben egyenlő a tér népességével”.³⁵

A polgárháború utáni évtizedek vizsgálatára vonatkozóan Meinig felvet néhány újszerű szempontot. Az egyik annak részletes földrajzi vizsgálata, hogy az „Észak” a „Dél” erőforrásai és eszközei feletti ellenőrzést milyen formában gyakorolta? Véleménye szerint, e forma jórészt a katonai hódítást követő földrajzi változások „birodalmi” (imperial) modelljével illusztrálható. Ez a modell a leghatékonyabban a „Nyugat” betelepülési folyamatára alkalmazható. „Mi azt mondhatjuk – írja –, hogy a polgárháborút követő 5–6 évtizedben az Egyesült Államok szélesebb értelemben egy kvázi-birodalmi struktúrává fejlődött... Ezt az időszakot úgy tekinthetjük, amelyben az amerikai nemzet mint egész, a legvilágosabban tükrözte a viszonylag egyszerű mag-terület (core) és az alárendelt régió (domain) szerkezetet.”³⁶ Ez a kettős felosztás a világgazdasági szinten alkalmazott centrum-periféria felosztás nemzetgazdaságra lebontott megfelelőjének tűnik. Azonban Meinig értelmezésében a mag-régió (core) „azoknak az elemeknek a területi koncentrációjára utal, amelyek alapvetőek a kulturális jelleg és a társadalom funkcionálása szempontjából”.³⁷ Az 1870–1930 közötti időszakban a New York és Chicago közötti tengely mentén szerveződött övezet tekinti mag-területnek vagy mag-régióknak. Ezt az övezetet a termelékenység, a hozzáadott érték és a jövedelem mutatói alapján lehet – nézete szerint – elkülöníteni a nemzetgazdaságon belül. Az ezen övezet térgazdaságain belüli összefüggések világosabb feltárása érdekében javasolja, hogy elemezni kell azoknak a vállalatoknak a térbeli hierarchikus rendszerét, melyek több telephelyen termeltek, „azonosítva azokat a helyeket, ahol az alapvető – a beruházásokat, a foglalkoztatást és a marketinget befolyásoló – döntéseket hozzák”.³⁸

A mag-régió – a hatalom fogalmai szerinti meghatározásban – a gazdasági, politikai és kulturális hatalom székhelyét jelenti. S ehhez hozzáteszi, „az ilyen hatalmat valamifajta térbeli rendszer bizonyos pontjai irányítják”.³⁹ Elméletében tehát a társadalom jórészt a döntési helyek lokalizációjával válik azonossá. Bár utal arra, hogy „a térbeli rendszerek fejlődésének vizsgálatánál különös figyelmet kell fordítani a régiók közötti kapcsolatok kulcselemeire és sajátosságaira”,⁴⁰ teljesen mellőzött szempont nála a régiók közötti területi munkamegosztás, ill. a világgazdasági rendszerbe való bekapcsolódás. Szemlélete Samir Amin kifejezését kölcsönözve, „szekvenciális”, azaz egymás követő lépcsőkből álló. Az első lépcsőt a kolonizáció kiinduló pontjai jelentik, majd ezek régiókká szerveződése, s végül a régiók nemzetgazdasággá integrálódása következik. A szekvenciális szemléletmód miatt Meinig arra sem adhat választ, hogy az „Észak” hogyan, milyen gazdasági fejlődésfolyamatok révén válhatott „mag-régióvá”, „Délhez” és „Nyugat”-hoz viszonyítva? S nem veti fel azt az alapvető kérdést sem, hogyan válhatott az Egyesült Államok az első világháború előtti időszakra világ-gazdasági szinten az ún. centrum részévé? Mint Wallerstein írja: „Az Egyesült Államok és Németország is kialakulása után korábbi periférikus és félperiférikus területeket egyesített.”⁴¹ Abban, hogy az USA-ban az iparosítás – ahogy azt Wallerstein fogalmazza – „teljes mértékben sikerült”, alapvető szerepe volt annak, hogy a régiók közötti gazdasági és politikai kapcsolatok a polgárháború után strukturálisan újjászerveződtek. A polgárháború után a „déli” régió felett bizonyos gazdasági és

³⁴ Uo. 1191.

³⁵ H. Bobek: Stellung und Bedeutung der Socialgeographie. Erdkunde, 1948/2. 118–125.

³⁶ D. W. Meinig: A Prospectus for Geographers and Historians... 1198.

³⁷ Uo. 1198.

³⁸ Uo. 1198.

³⁹ Uo. 1199.

⁴⁰ Uo. 1195.

⁴¹ J. Wallerstein: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Fejlődés tanulmányok. Bp., 1980. 4. kötet, 130.

politikai dominanciát is szerzett az „északi” régió.⁴² Ezt a jelenséget érzékeli Meinig, azonban ő jórészt a kulturális dominancia fogalmával azonosítja ezt a komplex jellegű dominanciát. Mint írja, az Észak-kelet határozta meg az amerikai életmódot egészen az 1920-as évekig. A 20. századra vonatkozóan már az Egyesült Államok egészének kulturális kisugárzó hatásának kérdését veti fel. „Az amerikai kultúra óriási kreativitása és agresszív ereje” befolyásolja a tőkés világ többi részét a Karib-tenger szigetvilágától az NSZK-ig, ill. Japánig.⁴³ Ezeket a jelenségeket rendkívül fontosnak tartjuk, épp ezért nélkülözhetetlen marxista fogalmi keretben való megközelítésük. A kultúra összekapcsolását a termelési mód sajátosságaival, alapvető kérdésnek kell tekinteni. Ennek vizsgálatában először is a termelési mód és a felépítmény kapcsolatának differenciáltabb értelmezésére van szükség. Mint Ránki György írja: a „termelőerők és termelési viszonyok egysége... magában foglalja a társadalmi felépítménynek a gazdasági fejlődéssel legszorosabb kapcsolatban álló részét is”.⁴⁴

A polgárháború után „Észak” nem csupán a termelési viszonyok bizonyos módosítását kényszerítette ki (a rabszolgák felszabadítása), hanem a „Dél” régiójának felépítményét is módosította (pl. intézményi rendszer és ideológia). Az 1870-es évektől a területi munkamegosztás aszimmetrikus jellege mellett a két régió társadalmi-felépítményi elemeinek kölcsönhatása is aszimmetrikus jellegű volt.⁴⁵

A nemzeti gazdaság központja, mely az 1840-es évektől fokozatosan Észak-Kelet régiójához kapcsolódott, a regionális munkamegosztás olyan típusát kényszerítette Déltre, amelyet – a nyersanyagok termelése és esetenkénti feldolgozása – gazdasági függés jellemez. Észak nemcsak az ipari termékek miatt, hanem mindazon pénzügyi, hitel, jogi és egyéb szolgáltatások tekintetében is, melyek a nemzetgazdaság működésének alapvető feltételeit képezik, abszolút dominanciát teremtett a maga számára. A két régió közötti különbség szemléletesen mutatkozik a városfejlődésben is. Hiszen a városok az „eszközei” a nemzetgazdaságon belüli területi kapcsolatoknak és jelentős mértékben meghatározzák, ill. tükrözik az adott régió általános gazdasági jellegét. A déli városok regionális gyarmati központként funkcionáltak, gyűjtő és elosztó közvetítői voltak Észak központjai felé a ki- és visszaáramló termékeknek. „Valójában ahogyan a nemzetgazdaság fejlődött a polgárháború után, úgy zsugorodtak viszonylagosan a déli városok északi partnereikhez mérten.”⁴⁶

Az északi beruházók a polgárháború után fokozatosan megszerezték a déli vasútvonalak feletti ellenőrzést. 1870-ben az északiak a déli vasútgazgatóknak csak 19%-át tették ki. 1900-ban, amikor olyan pénztőkések, mint J. P. Morgan, újjászervezték a nemzeti vasúthálózatot, az északi pénzemberek ellenőrizték az öt fő déli vasútvonalat és a vasútgazgatók 60%-a északi volt.⁴⁷

Itt vázlatosan arra utalhatunk még, hogy véleményünk szerint a területi és társadalmi munkamegosztás dialektikus kapcsolatának feltárása minden történeti földrajzi elemzésnek egyik alapkérdése. A területi munkamegosztás az anyagi javak, szolgáltatások és információk tér- és időbeli mozgáspályáinak olyan komplexusa, mely egyúttal a társadalmi-gazdasági struktúra dinamikáját is jelentős mértékben meghatározza. A területi munkamegosztás tehát nem egyszerűen a társadalmi munkamegosztás regionális térbeli vetülete, mivel egymástól eltérő termelési módokat hordozó régiókat kapcsolhat össze. (A régióknak ez a fogalma természetesen eltér a régió hagyományos földrajzi felfogásától.) Így véleményünk szerint a régiók közvetlenül is lehetnek a társadalmi makroszint hordozói, sőt esetenként a társadalmi makroszint alapvető sajátosságait, dinamikáját éppen a nem tiszta, ún. kevert termelési módokat hordozó régiók kölcsönhatása adja. Az USA esetében éppen a fentebbi értelemben vett régióként értelmezhető Észak és Dél a polgárháború előtti időszakban s részben

⁴² A nemzetgazdaságon belüli centrum és periféria viszony jellemzőiről újszerű elméleti megközelítést nyújt az olasz Északra és Célra konkretizálva Enzo Mingione: Territorial Division of Labour and Capitalist Development. Current Sociology, 1974. 228–254.

⁴³ D. W. Meinig: A Proctectus for Geographers and Historians... i. m. 1201.

⁴⁴ Ránki György: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választójai. Bp., 1977. 68.

⁴⁵ L. D. R. Goldfield: The Urban South: A Regional Framework. The American Historical Review, 1981. dec. 1009–1034. valamint F. McDonald–Mcwhiney: The South from Self – Sufficiency to Peonage. An Interpretation. The American Historical Review, 1980. dec. 1095–1137.

⁴⁶ D. R. Goldfield fentebb idézett cikke 1129.

⁴⁷ Uo. 1029.

módosult formában az ezt követő három-négy évtizedben is. Épp ezért úgy véljük, a jövőben tágabb összefüggések feltárásához vezetne annak részletesebb kutatása, hogyan változott a munkamegosztás régiók közötti szintje az USA-ban; hogyan kapcsolódtak a régiók a nemzetgazdasághoz, ill. a világ-gazdasághoz, továbbá, mindezek a tényezők hogyan módosították az egyes régiók társadalmi struktúráját?

A társadalom „idő-földrajzi” vizsgálata

Az amerikai történeti földrajz a társadalomtörténeti jellegű kutatások területén is igen jelentős eredményeket ért el. Itt következett be talán a legszembetűnőbb szemléleti megújulás a hatvanas évekhez viszonyítva.

James F. Woodruffnak Az alabamai rabszolga-népesség 1850. évi helyzetének néhány jellemzője c. cikke mintegy reprezentálja a hatvanas évekbeli társadalomföldrajzi vizsgálati módszert. A szerző tipikusan keresztmetszeti elemzést alkalmaz, az időbeliséget teljesen mellőzi. A mezőgazdasági termelési érték, a föld értéke, a rabszolgák száma és a farm-méreték közötti összefüggéseket korreláció számítások alapján vizsgálja. Az így nyert eredményeket az egyes megyék adatai alapján térképre vetíti.⁴⁸ Ettől a statikus és a társadalomnak csak egyes részleteit vizsgáló elemzéstől eltérő korszerű társadalomfelfogású tanulmányok sorával jelentkeztek a történeti földrajz művelői az 1980-as évek elejére.

Pred, akinek korábban a város- és iparfejlődésre vonatkozó tanulmányait elemeztük, 1982-ben egy jelentős társadalomtörténeti tanulmányt publikált. Pred szemléletmódjának változását az is jelzi, hogy kiket tekintett példaképének alkotó periódusa egyes korszakaiban. Az 1950-es években Rostow, a hatvanas és hetvenes években pedig Hägerstrand, Myrdal és Braudel gyakorolt rá jelentős hatást. A nyolcvanas évek elején már többek között Lukács György Történelem és osztálytudat c. munkáját tekinti alapvető módszertani bázisnak. Tanulmányában, mely a 19. század végi munkásosztály idő-földrajzi elemzését végzi el, Lukács munkájára hivatkozva, azt kívánja igazolni empirikusan is, hogy az ipari kapitalizmus végső soron a társadalmi élet és társadalmi tudat minden szféráját áthatja.⁴⁹ A szerző utal arra, hogy „Minden társadalmi formációt a maga meghatározott tér- időparaméterei jellemeznek, s ezek ugyanakkor egyéni szubjektív tér-idő észlelésekké, érzésekké és fogalmakká is transzponálódnak döntő jelleggel határozva meg a kor emberének arculatát, személyiségstruktúráját.”⁵⁰

Pred már 1978-ban Hägerstrand idő-földrajz (time-geography) koncepcióját értékelve felhívta a figyelmet arra, hogy a földrajznak a közgazdaságtudománytól, a szociológiától és a filozófiától átvett módszereket és fogalmakat át kell alakítania egységes módszertani keretté és fogalmi rendszeré.⁵¹ Tanulmányában több új fogalmat vezet be. Az egyik alapvető fogalom a „project”. „Idő-földrajzi fogalmakban a project az egyszerű vagy komplex feladatoknak (tasks) olyan teljes sorozatát jelenti, amelyek szükségesek valamely szándék, vagy cél-orientált magatartás befejezéséhez.”⁵² Tehát a project fogalma röviden úgy definiálható, mint cél-orientált feladatsor vagy tevékenység-sorozat, melynek mindig megvan a maga belső logikai rendje és kényszere. „Más szavakkal, amikor az egyén mozgáspályája (path) a családtól eltérő szervezet vagy bizonyos intézmény által meghatá-

⁴⁸ J. F. Woodruff: Some Characteristics of Alabama Slave Population in 1850. Geographical Review, 1962. j8. 379–388.

⁴⁹ A. Pred: Production, family and free – time projects: a timegeographic perspective an the individual and societal change in nineteenth – century U.S. cities. Journal of Historical Geography 1981/1. 35.

⁵⁰ A. Pred: The Choreography of Existence: Comments an Hägerstrand's Time-Geography and its Usefulness. Evonomic Geography, 1977. ápr. 207.

⁵¹ Uo. 207–209. – Predre, csakúgy, mint sok más történeti földrajzosra hatást gyakorolt a „New Urban History”, irányzata is. Ennek az irányzatnak a fő jellemzőiről lásd Gyáni Gábor: A várostörténetírás új irányzata. Történelmi Szemle, 1978/3–4. 588–600.

⁵² A. Pred: Production. Family . . . i. m. 4.

rozott cél-orientált feladatsor tevékenység-halmazával kapcsolódik össze, az egyén külső cselekvései elválaszthatatlanná válnak a társadalom észlelhető működésétől.”⁵³ A szervezeti és intézményi tevékenység-sorozatokba való ki- és bekapcsolódás nélkül nem létezhet társadalmi gyakorlat.

Ezt a fogalmi keretet Pred arra használja fel, hogy a 19. század végi amerikai városokban lejátszódott társadalmi változásokat összekapcsolja az egyén mozgáspályájának, a termelésnek, a családnak és a szabadidő-tevékenységnek a vizsgálatával, mintegy átfogva a munkásosztály mindennapi életének tér- és időbeli aspektusait. A lezajlott társadalmi változások lényegét abban látja, hogy a kézműves termelési módról a gyári nagyüzemi termelési módra tértek át.

Elemzésében a család vizsgálata középponti jelentőségű. „Az egyén részvételét a családi feladatokban és tevékenységekben egymás mellé kell helyezni a szervezetiileg és intézményileg meghatározott feladatok és tevékenységek igényeivel és kényszereivel.”⁵⁴

A termelési módban bekövetkezett változásból vezethetők le a munkásosztály mindennapi élettevékenységének változásai. „Bármikor is volt pontosan időbelileg, bármilyen iparágakat érintett is, minden városban a kereskedelmi kapitalizmusból az ipari kapitalizmusba való átmenet szinonim volt a legtöbb – de nem minden esetben – helyi ipar termelési módjának jellemző változásaival.”⁵⁵ Azoknak, akik a gyáripari termelésbe bekapcsolódtak, gyakran „átíródott” a napi élettevékenységük ritmusa, a nagyüzemi termelés egy olyan munkaritmust és időfogalmat alakított ki, mely gyökeresen különbözött a korábbiaktól. A gyári és nagyüzemi termelésben való részvétel magában foglalta a pontosság megtanulását, az órákhoz és szírénekhez kapcsolt merev munkatempót, s gyakran a „gondolkodás elszakítását a cselekvéstől”, és „egy olyan időérzék megszerzését, amelyben az idő olyan valami, ami pontosan mérhető, s amelynek az értéke a bér és a pénz fogalmaira egyszerűsíthető.”⁵⁶

1880-ra vonatkozó reprezentatív felmérések szerint a munkások mintegy 26%-ának napi munkaideje 11 és 14 óra között váltakozott, mintegy 60%-uk pedig napi 10–11 órát dolgozott. 1830–1890 között az általános munkaidő hossza, a gyáripari munka gyors tempója, kimerítő jellege miatt a gyári munkások nehezebben tudták koordinálni alapvető családi tevékenységüket, mint a kézműves termelés idején. Ebből adódóan a családi tevékenységeket és a személyek közötti viszonyokat gyakran új feszültségek és stresszhatások terhelték.

A lakóhely és munkahely szétválása nemcsak funkcionális és térbeli változást okozott, hanem azt is, hogy a munkások munkaidejét terhelte még a munkába járás időigénye is, ami legtöbb esetben egy-két órát tett ki. A század végén az egyes városokban megjelenő tömegközlekedési eszközöket a munkások a magas viteldíjak miatt nemigen vették igénybe. Pl. Philadelphiában a munkaerőállomány csak 17%-a járt villamoson munkába.

A nagyüzemi termelés jelentősen módosította a családok hagyományos jellegét, megfosztotta őket alapvető identitásuktól, attól, hogy korábban olyan egységekként léteztek, melyekben a termelés és fogyasztás nem volt szétválasztva. A változást mutatja, hogy egy New England textilüzemre vonatkozó felmérés szerint 1900-ban a családokban a fiúk átlagban fizetésük 83%-át adták a családi kasszába, míg a lányok 95%-át,⁵⁷ vagyis az individualizmus tért hódít a családokon belül. A család-szerkezetre jelentős hatást gyakorolt az, hogy „az ipari bér munkás családfő, eltérően kézműves elődjétől, távol volt az otthonától, azon idő alatt, amikor a legalapvetőbb feladatokat kellett elvégezni.”⁵⁸ Az otthonmaradó feleség idejének jelentős részét a házimunkára fordította. Az akkori technikai színvonal mellett a háztartási munkák időigényeseek: egy normál méretű családnál a ruházat és ágynemű mosása, kékítése, keményítése, vasalása és gondos hajtogatása két személy legalább két teljes napi munkáját igényelte. A háztartások méretében is változás történt, ami összefüggött a családok funkciójának a megváltozásával. „Más szóval, az ipari bér munkás apa részvétele csökkent a háztartás szükségszerű és közvetlen feladataiban, a szülői szerep kevésbé egyenletesen oszlott meg,

⁵³ Uo. 5.

⁵⁴ Uo. 6.

⁵⁵ Uo. 7.

⁵⁶ Uo. 10.

⁵⁷ Uo. 12.

⁵⁸ Uo. 14–15.

mint korábban, a férfi és női szülői szerepek között meglevő különbségek élesebbé váltak.”⁵⁹ 1850–1890 között a háztartások átlagos létszáma 5,6-ról 4,9 főre csökkent.

A szabadidő fogalmának megjelenése szintén a gyáripari termelés általánossá válásával kapcsolódott össze. Az 1880-as évekig a legtöbb munkás-családnál a munkaidő hossza és kimerítő jellege miatt alig maradt idő és pénz szórakozásra. 1880-ban Philadelphiában a „normál” életszínvonalon élő öttagú munkáscsaládnak csupán 11 dollár 40 centje maradt „szórakozásra, beleértve a dohányt és a cigarettát is”. Ez az összeg a családok költségvetésének kevesebb, mint 1,8%-át tette ki. A szabadidő-tevékenységek időbeli és anyagi korlátait a századvég legtipikusabb amerikai sportjának, a baseball-mérkőzések látogatóinak szociális összetételével is illusztrálja Pred. A munkások a munkaidő hossza és anyagi okok miatt (átlagban 50 cent volt a belépőjegy) csak vasárnap nézhették a mérkőzéseket. A baseball szórakoztató-üzlet-tevékenysége sokban hasonlított az ipar és bankok világához, mivel szintén a „piac” monopolizálására törekedett. A szerző szemléletesen elemzi a baseball-sportnak a társadalmi viselkedés-mintákat befolyásoló hatását. „Sőt a baseballt úgy értelmezték, mint az ipari kapitalizmus kifejeződését, mivel elősegítette a versengést; precíz szabályai párhuzamba állíthatók voltak az új termelési mód munkamegosztásával és szerep-specializációjával.”⁶⁰

Pred egyetért azzal, hogy a marxista szerzők jogosan hangsúlyozzák az uralkodó termelési módnak azokra a társadalmi viszonyokra gyakorolt döntő hatását, amelyekbe az egyének életpályájuk során belépnek. De joggal kifogásolja azt, hogy eddig a marxista szerzőknél is hiányoztak azok a „konkrét és konzisztens eszközök (kategóriák), amelyek empirikusan összekapcsolnák az egyének mindennapi külső tevékenységeit és belső tapasztalatait – egyszóval az egyének élettartalmát – a gazdasági és egyéb kulturálisan beágyazott intézmények működésével.”⁶¹ Pred az egyén és a család idő-földrajzi elemzési módszerével, az általa alkotott új kategóriákkal jórészt megtalálta azokat az eszközöket, amelyekkel az egyének élettartalmát össze lehet kapcsolni a tágabb gazdasági és társadalmi környezettel. A tágabb gazdasági-társadalmi környezetnek az uralkodó termelési mód fogalmával való megközelítése azonban problematikusnak tűnik. Egyrészt ugyanis magát a termelési módot túl szűken értelmezi, s mindez tükröződik a szóhasználatban is. A kézműves termelési mód és a gyári-nagyüzemi termelési mód kifejezés utal arra, hogy a szerző a termelési módon belül gyakorlatilag a termelőerők s ezen belül is főképp a technikai fejlődés sajátos szakaszát érti. Másrészt tisztázatlan marad az a kérdés, hogy mekkora szerepet tulajdonít a szerző a társadalmi felépítmény különböző elemeinek, s ezeket hogyan kívánja összekapcsolni az általa kialakított idő-földrajzi fogalmakkal.

John P. Radford tanulmányában szintén új dimenziót kíván bekapcsolni a történeti földrajzi vizsgálatba.⁶² Mint megjegyzi, a földrajzosok nem tulajdonítottak megfelelő fontosságot a térbeli változásokkal összekapcsolódó ideológiai tényezőknek. Ezért fő céljának azt tekinti, hogy „közvetlen oksági kapcsolatokat teremtsünk az ideológia, a társadalmi folyamatok és a térbeli formák között”. A cikk a faji ideológia térbeli következményeit vizsgálja a 19. század közepi amerikai Délen, Charlestonban. Szemléletesen elemzi a rabszolga-státusz építészeti kifejeződését a városban belül, valamint a lakóhelyi szegregációt a fehérek, a szabad négerek és a rabszolgák között. Megállapítja, hogy az ültetvényes ideológia, beleértve a társadalmi ellenőrzésre vonatkozó hathatós eszméket, Charleston létezésének egészét áthatotta, mindezt a korabeli sajtó és személyes dokumentumok alapján életszerűen illusztrálja. A faji mítosz befolyásolta a lakóhelyi tér érzékelését és elrendeződését is. A cikk elején megfogalmazott célt a szerző végül is nem tudta teljesen megvalósítani. A három tényező, amelyek között oksági kapcsolatokat kívánt teremteni, az ideológia, a társadalmi folyamatok és a térbeli formák. A társadalmi folyamatok és az ideológia közötti kapcsolatokat azonban ténylegesen nem elemzi. Ehhez érzékelhetően hiányzik az a fogalmi apparátus, mely lehetővé tenné a gazdasági-társadalmi és ideológiai mozzanatok kölcsönhatásának vizsgálatát, valamint térbeli „objektivációjuk” megragadását.

⁵⁹Uo. 18.

⁶⁰Uo. 29. ill. 31.

⁶¹Uo. 4.

J. P. Radford: Race, Residence and Ideology: Charleston, South Carolina in the Mid-Nineteenth Century, In: David Ward (ed.) *Geographic Perspectives on America's Past...* New York, Oxford University Press, 1979. 94–112.

A gazdaság és társadalom reprodukciójának térbeli dimenziói

A gazdaság térszerkezetének empirikus vizsgálata, a társadalmi folyamatok térbeli következményeinek feltárása természetes módon vezet el az elméleti szintézis igényéig, a „gazdasági-társadalmi tér” mozgástörvényeinek feltárásához. A mozgástörvények vizsgálatában általában a marxista orientáció a jellemző. Mindez összefügg azzal a ténnyel, amire a francia Claval már a hetvenes évek közepén felfigyelt: „az angolszász országokban a kritikai földrajz egyre inkább marxista földrajzá vált”.⁶³

A gazdasági-társadalmi tér vizsgálatában az az általánosabb kérdés vetődik fel, amit Harvey úgy fogalmazott meg, hogy a térbeli elrendeződésnek van-e „elkülönült struktúrája, belső átalakulásának és felépítésének saját törvényeivel”, vagy pedig „szélesebb struktúrába beágyazott viszonyok halmazának kifejeződése”.⁶⁴

Erre a kérdésre a Kaliforniai Egyetem Város- és Regionális Tervezési Tanszékének professzora, Edward Soja, a következő választ fogalmazta meg: „A szervezett tér nem külön struktúra, felépítésének és átalakulásának autonóm törvényeivel, sem nem a termelés társadalmi viszonyaiból (mely térdimenzió nélküli) kialakuló osztálystruktúra egyszerű kifejeződése. Hanem helyett az általános termelési viszonyok dialektikusan meghatározott komponensét alkotja, mely viszonyok egyidejűleg társadalmiak és térbeliek”.⁶⁵ Soja ezt a kettősséget a termelési módon belüli horizontális és vertikális struktúrának nevezi. A kulcskérdés itt a társadalmilag szervezett tér és az adott termelési módon belüli egyéb struktúrák közötti kapcsolat. Erre Soja nem keresi a választ, arra a problémára sem, hogy e struktúrán belül – Lukács György kifejezését használva – melyik a „túlsúlyos mozzanat”. A társadalmi tér felfogható úgy, mint a termelési mód horizontális struktúrája. Ez azonban nem jelent mást, mint azt, hogy a társadalmi tér a forma, mely a tartalomnak – a termelési mód mozgásformáinak – térbeli dimenzióját, keretét adja.

Arra helyesen utal Soja, hogy „a társadalmi és térbeli viszonyok kölcsönösen egymásra hatnak, kölcsönösen összefüggnek, s hogy a termelés társadalmi viszonyai egyszerre térformálóak és térben létezőek”.⁶⁶ Úgy véljük szintén további elemzést igényel az a kérdés, hogy a természeti-földrajzi adottságok hogyan hatnak a termelési mód horizontális struktúrájára, azaz a társadalmi térre a történelmi fejlődés során. E kérdésre Peet elméleti válasza a következő: „A termelési mód tipikus viszonyok egész sorozatát hozza létre a fizikai környezettel és egy területi struktúrát teremt, mely tükrözi a termelési viszonyokat (különösképp a termelési eszközök tulajdonosainak a céljait) és a termelőerők fejlettségi szintjét”.⁶⁷ Az osztályviszonyok „a társadalmi formáció régióitól” – mint írja – saját minőséget kapnak. Peet azonban a társadalmi formáció régióinak pontos meghatározásával adós marad. Ezeket persze nem lehet spekulatív meghatározni, hanem csak konkrét történelmi földrajzi vizsgálatok alapján.

David Harvey 1982-ben megjelent tanulmánykötetében a gazdasági-társadalmi tér és a termelési mód, valamint a társadalmi-gazdasági alakulat közötti kölcsönhatások vizsgálatára vállalkozik. E munka lényegében választ kíván adni arra a kritikára, amit Claval úgy fogalmazott, hogy a marxista földrajzosok indokolatlanul „ragaszkodnak az érték, a profit és a koncentráció fogalmának földrajzi használatához”.⁶⁸ Claval szerint az ilyen típusú elemzés szükségszerűen „ortodox vizsgálati jelleget ölt és elveszti objektivitását, egy olyan gyakorlattá alakul át, amelynek célja annak bizonyítása, hogy a Tőke első könyvének középponti elmélete mindenhol és mindenben igaz... a társadalom térbeli konfigurációjának minden magyarázata megtalálható az áruforma és pénzforma kialakulásában...”.⁶⁹

⁶³ P. Claval: *Le marxisme et l'escape*. L'escape Geographique, 1977/3. 160.

⁶⁴ David Harvey: *Social Justice and the City*. Baltimore 1973. 203.

⁶⁵ Edward Soja: *The Socio-spatial Dialectic*. Annals of the AAG, 1980. jún. 208.

⁶⁶ Uo. 209.

⁶⁷ Richard Peet: *Societal Contradiction and Marxist Geography*. Annals of the AAG, 1979. márc. 166.

⁶⁸ P. Claval: *Le marxisme et l'espace*. L'espace Geographique. 1977/3. 151.

⁶⁹ Uo. 148., ill. 162.

Harvey ragaszkodik az érték, a profit és a többi marxi kategória használatához, azonban a Claval által jogosan bírált leegyszerűsítő megközelítések csapdáit mégis sikeresen elkerüli. Marx Tőkéjének alapvető módszertani szempontjait megőrizve, „tovább írja” a Marx által be nem fejezett fejezeteket, s a Marx által használt kategóriák tartalmát kibővíti, ill. módosítja. Az újszerű megközelítést már az első fejezet is jelzi, melynek címe Áruk, értékek és osztályviszonyok. A marxi értékfogalmat a gazdasági folyamatok térbeliségének következetes figyelembevételével kibővíti. Rámutat arra, hogy az áru helyváltoztatásával kapcsolatos ráfordításokat is figyelembe kell venni az érték-meghatározáskor. „Ennélfogva minden áru értéke magában foglalja a társadalmilag szükséges ráfordítási költségeket, melyet a termékek végleges rendeltetési helyére való juttatásának költségei határoznak meg.”⁷⁰

A területi kiterjedés nagysága, amelyben az érték átlagolódik, a sajátos szállítási viszonyok által elért térbeli integráció szintjétől függ.⁷¹ Az értékfogalom kibővítését logikusan követi az a meghatározás, hogy a „verseny során a relatíve kedvező térbeli elhelyezkedés előnye többlet-profitná alakul. Ez a többlet-profit – hasonlóan ahhoz, ami annál a tőkésnél keletkezik, aki magasabb szintű technológiát alkalmaz – a külön érték-többlet egy formájának tekinthető.”⁷²

Harvey tanulmányának egyik legjelentősebb pozitívuma, hogy a gazdaság és társadalom kölcsönhatásait átfogóan vizsgálja. Az infrastruktúra vizsgálatában eddig a marxista szerzők is szinte kizárólag közgazdasági szempontú megközelítést alkalmaztak. Harvey viszont felismeri azt a tényt, hogy az infrastruktúra egyes elemei mint „megépített környezetek”, a politikai felépítmény működésének a kereteit is befolyásolják. Rámutat arra, hogy a társadalmi infrastruktúra szervezeti formája és történetisége következtében a „politikai, hatalmi központok és a létező térbeli elrendeződés semmiképpen sem közvetlen kifejeződései a tőkés társadalmi viszonyoknak. Ez különösen igaz az államigazgatásra, a közigazgatásra, az intézményesült vallásra stb”.⁷³ Harvey társadalomtudományi szintézisre törekvő vizsgálati módszere a munkaerő-áru kategóriáját (mint politikai gazdaságtani kategóriát) összekapcsolja a munkás „megélt” életével, azaz a társadalomtörténet szemléletmódjával. „Az érték-többlet termelés szempontjából döntő fontosságú áru, a munkaerő önmaga, olyan társadalmi viszonyok között jön létre és termelődik újra, amelyek fölött a tőkéseknek nincs közvetlen ellenőrzésük.”⁷⁴ Jogosan hangsúlyozza tehát a szerző azt, hogy a munkaerő áru, a munkás azonban nem az. Harvey kiemeli, hogy a munkáscsaládokra, közösségekre, a munkáskultúrára és a rétegződésre vonatkozóan számos értékes társadalomtörténeti tanulmány született. Ezekkel a tanulmányokkal kapcsolatban azonban „a szintézis sürgős igénye vetődik fel, valójában ez talán a legsürgősebb probléma, amellyel a marxizmus szembenéz”.⁷⁵ A politikai gazdaságtan zártabb megközelítésmódján túllépve, Harvey jogosan emeli ki azt, hogy a „munkaerő újratermelése a munkásosztály átélt életén keresztül a kapitalista termelési mód elemzéséhez viszonyítva egészen különböző dimenzió. Nem csupán függelék ahhoz, amit már tudunk, hanem alapvetően eltérő kiindulópontot jelent ahhoz viszonyítva, amin a Tőke elmélete alapszik”. „A kiindulópont nem az áru, hanem egy egyszerű személy – egy munkás gyermek születése. A szocializáció, a képzés, a termelés és a fegyverkezésnek való alávetés ezután folyamatai alakíthatják ezt az emberi lényt azzá a valakivé, akinek van bizonyos munkavégző képessége, és aki hajlandó ezt a képességet mint árut, eladni.”⁷⁶

⁷⁰ David Harvey: *Limits to Capital*. London, Basil Blackwell, 1982. 377.

⁷¹ Uo. 378.

⁷² Uo. 389.

⁷³ Uo. 399.

⁷⁴ Uo. 447.

⁷⁵ Uo. 447.

⁷⁶ Uo. 447. Harvey a „Labor, Capital and Class Struggle around the Built Environment in Advanced Capitalist Society”. c. cikkében elemzi a munkásosztály és tőkésosztály tagozódását, főképpen abból a szempontból, hogy a társadalmi infrastruktúra különböző elemeihez hogyan kapcsolódnak, ill. viszonyulnak. Nem tárgyalja viszont részletesebben azt, hogy az általa javasolt újszerű szempontokat hogyan lehet összekapcsolni az egyes társadalmi osztályok és rétegek „hagyományos” társadalomtörténeti elemzésével. In: K. Cox (ed.); *Urbanization and Conflict in Market Societies*. Chicago, Maeroufa, 1980. 9–37.

Mindezek az alapvető jelentőségű megállapítások Harvey művének utószavában szerepelnek. Ezen új kutatási irány várható eredményeire tehát csak a jövőben kaphatunk választ. A szerző azonban jogosan állapítja meg, hogy az ilyen megközelítés segít áthidalni a szakadékot „a tiszta kapitalista termelési mód teoretikusai és azok között, akik a tőkés társadalmi formáció történeti földrajzát kívánják rekonstruálni a maguk teljes gazdagságában és sokrétűségében”.⁷⁷

A történeti földrajz új irányzatának művelői tanulmányaikkal bizonyítják azt, hogy ha „a tér fogalmát nézzük újra – a többi tudományhoz, nevezetesen . . . a történelemhez viszonyítva – gyakran mint a földrajzi megközelítés specifikumát mutatják be, pedig nem kizárólag annak a sajátja”.⁷⁸ A társadalomtudományok bármely ágában tevékenykedők számára egyik alapvető módszertani kiindulópontul szolgálhat R. A. Walker megállapítása: „a tér és a térbeli viszonyok szerves alkotórészei a belsőleg strukturált termelési mód egészének (vagy társadalmi formációnak) amelyek . . . ablakot nyitnak, melyen keresztül megvizsgálhatjuk a társadalmi folyamatok belső működését.”⁷⁹

A fentebb vázolt új kutatási irányok még csupán rövidebb múltra tekintenek vissza. Épp ezért itt csak a kezdeti eredményeket ismertethettük, foglalhattuk össze. Azonban már az eddigi eredmények is egy jelentős „történeti földrajzi iskola” kibontakozását jelzik.

⁷⁷David Harvey: *Limits to Capital* . . . i. m. 450.

⁷⁸Pierre George: *La géographie, histoire profonde. A la recherche d'une notion globale de l'espace. Annales de Géographie, Marx-Avril 1981. 204.*

⁷⁹R. A. Walker: *Two Sources of Uneven Development under Advanced Capitalism* . . . *The Review of Radical Political Economics*, 1978. 3. 29.

A természet- és a társadalomtudományok kölcsönös feltételezettsége a technikai haladásban*

I.

Célszerű azzal kezdenem, hogy a címben foglaltakat elhatárolom minden esetleges félreértelmezéstől. Nem óhajtom taglalni a társadalomtudományoknak a termelésben játszott közvetett szerepét (gondolok pl. a politikai gazdaságtanra stb.), sem a társadalomtudományoknak a kulturális szint emelésében játszott közvetlen szerepét. Mondanivalóm egy témakört ölel fel, azt vizsgálja, mennyiben tudja a társadalomtudomány *közvetlenül* is segíteni a technika haladását. A technikánál is kézenfekvő a minőségi ugrásokról – Th. S. Kuhn-nal szólva az „extraordinary science”-ről (rendkívüli tudományról) – beszélni, hasonló módon, mint a társadalmi mozgásoknál. Ott körülhatárolt területen még világosabban lehet felmutatni a kívánt összefüggéseket. De felvetődhet a kérdés, ha technikáról van szó, akkor miért beszélünk tudományról? Azt hiszem egyetérthetünk abban, hogy századunkban már nem beszélhetünk olyan technikai haladásról, amely a releváns tudomány(ok) eredményeinek felhasználása *nélkül* történik.¹

E kérdés részletes tárgyalása helyett csak azt szeretném illusztrálni, hogyan és mennyiben segítette a releváns tudományos eredmény egy-egy technikai vívmány megalkotását? Nézzük pl. a *lézert*. Tudjuk, hogy az Einstein által 1917-ben felismert indukált emisszió egyik létalapja lesz a lézernek. Ám még közel negyven évig kellett a lézerre várni. A fejlődés – több más tényező mellett – azután gyorsult meg, amikor támpontért visszanyúltak a Maxwell–Boltzmann-féle energiaeloszlási törvényhez (1868). Figyeljük meg az időintervallumot: közel ötven évet mentek látszólag vissza, hogy előrébb kerülhessenek.

A másik példa a *televízió*. Itt csak egy mozzanatot emelek ki, ami itt is ugrásszerűen meggyorsította a fejlődést. Évtizedeken át a távolbalátás problémáján dolgozó szakemberek az emberi szem retinahártyájának struktúráját használták fel modellnek. Ám a modell hibás volt. Erre mindaddig nem derült fény, amíg – közel kilencven évet visszalépve – ismét felül nem vizsgálták a retinahártya struktúráját. Ezek a példák és sok más esettanulmány² feltárják, hogy a múlt sokkal szorosabban összekapcsolt a jelenrel, semmint gondolnánk. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy ez az összefüggés egyáltalán nem köztudott dolog.

*Elhangzott a Budapesti Műszaki Egyetem alapításának 200 éves jubileuma alkalmából rendezett tudományos ülésszakon, A technikai és társadalmi haladás c. szekcióban, 1983. III. 30.

¹Balázs Tibor: A tudomány is közvetlen termelőerő. Gondolatok a kutatásszervezésről. Magyar Tudomány, 1976, 12. 772–784.

²L. erről a szerző alábbi tanulmányait: *izzólámpa*: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán, 1830–1940. Tudományszervezési Füzetek, 1965.; A tudományos kutatástól az ipari gyártásig tartó folyamat szerves egység. Kutatáslogikai kísérlet az izzólámpa története nyomán, 1830–1940. Magyar Filozófiai Szemle, 1974, 6. 739–762.; *urán(atom)bomba és lézer*: Posztulátum-e a gyorsuló idő a tudományos-technikai folyamatokban? Kísérlet egy kutatáslogikai modell felállítására. Valóság, 1974, 12. 80–89.; *rádió, televízió, radar, tranzisztor*: Ist das „beschleunigte Tempo” in wissenschaftlich technischen Prozessen ein Postulat? Versuch u. Aufstellung eines logischen Forschungsmodells. Wiss. Zt. der Humboldt- Uni zu Berlin, Ges. u. Sprachwiss. Reihe, Heft 5, 1977 S. 589–599.; *tranzisztor*: Véletlen vagy törvényszerű a felfedezések egybeesése? Tudományszervezési Tájékoztató. Az MTA Könyvtárának időszaki kiadványa,

II.

Ismeretes C. P. Snow-nak a két kultúra közti szakadékról írt munkája. Ez a szakadék nálunk is megvan. Történnék jó szándékú próbálkozások, hogy pl. a társadalomtudományi szakemberek ismerkedjenek a technikával, a természettudományosok pedig a humán kultúrával. Mindazonáltal azt kell mondani, hogy ez a szakadék ma nagyobb, mint volt. De a szakadék nemcsak a humán kultúra vonatkozásában áll fenn, hanem felismerhető a múlttól való általános idegenkedésben is.

Hogy ez mennyire totális, hogy mennyire alapvetően alakítja ki és egyben *behatárolja* a természettudományos kutatás időintervallumát, arra engedtessek meg, hogy néhány reprezentatív példát bemutassak. Ha fellelőzzük az *Acta Physica* 1981-es évfolyamának egyik számát, akkor abban súllyal a hetvenes évek munkáira hivatkoznak. Elszórtan található még több negyvenes, ill. harmincas eredetű munkára való hivatkozás. Az 1970-es évfolyam egyik számában a hivatkozások súllyal a hatvanas évek munkáira vonatkoznak. Kevés hivatkozást találunk még az ötvenes évekből. Megnéztem hasonló módon az *Acta Chimica* két évfolyamát is. Az 1978-as évfolyam egyik számában a hivatkozások a következő szóródást mutatják (kerekített értékben): 50%-uk a hetvenes években, 40%-uk a hatvanas években írott művekre, és kb. 10%-uk vonatkozik az ötvenes években írott művekre. Az 1970. évi évfolyam egyik számában a hivatkozások kb. 60%-a a hatvanas évekre, kb. 30%-a az ötvenes évekre vonatkozik.

A Budapesti Műszaki Egyetem *Periodica Polytechnica Mechanical Engineering* cikkeinél hasonló a helyzet. A nyolcvanas és a hetvenes évfolyamok egy-egy számának elemzése azt mutatja, hogy a vonatkozó kutatások túlnyomórészt a hetvenes és a hatvanas évekre nyúlnak csak vissza. A *P. P. Chemical Engineering* ugyanezen évfolyamaiban ugyanezt tapasztaltam. Összegezve megállapítható, hogy a természettudományos-műszaki kutatásokban *támponként a szerzők túlnyomórészt tíz, maximum húsz évre nyúlnak vissza*. Igaz, ez nem magyar specialitás, hanem általános jelenség, de annál időszerűbb foglalkozni vele.

A múlt figyelmen kívül hagyása a kutatás természetes időspektrumának beszűküléséhez vezetett. Ez hátrányosan befolyásolja mind a természettudományos-műszaki kutatás hatékonyságát, mind annak tervezését. Hivatkozom pl. az OECD 1960-ban kiadott összefoglaló jelentésére. Ebből kiderül, hogy: „A tudánypolitika egyenlege nem túlságosan pozitív. A tudományos-technikai potenciál növekedése többnyire minden igazi stratégia híján következett be.”³ Magyar viszonylatban elmondható: „A tudományirányítás az elmúlt időszakban (1969–1977) nem tudott elég hatékonyan orientálni a legfontosabb fejlesztési feladatok megoldására.”⁴ A legújabb tervjelentésekből kitűnik: a tudománytól a társadalmi realizáltság húzóódo átfutási időtartama a hetvenes évek második felében kerek 25%-kal nőtt – tehát lassúbbak lettünk –; az eredményesen lezárt témák száma ugyanebben a tervidőszakban 30%-kal növekedett.⁵ Ha fel is tételezzük, hogy ezek nem szépített adatok, akkor is elég lehangoló a kép. A továbbiakban foglalkozni kívánok egy eddig teljesen elhanyagolt területtel: a múlt közvetlen szerepével a természettudományok fejlődésében. Vizsgálatom célja, hogy megmutassam: gazdasági nehézségeink egyik – nem sejtett – oka ebben a viszonylatban rejtőzik.

1977, 2. 204–213.; From Scientific Research to Social Utilization: Some Remarks on the Time-Factor. A New Logical Model of Scientific Research, *Periodica Polytechnica Mechanical Engineering* Vol.21. (1977) No. 3–4 285–294.; *Eötvös-féle torziós inga*: Az elmélet és a gyakorlat egysége Eötvös Loránd életművében. Fizikai Szemle, 1978, 9. 343–348.; *televízió*: A tudományos kutatás stratégiájáról a televízió keletkezéstörténete alapján. 1839–1934. Magyar Filozófiai Szemle, 1983/4. 608–625.

³Néhány vezető tőkés hatalom kutatásszervezési rendszere I–II. Tudományszervezési Tájékoztató, i. m. 1976, 2. 149–167; 3–4 no. 323–340. (The research system, Paris 1972–1974 OECD c. kiadvány alapján.) MTA Tudományszervezési Tájékoztató, XXI. évf., 1981, 6. 618.

⁴Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudánypolitikai Irányelveinek végrehajtása és a további feladatok, 1969–1977. Bp. 1978. 388.

III.

A múlttal – mint olyannal – a történettudomány foglalkozik. Bizonyosan közelebb visz bennünket a múlttal szembeni totális idegenkedés megértéséhez, ha megvizsgáljuk a természettudomány és a történettudomány viszonyát. A történelemtől való idegenkedés eredete a messzi múltba nyúlik vissza. De ezúttal induljunk csak a múlt századtól. A német idealizmus egyik és a 19. sz. második felétől dominánssá váló ága volt a történettudomány elutasításának fő forrása. W. Dilthey és az idealista iskola más tagjai szerint a történelem az egyedivel, a szellemmel és a változással, míg a természettudomány a konzisztens, az ismétlődő jelenségekkel és az általános elvekkel foglalkozik.⁶ Schelling szerint: „A történelem és az elmélet két homlokegyenest ellentétes dolog.”⁷ Hozzáteszem, hogy fontos mozzanat, hogy ez a schellingi világ nem ismeri az időtényezőt.⁸ Schopenhauer szerint a tudományok „mindig arról beszélnek, ami mindig létezik; a történelem, ellenkezőleg arról, ami csak egyszer megy végbe és azután megszűnik létezni... A történelem tudást jelent, de semmiképpen sem tudományt.”⁹

A történettudomány és a természettudományok közötti különbség tetszetős, de félrevezető jelszavát a neokantiánus freiburgi iskola alapozta meg. Rickert szerint „a természettudományos és a történeti megismerés valójában élesen szemben áll egymással. A két módszer logikai ellentéte a lehető legnagyobb ellentét, amely a tudomány világában egyáltalán csak létezhet... A természettudományos fogalom az általánosat, a történeti fogalom az individuálisat fejezi ki.”¹⁰ Végül Spengler, a fasizmus egyik ideológiai előfutára, a történelem és a természet ellentétéről így beszél: „A tudományos elemzésre ott a természet, míg a történelemhez költői ihletre van szükség.”¹¹

Azt hiszem a történettudománynak nincs szüksége arra, hogy mi keljünk a védelmére. De két megjegyzés ide kívánczik. Nem véletlen, hogy a történelem tudománnyá válása után, tehát a múlt század második felétől élesedik a polgári ideológusok hangja és válik mind elutasítóbbá a történettudománnyal szemben. Másrészt nem gondolnám, hogy a természettudósok és műszaki szakemberek tudják, hogy ha a történettudományt és vele a történeti módszert is elutasítják, akkor ebben a legelsősebb polgári ideológusokat követik.

Mindennek következtében a történelem afféle senki földje lett, amit kényre-kedvre önkényesen használnak fel. Ezért tanulságos lehet, mikor az ellen még polgári tudománytörténészek és filozófusok is felszólalnak. Pl. Th. S. Kuhn írja, hogy az adatok válogatásánál nem szabad erőszakot elkövetni.¹² Avagy M. W. Wartofsky így vélekedik: „Dialektikus tudománytörténetre van szükség. Egy ilyen tudománynak a normái a történelmi összefüggésből magából kell, hogy eredjenek. Ezt nem írhatja elő valamely filozófiai közmegegyezés vagy valamely történelem fölötti a priori racionalitás fogalma.”¹³

⁵ Grolmusz Vince: A kutatás és fejlesztés helyzete Magyarországon az Országos Kutatási-Fejlesztési Statisztika 1980. évi adatainak tükrében. Tudományszervezési Tájékoztató, i. m. 1982, 5. 348.

⁶ G. Barraclough: Scientific Method and the Work of the Historian. Logic, Methodology and Philosophy of Science. Proceedings of the 1960 International Congress. Stanford University Press, Stanford Calif. 1962. 5–7; Vö. Elekes Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában, 1975. 169–170, 323.

⁷ F. W. I. Schelling: System des transzendentalen Idealismus (Sämtliche Werke, Abt. I. III. Bd. Stuttgart und Augsburg, 1858, 589.) Id. V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus, Bp., 1973, 81.

⁸ I. m. 99.

⁹ A. Schopenhauer: Werke (ed. Griesbach) II. Berlin, 1892. Id. V. F. Aszmusz i. m. 194.

¹⁰ I. m. 276. 275.

¹¹ O. Spengler: Der Untergang des Abendlandes I. Bd. Gestalt und Wirklichkeit, München, 1921 I. Id. Aszmusz i. m. 332.

¹² Thomas S. Kuhn: Notes on Lakatos, Boston Studies in the Philosophy of Science, Vol. VIII. 142.

¹³ M. W. Wartofsky: The Relation between Philosophy of Science and History of Science, Essays in Memory of Imre Lakatos (ed. R. S. Cohen P. K. Feyerabend and M. W. Wartofsky) Boston Studies in the Philosophy of Science Vol. XXXIX. 732.

Sajnálatos tény, hogy amennyire polgári oldalról megindult a küzdelem – a természettudomány érdekében – egy józanabb és realisabb viszonyuláshoz a történelemmel szemben, annyira elgondolkasztató, hogy hazai viszonylatban a természettudományos-műszaki kutatás helyzetében ilyen örvendetes változásról még nem beszélhetünk.

IV.

A polgári ideológiának a történettudományt elutasító magatartását bemutatva érthetővé válik, miért is tudott ez a beidegződés – mai nyelven szólva: beprogramozás – az elmúlt két évszázad során olyan mély gyökeret eresztetni a természettudományos kutatásban. Annyira mélyet, hogy nem csupán a történettudományt – mint olyant – tagadják a kutatók, nem tartva a természettudományokkal egyenértékűnek, de egyúttal devalválódott a történeti módszer, beszűkült a kutatás időintervalluma. Ebben a magatartásban az manifesztálódik, hogy *a természettudományos-műszaki kutatók tudatában megkülönböztetés nélkül azonosult két fogalom: a történettudomány és a történetírás fogalma.*

A Magyar Értelmező Kéziszótár 1978. évi kiadása szerint: „1. *Történelem*: az emberiség, valamely nép, nemzet, ország vagy ennél nagyobb közösség életében történt fontosabb események egymást követő sorozata”.

A *történetiségnél* ugyanakkor két ismérvet emelnek ki: „1. Valaminek az a tulajdonsága, hogy alapja a történelmi valóság, nem pedig a képzelet. 2. A jelenségeknek keletkezésükben, fejlődésükben, összefüggéseikben való szemlélete.”¹⁴ Amíg a történelem tárgya a nagy és kis közösségek, addig a történetiség egész kis dolgokban is felismerhető. Azonos viszont a módszer, hogy mind a történettudomány, mind a történetiség fejlődésében és összefüggésében nézi és vizsgálja tárgyát. Ennyiben minden történettudományban benne van a történetiség, ami nélkül hamis a történettudomány; a történetiségben viszont nincs szükségképpen benne a történettudomány a maga bonyolult totalitásával.

Induljunk ki a történelem előzőekben idézett meghatározásából. A nagy formátumok, nemzet stb. elfedi, hogy végső soron mind e mögött és mindebben „emberi tevékenység termékei”-t szemlélhetjük.¹⁵ Marx kifejezésével szólva „az ember tárgyasult lényegi erői”¹⁶ szerepelnek történeti forrásokként. Akár testet ölt ez azonnal valamely dologban, akár nem, *minden, ami létezik, történetiségében vizsgálható, sőt csak így írható le a valóságnak megfelelően.*

Ezért figyelhető meg az elmúlt két évtizedben, hogy pl. a tudománytörténeti és tudományelméleti irodalomban sokasodnak a jelek, hogy éppen a természettudomány (a Science) nevében és érdekében utasítják el a történettudománnyal való manipulálást. Pl. mikor elítélik azt, hogy a történelmet afféle tartálynak tekintik, amelyben kényük-kedvük szerint lehet ásni a filozófiai nézetek alátámasztására.¹⁷ Vagy mikor kifogásolják, hogy a tudomány inkább egy sajátos logikai rendszernek tekinthető semmint történelmi folyamatnak, bár ezzel a szóval illetik.¹⁸ Végül szó szerint idézek egy nagyon egyértelmű állásfoglalást: „Az adatok szándékos ferdítése, hogy az megfelelően

¹⁴ Magyar Értelmező Kéziszótár, Bp., 1978, 1399. 1400. – A történettudomány címszó alatt a következőt találjuk: „A történelmet, annak eseményeit, ezeknek az eseményeknek az okait, összefüggéseit, értelmét módszeresen kutató, feldolgozó, leíró tudomány.” A magyar nyelv értelmező szótára, Bp., 1962, 789.

¹⁵ „Lényegében a történeti források ilyen értelmezése minden történeti forrástípusra kiterjeszti az írott források jellemzését, ami végső soron Langlois és Seignobos munkájához vezethető vissza.” Glatz Ferenc (szerk.): Történetelméleti és módszertani tanulmányok, Bp., 1977, 331. Vö. 347. 308.

¹⁶ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp., 1970, 74.

¹⁷ L. Pearce Williams: The Essential Thomas S. Kuhn, History of Science Vol. XVIII. 1980. 74.

¹⁸ P. K. Feyerabend: On the Critique of Scientific Reason, Essays in Memory of Imre Lakatos i. m. 113.

szerzőjük ideológiai elképzelésének, akár a racionalitás védelme, akár annak tagadása érdekében, csak a történelem tönkretételéhez vezet.”¹⁹

Ha ez a módszer hátrányosan érinti a tudománytörténetet és a tudományelméletet, akkor kézenfekvő, hogy magára a tudomány fejlődésére sincs egészséges hatással. Pl. Feyerabend arra mutat rá, hogy a fizika közismert jelenlegi stagnálása többek között azzal függ össze, hogy „a fiatalabb fizikusok a történelmet és a filozófiát már nem alkalmazzák kutatási szerszámként”.²⁰

V.

A kérdés éppen az, *lehet-e és hogyan a történettudományt kutatási eszközként felhasználni?* Közismert Marxnak és Engelsnek az a megállapítása: „Csak egyetlenegy tudományt ismerünk: a történelem tudományát.”²¹ Ha ilyen vagy hasonló szöveget hall egy természettudós, azzal nem tud sokra menni, hiszen a történettudományt – mint olyant – nem tudja szerszámként felhasználni. Azonban a fenti idézet német eredetijéből kitűnik, hogy ott nem történettudományról, hanem a történelem tudományáról van szó.²² Feltevéseim szerint meg kell keresni a természettudomány és a történettudomány viszonyában azt a pontot, amely közös, amely mindkettőben érvényesül. Ha ez megvan, akkor elevenné válhat kettejük kölcsönhatása. Ha ezt nem tudjuk kimunkálni, akkor marad a snow-i szakadék, közelebből a jelen és a múlt között. A történettudomány forrásanyaga maga az ember, létezésével és tevékenységével. A természettudomány anyaga, forrásbázisa a természet, de azt részben „az emberi tevékenység terméke”-ként, részben pedig az emberi tevékenység termékének az útján ismerjük meg a történelmi fejlődés során. Ez a fejlődés Marx szerint „azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbeliket önmagához vezető fokoknak tekinti”.²³ Ez a fejlődés az, amit *történetiségnek* nevezek, és ami ún. *interferenciája lehet a természettudományoknak és a történettudománynak*. Mert amennyire az utóbbit valóban nem lehet közvetlenül hasznosítani a természet-tudományos kutatásban, annyira lehet és szükséges a történetiséget alkalmazni.

Itt két fontos mozzanatot szeretnék kiemelni. A történetiség az időbeliséggel szinkronban mozog. Tehát a kutatónak, ha keresi körülhatárolt témájában a korábbi támpontokat, akkor látszólag visszafelé kell haladnia az időben. A másik szempont logikai. Nem azért célszerű visszalépni az időben, hogy érvényt szerezzünk a történetiség követelményének, hanem objektíve azért létezik és érvényesül ez a követelmény a természettudományokban is évszázadok óta, mert megfelel a megismerés törvényszerűségének. Arról van szó, hogy elvileg lehetetlen bármely tárgyat vagy jelenséget egyszerre megismerni. Ez csak lépésben történhet. Vissza kell menni a forrásokig, mert azokban még immanensen rejtőznek a tárgynak olyan oldalai, vonatkozásai, melyek csak az utókor számára válnak hozzáférhetővé. A megismerés ezen törvényszerűsége alól még a nagy tudósok életútjai sem kivételek, Newton pl. maga ismerte el: ha ő óriássá vált, akkor csak azért, mert több más óriás vállán nyugodott. A megismerés a természettudományban is fokról fokra, történetiségében bontakozik ki, miközben mind mélyebbre hatolunk a dolog felszínétől annak tulajdonképpeni lényege felé.

(Jó néhány nyelvben plasztikusan tükröződik a tudományos kutatásnak ez a sajátos és törvényszerű menete. Amennyiben egyértelmű és világos különbséget tesznek egyfelől a normál kereséskutatás és másfelől a tudományos kutatás között. A különbség éppen a *RE* szótag, jelezvén a kutatás szükségszerű megismétlését. Pl. angolul to search, de research; franciául chercher, de recherche; olaszul cercare, de ricerca.)

¹⁹ Noretta Koertge így bírálta I. Lakatos „racionális rekonstrukcióit”, mint riasztó példáit voluntarista és ahistorikus konstrukcióknak. Essays in Memory of Imre Lakatos, i. m. 361.

²⁰ Paul Feyerabend: Wider Methodenzwang, Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1976. 98–99.

²¹ K. Marx: A német ideológia, első fogalmazvány. Marx–Engels Vál. Művei I–II. Bp., 1963.

²² Glatz Ferenc: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről (Bevezetés helyett). Glatz, i. m. 40.

²³ K. Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx–Engels Művei 13. k. 171.

Az eddig elmondottak alapján az a kép alakulhat ki, hogy a történetiség egy csodaszer. Nem kell más, mint kronológiába rendezni a vonatkozó előzményeket és azt kritikailag ismét elemezni. Ám ez tévedés. Több okból is. A természettudományok története – mint minden történelem – magával hordoz lényeges és nem lényeges elemeket, azaz különböző értékű történeti forrásanyagokat. Másrészt minden tudomány története túllép önmaga határán, felöleli, feldolgozza a társadalmi gyakorlat releváns szférájának tapasztalatait is. Nem az iparszerű gyakorlatról van itt szó, hanem csak arról, hogy miután a tudomány az objektív valóságot tükrözi, a tudományos megismerés állandó oda-visszacsatolásban van a mindenkori gyakorlattól a megismerés absztrakt szféráján keresztül ismét a gyakorlat felé – tehát átfogja az objektív valóság egész mezejét.

Igy a történetiség a természettudományokban sem jelenti egyszerűen a kronológiai menetet, mert esetenként kimaradnak bizonyos történeti forráselemek, másrészt a történetiséghez – bármely tudományzokról legyen szó – hozzátartozik a releváns társadalmi gyakorlat is. Ezek a bonyolult összefüggések érthetővé válnak, ha sikerül feltárni a történetiség logikáját. Az elmúlt másfél évtizedben ezt kíséreltem meg több esettanulmányban.²⁴

Végül csak utaló jelleggel térhetek ki egy példára. A *történelem-kronológia-kontinuitás* látszólag egymásba kapcsolódó tetszetős fogalmi alapján Duham ismert tudománytörténész kezdeményezésére a szakirodalom évtizedek óta azt hirdette, hogy a történelem kontinuitásának egyik szép bizonyító erejű példája Galilei életműve, mert az közvetlen folytatása a 15. sz.-i nominalista iskolának. A legújabb kutatások azonban ezt kétségbe vonják.²⁵

Természetesen a reneszánsz sajátos viszonyai között szinte minden területen érvényesült a támpontokért való visszanyúlás a görög-latin klasszikus kultúrához. Azt is jól tudjuk, hogy a középkor közbeékelődése miatt olyan idődimenziót kellett átugrani, melyre a mai viszonyok között nincs példa. Ám mégis úgy gondolom, röviden érdemes foglalkozni a Galilei adta példával, hogy megvilágítsuk, mi a helyzet a történelem kontinuitásával.

Közbevetőleg Galileinek nem is volt szükséges mintegy 1500 évet visszalépni, hiszen beleszületett a 16. sz. második felében egy pezsgő irodalmi életbe, amely most már csorbitatlan formában nyújtotta át a kortársaknak a klasszikusok munkáit latin vagy olasz nyelven, egyben kommentálva is azokat.²⁶

Galilei mint a híres Collegio Romano hallgatója, majd mint egyetemi tanár, tisztában volt – többek között – mind Arisztotelész ortodox fizikájával és logikájával, mind a peripatetikus impetus tradícióval. Ostilio Ricci vezette őt be Eukleidész és Arkimédész tanaiba és valószínűleg Jordánusz Nemoráriusz műveibe is. Pártfogója Guido Ubaldo támogatta további kutatásait Arkimédész és alexandriai Papposz műveiben stb. Stillman Drake kutatásai alapján állítja, hogy minden előző releváns latin vagy olasz nyelven írt vagy nyomtatott mű Galilei által ismert volt.²⁷

Az összefüggésekre néhány példát kívánok megemlíteni. Kimutatják pl. a szabad esés jelenlétének Tartaglia és Benedetti közvetítésén át Arkimédész pozitív és Arisztotelész negatív hatását,²⁸

²⁴ L. a 2. sz. jegyzet alatt.

²⁵ William A. Wallace: Galileo Galilei and the Doctores Parisienses 87–88, 124, 126.; R. E. Butts–J. C. Pitt (editors): New Perspectives on Galileo; N. Jardine: Galileo's Road to Truth and the Demonstrative Regress. 277–279.; St. Drake: A Further Reappraisal of Impetus Theory. 333; Studies in History and Philosophy of Science 1975. Vol 7. No. 4.; Stillman Drake: Galileo Studies, Personality, Tradition and Revolution, The Univ. of Michigan Press 1970, 36–37, 87–98.

²⁶ Egy-két példa: Arisztotelész: A mechanika c. munkáját latin nyelven kiadták 1517-ben, St. in Hist. and Phil. of Sc., i. m. 323; Tartaglia lefordította és kiadta Arkimédész és Eukleidész több könyvét, St. Drake i. m. 27–28.; F. Commandino lefordította és kiadta Alexandriai Papposz és Arkimédész munkáit, továbbá Héron Pneumatikáját 1558, 1565, 1575 St. Drake i. m. 31–32.

²⁷ St. Drake: Galileo Studies i. m. 35.

²⁸ I. m. 27–30.

kimutatják továbbá a matematikai bizonyító eljárásnál Commandino közvetítésén át Eukleidész és alexandriai Papposz hatását.²⁹

A történelem kontinuitásának szépen hangzó elmélete főként Buridan *impetus*-tanára támaszkodik. Annaliese Mayer, a neves fizikátörténész az *impetus*-elmélet és a galilei-i *inertis* fogalmának különbségéről a következőt mondja: „ez az ellentétesség olyan éles, hogy az új gondolat nem tudott abból kifejlődni, hanem csak *annak ellenére*”.³⁰ Ehhez hozzátehetjük, hogy a 16. sz. fordulója fordulatot jelentett a könyvkiadásban is. 1475-től 1525-ig a legismertebb középkori művek kiadásában még felfutás volt, utánnomásokkal. Ám a továbbiakban ez a trend csökken annyira, hogy 1540 után – tehát Galilei életében – már nem tudunk Olaszországban a nevesebb középkori szerzők munkáinak kiadásáról. Ezek helyét átveszi a klasszikusok kiadása és a kortársak ezekre vonatkozó kommentárjai.³¹

Ez az a légkör, amelybe Galilei beleszületett, és amelyben élt. Úgy gondolom, a Galilei életműben a döntő mozzanat nem a 15. sz.-i nominalista iskola közvetlen folytatása, hanem a görög és az alexandriai klasszikusoknak a megismerése és kritikai meghaladása volt a reneszánsz légkörétől pezsgő kortársi vitairodalom viszonya között.

Tehát nincs szó a 14. sz.-i párizsi, londoni és páduai iskolák tanításának közvetlen folytatásáról, a „történelem kontinuitásáról”. Ellenkezőleg. Bármily paradoxonnak is hangozzék, a *történetiség* olyan „*kutatósi szerszám*”, melyet egy másik „*kutatósi szerszám*”: a *logika* vezérel.

Összefoglalva: *A természettudományos kutatásokban a történettudomány részéről a történetiség és a filozófia részéről a logika közvetlen operatív funkciót tölt be a tudományos-technikai haladás minőségi ugrásainak kimunkálásában.*

²⁹ N. Jardine részletes szövegelemzéssel mutatja be Papposz *Collectio Mathematica*-jának hatását Galilei munkásságára, *N. Jardine* i. m. 306.; Vö. *W. L. Wisan: Galileo Scientific Method: a Reexamination*, *R. E. Butts–J. C. Pitt* (szerk.): *New Perspectives on Galileo* i. m. 52.

³⁰ *Stillman Drake: Galileo Studies* i. m. 246.; Vö. 4.

³¹ Uo.: 36–37.

Történetírás és regényírás: avagy a múlt étvágya és íze*

I.

Az alábbiakban nagy és pontatlan vonalakban kísérelem meg felvázolni a történelmi gondolkodásmód legújabbkori fejlődését, ezen belül a történelmi gondolkodásmód növekvő és immár valószínűleg döntő befolyását az irodalomra.

Ádám és Éva óta az ember történelmi jelenség: az idő valamilyen formában meglevő tudata az emberi lét negyedik dimenziójává lett. A történelem kutathatósága a görögök érdeme, követelhetősége az Evangéliumé. Kétezer évvel utánuk, a 17. századi Nyugat-Európában következik az újabb lépcsőfok: a történelmi gondolkodásmód tudatossága és elterjedése.

1983-ban, az ún. újkor végén (az „újkor” főnév egyrészt jelzi a történelmi gondolkodásmód megjelenését, másrészt azonban ugyane gondolkodásmód derűlátása miatti hiányosságát) összefoglalhatom (ismét hangsúlyozom, pontatlan vonalakkal) az újkori történetírás fejlődését, illetve annak egymást követő állomásait.

A 18. században a történetírás mint irodalom jelentkezik. A történetírás éppúgy, mint a regény, az irodalomnak akkor egyik újabb, népszerűbb fajtája, többek között Hume, Gibbon, Voltaire képviselik. A 19. században a történelem tudományág. Ekkor jelennek meg és szilárdulnak meg a történelemtudomány kánonjai. A 20. századra vonatkozóan ilyen általános megállapítás lehetetlen. Mégis: a század vége felé közeledve jogunk van valamelyes visszatekintésre. Századunkban a történészek között két irányzatot találunk. Legnagyobb részük a történetírást továbbra is tudománynak nevezi, ha nem is egészen a 19. század naiv természettudományos optimizmusának megfelelően, ha nem is természettudománynak, mégis (társadalmi) tudománynak tekinti. Egy-két elszigetelt történész – köztük magam is – ezzel ellentétben a históriát „gondolatformának” tekinti, azaz a történetírás nem társadalomtudomány, hanem az emberismeret és az önismeret egy formája: embertudat, egyfajta gondolkodásmód. A „gondolatforma” szó e tekintetben nem elvont filozófiai formula, hanem éppen annak ellentéte: nem annyira a hivatásos filozófusokra vagy történelemtudósokra, mint a nagy tömegekre vonatkozik. Igaz, a nagy tömegek nincsenek tudatában gondolkodásmódjuknak, de – legyünk őszinték – a hivatásos történészek nagy többségére ugyanez illik, ők éppoly keveset gondolkodnak azon, mi is kutatásaik episztemológiai lényege, mit is tesznek, képzelnek, mikor kutatnak vagy írnak.

A történelem episztemológiája, tudattana éppen fordítottja annak az ún. történetfilozófiának, amely a 20. század első felében divatos volt.

Előadásom iránya más: a valóság iránti érdeklődés fejlődése, illetve azon meglepő tudatfejlődés, melyben a valóság iránti érdeklődés, szellemi étvágy, az emberek fejében és szívében a múlt iránti érdeklődéssel, illetve szellemi étvágygal egyre inkább összehoronylódott. Más szóval: a mostani, ún. történelmentúli, post-historikus vagy anti-historikus korban a valóság és a múlt iránti érdeklődés, ill. szellemi étvágy nem távolodnak egymástól, hanem egyre inkább összeforrnak.

E ponton azonban szükségessé válik fogalmaink tisztázása. Valóság alatt *nem* realizmust, hanem igazság képviselét kell értenünk (anyanyelvünknek szép egyszerűsége, hogy az igazság szó magyarul a *veritas/iustitia*, *verité/justice*, *truth/justice* szópár mindkét szavát fedi); s a „múlt” alatt is

*John Lukács professor (USA) 1983. május 23-án e címmel tartott előadást az MTA Történettudományi Intézetében.

valami tágabbat és mélyebbet, mint az iratmaradványok által *megrögzített* történelmet. Itt Maitland angol jogtörténész 1900-ban leírt szép aforizmáját idézem: „*In orthodox history is a contradiction in terms*” – egy orthodox (vagyis hivatalos, vagy a tudományos módszer következtében *végleg* megrögzített) történelem lényegében lehetetlenség, abszurdum.

A szörszálhasogatást elkerülendő, nem foglalkozom most a „történelem”, „történet”, „történettudomány”, „történelemírás” szóbeli definícióinak különbségeivel. Mégis megemlítem, hogy hivatalos, professzionális, doktorátussal bíró történész kétszáz évvel ezelőtt szinte sehol sem létezett. Az első bölcsészeti karon szerzett történelemszakos doktorátus Schlözer Göttingájában adatott, kb. éppen kétszáz éve. Száz esztendővel később Anglia maradt az egyetlen kultúrnmzet, ahol a Doctor Philosophiae diplomája még nem létezett. A 19. század a történelemtudomány és a történelmi kutatás, a történelmi adatgyűjtés és a monumentális és maradandó történelmi munkák szerkesztésének és megjelenésének kora. De a történettudomány 19. századbeli kialakulása nagy és maradandó munkáival együtt elválaszthatatlan a nagyobb méretű és mélyebb fejlődéstől, a nemzeteknek múltjuk iránti érdeklődésétől, amely különböző formákban jelenik meg, legtöbbször (de nem mindig) romantizmussal telítve. Ilyen jelenség pl. a történelmi regény (amelyre visszatérek). Másik példája az eklektikus építéset, az interieur-kultúra és műértékgyűjtés, amelyben egyesek (pl. Spengler) – valószínűleg helytelenül – az európai alkotószellem kivénülését, ill. kiszáradását látták, amikor más oldalról nézvéen eme építéset mindenfajta furcsa kinövésével együtt (görögstílusú banképületek, mór stílusú villák, gótikus indóházak, reneszánsz gimnáziumok, román stílusú takarékpénztárak stb.). Európában de még Amerikában is nemcsak a múlt iránti érdeklődést, hanem a múlt formáinak és stílusainak a legkisebb részletekbe menő ismeretét, a múltnak a jelenhez való idomítását, a jelenbe való szó szerinti beépítést jelentették.

Am mégis: a 19. században a történelem tudománnyá válása e tudománynak művelőit nagyrészt elszigetelte a népek és nemzetek többségétől, beleértve ebbe az írástudó és ún. művelt osztályokat is. Míg a 18. században a tudomány és az irodalom *nem* jelentenek kettősséget – tudós lehet író, író lehet tudós –, a 19. században a tudomány fogalma megmerevedik, sőt a specializálódás következtében leszűkül. Az angol nyelvben pl. a 19. század közepéig kb. ugyanazt jelenti, mint a tágabb német *Wissenschaft*, amely magába foglalja nemcsak a *science* hanem a *Knowledge* értelmet: a tudományt és a tudást. A *scientist* szó – később, mint a mi „tudósunk” (amely ma is fedi mind a *scientist* mind a *scholar* fogalmát) – csak a 19. század közepe táján merül fel az angol nyelvben); s az utolsó százharminc évben a köznyelvi használatban többé-kevésbé a fehérkabátos természettudomány művelőire vonatkozik. Anyanyelvünknek szintén szerencsés tulajdonsága, hogy „tudós” szavunkkal ez ily mértékben nem történt meg. (Itt inkább a latin nyelvekhez hasonlítunk, melyek pl. a 20. század eleje táján hiába próbálták finomítani az *historien*-t a hivatalos *historiographe*-al, vagy a *storico*-t a *storiografo*-val; míg a német nyelvben a mai napig sem biztos, vajon egy német vagy osztrák történész kollégánk inkább a *Wissenschaftler* vagy *Geschichtsschreiber* vagy *Geschichtler* névre hallgat – legjobb Herr Professor Geschichtspröfessornak szólítani, úgyis így illik az a Rajnán innen és a Lajtán túl.) Mégis, a történelem iránti érdeklődés és érzelme széles körű fejlődése dacára a 19. században szilárdul meg a nagyközönség által is elfogadott monizmus és dualizmus: egyrésztől a *hivatalos* és a hivatásos történész egybevetése (annak ellenére, hogy lehet akárki hivatásos történész, aki a történelem kutatását és írását hivatásának érzi és tekinti); másrésztől a tudomány és az irodalom, a tény és a regény, a *factum* és a *fictio* majd fekete-fehér szembeállítás [annak ellenére, hogy az eredeti latin *factum* (ami megtétele) értelme sokkal pontosabb és megköthetőbb volt mint manapság, mikor *datum*-mal (adattal) azonosították. S ami fontosabb: jegyezzük meg a *fictio* eredeti értelmét: a *fictio* nem ábránd vagy a valóságtól független elképzelés, hanem szellemi alakítás, konstrukció].

A 20. század kettőssége – mondanivalóm elején említettem: történelem mint társadalomtudomány, vagy történelem mint gondolkodásmód – természetesen nemcsak a hivatalos történészek előbb említett körében áll fenn. Sokkal nagyobb és elterjedtebb jelenséggel, ill. jelenségcsoporttal állunk szemben. Egy tekintetben az iskoláztatás és az ún. műveltség inflációja következtében, hozzájárulván az újkor vége felé megnyilvánuló kultúrkrízishez, a történelem tanítás, tudás, képzettség egyre kisebbedik és szétszóródik: az újkor vétségének évtizedeiben az éretlenség és a dekadencia keveréke jellemzi, előnti a kultúrát: minden élettani párhuzamtól függetlenül tűnik ki, hogy mint az egyes ember életében is a vétség testi és szellemi szimptomái bizonyos mértékben megismétlik a

csecsemőkor egyes jelenségeit. Más, mélyebb szinten azonban igen figyelemreméltó az a jelenség, melyet századunk talán legnagyobb történésze, Huizinga már ötven évvel ezelőtt e következő szavakkal fejezett ki: a történelmi gondolkodás immár a vérünkbe került.

Mai mondanivalóm talán szertelenül tág keretein belül ezen jelenséget csak futó példázatokkal illusztrálhatom.

Ugyanakkor, amikor a történelem tanítása elszűkül és néha el is korcsosul, amikor egyre magasabb iskolai fokon jelenik meg az ifjúság sokszor döbbenetes történelmi tudatlansága, amikor – pl. az Egyesült Államokban – a történelem mint tárgy, kiszorított a tanrendből különböző pedagógiai bürokráciák által, a nagyközönség történelem felé forduló érdeklődése – mindenfajta formában – növekszik. Példának okáért a II. világháború vége óta történelmi tárgyú könyveket a kiadók és az olvasóközönség egyaránt előnyben részesíti, mert jobban kelnek, mint a regények nagy része. A múlt értékelése és megőrzése kinőtt a valamikori ún. művelt osztályok ezzel foglalkozó kisebbségének keretén túlra, olyannyira, hogy a kulturális megőrzés és restauráció néha majdnem túlzott mértéket ölt, hiszen nemcsak régimódi műtárgyakról van szó: falvakban és kisvárosokban amatőrök teremnek múzeumokat; önként alakulnak amatőr történelmi társulatok. Népszerű történelmi folyóiratok tucatjai jelennek meg. Maga a „modern” és a „régimódi” jelző értéke felcserélődött az utóbbi évtizedekben. A „régimódi” szó poros, avult, tompa hangja helyett érdekes, itt-ott csillogó, csengő, hívó reputációval kezd bírni, míg a „modern” progresszív szó egykori újdonsága helyett immár majd avittan és tompán hangzik. Az ún. „dokumentaris” – sokszor kicsavart és hamisított, de mégis történelmi tényekre irányított – rádió, film, televíziós előadás, hangjáték vagy akármilyen konstrukció népszerűsége ismeretes. Tehát, ha akármilyen formában is, a történelem iránti érdeklődés elérte a széles és ezáltal a közelmúltban alig érintett tömegeket – anélkül, hogy ezt a fejlődést a hivatásos történelemtanítás tudatosan fejlesztette vagy figyelte volna.

A tudomány különböző terein úgyszintén figyelemre méltó annak a kutatási, ill. kifejezési módszernek immár majdnem teljes elterjedése, melyet a tudományos közlés formája az orvostudománytól a fizikáig ha öntudatlanul is, a 19. századi történelemtudományból vett át: a tanulmányok ún. tudományos apparátusa, a lábjegyzetek és a bibliográfiák formája a hivatalos történelemtudományban a múlt században kiformált kánonjait követi. Még hozzátehetem, hogy magasabb színvonalon a legkiválóbb (bár nem mindig a leghíresebb) tudósok *tudatában* vannak ennek, mint pl. Werner Heisenberg, aki többször kifejtette, miszerint a quantumelmélet és a quantumfizika legelsőrendű és legkíváncsabb magyarázata nem ezek fizikai vagy matematikai logikájának levezetéséből, hanem ezeknek a történelmi fejlődéséből kell, hogy álljon. Tehát: az emberi alkotások történelmi kifejlődése az alkotásoknak nemcsak eredete, hanem lényegi része.

Most érkezem tehát előadásom központjához, mely a történetírás és a regényírás kölcsönös viszonyáról szól.

A 17. század vége óta a történetírás és a regényirodalom (talán pontosabban: az ún. szép-próza) viszonya nem csupán kölcsönös, hanem mindkettő *ugyanazon* tudatalakulásnak, tudatfejlődésnek a szerves része, ill. következménye. Ezt összefoglalva meg kell, hogy ismételjem (bár a történelem nem ismétlődik, a történész gyakran ismétli önmagát) a történetírás egymást követő fejteit:

A 18. században a történetírás az irodalomnak egyik fajtája. Úgyszintén e században jelenik meg a modern regény.

A 19. században a történelem tudománnyá válik. Úgyszintén e században jelenik meg a regény újabb fajtája: a történelmi regény.

A 20. században az általános kultúr-krízis eléri a történetírást is (bár később, mint a regényírást). Mint láttuk, a történészek nagy része a történetírást társadalmi tudományként kezeli, míg egyes elszigetelt történészek szerint a történelem tudata egyfajta gondolkodásforma. A modern regény krízise a 20. században a történetírás krízisével előbb jelentkezik. A század második felében aztán új jelenséggel állunk szemben, amely a 19. század történelmi regényének épp fordítottja: pontatlanul kifejezve, a regény mint maga a történet vagy az ún. dokumentáris regény.

Előadásom erre a jelenségre központosul. De ezt bevezetendő arra hívom fel a figyelmet, hogy az a szokványos megállapítás, miszerint a regény az epika prózai formája, helytelen.

A regény és az eposz nem csupán abban különböznek egymástól, hogy az eposz költői, míg a regény prózai forma; a regény és az eposz lényegükben különböznek egymástól s ez a lényegbeli

különbség éppen történelemtudatukban áll fenn. Az eposz témája nem történelem, hanem mítosz. Achilles, Aeneas, Odysseus, Edda nem a mi világunk, nem történelmi világ. Az ő idejük nem történelmi idő. Történelmi világ az, amelynek múltja a mi jelenünkkel kapcsolatos – tehát nem időtlen, a történelmi időtől nem független. Ez az utolsó kétszáz esztendő tudatváltozásának eredménye. Mai tudatunkban minden egyes emberi kifejezés, irat, dokumentum, mondas, épület, könyv, festmény értelmenek, lényegének jelentősége *hiányos* anélkül, hogy tudnánk nemcsak azt, hogy *ki*, hanem hogy *mikor* írta, *mikor* festette, *mikor* építette, *mikor* mondta, *mikor* élt. A történelmi múlt lényege az, hogy valamikor jelen volt. Az eposz múltja sohasem azonosítható a mi jelenünkkel. Az eposz múltja egy-egy ideális, tökéletes múlt. Elképzelhető: de nem történelmileg, nem mint velünk kapcsolatba hozható történet.

Névrokonom, Lukács György, a történelmi regényről írt munkájában a történelmi regény megjelenését szintén a történettudat fejlődésével hozta kapcsolatba. Én három szempontból, ill. három síkon térek el fejtegetéseitől. Vele ellentétben hangsúlyozni kívánom, hogy lényegében minden regény történelmi regény. Erre azonnal visszatérek. A második pont: Lukács szerint a történelmi regény megjelenése és fejlődése az osztálytudat következménye: véleményem szerint éppen ennek fordítottja áll fenn, mivel mind a regény megjelenése, mind az osztálytudat nem objektív realitások, hanem az alakuló történettudat, múlttudat következményei. Harmadszor pedig Lukács György a történelmi regény további fejlődését a társadalom fejlődésében, a nemzetköziségben, ill. pontosabban szólva a nemzetek feletti valóságban, és az ún. szocialista realizmusban látta. Pedig ennek éppen fordítottja történik. Az anyanyelveket ellepő, lényegüket hígító nemzetközi technikai, kereskedelmi és bürokratikus zsargonok miatt századunk igazi nagy írói és költői egyre inkább nemzeti és törzsi (ezalatt nem nacionalisták értek) nyelvük mélységei felé fordulnak, gyöngyeiket ott s abból halásszák. Magunknak írunk, mert a magunk világot ismerjük legjobban, legmélyebben: magunkról írunk – a nagy lelkek és szellemek között ez nem korcsosodik el szolipszizmusba: a mieinknek írunk, azoknak, akik már nyelvük miatt is olyan módon gondolkodnak, mint mi; gondolatvilágunk a magunké . . .

Sir Walter Scott regényeit Lukács helyesen a 19. század történelmi regényeinek eredeti prototípusaiként vizsgálta – de ezeken kívül ő az angolszász irodalmat nemigen ismerte. Annak bizonyítására, hogy minden regény tulajdonképpen történelmi regény, idézhetjük a Scott-tól igen különböző, de vele egykorú (sőt, talán őt megelőző) Jane Austen rövid előszavát a „*Northanger Abbey*”-ből. 1816-ban írta: „E kis regényemet 1803-ban fejeztem be, de kiadóm aztán nem nyomatta ki. Miért, nem tudom, s nem is közönségem ügye; de 13 év múlt el azóta, s még több esztendő, mióta könyvemet elkezdtem; s itt kívánom olvasóközönségem figyelmét arra irányítani, hogy azóta a színterek, modorok, divatok, könyvek és vélemények erősen változtak. (During that period places, manners, books, and opinions have undergone considerable changes.)” Janes Austen célja tehát épp annyira történelmi – talán még mélyebben történelmi –, mint Walter Scott-é.

Nyolcvan évvel később Thomas Hardy (akit boldogult Németh László biztosan mélyangol írónak nevezett volna) írta a következőt: „Manapság egyedül a lelkiismeretes regényírás ébreszti fel az érdeklődés szikráját a gondolkodó és érett olvasóközönségben. Azokban, akiknek étvágát a pontatlanság, a felületesség és az éretlen kitalálások nem elégítik ki, akik tudják, hogy a valóság követése során az emberi szenvedélyek és vágyak szóbeli képviselésének a valósághoz és az igazsághoz kell igazodnia. Ezt adták a halhatatlan görög tragédiák az athéniaknak, ezt jelentették a londoniak számára Shakespeare színdarabjai háromszáz évvel ezelőtt.”

S most, újabb nyolcvan év után, meggyőződése, hogy amit Hardy lelkiismeretes regényírásnak nevezett, lassanként felcserélődik a lelkiismeretes történetírással. A történelem – minden formájában – kívánatos azoknak, kiknek étvágát a pontatlanság, a felületesség és az éretlen konstrukciók nem elégítik ki, akik tudják, hogy a valóság iránti vágnak az igazsághoz kell igazodnia. Ezért hangsúlyozom, hogy a történelem nem társadalomtudomány, hanem „gondolatmód”: mégpedig a demokratikus kor és a nemzeti nyelvek korának elsőrendű formája, mivel sok tudománnyal ellentétben a történelemnek *nincs* saját nyelvezete, szaknyelve, zsargonja: a történelmet köznyelven írjuk, tanítjuk, beszéljük, képzeliük, gondoljuk.

Engedtetsek meg ezért, hogy előadásom során csupán most, ezen egyetlenegy alkalommal kitérjek történészhez nem illő prófécia, jövőmondás felé. Mert nem tudom, ill. nem kívánom elhallgatni azon meggyőződésemet – meggyőződésről, nem csupán véleményről beszélek – miszerint a

mai, gyakran úgynevezett történelem-utáni poszt-hisztórikus korban nem a történelemtudat lassú kihalásával, hanem éppen annak lassú felforrásával állunk szemben. Nagynevű elődeink egész sora dacára a történetírás eddig még nem termelte ki a maga Dantéját vagy Shakespeare-jét. Meggyőződés, hogy ez jönni fog, mert jönnie kell, mivel a történelmi gondolkodás a jövő immár itt-ott hallható zenéje. Hogy e jövő lángesze nem a hivatásos történetírók soraiból kerül majd ki, bizony lehetséges.

A 20. század regényíróinak nagy része már ez irányban botorkál, sokszor annak tudata nélkül, hogy tulajdonképpen mit is tesz. Az új *genre*, amelyre előbb utaltam, az ún. dokumentarista regény, a regény mint történelem – éppen fordítottja a 19. század történelmi regényének. A történelmi regényben a regény témája (a szerelmi vagy más egyéni-emberi cselekmény szövődménye) a főtéma, az előtér: a történelem nagyméretű freskója pedig a háttér, amely arra szolgál, hogy színt, dimenziót adjon a szerelmi vagy más cselekmény valószínűségének. Az ún. dokumentarista regény előtere, színtere, főtémája a történelem: az író érdeklődése elsősorban a történelemnek szól, s csak másodsorban a regénynek, illetve a szerelmi vagy családi szövődménynek, amelyben tudva-tudatlanul a történelem következményét látja.

Nincs időm, sem alkalmam arra, hogy ezen újfajta *genre*-nak különböző megjelenési formáit vagy képviselőit most vizsgáljam, arra sem, hogy ezeket felsoroljam. Nagy írók, génuszt nem találunk közöttük. Mégis néhány név: Frank Thiess, Theodor Plievier, Alberto Moravia, Elsa Morante, Georges Duhamel, Jean Dutourd, Upton Sinclair, William Styron, Norman Mailer, Richard Hughes, Truman Capote. A lista nem teljes és állandóan növekszik. Mindegyikük próbálkozott ezzel az új *genre*-val, de egyikük sem összpontosította érdeklődését a *genre* mivoltára. Ismétlem, hogy valami új világosság felé irányuló botorkálásról van szó, még nem a lángész merész, egyenes lépéséről, amely egyszerre tépi szét a szokványos formák szürke pókhálóját. Egyikük, mint pl. a német Frank Thiess „Csuzimá”-jában – mely a *genre* egyik első megjelenése – majdnem kizárólag a történelmi eseményekkel foglalkozik, de a regényíró stílusában; Truman Capote – aki a helytelen *non-fiction novel* nevet adta e művének – egy tömeggyilkos büntetésének, elfogásának, bűnperének, halálra ítéelésének történeteszerű, pontos ábrázolását kísérelte meg; Elsa Morante – nemigen sikerült – könyvének címe egyszerűen: „Történelem: egy regény”. De meg kell említenem az itt futtában kifejtett tézisémet talán legeklektásabb példáját: Tolsztoj „Háború és béke”-jének és Paszternák „Dr. Zsivago”-jának szembeállítását. A „Háború és béke” a 19. század történelmi regényének prototípusa. A regény előtér, a színes dramatizált történelem a háttér. A „Zsivago” ennek pontosan ellentéte: a történelem az előtér, s a főtéma, Zsivago doktor regényes és tragikus életsorsa ebbe beleszőődik, de a regény cselekménye Paszternák történelmi érdeklődésének csupán következménye. Szintén figyelemre méltó, hogy Tolsztoj írásművészetétől eltekintve a „Háború és béke” a 19. század történelmi regényeinek minden lényeges hibáját képviseli. Ennek főoka az, hogy Tolsztoj történet szemlélete a romanticizmus és a pozitívizmus, az ún. objektívizmus és szubjektívizmus szélsőségeivel telített, mégpedig annyira, hogy a „Háború és béke” filozófáló függeléke, melyben Tolsztoj történelemfilozófiáját fejtette ki, a 19. századbeli primitív pozitívizmus elkorcsosult példája. Ezt az irodalomtörténészek úgy szokták elkenni, hogy tulajdonképpen nem is tartozik a regényhez, pedig ez a függelék nem mellőzendő jelenség, hanem Tolsztoj történelmi világképének igenis szerves része. Történelmi szempontból tehát a „Háború és béke” immár elavult mű. Kevésbé történelmi regény, mint pl. Flaubert „Madame Bovary”-ja, mely igenis történelmi mű. Emma Bovary nemcsak „az örök nő tragédia” (das ewig Weibliche) képviselője. Bovaryné tragédiája elválaszthatatlan nemcsak az 1850-es évek francia társadalmának képétől, ennél mélyebben elválaszthatatlan az akkori korszellem legmélyebb lényegétől, az akkori gondolatok és vágyakozások módjaitól. Megjegyzendő, hogy bár a „Zsivago” regény formájában maradtak 19. századbeli velleitások, Paszternák történetfilozófiai megjegyzései nem érdektelenek. (Szintén érdekes, hogy a múlt századbeli és századeleji orosz liberális vagy forradalmi irodalomtól eltérően a korunkbeli orosz írók nagy része – az orosz irodalom történetében először – a történelemre irányítja nemcsak figyelmét, hanem politikai és világnézeti beállítódása ellenére elsősorban történelmi témákkal foglalkozik.)

Újból és utoljára hangsúlyozom, hogy az új *genre* még nem forrott ki. E tekintetben még egy utolsó megjegyzésem marad hátra. A fentebb említett nevek között talán a legérdekesebb a Franciaországon kívül alig ismert Jean Dutourdnak (1980-ban választották az Académie Française tagjává) egy-egy műve, melyekben a korszellemmel foglalkozván Hegelnek éppen fordítottjával próbálkozik.

Dutourd-t is elsősorban a korszellem és az emberek viszonya érdekli, az, hogy a korszellem milyen formában és milyen mértékben hat az emberek gondolkodásmódjára – de a hegei kategorikus kauzalitással ellentétben nemcsak az érdekli, nemcsak arról ír, hogy a korszellem mit tesz az egyénnel, hanem hogy az emberek mit tesznek a korszellemmel és annak politikai és társadalmi körülményeivel, hogyan csavargatják, tekergetik saját – néha tudatos, néha tudattalan – öns céljaik szerint.

Az ún. újkor vége felé lassan-lassan kitűnik, hogy nemcsak Hegel, hanem oly nagy szellemek, mint Machiavelli, Dosztojevszkij, Freud e tekintetben elavulnak. Machiavelli tudatos oportunizmusa helyett tudatos-tudattalan egzisztenciális oportunizmusokkal állunk szemben. Dosztojevszkij arról ír, hogy egy-egy forradalmi vagy radikális világnézet milyen döntő mértékben hat az emberre, mit tesz az emberrel: pedig mi már ennek a fordítottját látjuk, ill. láthatjuk: mit tesznek az emberek az ún. világnézetekkel. Freud az ún. tudatalattit kísérte meg rögzíteni a 19. századbeli és immár elavult kauzalitás logikájával – ugyanakkor, mikor mi az újkor vége felé éppen a tudatos eszességnek mindenféle komplikációjával, nehézségével, csavarodottságával állunk szemben. Ennek az eszességnek lett lassanként szerves – bár sokszor figyelmetlen és nem tisztán látott – részese a történelmi gondolkodásmód, mely nemcsak hogy vérünkbe rögződött, hanem eddig általa nagymértékben érintetlen tömegeket ért el: a múlt íze és étvágya létezik, egzisztenciális jelenség, talán éppen a valósághiány miatt, mégpedig olyan módon, melyet a 19. és 18. századokból örökölt mechanikus kauzalitás helyesen megmagyarázni nem tud.

II.

Néhány szót illik szólni e nagy és pontatlan téma magyar vonatkozásairól. Megpróbálom – majdnem hogy dilettáns módon – vázolni ezeket, bár a magyar történelemírás története nem specialitásom. Már említettem, hogy a 18. században a történetírás, mint az irodalom egyik fajtája jelentkezik. Ez Magyarországra alig vonatkozik: Bél Mátyás, Fejér György, Virág Benedek még mindig inkább krónikások, mint történétírók. Száz évvel később azonban, a 19. század vége felé a magyar történetírás eléri az európai nívót: Bél Mátyástól, Fejér Györgytől, Virág Benedektől Fraknóiig, Angyalig, Marczaliig a magyar történetírás nagyobb utat tett meg, mint a magyar szépirodalom Csokonaitól és Kisfaludytól Reviczkyig és Adyig.

A hivatalos magyar történettudomány kezdeteiben a német történettudomány módszereinek hatása alatt állt. Ez akkor pozitívum volt. A tudományos történelmi kutatás módszerei a 19. században főleg Németországban alakultak. Valószínűleg e német-osztrák befolyásnak tulajdonítható századeleji elsőrangú történészeinknek bizonyos konzervativizmusa. Fraknói, Angyal, Marczali a 48-as néphangulattól aránylag függetlenül végezték elsőrangú levéltári kutatásaikat; az általuk feltárt történelmi valóság mögött mindig ott állt a kor bizonyos szabadelvűséggel átitatott lojális monarchizmusa. S ahogy az első világháború utáni negyedszázad az ország megcsonkítása és a Horthy-korszak megszorításai dacára is sok tekintetben ezüstkora maradt a magyar költészetnek és irodalomnak, s reneszánsza a magyar népkutatásnak, a magyar történettudomány is tovább fejlődött.

Nem kétséges (bár sokan vitatták s talán ma is vitatják), hogy a legnagyobb hivatásos magyar történész ekkor Szekfű Gyula volt. Írói és tudományos életének teljesítményei szellemi függetlenségén alapultak. Szellemi magaslatokon járva egyedül képviselte gondolatvilágát és az igazság keresését, szembefordulva a legnépszerűbb és legelfogadottabb politikai és világnézeti áramlatokkal. Már az első világháború előtt írt Rákóczi-könyve is szemben állt a legendákkal, nemcsak a történelmi igazság keresése, hanem a magyar politikai realizmus szolgálatában. Ellenségei a mai napig sem bocsátottak meg neki. Leghíresebb munkája, a „Három nemzedék s ami utána következik” a magyar szellemtörténeti irodalomnak és tudománynak elsőrangú, sőt úttörő példánya. Előnyös hatást gyakorolt Szekfűre az ún. szellemtörténet fejlődése, megint főleg egyes 1880 utáni német példák következtében, vagyis annak felismerése, hogy a pozitivistá, tehát kizárólag a természet-tudomány törvényein alapuló kutatás a lelkiismeretes és gondolkodó történész számára nem elegendő. (Ismétlem, hogy a történelem nemcsak tudomány, hanem egyben írás, művészet, sőt újból formulát s erről írt könyvem címét kell, hogy idézzem – „gondolatomd”. Törvényei tulajdonképpen nincsenek, külön nyelve sincsen, s mivel a történelem maga az élet, az emberi élet mélyen

bonyolult s annak minden kiszámíthatóságon s rendszerességen túlmenő jelenségeivel, ill. azoknak tudatával azonos.)

A „Három nemzedék” inkább szellemtörténet, mint politikai történet, történelmi szociográfia, nem a történelmet elégtelenül figyelembe vevő szociológia. Egyéni módszere még ma is újszerű, a módszer további tanulmányokat érdemelne. Itt azonban a „Három nemzedék”-nek csupán egy passzusára kívánom felhívni a figyelmet. Ebben Szekfű – általános tézisének megfelelően – keserűen ír az öt megelőző történetírók teljesítményeiről. Idézem: „Történetírásunk sápadt arculatján – a századfordulóról ír – a hanyatló kor minden betegsége olvasható. Elvi liberalizmusa megakadályozta régi korok nemzeti munkájának értékelésében, a nemzeti illúziók hatása alatt viszont aggályosan tartózkodott oly problémáktól, amelyeknek tudományos lelkiismeretes megoldása által a budapesti sajtót felingerelné. Horváth Mihály óta ez a tudományág, mely a nemzeti élet központi irányítója kellene hogy legyen, visszavonul a tudományos anyaggyűjtés szűk körébe, és nincs bátorsága a nagyközönség elé vinni azon eredményeit, melyeket ő maga állapít meg oklevéltári és egyéb publikációinak kevés olvasóra számító köteteiben. És bár a szaktudomány az adatgyűjtés terén nagy lendületet vesz, kevesebb eredményt ér el a modern szempontoknak megfelelő feldolgozás terén és végképp felmondja a szolgálatot ott, hol arról van szó, hogy kutatásait a nemzet javára, nemzeti illúzióink ellenére hasznosítsa.” Szekfű eme passzusában sok igazság rejlik, mégis mi ezt manapság kissé másképp látjuk. Mai perspektívánk következtében beláthatjuk, hogy, mint előbb mondtam, a magyar történetírás fejlődése a 19. században még a magyar szépirodalom és költészet fejlődését is túlhaladta.

Néhány mondat után Szekfű, bizonyos mértékben a fent idézett passzusnak ellentmondóan helyesen jelenti ki, hogy „a történetírás *nem* mestere az életnek, ezt tudjuk; feladata nem vezetés, hanem eszméltetés, tudatossá tevés, az, hogy az embereket megtanítsa felismerni, mit tesznek, és hogy minő összefüggésben van jelenünk évszázados múltunkkal”. Szekfű 1920-ban e bölcs mondást folytatva írja: „Hanyatló korunk ennek a feladatnak nem felelt meg...” Nem térek ki arra, hogy a fiatal Szekfűvel ellentétben ma igen kevés történetíró vagy történelmi gondolkodó látja a kiegészítő korszakát *minden tekintetben* hanyatló múltnak.

Befejezésül arra kívánok rámutatni, hogy – Szekfű előbb idézett szavaival élve – a történelem eszméltetésében, tudatossá tevésében a század első részében, kb. 1900 és 1935 között milyen fontos és mélyreható része volt a magyar szépirodalomnak – mégpedig néha olyan formákban, s olyan nyelvezettel, ami ma nemcsak tiszteletet, de tudatos figyelmet érdemel, paradox módon éppen újszerűsége következtében.

Ezen újszerűség elsősorban a történelemmel való átitatottságából áll. A 19. század jelenségének, az ún. történelmi regénynek elsőrangú magyar teremtmői is voltak: főleg Kemény Zsigmond és Jókai Mór, a magyar Dickens; a 19. századi történelmi regénynek újabb és újabb magyar példái akadtak és akadnak a 20. században is. Most azonban a magyar prózairodalom talán legnagyobb művészeire kívánom irányítani a figyelmet, Krúdy Gyulára, kinek ötven évvel ezelőtt bekövetkezett tragikus halálára (*mirabile visu* – egy másik megdöbbenően találó évforduló) éppen néhány napja emlékeztünk.

Krúdy csodálatosan ismerte Jókait, kívülről tudta, sőt, egyik legszebb és legemberibb írása éppen Jókai fiatalkoráról szól. Krúdyt a *genre*-probléma nem érdekelte, őstehetsége következtében Krúdy azt írta, amire kedve telt, amire tolla serdült; mint minden nagy művész, tudta mit csinál, de nem érdekelte, miért, nem érdekelte alkotásainak precíz jelentősége vagy meghatározása. *Nekünk* kell megjegyeznünk, hogy Krúdyt Jókaitól eltérően – pontosabban mondván, Jókait átlévén, s így Jókai generációján túlhaladva – elsősorban a történelem érdekelte. E tekintetben az előadásom első részében említett jelenségnek – a történelmi „gondolatmód” terjedése és mélyülése következtében a történelemmel telített szépirodalomnak – Krúdy mind zseniális előfutára, mind alkotó mestere.

Talán ezzel kapcsolatos a magyar olvasóközönségnek az utolsó 30 vagy 35 évben keletkezett érdeklődése és étvágya Krúdy írásai iránt. A Krúdy-kutatás és a Krúdy-kritika szép, értékes, odaadó művelése során Krúdynak a történelemhez való viszonyáról ugyan esett szó. Mégis engedtessek meg nekem, a Magyarországról elszakadt történetírónak, hogy néhány szót szóljak a történelmi tudat Krúdynál jelentkező lényegéről. Meggyőződésem például, hogy a magyar olvasóközönség Krúdy iránti érdeklődése nemcsak nosztalgia, vagy a régi világ iránti érdeklődés következménye, olyasfajta lelki és szellemi reakció, ami a nehéz időkben sokszor és mindenütt várható – hanem közrejátszik

benne az is, hogy a Krúdy által leírt és képviselt múlt íze, illata, zamata felelt és felel meg nemcsak öregedő, hanem újabb és újabb nemzedékek étvágyának, mely szellemi étvágy kíváncsnak lényege a történelmi valóság.

Krúdy óriási és majdnem összefoglalhatatlan íráshalmazában a történelem különböző formákban jelentkezik. A magyar álomvilág e mesteri festője főleg rövid élete utolsó két évtizedében fordult inkább és inkább a történelem felé. Ismeretes életrajzai és jellemrajzai az „*frói arcképek*”-ben és az ún. „*Ködlövagok*”-ban. Ezek értéke és fontossága azonban nemcsak Krúdy nyelvművészetéből és lelkebe látásából áll, nem csupán jellemrajzokból, hanem az általa összegyűjtött kis részletek halmazából, olyanokból, melyeket Taine „*petite histoire*”-nak nevezett. Ezenkívül élete során mind többet és többet foglalkozott nagyobb méretű történelmi portrékkal: írásai Mária királynéról, Kossuth Ferencről, Podmaniczky Frigyesről, Türr Istvánról nemcsak prózai gyöngyszemek, hanem kidolgozott történelmi freskók: mind anyagukból, mind mesteri kompozíciójukból fiatal hivatásos történészek még ma is sokat tanulhatnak. Tájéleírásai, kisvárosi és városi képei nem csupán stilisztikai szempontból tanulmányozandók. A Krúdy-atmoszférán innen a sok színes részlet, fontos információ rejtezik a jelen és a jövő történelmi szociográfusai számára. Sajnálatos például, hogy az utolsó évtizedben szépen összeállított és szépen kiadott többkötetes Budapest történetének gondos írói között egy sem találta fontosnak saját művét egy-egy Krúdy-passzussal illusztrálni vagy gazdagítani. Pedig a „Hét bagoly”-ban, a „Mákvirágok kertje”-ben, a „Pestbudai estek”-ben, a „Boldogult úrfikorom”-ban, az „Asszonyások díja”-ban foglalt részletes képei, leírásai a 90-es évek kisvárosi, teres, poros Ferencvárosáról, a németes, kisiparos, faluszagú Józsefvárosról, a nyüzsgő, keveredő, sikátoros s egyben sugárutas Terézvárosról, a vízcso bogással, harangszaggal és virágillattal telített felső Vizivárosról, az öregedő, ráctemplomos és rácsosablakos régi Belvárosról minden néprajzzal, társadalom-, építészeti-, város- és értelmiségtörténettel foglalkozó történésznek kötelező olvasmánya kellene hogy legyen.

Előadásom – sajnos – nem Krúdy Gyuláról szól, nem vele kezdődik, de vele végződik. Arra sincs sem idő, sem alkalom, hogy itt-ott Krúdy írásaiból szemelvényeket idézzek illusztrációképpen. Mint sok lángész, élete, jelleme, műve összetett: a kettősségek sora rejlik benne. Hírlapíró és történetíró. Iszákos, kártyás, néha züllött, kocsmában bóbiskoló figura és régivágású, önérzetes, tisztán-túli magyar úr. Forradalmár és konzervatív. Erotikus és keresztény. A fővárosi bohém életmód követője, de a régi vidéki biedermeier Magyarország tisztelője, azután áhítozik. A 19. század magyar irodalmának egyik fő jelensége az elbeszélő költemény, míg a népi epika egyik késői irodalmi formája: Krúdy írásmódja éppen annak fordítottja, vagyis poétikus elbeszélés, történelemmel telítve. Nyelvezete egyszerre a legüzszerűbb és óhangzású (érdekes módon Krúdy, éppúgy mint Szekffü, kedvelte nemcsak a régimódi magyar szavakat, hanem a régimódi magyar ragozást is). Stílusa, írásművészetével együtt egyszerre a világ több nagy írója elé szökik. Krúdy életművét a prousti nagy mű címével lehetne illetni: „Az eltűnt idő nyomában”, bár Krúdy Proustnál nagyobb író. A regényíró Proust a lelkek mélységeibe belelátó szociográfus, a regényíró Krúdy a lelkek mélységeibe belelátó történetíró. Proust a századvégi Párizs felső osztályainak analízisét, Krúdy a régi Magyarország majdhogya egészének varázslatos képviselését teremtette meg.

Ezért is – nagyobb nemzetek íróival és kisebb írónk munkáival ellentétben – Krúdy prózája lefordíthatatlan. *Mindegy*. Krúdy a magyarok írója, a mi írónk, nekünk szól, csupán mi érthetjük jól, mert a mi ősünk, apánk, bácsink, családtagunk. S itt nem valami ódon hazafias retorika szól belőlem, hanem az a meggyőződés, amire korábban utaltam: a 20. században lassan kitűnik, hogy az igazi irodalom, az igazi történelem mikrokozmoszus, nemzeti inkább, mint nemzetfeletti, internacionális. Ez egybefűg azzal, hogy a múlttal való kapcsolat igénye, a múlt valósága felé irányuló „étvágy” elérte a széles tömegeket, Magyarországon éppúgy, mint másutt: a történelmi gondolkodásmód elterjedésének nem a végen, hanem az elején vagyunk, ugyanakkor mikor ezeréves történetünkben talán először, a borzasztó állami és nemzeti tragédiák és népi megpróbáltatások ellenére a magyar nemzet és a magyar nép történelme és fejlődése egyre inkább összehangolódik, egyre inkább lesz ugyanaz. Így van az, hogy minden külföldi és Magyarországgal foglalkozó történetírónak szóló köszönetünk és tiszteletünk dacára – aki minket ismer, aki hozzánk szól, az nem Macartney Elemér, hanem Szekffü Gyula.

Szekffü Gyula „Három nemzedék”-ét Magyarország újkori történetének egyik legsötétebb évében, 1920-ban írta meg Bécsben, a trianoni szerződés aláírása után néhány héttel fejezte be. Elő-

szavát végző utolsó mondata: „Így írtam meg e munkát . . . et salvavi animam meam.” „Scripsi et salvavi animam meam”: *ugyanaz és ugyanakkor* a – nem leírt – mottója egy másik magyar írónak, aki egyénileg szenvedett 1920-ban, aki nem hivatásos történész, de regényíró, s a 20. század legnagyobb magyar prózaművészeinek egyike: Kosztolányi Dezső. Mint Szekfűt, őt is mélyen érintette az 1920-as év, s aztán látott neki, hogy megírja talán legszebb regényét, az „Édes Anna”-t, mely tulajdonképpen alig más, mint az 1919–1920-as évek története, sőt a „történet” szónál mélyebb értelmű igazi történelme. „Scripsi et salvavi animam meam”: Kosztolányi épp azt teszi, amit a világ talán legelső történetírója, a peloponnézoszi háború tragédiájának szemtanúja, az athéni ügyvéd, Thucydides, kinek célja nem más, mint Kosztolányié „Édes Anna”-jában: az igazság keresése, a fél-igazságok, a korabeli és szétterjedt hamis legendák eltakarítása. Épp így kezdi el Kosztolányi „Édes Anna”-ját: fél oldalon összefoglalva az 1919 július végi események már akkor elterjedt félig hamis, félig igaz legendáit. Hogy „Édes Anna” története miről szól, azt összegeznem nem szükséges. Talán elegendő annyit mondanom, hogy mostanában, –, amikor a fiatal magyar történész-generáció sok részletes és említésre méltó monografikus munkát készít a 20-as esztendőkről –, sincs olyan mű, amely oly tökéletesen és mélyenszántóan ábrázolná nemcsak az 1919–20-as évek eseményeit, hanem az egész ún. korai ellenforradalmi korszak légkörét, társadalmát, retorikáját, nyelvhasználatát, jellemteleneit és jellemeit, mint ez a magyar regényíró, kinek e munkája a történésznél is maradandóbb, mélyebb, nagyobb és megdöbbentőbb történelmi – igenis történelmi, s nem csupán irodalmi – dokumentum, a valóság és az igazság szolgálatában. Előadásomat talán azzal az – immár nem képromboló – kijelentéssel fejezném be, hogy a hivatásos történészt a valóság és az igazság követése teszi igazi történetíróvá. Dixi . . . et salvavi animam meam.

LACKÓ MIHÁLY

Grünwald Béla: Az új Magyarország

„Nem a szemeivel, hanem a
sebeivel érzékelt”

(Németh László, 1932)

Tudományos igényű munkáról van szó, tehát föl kell tennünk a kérdést: érdemes-e egyáltalán újra elolvasni? Hisz tudjuk: a tudományos eredmények lényege, bizonyos szempontból értelme, hogy elavulnak, meghaladottá válnak.¹ Ha így nézzük, Grünwald könyve sem kivétel. De használhatjuk a *tudományos* jelzőt a megszokottól eltérő értelemben is. Az új Magyarország újraolvasása igen tanulságos, ha elsősorban Grünwald és műve viszonyát vizsgáljuk meg. A könyv így annyiban tudományos érdekű, amennyiben a *tudósra* tartozó ellentmondásokra mutat. Ezek a modern kor minden történésszére érvényesek, s nem avuló természetűek.

Történész és műve viszonyának vizsgálatakor természetesen nemcsak a tanulmányt kell újraolvasnunk, hanem valamennyire a tudós személyiségét, életproblémáit is meg kell ismernünk. S ehhez nem egyszerűen „a lélek hajlékonyságára” van szükség, mint Simmel mondja,² hanem óvatosságra is. Mert hiába ismerjük meg Grünwaldot száz év távolából; könyvét, s az ő hozzá való viszonyát csak akkor vizsgálhatjuk, ha tudjuk: maga a tudós mennyire ismerte önmagát. „Hogy valakit, aki önmagát csak félig érti, megértünk, előbb teljesen s jobban meg kell értenünk, mint ő magát, utána azonban megint csak félig: pontosan annyira, amennyire ő magamagát értette.”³ Fr. Schlegel mondása a mi esetünkben azért fontos, mert Grünwald könyvének egyik nem avuló sajátossága, hogy mintegy beleépültek szerzőjének feldolgozatlan élet- és személyiségproblémái. Szeretnénk megmutatni, hogy ezek összefüggnek a korrallal, amelyben a történész élt.

Egy elavult történetirő

Az új Magyarország 1890 elején jelent meg. Nincs itt helyünk elutasító fogadtatásával foglalkozni; visszhangjával, melynek elülte közben Grünwald öngyilkos lett. Azt sem érdemes részletezni, hogyan kezelte a szerzőt a későbbi korok magyar szellemi élete, az „à la grünwald” történészkedni kezdő Jászi Oszkártól és Szabó Ervintől,⁴ Az új Magyarország íróját tragikus magyar alakként bemutató Pethő Sándoron keresztül⁵ a Magyar Szemle több, az 1930-as évekből való írásáig, mely Grünwaldot egyértelműen dilettánsnak tekintette.⁶ Arra is csak utalhatunk, hogy a börtönéveit

¹ Max Weber: A tudomány mint hivatás, 1919. In: Max Weber: Állam, politika, tudomány. Bp., 1970. 136.

² Georg Simmel: Az életstílus. 1900. In: Georg Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok Bp., 1973. 165.

³ Friedrich Schlegel: Athenaeum-törédékek, 1798. A. W. Schlegel és Fr. Schlegel: Válogatott esztétikai írások Bp., 1980. 341.

⁴ Jászi Oszkár Szabó Ervinhez, 1904. júl. 17. In: Litván György–Szücs László: (szerk.): Szabó Ervin levelezése 1893–1904. Bp., 1977.; Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es forradalomban (1921) c. tanulmánya teli van A régi Magyarországból vett idézetekkel. In: Litván György (szerk.): Szabó Ervin történeti írásai. Bp., 1979. 549., 550. stb; Lásd még ugyanebben a kötetben Jászi Oszkár recenzióját (Bécs, 1921.) Szabó Ervin fenti tanulmányáról. 586.

⁵ Pethő Sándor: Politikai arcképek. Bp., 1911. 33. skk.

⁶ A Magyar Szemlében lásd elsősorban dr. Schaffer Károly elmeorvos írásait: 1933 (XVIII) 4. és 1937 (XXXI) 4., A két háború között történeti szempontból elsőként Angyal Dávid

töltő Révai József kritikával kezelt Grünwaldjából⁷ 1945 után egy darabig a polgári történetírás haladó hagyománya lett,⁸ hogy aztán végképp elmerüljön a feledésben. Ezek a minősítések többnyire a szerző első történeti munkájához, *A régi Magyarország*hoz kapcsolódtak, a Széchenyi személyiségevel foglalkozó *Az új Magyarország* mindig kimaradt a képből. S ez annál is érdekesebb, mivel a régi, rendi Magyarországról szóló első mű az idők során valóban meghaladottá vált, felfogását és adatait az újabb kutatások megcáfolták, illetve pontosabbá tették. *Az új Magyarország* Széchenyi-ábrázolása viszont – aminek lényege a „legnagyobb magyar” elmebetegként kezelése – korántsem avult el; még a legújabb kutatások sem utasítják el Széchenyi pszichiátriai megközelítését.⁹ Kézenfekvő a magyarázat: történeszünk produkciójából azt értékelték, ami historiográfiailag megragadható volt, tehát épp az „avultat”, *A régi Magyarországot*. A Széchenyi-könyvet viszont elutasították, majd elfeledték, mert nem illett a tudományosság hagyomány-szabta keretei közé – holott egy sor következtetése máig sem veszítette érvényét.

Kétségtelen, van *Az új Magyarországnak* valami makacs tudománytalanság, ami minden későbbi történetst – korszellemtől, módszerektől, világnézettől függetlenül – arra bírta, hogy lényegében egyformán ítélje meg. Száz esztendő történetészetének egyhangú szakmai kritikáját sürítette egybe a Széchenyi-kérdés historiográfusa, amikor így írt: Grünwald, „Széchenyi egyéniségéről a valóságtól eltérő képet rajzolt, . . . , a társadalmi valóság hiteles ábrázolására nem is törekedett.”¹⁰ *Az új Magyarország* mai újraolvasóját épp ez a makacs tudománytalanság ragadta meg, s arra indította, hogy föltegye a kérdést: mire is törekedett tulajdonképpen Grünwald? Miért írta meg ezt a könyvet? Egy évvel akadémiai székfoglalója után (ahol egyébként e tanulmány egyik fejezetét olvasta föl) még mindig annyira naiv-dilettáns maradt volna, hogy kiadta művét, mely semmiben nem felelt meg a tudományosság követelményeinek? A válaszhoz újabb kérdéseket kellett föltenni, s az újraolvasónak némileg el kellett szakadnia *Az új Magyarország* szövegétől. Miért lett Grünwald egyáltalán történész? Hosszú politikai pályafutás után, mely korántsem volt visszhangtalan, miért választotta élete utolsó öt évének hivatásául a tudományt? Honnan támadt hirtelen történeti érdeklődése, hisz előzőleg írott politikai brosúráiban, cikkeiben ennek nyoma sem volt? S végül azt a kérdést is megkockáztathatjuk: van-e összefüggés Grünwald tudományhoz-fordulása és öngyilkossága között?

Egy történetírói terv módosulása

Maradjunk egyelőre az első kérdésnél. Mit akart Grünwald *Az új Magyarországgal*? Mire törekedett?

A válasz látszólag könnyű. A történész már előző műve, *A régi Magyarország* végén tudósította olvasóit további terveiről. Ezek szerint a „nemzeti tespedés” korának ábrázolását követi majd egy újabb munka, mely a magyarság fölemelkedését fogja megmutatni, mégpedig a reformkor nagy egyéniségeinek beható vizsgálatával. „Történelmünk következő korszakának fénye, s e korszak kiváló alakjainak, egy Széchenyinek, Deáknak, Eötvösnek s végre Kossuthnak történelmi nagysága nem is érthető a nemzet e mély süllyedése nélkül . . . Nagyságuk alapja az, hogy küzdöttek a fennálló jogrend ellen, s hogy meg is döntötték.”¹¹

Grünwald eredeti elképzelése tehát afféle iker-tanulmány volt: a süllyedés és az emelkedés korszakának folytatólagos elemzése. Egy levélben egyenesen munkája „első köteteként” emlegeti A

bírálta Grünwaldot: Századok 1925. 346–347. Iványi Grünwald Béla – aki Grünwaldnak csak névrokona – Az új Magyarország Széchenyi-képének „naturalizmusát” bírálta. Iványi Grünwald Béla: (szerk.): *Gr. Széchenyi István*. Hítel. Bp., 1930. 158–159.

⁷ Révai József: A 48-as legenda. Történelmi Szemle 1976/3. 458–467.

⁸ Lásd Andics Erzsébet megnyitó beszédét a Magyar történelmi Társulat 1948-as ünnepi ülésén. Századok 1948/1. 2.

⁹ Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp., 1972. 42–43.

¹⁰ Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban, 1851–1918. Bp., 1963. 88.

¹¹ Grünwald Béla: A régi Magyarország² Bp., 1888. 575–576.

régi Magyarországot.¹² Noha az eredeti tervben is szerepelt Széchenyi neve, sőt, az is, hogy az emelkedést a szerző nagy egyéniségek jellemzésével mutatja be majd, a folytatás egészen más-milyen lett, mint azt Grünwald elgondolta. Mert *Az új Magyarország* egyáltalán nem foglalkozik Eötvössel, Deákkal, csak érintőlegesen Kossuthal, s alig valamennyire a nemzet fölemelkedésével: a könyv mindenestül Széchenyi jelleméről, személyiségéről, lelki életéről szól. *A régi és Az új Magyarország* megjelenése között csak két év telt el, s a második mű előszava (1890 januárjában íródott) nagyvonalúan intézi el az eredeti terv módosulását: „A régi Magyarországnak, mint a nemzeti süllyedés korszakának leírása után egy kötetet szándékoztam közzé tenni, mely az emelkedés korszakának s szellemi mozgalmainak leírását foglalja magában. E mozgalom kezdetén főképp gr. Széchenyi István alakja vonja magára a figyelmet, kinek föllépésével kezdődik az újjászülés korszaka. Kötelességem volt tehát foglalkozni e nevezetes egyéniséggel.”¹³ A történész nyilván érezte, hogy *Az új Magyarország* végül is nem az a könyv, amit eredetileg tervezett, s *A régi Magyarország* olvasóinak megígért. Ezért hozzátette: „Széchenyi alakja e könyvben majdnem elszigetelten áll, s csak órála van szó benne, s alig valami jelentékeny kortársairól. A következő kötetben azonban, melyben nem csupán Széchenyi egyénisége, hanem magának a nemzetnek szellemi mozgalma lesz leírva, ő e többi történelmi alak közé illesztve fog megjelenni, s ott ki lesz mutatva, mennyi része volt másoknak is a nemzet újjászülésében.”¹⁴

Grünwald tehát tudta: kitérés, elkanyarodás *Az új Magyarország*. Ennek megjelentetése után az volt a szándéka, hogy visszatérjen eredeti nagyszabású tervéhez, melyről egyáltalán nem mondott le. Csak éppen: nem tudott ellenállni annak a feladatnak, hogy megértse Széchenyit. Le is írta: *Az új Magyarország* célja „Széchenyi bonyolódott egyéniségének megértése”.¹⁵

Mivel magyarázható az eredeti elképzelés módosulása?

Grünwald személyes mondanivalója

Első föltevésünk az volt: lehetett a szerzőnek valami közvetlenül személyes célja, mondanivalója, s ennek kényszerítő ereje következtében fordult el régi tervétől, kihasználva, hogy egy egyéniség jellemzésének keretei között szabadabban beszélhet. Ez a föltevés azon alapult, hogy Grünwald levelei, s még inkább az öngyilkossága utáni emlékezések már első pillantásra is egy nyugtalan, hangulataiban és kapcsolataiban labilis embert tárnak elénk; afféle különöc aglegényt, aki nehezen tűr mindenféle kötöttséget – beleértve talán a tudomány rendszeres, személytelen művelését is. *Az új Magyarország* szerkezete látszólag megerősíti ezt a föltevést. A Széchenyi-könyv szokatlan munka. Háromnegyed része idézet, elsősorban a gróf naplóiból, de Grünwald hosszasan idéz Széchenyi nyomtatásban megjelent munkáiból is. Az egyes fejezetek – az első három kivételével, ezek ugyanis összegzően tekintik át Széchenyi életútját – a főhős egyéniségének egy-egy oldalát mutatják be az olvasónak, némileg kacérkodva a kor divatos történetírójának H. Taine-nek módszerével. Ahol viszont a citátumok helyébe a szerző lép, szavai nem értelmezők; a történész egyáltalán nem törekszik történelmi magyarázatra. Grünwald inkább különös, személyes hangon ismétli s „cifrázza” a gróf gondolatait, hogy néha azután végképp el is szakadjon tőlük. E kommentárok azért is szembeötlők, mert az író ritkán veszi át a szót Széchenyitől. Joggal hihetnénk: talán éppen Grünwald e közbevetéseiben rejlik annak magyarázata, hogy a történész eltért eredeti tervétől. Talán e személyes kitekintések rejtik azokat a gondolatokat, melyek a régebben elgondolt kétkötetes történelmi mű alapgondolatába nem illettek bele?

Csak néhány példa. „Minden ember szeret másoknak imponálni, másokon uralkodni, s arra törekszik, hogy egyénisége hatását mennél szélesebb körre terjessze ki. Esménytelen, üres emberek, kikben a nagyravágás démona lakik, semmi nemtelen eszközöktől nem riadnak vissza, hogy ezt a szenvedélyt kielégítsék, s minthogy nemes céljaik nincsenek, melyek elérésére a hatalmat felhasznál-

¹² Grünwald Béla Hampel Józsefhez, 1887. jún. 22. OSzKK Levelestár.

¹³ Grünwald Béla: *Az új Magyarország*. Bp., 1890. III.

¹⁴ Uo. IV.

¹⁵ Uo.

ják, maga a hatalom válik céllá, s eléréseért, megtartásáért mindent képesek feláldozni, még hazájok érdekeit is.”¹⁶ Grünwald több ilyen kitekintése szól az emberekkel való viszonyról, ennek hatásairól. „Még a legegészségesebb idegzetű ember sem érzéketlen a hatással szemben. Hasonlítsa össze bárki hangulatát, mikor egyedül van szobájában, azzal, mely akkor keletkezik, mikor egy emberi lény jelenik meg előtte, s lehetetlen hogy észre ne vegye a különbséget... A legjelentéktelenebb embernek egy szava, egy mosolya, egy pillantása, melyből azt látjuk, hogy egyéniségünk kedvezőtlen színben tükröződik benne vissza, megrontja kapcsolatunkat.”¹⁷ Vagy: „Az emberekkel való érintkezésből, az élet küzdelmeiből eredő izgalmak oly hangulatokat keltenek a lélekben, melyekre a jobbik nem is tartották magokat képeseknek, s erősen fejlesztik az emberben levő fogyatkozások csíráit.”¹⁸ Látszólag egy magányos ember személyes vallomásai ezek, egy befelé fordult töprengő gondolatai; legfontosabb tárgyuk: hogyan lehet megfelelni a külvilág várakozásainak? Közlebről vizsgálva ezek a kommentárok legalább annyira közéleti természetűek, mint önvizsgálók: „Oly emberek előmenetele, emelkedése, ünneplése, kik azt meg nem érdemlik, az irigységgel rokon kellemetlen érzést kelt; a különbség, melyet az emberek tesznek, a kitüntetés, mellőzés és megalázás az érzékenységet s hiúságot fokozza; az emberek meghunyászkodása az érdemtelen hatalmas előtt, s kicsinylése a befolyástalan érdemnek a külső ambíciót növeli; az emberek megismerése az illúziókat, az eszményi világnézetet rombolja szét; az emberek butasága s aljassága a megvetés és a gyűlölet keserűségét önti az ember lelkébe, ... a lélek magába vonul vissza, mert fél a csalódás fájdalmaitól; a szív elzárja gazdag kincseit.”¹⁹ Vagy: „Aki csak saját egyéni érdekeit ismeri, gyűlölni fogja azt, aki ezeket az érdekeket veszélyezteti. Aki nagy eszmékkal, egy nemzet lángoló szeretetével van eltelve, az gyűlölni fogja azt is, aki erre személyes okot nem adott, mert eszméi megvalósításának akadályát, nemzete érdekeinek veszélyeztetőjét látja benne. Ugyanez lehet sok esetben az irigység kútforrása is a közélet embereiben.”²⁰

Ezek a sorok már nyíltabban vallanak Grünwald közéleti sikertelenségéről, de arról is, hogy az író nem egészen tudta eldönteni: hol a hiba? A külvilágban-e, mely az emberek rossz tulajdonságait, sötét oldalát – ahogy a történész fogalmaz: „fogyatkozásait” – mozgósítja? Vagy magában a lélekben, amely nem tudja magát tisztán megtartani a közélet sokféle várakozása közepette? Világfájdalmas önvizsgálat, sőt, büntudat, és a ki nem elégtűl ambíciók támasztotta politika-bírálat keveredik ezekben a kommentároknak, melyek valóban személyes jellegűek; látni fogjuk, tartalmazzák Grünwald egyik legfőbb életproblémáját: megfelelhet-e az ember a környezetének, a politikus pedig a közéletnek, de úgy, hogy közben megőrzi belső harmóniáját?

Az új Magyarország e kitekintései tehát valóban fontosak. Úgy érezzük azonban, mégsem indokolnak egy nagyszabású tudományos munkát, nem indokolják a végiggondolt történeti koncepció elhagyását. Hisz Grünwald idézett töprengései igen általánosak, bárminek kapcsán előadhatók. S valóban: ami belőlük nyíltan közéleti természetű, azt a történész el is mondta a képviselőházban; magánéletének problémáit pedig megírhatta barátainak. Az ő szemükben a nyugtalan, büntudatos Grünwald úgy tűnhetett föl, mint akinek – ahogy Sainte-Beuve mondta – „szobája gyermekek helyett hibákkal, különbségekkel, apró bűnökkel telik meg”.²¹ Röviden: e közvetlenül személyes vallomások nem magyarázzák meg a történész eredeti „kétkötetes” tervének módosítását.

Lehet, hogy egyszerűen arról van szó: Grünwald nem tudta folytatni *A régi Magyarországot*? Talán azért fordult Széchenyihez, mert nem volt képes eredeti koncepcióját végigvezetni, a nemzet főlemelkedésének korszakára is érvényes módon? A válaszhoz némileg ismernünk kell a történész „kétkötetes” elgondolását.

¹⁶ Uo. 91.

¹⁷ Uo. 94..

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 95.

²⁰ Uo. 91–92.

²¹ Idézi: Péterfy Jenő: Kemény Zsigmond mint regényíró. Budapesti Szemle 1881. (XXVIII.) In: Péterfy Jenő Összes Művei, Bp., 1901. I. 113–114..

Az eredeti terv és forrásai

A koncepció politikai-ideológiai megfontolások alapján született. Ez nemcsak azért természetes, mert Grünwald a politika felől érkezett. A politikai tendencia – nyílt vagy burkolt formában – minden akkori történettudományi munkában fölfedezhető, az ifjú Marczalinál éppúgy, mint az öreg Thalynál.²² Inkább az a meglepő, hogy a tudósnak fölcsapott Grünwald tényleg ugyanazt folytatja, amit politikusként egész életében képviselt. Még ifjúkorában, talán hosszas heidelbergi és berlini tartózkodása idején,²³ a német katedra-filozófusoktól ő is megtanulta a hegelianus gondolatot: állam és társadalom két különböző dolog. Csak éppen Grünwald meg is élte ezt az ellentmondást. Mindennapi tapasztalatává vált, mert szűkebb hazája a Felvidék, közelebbről Besztercebánya volt: a magyar állam integráns része, ugyanakkor döntően szlovák-lakta környék.²⁴ Állam és társadalom különbözősége ezért elsősorban politikai tartalmánál fogva ragadta meg a fiatal embert, aki ráadásul anyai ágon szlovák származású volt. Apja régen bevándorolt német család sarja, s gazdatiszt. Grünwald ambiciózus magyarságában az asszimiláltságnak, s a polgári származásnak is szerepe lehetett. De közreműködhetett benne egy másik körülmény is. Amikor jogi oklevelének megszerzése és külföldi tanulmányútja után a hatvanas évek második felében politikai pályára lépett, a felvidéki szlovák mozgalom éppen virágzásnak indult. Az 1861-es turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés programjának hivatalos elutasítása után a mozgalom közművelődési térre terjeszkedett; 1863-ban alakult meg a Matica Slovenska, a szlovákok kulturális egylete.²⁵ Az ifjú megyei főjegyző (1871-től Zólyom megye alispánja), mint a korszakban annyian, a pánszláv izgatásban látta e virágzás okát. Úgy vélte, erős állami intézkedésekkel, hathatós központi cselekvéssel kell útját állni a tótok mozgolódásának, hisz „a magyar nemzetiség uralma az országban lakó többi népfaj fölött nemcsak nem áll ellentétben az emberiség érdekeivel, hanem midőn saját nemzeti érdekeit érvényesíti, az önálló nemzeti fejlődésre képtelen, s alatta álló népfajokat asszimilálja, s egy magasabban álló népfajba olvasztja, az emberiségnek szolgál, mint a civilizáció bajnoka”.²⁶ Grünwald szerint a pánszláv mozgalom az önző magánérdekek, azaz a társadalmi elem terméke, s ellene mozgósítani kell az állam, a magyar állam felsőbbrendű érdekeit. „Az állam a társadalom ellenorganizmusa – írta 1876-ban a Budapesti Szemlében – s hivatása alárendelni a társadalmat az egyes érdekek fölött álló magasabb céloknak.”²⁷ Jellemző, hogy hetven évvel később a magyar viktoriánusokat elemző Halász Gábor is fölfigyel erre a gondolatra, s a politikáról való gondolkodás új, az addiginál szakszerűbb, tudományosabb formájához köti, szembeállítva a hivatalos kormánypolitikában itt-ott még föllelhető centralista-liberális hagyománnyal. „Ki nem mondottan és félig még öntudatlanul olyan elv merül fel itt, amelyet Treforték minden elégedetlenségük ellenére meg nem kockáztattak volna.

²² Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. Bp., 1973. I. 214–215. és uő: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.

²³ Grünwald életrajzi adataira: Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái III., Bp., 1894. és Pók Attila: Grünwald Béla (kézirat). Megjegyezzük, hogy a Pallas-lexikon Grünwald-címzavát Marczali Henrik írta.

²⁴ Justh Zsigmond: Hazai napló, 1889: „Különben Felső-Magyarország négyféle van, az első a Vág völgye, ez bécsies és Pozsonyba jár telelni, családok itt a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek, ... aztán a par excellence tótsági Zólyom, Árva, Turóc, Trencsén, családok: Révayak, Radvánszky, Prónayak, Justhok, Majthényiak, Rakovszkyak; harmadik genre a Szepeesség, családok: Csákyak, Máriássy, Berzeviczyek, Ketzerek, s végül Sáros, Zemplén megyék, a Sztáray, Szirmai, Andrássy, Hadik családok.” In: Kozoca Sándor (szerk.): Justh Zsigmond naplója és levelei, Bp., 1977. 328. Justhék és Grünwald közös „tótsági” vidéke részben magyarázatot adhat személyes viszonyukra. Besztercebányáról, mint szlovák-lakta környékről lásd még Pók Attila: i. m.

²⁵ Kemény G. Gábor: (szerk.): Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a liberalizmus korában. I. (1867–1892) Bp., 1952. 221.

²⁶ Grünwald Béla: Nyílt levél Gyulai Pál urhoz ..., Budapesti Szemle, 1878 (XXXIII.) 197. Magyar történetében Szekfű Gyula éppen ezt a passzust emeli ki, s szembeállítja Gyulai liberális-doktrínér álláspontjával. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet, Bp., 1936. V. 569.

²⁷ Grünwald Béla: A társadalom. Budapesti Szemle 1876. (XIX.) 54.

Ők a társadalmat reformálni akarták, felvilágosítani hibáiról; az új lehetőség a kényszer, az állam fegyelmező fellépése az önző rétegekkel szemben, a megrendszabályozott gondolkodás.”²⁸

Grünwald szemében azonban mindez nem elvont spekuláció. Gyakorlati lépéseket követel az államtól: erős, új alapokra állított közigazgatást, asszimilálást, az országos politika rendi elemeinek fölszámolását, mindenekelőtt a megyei autonómia maradványának, a tisztviselők helyi választásának eltörlését. Magyarosítás, állami közigazgatás: mindvégig e kettő Grünwald fő politikai mondanivalója, s korántsem csak a Felvidék viszonyaival kapcsolatban, noha szűkebb hazájáról politikai broszúrát is írt. Hozzátette azonban: „A Felvidék viszonyaiból vett példákkal akartam kimutatni az eszme, öntudatosság, terv és erő hiányát államférfiaink kormányzatában, vagy ha tetszik, nemzetünk egész életében, a süllyedést és romlást, mely ennek következménye, s a hangulatot, melyet mindez az országban előidézett.”²⁹

A kérdés éles hangú fölvetésével Grünwald elől járt, hisz mint politikus a kiegyezés kori Magyarország egyik alapproblémájára mutatott: elvi liberalizmus, reformkortól örökölt doktrínáriság és a soknemzetiségű, elavult közigazgatású ország napi politikájának ellentmondására. A hetvenes évek első felében írott cikkeinek épp ezért ellenzői is akadtak jócskán, a kormánypártban éppúgy, mint a függetlenségi ellenzékben. Jókai Mór egyenesen a magyar szabadság és alkotmányosság elveibe vágónak érezte a „magyar chauvinok” tevékenységét,³⁰ függetlenségi oldalról Mocsáry Lajos ellenezte a határozott asszimilációt és állami beavatkozást.³¹ Zólyom megye alispánja szűkebb pátriájában mindenesetre nagy ambícióval igyekezett megvalósítani – legalább kicsiben – a kívánt öntudatos nemzeti politikát. A hetvenes évek első felében Grünwald beadványok és feliratok tömegével³² elérte, hogy feloszlatták a Maticát, s bezárták a szlovák gimnáziumokat. Ekkor már országszerte „grünwaldizmusként” emlegették az erőskezü asszimilációs politikát,³³ s ez az országos hírnév is hozzájárulhatott – természetesen a család besztercebányai helyi tekintélye mellett –, hogy az alispánt 1878-ban országgyűlési képviselővé választották, a zólyomi hagyományoknak megfelelően szabadelvű, tehát kormánypárti programmal.

Itt egy percre meg kell állnunk. Egyrészt azért, hogy megjegyezzük: Grünwald országos hírében – egyáltalán abban, hogy a pesti lapok (Reform, Budapesti Szemle) megismerték és közölték a fiatal besztercei alispán írásait – nagy része volt egy személyes kapcsolatnak. Ipolyi Arnold, a történész, abban az időben Besztercebánya püspöke volt; Grünwald cikkeit nyilvánvalóan ő közvetítette a fővárosba, s az írások visszhangjáról ő tudósította az alispánt.³⁴ Levelezésük mutatja: Grünwald szemében Ipolyi volt a pártfogó, a szellemi partner, a nagy tekintélyű, országos hírnévű személyiség. De ami a legfontosabb: az alispán és a püspök viszonyában a nyolcvanas évek közepéig föl sem merült, hogy utóbbi az ország egyik első *történésze*. Grünwaldot ekkor még egyáltalán nem érdekelt, hogy Ipolyi a magyar múlt bűvára. S ez teljesen egybevág az alispán közigazgatási-politikai írásaival, melyekből hiányzik mindenfajta történelmi érv, okadatolás, noha van bennük némi jogtudós hajlam.

Másrészt meg kell jegyeznünk: abban a döntésben, hogy Grünwald kormánypárti képviselő lett, nemcsak a zólyomi hagyományok játszottak szerepet, hanem az alispán erős politikai ambíciói is. Amikor Grünwald elindult a választásokon, elképzelései, noha 1867 elfogadásán nyugodtak, korántsem voltak egyértelműen kormánypártiak. A képviselő pontosan tudta, hogy már fél esztendeje létezik a parlamentben egy ellenzéki „harmadik erő”, amelynek programja a kiegyezés elfogadása mellett többek közt tartalmazott közigazgatási reformokat is. Az Egyesült (később Mérsé-

²⁸ Halász Gábor: Magyar viktoriánusok. (1942.) In: *Halász Gábor: Tiltakozó nemzedék*. Bp., 1981. 112.

²⁹ Grünwald Béla: Nyílt levél Gyulai Pál urhoz... Budapesti Szemle 1878. (XXXIII.) 199.

³⁰ Jókai Mór cikke: A Hon 1873 41. sz. és Kemény G. Gábor: i. m. 398.

³¹ Uo. 704–706. A Függetlenségi Párt másik vezéralakja, Irányi Dániel is a helyhatósági önkormányzatért küzdött. Vö.: A budapesti társaság, Bp., 1886. 174.

³² OSzKK Fol. Hung. 1884. és Kemény G. Gábor: i. m. 425–452.

³³ Pók Attila: i. m.

³⁴ A Felvidék c. Grünwald-brosúra (1878) és a korábbi Grünwald-írások visszhangjáról Ipolyi Arnold Grünwald Bélához, 1875. nov. 27. és 1878. márc. 8. OSzKK Levelestár.

kelt) Ellenzék pártja, amit Apponyi Albert és Szilágyi Dezső vezetett, már csak azért sem lehetett ismeretlen az alispán előtt, hisz egyik szárnya a konzervatív Sennyey Pál köréhez állt közel, s Ipolyi révén Grünwald tudhatta, hogy ez a kör figyelemre méltatja az ő munkáit.³⁵ Az *Egyesült Ellenzék* azonban ekkor még túl újszerűtől alakult volt egy olyan politikus számára, aki karriert akart csinálni. És Grünwald ezt kívánta: elindulni az országos politika útján, s megjárni azt; nem egyszerűen személyes érdekből, hanem azért is, hogy minél közelebb kerüljön a végrehajtó hatalomhoz – az államhoz, mely a közérdeket kell képviselje. Kétségtelen: itt összeütköztek az alispán ambíciói és politikai elvei (ennek jeleiről e tanulmány második részében beszélünk majd), s egyelőre az ambíciók táplálta remény győzött: belülről is meg lehet reformálni a hatalmat. Grünwald még 1877-ben levelet írt a miniszterelnöknek közigazgatási programjáról, s képviselőként Pestre érkezve hamar felkereste Tisza Kálmánt, hogy személyesen győzze meg.³⁶

Grünwald tehát ebben az időben politikus volt, és kizárólag az. Legfőbb problémája: egyaránt megfelelni kormánypárti voltának, ugyanakkor politikai nézeteinek is.

Hamarosan kiderült: mindkét követelménynek nem lehet eleget tenni. Már Tiszánál tett személyes látogatása sem lehetett valami megnyugtató. A „generális” később így emlékezett: „azzal váltunk el egymástól, hogy én programjának minden pontját el nem fogadhatom”.³⁷ Az újdonsült képviselő 1879 elején mindenesetre kifejtette nézeteit az országgyűlésben. De már a költségvetési vitában sem tudott egyértelműen saját pártja mellé állni. „A régi, municipális Magyarország költségvetése ez – mondta –, nem az egységes, erős magyar államé”,³⁸ s bár természetesen elfogadta a kormány előterjesztését, azért hozzátette: „nem valami nagy megnyugvással és lelkesedéssel”.³⁹ Röviden: Grünwald nem találta helyét a kormánypártban, amely minden reformtól elzárkózott, s ráadásul egy olyan személyes megyei politikára épült, amit az állami közigazgatás híve elvből elutasított. Éppen egy esztendővel első parlamenti szereplése után Grünwald tehát kilépett a Szabadelvű Pártból, s átment a Mérsékelt Ellenzékhez, Apponyi és Szilágyi Dezső „habarék-pártjához”. 1880 februárjában kétnyelvű röplap tájékoztatta Grünwald választóit a képviselő elhatározásáról: „Midőn a kormánypárt soraiba léptem, e lépést érett megfontolás után tettem... azt találtam, hogy egy nagyobb szabású belpolitika... egy politikai tényezőnek sem áll annyira érdekében, mint a kormánynak, s az őt támogató pártnak... De a kormányt s pártját nem sikerült meggyőzőm, s... ebből világosan láttam, hogy nem is lehet képes bajainkon segíteni, s hivatását teljesíteni”.⁴⁰

Mégsem mondhatjuk, hogy a pártváltoztatás kizárólag a politikus elveinek felülkerekedését jelentette, s ambícióinak háttérbe szorulása következett volna belőle. 1880 elején, Grünwald átlépésekor még éltek Apponyiék amaz illúziói, hogy a Bosznia okkupációja nyomán támadt válságot Tiszáék nem fogják átveszteni, s így az Egyesült Ellenzék a hatalom részese lehet.⁴¹ Kormánypárti oldalról nyugtalanul, de nem egészen jogtalanul tekintették ebben az időben a Mérsékelt Ellenzéket „becsvágyó emberek, közönséges miniszteri tárca-vadászok” csoportjának.⁴² Az új pártnak mindenestre szüksége volt határozott arcélú politikusokra, s ideológus-szakértőkre. Az idős Marczali Henrik, aki ifjú történészként annak idején a Mérsékelt Ellenzékkel rokonszenvezett, nem felelt el a párt offenzív korszakát. 1878 „november 24-én délelőtt, még nem is reggeliztem, beállt hónapos

³⁵ Ipolyi Arnold Grünwald Bélához. 1875. jan. 30. OSzKK Levelestár. A Mérsékelt Ellenzék története feldolgozatlan. Adataimat *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora (Bp. 1934.) c. tanulmányából és *Apponyi Albert* Emlékirataiból (Bp. 1922.) merítettem.

³⁶ A levélre: OSzKK Fol. Hung. 1886. A személyes találkozásra: Tisza Kálmán felszólalása a képviselőházban 1880. márc. 16.-án. Grünwald egyébként az itt támadt személyeskedő vitában egyszerűen letagadta ezt a találkozást. Az 1878–81-es Országgyűlés Képviselőházi Naplói. XI. 122–123.

³⁷ Uo.

³⁸ Grünwald felszólalása: 1879. febr. 19. uo. III. 85–88.

³⁹ Uo.

⁴⁰ A kiáltvány nyomtatott szövege: OSzKK. An. lit. 1867.

⁴¹ Szász József–Ábrányi Kornél (szerk.): Politikai Magyarország, Bp., 1913–14. I. 16.

⁴² Helyese Tisza Kálmán politikája? Írta egy felvidéki képviselő. Bp., 1879. 33.

szobámba a Sándor utcában Szilágyi Dezső Pulszky Gusztival, ki egész eleveenségét bevitte a párt-harcba. Szilágyi röviden elmondta, hogy a kormány bukása alig kerülhető el, és akkor ők alkotnak kabinetet. Teljes programmal készek előállni, melynek egyik pontja a szekularizáció. Arra kérték, írjak könyvet, mely kimutatja, hogy a papi birtok eredetétől fogva állami vagyon volt és az is maradt.”⁴³

A Mérsékelt Ellenzék illúziói hamar szertefoszlottak. Nemcsak a hatalomra kerülés reményei, de még az egységes program kialakításának tervei is halomra dőltek: ehhez túl nagyok voltak a párton belüli nézetkülönbségek. Hogy a Marczali-idézte példánál maradjunk: a párt másik főembere, Apponyi, éppen nem szaladt volna a történetéhez a szekularizáció történelmi jogosságának bizonyításáért. A párt létének ideológiai megokolása azután is napirenden maradt, hogy a Mérsékelt Ellenzék visszaesett,⁴⁴ s koherens programot sem volt képes alkotni. A közigazgatás államosításának követelése az egyik pont volt e homályos pártprogramban, s Grünwald *A régi Magyarország*a ennek szellemében és alátámasztására íródott.

A régi Magyarország alap gondolata Grünwald régi, hetvenes évekbeli kedvenc eszméje: az állami és a társadalmi elem – itt: az egységesítő királyi hatalom és az önző, rendi nemesség – összehitkezésében ragadható meg az újkori, 1830 előtti Magyarország története. Az a nemzeties szólam, amit a kor arisztokráciája az állami elvvel szemben fölhozott, hamis volt: az önző társadalmi érdek produktuma. A rendi-nemesi ideológia már csak azért sem képviselhetett valóban modern-nemzeti elvet, mert ez a korszak szerte Európában a nemzetietlenség ideje, az a szakasz, amikor az egységes államszerkezet maga alá gyűri a külön érdekeket, s ezek politikai intézményeit. Grünwald alap gondolatának középpontjában tehát a rendiség elítélése állt, közelebbről: rendi-megyei és nemzeti elem összekapcsolásának szigorú kritikája, a modern, erős közigazgatású nemzeti állam szemzőgéből. A könyv igazi Mérsékelt Ellenzék-i termék: alap gondolatának éle a rivális függetlenségi párt ellen irányul, ugyanakkor határozottan kritikus a nem igazán korszerűen dolgozó, s a reformokat ellenző kormánnyal szemben.

Magát a történelmi koncepciót – minden aktuálpolitikai töltése ellenére – a kor egy sor történésze osztotta. Thallóczy Lajos például, aki a bécsi levéltárakból származó anyagokkal segítette is Grünwaldot, így írt *A régi Magyarország* alapfelfogásáról: „Teljesen igaz, amit nekem a Duna partján kifejtettél, a XVIII. században senki sem törődött a nacionalitással, azzal, mely az anyanyelvben találja a radixot... A XVIII. században az ősök a maguk privilegialis érdekeit védték gátokkal, de hogy az ár fekete-sárga színű-e, vagy más, rájuk 1790-ig közömbös.”⁴⁵ Magát a könyvet a szűkebb szakma már nagyobb óvatossággal fogadta, politikai tendenciája túlságosan is nyilvánvaló volt. Nem Grünwald ellenfele, hanem baráti kritikusa írta a műről: noha koncepciójában, stílusában „mélán sorakozik a jelesebb német, francia és angol történetírók mellé”, mégis benne „folyton oly elemek alkalmazásával találkozunk a múlt század eseményei megítélésénél, amelyek inkább a jelenkor politikai álláspontjainak igazolására szánvák”.⁴⁶ A recenzius nyilván az ilyenféle passzusokra célzott: „A megyében első sorban egy osztály gyakorolja a hatalmat, mely[et] részben az állammal való küzdelemre, magasabb céljainak megthiúsítására, részben az alárendelt néposztályok elnyomására s kizsákmányolására használ fel... Tisztviselői büszkék reá, hogy nem az állam szolgálai, s hogy joguk van vele ellenkezni, s nem is ingyen szolgálnak, hanem jó fizetésért, s jelentékeny jövedelemért. A köztisztviselő ezokból függésbe jut a [megyei] befolyásos tényezőktől, s ezek érdekeinek eszköze, s lehetetlenné válik rá nézve a törvények részrehajlatlan végrehajtása.”⁴⁷ Maga a szerző se tagadta a nyílt politikai összefüggést. A könyv visszhangjáról szólva írta Justh Zsigmondnak: „Mű-

⁴³ Marczali Henrik: Emlékeim. Nyugat 1929. II. 228–229.

⁴⁴ 1881-ben a Mérsékelt Ellenzék 84 képviselővel a parlament második legerősebb pártja volt, igaz, 225 szabadelvű képviselővel szemben. Az 1884–87-es ciklusban már csak 60, később pedig 45 képviselővel rendelkezett. Gratz Gusztáv: i. m. I. 204. és Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Bp., 1942. 52.

⁴⁵ Thallóczy Lajos–Grünwald Bélához, 1887. aug. 3. OSzKK Levelestár.

⁴⁶ Pulszky Ágoston: A régi Magyarországról. Budapesti Szemle 1888. (LIV.) 128–129.

⁴⁷ Grünwald Béla: A régi Magyarország. ² Bp., 1888. 437–438.

vem megjelenése után tapasztaltam, hogy nálunk még nagyon sok maradt meg a régi Magyarországból, s nagyon sokan haragudtak rám e sötét képért, különösen az arisztokrácia körében.”⁴⁸

Ami számunkra most a legfontosabb: Grünwaldnak láthatóan határozott elképzelése volt a leendő „második kötet”, *Az új Magyarország* alap gondolatáról is. Ezt nemcsak *A régi Magyarország* lapjai jelzik – előrevetítve, hogy a valóban európai talajon sarjadó modern „magyar nemzeti politika” nem más, mint a fennálló, azaz, a rendi elleni támadás. A koncepció folytatását sejtette már az „első kötet” kritikusa is, kiemelve, *A régi Magyarország* „pesszimizmusa a rendiség jelenségeivel szemben csupán azon optimizmus előhírnöke, amellyel a nemesség küzdelmét saját kiváltságai ellen vázolni készült”.⁴⁹

Láttuk előbb: a történész eredeti tervének módosítását nem az váltotta ki, hogy valamilyen személyes mondanivalóját vélte jobban elhelyezhetni, kifejezhetni egy egyéniség rajzában. S mondtuk az imént: a terv feladása nem is azért történt, mintha Grünwaldnak nem lett volna kész, végigvezethető alap gondolata a „süllyedés” és az „emelkedés” korszakainak egységes ábrázolásához.

De akkor miért az eredeti koncepció módosítása? Talán politikai okai voltak? Lehetséges, hogy Grünwald azért fordult Széchenyihez, mert úgy érezte: politikai nézeteit nem mondhatja el nyíltan és szabadon?

Politikai karrier és történettudomány

Ezekre a kérdésekre is csak nemmel válaszolhatunk. Noha Grünwaldnak kezdettől fogva meggyűlt a baja a pártfegyelemmel, a Mérsékelt Ellenzék nem volt, nem is lehetett olyan csoport, mely határozott parancsokkal kötötte volna meg a tagjait. Ellenkezőleg: miközben a 80-as években még azért is reménytelen harcot folytatott, hogy legalább néha a mérleg nyelvének szerepét játszassa a kormánypárt és a függetlenségek között, a szilárd pártprogram hiánya miatt, kényszerűségből, viszonylag szabad kezét adott híveinek. Ez az akkori, kétpólusú képviselőházban nem érénynek, hanem szükségnek látszott, s eredménye: közös nevezőre jutni nem tudó magánemberek – bár gondolatilag gyakorta színvonalas⁵⁰ – szónoklat-sorozata volt. A jelenséget – épp Grünwaldról szólva – Mikszáth így jellemezte: „Grünwald ismét előhozta a maga közigazgatási teóriáit, megcsillogtatva az ő magas látókörét és ismeretvilágát, amit tőle megtagadni nem lehet. Szilágyi Dezső ismeretes maliciózus szemjatekával kísérte a beszédet. – Holnap felszólalok – mondá. – Kifejtem a párt álláspontját, s kijelentem, hogy az Grünwaldnak csak saját nézete. – Ne tedd azt – figyelmezteté az öreg Pulszky [akkor pártönkízüli, de a Mérsékelt Ellenzék liberális szárnyával rokonszenvező képviselő – L. M.] – mert holnapután meg Apponyi szólal fel majd, s kifejti a párt nézetét, s kijelenti, hogy az a te privát nézeted.”⁵¹ Mikszáth ezekkel a sorokkal a habarék-párt két vezérének ellentétére utalt, de számunkra elárulja azt is: Grünwald, miközben véleményét persze szabadon elmondhatta, sőt azt a gondolkodó főnek kijáró tisztelettel fogadták,⁵² még saját pártján belül sem tudta nézeteit maradéktalanul elfogadtatni. Általában Apponyi emberének tartották, bár a gróf emlékiratai nem mindenben erősítik meg ezt a feltételezést.⁵³ Annyi azonban biztos, hogy 1886-ig,

⁴⁸ Grünwald Béla – Justh Zsigmondhoz. 1888. júl. 18. OSzKK Levelestár.

⁴⁹ Pulszky Ágoston: i. m. 129.

⁵⁰ A kérdés nem egészen tisztázott. Gunst Péter szerint „feltűnő, hogy jelentős városi és falusi középületek mellett a korszak nem egy kiemelkedő gondolkodója, tudósa is ehhez a párthoz csatlakozott.” *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Bp., 1961. 34. Kétségtelen, Apponyi is tehetséges emberek csoportosulásáról beszél, Lakatos Ernő viszont kiemeli: nem jellemző, mintha a Mérsékelt Ellenzékben több szabadfoglalkozású értelmiségi lett volna, mint a többi pártban. *Apponyi*: i. m. 106., *Lakatos*: i. m. 84–85.

⁵¹ Mikszáth Kálmán: A T. Házból. 1884. dec. 11. In: *Rejtő István* (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei, 69. Bp., 1974. 160.

⁵² Mikszáth egy másik, 1884-ben írott karcolatában megjegyzi: ha Grünwald beszél, illik odafigyelni. I. m. 145–146.

⁵³ Apponyi: i. m. II. 57. és I. 155.

amедdig Szilágyi Dezső ki nem vált a Mérsékelt Ellenzékből, Grünwald még saját pártján belül sem számított a legfőbb közigazgatási szakértőnek, a program megfelelő részét Szilágyi Dezső dolgozta ki.⁵⁴ Ennek kilépése után viszont Apponyi – a Mérsékelt Ellenzék, de általában a korabeli politika Tisza Kálmán mellett talán egyetlen nagyformátumú képviselője – minden erejével a miniszterelnök elleni személyes harcba vetette magát, s a Függetlenségi Párthoz közeledett.⁵⁵ Ahhoz a Függetlenségi Párthoz, amely – Grünwald eszméitől egészen eltérő módon – a leghatározottabban védelmébe vette a vármegyei autonómiát. Ez a fejlemény oda vezetett, hogy a Mérsékelt Ellenzék követeléseit közt háttérbe szorult a közigazgatási program – az a reformeszmé, amely miatt Grünwald e párthoz csatlakozott. Apponyinak a Függetlenségi Párthoz való közeledését ráadásul nem lehetett pusztán taktikai lépésnek tekinteni, noha természetesen szerepet játszott benne a kormányrakerülés ambíciója is. Egyfelől annak a paradox helyzetnek a felismeréséről volt szó, hogy a gróf képviselte „nagybirtokos osztály közvetlen gazdasági érdekeit elsősorban a közjogi ellenzék képviselte, az önálló vámterület, s az agrár-vámvédelem követelésével”.⁵⁶

Apponyi lépése mélyén azonban volt egy – ezzel összefüggő – másik mozzanat is, s ez még határozottabban különbözött Grünwald elképzeléseitől. A függetlenségi ellenzékhez közeledő Apponyi, ha még talán öntudatlanul is, a korszak egyik alapkérdésére, a középosztály-problémára keresett politikai megoldást. Apponyi formulája a „hiányzó magyar középosztály” kérdésének megválaszolására a hagyományörző dzsentri felé fordulás volt – s ez a dzsentri túlnyomórészt a Függetlenségi Pártban foglalt helyet. Azaz: „a konzervatív arisztokrácia szóvivői engedményeket tettek a függetlenségi nacionalizmusnak, melytől pedig udvarhoz kötődésük, dinasztikus hagyományaik eleve elválasztották őket.”⁵⁷ Grünwald ezzel szemben – mint ezt könyveiben, s parlamenti beszédeiben is megfogalmazta⁵⁸ a középosztályprobléma megoldását nem a régi magyar dzsentritől remélte, hanem egy asszimilált polgári rétegtől. Apponyi lépése tehát Grünwald szemében nem pusztán pillanatnyi politikai nézetkülönbségre világíthatott rá, hanem mélyebb, világnézeti ellentétekre is.

A pártvezér így sem tudta megakadályozni a Mérsékelt Ellenzék hanyatlását; a habarékiai képviselőinek száma a nyolcvanas években folytonosan csökkent, s a párt egybentartása is problematikus volt. Grünwald tehát, aki 1886 előtt mellőzöttnek, utána pedig pártpolitikai szempontból korszerűtlennek érezhette magát, ismét kutyaszorítóba került. Olyan csoportosuláshoz tartozott megint, amely, ha megbecsülte is szakértelmét, politikailag nem kamatoztatta azt; csak néhány személyes kapcsolattal szolgált számára, hathatós politikai befolyással nem, ráadásul a képviselőházi szavazásoknál alkalmazkodásra kényszerítette. Az alkalmazkodás – akárcsak annak idején a kormánypárt soraiban – nem volt könnyű. Szimptomatikus képet ad Grünwald egyik képviselőházi szavazásáról Mikszáth Kálmán parlamenti karcolata 1884-ből. „Grünwald arra határozta el magát, hogy nem szavaz. Egy óráig tusakodott lelke az incselkedő pártszellemmel. S nehéz verejtékcseppek gyöngyöztek a homlokán. Azon nagy utat lehet befutni. A lélek azt mondta: Hiszen a kormány javaslata jobban megfelel nekem. A pártszellem közbekiáltott: De nem kell, a pokolba vele! Grünwald egy darabig hagyta disputálni, aztán így csillapította le őket: Ne veszekedjeteк no, inkább

⁵⁴ Uo. I. 154.

⁵⁵ Erre lásd a *Szilágyi Sándor* szerkesztette milleniumi *A Magyar Nemzet Története X. kötetében* (Bp. 1898.) Beksics Gusztáv magyarázatát. 727.

⁵⁶ *Szabó Miklós*: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok* 1974 (108. évf.) 26.

⁵⁷ Uo. 5.

⁵⁸ Utoljára – éppen fél évvel öngyilkossága előtt – 1890. nov. 21-én Grünwald így beszélt a képviselőházban: „A magyar állam gyengeségének oka a múltban a magyar polgárság hiánya volt. A középkorban a polgárság idegen volt, s nem vett részt a nemzet szellemi életében. Most másodsor alakult egy nagyobb stílusú polgárságunk, a zsidóságban. Azt akarjuk-e, hogy ez is idegen maradjon, mikor beolvadásra való képességének s hajlamának annyi jelét adta, s nem nemzeti érdek-e, hogy a zsidóság magyar polgársággá váljék, hogy teljesen beolvadjon a nemzet testébe, s anyagi és szellemi ereje a nemzet erejét gyarapítsa?” Az 1887. évi Országgyűlés képviselőházi Naplója, XX. 50–51.

nem mondok hát semmit.”⁵⁹ Grünwald tehát elmondhatta nézeteit, csak éppen nem volt abban a helyzetben, hogy politikai érvényt is szerezzen nekik. Mániákusan hajtogatta reformeszméit erős államról, magyarosításról, asszimilációról; figyelmesen meghallgatták, de semmi több. Hogy a kormányzat politikája a 80-as években valamivel türelmetlenebbé vált a nemzetiségi mozgalmakkal szemben,⁶⁰ legfeljebb belső igazolást jelenthetett Grünwald számára, de hatalmi sikert, növekvő befolyást nem. Gondolatainak örökös ismételtetése – elzárva sikertől, hatalomtól – végre is üres különködésnek tűnt föl; amikor szözlásra emelkedett, már oda sem figyeltek, mindenki tudni vélte, mi következik. A Grünwaldra furcsa mód figyelő Mikszáth ezt egy adomában így örököltette meg: „Grünwald Béla például írt egy cikket, gondolom a katonai iskolás könyvekről. Jön rá szembe egy ismerőse: – Gratulálok. Olvastam cikkedet. Én is az állami kinevezés mellett vagyok. – Máskor egy esztétikai tanulmányt közölt a Budapesti Szemlében a humor-ról. Jön rá szembe egy ismerőse: – Olvastam cikkedet. Oh de jó! Alaposan meggyőztél. Itt csak a centralizáció segíthet. – Persze úgy az egyik mint a másik dolgozatban egyetlen szó sem volt ezekről, s Grünwald maga panaszkodott aztán: – Ha az oroszlanokról vagy a denevérekéről írnék egy természettudományi rajzot, arra is azt mondanák, hogy szépen ki van benne fejtve az államossítási teóriám.”⁶¹ A politikus tehát kezdte elveszíteni törekvéseinek értelmét, de még tárgyát is.

Kezdeti kérdésünk az volt: miért módosult *Az új Magyarországnak* Grünwald eredeti „kétkötetes” koncepciója. A szerző politikai helyzete, pártbeli állása erre nem ad magyarázatot. De megvilágít valami mást: *annak közéleti okait, hogy a politikus miért fordult a tudományhoz...* A politika emelte magasra a 70-es években – most a korszak parlamenti viszonyai kárhoztatták tétlenségre, noha a Tisza-rendszer mélyülő válsága nyomán Grünwald alapgondolatai valójában egyre aktuálisabbá váltak. Szerzőnk a 80-as évek második felében új utakra kényszerült. Ha nem hagyott is föl egészen a politikával, megkísérelte, hogy személyes ambícióit más téren teljesítse ki. Sem elvei, sem baráti köre, sem Tiszához fűződő személyes viszonya nem engedte meg, hogy – annyi Mérésékelt Ellenzék-beli társához hasonlóan – visszalépjön a kormánypártba. (Arról nem is beszélve, hogy ott már megintcsak a második közigazgatási szakember lehetett volna Szilágyi Dezső után.) A függetlenségiektől egy egész világ választotta el. Megmaradt tehát Apponyi mellett, de az önálló politikai alkotás reménye nélkül. „Mikor egy szónoklatához gratuláltam – írja Grünwaldra emlékezve Marczali Henrik –, azt mondta, bár lett volna inkább vegyész, akkor pozitívot alkothatna. Így megéljenzik és az újságok ünneplik, de semmi foganatja sincs.”⁶² Ez a *foganat* kettős értelmű. Grünwald elképzelései nem mehettek át a gyakorlatba, maga a politikus pedig megtorpan: helyzetből nem vezetett út sem fölfelé, sem máshová. A mérsékelt ellenzéki értelmiség politikai kiábrándulása egyébként a nyolcvanas évek közepén általános jelenség volt. A Tisza-éra népszerű Who is who-ja, az 1885 szeptemberében íródott, s névtelenül megjelent *A budapesti társaság* – igaz, erős Apponyi ellenes felhangokkal – ezt írja: „máris benne vagyunk a 47-es légkörben; elég volt ez már nekünk; ezentúl óvatosabbak leszünk; visszahúzódnak egyelőre minden pártpolitikától, vagy pedig nyíltan, férfiasan oda állunk Tisza Kálmán zászlója alá. Ott legalább harcolhatunk a siker reményében a rendi áramlat ellen Szontagh Pálék oldalánál – ez a közhangulat ma a mérsékelt ellenzék független értelmiségének köreiben országsszerte.”⁶³ A budapesti társaság szerzője persze mást értett „rendi áramlat” alatt, mint Grünwald: nem a vármegyei autonómia követelését, hanem Apponyi „aristocratico-socialisticus” irányát. A könyv ismeretlen írója különben Grünwaldot egyértelműen az Apponyi-párt liberális elemeihez kötötte: „Grünwald Béla a mérsékelt ellenzék kevésbé arisztokratikus árnyalatának és a pártonkívüliek egy részének – genialis – belügyminiszter-jelöltje.”⁶⁴

A politikus tudományhoz-fordulásában éppen az játszotta a döntő szerepet, hogy rájött: csak „genialis belügyminiszter-jelölt” maradhat, semmi több. De megérezhette: a kor sokat hangoztatott

⁵⁹ Mikszáth Kálmán: A T. Házból. 1884. ápr. 26. In: R. Hutás Magdolna–Rejtő István (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei, 68. Bp., 1973. 179.

⁶⁰ Katus László (szerk.): Magyarország története, 1848–1890. Bp., 1979. II. 814.

⁶¹ Mikszáth Kálmán: A szűz szónokok. Pesti Hírlap 1888. febr. 4. In: Rejtő István (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei, 76. Bp., 1982. 117.

⁶² Marczali Henrik: i. m. 361.

⁶³ A budapesti társaság. Bp., 1886. 55.

⁶⁴ Uo. 96.

kívánságának, hogy ti. a képviselőház pusztán közjogi alapon szerveződött pártjai helyébe valóban világnézeti kérdések körül tömörülő csoportosulások álljanak,⁶⁵ hogy tehát e kívánságnak orvoslása végképp ellentmondásossá tenné személyes helyzetét az Apponyi-pártban, hisz az ő álláspontja igen sokban eltért a Mérsékelt Ellenzék vezéréől – éppen világnézeti szempontból.

Így talán már érthetőbbek *Az új Magyarország* – írásunk elején idézett – közélet-ellenes kommentárjai, a politikából kiábrándult szerző személyes vallomásai. Ennek a kiábrándulásnak a jelentőségét persze nem szabad túlértékelnünk, s irányát félreértenünk. Grünwald történetírói munkássága közepette sem hagyott föl egészen a politikával, noha közéleti szereplései a nyolcvanas évek második felében erősen megritkultak, évente egy-két parlamenti beszédre korlátozódva. *Az új Magyarország* fogadtatásának, szerzője tragikus sorsának megértéséhez pedig egyenesen nélkülözhetetlen annak ismerete, hogy a könyv idézett, Széchenyi személyétől elszakadt, politikaellenes „kitekintéseit” politikailag is értelmezhetette a Tisza-rendszer korruptségével elégedetlen, a reformoktól elzárkózó s személyi protekcionizmuson alapuló közélettől megcsömörlött olvasó. Ennyiben *Az új Magyarország* e személyes mondanivalójának is volt Tisza-ellenes politikai tendenciája, s ez Grünwald pártjának – és benne Apponyinak – kezére játszott. (A történész tragédiáinak egyike, hogy nem láthatta előre, amikor könyve megjelenik, Tisza már nem lesz hatalmon; látszólag egészen átalakul a közélet színeképe, s *Az új Magyarország* e politikai tendenciája egészen célját veszíti majd.)

Grünwald politikai karrierjének megtörése, noha sok mindenre rávilágít a képviselő tudományhoz-fordulásának okai közül, önmagában nem ad választ kiinduló kérdésünkre: miért kapaszkodott meg a szerző Széchenyiben, föladva régi „kétkötetes” tervét. Lehetséges, hogy az okok mélyebben keresendők? Túl a politikán – a kor világnézeti áramlatai körül? Elképzeltető, hogy Grünwald Széchenyi-könyve a századvég valamelyik konzervatív eszmekörével áll összefüggésben? A feltételezés nem képtelen. Hisz néhány évvel *Az új Magyarország* megjelenése után Széchenyi nevét már egyértelműen antiliberális éllel kezdik emlegetni és magasztalni,⁶⁶ – köztük olyanok, akik személyesen közel álltak Grünwaldhoz. Leegyszerűsítve a kérdést: lehet, hogy Grünwald makacs választását és Széchenyi-képét valamiképpen hasonló motívumok befolyásolták, mint három évtizeddel később Szekfü Gyuláét, aki a liberalizmus belső ellentmondásainak nagy átélőjeként, s korrigálójaként ábrázolta a legnagyobb magyart?

Grünwald és a liberalizmus válsága

1886-ban így jellemezte Grünwaldot egy ironikus társasági portré-kötet: „Egy ember, akinek lelkét, kedélyét s egész életét Schopenhauer olvasása rontotta meg. Mindent un, nincs ínyére semmi, ha férfítársaságban van, onnan nők közé vágyik, ha nőkel találkozik, a magányt óhajtja. Alig van negyven éves, és már életunt.”⁶⁷ Korántsem ez az egyetlen leírás, amelyik a politikust fájó, szenvedő emberként emlegeti. Tudjuk, s még látni fogjuk; nem alap nélküli ez a jellemzés. Mégis meggondolandó: talán nem egészen véletlen e fájdalommal kapcsolatban Schopenhauer emlegetése. Mert ha nem az, akkor idézett jellemzésünk valójában besorolás is: Grünwald odaállítása azok mellé, akik a századvég idején – s irodalmi-esztétikai téren már a nyolcvanas években is⁶⁸ – új utakat kerestek a liberális gondolat válsága közepette. Grünwald zsurnaliszta jellemzője persze nem vizsgálta, hogy a történész valóban ismerte-e Schopenhauert (semmi nyoma, hogy olvasta volna), a német filozófus említése csupán a kor közhelyeinek egyike. Schopenhauer nevét a nyolcvanas évek részben arisztokrata, részben polgári-értelmiségi kultúrpszimizmistáival emlegették együtt, az irodalmi-kritikai élet „ellenzékeihez” társították, azokhoz, akik eltávolodtak, majd szembefordultak a magyar liberalizmus népnemzeti irányával, s ennek intézményeivel, az Akadémiával, a Budapesti

⁶⁵ Vö. pl. a *Szilágyi Sándor* szerkesztette milleniumi *A Magyar Nemzet Története X. kötetének* szövegével Bp., 1898. 664, 677, 718.

⁶⁶ *Szabó Miklós*: i. m. 22.

⁶⁷ *Hentaller Lajos*: Politikusaink pongyolában. Bp., 1886. 133.

⁶⁸ *Komlós Aladár*: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. 1956. In: *Komlós Aladár*: Költészet és bírálat. Bp., 1973. 157–172.

Szemlével stb. De Schopenhauerre hivatkoztak az olyan publicistákkal kapcsolatban is, akik politikai, filozófiai, vagy akár elvont esztétikai területen bírálták a liberalizmus egyre konzervatívabb szerepet betöltő naiv haladáselméletét – gondoljunk például Rákosi Jenőre.⁶⁹ Ha tehát Grünwald „schopenhauerizmusát” vesszük szemügyre, nem maradhatunk meg a politikánál, meg kell vizsgálnunk viszonyát a korszak amaz irodalmáraihoz, akik egyre kritikusabban szemlélték a fennálló rendet és intézményeit. A hetvenes évek elszárt kezdeményei – mindenekelőtt a Schopenhauerre szintén hivatkozó Asbóth János⁷⁰ – után csak a kilencvenes években indul meg a liberalizmus általánosabb jellegű, illetve épp a meddő parlamenti politika bírálataképp megfogalmazott politológiai kritikája. A nyolcvanas évek a magányos kritikusok⁷¹ évtizede, „az ellenzék írói sorra támadást intéznek a hivatalos irodalom erődítményrendszerének különböző pontjai ellen: valamennyiben bosszúsán vagy felháborodva emlegetik klikkszerűségét, némelyek fegyelmezettséget követelő esztétikáját, mások sajátos nemzeti irányát, illetve a nyomában elterjedt népiességet támadják. A népnemzeti irány elutasítása, az általános embernek »kozmpolita« hangsúlyozása – az ellenzéknek sokat hangoztatott jelszavai – végeredményben nem egyebek tehát, mint e nemzedék törekvése a megszabadulásra egy szellemi iga alól, amelyet idegennek éreztek, mert egy elmúlt, helyesebben egy elmúlóban levő világ törvénye volt”.⁷² Az irodalmi ellenzék kifejlődésének s működési irányának persze voltak majdhogynem politikai mozzanatai is. Ezek a mérsékelt ellenzéki Grünwald szempontjából különösen fontosak. Arra a kapcsolatra célzunk, amit a kor „világbánatos” költői és esztétái éreztek a hivatalos irodalmi – vagy akár képzőművészeti – nagyságok és az uralkodó szabadelvű rendszer között. Az összefüggést a nyolcvanas évek végén Komjáthy Jenő így fogalmazta meg: „Tisza és Gyulai: mindkettőt jellemzi a vaskalaposság. Irigy, kemény, száraz, szívtelen író, irigy, kemény, szívtelen államférfi. Filiszterszerűség. Kortesspolitika és kortessirodalom, pajtáskodás és pártoskodás. A vármegyék és a katedrák. A pártklub és az Akadémia. Új országház, egyetemi épületek – az Akadémia nagy vagyona. Protekció itt is, ott is. A filozófiai szellem hiánya. Írói düh és politikai düh. Furor poeticus és furor politicus. Hatalmi eszközeik külsők, mint minden tartalom híján valónak. . . A nagyság kultusza helyébe a hatalom kultusza lépett, a belső értékek tisztelete helyébe a külső tekintély.”⁷³

Ez az összefüggés persze csak részben tekinthető közvetlennek. Hiszen Gyulaiék „kemény, szívtelen, száraz” szigora részben épp a deáki liberális hagyomány őrzését célozta, s ha sok szempontból korszerűtlen volt is, bizonyos mértékben épp Tiszáék felhígtat liberalizmusa ellen irányult. Mégis igaz: a korszak liberális gondolatának problémátlanágát megkérdőjelezők általánosságban persze majdnem mindig a konzervatív gondolkodás valamelyik ága felé kerestek tájékozódást,⁷⁴ de a fennálló kritikusi közt többek közt ott volt pl. az a Pulszky Ferenc is, aki semmiképp sem sorolható a konzervatívok közé. Sőt, a 80-as évek válsághangulatát talán senki sem fogalmazta meg érzékletesebben a hivatalos irodalomhoz, s személyesen Gyulaihoz „megtért” Péterfy Jenőnél: „. . . a mi századunknak is a melancholia a műzsája, melynek arca csak sötétebbé vált a sok megoldhatatlan kérdés előtt, s műzsája lett a melancholia sok nagy költőnknek is, akiknek szava azután ezernyi ember néma csüggeteg szívében visszhangra talál. . . Az osztályok egymás ellen harcba készen; s az osztályokon belül is atomizált egyének zúrzavara. Nincs általánosan elismert vezérelv; s nincs olyan erkölcsi tekintély, . . . hogy az ellentéteket lazítsa, a harcoknak élet vegye. Az egyenlenség behatolt minden egyesnek szívébe is: örökösei vagyunk két magában egységes, de egymásnak ellentett világnak: a pogány klasszicismusnak s a kereszténységnek anélkül, hogy egyesíteni tudnók amannak tipikus formatisztaságát ennek minden iránt résztvevő érzékenységgel, annak vidám egyensúlyát a mi korlátlan s zavaros vágyainkkal. Innen a magába visszavonuló s támasz nélküli

⁶⁹ Rákosi Jenő „schopenhaueriánus” minősítésére *Németh G. Béla: Tragikum és történetfelfogás. Bp., 1971. 60.*

⁷⁰ Asbóth jellemzésére: *Németh László: A Nyugat elődei. (1932.) In: Németh László: Az én katedrám. Bp., 1975. és Halász Gábor: i. m. 115. skk.*

⁷¹ *Németh G. Béla: i. m. 7.*

⁷² *Komlós Aladár: i. m. 167.*

⁷³ *Uo. 163.*

⁷⁴ *Szabó Miklós: i. m. 31.*

ember szomorúsága, kinek tapogatva kell keresni útját az életben, melynek titkát nem ismeri, s innen költészetünk megnyugvást, biztos íhetet nem találó természete is. A tömegeket alig emeli valami eszményibb érzés: s az emberek közt alig van egyéb kötelék, mint az állam rideg kényszere.”⁷⁵ Ezek a magányos kritikusok fájdalommal szemlélték a kort, amelynek lényege persze azért mégis a „prosperitás ígérete”⁷⁶ volt. „Az átöröklött nemesi nemzeti s a frissen felvirágozott pozitivistá polgári liberalizmus egymást látszott igazolni, s kiigazítva, kiegészíteni”.⁷⁷

A néhány „schopenhaueriánus” többnyire magányos volt, maga a kategória azonban nem egészen légből kapott. Hogy csak egy szálát kövessünk: a 80-as évek tragikum-vitája mellett, mely szintén fölvetette a liberalizmus néhány történetfilozófiai ellentmondását, némileg szerényen, meghúzódtott a humorról való állandó gondolkodás.⁷⁸ S Reviczky Gyula a maga humor-elméletét a hetvenes évek közepén részben éppen Schopenhauer nyomán alakította ki. Ahogyan írta: „Schopenhauer mély bölcsészete, a materializmus türelmet hirdető tanai a költészetben egy addig kevésbé játszott búbjóshangú húrt pendítettek meg — a *humort*.”⁷⁹ Reviczky a *humort világnézetnek* vallotta, még 1884-ben is, mégpedig a legmagasabb rendű világnézetnek, s jellemzően abban az esszéjében, amelynek ezt a címet adta: *Századunk pesszimizmusa*.⁸⁰ A humor ebben az elméletben épp a pesszimizmus kiteljesedése, ugyanakkor felülemelkedés is annak tragikumán, azon, hogy az ember nem valósíthatja meg magát, mert közte és a külvilág között szakadék tátong. A humor világnézete valójában eszköz; eszköz arra, hogy a pesszimizmus „ne fájjon a szívnek”.⁸¹ Ez a világnézet „a zsenihez egyedül méltó állásfoglalás a világ dolgaival szemben, de a zseni is csak folytonos fejlődéssel juthat el odáig”, s csúcspontja a humor lelkiállapota, „melyben a pesszimizmusban tisztult emberszeretet kacagva sír”.⁸² Mert a zseni „akkor a legmélyebb, ha belátása csillapítja nagy szenvedélyét. A szenvedély és meggondoltság arányos vegyületéből eredt melancholiájával, kiterjesztett sasszámnyakon csöndesen úszik a magasban”.⁸³

Nemcsak azért követtük éppen ezt a szálát, hogy világossá váljék: a „schopenhaueriánus” besorolásnak milyen kevés köze volt a német filozófushoz, s hogy jelezzük: inkább a kor naiv haladás- és harmónia-felfogásának megkérdőjelezőit jelölték ezzel a névvel; olyan embereket, akik korántsem alkottak egységes csoportot vagy iskolát. A humor kérdését azért emeltük ki a nyolcvanas évek „irodalmi ellenzékének” gondolatai közül, mert itt közvetlen kapcsolatra mutathatunk Grünwald s az irodalmárok között. Grünwald így beszél Széchenyiről: „Naplóiban nemcsak nem törekszik szépítésre, hibáinak, gyengéinek palástolására, hanem ellenkezőleg, kérlelhetetlenül tárja fel fogyatkozásait... Így e nevezetes ember, öntudatosságával, szellemi felsőbbségével saját hibái fölé emelkedik, s ezért egy nagy humorista benyomását tenné reánk, ha saját belsejének megfigyelésével, az önismerettel s önváddal nem járna együtt a búskomorság, életuntság és kétségbeesés.”⁸⁴ Az új Magyarország e megjegyzése nem alkalmi, nem véletlenszerű. Grünwald kéziratosa hagyatékában több jegyzet, kivonat is foglalkozik a humor világnézetével. Hogy ezek a följegyzések tényleg összefüggnek a nyolcvanas évekbeli tragikum-, illetve humor-vitával, jól mutatja a következő kézirat, amit teljes egészében idézünk. „Az irónia és szatíra korlátolt, egyoldalú felfogásból ered, lehet valaki szellemes, mély erkölcsi érzettől áthatott, vagy megsebezheti a szellemi küzdelmekben az ellenfélt, az igazság érdekében használható — de mégis mélyen alatta áll a humornak. Azok még a küzdelemben elfogultak, gyűlölik az emberi fogyatkozást, keserűséggel ostorozzák abban a feltevésben, hogy másképp is lehetne, a humor felettük lebeg, — szeretet nélkül nincs humor —

⁷⁵Idézi: Zimándi P. István: Péterfy Jenő és kora. Bp., 1972. 164.

⁷⁶Németh G. Béla: i. m. 82.

⁷⁷Uo.

⁷⁸Uo. 19.

⁷⁹Reviczky sorait idézi: Komlós Aladár: Reviczky Gyula. Bp., 1955. 28.

⁸⁰Magyar Salon 1884.

⁸¹Idézi: Halász Gábor: i. m. 143.

⁸²Horváth János: Újabb költészetünk világnézeti válsága. Reviczky Gyula. (1933.) In: Horváth János: Tanulmányok. Bp., 1956. 468.

⁸³Komlós Aladár: i. m. 32–33.

⁸⁴Grünwald Béla: Az új Magyarország. Bp., 1890. 11.

komornyik nem lehet tragikus, csak a hős.”⁸⁵ Az utolsó jegyzet, noha forrása nincs megjelölve, egyértelműen arra utal, hogy Grünwald – mindenféle Schopenhauer-ismeret nélkül – egyszerűen saját korának humor- és tragikum-vitájában megfogalmazódott gondolatait variálta. Vélhetően, a humor területén elsősorban Reviczky nézeteit, a zsenivel kapcsolatban pedig Rákosi Jenő álláspontját. Azét a Rákosi Jenőét, akinek Reform című lapjában kezdett publikálni a 70-es években (különben Reviczky *A humor pszichológiája* c. esszéje is itt jelent meg, 1874-ben); azét a Rákosiét, aki a magyar „chauvinek” fő szószólója, s mint ilyen sok szempontból Grünwald szövetségese volt a nyolcvanas években vezetett Budapesti Hírlapjával; s végül azét a Rákosiét, aki 1891-ben az egyik legszebb s legszemélyesebb nekrológban búcsúztatja majd a történést. Az a mód is Rákosi Jenő tragikumelméletéhez hasonlít, ahogyan Grünwald Széchenyit, mint tragikus génuszt kezeli. Ez a zseni-kép sok vonásában tényleg nem liberális, Jean Paul, s a többi kora-romantikus – persze a német katedra-esztétika módján szemlélt – elméletére megy vissza. Éles itt a választóvonal kicsik és nagyok között,⁸⁶ „noha Grünwald mindvégig hangsúlyozza: testileg a génusz is ugyanolyan alkotású ember, mint a többiek, a „közepesek” – s épp a humor világnézetének felsőbbbsége választja el emezektől: „Széchenyi szellemének felsőbbbsége abban a humorban is megnyilvánul, mellyel külső megjelenésének, magaviseletének az emberekre tett hatását felfogja. Világosan látja, hogy vannak tulajdonságai, melyek elidegenítik tőle az embereket.”⁸⁷

Grünwald nem egyszerűen Széchenyi-könyvéhez gyűjtött anyagként, vagy külsődleges „konceptcióként” tartotta számon a humorról szóló jegyzeteit; állítólag önálló tanulmányt is készült írni a kérdésről.⁸⁸ Az biztos, hogy egyik fontos életproblémáját jelentette a „humor”: a harmóniátlanságon való felülemelkedés képessége s világnézete. A mindennapi életben is gondot fordított arra, hogy ne tartsák – a szó egyszerűbb értelmében – humortalannak. 1886-ban Mikszáth Grünwald szájába adva mesélt el egy vicces vármegyei történetet a Pesti Hírlapban – s talán az írói hatás fokozása kedvéért, talán a köztudat komor Grünwald-képének engedve – úgy ábrázolta a történést, mint aki az eset elmondása közben is *szomorú*. A képviselő, mint annyi más alkalommal, amikor úgy érezte, valaki kedvezőtlen színben tünteti fel a közvélemény előtt, nem hagyta szó nélkül a dolgot. Levelet írt az írónak (ez nyílt levél formájában meg is jelent),⁸⁹ meglehetősen ingerülten. „Sok élvezetet köszönhetek eleven fantáziádnak, s nem gondoltam volna, hogy még rám nézve kellemetlenség kútforrása is lehessen. Én neked csevegés közben elmondok egy történetet... Ezt a kis történetet *kacagva* beszéltem el. De a te fantáziád ezzel nem érte be. Engem az eseten 'mélyen elszomorodottnak' állítasz a közönség elé, amit reputációmra nézve sokkal veszélyesebbnek tartok, mintha azt írnád, hogy a képviselőházban rossz beszédet mondtam. Mert ha ily komikus eseten nem kacagtam, hanem mélyen elszomorodtam volna, ez nálam a bárgyúság meglehetősen magas fokát jelentené.”⁹⁰

Mindezzel azt akartuk jelezni, hogy Grünwald kimutatható szellemi kapcsolatban állt a nyolcvanas évek olyan eszmei áramlataival is, melyekben, bár még csak kezdetlegesen, kezdett fölmerülni a haladás problematikusságának, a világrend harmóniájának kérdése – azokkal az áramlatokkal tehát, melyek később, az irodalmi-esztétikai térről a szellemi és politikai élet más szféráira is kiterjedve, bonckés alá vették a hagyományos magyar liberalizmus elméletét. Ezen irányzatok közt Rákosié a viszonylag hagyományosabban konzervatívak közé tartozott.⁹¹ De Grünwald személyes kapcsolatban állt a korszak egyik, inkább az újkonzervatívokhoz húzó alakjával, Justh Zsigmonddal, akit Halász Gábor „a világnézet holdkórosai” közé sorozott.⁹² „Fáradt ember és izgékony esztéta, életélvező és halálra kész, néha valóban beteg, sokszor csak szimuláns. Mindenek felett azonban művész, minden

⁸⁵ OSzKK Fol. Hung. 1886/124.

⁸⁶ Németh G. Béla: i. m. 62.

⁸⁷ Grünwald Béla: i. m. 99.

⁸⁸ Mikszáth anekdotájában (61. sz. jegyzet) nem véletlenül van szó a humorról. Grünwald 1887-ben recenziót küldt a Budapesti Szemlében Vischer Esztétikájáról. Vö.: Pók Attila: i. m.

⁸⁹ Pesti Hírlap 1886. márc. 17.

⁹⁰ Mikszáth Kálmán levelezése. Bp., 1971. II. 12–13. A levél kelte: Bp., 1886. márc. közepe.

⁹¹ Szabó Miklós: i. m. 33.

⁹² Halász Gábor: Magyar századvég. (1937) In: Halász Gábor: i. m. 142. skk.

porcikájában az.”⁹³ Justh éppen ebben az időszakban barátkozik – folytonos vitában – Reviczkyvel, s igen jellemző a vita tárgya: ha már valaki pesszimista, kell-e, hogy feltétlenül szomorú is legyen? Az ifjú arisztokrata már nem hisz a pesszimizmust elsajátítva-leküzdő, harmóniát teremtő humorban, neki fáj az élet, s nem is képzelet, talán nem is akarja, hogy ez a fájdalom elműljék.⁹⁴ Justh egy egész – elsősorban műkedvelő ifjú arisztokratakból álló – kör középpontja, egyik legjobb barátja az a Czóbel István, aki néhány évvel Grünwald halála után, 1898-ban a Magyar Gazdák Szemléjében már egyértelműen újkonzervatív szellemben, élehangú liberalizmus-bírálat kíséretében idézi meg Széchenyi szellemét.⁹⁵ Justh „édes barátomnak” szólítja Grünwaldot, s nemcsak *A régi Magyarország*ról írt dicséret sorokat, de egy születőben levő „revue” munkatársának is szeretne volna megnyerni a történetst.⁹⁶ E tervét még évekkel később sem adta föl: „Írtam e tárgyban [ti. a képes revüről] Grünwald Bélának, azt hiszem, ha létrejönne, egyik irányt csakis ő képviselhetné”.⁹⁷ Grünwald, a maga módján meg is próbált alkalmazkodni a Justh-kör normáihoz. *A régi Magyarország* visszhangjáról írta Justh-nak: „Sokan valami furor democraticusnak tulajdonították a könyv megírását, az arisztokrácia gyűlöletének, sőt, zsidó származásomnak, ami arra indított, hogy én is kirukkoljak XIII. századból eredő nemességemmel, amit eddig sohasem tettem, mert valóban kevés súlyt fektettem rá.”⁹⁸ E kései nemesítést a másik oldalról Mikszáth Kálmán „piszkálta meg” *A mi demokratáink* c. karcolatában, ahol Grünwald esete mellett Vajda Jánosról mondott el egy adomát, hozzátéve: „Nem veszem most bonckés alá a zsidókat (azoknak nagyon érzékeny bőrük van), hanem veszem bonckés alá a demokraciát két zászlóvivőjét, Grünwald Bélát és Vajda Jánost, akik fényes tolluk hatalmával elől járnak a harcban. Ha ugyan járhatnak *elől* azok, akiknek a háta mögött nem megy senki.”⁹⁹

Sorolhatnánk azon mozzanatokat, amelyek arra vallanak, hogy Grünwald nézetei egy-egy ponton hasonlítanak a későbbi, antiliberális Széchenyi-koncepció egyes elemeire.¹⁰⁰ Bizonyára föltárhatók lennének további személyes kapcsolatok is, melyek a történetst a kor irodalmi ellenzékéhez fűzték. Az új Magyarország szövege, a kéziratot hagyaték azonban azt mutatja, hogy Grünwald „schopenhauerkodása” elméletileg nem volt mély, történeti szempontból pedig nem volt elég jelentős ahhoz, hogy belőle egy új, nem-liberális Széchenyi kép születhetett volna. A tudós ápolta ugyan személyes kapcsolatokat a kor hivatalos irányzatain kívülről, s azokat konzervatív oldalról támadó egy-két figurával, művében mégis szóval valami – néhány politikai kérdésen túli – liberalizmus-kritikáról. Kétségtelen: fölhasználta, s művébe beépítette a „világnézet holdkórosainak” humor-elméletét, zenikonceptióját, mindez azonban a nyolcvanas években annyira a levegőben volt, hogy Grünwaldnál aligha beszélhetünk mélyen végiggondolt, originális konzervativizmusról. Ráadásul Az új Magyarország meg hasonlott, „a humoros világnézetig” eljutni nem tudó, diszharmonikus Széchenyiének nagyon is határozott magyar hagyománya volt: akár Kemény Zsigmond ábrázolása, mely „ész és szív” mély ellentétében ragadta meg a gróf belső küzdelmének lényegét.¹⁰¹

⁹³ Uo. 149.

⁹⁴ Justh Zsigmond Reviczky Gyulához. 1886. aug. 1. In: Kozoca Sándor (szerk.): Justh Zsigmond naplója és levelei. Bp., 1977. 472–473. és Komlós Aladár: Reviczky Gyula. Bp., 1955. 38.

⁹⁵ Szabó Miklós: i. m. 24.

⁹⁶ Justh Zsigmond Grünwald Bélához. 1888. júl. 8. In: Kozoca: i. m. 481–482.

⁹⁷ Justh Zsigmond Feszty Árpádnához. (1891). uo. 561.

⁹⁸ Grünwald Béla Justh Zsigmondhoz. 1888. júl. 18. OSzKK Levelestár.

⁹⁹ Mikszáth Kálmán: A mi demokratáink. Pesti Hírlap 1888. jún. 25. In: Rejtő István (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei. 76. Bp., 1982. 78–79.

¹⁰⁰ Csak egy példa. Az új Magyarországnak sok elemében már megtalálható az újkonzervatívoktól később hangsúlyozott konzervatív-nemzeti Kossuth-kép. Erre vö.: Szabó Miklós: i. m. 5.

¹⁰¹ Kemény Zsigmond: Széchenyi István. (1851) Íme – írja Kemény – „elérkeztünk oly pontra, hol ezer körülmény csábít Magyarország leggondolkodóbb agyvelejét alárendelni egy nemes szívnek, mely mindent összeszámítva inkább túrt, mint zsarnokoskodott. Széchenyiből az életirónak ha benyomások által hagyja tollát ragadtatni, éppen oly könnyen lehet egy szenvedélyes, szakado-

Annyi biztos: Grünwald nem volt harmonikus egyéniség, s ezt meglehetősen tudatossággal át is élte, – már csak azért is vonzották a századvég ama kérdései, amelyek ember és külvilág viszonyához kapcsolódtak. De az is valószínű – s a mi szempontunkból, *Az új Magyarország* szövege szempontjából ez talán még fontosabb –, hogy a politikailag sikertelen, s egyre inkább megkeseredő történésznek személyesen fontos volt a hivatalos tudományon kívülretekkel való kapcsolat. Művében bizonyos fókig nekik is meg akart felelni – anélkül, hogy Széchenyiben a nagy antiliberálist pillantotta volna meg. Grünwald schopenhauerkodása tehát mindenekelőtt személyes ügy; mondhatni, „elki diszpozíció”, s nem olyanféle fogvatartó rögeszme, ami miatt a tudós – elállva eredeti „kétkötetes” tervétől – valami gyökeresen újba kezdett volna. Hogy leegyszerűsített kérdésünkre válaszoljunk: *Az új Magyarország* nem a *Három nemzedék* előfutára. Eredményünk mégsem egészen nemleges. Hisz világossá vált: Grünwald, ahogy politikusként is – bár kényszerűen – több vasat tartott a tűzben, mint történész sem volt képes mindenestül egyetlen irányzat mellé szegődni; a liberális haladásgondolat alapján állt ugyan, mégis átélte s megfogalmazta azokat az ellentmondásokat is, melyek ezt az alapot a nyolcvanas évekre erősen kikezdtek. Nem magányos töprengőként, egyedül vívódó, önmérsztő szellemként tette mindezt – ehhez hiányzott belőle a belső biztonság. Nem. Grünwald meg is kereste azokat, akik kételkedésével együtt elfogadták, sőt, éppen így fogadták el; Rákosit, Justhot, Apponyit.

Grünwald és a nyolcvanas évek liberálisai

De közben a történész megkereste azokat is, akik a korszak hivatalos tudományát irányították, s szellemi életét uralták. Nem mindenütt volt könnyű dolga. Politikus-múltja, erőteljes asszimilálást és állami közigazgatást követelő beszédei és cikkei miatt gyanakvással, majdhogynem ellenzéssel találkozott az Akadémiát és a Budapesti Szemlét irányító Gyulai Pálnál, akinek szemében az sem volt jó ajánlólevél, ha valaki Ipolyi környezetéből érkezett. (Nemcsak vallási okok miatt. Gyulai annak idején a magyar mitológiával foglalkozó Ipolyi–Csengery vitában természetesen az utóbbi mellett állt.¹⁰²) Amint levelezéséből kiderül, Grünwald a Gyulai-csoporttal szemben teljes tudatossággal kapaszkodott meg a katolikus klérusban – egyrészt mivel az Egyetem és a Történelmi Társulat inkább katolikus irányítás alatt állt, másrészt egy személyes ok miatt: a magányos embernek szüksége volt egy afféle „gyóntató” pártfogóra, noha ő maga nem volt tétélesen vallásos. Ipolyi halála után az Apponyihoz közelebb álló, s a Tisza-rendszerrel szemben kritikusabb Samassa József egri érsek lesz a patrónusa.¹⁰³ s ha a hetvenes években Ipolyi kapta Grünwaldtól a legszívhezszólóbb, legszemélyesebb sorokat, a nyolcvanas évtized végén Samassa József veszi a történész vívódó leveleit, köztük, 1891-ben, egy búcsúlevelet. Hogy az egyházzal való kapcsolat kötöttséget is jelentett Grünwald számára, azt épp *Az új Magyarország* szövege bizonyítja: Széchenyi vallásosságát a történész igen felemás módon intézte el. Saját véleményét akkor írta meg, amikor hangsúlyozta: „Hatalmas értelmisége nem fogadja be egy pozitív vallás tanainak tartalmát, s kételyt támaszt lelkében, mely megingatja hitét, s magasabb vallási eszmény után törekszik. De a születésével örökölt hajlamok, idegrendszere betegségével járó vonzódás a titokzatos felé, rettentő látomásai, me-

zott, túlradó, kicsordult szívé, magát epesztő, csalatkozó, de sokszor csalatkozott kedélyű, fájdalom miatt fullánkos, izgékony idegei által szeszélyes férfiút gyártani, mint amily bölcsességgel mondaték hajdan róla, hogy mindent fonttal mér, a szellemi eredményeket fitymálja, a sikert, mint Vespasianus a pénzt, jószágúnak tartja, akárhonnan vétetik ki, csak az anyagi haladásnak barátja, az embereket vak eszközöknek tekinti, minden lelkesedés ostora, hideg és okos számító, kedély nélküli és szívtelen.” In: *Kemény Zsigmond: Sorsok és vonzások*. Bp., 1970. 124.

¹⁰²A vita rövid összefoglalása: *Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történeti szemlélete a magyar történetírásban*. Bp., 1973. II. 409. skk. Maga Ipolyi is odasorolta Gyulait Csengery mellé: „Csengery a nemzeti sajátosságokat a halászlé, a gulyás, a bunda, guba és cifraszűr divatozásában látja. Sem ő, sem Gyulai nem ismerik a népet.” Ipolyi 1855. ápr. 10-i levelét idézi *Várkonyi Á.* i. m. 416.

¹⁰³Samassa és Grünwald levelezését l. OSzKK Levelestár. Samassa politikai álláspontjára: *Apponyi A.* i. m. I. 156. „Ő volt az egyetlen főpap, aki a Tisza-rendszernek meg nem hódolt.”

lyekben vallási képzetek is szerepelnek, nem engedik, hogy értelmisége kivonja a végső következtetést, s míg vallása tanainak tartalmával meg hasonlott, teljesen aláveti magát a vallás formáinak, melyek csupán ama tartalom külső kifejezései.¹⁰⁴ E majdnem szabadkőműves-értelmezés – melynek forrásával majd még találkozunk – nem juthat érvényre *Az új Magyarországnak*, épp az egyháznak tett engedmények miatt. Mert Grünwald mindvégig megtartotta Széchenyi vallásosságának egy másik értelmezési lehetőségét is, hogy ti. a gróf éppen idegbaja miatt nem juthatott el a katolicizmus teljes vállalásáig. „... idegbajának súlyosbodásával, komor hangulataiban, izgalmaiban s ijesztő látomásai után, a vallásban is keresi a nyugalmat és vigasztalást. De ez nem sikerül mindig. Betegségének egyik jelensége az is, hogy az imádság sem vigasztalja, s nem képes Istenhez emelkedni.”¹⁰⁵

Grünwaldnak volt oka, hogy igyekezzék megfelelni a katolikus egyház kívánalmainak is. Az Akadémiában – épp a történészek közt – a nyolcvanas évek közepére egyre nagyobb hatalommá vált Fraknói Vilmos, aki viszont személyesen is sokat köszönhetett Ipolyinak. Az említett *A budapesti társaság* c. kötet szerint „Fraknóinak nagyobb befolyása van az akadémiára, és az akadémia által a kormányra, mint bárki másnak, amióta Csengery Antal meghalt... Fraknói vezeti közvetve Trefortot, Fraknói viszi közvetlenül Pulszkyt, Fraknói mozgatja ma már Gyulay Pált, anélkül, hogy ezek közül ezt csak egy is a legtávolabbról sejtene”.¹⁰⁶ Ezekben a sorokban nyilván sok a túlzás, mégis elárulják, hogyan lehetett Grünwald – Gyulai nyilvánvaló ellenszenve mellett – akadémikussá.¹⁰⁷ Kétségtelen: Grünwald befolyásos ismerősei közül talán Gyulai az egyetlen, akinek *Az új Magyarország* szövege nem tesz valami gondolati vagy hivatkozási gesztust. (A Széchenyi-könyv Kemény Zsigmond nevét csak egyszer, érintőlegesen említi meg, miközben teli van Falk- és Kecskeméthy Aurél-hivatkozásokkal). Grünwald mégis mindent megtett, hogy legalább közvetve elfogadtassa művét Gyulaival is. „Minthogy felfogása eltér az enyémtől – írta a Budapesti Szemle szerkesztőjének –, annál érdekesebb rám nézve véleménye. Talán az eltérés közöttünk csupán abból ered, hogy kegyed még akkor [ti. 1866-ban, amikor Gr. Széchenyi István utolsó éveit c. emlékbeszédét tartotta] nem juthatott a Naplókhoz... Azt hiszem tehát, ha mindketten ugyanazoknak a forrásoknak az eredményeit látjuk magunk előtt, ugyanarra az eredményre fogunk jutni, ami rám nézve nemcsak hízog, hanem megnyugtató is volna.”¹⁰⁸

Grünwald pesti hétköznapijai nagyrészt a hivatalos tudomány köreiben teltek. Bejáratos volt a Wohl-nővérek szalonjába, ahol – Krúdy kései emlékezése szerint – „a jövődöbéli akadémikusokat nevelgették a szalonélet manírjaira”.¹⁰⁹ Csütörtök esténként jött össze itt a társaság, „az akkori Magyarország legjelesebb hazafiai”,¹¹⁰ Haynald bíborostól Trefort kultuszminiszteren keresztül Balagi Mór „professzor úrig”, s néha épp – Gyulai Pál, vagy ennek nagy ellenlábasa, Jókai Mór. Grünwald eljárt ide, a Barátok terére, ahová – Krúdy szép anekdotája szerint – Reviczkyt csak egyetlen egyszer tudták odacipelni. Mert ez a szalon lehetett „az ihlet, irodalmi ambíciók, nemes érvényesülések 'széplelkű' otthona”, de itt „már nem találtak helyt a századvégi eszmék”.¹¹¹

A történész gyakran ellátogatott egy másik társaságba is, az öreg Pulszkyhoz, kinek mindhárom gyermekével jóban volt; levelezésük tanúsága szerint a leginkább közülük Polyxénával, s később ennek férjével, Hampel Józseffel, aki a Múzeum egyik vezető tisztviselője volt. Ez a szalon más, mint a Wohl nővéreké, bár itt is megfordult a hivatalos szellemi élet egy sor vezető figurája: Trefort, Szilágyi Dezső, Fraknói.¹¹² Az öreg Marczali negyven év távolából így emlékezett: „Mi

¹⁰⁴ Grünwald Béla: *Az új Magyarország*. i. m. 81–82.

¹⁰⁵ Uo. 83.

¹⁰⁶ A budapesti társaság. i. m. 325.

¹⁰⁷ Grünwaldot 1888 májusában Acsády Ignáccal együtt választották akadémiai levelező taggá. Akadémiai székfoglalójának külsőségeiről: Besztercebánya és vidéke, 1889. okt. 20.

¹⁰⁸ Grünwald Béla Gyulai Pálhoz, 1889. aug. 18. OSzKK Leveletár.

¹⁰⁹ Krúdy Gyula: Madame Róza pasziánsz kártyái. 1931. In: *Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak*. Bp., 1974. 435.

¹¹⁰ Krúdy Gyula: A kedves Wohl-nővérek. (1932) *Krúdy*: i. m. 377.

¹¹¹ Uo. 380.

¹¹² Marczali Henrik: i. m. 225.

volt akkor a Pulszky-ház! Amint a parlamentben, a tudományban és a hírlapirodalomban megvédte a Deák és Eötvös halálával reászakadt nagy örökséget: a reformkorszak nemzeti és szabadelvű eszméit... Pulszky szalonja egyetlen volt a maga nemében. Nem járt náluk szellemileg kiváló idegen, ki ott emlékezetes órákat ne töltött volna, mert ott találkozhatott a magyar társaság színjával. Mint Széchenyinél, itt sem volt kaszt-szellem. Egyszerű volt minden, csak a társaság magas színvonalú.¹¹³ Ha meggondoljuk, hogy a szalon vezető alakja, az öreg Pulszky Ferenc 1886 óta a szabadkőművesség legnagyobb hazai szervezetének, a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholyának nagymestere volt,¹¹⁴ – képet adhatunk e társaság jellegéről, vagy inkább a társalgás irányáról, s arról a szakadékról, amely ezt a kört a Justhétől elválasztotta. Szakadék? Pulszky nyolcvanas évekbeli helyzetéről írta a mai méltató: „Ott találjuk őt szinte minden olyan kezdeményezés bölcsőjénél, ... amely a hivatalos klikkek uralma elleni lázadás szándékából születik meg, s amely bátrabb és modernbb törekvések zászlója kíván lenni.¹¹⁵ Grünwald e harmadik társaságának központi figurája az a publicista volt, aki 1883-ban éppen Rákosi Jenővel került szembe *Az ember tragédiája* akkori bemutatója kapcsán. Rákosi – Madách műve mellé állva – a liberális haladásgondolat mélyreható kritikáját olvasta ki a Tragédiából, Pulszky pedig épp a liberalizmus védelmében nyilvánította Madách világnézetét „ártalmasnak és csüggesztő hatásúnak”.¹¹⁶ A maga módján tehát e szalon gazdája is „ellenzéki” volt, s nemcsak a fennálló intézményekkel állt szemben, de a velük harcban álló „divatos” antiliberális korezmékkal is. Ez a szélsőség is nyomot hagyott *Az új Magyarország* szövegén. Nemcsak annyiban, hogy Grünwald Széchenyi-képében – bár, mint látni fogjuk, nem minden erőszak nélkül – a kicsit lekerekített arcú Kossuthnak is szerepe van: A könyv egyik fontos alapelve, hogy Kossuth azt folytatta, amit Széchenyi elkezdett, de nem bírt véghezvinni. Grünwald részlet-elemzései közül is sok tanúskodik a Pulszky-kör – azaz a liberális haladásgondolat demokratikus irányú megújítására törekvő szellemiség – hatásáról. A Széchenyi vallásosságáról szóló „szabadkőműves” passzust idéztük már. De mintha a Pulszky-szalon ítélete visszhangozna akkor is, amikor Grünwald megírja véleményét Marczali Henriknek, ennek akkor megjelent *II. József*éről: „Az első kötetben kegyed nagyon aristocraticus, és klerikális és quietista. A III.-ikban már talál szavakat a szigorú ítéletre is. Mert a történetírónak első kötelessége megérteni korszakát, aztán ítélni valamely mértékkel, de nem elítélni”.¹¹⁷

Az új Magyarország szerzője, könyve megjelenése után – minden engedménye ellenére – meg is kapta a katolikus sajtótól: „liberális államférfiú, aki tulajdonképpen a liberális elvek diadalra jutásának történetét írja meg Magyarországon”.¹¹⁸ S ez így igaz. A Széchenyi-könyv legnagyobb része nem más, mint a liberális gróf tevékenységének, gondolatainak felsorolása – mint jeleztük, elsősorban idézetek formájában. Ez a felsorolás semmiben sem különbözik a kor Széchenyi-felfogásától s reformkor-képtől. Inkább kötelességszerű ismertetésről van szó, kritika, értelmezés, történeti okadatolás nélkül. A csoportosításban, Széchenyi tevékenysége egyes területeinek, vagy épp gondolatainak kiválasztásában sincs semmi egyéni; semmi olyan, ami szemben állna a korszak uralkodó, közmeggyőződéses haladásgondolatával. Ez utóbbival egyébként Grünwald a nyolcvanas években éppúgy érvelt, mint bárki más. Még 1885-ben, Kossuth megyefelfogását elemezve írta le: a megyékben „nincs meg az, amire a liberalizmus törekszik: az egyéni szabadság”.¹¹⁹ Röviden: noha a történész a haladásgondolat bomlásából eredő mindkét szélsőséggel kacérkodott – sőt, ahogy láttuk, *Az új Magyarország*gal egy kicsit meg akart felelni Justhénak, de Pulszkyéknak is – alapjában véve alkalmazkodott az uralkodó, a bevett liberális fejlődésgondolathoz. Tanuláság összegyűjteni azok névsorát, akiknek figyelmét Grünwald még könyve megjelenése előtt föl akarta hívni *Az új Magyarország*ra. Gyulai, Samassa, Pulszkyék mellett ott van a régi, s nem hatalom nélkül álló barát, a Pester Lloyd szerkesztője, Falk Miksa, de ott a függetlenségi lapszerkesztő, a Kossuthhoz személye-

¹¹³ Uo. 226.

¹¹⁴ L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Bp., 1977. 25.

¹¹⁵ Oltványi Ambrus (szerk.): Pulszky Ferenc: Életem és korom. Bp., 1958. I. 28.

¹¹⁶ Uo. 29.

¹¹⁷ Grünwald Béla–Marczali Henrikhez, é.n. (1888) OSzKK Levelestár.

¹¹⁸ Wincker József: *Az új Magyarország*. Katholikus Szemle 1890. 457.

¹¹⁹ Grünwald Béla: Kossuth és a megye. Bp., 1885. 10.

sen is közel álló Hentaller Lajos is. Az előbbinek, Falknak, Grünwald a Széchenyi nagyságáról szóló passzusokat ajánlja figyelmébe, hozzátéve, mennyit merített az ő Széchenyi-könyvéből.¹²⁰ Hentallernak viszont így írt: „Eddig az az önmagának ellentmondó felfogás uralkodott az irodalomban, hogy Széchenyi volt a bölcs, a jó, aki óvta a nemzetet Kossuthtól, s ha tanácsait [a nemzet] fogadja, nem következik be a katasztrófa. Másrészt meg Kossuth nagy vívmányai, 48, etc., s ami ezzel együtt járt, s ennek dicsőítése... En kérelhetetlenül kimutatom a logikai ellentmondást, mely e felfogásban rejlik, s Kossuthnak igazságot szolgáltatók ellene.”¹²¹ Leegyszerűsítő volna mindezt egy helyezkedő író hízelkedésének tekinteni. Az új Magyarország azt bizonyítja, hogy ezek a levelek igazak. Grünwald elhihette, hogy könyve tetszeni fog majd a függetlenségekhez közeledő Apponyinak, de a hivatalos kormánypolitikát képviselő Falknak is; elhihette, hogy helyeslően bólogat majd reá Samassa érsek, de Pulszky Ferenc is; s egyetért vele Justh, de talán még Gyulai Pál is. Inkább maga a történeti mű „helyezkedő” tehát, mint a szerző hozzá fűzött ajánló levelei.

Maga a heterogén könyv mutatja, hogy szerzőjét nem valami körvonalazott eszme, valami elméleti, társadalmi vagy éppen politikai alapgondolat sürgős megfogalmazásának kényszere térítette el régi tervétől, az emelkedés és a süllyedés folyamatának bemutatásától. Nem marad más feltételezés: Grünwald, *A régi Magyarország* megírása után valóban ahhoz a munkához kezdett hozzá, amit eredetileg elgondolt s olvasóinak megígért. Valami miatt azonban már az anyaggyűjtés első fázisában elakadt, s megrekedt Széchenyi alakjánál.

Grünwald és Széchenyi naplói

Megrekedt? Olyan iszonyú sebességgel dolgozott, mint azelőtt soha. *A régi Magyarországot*, előszava szerint, 1888 februárjában fejezte be. Másfél évvel később, 1889 augusztusában már azt írta Gyulai Pálnak, hogy *Az új Magyarországból* „több fejezet már elkészült”.¹²² Szeptemberben Falk Miksát értesítette: „Minden nap legalább tíz órát ülök az íróasztalnál, s írom Széchenyit, melyből, fájdalom, még csak 25 nyomtatott ívet írtam meg, s még vagy 15 hátra van.”¹²³ Decemberben már korrigálja munkája íveit, s megkönnyebbülten írja Falknak: „ha ennek vége, teljesen a társas élet örömeinek fogom magamat átengedni; el vagyok határozva vissza nem riadni még egy kis lumpolástól sem”.¹²⁴ A Grünwald-hagyaték kétségtelenné teszi: ezt a nagy megelégnülést az okozta, hogy a történész megismerkedett Széchenyi naplóival. Ekkori levelei mind megemlítik, hogy alapfelfogását a naplók nyomán alakította ki, de erről tanúskodik *Az új Magyarország* előszava, s Grünwald kéziratos kivonatainak tömege is. Óriási sebességgel dolgozta föl a naplókat. Ezek 1877 óta voltak az Akadémia tulajdonában,¹²⁵ s Grünwald volt a második, aki foglalkozott velük.¹²⁶ Teljes rendszerességgel, évről évre haladva kivonatolta Széchenyi füzeteit, s ez nagy munka lehetett, hisz a Naplók 1920-as, ill. 30-as évekbeli *Fontes*-kiadása hat vaskos kötetet tesz ki. Az anyag terjedelmes volt és nehezen olvasható: *Emlékezéseiben* még a forráskutatásban edzett Marczali Henrik is panaszkodott erről. Grünwald ráadásul elővette a megjelent Széchenyi-műveket is, a Hiteltől a Politikai Programmtöredékekig.

¹²⁰ Grünwald Béla–Falk Miksához, 1889. szept. 27. OSzKK Levelestár. A hízelgő hangú levélben Grünwald így kéri Falkot, hogy írja meg memoárjait: „Én mint historikus beszélek, s azt tartom, hogy aki oly dolgokat tud, mint Te, annak azt kötelessége feljegyezni, s ha valaki úgy tud írni, mint Te, annak kötelesség azt megírni.”

¹²¹ Grünwald Béla–Hentaller Lajoshoz, 1890. jan. 6. OSzKK Levelestár.

¹²² Grünwald Béla–Gyulai Pálhoz, 1889. aug. 18. OSzKK Levelestár.

¹²³ Grünwald Béla–Falk Miksához, 1889. szept. 27. OSzKK Levelestár.

¹²⁴ Grünwald Béla–Falk Miksához, é.n. (1889. dec.) OSzKK Levelestár.

¹²⁵ *Oltványi Ambrus*: Széchenyi naplójáról és kiadásairól. In: *Széchenyi* István: Napló. Bp., 1978. 1361–1367.

¹²⁶ Zichy Antal volt az első. 1884-ben magyarra fordított szemelvényeket is kiadott a naplókbl: *Zichy Antal*: Gr. Széchenyi István naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Bp., 1884. Megjegyezzük, hogy *A régi Magyarország* Széchenyi-idézeteit Grünwald még ebből a válogatásból vette. Az eredeti naplókat tehát valóban csak 1888 után ismerte meg.

De mit találhatott a tudós a Széchenyi-naplókban, ami ennyire rabul ejtette? Úgy hisszük, ennek megfejtése a döntő mozzanat. S most már nemcsak *Az új Magyarország* keletkezésére gondolunk. E könyv megértéséhez annak magyarázata is hozzá tartozik, hogy az eufórikus Széchenyihezfordulás valamiképpen összefügg a történešnek a kor szellemi áramlatai közt elfoglalt helyével, pontosabban azzal, hogy számára ilyen hely úgyszólván nem létezett; azzal, hogy „biztos helyre” vágott, de ilyet sem korának bevett uralkodó eszméi közt, sem szélsőségeiben nem talált, noha mindent megpróbált, hogy megfeleljen nekik, mindenütt támaszt keresve.

Megismerte tehát Széchenyi naplóit, s miközben olvasta-jegyzetelte őket, különös élmény érte. „A fájó ember elégtételt érezte, aki örökös szegénnyel és rossz lelkiismerettel rejtgette fájalmát az Élet ridegsége és keménysége elöl, és váratlanul egy nagy és bölcs lélektől nyeri el azt az alapvető és ünnepélyes jogosultságot, hogy fájlalhassa a világot – ezt a minden elgondolható világok legjobbját, melyről játszi gúnyval bizonyítottat be, hogy a legrosszabb minden elgondolható világok közt.”¹²⁷ Ezek a sorok a beteg Thomas Buddenbrook nagy azonosulás-élményét tartalmazzák; azonosulást egy könyvvel, egy gondolkodóval. Mint utóbb Thomas Mann megmagyarázta, saját találkozását írta meg itt Schopenhauer filozófiájával.¹²⁸ A Buddenbrook-ház e helyét tehát talán nem egészen jogosulatlanul idéztük Grünwaldal kapcsolatban. Persze az, amit a történeš Széchenyi naplóiban megtalált, sokkal egyszerűbb dolog volt: egy nagy szellem sajátos betegsége, különös melankóliája. Grünwald napló-kivonatai azt mutatják, hogy igen hamar feltűnt neki az a kettősség, ami Széchenyi szinte állandó – kezdetben főleg éjszakai – depressziója és hihetetlen aktivitása, célszerű és erélyes munkálkodása között fennáll. A tudóst Széchenyi kételkedése ragadta meg: melankólia és tevékenykedés titokzatos, szenvedésteli egymás mellett léte. Jegyzetei előbb csak jellegükben, tartalmukban utalnak Grünwald érdeklődésének lélektani irányára; a történeš azokat a bejegyzéseket kivonatozza, ahol Széchenyi belső küzdelmeiről, szenvedéseiről, testi betegségeiről, rossz hangulatairól, önvádjairól van szó. De azután, az 1846-os évhez érve a naplóban, Grünwald másolat-papírjának szélén megjelenik egy furcsa fősorolás: pontokba szedett jegyzék egy pszichiátriai könyvből; valami betegség tüneteinek leírása. Ezt viszont Krafft-Ebing, grazi orvos *Psychiatriájából* másolta ki a tudós – hogy éppen ebből, az Krafft-Ebing pesti divatosságával (elsősorban a magyarra többször lefordított *Psychopathia Sexualis* elterjedtségével)¹²⁹ magyarázható.

Amikor tehát Grünwald sorra tudósította barátait: könyve „alapfelfogása” már megvan, csak is arra gondolhatott, hogy kulcsot talált Széchenyi megértéséhez, s ez a kulcs nem más, mint a pszichiátria.

Az új Magyarország lényege ennek a pszichiátriai alapfelfogásnak végigvezetése, okadatolása. A koncepció röviden összefoglalható. Széchenyi öröklött elmebetegségben szenvedett; apja öregkori „vallásos rajongása” mutatja, hogy gr. Széchenyi Ferenc is beteg volt. A baj neve: *melancholia activatus*, „aktív melankólia”. Ez a kór Krafft-Ebing szerint az agyhártya táplálásában beállt organikus zavar következménye;¹³⁰ testi betegség tehát, mely a lelki élet zavarait váltja ki, lehetetlenné téve Széchenyi géniuszának akadálytalan érvényesülését. A legnagyobb magyar élete tehát nem más, mint „értelmiségének” állandó küzdelme a testi betegség ellen, s e küzdelem független a politikától, egyáltalán, a külvilágtól.

Az aktív melankólia, mint tünetegyüttes valóban Krafft-Ebing *Psychiatriájából* való, noha Grünwald az orvoslásban teljesen járatlan ember megfontolatlanságával alkalmazta Széchenyire. A grazi tanár ugyanis e kórképet csak azért részletezi külön, hogy magyarázatot találjon a melankóliások olykori kitöréseire, jajgatására, rohamára.¹³¹ Mégsem mondhatjuk, hogy a történeš teljesen melléfogott. Széchenyi depresszióra hajló alaptermészetére már Kemény Zsigmond és Falk Miksa is fölfigyelt, sőt, éppen Gyulai Pál hagyta helyben Széchenyi kezelőorvosának, dr. Görgennek „mania

¹²⁷ Thomas Mann: A Buddenbrook-ház. Lányi Viktor ford. Bp., 1955. 610–611.

¹²⁸ Thomas Mann: Freud és a jövő 1936. In: Thomas Mann, Válogatott tanulmányok. Bp., 1970. I. 272.

¹²⁹ A művet többször is kiadták magyarul a 80-as években. Szekfü is utal kisugárzó szellemi hatására, noha ezt a 90-es évtizedre datálja. *Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: i. m. V. 527.

¹³⁰ Krafft-Ebing: Az elmebetegségek tankönyve. Bp., 1885. II. 18–19.

¹³¹ Uo. 18.

desperatoria" diagnózisát.¹³² Abban pedig Grünwald egyenesen a kényegre tapintott, hogy Széchenyi betegségét nem a korban már ismert ciklikus elmezavarnak tulajdonította; jól látta, hogy a gróf mániás és depressziós periódusai között semmi ciklikus szabályosságot nem lehet kimutatni. Önmagában tehát Grünwald koncepciója az akkoriak szemében nem számíthatott valami különleges újdonságnak; a szó köznapi értelmében még Széchenyi is gyakran emlegette „melancholiáját” naplóiban. A történész Széchenyiről adott „diagnózisának” értéke ma már – vagy ma még – egyszerűen megállapíthatatlan, s bennünket nem is ez érdek. Számunkra most a koncepció kialakulásának pillanata, a „fogantatás” motívuma a fontos; a Széchenyivel való azonosulásé. Ez térítette el ugyanis Grünwaldot eredeti szándékától, s ez vezetett oda, hogy könyvében minden momentumot Széchenyi betegségéből származtasson, – amiben viszont egészen gyökeresen eltért minden addigi életrajztól. (Olyannyira, hogy elmondható: Grünwald valójában nem azzal törte meg a hagyományt, hogy Széchenyit elmebetegnek nyilvánította; még csak sajátos diagnózisával sem, hanem azzal, hogy magyarázatát minden elemében erre a diagnózisra építette.)

Grünwald vonzódásának okairól – persze csak a tudós öngyilkossága után – több nekrológ is beszélt. Zsurnaliszta munkák ezek; íróik számára az öngyilkosság az igazi esemény, s természetesen mindent ennek a fényében közelítenek meg – még a Széchenyi-könyvet is. Csak kettőt idézünk közülük. „Széchenyi alakja varázserővel ragadta meg – írta a Vasárnapi Újság –. S amint a rendkívüli léleknek tanulmányozásába mélyedt, egy pontra tapadt a tekintete: e nagy ember lelki világának való és látszólagos abnormitásaira... Ma már a Szajna partja [Grünwald itt lett öngyilkos] megmagyarázza nekünk ezt az eddig csaknem megérthetetlen irányzatú művet is. Széchenyi lelki világával ily oldalról egy egész kötetet át való foglalkozás lehetetlen hogy meg ne kezdte volna pusztító hatását magának az írónak lelkében is.” Épp ellenkezőképp értelmezte a vonzódás okát és következményeit a Pesti Napló tárcája: „Nem véletlenség volt, hogy Grünwald Béla egészen a Gr. Széchenyi István életének és egyéniségének pszichiátriai elemzésébe mélyedt... Nem véletlenség volt, mert alig írhatta volna Grünwald Béla őszintébben a saját szenvedéseit és a saját tragikumát, mint leírhatta a gr. Széchenyi István neve alatt. És ha Grünwald Béla kulcsot adott könyvében a Széchenyi kedélyvilágához, ebből a könyvből egykor éppen úgy meg lehet rajzolni a Grünwald kedélyvilágát is.”¹³³ Valószínű, hogy az utóbbi jellemzés áll közelebb az igazsághoz. Thallóczy Lajos gyorsírási naplójában ugyanebben a szellemben írt Grünwald halála után: „Megmagyarsodott német Schönggeist, aki filozófiát akart realpolitikát csinálni. Széchenyiben önmagát írta le. Psychológusoknak érdekes alak marad mindenha. Én szerettem, de őrltnek tartottam, s azt hiszem két év előtt láttam rajta... Apponyit láttam sírni Grünwald felett.”¹³⁴

A kételkedő, beteg testű Széchenyivel való azonosulás valóban nem érthető meg a tudós személyiségének, „anamnézisének” ismerete nélkül. Grünwald érdeklődése, vonzódása ugyanis nemcsak Széchenyit illette, hanem a pszichiátriát is. S ennek személyes okai vannak.

Az új Magyarország „kórelőzményei”

A Széchenyi naplóihoz forduló Grünwald maga sem volt egészséges. A nyolcvanas évek utolsó harmadában súlyos torokbaj kínoztta. Rekedtség, köhögés, a képviselő szerint állandó gyulladás kísérte a betegséget. Grünwald egy párizsi professzornál kezelte magát; a dolog barátai között, s a pesti politikuskok körében közismert volt, éppúgy, mint a tudós állandó rosszkedve, ingerlékenysége, túlfeszítettsége. *A régi és az új Magyarország* megírása idején a történész telente a dél-franciaországi Mentone-ba utazott, hogy védekezzék a meghűlés ellen, s óvja a torkát.¹³⁵ Nem egészen egy évvel a Széchenyi-könyv megjelenése után, 1890 novemberében is Franciaországba ment – ez volt utolsó útja –, s ismerősei azt hitték, megint torokbaja miatt utazott el.¹³⁶ Apponyinak

¹³² Gyulai Pál: Gr. Széchenyi István utolsó évei. 1866. In: Gyulai Pál: Emlékbeszéd. Bp., 1914. I. 339. skk.

¹³³ Pesti Napló 1891. máj. 10. Grünwald Béla halálhíre.

¹³⁴ Tömöry Márta: Thallóczy Lajos kéziratos naplója. 1891. máj. 10-i bejegyzés. (Kézirat).

¹³⁵ Besztercebánya és vidéke 1889. jan. 29., máj. 5., nov. 24. és 1890. jan. 19.

¹³⁶ Pesti Napló 1891. máj. 10.

azt írta, hogy a párizsi kezelőorvos, Fauvel professzor műtétet javasolt.¹³⁷ 1891 májusában, néhány nappal öngyilkossága előtt, búcsúlevelet írt Fauvel-nak is, elnézést kérve tőle, hogy „más műtétet és más orvost” vesz igénybe, „de végre is ezzel a gyógyulás biztosítva van”.¹³⁸

Ez a torokbaj nem volt mindennapos betegség. Érezhetően sok testi kinnal járt, makacs volt, s minden gondos orvosi kezelésnek szívósan ellenállt. A beteg állapotán mindig segített valamennyit, ha elutazott Besztercebányáról vagy Budapestről. 1889 novemberében, *Az új Magyarország* írása közben is kénytelen volt elutazni. De már decemberben örömmel értesítette Pulszky Polyxenát: „állapotom jelentékenyen javult, . . . torkom jól érzi magát, a görcsös köhögés, a gyulladás jóformán megszűnt, s én remélem, hogy megszabadulok bajomtól”.¹³⁹ Mint minden évben, a teljes gyógyulás most is hiú reménynek bizonyult. 1890 őszén a betegség újból elővette Grünwaldot. Megint elutazott, s a torokbaj egy darabig ismét enyhült. „En különben elég jól vagyok, s mióta ide jöttem, nem köhögök. Dolgozom is, s ha sikerül tervem, néhány élvezetes évem lesz, míg elkészülök. Az alapfelfogás megvan s ki van próbálva. Csak az anyag kell hozzá, amiből az egész felépítem.”¹⁴⁰ A jobbulás most sem volt tartós. 1891 áprilisában Bartók Lajos, a Magyar Hírlap levelezője Párizsban találkozott a történésszel, s igen rossz állapotban levőnek látta. „Grünwald, ki egy berlini lapot olvasott, nagyon rossz színben volt, és halkán, alig érthetően beszélt. Arra a kérdésre, hogy mikor utazik haza, Magyarországra, azt felelte: – Ha május hó meleg napokkal köszönt be, műtétnek vetem alá magamat, s ha azt szerencsésen kiállok, elmegyek valahová Dél-Franciaországba. Haza csak akkor mennék, ha részt vehetnék a közigazgatási vitában. Pedig még sokára lesz, talán soha, hogy ismét beszédet mondhassak. – Aztán mosolyogva tette hozzá: – Tudja, ha ambiciózus politikusból nem lesz miniszter, az megjárja; de ha nyelvét nem használhatja, az már nagy baj.”¹⁴¹

Állandóan hullámzó, erősödő, majd gyöngülő tünetekkel járó betegségről van tehát szó – kísértetiesen hasonló bajról, mint amit Grünwald Széchenynek tulajdonított. A történész rossz állapotok, „rohamok” és javulások folytonos váltakozásában látta a gróf lelkét, s e váltakozást szerinte a testi betegség hullámváltozásai idézték elő. Széchenyi „lelke előtt – írja – egészségi állapota szerint majd a nemzet rothadásának, halálának s temetésének, majd a virágzás, erő és hatalom ködszerű, ingadozó, szétfoszló képei jelennek meg, s aszerint hisz vagy esik kétségbe s ingadozik elhatározásaiban.”¹⁴² Grünwald ezt a hullámváltozást egyenesen „dualismusként” tartja; olyan kettősségnek, melyet a betegség idézett elő, s amivel szemben a logika tehetetlen, hisz „ha az ember valami elvont logikai lény volna, Széchenyi dualismusát logikátlanságnak kellene nyilvánítanunk”.¹⁴³ De az ember nem elvont lény – folytatja a történész – nem az még a gényus sem. Ő is „Testével martaléka a természet sötét hatalmainak, melyek mélyen belenyúlnak az ember szellemi s erkölcsi lényébe.”¹⁴⁴ De általában: „Senki sem érthető meg egészen teste nélkül, Széchenyi enélkül teljesen érthetetlen.”¹⁴⁵ Grünwald egyértelműen a testi betegség hatásának tulajdonítja Széchenyi lelki zavarait: „Az agyhártya táplálásában beállt zavar lelki fájdalmakat okoz. A fájdalmas, nyomott hangulat alapjelenség a melancholia állapotában. A hangulat beteges volta abban nyilvánul, hogy nem valamely külső ok idézi elő, hanem önállóan, magától (spontane) lép fel; keletkezésének tehát nem lélektani, hanem organikus oka van.”¹⁴⁶ A lényeg tehát az agy bántalma, ennek helye és minősége határozza meg a betegség tüneteit: a rohamokat, a képzelgéseket. „A képzelgések az agyhártya bántalmából

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Magyar Hírlap 1891. máj. 22.

¹³⁹ Grünwald Béla–Pulszky Polyxenához, 1889. dec. 23. OSzKK Levelestár.

¹⁴⁰ A levélrészletet *Sebesztha Károly*, a címzett közölte Grünwaldról szóló nekrológiájában. Pesti Napló 1891. máj. 15. Csak találgathatjuk, hogy ez az alapfelfogás az eredeti kétkötetes tervre, vagy a pszichiátriai módszerre vonatkozott-e, esetleg valami egészen másra.

¹⁴¹ Magyar Hírlap 1891. máj. 15.

¹⁴² Grünwald Béla: *Az új Magyarország*. i. m. 213.

¹⁴³ Uo. 345–346.

¹⁴⁴ Uo. 9.

¹⁴⁵ Uo. 12.

¹⁴⁶ Uo. 16.

erednek, s a tudományos kutatások kimutatták, hogy bizonyos agybetegségek a legkülönbözőbb népek és idők betegeinél ugyanazokat a tipikus képzelgéseket idézik elő. E képzelgések tartalma az egyének műveltségének foka, életének, eszméinek köre, s foglalkozása szerint módosul”.¹⁴⁷ Grünwald ábrázolásában Széchenyi élete nem más, mint test és lélek harca. „Hatalmas értelmisége, lényének öntudatos része szakadatlan küzdelemben áll testének e betegségével, mely folytonosan annak megzavarására, elhomályosítására törekszik. Értelmisége sokáig fenntartja magát a vele egy szervezetben összekötött természetes ellenség támadásával szemben, aki rövid ideig tartó rohamokban szerzett diadal után visszavonul, s időt enged e nagy elmének, hogy szellemi munkáját elvégezhesse. De az ellenség nem lankad, s gyakran és erősebben ismétli támadásait, s a küzdelem kimenetele nem lehet más, mint a testi baj diadala a szellemen.”¹⁴⁸

Mai szemmel nézve igen erőszkas cselekedetnek látszik, hogy Grünwald Széchenyi testi betegsége kapcsán tette „zseniális alteregojává” a legnagyobb magyart. A pszichiátria tudományának akkori helyzete azonban teljes mértékben lehetőséget nyújtott erre az azonosulásra. A XIX. század utolsó harmadára az orvostudományban kezdett visszaszorulni az elmebetegségek ún. psychista felfogása, mely azon alapult, hogy az egyes tünetek mögött a beteg által korábbi életszakaszában elkövetett morális eltévelyedéseket kereste.¹⁴⁹ A psychogenezis hívei a burjánzó bűnök következményének tartották az elmebetegségeket.¹⁵⁰ Grünwald korszaka – legalábbis a német nyelvterületen – már egyértelműen a régivel szemben álló szomatista iskoláé, mely a lelki zavarokat s az elmebetegségeket organikus testi elváltozásokkal, mindenekelőtt az agy és a gerincvelői idegrendszer elváltozásaival magyarázta. A szomatisták a legkülönbözőbb testi kórállapotokban vélték megtalálni az elmebetegségek előidéző okait. Németországban és Bécsben – s így a Bécsből szellemi értelemben erősen függő Pesten is – a szomatista iskola agypatológiai irányzata vált a legelterjedtebbé. A Helmholtzra visszamenő, Meynert és Westphal által képviselt irány adta a magyar pszichiátria első jelentős generációját, Laufenauert, Schaffert, Moravcsikot, az utánuk jövő nemzedék egy része egészen szélsőséges „agymitológussá” vált.¹⁵¹ Salgó Jakab dr., az új generáció egyik legismertebb pszichiátora – aki később saját tudománya védelmében megy neki Grünwald Széchenyi-könyvének a Budapesti Szemlében – így kezdte elmekórtan-tanulmányát: „Az elmekórtan az agybántalmak azon részével foglalkozik, mely a szellemi élet megzavarásával jár... Alig férhet kétség ahhoz, hogy az elmebetegségek tulajdonképpen az agynak megbetegedései.”¹⁵² Maga Meynert a „mellső agy” táplálási zavarának tartotta a melankóliát, ellentétben a mániával, melyet szerinte ezen agyrész túlságos táplálása okoz.¹⁵³

Krafft-Ebing, akihez Grünwald fordult, nem volt jelentős tudós. Tekintélye részben épp azon alapult, hogy egyik iskola mellett sem kötelezte el magát. Melankólia-elméletében a szomatisták véleményét fogadta el, hozzátett azonban egy „simplex” formát, amelyet enyhébbnek, s pszichikus úton létrejövőnek tartott.¹⁵⁴ Ha nem mondta is ki, a kor elterjedt „egységpszichózisának” híve volt; eszerint a különböző kórfarmák egyetlen betegség lefolyásának stádiumai.¹⁵⁵ Az öröklésben látta a lelki bajok keletkezésének legfőbb okát, akárcsak a szomatisták – de nem zárta ki külső okok káros hatását sem. Néha úgy magyarázta test és lélek kapcsolatát, hogy az eltévelyedés, a beteg régebbi „bűne”, organikus elváltozáshoz vezetett, s így fejtette ki káros hatását. A masztur-

¹⁴⁷ Uo. 18.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ *Pisztora Ferenc*: A schizofrénia és a paranoid kórfarmák gyógyítási kísérletei a monarchia-korabeli Magyarország különféle pszichiátriai intézeteiben. Orvostörténeti Közlemények 1980. (92.) 56–57.

¹⁵⁰ *Pethő Bertalan*: A pszichiátria mint történeti rendszer. Orvostörténeti Közlemények, 1980. (92.) 25.

¹⁵¹ *Juhász Pál–Pethő Bertalan*: Általános pszichiátria. Bp., 1983. II. 805.

¹⁵² *Salgó Jakab*: Az elmekórtan tankönyve. Bp., 1890. 1.

¹⁵³ *Meynert* előadását ism.: Orvosi Hetilap 1889. 334.

¹⁵⁴ *Krafft-Ebing*: i. m. II. 9., 17.

¹⁵⁵ *Pethő Bertalan*: A pszichiátria mint történeti rendszer. Orvostörténeti Közlemények 1980. (92.) 30.

bációt – ahogy akkor fordították: az önfertőzést – úgy tekintette, mint amely „a gerincagy működésére van káros befolyással”.¹⁵⁶ Megengedte: az ennek nyomán kialakult zavarokat bűntudat is okozhatja, de fontosabbnak tartotta a baj szomatikus oldalát: „ilyenkor az elmebaj mint spinalis irritatív közbevetett tag lép a tünetmények keretébe. Ez utóbbi esetben az ún. spinalis irritationnak kifejezett tünetenyei előzik meg a betegség kitörését, és a lefolyást somaticus alapként kísérik. Aztán a hipochondrikus melancholia kórképe is felfalálható sensatiókkal, és a sensibilis és emotiv-intellektuális zavarok viszonyában, többnyire azonban – mindig neuropathologicus alapon – az elsődleges tébolyodottság súlyos alakjaihoz vezet.”¹⁵⁷ Ami számunkra a legfontosabb: Krafft-Ebing – noha a melankólia kórtörténetének rajzában épp a szomatista iskola nézeteit vette át – egyetlen uralkodó irányzathoz sem sorolható, igazi eklektikus volt. Ezért érthető, hogy a belőle idéző Grünwaldnak nekitámadt az itthoni szomatisták egyik vezéralakja, Salgó Jakab – nem is titkolva, hogy bírálata nagy részben az osztrák orvosnak szól. S ebből magyarázható, hogy a „köztes helyen” álló grazi tanárt idéző történésznek senki sem kelt a védelmére a pesti pszichiáterek közül.

A szomatisták persze nemcsak agypatológiai érveléssel – és jelentős agy-anatómiai kísérletekkel – dolgoztak. A hisztériát – ahogy akkor nevezték: a méhduhót – a német-osztrák pszichiáterek többnyire tényleg a női nemiszervek sajátos rendellenességével magyarázták. Meynert a 80-as évek közepén kételkedve szólította föl a modern neurózis-elmélet felé még csak tapogatózó Sigmund Freudot, mutasson neki egy igazi férfi hisztériás esetet.¹⁵⁸ Elterjedt nézet volt a melankóliát közvetlenül valamilyen testi betegséggel – nem föltétlenül az agy vagy a gerinc bántalmával – összekapcsolni. „Habár az elmebetegségek aetiológiájában legfőbb momentum az öröklés – olvassuk egy 1889-es Orvosi Hetilapban – ismeretes mai napság az is, hogy hosszabb ideig tartó, avagy súlyos betegségek... szintén okozói lehetnek az elmetehetség zavarainak.” Az idézet tulajdonképpen egy esetbeszámolóból származik, ahol végbélsipoly okozta melankóliáról van szó. A szerző megállapítja: „Azon mértékben, amint a beteg testi fájdalmai enyhültek, csökkent lehangoztsága is, míg nem testi épségével együtt szellemi épsége is visszatért.” Tehát: „a gyógykezelésnek mindenekelőtt a somaticus bántalomra kell irányulnia”.¹⁵⁹

Azért volt szükség mindennek megmutatására, hogy érzékeltessük, Grünwald, a „testi betegségben” szenvedő történész azonosulhatott a melankóliásnak rajzolt Széchenyivel. De azért is meg kellett ismernünk a századvégi német pszichiátria legfőbb irányzatát, mert Grünwald gégebaja távolról sem volt egyszerű testi betegség.

Említettük: úgy tudták idehaza, hogy a képviselő torokbaja kezelése végett jár évről évre Franciaországba, s Párizsba, Fauvelhoz, a neves gége-specialistához. Grünwald öngyilkossága után természetesen megkérdezték a francia orvost: sikerült-e egyáltalán a sokat emlegetett műtét? Fauvel azt felelte: jól emlékszik Grünwaldra, de az utóbbi időben egyáltalán nem látta.¹⁶⁰ Később a tanár bővebben is nyilatkozott a magyar újságoknak. A Pesti Napló szerint „Fauvel felette elcsodálkozott... hogy a magyar lapok már az operáció megtörténte felől is írtak. Tény, hogy Fauvel kb. egy éve már nem látta páciensét, és Grünwald bizonyára azért írta Apponyinak, hogy Fauvel nem-sókára operálni fogja, hogy budapesti barátai előtt eltitkolja helyzetét, tartózkodási helyét és szándékait.”¹⁶¹ Az orvos kijelentette, a történész „baja egyébként könnyű pharyngitis granulosa volt”, „ami az erős dohányzás következménye, e baj pedig nem tesz szükségessé semmiféle operációt”.¹⁶²

Röviden: a rendelkezésre álló adatok alapján Grünwald baját ma egyszerűen pszichoszomatikus betegségnek tekintenénk. Már egykorú nekrológok is hajlottak arra, hogy a torokbetegséget összekapcsolják Grünwald lelki zavaival, ingerlékenységével, depressziójával. „Néhány év óta valamely kedvrontó indiszpozíció üldözte – írta Rákosi Jenő –: a torkát betegnek érezte. A zord

¹⁵⁶ *Krafft-Ebing: Egészséges és beteg idegek.* Bp., 1885. 60.

¹⁵⁷ *Krafft-Ebing: Az elmebetegségek tankönyve.* Bp., 1885. I. 207.

¹⁵⁸ *Ernest Jones: Sigmund Freud élete.* Bp., 1973. 230., 212.

¹⁵⁹ *Janovics segédorvos beszámolója: Orvosi Hetilap 1889. 330–331.*

¹⁶⁰ *Pesti Napló 1891. máj. 10.*

¹⁶¹ *Pesti Napló 1891. máj. 14.*

¹⁶² *Pesti Napló 1891. máj. 11.*

hazai tél kártékony befolyást gyakorolt e kényes szervére: beszédek tartása ártalmára volt. Mi volt, mi nem a baja, ki tudja?"¹⁶³ Rákosi Jenő egészen közel állt az igazsághoz, amikor e torokbetegség kapcsán Grünwald társadalmi-politikai állását jellemezte: „Fele élete abban folyt le, hogy szíve és elméje adományaival magának nevet, pozíciót és tekintélyt küzdjön ki, hogy fegyvertelen ne legyen, s mikor eképpen lelke izgalmi testi és lelki erejét fölemésztették, ifjú erejének utolsó küszöbéhez ért, és látta, hogy a munka csak megkezdve van... s ő testileg fegyverétől, a beszédétől megfosztva gyengébb lett, lelkileg hitevesztettebb”.¹⁶⁴

Fauvel nyilatkozata, s egy-két nekrológ persze kevés ahhoz, hogy Grünwald betegségét egyértelműen pszichés eredetűnek tekintsük. De nem azért nyomozunk tovább ezen a szálon, hogy újabb adatokat szolgáltatassunk az író és hőse azonosulásának motívumaihoz, vagy hogy kétségtelenül bebizonyítsuk, mi lehetett a képviselő baja. Hanem azért, mert úgy érezzük, ha sikerül megtalálni Grünwald személyiségének alapvonásait, megmagyarázhatjuk, mi készítette *Az új Magyarország* szerzőjét arra, hogy korának majd minden áramlatában, politikai irányzatában megpróbáljon támasztékokat találni. Azt keressük, miközben politikai elveit tekintve határozott, majd hogyan nem mániákusan eltökélt volt, miért szorult szinte mindvégig személyes – és eszmei – támaszra, vagy legalábbis miért érezte úgy, hogy mindenkinek meg kell felelnie?

Grünwald torokbaja csak utolsó fejezete volt egy olyan élettörténetnek, amelyet pszichés eredetű szomatikus betegségek kísérték végig. Állandóan jelenlevő hajlammról van szó, mely a politikust már halála előtt két évtizeddel is váltakozó tünetekkel lepte meg. A képviselő 1883-ban testi panaszokkal kereste föl a kor egyik tekintélyes orvosát, a későbbi Zsidó-kórház professzorát, Stiller Bertalant. Stiller ekkor adott diagnózisa fennmaradt. Így szól: „Grünwald Béla úr, országgyűlési képviselő, a neurasthenia spinalis [gerinctáji neuraszténia] sajátos formájában szenved. Panaszait egy meghűlésből származtatja, melyet évekkel ezelőtt kapott. A tünetek akkor igen erősek voltak, s bénulás formájában jelentkeztek, de hamarosan elmúltak. Azóta minden meghűlést (e kóroktani momentumot, amelyet valószínűleg nem kell szó szerint venni) abnormis érzés követ a gerincoszlopban, éspedig a 2.–3. mellkasi csigolyán, ahonnan azután a beteg rosszérzése átterjed az egész testre – mindenekelőtt az altestre. A beteget csak egyszer láttam, ezért tüneteit csak jelezhetem. Kétségtelen: objektíve bizonyítható, a 2.–3.-ik mellkasi csigolya – nem tudom pontosan lokalizálni, hogy melyik – nyomásra érzékeny, s ami a leginkább figyelemre méltó, a csigolyákat borító bőr nyomásra csalánkiütés-szerűen megduzzad. A vizsgálat szervi elváltozásra nem mutat, organikus gerincaffekciónak jele nincs. Ha jól tapasztaltam, a térdreflex meglehetősen gyöngye. Szükséges az idegrendszer erősítése, s amennyire lehetséges, a gerincoszlop érzékenységének tompítása. Gondosan és jól vezetett hidegvízkrúrát tanácsolok néhány hétig, s nyár végére Északi Tengeri gyógyfürdőt.”¹⁶⁵

Természetesen ez a diagnózis már figyelemre méltóbb Fauvel nyilatkozatánál, még ha meglehetősen rutin-jellegű is. Mindenesetre érdemes elemeire bontani. A *neuraszténia fogalma* a korban igen tág, ellentmondásos, s vita tárgya az elmeorvosok között. Az elnevezés Beard amerikai pszichiátertől származik, akinek koncepciója összefüggött a szomatikus-agyapatológiai iskola gyógyászatának előbb jelzett ellentmondásaival. Beard is hajlott arra, hogy organikus tényezőnek, az idegsejtek anyagcserezavarának tartsa a neuraszténiát, de eltávolodott az egyoldalú anatómiai szemlélettől, elmélete „híd volt a psychikum és a somaticum között”.¹⁶⁶ Koncepcióját éppen ezért támadták. Az a Salgó Jakab, aki a Budapesti Szemlében megbélyegezte a Széchenyi-könyv pszichiátriai vonatkozásait, írta 1890-ben a „terjedő hűdéses elmezavar” – azaz a paralízis progresszíva – kapcsán: „Kötelessége az orvosnak, tekintettel a paralysis súlyos gyanújára... komolynak venni a bajt, ha a konstatalható tünetek még nincsenek is határozottan kifejlődve... Azért az 'astheniák' szebbnél szebb hangzású diagnózisa (neurasthenia, cerebrasthenia) vagy a hypochondria diagnózisa,

¹⁶³ A nekrológot lásd: Budapesti Hírlap, 1891. máj. 11. és Rákosi Jenő Összes művei. Bp., XII. 107.

¹⁶⁴ Uo. 108.

¹⁶⁵ A német nyelvű diagnózis: OSzKK An. Lit. 1934/111.

¹⁶⁶ Hárdi István szavai. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13. Bp., 1959. 172.

melyek a súlyos gyanú elaltatására szolgálhatnak csak, a dolog lényegét azonban nem érintik, elejtendő.”¹⁶⁷

A vita mögött egyrészt a változó – hogy úgy mondjuk „modern” – beteganyag állt, melyben egyre több volt az organikus elváltozást, sőt, súlyos, elemi tüneteket nem mutató, mai szóval neurotikus paciens. Másrészt a kor pszichiátriájának fő problémája, a vérbaj, mely határozott körformája ellenére is sok gondot okozott a viszonylag kezdetleges módszerekkel dolgozó elmeorvosoknak. A Moravcsik-klinikán fekvő Gulácsy Lajosnál – aki skizofrén volt – még 1917-ben is vérbajos eredetű paralízis progresszívát állapítottak meg.¹⁶⁸ Ugyanakkor Ady Endre kezdeti vérbajos tüneteit Kolozsvárt először „neurasthenia aquisitának” – azaz egyszerűen alkoholizmusnak diagnosztizálták.¹⁶⁹ 1895-ben Korányi Sándor óva intett a hypochondria és a „nagyás” rossz értelmezésétől. Szerinte ezek a paralízis progresszívá tünetei is lehetnek.¹⁷⁰ Ez a dezorientáltság csak fokozódott a szomatista-agypatológiai és a francia Charcot-ista irányzat vitája nyomán. Ez utóbbi elsősorban a hisztéria tünettanát, kiváltó okait és a szuggesztiót tanulmányozta, s elvetette az elmebetegségek egyoldalú neurológiai megközelítését. Jellemző esetet írt erről *Emlékezéseiben* Marczali Henrik. Mint ifjú történész-jelölt 1876-ban hosszabb időt töltött Párizsban. Néhány hónap után – mint mondja – „erős főfájás kezdett sanyargatni, agyam balfele mintha égne. Nem bírtam sem enni, sem aludni, sem dolgozni. Egy este a Szajna partján kerestem enyhülést. Még a szende hold sugara is bántott, égetett... Monod tanáromat kértem, adjon pár sort Charcot-hoz. Elmentem... a nagy orvoshoz az École de Medicine-be. Igen kedvesen fogadott, de egy ideig semmire sem bírt menni velem. Franciának nézett, sőt, megkérdezte, melyik departement-ből való vagyok. Csak mikor kijelentettem, egyikből sem, kérdezte: Hová való? és magyarnak vallottam magam – [csak akkor] látott tisztán. – Ez nosztalgia, uram, pakoljon és induljon. – Harmadnap útban voltam... szeptember 20-án Marcaliba érkeztem, a bajnak pedig azóta teljesen nyoma veszett.”¹⁷¹ A Charcot-iskolát támadó német neurológusok szükségképp sarkítottan fogalmazták meg föltevéseiket.¹⁷² A nyolcvanas évek közepén még Sigmund Freud is a hatásuk alatt állt. „Egyszer – írta emlékezéseiben – egy neurotikust, akinek fixált fejfőrcsei voltak, krónikus agyhártyagyulladásos esetként mutattam be hallgatóságomnak... Mentségemre szolgáljon, hogy az idő tájt Bécsben nálam nagyobb szaktekintélyek is rendszeresen agydaganatnak minősítették a neuraszténiát.”¹⁷³ Egy időben Freud is a nyúltagyban próbálta megtalálni a neurózisok organikus alapját.¹⁷⁴

A mi szempontunkból azonban az a fontosabb, hogy a neuropatológiai iskola kezdődő válságának egyik tünete épp a neuraszténia fogalmának egyre zavaróbb többértelműsége lett. Mert a nyolcvanas években létezett már e fogalomnak egy köznapibb, „enyhébb” értelmezése is: eszerint a neuraszténia kimerültséggel, hypochondriával, tehát testi tünetekkel is járó múltó ideggyöngeséget, szervezet-kimerülést, ingerlékenységet jelent. Hogy példánknl maradjunk, maga Freud, miközben a neuraszténia agypatológiai eredetét kutatta, sokszor e mindennapi értelemben használta a fogalmat, elsősorban saját tüneteivel kapcsolatban (ezek főképp bélbántalmak voltak, s levertséggel, fáradtsággal jártak).¹⁷⁵ A két értelmezés a nyolcvanas években meglehetősen összemosódott. A neurológiai neuraszténia-magyarázat mellett élt egy olyan szóhasználat is, amely – nem feltétlenül tagadva a hajlam, vagy épp az örökletesség tényezőjét – elsősorban a modern élet következményének tar-

¹⁶⁷ *Salgó Jakab*: i. m. 147.

¹⁶⁸ *Ungvári Gábor*: Újabb adatok Gulácsy Lajos betegségéhez. Orvostörténeti Közlemények 1980. (92.) 116.

¹⁶⁹ Orvostörténeti Közlemények 1978. (85.) 71.

¹⁷⁰ *Idézi: Konrád Jenő*: Az elmekörtán gyakorlatilag fontos tételei. Bp., 189? 48.

¹⁷¹ *Marczali Henrik*: i. m. 102–103.

¹⁷² Hogy csak az írásunkban említett személyeknl maradjunk, lásd pl. *Salgó Jakab* hozzászólását Donáth Gyula 1891-es, a hipnózisról szóló előadásához. Orvosi Hetilap, 1891. 610. skk., valamint *Moravcsik E. Emil* recenzióját Salgó Jakab idézett tankönyvéről: Orvosi Hetilap 1890. 69. skk.

¹⁷³ *Idézi: Ernest Jones*: i. m. 190.

¹⁷⁴ Uo. 193.

¹⁷⁵ Uo. 165–166.

totta ezt a bajt; a neuraszténia ebben az értelemben pusztán lelki zavar, vagy funkcionális bántalom – különösebb organikus alap nélkül. Az *Öngyilkosság* c. könyv szerzője, a természetesen elsősorban a francia iskola hatása alatt állott Emile Durkheim egészség és betegség határmezsgyéjén elhelyezkedő „közbülső fokozatként” szemlélte a neuraszténiát. Egyrészt még „az idegrendszer kisebb sérüléseiről” beszélt,¹⁷⁶ másrészt viszont arról, hogy az idegrendszer instabil jellege és a külvilág, a társadalom között igen szoros a kapcsolat.¹⁷⁷ Már akkoriban is olvashattunk ilyenfajta lelki tanácsokat: „ha étkezés után a vért szellemi munka által az agyvelőbe kergetjük, ezáltal az emésztés fiziológikus folyamatát, aktusát zavarjuk meg, és ha azt sokáig üzzük, neurasthenikus jelenségeket provokálunk”.¹⁷⁸ Vagy: „bátran mondhatjuk, hogy a neurasthenikusok 25%-a az onaniának áldozata”.¹⁷⁹ Voltak, akik „kedélyileg betegeskedőknek” tartották a neuraszténiásokat, szemben a valóban beteg kedélyűekkel.¹⁸⁰ Ami a legfontosabb: a neuropathológiai és a mindennapi fogalomhasználat nem mondott ellent egymásnak. Láttuk, a pszichoanalízis fölfedezése előtt Freudban is megfért a két értelmezés. De így volt ezzel Grünwald diagnosztája, Stiller Bertalan is. Neki – hogy úgy mondjuk – passziója volt a neuraszténia; 1907-ben könyvet is publikált *Az astheniás alkati betegségről*, melyben a neuraszténiát – ha nem is agypatológiai, vagy neurológiai – de belgyógyászati „stigmákkal” próbálta összekötni és megmagyarázni.¹⁸¹ De ez nem akadályozta meg abban, hogy a betegséget modern fejleménynek, „a manapi existencia termékének” tekintse.¹⁸²

Magyarán: Grünwald diagnózisa – s általában *Az új Magyarország* szerzőjének betegség-képe – egy olyan korszakban született, amikor a pszichiátria tudományának válságos stádiuma nyomán a neuraszténia minősítése sem az orvosnak, sem betegének nem jelenthetett egyértelmű magyarázatot. Sem a páciens, sem kezelőorvosa nem tudhatta, hogy a betegség valójában mennyire súlyos, vannak-e organikus alapjai, s testi velejárói okok-e vagy okozatok. Abban sem lehettek biztosak, hogy mik a kihatások. A „neurasthenia spinalis” diagnózis tehát éppen azt nem tisztázhatta egyértelműen, hogy Grünwald testi tünetei lelki természetűek-e, vagy más forrásból erednek. A képviselő persze súlyosan hipochonder lehetett, de orvosai nem segíthettek neki abban, hogy testi panaszainak lelki alapjait megismerhesse. Annyit tudott, hogy fizikai tünetei és pszichés állapota között lehet valami összefüggés, de ez saját problémájának tisztázásához kevés volt. Viszont szinte magával hozta Grünwald Széchenyivel való azonosulásának lehetőségét, s kényszerét.

Az eltévedt politikus

Mai szemmel nézve könnyű megállapítani, mégis igaz: Stiller talán többre juthatott volna Grünwalddal, ha alaposabban kikérdezi arról a régi meghűlésről, melynek nyomán bénulásos tünetek léptek föl a kezdő politikusnál. A fennmaradt levelezés lehetővé teszi, hogy megtegyük, amit az orvos – szükségképpen – elmulasztott.

1876-ban Grünwald, akkor még Zólyom megye alispánja, hirtelen eltűnt Besztercebányáról. Már az előző év elején is betegeskedett,¹⁸³ s most arról tudósította Ipolyi Arnoldot Bécsből: „Méltóságos uram, minthogy állapotom sehogy se akart javulni Besztercén, s az orvos is azt tanácsolta, hogy utazzam el, összeszedtem magamat, s eljöttem Bécsbe. Itt két specialista jól megnézett: habár állapotomat nem mondották reménytelennek, de kijelentették, hogy a baj a nagyobbak közé tartozik s nagymérvű ideg-túlizgatottságot constatáltak. Eltiltottak minden munkától, s száműztek hazámból s Itáliába küldtek, éspedig Sorrentóba vagy Siciliába. Ez a conditio sine qua non-ja javulásomnak, ami télen a mi éghajlatunk alatt lehetetlen; mert a temperatura már magában annyira

¹⁷⁶ E. Durkheim: *Az öngyilkosság*. Bp., 1982. 55.

¹⁷⁷ Uo. 56.

¹⁷⁸ Zelenyák János: *A neurasthenia*. Bp., 1911. 96.

¹⁷⁹ Uo. 100.

¹⁸⁰ Oláh Gusztáv: *A lángész és az elmekór*. Bp., 1885. 43.

¹⁸¹ Stiller Bertalan: *Az astheniás alkati betegségről*. Bp., 1907.

¹⁸² Uo. 10.

¹⁸³ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1875. jan. 30. OSzKK Levelestár.

izgató, s szervezetem nem engedi a hideg víz használatát, hogy a legcélszerűbb kúrát is ellen-súlyozza.”¹⁸⁴ November 28-án Grünwald már Palermóból írt Ipolyinak, s részletezte panaszait. Szó sincs közöttük meghűlésről, annál több sajátos bénulási tünetekről. „A járás nehezemre esik, s ha néha többet sétálok, három napra meg vagyok rontva. Erős meggyőződése, hogy lábaimat nem fogom többé használni, s ezt már a baj kezdetekor megmondtam az orvosnak. Előbb vagy utóbb meg fognak lábaim bénulni, s mindenestre már most képtelenné vagyok téve minden testi és lelki tevékenységre... Az orvosok ugyan azt mondják, hogy állapotom javulni fog nagy nyugalom és meleg éghajlat alatt, s tényleg azt tapasztalom, hogy nem vagyok annyira gyöngé és izgatott, mint három héttel ezelőtt, s testem felső felében nem volna ok a panaszra.”¹⁸⁵ Egy hónappal később, decemberben, a beteg valamivel jobban érezte magát,¹⁸⁶ januárban már kirándult újdonsült ismerő-seivel¹⁸⁷ s bár kisebb-nagyobb visszaesések bántották, 1877 tavaszán visszautazott Pestre, onnan pedig Besztercebányára. Mint Stiller diagnózisából láttuk, e meghűléses bénulásból eredeztette Grünwald a betegséget; életének későbbi szakaszait is végigkísérte a megfázástól való félelem. Bénulásról, tudjuk, nincsen szó többé; a nyolcvanas évek első felében az „irritatio spinalis” altesti panaszai léptek a régiek helyébe, hogy azután az utolsó évek fokozódó izgatottságát és depresszióját a torokbaj testi tünetei kísérik.

Száz év távolából természetesen nem tudhatjuk megmondani, mi volt Grünwald baja. A hagyaték ehhez nem nyújt elegendő támpontot, noha több feltételezést is megenged. Egy pszicho-analitikusnak bizonyára feltűnnének a képviselő állandó altesti panaszai, szüleihez fűződő – a szicíliai levelekből kiviláglo – ambivalens viszonya. Más, társadalmi kérdésekre fogékonyabb pszichiáter talán összefüggésbe hozná Grünwald asszimilációjának ellentmondásait a politikus amaz örökös kényszerével, hogy gyógyulása érdekében elutazzon Magyarországról. Mindez persze csak feltételezés. Mégsem hallgathatjuk el azonban egy elképzelésünket – talán nem is a képviselő beteg-ségének valódi okáról, de legalábbis egyik összetevőjéről. A három tünet-csoport között van egy szembeötlő kapcsolat. A politikus „torokbaja” akkor lép föl, amikor Grünwald végképp kiszorul a politika színteréről. A betegség magyarázatát válik – talán hogy a képviselőnek ne kelljen végig-gondolnia elszigeteltsége következményeit. Kezdeti hisztériás bénulásai akkor támadnak, amikor elhatározza: elindul az országos politika útján, s képviselőnek jelölteti magát. (Ezen elhatározását ugyanabban a levélben írja meg Ipolyinak, amelyben meghűléséről először panaszkodik.) Feltűnő: éppen akkor bénul meg a lába – s éppen a lába! – amikor be kellene járnia választóköri körzetét, hogy voksokat szerezzen. Az 1883-ból származó Stiller-féle diagnózis ideje is politikailag elhatározó Grünwald szempontjából. Évekkel később írta, egyik politikai búcsúlevelében: „Én már előbb is súlyos kríziseken estem keresztül. Nevezetesen 1883-ban, mikor Szapáry ügyetlensége következtében a horvát kérdés merült fel. A nemzet akkor oly gyengének s tehetetlennek merült fel előttem, mint azelőtt soha, s én kételkedni kezdtem fennmaradásának lehetőségében.”¹⁸⁸

Talán túl merész volna ezt a sokféle tünetű – de láthatóan azonos pszichés alapra támasz-kodó – betegséget „politikai neurózisnak” vagy „a politika kiváltotta hipochondriának” nevezni. Annyi azonban biztos: Grünwald sérült, súlyos kisebbségi érzéssel megvert politikus volt, aki hiába keresett támaszt idehaza – innen „öngyógyító” elutazásainak sorozata. De hiába keresett támaszt – hasonlóan „öngyógyításképp” – a tudományban is. A korszak világnézetének olyan – válságos, egymással szélsőségesen összeütköző, mégis nehezen „kiismerhető” – áramlatai közé került, amelyekből nem volt képes biztos gyógyszert készíteni; egyik mellé sem tudott odaszegődni, de egyikről sem bírt lemondani.

S itt akár be is fejezhetnénk, hiszen válaszoltunk az elején fölített kérdések legtöbbszörre. Először arra, miért fordult a politikus a tudományhoz. Másodszor arra, miért módosult „menet közben” – *A régi és Az új Magyarország* megírása között – Grünwald eredeti tudományos terve: a történész igazi „alteregót” fedezett föl, elsősorban személyes tekintetben. S erre azért volt szüksége,

¹⁸⁴ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1876. nov. 13. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁵ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1876. nov. 28. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁶ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1876. dec. 11. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁷ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1877. jan. 5. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁸ Ábrányi Kornél levélközlése: Pesti Napló 1892. dec. 25.

mert saját életproblémái mindennél jobban foglalkoztatták; de személyes létkérdéseinek szélsőségei közt éppúgy „eltévedt”, mint a politikában vagy a tudományban. *Az új Magyarország* csak látszatmegoldásnak bizonyult – mind politikai, mind tudományos, mind személyes szempontból. Talán az is világossá vált, miért választotta Grünwald éppen a pszichiátriát Széchenyi megközelítéséhez. Saját kérdései lelki természetűek voltak, s noha bevallása szerint Krafft-Ebing könyvét aztán végig sem olvasta, annyira biztos volt a maga igazában – élete húsz évét végigkísérték a pszichiáterek. Ha a tudományhoz fordulás öngyógyítás volt a politikus számára, a Széchenyi egyéniségének pszichiátriai elemzése kétszeresen is az lehetett – legalábbis látszólag. Hisz a történész így megmutathatta betegség és nagyság összefüggését – vagyis magamagát –, de úgy tűnt föl: tudományos módon. Elkölcsönözte tehát a pszichiátria fogalmait, hogy ezzel is bizonyítsa: amit művel, az tudomány.

Végül pedig: mint eleve kisebbségi érzéses, s a politikai karrier útján megtorpanó, de a kor szellemi életében tájékozódni alig tudó, mindenütt támaszt kereső ember, különböző „tendenciákat” vitt könyvébe. Széchenyi és Kossuth kibékítésével pártja számára kívánt anyagot szolgáltatni – ugyanakkor megpróbálta elhinni: ez a fölfogás egyszersmind olyan demokratikus tendencia, amely kielégítheti Pulszkyék kíváncsiságait is. Gesztust tett a katolikus egyháznak, de igyekezett Gyulaiék szemében is szalonképes maradni. Úgy érezte, könyvével megfelelhet majd Justh körének, de közben a Függetlenségi Párt Kossuth-kultuszának is.

Az új Magyarország sorsa azonban azt bizonyítja, hogy ezt a sokféle törekvést egyszerűen nem lehetett koherens módon megvalósítani. Senki sem érezhette magáénak a Széchenyi-könyvet. Justh-ék szemében pusztán egy hipochonder-polgár józan okfejtésének tűnhetett föl; Gyulai és köre, meg az Akadémia számára túlságosan kihívó volt, ahogy a pszichiátria fogalmait alkalmazta a legnagyobb magyarral kapcsolatban. A Pulszky-szalón liberálisainak nem tetszhetett Grünwald „schopenhaueriánus” pesszimizmusa, zseni-elmélete. A katolikusok viszont egy zavaros szabadkőműves okfejtését láthatták a könyvben. A pszichiáterek örömmel verték el a port a kontár „orvoskodón” – örömmel, mert közben igazából az eklektikus Krafft-Ebinget bírálhatták.

S végül – de ez már szoros kapcsolatban áll Grünwald öngyilkosságával –, a könyv megjelenésének idejére teljesen elavult *Az új Magyarország* politikai tendenciája. Az első kritikák Tisza Kálmán bukásakor jelentek meg, s akkorra látszólag teljesen megváltozott a kor politikai színe. A korábban a függetlenségekkel kacérkodó Mérsékelt Ellenzék vezérkarában mélyreható vita támadt arról: nem kellene-e most belépni a legfőbb személyes ellenség, Tisza nélkül maradt kormány-pártba? Grünwald maga is a visszalépés szószólója volt¹⁸⁹ – azaz már ő sem osztotta saját könyvének politikai alapmondanivalóját. A viták során végképp meghasonlott Apponyival, aki ellenzékben kívánt maradni, hogy megvárja a vezér nélküli Szabadelvű Párt teljes bomlását.

Az új Magyarország – noha több tudomány fogalmaival is operál – nem tudományos mű. Személyes dokumentum egy íróról, s egy alakuló, szélsőségektől terhes korról. Ebben a korban nem volt könnyű biztos helyet találni. Grünwald is eltévedt benne – talán mert annyira nem akarta, mert minden erejével korának megtartó áramlatait kereste, hogy támaszt érezzen gyöngé személyisége mögött. Eltévedt, de úgy, hogy „kifogott a tudományon”, hisz könyvét még tudományos tévedésnek sem nevezhetjük; *Az új Magyarország* legfeljebb a szó Grünwaldra tartozó, személyes értelmében volt „tévedés”. Hozzá kell azonban tennünk azt, amit Nietzsche-ről írva Thomas Mann fogalmazott meg: „A tévedés szó itt, erkölcsi és szellemi ítéletté válva, az alpinisták nyelvéből való, és azt a helyzetet jelenti, amikor a magas sziklák között se előre, se hátra nincs többé út, és a hegymászó elveszett.”¹⁹⁰

¹⁸⁹ Uo. Grünwald levélfogalmazványai a visszalépéssel kapcsolatban: OSzKK Fol. Hung. 1886.

¹⁹⁰ Thomas Mann: Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében. 1947. In: Thomas Mann: Válogatott tanulmányok. Bp., 1970. I. 325.

Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e*

A Tanácsköztársaság leverését követő ellenforradalmi rendszer gazdasági – politikai mozgásainak összefüggéseit történetírásunk jórészt már tisztázta¹ és nagy vonásokban feltárta azokat a szellemi mozgalmakat is, amelyek e korszak ideológiáját létrehozták és sajátos karakterét meghatározták.² Az ellenforradalmi rendszer uralkodóvá váló ideológiája, a keresztény-nemzeti eszmekör, számos társadalmi réteg és csoport politikai törekvésének kifejezőjévé vált, ami tetten érhető többek között abban is, hogy az említett ideológia egyes elemeit, illetve ezek egymáshoz való viszonyát az egyes csoportok eltérő módon értelmezték és hangsúlyozták. Közismert tény, hogy a kialakuló eszmekör megteremtésében a főszerepet két ideológia-alkotó személyiség játszotta: a lírátor Szabó Dezső³ és a történész Szekfű Gyula. Az Eötvös Kollégiumban volt társak azonban különböző életutat befutva érkeztek az ellenforradalmi rendszer ideológia-teremtő „pillanatához”, s így bár a megelőző korszak kritikáját illetően számos ponton rokon gondolatoknak adtak hangot, a jövőt, a kibontakozást eltérő módon képelték el. Szabó Dezső „Az elsodort falu”-ban nem csupán a monarchiabeli magyar társadalom dekadenciájával számolt le, hanem a jövőt az egészség szimbólumához, a magyar fajt reprezentáló paraszt mitologizált alakjához álmódta hozzá, amiből a húszas évek kezdetén a „magyar forradalom” kibontakozását remélve az antiszemitizmust erősítő eszmei mozzanatok állította előtérbe. A „magyar forradalom” elmaradása, Szabó Dezső csalódása a kor társadalmi-politikai erőiben azonban viszonylag hamar szembefordította, a konszolidálódó bethleni uralmi szisztémával s 1923-ban már mind a világháborút követő két forradalmat, mind az arra következő ellenforradalmat egyaránt elvetve, kísérletet tett egy olyan ideológia megfogalmazására, amely egy új – bár többféleképpen értelmezhető – „magyar demokrácia” megteremtését tűzte ki célul.⁴

Szekfű Gyula más úton látta kivihetőnek a forradalmak utáni társadalom átforgalmazását s a „hamis realista”⁵ politika ideológiai alapját kialakítva szembekerült Szabó Dezső elképzelésével.⁶ A

*E rövid írás részlet a szerző 1982-ben elkészült Bartha Miklós Társaság története (1925–33.) című disszertációjából.

¹Összefoglalóan a Magyarország története 1918–1919.; 1919–1945. (Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor és Tilkovszky Lóránt) Bp., 1976. 1140. – A mű viszonylag részletes bibliográfiát is ad.

²Uo. 569–596. – Bibliográfia: 1319.

³Szabó Dezsőről: Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp., 1979. (2. kiad.) 606. Szabó Dezső emlékirat. = Irodalomtörténet, 1979/4. 960–79.

⁴Szabó Dezső eszmei-ideológiai munkásságának húszas évekbeli alakulását és hatását kíséreltem meg felvázolni „Szabó Dezső „magyar demokrácia” elképzelése” című, sajtó alatt levő tanulmányomban.

⁵Az elnevezést – Bethlen Istvánra és politikájára is – Bibó István használta A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. (Bp., 1946. 116.) című munkájában.

⁶A szélsőjobboldali ideológiája a Szekfű-felfogástól – többek között – ott tért el, hogy míg Szekfű a forradalmat általában mint kóros állapotot elvetette, addig a szélsőjobboldali képviselői az „idegenek vezette” s nekik hasznos forradalmat vetették el, de jogosnak tartották a „magyar forradalom” végigvívását. (ld. Lendvai István és Milotay István írásait.)

Három nemzedék (1920) című munkája nem csupán megjelenésekor, illetve a két világháború közötti időszakban váltott ki nemegyszer heves vitát, hanem 1945 után is újra és újra visszatérő témája lett az újraalakuló tudományos közgondolkodásunknak.⁷ Ez utóbbi körbe sorolható nagyobb munkák elsősorban a szekfűi mű reakciós ideológiai tartalmát, illetve a német szellemtörténettel kimutatható gondolati kapcsolatát tárgyalták. Jelen írásomban a szellemtörténeti kapcsolatok kérdésével nem foglalkozom, ismertnek tételezve azt, a figyelmet elsősorban azokra a mozzanatokra kívánom felhívni, amelyekkel eddig kevésbé foglalkoztak a tudós elemzések, s amelyeket a hazai eszmei-ideológiai fejlődéstörténet szempontjából fontosnak tartok.

A Három nemzedék⁸ – lényegében számvetés,⁹ egy olyan számvetés, amely az átélt történeti események (világháború, polgári forradalom, Tanácsköztársaság) és az új helyzet kényszerében

⁷ A jelentősebb tanulmányok, amelyek a kérdéssel foglalkoztak: *Mérei Gyula*: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. Századok, 1960., 1–2. 180–255.; *Szigeti József*: A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp., 1964. 276. – általánosabb összefüggésben: *Szücs Jenő*: A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához. = Nemzet és történelem. Bp., 1974. 281–320.; *Unger Máttyás*: A történelmi tudat alakulása. Bp., 1976. – A Három nemzedék előzményeihez: *Dénes Iván, Zoltán*: A „realitás” illúziója. Bp., 1976.; *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Bp., 1980. 268.

⁸ Az idézetek és a lapszámok Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik 1935-ös kiadásából valók (amennyiben azok változatlanul szerepelnek az első kiadás szövegéhez képest, – az eltérő helyeket minden esetben külön feltüntettem).

⁹ „Ezt a könyvet meg kellett írnom. Ez a könyv személyes élményem.” *Szekfű*: i. m. 6. – Szekfű számára a világháború, illetve annak elvesztése is olyan lelki válságot jelentett, amely újra és újra arra kényszerítette, hogy álláspontját megpróbálja kifejtetni – egyelőre főként leveleiben. 1918. szeptember 17-i levelében, melyet Angyal Dávidhoz írt, úgy látta, hogy a „... különbsége szegényletes, de ép oly biztos, h(ogy) haszontalan is – a vég kezdete.” (MTA Kt. Ms 805/1.) Az októberi forradalom a belső bizonytalanságát erősítette, mivel attól tartott, hogy a világháborús szövetségest, Németországot fogják a magyarok egyetlen bűnbaknak kikiáltani („Még Eckhart is, kinek mégis kellene, hogy történetfilozófiája legyen, úgy beszél, h(ogy) mindennek oka az, h(ogy) nem a franciákkal voltunk szövetségben” – Uo. 1918. X. 10.) s ez egyúttal azt is jelentheti majd, hogy a magyar állam „lesüllyed a Balkánállamok közé” (Uo. 6. sz. 1918. X. 29.) s akkor kérdésessé válik a fődolog: „a bolsevizmus kikerülése. De akik így tönkre tudták tenni a monarchiát, azok a szociális rendet is tönkre tudják tenni. Csak akkor lesz vége mindennek.” (Uo.)

A nyugat-európai mintát követő, európeér köztársaság elismerésétől nem idegenkedett, bár kételyeit nem hallgatta el, miként arról Gábor Andornak írt leveléből is meggyőződhetünk: „... bevallom: az otthoni események első zavaros hírei nem voltak felemelőek. Nem tudom, mennyire készítettek Önök a forradalmat, de innen kívülről határozottan úgy látszott, hogy megint csak a sovinizmusnak hatványozása lesz, egy újabb kiadása a 49-es forradalmi kormányának, ismét kurucság, stb. Az Est cikkei e tekintetben fél év óta felülmulnak minden elképzelhetőt a nemzeti gőg és elzárkózottság érzései felkorbácsolásában. (...) Azt kezdettől fogva észrevettem, hogy a radikális-szociális elem a régi 48-as politika ezen poklon keresztülment diszpéldányaival nem igen passzol össze. Ezt a megállapítástomat az Ön levele teljesen megerősíti. Ön azt hiszi, h(ogy) a további fejlődés a régi közjogi ellenzék kizárása felé tart – én szeretném hinni, h(ogy) igaza van, az általános európai fejlődés is ezt kívánná, de vajon nem lehetséges-e, hogy amint mi a régi világban jó messze baktatunk a „művelt Nyugat” után, most is bármennyire nekirugaszkodunk a nyugati fejlődést még nem érjük el, hanem öröklött viszonyaink ismét lehúznak oda, honnan talán nem is lehet saját erőnkől megszabadulni: a balkáni államok közé? Csak egy szóval: Német-, Francia-, Olaszországnak legálább 1/3-a, ha nem 1/2-e a lakosságnak szocialista (proletár) – nálunk csak Cseh, oláh, Szerbországekban a szocialista és a szocializmusra (eredetiben így! – B. I.) képes elem elenyészően csekély. Hiszi Ön, hogy az a néhány polgári radikális és szocialista a sovinizmusról lemondva uralkodni és kormányozni képes leend? Pláne ha már kiderült, h(ogy) a területi integritást ők se tudják fenntartani; ha már nem leplezhető, h(ogy) az antant nemcsak Tisza Istvánnak, de Károlynak és Jászinak is ellensége, ennyiben végtére is ezek is csak magyarok; ha mindez kiderül, a sovinszta elemek sietni

született, s amelyben a mű írója kísérletet tett arra, hogy definiálja személyes, emberi létét, értelmiségi és történeti mivoltát, valamint nemzeti-állampolgári kötöttségeit. A számvetés tehát önmeghatározás is, újrafoglalmazása mindannak, amit addig vallott.¹⁰

A Három nemzedék két nagyobb egységből áll¹¹ – az első részben Szekfű az általa vizsgálandó, illetve bemutatandó történeti kor megközelítésének eszközt dolgozza ki, alapozza meg

fognak Önöket a süllyedő hajóról kivetni és jobbfelé koncentrálni, amely esetben Önök ellen az antiszemita jelszót is fel fogják használni. Ezen gondolatmenet szerint személyére nézve a helyzetet kilátástalannak találtam... Azt kérde, hogyan szeretnék hazakerülni? Így, hogy ne Balkánországban menjek, hanem Európába. Köztársaságba nagyon szívesen, de európai, akár szociális köztársaságba, csak nem balkáni türelmetlenséggel telítettbe, ahol a gondolatot vagy megfigyelés közlését egy császár helyett (kinek ugyis annyi egyéb dolga van) 50–60 „demokrata” cenzurálná. Ön úgy véli, h(ogy) az új Magyarország nem ilyen lesz. Kivánom, hogy igaza legyen. S ha igaza van, akkor szívesen megyek haza akármilyen állásba, csak valahogyan megéljek és folytathassam dolgaimat.” Itt tett említést Szekfű arról, hogy írni szándékozik: „... és tán lehetne egy füzettfelében megmagyarázni a magyaroknak mi történt. Ilyenformán: Emberek, mi történt?” A régi világ elmúlt, de az újat a réginek hagyatékától megterhelve kell megcsinálnunk. Mi ez a régi hagyaték, melytől nem fogunk megszabadulhatni? Államnemzet-kultúr-nemzet, stb. Jobb hangulatomban azt hiszem, h(ogy) ilyen könyvvel megkönnyíthetném sok becsületes embernek az átmenetet, másrészt pedig a helyes, antiszovinisztikus társadalmi belátást terjeszthetném. Máskor viszont: minek írni? A jövő nem a kis, agrárnépek kezében van.” (MTA Kt Ms 4492/168).

Szekfű Tanácsköztársaság alatti tevékenységét a forradalom leverését követően a bölcsészkarri egyetem – ahová a tanácskormány nevezte ki Szekfűt – vizsgálóbizottsága tárgyalta. A saját szerepét tisztázni kívánó levelében írta, hogy „Ugy hiszem Fogarasiék azért neveztek ki, mert elfogadtam a történelmi vezérkönyvük egy részének írását. Ezt mindjárt áprilisban fogadtam el azért, mert hivatalos felszólításukban közölték, h(ogy) részt vesz benne Heinlein és Hóman is. Így nem volt okom el nem fogadni annál kevésbé, mert tudtam, h(ogy) tört. materializmust, amit kívántak, maguk sem ismerik (Rákócziat úgy emlegették, mint tört. mat. művet!), s így írhatok, amit akarok. Pesten aztán megtudtam, h(ogy) Hóman és Heinlein nem vesznek részt, olvastam a nyomtatva megjelent éretlenségeket s természetesen ettől kezdve csak *mondtam* (és egy felszólításukra írtam), hogy csinálom, de valóban nem csináltam a munkát.” Saját kinevezéséről még azt írta, hogy csak utólag értesült róla a Pester Lloyd-ból s „mint utólag megtudtam, a kinevezést a közoktatásügyet vezető litterátus kommunisták a szocialistákkal szemben vitték keresztül, akik eddigi történeti működésém alapján (Szent Istvánról való felfogásom a „Magyar Állam”-ban!) engem mint nemzeti és konzervatív írókat elleneztek. Végül kompromisszum útján a tört. segédtudományok tanszékére, a már meglevő tanszék mellé neveztek ki, hogy ne legyen alkalmam politikai történetet előadni...” „hogy azonban nem protestáltam, ezt és egész magatartásomat itteni hivatalos, munkám, a bécsi levéltári likvidálás ügye szabta meg.” A levéltári likvidáció hazafias poszt volt Szekfű számára is, amelynek megtartásáért engedményekre kényszerült s hogy „... minő engedményekre valánk kötelezve hivatali szempontból a Tanácskormánnyal szemben, bizonyítja az, hogy a tanácsuralom vége felé, mikor a népbiztosoknak leteendő hírhdet hivatali esküről volt szó, maga Bethlen István gróf, a szegedi kormány bécsi megbízottja utasított minket, bécsi levéltárnokokat Károlyi Árpád előterjesztésére, hogy feltétlen helybenmaradásunk hazafias érdek lévén, szükség esetén még az illető esküt is letegyük. A gróf úr ezen utasítását Eckhart kollégám Dékán Úrnak kíváratára megmutathatja...” Szekfűt lelkileg megviselte a tény, hogy „mosakodnia” kell – mégpedig Ballagi Aladárék előtt, akik „... nyugodtan tanítottak autonómiájától fosztott egyetemen is” – s úgy látta: „Le kell számolnom azzal, hogy abban az országban én számomra nem hagynak többé helyet és méltó munkakört. A folytonos gyűlölet kitörésére nem felelhetek folytonos de profundisokkal, s el kell magamat határoznom, hogy – elváljunk. Ha venia legendit így szegyenletesen elveszik tőlem s besoroznak Kun Béla czinkosai közé, körülbelül bizonyos, hogy levéltári állásomat sem tarthatom meg. S akkor: arme Leute müssen wandern. Minden tehetőségtelen és gonosz stréber felélekezhetik otthon: ettől, végre megszabadultunk. Hogy hova fordulok nem tudom... de azt tudom, hogy többé magyarul nem fogok írni.” És itt újra visszatér a Gábor Andornak felemlített ötlet: „Egy kis fogalom tisztázó

elméleti igényrel; a második részben pedig a reformkortól az 1919-ig terjedő időszak eseményeit, illetve azok összefüggéseit mutatja be, választ keresve arra a kérdésre; miként is jutottunk el az immár hét esztendeje tartó krízishez.¹² Számunkra most a mű első része a fontosabb, mert itt olyan szerzői motívumok ragadhatók meg, amelyek a szekfűi munkásságot hosszabb távon is jellemzik.

Széchenyi társadalmi-politikai nézeteit bemutatva jut el Szekfű ebben a részben a következő alapelvekhez:

„1. A magyarságnak hibái és szenvedélyei vannak

2. E szenvedélyek a haladás kerékkötői

3. E szenvedélyeknek hízelgő politika az egyetlen, mely nálunk népszerű

4. Tehát a népszerű politika a haladás ellensége.”¹³

A kérdéses pont itt a „szenvedélyeknek hízelgő politika” értelmezése. Lényegében mit is takar egy ilyen típusú politika? Erre – a Széchenyre apelláló Szekfű alapján – úgy válaszolhatunk, hogy minden olyan politika, amely nem a magyarság hibáit és bűneit teszi kritikája tárgyává (elméletileg

fűzetem gondolkozom régóta, hogyan kerültünk be a bajba és mi tulajdonképpen a bajunk. De Istenem, papír, kiadó, stb.” (Uo. Ms 805/12–14. sz.)

1920. január 14-i levelében már arról értesíthette Angyal Dávidot, hogy „... nyugodt hangulatban mentem át az új évbe, amit annak köszönök, hogy karácsonykor végre hozzáfogtam munkám megírásához: „Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány. Cél, félek, kissé falra borsó lesz: vissza Széchenyihez...” Ugy látta, hogy „minnél többet olvasom Széchenyit, annál világosabb előttem, Akademiánknak hallatlan hanyatlása. És újra felemelkedése nem is képzelhető egyébként, mintha egész nemzeti életünk ismét emelkedő vonalban mozog. Én úgy hiszem, még nem következett be, hisz nem mozgunk, hanem állunk, mint halom, még mindig azon kérdésnél, mi lesz a zsidókkal, melynél én sokkal égetőbbnek tartanám a másikat: mi lesz a magyarokkal? Engem legalább ez utóbbi sokkal inkább nyugtalanít.” Ekkor körülbelül 70 nyomtatott lapnyi anyaga volt készen Szekfűnek és 200-ra tervezte. Említette azt is, hogy Károlyi Árpádnak elmondta a készülő könyv egyik alapelvét: „a nemzetgyilkos sovinizmust a liberalizmusból származtatni” – ez azonban Károlynak „nem igen tetszik...” (Uo. Ms 805/16. sz.) Bár február közepére tervezte könyvének befejezését, március 22-i levelében arról tudósítja Angyalt, hogy „az én munkám, az utóbbi generációról lassan s nagy nehézségek árán halad előre. Nyelv és koncepció egyaránt sok bajjal jár. Sehogy sem tudom az anyagot összeszoritni, ahogy kellenne... május eleje előtt szó sem lehet, hogy elkészülnek.” (Uo. 17. sz.) 1920. október 2-án azonban már arról tudósít, Horváth János Szekfűhöz írott levele, (Horváth János ugyanis, miként tette ezt a Száműzött Rákóczi esetében is, a Három nemzedéket is stilisztikailag igyekezett, amennyire ez módjában állott, átfésülni.) hogy a cenzúra még nem küldte az újabb korrektúra-anyagot. (Annak ellenére, hogy Klebelsberg támogatta a könyv megjelenését és Szekfű 1920. október 11-i levelében köszönetet is mondott neki „... a kegyes pártfogásért, mellyel a Három nemzedéket a cenzúra előtt részesíteni olyan jó vagy.” (OSZK Kézirattár, Szekfű Gyula levelei Klebelsberg Kunóhoz, 1. sz.) Horváth János november 12-i levelében már örömmel írhatta, hogy a korrektúrán a megbeszélte módosításokat végrehajtotta. (A levélben erről részletes felsorolás van, sőt a 318. lapon egy mondatot – „ily elemek közé vegyülése lett egyik legfőbb oka annak, hogy a megértőbbeket, a jóakarató emberek többségét is elriasztotta magától” – Horváth János szúrta bele a szövegbe. A két idézett levél az Egyetemi Könyvtár Kézirattárban, G.628/121–122. sz.) December 8-án már meg is jelent az első méltatás a könyvről Turi Béla tollából (Hanyatló kor, Nemzeti Újság, 1920. december 8. 1.).

¹⁰ „... úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemem fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azoknak az erőknak, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetítették nemzetemet.” Szekfű: i. m. 71.

¹¹ Amivel elsősorban foglalkozni kívánunk: Első könyv: Széchenyi István konzervatív reformrendszere. (I. m. 4–57.)

¹² Szekfű: i. m. (1920-as kiadás) 5.

¹³ Szekfű: i. m. 31.

és gyakorlatilag), szükségképpen megkapja a „hízelgő” azaz „haladásellenes” jelzőt. Erdemes röviden kitérni a magyarság hibáira – melyeket Szekfű négy típusba sorol – már csak azért is, mert olyan pontra bukkanhatunk itt, amely rejtetten többet mond, mint ami explicite olvasható. A hibák alapvető típusai a következők: a hiúság (és rokonai: önáltatás, öncsalás stb.); a lelkesedés és szalmatűz; a közretség; az irigység (és szülőttei: a pártviszály és az uralomvágy). Lényegében ezek a hibák alkotják azokat az okokat, amelyek a közértelemesség hiányát eredményezik.¹⁴

Kísérjük meg, hogy e tipikus nemzeti hibákat miként tudnánk pozitív érényként avagy jótulajdonásként leírni: a hiúságból így lehet csínre adó, nyalka (rokonai: képzeletgazdag, ötletes, fantáziadús), a szalmatűzből a virtus, a szenvedélyes és hősiesség; a közretségéből a haszonelvűség megvetése, gavalléria, külső sikerek hajszolásának elvetése és végül a pártviszály-uralomvágyból szabadságvágy, mindenféle elnyomás elleni harc. E pozitív fogalmazzott tulajdonság-együttes csak látszólag önkényes – valójában a világháború előtt (és alatt is) domináns úriság leírását kaptuk meg. Azt az úriságot, amelynek presztízse döntő szerepet játszott a középosztálybeli hivatalnok és értelmiségi rétegeknek, ugyanis ennek révén próbálta meg a dzsentri eredetű állami és megyei hivatalnoki réteg homogenizálni a kialakuló, értelmiségi feladatokat ellátó csoportokat. Ez a dzsentri eredetű réteg a világháború előtt mintegy társadalmi példaképként „reprezentálja a többi réteg számára a társadalom magatartási normáit s rendelkezik azzal a sajátos *presztízzsel*, lélektani kényszerítő erővel, hogy ezeket a normákat azokra is rákényszerítse minden formális, erőszakszervezetre épült hatalom nélkül, akikre ez terhes vagy önző, érdekeikkel ellenkezik (. . .). Ez az informális presztízsz az a társadalmi mediátor, mely a normákat szélesebb társadalom felé közvetíti. Ezzel a reprezentatív erővel, sajátos presztízzsel való bírás az *úriság*. . .”¹⁵ Az úriság homogenizáló szerepét azonban már az első világháború előtt jelentősen gyengítette – elsősorban az értelmiség körében – a polgári radikálisoknak a szervezett munkásmozgalom felé is kapcsolatot kereső eszmei küzdelme. Az úriság meggyengült pozícióit ekkor a dzsentroid-középosztálybeli ideológusok azzal próbálták erősíteni, hogy annak hagyományos elemeit igyekeztek újraértékelni, még erőteljesebbé tenni a presztízsz konzervatív tartalmát – eljutva egészen az antiszemita fajelmélet beépítéséig.¹⁶ Szekfű tehát, amikor Széchenyi révén a magyar bűnököt bírálja, akkor egyúttal az úriság tradicionális értékeinek devalválódását rögzíti és járul hozzá annak átértékeléséhez. A „szenvédélyeknek hízelgő politika” elvetése tehát nem csupán – miként azt már számosan kimutatták – a polgári liberális és radikális valamint szocialista-kommunista forradalmi politika ellen irányult, hanem az olyan politika ellen is, amely a tradicionális dzsentroid-középosztályi úriság presztízisének érvényesülését engedi szabadon kibontakozni.

Az a politika, amely Szekfű szerint követhető és a haladást segíti: az erkölcsnek alárendelt, annak eszközeként alkalmazott politika – amihez a mintát Széchenyi munkája és nézetei adják. Elvonatkoztatva most attól, hogy a szekfűi Széchenyi-kép mennyiben felel meg a valóságnak,¹⁷ a mi szempontunkból az a lényeges, hogy az általa kijelölt „minta” az úriság presztízssével szemben az arisztokrata és polgár szimbiozisa révén kialakított értékrendet reprezentálja; mégpedig abban a fejlődési szakaszban, amikor a vallásos patrióta motívumokból cselekvő burzsoá még kontrollálja, maga alá rendeli a patrióta-függetlenségi motívumú citoyent.¹⁸

A Szekfű-konstruálta Széchenyi-kép az említett szimbiozist azáltal próbálta egyetemesebb értékkel avatni, hogy a kép azon elemeit hangsúlyozta, amelyek szorosan kapcsolódtak a Szekfű által (is) vallott és vállalt neokonzervatív eszmeáramlat értékvilágához. Széchenyi ezáltal a neokonzervatív értékrend megszemélyesítőjévé (is) vált s társadalmi tevékenysége, jobbító cselekedetei joggal voltak felmutathatók, mint a „lelkileg független”, a vallás-erkölcs végső értékeire támaszkodó

¹⁴ Szekfű: i. m. 18–25.

¹⁵ Szabó Miklós: A konzervativizmus. (Kandidátusi disszertáció.) Bp. 1978. Kézirat. 492.

¹⁶ Szabó Miklós: i. m. 305. és köv.

¹⁷ A Széchenyiről alkotott felfogás Horthy-korszak előtti alakulásáról: Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851–1918). Bp., 1963. 374.

¹⁸ A burzsoáz citoyen viszonyát Széchenyi esetében Gergely András: Széchenyi eszme-rendszerének kialakulása. (Bp. 1972. 177.) című munkájában tárgyalja. Közvetett módon kapcsolódik a problémához Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977. 305.

polgár tettei. Ezek a tettek egyúttal a történetész-értelmiségi számára is példaadók és kijelölik értékes feladatát: a nemzeti önismeret érdekében végzett, a magyar bűnök feltáró és a közértelemmességet emelő munkát. Az úrisággal és a radikális – forradalmisággal szemben így lehet ezt a munka szerinti, a munkálkodásra építő presztízs kialakításának szükségességét nyilvánvalóvá és beláthatóvá tenni. E polgári munkafogalom (iparkodás) az egyéni munkálkodás és ezzel együtt az egyéni tökéletesülés számára a végső értéket, az alapot újólag az erkölcsben (ezen belül is a valláserkölcseben) rögzíti – lévén, hogy csak ezen a szinten fogalmazhatók meg általános elvek, csak erre építhető „ruganyos életbölcseesség”.¹⁹

Szekfü szerint a megfelelő politika csak úgy és azáltal lehetséges, ha a politikai rendszer a *keresztény erkölcs* megvalósítását tűzi ki az állam feladatául.²⁰ Ez azt is jelentette, hogy csak a keresztény erkölcs alapelveinek, (amelyek közül: a méltányosság, a szeretet és az emberi méltóság a legfontosabbak)²¹ érvényesítése biztosíthatja azt a történelmileg kiformalódott kapcsolatot, amelynek révén a magyarság a közép-európai – s ezzel egyáltalában az európai – közösséghez kapcsolódik és (bár Szekfü itt nem fejt ki, csupán érzékelteti) elkülönül a keleti, szűkebb értelemben véve a balkáni közösségektől.²² A közép-európai közösség nála lényegében a történetileg formálódó keresztény-germán közösség (ahol a kereszténység *tekintélyelve* egyesült a *germán szabadság* eszméjével ami a *méltányosságot* biztosította – a politikában is – szemben a görög-római–rousseau-i eredetű liberális elvekkel),²³ s ehhez kapcsolódva jöhetett létre a történelem folyamán Közép-Európa szerves részeként a keresztény-magyar fejlődési ág. Az általa így módon definiált Közép-Európa és az ebbe illeszkedő magyar fejlődés tette lehetővé, hogy a keresztény erkölcs elveire épülő tevékenység újabb jelentéssel gazdagodhasson a szekfüi eszmekörben és evidensnek tűnhessen az a gondolat, miszerint csak az említett elvek megvalósítása biztosíthatja a magyarság számára, hogy része maradhasson az európai közösségnek, hogy saját – külső és belső – organikus fejlődését (a konzervatív reformok politikájával) megvalósíthassa. Ugyanakkor ez tette lehetővé, hogy a közép-európai és magyar közösség tagjaként tevékenykedő állampolgár kialakíthassa a halhatatlan lélekhez méltó életvitelét, ami szükségképpen tartalmas életvitel (munkálkodás, tökéletesedés és jólét), hiszen a „lelki független” ember is a jelzett elvekből nyeri tevékenységéhez az „energia-tartalékát”.

Szekfü azonban nem csupán a verbális kijelentések szintjén igyekszik igazolni állításait – hanem sajátos módon, műve strukturális felépítése révén, illetve az általa felidézett, a keresztény és európai kultúra meghatározott elemei által is.

Már az is figyelemre méltó, hogy Magyar Istvánt hívta tanúságtételre²⁴ ahhoz, hogy Mohács analógiájára értelmezhesse a Trianon utáni magyarság helyzetét.²⁵ Ez az analógia azonban mélyebb egyszerű hasonlatosságnál, ugyanis az elkövetett *bűnök* és az ezeket szükségképpen követő *büntetés* összefüggésrendszerében lehetett interpretálni a történelmi eseményeket. A bűn és bűnhődés egyetemes (és a túlvilági erőkre utaló) összefüggése, mint a lezajlott történelmi események megértéséhez szükséges eszmei háttér, nem csupán arra szolgált, hogy a kor magyar társadalmának embere a pillanatnyilag fennálló viszonyokat olyanként foghassa fel, mint amelyet gyorsan, radikális módon nem, hanem csak a „reálpolitika” konzervatív reformjai révén hosszú távon lehet átalakítani. Ezen túl arra is szolgált, hogy beláttassa: a bekövetkezett eseményekért mindnyájan felelősek, lévén a bűnhődés kollektív, a bűnben is osztoznak. Az utóbbi hozzájárulhatott ahhoz, hogy a volt politikai vezetők felelősségét ne lehessen külön szemlélni s bizonyos mértékű felmentést is kaphassanak.

¹⁹ Szekfü: i. m. 50.

²⁰ Szekfü: i. m. 54–55.

²¹ Szekfü: i. m. 35.

²² „Már érzem a balkáni kultúrszellőt...” írta 1918. október 10-én Angyal Dávidnak, hozzátéve: „Milyen öröm lesz majd ha vakációkban (...) elszabadulhatunk ebből a Balkán félszigetről Nyugatra, melynek határvárosai Kelet felé Drezda és München lesznek.” (Uo. Ms 805/4. sz.)

²³ Szekfü: i. m. 55.

²⁴ Szekfü: i. m. (1920-as kiadás) 6–7.

²⁵ Szekfü *Gyula*: Száműzött Rákóczi. Bp. 1914. című munkájában jelentkezik először erőteljesen a „megtérés” motívuma, a megigazulásé.

Ugyanakkor a bűn és bűnhődés egyetemlegessége révén Szekfű kikerülni véli azt a „magyar hibát”, mely abban nyilvánul meg, hogy tragikus történelmi fordulatért mindig bűnbakot keresnek – lett legyen az személy vagy politikai csoport. A bűnbakkeresést kizáró elv azt is sugallta, hogy a bűnök feltárása és azok megszüntetése az erkölcsi jobbítás (és jobbulás) révén az elkövetkezendő időszak alapvető feladata lesz. Ha az eddigiekben felvázolt összefüggéseket nézzük, akkor könnyen átlátható, hogy – elsősorban – a keresztény középosztály tagjainál, de azon túl is, miért hathatott olyan erőteljesen a Három nemzedék gondolatvilága.

Az elmondottakhoz kapcsolódik még egy olyan mozzanat, amelyet az eddigi Szekfű-kutatás nem méltatott kellő figyelemre: ez pedig a „bűnös” állapotból kivezető „megigazulás” útjának kérdése. Szekfű írásaiban már korábban is szerepet kapott a bűntől való megszabadulásnak, a „lelki felemelkedés” gondolatának fentebb említett módja.²⁵ A példát a kereszténység kialakulásának korai szakaszából választotta: Szent Ágostont.²⁶ Ágoston életútja közismert, a pogányból lett nagy hatású keresztény gondolkodó írásairól pedig köztudott, hogy a középkor teológiai és filozófiai kultúrájának meghatározó elemei voltak. Hasonlóképpen kedvelt példaalak volt Szekfű számára Pascal is. Az a Pascal, aki éppen az ágostoni eszmék újraértelmezésével próbálta az élet (és a világ) magyarázó elveit formába önteni – a bűnből megtért tudós nyelvén.²⁷ Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a századfordulót követő idő magyar szellemi életében az ágostoni gondolatok reneszánszának jelei láthatók,²⁸ akkor nem tűnik alaptalannak az az állításunk, hogy Szekfű (saját életútjának alakulásából eredő lehetséges motivációját sem hagyva figyelmen kívül) a vallásos-keresztény eszmevilág ágostoni–pascali vonulatához igyekezett művével kapcsolódni, ebben látván azokat a momentumokat amelyek mind személyisége, mind a magyarság számára alapot adhattak egy jobb jövő reményére.²⁹ Úgy vélhette, hogy ezen

²⁶ Széchenyi vallásosságáról írta: „... ágostoni küzdelmek árán tört magasb lelki felemelkedésre.” *Szekfű*: i. m. 54.

²⁷ Pascal alakja példaképként a Száműzött Rákócziiban. Bp., 1914. szerepelt kiemelt helyen. – Pascal írásainak elemzéséhez: *Lucien Goldmann*: A rejtőzködő isten. Bp. 1977. 768.

²⁸ 1842 után 1917-ben fordították magyarra Ágoston Vallomásokját (Vass József fordítása) – ekkor jelentek meg: *Walter Gyula*: Szent Ágoston hitoktatói működése. Bp. 1908.; *Aubermann Miklós*: Főbb államtani kérdések Szent Ágostonnál és Szent Tamásnál. Bp., 1911.; *Brisits Frigyes*: Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc vallomásai. Pécs 1914. 73.; *Balogh József*: Vasa lecta et pretiosa (Szent Ágoston konfessziói). Bp., 1918. Az ágostoni Vallomások fordításának 1917-es kiadására Babits Mihály is reagált a Nyugatban. (I. 949–970.) – Érdeemes néhány idézettel feleleveníteni, hogy Babits miként látta az ágostoni művet: „A világirodalom fő művei közé tartozik ez a könyv: azok közé, melyekből máig – s ki tudja, mily jövőbe sugároznak erők... Ágoston a keresztény szellem megformálójája; egyik kútfeje a folyamnak, mely civilizációnk folyama lett. A modern gondolkodás első mestere. De első mestere a modern irodalomnak is...” (472.) – Ágoston műve „... az igazi keresztény műfaj: a gyónás, a vallomás; és mint Ibsen is mondta – e keresztény korok minden nagy költői művében, az egész modern művészet lényegében van valami vallomásszerű.” (475.). A Vallomások szelleme a magyar szellemen is gyümölcsöt hozott, „Rákóczi vallomásaira, még Széchenyi Naplóira is rá gondolhatunk.” (476.) – Babits szerint: „A két tengely, amely körül e filozófia forog (ti. Ágostoné – B. I.) tehát a Szabadság és Kegyelem tana, az abszolút Felelősség és az abszolút Kauzalitás. A kiegyenlítés, melyet az ellentétekre a filozóf talál, nagyon hasonlít Kantéhoz: a Voluntas Intelligibilis!” (492.) – megérezhetjük: „... hogy mi lehet Ágoston nekünk, a jelennek, az Életnek is. Mennyire szükségünk van az Intelligencia Szentjére ma, mikor minden Intelligenciát és Logikát valósággal lábba tipor a világ; ma az antiintellektuális rendszerek és az antiintellektuális élet; a Háború korában. Az intelligenciára mint szenvedélyerőre: ma, mikor minden szenvedélyerő az Okosság ellen van. A kényszerítő Kegyelemre, a Megvilágosodásra: Isten Országára!” (497.) – „Filozófiai és vallási problémáink ma is ugyanazok: az igaz lélek istenisége ma sem változott.” (498.) (A tanulmány megjelent újra az Esszék, tanulmányokban, Bp., 1978. I. 472–498.)

²⁹ Figyelemre méltó, hogy az ágostoni megigazulás motívuma Lendvai Istvánnál is felbukkan, amikor arról ír, hogy 1920-ban „... ami a világon átvonaglik, egy erős akaratra főtőrekvése, nyugatlan keresése egy ethosznak, amely aztán majd kialakítja a maga politikai, gazdasági és társ-

tradíció révén a magyarság lehetséges felemelkedésének történetfilozófiai hátterét s közvetve a történetész megfogalmazta igazságok érvényességét, illetve ezen keresztül a szerző autentikusságát sikerül biztosítani. Végül az is belátható, hogy Szekfű a bűn és bűnhődés (büntetés) strukturális elvét kívánta egységbe hozni a keresztény-európai műveltség keretén belül maradvá a bűnös állapotból kiszabadítani képes ágostoni „megigazulás” perspektívát adó eszméjével.

A halhatatlan lélek attribútumaként megadott keresztény erkölcs és erény – állítja Szekfű – nem csupán a konzervatív reformpolitikát használja fel eszközként, (s biztosítja a forradalommentes, azaz krízismentes, *egészséges* fejlődést), hanem a *józan* (és hideg) *észt* is.³⁰ Az észnek az a funkciója, hogy kontrollálja és szabályozza az emberi érzelmeket és szenvedélyeket, azaz meggátolja őket abban, hogy az emberi cselekvésen belül, az emberi lélekben uralomra jussanak. Szekfű ugyanis a szenvedélyeket nem tartalmuk alapján ítélte meg, hanem ab ovo mindenféle szenvedélyt olyként kezelt, mint amely elnyomandó, megrendszabályozandó. Erre azért van szükség – írta Szekfű –, mert a szenvedélyek eluralkodása a nemzeti bűnök megerősödéséhez vezetnek, ami viszont egyértelmű a rend és rendezettség megszűnésével. Természetesen az ész akkor és csak akkor tudja ezt a funkcióját teljesíteni, ha keresztény erkölcs keretein belül marad, azaz nem a felvilágosodás észtisztelte, nem a francia forradalom és liberalizmus északultusa esetén és nem is az öncélú racionalitás összefüggésében értelmes dolog az ész funkciójának elismerése, hanem csupán az erény megvalósításának, az erkölcs gyakorlásának eszközeként.³¹ Az ész határait, az ésszerűség korlátait tehát a keresztény erkölcs jelöli ki, miáltal sajátos hierarchia alakul ki: az erkölcs, erény áll a fő helyen, ennek alárendelve működik az ész kontrollja – a neki alávetett szenvedélyek felett. [A bürokratikus intézmények világa emelkedik itt egyetemes szintre – ahol az intézmény célját a közjónak az általános erkölcs szintjére emelt tekintélye képviseli (az uralkodó vagy a vezető tekintélye, s amelynek alárendelve tevékenykedik a szaktudással bíró hivatalnok esze, igyekeztén kiszűrni teendői közül a „szabályozott világot” zavaró szenvedélyeket).]³²

S ezen a ponton kapcsolható be a szekfűi gondolatmenetbe a nemzeti mivolt történeti-historizált problémája. A nemzetiség – Szekfű szerint – a történelem során váltakozó felfogásban megjelenő tulajdonságok összessége, amelyek az egyének tömegét nemzeté teszik,³³ és amelyek egyúttal a halhatatlan emberi lélek változhatatlan lényegét alkotják. Az említett tulajdonságok az egyéneknek nem csupán a nyelvét, de egész lelki struktúráját, *erkölcsi* és *értelmi* felfogását is meghatározzák azáltal, hogy olyan formákba kényszerítik e felfogást, amelyek más nemzetiségektől eltérnek. A formákban való eltérés azonban nem változtat azon, hogy a nemzeti lélek struktúrája az egyetemes (keresztény) emberi lélekével azonos: az erkölcs és az erény itt is a fő helyet foglalja el, maga alá rendelve az észt és a szenvedélyt – mindez azonban a nemzeti formában valósul meg. Ezzel a megfogalmazással Szekfű két alapproblémát is igyekezett megoldani. Az egyik: ezen a

dalmi organizmusát, mint csiga a házát”, az is kétségtelen, hogy „... ez az áthajló korszak irodalmilag is Szent Ágostonnak abban a stádiumában van, amikor forró ereit még erősebben futkossák a karthágói éjszakái izgalmai, bódulatai, mérgezett édességei, mint kegyelem első villamos ütései.” (Irodalom és világnézet, In: A harmadik Magyarország, Bp., 1920. 179. és 189. – Az ágostoni motívum szerepét, amely bizonyos fokon eltér mind a Szekfűétől, mind a Babitsétól, részletesebben elemzem Lenfvai István húszas évekbeli eszmei-ideológiai munkásságáról írott tanulmányomban. (Kézirat).

³⁰ Szekfű: i. m. 28.

³¹ Jól megfigyelhető itt az is, hogy az irracionalitás (a vallás) világába miként épül be az emberi-társadalmi viszonylatok polgári-tőkés újrendezéséhez szükséges racionalitás, mely racionalitás a kontroll, a fegyelem, a rend szinonimájaként szerepelhet.

³² Merész és megalapozatlan állításnak tűnhet, ha utalok arra, hogy ez a hármas, hierarchikus tagozódás rokonságot mutat a freudi személyiségképlet tagoltságával, természetesen ebből a hasonlóságból messzemenő következtetést levonni nem kívánok – bár eleve nem kizárt, hogy Szekfű találhozhatott az osztrák pszichológus gondolatával – csupán elgondolkodtathat az azonos, monarchiai társadalmi közegben megfogalmazódó rokoneképzelés. – L. ehhez részletesebben: *Garai László: Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Bp. 1969., különösen az 54–81.

³³ Szekfű: i. m. 44–46.

szinten is konstituálnia kellett a magyarságnak a nyugat-európai (keresztény) műveltséghez (és civilizációhoz) való tartozását, mintegy normaként rögzítve a jövő fejlődés útját: az európeárság (kultúra és civilizáció) mind teljesebb elsajátítását (a keresztény felfogás keretei között) és a magyarság negatív faji tulajdonainak leküzdésével az elsajátítás magyar formáinak kimunkálását.

A másik probléma, amelyet a fentiekkel megoldani kívánt: az emberi cselekvés vallásos és nemzeti-patrióta motivációjának az egyesítése. A nemzetinek a vallásos értékrendhez történő közeli-tésével erősíteni kívánta a patriotizmus motiváló erejét s egyúttal irányítani is: kizárva annak tartalmából minden szélsőséges irányt (a bal- és a jobboldalt éppen úgy, mint a kuruckodó-közjogit). A nemzetinek a vallási univerzalizmussal való összekapcsolása egyúttal a vallásosságot is új tartalommal tölthette meg, laicizált tartalmakhoz kötődő érzéseket, magatartásformákat vihetett bele, hogy megerősítse. A vallás és a magyarság összekapcsolása tehát nem csupán a magyarság európaizálódását, felemelkedését és az európai fejlődés magyar megvalósítását jelenthette, hanem a vallás szekularizációját a nemzeti (politikai) ideológia irányába és ugyanakkor, a nemzeti ideológiának a vallás körébe emelését is.

Az egyetemes (keresztény) ember és a magyarság (nemzet) szimbiózisában azonban van egy bizonytalan pont: a fajiság kérdése. Szekfű sem ekkor, sem később nem fogadja el a biológiai megalapozottságú fajelméletet – de a problémát újra és újra értelmezni kényszerül.³⁴ A *Három*

³⁴ A fajiság, a faj és a nemzet viszonyával, a faj történelmi értelmezésével foglalkozik a „Magyar bortermelő lelki alkata” (Bp. 1922.) c. könyvében (14. és köv.) – itt úgy fogalmaz, hogy „... faji tulajdonoknak nevezhetjük azon külső és belső, testi és lelki sajátosságokat, melyek a történeti korban egységesen jelentkező, egységes egyedeknek tekinthető emberi közösségeket a többitől megkülönböztetik... Mindezen tulajdonságok részben természeti, részben kulturális-társadalmi tényezők huzamos és állandó hatása alatt fejlődnek ki az illető közösségben és egyszer kifejlődve a közösség tagjai közt átöröklődnek... Faji tulajdonok kizáróan a nagyfokú állandósággal és továbbfejlődési, szaporodási lehetőségüket önmagukban bíró emberi közösségben léphetnek fel, minők a nemzet, nép, néptörzs.” (19.) – Külön tanulmányban: A faji kérdés és a magyarság. (1923) In: Történetpolitikai tanulmányok. Bp., 1924. 53–92. – itt így fogalmaz: „Hogy a természettudománytól való elválásunk teljes legyen, nevezzük ezen történetileg öröklött tulajdonságok hordozóit, az illető embercsoportot, melynek kebelében az öröklés végbemegegy, a természettudományi fajtól eltérő népfajnak, amely kifejezésben a faj a nemzedékről nemzedékre való származás, az öröklés momentumát hangsúlyozza, a nép pedig az egész jelenség történeti jellegét.” (67.) – „A régi magyar faj nincs többé, a mai magyarság úgy mint közvetlen elődjei is, fajilag atomizált, meghatározhatatlan egyéniség... A magyar faji egyéniség ma csak tisztára történeti, de mint ilyen annyira jellegzetes múlttal bír, hogy képe állandó és élesen kirajzolható.” (85.) – a fajbiológiai felfogás elvetése: „Fajbiológiai vagy történeti egység?” c. tanulmányában. In: Uo. 93–109. – A faji és clan-érzés szerepéről Gábor Andorhoz írott levelében elmélkedik. 1920. VIII. 5. MTA Kézirattár, Ms 4492/171. sz. – Itt úgy fogalmazott, hogy szerinte a clan-érzés (mit később faji érzésnek neveztek) mélyen benne gyökerezik az emberek viszonyaiban és Gábor Andor téved amikor „... a clan-érzés tagadása alapján akarja berendezni a világot, mindent felforgatni és újraépíteni”, ugyanis „... a bolsevista államok megintcsak fajiak lesznek s egymást közti viszonyukat faji érzés fogja meghatározni”. – A clan-érzés példaként említette fel, hogy „Pl. az én szegény anyám és nővérem éjszakákon át sírtak a botrányom idején s gyűlölték nemcsak Ballagit, hanem Rákóczi is, holott belsőleg, történeti érzés szerint meg nem foghatták, miért szidalmazom e történelmi jelesünket. Náluk ezt a nemzeti, faji érzést legyőzte a családi.” Hasonló példaként említette Szekfű Gábor Andor édesanyjának véleményváltozását is. – Szekfű úgy ítélte meg ebben az időszakban, hogy a bécsi emigráció elidegenedett a magyar vértől, „... ellentétben Szabolcsival, ki otthon tragikus konfliktusokba kerül a magyar és zsidó clan-érzés együttes hatása alatt, de becsületes kötelességtudással kitart és megoldja – ahogy tudja. Persze az eredmény lavirozás, ide-oda kinlódás, mint aminő a milyenk is.” – 1920. VIII. 6-i levelében újra visszatért a kérdésre a Bécsi Magyar Újság „A magyarok nyilaitól ments meg Uram bennünket!” című vezércikke kapcsán: Én soha nem fohászkodhatom a magyarok nyilai ellen, mert nem lehetek egyszerre magyar is, nem magyar is. Az Önök lapja erre a Kunststück-re is képes, azért, mert a clan-érzése nem magyar többé. Lehet, hogy a

nemzedékben a faji tulajdonságokat valami ősi dolognak tekintette és általában e motívum jelentkezése a magyarság (nemzeti) negatív sajátosságainak azonosításával együtt szerepel (az önáltatás, közrezttség és kölcsönös gyűlölet), a magyar parlagiság szinonimája nem egy esetben. Bár Szekfű ezeket a faji tulajdonságokat erős, alig változó örökletes jegyeknek tekintette – mégis úgy látta, hogy szívós nevelőmunka, az erkölcs irányította ész segítségével a konzervatív reformpolitika keretében hosszú távon lehet rajtuk valamelyest alakítani. A fajiság ilyenén való megközelítése kettős funkciót tölt be a szekfűi gondolatrendszerben, mivel nem zárja ki teljesen a történeti átalakulás mozzanatát, részben bizonyos lehetőséget biztosít annak értelmezésére, hogy milyen szerepet játszottak az egyes fajok a reformkortól 1918–19-ig tartó hanyatlási folyamatban (magyar és nem-magyar), részben pedig a konzervatív reformpolitika szükségességét és perspektíváját is új oldalról mutathatja be: a faji tulajdonságok lassú, nevelés hatására alakítható jellegét tudatosítva. A hanyatlási folyamat ugyanis „két lépcsőben” történt Szekfű szerint: az elsőben a külföldi, liberális eszméket átvevő politika, a magyar faji tulajdonságok – önáltatás, közrezttség, kölcsönös gyűlölet – erősödését tette lehetővé, míg a másodikban egy még nem asszimilált idegen faj, a zsidóság uralma következett be,³ amely szintén a magyar faj hibás tulajdonságait használta ki és erősítette tovább.

főntebbi „keserves sors” valóban keserves, de ez nem változtat, sőt bizonyítja a tényt, mert világos, hogy clan-érzés a magyar összefüggés eltűnéséről nem adott magának számot, s nem veszi észre, hogy az otthoni pogrom-gazságok hatása alatt egy más clan-érzés, a legősbib generációkon át megvolt, aztán 1–2–3–4 generáció alatt háttérbe szorult hatalmasodott el rajta.” (Uo. 172. sz.) – A levelek alapján úgy tűnik, hogy a clan-érzés az etnikai „mi-tudat” jelenségével mutat rokonságot. – Az „öröklött faji” sajátosságok megváltozása példázatának szánta „A magyar borteremelő lelki-alkata” (1922) című munkáját, hol az előszóban azt írta: „Vajha a Széchenyitől annyit emlegetett egyéb nemzeti hibák, a szalmaláng, az örök gyűlölködés, az illúziókhoz ragaszkodás is olyan józan, állandó kezeléssel gyógyíthatóknak, minőt egy speciális téren borászati szakköreink alkalmaztak.” (5.)

³ Gábor Andorhoz írott levelében úgy fogalmazott, hogy: „... én a népbiztosok kinevezésekor a zsidóságra nagy veszélynek tartottam a névsort. Csodálkoztam, hogy tudtak Kun Bélák ily meggondolatlanságot elkövetni. Ma nem csodálkozom, mert a clan-rendszer folyományának tartom a jelenséget.” Ekkor úgy ítélte meg, hogy a balratolódó munkásságot a propaganda viszi, mely propagandát egy „ázsiai autokratizmus hajtja előre, melynek itt nyugaton csak olyanok állnak a szolgálatában – beszámítva a csekély, oh mily csekélyszámú erőshívót! – Kik vagy kiszakadtak az európai közösségből (...) vagy nem is voltak benne soha, az utóbbiak közé tartoznak az orosz galíciai zsidódiaszpórának olyan tagjai, melyeknek nem volt alkalmuk elhelyezkedni az európai közösségben. Minden más *tolatik*.” (Uo. Ms 4492/171. sz.) – Ugyanakkor Szekfű ellene volt a bűnbak-kereső szélsőséges antiszemitizmusnak, s 1920. VIII. 6-i levelében azt írta, hogy „... ismerem és értem a zsidók idegenkedését a zsidókérdés peretratálásától. De Ön belátja, hogy ez ha nem is forradalommal és a munkásevulúcióval, de a bolsevizmussal és speciálisan a magyar bolsevizmussal bizonyos kapcsolatban van. Ha Kunfy közmondásos „cinizmus” és az Önök „magátólértetődése” helyett egy kevés kis emberi melegség lett volna a szocialista és kommunista propagandában, nem lennének azok, amiké lettünk.” (Uo. 172. sz.) – Szekfű a „lelki független” tudós objektivitására törekedve, aggodott, hogy a budapesti zsidóságról szóló könyv fejezete esetleg sértő, antiszemita, amivel kapcsolatban Horváth János nyugtatta meg: „Antiszemitást a budapesti zsidóság fejezetben egyáltalán nem találtam.” (Egyetemi Könyvtár Kézirattár G.628/122. sz.) – Bóka László lassan feledésbe menő tanulmányában később úgy látta, hogy „... történetileg indokolhatónak s emberileg megbocsáthatónak tartom azt a felhőrdülést, azt az érzékenységet, mely Szekfűt antiszemitának tartja. De nem tudom tudósi tisztaságát megvédeni azzal, hogy tollát alacsony gyűlölet vezeti, legjobb lelkiismeretemmel nem tudom őt antiszemitának látni. Mert egyéni állásfoglalásom nem homályosíthatja el egy pillanatra sem azt az elvi alapot, amelyre Szekfű gondolatmenetét építette s ezt az alapot a fajbiológia ellen kihangsúlyozott történeti elvet józan ésszel nem lehet ma becsületesebben megfogalmazni.” (Ady és Szekfű, Apolló, 1937. 83.) – Elismerve mindazt, hogy Szekfű felfogása szembeállott a szélsőséges, bűnbak-kereső antiszemitizmussal mint tudósi becsületes szándékát, azon az objektív összefüggésen nem változtat, hogy „a zsidókérdés” felvetése révén a társadalmi politikai kérdések pontosabb megfogalmazását nem segítette elő, sőt tájékozódni kívánókat akaratlanul is dezorientálta.

Ugyanakkor és ezzel együtt a nemzeti felemelkedés alapját a keresztény és nemzeti reformpolitika azzal tudja biztosítani – vélte Szekfű –, hogy a magyar faji tulajdonságokat lassan „átneveli” (az európai-polgári kultúra szintjére hozza fel a „magyar parlagot”) és a zsidóság fokozatos asszimilációjával az idegen faj tulajdonságait az átnevelt magyar faji tulajdonságokhoz hasonlítja. A konzervatív reformpolitika „nevelésének tárgya” tehát a már említett dzsentroid eredetű középosztálybeli értelmiségi réteg lesz, amely az úriság presztízsét képviselve a negatív faji tulajdonságok reprezentálója – s amelynek felemelkedése csak azáltal lesz a nemzet számára termékeny, ha úrisága tradicionális értékeit újakra cseréli, mert így válhat valóra a zsidóság vezető erőinek (elsősorban értelmiségi és vállalkozói részének) „beolvasztása” is, és teljessé válhat az „egységes nemzetté válás” folyamata.

A nevelés programja – az elmondottakon túl – sajátos kettősségben jut érvényre a szekfűi gondolatkörben. Lényegében az önnevelést és mások nevelését kíséri meg egyesíteni, sajátos politikai tartalommal töltve meg e kapcsolatot. Az önnevelés a „bűnből megigazuló” ember önformálása, a keresztény erkölcs magaslatára emelkedő életvitel kialakulása. Ehhez nem csupán az erkölcsnek alárendelt ész szükségeltetik, hanem erős *akarat* is.³⁶ Az akarat beemlése a konstrukcióba jelzi, hogy az önnevelés parlagi-faji tulajdonság belső leküzdéséhez, a társadalomban megvalósítható egyéni felemelkedéshez szükségeltetik – s ugyanakkor megalapozhatja a személyes példaadás által megvalósuló, másokra irányuló nevelési folyamatot is. Az önmagát formáló, „lelki független” emberek sokaságának kialakítása lehet ugyanis Szekfű szerint a jövő záloga. Ilyen emberek kialakulásának a lehetőségét biztosítaná a konzervatív reformpolitika. Kérdés azonban, mely társadalmi osztályból vagy rétegből kerülhetnek ki elsősorban ilyen emberek és ilyen politikai vezetők? Szekfű úgy látja, hogy részben az arisztokráciából (művelt főurak, főpapok közül), részben az értelmiségi hivatást gyakorlók köréből. Ez nem csupán azt jelenti, hogy az önnevelt nevelők körét meghatározott, tradicionális társadalmi rétegekben látja, hanem azt is, hogy ekkor a magyarság felemelkedésének lehetőségét az arisztokrácia (egy részének) és az értelmiségi-középosztálybeli csoportok egy részének szövetségében látja. Ugyanakkor az egyéni önnevelés lehetősége biztosíthatta volna mind a középosztálybeli – értelmiségi rétegek homogenizációját, mind pedig az egyéni felemelkedést és beilleszkedést e rétegbe mindazok számára, akik a földművelő-paraszti osztályból vagy más, szegénysorsúnak aposztrofált csoport soraiból kerültek ki. Az önnevelés és mások nevelése így kap sajátos társadalmi-politikai tartalmat és kapcsolódik az aktuális, megoldandó problémákhoz.

A szekfűi mű még egy sajátosságára kell felhívni a figyelmet mielőtt levonnánk az eddigiek konzekvenciáit. Szekfű ugyanis ezt a művét – a későbbiek során is – történettudományos műnek tekintette.³⁷ Ugyanakkor már a megjelenésre reagáló ismertetések, cikkek nagy része is inkább ideológiai munkaként értékelte. Szekfű – miként azt más írásaiból is tudjuk – ellene volt a politikai ideológiáknak, mivel úgy látta, hogy azok kizárólagosságuk miatt doktrínér egyoldalúságra kényszerítik a politikust és az adott ideológiát valló tudóst (értelmiségit). Amikor tehát választ keresett a magyarság hanyatlásának miértjére és megpróbálta a kivezető utat jelzésszerűen megadni, akkor a történettudomány eszközeivel kívánt eredményt elérni – azaz a tudománynak kellett volna az ideológia helyét átvennie. Ez a helycsere azonban már a kiindulási pontnál problematikusnak mutatkozott: a történettudományos Széchenyi kép helyett Szekfű a neokonzervatív ideológia értékeit perszónifikálta Széchenyi alakjában. Ezen értékeket a szellemtörténeti iskola eszköztára segítette érvényre – miként ezt már többen kimutatták³⁸ – s ennek révén az ideologikus értékek történettudományi presztízszt kaptak, illetve történelmi-tradicionális értékgyarapodásra tehettek szert Széchenyi tekintélye révén. A történetívé historizált és perszónifikált neokonzervatív értékrend teszi aztán lehetővé, hogy a magyar történelmet a reformkortól kezdődően a hanyatlás folyamatának

³⁶ Szekfű: i. m. 26. és a köv.

³⁷ Angyal Dávidhoz írott levelében az akadémiai jelentést kommentálva úgy fogalmazott, hogy „Nekem speciálisan is rosszul esett a jellemzés, mert benne disszertációkon és értekezéseken elkezdve mindent, csak a Három nemzedéket nem hozták szóba, melyet tehát nem tartanak történeti munkának, sőt a Staat Ungarnról is azt tartják, hogy inkább publicisztikai mint történeti.” (Uo. Ms 805/22. s. 1925. máj. 7.)

³⁸ Szűcs Jenő: i. m. i. h.

ábrázolhassa, a tények jelentését e keretben interpretálhassa. A tudomány így „rejtett” ideológiaként működhetett – s nem kizárólagos érvényű doktrínaként – és a történész alakja – látszólag – eltakarhatta a „rejtőzködő” ideológust. A „rejtett” ideológia funkciója pedig az volt, hogy a politika számára a „ruganyos életbölcsséget” biztosítsa, ami alapul szolgálhatott az eddigi pártpolitikai keretek megszűntetéséhez s egyáltalán: a politikai pártok rendszerét feltételező politikai gyakorlat elvetéséhez és egy gyökeresen új formájú gyakorlat megteremtéséhez.³⁹

Az eddig elmondottak alapján összegezhetjük, hogy miként is válaszolt Szebfű azokra a kérdésekre, amelyeket tanulmányom elején jeleztem.

A korabeli polgári társadalom válságát *személyisége* válságaként is átélő Szebfű Gyula saját személyiség autonómiáját és integrációját – miként láthattuk – a keresztény erkölcs értékei által látta biztosíthatónak. A polgári társadalom, s ezen belül a monarchiai (és magyar) viszonyok személyiség-bomlasztó és elidegenítő hatásával – melyet Freud, Kafka, Musil oly ragyogóan tártak fel – a keresztény erkölcs értékeiből építkező „lelki független” alakját állítja szembe a maga számára is követendő például. A keresztény erkölcs világa azonban csak egy feltételezett, illuzórikus közösség viszonyait tudja szembeállítani a fokozódó elidegenedés világával; az elvont-univerzalisztikus fogalmait pedig számos pontot homályban hagynak. Ezeket a homályos pontokat próbálja meg Szebfű kihasználni – részben azzal, hogy a vallás erkölcsi alapot az Istenhez való személyes viszony irányába tágitja (Ágoston–Pascal vonal), részben azzal, hogy az addigiakban kimunkált (és a liberalizmus által is elfogadott) polgári értékeket igyekezett „átmenteni”. A polgári értékek „felemelkedése” a vallásos hit elemei közé és a vallásos (tradicionális, keresztény) értékek „profanizálódása” polgári értékekké (s erényekké) alkotja azt a sajátos összefüggést, amely a szebfűi személyiség válságát feloldja, autonóm és integrált egységet – illuzórikus formában ugyan, de megőrzi.

Az is belátható a leírtak alapján, hogy Szebfű saját *magyarságának* válságát a (keresztény) vallás-erkölcsi és nemzeti értékek sajátos szimbiózisa révén tudta feloldani. E komplexumba több mozzanatot tudott sűríteni: lehetővé tette számára, hogy a magyarságot a nyugat-európai közösség integráns részeként mutassa be s ugyanakkor a magyarság „felemelkedését” azonosíthassa a nyugat-európai (keresztény és polgári humanista) kultúra és civilizáció értékeinek a magyar társadalomba történő beépítésével. Lehetővé tette azt is, hogy fellazítsa a biológiai fajfogalomra támaszkodó, magát nemzetinek mondó magyar-felfogás értékrendjét (anélkül azonban, hogy teljesen elvetné a faj fogalmának meghatározó funkcióját) biztosítva ezzel a magyar nemzet lassú jobbulásának (európaivá válásának) útját, mibe a hazai zsidó népesség asszimilációja éppúgy beletartozott, mint a nemzetiségi kérdés méltányos megítélése és a magyarság faji bűneinek leküzdése.

A jelzett módon kitágított összefüggések a szebfűi eszmék ideológiai hatékonyságát erősítették, nem csupán az integrálódás lehetőségének növelésével, hanem azáltal is, hogy a keresztény-vallásos és a nemzeti értékeket egymást kölcsönösen „felerősítették”. A kereszténység humanizációs értékei, miként ezt említettem, nemcsak a polgári, hanem a nemzeti értékrend részévé is „profanizálódtak” – mellyel Szebfű a sovinizmus közjogi-függetlenségi formáját kívánta „humanizálni” – és ugyanakkor nem csupán a polgári, hanem a nemzeti értékek is a vallásos értékek rangjára emelkedhettek, – aminek révén Szebfű elkerülni vélte a nemzeti értékek önálló mítosszá emelését és azt a veszélyt, hogy a nemzet nevében fellépő, az emberi viszonyokat barbarizáló erők működését legitimizálják. S mindehhez hozzájárult még az is, hogy a jelzett komplexumon belül az Istenhez való személyes viszony (ágostoni–pascali tradíció) vallási követelményét átvihette a nemzeti értékekhez való viszonyra is, azaz a nemzeti erények közé tartozhatott a nemzet dolgainak személyes ügyként történő felfogása, illetve ezáltal biztosíthatta azt is, hogy a „megigazulás” útja, a „patriótává válás” ideologizált lehetősége nyitott legyen az egyéni választás számára, de úgy hogy ne maradjon a csatlakozás formális.

Szebfű úgy látta, hogy személyiségének és magyarságának válsága választ kíván arra nézvést is, hogy a honi társadalomban miként alakulhat az új keretek között a citoyen tevékenysége és

³⁹ „... tudom – írta Gábor Andornak – hogy a kapitalizmusnak át kell alakulnia a világháború katasztrófája után. Azt is tudom, sőt évek óta tudtam, hogy a parlamentarizmus is csődöt mondott mindenütt, hol importált dolog (tehát az európai kontinensen), s egyetlen helyes dolog volna a rendi képviselő. (Uo. 4492/170. sz. 1920. VII. 27.)

funkciói. A citoyen válságának feloldására fogalmazta meg Szekfű azon elképzelését, mely szerint a citoyen feladata a keresztény erkölcs által „megnemesített” nemzetinek a vállalása, amelynek útjára a „megigazulás” (önnevelés) és nevelés (másoké) révén juthat el. A politika feladata ennek megfelelően a keresztény erkölcs elveinek megvalósítása egy konzervatív reformpolitika révén, amellyel biztosítani lehetne a nemzet jobbulását – azaz a káros faji tulajdonok visszaszorítását és az egyén nevelési-nevelődési folyamatának feltételeit.

A politikának a keresztény és nemzeti erkölcs alá rendelése kifejezésre juttatta mind a burzoának alávetett citoyen szükségességét, mind a politikai nyilvánosság addigi formáinak (parlament stb.) átalakítását és kiemelt jelentőségének megszüntetését. A politikai nyilvánosság intézményeit kellett jelentőségükben degradálni ahhoz, hogy a konzervatív reformokat megvalósító állam kontrollja alá lehessen rendelni a társadalmi változások folyamatait (jólét és közértelmesség növelése) és ki lehessen küszöbölni (mint jelentéktelen és gátló tényezőt) a politikai pártok küzdelmeit éppen úgy, mint a (forradalmi) tömegmozgalmakat. Szekfű itt lényegében rögzítette a nyilvánosság terén végbement változásokat – a nyilvános okoskodás terepének az agitációs-propaganda tevékenység terévé alakulását – és elvetve a konzervatív liberalizmus inadekvát ideológiai formuláját: a nyilvánosság ideológiai értékét egyértelműen a keresztény és nemzeti erkölcsre nevelő funkciójában látta. Az állami kontrollnak alávetett politikai nyilvánosság tehát éppen sajátos politikai funkcióját kellett, hogy elveszítse (ez a pártok politikai érdekképviseletének, az osztályok politikai küzdelmének kiiktatását is jelentette) és az így depolitizált nyilvánosság a hivatalos-hivatalos nevelők működési terepévé lehetett, (akik közé az egyéni jobbulás és megigazulás révén lehetett bekerülni). Ezzel lényegében a „rejtett politikai tartalom” egyetemes, a társadalom egészére kiterjedő érvényesítését kívánta biztosítani.

Szekfű a *szakértelmiségi* szerepének újrafogalmazását is a jelzett keretek között kísérte meg: a keresztény és nemzeti erkölcs értékei közé emelte a *munkát* és ennek alapján zárta ki mind a dzsentroid-űrség hatalomgyakorlása, uralomra orientált, mind a forradalmi-radikális tevékenységre koncentrálni a *szakértelmiségi* szerepet. A munka értékévé emelésével a szaktudás presztízsét kívánta átmeníteni, illetve megalapozni – ezzel is közelítve a hazai értelmiségi funkciókat a nyugat-európai polgári társadalmak értelmiségeihez, ezen túlmenően az államilag kontrollált-megvalósított konzervatív reformpolitika keretében a szaktudás presztízsével bíró értelmiségi mind a nemzethez való viszonyulása által, mind a nevelői feladat vállalása révén a hivatalos-hivatali szolgálat feladatát láthatta volna el, mivel ezzel járulhatott hozzá leginkább a nemzeti felemelkedés megvalósításához. Így vált lehetővé Szekfű számára, hogy végül is a *hivatalnok és értelmiségi* szakember egységét konstituálja és emelje mintát szolgáltató értékévé. A szerző ezzel nem csupán a világméretű tőkés átalakulás és ezen átalakulásnak az értelmiség funkcióját megváltoztató hatását (a tőkének történő formális alávetését felváltó reális alávetés) tette ideologikusan elfogadhatóvá, hanem az arisztokrata uralmi elittel kötött vagy kötendő szövetség hivatalnoki (-szolgáló) elfogadását is értékessé változtatta. A hivatalnok-szolgáló és szakember értelmiségi szekfűi egységét a mű struktúrája is reprezentálja: a szaktudásban rejtőző ideológia és az ideológiaként funkcionáló szaktudás együttesével.

Az összegzés alapján belátható, hogy a szekfűi ideológia alapvető funkciója a polgári-tőkés rend megmentésére szerveződő uralmi elit homogenizálását segítő szellemi folyamatok megalapozása, egy új értékrend alapján motivált politika hátterének kialakítása volt, amely mint beteges krízist kívánta kizárni a radikális és forradalmi tömegmozgalmakat s azok lehetséges szövetségeseit: a baloldali liberálisokat. Ugyanakkor a szélsőjobboldali kísérleteket támogató sovíniszta, közjogi-függetlenségi eszmei tradíciókat felhasználó rétegeket is igyekezett eszméivel semlegesíteni. Szekfű a polgári társadalom és politika újraépítéséhez a mintát a kapitalizmus győzelme előtti Széchenyivel reprezentált fejlődési időszakban lelte meg s ötvözte össze a hazai tőkés fejlődés új igényeivel, melyeknek a közös keretet a neokonzervatív értékrend biztosította s ezen értékrend szintetizáló hatását a szel-
lemtörténeti eszközök által segítette érvényre.

Az is belátható, hogy ideológiája elsősorban a középosztály *szakértelmiségi-hivatalnoki* rétegéhez szólt, s annak érdekeit próbálta érvényesíteni az arisztokrácia és a hivatalnoki középosztály (*szakértelmiség* vezette) szövetségének propagálásával, – nem zárva ki annak lehetőségét sem, hogy a paraszti-földművelő osztályból egyénileg felemelkedhessenek e szövetség tagjaivá azok, akik az értelmiségi (hivatalnoki) funkciók gyakorlásához szükséges szaktudást elsajátították. A Szekfű által megfogalmazott ideológia ugyanakkor az ideológiát érvényre juttatók vagy elfogadók számára a célt

nem a politika szférájában fogalmazta meg, hanem a polgári jólét, a közértelmesség növelését foglalta programba, amelynek megvalósítása – úgy látta – mindenkinek egyaránt érdeke. Ugyanakkor e közösnek tartott érdek alkothatta alapját a kívánt nemzeti egység megszilárdulásának – a pártviszályok, a forradalom és a radikális törekvések kizárásával.⁴⁰ Tudatosítanunk kell ugyanakkor azt is, hogy ez az ideológiai alapállás tette lehetővé a szélsőjobboldali, majd a későbbiekben a német fasizmussal, az „őspatkány terjesztette kór”-ral való szembenállást, a keresztény és polgári humanizmus babitsi–szekfűi⁴¹ – ugyan nem ellentmondásmentes, de pozitívan értékelhető – tiltakozását az új barbárság erőivel szemben.

Szekfű *Három nemzedéke* széles visszhangot váltott ki – művét 1922-ben újra kiadták mert az első kiadás példányai elfogytak⁴² s akik a Horthy-korszakban a magyar társadalmi fejlődés kérdéseivel szembe kívántak nézni, hogy a megoldandó problémákra új ideológiai választ adjanak, nem kerülhették meg a szekfűi alkotással való vitát. Nem tehetők ezt meg már azért sem, mert Szekfű átlátta azt is, hogy a forradalmak előtti neokonzervativizmusa történész-attitűdként regisztrálva nem lehet elég hatékony, ezért számos publicisztikai írásában ideológiájának popularizálására vállalkozott. A népszerűsítés feladatára a Lendvai István által szerkesztett *Új Nemzedék* gárdáját remélte megnyerni⁴³ – ez azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A bethleni konszolidáció

⁴⁰ Joggal állítja ugyan Lackó Miklós, hogy „... a harmincas évek második felében a Szekfű-féle korlátozott polgáriasság a liberalizmus nyílt vállalásáig is eljutott” (Értelmiség és demokrácia a két háború között = Világosság, 1981. 8–9. sz. 523.), de a vállalás felé haladás belső ellentmondásosságát jól érzékelhetjük a már idézett Bóka-tanulmány azon felismerése révén, mely szerint: Szekfű a szabadság (politikai) eszméjével nem tudott mit kezdeni, márpedig írta Bóka „semmilyen emberi méltosságú élet, tehát nemzeti élet sem képzelhető el szabadság nélkül. Itt nem lehet alkudni...” (I. m. 89.)

⁴¹ Babits néhány ponton ekkor is közel állott a szekfűi elképzeléshez, miként ezt az 1919-ben írott Számvetéséből is kiolvashatjuk: „Magyar költő 919-ben” (in: Babits Mihály művei i. m. 646–666.) című írásában olvashatjuk: „Mert ami a nemzetet nemzetté tesz: az a lelkekben van. Egy szín, egy hangulat... aki azt a színt haloványítani, ezt a hangulatot irtani akarja: az nemzetellenes. ... Egy szín: egy színnel több az Emberiség nagy színskálájában. (Milyen szegény lett volna az egyszínű Emberiség!) Egy közös hangulat, közös emlékekből, öröklött és átélte közösségekből össze-szőve. Testileg talán nem vagyunk rokonok: lelki közösség az. Egy nyelv, mely gondolkozásunkat hasonlóná tette; ugyanazon mesék, melyeket olvastunk; hasonló városok, melyekben éltünk; hasonló tájak, melyeket láttunk. És ugyanazon csapások, miket átszenvedtünk, ugyanazon áldatlan körülmények, amik közt tengődünk! Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy amint lelkünkben felgyülemlett. Közös lelki ősök. A nemzet az a lelkek közt, ami a faj a testi leszármazásban. S amint a faj ereje a testi múlt ereje: ismeretlen ősök hajlamai, betegségei és energiái: úgy képviseli a nemzet a lelki múltat, a lelki ősöket.” (647–648.) – A babitsi vallomás a nemzetnek szóló gyónás: melyben a költő – író megtartó konzervatív erejét feladatát is megfogalmazza: „Újits: de nem rombolj! darabokból áll-e a kultúra, hogy tördelni lehet büntetlenül? Várd míg lehull a fölös, mint a pálma lehullatja kiélt ágait! A szavak szele leviszi, ami igazán kiélt ág, ezért mondta Kant, hogy szabad szó nélkülözhetővé teszi a forradalmat... Ki hirdesse a konzervativizmus tanulságát: hogy nem a nyers romboló erők, hanem csak ez a nemes lassú munka, viheti tovább újra a világot?” (663–664.) – „En csak a nemzettel törődöm, mely a lelkekben van: s azt fogom tudni erősíteni és gazdagítani: a magam módján, politika nélkül!” (664.)

⁴² 1921 decemberében elkészült az új kiadás előszava – amelyet ismét Horváth János javított. „Némely helyen, írta, árnyalati változást tettem, saját szempontomból (elfogulatlanság!) enyhítván némely érzelmes kifejezéseket...; „kismagyar”, nem szerencsés megnevezés; degradáló értelmű nemcsak terjedelemben, hanem érdemben is („függetlenség”): uszításra alkalmas!” (Egyetemi Könyvtár Kézirattára G.628/129. sz. 1921. december 13. Horváth János levele Szekfű Gyulához.)

⁴³ Horváth János 1921. február 1-én Szekfűhöz írott levelében említette, hogy hallott Szekfű tárgyalásáról az *Új Nemzedékkel* s hozzátette: „Jó volna valamit csinálni ebből a lapból. De lehet-e velük elhitetni, hogy a zsidókérdés leggyengébb megoldása az örökös zsidópiszkolás és a legrosszabb

azonban – sajátos összefüggés-rendszerében átformálta – felhasználta a szekfűi ideológiai konstrukcióban rejlő lehetőségeket, s ha például Bethlen István beszédeit⁴⁴ olvassuk ebből az időszakból, számtalan helyen köszön vissza a szövegekből a szekfűi gondolatok egy-egy aktualizált mozzanata. A kultúrpolitikában Klebelsberg Kunó próbálta felhasználni a szekfűi kezdeményezést és fordította le a politikai taktikát megalapozó ideológia nyelvére a szekfűi mondandót – megalkotva a neonacionalizmus műszóval jelölt irányt.⁴⁵ A szekfűi eszmekör további alakulása, illetve ezen eszmekör (valamint a Három nemzedék) hatása, a hazai szellemi élet két világháború közötti fejlődésére gyakorolt befolyása már egy új, a jelzett időszak szellemi-kulturális mozgását feltáró tanulmány tárgya kell legyen.

taktika a dobverés.” – 1921. február 14-i levelében pedig úgy fogalmazott, hogy „Nekünk két féle teendőnk volna; az egyik, amit te mondasz legutóbbi leveledben: köz- vagy pláne napi érdekű műveltségi kérdéseket józanul megvilágítani (közönségnevelés) a másik: intelligens közönséget fogni a lapnak, a lap nívóját emelni.” (Uo. 123–124. sz.) – Horváth János aggályai végül is igazolódtak a lappal kapcsolatban.

⁴⁴ Bethlen István beszédei és írásai. 1–2. köt. Bp. 1933. – különösen 1. köt. 154–368.

⁴⁵ gr. Klebelsberg Kunó: Neonacionalizmus. Bp. é.n. 316. – különösen a 120. és köv. – Némi fényt vethet Szekfű Klebelsberghez való viszonyára az 1925. VII. 9-én írott levele, amelyben köszönetet mondott egyetemi tanári kinevezéséért: „Nagyon jól tudom, hogy ezt a kinevezést *más* miniszter *nem* tette volna meg és tudom és érzem, hogy az én tanári kinevezésem a te személyes műved, mely a Te hatalmas magyar kulturális konstrukciódban egy követ, egy kis lépést, egy pillanatnyi haladást és megállapodást jelent.” Szekfű nagy vívódás után fogadta el a kinevezést, de végül is „Mindennél inkább hatott rám, hogy engedelmeskedjem és elfoglaljam a helyet, melyet kegyes voltál kijelölni számomra a Te nagy koncepciódban.

Mert ez a koncepció bizonyos, hogy jó és hogy egyetlen, mely a magyar kultúrát, viszonyaink józan mérlegelésével, fenntarthatja.

A legkevesebb, amivel törekvéseinket előresegíthetjük, az hogy szívesen rendelkezésedre bocsátjuk erőnket – azon egyetlen aggodalommal, hogy ezeket az erőket, szíves jóindulatodban talán mégis túlbecsülted.

Így én örömmel és munkakedvben állok oda, ahová a kultúra hazai irányítója állított és iparkodni fogok ott a Te intencióid szerint keményen dolgozni.” (Szekfű Gyula levele Klebelsberg Kunóhoz, OSZK Kézirattár.)

ÖLVEDI IGNÁC

Kassa bombázása – „casus belli” a Szovjetunió elleni hadba lépéshez

Magyarországnak a Szovjetunió elleni hadba lépését nem tekinthetjük véletlennek. Nem olyan szükségyszerűség, mely alól nem vonhatta ki magát, mint ahogyan azt Horthy írja, hogy ti. „... akaratunk ellenére kényszerítettek bele bennünket...” Nem annak a veszélye okozta – amire Bárdossy hivatkozott –, „... hogy ha nem csatlakozunk, belekényszerítenek és úgy járunk, mint Jugoszlávia”, hanem a magyar ellenforradalmi rendszer belső természetének, szélsőséges szovjetellenességének és annak a félelemnek törvényszerű következménye, hogy lemaradnak Németország kiszolgálásában, s elveszítik Hitler bizalmát. Ez volt a hajtóerő. Nem a kényszerűség, nem a véletlen és nem a náci fenyegetés, hanem a Horthy-rendszer katonapolitikai célkitűzései vitték a vezérkart és a kormányt, az országot Németország szolgálatába, a második világháború katasztrófájába.

Tanulmányunkban nem a felsorolt okokat és okozati összefüggéseket vizsgáljuk, ezeket történészeink elvégezték. Ránki György, Juhász Gyula, Karsai Elek és Kun József a témával kapcsolatos írásaikban és a közreadott dokumentumokban Magyarország Szovjetunió elleni hadba lépésének politikai, diplomáciai és katonai kérdéseit sokoldalúan bemutatják és értékelik.¹ Amivel

¹ *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. (Második átdolgozott kiadás) Bp. 1975. 247–260; *Karsai Elek*: „Országgyarapítás”-országvesztés. Második rész. Bp. 1961.; *Ránki György*: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről (Horthysta politika a második világháborúban). Hadüzenet a Szovjetunióknak. Bp. 1964. 130–150.; *Uő.*: Magyarország belépése a második világháborúba. Hadtörténelmi Közlemények (A továbbiakban HK) 1959/2. sz.; *Kun József*: Magyarország második világháborúba való belépésének katonapolitikai vonatkozásai. HK. 1962/1.; A témához kapcsolódó dokumentumokra vonatkozóan lásd: Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Bp. 1959. 345–381.; Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához). Összeállította: Juhász Gyula. Bp. 1982. V. kötet. (A továbbiakban DIMK.V.k.) 1027–1244.; Külföldi történészek figyelembe vett munkái: *Julian Borsányi*: Das Ratsel des Bombenangriffs auf Kaschau 26. Juni. 1941. Rudolf Trofenik. München 1978. (A kassai bombatámadás rejtélye) A szerző az Országos Légvédelmi Parancsnokság egykori tisztje, a Légoltalmi Közlemények c. folyóirat volt szerkesztője (1952–1959 években a Szabad Európa Rádió munkatársa), a nyugaton élő volt katonatisztek emlékeit, vallomásait, valamint a provokációval kapcsolatban fellelhető dokumentumokat gyűjtötte össze. Több variációt vesz vizsgálat alá, a rejtélyt azonban a 226 oldalas munka sem oldotta meg. A szovjet támadásról nem úgy ír, mint a szerkesztésében 1941-ben megjelent folyóirat, de arra nem ad magyarázatot, hogy az akkori közlés ma miért nem helytálló. Harcba száll a legendák ellen, ami helyes, de ugyanakkor feleleveníti a szlovák pilóták bosszújának meséjét és kategorikusan tagadja a német–magyar vezérkar közreműködését a „casus belli” előidézésében. – *Gosztonyi Péter* (Svájc): Magyarország katonai szerepe a második világháborúban. Katolikus Szemle. Róma. 1982/I. és II. rész. *Uő.*: Hitler Fremde Heere. Econ Verlag. Düsseldorf. Wien é.n. 11–137.; *A. Hillgruber*: Deutschland und Ungarn 1933–1944. Wehrwissenschaftliche Rundschau. 1959. november. *C. A. Macartney*: October Fifteenth, A History of Modern Hungary 1929–1945. Part II. Edinburgh, 1956. 17–60.; *Uő.*: Hungary's Declaration of War on the U.S.S.R. in 1941. Studies in Diplomatic History and Historiography. Longmans Könyvkiadó. é.n. ZMKA. kiadatlan fordítás (AF) 1492/1972.; *A. I. Puskas*: Magyarország a II. világháborúban (Fordítás oroszból) Bp. 1971. 89–148.

adós még történeti szakirodalmunk, az a kassai provokáció technikai végrehajtásának feldolgozása. Ránki György az *Élet és Irodalom* 1979. április 21. számában „Ki bombázta Kassát?” című írásában felhívja a hadtörténészek figyelmét a kérdés fontosságára, és feltárásának társadalmi szükségességére. „Időszerű – írja –, hogy a magyarországi hadtörténészek alapos vizsgálódást folytassanak a kérdésben.” Írásunkban nem új koncepciókat kívánunk a régiek helyére állítani, hanem a legújabb kutatási eredményeket közreadni. Új tanúk meghallgatásával, a tetthely meglátogatásával eddig még nem közölt dokumentumok kerültek felszínre, amelyek arra utalnak, hogy a bombázás több mozaik kockáját új helyre kell tennünk, új megvilágításba kell helyeznünk és így a fő kérdésben másfajta kép fog kirajzolódni. Az események leírásánál igyekszünk teljesebbé tenni a Honvéd Vezérkar és Werth Henrik gyalogsági tábornok szerepét 1941-es nemzeti tragédiánk előidézésében. A fő figyelmet a katonapolitikai kérdésekre és Kassa bombázásának technikai végrehajtására fordítjuk. Most sem ígérjük, hogy a rejtély megoldódott, de a provokációról ma többet tudunk, mint tegnap. Ehhez szolgáltatt közlésünk új adatokat és tényeket.

Az első, amit ismételtelen hangsúlyozni kell: a dokumentumok és a tények arról tanúskodnak, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépés 1941 nyarán nem volt végzettszerűen elkerülhetetlen. A német hadvezetés Magyarországgal kapcsolatos tervei akkor a távolmaradást is lehetővé tették, de a magyar katonai vezetést ez nem elégítette ki, az minden áron aktív szerepre törekedett.

A német főparancsnokság (Oberkommando der Wehrmacht (OKW)) a „Fall Barbarossa”-ban csak Románia és Finnország aktív részvételével számolt.² A megjelölt két szövetséges közreműködését sem a katonai erőviszony követelte, hanem inkább azok földrajzi fekvése és Románia esetében a német hadigépezetet éltető olaj tette elengedhetetlenül szükségessé, no meg az a tény, hogy mindkét államnak területi követelése is voltak a Szovjetuniótól.³ *Magyar csapattek bevonását a hadműveleti terv nem vette számításba, a náci hadvezetés Magyarországnak más szerepet szánt.*⁴ Németországnak nem magyar katonai segítségre, hanem magyar búzára, húsrá, vajra stb. volt szüksége. Azt a náci stratégiák is megértették, hogy ezt a szerepét Magyarország akkor tudja teljesebben betölteni, ha a hadműveletektől távol marad.

Werth Henrik és a Szovjetunió elleni hadba lépés

Bár a magyar kormányt nem avatták be Hitler terveibe, az ország politikai és katonai vezetői azokat általában mégis ismerték. A Jugoszlávia elleni hadjárat után a magyar vezérkarnál is napirendre került a Szovjetunió elleni háborúba lépés kérdése. Werth Henrik gyalogsági tábornok a kezdeményezést magához ragadva, lázas tevékenységbe fogott, a katonai előkészületeket mindvégig kezében tartotta és követelte a német–magyar katonai szövetséget, s a Szovjetunió elleni hadba lépést Németország oldalán.⁵ Németország és Magyarország között nem volt katonai szövetség,

² *Walther Hubatsch: Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1944. (Dokumentes Oberkommando der Wehrmacht) Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1962. 84–88.*

³ *Nürnbergszkij processz. Szbornyik matyerialov tom 2. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo, Moszkva 1958. 685–689.* Antonescu kihallgatása során elmondta, hogy amikor megkötötték a szövetséget a Szovjetunió elleni háborúba, Hitler ígéretet tett, hogy Románia visszakapja Besszarábiát, Észak-Bukovinát és még további szovjet területeket egészen a Dnyeperig.

⁴ *Nürnbergszkij processz. i. m. 560–578, 593, 603–606.* Lásd még erre vonatkozóan DIMK.V.k. i. m.: 840. írat 1180–1182. Magyarország említésével először a 21. sz. direktívához („Barbarossa terv”) 1941. március közepén kiadott „Utasítás a különleges körzetekről III. alatt találkozzunk, másodszor az 1941. május 1-én keltezett ún. 21/b. mellékletben, harmadszor az 1941. június 1-én kiadott „Fall Barbarossa” időrendi kimutatásban, a „Zeitplan”-ban utalnak hazánkra. Június közepe előtt azonban a kérdésről Magyarországgal nem kell tárgyalni – mondja az utasítás. A „Zeitplan” az OKW részére június 14-re írta elő: „Figyelmeztetni a magyar vezérkart erősítsék meg a határőrséget Szovjetoroszország ellen”. Ennyi van mindössze Magyarországgal kapcsolatban a „Barbarossa” tervben. Német igényt magyar csapatok részvételére nem találunk.

⁵ Werth Henrik (1881–1952) Titelen született svád családban). 1919-ben a magyar Vörös Hadseregben hadosztály parancsnok volt. Szolnoknál a támadási tervet eljuttatta a románokhoz.

mégis egyre szorosabbra igyekezett fűzni kapcsolatait a német vezérkarral és a kormányt is ebbe az irányba nyomta.

Werth állandóan ostromolta a politikai vezetést, hogy önként és azonnal, még a támadás megindulása előtt csapatokat ajánljon fel a Szovjetunió elleni háborúhoz. A Szovjetunió feletti győzelmet biztosra vette. Arra is hivatkozott, hogy Sztálin igen sok képzett katonát kivégeztetett, s ez megkönnyíti a Vörös Hadsereg szétverését. 1941. május 6-án benyújtott memorandumában arról igyekezett meggyőzni a kormányt, hogy Németország a balkáni háború befejezése után tisztázni fogja viszonyát a szovjettel „... olyan értelemben, hogy Anglia elleni döntő harcában Szovjet-Oroszország felől meglepetések ne érhessek”. Félreérthetetlenül kimondta: ha háborúra kerülne sor, abban Magyarországnak is részt kell vennie. Követelte, hogy a kormány kössön „... Németországgal garanciális és segélynyújtási, politikai és katonai szövetségi szerződést...”.⁶ Bárdossy miniszterelnök Werth előterjesztésére ekkor még kitérő választ adott és kilátástalannak ítélte minden felajánlkozást.

A magyar katonai klikk elégedetlen volt a kormány várakozó álláspontjával. Kevésnek tartotta az országának szánt kiegészítő szerepet és a maga vonalán lázasan folytatta a hadba lépés előkészületeit. Munkáját jelentősen megkönnyítette, hogy a német szárazföldi haderő főparancsnokságának – az Oberkommando des Heeres (OKH) – egyes képviselőitől a magyar hadsereg bevonásának gondolata nem állt távol, és ennek érdekében lépéseket is tettek. Különösen aktívan tevékenykedett a bekapcsolódás érdekében a magyar vezérkar mellé rendelt OKH törzs és annak parancsnoka, Himer vezérőrnagy.⁷

Ezért Horthyék igazolták és bevették hadseregükbe. Éveken át a Hadi Akadémia parancsnoka volt, elméleti szaktekintélynek számított. 1935-ben nyugállományba vonult. 1938-ban amikor a hadsereg fejlesztése került napirendre, visszahívták és Horthy kinevezte a Honvéd Vezérkar főnökévé, melyet 1941. szeptember 6-ig töltött be. Ő készítette elő Magyarország belépését a Szovjetunió elleni háborúba. 1945. február 13-án Budán a szovjet városparancsnokság felhívására, mint volt katona jelentkezett. Így került szovjet hadifogságba. Az ötvenes évek elején beadott kérelmében Bonnt jelölte meg letelepedési helyéül. A szovjet hatóságok kérvényét közvetítették az NSZK illetékes szerveihez. Közbejött halála – 1952. május 28-a – a kivitelezést megakadályozta. (A hadifogságra vonatkozó adatok Gosztynyi Péter közlése a szerzővel.) A Belügyminisztérium Irattárában (Továbbiakban BMI) található: „V” 93–230/Nb. IV.3234/1946. sz. Werth Henrik elleni peranyag szerint a népbíróság az eljárást lefolytatta és a vádlottat távollétében halálra ítélte.

⁶ BMI. „V”–128–424. Nb. 3557/1945. Bárdossy László elleni peranyag. 127–134. 1. (II. III. Iratgyűjtő) Werth 1941. május 6-i memorandumát közli: DIMK.V.k. i. m. 778. irat 1097–1100 és a miniszterelnök válasza: 783. irat 1114–1116.

⁷ 1941. március 30-án a Jugoszlávia elleni hadjárat megindulása előtt a német és magyar vezérkar megállapodott, hogy a felső szintű összeköttetés biztosítására az Oberkommando des Heeres (OKH) Budapesten törzset állít fel, melynek parancsnokává Kurt Himer vezérőrnagyot nevezték ki. Naplója – „Kriegstagebuch des deutschen Generals beim Oberkommando der Kg. Ungar. Wehrmacht”. A törzs naplóját Dr. Percy Ernst Schramm százados vezette, aki ma történész professzor Göttingenben. A naplót Kun József fordította magyarra és a Századok 1965/6. sz.-ban közölte. Értékes adatokat tartalmaz a magyar hadba lépés és a német vezetők tábornokok kapcsolatairól. A dokumentum a magyar szakirodalomban „Himer-napló” elnevezéssel terjedt el, a továbbiakban így használjuk. A törzset 1941. augusztus elején megszüntették. Feladatát teljesítette, az önkéntes magyar hadba lépés bekövetkezett. A hitlerista politikai és katonai vezetés Magyarországgal kapcsolatban a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel kérdésében két, tartalmában egymástól teljesen eltérő, de német érdekeket szolgáló vonalat vitt: a.) – Magyarországot nem kéri, nem vonják be a Szovjetunió elleni katonai akcióba, ettől a szövetségstől nem fegyveres, hanem gazdasági segítséget várnak, azt, hogy teljes termelői képességét a Harmadik Birodalom szolgálatába állítsa; b.) – semmit nem kérnek, nem ígérnek, de ha Magyarország önszántából be akar lépni, azt nem akadályozzák meg. Sőt, katonai vonalon – szem előtt tartva és hangsúlyozva az „önkéntességet”, – megengedhető az ügy előmozdítása. Ebben a szellemben ügködött Himer tábornok, azaz azt egyengette, hogy az önkéntes csatlakozás bekövetkezzen.

Himer tábornok május végén a magyar hadsereg idejében történő előkészítésének szükségességéről megbeszéléseket folytatott a vezérkar néhány vezetőállományú tisztjével és magával a vezérkar főnökével is. Erről május 29-én a Naplóba az alábbiakat jegyezték be: „Helyzetismertetés... a vezérkar főnökével, Werth gyalogsági tábornoknál. Himer tábornok hangsúlyozza, hogy megbízás nélkül beszél és csak személyes felfogását juttatja kifejezésre. Ez pedig abban foglalható össze, hogy mivel a magyar mozgósítás körülbelül 20 napot igényel, már most előkészületeket kellene tenni, hogy ezt az időtartamot adott esetben le lehessen rövidíteni.” Ígéretet kap egy erre vonatkozó terv kidolgozására.⁸ A napló szerint arról tárgyaltak, hogy „... a magyar honvédségnek idejekorán fel kell készülnie arra az esetre, ha a keleti kérdéseket háborúval döntenék el”.⁹ Sáska vezérkari alezredes június 14-én bemutatta Himer tábornoknak a tervet, aki azonnal közölte azt az OKH illetékeseivel.¹⁰ A Honvéd Vezérkar az OKH összekötőjével folytatott beszélgetések szellemében cselekedett és intézkedéseket foganatosított a mozgósítás előkészítésére, a csapatok anyagi ellátásának kiegészítésére. Május utolsó napjaiban került sor a hadtestparancsnokok titkos értekezletére. Ezen Werth katonapolitikai helyzetértékelést adott és a jelenlevők tudomására hozta, hogy küszöbön áll a Szovjetunió elleni támadás, melyben Németország oldalán Románia és Magyarország is aktívan részt vesz. Majd ismertette a hadtestparancsnokokkal a mozgósítás tervét.¹¹ Május 31-én kelt 10.508/k-1. vkf. 1941. sz. alatt a német–magyar együttműködés érdekében – mivel a kormány nézete szerint politikai vonalon ez az út nem járható – felhatalmazást kért, hogy katonai vonalon vehesse fel az érintkezést az illetékes Wehrmacht vezetőkkel.¹² A kormány nem adta meg hozzájárulását, Werth ennek ellenére Himer közvetítésével tárgyalt és készítette a hadba lépést.

Június elején Budapesten a vezérkar főnökének irányítása mellett törzsvezetési gyakorlatot, ahogy akkor nevezték, „vezérkari hadijátékot” tartottak. Ezeken a magasabb egységek parancsnokai és a vezérkar főnökei, valamint a vezérkar vezető beosztású tisztjei vettek részt. „A feltételezett hadihelyzet alapján kidolgozásra került a saját és ellenséges parancsnokok helyzetmegítélése, elhatározása és parancsa, valamint a törzsmunka.” A feltevések évenként az ország más-más területén voltak beállítva. Az 1941-es hadijáték szintére Kárpátalja volt. A zárómegbeszélést Werth Henrik

⁸ Himer-napló i. m. május 28–29.

⁹ 1940–41 telén több német–magyar katonai tárgyalásra, megbeszélésre került sor, amelyeken a magyar hadsereg modernizálása és korszerű fegyverekkel való ellátása szerepelt. A szállítások megkezdését a német szervek csak 1942 nyarára vállalták. Ez is tanúsítja, hogy 1941-ben a hivatalos német vezetés a magyar hadsereg fegyveres akcióban való részvételét nem tervezte. Egyezményt magyar hadosztályok bevonására nem kötöttek. Ujszászy Istvánnak a magyar vezérkar kémelhárító osztálya vezetőjének – az a vallomása, hogy Magyarországnak a Szovjetunió elleni háború esetén 15 harcászati magasabb egységet kellett Németország rendelkezésére bocsátania (ebből 3 gépesített, egy lovas és egy harckocsi). (Nürnbergszkij processz: i. m. 390.) nem fogadható el. Magyarország gazdasági és katonai lehetőségei 1941 tavaszán ilyen mennyiségű kontingens kiállítását nem tették lehetővé. A magyar haderő állományában – 1941 nyarán – 27 gyalogezred, azaz kilenc hadosztály volt. A gyors csapatok hat gépkocsizó, két kerékpáros, két harckocsi, két páncélos zászlóaljából és négy huszár ezredből álltak. A magyar hadosztályok különösen fegyverzet tekintetében maradtak el a kor követelményeitől. Tábori tüzérseg vonatkozásában például a német és szovjet hadosztályok négyszer annyi löveggel rendelkeztek. Hadtörténelmi levéltár (HL): A békeelőkészítő bizottság katonai iratai 1/2; Lásd még erre vonatkozóan: *Tóth Sándor*: A Horthy-hadsereg helyzete a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején. HK(1961)2. sz.

¹⁰ *Kun József* i. m. HK. 1962/1. 26. 1941. május végén valamennyi hadtest parancsnok megkapta Bartha Károly honvédelmi miniszter titkos parancsát. Ebben elrendelte, hogy a központi raktárak készleteiből mindenekelőtt a Kárpátalján elhelyezett csapattesteket kell ellátni. Ez félreértetlennül arról tanúskodik, hogy a katonai vezetés számít a Szovjetunió elleni harctevékenységgel közeli megindításával, a bekapcsolással és ezért már május végén lépéseket tesz a „Kárpát csoport” megalakítására és a tartalékosok mozgósítására. Lásd még: DIMK.V.k. i. m. 806. irat 1142–1143.

¹¹ Kádár Gyula nyilatkozata a szerzőnek. Lásd még erre vonatkozóan: *Kun József*: i. m. HK. 1961/1. sz. 26–27.

¹² DIMK.V.k. i. m. 839. irat 1176–1179.

tartotta. A foglalkozás értékelése után – a jelenlevők nem kis megdöbbenésére – a vezérkar főnöke a következő kijelentést tette: „*Vegyétek nagyon komolyan az urak az itt hallottakat. Nagyon valószínű, hogy Németország és a Szovjetunió között hamarosan háborúra kerül sor, amelyben előreláthatólag nekünk is részt kell venni.*”¹³ Werth gyalogsági tábornok a *hadtestparancsnokok értekezletén és a hadijátékon is önállóan cselekedett, a kormány döntése és jóváhagyása előtt elhatározta a Szovjetunió elleni hadba lépést Németország oldalán*, egy olyan hadsereggel, amelynek felszerelése, fegyverzete, motorizálása és kiképzési színvonala is messze elmaradt a kor hadművészeti követelményeitől.

A vezérkar főnöke ezután elkészítette főművét, a hadba lépés szükségességét indokló június 14-i emlékiratát.¹⁴ Ebben politikai és katonai érveket sorakoztatott fel, hogy a kormányt cselekvésre bírja. Bárdossynak felröptette, hogy a május 31-én kért hozzájárulást a német–magyar katonai együttműködés megkötésére nem kapta meg. Ismertette, hogy Németország eddig 100 hadosztályt összpontosított a Szovjetunió határai mentén, hogy Románia, Finnország is mozgósított és megkezdte csapatai felvonulását. A katonapolitikai helyzetet úgy értékelte, hogy az országnak nincs más választása, mint a háborúba való belépés, mert azt egyébként sem kerülheti el.

Figyelmezteti a kormányt, hogy ha német felkérésre várnak, „... akkor a katonai előkészületekkel megint el fognak késni”. A vezérkar főnöke tehát minden katonapolitikai érvet felsorakoztatott, hogy a kormányt, amely nem akart önként csatlakozni, cselekvésre bírja. Javasolta Bárdossynak, hogy „haladéktalanul lépjen érintkezésbe a német kormánnyal, és tegyen formális ajánlatot a német–orosz háborúhoz való önkéntes csatlakozásunkra.” Megemlítette, hogy a háború igen rövid idő – 9–10 nap – alatt kirobbanhat. (Valóban jól volt informálva). Arra is figyelmeztette a kormányt, hogy Németország nem fog kezdeményezően fellépni. „Csak az utolsó pillanatban, néhány nappal, vagy néhány órával a háború megindítása előtt fog arról értesíteni és a csatlakozásra esetleg felhívni.”¹⁵

Werth Henrik június 14-i emlékiratában benne van az egész ellenforradalmi Horthy-rendszer katonapolitikája. Ez ellen nem emelhetett senki kifogást, a megvalósítására irányuló törekvésekkel, „az önkéntes csatlakozás” kivételével, a politikai vezetés is egyetértett. A Szovjetunió ellen egyesíteni lehetett a németbarátokat és azokat, akik nem voltak németbarátok.

A vezérkar főnökének felelősségét jelentősen növeli, kalandorságát és a németek minden áron való kiszolgálását bizonyítja az is, hogy a vezérkar felderítő osztályához befutott jelentéseket a Szovjetunió katonapolitikai törekvéseiről, helyzetéről, a magyar határ mentén összpontosított erők számáról elhallgatta.

A vkf. 2. nyil. 1941. április végén lezárt tájékoztató jelentésében a Szovjetunió szándékáról a következőket írják: „Miután az orosz hadsereg a jelenlegi állapotában egy nagyszabású háború viselésére nincsen felkészülve, a szovjet kormány mindenképpen el akarja kerülni a Németországgal való fegyveres konfliktust. Orosz támadó szándék tehát nem áll fenn...”

Az összes orosz katonai intézkedéseket a nyugati határok mentén, tehát Magyarországgal szemben is védőlegesen óvintézkedéseknek lehet tekinteni... Közvetlen háborús veszély az orosz

¹³ Kádár Gyula nyilatkozata a szerzőnek. (Az én kiemelésem – Ö.I.) 1941. május 26-án a VKF. elrendelte a kárpátaljai erődítések bizottsági ellenőrzését. Idejét 1941. június 5–7-re jelölte meg. HL. VKF. iratanyag 252. doboz, 5293. sz. ügyirat.

¹⁴ DIMK.V.k. I. m. 839. irat 1176–1480. 1. A vezérkar főnökének átirata a külügyminiszternek. Beadványában a katonai érveket folytatva azt írta, hogy „...ha mi nem vállaljuk a Kárpátok védelmét, akkor Kárpátalján a németek fognak felvonulni, amit mi semmi esetre nem fogunk tudni megakadályozni. És ez ugyanúgy ki fogja váltani Szovjet-Oroszország ellenünk való haragját és bosszúját, mint ha mi magunk is részt vennénk a háborúban”.

¹⁵ Uo. – A fokozódó háborús veszélyre hivatkozva Werth beadványában javasolta: „a.) a határvédelem teljessé tételéhez szükséges alakulatok mozgósítását; b.) repülő és légvédelem mozgósítását és a katonai honi légvédelmi készség elrendelését; c.) a gyorshadtest mozgósítását; d.) egyelőre az I., II., VII., VIII. hadtest és a legfontosabb fővezérségi közvetlen alakulatok mozgósítását.” Összesen tehát öt hadtestet szándékozott felvonultatni. Valamennyi katonai rendszabály megtételét sürgősnek és halaszthatatlannak tartotta.

katonai intézkedésekkel kapcsolatban nem áll fenn.”¹⁶ Az 1941. IV. 20-i helyzetre utalva azt írják: „az orosz erők jelenlegi helyzete a magyar határral szemben majdnem azonos az 1940. szeptemberi-októberi helyzettel”. A május végi összefoglalóban így értékelnek: „Az orosz határmenti német katonai előkészületekre való tekintettel a szovjet kormány fokozottabb mértékben ügyel arra, hogy Németországot ki ne hívja és vele a háborús konfliktust elkerülje... A Szovjetunió Németországba irányuló szállításai 30%-kal felemelte... Az összes (szovjet – Ö. I.) katonai intézkedések változatlanul védőleges jellegűek. A szovjet kormány mindenképpen el akarja kerülni a Németországgal való fegyveres konfliktust...”¹⁷

Az 1941. május végén és június közepén keltezett jelentések ismételtén ezeket erősítik meg: „A Szovjetuniótól távol áll minden támadó szándék és Sztálin személyileg áldozatok árán is a békés megegyezésre törekszik.” Az 1941. június közepén adott helyzetértékelésben: „A hosszú háború gondolata Amerika fokozott részvételével előtérbe lép. Szovjetország 1943 elejére le nem becsülhető katonai erőtenyezővé válik. A német fegyveres erő pedig már most elérte teljesítő képességének csúcspontját.”¹⁸ Werth figyelmen kívül hagyta beosztottjainak nagyon tárgyilagos értékeléseit, a kormányt azokról nem informálta, az adatokat meghamisítva mindenáron szovjet támadó szándékot igyekezett bizonyítani. Hasonlóan elhallgatta a minisztertanács előtt Homlok Sándor ezredes, a berlini magyar katonai attasé június 13-án hozzáérkezett jelentését is. „Magyarország részvételét illetően – írja az attasé – német részről eddig lépés nem történt, inkább az a benyomás kezd bennem kialakulni, hogy... Magyarország támadólagos közreműködése nem tervezetik.”¹⁹

Werthez hasonlóan Sztójay Döme,²⁰ Magyarország berlini követe is állandóan sürgette az önkéntes felajánkozást a Szovjetunió elleni háborúra. Érvei megegyeztek a vezérkar főnökeével. Azt hangsúlyozta, hogy Romániával szemben lemaradnak és elveszítik Hitler kegyeit. A közreműködést, illetve a katonai akcióhoz való önkéntes csatlakozást sürgetve ugyanakkor elismerte, hogy *politikailag mértékadó német részről egyenesen elkerülni kívánják, hogy a Szovjetunió elleni háborúban részt vegyünk és hogy Magyarországnak más szerep jut, mint Finnországnak és Romániának.*²¹ Ezt

¹⁶ Országos Levéltár (OL.) 262. doboz. 5078. ügyirat 591. 1. 16.057./eln. 2. vkf. nyil.

¹⁷ Uo. 5351. sz. ügyirat 7., 8. – Még egy figyelemre méltó megállapítása van a magyar feladatoknak az 1941. június közepén adott helyzetértékelésben: „Az angolszász világgal szemben Berlin egy politikailag és gazdaságilag egységes Európát akar megteremteni...” Ezt Sztójay 1941. május 24-i jelentésében így fogalmazta meg: „... Sztálin minden erővel nagy áldozatok árán is arra törekszik, hogy megegyezésre jusson a németekkel, csak hogy háborúra ne kerüljön sor...” Majd így folytatja: „vezető német helyen jelenleg a háborús megoldás áll előtérben...” (DIMK. V.k. i. m. 1133.)

¹⁸ Uo.: 5563. sz. ügyirat 184.

¹⁹ DIMK. V.k. 833. irat 1172. – Homlok Sándor ezredes Magyarország katonai részvételét szükségesnek tartotta. Úgy vélekedett, hogy amennyiben ezt „... elmulasztjuk, úgy tétlen szemlélői leszünk annak, miként jön létre a közös német–román határ”. Mégis kénytelen volt beismeri, hogy országunk részvételét az OKW nem tervezi. Az attasé jelentését alátámasztja Halder vezérezredes naplójának június 14-i bejegyzése: „Ungarn wird nicht ins Vertrauen gezogen, sondern nur darauf hingewiesen, dass die Vermehrung der russischen Kräfte an seiner Grenze eine Berücksichtigung fordert in den Verteidigungsmaßnahmen der Ungarn.” „Magyarországot nem kell bevonni, csupán tanácsolni kell a magyaroknak, hogy a határaikon felvonuló orosz erőkre való tekintettel rendelkezzen el védelmi intézkedéseket.” (Generaloberst Halder Kriegstagebuch. Bearbeitet von A. Jacobson. Stuttgart, 1963. Band II. 455.)

²⁰ Sztójay (Sztójakovics) Döme 1936–1944. március 19-ig Magyarország berlini követe, március 22-től augusztus 29-ig miniszterelnöke. A népbíróság – mint háborús bűnöst – halálra ítélte, az ítéletet 1946. augusztus 22-én végrehajtották.

²¹ Bárdossy per. A vád, a vallomások és az ítélet. Híradó könyvtár. Bp. 1945. 2/32. – Hitler Oshimának, Japán berlini követének, midőn közölte, hogy napirendre került a Szovjetunió elleni háború, a szövetségeseket illetően a következő kijelentést tette: „Csak azon államok segítségére számítok, amely államoknak területi követeléseik vannak a Szovjetuniótól, ... Magyarországra egészen más feladat vár.”

a tényt Sztójay is konstataulta, de nyomban azt is hozzátette, hogy az határozottan hátrányt jelenthet, mert Románia a katonai akcióban részt vesz. Ugyanakkor a 210/Biz. számú táviratában azt jelentette, hogy bennfentes német külügyi tisztviselő szerint „... *Magyarországnak nem szabad részt vennie a háborúban.*”²²

A miniszterelnök felismerte az ellentmondásokat a követ jelentéseiben és azt is megértette, hogy Magyarország gazdaságilag értékesebb segítséget nyújthat Németországnak, mint katonailag. A „... Főhrer saját kijelentése szerint nekünk adott esetben más szerepet szánt. Gazdasági érdekek mai rendkívüli fontossága mellett ezt csak úgy értelmezhetjük – írta Bárdossy, – hogy feladatunk deffenzív jellegű.” „*Termelés biztosításával és múlt év december óta magyar vasúti hálózat rendelkezésre bocsátásával különben is jóval nagyobb szolgálatot teszünk Németországnak, mintha a hadműveletekre bármilyen erővel mindenáron bekapcsolódni akamánk.* Ezzel kétségtelen a Főhrer is tisztában van.”²³

Németországnak valóban a gazdasági segítségre volt nagyobb szüksége. A „Magyarországra más feladat vár” hitleri kijelentést a Wehrmacht vezetői így fogalmazták meg: a német csapatok gyors felvonulásának elősegítése és aktív részvétel az anyagi ellátás biztosításában.²⁴ A súlyos gazdasági helyzetet a náci hadvezetés is látta és ennek a megoldásában, enyhítésében szánt aktív szerepet és várt maximális segítséget az agrár-ipari Magyarországtól. *Németország élelmezési helyzete szükség-szerűen követelte, hogy azt az államot, amelynek katonai segítsége nélkülözhetőbb, mint termelő ereje, ne vonják be a háborúba, hanem a német gazdasági, élelmezési problémák megoldásában foglalkoztassák.* Ez az a más szerep, amire Hitler is utalt. Németországnak 1941 nyarán a Szovjetunió elleni hadjáratban katonailag nem volt szüksége a hiányosan felszerelt öt dandáros magyar „Kárpát csoport”-ra.²⁵

Bárdossy nemcsak a Magyarországnak szánt feladatot értékelte tárgyilagosabban, mint Werth és Sztójay, hanem a német–román kapcsolatok alakulását is. Az volt a véleménye, hogy ha a német kormány igénybe veszi Románia katonai közreműködését a Szovjetunió ellen, még abban az esetben sem ad újabb területeket Magyarországnak Dél-Erdélyben, ha csatlakoznának a szovjetellenes háborúhoz.

Ilyen előzmények, viták és sürgönyváltások után összeült a minisztertanács, hogy megvitassa a vezérkar főnöke június 14-én benyújtott emlékiratát. A miniszterek többsége és maga Bárdossy is Werth és Sztójay ama követelését, hogy a magyar kormány haladéktalanul tegyen formális ajánlatot a német–orosz háborúhoz való önkéntes csatlakozásra – a német kérés és javaslat hiányában – elutasította. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem tesz önkéntes felajánlást és nem tesz katonai intézkedéseket: „a német kormány az esetleges fegyveres konfliktus lehetőségéről ismételt érdeklődései ellenére sem tájékoztatta eddig a magyar kormányt, továbbá hiteles értesülésünk szerint Hitler az esetleges oroszellenes háborúban más szerepet szán Magyarországnak, mint Romániának és Finnországnak, amelynek revíziós igényei vannak Oroszországgal szemben.”²⁶ A

²²OL. K-64. Küm. iratok 81. csomó, 1941. 24. tétel 210. sz. Bizalmas. Lásd még erre vonatkozóan: Sztójay 394., 403., 437., 441., 443., 459., 489., 491. és 527. (Res. Pol. magyar miniszterelnökhöz küldött táviratait és Bárdossy 206., 210. és 431) Res. Pol. válasz sürgönyeit. Lásd még erre vonatkozóan: DIMK. V.k. i. m.: Bárdossy és Sztójay sürgönyváltásai német–szovjet-orosz háború viszonylatában és Magyarország belépésének kérdésében. 832–837., 842., 855., 861–862., 875–876., 879., 881–886. és 888. iratok.

²³Uo.: Bárdossy 206. sz. számjeltávirata Sztójaynak. (Az én kiemelésem – Ö. I.)

²⁴A háború első időszaka már komoly élelmezési nehézségek elé állította Németországot. A polgári lakosság fejadagját nem lehetett tovább csökkenteni. A helyzet súlyosságát jól mutatja, hogy kénytelenek voltak hozzányújtani a hadsereg zsír- és húsadagjához. A Szovjetunió elleni háború megindítása előtt pár nappal a Wehrmacht tagjainak húsadagját 25%-kal csökkentették. 1941. május 6-i emlékirataiban Werth is a gazdasági nehézségeket állította központba, azzal indokolta a Szovjetunió elleni háború szükségességét.

²⁵Adalékok a Horthy hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). Összeállította Csima János HM. Központi Irrattár. Bp. 1961. 83. l. A „Kárpát csoport” a következő magasabb egységekből állt: gyorsadtest (egy lov., két gépesített dandár), egy hegyi és egy határvadász dandár. Összesen tehát 1594 tiszt és 42 850 katona. Uo. 99.

minisztertanács döntéséről Bárdossy informálta a feleket. A vezérkar főnökét arra kérte, hogy katonai vonalon kérjen felvilágosítást a német vezérkartól, mert egy esetleges Szovjetunió elleni katonai akcióban leendő részvételünkre vonatkozóan a német kormány még most sem fejezte ki kívánságát, vagy óhajátását.²⁶ Részvételünket „... spontán nem ajánljuk fel – hangsúlyozta Bárdossy –, ha azonban közreműködésünket a német birodalmi kormány később szükségesnek tartaná és ez iránt kifejezett felszólítást intézne hozzánk, ennek természetesen készséggel eleget tennénk.”²⁷

A minisztertanács június 14-i határozatával az önkéntes csatlakozást a Szovjetunió elleni háborúhoz – amit Werth és Sztójay követelt – abból a megfontolásból, hogy további területi revízióra Románia kárára nem lát lehetőséget, elvetette. Teleki hagyatékra építette álláspontját: „Mindenáron távol kell maradnia a konfliktusban való részvételtől. A háború kimenetele kétséges... Kockáztatni az országot, fiatalságunkat, haderőnket csak önmagunkért szabad és senki másért.”²⁸

Magyarország berlini követének küldött tájékoztatójában Bárdossy arról is szólt, hogy a német külügyminiszter június 16-i kérésére a határvédelmi intézkedéseket megtették. A német kormány június 16-i kérésével összhangban, hogy ti. Magyarország készüljön fel a szovjet–magyar határ lezárására, a minisztertanács megadta a felhatalmazást a határvédelem megerősítésére és hozzájárult a VIII. hadtest mozgósításához. Bárdossy felhívta Werth figyelmét, hogy a katonai előkészületek komolyan akadályozzák az aratást, ami nemhogy nem kívánatos Németország szempontjából, hanem egyenesen káros. El kell ismerni, hogy Bárdossy sokoldalúbban elemezte a gazdasági, politikai és katonai helyzetet, mint a tábornokok, Werth és Sztójay a minisztertanács döntésének teljes figyelmen kívül hagyásával folytatta a maga munkáját; a vezérkar főnöke készítette a csapatokat, Magyarország berlini követe viszont június 17-én ismét sürgette az önkéntes felajánkozást, javasolta, hogy az közvetlenül Hitlernek hozzák tudomására.

Halder vezérezredes (az OKH vezérkar főnöke) 1941. június 19-én Romániából visszatérően repülőgéppel pár órára leszállt Mátyásföldön és megbeszélést folytatott Werth tábornokkal. Bárdossy a tárgyaláson követendő állásfoglalására a vezérkar főnökének írásbeli utasítást adott. Ebben hangsúlyozta, hogy a német kormány hivatalos közlése csupán a határvédelmi intézkedésre szorítkozott. „Egy esetleges német katonai akcióban leendő részvételünkre vonatkozóan a német kormány semmiféle kívánságot, vagy óhaját nem juttatott kifejezésre.” Ezután közölte: a kormány „... változatlanul azon az állásponton marad, amelyet f. év június 14-én délután tartott minisztertanácson hozott...”²⁹

Az OKH vezérkar főnöke Werthnek célzásokat tett a várható fejleményekről és nagyon meglepődött, hogy jobban informált, mint sejtette. Halder ezen a találkozón továbbra is fenntartotta a német politikai és katonai vezetésnek azt az álláspontját, hogy nem kéri a magyar hadsereg részvételét.³⁰

²⁶ BMI. „V” 128–424. Nb.–3557/1945. II., III. iratgyűjtő; Bárdossy László elleni peranyag. 128–129. Lásd még: DIMK. V.k. i. m. 840. irat, 1180–1182.

²⁷ Uo. Az idézett sorok csak a Bárdossy perben szerepelnek, a minisztertanács jegyzőkönyvéről közölt dokumentumban nem. (Lásd: DIMK. V.k. i. m. 840. irat. 1180–1182.)

²⁸ OL. K-64. Küm. Res. pol. 41. tétel. 84. csomó. Tájékoztató anyag a követek részére. A borítón ez a felirat: Bpest, 1941/III/3. Titkos. „A miniszterelnök úr által kidolgozott feljegyzésekkel megfelelő felhasználás és szavainak irányítása végett mellékelten megküldöm.”

²⁹ A miniszterelnök utasítása a vkf.-nek. Közli: DIMK. V.k. i. m. 844. irat 1184–1185.

³⁰ A Honvéd Vezérkar főnöke Mátyásföldről visszatértében László Dezső vezérőrnagyot és Sáska Elemér vezérkari alezredest a Halderrel folytatott megbeszélésről a következőkben informálta: „Hitler Moszkvával szemben követelményeket kíván támasztani. Tárgyalásokra kerül sor, ezek kimenetele bizonytalan. Halder kormánya nevében arra kérte a magyarokat, hogy tegyenek meg mindent a kárpáti határok biztosítására. Más kívánsága nincs! Werth azonban mint saját véleményét közreadva kifejtette, hogy ez a német–szovjet háború legrövidebb időn belüli kitörését jelenti. A magyar vkf.-nek mindent meg kell tennie a kárpáti határok megerősítésére, mert megtörténhet, hogy a Vörös Hadsereg magyar területen keresztül megkísérli a bejutást a német seregek hátába. (Sáska Elemér visszaemlékezéséből idézi: *Gosztonyi Péter*: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban. Katolikus Szemle, Róma 1982/2. 124.)

Werth a megbeszélésről Bárdossynak a következőket jelentette: Halder nézete szerint a német–orosz fegyveres konfliktus rövidesen bekövetkezik (kb. egy hét). Ezért szükséges a kárpáti határvonal biztosítása, de nehogy a rendszabályok az oroszokat alarmírozzák! Továbbá, ha a németeknek szükségük lesz a Kárpátalján át vezető vasútvonalakra, azokat Magyarország bocsássa a németek rendelkezésére és engedélyezze német rádióállomások telepítését. Amennyiben Magyarország részéről mégis szükségessé válnának bizonyos katonai rendszabályok, akkor arra a magyar vezérkar főnökét – Himer tábornok útján – külön fel fogják kérni.³¹ Ez újra megerősíti, hogy az OKH az adott pillanatban a magyar hadsereg aktív közreműködésével nem számolt, azt nem igényelte. Bárdossy Halder tartózkodó magatartásában és abban a kijelentésében, hogyha mégis magyar katonai intézkedések válnak szükségessé, úgy erről a vezérkar főnökét értesítik, a maga politikai vonalvezetését látta igazolva. Ezt június 20-án Sztójaynak küldött táviratában úgy fejezte ki, hogy Németország méltányolja Magyarország álláspontját. Werth ellenkezőleg értékelte a hallottakat. Halder közlése megnyugtatta, lehetőséget látott a háborúban való részvételre, ezért folytatta az előkészületeket.³²

A katonák hozzák mozgásba a politikai vezetést

1941. június 22. Hajnalban, 03 óra 15 perckor, Németország és Románia megindították csapataikat a Szovjetunió ellen.³³ Hitler megkezdte azt a háborút, amelynek „... nyilvánvaló és meggyőző okát még szövetségesei sem értették” – írta Ciano olasz külügyminiszter naplójába.³⁴

³¹ BMI. „V”–93.320. Nb. IV. 3234/1946. Werth Henrik elleni peranyag: Bárdossy László vallomása jkv. 33–34. l. Lásd: DIMK.V.k. i. m. 849. irat 1190–1191.

³² HL. 254. doboz. Vkf. iratanyag. 5560. ügyirat. 56.097/eln. le.mű. 1941. sz. – A m. kir. honvéd légierők parancsnoka 1941. június 19-én kiadott intézkedésében „sürgős” jelzéssel elrendelte a hadi és futárrepülőgépekre a sárga gyűrű felfestését. „Elrendelem, hogy a hadi- és futárrepülőgépek szárnyainak alsó felülete a szárny külső végétől a felségjelig a gép hossz tengelyével párhuzamos határral (a felségjel nem festendő át, a kétfedelű gépeknél csak az alsószárny alsó felületén) az elmúlt HÁK. alatt is használt krom-sárga színű festékkel festessék át. Ezenkívül minden hadi- és futárgép törzsére kb. a középső részre, a törzson körben haladó, 1/2 m. szélességű sárga gyűrű festendő..., úgy, hogy a sárga gyűrű megszakítás nélküli egészet képezzen. Jelen rendeletem kézhezvétele után azonnal végrehajtandó... A szükséges festékanyagot még VI. 19-én igényelje a Közp. re. jav. műh.-tól.” Az intézkedés több szempontból is figyelmet érdemel. 1.) A tengelyhatalmakhoz tartozó szövetséges hadseregek repülőgépeinek a „sárga gyűrű” volt az egységes jele. Emellett természetesen mindegyik fél megtarthatta a maga felségjelét, 2.) A „sárga gyűrű” sürgős felfestése a hadba lépés előmunkálatairól beszél. A háború még meg sem indult, de a vezérkar tudta, hogy a belépésre sor kerül.

³³ A román csapatok együtt a németekkel 22-én hajnalban a Prut mentén harctevékenységekbe kezdtek. Antonescu parancsnoksága alatt három hadsereg vonult itt fel: a 11. német, a 3. és 4. román. Létszámuk meghaladta a 600 ezer embert. Ennek több mint felét 342 ezer katonát és tisztet Románia adott. (I. E. Levit: Ucsasztyije fasisztszkoy Rumini v agresszii protiv SZSZSZR. Kisinyev, 1981 51.) A román conducător június 22-én Besszarába és Észak-Bukovina visszaszerzésére szent háborút hirdetett a Szovjetunió ellen. 1941. június 12-én kijelentette Hitlernek, hogy ő az első naptól együtt kíván küzdeni a németekkel. „Románia sohasem bocsátana meg Antonescu tábornoknak, ha a román hadsereget lábhoz tett fegyverrel hagyná állni, miközben a német csapatok meneteleket Románián át az oroszok ellen.” „A román nép... éjjel-nappal az Oroszországgal való leszámolás órájára gondol, és azt kívánja, hogy ez az óra minél hamarabb elkövetkezzék...” (Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Tények és Tanúk. A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette: Ránki György, Bp. 1983. I.k. 278, 307–309., 443.)

³⁴ Ciano olasz külügyminiszter naplójába 1941. június 22-én a következőket írta: „Ha tünetként tekintjük, ilyen háború nem lesz népszerű. Nem látjuk ugyanis nyilvánvaló és meggyőző okát.

Mussolini a komornyiktól tudta meg, hogy a Szovjetunió elleni hadjárat megindult, de reggel hat órakor már bejelentette a hadüzenetet és azt, hogy Olaszország szövetségesét egy hadtesttel fogja támogatni.

Németország budapesti követe – Otto von Erdmannsdorff – Bárdossyval reggel 6 órakor a lakásán közölte a nagy eseményt. A hatvanas évek elején megírt – kiadatlan – visszaemlékezésében erről az alábbiakat jegyezte fel: „Bárdossy a háború hírére örömmel fogadta. Válaszában kijelentette, hogy a magyar kormány a bolsevista fenyegetés veszélyével szemben régen közismert beállítottságánál fogva nemcsak teljes megértéssel fogadja a német elhatározást, hanem az a legnagyobb megelégedéssel tölti el. E vonatkozásban meg kell viszont jegyezni, hogy nem igaz Bárdossynak a háború utáni perében tett azon kijelentése, miszerint én a miniszterelnöknek azt mondtam volna: remélhetően a német támadás tényéből a magyar kormány is levonja a szükséges tanulságokat! Ilyen kijelentést már azért sem tehettem, mivel ilyesmire miniszteremtől semmiféle felhatalmazásom nem volt...”.³⁵ Kormányának küldött táviratában a követ még azt is megjegyezte, hogy a magyar miniszterelnök „... egy pillanatig sem kételkedik a német fegyverek teljes sikerében”.³⁶ Hitler június 21-én keltezett levelét a követ 10,30 órakor adta át a kormányzónak. A levélben, melyet idéznek a Bárdossy perben és amire Horthy is utal emlékirataiban, a Führer közli a hadiállapot beálltát Németország és a Szovjetunió között. Köszönetet mond a Kárpátalján fogatósított katonai intézkedésekért és kifejezi azt a meggyőződését, hogy lépését Horthy Miklós feltétlen méltányolni fogja. A kormányzó állításával ellentétben Hitler nem kérte magyar csapatok részvételét és nem kívánta, hogy Magyarország hadat üzenjen a Szovjetunióknak.³⁷ Erdmannsdorff jelentése szerint a kormányzó nagyszerűnek nevezte a hadiállapot hírére. Kijelentette: „... 22 éve sóvárogva várta ezt a napot, és most boldognak érzi magát. Évszázadok múlva is hálás lesz az emberiség a Führernek ezért a tettéért” – hangsúlyozta. A helyzetet Magyarország államfője úgy ítélte meg, hogy Németország katonailag legyőzhetetlen.³⁸ Horthy és a miniszterelnök is örömmel fogadták a hírt, a német fegyverek győzelmét kívánták, de Magyarország esetleges belépéséről, a hadműveletekben való részvétel szándékáról említést vagy utalást nem tettek, ennek elmaradása miatt nem sajnálkoztak.

Június 22-én hajnalban nemcsak a diplomáciai, hanem a katonai vonalon is megtörtént az első intézkedés. Az OKW Abwehr III. (elhárító) közölte a Honvéd Vezérkar mellett működő összekötő törzzsel, hogy a határzár hajnali 4 órától érvénybe lépett, továbbá „... hogy a magyar vezér-

A legkézenfekvőbb magyarázat ez az új háború – pis aller –, tehát kísérlet kiút megtalálására olyan helyzetből, amely kedvezőtlenül alakult, nem pedig úgy, ahogy előre látták. Mi lesz a háború további menete? A németek azt hiszik, nyolc hét alatt végetér és ez lehetséges is, ... De mi történik, ha mégsem így lesz? Ha a szovjet hadseregek nagyobb ellenálló erőt mutatnak a világnak, olyat, amely felette áll a burzsoá országokénak: – milyen eredménnyel járna ez a világ proletár tömegeire.” Ciano Naplója 1939–1943. Athenaeum. Bp. é. n. 349.

³⁵ Idézi: *Gosztonyi Péter*: (Svájc) Magyarország katonai szerepe a második világháborúban. i.m. II. rész. 125.

³⁶ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (Összeállították, sajtó alá rendezték és bevezető tanulmányokat írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula.) Bp. 1968. 594.

³⁷ Adolf Hitler levele Horthy Miklóshoz 1941. június 21. Lásd: DIMK. V.k. i. m. 859. irat 1203–1205. és *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953. 213.

³⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. i. m. 593–594. Lásd még erre vonatkozóan: BMI. „V” 128–424. Nb.–3557/1945. – Bárdossy László elleni peranyag. D–I. Iratgyűjtő 44. Horthy Miklós a Szovjetunió elleni agresszió megindulása előtt – pár héttel – levelet küldött Hitlernek. „Meggyőződésem, nem jöhet boldogság, béke és nyugalom, amíg a szovjethatalom és ez az óriási Oroszország fennáll... Németország néhány hét alatt elintézhetné..., melyért a történelem még évszázadok múltán is áldaná.” Javasolta a Szovjetunió megtámadását. (Horthy Miklós titkos iratai. – Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szücs László. Bp. 1962. 298.)

karral folytatott tárgyalások útját szabaddá tette”.³⁹ Werth sehogyan sem tudta beleélni magát abba, hogy Magyarország távol maradjon, Himer tábornokkal karöltve lázasan keresték, kutatták a belépés lehetőségét. A napló szerint június 22-én 17,15 órakor Himer vezérőrnagy tájékoztatta Paulus tábornokot a magyar szándékról és arról, hogy szükség esetén mely alakulatok vethetők be.⁴⁰ A Magyarországról jött információ rövid időn belül eljutott Alfred Jodl vezérezredeshez, az OKW vezetési törzsének főnökéhez, aki gyakorlatilag a német véderő vezérkarának főnöke volt. Ez is mutatja, hogy a szóban forgó ügyet a német hadvezetés is fontosnak tekintette. A tábornok június 22-én 18,21 órakor a német összekötő törzs vezetőjének – a napló szerint – arra a jelentésére, hogy Magyarország utasításokat vár, a következőket válaszolta: „Minden magyar segítséget bármikor elfogadunk. Nem akarunk semmit sem követelni, de köszönettel veszünk mindent, amit önként felajánlanak. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvétele elől elzárkóznánk.”⁴¹

1941. június 23. Kárpátalja és Kassa 1941. június 16-tól háborús képet mutatott, megkezdődött a csapatmozgás, az erők előrevonása a határhoz. Az első beérkező jelentések a szovjet–magyar határról nyugalomról tudósítanak. A VIII. hadtestparancsnokság június 22-én 24,00-kor keltezett jelentéséből: „A hdt. hvéd. területén általában nyugalom van. Az orosz portyázás a határon csak szórványos. Az orosz kisőrsön Wiszkonál a laktanyában csak 6 fő maradt, a többi hátrafelé eltávozott. Sianti irányából bombarobbanások és gp. tűz hallható... A Verhovina felett szórványosan, az Ung völgye felett gyakran repülnek át német gépek Iszká-tól ÉK-re 2 német repülőgépet 4 orosz gép üldözött. A német gépek magyar területre repültek. Az oroszok a magyar határ felett az üldözést abbahagyták és visszafordultak. A hv. alakulatok a halogató öv első állásait mindenütt megszállták.”⁴²

Himer tábornok az előző napi Werth kérés előmozdítására felkereste a német követet és az iránt érdeklődött, hogy politikai vonalon nem lehetne-e valamilyen formában előremozdítani az ügyet? Erdmannsdorff úgy nyilatkozott, hogy a kezdeményezés a tábornokot illeti meg.⁴³

Június 23-án összeült a minisztertanács, hogy a vezérkar főnöke azonnali hadüzenetet és hadba lépést követelő beadványát – melyen nagyon érződött a Jodl üzenet hatása – megvitassa. A kormány Werth javaslatát elvetette, és megerősítette, hogy kitart a június 14-én hozott határozata mellett: önként nem csatlakozik a Szovjetunió elleni háborúhoz. Ugyanakkor Bárdossy László előterjesztésére Moszkvával megszakitotta a diplomáciai kapcsolatot.⁴⁴

³⁹Himer-napló: i. m. 1941. VI. 22. (Az én kiemelésem – Ö. I.) A naplóban arról, hogy milyen tárgyalások útját tették szabaddá, nincs említés. Himer tábornok és Werth tevékenységét vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy a közlést adó szerv a törzsnek engedélyt adott arra, hogy a vezérkarral közösen lépéseket tehet magyar csapatok bekapcsolására.

⁴⁰Uo. Ide sorolta a VIII. hadtest egységeit, a 2. gépesített dandár Kárpátaljára felvonultatott részeit, az 1. lovas dandárt, a Tihuca-Beszterce vonaltól északra elhelyezett határvadász zászlóaljakat és a IX. hadtest egyes alakulatait.

⁴¹Uo. (Az én kiemelésem – Ö. I.) Lásd még erre vonatkozóan: Kun József: i. m. HK.1962/1. 27–31. – Himer Jodl közlését azonnal – 18.38-kor – eljuttatta László vezérőrnagyhoz, aki megkísérelte azt továbbítani a magyar vezérkar főnökéhez, de őt csak 21.00-kor találta meg. László ezután újra felkereste Himert és közölte vele, hogy az új fejlemények ellenére nem tehetnek semmit, mert a kormányzó már háromszor felajánlotta támogatását, amire az a válasz érkezett, hogy majd közölni fogják, mikor és milyen mértékben óhajtják igénybe venni a segítséget. Lászlónak ezt a kijelentését okmánnyal bizonyítani nem lehet. Önkéntes felajánlás a kormányzó részéről nem történt. Ezért ostromolta a kormányt állandóan Sztójay és Werth is. Minden valószínűség amellet szól, hogy László tábornok ezzel akarta rábírní német kollégáját olyan cselekvésre, melynek a kormánya is hatása lehet. Ez a beszélgetés – túlzás nélkül – arra enged következtetni, hogy a katonák a német politikai vonalról olyan nyomás gyakorlását igyekeztek elérni, amely a szerintük még mindig nem eléggé határozott magyar politikai vezetésre hatni tud.

⁴²HL 260. doboz. Vkf. I. oszt. Helyzetjelentések 1941. június 20–26-ig. VIII. hdt. Összefoglalójából. Az én kiemelésem – Ö. I.

⁴³Himer-napló: i. m. 1941. VI. 23.

⁴⁴BMI. „V”–128–424. Nb. 3557/1945. Bárdossy László elleni peranyag. Feljegyzés Bárdossy és Erdmannsdorff június 23-i megbeszéléséről. A diplomáciai viszony megszakítását Moszkvával a német követ magától értetődőnek tartja. Lásd: DIMK. V.k. i. m. 866. irat, 1213–1214.

A katonák agresszív munkájának további menetéhez döntő lökést adott Franz Halder közlése, akit időközben tájékoztattak a magyar kívánságról. Az OKH vezérkar főnöke június 23-án 11 óra 54 perckor felhívta a német összekötő törzset. Megerősítette Jodl vezérezredes előző napi válaszát, hogy a magyarok részvételét elfogadják, de az a fontos, hogy maguktól ajánlkozzanak, azaz, hogy önként csatlakozzanak. A naplóban erről a következőket jegyezték fel: „... jest comme es darauf an dass die ung. militärischen Stellen die politischen in Bewegung setzen, damit diese sich von allein anbieten”. Werth tudomására adták: „... most azon múlik a dolog, hogy a magyar katonai fórumok mozgásba tudják-e hozni a politikai vezetést, hogy ezek maguktól ajánlkozzanak.” Ez világos és félreérthetetlen taktikája a német katonapolitikának. A következő bejegyzés arra is választ ad, miért fontos az önkéntes ajánlkozás: „... Nem támasztunk követeléseket, mert azokért fizetni kellene, azonban minden támogatásért, – különösen gyors csapatokért köszönet.” Közölte még, hogy a német vasúti szállításokat a magyar csapatmozgások nem akadályozhatják, és hogy a magyar egységeket a német „Dél” hadseregcsoportnak (Heeresgruppe Süd) rendelik alá. Végül pedig az iránt érdeklődött, hogy mit tudnak adni a magyarok.⁴⁵ 1941. június 23-én tehát az OKW és az OKH főnökeinek egyeztetett döntése: ha a magyarok önként jönnek, beléphetnek.⁴⁶ Himer tábornok a kapott utasításnak megfelelően 12,50–13,15 óra között megbeszélést folytatott – az időközben Székesfehérvárról visszaérkezett – magyar vezérkar főnökével a hadba lépésről, azaz tudomására adta Halder üzenetét. Werth kérte, hogy a politikai vezetés is felhívást kapjon a cselekvésre. Az összekötő törzs vezetője erre azt válaszolta: „most a katonáké a szó”, a katonák hivatottak a politikusokat cselekvésre bírni, és megnyugtatta, hogy Magyarország még mindig kivetheti részét a bolsevizmus elleni küzdelemből.

Himer tábornok előjáró szervét 23-án 20,00-kor táviratban informálta a megbeszélésről és a várható eredményekről. Benyomását olyan értelemben jelentette, hogy Werth gyalogsági tábornok nem képes megbirkózni a pillanat nagyságával. A magyar vezérkar főnöke mintha csak erre akart volna rációlni, nem azt továbbította Bárdossynak, amit Himer hozott, hanem átalakítva, átfogalmazva úgy találta a hírt, mintha az OKW és az OKH kérné a magyar csapatok részvételét. Werth is megértette, hogy Jodl és Halder üzenetének szöszszerinti továbbadásával, azzal ti., hogy „semmit nem kérünk, de minden önkéntes felajánlást hálásan vesszünk”, a politikai vezetést nem lehet cselekvésre bírni. „A német legfelsőbb hadvezetőségtől Magyarországra kirendelt összekötő törzs vezetője – mondja Werth feljegyzése – a legfelsőbb német hadvezetés nevében közölte, hogy Németország Magyarország részéről mindenemű katonai közreműködést hálásan venne. Értesítést kér, hogy Magyarország közreműködése esetén mennyi erő részvételével és mikorra számíthatnak.”⁴⁷

Ugyanezen a napon – június 23-án – Magyarországgal kapcsolatban Moszkvában is volt egy történelmi esemény, amit a magyar kormány még csak tanulmányozásra sem méltatott. A szovjet kormány a rendkívül nehéz helyzet ellenére talált lehetőséget arra, hogy kinyilvánítsa békés szándékát és jóindulatát Magyarország iránt. Molotov külügyi népbiztos magához kérte Kristóffy Józsefet, az ország moszkvai követét és kifejezte azt a reményét, hogy Magyarország semleges marad. Majd kérte a követet, hozza kormánya tudomására, hogy a Szovjetunióknak nincs területi követelése, vagy támadó szándéka Magyarországgal. „Molotov kijelentette, hogy Oroszország már el is feledte, hogy Magyarország csatlakozott az Antikomintern Paktumhoz, nem lát semmi okot arra, hogy Magyarország Oroszországgal háborúba keveredjék. Magyarország a jövőre nézve is számíthat egész Erdély visszaszerzése érdekében Moszkva teljes támogatására, ha a két nagyhatalom között

⁴⁵ Uo. Himer-napló: i. m. 1941. VI. 23. Lásd még: Kun József i. m. HK. 1962/1. sz. 30–31. (Az én kiemelésem – Ö. I.) Halder közlését a naplóban így foglalták össze: „... man stelle keine Forderungen, weil man solche bezahlen müsse; aber man sei für jede Unterstützung, besonders durch seh-nelle Truppen, dankbar”.

⁴⁶ Ezt dokumentálja a Dr. Percy Ernst Schramm százados által vezetett és már többször idézett Himer-napló. A napló bizonyítja továbbá, hogy Magyarország Szovjetunió elleni háborús bevonásának gondolata a német hadvezetéstől sem volt idegen. A tábornokok közlései arra is választ adnak, hogy a német diplomácia miért tartózkodott Horthyék hivatalos felkérésétől és miért az önkéntes felajánlkozást tartotta az egyetlen elfogadható formának.

⁴⁷ BMI. „V”. 128–424. Nb. 3557/1945. Bárdossy László elleni peranyag. D–I–III. 131.

kitört háborúban semleges marad.”⁴⁸ „A külügyi népbiztos felajánlotta, hogy az üzenetet Moszkva, Ankara és Budapest távíró vonalon hozza a kormány elnökének tudomására. A sürgöny június 24-én hajnalban megérkezett Budapestre. Bárdossy Moszkva békés, jóindulatú szándékát még csak figyelemre sem méltatta.

A 23-i minisztertanács határozata a két vezető katonát nem elégitette ki, ők azonnali hadba lépést követeltek és nem a diplomáciai viszony megszakítását. A kormány döntésével elégedetlen Werth és Bartha késő délután leutazott Kenderesre, a kormányzó meglátogatására.⁴⁹

1941. június 24. A vezérkar 11 óra 30 perckor a VIII. hadtest vezérkari főnökének „Sürgős! Szigorúan bizalmas” jelzésű távmondatában a 23-ra elrendelt csapatelőrevonások végrehajtását ideiglenesen leállította. Ez minden bizonnyal a minisztertanács 23-i határozatával függ össze. A vezérkar arra kényszerült, hogy a csapatok felvonulását fékezze. Ezen a napon kelt szárnyra az a hír, ami Bárdossy is hatással lehetett, hogy ti. Magyarország északi szomszédja, Szlovákia is hadat üzent már június 23-án és bejelentette, hogy két hadosztállyal támogatja Hitler Szovjetunió elleni hadjáratát.

A nap fő eseményei közé tartozik, hogy a miniszterelnök vezérkari főnök feljegyzésének tisztázására magához kérte a német követet. Bárdossy nagyon határozottan a német követ szemére vetette, hogy a birodalmi kormány Magyarországgal szemben minden tájékoztatás elől elzárkózott és csak a szovjet határ megerősítését kérte. „Ezen előzmények után bevallom – hangsúlyozta – bizonyos meglepetésként ért a vezérkar főnökének az a közlése, hogy... a katonai akcióban való részvételünk kívánatos volna... Mindent egybevetve őszintén meg kell mondanom, hogy a magyar kormány – mely természetesen változatlan hűséggel és teljes szolidaritással áll a tengelyhatalmak oldalán, amiről a magyar–szovjet diplomáciai viszony megszakításával tanúságot is tett – tekintettel az elmondottakra, csak nehezen határozna el magát arra, hogy a szovjet elleni katonai akcióban részt vegyen. Ebben a tekintetben a magyar kormány nem foglалhat könnyelműen állást és ezért kell mindenekelőtt ismernie a bir. kormány felfogását és esetleges kívánságait. Ha ezekről megfelelő formában értesül a bir. kormány kívánságait a leg gondosabb mérlegelés alá fogja vonni. Arra kérem tehát – fejezte be nyilatkozatát a magyar miniszterelnök – lépjen érintkezésbe lehetőleg mielőbb a kormányával, tájékoztassa az előadottakról, s közölje velem a kormány választát, amelyet döntés végett a Kormányzó Úr Ő Főméltósága elé fogok terjeszteni.”⁵⁰

A követ Bárdossy közléséről feljegyzést készített és megígérte, hogy mindezt kormánya tudomására hozza. Erdmannsdorff jelentését a német külügyminisztériumnak 24-én 15 óra 45 perckor továbbította. Jelentésének utolsó mondata: „A miniszterelnök fejtegetéseit azzal az ismételt

⁴⁸ BMI. „V”. 128–424/a. Bárdossy László elleni peranyag. Kristóffy-7026/1941. sz. számjel-távíratra és ugyanott: „V” 115–341 Nb. 3234/1946. Werth Henrik elleni peranyag 10. – Bárdossy nem válaszolt a sürgönyre. 25-én hajnalban azzal ébresztették Kristóffy, hogy sürgős távirat érkezett Budapestről. Ebben a miniszterelnök arról tájékoztatta az ország moszkvai követét, hogy Magyarország megszakította a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. Azt, hogy Bárdossy hadat is üzent a Szovjetunióknak, Kristóffy Isztambulban tudta meg. Ugyanott: Werth H. peranyag. A moszkvai magyar követ számjeltávírat a külügyminiszternek. Közli: DIMK. V.k. i. m. 867. irat, 1214.

⁴⁹ Horthy a két tábornokot falusi otthonának teraszán fogadta és meghívta őket vacsorára. A vendégek távozása után a kormányzó igen nyomott hangulatban volt. „Te Miklós – szólt hozzá a felesége –, nekem ez nem tetszik, mit keresett itt ilyen sokáig ez a két katona? Csak nem akarnak téged háborúba kényszeríteni? Hiszen ez borzasztó volna! Nyakamra tették a kést. Azzal fenyegettek meg, ha most nem veszek részt a háborúban, az könnyen forradalmat válthat ki a honvéd tisztikarnál. A honvédség becsülete követeli meg, hogy végre cselekedjünk.” (Idézi *Gosztonyi Péter* (Svájc) *Katolikus Szemle* i. m. II. rész. 1982.) Feleségének adott válaszából arra kell következtetnünk, hogy a tábornokok Horthyval a belépést illetően előbbre jutottak, mint a minisztertanács. Kassa bombázása után is – mint később látni fogjuk – a honvédelmi miniszter és a vezérkar főnöke nagyon igyekeztek, hogy ők informálják először a kormányzót, és ne Bárdossy.

⁵⁰ Feljegyzés Erdmannsdorff és Bárdossy megbeszéléséről. DIMK. V.k. i. m. 872. irat. 1217–1221. Lásd még: BMI. „V”. 128–424/Nb.3557/1945. Bárdossy László elleni peranyag. D–I. Iratgyűjtő 46.

kéréssel zárta, hogy diplomáciai úton kéri annak közlését, kívánatos-e a magyar hadsereg részvétele, és ha igen, milyen erővel.”⁵¹ A miniszterelnök és a német követ megbeszélése során felvetődött kérdések azt bizonyítják, hogy a tábornokok taktikája nem vált be. Bárdossy a hozzá eljuttatott feljegyzést úgy értelmezte, és helyesen, hogy a német felső katonai vezetés szeretné a magyar csapatok közreműködését és hálás lenne, ha ez bekövetkezne. Elárulta, hogy azt ő sem ellenzi, de nem volt hajlandó az OKH és a magyar vezérkar főnöke kívánságára csak úgy egyszerűen belépni. Bárdossy a diplomáciai szokásoknak megfelelően a német kormánytól várta a felkérést a hadba lépésre, azaz tudni akarta, hogy mit kérnek a németek és mire számíthat. *Nemet mondott tehát a német–magyar vezérkarok közös beléptetési akciójára.* Ez volt 1941. június 24-e legnagyobb meglepetése.

Ettől függetlenül azonban a behívások, a csapatok mozgatása és felvonultatása – propaganda nélkül ugyan – csendesen folytatódott. A harcász állapotot minden mozgósított és Kárpátaljára összpontosított egységnek, repülőköteléknek 25-én 24,00 órára kellett elérni.

A hadba lépésre tett intézkedések ellenére figyelmet érdemelnek a határról érkező jelentések, amelyek arról tanúskodnak, hogy „... az orosz–magyar határon teljes nyugalom van. Június 24-én Radócz hadnagy 5-ös számú örp. jelentette, hogy 23-én 16 h.kor a Tatárhágón a sorompónál megjelent három orosz tiszt és igen barátságosan üdvözölték a két magyar tisztet, majd beszélgetés kezdődött. Arra a kérdésre, hogy ki fog győzni a német–orosz háborúban, egyik tiszt azt válaszolta, hogy a németek napóleoni háborút viselnek az oroszok ellen, mely ugyanúgy fog végződni”. A jelentés további részében arról is tájékoztatják előjáróikat, hogy az orosz járőrök is barátságosak és beszélgetéseket kezdeményeznek. Egy másik – 24-én 12,10-kor keltezett – jelentésben ez olvasható. „...az oroszok csapataikat Beszkidnél és Vereckénél hátravonták és csak gyengébb határvédelmi szerveket hagytak a magyar határon. Egyébként a határ mentén a legnagyobb nyugalom észlelhető.”⁵²

1941. június 25-én a háborúba ezen a napon belépett Finnország, Spanyolország bejelentette egy önkéntes hadosztály felállítását és a harctérre küldését. Június 25-re kirajzolódtak a modern európai kereszties hadjárat kontúrjai. A Szovjetunió ellen már hadba lépett, vagy résztvett bejelentett államok soraiból még mindig hiányzott az a Magyarország, amelynek államfője pár héttel a támadást megelőzően levélben kérte és biztatta Hitlert a bolsevizmus likvidálására.

Románia és Szlovákia, a két rivális hadba lépése minden bizonnyal nagyon ingerelhette Bárdossyt. *Ő azonban mindezek ellenére továbbra is kitartott a június 14-i határozat mellett, hogy Magyarország csak akkor lép be, ha erre Németország felkéri.* Halder vezérezredes naplójában június 25-én a következő sorokat jegyezte be: „Ungarns Mitwirkung wäre erwünscht. Ungarn will aber offiziell aufgefodert sein. Das will der Führer nicht aus politischen Gründen.”⁵³ A náci vezér tehát nem a magyarok belépését ellenezte, hanem a felkérést. Nem akarta elkötelezni magát újabb esetleges magyar igények kielégítésére Románia kárára. Ezért volt döntő az önkéntes belépés, melynek jelentőségét Halder félreérthetetlenül Himer tudomására adta.⁵⁴

⁵¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. i. m. 596–598. Erdmannsdorff megkérdezte Himer tábornokot, hogy mit közölt Werth-el? Nevezett megerősítette, hogy az előjárói által megfogalmazottakat adta a honvéd vezérkar főnökének tudomására. Hozzátette: „... lehetségesnek tartja, hogy az urak az ő fejtegetéseit erőteljesebb formában közölték a miniszterelnökkel, hogy ezáltal nyomást gyakoroljanak rá”. A Himer-naplóba – június 24-én – azt jegyezték be, hogy a kormány azt szeretné, ha kifejezetten felszólítanák a részvételre.

⁵² HL. 260. doboz. Vkf. 1. oszt. ag. Helyzetjelentések a VIII. hdt. pság. VI. 24. 12. h. 10. 138/Ia. jelentése.

⁵³ Generaloberst Halder. Kriegstagebuch. i. m. Der Russlandfeldzug bis zum Marsh auf Stalingrad (22.6.1941–24.8.1942.) Band III. 15. „Magyarország részvétele kívánatos lenne. Magyarország azonban arra vár, hogy hivatalosan felkérjék. Politikai okoknál fogva a Führer nem akarja ezt.”

⁵⁴ Himer-napló: i. m. 1941. VI. 25. Lásd még: Kun József i. m. HK. 1962/1. 33. Június 25-én délben Himer tábornok villásreggeli adott. Ezen részt vettek Werth, Major, Miklós és László tábornokok, a németek részéről Németország budapesti követe, a magyarországi népi németek

Június 25-ig az önkéntes belépés vonatkozásában történtek nem vezettek eredményre. Werth minden kísérlete, hogy megnyerje ennek a magyar miniszterelnököt, kudarcra végződött. Ez kellemetlen lehetett a német felső katonai vezetésnek is, hiszen 23-án meghozta a döntést, hogy Magyarország beléphet, de ezt a vezérkar főnöke nem tudta kikényszeríteni. Ezért új utakat kellett keresni olyan „casus belli” konstruálására, amely lépésre kényszeríti a náci kormány hivatalos felkérését váró magyar politikai vezetést.

Az események menete arra enged következtetni, hogy a döntés Kassa bombázására minden bizonnyal szintén ezen a napon – június 25-én – született meg.⁵⁴ Tapasztalat „casus belli”-re volt bőven. Azok az erők, amelyek 1939. szeptember 1-én a gleiwitzi német rádióadó elleni akcióval ürügyet szolgáltatottak Lengyelország megrohanására, 1940. május 10-én hajnalban a Freiburg német város elleni légitámadással pedig okot a francia és angol városok elleni terrorbombázásokra, könnyen megtalálták a módját, hogyan teremtsenek elfogadható ürügyet Magyarország önkéntes hadba lépéséhez.⁵⁶ A kivitelezést kellett csak elhatározni és a megfelelő várost kiválasztani. Werth Henrik

néhány vezetője és Feyer professzor, a Német Tudományos Intézet igazgatója. A jelenlevő volksbundista vezetők javasolták ún. „szabad csapatok” szervezését népi németekből és magyar önkéntesekből. A napló szerint a német követ nem helyeselte magyar önkéntes hadosztály szervezését. Himer mégis kikérte az OKW és az OKH véleményét. Magyar körökben – jelentette – mivel a kormány még nem jutott elhatározásra a Szovjetunió elleni hadba lépést illetően, felvetették „szabadcsapatok” felállításának gondolatát. Úgy találta, mintha a magyarok vetették volna fel. Utasítást kért, hogy milyen álláspontra helyezkedjék és hogy adott esetben nem vehetné-e át törzsével ennek a szervezését és vezetését. Arról, hogy a jelenlevő magyar tábornokok milyen álláspontra helyezkedtek, a naplóban nincs feljegyzés.

⁵⁴ Bárdossy június 25-én még egy figyelmeztetést is kapott. A budapesti olasz követ felkereste a külügyminiszter állandó helyettesét, ama aggodalmának adott kifejezést, hogy Magyarország tétlensége az orosz háborúban káros hatást válthat ki. Érdekes Rómában ennek a fordítottja történt. Ciano olasz külügyminiszter a magyar követnek kijelentette: helyesli a magyar kormány állásfoglalását, a június 24-i eseményre utalt. Megjegyezte: „Nem kell sietnünk, mert minél később lépünk akcióba, annál kedvezőbb lesz a helyzetünk.” Ez a jelentés csak június 27-én érkezett Budapestre. Lásd: BMI. „V” 128–424/Nb. 3557/1945. D–1. Iratgyűjtő. Bárdossy László elleni peranyag és DIMK. V.k. i. m. 887. irat, 1235.

⁵⁶ 1940. május 10-én 03 óra 59 perckor Freiburg dél-németországi város felett (a német–francia–svájci határ közelében) megjelent három kétmotoros bombázó repülőgép és mindegyik ledobott a városra egy-egy bombasorozat. A bombázás következménye 57 áldozat, ebből 22 gyermek, 13 nő, 11 férfi és 11 katona volt. A német hivatalos közlés: „Három ellenséges repülőgép a mai nap folyamán bombázta Freiburg... nyílt várost, amely a német hadműveleti sávból kiesik, semmi katonai célpontja nincs... A Luftwaffe ilyen törvénytelen eljárást hasonló elbánásban fog részesíteni... A németek ötször annyival fognak visszavágni.” A Luftwaffe előzetes „fabrikált” a szövetséges városok terrorbombázásához. A város rendőrfőnöke az összegyűjtött repeszekből megállapította, hogy német bombákkal hajtották végre a támadást. (Lásd: Magyar Szárnyak, 1977/5. sz. 24–25. Oshawa, Kanada). A „casus belli” formai ürügy hadüzenetre, aminek semmi köze sincs a háború okához, nem új a hadtörténelemben, régen ismert és még napjainkban is alkalmazzák. Teleki Pál öngyilkossága után Horthy levelet írt Hitlernek, amit Bartha Károly honvédelmi miniszterrel küldött Berlinbe. Az audienciára 1941. április 4-én került sor. A tábornokot elkísérte Magyarország berlini követe is. Sztójay itt úgy nyilatkozott, hogy a történetek után „Magyarország beavatkozása csak úgy volna lehetséges, ha „casus belli” konstatálnánk. Ilyen eset a magyar kormány nézete szerint az volna, ha a jugoszlávok megtámadnák a magyar csapatokat, illetőleg, ha sikerülne ilyen konfliktust provokálni.” Április 9-én Szegedet, Pécsét és a határvidék néhány más települését jugoszláv repülőgépek bombázták. Az egyik ürügy az április 10-én bekövetkezett Jugoszlávia elleni hadba lépésre ez volt, Vörmlé János külügyminiszter-helyettes kijelentette, hogy a magyar kormány örül a jugoszláv légitámadásoknak, mert megkönnyítették helyzetét. Tapasztalat tehát a „casus belli” előidézéséhez volt, csak a helyet kell jól megválasztani. Arra, hogy mikor, hol és kik tervezték meg Kassa bombázását négy évtized távlatából sem tudunk semmi konkrétumot mondani. Lásd: BMI.

minden elképzelhető akció támogatására hajlandónak mutatkozott, csak terve realizálódjon. Írásos dokumentumok Kassa bombázásáról Gleiwitzhez és Freiburghoz hasonlóan nem készültek. Ezt a műhibát a szervezők nem követték el, az utókor számára nem dokumentumot, hanem csak nyomot hagytak.

1941. június 26. Kassa és Bustyaháza. Országunk szép derűs napra ébredt. Állampolgárai nem sejtették, hogy ez történelmünk ominózus napja lesz.

Mivel június 25-én a német kormánytól nem érkezett felkérés, a miniszterelnök 26-án maga hívta telefonon a német követet és érdeklődött: megérkezett-e a birodalmi kormány válasza a 24-i kérdésére? Erdmannsdorf felelete, nem. Bárdossy mindezek ellenére kérte a diplomatát, hogy azonnal jelentkezzen, ha valami érkezik „... mert a magyar kormány nagy súlyt helyez arra, hogy ebben a kérdésben a mi kívánságainkhoz igazodjon” – írta a külügyminisztériumának küldött táviratában Erdmannsdorff.⁵⁷

A VIII. hadtesttől Budapestre érkezett jelentések még június 26-án délelőtt is arról tudósítanak, hogy a szovjet–magyar határon nyugalom van. „Saját helyzet változatlan. Ellenséges helyzet: az éjszaka erősebb harcizaj volt hallható. Ma reggel Kisszolyvánál három német repülőgépet három szovjet gép üldözött. A német gépek magyar területre való érkezésekor a szovjet gépek visszafordultak a határtól.”⁵⁸

Kassa felett – a csapatmozgások miatt háborús képet mutató városban – 1941. június 26-án 13 óra után megjelent három bombázógép. Vannak olyan korabeli leírások és jelentések, amelyek négy gépet említene. Ez a negyedik azonban tisztos távolságra repült a köteléktől. Elképzelhető, hogy felderítő gép volt, ez vezette a rajt Kassára, de az is lehet, hogy semmi kapcsolata nem volt a bombázókkal. A város elleni támadást három gép hajtotta végre, ezért beszélünk rendszerint csak három bombázóról.

A repülőgépek délkeleti irányból jöttek, törzsükön jól kivehető volt a tengelyhatalmak hadi repülőgépeinek összefüggő sárga gyűrűje, és a szárnyak végeinek sárga sávja, felségjelüket azonban letakarták vagy lemozdították. Utóbbi elrejtette nemzeti hovatartozásukat. A város fölött megjelent repülőgépeket a környező hegyeken felállított figyelők észlelték, de azokat a sárga gyűrűnek megfelelően „saját”nak minősítették. Ebben valamennyi korabeli leírás és jelentés egységes volt, még az Országos Légvédelmi Parancsnokság (OLP) közleménye is így tárgyalta.⁵⁹ Borsányi Julian – a Nemzetőr 1981. május 20-i számában – nyílt levélben válaszolt az ÉS 1979. április 28-i számában „A sárga csik” címen megjelent hozzászólásomra. Ezt írta: „A legnagyobb bökkenő azonban ez: Elképzelhető-e józan ésszel, hogy a támadók átfestik a felségjelet, de a sokkal feltűnőbb, sokkal árulóbber sárga sávokat nem?” Igen, „józan ésszel” csakis így képzelhető el, mert az adott harcfelelődt végrehajtására a repülőraj így felelt meg. A felségjel elárulta volna nemzeti voltukat, a sárga sáv meghagyásával viszont biztosították, hogy a repülési útvonal mentén és Kassán is a figyelők saját, a fasiszta táborhoz tartozó gépeknek minősítsék őket. Ezt igazolja a Borsányi szerkesztésében 1941. július 1-én megjelent Légoltalmi Közlemények is. A sárga gyűrű és a szárnyvégek sárga sávjai a köteléknek Magyarország légterében a szabad repülést biztosították. Az, hogy a bombázócsoport különleges feladat végrehajtására érkezett ide, csak az első bomba robbanása után derült ki. A kassai repülőter szolgálati közegei annyira a táborhoz tartozónak minősítették a délkelet felől közeledő repülőrajt, hogy leszállásukra gondoltak,⁶⁰ készültek fogadásukra. Ez is tanúsítja, hogy az álcázás kiválóan sikerült, a végrehajtók rutinos pilóták voltak.

„V” 128–424/a.Nb.3557/1945. Bárdossy László elleni peranyag. i. m. Tanúk vallomásából. Homlok Sándor vezérkari ezredes, a berlini magyar katonai attasé 1941. június 20-i jelentésének „g” pontjában az alábbiakat írta: „Egyik barátomtól hallom, hogy a szovjetorosz háború bevezetése a jól bevált módszer szerint fog történni, egy részt oly módon, hogy a támadó fél a világ előtt ne a német legyen...”

⁵⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország: i. m. 598.

⁵⁸ HL. 260. doboz. Vkf. I. oszt. A VIII. hdt.psg. 1941. VI. 26-i összefoglaló jelentése.

⁵⁹ Légoltalmi Közlemények (a továbbiakban LK.) III. évf. 13. sz. 1941. július 1. A HM. VI. Csoportfőnökség (OLP) Országos Légvédelmi Parancsnokság folyóirata. Lásd még erre vonatkozóan: Felvidéki Újság. 1941. június 27. (Széchenyi Könyvtár)

⁶⁰ Lásd: Magyar Szárnyak 1978. évkönyv. (Oshawa, Kanada) Chirke Jenő nyilatkozata. 42.

A tengelyhatalmakhoz tartó repülőraj a kassai Dóm elhagyása után, továbbra is északnyugat felé tartva, harcrendjén igazított és 13 óra 07 perckor megkezdte a város bombázását. (Ekkor állt meg a posta melletti villanyóra). A kötelék 29 bombát dobott le, melyek közül egy (a Kis u. 3. sz. ház melletti) nem robbant fel. Az első bomba a Vársánc utca 14. sz. házra esett. Az utolsó a szórás-kép jobbszárnyán a Kölcsény utca 44. sz. lakóház előtt az úttest közepén (csaknem a Kurta utcával szemben); a balszárnyon az utolsó a Kárpát utcában robbant (közel a Mikes Kelemen u. sarokhoz.) (Lásd a mellékelt térképet.)

A légítámadásnak 29 halottja, 14 súlyos és 48 könnyű sebesültje volt.⁶¹ A város postahivatala öt találatot kapott. Megrongálódott és üzemképtelenné vált a helyi távbeszélőközpont, viszont az interurbán működőképes maradt, így a távolsági beszélgetés zavartalanul folytatható. A többi bomba Kassa északnyugati külterületének házaira, kertjeire és utcáira hullott. Találat érte a tábori tűzér- és légvédelmi tűzlaktanyát is. A bombavetés hossza – légvonalban – 800–1000 méter volt. (Lásd a mellékelt térképet.) A támadók ellenállásra nem számítottak. Erre következtethetünk a 700–800 m-es – viszonylag alacsony – repülési magasságból. A feladatot kb. negyven-ötven másodperc alatt elvégezték. (A bombakioldás ideje 300 km/ó sebességnél 10 sec.) Mire a légvédelmi lövegek kezelői elfoglalták helyüket és jelentették, hogy „tűz kész”-ek, a repülőgépek már a hegyoldal fölött voltak.

A bombázás befejeztével a repülőkötelék Bankó felé húzott, majd balra, illetve délre fordulva, a város déli peremét érintve 13 óra 09–10 perckor elhagyta annak légterét. A távozó gépek a déli irányt Bárcáig (Kassától 5 km) tartották, majd keletre, délkeletre fordultak. Ugyancsyan csöndesen és észrevétlenül igyekeztek elhagyni az országot, mint ahogyan ide érkeztek. A szervezők azonban mintha megfeledeztek volna arról, hogy a felvonultatott magyar vadászkötelékek június 26-án reggeltől „egyszerű készülségi” és „szigorú készülségi” szolgálat ellátására kaptak utasítást, utóbbi magába foglalta a járőrözést is. A szigorú készülségben a gépek bemelegítve, indításra készen álltak. A motorokat a hőmérséklettől függően újra és újra beindították. A pilóták beöltözve a gépekben ültek, az indítást végző szerelők a gépek mellett tartózkodtak.⁶²

A Kolozsvár-Szamosfalva repülőtérről 1941. június 18–20-a körül Bustyaháza (Huszt és Máramarosziget között a román határtól 80–90 km-re) a Tisza jobbpartján fekvő helység tábori repülőterére települt át a 2/3. Cr-42 vadász-, az úgynevezett „Ricsi” század. A századparancsnok Szobránczy (Negro) Aladár rep. százados volt. 1941. június 26-án 13 órakor Nyemecz Pál rep. zászlós parancsnoksága alatt „szigorú készülségi” szolgálatba lépett Balogh János rep. szakaszvezető pilóta és Raposa Zoltán pilóta tizedes. A raj azt a feladatot kapta, hogy minden ismeretlen gépre vagy repülőzúgásra azonnal startoljon és derítse fel az ismeretlen. Űgy 14 óra körül északnyugat felől nehéz, ismeretlennek tűnő repülőmotor-zúgás ütötte meg a pilóták fülét. Nyemecz zászlós azonnal felszállást parancsolt. Gépe azonban nem indult, így egyedül csak Balogh János szakaszvezető emelkedett fel azonnal, a másik két gép csak pár perccel később. Balogh szakaszvezető már a start alatt észrevette, hogy északkeletről „ék előre” laza alakzatban kb. 1500 m magasan három bombázógép tart délkeletre, a Tisza felső folyását tekintve iránynak. A történeteket – kérésemre 1982-ben – így mesélte el: „A Cr-42 V.244.sz. géppemmel mintegy 500–600 méterre megközelítettem a bombázókat, de a magasságot tekintve még mindig alacsonyabban voltam. Ezért igyekeztem mindenáron magasabbra emelkedni, hogy pontos adatokat szerezhessek a gépekről. Ekkor váratlanul mindhárom gép egy-egy géppuskasorozatot küldött felém. A lövedékek gépem orra

⁶¹ Felvidéki Újság. 1941. július 5-i és 6-i szám. A Kassán megjelenő napilap nemcsak számokat közölt, hanem halottak és sebesültek neveit is, a történelmi igazságnak megfelelően. A már idézett LK 1941. július 15. sz. a 217. – minden kommentár nélkül 32 halottról, 60 súlyos és 220 könnyű sérülésről tudósít. A vezérkar a halottak és a sebesültek számában is túllícitált. *Julian Borsányi*: Das Ratsel des Bombenangriff auf Kaschau 1978-ban megjelent munkájában a 38. oldalon 312 halottról és sebesültről írt. Ezt a számot is minden bizonnyal Budapesten, Werth irodájában állapították meg. A szerző könyvében sem ad magyarázatot arra, hogy 91-ről miért növelte 312-re a halottak és a sebesültek számát.

⁶² HL. Tanulmányok, visszaemlékezések 2815. *Bánhidi Antal*: Egy vadászpilóta visszaemlékezése.

KASSA BOMBÁZÁSA

1. térkép. Kassa sz. kir. város ellen 1941. június 26-án 13 óra 07 perckor végrehajtott légitámadás bombatámadásainak vázlata

előtt mintegy 100–200 méterre csapódtak le. A tüzet habozás nélkül viszonztam. A bombázók újra sorozatot küldtek felém, majd ezt követően felfelé húztak, igyekeztek minél előbb bejutni a felhőbe és útjukat így folytatták Románia felé. A felhőben nem követhettem őket, mert ilyen tevékenységre nem voltunk kiképezve. Nem tehettem mást, visszafordultam. Ekkor ért közembe az utánam felszállt Nyemecz Pál zászlós és a raj harmadik gépe. Ezekután mindhárman visszatértünk a földre... Valamennyiünk számára nagy kérdőjel volt, hogy kik lehettek... és miért lőttek rám magyar légtérben? Az esetet követően érkezett meg a hír, hogy bombázták Kassát. A századnál az egyöntetű vélemény az volt, hogy a Románia felé tartó bombázók lehettek a tettesek. Századparancsnokom meg is jegyezte: »Na Balogh, elszalasztottad a szerencsédet! El kellett volna kapnod ezeket a gépeket, mert minden bizonnyal ezek bombázták Kassát.«⁶³

Általánosságban az terjedt el, hogy elsőnek állítólag Csejtey Béla alezredes a város honi légvédelmi alakulatainak parancsnoka jelentett 15–20 perccel az eset után a szolgálati út megkerülésével, egyenesen a vezérkarra. Az első kérdés: mivel magyarázható a szolgálati út megkerülése, ami a hadseregben egyáltalán nem szokás. Azzal, hogy a jelentésküldő ilyen parancsot kapott: „Szolgálati helyemen – írja Borsányi Julian – 1941. június 26-án, 14,30-kor szereztünk tudomást a Kassa ellen végrehajtott támadásról... Az országos légvédelmi parancsnok – 14 és 15 óra között – személyesen tájékoztatott bennünket... a támadásról. Felolvasta előttünk... Csejtey alezredes táviratát (vagy rádióan adott távmondatát)”. Ennek tartalma: „Sowjetischer Bombenverband hat um 13 h 10 die Stadt Kassa angegriffen. Grosse Personenverluste und Materialschäden.” Majd 16 óra után érkezett be Csejteytől a részletesebb jelentés, ez viszont már szolgálati úton jött az Országos Légvédelmi Parancsnokságra. Ellentétben a 13 óra 25 perckor küldött hírrel ebben azt jelentette, hogy „... az alacsony repülési magasság és a derült idő ellenére sem a támadók felségjelzéseit, sem pedig a repülőgépek típusát nem állapították meg.”⁶⁴ Borsányi szerint Csejtey az Országos Légvédelmi Parancsnokságra küldött tájékoztatásában ismeretlen repülőgépekről jelentett, kiemelve a támadók meg nem állapítható nemzetiségét és géptípusát. A hivatalos tájékoztató, amit az MTI, a rádió, a sajtó és a csapatok kaptak a vezérkartól, egyértelműen arról beszél, hogy „orosz repülőgépek bombázták Kassát”. Azért kellett a jelentésnek először a vezérkarhoz befutni, hogy az kifoghassa a szelet a vitorlából. Így lehetett csak biztosítani, hogy ne „az ismeretlen repülőgépek bombázták Kassát” kerüljön nyilvánosságra, hanem az, amit Werth jóváhagyott és kitervezett.⁶⁵ A

⁶³ Balogh János volt rep. szakaszvezető nyilatkozata a szerzőnek. 1982. július 28. A nyilatkozatban elmondottakat tanúsítja: Nyemecz Pál rep. zászlós, a volt rajparancsnok és Szekeres Mihály a 2/3. század volt vadászpilótája.

⁶⁴ Borsányi Julian: Das Ratsel des Bombenangriff auf Kaschau: i. m. 22–24. és 192. Lásd még erre vonatkozóan: Borsányi Julian: A bustyaházi kaland. „Hadak Útja” 1983. 368.

⁶⁵ Csejtey jelentését a vezérkarnál Sáska Elemér vezérkari alezredes vette át és továbbította Werthnek. Nyilatkozatot arról, hogy milyen hírt kapott Kassáról és mit továbbított, megtagadta. Borsányi így írja le vitáját Sáskával: „Kérdéseimet így foglalhatom össze: 2. Mikor, honnét és milyen formában értesült osztálya a kassai támadásról? 3. Mit referált főnökének, Werth Henriknek? 4. Az Ön helyzetmegítélése és referádája alapján mi volt Werth véleménye? Összegezve a Sáskától kapott leveleket: írásainak hangja általában ingerült, fölényes és kioktató volt. Közléseinek egy része (a kisebbik rész) megfelelt a történelmi tényeknek. Lényeges kérdésekre egyáltalán nem válaszolt, vagy – sajnálom ezt a kifejezést – fontoskodóan infantilis módon. Benyomásom – írja Borsányi – fogalma sincsen arról, hogy mi az amit közben a történetírás mint köztudomású tényeket elfogadott. Mintha két különböző bolygón és évtizedek távolságában élnénk...” (Lásd erre vonatkozóan: Borsányi Julian: Kassa és a „casus belli”. Új Látóhatár, 1983/2. aug. 265. és 268.) Sáska vallomása a történelem számára nagyon értékes lett volna, mert ő az utolsó, aki nem csak tudott mindenről, hanem csinálta is azt. Csejtey 1974 decemberében hangszalagra mondott beszédében nem ismeri el a személyének tulajdonított délutáni hírközlést, azt hangsúlyozta, hogy ő csak éjjel jelentett. (Lásd: Csejtey Béla előadása: Az 1941-es kassai bombázás. Borus József birtokában). Újra itt a nagy kérdés. Ki jelentett? Lehetséges, hogy Csejtey mindent elfelejtett, vagy valaki más jelentett volna a nevében? Viszont az is elképzelhető, hogy senki nem küldött információt Budapestre. A vezérkar időbeosztással rendelkezett és ennek megfelelően megindította az akciót. Előre megszervezett provo-

hír Budapestre érkezése után olyan gyorsan peregtek az események, mintha egy előre elkészített forgatókönyv alapján irányították volna azokat. A tábornokok nem kivizsgálást követeltek, nem kértek újabb jelentést Kassáról, hanem azonnal rohamra indultak a hadba lépés kikényszerítésére. Két irányban indult meg a lázas tevékenység a politikai és a katonai vonalon. Bartha Károly honvédelmi miniszter a provokáció hírének Budapestre érkezése után megjelent Bárdossynál. Figyelmeztette a miniszterelnököt, hogy ha a kormány még a bombázás következményeit sem hajlandó levonni, ő és a vezérkar főnöke is azonnal beadja lemondását, aminek a hadseregére igen súlyos következménye és kedvezőtlen visszhangja lesz. Ezt követően a honvédelmi miniszter és a vezérkar főnöke a kormányzóhoz utazott.⁶⁶ Fellépésük ugyanaz volt: lemondanak mindketten, ha ezután nem kerül sor aktív cselekvésre. A tábornokok kezdeményezésére az államfő nem sokat tétovázott és parancsot adott a megtorlásra, a Szovjetunió megtámadására.⁶⁷ Bartha és Werth távozása után érkezett Bárdossy. A miniszterelnök feladta a német felkérést váró álláspontját, ő is avval a javaslattal jött, hogy Kassa bombázása legyen ürügy a Szovjetunió elleni hadba lépésre. Horthy közölte, hogy a vezérkar főnökének kiadta ezzel kapcsolatos utasításait, majd hozzáfűzte: „lesülne az arcomról a bőr, ha nem válaszolnánk” a kassai bombázásra. Az államfő és a miniszterelnök tárgyalása során fel sem merült, hogy az eset provokáció is lehet és ezért először a kivizsgálást kellene elrendelni és annak eredménye után dönteni, ezt ugyanúgy figyelmen kívül hagyták, mint a tábornokok.

Bárdossy – vallomása szerint – felhívta a kormányzó figyelmét arra, hogy a hadba lépéshez az alkotmányos formák betartása szükséges. Az államfő utasította a kormány elnökét, hívja össze a minisztertanácsot.⁶⁸ Az audiencia csak igen rövid ideig tartott, Bárdossy igyekezett vissza Budapestre és minisztertanácsi ülést hívott össze.

A minisztertanács a bombázás után mintegy két órával, azaz 15 órakor ülhetett össze. Bárdossy a dokumentumok szerint a minisztertanácsot nem tájékoztatta: a.) Molotov üzenetéről, b.) a német felső katonai vezetés Werth által június 24-én tolmácsolt kéréséről, c.) a német követtel folytatott 24-i beszélgetésről, ami esetleg gondolkodásra késztették volna a miniszterek egy részét. Minden különösebb bevezetést mellőzve előadta, hogy Kassa ellen a támadást orosz repülőgépek hajtották végre.⁶⁹ Utalt arra, hogy a „... szovjet kormánnyal a diplomáciai viszonyt már megszakí-

kációval van dolgunk, minden elképzelhető. Amíg újabb adatokat nem találunk, megmaradunk Csejty jelentésénél.

⁶⁶ Szakirodalmunkban úgy terjedt el, hogy június 26-án a kormányzó Kenderesen tartózkodott. A Bárdossy-perben ezt a helységet nevezik meg, ahova Bartha és Werth tábornok, őket követve a miniszterelnök is leutazott Horthy véleményének kikérésére. Kenderes 140 kilométerre van Budapesttől. Oda és vissza az út megtételére gépkocsival legalább négy órára volt szükség. Ebben az esetben a minisztertanács ülése 18 óra előtt nem kezdődhetett meg. A 26-i délutáni események: Bárdossy 16 óra 10 perckor történt megbeszélése – telefonon – a német követség tanácsosával, a veszprémi bombázó osztály riadóztatása és harcfeladatának megadása, arra vallanak, hogy a minisztertanács kora délután ült össze kb. 90 perccel a hír Budapestre érkezése után. Macartney (Október Fifteenth... i. m. 28.) szerint az ülésnek már fél négykor vége volt. Ez csak abban az esetben lehetett így, ha az államfő Gödöllőn tartózkodott.

⁶⁷ BMI. „V”-128-424/Nb. 3557/1945. Bárdossy László elleni peranyag. D-III. Iratgyűjtő. 47.

⁶⁸ A Bárdossy-per. i. m. 2/24-25. Bárdossy vallomása szerint ekkor bemutatta a kormányzónak a Molotov üzenetét tartalmazó Kristóffy sürgönyt. Horthy emlékiratában azt írja, hogy ezt Bárdossy elmulasztotta. A kormányzó állítása a valószínűbb. Lásd: Uo. Bárczy István vallomása 1/14-15.

⁶⁹ Nincs adatunk arra, hogy a miniszterelnök már ekkor tudatában lett volna annak, hogy a támadók ismeretlen repülőgépek voltak. Krudy Ádám állítólagos levelét, melyben jelentette Bárdossynak, hogy a támadók német gépekre hasonlítottak, csak a késő esti órákban kaphatta meg. A levelet dokumentálni nem tudjuk – Chirke Jenő (Kanada) nyilatkozatából ismerjük, hogy 27-én 01 órakor a miniszterelnökségről felhívták a VIII. hadtestparancsnokságot és repülő tisztet kértek a telefonhoz. Mivel Chirke lakott a legközelebb, őt hívták oda és azután érdeklődtek, hogy a bombá-

tottuk és most ezen provokátlanul támadás következtében – javasolta, – hogy ... hadiállapotban levőnek tekintsük magunkat Szovjetországgal.” Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter volt az egyetlen, aki határozottan ellenezte „a hadiállapot deklarálását Oroszországgal szemben, mert nem tartja a légitámadásokat olyan komoly akciónak, amely indokoltá tenné ... Tekintetbe kell venni, – hangsúlyozta –, hogy ebben az esetben egy nagyhatalom ellen lépünk háborúba és Magyarország nem érdeke, hogy Oroszország ellen háborút viseljen ... , mert ha egyszer belépünk, úgy az összes konzekvenciákat viselni fogjuk ... Csak az ország érdekeit vehetjük figyelembe, amit nem lehet hangulat alapon elintézni.” A jelenlevő miniszterek közül még ketten, Bánffy Dániel és Varga József csatlakoztak Keresztes-Fischer álláspontjához. A többség minden különösebb mérlegelés nélkül, bízva a német fegyverek gyors győzelmében, a miniszterelnök javaslatát támogatta. Bárdossy: „abban a kérdésben pedig, hogy mondjuk-e ki már ma, hogy hadiállapotban levőnek tekinthetjük-e magunkat Szovjetországgal ... a belügyminiszter álláspontjával szemben a kormány valamennyi tagja azon az állásponton van, hogy igenis hadiállapotban levőnek kell tekinteni ... magunkat ...”⁷⁰ Bárdossy összefoglalóját nem szavaztatta meg, maga mondta ki, hogy a minisztertanács egyet ért a hadiállapot deklarálásával. Az ülés után telefonon jelentette a kormányzóknak a döntést, de a belügyminiszter véleményét sem hallgatta el. Horthy az eredményt megleléssel vette tudomásul.

Ezt követően Bárdossy kérte a német követet, de csak a követség tanácsosával, Werkmeisterrel tudott tárgyalni. Ismertette vele a minisztertanács döntését és kérte, hogy azonnal jelentse kormányának, amit a tanácsos meg is ígért. Majd hozzátette: „... örül annak, hogy ez a fordulat bekövetkezett és hogy a szovjet légitámadás megkönnyítette elhatározásunkat.”⁷¹ Macartney leír egy beszélgetést Ullein-Reviczky és Bárdossy között, ami aznap délután történt, értelemszerűen a minisztertanács döntése után. Bárdossy „... a rá jellemző intellektuális arroganciával közölte: csupán öt percre volt szüksége, hogy levonja a megfelelő következtetéseket ... Arra a megállapításra jutott: a németek elhatározták, hogy Magyarországot beléptetik a háborúba. A tábornokok a németek oldalán álltak, a kormányzó pedig az ő befolyásuk alatt. Az országnak tehát nincs választási lehetősége, mert nem ura akaratának. Előbb vagy utóbb engedni kell és a legbölcsebb politika a legkevesebbet adni, nem kelteni gyanút, nem provokálni Németországot ...”⁷² Az idézet egyes gondolatai ellentmondanak Bárdossy június 24-i nyilatkozatainak, amelyeket a német követnek tett. Azóta azonban két nap telt el. A miniszterelnök ha nem is ismerte még a részleteket, a történelemből levonta azt a következtetést, hogy a németek elhatározták Magyarország beléptetését a háborúba. Felelőssége, hogy észrevételeit, katonapolitikai meglátásait nem hozta a minisztertanács tudomására, hanem zöld utat engedett a tábornokoknak.

Másnap, június 27-én a magyar légierő megtorló bombázást hajtott végre szovjet határmenti objektumok ellen.⁷³ A június 27-én megjelent újságok Kassa bombázását úgy adták hírül, hogy a támadók szovjet gépek voltak. Előkészítették tehát a hangulatot a parlament összeüléséhez. Az 1920-ban elfogadott törvény alapján az államfőnek, aki egyben a legfelsőbb hadúr volt, hadüzenet

zók nem német repülőgépek voltak? A miniszterelnökség jelentkezését Krudy értesítésének tulajdonítom. Nem szokás a legmagasabb állami hivatalból a hadtesteket éjjel telefonon hívogatni. Chirke ingadozott: Arra a konkrét kérdésre, hogy a támadó repülőgépek nem német repülőek voltak-e? határozottan azt felelte, hogy „Semmi esetre sem voltak német gyártmányú repülőgépek”. Ormay József kérdésére, hogy Krudy tudott-e erről? a következőket válaszolta: „Reggel személyesen mondtam el neki. Miért nem küldtél értem? Én vagyok a repülőter parancsnoka” – hangsúlyozta. Ez volt az első eset, hogy Krudy a „rangidősségére” és beosztására hivatkozott. (Lásd: Magyar Szárnyak 1978. évkönyv. i. m. 42–46.)

⁷⁰ BML. „V”–128–424. Nb.–3557/1945. D–I. Iratgyűjtő. Bárdossy László elleni peranyag. 47–49.

⁷¹ Lásd: DIMK. V.k. 879. irat, 12281. A megbeszélés időpontja június 26-a 16 óra 10 perc volt. Ez az időpont a minisztertanács 15 óra kezdésére utal. Lásd még: A Wilhelmstrasse és Magyarország: i. m. 418. irat 598. Erdmannsdröff távirata a külügyminisztériumnak.

⁷² C. A. Macartney: Oktober Fifteenth ... i. m. Part II. 26–27.

⁷³ Orosz Béla: A magyar légierő teljesítményei a Kárpátoktól a Dnyeperig. Tapasztalatok a repülőerők vezetése és alkalmazása terén. (Hadinapló) A Vitézi Rend Zrínyi Csoportja. Bp. 1942.

kimondására és magyar csapatoknak az ország határain kívüli alkalmazására csak az országgyűlés előzetes jóváhagyásával, hozzájárulásával volt joga. Ezt a törvényt a kormányzó is és Bárdossy is teljesen figyelmen kívül hagyta. A parlamentben egyszerűen csak bejelentették, hogy „... a támadások következtében Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállt”, tehát nem volt hadüzenet. Magyarország belépett a második világháborúba.

A minisztertanács ülése előtt Bárdossy nem lehetett tudatában, csak sejtette, hogy német repülőgépek voltak a támadók, hogy provokáció történt, de 27-ére erről a hírek hozzá is eljutottak. Erre következethetünk kijelentéseiből. Június 26-án a késő esti órákban vehette kézhez Krúdy Ádám⁷⁴ levelét, melyben a százados a miniszterelnök tudomására adta, hogy a támadók német

6.1. A 4/II. Ju-86-os bombázóosztály (Veszprém) parancsnoka írja, hogy június 26-án 16 óra 45 perckor utasítást kapott, harci riadóra és bevetésre való felkészülésre. Ezt a légierő parancsnokságának előkészítő intézkedése előzte meg.

⁷⁴ Krúdy Ádám százados, a Repülő Akadémia tanára, a kassai repülőtér megbízott parancsnoka volt. A város elleni légitámadást Chirke Jenő rep. főhadnaggyal együtt a repülőtérrel nézte végig. Mindkét pilóta egybehangzó véleménye: a bombázók (Heinkel) He-111 német típusú gépekre hasonlítottak. Ezt Krúdy még 26-án este levélben jelentette a miniszterelnöknek. A nyilas hatalomátvétel után nem esküdött fel Szálásra és megpróbált ember maradni a legnagyobb embertelenségben. Nem tudta sokáig tartani magát, november 18-án letartóztatták és Sopronkőhidára internálták. A háború után amint lehetett, hazajött és jelentkezett a Néphadseregbe katonai szolgálatra. Szembefordulását a nyilas hatalommal ellenállásnak ismerték el. Ezért 1946-ban a Magyar Szabadság Erdemrend (bronz) fokozatával kitüntették. Az 1949-ben megkezdődött törvénytelenések őt is elérték. A hadseregből – minden ok nélkül – elbocsátották, rendfokozatától megfosztották és családjával együtt Budapestről kitelepítették. 1956 nyarán rehabilitálták, visszakapta alezredesi rendfokozatát és nyugállományba helyezték. Krúdyt azért az állításáért, hogy „német repülőgépek bombázták Kassát” különösen azok bírálják és bírálják, akik a magyar és a német vezérkarok Kassa bombázásában játszott szerepét el szeretnék tussolni. Hosszú éveken át nyugaton olyan híreket terjesztettek, hogy ő volt a Bárdossy perben a koronatanú, s hogy ezért őt Rákosi előléptette és kitüntette. (*Borsányi Julian: Kik bombázták 1941. június 26-án Kassát? Új Látóhatár München 1970/5. 436.*). Krúdy Ádám a Bárdossy perben tanúként nem szerepelt, így vallomást sem tehetett. A dokumentumok és az itthoni reagálások hatására Nyugaton végül is kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy Krúdy a Bárdossy perben nem tanúskodott. De valamivel bírálni kellett, ezért elővették az ún. „felszállási sztorit”, azt a mesét, hogy a repülőtér parancsnoka a bombázás idején repülőgépbe ült, felszállt és így állapította meg, hogy azok németek voltak. Nem tudjuk miért, de ennek a legendának maga is hirdetője volt. Krúdy nem szállt fel. A bombázók olyan gyorsan eltűntek Kassa légtéréből, hogy repülőgépbe ülésre sem volt ideje. A maga nemében a legenda bírálata helyes, sőt szükséges, de ezt úgy tálták, hogy az olvasóban bizonytalanságot ébresszenek Krúdy azon megállítása és megállapítása iránt, hogy a repülőgépek német kétmotoros He-111 típusú bombázókra hasonlítottak és azokon a tengelyhatalmak repülőgépeinek egységes sárga csíkozása volt felismerhető. Ezeket ma is mint Krúdy-legendákat tárgyalják és elhallgatják ezzel kapcsolatban Chirke főhadnagy nyilatkozatát, valamint Máthé Kálmán és Justy Emil vezérőrnagy jelentését. Olyan megállapításokat kezdtek nyugaton terjeszteni, hogy a magyar állam Krúdy „meséiért” fizetett. Borsányi Julian ezt írja: „»Sein Exil« dauerte bis Mitte 1953, als er rehabilitiert, aber gleichzeitig auch in den Ruhestand versetzt wurde. Wie Familienmitglieder von ihm berichtet, sei der Preis für diese Ausnahme-Behandlung eine Abmachung bezüglich der Berichterstattung über seine Kassa-Erlebnisse gewesen.” *Julian Borsányi: Das Rätsel des Bombenangriffs auf Kaschau; i. m. 59. („Száműzetése” 1953 közepéig tartott, ekkor rehabilitálták, egyúttal nyugállományba helyezték. Családja szerint a viszonylag kivételes elbánással a kassai eseményekre vonatkozó beszámoló jelentéséért fizettek.”) Ez a magyar állam és a Krúdy család megérdekelte. Krúdy Ádám gyermekei kijelentették, hogy a Krúdy családra utaló információ, amit Borsányi Julian könyvében terjeszt, nem tőlük származik. Rehabilitációja 1956 nyarán történt. A „kivételes elbánás” valótlan. Az akkori nyugellátási rendelkezések alapján került nyugállományba, Krúdy Ádámot hivatalosan Kassa bombázásával kapcsolatban soha senki nem hallgatta ki és nem kérdezte meg, így véleménye nem is lehetett a „hivata-*

géptípusokra hasonlítottak és a tengelyhez tartozó repülőgépek egységes „sárga” jelzését ismerték fel rajtuk. Ullein-Reviczky Antalnak, a külügyminisztérium sajtófőnökének arra a kérdésére, biztos-e benne, hogy az oroszok bombázták Kassát, a következőket válaszolta: „Mivel a vezérkar, mely szemmel láthatóan megegyezett a németekkel, azt állítja, hogy a gépek oroszok voltak ... elég”.⁷⁵ A logikus az lett volna, ha Bárdossy kapva kap azon, hogy a bombázás provokáció volt, továbbra is a június 14-én hozott álláspontra helyezkedik és kivizsgálást rendel el. Sajnos, nem így történt. Következtetése, amit ugyancsak Ullein-Reviczky kérdésére levont, az volt: „... ha a gépek németek voltak, ez még inkább arra utal, hogy be kell lépni a háborúba, mert ez a németek kívánsága.”⁷⁶ Nem valami meggyőző válasz egy miniszterelnöktől, de arra valóban elég, hogy megállapíthassuk, ő is tudatában lehetett már a titoknak és annak is, hogy a bombázás szervezőit a német és a magyar felső katonai vezetők között kell keresni.

Tanulmányunkban azt igyekeztünk dokumentumok segítségével bizonyítani, hogy az 1941. június 26-án megindított nemzeti tragédia nem volt végzetszerűen kikerülhetetlen, nem volt olyan történelmi szükségszerűség, melynek hatása alól az ország nem vonhatta ki magát, hanem az ellenforradalmi rendszer belső természetének a szovjet és kommunistaellenes bel- és külpolitikának törvényszerű következménye volt. Mérlegelve a bemutatott dokumentum részleteket, megállapíthatjuk, hogy a náci vezetés részéről Magyarország belépése érdekében közvetlen kényszerszerűen nem alkalmaztak. Az államfőre és a kormányra nyomást Bartha és Werth tábornokok, illetve az ország berlini követe Sztójay Döme gyakorolt. Valóban mindhárman országos állami tisztségük által biztosított joguk és hatáskörük összes lehetőségeit kihasználva, mindent elkövettek, hogy a kormányt a hadba lépés szükségességéről meggyőzzék. A főszerepet a vezérkar főnöke játszotta.

A náci hadvezetés politikáját és terveit elemezve arra igyekeztünk rámutatni, hogy Magyarország csatlakozása a „Barbarossa”-hoz – 1941 nyarán – nemcsak nem tervezetett, ellenkezőleg politikailag mértékadó német részről, egyenesen elkerülni kívánták, hogy a Szovjetunió elleni

los” álláspont a város bombázásáról. Kassa vonatkozású kiadvány Krudytól, amire Borsányi szintén hivatkozik, nem jelent meg. Ő csak az újságírók és a filmesek kérdezték meg, néhanapján. Talán ezzel magyarázható, hogy nyilatkozatai más és más kontextusban és társaságban kerültek közreadásra, helyet kapott bennük a romantika és a legenda. Hazánkban 1956-ig Kassa bombázásáról az Ujszászy verzió uralkodott, ezt kellett elfogadni. A két vallomás annyiban megegyezik, hogy német gépek bombázták, a végrehajtást tekintve azonban eltérnek egymástól.

A „felszállási mese” miatt a Kassával foglalkozó nyugati kutatók szeretnék Krudy Ádám egész hagyatékát eldobatni, ahogy mondani szokták a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni. Miért ez a nagy kirohanás Krudy ellen? Mert meglátásait Chirke Jenő nyilatkozata, Máthé és Justy tábornok jelentései is megerősítik. A Borsányi Julian által szerkesztett Légoltalmi Közlemények a két tábornok jelentését meg sem említette. Vajon miért? Minden bizonnyal azért, mert nem illett bele a Werth koncepcióba. Horthy Miklós a háború után beismerte, hogy „Moszkva cáfolata – szemben a saját vezérkar főnökének jelentésével – megfelelt a valóságnak”. (Horthy Miklós: i. m. 224–225.)

De hogy teljes legyen a kép Krudy halála után új álhír kelt szármára nyugaton. Azt kezdték elterjeszteni, hogy nevezett halálos ágyán, minden Kassával kapcsolatos nyilatkozatát visszavonta. Ennek a rémhírnek többen még itthon is felültek. Krudy Ádám életének utolsó napjaiban betegágyánál felváltva jelen voltak: lánya: Krudy Zsuzsa, fia: Krudy András és veje: dr. Salamon Ferenc kórházi főorvos. Nevezettek kijelentették, hogy édesapjuk nyilatkozatot senkinek nem adott és „... a kassai bombázással kapcsolatos jól ismert állításait senki előtt vissza nem vonta”. (A család erről szóló nyilatkozata a birtokomban van.) Az okmányra A Honvéd Vezérkar és a kassai „casus belli” c. a Honvédelem 1981/10. sz. megjelent tanulmányomban hivatkozom. A rémhírek azonban mégis folytatódhatnak. – A Duna Tudósító (Zürich) 1983. jún.–júl. számában Nagyrévi Neppel György „Kérjük a bizonyítékokat” c. cikkében azt írta, hogy „Krudy Ádám kezelőorvosnőjének tanúsága szerint a halálos ágyán hárijánoskodásait visszavonta”. Annyit kívánunk csak hozzátenni ehhez a felfrissített rémhírhez, hogy Krudy Ádámnak nem volt kezelőorvosnője, mindvégig dr. Salamon Ferenc kórházi főorvos kezelte.

⁷⁵ Ullein-Reviczky visszaemlékezéséből idézi: Ránki György. Emlékiratok és valóság: i. m. 149.

⁷⁶ Uo.

1941-es hadjáratban részt vegyen. Ezt hangsúlyozva azt sem hallgathattuk el, hogy a náci vezetés ugyanakkor nyitva hagyta a lehetőséget az önkéntes belépésre. Németországnak politikailag fontos volt, hogy minél több európai állam csatlakozzon a bolsevizmus elleni ún. keresztet háborúhoz. Ismerve a horthysta ellenforradalmi rendszer eredetét, erős, antikommunista jellegét Berlinben nyilván arra számítottak, hogy Magyarország, ha nem kéri, akkor önként jelentkezik, illetve úgy vélték, megvannak az erők, amelyek ezt a lépést kikényszeríthetik. Ezért lenne hiba lehetőséget nyújtani arra, hogy a magyar kormány az együttműködésért kompenzációt kérhessen. Németországnak az felel meg, hogy a belépésért se politikai, se katonai kötelezettséget ne kelljen vállalnia. Jól ismerték a horthysta hadsereg tábornokait, különösen a vezérkart, tudták, hogy rajtuk keresztül mindent elérhetnek. Ezért a tárgyalásokat, a megbeszéléseket nem politikai, hanem katonai vonalon folytatták, Barthára, Werthre, a berlini követre és Himer tábornokra bízta.

A hadba lépés kérdésében tehát a hadászat a politikát megelőzve, a kezdeményezést magához ragadva cselekedett és mozgásba hozta a kormányt is. Ez természetesen nem volt nehéz, mert a kormány is csak a felhívásra várt. A politikai vezetés szintén gyors és könnyű győzelmet remélt, a „nyugati dicsőség” megismétlődéséről álmodoztak. Az volt a meggyőződésük, hogy a háború a németek javára kedvezően fog eldőlni. Azt, hogy a hadba lépés katasztrófát is jelenthet, hogy a háborút nemcsak megnyerni, hanem elveszíteni is lehet, Horthy és Bárdossy ugyanúgy figyelmen kívül hagyták, mint a katonai klikk, fel sem tételezték, hogy a háború katasztrófát is hozhat.

Térjünk vissza a provokáció technikai végrehajtásához. A dokumentumok és a volt szereplők nyilatkozatainak bemutatásával azt igyekszünk bizonyítani, annak a következtetésnek a levonásához kívánunk segítséget adni, hogy *ha a magyar katonai vezetés nem akar minden áron részt venni Hitler Szovjetunió elleni háborújában, Kassa bombázására nem kerül sor*. Katonapolitikai dokumentumaink félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a város bombázása azoknak az erőknek állt érdekében, amelyek ürügyet kívántak szolgáltatni Magyarország Szovjetunió elleni hadba lépéséhez, a magyar politikai vezetés aktivizálásához. A „cui prodest” Kassánál egyértelmű. A provokáció félreérthetetlenül a Szovjetunió ellen megindított háborút szolgálta és alapvetően a szovjet és a magyar állam érdekeit sértette. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kötelék nem hadicélokot bombázott, hanem a postahivatalt, amelynek 1941 júniusában nem volt szerepe a háború vezetésében. A légitámadás tudatosan elkerülte a katonailag fontos objektumokat. A Kassa felé vezető repülési útvonalon voltak a hadászatiilag fontos tiszai köz- és vasúti hidak, a munkácsi, a bátyui, csapi és a sátoraljai helyi vasúti állomások, pályaudvarok. Katonailag mindegyik külön-külön fontosabb volt, mint a postahivatal. A kassai pályaudvaron például a támadás időpontjában nyolc német katonai szerelvény várta átbocsátását Szlovákiába. Erről a támadók nem tudtak, de arról igen, hogy a kassai pályaudvar jelentős szerepet kapott a Szovjetunió elleni agresszióját megindított német csapatok utánpótlásában, s nem azt támadták, hanem a postát. Miért? Ezeket a kérdéseket könyvében Borsányi is felteszi, de választ nem ad.⁷⁷ A paradox jelentések felsorolásában egyetértünk, de gyökeresen mások következtetéseink. Véleményünk: csak olyan célpontokat bombázhatott az ismeretlen repülőraj, amelyek semmi körülmények között nem okoznak fennakadást a német csapatok utánpótlásában, nem zavarják a Magyarországon átvonuló olasz hadtest mozgását és a magyar „Kárpát csoport” hadba lépését. Ha ellenfél bombázott volna, az nem hagyja figyelmen kívül a felsorolt hadi célpontokat. A provokáció szervezői és végrehajtói is nagyon vigyáztak arra, hogy a Szovjetunió ellen szövetkezett fasiszta államok hadmozdulatai még csak zökkenőt se szenvedjenek.

Utaltunk rá, hogy valamennyi mozgósított és felvonultatott egységnél, vagy alkalmazásra tervbe vett repülő köteléknél 25-én 24,00 órára el kellett érni a harcászati állapotot. Miről tanúskodik mindez? Arról, hogy a vezérkar – a közeli napokban – olyan eseményt várt, melynek hatására Magyarország is feltétlen belép Hitler Szovjetunió elleni háborújába. *Nem véletlen akcióval, hanem tervszerűen előkészített provokációval van tehát dolgunk.*

A légierő parancsnoksága az ország északi légterét hat teljesen feltöltött Cr-32-es és Cr-42-es repülőgépekkel felszerelt vadászszázaddal biztosította. Valamennyi kötelék részére június 26-án reggel 06,00-órától „szigorú készségi” szolgálatot rendeltek el, ami rendszerint légi járőrzést is magába foglalt.

⁷⁷ Borsányi Julian: Das Ratsel des Bombenangriffs... auf Kaschau. i. m. 37–38.

A Kassát bombázó repülőgépek – mint erre már utaltunk – délre, majd keletre fordultak, feltehetőleg oda igyekeztek vissza, ahonnan jöttek. Ha a vezérkar nem a Szovjetunió elleni hadba lépést tekintí főfeladatának, hanem a várost bombázó gépek nemzeti hovatartozásának megállapítását, illetve elfogását, azt két vadászszázad bevetésével – Nyíregyházáról egyvel és Bustyaházáról a 3. századdal – sikeresen megoldja. Ezt bizonyítja a „Ricsi” század V-244. sz. Cr-42-es gépének légi csetepatéja 26-án 14 óra körül a Románia felé tartó három bombázóval. A légiortyázásra csak akkor adtak a századoknak parancsot, amikor biztosra vették, hogy a vadász járőrök már nem találkozhattak a bombázókkal. Gyenes László rep. századoshoz, a Felső-Ábrány (ma Bükkábrány) mellé települt 1/2. vadászszázad parancsnokához június 26-án kb. 13 óra 35–40 perckor az alábbi távmondat érkezett: „Kassát bombázták. Azonnal indítson útba raj erejű járőröket: az elsőt Nyíregyháza–Csap–Ungvár–Kassa és Felső-Ábrány útvonalon; a másodikat Balassagyarmat–Rimaszombat és Kassán át vissza Felső-Ábrány”-ra.⁷⁸

Az első repülőjárőr parancsnoka Bánhidi Antal, a magyar repülés veteránja volt.⁷⁹ Ez a raj 12 órakor lépett szigorú készségi szolgálatba. Így 13 óra 45 perckor már startolhatott. Bevetése azonban nem jelentett veszélyt a Kassát bombázó gépekre, s ezt minden bizonnyal azok is nagyon jól tudták, akik a járőrzést elrendelték. Bánhidi raja a legjobb esetben 14 óra 15 perckor érhetette el Csap körzetét. A Románia felé húzó bombázók ekkor már a határ közelében lehettek.

Az eseményeket vizsgálva önkéntelenül felmerül a kérdés: az első légiortyázók kiküldésére miért nem a „Ricsi” század és a nyíregyháziak kaptak parancsot? Valószínűleg azért, mert akkor nem légiincidens, hanem légiharc zajlik le Kelet-Magyarországon. Ugyanis a Bustyaházán állomásozó 3. század kapott értesítést, de arra, hogy *ne* szálljon fel.⁸⁰

Újra kérdéssel találjuk magunkat szemben. Miért volt titkos a Románia felé tartó három bombázó küldetése? Mivel magyarázható, hogy akkor tartózkodtak a magyar légtérben, amikor Kassát bombázták? Ha ezek a gépek hajtották végre a város ellen a provokációt – kutatásaink erre vallanak – miért nem repültek át Szlovákiába? A határ itt olyan közel volt, hogy 2–3 perc alatt elhagyhatták volna hazánk légterét. De nem ezt tették. Vajon azért, mert a délkeletre repüléssel akarták a szovjet támadás látszatát kelteni? Nem, erről szó sincs! Ha ilyen szándékuk lett volna, akkor Csap körzetében minden bizonnyal északra, Ungvár felé fordulnak és itt mennek át Szlovákiába. Feltételezésünk szerint ezt az utat nem választhatták, mert nem onnan jöttek és valmit

⁷⁸ Gyenes László a volt 1/2. vadászszázad parancsnokának nyilatkozata a szerzőnek.

⁷⁹ HL. Tanulmányok, visszaemlékezések 2815. Bánhidi Antal visszaemlékezése. 1944. június 26-ra.

⁸⁰ Balogh János nyilatkozata a szerzőnek. A kis eseményeket a nagyok mindig elsodorják. Június 27-én a 2/3. vadászszázad bevetésre került. A 26-i légi csetepatéra egyre inkább már csak szereplője, Balogh János, rep. szakaszvezető emlékezett. Jóval a történetek után – hadműveleti területen – megkérdezte századparancsnokát: „még mindig nem érkezett semmi a bustyaházi esettel kapcsolatban? Szobránczy (Negro) Aladár rep. százados lemondóan válaszolt: »El kell felejteni az egészet, jó hogy nem történt semmi különös. Nem lett volna szabad felszállnunk, megkésve távmondat jött, ebben jelezték a gépeket és arra utasítottak, hogy ne repüljünk fel.«” – *Borsányi Julian*: A bustyaházi kaland c. cikkében megoldotta a rejtélyt. Ezt írja: „... minden további nélkül lehetséges, hogy a romániai repülőterekre a Lemberg–Tarnopoli arcvonalszakaszról visszatérő német bombázók repültek át Bustyaháza felett”. (Lásd: „Hadak Úja” 1983. 368.) Arra nem adott választ, hogy a német bombázók miért nyitottak tüzet a magyar vadászra? Ehelyett a Magyar Szárnyakhoz küldött levélre hivatkozik. Feladóját nem nevezi meg, csak annyit mond személyéről, hogy 20 évvel ezelőtt neki Nyemecz Pál nem úgy mesélt el, mint ahogy most az Ölvedi közreadta a bustyaházi történetet. Paradox eset, nem a cselekmény résztvevőjének állítását fogadjuk el, hanem azt, hogy X. Y. hogyan emlékszik a 20 évvel ezelőtti elmondottakra. Miért nem kérdezi meg Borsányi Nyemecz Pált? Balogh János nyilatkozatának történelmi hűségét Nyemecz Pál aláírásával tanúsítja, megerősítette még Szekeres Mihály a 2/3. vadászszázad volt pilótája. Mindhárman Budapesten élnek, bárki nek rendelkezésére állnak. S még csak annyit az esetet négy évvel ezelőtti először X. Y.-tól hallottam. Ő akkor határozottan tűzkiváltást is említett, ez tette az ügyet számomra szerfelett értékesé és késztetett arra, hogy a szereplőket felkutassam.

mindenáron titokban akartak tartani. Ezért visszafelé is vállalták a több mint 300 kilométeres repülőutat Magyarországon keresztül, bízva abban, hogy ugyanolyan simán távozhatnak, mint ahogy bejöttek, mert a sárga gyűrű mindent biztosít. És amikor majdnem lelepleződtek, tüzet nyitottak, hogy megmeneküljenek. Miért nem engedték közel magukhoz a V. 244. sz. magyar vadászt? Balogh János rep. szakaszvezető nem akarta lelőni a bombázókat, csak hovatartozásukat szándékozott megállapítani. Ezt a kísérletet a kötelék azzal hárította el, hogy elsőnek nyitott tüzet a magyar vadászra. Sőt úgy tűnik, nem is akarták eltalálni a magyar gépet, inkább csak figyelmeztették, hogy ne közeledjék a kötelékhez. Mindebből egyértelmű és logikus az a következtetésünk, hogy a bombázók a tengelyhatalmakhoz tartozó gépek voltak és mindenekelőtt arra vigyáztak nagyon, nehogy álcázásuk lelepleződjön.

Hasonlóan kérdésekkel telt az ominózus nap délutánja is. Kassán például a bombázást követően még három ízben rendelték el légiriadót. 14 óra 48 perckor, amikor Bánhidi Antal rajával Kassa légtérébe érkezett. A légvédelmi tüzérség azt a tényt, hogy a repülőgépeken a sárga gyűrű mellett meg volt a magyar felségjel is, nem vette figyelembe. Megszóltattak a szirénák és a légvédelem tüzzel fogadta a magyar vadászokat. Hasonló eset történt Kiss Zoltán főhadnaggal is, aki a második raj portyázását vezette. De nemcsak Kassáról, hanem Északkelet-Magyarország más városai-ból is ismeretlen repülőgépekről jelentettek, aminek következményeként légiriadót rendelték el. „Szovjet gépek a nap folyamán – írják a 1090/15/ M.I.vkf. – 1941. sz. iratban a 26-án történekről – több város: Kassa, Ungvár, Miskolc felett megjelentek.” Ungvár jelentette: „15 h. 34-kor 3 orosz bombázó megy Kassa felé, az ungvári légvédelmi tüzérség lőtte őket!” „Budapesten – közlik a június 27-én megjelent lapok – csütörtökön délután 4 óra 15 perckor 15 percig tartó légiriadó volt. Két szovjet gép közeledett a főváros felé, ezeket azonban Vác és Nagymaros fölött a légvédelem visszatérésre kényszerítette.” Ez a géppár Kiss Zoltán főhadnagy és kísérője volt; a harmadik gép akadály miatt nem indult be, ezért csak két repülőgéppel hajthatta végre a Gyöngyös Balassagyarmat, Rimaszombat és Kassa útvonalon az elrendelt portyát. Ezt a géppárt nézték Vác környékén ellenséges repülőnek, amiért elrendelték a légiriadót Budapesten.

Adatot szovjet repülőgépek 26-án délutáni berepülésére Magyarország légtérébe a határvadász őrsők és a határra *felvonultatott egységek jelentései között nem találtunk*. Az viszont bizonyítható, hogy a szóban forgó városok felett 26-án délután magyar vadászok járőröztek és azokra nyitott tüzet a magyar légvédelem.⁸¹ Mit tanúsít mindez? Azt, hogy az egész délutáni harci zaj jól megrendezett színjáték volt, amit a lakosság pszichológiai megdolgozására szántak és arra, hogy 27-én reggel a lapok közölhessék: „magyar jelzéseket magukra öltött orosz gépek” 26-án délután is többször támadást kíséreltek meg.⁸² A rádió 26-án 21 óra 40 perckor, az MTI hírszolgálatára hivatkozó jelentése szerint: „A szovjet gépek a nemzetközi egyezményekkel ellentétben a tengelyhatalmak felségeit viselték magukon, hogy a magyar légvédelmet megtévesszék.” Akik a hírt az MTI-nek közlésre leadták, minden bizonnyal tudták, hogy magyar gépek voltak és azt is, hogy a légvédelem magyar vadászokra tüzelt. Figyelmet érdemel: 26-án estére be kellett, hogy érkezzen az illetékes szervekhez Szobránczy rep. százados jelentése a Bustyaháza fölötti légiincidenstről. De erről semmit nem közöltek a 27-én megjelent lapok. Miért hallgatták el Bustyaházát? Valószínűleg azért, mert az nem szerepelt a tervükben, az soron kívül történt, nem tudtak mit kezdeni vele. Úgy véljük, a június 26-a délutáni események megerősítik azt a következtetésünket, hogy tervszerűen előkészített mozgással állunk szemben, melynek a szovjet repülőtémadás valószínűségét kellett megerősítenie. Az is elképzelhető, hogy Werth Kassa és az északkeleti városaink elleni állandó járőrözéssel, légiriadó elrendelésével és a felvonultatott légvédelmi tüzérutegyek tűzkiváltásával a 15 órakor összeült minisztertanácsra akart nyomást gyakorolni. Ez is a hadba lépés kikényszerítését szolgálta. Werth még mindig tartott Bárdossytól.

⁸¹Gyenes László nyilatkozata a szerzőnek. Lásd még: HL. Tanulmányok, visszaemlékezések 2815. Bánhidi Antal visszaemlékezése 1944. június 26-ra.

⁸²Sajnálatos, hogy a korabeli sajtóban a közvélemény megtévessztésére közölt bombázásokat néha még komoly kiadványok is ellenőrzés nélkül elfogadják és tovább adják. Magyarország történeti kronológiája (Bp. 1982. III. 982.) ezt írja: „június 26-án Kassát, Munkácsot... és Rahót... bombatámadás érte.” Munkácsot, Rahót nem érte bombatámadás. A Rahón 12. 40-kor a gyorsvonatot teljes hosszában végig géppuskázták. (HL. 260. doboz. Vkf/I. oszt. Helyzetjelentések).

Az előzőekben a támadást végrehajtott repülőgépek távozását kísértük figyelemmel. Lényegesen kevesebb adattal rendelkezünk a bombázók Kassa légterébe jutásáról. Az egybehangzó vélemények, hogy a várost a bombázóraj délkelet felől közelítette meg. A VIII. hadtest 1941. június 26-án 14 óra 20 perckor összeállított helyzetjelentéséből már idéztük, hogy a német repülőgépeket üldöző szovjet vadászok a magyar határt elérve rendszerint visszafordultak. Az összefoglalóban utalás van arra, hogy „12 h 25-kor ismét 3 orosz gép lépte át a Beszkidnél a határt és Alsóhideg patak irányába eltűnt.”⁸³ Abban, hogy a határőrség „orosz” gépeket jelentett, nincs semmi különös. 2000–3000 méter magasan repülő gépekről sem nemzeti hovatartozásukat, sem típusukat nem lehet megállapítani, szabad szemmel, kellő felszereléssel pedig a határvadászok nem rendelkeztek. Ez az egy adat még kevés arra a végkövetkeztetésre, hogy ez a kötelék bombázta Kassát, de ez a valószínű. Alsóhidegpatak és Kassa között a távolság Munkács, Csap, Töketeremes és Kassa útvonalon – itt repülhetett a kötelék – 180–190 km. Lehet, hogy a szervezők arra is gondoltak, hogy a szovjet látszatot a belépésnél is meg kell teremteni. Beszkid a Kárpátok felett könnyen és szinte észrevétel nélkül megközelíthető volt, Szlovákiából és különösen Romániából. A kötelék Beszkidnél lépett be Magyarországra. Munkács körzetében kilépett a hegyek közül és mint szövetséges, a szövetséges országban folytatta útját Kassa felé. Más adatot a repülőraj belépésére hazánk légterébe június 26-án a déli órákban, még nem találtunk.

A szocialista országok történészeinek lipcsei konferenciáján – 1957 novemberében – korrefutatót tartott Rudolf Bamler NDK altábornagy (a német katonai titkos szolgálat volt őrnagy, Canaris csoport). Előadásában a Wehrmacht katonai titkos szolgálatával foglalkozott, néhány mondatban utalt a Kassa elleni provokációra is. A tábornok szerint a légitámadást a német titkos szolgálat hajtotta végre felségjel nélküli német repülőgépekkel. A bombázók Szlovákiából szálltak fel. A támadók szlovákiai repülőtérről való felszállására azonban bizonyítékot nem tudott felhozni.⁸⁴ Ez még nem jelenti azt, hogy nem szállhattak fel. Viszont ellent mond a Szlovákiából indulásnak a bombázás végrehajtása és az abban részt vett repülőgépek távozása. Ha a bombázó kötelék Szlovákia valamelyik repülőteréről indul, akkor a feladat teljesítése után oda is tér vissza és nem repül végig Magyarországon csak azért, hogy Romániába szállhasson le. Bamler nyilatkozata kevés ahhoz, hogy elfogadjuk a szlovák repülőtérről való felszállást.

Ma már dokumentum értékűen bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a Kassát bombázó raj délkeletről közelítette meg a várost és délkeletre távozott. Más dokumentummal nem rendelkezünk. A repülés körülményeit vizsgálva az egyszerűbb útvonalat véve alapul, a kiválasztott célt Észak-Romániából lehetett a legegyszerűbben megközelíteni. A Kassa elleni provokáció technikailag innen volt a legkönnyebben kivitelezhető. A kötelék valószínűleg a Máramarosi havasok fölött repült és 12,25 perckor Beszkidnél belépett hazánk légterébe. Minden bizonnyal azért választották Kárpátalját, mert itt pár nap alatt annyira megszokottá vált a repülőgépek zúgása, be- és kirepülése, hogy különösebb figyelmet nem fordítottak rájuk. Továbbá: így lehetett szovjet repülőgépek belépését színlelni. A szóba jöhető bombázógépek hatótávolságának egy kis, cseles kitérő a havasok felett, nem okozott gondot. Az Észak-Romániából felszállt kötelék 450–500 km megtétele után már Kassán volt. Ha valóban arról a rajról van szó, amelyik 12 óra 25 perckor repült be, akkor 42 perc állt rendelkezésére a 180–190 kilométer megtételére. Ehhez a repülőgépeknek 300 kilométeres sebességgel kellett haladniuk, ami nyugodt teljesítménynek számított. Az események logikája, a bombázógépek érkezésének és távozásának útvonala, a Bustyaháza fölötti légiincidens arra vallanak, hogy a Kassát bombázó repülőgépek Észak-Romániából szálltak fel és oda is tértek vissza.⁸⁵ A német és a román légiflotta fő erőinek báziskörlete a Szovjetunió elleni támadáshoz Moldovában, a

⁸³ HL. 260. doboz Vkf. I. oszt. Helyzetjelentések VIII. hdt. pság. VI/26. 144. 20. I.

⁸⁴ Bamler Rudolf nyilatkozatára vonatkozóan lásd: Problemi isztorii vtoroj mirovoj vojni (Protokol Naucsnoj szesszii V Lejpcige sz. 25. po.30. nojobrja 1957) Izdatyelsztvo Innosztrannojo Literature, Moszkva 1959. 374–375.

⁸⁵ Ennek mintegy megerősítésére Zolcsák István volt pilóta olyan adatokat küldött, amelyet Ion G. Cernaianu román királyi ezredes mondott el neki Kassa bombázásáról a kazányi hadifogoly kórházban. Az ezredes, aki 1941-ben Antonescu törzsében teljesített szolgálatot, úgy nyilatkozott, hogy „Kassát a román államfő parancsára Suceavából felszállt román repülőkötelék bombázta.” A hír nem ellenőrzött, mindaddig, amíg újabb konkrét adatokat erre vonatkozóan nem találunk, nem

Kárpátok és a Prút folyó között volt, a Focșani és Suceava által határolt területen; Focșani, Băcău, Vaslui, Janca, Román, Piatra Neamț, Botoșani és a Suceava repülőtereken.

A tengelyhatalmak egységes sárga gyűrűjét magukon viselő repülőgépek annyira biztosak voltak a dolgukban, hogy országuk légtérének elhagyásánál meg sem kísérelték szovjet repülőgépek támadásának látszatát kelteni. Igaz, erre nem is volt szükségük, mert annak bizonyítása, hogy „orosz repülőgépek bombázták Kassát”, a magyar vezérkarra tartozott. Kassa bombázásáról a Légoltalmi Közlemények – július 1. számában arról tudósít, hogy a „... támadást 3 orosz bombázógép hajtotta végre... Garbócbogdány felől, tehát délkeleti irányból és szlovák területről közelítette meg a várost... Meg kell állapítanunk – folytatja – a várost környező hegyeken felállított két légi figyelő az orosz gépeket észrevette, de míg a tarka festéssel burkolt gépeken a felségjelet megállapítani nem tudták, a megtévesztésül alkalmazott sárga jelzéseket felismerték, s így a gépeket „saját-nak minősítették”.⁸⁶ Ez a jelentés a Werth koncepciónak megfelelően fogalmazódott: „orosz gépekről” tudósít és szlovák területet említ. Az sem zavarta a szerzőt, hogy Garbócbogdány a várostól délkeletre van, Szlovákia viszont északra és északkeletre. Lehetséges, hogy ez a jelentés adta meg az alapot a későbbi „szlovákok bombázták Kassát” meséhez. A Légoltalmi Közleményekben megjelent írárok a bombázásról a honvédelmi minisztérium hivatalos közlésének számítottak. A folyóiratban a leírások és jelentések a bombavetés ismertett irányának ellentmondanak. „A gépek – írják – a város felett kb. 800 m magasan kört írtak le, a Bankó mögött egy pillanatra eltűntek, majd egymás mögé fejlődve észak-nyugati irányból támadva dobták le bombáikat”.⁸⁷ Először a rádió, a lapok, még a Felvidéki Újság is így írták le a bombázást. De nemcsak akkor, hanem 40 éven át itthon és Nyugaton is így mutatták be. Ezt e sorok írója is így magyarázta kassai kutatása előtt. A tetthely vallatása, a bombázást átélte kassaiak közlései, a bombavetés irányai és a szórás kép félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a kötelék nem keringett a város felett, hanem amint a kassai székesegyházat elhagyta, megkezdte bombaterhének kiszórását és utána Bankó felé elhúzva délre fordult. *A bombázás a városközponttól a temető felé terjedt.* Ma még nem tudunk választ adni arra, hogy ki, miért és milyen céllal módosította a bombavetés technikai végrehajtásának leírását. Lehet, hogy ez volt az eredeti elképzelés, de a végrehajtók valami miatt módosították. A vezérkart azonban nem a részletek felderítése érdekelte, hanem a bombázás megtörténte. A szórás képből az a valószínű, hogy a raj „ék előre” harcrendben repült és így dobott. A kötelék harcrendje a bombázás után a fordulatnál felbomlott. A gépek valóban Bankó felől, egymás mögé fejlődve tértek vissza és ebben a laza alakzatban hagyták el a megbombázott város légtérét. A fordulat után már nem történt bombavetés.

Egy másik érdekessége a Légoltalmi Közleményeknek, hogy csak azokat a híreket közölte, amelyek a Werth koncepciót alátámasztották. Így például: Máthé Kálmán vezérőrnagy (Kassa állomásparancsnoka) és Justy Emil vezérőrnagy (az I. légvédelmi hadtest parancsnoka) jelentését az idézett folyóirat még csak meg sem említi. Minden bizonnyal azért, mert azok nem illettek bele a vezérkar koncepciójába. A provokáció szervezői nagyon vigyáztak a találásra és azokat a jelentéseket, amelyek megkönnyíthették volna a cselekvés leleplezését, nem hozták nyilvánosságra. Máthé vezérőrnagy 26-án 21. h. 40 perckor keltezett összefoglaló jelentésében többek között ezeket írja: „Kassa helyőrség ellen... végrehajtott bombatámadást 14 h. 30 perckor a Lű. főcsop. fk. úrnak távb-ön személyesen jelentettem. Ma 20 h-ig történt eseményeket összefoglalva az alábbiakat jelentem: Kassán 26-án 4 ízben volt légiriadó... Több szemtanú állítása szerint a repülőgépek délkeleti irányból jöttek és a honvédségnél újonnan bevezetett sárga színezéssel voltak ellátva. Felségjelük nem volt megállapítható.”⁸⁸ Justy tábornok az általa a 27-én 11 óra 15 perckor aláírt és a vezérkar

tekinthetjük bizonyítéknak. De hibát követnénk el, ha egyszerűen figyelmen kívül hagynánk akkor, amikor tény, hogy a bombázógépek dél-keletre távoztak.

⁸⁶ Légoltalmi Közlemények III. évf. 13. sz. 1941. július 1. 201.

⁸⁷ Uo. A LK. 1941. július 15-i sz. 217. helyesbített és elismerte, hogy az első bomba a Vársánc utcára esett.

⁸⁸ HL. 260. doboz. Vkf. I. osztály. Helyzetjelentés VIII. hdt. pság. VI. 26. 21. h. I. 1090/12. M.1. vkf. Máthé Kálmán 1970-ben halt meg, itthon. Senki nem kérte, hogy nyilatkozzon, pedig sokat tudhatott Kassa bombázásával kapcsolatban. (Az én kiemelésem – Ö. I.)

I. osztályára felterjesztett jelentésében aláhúzva: „*A támadó rep. gépek felségjele a kedvezőtlen időjárás miatt nem volt felismerhető, ellenben látható volt a rep. gépek törzsén a magyar és a szövetséges rep. gépekéhez hasonló sárga gyűrű. A felségjelek valószínűleg be voltak mázolva.*”⁸⁹ Mindkét tábornok jelentése a valóságot tükrözte, azt adta vissza, ahogy beosztottaik látták az eseményeket. Ellentmondanak a vezérkar „orosz repülőgépek bombázták Kassát” koncepciójának, de az igazat közölték. Ezért nem jelenhettek meg. Viszont 40 év után is jól dokumentálják, hogy a vezérkar nem a történelmi valóságot, hanem a Werth gyalogsági tábornok által jóváhagyott koncepciót adta közlésre. Így történhetett meg például, hogy a 91 halott és sebesült helyett a Légóltalmi Közlemények július 15-én 312 halottat és sebesültet közölt. Valószínű a vezérkar elégedetlen volt a Felvidéki Újság adataival.

Az ominózus esemény után – az orosz támadásra utaló hivatalos közlések ellenére – széles körben elterjedt a hír: a németek bombázták Kassát, hogy belekényszerítsenek bennünket a Szovjetunió elleni háborúba. Hadd hivatkozzunk még egyszer Bárdossynak Ullein-Reviczky kérdésére adott válaszára, midőn megerősítette, hogy ő is a németekre tippel. Mintha csak ennek az ellensúlyozására dobta volna be valaki, olyan hírek kezdtek terjedni, hogy nem németek, nem oroszok, hanem a szlovák hadseregből dezertált és a Szovjetunióba szökött pilóták bombázták Kassát. Saly Dezső: Szigorúan bizalmas című, 1945-ben megjelent könyvéből ismerjük, hogy ez a hír június 30-án már megjelent a pesti utcán, sőt a legfelső vezetés körében is ismert volt. Paradox, hogy ez az elmélet különösen a hadsereg tisztikarában terjedt el. Azok, akik a Szovjetunióba menekülnek, azt a láttszatot akarják kelteni, hogy a szovjetek bombázták! (Nyugaton még mindig vannak képviselői ennek az elméletnek, s bár bizonyítani nem tudják, újra és újra felelevenítik). Figyelmet érdemel, hogy a szlovák legenda jobbára a fővárosban terjedt el, Kassán például teljesen ismeretlen volt. Kutatásom során a megkérdezett kassai szlovákok és magyarok csak nevettek rajta, s humorosan hozzátették, ha szlovákok lettek volna, azok nem a postahivatalt bombázzák.

Mivel nemigen foglalkoztunk Kassa bombázásának technikai végrehajtásával, csak mechanikusan idéztük Ujszászy István vezérőrnagyot,⁹⁰ itthon is tért hódított a szlovák verzió és még napjainkban is él, függetlenül attól, hogy semmi tárgyi alapja nincs. Korabeli sajtótermékek arra utalnak, hogy akik bombáztak, nagyon jó helyi ismeretekkel rendelkeztek. Ebből adódott a következtetés: csakis volt csehszlovák pilóták lehettek, akik bosszúból megbombázták a postapalotát, hogy a magyarok ne használják azt az épületet, amit a csehszlovák állam épített. Nagyon primitív vélemény, de találkoztunk ilyenekkel.

Legyen szabad aláhúzni: *egy repülőraj vezető pilótájának nem kell ahhoz helyi ismeret, hogy 700–800 méter magasságból eltaláljon egy olyan épületet, mint a kassai postahivatal.* A bombavetés szórásképéből és a laktanyákat ért két találatból arra kell következtetnünk, hogy a kaszányákra nem fordítottak különösebb figyelmet. A raj nem területbombázást végzett, hanem a haladás irányában sorozatdobással meg bombaterhétél.

Olyan dokumentumot, amely szlovák repülőik tevékenységét bizonyítja Kassa bombázásában, eddig még senki nem talált és minden kutatás ellentmond ennek. *A szlovák változat egy dokumen-*

⁸⁹ MSZMP Történeti Intézetének Archivuma 554/124.ö.e. Vkf. 1. oszt. 5617. sz. (Az én kiemelésem – Ö.I.)

⁹⁰ Ujszászy István vezérőrnagy – akkor ezredes, a vezérkar elhárító és felderítő osztályának vezetője – a háború után szovjet hadifogságban tett nyilatkozatában kijelentette: szovjet felségjellel ellátott német repülőgépek bombázták Kassát. A tábornokot kihallgató szovjet tiszt nem ellenőrizte Ujszászy Kassára vonatkozó vallomását. Így kerülhetett ez a tárgyi tévedés a nürnbergi bíróság jegyzőkönyvébe, A fele igaz: német típusú gépek voltak, de nem szovjet vörös csillagot, hanem a tengelyhatalmak repülőgépeinek sárga gyűrűjét viselték. Nemcsak Ujszászy, hanem Werth is kitarzott amellett, hogy a bombázógepeken szovjet felségjel volt. Nemcsak ma, hanem már akkor június 26-án, 27-én ismertté vált, hogy a gépeken a tengelyhatalmak egységes sárga gyűrűjén, és a szárnyvégekre festett sárga sávon kívül semmi egyéb jelzés nem volt felismerhető. Lehetséges, hogy a provokáció szovjet felségjelet irt elő. De a végrehajtók biztonságosabbnak találták, ha a vörös csillagot elhagyják és a saját felségjelet lemázzolják. Valóban a provokáció sikere szempontjából a legcélszerűbb lehetőséget választották.

tum nélküli, tudatosan terjesztett rémhírekre épült koncepció. Ma is azt szolgálja, mint megjelenése idején: elterelni a kutatást az igazi tettesekről és felmenteni a magyar vezérkart a felelősség alól. Mindehhez tegyük még hozzá, hogy Szlovákiának 1941 júniusában ilyen mérvű bombázás végrehajtásához a technikai feltételei sem voltak meg. Szlovákia 1941 júniusában B-71-es kétmotoros bombázókkal rendelkezett. Egy B-71-es gép csak hat 6X100, vagy négy db 150 kg-os bomba szállítására volt alkalmas. Kassára 29 bomba hullott. Legalább 5–6 B-71-es repülőgép kellett volna ilyen mennyiségű bomba elszállítására, de mint ismeretes, csak három gép bombázott.⁹¹

Legkevesebb adatunk a bombázógépek típusára van. Az egyszerű emberek is megjegyezték a „sárga gyűrűt”, a szárnyvégeken a sárga csíkot, de a gépek típusát illetően nem tudtak nyilatkozni. Három volt pilóta adata azonban teljesen egybevág. Chirke Jenő rep. főhadnagy (ma Kanadában él), aki Krúdy Ádám rep. századossal a város repülőteréről nézte végig a bombázást, Ormay József (a Magyar Szárnyak főszerkesztője) kérdésére kijelentette: „...nem ismerte az orosz és a cseh géptípusokat. Amiket látott, azok (Heinkel) He-111 típusra hasonlítottak.” Krúdy Ádám nyilatkozata is ezt erősítette meg: „Én He-111 típusú gépeknek ismertem fel azokat.”⁹² Történelmi tény, hogy a bombázókhoz legközelebb Balogh János pilóta jutott V. 244. sz. vadászgépével. A szakaszvezető így nyilatkozott erről: „Az volt a véleményem akkor is és ma is, hogy He-111 típusokra hasonlítottak.” A három repülőszakember véleményét a géptípust illetően dokumentum erejűnek kell tekintelnünk. Szlovákia és Magyarország ekkor még He-111 típusú bombázókkal nem rendelkezett, Románia viszont igen. (A magyar légierőben volt He-111 P, de azt nálunk felderítőnek használták).

A Légóltalmi Közlemények azt is elhallgatta, hogy a felállított légvédelmi figyelők nemcsak a sárga gyűrű és a szárnyvégek miatt jeleztek „saját”-ot, hanem a formák miatt is. Ugyanis a figyelőket ellátták az ellenséges géptípusok, minden bizonnyal elsősorban a szovjet gépek fényképeivel, körvonal rajzaival, de a Kassát támadó gépek nem hasonlítottak ezekre. Az Élet és Irodalomban 1979-ben megjelent Ránki György: „Ki bombázta Kassát” című cikkhez többen hozzászóltak. Dr. Kalocsai József (Miskolc) a 7. Honi Légvédelmi Központ volt műszerésze a folyóirat szerkesztőségéhez címzett levelében elmondta, hogy június 26-án közvetlenül a bombázás után ért Bankóra az ott telepített figyelősrhöz. „A szolgálatot teljesítők elmondták – írja –, hogy a gépek jól láthatók voltak. Felsőjelet egyik gépen sem láttak és a géptípusok nem hasonlítottak egyetlen ellenséges gépről megadott képhez sem. Szerintük a Junkers géptípushoz hasonlítottak és 2 motorosak voltak.” Nem kizárt, hogy a kötelék vegyes: Heinkel, Junkers és Savoya típusú repülőgépekből állt, hogy a figyelést megzavarja.⁹³

Egy-két szót ejtsünk a bombákról és a repeszekről is. Azt a hamis tényt, hogy „orosz repülőek bombázták Kassát”, a vezérkar illetékes képviselői egy első világháborús „Putyilovszkij zavod”

⁹¹ Ormay József: A Kassa bombázásával kapcsolatos kutatás újabb fejleményei. Magyar Szárnyak. Évkönyv. 1979. 73–74.

⁹² Uo. – Ami Chirke Jenő nyilatkozatából kimaradt. Évkönyv. 1978. i. m. 45. és Krúdy Ádám nyilatkozata a szerzőnek. – Idézet Chirke nyilatkozatából: „A repülőgépeken nem volt kivehető felségjel, csak olyan sárga jelzés, amely a tengelyhatalmak jelzéséhez hasonlított.” Az eset után azonnal a városba indultak, megtekintették a bombázás helyét, majd bementek az akadémiára és egybehangzó szentaniú jelentést tettek az akadémia parancsnokának. (Lásd: Magyar Szárnyak i. m. 42, 43.) Csejtei Béla anyagában arra hivatkozik, hogy a repülőtéren felállított légvédelmi üteg parancsnoka meg akarta nyittatni a tüzet a bombázókra, ehhez kikérte Krúdy Ádám véleményét, aki azzal állította azt le: „Hát nem látod, ezek német gépek!”

⁹³ Kalocsai József levele a birtokomban. – Minden bizonnyal a szervezők is gondoltak arra, hogy géptípust ne lehessen felismerni. Lehetséges, hogy a köteléket vegyes: Heinkel, Junkers és Savoya típusokból állították össze. Justy Emil jelentésében is szerepel a Junkers és a Savoya. Gyenes László százados az 1/2. vadászszázad parancsnoka – június 27-én reggel – átrepült Kassára. A repülőtéren találkozott Krúdy Ádám századossal. Az előző napi eseményekről beszélgetve, a lehetséges géptípusokról vitatkozva Krúdy úgy nyilatkozott: „az is lehet, hogy Ju-86-os típusú gépek voltak.” A rep. felismerő szolgálatot meglehetősen elhanyagoltuk a csapatok harc kiképzésében... Csak a mozgósításkor küldték szét az alakulatoknak az ellenséges géptípusok körvonalrajzait... Balázs Miklós rep. vk. őrnagy közlése Szabó Miklósnak.

felíratú orosz bombával próbálták tanúsítani. Más, erre vonatkozó bizonyítékot sem akkor, sem 40 évvel később nem tudtak felsorakoztatni. Itt már bizonyos munkamegosztást fedezhetünk fel. A repülőraj feladata a bombázás volt. Annak deklarálását, hogy ki bombázott, a magyar vezérkarra bízta. A Kassára hullott 29 bomba közül egy (a Kis utca 3. sz. ház melletti) nem robbant fel. Ennek kellett volna bizonyítani a szovjet támadást. Mivel a kormány nem követelt kivizsgálást, hanem elfogadta a vezérkar főnökének javaslatát, a hadba lépésre, a „dögbombára” nem volt különösebb szükség és propaganda célra használták fel. Kiásták és július 5-én felrobbantották. Erre a napra meghívták Kassára a Budapesten akkreditált katonai attasékat. A korabeli sajtó nagybetűvel hozta: „Itt a bizonyíték a szovjetek támadására: Putyilovszkij zavod cirill betűs felirat a bombán!” Csak éppen arról feledkeztek meg a szervezők, hogy az említett leningrádi üzem 1922-ben megszűnt. S ha a bombára valóban „Putyilovszkij zavod” volt írva – ezt nem is vitatjuk –, akkor az első világháborús maradvány volt, amit valamelyik múzeumból emeltek ki koronatanúnak. Mivel megrendezett provokációval állunk szemben, melynek a szovjet támadást kellett bizonyítania, elképzelhető, hogy a művelet előkészítői gondoskodtak más cirill betűs bombákról is. Jugoszlávia lerohanása után a Wehrmacht hadizsákmányában ezekből is lehetett bőven. De mind ez ideig még nem sikerült meggyőzően dokumentálni, hogy a városra hullott bombák között a bedöglötten kívül volt-e más cirill betűs is, vagy csak napokkal-hetekkel később lópták oda az ilyen jelzésű bombaszilánkokat, amelyek egyébként semmit sem bizonyítanak. Nem mehetünk el szó nélkül ama tény mellett, hogy a romeltakarítás már június utolsó napjaiban megkezdődött, de július 5-e előtt cirill betűs bombarepezeket a posta romjai között nem találtak. Különösen merész, paradox ötlettel hozakodott elő a „Das Ratzel des Bombenangriffs auf Kaschau” már említett munkájában Borsányi. A „dögbombát” a „Putyilovszkij zavod” felirat ellenére „Tupoljev SB-2” szovjet bombázógép szabvány bombájának minősítette.⁹⁴ Ehhez röviden csak annyit kívánunk hozzátenni, hogy a „Tupoljev SB-2” bombázórepülőgép prototípusa 1934-ben készült el, sorozatgyártása 1935-ben indult meg, rendszeresítésére viszont csak 1936-ban került sor, akkor amikor már a Putyilov Művek nem létezett. S még egy: a szovjet hadiipari termékekre nem szokták a gyártó üzem nevét felírni, hogy hol és mit gyártanak, az hadititok.

A bombákkal és a bombarepezekkel való zsonglörködéssel még napjainkban is próbálkoznak. Ezért érdemes különleges figyelmet az esetről az USA akkori katonai attaséjának, Richard C. Partridge őrnagynak három jelentése. „... Július 5-én a Honvédelmi Minisztérium meghívására Kassára utaztam, hogy megtekintsem a bombázás eredményét... Kértem, hogy mutassanak repezeket, lehetőleg olyanokat, amelyeken orosz jelzések vannak. Ilyeneket azonban nem tudtak felmutatni... Nincs határozott bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a június 26-i támadást orosz gépek hajtották volna végre... Kifejezést nyert az az elképzelés, amelyet néhányan hisznek, hogy ezt a támadást mások követték el, hogy Magyarországot az Oroszország elleni háborúba kényszerítsék.” A megírás ideje július 5-e volt, majd július 19-én készített hozzá kiegészítést.

„Nem sikerült meggyőző új tényeket megállapítani azóta, amióta Kassa bombázásáról az első jelentésemet megírtam. Mindenki valami gyanúsat sejt ezzel kapcsolatban („something fishy”). A gépek jelzéséről különböző hírek keringenek... .

Az attasé csoport tagjai közölték velem, hogy miután elhagytam Kassát, a felrobbantott „dög” bomba repezsein orosz feliratokat találtak. (Ez július 5-én volt – Ö.I.) Amíg ott voltam, ilyet nem mutattak. Azóta a Külügyminisztérium egyik tisztviselője közölte velem, hogy pár nappal később találtak egy másik fel nem robbant bombát...⁹⁵ Megígérte, hogy meg fogja mutatni az ezen látható orosz írást, de azt azóta sem tette meg.

⁹⁴ Borsányi Julian: i. m. 45–46, 166–167.

⁹⁵ A fel nem robbant második bombáról a korabeli irodalomban csak a Légoltalmi Közlemények tesz említést. Ez a bomba a közlés szerint Enyickére hullott. Sem Kassán, sem Enyickén semmit nem tudnak erről. Werth Henrik 1942. december 11-én Kassa bombázásáról – Tombor Jenőnek kijelentette. „... a gépek a Szovjetunió felségjelét viselték és orosz gyártmányúak voltak, éppen úgy mint egy fel nem robbant bomba.” Figyelmet érdemel, hogy Werth is csak egy „orosz bombáról” beszél. (BMI. „V”–93.320/Nb. IV. 3224/1946. Werth Henrik elleni peranyag. Tombor Jenő vallomása.

Nem tartom valószínűtlennek – folytatja Partridge – amint már előzőleg is jelentettem, hogy ennek a bombázásnak a célja az volt, hogy Magyarországot belekényszerítse a német–orosz háborúba. Semmi lehetőségét nem látom annak, hogy akár az egyik, akár a másik változatot bizonyíthassam, de ahogy ezt a bombázást kezelik, az nagyon gyanús.”

Miután hivatalosan – a bombázás után egy hónappal – megkapta a cirill betűs bombarepeszekről a fényképeket, újra kiegészítéseket készített előző jelentéseihez. „Ullein-Reviczky Úr, a Külügyminisztérium Sajtóosztályának főnöke képet küldött Kassa bombázásáról, amelyek célja a bombák orosz eredetének bizonyítása. Tekintettel arra, hogy ezt a bizonyítékot egy hónappal a bombázás után szolgáltatták, értéke teljesen a magyar kormány korrektségére van alapozva.” – Majd arra utal, hogy a képek némelyike nyilvánvalóan pózolt, beállított kép. Véggkövetkeztetése: „*az egyetlen dolog, amit ezek a képek igazolnak*” hogy most már a magyaroknak is vannak orosz, cirill betűs jelzetű bombarepeszeik.” „... Ahogy én látom – fejezi be jelentését –, még mindig nyitott kérdés, hogy ki bombázta Kassát? ...”⁹⁶ A jelentés keltezése 1941. július 31-e.

A Kassán összeszedett bombarepeszekhez értékes adatokkal szolgál Bánhidi Antal visszaemlékezése. Jó kapcsolatban állt a háború után is Bánfalvy István volt vezérőrnaggyal, aki 1944. július 1-től október 15-ig a magyar légierők parancsnoka volt. Ebben a beosztásában betekintést nyerhetett abba a szigorúan bizalmas jegyzőkönyvbe, amit egy külön bizottság készített, de soha nem hoztak nyilvánosságra. A vezérőrnagy elmondta Bánhidinek, hogy az okmány szerint a vizsgálat eredménye: *a Kassán összeszedett bombarepeszekben „nem cirill, ellenkezőleg német jelzéseket találtak”*.⁹⁷ Ez is egy olyan dokumentum, aminek örökre nyoma veszett.

Befejezésül megkísérelünk választ adni, még ha hiányosan is, arra a sokakat foglalkoztató kérdésre, hogy ki vagy kik bombázták Kassát? Erre vonatkozó következtetéseinket a bemutatott dokumentumokra, dokumentum erejű történelmi eseményekre alapozva fogalmazzuk meg.

Mindenekelőtt nézzük meg, „cui prodest”, kinek is állt érdekében Kassa bombázása, azaz olyan ürügy konstruálása, amely a magyar kormányt 1941. június 14-én hozott határozatának feladására kényszerít?

a) Először is a Honvéd Vezérkar Főnökének, aki mindenáron az önkéntes részvétel híve volt. Bántotta önértetét, elviselhetetlen szegénynek tartotta, hogy az állam politikai vezetését nem tudta megnyerni az általa többször hangoztatott katonapolitikai céloknak. A vezérkar tevékenysége bizonyítja, hogy valamilyen szinten segítkezett a hadba lépés kikényszerítésében, tisztjei közül néhányan feltétlenül be voltak avatva a provokáció tervébe.

b) Másodszor a német felső katonai vezetőknek, akik úgy döntöttek, hogy Magyarország önként csatlakozhat és hadművelleti terveikben július 1-től számoltak a magyar csapatok részvételével. Kellemetlen lehetett, hogy Bárdossy fittyet hányt Jodl és Halder döntésére és a birodalmi kormánytól – diplomáciai úton – várta a felkérést. A vezérezredek érdekelték voltak egy olyan „casus belli” létrehozásában, amely véget vet a további vitának, azaz kiveti a magyar kormányt várakozó állásából és önkéntes belépésre kényszeríti, úgy ahogyan azt Halder június 23-án Himer tábornok által megüzente.

c) A harmadik érdekelt fél a fasiszta Románia diktátora volt. Bárdossy vallomásában ezt így fogalmazta meg: „Németországnak egy oka volt (Magyarország beléptetésére utal – Ö. I.) Ez az ok az ellenséges – román–magyar viszony. Románia nem megy szívesen, ha Magyarország kímélheti

⁹⁶ Részletek a R. C. Partridge őrnagy USA katonai attasé jelentéséből Kassa bombázásáról. Az okmány feltárása Borsányi J. kutatásának eredménye. Idézett könyvének 47–48. oldalán utal a jelentésre, de nem közli teljesen. A részleteket a jelentésből Ormay József adta közre. Kassai kutatásom során beszélgettem olyan postai alkalmazottakkal, akik 1941. júniusban már ott dolgoztak. A cirillbetűs bombarepeszekkel kapcsolatban feltett kérdésekre elmondták, hogy igen voltak ilyenek, de azok hetekkel a bombázás után kerültek elő, úgy osztogatták őket. A posta dolgozói megerősítették Partridge őrnagy jelentését, hogy a cirill betűs bombarepeszek a dög bomba szilánkjait nem számítva, 3–4 hét múlva jelentek meg a romok között. Mindenestre elgondolkoztató paradoxon. (Az én kiemelésem. – Ö. I.)

⁹⁷ HL.: Bánhidi Antal visszaemlékezése. i. m. (Az én kiemelésem – Ö. I.)

erejét.”⁹⁸ A magyar miniszterelnök ezen megállapítását maga Antonescu igazolja. A háború utáni kihallgatása során elmondta, hogy amikor megkötötték a katonai szövetséget a Szovjetunió elleni háborúra, a sok kedvező területi ígéret mellett Hitler kijelentette, hogy Erdély kérdésében még nincsen kimondva az utolsó szó. „Ezzel értésemre adta, hogy Románia számíthat... a döntés felülvizsgálatára... Megkérdeztem... van-e valami megegyezés Magyarországgal a háborúban való részvételt illetően?” A náci vezért annyira meglepte partnerének kérdése és szenvedélyes érdeklődése Magyarország szerepe iránt, hogy nem merte bevallani: „a magyaroknak más szerepet szántam!” *Felismerte viszont, hogy Antonescut nyugtalanítja, ha a hátában a magyar hadsereg intakt marad.* Ezért cselhez folyamodott. „A magyarok már beleegyezésüket adták, hogy részt vesznek a Szovjetunió elleni háborúban” – válaszolta. Arra, hogy mikor került sor erre a megegyezésre, semmit nem mondott.⁹⁹ Hitler félrevezette szövetségését, ilyen egyezményt Magyarország és Németország nem kötött. A magyarok részvétele vagy távolmaradása annyira foglalkoztatta a román vezetőket, hogy június 16-án – minden bizonnyal felsőbb utasításra – Gheorge ezredes, a berlini román katonai attasé felkereste magyar kollégáját, Homlok Sándor ezredes és a magyarok szándéka felől érdeklődött német–orosz háború esetére.¹⁰⁰ A háború kitörése és Magyarország távolmaradása az első napokban Antonescuban jogosan kelthette azt az érzést, hogy becsapták. Bármit is gondolt a háború kimeneteléről (ekkor még biztosra vette a német győzelmet) az az állapot, hogy míg a román fegyveres erők hadba vonulnak és véreznek, a hátukban, elsősorban ellenük, szabadon fegyverkezik egy majdnem duplájára növekedett Magyarország, sehogyan sem lehetett érdeke Romániának.

A román királyi hadsereg létszáma 1941 júniusában a mozgósítás után – a román vezérkar adatai szerint – 700 000 volt. Ebből a 3. és 4. román hadsereg állományában 342 000 katona és tiszt felvonult a szovjet határra. Antonescu büszkén hirdette, hogy nagyobb erővel vesz részt a hadműveletekben, mint amennyit tőle a német főparancsnokság kért.¹⁰¹ A román–magyar határon állandóak voltak fegyveres incidensek. Tartani kellett attól, hogy a két szövetséges egymás torkának ugrik. Belpolitikailag Antonescu igen nagy nyomás nehezedett, amiért túl sok erőt vitt ki az országból. Maga is úgy vélhette tehát, hogy Magyarország hadba lépése megnyugtatja az ellenzékét.

S még egy dolog. Antonescu sem felejtette el, hogy 1940-ben az Erdély kérdésében támadt magyar–román vitában Moszkva félreérthetetlenül Magyarországot támogatta. S ha mindehhez a német felderítés megszerezte Molotov június 23-i üzenetét, ami könnyen elképzelhető, akkor Werth mellett Antonescu volt a második ember, aki mindenre vállalkozott, csak hogy Magyarországot beléptesse a Szovjetunió elleni háborúba.

Szükséges hangsúlyozni, hogy a Romániából felszállt és oda visszatért repülőgépekről ma még csak annyit tudunk, amennyit tanulmányunkban elmondtunk. Mint minden hipotézis, ez is további kutatásra és bizonyításra szorul. Az események logikája, a bombázógépek érkezésének, távozásának útvonala és a Bustyaháza feletti légiincidens 80 kilométerre a román határtól, s végezetül Antonescu politikája alapján nem zárható ki, hogy a kassai provokáció végrehajtói között, mint egyik elképzelhető tettet, a királyi Romániát is szerepeltessük. Az is elképzelhető, hogy a támadást vegyes német–román kötelék hajtotta végre. Sem ellene, sem mellette bizonyítékot még bemutatni nem tudunk.

Ennyit ismerünk ma a 44 évvel ezelőtt elkövetett Kassa elleni provokációról. Hol keressük a rejtély megoldásának kulcsát? A válasz csak egy lehet: kutatni és kutatni. Nekünk nincs mit takaragtunk a Kassa elleni bombázással kapcsolatban. Ma a tragikus eseményről többet tudunk, mint tegnap. Ha folytatjuk az aprólékos anyaggyűjtést, előbb-utóbb mindenre választ fogunk kapni.

⁹⁸ BML. „V”–128–424/a/Nb. 3557/1945. Bárdossy László elleni peranyag. Tanúk vallomásából 240–248. l.

⁹⁹ Nürnbergszkij processz. i. m. 685–689. A Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. c. műben az idézett probléma nem szerepel. Azokat csak Antonescu vallomásából ismerjük.

¹⁰⁰ Magyarország és a második világháború. i. m. 362.

¹⁰¹ Levit K. E. i. m. 151–152.

Magyar katonatisztek és Kassa bombázása

Horthy Miklós, Magyarország kormányzója emlékirataiban azt állította, hogy Magyarország hadba lépését a második világháborúba Kassa megrendezett bombázásával provokálták ki, amit német pilóták hajtottak végre. Horthy szerint néhány magyar tiszt, aki nyomást gyakorolt a kormányra, hogy Magyarország csatlakozzék Hitler Szovjetunió elleni hadjáratához, szintén részt vett ebben az összeesküvésben.¹ Ezt az elméletet az akkori konzervatív-nacionalista rendszer sok képviselője magáévá tette. Ugyanakkor, eléggé meglepő módon, a konspirációs-teória a jelenkori magyar marxista történészek között is széles körben, szinte egyhangúan nyert elfogadást. Az egykötetes Magyarország történetében, melyet a legjelentősebb magyar történészek készítettek, egyértelműen megállapított tény, hogy Kassa bombázását a német és a magyar vezérkar készítette elő, annak érdekében, hogy Magyarországot hadba vonják.²

Ez bizonyosan egyike azon ritka eseteknek, amikor a marxista történetírás Magyarország legújabb kori történetének egyik eseményével kapcsolatban teljes mértékben a Horthy-interpretációt használja fel. Ez a különös helyzet érthetővé és világossá válik akkor, ha fölismerjük a konspirációs-teória hasznosságát mindkét, ideológiailag egyébként ellentétes nézetű fél számára.

A Horthy-rendszer védelmezőinek és magának Horthynak mindez kényelmes és alkalmas módot adott arra, hogy az ország hadba lépéséért a magyar kormányról a „fondorlatos” náci-németekre és egyes hazafiatlan magyar katonatisztekre – akik közül sokan német etnikai háttérrel rendelkeztek – hárítsák át a felelősséget. A felszabadulás utáni Magyarország azon történészeit, akik a kassai bombázással foglalkoztak, másféle megfontolások vezették s abból indultak ki, hogy a Szovjetunió nem tehető felelőssé a bombázásért. Az ezzel kapcsolatos vádat a Szovjetunió mindig is visszautasította.

Az összeesküvésről alkotott elmélet hívei tehát kitöltötték az ideológia spektrumot. Mégis, az elmélet széles körű elfogadása ellenére, meglepően csekély számú bizonyíték áll rendelkezésre. Semmiféle hivatalos kormány-dokumentumot nem találtak – akár német, akár magyar részről –, amely az állítólagos összeesküvéssel kapcsolatba hozható. Sőt, ha valóban összeesküvés volt, a háború alatt és után mindkét fél hallgatott erről. Sem a nürnbergi vagy magyarországi háborús bűnperekben, sem a memoár irodalomban nem ismerte be senki bűnrészességét a kassai bombázásban. Így az elmélet egy összeesküvésről nagyjából három egyén vallomásán alapult. Közülük az egyik Krúdy Ádám magyar katonatiszt volt, aki a háború után tűnt fel mint a bombázás leghíresebb szemtanúja. Krúdy azt állította, hogy a bombázást németek hajtották végre olyan repülőgéppel, amelyen a tengelyhatalmak jelei voltak. Azonban Krúdy vallomásában súlyos következtetések vannak; nemrégiben több történész, köztük Julian Borsányi és Nandor Dreisziger is, kétségbe vonta állítását.³

¹ *Nicholas Horthy: Memoirs.* New York, 1957. 190–191.

² *A History of Hungary.* Szerk. Ervin Pamlényi. Budapest 1973. 516. A további részleteket erről l.: *Dombrády Loránd: Adalékok Kassa bombázásához. Hadtörténeti Közlemények* 1979. 2. sz. 319–321.

³ *Julian Borsányi: Das Ratsel des Bombenangriffs auf Kaschau,* 26. Juni 1941. Munich 1978. 58–72. *N(andor) F. Dreisziger: New Twist to an Old Riddle: The Bombing of Kassa (Košice),* June 26, 1941. *Journal of Modern History* 44/2. 1972. jún. 238–239.

Két katonai hírszerző tiszt vallomása is alapul szolgált a konspirációs-elmélethez; Rudolf Bamleré, aki a második világháború első időszakában a német katonai felderítés, az Abwehr magas rangú tisztje volt, és Ujszászy Istváné, aki 1941-ben a magyar vezérkarban a katonai kémelhárítás vezetője volt. Ujszászyt szovjet részről kihallgatták a háború után. A kassai bombázásra vonatkozó vallomásának egy állítólagos másolatát bizonyítékként nyújtották be a nürnbergi per során. Ujszászy egyértelműen állította, hogy német és magyar tisztek készítették elő a kassai incidenst annak érdekében, hogy Magyarország részéről hadüzenetet provokáljanak ki. Ujszászy vallomása egyébként nem nyújtott meggyőző bizonyítékot. Valójában nem rendelkezett első kézből szerzett információval az összeesküvésről, és az is bizonyos, hogy állítása pusztán sejtés volt, mely néhány munkatársra gyanús viselkedésén alapult.⁴ Akárhogyan is, vallomásának szavahihetőségét csökkenti az a tény, hogy valószínűleg kényszer alatt vallott. Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy a szakértők nem jutottak hozzá a kihallgatásról készült összes írásbeli másolathoz, mely dokumentumok vizsgálata talán tisztázta volna a vallomás mint történelmi bizonyíték hitelességének kérdését.

Rudolf Bamlernek – aki 1939-ben a katonai kémelhárítás vezetője volt az Abwehr-ben – a vallomását is óvatosan kell kezelni. Egy, az NDK-ban 1957-ben tartott történész konferencián Bamler – ő maga egyébként nem történész – arról beszélt, hogy milyen feladata volt a német katonai titkosszolgálatnak a második világháború előkészítésében. Példaként utalt az Abwehr szégyenletes tevékenységére, röviden a kassai bombázásra is, melyet, állítása szerint, az Abwehr szervezett meg azért, hogy Magyarországot a háborúba való belépésre bírja. Bamler nem tett említést magyar tisztek részvételéről az összeesküvésben; ugyanakkor meglepő módon vádat emelt Jozef Tiso ellen. Szerinte a Szlovák Köztársaság elnöke nemcsak tudott az összeesküvésről, de támogatta is azt.⁵ Bamler semmilyen dokumentumot nem tudott felmutatni, amely alátámasztotta volna állításait. Mivel 1941-ben már nem volt az Abwehr-nél (egy tűzérési ezredet vezetett), nem valószínű, hogy ő maga részt vett az állítólagos összeesküvésben. Az lehetséges, hogy története alapjául olyan információk szolgáltak, melyeket volt Abwehr-beli munkatársaitól szerzett. De ez pusztán feltételezés, mivel Bamler sem a történészkonferencián, sem később nem fejtette ki rövid és rejtélyes utalásait a kassai bombázásról.

A német–magyar összeesküvésről szóló elmélet tehát gyenge bizonyítékok talaján nyugszik; a vitában leginkább érdekelt történészek nemrégiben el is vetették ezt a teóriát, mint valószínűtlen magyarázatot. Még Magyarországon is akadt olyan történész, aki megkockáztatta azt a gondolatot, hogy e hagyományos elmélet törekennyé vált, mivel a mellette szóló bizonyítékok következtelenek és megkérdőjelezhetőek.⁶

A történetírásban megfigyelhető ez újabb tendencia ellenére én mégis kész vagyok amellett érvelni, hogy a konspirációs-teória mind életképes, mind plauzibilis maradt. Nem fedeztem fel ugyan meghökkentő bizonyítékot, nincs szó semmiféle „füstölő revolver”-ről, azaz perdöntő tényről, adatról. De bemutatok néhány elgondolkodtató közvetett bizonyítékot, melyek magyar tisztek valószínű szerepére utalnak egy titkos tervben. Ez a terv teremtette meg a *casus belli*-t Magyarország hadba lépéséhez. Ezen bizonyíték alapján nemcsak arra lehet majd következtetni, hogy a magyar tisztek kétségtelenül segítséget nyújtottak a bombázás megrendezésében, hanem arra is, hogy néhányan közülük nagyon is készségesnek mutatkoztak erre, 1941 júniusa előtt két különböző alkalommal is valóssággal kényszerítették a németeket hasonló provokáció megrendezésére. Mindezek bizonyítására nem feltétlenül szükséges Krúdy, Ujszászy vagy Bamler vallomására támaszkodnunk.

Régebben a konspirációs-teória egyik gyengesége az volt, hogy a kutatók nem bukkantak rá olyan magyar tisztekre, akik kimondottan kapcsolatba hozhatók lettek volna az összeesküvéssel. Sok egyén neve merült ugyan fel (például László Dezső vagy Werth Henriké, aki 1941-ben magyar vezérkari főnök volt), de egyértelműen meggyőző bizonyítékot egyik esetben sem találtak. Ha

⁴ The Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 1947. 334–335.

⁵ Rudolf Bamler: Der deutsche militärische Geheimdienst bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. In: Der zweite Weltkrieg, 1939–1945. Wirklichkeit und Fälschung. Berlin, 1959. 101.

⁶ Ránki György: Ki bombázta Kassát? Élet és irodalom. 1979. ápr. 21.

valóban volt összeesküvés, így szólt az érv, akkor a magyar tisztek bizonyosan együttműködtek volna a Budapesten tartózkodó német tisztekkel.

Németország két prominens képviselője a háborús Budapesten Fütterer tábornok, attasé a légierőknél és Otto von Erdmannsdorf követ volt. Mindketten egyértelműen cáfolták, hogy tudomásuk lett volna egy Budapesten szőtt összeesküvésről. A kételkedők azzal is érvelnek, hogy egy ilyenfajta titkos terv végrehajtásához igen nagy számú magyar katonatiszt részvételére lett volna szükség. A két világháború közötti Magyarországon azonban még a legbizalmasabb információ is meglepő gyorsasággal terjedt szét a különböző nem-hivatalos csatornákon. Alig hihető tehát, hogy egy olyan nagy jelentőségű összeesküvést, mint Kassa bombázása, titokban tudtak tartani Budapesten, nemcsak a háború alatt, de utána is, egészen napjainkig.

Véleményem szerint a jelenségre az a magyarázat, hogy ha valóban volt összeesküvés, abban csupán maroknyi magyar, illetve német vett részt; valamint az, hogy a terv megszületése és az akció egyeztetése nem Budapesten, hanem Berlinben történt. 1941 júniusában a két legjelentősebb, hivatalosan Berlinben tartózkodó magyar személy Homlok Sándor katonai attasé, valamint Sztójay Döme, korábban vezérkari tiszt, 1936-tól Magyarország berlini követe volt. Véleményem szerint ők ketten első számú gyanúsítottak tekinthetők a kassai konspirátorok felkutatásakor.

Köztudott, hogy a két világháború közötti időszakban a magyar és a német tisztikar között igen szoros volt a kapcsolat. Az első világháborúban „vállvetve” harcoltak egymás mellett, s egy elkövetkező háborúban is együttműködésre számítottak, hiszen mindkét ország célja a *status quo* megszüntetése, területi követeléseik kielégítése volt. A közös sors vállalása és a bajtársiasság ezen érzései alig csökkentek Hitler 1933-as hatalomra jutásakor. Néhány valóban konzervatív és hagyományörző magyar tiszt ugyan óvatoss volt a hitleri Németországgal való túlságosan szoros együttműködést illetően, de a tisztikar többsége egyre növekvő meggyőződéssel hitt a náci Németország szövetségében, mely szerintük az egyetlen járható útja volt egy erős és virágzó Magyarország újbóli megteremtésének.⁷ Ennek a programnak volt buzgó és fanatikus védelmezője-híve Homlok Sándor és Sztójay Döme.

Az 1941-et megelőző két évtized alatt ők segítettek a Németországgal való szoros katonai együttműködés alapjainak lerakásában. Fő szakterületük a katonai felderítés volt. Sztójay 1918 előtt Bécsben szolgált mint a Habsburg vezérkar egyik felderítő szakértője. Tapasztalatait a háború után hasznosította Magyarországon, amikor közreműködött egy önálló titkosszolgálat kiépítésében, aminek első irányítója is lett. 1927-től katonai attaséként szolgált Berlinben, ahol a német katonai elittel tartott személyes kapcsolatait továbbra is ápolta. Fáradozásainak kimagasló eredményeként a német és a magyar vezérkar 1932-ben titkos egyezményt kötött. Az egyezmény a két ország titkosszolgálatának együttműködését hivatott koordinálni, különösen a közös ellenfél, Csehszlovákia tekintetében.⁸ Ettől kezdve a német–magyar együttműködés a titkosszolgálati ügyekben igen intenzív vált. A náci Németország egyébként egyetlen másik országgal sem tudott ilyen nyílt és szoros kapcsolatot teremteni a katonai titkosszolgálat területén.

1936-ban Sztójayt berlini magyar követnek nevezték ki. Ekkorra már teljes meggyőződéssel hitte, hogy Magyarország „üdvözülése” a Harmadik birodalommal való legszorosabb kapcsolaton, sőt egy tényleges szövetségen alapul. Ezért Sztójay egyre növekvő elkeseredettséget érzett, amikor a polgári kormány, különösen pedig Kánya Kálmán külügyminiszter visszautasított minden olyan lépést, amely direkt módon tette volna Magyarországot a hitleri Németország lekötelezettjévé. Annyira meg volt győződve nézetének helyességéről, hogy bizonyos dolgokban kész volt eltérni a hivatalos magyar politikától és saját politikáját kívánta követni. Elhajlásait a magyar vezérkarnál

⁷ A magyar katonatisztek politikai szerepére l. még: *N. F. Dreisziger: Civil-Military Relations in Nazi Germany's Shadow: The Case of Hungary, 1939–1941.* In: *Swords and Covenants.* Szerk. Adrian Preston és Peter Dennis. London, 1976. 216–247. és *Thomas L. Sakmyster: Army Officers and Foreign Policy in Interwar Hungary, 1918–1941.* *Journal of Contemporary History,* 10/1. 1975. 19–40.

⁸ Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez, 1919–1938. Szerk. Hetés Tibor és Morva Tamásné. Budapest, 1968. 302–312. l. még: *Gustav Hennyey: Ungarns Schicksal zwischen Ost und West. Lebenserinnerungen.* Mainz, 1975. 25–28.

levő barátai is támogatták, akiknek rendszeresen elküldte jelentéseit. Amíg Európa az 1937–38-as válság felé közeledett, Sztójay – felettesei tudomása és jóváhagyása nélkül – a kulisszák mögött titokban azon munkálkodott, hogy meggyőzze Németországot: Magyarország képes és készséges részt venni egy Csehszlovákia elleni akcióban. Amikor csak lehetett, sürgette azokat a német–magyar vezérkari tárgyalásokat, melyek egy ilyen hadjáratot készítettek elő.⁹

A magyar kormány megfontoltsága-óvatossága miatt Sztójayn kívül sok magyar katonatiszt is családott volt. 1937-re már általánossá vált a magyar vezérkarnál az a nézet, hogy bizonyosan lesz egy újabb háború, és hogy ebből a konfliktusból az újból fölfegyverzett és megerősödött Németország fog győztesként kikerülni. Egyértelmű volt tehát, hogy Magyarország sorsát Németországgal kell összekötni, még mielőtt túl késő lenne. Olyan nagy volt az elégedetlenség a vezérkarnál, hogy 1938 elején egyesek már komolyan gondolkoztak azon, hogy megdöntsék a parlamentáris rendszert és helyette katonai diktatúrát vezessenek be.¹⁰ Az elégedetlenek közül kitűnt Homlok ezredes, aki 1938–39-ben különböző katonai felderítési és mindenféle egyéb titkos ügyekben tevékenykedett.

Homlokaknak alkalmuk volt szoros személyes kapcsolat kiépítésére magasrangú Abwehr-tisztekkel, így Canaris tengernaggyal is.¹¹ Ahogyan 1938 nyarára a Csehszlovákia körül kialakult válsághelyzet egyre forróbb lett, úgy próbált Homlok egyértelmű módot találni kormánya meggyőzésére: ne habozzanak tovább, teljes szívvel csatlakozzanak Németországhoz Csehszlovákia lerohanásában. Azonban az augusztus végi magasszintű tárgyalásokon Horthy Miklós kormányzó visszautasította Hitler ajánlatát, mely a Csehszlovákia felosztásáért induló közös katonai hadjáratra szólított fel. Ezeknek a drámai tárgyalásoknak eredményeként Homlok felkereste Hellmuth Groscurth ezredesét, az Abwehr 2. ügyosztályának vezetőjét szeptember elsején Berlinben. Miután közölte, hogy Magyarország csatlakozni kíván a Csehszlovákia elleni támadáshoz, Homlok a következő kijelentést tette (idézem a Groscurth naplójában rögzítettekéből): „A magyar vezérkar kifejezett óhaja a *casus belli* megteremtése egy Csehszlovákia elleni támadáshoz, melyet cseh bombák magyar terület fölött történő ledobásával kell előidézni. A bombázást az első cseh repülőter elfoglalása után német gépeknek kell végrehajtani. A bombázás időpontját a magyarok kívánják meghatározni.”¹²

Egészen bizonyos, hogy Homlok követeléseiről a magyar kormány polgári, civil tagjainak nem volt tudomása. Hogy Homlok a vezérkari főnöktől, Rátz Jenőtől kapott-e valamiféle felhatalmazást az Abwehr felkeresésére, nem tudjuk. Sehol máshol sem német, sem magyar dokumentumokban nem találtam több említést Homlok kezdeményezéséről. Megjegyzendő, hogy Groscurth, aki titokban ellenezte Hitler agresszív politikáját, Homlok terve alapján igazolva látta azt az elképzelését, hogy a magyar kormány nem kíván csatlakozni a Csehszlovákia elleni hadjáratához. Természetesen az 1938 szeptemberében bekövetkezett események azután olyan módon alakították a helyzetet, hogy fel sem merülhetett a lehetőség Homlok követelésének teljesítésére.

1938 végén és 1939 elején Homlok tovább követte saját elképzeléseit, melyek a hivatalos magyar külpolitikával ütköztek. Őszel maga irányította azt a vállalkozást, melynek során magyar gerilla-csapatok szivárogtak át Szlovákiába és Kárpát-Ukrajnába. Zavargást és nyugtalanságot kívánt előidézni, és ezzel mintegy előkészíteni a terepet magyar haderők bevonulására, a rend visszaállítására.¹³ Homlok hamarosan kegyetlenségéről lett híres, valamint arról, hogy heterodox, sőt illegális módszerek használatától sem riadt vissza. Bizonyítékok vannak rá, hogy 1939 januárjában provokációk sorozatát konstruálta a szlovák határ mentén, ami igen elmérgesítette a két ország viszonyát. Ezek a provokációk ugyan nem hozták meg a kívánt eredményt, vagyis Szlovákia megszállását,

⁹ L.: Thomas L. Sakmyster: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis. 1936–1939. Athens, University of Georgia, 1980. 139., 159.

¹⁰ Sakmyster: Army Officers and Foreign Policy, 27–28.

¹¹ Ladislav Farago: The Game of the Foxes. The Untold Story of German Espionage in the United States and Great Britain during World War II. New York, 1971. 232.

¹² Helmuth Groscurth: Tagebücher eines Abwehroffiziers, 1938–1940. Szerk. Helmut Krausnick és Harold Deutsch. Stuttgart, 1970. 108–109.

¹³ C. A. Macartney: October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945. Edinburgh, 1961. Második kiad. II. 238.

viszont a mérsékeltbb tisztek körében Homlok a beszámíthatatlan kalandor rossz hírnevére tett-szert.¹⁴

1939-ben azután Homlok ezredest berlini katonai attasénak nevezték ki. A háború kitörését követően Sztójay és Homlok együtt gyakoroltak nyomást a kormányra, azt a semlegesség feladására, a háborúban Németországhoz való csatlakozásra szólították fel. A kritikus pillanat 1941 tavaszán jött el, amikor Hitler csapatainak Jugoszláviába küldését határozta el, és sürgette Magyarország csatlakozását a támadáshoz. Elszalaszthatatlan lehetőség volt ez; a buzgó és türelmetlen magyar katonai vezetők immár határozottan követelték a legteljesebb együttműködést Németországgal. Az erőszakos beavatkozást ellenző Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága még jobban elkésértette a tiszteket. Hogyan tudnak fölülkerekedni majd azon a megrázkódtatáson, melyet Teleki öngyilkossága okozott? Hogyan fogják ezek után rábírní a kormányzót és a kabinetet Hitler ajánlatának elfogadására? A következő stratégia alkalmazását fogadták el: felkérlik a németeket egy megfelelő *casus belli* – esetleg a déli határ mentén –, egy jugoszláv provokáció előidézésére. Sztójay és a honvédelmi miniszter, Bartha Károly vezérezredes pontosan ilyen javaslatot terjesztett elő április 4-én egyenesen Hitlernek.¹⁵

Nem ismeretes, hogy mi volt Hitler reagálása erre a magyar javaslatra. De április 6-án, amikor a német hadjárat indult, bombatámadás érte Szegedet és több más dél-magyarországi várost. A jelentés szerint jugoszláv gépek bombáztak. Azonnal elterjedt a hír, hogy a bombázás német provokáció volt.¹⁶ Nekem nem sikerült további információra találnom ezzel a bombatámadással kapcsolatban, mely néhány dologban emlékeztet a kassai támadáshoz.

1941 második nagy válsága júniusban következett be, amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót. A legelső magyar, aki tudomást szerezhetett a közelgő támadásról, talán éppen Sztójay volt. Március végén Sztójayval beszélgetve Hitler félreérthetetlenül célzott arra, hogy elvesztette türelmét a Szovjetunióval szemben, és egy német–szovjet konfliktus kirobbanása már nincs messze.¹⁷ Májusban, amikor a német invázió már küszöbön állt, Sztójay több jelentést küldött Budapestre. Jelentéseiben úgy érvelt, hogy Magyarország, amely mindig is egy szilárdan anti-kommunista ország hírért élvezte, nem vonhatja ki magát Hitlernek a bolsevizmus ellen induló nagy küzdelemből. Mi több, tanácsosnak látszik, ha Magyarország előre, önként ajánlja fel segítségét.¹⁸ Homlok saját jelentésében ebben a felfogásban fogalmazott.¹⁹

Budapesten Werth Henrik vezérkari főnök is hasonlóképpen érvelt. Ennek ellenére a magyar kabinet, de még az egyébként sokszor meggondolatlan kormányzó sem lelkesedett azért, hogy olyan katonai hadjáratba kezdjen, amely Magyarország nemzeti érdekeit közvetlen módon nem látszott szolgálni. A németek egyébként sem kértek jelentős magyar segítséget. Amint tehát június 22-én kitudódott a szovjet hadjárat híre, a magyar katonai vezetők igen leverték és csalódottak lettek. A következő napon azonban drámai módon változott meg a helyzet. Kurt Himer tábornok, a Weermacht különleges magyarországi megbízottja, immáron arról informálta Werthet, hogy Németország igen jó néven venné, ha Magyarország önként felajánlaná támogatását.²⁰

A magyar kormány ennek ellenére még mindig vonakodott jelentős katonai intézkedést hozni a Szovjetunió ellen; Hitler viszont nem volt hajlandó direkt módon segítséget kérni a magyaroktól, mivel ez később területi követelésekhez vezetett volna. Patt-helyzet alakult tehát ki, és mivel a

¹⁴ Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója. Budapest 1978. 85., 90., 90–93.

¹⁵ Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938–1945. Budapest é. n. 65.

¹⁶ Lohn A. Lukacs: The Great Powers and Eastern Europe. New York, 1953. 371.

¹⁷ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Szerk. Andreas Hillgruber. I–II. Frankfurt am Main, 1967. I. 17.

¹⁸ Allianz Hitler–Horthy–Mussolini (1933–1944). Szerk. Kerekes Lajos. Budapest, 1966. 103. sz. dok.

¹⁹ Homlok jelentéséhez l.: Magyarország és a második világháború. Szerk. Zsigmond László. Budapest, 1966. 139.

²⁰ Dreiszigler: Civil-Military Relations i. m. 238. Mario D. Fenyő: Hitler, Horthy and Hungary. German-Hungarian Relations, 1941–1944. New Haven, 1972. 16–21.

német hadvezetés tudatában volt a magyar tisztek elégedetlenségének, a következő álláspontra helyezkedett: „Ha a (magyar) katonák harcolni kívánnak, akkor nekik kell meggyőzniük erről politikusait.”²¹

Berlinben Sztójay és Homlok szinte teljes mértékben tisztában volt a német hadvezetés ekkori (június 22–23) álláspontjával. Feltételezhető, sőt, majdnem bizonyos, hogy amikor közölték velük, a magyar tiszteknek kell meggyőzniük a kormányt, akkor Sztójay és Homlok elhatározta, nem küldenek több írásbeli figyelmeztetést. Ebben a válságos helyzetben merészebb taktikához kellett folyamodni. Olyasmihé, mint korábban kétszer is (1938 szeptemberében és 1941 áprilisban): egy németek által végrehajtott provokációhoz. Valószínű, hogy a kéréssel Sztójay és Homlok nem Hitlerhez vagy Ribbentrophoz (aki egyébként sem volt elérhető a Führer főhadiszállásán) fordult. Sokkal inkább fordulhattak Abwehr-beli barátaikhoz, akikkel az évek során sok rejtélyes ügyben dolgoztak együtt. Ha helyes a feltevés, akkor az összeesküvést Berlinben szőtték röviddel június 22 után és Abwehr ügynökök hajtották végre június 26-án.

Jogosan merülhet fel számos ellenvetés ezzel a teóriával szemben. Például, miért nem került napvilágra az összeesküvéssel kapcsolatban egyetlen dokumentum sem? Válaszom az, hogy mivel a terv Berlinben született, ezért erről szóló magyar dokumentum nem is létezhetett. Az is lehetséges, hogy Sztójay és Homlok kívül más magyar nem is tudott az összeesküvésről. Werth tábornok vezérkari főnök talán egyszerűen csak utasította Homlokat, tegyen meg minden tőle telhetőt, kérjen segítséget a németektől egy megfelelő *casus belli* előidézésére. Erre korábban is volt már példa: 1941 áprilisában, mint láttuk, a magyar honvédelmi miniszter pontosan ilyen kéréssel fordult Hitlerhez. Werth valószínűleg fölvette az olyan vezetőkre nagyon is jellemző pózt, akik alattomos és feltehetően kényes ügy irányítását végzik. Vagyis Homloknak azt mondhatta, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket, de a végrehajtott provokáció részleteiről ne számoljon be hivatalos jelentésben. Ha így történt, akkor Kassa bombázásakor maga Werth is meg lehetett lepődve, és nem tudhatta biztosan, hogy valóban német provokáció történt-e. Bárhogyan is, Sztójay és Homlok egyaránt vigyázott arra, hogy az összeesküvés titokban maradjon, ezért valószínű, hogy a német partnerrel inkább szóban, mint írásban érintkeztek. Az is érthető, hogy mindketten mélyes hallgatásba burkolóztak a háború alatt és különösen utána. Homlok el tudta titkolni közreműködését a kínos ügyekben. A háború kezdetén például aljas szerepet játszott abban a titkos tervben, hogy elnyerjék a németek együttműködését a magyarországi zsidók eltávolításához. Homlok tevékenysége a kormány politikájának aláásására irányult és segített előkészíteni a zsidók brutális üldözését 1944-ben. A háború után mégsem derült fény Homlok szerepére ezekben az aljas tettekben; mélyesen hallgatott és megmenekült mindenféle felelősségre vonástól vagy bűnpertől.²²

Az, hogy német részről sem maradt fenn dokumentum, szintén megmagyarázható. Az Abwehr magas szintű „profi” szervezet volt; természetesen az ilyen rejtélyes műveleteknél betartották a titoktartás szigorú rendszabályait. A bombázó pilótái, a repülőtér kiszolgáló személyzete, mindazok, akik részt vettek a konspirációban, bizonyára nem kaptak tájékoztatást küldetésük összes részletéről. Talán csak néhány magas rangú Abwehr tiszt ismerte a teljes igazságot, közülük pedig sokan, így Canaris is, meghaltak a háborúban. Megjegyzendő az is, hogy az Abwehr-dossziék és archív anyagok többsége megsemmisült a háborúban. Így bizonyára a kassai bombázással kapcsolatos bármilyen írásos dokumentum is elpusztult.

Egy lényeges kérdés még megválaszolatlan maradt. A kérdést Julian Borsányi teszi fel a kassai bombázásról szóló könyvében.²³ Vajon a németek megtervezhették és végrehajthatták Kassa bombázását a június 22–26 közötti néhány nap alatt? A válaszom igen. Hiszen az Abwehrnek számos helyen voltak katonai állásai, így minden bizonnyal Szlovákiában is állomásoztak tisztjei és ügynökei. Megfelelő szovjet tervezésű gépre pedig Csehszlovákia 1939-es megszállása révén tehettek szert.²⁴ Egy napnál több idő nem kellett ahhoz, hogy a gépeket biztonságosan felkészítsék egy, az Abwehr főnkhatalmához tartozó szlovákiai repülőtérre. Úgy tűnik, az Abwehr talált olyan meg-

²¹ Franz Halder: Kriegstagebuch. I–III. Stuttgart, 1963. III. 36.

²² Randolph L. Braham: The Holocaust in Hungary: An Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right. Societas 2/3. Summer, 1972. 198–201.

²³ Borsányi: i. m. 85., 132–135.

²⁴ Uo. 135.

bízható pilótákat, akik jól ismerték a terepet (talán éppen szlovák pilóták voltak), és a cél elérésekor megfelelő pontossággal tudták a bombákat ledobni. Az Abwehr egyébként időnként végzett kémrepüléseket a szovjet határ mentén és szovjet területek fölött. (A repülések közül néhány egy Budapesthez közeli titkos Abwehr-légibázisról indult.)²⁵

Összegzésként megismétlen korábbi megállapításaimat: az általam vázolt konspirációs-teóriához pusztán közvetett bizonyítékok alapján jutottam el. Véleményem szerint ez az elmélet a rejtélyes bombázás plauzibilis magyarázata. Ha egy napon mégis olyan szenzációs és meggyőző új bizonyítékok kerülnének elő, amelyek a Szovjetuniót vagy a szlovákokat, vagy a cseheket tennék felelőssé a bombázásért, akkor is megállná helyét az a megállapítás, hogy a magyarok közül néhányan felbújthatók voltak ilyen provokáció megrendezésére és próbálkoztak is ezzel már jóval 1941 júniusa előtt.

²⁵ *Julius Mader*: Hitlers Spiongenerale sagen aus. Ein Dokumentarbericht über Aufbau, Struktur und Operationen des OKW-Geheimdienstamtes Ausland/Abwehr mit einer Chronologie seiner Einsätze von 1933 bis 1944. Berlin 1970. 317.

A historizmus problémája a német történettudományban

Németországban a 19. század közepétől az idealista historizmus általános történetnézetként vált. A historizmus kifejezését, mely a historiográfiában a német polgári történeti gondolkodás már évtizedek óta létező bizonyos irányzatát jelöli, tüzetesebben csupán századunk húszas éveiben került értelmezésre, még pedig elsősorban Friedrich Meinecke, Ernst Troeltsch, Erich Rothacker, Otto Hintze és Karl Heussi munkáiban.¹ De a kifejezés használatának nyomaira már a 18. század végén rábukkanhatunk, elsősorban előfordul már Novalis, később pedig Ludwig Feuerbach írásában. Elsőnek 1848-ban Christlieb Julius Braniss, Wilhelm Dilthey elődje a borszlói (breszlai) filozófiai tanszéken használta rendszeresen ezt a fogalmat az idealista és konzervatív-vallásos történeti filozófia jelölésére. Ám ezzel még korántsem történt meg a kifejezés használatának és magának a kifejezésnek határozott körülírása. Bár néha találkozunk pozitív értelmű alkalmazásával is egy sajátos történetnézet jellemzésére, azt tapasztaljuk, hogy Németországban az első világháborúig elsősorban negatív, bíráló értékelésekben fordul elő. Negatív értelemben használatos a historizmus fogalma az elméletlen tapasztalatainak vagy pozitívisztikusnak is nevezett történetírás meghatározására. Így például Karl Mengersnek a *Historische Schule der Nationalökonomie* (Közgazdaságtörténeti Iskola) és annak szóvivője, Gustav Schmoller felett gyakorolt kritikájában. Ugyanígy meg lehet ez a fogalom az egyik, a történetírást és a történelem eseményeit viszonyító álláspontot lekicsinylő jellemzésben is. A historizmus tehát egyenlő a terméketlen relativizmussal.

A historizmus fogalma mind a mai napig nem tisztázódott kielégítően. A polgári és a marxista történettudományban egyaránt léteznek a historizmus különféle értékelései, kritikus tételei és alkalmazási területei.² Megítélésem szerint ennek egyik oka az, hogy a historizmus fogalmához kapcsolódott vagy kapcsolódó jelenségek bonyolult jellegűek.

Gundolf Herzberg berlini filozófus fogalomtörténeti tanulmányában kinyomozta a kifejezés használatának előfordulását a marxista irodalomban.³ Nyilván 1901-ben Rosa Luxemburg volt első alkalmazója a „vulgárhistorizmus” kifejezésnek a *„Die sozialistische Krise in Frankreich”* (A társadalmi válság Franciaországban) című munkájában, természetesen anélkül, hogy közelebbről körülírta volna a logikai-gondolati feltételezés alapjaként használt és pozitív értelmezésű historizmust. Leninnél, az 1914-ben Peter Struveval folytatott *„Noch eine Vernichtung des Sozialismus”* (A szocializmus újabb megsemmisítése) című polémijában a negatívnak értékelt historizmus mellett megtaláljuk a „materiális historizmus” kategória pozitív értelmű alkalmazását is, amely kategóriával a dialektikus-materialista történeti módszert kell meghatározni. Ebben az értelemben alkalmazza ezt

¹ Vö. Günter Scholtz: *Historismus, Historizismus. Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 3. k. Basel/Stuttgart 1974., 1141-től; Gundolf Herzberg: *Historismus: Wort, Begriff, Problem und die philosophische Begründung durch Wilhelm Dilthey*, *Jahrbuch für Geschichte*, 25. k., 1982, 259-től; Georg G. Iggers: *Historicism Dictionary of the History of Ideas*, 2. k., 1973, 456-től; ezek a cikkek további irodalmi hivatkozásokat is tartalmaznak.

² Az NDK-történészek munkáihoz: Hans Schleier: *DDR-Forschungen über die Geschichte der bürgerlichen Geschichtswissenschaft. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 21. évf., 1979, 3. füzet, 366-tól.

³ Vö. 1. megjegyzés és Gundolf Herzberg: *Wilhelm Dilthey und das Problem des Historismus* fil. értek., Berlin 1976 (ms). A következő adatok ezen a munkán alapszanak.

a kifejezést gyakran és mindmáig a szovjet történettudomány is „isztorizm”-ként, amelytől megkülönbözteti a polgári-idealista historizmust; ez utóbbival számos kritikai elemzés foglalkozik. E témát taglaló újabb részletesebb tanulmányok a többi között Danilov, Kon, Petrusev, Szalov és Szmolenszkij tollából származnak.⁴

Az 1945-ös esztendő óta megelőzően, a német nyelvű írások között, elsősorban Karl Schmückle és Lukács György munkáira kell utalnunk. Dr. Karl Schmückle, a marxista közgazdász és irodalomkutató 1928-ban vetette kritikai vizsgálat alá az „*Unter dem Banner des Marxismus*” (A marxizmus zászlaja alatt) című folyóiratban megjelent tartalmas tanulmányában a német polgári historizmust, annak reakciós politikai hangsúlya és elméleti egyoldalúságai miatt. Ez a tanulmány a historizmus pozitív értelművé válásának szakaszát csupán felsejleni engedi.⁵ Az antihistorizmus, illetőleg a pszeudohistorizmus és a progresszív (haladó) historizmus figyelemre méltó szembeállításával találkozunk Lukács „A történelmi regény” és „A fiatal Hegel” c. munkáiban, amelyekben részben Schelling pszeudohistorizmusával, valamint az antihistorizmusnak Rankenál, történeti formában való jelentkezésével, és részben Hegel haladó polgári történeti gondolkodásával foglalkozik. De ugyanakkor léteznek olyan példák is, mint Walter Benjaminsnak 1937-ben megjelent (és Eduard Fuschszal foglalkozó) cikke, amelyek a polgári historizmust és a történelmi materializmust állítják szembe egymással, ami által a historizmus kifejezést csakis a polgári historizmusra korlátozzák.

Az NDK-ban – ha áttekintjük az irodalmat – párhuzamosan találkozunk a kifejezés értelmének mindkét változatával, mégpedig nem csupán a történettudomány, hanem a filozófia és az irodalomtörténet területén is. Példájaként annak, hogy a historizmus fogalmát a polgári történeti gondolkodásra korlátozzák, itt csak Joachim Streisand történész, Werner Krauss regényíró, vagy pedig most újabban Claus Träger irodalomtörténész és Guntolf Herzberg filozófus nevét említjük.⁶ A materialista és az idealista historizmus szembeállításával foglalkozik például a „*Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung*” (Németország és a német munkásmozgalmak történeti szakszótára),⁷ továbbá Gerhard Lozek és Wolfgang Küttler a historizmus problémájáról közösen írt cikkükben, amelyet a „*Probleme der Geschichtsmethodologie*,” (A történeti módszertan problémái) című tanulmánykötet tartalmaz. Említhetjük még, hogy a Manfred Buhr és Georg Klaus által megjelentetett „*Philosophisches Wörterbuch*” (Filozófiai szótár) első kiadása (1964) a fogalomnak szintén ezt a dualisztikus meghatározását tartalmazza. Ez a helyzet megváltozik a hatodik kiadás megjelenésével (1969), amikor az a historizmusnak csupán idealista értelmezését közli. Amennyire módomban áll megítélni, az NDK történészeinek és filozófusainak többsége hajlamos inkább dualisztikusan értelmezni a fogalmat, – ezt a véleményt én már korábban osztottam.

⁴A. I. Danilov: Friedrich Meinecke i nemeckij burzusznyj isztorizm, Novaja i novejsaja istorija, 1962, 2. füzet, 43-tól; I. S. Kon: Die Geschichtsphilosophie des 20. Jhs. 1. k., Berlin 1964, 7-től; A. I. Petrusev: Die Tradition des „deutschen Historismus” in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der BRD Sowjetwissenschaft, 29. évf., 1976, 3. füzet, 285-től; A. I. Szalov: Istorizm, Szovremennaja burzuszsnaja isztoriografija, Moszkva, 1977; N. J. Szmolenszkij: Princip isztorizma v nacional'no-politiceszkij isztoriografii Germanii XIX v., Srednie veka, 42. k., Moszkva 1978, 219-től. – Kudrna csehszlovák történész: Jaroslav Kudrna: Einige Bemerkungen zur älteren deutschen bürgerlichen Geschichtsauffassung; Sborník Práci Filosofické Fakulty Brněnské University, 1963, 10. sz., 71-től; uo. Die politisch-ideologische Rolle des Individualitätsbegriffs in der Geschichtsschreibung der Neuzeit uo. 1968, 15. sz., 93-től.

⁵Vö. Hans Schleier: Karl Schmückles Auseinandersetzung mit dem bürgerlichen deutschen Historismus, Jahrbuch für Geschichte, 25. k, 1982, 305-től.

⁶Vö. Joachim Streisand: Progressive Traditionen und reaktionäre Anachronismen in der deutschen Geschichtswissenschaft, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 9. évf., 1961, 8. füzet, 1774-től; Werner Krauss: Literaturgeschichte als geschichtlicher Auftrag, Zur Dichtungsgeschichte der romanischen Völker, Leipzig 1965, 25-től; Claus Träger: Die Herder-Legende des deutschen Historismus, Berlin 1979 (Zur Kritik der bürgerlichen Ideologie, 93).

⁷Vö. a „Historismus” címszót a Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung-ban, 1. k., Berlin 1969, 792-től.

A következőkben nem az a szándékom, hogy a historizmusról, mint a marxista történeti gondolkodás elméletéről és módszertani elvéről szóljak, csupán azt akarom megkísérlni, hogy – ideiglenesen, a fogalom megközelítésére tett kísérlet során – jellemezzem az idealista historizmus fogalmát, lényegét, továbbá megjelenésének jeleit a 19. és 20. századi német polgári történeti gondolkodásban.

Az idealista historizmus – a szó jelentéséhez mérten – elsősorban és általában szólva – az a polgári történelemfelfogás, amely megkísérli, hogy az összes történelmi jelenségeket, folyamatokat és struktúrákat, mindenkor a történelmi feltételekhez kötöttségükben, kölcsönös vonatkozásaikban és egymásra következésükben fogja fel. A felvilágosodás korában előbb lépésről lépésre haladva kellett megtalálni és kidolgozni ezeket az elveket, történeti módszereket, a feudális és teológiai történeti szemlélettel szemben. 1815 óta a *Historische Schule* (történelmi iskola) és a Ranke-féle irányzat egyidejűleg kapcsolta össze a historizmus továbbfejlesztését az egyoldalúsítással, már elért haladó szempontok elhanyagolásával, illetőleg felszámolásával. Ebből adódik tehát, hogy a tágabb értelemben vett idealista historizmus magába foglalja a felvilágosodás, a haladó polgári történeti gondolkodás, valamint a klasszikus filozófia elemeit is. Szorosabb értelemben véve és főleg a fogalom használatát illetően, századunk eleje óta az idealista historizmus összekapcsolódik azzal az elsőnek Németországban kifejeződő és uralkodóvá váló történeti felfogással, amelyben figyelmen kívül hagyva az általa, a történetírás szolgálatában létrehozott megtermékenyítő elemeket – túlsúlyban vannak a fogalmi egyoldalúságok és a részben politikailag-ideológiailag reakciós állítások is. Az idealista historizmus az 1815-ös évet követően leszűkült azzá az elméleti-módszertani felfogássá, amely szerint a történetkutatásnak és -írásnak – a fejlődés objektív törvényeinek tagadásával – az individuálisra kell összpontosulnia, hogy az individualizáló módszerek segítségével legyen képes a „megértésre” és leírásra, – azaz a historizmus leszűkült az olyan szellemtörténeti interpretációvá, amely elkülönítette a történelmi cselekedeteket azok társadalmi alapjaitól.

Társadalmi szempontból szemlélve a szűkebb értelemben vett historizmus nem egyéb, mint tulajdonszempontú polgári reakció a kapitalista osztálytársadalom társadalmi ellentmondásaira. Éppen ezért azok a reakciós következmények, amelyek elméletileg-módszertanilag összefüggésben vannak a történelmi hajtóerőkről és értékekről vallott nézettel, valamint a történeti felismeréshez alkalmazott módszerekben megnyilvánuló fokozott irracionálizmussal, még csak elmélyülnek azóta, hogy megkezdődött az imperializmusba vezető átmeneti időszak.

A történetírás strukturális elemeinek (történeti-politikai elgondolások, történeti elképzelések, történetelmélet és -módszertan, szakmódszertan) tekintetében, az idealista historizmus elsősorban a történetelmélet és -módszertan egyik sajátos megnyilvánulása, amely tartalmazza a történeti értelmezés néhány fontos alapvető elgondolását, és tartalmaz módszertani irányelveket, közöttük a történelem sajátos világszemléleti és felismerésméleti megközelítését. De az ilyenfajta megnyilvánulás nem marad következmények nélkül, amikor a történetírás által előnyben részesítendő tárgyakról van szó, és ennek következményeképpen hatással van a történeti elképzelésekre, nemkülönben a szívesen használt kutatómódszerekre is.

De ne maradjon el annak nyomatékos újrachangoztatása, hogy a historizmus csupán a történeti gondolkodás néhány alapvető koncepcióját és módszertani irányelvét állapította meg bizonyos mértékig, azonban ezt nem a történeti elmélet és módszer valamennyi részletével összefüggésben tette. Annak ellenére, hogy a historizmus tartalmilag egyirányú, nagyjából mégis változtatható, részben alternatív, és mindenesetre képes hozzáigazodni azokhoz a formákhoz, amelyek önmaguk is átalakulhatnak az időszak sajátosságai szerint. A felsoroltakban rejlik az idealista historizmus hosszantartó életképességének lényeges oka.

Németországban a historizmus nemcsak a polgári történettudomány ügye, mert hatása érinti az egész „szellemtörténetet”, azaz kiterjed rájuk. Az idealista historizmus Németországból kiindulva terjedt el lassanként az európai és az Európán kívüli országokban már meglevő történetfelfogásokban, – ugyanakkor befolyása erősödésének kedvezett az, hogy az ezekben az országokban meglevő felfogások részben párhuzamosak voltak. Egyes államokban a historizmus ugyanolyan uralkodóvá vált, mint mondhatni klasszikus hazájában. Más államokban, például Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban mindig léteztek mellette a történeti gondolkodás más befolyásos és vele versengő irányzatai, a pozitivizmus, a pragmatizmus, a társadalomtörténet. Így azután a viták és az irányzatok összecsapásaiban sor került az egymással szemben álló irányzatok

egyoldalúságai és hiányosságai felett kölcsönösen gyakorolt bírálatokra is, ezek pedig megkönnyítették, hogy a Németországhoz viszonyítottan túlélezett nézetek kiigazításra kerüljenek. A historizmus (szorosabban vett) lényege abban áll, hogy idealista módon interpretálja a történelmet, mint társadalmi folyamatot, valamint a történelem, mint tudomány feladatait. Az idealista historizmus központi elgondolásának és módszertani irányelveinek a következők tekinthetők:

1. A történelem folyamatának és a történeti szemléletnek individualizálása, összekapcsolva annak tagadásával, hogy léteznek és felismerhetők a társadalmi fejlődés törvényei;
2. A történeti eszmetan szellemtörténeti különválasztása a társadalmi struktúráktól és hajtóerőktől;
3. A fejlődési folyamat ellaposítása pusztá egymásutánissággá, egybekötve a haladás fogalmának feladásával;
4. A történetkutatás és -írás idiográfiás-individualizáló módszerének abszolutizálása;
5. A történeti kutatásban és a történelem interpretálásában elsődlegesség biztosítása a politika- és szellemtörténetnek, továbbá az eseménytörténetnek, a voluntarizmus és a személyiség szerepének túlzó kiemelése.

Ezek az irányelvek szoros kölcsönös összefüggésben állnak egymással. A következőkben álljon itt néhány rövid címszó velük kapcsolatban, de a rövidség kedvéért most ne foglalkozunk ezeknek a nézeteknek mindenkori racionális magvával, – tegyük meg ezt később, szintén tézisszerű formában.

Először: a személyiség-elvről. Az idealista historizmus azt jelenti, hogy a történelem területén abszolutizálja a sajátost. A történelem létezési formáját elvileg individuálisnak ábrázolja. Abból a feltételezésből indul ki, hogy a társadalomtörténetben (másként mint, sőt ellentétben a természet történetében tapasztaltakkal) elsődlegességgel bír az, ami individuális, sajátos, egyszeri és emiatt megismételhetetlen. Eszerint a történelem valamennyi jelensége individualitásnak számít; a szélsőségig fokozva: ennek számít az összes olyan, az individualitáson túlmenő képződmény, mint amilyen az állam, a nemzet (nép), a kultúra (civilizáció). Ezek megismételhetetleneknek számítanak, nem létezik közöttük törvényszerű összefüggés, nem haladás. Az egyes individualitások és korszakok mindenkor önmagukban (független) értékek. A sajátosnak felismerését abszolutizálják az általánosban, döntő mértékben eltorzítják a társadalmi fejlődés folyamatában mutatkozó általános és sajátos dialektikáját. A történelemben előforduló általánost és logikust tarka sokféleségbe oldják fel, aminek összefüggéseit és fejlődési folyamatát eltérő módokon lehet értelmezni. Ebből adódik azután, hogy levezethetetlenek (felderíthetetlenek) lesznek a történelem tényei (*individuum est inaffabile*). A sajátos tölti be a történeti szemlélet öncéljának szerepét. A történetfilozófia szinte teljesen kiszorul a történetkutatás tárgyai közül.

Az individualitás elvének eredményeként létrejön a történelem jelenségei között fennálló objektív összefüggések tagadása. A más szóval itt azt jelenti, hogy nem állnak rendelkezésre objektív mércék a nagy történelmi összefüggések és folyamatok értelmezésére, s e körülményből létre kell jönnie a történelem szubjektív értelmezésének. Az összefüggést vagy a vallásos világnézet segítségével teremtik meg, – melyet azután elhelyeznek a történettudományon belül vagy kívül –, vagy pedig nyíltan vallják az agnoszticizmust. Ezeknek a történeti nézeteknek az a következménye, hogy tagadják a társadalmi törvények és törvényszerűségek létezését a történelmi folyamatban.

Másodszor: Az eszmetan szerint az eszmék a történeti fejlődésnek szellemi hajtóerői.⁸ Mint ahogy az W. v. Humboldt, Ranke és Droysen fogalmazta meg a legidőtállóbban a történetírás gyakorlata számára, az eszmetan megmaradt alapvető elemnek a mai neohistorizmusig, habár manapság gyakran vegyítik társadalomtörténeti szándékokkal. A szellemtörténeti nézet nagymértékben önállósítja (függetleníti) a történet tudatát a társadalmi viszonyoktól és a társadalmi struktúráktól, a társadalmi létől. Ugyanígy uralkodnak az eszmék az eseményeken, ellentétben a struktúrákkal.

A historizmus nézete szerint az eszmék individuális-plurális formában vannak jelen a történelemben, történelmileg feltételezettek és átalakíthatók. Az eszmék egyszerűen a történelem létezésének formáját jelentik. De az eszmék ugyanakkor a történetészek az interpretálásra szolgáló formák,

⁸ Vö. *Johannes Goldfriedrich: Die historische Ideenlehre in Deutschland, Berlin, 1902.*

aki segítségükkel eléri, hogy történeti értelmet adjon a történelem jelenségeinek és cselekményeinek. Az eszmék állítólag az empirikritikus értelmezés eredményei és szigorúan elkülönülnek az (elvetendő) történetfilozófiai elméletektől vagy az általános természetű eszméktől. De ezt figyelmen kívül hagyva, az eszmék a metafizikumban gyökereznek, még akkor is, ha ennek nyílt elismerése vagy vállalása csak részben történik meg.

Vannak történészek, akik előszeretettel fordítják érdeklődésüket egy-egy korszak eszméinek, valamint az állítólag ezekből származó motivációk, cselekmények és események ábrázolása felé. Ennyiben az eszmék fontos alkotórészei a múlt történeti értékeléseinek. A historizmus más képviselői elvetik az interpretációnak ezt a túlzottan egyoldalú idealizmusát, illetőleg elegyítik azt más tekintetbe vett történelmi faktorokkal.

Harmadszor: A deformálódott fejlődés-elgondolásról. Eredetileg a historizmus, ahogy ezt már a szó értelme is kifejezésre juttatja, a jelenségek történelmi feltételhez kötöttségével és változó voltával foglalkozik. A 19. század folyamán azonban a fejlődés fogalma ellaposodik pusztán egymásutánisággá, a történelmi jelenségek egymásután- és egymássallett-állásává, a fel nem tárt történelmi összefüggésű individualitások keletkezésévé és elmúlásává.

Ezt részben az idézi elő, hogy a sajátost egyoldalúan az általános fölé helyezik; részben az, hogy a történelem voluntarisztikus interpretálása következtében elhanyagolódnak a történelem struktúraösszefüggései, részben pedig az, hogy tagadják a társadalmi törvények és törvényszerűségek létezését, végül az, hogy elfordulnak a történelmi haladás fogalmától, azaz attól, hogy felismerjék az objektív ismérveken nyugvó, az alacsonytól a magasig, azaz fejlettig haladó történelmi folyamatot. A haladás elutasítása már a 19. század elején megfigyelhető, de 1848-at követően társadalmi, ideológiai és elméleti okokból megerősödöttén észlelhető a nyugat-európai pozitívizmus és a történelmi materializmus felfogásai között folyt viták során. A haladást már csak a társadalmi fejlődés egyes területeivel összefüggésben ismerik el, ezzel szemben vitatják létezését a társadalom valamennyi folyamatával, valamint azzal kapcsolatban, hogy a történelmi korszakok, illetőleg a társadalom gazdasági formái követik egymást. A haladás helyébe a korszakok egyensúlyáról vallott nézeteket léptetik, nemkülönben az agnoszticizmust a világtörténelem interpretálásakor. Utoljára pedig a fejlődés fogalmát azzal torzítják el, hogy semmibe veszik az evolúció és revolúció dialektikáját a történelem vonatkozásában. Nem csupán félreismerik a társadalmi forradalmaknak „a történelem lokomotívja”-ként (Marx) betöltött szerepét, hanem ördöginek bélyegzik, mint a történelem folyamatában bekövetkező olyan vészterhes, romboló hatású robbanásokat, amelyeket elvben (idejében végrehajtott reformokkal) el kell kerülni.

Kézenfekvő a fejlődés-fogalom ilyen mérvű megcsonkításának eredménye. Ebből az irányból is felhígul a sajátos és az általános dialektikája, a történelem struktúráinak, eseményeinek és folyamatainak objektív összefüggése. A történelmi individualitások értelmezésekor társul a szubjektívizmushoz a történelmi korok és korszakok értékelésekor és rendszerezésekor érvényesülő relativizmus, amely sok történés esetében elvezet a többé-kevésbé bevallott agnoszticizmushoz a világtörténelem interpretálásakor.

Szólni kell még a történeti individualitás- és fejlődés-elveinek két történetelméleti következményéről is. Először is annak következtében, hogy – mint arról már történt említés – hiányoztak a megítéléshez megkívánt objektív értékmércék, egyúttal azonban fennállt az a követelmény, hogy mérassék meg minden korszak a saját értékmércéivel, tehát ennek következtében eljutottak a relativizmushoz, majd ennek folyományaképpen a pluralizmushoz a történelem értékelésében, ami implicite az elmúltak igénylésére, sőt mi több, a mindenkori győztes erők (az uralkodó osztályok) igénylésére irányul. Az értékmércék körül hosszú idő óta folyó és mind a mai napig megoldatlan vita a németországi kései, polgári történeti felfogások válságának tünete. Az a tézis, amellyel a polgári történeti felfogás hozakodott elő a történelem újra- meg újra-megírását illetően, minőségileg valami egészen más, mint a marxizmusnak az a megállapítása, hogy az igazság felkutatása állandó folyamat.

Másrészt pedig a történelem jelenségei és a társadalom törvényei között fennálló objektív összefüggések említett tagadása, valamint az általános és a sajátos dialektikájának felhígítása a világtörténelem agnoszticizmusának irányzatával, oda vezet, hogy az empirista történetkutatás és történetírás különválik a történetfilozófiától és történetelmélettől. Ez utóbbiak állítólag nem tartoznak

a szaktudomány kereteibe. A polgári történészek évtizedeken át – Walter Goetz szavai szerint – a történettudomány „össlességeinek” tekintették a filozófusokat.⁹

A történetkutatás és a publikálás egyre jobban finomuló módszereivel szemben ott találjuk a történet társadalmi elméleteinek elutasítását. Ez a további ellentmondás forrása: egyfelől elutasítják a világtörténeti koncepciókat, vagy segédkonstrukciókká süllyeszti azokat, másfelől az imperializmus kezdődő korszaka s benne az imperialista hatalmak világpolitikája még inkább igényli a világtörténelem ideológiai interpretálását – legalábbis az újkor történelmét illetően. Az eredmény: a különféle, többnyire időben-térben vagy fogalmilag korlátozott világtörténet-koncepciók és -ábrázolások sokasága.

Negyedszer: A történetkutatás és -írás ideográfias-individualizáló módszereinek abszolutizálása. Dilthey tana a cselekvők és a történelmi történés indítékainak induitív „megértéséről” szándékolt ellentétben áll azzal, hogy a történelemmel kapcsolatban az általános tudományos „megmagyarázást” elutasítja, illetőleg szemben áll a nomotetikus módszerrel, a társadalmi totalitás törvényszerű fejlődésének elismerésével, valamint az individuálisnak ebbe a totalitásba való dialektikus bevonásával.¹⁰ Az individuális végső megmagyarázhatatlansága, valamint az egész feloldhatatlan, illetőleg metafizikai komplex összefüggése alapfeltételezésnek számít. A historizmus szerint a történész főleg a leírás, illetőleg az intuíción útján közelíti meg az individualist, a történelem történéseinek (eseményeinek) a történeti forrásokban mindenkor csak töredékszerűen reánk maradtat. Az a megismerést végző minden egyes alany megismerőképességére van bízva, hogy milyen tényezőket és a cselekvőnek milyen indítékait tekinti a társadalmi fejlődés alapjának. Részben azért állítják azt, hogy a történettudomány, a história nem egzakt tudomány.

A történeti módszertanban a megértéstannak (értelmezéstan – hermeneutika) tulajdonítják a vezetőszerep betöltését. Mivel a hermeneutika a szövegértelmezésből vette eredetét, különösen az értelem megértésére, illetőleg az emberi cselekvések utólagos újraátélésére, valamint a különféle egyszerű történések történelmi egységekké (individualitásokká) való szintetizáló interpretálására összpontosítja figyelmét. A történelem helyzeteihez és időpontjaihoz kapcsolódó megértésnek szükség-szerű együttjárói a különféle értelmezések és interpretációk. Hogy vannak-e a megértés ellenőrzésére szakszerű módszerek, vitatott kérdés marad; az állásfoglalások a nyílt szubjektivizmustól kezdve a kutatók egyhangú véleményének feltételezéséig, vagy pedig a történelmi reliktumok racionális elemzésére való hivatkozáig sorakoznak fel. A részleteket illetően fennálló különbségek ellenére azt állítják, hogy a történetírásban a megértés és a leírás az elsődleges, ami többé-kevésbé teljesen ellentétben áll a megmagyarázással. A történelmi cselekvésekre és a történések tág területére vonatkozólag úgy vélik, hogy elégséges a megértés módszerének alkalmazása; a történetírás tulajdonképpeni céljának az események leírását tartják, nem pedig az események megtörténtét előidéző okok megmagyarázását. Amilyen mértékben fontos munkamódszert jelentenek a történetkutató számára a történelmi személyiségek cselekedetei mögött rejlő okok magyarázatai, a történeti hermeneutika ugyanakkora mértékben abszolutizálja is ezeket.

A 19. század végén – akárcsak a szubjektív idealizmus felé fordulás növekedése – erősödnek a hermeneutika irracionális mozzanatai, erősödik az az irányzat, amely 1917–18 után még fokozódik. A múlt megértésének intuíción, hasonlóan a művészetéhez és a művészetbeli elsajátító folyamathoz, tulajdonképpen alkotói elvnek tekintik, sőt éppenséggel a történész adottságának; egyre erőteljesebben emelik ki a kutató által végzett kutatófolyamat konstrukciós jellegét, magasabb formaként ismerik el a pusztá forráskiértékeléssel szemben. Hangoztatják, hogy a történelmet nem lehet megmagyarázni, csakis racionális eszközökkel. A művészet birodalmában a szubjektum világa a kiválasztásban, megértésben és a múlt alkotó tolmácsolásában venné kezdetét. Csak a német impe-

⁹ Walter Goetz: 1912, *Historiker in meiner Zeit*, Köln/Graz 1957, 299.

¹⁰ Vö. Frank Fiedler: *Methodologisches Auseinandersetzen in der Zeit des Übergangs zum Imperialismus* (Dilthey, Windelband, Rickert) *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*, kiadója J. Streisand, 2. k., Berlin 1965, 153-tól; a megértés-fogalomhoz vö. polgári oldalról: Karl-Georg Faber: *Theorie der Geschichtswissenschaft*, München 1971, különösképpen 109-től; Franz Martin Wimmer: *Verstehen, Beschreiben, Erklären. Zur Problematik geschichtlicher Ereignisse* Freiburg/München 1978.

rializmus 1945-ben bekövetkezett katasztrófája után, valamint amikor szükségessé vált az elhatárolódás a fasiszta történelemhamisításoktól és módszereitől, fordultak el ismét fokozottabban a nyílt irracionálismustól.

Örödször: A történeti kutatás és a történetírás egyoldalúsítása. Az idealista historizmus azzal a következménnyel ér el az eseménytörténet elsődlegességéhez a struktúra-történettel szemben, hogy semmibe veszi a társadalmi erők és osztályok, de leginkább a néptömegek szerepét.

Az idealista historizmus elsődlegességet biztosít az államnak a társadalommal szemben, és a politika-történetnek a történetírással szemben. Ezen a területen kerülnek kölcsönösen a legszorosabb érintkezésbe a véleményalakító történészek polgári történet-elméletei és történeti-politikai elgondolásai. Amikor a historizáló elvek, részben egyoldalúan, az államok történetének biztosítanak elsődlegességet, ugyanakkor részben elméletileg messzemenően szabványosítják a porosz német történelmi fejlődés vonásait – még pedig előszeretettel a felsőbbbségi-állami diktatúra formájában.

Az idealista historizmus a továbbiakban a voluntarizmushoz vezet, ahhoz, hogy túlbecsülje a személyiség szerepét a történelemben. Bismarcknak kortársaihoz viszonyítottan kiemelkedő személyisége csak továbbélezte ezeket a nézeteket. A történetírás előszeretettel összpontosította figyelmét vezető személyiségekre, azok akaratára és cselekedeteire. A megértő és idiografikus módszerek különösen alkalmasak erre. Amennyire magasfokú ennek a technikának kimunkáltsága, ugyanannyira tartalmaznak kevés lényegyet azok az elméletek, amelyek a személyiségek és a történelem objektív feltételei közti viszonyról szólnak. A történetírás legfejlettebb formájának minősítik az életrajzot (Dilthey, Dove, Lorenz, Marcks) anélkül, hogy tisztázni lehetne a biográfiai kutatások elméleti-módszertani alapjait, valamint viszonyát a történetírás más formáihoz.

Párhuzamosan futnak az elméleti és ideológiai elképzelések ebben a vonatkozásban is. A személyiség-elképzelés (-kultusz) arisztokratizmusának és a voluntarizmusnak megfelelője a felsőbbbségi-állami antidemokratizmus, a társadalmi erők, a történelemben szereplő néptömegek funkciójának felszámolása, a társadalom alsó rétegeivel és mozgalmával szemben táplált elit-bizalmatlanság, az ellenségeskedés a forradalmi népmegmozdulásokkal és a munkásosztály forradalmi tevékenységével szemben.

Németországban az idealista historizmusnak annyira különbözőek a megjelenési formái, hogy ez a körülmény megnehezíti az áttekintésüket, egybehangzó alapelveik ellenére. Erre csak röviden és címszerűen lehet utalni:

- Megismerés-elméleti vonatkozásban a 19. században zömében objektív-idealista, a 19. század végétől pedig szubjektív-idealista elképzelésekkel találkozunk.

- A történetírás területén az objektivitás és az értéktételek kérdésében mutatkozó, részben Ranke, részben Schlosser, vagy a politikai kisméret történészek óta található egymásmellettségre itt szintén csak utalni lehet. Az NSZK-ban még ma is találkozunk erre vonatkozó ellentétes felfogásokkal.

- Léteznek egymástól eltérő vélemények a történelem hajtóerőiről, aszerint, hogy a voluntarizmust vagy az állam mindenhatóságát állítják-e jobban az előtérbe, illetőleg kombinálják-e ezeket aszerint, hogy a diktatúrát-e az elsődlegesség vagy pedig a nemzeti (népi) államé.

- Különböző mértékben történik az elméleti-módszertani problémák felvetésének bevonása. A 19. század végétől megerősödik az egyoldalú empirio-elméletietlen vonás mellett a problématudatosabb magatartás.

Ezek és más különbözőségek nem tették kétséggé az idealista historizmus irányelveit, hanem a sokrétűség köpenyében burkolták azokat; ezenkívül alkalmazhatóbbá tették, amikor bizonyos nézeteket gyakran korszak-sajátosságú módon részesítettek előnyben szemben a társadalmi gyakorlattal és a kutatás fejlődésével.

A historizmus híveinek van továbbá egy közös vonása: a polgári német történeti gondolkodást teljesen eredeti, individuális és a külföldtől függetlenül kifejlődő történeti szemléletként tekintik fel. Alapvető ellentétként állítják szembe a német és a speciálisan nyugat-európai gondolkodásmódot, államról, társadalomról, történelemről, de olykor-olykor magukat a tudomány módszereit is. A német historizmust pedig egyoldalúan túlbecsülik a polgári történeti gondolkodás más (külföldi) áramlataival szemben.

Az idealista historizmus keletkezésének időpontját rendszerint a 19. század első harmadára teszik, és összekapcsolják a *Historische Schule*-val, illetőleg a romantika történeti gondolkodásával.

Ranket tekintik az első klasszikusnak. A felvilágosodás történeti gondolkodását, amelynek történelmi értelmét határozottan tagadják, bizonyos mértékig a tudomány pitvarába utasítják. A polgári német történeti gondolkodás más irányzatait is – így a klasszikus filozófiát, a korai és baloldali liberális, demokratikus s részben a katolikus irányzatokat – tudatosan kizárják a tudománytörténet hagyományos irányzatai közül. A 20. század közepéig elsősorban az idealista historizmus alapvető nézetei határozzák meg a polgári, német történettudomány arculatát.

Mégis az idealista historizmus tartalmazza az ésszerű elméleti és módszerbeli elemek sorát is, ezért – mindazon kritikák ellenére, amelyeket, marxista álláspontból kiindulva, felette gyakorolni kell – tud bizonyos érdemeket felmutatni a tudományfejlesztés területén. Ha nem lenne ilyen oldala is a historizmusnak, érthetetlen lenne, hogyan jött létre tartós és széles körű hatása – mind Németországban, mind nemzetközileg. E problémakör pontosabb elemzéseit még hiányoznak az NDK-ban folyó történeti kutatásokból. 1945 után az adott alkalom parancsolt első feladat az volt, hogy érje bírálat annak az idealista historizmusnak az elméleti-módszertani és ideológiai egyoldalúságait, amely összekapcsolódva a német imperializmus ideológiájával és politikájával, 1914-ben és 1933-ban osztozott az agresszióért, háborúért és népiártásért viselendő felelősségben és kétszer járult hozzá a nemzeti katasztrófa bekövetkezéséhez. Ugyanígy maradt a kritika első feladatának, továbbra is, tekintettel az idealista historizmusnak arra a polgári történetírásban tapasztalható egyoldalú apologetikájára, ahogy az 1945 után ismételtlen megnyilvánult, illetőleg amint az a múlttal való felületes megbirkózás eszközeként jelentkezett.

Címszerűen a következőket lehet megállapítani az idealista historizmus ésszerű elemeiről és érdemeiről:

- Az állandó utalások arra, hogy szükséges a sajátost felismerni az általánosban, elvi jelentőségűek a történetkutatás elmélete és gyakorlata szempontjából, mivel a történelmi tények nem csupán ábrázolásai az általánosnak, a társadalom összefejlődésének folyamatában, hanem alapvető részeit is jelentik a kutatás tárgyának.

- A részletek iránt tanúsított (gyakran nagyon túlzott) előszeretettel azzal járt, hogy gyorsan bővültek a múlt tényeire vonatkozó ismeretek, amelyek (most) a kutatás és értékelés rendelkezésére állnak.

- Az elsődleges források megszakítatlan felkutatása tette lehetővé, különösképpen a 19. század eleje óta, hogy kiépüljön a történettudomány új forrásbázisa. Rendszeres gyűjtemények keretében és publikációkban jelentek meg nyomtatásban bőséges részletek a hozzáférhető forrásokból és okmányokból, használhatóvá és ellenőrizhetővé téve azokat a széles körű kutatómunka számára.

- A historizmus erőteljesen előmozdította a forráskutatás módszereinek, valamint a források szövegkritikai-filológiai interpretálási szabályainak továbbfejlesztését és tökéletesítését. A historizmussal járt, hogy viszonylag gyorsan kiküszöbölték a történeti források pontatlanságait, hibáit és hamisításait, hogy javult a tárgyilag helyes történelmi tények megismerése.

- A források nyújtotta tények nélkülözhetetlen alapot biztosítanak a történeti összehasonlításoknak és általánosításoknak (ezeknek értékét mint forrásokét, nem szabad tagadni annak ellenére, hogy a problémákat idealista módon vetik fel, mindazonáltal marxista álláspontból kiindulva, szükséges ismételtlen felülvizsgálni őket).

- A historizmus hozzájárult az elvont spekulatívum, a természetjogok történelmietlen elemeinek és más tanoknak leküzdéséhez, amennyiben megkísérelte, hogy minden történést a maga kifejtésében értsen meg.

- A historizmus a történelmi összefüggésekre, azaz azokra a tényezőkre összpontosítja a történetírást, amelyek az embernek, mint társadalmi lénynek cselekedeteiből születnek. Ezzel a historizmus többé-kevésbé következetesen visszatámasztotta valóságként a földöntúli erők közvetlen hatásáról szóló vallási, valamint a földrajzi környezet elsődlegességét, a biológiai törvényszerűségek közvetlen befolyását valló elképzeléseket, nemkülönben a természet jelenségeihez kapcsolt pozitívista analógiákat, az elvonatkoztatott teológiákat stb.

- A historizmus utal a nem csupán egyszerű, hanem komplex eseményekben, fejlődési és átmeneti folyamatokban is előforduló sajátosra, a bonyolult alakzatú történelmi jelenségek nemzeti és területi vonatkozásban egymástól eltérő kifejeződésére. Ennek ésszerű oka abban rejlik, hogy az általános és sajátos dialektikája nem merül ki a sarkított dualizmusban, hanem sokszorosan csök-

kentve a történelmi jelenségek kölcsönös összefüggésében nyilvánul meg. Arra a megfigyelésre juthatunk, hogy a történelem haladása nem egyenes vonalban zajlik, hanem ellentmondások és kerülők formájában, mégpedig mindenkor a történelmi központokból kiindulva. Fontos még annak felismerése, hogy mindenkor fennáll a különböző történelmi korszakok (társadalmi alakzatok) és korok egymásmellettiége.

– Ki kell emelni még a megfigyelés és jellemzés művészetét, mindenekelőtt a történelmi személyiségek, de események és korok ábrázolásában is, – ennek a megértésnek kedvezett.

– Végül történetjék említés a historizmussal kapcsolatos objektivitásra törekvéseiről, ami a polgári történetészeket a tények pontosabb ismeretének megszerzésére bírta. A tények feltárása és a történeti értékelések néha ellentétben állnak egymással. Nem kevés olyan – és minden egyébnek, csak éppen haladó polgárinak nem mondható – történész van, akik – reakciós becsléseiket figyelmen kívül hagyva – teljességgel vonakodtak értékeléseiket hozzáilleszteni az éppen kegyben álló aktuális nézetekhez, és akik fontos leleplezéseket publikáltak. A historizmus-koncepció merevebbé tette a polgári történetészek egy részének elutasító magatartását a náci ideológusok szennyes kutatási módszereivel és történelem-hamisításaival szemben. A náci (fasiszta) történészek nem véletlenül támadták a historizmust, mint verszegény és erőltet történeti felfogást.

– Az idealista historizmus elemzésekor tehát figyelembe kell venni és értékelni, hogy az bonyolult és átalakuló jelenség, figyelembe kell venni és értékelni a historizmus minden vonását.

Az idealista német historizmust – legfontosabb szakaszai szerint – talán a következőképpen lehet korszakokra osztani:

I. Az előzményként történeteket és keletkezésének szakaszát a XVIII. század végétől körülbelül az 1815-ig terjedő időre tenném, abba a szakaszba, amikor új, történeti-gondolkodási kezdeményezések születtek, mégpedig összhangban a tudományos kutatómódszerek kifejlődésével és a haladó feudalizmusellenes magatartással. Ezek az elemek pedig a marxista historizmus legfontosabb hagyományai közé tartoznak.

II. A historizmus alapelveinek átfogóbb kialakulása, egyidejű egyoldalúvá válásával, időbelileg 1815-től 1871-ig tartott. Empiro-spontán formában továbbra is folyik a historizmus alapelveinek kialakulása, közben pedig ismételtelen lemond a történeti gondolkodás már elért haladó polgári pozícióiról. Ezeket a *Historische Schule* történetelméleti és ideológiai aspektusaival pótolja. Ranke és kortársai ebben a formában szereznek érvényt a historizmusnak a történelem szakterületén, a historizmusnak kedvező forrásbírálati módszerekkel együtt. A szorosabb értelemben vett idealista historizmus most már hosszú időn át rányomja bélyegét a történetírás kedvelt munkaterületeire.

III. A koncepciók és kutatási súlypontok nacionalista-diktatorikus megmerevedésének szakasza, amely körülbelül 1871-től a 19. század végéig terjed. A historizmus empirio-elméleti formájában átszövi a történetkutatás és -írás valamennyi területét.

IV. A historizmus szisztematikus elméleti-módszertani kialakulásának szakasza a 19. század végétől 1918-ig. Ez a szakasz – elgondolásbeli vonatkozásban – az imperializmus korszakába való átmenet során jelentkező válságjelenségek kifejeződése. Ebben a szakaszában az idealista historizmus képes erőteljesen kiszorítani az akadémiai életből az összes vele versengő polgári történeti felfogásokat.

V. Az 1918–1945 közti időszak, amely alatt az idealista historizmus – életfilozófiai-irracionalis formájában – csúcspontjára érkezik a polgári német történetírásban. Ez idő alatt teremtdők meg saját tudomány- és elméletitörténeti hagyomány-vonala is.¹¹

VI. Az 1945-től az 1950-es évek elejéig tartó idő, amely alatt az ideológiailag demokratizálódott historizmus restaurálódott, mint reakció a fasiszta történelem-hamisításokkal szemben, mégpedig az egyoldalú elméleti-módszertani alapvető elemek megmerevedésétől és a más, külföldi történeti felfogásokkal szemben való védekezésétől kísérve.¹²

¹¹ Vö. Hans Schleier: Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung der Weimarer Republik, Berlin 1975, 215-től.

¹² Vö. Unbewältigte Vergangenheit. Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung in der BRD 3. bőv. kiad., kiadó G. Lozek és mások, Berlin 1977, 100-tól; Hans Schleier: Zu den Theorien über die Entwicklung der Gesellschaft im spätbürgerlichen deutschen Geschichtsdenken Formations-

VII. A német historizmus egyoldalúságai felett gyakorolt társadalomtörténeti irányzatú kritikának az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek elejéig tartó szakasza, amelyben társadalomtörténeti szemszögből követelik a történetelméletek további kidolgozását és korszerűsítését.

VIII. Az 1970-es évek kezdete óta megfigyelhető az idealista historizmus fokozódó rehabilitációja, ami a különféle társadalomtörténeti kezdeményezéseket magába foglalva, elvezet a neohistorizmus rekonstrukciójához. Ezt a neohistorizmust egyidejűleg a marxista historizmus leghatékonyabb elméleti-módszertani alternatív-elméleteként tekintik.

A polgári német történettudománynak ez idő tájt kevés olyan képviselője van, aki a nyilvánosság előtt olyan hevesen védelmezné a hagyományos történeti alapelveket mindenféle elméleti-módszertani korszerűsítéssel szemben, mint Golo Mann, Helmut Baumann vagy Alfred Heuss. A vezető történészek többsége előtt nem kétséges, hogy az idealista historizmusnak szüksége van a többé-kevésbé átfogó kiegészítésekre vagy rekonstrukciókra. A vélemények azonban különböznek mind afelől, hogy milyen messzire akarnak elmenni ebben a vonatkozásban, mind afelől is, vajon akarnak-e ragaszkodni a historizmus fogalmához. Wolfgang J. Mommsentől származik a sokat idézett „túl a historizmuson” mondás,¹³ amely a korszerű társadalomtörténeti elméletek, elgondolások és módszerek elkötelezett bevonását tekinti céljaul. Még szigorúbb Hans-Ulrich Wehler köre, amikor a megreformált történettudományt tudományágak közti és korszerű elméletekkel gazdagított „történeti társadalomtudomány”-ként¹⁴ fogja fel. A historizmus egy sokkal mérsékeltebb megújításáért száll síkra Karl-Georg Faber,¹⁵ de ő is jelezte, hogy az általános gondolkodásmódban észlelhető elméleti-módszertani hangsúlyeltolódás miatt jobbnak vélné, ha lemondanának a historizmus fogalomról (használatáról).

A többség azonban a historizmus fogalmának megtartása, illetőleg egy csupán variált kifejezése mellett foglalt állást. De ezek a megnyilatkozások rendszerint megint előállnak historizmus teremtette alapelvekkel, nemkülönben ezek igazolásával az őket érő társadalomtörténeti bírálókkal szemben, sőt egyenesen ezeknek a bírálatoknak visszautasításával. Ilyen értelemben foglalt állást egész határozottan Thomas Nipperdey az 1975-ben megjelent Erdmann-émlékkönyvben (Festschrift). Nipperdey szerint a historizmus kérdésében jelenleg folyó kutatás és interpretálásnak az legyen a vezérmotívuma, hogy jöjjön létre a rekonstruált historizmus, amely mindenekelőtt a hagyományos historizmus erősségei felé fordul.¹⁶ Hasonlóan érvel Hermann Lübke filozófus, aki pártfogolja az elemző tudományelmélet eljárásainak bevonását, és ezt a lehetőséget az „elemző historizmus” elnevezéssel kívánja kifejezésre juttatni.¹⁷ Jörn Rüsen is amellett nyilatkozott, hogy a historizmus a jelenlegi történettudományon belül alakuljon át, s az átalakulás tartalmazza a historizmus korlátozott számú elemének kiküszöbölését, de egyben hagyományainak megőrzését is.¹⁸ És csupán ez év elején szállt síkra Ernst Weymar a szintén módosult historizmus mellett, amely mindenekelőtt a historizmus politikai és erkölcsi elemeit értékelné át; ezzel szemben nem tartja ugyan-

theorie und Geschichte, kiadója E. Engelberg/W. Küttler, Berlin 1978, 669-től; Konrad Irmischler-Gerhard Lozek: Historismus und Sozialgeschichte in der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsschreibung ZfG, 27. évf., 1979, 3. füzet, 195-től.

¹³ Wolfgang J. Mommsen: Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus, Düsseldorf 1971.

¹⁴ Hans-Ulrich Wehler: Geschichte als historische Sozialwissenschaft, Frankfurt/Main 1973; továbbá: Historische Sozialwissenschaft. Beiträge zur Einführung in die Forschungspraxis, kiadó Reinhard Rürup, Göttingen 1977; Jürgen Kocka: Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme Göttingen 1977.

¹⁵ Karl-Georg Faber: Ausprägung des Historismus Historische Zeitschrift, 228. k., 1979, 1. füzet, 1-től.

¹⁶ Thomas Nipperdey: Historismus und Historismuskritik heute, Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit, kiadó E. Jäckel – E. Weymar, Stuttgart 1975, 82-től.

¹⁷ Hermann Lübke: Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse. Analytik und Pragmatik der Historie, Basel/Stuttgart, 1977.

¹⁸ Jörn Rüsen: Theorien im Historismus, Theorien in der Geschichtswissenschaft, kiadó J. Rüsen – H. Süssmuth, Düsseldorf 1980, 13-tól.

ennyire sürgősnek – a részletekkel szemben felhozott minden bírálat ellenére – az elméleti elemek ártértékelését.¹⁹

Megállapítható, hogy ezek mögött, a részletek tekintetében változatos felfogások mögött különféle definíciók húzódnak meg arról, hogy mi volt és mi ma a historizmus. Az összes reformtörekvéseket – felfogásom szerint – leginkább a „neohistorizmus” kifejezéssel lehet meghatározni, amely kifejezésnek Karl Dietrich Erdmann az 1980-ban Bukarestben tartott Nemzetközi Történeti Kongresszuson mondott elnöki beszédében nyilván biztosította a szükséges népszerűséget is.²⁰ Az idealista német historizmus legjobb nem-marxista ábrázolása még mindig Georg G. Iggers „*Deutsche Geschichtswissenschaft*” című tanulmánya, amelyben az elméleti-módszertani vonatkozásokon kívül elemzi a historizmus társadalmi és politikai összefüggéseit is és igen bírálóan tesz említést ezek reakciós elemeiről.²¹

Figyelembe véve a historizmusról jelenleg folyó vita mind ideológiai, mind elméleti-módszertani és tudománytörténeti vonatkozásait, sürgősen szükségesnek látszik az olyan összetettebb marxista kutatómunka, amelyet mind a tudományágak közti, mind a nemzetközi együttműködéssel kellene megvalósítani.

¹⁹ Ernst Weymar: Dimensionen der Geschichtswissenschaft, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 33. évf. 1982, 2. füzet, 65-től.

²⁰ Karl Dietrich Erdmann: Die Ökumene der Historiker, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 31. évf. 1980, 11. füzet, 657-től.

²¹ Georg G. Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*; München 1971. – A polgári historizmussal foglalkozó irodalmat jegyzékbe foglalta: Helmut Berding: *Bibliographie zur Geschichtstheorie*, Göttingen 1977, különösen 71-től.

Magyarország és Németország a két világháború között

(Beszámoló a magyar–nyugatnémet
történészek konferenciájáról)

Az MTA Történettudományi Intézete és a mainzi *Institut für europäische Geschichte* 1983. május 28–29-én Balatonalmádiban rendezett kollokviumán a két ország két világháború közti politikai, gazdasági és társadalmi fejlődésének kérdéseit vitatták meg az NSZK-beli és a magyar történészek. A tanácskozáson a fő kérdések mellett a kulturális-szellemi kapcsolatok problémája is napirenden szerepelt. *Glatz* Ferenc a német kultúra hatását vizsgálta 1919–1949 között Magyarországon, *Benke* Judit pedig a német filmkultúra magyarországi hatását mutatta be a harmincas években.

Karl Otmar Freiherr von *Aretin* historiográfiai áttekintésében összefoglalta a náci hatalomátvétellel kapcsolatos újabb kutatási eredményeket és számos olyan problémát vetett fel, amelyek ezen a konferencián is vitakérdésként szerepeltek. Megállapította, hogy a Weimari Köztársaság összeomlásáért és a náci diktatúra létrejöttéért nem lehet egyes társadalmi és politikai csoportokat kizárólag felelőssé, másokat pedig ártatlanná nyilvánítani. Kritikával kezelendő mind a német nagyipar támogatásának túlhangsúlyozása a náci hatalomátvétel elősegítésében, mind az a nézet, amely a demokratikus pártokat hibáztatja azért, mert külön érdekeiket nem tudták az általános demokratikus érdekek alárendelni. A történetírás izgalmas kérdése, hogy hol kezdődött és mivel magyarázható Németország 1933-hoz vezető útja. *Aretin* az előtörténet kutatásával kapcsolatban azt az igényt fogalmazta meg, hogy a náci hatalomátvételhez vezető út reális bemutatása mellett mutassa fel az egyéb lehetőségek, a történelem alternatíváinak széles skáláját is. Ebből a szempontból is figyelmet érdemelnek a gazdaságtörténetírás új eredményei, amelyek szerint a Hitler-kormány gazdasági sikereit, a rendszer megszilárdulásának legfontosabb alapját az elődök gazdaságpolitikai tevékenysége alapozta meg. A náci hatalomátvételt elősegítő konkrét, esetleg véletlenszerű tények tudomásulvétele mellett is akceptálni kell azt a tézist, hogy a náciizmus csak egy deformált, a jog iránti érzékében mélyen elbizonytalanodott társadalomban tudott mély gyökeret eresztetni.

A náci korszak és a megelőző német történelem közötti kontinuitás a külpolitikában is sok tekintetben kimutatható. A külpolitika feltételrendszere számos vonatkozásban állandónak tekinthető, bizonyos fő tendenciák hosszabb távon érvényesülnek. A konstans elemek mellett a konkrét viszonyok mégis különböző alternatívákat kínálnak. A két világháború közötti Németország és Magyarország külpolitikai lehetőségeivel, illetve a két ország kapcsolataival számos referátum foglalkozott. *Tokody* Gyula azt vizsgálta, hogy az első világháború végén hogyan változott a két ország külpolitikai érdeke és külpolitikai orientációja, s ezek milyen összefüggésben vannak a belső társadalmi és politikai változásokkal. Rámutatott, hogy a Károlyi-kormány által az antant irányába végrehajtott orientációváltás nem jelentett aktív németellenes fordulatot. Mivel a győztes országok gazdasági és politikai intézkedései nem kedveztek az antantbarát orientáció elfogadtatásának, gazdasági és politikai téren egyaránt fennmaradt a külpolitikai érdekközösség Magyarország és Németország között. A Magyar Tanácsköztársaság külpolitikai orientációját elsősorban világnézeti szempontok – a Szovjet-Oroszországgal való együttműködés, illetve az európai proletárforradalom elősegítése – határozták meg, s ezek alapján újra prioritást élveztek a vesztes országokhoz, különösen a Németországhoz fűződő kapcsolatok. Az 1919 augusztusa, illetve a Trianon utáni helyzet kizárta egy antantbarát orientáció képviselését Magyarországon, a rendszer ellenforradalmi jellege pedig egy esetleges „magyar Rapallo”-t tett lehetetlenné. *Tokody* a magyar külpolitika többszörös orientációváltása ellenére hosszú távon változatatlannak ítélte a Németországgal való jó kapcsolatok fenntartásához fűződő külpolitikai érdekeket.

A magyar vezető körök külpolitikai elképzeléseiben természetesen felmerültek más alternatívák is. *Romsics* Ignác referátuma Bethlen István koncepcióját elemezte, aki szerint a német és

orosz túlsúllyal szemben egy román–magyar–lengyel blokk biztosíthatná a közép-európai térség önállóságát. Ez a terv már 1919-ben körvonalazódott, s 1920 folyamán magyar–lengyel és magyar–román tárgyalások alapjául szolgált. A húszas években azonban a Bethlen vezette magyar kormány Rómán és Berlinen keresztül kereste a területi revízió lehetőségét.

Mindazonáltal Bethlen csak a nagy szláv tengerrel szemben tartotta teljesen azonosnak a német és a magyar érdekeket, miközben azt remélte, hogy Franciaország, Anglia és Olaszország képes lesz korlátozni a németek közép-európai befolyását. A harmincas évek közepén Bethlen újra visszatért a magyar–román perszonálunió gondolatához, a tárgyalásokat azonban eleve megghiúsították a magyar területi igények, az önálló Erdély megteremtésének felvetése. Romsics e tervekkel kapcsolatban nemcsak azt említette meg, hogy nem állt mögöttük gazdasági, politikai és katonai erő, hanem rámutatott a koncepció belső ellentmondására, a revízió követelésének és a német túlsúly elleni védelmet nyújtó közép-európai „biztonsági” politikának az összeférhetlenségére is.

Hasonlóan súlyos belső ellentmondások terhelték a húszas években megerősödő páneurópai mozgalom koncepcióját is. Kövics Emma az európai egységtörekvésekhez való német és magyar viszonyulás szempontjait elemezte. Rámutatott, hogy Németország számára az európai államok gazdasági integrációjából származó előnyök nagy súllyal estek latba, a legversenyképesebb iparágak expanziójának keretétül szolgálhatott, Magyarországon azonban ennek a szempontnak alig volt jelentősége. Ez nem csupán az ország gazdasági elmaradottságával magyarázható, hanem azzal is, hogy a magyar politikai vezetés a gazdaság problémáit nem tudta a politikai kérdésektől – Trianontól – elkülönítve kezelni. A két ország helyzetének hasonlóságával áll összefüggésben a békeszerződések revíziójának a Páneuróppával kapcsolatos viták középpontba állítása. Azonban míg Németország számára a húszas években az európai együttműködés politikai előnyöket is kínált, nagyhatalmi helyzete visszaállításának egyik eszköze lehetett, a magyar külpolitika a páneurópai tervekben elsősorban a status quo védelmezőjét látta. A húszas évek végére a Mitteleurópa–Páneurópa alternatívából a közép-európai térség szerepe erősödött meg Németország számára. Fejes Judit arra hívta fel a figyelmet, hogy a német gazdasági terjeszkedés irányának megváltozása mellett a magyar agrártermékek elhelyezésének kényszere állt az egyre erősödő magyar–német kapcsolatok hátterében. A gazdaság szempontjaihoz képest a húszas években a politikai megfontolásoknak alárendelt jelentőségük volt.

Tekintettel arra, hogy a gazdasági világválság megváltoztatta az európai gazdasági és politikai körülményeket, Andreas Hillgruber referátuma a Brüning-kormány tevékenységével kapcsolta össze a német revíziós külpolitika offenzív szakaszának kezdetét. Délkelet-Európa kedvező terepül szolgált a német hegemonizáló törekvések számára, s a Harmadik Birodalom előtt többféle lehetőség volt e hegemonia érvényesítésére. A gazdasági érdekek hangsúlyozása, a térség államai politikai konfliktusaitól való távolmaradás volt az egyik járható út. A politikai ügyekbe való beavatkozás esetén Németország választhatott az ún. győztes kisállamok, vagy a revízióra törekvő államok programjának aktív támogatása között. Végül a német befolyás érvényesítéséhez hatékony módszernek tűnt a térség országaiban működő különböző fasiszta mozgalmak, illetve az ott élő németiség felhasználása egy politikai fordulat végrehajtása, esetleg az állam széttűzése érdekében. A német külpolitika 1939-ig nem kötelezte el magát valamelyik lehetőség programszerű képviselője mellett. Hillgruber szerint a német külpolitika mindig változó hangsúlyai döntő szerepet játszottak abban, hogy a német vezetésű Közép-Európa vonatkozó tervek töredékesen valósulhattak meg. Németország eljátszotta azt a lehetőséget, hogy egy hagyományos hegemonia-modellt megtestesítő informális német birodalmat hozzon létre Közép-Európában.

A Közép- és Délkelet-Európa feletti uralom megszerzéséért folytatott francia–német vetélkedést nevezte a két világháború közti korszak egyik központi problémájának Hans-Jürgen Schröder. Rámutatott, hogy a német kereskedelempolitika már a stresemanni időszakban is a kül- és revíziós politika egyik legfontosabb eszköze volt. A húszas években azonban még nem sikerült végrehajtani a német áttörést, mivel Franciaország a biztonságpolitikai eszközökön túl pénzügyi lehetőségekkel is rendelkezett a délkelet-európai pozíciók stabilizálására. A válság új gazdasági feltételeit a német diplomácia a revíziós politika dinamizmusának fokozására használta fel. A felszínen a gazdasági aspektusok álltak középpontban, az alapvető mégis a francia biztonsági politika rendszere ellen irányuló politikai törekvés volt. Brüning délkelet-európai politikáját abban az értelemben lehet eredményesnek tekinteni, hogy képes volt megakadályozni a térség szanálására irányuló francia tervek realizálását. A Harmadik Birodalom pedig a preferenciák és a bilaterális gazdasági kapcsolatok révén ki

tudta használni Franciaország pénzügyi nehézségeinek fokozódását és a délkelet-európai agrárválság elmélyülését. A külkereskedelmi statisztikák egyértelműen mutatják, hogy 1936-ra Németország hegemon szerephez jutott Délkelet-Európa gazdaságában, aminek szükségszerű politikai következménye lett a kisanant destabilizációdása, a francia hatalom alapjainak megrendülése. A francia diplomácia megpróbálta a hagyományos biztonsági és szövetségi politikával semlegesíteni a német kereskedelmi politika eredményeit, majd rákényszerült arra is, hogy újfajta gazdasági eszközök alkalmazásával forduljon szembe a német hegemoniapolitikával. Azok az elszigetelt lépések (amerikai–angol–francia valutamegállapodás, a kétoldalú gazdasági kapcsolatok politikája), amelyekkel Franciaország kísérletezett, nem tudtak változtatni azon a strukturális problémán, hogy Franciaország nem képes nagyobb tömegű agrárterméket felvenni. Ezen a tényen pénzügyi eszközökkel nem lehetett változtatni, s Németország strukturális, konjunkturális és belpolitikai szempontból egyaránt kedvezőbb helyzetben volt.

A közép-európai kérdés *Ormos Mária* véleménye szerint is a francia–német viszonytól függött. A német külpolitika 1930–31-ben végrehajtott dinamikus fordulatát elemezve a német–osztrák vámuniós tervet kifejezett német törekvésként értékelte az egész közép-európai piac megszerzésére. A francia intervenció megakadályozni látszott ugyan a gyors német előretörést a Duna medencében, mégis világos volt, hogy a térség gazdasági helyreállítása Németország nélkül elképzelhetetlen. A német kormányok ennek biztos tudatában mondtak nemet a különböző vámuniós és preferenciális javaslatokra. A zóna megszervezésére irányuló utolsó átfogó kísérlet, a Tardieu-terv győzelme vagy veresége nagy jelentőségű volt a német előretörés szempontjából. A terv végül is annak ellenére megbukott, hogy a közép-európai államok rendkívül súlyos gazdasági helyzete és Anglia toleráns magatartása következtében jó esélyekkel indult. Ha a francia terv kudarca nem is volt olyan látványos, mint a német–osztrák vámunióé, hatásában sokkal jelentősebbnek bizonyult. Franciaország nem volt többé abban a helyzetben, hogy komolyan felvesse Németország kizorítását a térségből, a közép-európai vákuum kitöltésére pedig más hatalmak nem tudtak, vagy nem óhajtottak vállalkozni. A nagyhatalmak magatartása pedig erősen befolyásolja a kisebb államok politikai mozgásterét. *Ránki György* ennek a ténynek a hangsúlyozásával elemezte a magyar–német kapcsolatok néhány problémáját 1933–1944 között. A szövetséget létrehozó és összetartó tényezők – a gazdasági érdekek, a revíziós külpolitikai célok és a két rendszer ideológiai-politikai hasonlósága – a szövetség történetének különböző periódusaiban eltérő súllyal szerepeltek. A kapcsolatok 1938-ig terjedő első szakaszában joggal beszélhetünk a két kormány bizonyos érdekközösségéről, s a viszony fő tartalmát a gazdasági kapcsolatok jelentették. Magyarország számára a rövid távú gazdasági előnyök mellett súlyos politikai és gazdasági veszélyt is jelentett ez az együttműködés, nem feledkezhetünk meg azonban az ország igen korlátozott mozgásteréről. 1938-ra világossá vált, hogy a gazdasági együttműködés teljes német gazdasági hegemoniához vezet, a kapcsolatok fő kérdésévé azonban ekkor már a revíziós külpolitika szempontjai váltak. Az egyre sikeresebb és erősebb Németország szövetségében Magyarországon egyre határozottabban elkülönült két külpolitikai koncepció. Az egyértelműen német orientáció mellett az ellenzék által képviselt irányzat a jó német kapcsolatok megőrzése mellett is fontosnak tartotta az ország külpolitikai mozgásszabadságának megőrzését egy konfrontáció esetén. Magyarország egyelőre képes volt megakadályozni azt, hogy a náci Németország uralkodjék rajta, de nem tudta megakadályozni saját politikai döntéseinek német manipulálását. A magyar külpolitika mozgásszabadsága különösen az Anschluss és München után erősen korlátozódott. Teleki megpróbált a relatív önállóság Scyllája és a revíziós célok Charybdis között manőverezni, azonban kénytelen volt tudomásul venni Németország döntőbíráskodását a Duna menti országok határgyeiben. A második bécsi döntés negatív következményei ellenére is az utolsó olyan állomása a magyar–német kapcsolatoknak, ahol még érvényesülhettek külön magyar külpolitikai érdekek.

Az 1941-es év átmenetnek tekinthető a kapcsolatok harmadik fázisához, amikor is a magyar külpolitika olyan lépések megtételére kényszerült (hadüzenet Jugoszláviának, a Szovjetunióknak és az USA-nak), amelyek már nyilvánvalóan ellentétesek voltak a magyar érdekekkel. E félelem által diktált lépések következtében Magyarország német vazallussá vált, s ebben a mivoltában nem élvezett semmiféle privilégiumot. 1942–43 fordulóján – Németország csatlóssai közül elsőként – a magyar kormány felismerte, hogy szövetsége a háborút elvesztette, s az országot ki kell vezetnie a német hatalmi szférából. Miközben a Kállay-kormány a Balkánon való szövetséges partraszállás

kedvező pillanatára várt, figyelmen kívül hagyta a terveit keresztező egyéb tényezőket, mindenekelőtt az ország német megszállásának lehetőségét. A liberális-demokratikus átalakulástól való félelem mellett Ránki hangsúlyozta, hogy Magyarországnak a szomszédaihoz fűződő ellenséges viszonya is nagy szerepet játszott abban, hogy a Németországhoz fűződő szálakat nem sikerült elszakítani. Míg a szövetségeseknél az emigráns csehszlovák és jugoszláv kormányok jelentettek ellenséges konkurenciát a magyar törekvéseknek, addig Hitler hatásosan fenyegette a magyar kormányt Románia részvételével Magyarország megszállásában. 1944. március 19-én véget ért a vonakodó csatlós története. A megszállás hónapjaiban Magyarország egyre távolodott a kiugrás lehetőségétől, míg a többi csatlós állam sorra megvalósította azt.

A magyar–német kapcsolatok erőteljes gazdasági motiváltságának tézise az előző referátumoknak is központi gondolata volt. Michael *Riemenschneider* és *Gunst* Péter ezeket a gazdasági-kereskedelmi-politikai összefüggéseket elemezték. A magyar mezőgazdaság piaci helyzetét vizsgálva *Gunst* utalt egyfelől a világpiac kedvezőtlen folyamataira, másrészt a Monarchia felbomlásából a magyar mezőgazdaságra háruló negatív következményekre. A kedvezőtlen világpiaci árviszonyok Németországot is agrárvámvédelemre, illetve igen szigorú állategészségügyi rendszabályok életbe léptetésére készítették 1925 folyamán. Mivel Magyarország számára létkérdés volt a kivitelében 80–82%-kal részesedő mezőgazdasági export biztosítása, a két kormány közti tárgyalások visszatérő mozzanata volt az új kereskedelmi szerződés ügye. A bel- és külpolitikai körülmények Fejes és Schröder által is elemzett változása tette lehetővé 1930 novemberében a kereskedelmi szerződés megkötését. A szerződés kézzelfogható eredménye a magyar gabonafőlöslég elhelyezésére korlátozódott, s *Gunst* elsősorban politikai gesztusként értékelte. Még az 1932 áprilisában kötött fizetési megállapodás sem járt a magyar agrárkivitel jelentős növekedésével, döntő változást csak a náci gazdaságpolitikai gyakorlat hozott.

Riemenschneider a Magyarországgal szemben követett német kereskedelempolitikával kapcsolatban beszélt a rövidebb távú német törekvésről, ami az ország gazdasági erőforrásainak igénybevitelét célozta a háborúra való felkészülés érdekében, valamint egy hosszabb távú koncepcióról, aminek Magyarország bevonása volt a célja a német vezetésű európai „Großraum”-ba.

Az 1934. februári kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban mindkét előadó megemlítette, hogy az a világpiacinál kedvezőbb árat biztosított a magyar gabonára, de *Gunst* rámutatott, hogy Németország szempontjából az amúgy sem túl jelentős gazdasági hátrányt ellensúlyozta az a nyereség, amit Olaszország kizorítása jelentett a térségből. A világpiacra időközben végbement mezőgazdasági áremelkedés ellenére egyre szűkült Magyarország mozgásteré. Az egyre növekvő német szállítási igények erősen korlátozták azt a lehetőséget, hogy a magyar gabonafelesleget szabad devizáért értékesíthessék. 1938. politikai változásai pedig teljessé tették a magyar gazdaság – különösen az agrárkivitel – Németországtól való függőségét. 1941-től bizonyos módosulás figyelhető meg a Magyarországgal szembeni német követelésekben, amennyiben felmerül a magyar ipar bizonyos termékei, illetve az ipari nyersanyagok iránti német igény. Ránkihoz hasonlóan *Riemenschneider* is kiemelte, hogy az ország német megszállásában a gazdasági érdekek biztosítása döntő szerepet játszott.

A konferencia gazdaságtörténeti kérdésekkel foglalkozó referátumaiban fontos hely jutott a pénzügyi és finanszpolitikai kérdéseknek. Amikor *Gerald D. Feldman* a német infláció problémáját vizsgálta, olyan témához nyúlt, ami igen szorosan kapcsolódott más világgazdasági és -politikai folyamatokhoz. Véleménye szerint a német inflációt nem a jóvátételi kötelezettség idézte elő, mint ahogy azt sem lehet állítani, hogy Németország az infláció árán kívánt volna megszabadulni a jóvátételi terhektől. Az infláció rövid távon alkalmas volt Németország gazdasági és társadalmi problémáinak levezetésére, 1922-től azonban ellenőrizhetetlenné vált és a jóvátétellel együtt nagyban hozzájárult a Weimari Köztársaság politikai egyensúlyának jobboldali irányú megváltozásához.

Magyarország pénzügyi életében az 1924-ben alapított Magyar Nemzeti Bank játszott rendkívül fontos, de erősen változó szerepet. *Pécsi Vera* megállapította, hogy az MNB 1931-ig mintegy állam volt az államban. A magyar kormányok gazdaságpolitikája messzemenően a pénz- és árstabilitásra törekvő finánciális szempontokat érvényesített anélkül, hogy egy átfogó gazdaságpolitikába építette volna be azokat. A húszas években a Bank igyekezett megőrizni az államtól való függetlenségét. A válság következtében azonban képtelen volt fenntartani önállóságát, rákényszerült az állam mentő- és védőintézkedéseinek az igénybevételére.

A harmincas években a kormány különböző, politikailag motivált gazdasági döntései – 100 millió Pengőös hitel a mezőgazdasági birtokok megmentésére, a győri program finanszírozása, a német adósságok bankjegymisszióval való kiegyenlítése stb. – elhanyagolták a finansiális szempontokat és nagymértékben hozzájárultak az infláció erősödéséhez.

Az industrializált Németország társadalmi és politikai viszonyaira döntő befolyással bírtak az ipari vezető csoportok és szervezetek. Reinhard Neebe referátuma azt az Aretin által is felvetett problémát vizsgálta, hogy mi jellemezte az ipar és az állam kapcsolatát a Weimari Köztársaság utolsó éveiben. A válság következtében összeomlott az az illúzió, hogy a nagyipar kész tudomásul venni a demokratikus államrendet, a társadalmi-hatalmi viszonyokban 1918 után bekövetkezett változásokat. A nagykoalíció összeomlásával egyidőben az ipar bizonyos körei támadó stratégiát alakítottak ki, konzervatív fordulatot követeltek. Ezekkel a „katasztrófapolitikussal” szemben a Reichsverband der Deutschen Industrie vezetésében egy kompromisszumokra hajló realpolitika kerekedett fölül. A RDI elnöksége 1930 nyarán a szakszervezetekkel való tárgyalást és a szociáldemokraták kormányba való bevonását szorgalmazta. Az 1930. szeptember 14-i választások kimenetele, a náci kormányba kerülésétől való félelem arra készítette az RDI vezetőit, hogy újra a nagykoalíció érdekében interveniáljanak Brüningnél. Miközben előrehaladt az ipari körök polarizálódása, a RDI egyre határozottabban opponálta Brüning gazdasági intézkedéseit. Ez a helyzet szolgált alapul egyes nagytőkés körök és a náci 1932 tavaszi nagy egymásratalálásához. A gazdasági csoportok lelkesen támogatták viszont Papen kísérletét az állam és a gazdaság autoriter módon történő szanálására, s egyidejűleg megszakitották az NSDAP-val folyó tárgyalásokat. Míg a RDI vezetése kész volt fellépni a Schleicher-kormány megmentése érdekében, az ipar náciikat támogató csoportja és a konzervatív-autoriter ipari vállalkozók oppozíciója egyre erősödött Schleicher „reparlamentarizálási” kísérletével szemben. Hitler kancellári kinevezése tehát az ipari front szétforgácsoltága mellett ment végbe. Neebe az ipar vezető képviselőinek a felelősségét nem is a náci hatalomátvétel közvetlen segítségével, hanem abban jelölte meg, hogy a szociálpolitika, a szakszervezetek és a Weimari Köztársaság államrendje elleni támadásokkal destabilizálták a német demokráciát.

A Weimari Köztársaság strukturális válságának egyik tényezőjéről, az ifjúság lázadásáról, a generációs konfliktusokról beszélt Hans Mommsen. A generációs konfliktusok a gyors társadalmi és politikai változások idején a társadalmi feszültségek egyik lecsapódásaként értelmezhetők. Az első világháború erősítette a kor fiatalságának idealista értékekre hangolt közösségtudatát, másrészt viszont konfrontálta ezeket az eszményeket a valósággal, s a frontgenerációk mély identitásválságát idézte elő. A háború egyben felfokozott várakozást keltett az alapvető társadalmi és kulturális változások iránt, s erős volt a meggyőződés, hogy a fiatal generáció lesz hivatott e változások végigvitelére. A háború előtti évek ezoterikus ifjúsági mozgalma helyére egy politikailag aktív, radikális, a hagyományos politikai pártok merevségével szembe forduló ifjúsági mozgalom szerveződött. Sem a munkásmozgalom, sem a polgári közép pártjai nem tudták szervesen integrálni a fiatalságot, s a magát elveszett generációnak tartó háború utáni nemzedék nem volt hajlandó magát a Köztársasággal – Goebbel kifejezésével élve: az „aggastyánok Köztársaságával” – és pártjaival azonosítani. Megszületett az ifjúság mítosza, ami a politikai ellentétek összemosására is alkalmas volt. Az 1930-ban megfogalmazott jelszó: („Kívül maradni!”) a háborús, illetve a háború utáni nemzedéket külön „harmadik front” alakítására szólította fel. A polgári ifjúság lázadása nem jelentette a náciizmussal való azonosulást, de a köztársaság tekintélyének rombolásával, irracionális színezetű ideológiájával és emocionális nyelvezetével kétség-telenül elősegítette a náci befolyás erősödését.

Sokkal közvetlenebbül váltak Németország politikai eszközeivé, majd kerültek erős nemzeti-szocialista befolyás alá a Duna medence államaiban élő német népcsoportok és szervezeteik. Tilkovszky Lóránt az ő szerepüket elemezte a Weimari Köztársaság külpolitikájában. Az első világháború után a hivatalos német külpolitika feladata lett a német kisebbségek védelme és kulturális támogatása. A békeszerződésekben előírt kisebbségvédelmi kötelezettség az elsősorban a magyar irredentától félt utódállamokban a német népességgel kapcsolatban elég jól érvényesült. Különösen a korábban magyar uralom alatt élt német kisebbségekkel szemben volt toleráns az utódállamok politikája, mert ezzel lehetőségük volt a magyar és a német nemzetiség szembeállítására. Ezzel párhuzamosan a Dunántúl nyugati területeit fenyegető német irredentával szemben Magyarországon erőteljesen korlátozták a németiség jogait, kulturális és politikai tevékenységének feltételeit. A magyarországi németiség védelmében a német kormány mellett aktivizálódtak a kisantant államokban élő német kisebbségek szervezetei

is. A magyar kormány csak erőteljes német nyomásra tett néhány, az iskolaügyet érintő engedményt. Ugyanakkor erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a különböző nemzetközi fórumokon a német kormánnyal együttműködve lépjen fel a kisebbségek védelmében. A magyar törekvés, hogy a kisantant államaiban élő német kisebbséget az ottani magyar kisebbséggel való együttműködésre bírja, szintén nem járt eredménnyel. A húszas éveket Tilkovszky Németország részéről az erőgyűjtés időszakának nevezte, s az erőgyűjtés feltételei a német kisebbségek számára kedvezőbbek voltak a kisantant államaiban, mint a hasonló külpolitikai célt – a revíziót – képviselő Magyarországon.

A konferencia számos referátuma érintette az uralkodó osztályok, a gazdasági és politikai vezető csoportok, intézmények szerepét a gazdaságpolitikai és politikai döntésekben. Stier Miklós kifejezetten arra vállalkozott, hogy a két világháború közti Magyarország uralkodó elitje és az államhatalom, a kormányzó körök kapcsolatát mutassa be. A kormányzati vagy államigazgatási elit a modern, specializált-bürokratikus államban elkülönül a gazdasági és politikai hatalmi szférától. Alapvető funkciója a gazdaságilag uralkodó osztályok társadalmi-politikai érdekeinek biztosítása, de ennek a rétegnek sajátos önmozgása, önálló hatalomra való törekvése is megfigyelhető. Stier a kormányzati eliten belül elkülönítette a törvényhozó hatalom (a kormányzó és hivatalai, illetve a parlament és intézményei), a végrehajtó hatalom (kormány és kormányservek), valamint a jogszolgáltatás szféráját. Ez a kormányzó elit természetesen nem azonos az uralkodó elit jóval szélesebb kategóriájával. Az uralkodó elitet jellemezve Stier kiemelte erősen hierarchikus jellegét, strukturálisan pedig elkülönítette a nagybirtokosok, a nagytőkések és az állami bürokrácia legfelső csoportját. Az uralkodó elit hierarchiáját politikai-történeti, struktúráját pedig szociológiai-történeti kategóriaként értelmezte. Rámutatott, hogy az uralkodó elit különböző csoportjainak a harmincas években kiéleződött harcai hatással voltak a helyi, megyei elit belső viszonyaira is. Az uralkodó elit belső harcainak elemzése alapján megállapította, hogy a magyar kormánypolitika faszálódása a kormányhatalom mindenkorai determináltságának és önmozgásának az eredője volt, s az állami bürokrácia volt az egyik legjelentősebb hordozója a jobb- és szélsőjobboldali radikalizmusnak Magyarországon.

Az NSZK-beli és magyar történészek első, hazánkban rendezett konferenciáját a tematikai és módszertani sokszínűség mellett a nyílt és igen aktív vita jellemezte, s szakmai eredményei mellett a két ország tudományos együttműködésének ügyét is szolgálta.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>К. Хеди:</i> Турецкое управление и правосудие — венгерская городская автономия.	227
--	-----

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Л. Тимар:</i> Территориальная структура экономики и общество. Некоторые специфические черты американской исторической географии.	258
<i>Т. Балаж:</i> Взаимообусловленность естествознаний и общественных наук в техническом прогрессе	273
<i>Я. Лукач:</i> Историография и написание романов, или аппетит и вкус прошлых времен . . .	280

ПЕРЕЧИТКА

<i>М. Лацко:</i> Б. Грюнвальд: Новая Венгрия	289
<i>И. Б. Бернат:</i> Д. Секфю: Три поколения	319

ДИСКУССИЯ

<i>И. Олведи:</i> Бомбардировка города Кашша — „casus belli” против Советского Союза. . . .	334
<i>Т. Л. Сакмайстер:</i> Венгерские офицеры и бомбардировка города Кашша.	367

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>Г. Шлейер:</i> Проблематика историзма в немецкой исторической науке	374
<i>Э. Кович:</i> Венгрия и Германия между двумя мировыми войнами (О конференции историков Венгрии и Западной Германии)	385

CONTENTS

STUDIES

- K. Hegyi*: Turkish Administration and Legislation — Hungarian Municipal Autonomy 227

THEORY AND METHODOLOGY

- L. Timár*: Economy's Structure in Space and Society. Some Specific Research Trends of American Historical Geography 258
T. Balázs: The Mutual Dependence of Natural and Social Sciences in the Development of Technology 273
J. Lukács: Historiography and Fiction: or the Appetite and Taste of Past 280

BOOKS REVISITED

- M. Lackó*: B. Grünwald: The New Hungary 289
I. B. Bernát: Gy. Szekfű: Three Generations 319

DEBATE

- I. Ölvédi*: The Bombing of Kassa — „casus belli” for Entering the War Against the Soviet Union 334
Th. L. Sakmyster: Hungarian Officers and the Bombing of Kassa 367

OBSERVER

- H. Schleier*: The Problem of Historism in German Historical Writing 374
E. Kövics: Hungary and Germany between the World Wars (On the Conference of Hungarian and West-German Historians) 385

INHALT

STUDIEN

<i>K. Hegyi</i> : Türkisches Verwaltungswesen und Gerichtsbarkeit – ungarische städtische Autonomie	227
---	-----

THEORIE UND METHODE

<i>L. Timár</i> : Die Ramstruktur der Wirtschaft und die Gesellschaft. Einige eigenartige Forschungsrichtungen der amerikanischen historischen Geographie	258
<i>T. Balázs</i> : Die gegenseitige Bedingtheit der Natur- und Gesellschaftswissenschaften im technischen Fortschritt	273
<i>J. Lukács</i> : Geschichtsschreibung und Romandichtung oder Appetit und Geschmack der Vergangenheit	280

NEUGELESEN

<i>M. Lackó</i> : B. Grünwald: Das Neue Ungarn	289
<i>I. B. Bernát</i> : Gy. Szekfű: Drei Generationen	319

DISKUSSION

<i>I. Ölvédi</i> : Der Bombenüberfall auf Kassa – „casus belli“ zur Kriegseröffnung gegen die Sowjetunion	334
<i>Thomas L. Sakmyster</i> : Ungarische Offiziere und der Bombenüberfall auf Kassa	367

BEOBACHTER

<i>H. Schleier</i> : Zum Problem des Historismus in der deutschen Geschichtswissenschaft	374
<i>E. Kövics</i> : Ungarn und Deutschland zwischen den zwei Weltkriegen (Bericht über die Konferenz der Historiker Ungarns und der BRD)	385

SOMMAIRE

ETUDES

<i>K. Hegyi</i> : Administration et juridiction turque—autonomie citadine hongroise	227
---	-----

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>L. Timár</i> : La structure géographique de l'économie et la société. Quelques tendances particulières des recherches de la géographie historique américaine	258
<i>T. Balázs</i> : Influence réciproque des sciences humaines et des sciences exactes dans le domaine du progrès technique	273
<i>J. Lukács</i> : Historiographie et le roman: ou bien l'appétit et le goût du passé	280

EN RELISANT

<i>M. Lackó</i> : Béla Grünwald: La Nouvelle Hongrie	289
<i>I. B. Bernát</i> : Gyula Szekfű: Trois générations	319

DÉBAT

<i>I. Ölvédi</i> : Bombardement de la ville de Kassa — „casus belli” pour l'entrée en guerre contre l'Union Soviétique	334
<i>Th. L. Sakmyster</i> : Officiers hongrois et le bombardement de Kassa	367

OBSERVATEUR

<i>H. Schleier</i> : Sur le problème de l'historisme dans l'historiographie allemande	374
<i>E. Kövics</i> : La Hongrie et l'Allemagne entre les deux guerres. (Compte rendu sur le Congrès des historiens hongrois et allemands de l'ouest)	385

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. II. 13. — Terjedelem: 14,70 (A/5) ív

86.14183 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példényonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 108 Ft

1 szám ára: 27 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

11-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 27 Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040-9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

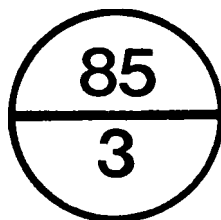
55676

7

1986 JUN 1 21

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Engel Pál: Nagy Lajos bárói
Jehuda Don — George Magos: A magyarországi
zsidóság demográfiai fejlődése
Diószegi István: Egyetemes történet és
interdiszciplinaritás

KÖZLEMÉNYEK

ÉLETMŰVEK: Makkai László

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVIII. ÉVFOLYAM, 1985. 3. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

A szerkesztőség munkatársa:

VIKOL KATALIN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53, — Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Engel Pál</i> : Nagy Lajos bárói	393
<i>Solymosi László</i> : Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népesség- szám. (A középkori megyei adószámadások forrásértéke.)	414
<i>Jehuda Don—George Magos</i> : A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése.....	437

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Diószegi István</i> : Egyetemes történet és interdiszciplinaritás.....	470
---	-----

KÖZLEMÉNYEK

<i>Spira György</i> : A honti álorcásdi	482
<i>Waltraud Heindl</i> : Egyetemi reform — társadalmi reform. Megjegyzések az 1854— 55. évi „Egyetemi Szervezeti Törvény” tervéhez	496
<i>George Barany</i> : Három nemzedék: Szekfű Széchenyi-portréja	507
<i>Lázár György</i> : Irányzatok és törekvések a magyarországi szlovákság körében (1945—48)	515

ÉLETMŰVEK

<i>Makkai László</i> : A történeti Magyarország mezőgazdasági tájai a feudalizmus korában	530
<i>Makkai László</i> műveinek bibliográfiája	539
[Babics András (1906—1984)] — <i>M. K.</i>	552
[Pamlényi Ervin (1919—1984)] — <i>G. P.</i>	554

Nagy Lajos bárói

A 14. századi magyar királyság sorsát a király, a királyné és egy maroknyi előkelő irányította, akik a forrásokban a leggyakrabban „az ország főpapjai és bárói” (*prelati et barones regni*) megjelöléssel fordulnak elő. A szakirodalom ezt a csoportot általában „királyi tanács” néven emlegeti, találóan bár, de konvencionálisan, mert az egykorúak szóhasználatában a *consilium regis* elnevezés úgyszólván ismeretlen.¹

Az ország kormányzásában tehát, akárcsak Nyugat-Európa hűbéri államaiban, egyfajta dualizmus érvényesült. Igaz, az Anjou-királyok hoztak magukkal Dél-Itáliából merőben másféle elképzeléseket is. Szicíliai mintára szívesen hivatkoztak olykor „hatalmuk teljességére” (*plenitudo potestatis*), és „különös kegyből” (*de speciali gratia*) nemegyszer hoztak olyan intézkedéseket, amelyek ellentétben álltak új országuk szokásaival.² Ezek azonban kivételek maradtak. Az ország sorsát illető döntéseikben, legalábbis forma szerint, mindig a főpapokkal és bárókkal egyetértésben cselekedtek, velük együtt határozták meg a királyság politikáját mind kifelé, mind itthon, egyszóval az ország egyetemét minden ügyben az uralkodó és előkelői együttesen képviselték.

Ez azt is jelenti, hogy a királyi tanács nem csupán tanácsadó testület volt a kormányzás megkönnyítésére, hanem az ország fölötti hatalomnak a királlyal szinte egyenrangú részese. Olyan esetekben, amikor a király valamely ügyben személyesen volt érintve, a tanács az ország képviseletében önálló testületként is fellépett. Így például 1323-ban, amikor Károly Róbert szerződésre lépett a Habsburgokkal, tizenegy országnagy külön oklevélben vállalt kötelezettséget, hogy az uralkodót „tőlük telhetően” (*prout nobis fuerit possibile*) a szerződés megtartására fogják buzdítani, vele ellentétes tanácsot egyikük sem ad neki soha, s ami még fontosabb, ők maguk is azon lesznek, hogy az

¹ A *consilium*, illetve *consilarii* kifejezések rendszerint nemzetközi szerződésekben fordulnak elő a 14. században, és láthatóan a külföldi szóhasználatot tükrözik. A vonatkozó helyeket összegyűjtötte Schiller B.: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp., 1900. [röviden: Schiller] 98. Hazai forrásokban a tanácsülés sztereotip megjelölése *deliberatio baronum*, amivel leginkább kancelláriai jegyzetekben találkozunk, l. Szentpétery I.: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1933. [röviden: Szentpétery, Kancellária] 476. Későbbi példák: Mályusz E.: Zsigmondkori oklevéltár. Bp., 1951–1958 (röviden: Zs.O.) I. 178, II. 3202, 6944. sz.

² Bónis Gy.: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. Filológiai Közöny 4/1958/173–193; Holub J.: A fiúsításról. In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno... születésének ötvenedik fordulóján. Bp., 1925. 309. kk.

egyezményt híven megtartsák.³ Még világosabban mutatkozott meg a tanács közjogi jelentősége néhány évvel később, amikor a királyi családra kezet emelő Záh Felicián fölött hirdetett ítéletet. Mivel a sértett maga az uralkodó volt, az ítéletet „Magyarország egész nemességének egyeteme” nevében huszonnégy báró hozta meg és erősítette meg a pecsétjének ráfüggesztésével.⁴

Más esetekben, amikor a király külhatalmakkal szerződött, az országnagyok vagy vele együtt tettek esküt a kötésre, vagy külön záradékban vállaltak érte pecsétjük alatt szavatosságot. 1348-ban Nagy Lajos a velenceiekkel kötött fegyverszünet megtartására húsz bárójával esküdött meg, mégpedig „a leginkább előkelőkkel” (*de dignioribus et magis prepositis regni nostri negotiis*),⁵ 1358-ban pedig a zárai békét tizenöt bárójával együtt ratifikálta.⁶ 1374-ben Katalin hercegnőnek Orléans Lajos herceggel kötött eljegyzését tizenkét „főbb báró és nemes” (*barones et nobiles de maioribus*) erősítette meg.⁷ 1376-ban, amikor Lajos szövetségre lépett az aquilejai patriarchával, a benne foglaltakért huszonegy egyházi és világi főúr (*barones regni Hungariae principales*) esküvel kezeskedett „egész Magyarország helyett és nevében”, mégpedig mind a saját, mind pedig az ország javaival (*cum obligatione bonorum nostrorum et dicti regni*).⁸ 1380-ban Lajos másik leányának, Hedvignek eljegyzésére került sor Vilmos osztrák herceggel. Magyar részről ezúttal kilenc „egyházfejedeleme” (*principes... ecclesiastici*), továbbá huszonnyolc „világi fejedelem, gróf és báró” (*seculares principes, comites et barones*) garantálta az egyezséget.⁹

A külföld irányában tehát a király és nagyjai együttesen reprezentálják az országot. Ám meglepő módon ugyanezt a dualizmust látjuk érvényesülni azokban az intézkedésekben is, amelyek az országlakosok érdekében születtek. Ilyenkor is az biztosítja a királyi oklevél „örök érvényét”, hogy jelképesen benne foglaltatik az országnagyok hozzájárulása. Minden királyi privilégium végső, ünnepélyes megfogalmazásában megtaláljuk azt a kitételt, hogy „a főpapok és bárók tanácsából” (*de consilio prelatorum et baronum nostrorum*) született,¹⁰ alább pedig, mintegy záradékként, következik a hivatalban levő püspököknek és az ország fontosabb világi tisztségviselőinek sztereotip felsorolása, az ún. méltóságsor.¹¹ A formula utal arra is, hogy a név szerint felemlítettek csak szimbolizálják, de nem merítik ki a királyi tanácsot; az intézkedéshez nemcsak ők

³ Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (röviden: DF) 257 970, hibás kiadása G. Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829–1844. (röviden: F.) VIII/7. 146.

⁴ F. VIII/3. 419–427.

⁵ Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Szerk. Wenzel G., Bp., 1874–1876. (röviden: Dipl. Eml.) II. 315. L. a Függelék, 1. sz.

⁶ Dipl. Eml. II. 505: *nomina autem baronum nostrorum qui nobiscum iuraverunt sunt hec*. 1. Függelék 2. sz.

⁷ Magyar Történelmi Társulat 23/1877/42. L. Függelék 4. sz.

⁸ F. IX/5. 95. L. Függelék 5. sz.

⁹ DF 258 368, hibás kiadása F. IX/5. 377–380. L. Függelék 6. sz.

¹⁰ Schiller 27 kk; Szentpétery, Kancellária 482; Mátyusz E.: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle 3/1960/ (röviden: Mátyusz, Központosítás) 164.

¹¹ Szentpétery I.: Magyar oklevél-tan. Bp., 1930. 104 kk; Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970. (röviden: Fügedi, Mobilitás) 2 kk; Fügedi E.: Királyi tisztség vagy hűbér? Történelmi Szemle 25 (1982) 496 kk.

járultak hozzá, hanem általában véve az ország tisztségviselői (*et aliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores*).¹²

Az ország fölötti uralmat tehát király és tanácsa együttesen gyakorolta. Másnak – eltekintve a királynétól – a döntésekbe nem volt beleszólása. Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a nemesi társadalom sem vett részt semmilyen szervezett formában az állam irányításában. „Országgyűlésre”, azaz a nemesség összehívására mindössze egy alkalommal, 1351-ben került sor, mert egyébként Lajos és nagyjai láthatóan nem ítélték szükségesnek, hogy elhatározásaikhoz kikérjék a nemesség egyetemének véleményét. Jól tudjuk, hogy az „ország gyűlése” az 1430-as évekig ritka, kivételes esemény maradt, és megtartása inkább válsághelyzetekből, semmint az uralkodás rutinjából következett. Lajos alatt mindenestre a hatalom vitatlanul a király, a főpapok és a bárók kezében összpontosult.

A királyi tanács tehát – maradjunk ennél a megszokott elnevezésnél – nem más, mint az Anjouk államának politikai irányítója; azon személyek összessége, akik a királlyal együtt a politikai döntéseket hozzák, tehát maga az uralmi rendszer megtestesítője. Ennélfogva a tanács összetételének vizsgálata, amiről a továbbiakban szó lesz, nem „alkotmánytörténeti”, hanem politikai történeti probléma. Annak elemzése, hogy kikből állt a királyi tanács, más szóval kik voltak részesei, irányítói és haszonélvezői ennek a politikai rendszernek, elsőrendű fontosságú az Anjou-királyság jellegének megítélésében.

A tanács összetételének vizsgálatakor a főpapokkal nem foglalkozom. Nem mintha a kérdésnek ez a oldala egyáltalán nem igényelne tanulmányozást, de az egyház mégis viszonylag állandó és ezért jobban ismert eleme a magyar társadalomnak. Azt, hogy Nagy Lajos okleveleiben kik értendők „prelátusok” alatt, többé-kevésbé sejtjük: nyilván a püspökök és még egy-két fontosabb egyházi méltóság. Más a helyzet a *barones* megjelöléssel: ennek értelmezése koránt sincs tisztázva, tehát elsősorban ennek érdemes figyelmet szentelnünk.

* * *

Az Anjou-kori királyi tanács összetételét korszerű módszerekkel még senki sem vizsgálta. Azok a nézetek, amelyek ebben a kérdésben ma, mondhatni, közkeletűnek számítanak, számos évtizeddel ezelőtt fogalmazódtak meg, és a forrásadatokkal való szembesítés próbáját nem állják ki. Lássuk röviden, milyen nézetekről van szó, és milyen szempontból esnek kifogás alá.

Mint ismeretes, a királyi tanácsra vonatkozó ismereteinket annak idején általánosságban Knauz Nándor (1859), majd az ő nyomán részletesen Schiller Bódog (1900) alapozta meg.¹³ Fontos előrebocsátani, hogy ez még abban az időben történt, amikor a ma-

¹² Engel P.: A honor. Történelmi Szemle 24/1981/12. A 14. század közepén úgy látszik az a felfogás uralkodott, hogy a méltóságsor a főpapok és bárók tanácsának hozzájárulását fejezi ki az oklevélben foglaltakhoz: l. pl. 1345: I. Lajos megerősíti Ákos Mikcs bán fiairól az atyja által tett adományokat *ex certa scientia prelatorum et baronum regni nostri inferius nominatorum ac de consilio eorundem*, Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (röviden: Dl.) 40 973, 66 804, 67 601. Az idézett oklevelek végén szabályszerű méltóságsor található.

¹³ Knauz N.: Az országos tanács és országgyűlések története 1445–1452. Pest 1859; Schiller 33–166.

gyar jogtörténetírás egyáltalán nem volt tudatában a 15. század rendkívüli jelentőségének a magyar rendi alkotmány kialakulása szempontjából. Akkor még az a vélemény volt általános, hogy a magyar rendi társadalom és államszervezet a 13. század folyamán nagyjából elnyerte végleges formáját, ebből pedig az a praktikus következmény adódott, hogy az ún. „vegyesházi királyok” korában az intézményrendszer nem ment át lényeges változáson, ezért egységesen tárgyalható, sőt tárgyalandó. Schiller tehát hallgatólagosan ebből az alaptételből indult ki, amikor a 14–15. századi királyi tanács szerkezetét vette vizsgálat alá. Fel sem merült benne, hogy a 14. és 15. század, az Anjouk és Hunyadiak korának intézményeit egymástól elkülönítve, netán egymással szembeállítva kellene tanulmányoznia. Inkább az volt a törekvése, hogy általánosításait az egész korszakra érvényes formában fogalmazza meg, aminek szükségképpen több téves megállapításhoz kellett vezetnie. Az egyikkel, amelyre mindmáig gyakran szokás hivatkozni, bővebben kell foglalkoznunk, mert szorosan kapcsolódik a dolgozat tárgyához: a *barones* szó értelmezéséhez.

Schiller, mint előtte Knauz is, úgy látta, hogy a „vegyesházi királyok” korában két királyi tanács létezett: egy „szűkebb” operatív szerv, amely az országvezetés mindennapos teendőit ténylegesen intézte, valamint egy „tágabb”, amelyet a forrásokban szereplő „főpapok és bárók” gyűlekezetével azonosított és a korszak „legsajátosabb intézményének” tekintett.¹⁴ Ez felel meg annak a testületnek, amelyről az eddigiekben is szó esett. Schiller ennek a „tágabb” tanácsnak a mibenlétét igyekezett meghatározni, és mindaz, amit annak szerepéről, hatásköréről, közjogi jelentőségéről gazdag forrásanyag alapján megállapított, általában ma is elfogadható. Nem így az a nézete, amelyet a tanács szerkezetéről és működésének módjáról vallott.

Az volt ugyanis a véleménye, hogy a királyi tanács báróin az ország nagybirtokos urait kell értenünk, és a tanács működését ebből a feltevésből kiindulva próbálta megrajzolni. A királyi tanács, mint vélte, nem egyéb, mint az ország főpapjainak és mindenkori nagybirtokosainak spontán, alkalmi gyűlekezete, amelyben az vett részt, aki ügyes-bajos dolgainak intézése közben a királyi udvarba vetődött. A tanács egybegyűlése tehát, szerinte, esetleges dolog volt; ha főurak hivatalos vagy személyes ügyeik végett az udvarba látogattak — mindig voltak ilyenek —, akkor „így véletlenül, különös ok és előkészület nélkül egyszerre 'együtt volt' a tágabb királyi tanács”. Ebből következően a tanács összetétele igen bizonytalan volt. „Minden főúrnak 'természetes' joga volt a királyi tanácsban részt venni... Azonban a 'főúr' fogalma a nagybirtok fogalmának határozatlan, nem szabatos voltánál fogva maga sem volt tiszta, világos, szabatosan körülírható; s így a királyi tanácsban helyet foglaló nagybirtokos főúri osztálynak alsó határai is elmosódtak s ingadoztak.”¹⁵

Schillernek ez a koncepciója határozott szembefordulást jelentett a magyar jogtörténetírás tradicionális felfogásával. Ez ugyanis Werbőczy *Hármaskönyvére* hivatkozva az ország mindenkori legfőbb tisztségviselőit tekintette — a jogtudós szavaival — „az ország igazi báróinak” (*veri barones regni*).¹⁶ Schiller a Hármaskönyv tekintélyével

¹⁴ Schiller 153.

¹⁵ Schiller 155–166, az idézetek: 156, 163.

¹⁶ HK I. 94. Vö. M. G. Kovachich: Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros... Budae 1798–1801. I. 67 kk; Hajnik I.: A nemesség országgyűlésen fejenként való megjelenésének megszűnése. Bp., 1873. 11.

szemben az egykorú forráshelyek tömegét vonultatta fel: számba vette mindazon 14. és 15. századi okleveleket, amelyekben országnagyok név szerinti felsorolásai voltak találhatóak, és ezekből azt állapította meg, hogy „sok-sok oklevél említi a királyi tanács gyülekezeteiben részt vett . . . nagyok sorában közhivatalt nem viselő, tisztán magánjogi alapon előkelő s szereplő urakat”.¹⁷ Érvelése, amelyben külföldi párhuzamokra is hivatkozott, az akkori jogtörténetírás legmagasabb színvonalán állt, minden tekintetben meggyőzőnek hatott, és így hamarosan bevonult a magyar alkotmánytörténetbe. Nyugodtan állítható, hogy két tétele ma is mintegy axiómaként él a történeti köztudatban: egyrészt, hogy a 14. században is volt a magyar nemesi társadalomnak egy olyan felső rétege, amely „nagybirtokosi” minőségben közjogi szerepet játszott, s az Anjou-kor forrásaiban a *barones* megjelölés alatt elsősorban ez a réteg értendő; másrészt, hogy e rétegnek a tagjai abban a szervezetlen, spontán formában vettek részt az ország irányításában, ahogyan azt Schiller oly szemléletesen leírta.¹⁸

* * *

Ha mai ismereteinkkel visszagondolunk erre a leírásra, egy valami nyomban szembetűnik: az nevezetesen, hogy Schiller szeme előtt, amikor a 14–15. századi tanács működését maga elé képzelte, a rendi Magyarország képe lebegett. Ezért fontos hangsúlyozni, hogy az ő idejében a rendi társadalom kialakulását az Aranybullák évszázadától számították még, és magától értetődött, hogy a rendiség fogalomkészlete az Anjouk korára is bízást alkalmazható. Ebben a koordináta-rendszerben helyezte el Schiller a 14. századi főurak királyi tanácsát.

Ma azonban már tudjuk, hogy a 13. század utolsó évtizedeinek „koraérett” rendi szerveződése nem folytatódott, és a magyar rendi állam létrejötté csupán a Hunyadiak korának fejleménye.¹⁹ Ám nemcsak a rendi államé. Maga a nemesi társadalom is csak ekkor válik többé-kevésbé világosan ketté fő- és köznemességre, vagy pontosabban: az addig fogalmilag egységes nemesség kötelékéből ekkor emelkedik ki az a kisszámú, viszonylag jól körülhatárolható csoport, amelyet – immár vitán felül jogosan – „nagybirtokos főnemességnek” nevezhetünk. Bónis György évtizedekkel ezelőtt (1947) pontosan számba vette azokat a terminológiai változásokat is, amelyek e folyamattal párhuzamosan az oklevelek szóhasználatában bekövetkeztek. Ekkor, és csak ekkor, a 15. század első felében kap a forrásokban külön nevet a nemesség felső, legvagyonosabb rétege, ekkortól fogva szokás a tagjait összefoglalóan „főneméseknek” (*potentiores*,

¹⁷ Schiller 30 (21. jegyz.)

¹⁸ Például Mályusz E.: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. In: Mátyás király Emlékkönyv I. Bp. 1940. (röviden: *Mályusz*, Társadalom) 333; Eckhart F.: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 99–102; Molnár E.: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp., 1949. 103; Mályusz, Központosítás 164; Magyarország története. I. 2. kiad. 1967. 104. Tudtommal egyedül Bak Jánosnak voltak ezzel kapcsolatban hallgatólagos fenntartásai (Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. (röviden: *Bak*, Königtum) 27.). A 15. századot illetően Szilágyi Loránd már régen hangsúlyozta a királyi tanács nagyon is szabályozott összetételét (A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Turul 44/1930/52 kk.)

¹⁹ Mályusz, Társadalom 311–433; vö. Bónis Gy.: Recherches hongroises sur les institutions des Ordres. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 17/1971/189–194.

potiores nobiles), „mágnásoknak” (*magnates*), a leggyakrabban pedig báróknak (*barones*) nevezni.²⁰ Míg korábban, a 14. század folyamán a „bárók” megjelölést kizárólag az ország fő tisztségviselőire alkalmazzák, a Hunyadiak és a Jagellók korában már nemcsak őket, hanem a leghatalmasabb főúri familiák tagjait is értik alatta. Ők, ez utóbbiak azok, akik 1487-ben az ország „természetes báróiként” (*barones naturales*) kezeskednek a sankt pölteni fegyverszünet megtartásáért, ők azok, akiket az 1498. évi 22. tc. saját bandérium tartására jogosít fel, ők azok is, akik a nevezetes 1505-i rákosi országgyűlésen *barones* cím alatt immár külön rendként sorakoznak fel a többi főrend (*proceres*) és a megyei nemesség küldöttai előtt.²¹ És végül, természetesen, őket érti Werbőczy is ama „csupán névleges bárókon” (*barones solo nomine*), akik újabban ezt a rangot vindikálják maguknak, holott ez valójában csak az ország meghatározott főméltóságait, „igazi báróit” (*veri barones regni*) illetné meg.²²

Erről az új bárói rendről, a formálódó rendi társadalom új arisztokráciájáról a legutóbb Fügedi Erik rajzolt szuggesztív képet (1970), felhasználva ehhez már a szociológia modern eszközeit is.²³ A 15. századi bárók, akikről ír, már elsősorban hatalmas váruradalmakkal bíró nagyurak, akik vagyonuk alapján részesednek az ország irányításából, és veszik birtokba az ország legfőbb tisztségeit. Politikájuk középpontjában saját családjuk áll, amelynek jövőjéért fáradoznak akkor is, amikor az ország dolgában járnak el; valamint a családi vagyon, amelyen befolyásuk alapszik, és amelynek állandó gyarapítása éppen ezért földi létüknek legfőbb értelme. A bárói politika ily módon szükségképpen családi politika, amely a nagyúri familiák szerződéseiben, szövetezéseiben, vagy olykor nyílt összecsapásában realizálódik. Az állam irányításában való részvétel nem forrása hatalmuknak, hanem inkább következménye, sőt többé-kevésbé szükségszerű velejárója. Ezért ehhez az immár rendinek nevezhető társadalmi és egyben politikai struktúrához hozzátartozik egy jellegzetesen „főúri” szerep, amelynek betöltésére a bárói család sarját születésétől fogva nevelik: a vagyona és származása alapján az ország irányítására hivatott nagyúr szerepköre, amelynek jellemző tudati megnyilvánulásait és tárgyi attribútumait Fügedi oly kitűnően számba vette.

Nem nehéz fölismerni, hogy ez az a szerep, amelyben Schiller Bódog a 14–15. századi királyi tanács főúri tagjainak működését maga elé képzelte. Fordulatai lépten-nyomon árulkodnak erről: a tanács tagjai magától értetődően birtokos urak nála, akiknek természetes élettere az otthon, a családi jószágok, lakhelyük a vidéki vár, vagy esetleg kastély. Onnan „látogatnak” időnként az udvarba, elsősorban ekkor is saját „ügyes-bajos dolgaik” intézésére. Ilyenkor, mintegy mellel, be-betérnek a tanácsba is, és hallatják szavukat az ország ügyeiben, hiszen ez „természetes joguk”. Ügyük végeztével persze

²⁰ Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár (1947). (röviden: Bónis, Hűbériség) 484 kk.

²¹ 1487: Teleki J.: Hunyadiak kora Magyarországon. X–XII. Okmánytár. Pest 1853–1857. XII. 375; 1498: Magyar törvénytár. Az 1000–1526. évi törvényczikkek. Bp. 1899. 606; 1505: Kovachich i. m. II. 333.

²² HK I. 93. § 4: *magnas vel baro solo nomine*; I. 94. § 1: *veri barones*.

²³ Fügedi, Mobilitás 12–18, 77 kk. Vö. Mályusz, Társadalom 319 kk. 336 kk.; Sinkovics I.: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp., 1933.

hazatérnek, mert várja vissza őket a családi vagyon, amelynek igazgatása elsődleges feladatuk és tulajdonképpeni hivatásuk.²⁴

Az uradalmi rendszernek ilyesfajta jellemzése többé-kevésbé helytálló középkori történelmünk ama hosszabb-rövidebb időszakaira nézve, amikor nincs erős és hatékony királyi hatalom, amikor tehát az ország sorsa valóban azok akaratától függ, akiknek a király után a legtöbb hatalmuk van benne. Helytálló tehát a 15. század közepének viharos évtizedeire, és ugyanígy nagyjából a Jagellók korára is. Elfogadhatatlan viszont a rendi állam kialakulását megelőző korszakokra, és különösképpen Nagy Lajos országlásának évtizedeire, amidőn a magyar királyság hatalma pályájának zenitjén állt. Egészen bizonyos, hogy az Anjouk államában, ahol az uralkodót mindvégig félelemmel vegyes tisztelet övezte, és ahol parancsszavára bármikor seregek szálltak nyeregbe, hogy dinasztikus érdekekért ontsák a vérüket, ebben az országban király és bárók viszonya merőben másképp festett, mint száz vagy százötven évvel később. Az alábbiakban ezt a viszonyt próbálom meg röviden jellemezni.

* * *

Azóta, hogy Schiller a jogtörténész hagyományos módszereivel vizsgálta a királyi tanács intézményét, a történeti kutatás jelentős fejlődésen ment át. Akkor még egy ilyen vizsgálat közvetlenül magukra az intézményekre irányult, kevés figyelmet szentelve azoknak az *egyéneknek*, akik az intézményeket magukat működtették, sőt alkották. Ma már egy hasonló elemzésnek az egyének felől kell az intézmény lényegét megközelítenie, „nem a körülményekre, hanem a körülmények között az emberre”²⁵ kell irányulnia, vagyis elsősorban az intézmény és a társadalom kapcsolatát kell felderítenie; ebben pedig döntő, hovatovább kizárólagos szerep jut a biográfiai módszernek, történeti nevén a *prozopográfiának*, azaz a vizsgált közegben működő személyek életrajzi adatgyűjtésének.²⁶ Azt talán szükségtelen mondanom, hogy a 14. századi magyar történelem esetében nem lehet szó valóságos életrajzok összeállításáról, hanem a legkedvezőbb esetben is csak biográfiai „morzsákról”, amelyek az egyén hivatali karrierjének, vagyonszerzésének, szociális kapcsolatainak körében itt-ott felszedegethetők és néha összeilleszthetők. Esetünkben azonban ezek a törmelékek is elegendőek ahhoz, hogy a legfontosabb kérdésekre választ kapjunk belőlük.

A prozopográfiai vizsgálatból mindenekelőtt az tűnik ki, hogy Lajos korában az ország világi nagyjait a főbb tisztségviselők köre jelentette. Schiller tévedett, amikor erre az időre vonatkozóan is azt állította, hogy az országnagyok sorában hivatalt nem viselő „nagybirtokosok” is rendszeresen előfordulnak. Van rá néhány példa, hogy az országnagy neve mellett nem tüntetik fel méltóságát, így pl. 1380-ban Szentgyörgyi Tamás, az akkori (1378–82) tárnokmester csak mint *Thomas comes de Sancto Georgio*

²⁴ Schiller 155 kk.

²⁵ L. Stone: The revival of narrative. Reflections on a New Old History. Past and Present 85/1979/21, 23.

²⁶ G. Tellenbach: Zur Bedeutung der Personenforschung für die Erkenntnis des früheren Mittelalters. Freiburg i. Br. 1957. 9 kk.; L. Stone: Prosopography. Daedalus 100/1971/46–79.

szavatolja a zólyomi szerződést, Prodavizi Ákos volt pozsegi ispán, ekkor somlyói várnagy pedig csak mint *Akus filius condam bani*.²⁷ Az azonban egészen kivételes, ha a nagyok között olyanokat is találunk, akik sem akkor, sem előzőleg nem viseltek hivatalt. Csakhogy még ők sem egyszerűen „nagybirtokosok”, mert részben tudjuk, részben feltételezhetjük róluk, hogy udvari lovagként (*aule regie miles*) a királyi aula tekintélyes tagjainak számítottak.²⁸

Az, hogy az országnagyok sorában a tisztségviselők mellett olykor udvari lovagokkal is találkozunk, tökéletesen megfelel annak, amit egyéb forrásokból megtudhatunk a király szokott környezetéről. Bizonyos, hogy ez korántsem volt oly mértékben szervezetlen, mint aminőnek általában gondolni szokás. Igaz, hogy elvben minden nemesnek jogában állt, amennyiben győzte anyagiakkal, a király udvarához csatlakozni és azt mindenhová követni, legalábbis ezt olvashatjuk ki Károly Róbert ama kiváltságleveléből, amellyel a hűtlen Kőszegi Henrikfiakat 1339-ben ismét kegyelmébe fogadta. Ennek egyik első pontjaként ugyanis megengedte nekik, hogy az udvarát kísérő más hűveivel együtt akár otthon, akár másfelé jártában „gyanakvás és ellentmondás nélkül” ők is „színe elé járulhassanak, mellette maradhassanak és illő szolgálatokat tehessenek neki”, viszont zsold nélkül nem kötelesek vele külföldre hadba szállni.²⁹ A valóságban azonban az aula sokkal határozottabban körvonalazódott. A krónikák Nagy Lajos kísérete gyanánt bárókat és lovagokat emlegetnek,³⁰ maga a király pedig egy ízben úgy határozta meg jelenlevő környezetét, mint amely *báróiból, valamint udvarának lovagjaiból és ifjaiból* áll.³¹ Ezt a megállapítást a kancelláriai jegyzetek vizsgálata is igazolja. Azokról a személyekről, akik a 15. század elejéig a királyi oklevelek relatoraiként előfordulnak, csaknem kivétel nélkül kimutatható, hogy beletartoztak a fenti három csoport valamelyikébe.³²

Ez a három csoport természetesen nem egymás mellett, hanem egymás alatt helyezkedik el. Az Anjou-kori udvar³³ hierarchikus felépítésű: a létra alsó fokán az udvari ifjak (*aule iuvenes*) állnak, középtűt az udvari lovagok (*aule milites*) a csúcson

²⁷DF 258 368. Prodavizi akkori tisztségeire 1379: Levéltári Közlemények 7/1929/279, pozsegi és verőcei ispán; 1380. III. 8: DL 6683, somlyói várnagy.

²⁸1380-ban pl. ilyenek Bazini János (1365-ben királyi udvari lovag, DL 41 613), és Szaploncai Poháros Miklós (1371-ben udvari lovag, DL 64 082). Ugyanez valószínű Ujlaki Bertalanra és Fraknoi Miklósról nézve is, de egyelőre nem bizonyítható. L. a Függelék (6. sz.).

²⁹1339/402: DL 87.690.

³⁰Chronicon Dubnicense, ed. M. Florianus (Historiae Hungariae fontes domestici, Scriptores, 3. vol.). Quinqueecclesiis, 1884. 139, 168, 169 stb.

³¹1359: Felsőlendvai János mester (1357-ben) Zákányban megjelent *coram nobis et plurimis baronibus nostris ac militibus et iuvenibus aule nostre*, hogy birtokait a király védelmébe ajánlja, DL 100.079; [1360–66]: Lajos a brassói dékán és az erdélyi káptalan ügyében *quampluribus suis militibus et clientibus instantibus et audientibus* hozott döntést, F. IX/3. 338. Vö. 1424: Zsigmond elengedi Geréci István bírságait *ad quamplurimorum regni nostri baronum, auleque nostre militum et familiarium humillime supplicationis instantiam*, DF 262 034.

³²Azt az elterjedt téves nézetet, hogy az oklevelek relatorai a királyi tanács tagjai lettek volna, régen megcáfolta Szentpétery, Kancellária 482.

³³Ennek összetételére Kurcz Ágnes derített fényt alapvető munkájában. (A magyarországi lovagi kultúra kérdései (XIII–XIV. sz.). Kandidátusi értekezés, 1975. Kézirat, MTA Könyvtára. 52–105.)

pedig az ország bárói. Igen egyszerű hierarchia ez, például a bizánci udvar csaknem áttekinthetetlen cím- és rangrendszeréhez képest; mindazonáltal ez is hierarchia, ami a címek használatában is tükröződik. Nem lehet állítani, hogy az Anjou-kori írásbeliség e tekintetben rigorózus következetességgel járt volna el, bizonyos tendenciák azonban határozottan megfigyelhetők. Mindenekelőtt abban, hogy a *magister* presztízscím, ha több nem is, általában kijárt minden udvari embernek. Ritkán marad el az udvari „ifjak” neve elől, a lovagokat pedig feltétlen megillette. Csak kevesen voltak olyanok, akik igen magas állásuknál fogva a *magister* titulust már semmiképp sem viselhették: a nádor, az országbíró, az erdélyi és később az orosz (halicsi) vajda, a szlavón, dalmát-horvát, macsói, szörényi bánok, a király és a királyné tárnokmestere és az utóbbinak udvarbírája. Ők voltak a legszűkebb értelemben vett országbárók, akiket a *magnificus vir* címmel volt szokás kitüntetni.³⁴ A legtöbbször megadták ezt a címet néhány más udvari méltóságnak is: a király (és ritkábban a királyné) lovász-, asztalnok-, pohárnok- és ajtónállómesterének, néha pedig egyes fontosabb ispánságok viselőinek, de sohasem olyan személynek, aki nem töltött be hivatalt. Az Anjou-kori arisztokrácia mindenekelőtt a tisztségviselők arisztokráciája volt.³⁵

Magisterek és *magnificus*-ok, egyszerű lovagok és nagybárók között a tekintélyesebb udvaroncok elég népes, mintegy húsz-harminc főnyi csoportját találjuk, amely elsősorban az ispáni és királyi vármagyai méltóságok viselőiből, a királynéi udvar fő tisztségviselőiből és a legelőkelőbb udvari familiák lovagi rangú tagjaiból tevődött össze. Őket, minthogy többek voltak egyszerű *magisterek*nél, gyakran megtisztelték a *strenuus vir* címmel is, amely már közel járt a *magnificus*-hoz, ha azzal nem volt is egyenértékű.³⁶ Mivel a 13. század óta tágabb értelemben az ispánságok és honorok birtokosait is a bárók közé volt szokás számítani, így ebben az értelemben ők is az országnagyok sorába tartoztak, és gyakran találkozunk nevükkel az országot képviselő előkelők közt.

³⁴ A *magister* cím jelentésére és használatára Kurcz, i. m. 80 kk. Már Holub József megállapította róla, hogy „kétségtelenül az előkelőség megjelölésére szolgált” (A magyar alkotmánytörténet vázlata. I. Pécs 1944. 72). A *magnificus* cím még a 15. század első felében is csak az ország főméltóságait illette meg: Fügedi, Mobilitás 9–11, vö. 30 (39. jegyz.). A 14. századból számos oklevelünk van, amelyben – a király, illetve a nagybírák ítélőtársai közt – kifejezetten megkülönböztetik a *magnificus*-okat a rangban utánuk következő *magisterek*től, pl. 1334: Hazai okmánytár. Kiad. Nagy I. et al. Győr–Bp., 1865–1891. III. 122; 1342 > 353: Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy I. et al. Bp. 1878–1920. (röviden: A.) VI. 23; 1355: A. VI. 401; 1359: DL 100.079.

³⁵ Bizonyos, hogy az országbárókat a 14. században is megillették azok a különös kiváltságok, amelyekről 15. századi oklevelek szólnak. (Vö. Bónis, Hűbériség 486 kk.). Ezek közül kiemelendő, hogy 1. a báró esküje 10 közönséges nemesével ért föl (1419: Lévai Cseh Péteré, mivel korábban lovászmester volt, *ratione sui baronatus*, DL 10.781; 1422: Tamási Lászlóé mint ajtónállómesteré *propter sui baronatus dignitatem*, ugyanakkor öccse, Henrik csak nemesnek számít, DF 231 025; 1437: Perényi János asztalnokmesteré *ob reverentiam honoris sui baronatus*, DL 13.046); 2. mivel vérdíja a közönséges nemesével (50 márka) szemben 100 márka volt, (HK. I. 2. § 2, II. 40. § 2.), ezért a fejére nem ötven, hanem száz nemessel lehetett csak esküt tenni (1439: DF 258 090, ahol Frangepán István mint volt bán bárónak számít, testvérei ellenben csak nemesnek); 3. ugyanígy a nemes özvegyének hitbére 50 márka, míg a báró özvegyét 100 márka illeti meg (*Holub J.*: Az Atyusz-nemzetség. Turul 51/1937/66, vö. HK. I. 93. § 4, I. 94. § 3.)

³⁶ A *strenuus miles* használatáról Kurcz i. m. 32 kk.

A báró fogalom tehát ebben az időben legszűkebb jelentésében a legnagyobb méltóságok viselőit ölelte fel, szám szerint mintegy tízet, tágabb jelentésében viszont mindazokat, akik az országban „ispánságokat és honorokat” birtokoltak, összesen további húsz-harminc személyt. Itt jegyzem meg, hogy a bárók körének meghatározása szempontjából a királyi privilégiumok ún. méltóságsorai ekkoriban még nem mérvadók. E névsorok később is használatos „kánoni” formája az 1350-es években alakult ki, oly módon, hogy a hivatalban levő bárók közül a tizenkét legfontosabbat kiválasztották és a továbbiakban rendszerint csak e tizenkét hivatal birtokosait sorolták fel. Azonban valamely okból mellőzték (1355 óta) a királyné tárnokmesterét, holott ezen túl is — Mária haláláig — egyike maradt az ország legtekintélyesebb báróinak, belefoglaltak viszont egyetlen ispánt, a pozsonyit, holott egyéb oklevelek tanúsága szerint csak *magister* rangú volt, és Lajos korában semmivel sem számított előkelőbbnek a vasi, szepesi, szatmári vagy székely ispánoknál.

Elég jó képet nyújt Nagy Lajos korának országnagyjairól az a pár (összesen hat) névsor, amely többnyire nemzetközi szerződések záradékaiban maradt ránk. Ezeket az elmondottak illusztrálása végett a dolgozat függelékében közlöm. Az alábbiakban, midőn Nagy Lajos báróit mint többé-kevésbé körülhatárolható társadalmi csoportot próbálom meg jellemezni, *báró alatt általában véve a tisztségviselő országnagyokat* fogom érteni, tekintet nélkül arra, hogy a forrásokban *magnificusként* vagy *magisterként* kerülnek-e a szemünk elé.

* * *

Ami a létszámot illeti, Nagy Lajos báróinak köre közelítőleg ugyanakkora volt, mint azoké, akiket az 1498. évi 22. tc. az ország zászlósúri rangú mágnásaiként határozott meg. Ebben a törvényben a mintegy harminc legvagyonosabb familiának összesen 38 tagját sorolták fel, továbbá a két nagy vagyonú horvát dinasztia: a Korbáviai és a Frangepán grófokat.³⁷ Lajos uralkodása végén, 1374 és 1380 között az országnagyok három ránk maradt névsorában összesen 36 világi személy fordul elő, tehát majdnem pontosan ugyanannyi. Érdeemes megjegyezni, hogy Károly Róbert korában sem volt más a helyzet: ekkor három hasonló névsorban 1328–1333 között 39 különböző személlyel találkozunk.³⁸

Még egy lényeges vonatkozásban tapasztalunk hasonlóságot, legalábbis felszíni hasonlóságot, a Jagellók és az Anjouk arisztokráciája között. Mind a két politikai rendszerre, a maga módján, a nagybirtokos családok uralma volt a jellemző, és ez az a körülmény, amely a 14. század kutatóit az uralmi rendszer megítélésében sokáig tévútra vezette. Nagy Lajos bárói ugyanis kivétel nélkül nagy családi vagyonnal rendelkező urak voltak, többségükben pedig éppenséggel az ország akkori legnagyobb földesurai közül kerültek ki. Ez végeredményben elég szűk társadalmi kört jelentett: *az Anjou-kori tisztségviselők zöme, mintegy 85–90%-a mindössze 40–50 családból verbuválódott, s*

³⁷ L. a 21. jegyzetet, és vö. Engel P.: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5/1970 [röviden: Engel, Nagybirtok] 291, 302.

³⁸ Vö. 1328: DF 257 972; 1330: F. VIII/3. 419–427; 1333/419: DL 33.578. A többire vö. a jelen tanulmány függelékének névsorait.

innen van, hogy ha a 14. századi nagybárók és ispánok archontológiájában lapozgatunk, mindegyre ugyanazok a nevek bukkannak elélnk.³⁹

Ráadásul ez a kör, a 14. századi bárói családok köre, összetételében nem sokban különbözik a 15. századi mágnásfamíliáétól. Az 1498. évi zászlósurak ősei közül az Újlaki, Drágfi, alsólendvai és bolondóci Bánfi, Bátori, Bebek, Homonnai (Drugeth), Kanizsai, Szentgyörgyi és Bazini, Szécsi, Kompolti, Losonci és Hédervári családok tagjai Nagy Lajos idejében is előfordulnak a tisztségviselők között, és ugyanez mondható el több más ismert nevű 15. századi főúri dinasztiáról, amelyeknek 1498 előtt magvuk szakadt: a Czudarok, Garaiak, Kórógyiak, Szécsényiek, Nevnai Treutelek, Meggyesi Móroczok elődei éppenséggel vezető tagjai Lajos király udvarának, de ott találjuk a szintén kihalt Gönyüi, Debreceni, Egregyi (Kölcsei), Poháros, Kerekegyházi (Lackfi), Nagylaki Jánki, Fraknoi (Nagymartoni), Bátmonostori Töttös, Szeri Pósaí családok őseit is velük egy sorban vagy kevéssel mögöttük. Néhány vezető Anjou-kori famíliát az 1384 utáni pártharcok és az ezt követő századforduló belpolitikai viharai söpörtek el: a Lackfiak legtekintélyesebb ágát, Ákos Mikcs bán örököseit, a Gilétfieket, Horvátiakat, Nekcseieket, és velük együtt szegényedtek el, ha nem is teljesen, a Paksiak és Ostfiak is a Lajos-kori bárók maradékai közül.

A felsoroltakon kívül volt egy pár az Anjouk tisztségviselői közt, akiknek nemzetsége megérte ugyan a mohácsi vészt is, mégsem volt képes tartósan kiemelkedni a köznemesség sorából, mert ősük nem hagyott rájuk akkora vagyont, amely ezt lehetővé tette volna. Ide kell sorolnunk Himfi Benedek utódait, továbbá a Rátóti Gyulafiakat, Berekszői Hagymásokat (Hagymássy-akat), Telegdieket, a Kaplai János orosz vajdától származó serkei Lorántfiakat, Derencsényieket, Szekcsői Herczegeket, akik közül nem egy, nyilván nem véletlenül, a Jagelló-kori köznemesség vezetőinek körében, illetve a Szapolyai-dinasztia szolgálatában tűnik majd fel.

Szembeszökő tehát a kontinuitás az Anjouk kora és a rendi korszak politikai vezető rétege között. Olybá tűnik, mintha az országot ekkor is, akkor is nagyjából ugyanaz a kicsinyke csoport, ugyanaz a maroknyi család igazgatta volna, és e csoport összetételét alig-alig módosította volna más tényező, mint a családok egy részének kihalása folytán beálló természetes cserélődés. Ha pedig az uralkodó csoport összetétele nem változott meg számottevően, akkor ebből könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy az uralkodás *módja* sem változott meg. Ez a következtetés azonban, úgy vélem, hibás.

* * *

Az az ország ugyanis, amelyet igazgatni kellett, teljesen másképp festett 1498-ban, mint Nagy Lajos halálakor, 1382-ben. Időközben a birtokviszonyokban olyan mérvű átalakulás ment végbe, hogy az nem maradhatott hatás nélkül az uralmi rendszerre és ennél fogva a kormányzás módjára sem.⁴⁰

³⁹ Vö. Wertner M.: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 1906. 583–609, 1907. 1–69. 161–198, 327–354.

⁴⁰ A birtokviszonyokkal kapcsolatos alábbi számításokban saját munkámra (Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp., 1977. [röviden: Engel, Királyi hatalom]) illetve egyéb adatgyűjtésemre támaszkodtam.

Az átalakulás lényege a királyi uradalmak csaknem teljes eltűnése volt. Lajos halála idején az ország várainak mintegy a fele – összesen 150 váruradalom a hozzájuk tartozó falvakkal – közvetlenül a király, a királyné és bárók igazgatása alatt állt. Ez a szám Zsigmond uralkodása folyamán a felére csökkent, 1437 után pedig oly mértékben lepadt, hogy a század végére a király már csak egyike volt a jelentősebb földesuraknak. Hogy ez a változás milyen gyökeresen átformálta a vidék politikai arculatát, azt néhány jellemző adat képes érzékeltetni. A Tiszántúlon és Erdélyben 1382-ben 24 királyi várról tudunk, míg nagyobb világi birtokos nem volt több három-négynél. II. Ulászló idején már csak Huszt, valamint Erdélyben Déva, Görgény, Töröcsvár és Höl-tővény voltak – mint vajdai várak – királyi kézben, s a megyék legnagyobb részében mágnásdinasztiák – a Gerébek, Pongrácok, Drágfiak, Bátoriak és mások – uralkodtak. Az ország másik végén, Szlavóniában (hozzászámítva Varasdót és Pozsegát is) Nagy Lajos alatt 21 volt a királyi várak száma, és a bán, aki kilenc várban parancsolt, nemcsak első embere, hanem egyben leghatalmasabb birtokosa is volt a tartománynak. 1498-ban a bánnak már nem volt itt egyetlen vára sem; az egész országrész Korvin János, az Ernusztok, Frangepánok és más nagyurak ellenőrzése alatt állt. Mindamellet a leglátványosabb „földcsuszamlás” az északnyugati megyékben, Csák Máté hajdani országában következett be. Itt az Anjou-királyok különös figyelemmel óvták hatalmukat, és tíz megye 64 várából 1382-ben nem kevesebb, mint 51 volt a kezükön. Ehhez képest még a viszonylag jelentős magánvagyonok is – Pozsony megyében a Szentgyörgyieké, Nyitrában az Újlakiaké, Nógrádban a Szécsényieké és Losonciaké – valósággal eltörpültek. A Jagellók korában ezen a hatalmas területen már csak két királyi várat találunk: Pozsonyt és Damásdot, és egyet az özvegy királyné birtokában: Zólyomot; a többi, négy-öt püspöki vár kivételével, világi uraké.

Ebből a néhány adatból is kitűnhet, hogy a Nagy Lajos halálát követő évszázad folyamán a kormányzás módjának gyökeresen meg kellett változnia. 1490 táján az ország várainak és uradalmainak többsége 30–40 főúri család kezén oszlott meg,⁴¹ és nyilvánvaló volt, hogy ország politikai vezető rétegét csakis ők képezhetik. Ahogyan például Ugocsában, Bonfini szavaival, „a Perényiek nemzetsége uralkodott”,⁴² ugyanúgy az ország többi vidékein is a helybeli mágnások vették át az irányítást, és ezért olyan központi hatalom, amely ezt a tényt figyelmen kívül hagyja, nehezen volt elképzelhető. Az Anjouk alatt merőben más a helyzet: az erőviszonyok éppen fordítottak, a várak többsége fölött az uralkodó és tanácsa rendelkezik, éppen ezért a politikai vezető réteg nem lehet más, mint azok köre, akik a királyi várakat a kezükön tartják, vagyis a tisztségviselő bárók arisztokráciája. Ebben áll a döntő különbség a Jagelló-kor „természetes bárói” és az Anjouk hivatalviselő bárói között.

Az Anjouk bárói a királyi javakat egy „kvázi-hűbéri” rendszer, a *királyi honorok* keretében igazgatták. Mivel más alkalommal ezt a rendszert részletesen ismertettem,⁴³ itt csak röviden kívánok utalni rá. A lényege abban foglalható össze, hogy a királyi váruradalmak legnagyobb részt szolgálati birtokok voltak, amelyeket a bárók mintegy

⁴¹ Engel, Nagyirtok 305.

⁴² Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades. Edd. I. Főgel et al. Lipsiae, 1936. I. 37.

⁴³ Engel P.: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116 (1982) (röviden: Engel, Honor) 880–920.

„hivatali hűbérként”, haszonélvezetül kaptak meg arra az időre, ameddig tisztségüket viselték. A hivatallal (*honor*) tehát jelentékeny földbirtokok jövedelme és nemegyszer egész országrészek kormányzása járt együtt, azonban nem örökbirtokként, hanem bár-mikor visszavonható szolgálati javadalomként, az uralkodó „tetszése tartamára”.

A honorbirtokok nagysága igen különböző volt, és elsősorban a hivatalviselő személy presztízséhez, az udvari hierarchiában elfoglalt helyéhez igazodott. A legtekintélyesebb javadalmak a nagybárókat, a kormány igazi vezetőit illették meg, ezek mérete elérte, sőt nemritkán meghaladta a 15. század nagy mágnáscsaládainak birtokát. A nádor általában öt-hat megye ispáni honorját is viselte, és javadalomként élvezte a megyéiben fekvő királyi várak uradalmait. Az országbírák szokásos beneficiumát a 14. század folyamán a Vág menti várak egy nagyobb csoportja képezte, amihez időnként egyéb ispáni tisztek és birtokok is járultak. Erdély tíz királyi várát a mindenkori vajda kormányozta, és körülbelül ugyanekkora volt a szlavón bán-ság honorja is. A macsói bán öt anyaországi megye ispánságát viselte állandó jelleggel, s ezenkívül a Szávától délre, magában Macsóban is voltak várai. Rendszerint – legalábbis az 1370-es évekig – a király és a királyné udvari méltóságai is kaptak honorbirtokokat. 1366-ban például Gilétfi János tárnokmester Zala és Veszprém, Czudar Péter pohárnokmester Abaúj és Borsod, Gönyüi János ajtónállómester Győr és Bakony, Lackfi Imre lovászmester Miháld és Sebes ispánságait, illetve várait bírta, míg a királyné bárói közül Bebek György tárnokmestert a lipthói, Hédervári Miklós ajtónállómestert a fejeri és tolnai, Daróci Péter lovászmestert a csongrádi ispánság élén találjuk.⁴⁴ A várak és ispánságok többi része az udvar más előkelőinek jutott, néha igen számottevő honorok formájában, mert néhány ispáni tisztség, mint a pozsonyi, vasi, krassói vagy a varasdi (zagoriai) a hozzá tartozó öt-hat vagy még több váruadalommal országos fontosságú méltóságszamba ment. Kisebbség, egy-egy vártartományból álló honoradományban részesültek az udvar ifjú, pályájukat kezdő előkelői, meg a király különösen kedvelt lovagjai.

A honorbirtokok terjedelméből következett, hogy ennek a bárói arisztokráciának a hatalmi bázisa, társadalmi létének meghatározója csakis a szolgálati birtok lehetett. Mivel a királyi várak összessége jóval meghaladta a magánkézen levő várak számát, a családi vagyonoknak – ha még oly jelentősek voltak is olykor – ebben a rendszerben szükségképpen csak alárendelt szerep juthatott. Ahhoz a hatalomhoz képest, amelyhez egy jelentősebb ispáni tiszt vagy bárói méltóság révén lehetett jutni, a magánbirtok ereje elenyésző volt. A legtöbb bárónak volt ugyan egy vagy két saját vára is, de az olyan, akinek kettőnél több volt, már rendkívüli hatalmasságnak számított. Az Anjou-kor végén a birtokos társadalom élén – a várak számát tekintve – a Lackfi-rokonságot találjuk (7 vár), rajtuk kívül néhány nagyúri nemzetség birtokolt csak három vagy ennél több várat: Kont Miklós nádor családja, az Újlakiak ősei (5), Ákos Mikcs bán utódai

⁴⁴ 1366: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Edd. F. Zimmermann et al. Hermannstadt etc. 1892–1981. (röviden: UBS) II. 252 kk.

⁴⁵ *Lackfi*: Simontornya, Döbrököz, Csáktornya, Sztrigó, Rezi, Tátika, Solymár; *Újlaki*: Galgóc, Temetvény, Bátorok, Raholca, Újlak; *Ákos Mikcs utódai*: Pölöske, Hegyesd, Szentgyörgy, (Körös m.), Ribnik, Újvár (Sáros m.); *Szécsényi*: Hollókő, Somoskő, Ajnácskő, Bene; *Druget*: Barkó, Jeszenő, Nyevice; *Bebek*: Krasznahorka, Kövi, Almás; *Garai*: Orbova, Cserög, Ugod. (Vö. Fügedi E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977, és Engel, Királyi hatalom, mindkét mű adattára a megfelelő helyeken.)

(5), Szécsényi Tamás unokái (4), a Drugetek (3), Bebekek (3) és Garaiak (3).⁴⁵ Érdekes emlékezni rá, hogy ugyanekkor például a vasi ispán hét, a pozsonyi hat várban parancsolt, de még az olyan „másodrendű” honorhoz is, mint a lipői, három váruradalom tartozott. Ilyen körülmények között fel sem merülhetett, hogy bármely nagybirtokos az udvarral szemben, saját vagyonára támaszkodva hatalmi igényekkel lépjen fel. A kormányzásban részt venni csakis tisztség birtokában volt mód, és mi sem volt természetesebb, mint hogy például a Drugetek, miután 1355-ben kiszorultak az udvarból és nem jutottak többé honorokhoz, hatalmas uradalmaik ellenére évtizedekre elvesztették minden politikai befolyásukat is.

* * *

Hogyan jellemezhető ezek után a bárók helyzete Nagy Lajos államának politikai struktúrájában?

Mint láttuk, ennek a struktúrának középpontja az udvar, pillére pedig az udvari arisztokrácia. Miként a korszak egész kultúráját a király és környezete alakította ki, ugyanúgy tőlük függött az ország sorsa is. Udvar csak egy volt: a folyamatosan vándorló királyi *aula*, amelynek pillanatnyi helyét az jelölte ki, hogy az uralkodó és kísérete hol szállt meg egymást érő hadjáratai, utazásai és vadászatai során. A kíséretnek állandó tagjai az egyházi és világi tisztségviselők és az aulába felvett lovagok és „ifjak” voltak. Noha a király színe előtt alkalmanként más nemesek is megjelenhettek, magát a szervezett udvart ez a csoport alkotta, és belőlük kerültek ki azok, akik az ország sorsába érdemben is beleszóltak, elsősorban a legnagyobb honorok birtokosai, a bárók.

A hatalom egyedüli birtokosa, az ország fölötti uralom kizárólagos haszonélvezője az udvari arisztokrácia. Itt születik minden kül- és belpolitikai döntés, a legfontosabbaktól a legjelentéktelenebb ügyekig. Itt határoznak király és bárók arról, hogy háború legyen-e avagy béke, itt osztják fel maguk között az ország honorjait, itt döntenek minden érdemleges peres ügyben, és egyedül itt lehet meggazdagodni is, vagyis királyi adományként földhöz jutni. Akinek nem sikerül ebbe a körbe bejutnia, vagy valamely okból ki van rekesztve belőle, az kénytelen birtokán élni, ami ebben a korban a száműzetéssel egyértelmű. Nemcsak annyit jelent, hogy nem kaphat részt az ország kormányzásából, hanem azt is, hogy vagyonától függetlenül nem számít a „hatalmasok” közé, és ha netán valamelyikükkel vagy a nagyok valamely pártfogoltjával viszály támad, biztos lehet benne, hogy a perben alul fog maradni.

Ezért a nemes legfőbb törekvése, hogy anyagi áldozatokat is vállalva megvesse a lábát az udvarnál, és szolgálatába álljon lehetőleg magának a királynak, vagy ha ez nem sikerül, legalább a bárók valamelyikének.⁴⁶ Ha pedig még tovább tud emelkedni, és képes beverekedni magát abba a szűk elitbe, amely a honorok fölött rendelkezik, akkor nyert ügye van: ettől kezdve valószínűleg haláláig az arisztokrácia tagja marad, sőt minden esélye megvan rá, hogy kivívott helyét átöröközheti fiaira is. Mert igaz ugyan, hogy az udvaron belül – mint minden hasonló szervezetben – kemény hatalmi harc

⁴⁵ 1345-ben pl. Himfi László öt évre elzáróztatja az őt és apját illető birtokrészeit rokonainak, ezek pedig *vestituras, equum et expensam* adnak neki, amennyiben *apud dominum regem [vel prelatum] aut baronem regni seu nobilem aliquem servire et manere vellet*, Dl. 40.990.

dúl a fontosabb pozíciókért, zsirosabb javadalmakért és a megszerezhető kiváltságokért, és ennek a harcnak időnként áldozatai is vannak; végeredményben azonban a bárók körére mégis az jellemző inkább, hogy a tisztség változik, de a hozzá való „jog” életre szóló. Mégpedig abban a formában, hogy általában senkinek sem illő a korábbinál alacsonyabb rangú vagy kevésbé értékes hivatalt juttatni, a báró tehát lassan vagy gyorsabban, de állandóan emelkedik pályáján, egyre nagyobb és nagyobb honorokat szerez, míg végül – esetleg – sikerül felérnie a csúcra: a nádori, „ispáni” (országbírói) vajdai vagy báni posztok valamelyikére. Ez azután végleg kiemeli nemcsak őt, hanem utódait is az udvari emberek tágabb köréből: ilyenkor már feltétlen megilleti őt a legmagasabb presztízzsel járó *magnificus* címzés, és fiai, unokái, sőt dédunokái is büszkén fognak mindenkor hivatkozni rá, hogy ősük egykor a létra legfelső csúcsán állt, ők maguk tehát „nádorfiak”, „ispánfiak”, vajdafiak” vagy „bánfiak”, azaz „bárók fiai” (*filii baronum*).⁴⁷

Mint utaltam rá, az udvari arisztokráciában elfoglalt hely többnyire öröklődik. Nem a honorbirtokok válnak örökletessé, mert erre gyakorlatilag nincsen példa, hanem a bárói státus maga, az ezzel járó társadalmi állás és az a lehetőség, hogy a báró fia, mihielyt az udvar teljes jogú tagja lett, maga is honorhoz jusson és megkezdje hivatali karrierjét, ahogyan annak idején atyja tette. A második vagy harmadik nemzedékben ez a karrier persze hamarabb elkezdődik, és kevesebb küzdelmet kíván. Az apa rendszerint még életében biztosítja a helyet fiának a kiváltságosok körében,⁴⁸ és az ilyen indítású pálya hamar ível magasra. Ily módon, a státus öröklésének gyakorlata folytán formálódik ki az kisszámú, de annál hatalmasabb bárói oligarchia, amelyen belül egyes családok tagjai valósággal előzönlük a hivatalokat, és némelyeket – mint a Lackfiak a lovászmester vagy az erdélyi vajda méltóságát – évtizedekre is kisajátítanak maguknak.

A királyi hatalom, legalábbis Lajos idején, nem látta kárát ennek a rendszernek. Az a bárói oligarchia, amellyel a királynak együtt kellett uralkodnia, végtére is kivétel nélkül az Anjouk kreatúráiból és azok leszármazottaiból került ki, akár Lajos maga választotta ki őket, akár még atyja, Károly Róbert. A politikai rendszert, amelyet vezettek, a dinasztiaival együtt ők hozták létre, övék volt benne minden hatalom; miért is lett volna ellene kifogásuk? Lajos országlásának egész története bizonyítja, hogy készséggel alárendelték magukat akarátának, szíves örömet követtek csapataikkal együtt bárhová, ahova vezette vagy küldte őket, és tudtunkkal egyetlen egyszer sem kísérelték meg, hogy ellene szegüljenek. Egyetlen bárónak persze az egész tanáccsal szemben erre nem is lett volna esélye, a veszély inkább abban állt, hogy az udvari klikkharcok idővel fegyveres összecsapásokká nővik ki magukat és a rendszert polgárháborúba sodorják. Ezt azonban megakadályozta Lajos személyes tekintélye, így a veszély csak halála után válhatott valósággá, amikor valóban néhány év alatt az Anjoukirályság összeomlásához vezetett.

* * *

⁴⁷1397: *baronibus et eorundem baronum filiis ac magnatibus*. Decreta regni Hungariae. 1301–1457. Edd. F. Döry et al. Bp., 1976 [röviden: DRH], 169. Az „ispánfi” (*filius comitis*) az ekkori személynevekben arra utal, hogy az előd *országbíró* (*comes*, „ispán”) volt, pl. Druget Miklós (+1355) vagy Bebek István (+1396) leszármazóinál.

⁴⁸Erre példák: *Kurcz* i. m. 104.

Hivatali arisztokrácia uralma a történelem folyamán gyakran és sokféle formában öltött testet, klasszikusnak tekintett változataiban azonban csaknem törvényszerűen jelentkezik a szociális viselkedésformáknak az a sajnálatos együttese, amelyet a politikai köznyelv Gibbon óta bizantinizmus címszó alatt szokott összefoglalni. Ilyen jelenségeknek elenyésző nyomaival Lajos udvarában is találkozhatunk,⁴⁹ a magyarországi honorrendszer mégis merőben más társadalmi közegben fejlődött ki, és a tisztségviselők uralmának egy egészen másfajta típusát képviselte.

Az eltérő társadalmi közeget a rendszer „ázsiai” jellegű változataival szemben az örökbirtokon alapuló születési nemesség megléte jelentette. A magyar társadalom a 14. században éles határvonal mentén tagolódott két igen egyenlőtlen csoportra: egyfelől azon kevesekre, akik öröklött nemesi földdel vagy királyi adománybirtokokkal rendelkezván a „birtokos emberek” (*homines possessionati*) azaz a nemesek kiváltságos kasztjába sorolódtak, másfelől azon számosakra, akik „saját” föld híján „nemtelenekként” (*ignobiles*) a birtokos osztály földjén éltek, „idegen föld alatt lappangva”, hogy a kor virágos nyelvén szóljunk.⁵⁰ A nemesi állapot nem jelentette ugyan, mint láttuk, a politikai hatalomban való részesedést is, viszont a rendszer eleve a társadalom dichotómiájának elvén alapult. Ha a nemesség tömegeiből viszonylag kevesen jutottak is be a hatalom haszonélvezői közé, azok, akik bejutottak, kizárólag nemesek voltak. „Nemtelen” állapotúak, hacsak egyházi pályán nem, az Anjouk udvarában nem játszhattak szerepet. Az udvar légrétege tehát a születési nemesség arisztokratizmusa határozta meg.

Ezen túlmenően azonban az uralmi rendszer kialakításában egyéb társadalmi normák is szerepet kaptak. Ősi szabály és évszázadokra visszamenő gyakorlat egyaránt megkívánta, hogy az uralkodó nemesekből, azaz előkelő születésűekből válassza ki kormánytársait, mégpedig a legjobb származásúak és legvagyonosabbak közül. A szabály nem maradt íratlan: Anonymus fogalmazta meg a „vérszerződés” harmadik pontjaként, hogy a honfoglaló „fejedelmi személyek” maradékainak mindenkor ott a helyük a tanácsban és a tisztségek elosztásakor.⁵¹ Ez ebben a formában kevesek vágyálmaként élhetett csak, az a norma azonban mindenkor érvényesült, hogy az ország nemességének egyetemét a legnagyobbaknak kell képviselniük, tehát a királyi tanácsnak nagybirtokos urakból kell állnia. Ehhez az Anjouk is szigorúan tartották magukat, részben úgy, hogy párthíveiket az előkelőbb nemzetségek királyhű tagjaiból toborozták, főként azonban úgy, hogy azokat, akiket hatalomhoz kívántak juttatni, ehhez méltó örökadományokkal ruházták fel. Károly Róbert eme szempontok szerint alakította ki új rendszerének bárói arisztokráciáját, és a szokást Nagy Lajos sem változtatta meg. Gondja volt rá, hogy első számú kegyeltjei, akikre a legtöbb hatalmat bízta, mindenkor a nemesi társadalom vagyoni rangsorában is elől álljanak, így tette gazdaggá sorban egymás után a Lackfiakat, Kont Miklóst, majd Garai Miklóst, ezért juttatott hatalmas vagyont a szerény sorból felemelkedett Czudar Péternek és testvéreinek, ezért adta oda Pécz Dénes nádor csaknem egész szlavóniai örökségét horvát bánjának, Csuz Jánosnak, akit úgyszólván a porból emelt fel és tett egyik napról a másikra tekintélyes várúrrá.

⁴⁹ Engel, Honor 886.

⁵⁰ Bónis, Hűbériség 446 kk.

⁵¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. Bp. 1938. I. 41: *quod ipsi et filii eorum nunquam a consilio ducis et honore regni omnino privarentur*.

Mindeme tényezők összehatásaként az Anjou-kori bárók arisztokráciája sajátosan kettős arculatú társadalmi képződmény. Egyfelől hivatali és udvari arisztokrácia, amelynek hatalma, az uralkodásban való részvétele tisztségein és azzal járó ideiglenes, szolgálati birtokain alapul; másfelől azonban egyúttal főnemesi öntudattal rendelkező, születéséből és öröklött vagyonából eredő társadalmi súlyának teljes tudatában levő születési arisztokrácia is, amelynek új nemzedékei már abban a tudatban nőnek fel, hogy az ország irányításában való részesedés a király kegyétől függetlenül, társadalmi pozíciójuknál fogva illeti meg őket, „állásuk és állapotuk illendősége szerint” (*secundum decentiam status et conditionis eorum*), ahogyan az országnagyok 1386. évi határozataiban olvashatjuk.⁵² Ez az új rendi öntudat nyilvánul meg abban a szerződésben, amelyet a bárók az 1387-ben trónra emelt Zsigmondra kényszerítenek,⁵³ és másfél évtized múlva ugyanez az öntudat készíti majd Nagy Lajos báróinak csaknem valamennyi ivadékát, hogy az egész *regnum* képviselőjében nyíltan forduljon szembe királyával régi hatalmi pozíciójának visszaszerzése végett. Tudjuk, hogy ezek a mozgalmak már a rendi korszak fejleményeinek előjelei.⁵⁴

* * *

Még egy záró megjegyzéssel tartozom. Az az uralmi rendszer, amelyet a fentiekben próbáltam meg röviden felvázolni, bizonyára különösnek, talán éppen egyedinek tűnik fel első pillantásra, ám valójában nem az. Korábban, más helyen utaltam rá, hogy az Anjou-kori honorok rendszere jóval korábbi nyugat-európai intézményekkel mutat szerkezeti párhuzamot.⁵⁵ Ugyanez mondható most el e sajátosan kétarcú bárói arisztokráciáról. Gerd Tellenbach, a korai német történelem neves kutatója és egyben a prozopográfiai módszer egyik úttörője, már évtizedekkel ezelőtt bevezette a „Reichsadel” fogalmát annak a képződménynek a leírására, amely mind a Karolingok, mind később az Ottók államát kormányozta. Ez a Reichsadel azt a három-négy tucat főnemesi családot jelentette, amely a többi hasonló család közül kiemelkedve az uralkodó kegyéből a hivatali hűbéreket igazgatta és egymás közt cserélgette, „és amelynek hatalma a hivatalon, a hivatali és hűbérbe kapott birtokon alapult, nem pedig öröklött vagyonán”.⁵⁶

⁵² DRH 152.

⁵³ Dipl. Eml. III. 620–623.

⁵⁴ Bak, Königtum 27 kk.

⁵⁵ Engel, Honor 882.

⁵⁶ G. Tellenbach: Vom karolingischen Reichsadel zum deutschen Reichsfürstenstand. In: Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters. Hrsg. Th. Mayer. 1943. Vö. Th. Mayer: Fürsten und Staat. Studien zur Verfassungsgeschichte des deutschen Mittelalters. Weimar 1950. 236 kk. az idézet: 238.

FÜGGELÉK

1. 1348. szept. 8. Buda. I. Lajos húsz országnaggyal együtt (*una cum viginti baronibus infrascriptis de dignioribus et magis prepositis regni nostri negotiis*) megesküszik a velenceiekkel kötött fegyverszünet megtartására. *Nomina autem baronum et procerum regni nostri . . . sunt hec, videlicet:*

- 1 (Gilétfi) Miklós nádor, a kunok bírása
  - 2 (Lackfi) István erdélyi vajda szolnoki ispán
  - 3 (Paksi) Olivér királyi tárnokmester
  - 4 (Garaí) János választott és megerősített veszprémi püspök
  - 5 (Frankói) Miklós választott és megerősített nyitrai püspök
  - 6 Tatamér fehérvári prépost alkancellár
  - 7 (Garaí) Pál királynéi tárnokmester
  - 8 (Ujlaki) Lőrinc fia Miklós királyi pohárnokmester barsi ispán
  - 9 (Szécsi) Ivánka asztalnokmester
  - 10 (Lackfi) Dénes lovászmester
  - 11 (Szécsényi) Tamás volt vajda, most krassói és kevei ispán
  - 12 (Alsólendvai) István fia Miklós volt szlavón bán
  - 13 Lackfi András székely és brassói ispán
  - 14 (Gönyüi) Péter fia Tamás lipthói ispán
  - 15 (Pomázi) Cíkó borsodi ispán
  - 16 Poháros Péter abaúji ispán
  - 17 (Sóvári) Sós László királynéi asztalnokmester
  - 18 (Kanizsai) István budai prépost
  - 19 (Cselenfi = Sági) János gömöri és csongrádi ispán
  - 20 (Paksi) Leusták királyi sáfár (*dispensator*)
- Dipl. Eml. II. 315.

2. 1358. febr. 18. Zára. I. Lajos és bárói esküt tesznek a velenceiekkel kötött békére. *Nomina autem baronum nostrorum qui nobiscum iuraverunt sunt hec:*

- 1 (Kanizsai) István zágrábi püspök
  - 2 Péter boszniai püspök
  - 3 (Gilétfi) László választott veszprémi püspök
  - 4 Baudonus Cornuti vránai perjel
  - 5 (Szécsi) Miklós országbíró
  - 6 (Ludbregi Csuz) János dalmát-horvát bán
  - 7 (Alsólendvai) Miklós királynéi tárnokmester
  - 8 (Ákos Mikcs fia Prodavizi) István pozsegi és zalai ispán
  - 9 (Ujlaki) Lökös királyi asztalnok- és pohárnokmester
  - 10 (Bebek) István lipthói ispán
  - 11 (Lackfi) Miklós zempléni ispán, világosvári várnagy
  - 12 (Gilétfi) Domokos drégelyi várnagy honti ispán
  - 13 *dominus Nicolaus secretarius noster*
  - 14 *dominus Gillelmus consiliarius noster*
  - 15 *dominus Franciscus de Georgio miles (Zárából) prelati, barones et consilarii nostri.*
- Dipl. Eml. II. 505, 508.

3. 1366. jún. 20. I. Lajos privilegiális formában átírja és megerősíti a hét szász szék *universitas*-a részére II. András 1224. évi kiváltságlevelét, az ún. Andreanumot. Az oklevél záradékában a privilegiális okleveleknél megszokott formájú méltóságsort találjuk, amely azonban nemcsak a szokásos 12 világi méltóságot sorolja fel (az egyháziak után), hanem további 12 urat is.

Item magnificis viris dominis

- 1 (Ujlaki) Kont Miklós nádor, a kunok bírása
- 2 Bebek István országbíró
- 3 (Lackfi) Dénes erdélyi vajda, vidini kapitány, temesi és szolnoki ispán
- 4 Szécsi Miklós dalmát-horvát bán
- 5 Garai Miklós macsói bán
- 6 (Kanizsai) István zágrábi püspök, Szlavónia királyi helytartója

item

- 7 (Gilétfi) János királyi tárnokmester
- 8 Czudar Péter királyi pohárnokmester
- 9 Liszkói Pál királyi asztalnokmester
- 10 (Gönyüi) Péter fia Tamás fia János királyi ajtónállómester, győri ispán
- 11 (Lackfi) Imre, a vajda testvére, királyi lovászmester
- 12 (Fedémesi) Szobonya fia László pozsonyi ispán

item

- 13 Bebek György királynéi tárnokmester
- 14 Hédervári Miklós királynéi ajtónállómester
- 15 Darói István fia Péter királynéi lovászmester
- 16 Pekri Pál fia Miklós királynéi asztalnokmester

necnon

- 17 (Paksi) Olivér fia János somogyi
- 18 Lackfi Miklós zempléni
- 19 Lackfi Pál beregi
- 20 Himfi Benedek kevei és krassói
- 21 (Kölcsei) Dénes fia András zárandi,

item

- 22 (Lackfi) néhai István vajda fia Miklós székely, szatmári, máramarosi és ugocsai,
  - 23 (Vezsenyi) Domokos fia Miklós pilisi ispán, visegrádi várnagy
  - 24 Kanizsai Lőrinc fia János varasdi és zagoriai
- comitibus existentibus ceterique quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.*
UBS II. 252–254. (a százsz nemzeti levéltárban levő eredeti után).

4. 1374. dec. 19. Buda. I. Lajos szerződése V. Károly francia királlyal Katalin hercegnő és Lajos herceg eljegyzéséről, melyet az országnagyok is megerősítenek (*etiam per prelatos, comites, barones et proceres regnorum suorum*), és pedig (Szigeti) István kalocsai érsek, (Kanizsai) István zágrábi, (Péter fia) Demeter erdélyi, (de Surdis) János váci, Domokos frater nyitrai püspökök, (Alsáni) Bálint választott és megerősített pécsi püspök,

necnon magnifici nobiles et potentes viri domini

- 1 (Lackfi) Imre nádor
- 2 (Szepesi) Jakab országbíró
- 3 (Meggyesi) Simon (volt) szlavón [helyesen: horvát] bán
- 4 Czudar Péter szlavón bán
- 5 Szécsi Miklós horvát-dalmát bán
- 6 (Dunajeci) János pozsonyi ispán, királyi udvarmester
- 7 (Ludbregi) Csuz János [volt] dalmát bán
- 8 Garai Miklós macsói bán
- 9 (Lackfi) István erdélyi vajda

- 10 (Bebek) György királynéi tárnokmester
 11 (Hédervári) Miklós fia Miklós, az anyakirályné udvarmestere
 12 (Losonci) László székely ispán
barones et nobiles de maioribus totius regni Hungarie predicti
 Magyar Történelmi Tár 23(1877)42 (a párizsi Archives Nationales-ból).

5. 1376. jún. 21. Visegrád. I. Lajos szövetségre lép az aquilejai patriarchával és védelmébe fogadja birtokait. A szerződésben foglaltak megtartására esküvel vállalnak kötelezettséget az ország nagyjai, és pedig 8 főpap (az esztergomi és kalocsai érsekek, a zágrábi, veszprémi, egri, váradi, győri és boszniai püspökök, *prelati supradicti regni*), és az alábbi világi urak (*barones regni Hungarie principes paliores pro nobis, successoribus, heredibus et filiis nostris ac vice et nomine totius regni Hungarie, sub fide nostra et cum obligationibus bonorum nostrorum et dicti regni*):

- 1 Garai Miklós nádor
  - 2 (Losonci) László erdélyi vajda
  - 3 Czudar Péter szlavón bán
  - 4 Treutel János szörényi bán
  - 5 (Horváti) János macsói bán
  - 6 (Szepesi) Jakab országbíró
  - 7 Bebek György [királynéi] tárnokmester
  - 8 Czudar György királyi udvar- és pohárnokmester
  - 9 Liszkói Pál királyi asztalnokmester
  - 10 Czudar Mihály királyi ajtónállómester
  - 11 (Szécsényi) Ferenc soproni ispán
  - 12 Ostfi János zagoriai ispán
  - 13 Szentgyörgyi Tamás gróf [újvári várnagy]
- F. IX/5. 95.

6. 1380. febr. 12. Zólyom. I. Lajos, anyja és felesége szerződésre lépnek Lipót osztrák herceggel ennek fia: Vilmos és Lajos leánya: Hedvig eljegyzéséről. A szerződésben foglaltak megtartásáért magyar részről esküjükkel és pecsétjükkel vállalnak szavatosságot az egyházi és világi nagyok (*infra-scripti reverendissimi principes, cardinalis, archiepiscopi, duces, comites, barones*), nevezetesen 9 egyháznagy (*principes . . . ecclesiastici*): Demeter bíboros, az esztergomi egyház kormányzója, István jeruzsálemi patriarcha kalocsai érsek, továbbá az egri, pécsi, zágrábi, váradi, erdélyi, győri és veszprémi püspökök, végül a világi urak (*seculares principes, comites et barones*):

- 1 László opuliai, wieluni, kijáviai, dobrzyni stb. herceg
- 2 Ziemowit senior mazóviai herceg
- 3 (Frangepán) István és
- 4 János modrusi és vegliai grófok
- 5 Garai Miklós nádor
- 6 Szécsi Miklós dalmát-horvát bán
- 7 (Losonci) László erdélyi vajda
- 8 (Horváti) János macsói bán
- 9 (Szepesi) Jakab országbíró
- 10 Szentgyörgyi Tamás (királyi tárnokmester)
- 11 (Derencsényi) Miklós székely ispán
- 12 Liszkói Pál asztalnokmester zagoriai ispán
- 13 (Lackfi) Dénes fia István királyi lovászmester
- 14 Bebek György királynéi tárnokmester
- 15 (Prodavizi) Bánfi Ákos (somlyói várnagy)
- 16 (Alsó) Lendvai Miklós bán fia István (volt zagoriai ispán)
- 17 Treutel János pozsegai ispán

- 18 Ostfi János soproni és vasi ispán
  - 19 Korbáviai Miklós és
  - 20 Tamás grófok
  - 21 Himfi Benedek volt bán, pozsonyi ispán
  - 22 (Bebek) István comes fia László nyitrai ispán
  - 23 Bazini János gróf (udvari lovag)
  - 24 Fraknói Miklós gróf
  - 25 (Ujlaki) Miklós nádor fia Bertalan
  - 26 (Szécsényi) Kónya bán fia Frank (volt vasi-soproni ispán)
  - 27 Gönyüi János (volt ajtónállómester)
  - 28 Poháros Miklós (udvari lovag)
- DF 258 368. Hibás kiadása: F. IX/5. 377–380.

Пал Энгель: Бароны Лайоша Великого

Автор статьи изучает политический руководящий слой периода королей Анжу, прежде всего времени Лайоша I (1342–1382 гг.), пытаясь выяснить характер, состав и природу власти этой знати. Взгляды автора основаны на исследованиях по прозопографии и архонтологии, детали которых настоящая статья не содержит.

По традиционному и сегодня общепринятому мнению, разработанному историком права Шиллером Бодогом (1900 г.), на протяжении 14–15 веков политическую элиту составляли *самые крупные землевладельцы страны*, для которых именно величиной своих земельных богатств создана возможность участия в политических решениях. По мнению Шиллера и его сторонников эти крупные землевладельцы составили „королевский совет”, который рядом с королем и как бы представляя всю страну, был конечным хранителем решений.

Автор статьи опровергнув такое положение старается показать, что в состав королевского совета входили *высшие достоинства* духовенства и светских людей; в узком смысле слова в совете были 10–15 светских высоких чинов кроме епископов, а в широком смысле сюда входили и начальники комитатов, приблизительно всего 35–40 светских людей. Они и есть те „бароны государства” (*regni barones*) о которых пишут источники. Власть и воздействие баронов были основаны на свои „гоноры” то есть на служебные владения, которые они временно получили на право пользования. Эта институция та же самая, которая хорошо известна в Западной Европе 9–12 веков так называемое ленное ведомство (*honor, Amtslehen*).

Pál Engel: Louis the Great's Barons

The author examines the political leading stratum of the Angevin kingdom, mainly in the age of Louis I. (1342–1382), trying to identify its composition, character and the nature of its power, making use, first of all, of new prosopographical data.

According to the traditional and even today generally accepted view (worked out by the legal historian Bódog Schiller), during the 14–15th centuries the political elite consisted of the biggest landowners of the country who just owing to the size of their estates were authorized to take part in major political decisions. According to Schiller and his followers, they made up the royal council which was the body representing the kingdom and entitled to final decisions.

Refuting this view the study makes the point that the royal council consisted of the church and secular officeholders of the time, in a narrower sense also including of about 10–15 lay dignitaries, in wider sense the county prefects, altogether about 35–40 lay persons. They are called *regni barones* in the sources. The power and influence of the barons was based on their estates that they held from the king „during pleasure” together with their offices. This institution is identical with the institution of *honors* or *Amtslehen*, well known in Western Europe during the 9th to 12th centuries.

Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népességszám (A középkori megyei adószámadások forrásértéke)

Magyarországon a királyi (állami) adó kivetésével és behajtásával kapcsolatos írásbeliség különféle termékei közül az igen sokoldalúan hasznosítható középkori adólajstromok rendkívül hiányosan s csak Zsigmond király uralkodásától kezdődően maradtak meg.¹ A megyényi vagy ennél kisebb területre kiterjedő, eltérő szerkezetű és részletességű adóösszeírások földrajzi megoszlása meglehetősen egyenetlen.² Túlnyomóan nagy részük a középkori Magyarország peremvidékére és Szlavóniára vonatkozik. Az ország középső részén teljes középkori adólajstrom egyedül csak Veszprém megye területéről maradt fenn.³

Hunyadi Mátyás király nagyszabású külpolitikai terveinek megvalósítására, főként III. (Habsburg) Frigyes német-római császár ellen folytatott hadjárataira állandó hadsereget tartott, melynek költségeit rendkívüli adóból fedezte. Az országgyűléssel minduntalan jobbagyportánként egy aranyforint rendkívüli adót szavaztatott meg, melyet évről évre beszedett.⁴ Erről az egyforintos adóról készült Veszprém megye 1488. évi adólajstroma.

Az értékes 1488. évi adójegyzéket elsőként a múlt század végén *Csánki Dezső* ismertette és hasznosította történelmi földrajzában. Egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy a forrás teljesen pontos feldolgozását nem végezhette el, mert a lajstromot a rajta

¹ *Bakács István*: A dicális összeírások. A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp. 1957. 62. és 79. l. 9. jegyzet. Megyei adószámadás nyilván több maradt fenn. *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. (továbbiakban: Kincstartók) Levéltári Közlemények 28 (1958), 471. l. 99. jegyzet.

² Közülük adott ki hibásan néhányat *Thallóczy Lajos*: A kamara haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. (továbbiakban: Kamara) Bp. 1879. 172–194. Zala megyéből a kapornaki járás 1513. évi adóösszeírása maradt meg. *Holub József*: Zala megye története a középkorban. (továbbiakban: Zala megye) I. [Pécs], 1929. 298. Győr megye három járásának kivonatos adóösszeírását ismerjük 1518-ból. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) 25024. Ugyanebből az évből való Várdai Ferenc erdélyi püspök Bodrog megyei birtokainak királyi adólajstroma: DL 82507. Az egytelkes nemesek neveit is közlő említett kapornaki összeírás jelzete: DL 32206.

³ DL 28340.

⁴ *Holub*: Zala megye, 289., *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 155, 159., *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. (továbbiakban: Mátyás király) Századok 116 (1982), 490. szerint Mátyás uralkodása utolsó másfél évtizedének három évéből (1484, 1488 és 1489) nincs adat az egyforintos adó beszédésére. A Veszprém megyei adólajstrommal foglalkozó cikk elég bizonyosságul szolgálhat az 1488. évi adózásra, s kis fáradsággal a másik két évre is találtunk adatot: DL 46123, 93563. Az adózás tehát folyamatos volt, a királyi adót évről évre behajtották.

levő vízfoltok miatt helyenként nem tudta elolvasni.⁵ Azóta a településtörténeti és a demográfiai kutatás többször foglalkozott az 1488. évi adólajstrommal, s itt-ott módosította Csánki megállapításait. Csánki vélekedésével szemben például kiderült, hogy az összeírásban minden kétséget kizáróan Veszprém városa is szerepel.⁶ Az is igazolódott, hogy az adójegyzék két adata nem kettő, hanem egyetlen Jutas településre vonatkozik.⁷ A korrekciók mellett azonban ellentmondások is születtek, amelyek arról tanúskodnak, hogy az adólajstrom maradéktalan feltárása ezúttal sem sikerült. Többek közt nem tisztázódott, hány adóköteles település volt a megyében, s hogyan adóztak az egytelkes nemesek.⁸ A modern technika (ultraviolet lámpa) segítségével szerencsére sikerült a forrás szövegét feltárni, s ezzel elhárult a lajstrom feldolgozásának legfőbb akadálya.

Az 1488. évi adóösszeírás feldolgozását nagyobb tanulmány keretében végeztem el.⁹ Tanulmányom, amely függelékében tartalmazza a forrás latin szövegét, megismerteti az adólajstrom keletkezésével, szerkezetével és az adózás módjával. Rekonstruálja a megye közigazgatási beosztását, lokalizálja az összeírt településeket és megállapítja számukat, kideríti a név nélkül vagy hiányos névvel szereplő földesurak kilétét. Részletesen foglalkozik a különféle helyzetű adózók, továbbá a földesurak és az adóköteles

⁵ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III. Bp. 1890–1897. (továbbiakban: Csánki) III. 201–293. Az összeírás Tálodra, illetve Tengerdre vonatkozó adatait Zala, illetve Fejér megyénél közli. Uo. 114, 353. Olvasati nehézségekre a 202. lap jegyzetében hivatkozik.

⁶ Magyarország Régészeti Topográfiája. (továbbiakban: Régészeti Topográfia) Főszerk.: Gerevich László. I–IV. Veszprém megye régészeti topográfiája. Bp. 1966–1972. II. 232. A javítás Pataki Vidor másolatán alapul. Erre – amint az a mezővárosok összevont adójából kikövetkeztethető – korábban rájött István Szabó: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449–1526. (továbbiakban: La répartition) Studia Historica. Bp. 1960. 13. = Etudes historiques. Publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp. 1960. 371.

⁷ Solymosi László: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68 (1972), 185–188. Itt jegyezzük meg, hogy a ma is létező Somogyfajszra vonatkoztatott középkori források viszont valójában két Fajsz nevű településről tájékoztatnak.

⁸ Éri István: Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. (továbbiakban: Településtörténeti vázlat). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8 (1969), 201. szerint az összeírásban 264 település, míg Szabó: La répartition, 13., Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század) Bp. 1966. (továbbiakban: Falurendszer) 193. és 198. szerint 269 helység szerepel, nem tekintve az általa három városias település esetében alkalmazott összevonást. Az egytelkes nemesek adóját fél forintra tette Ila Bálint–Kovácsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 244. és passim, valamint Éri: i. m. 209. Egyforintos adózással számolt viszont Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között (továbbiakban: Magyarország népessége). Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig. Szerk.: Kovácsics József. Bp. 1963. 89. Vö.: Uő.: Falurendszer, 198. Bár külön nem hangsúlyozta, Csánki Dezső is úgy vélte, hogy az egytelkes nemesek nem egy, hanem fél forinttal adóztak. Csánki III. 222: Bercsháza, 239: Kőkeháza, 253: Szentkirályszabadja és passim. Vö. a 38. jegyzettel.

⁹ Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások (továbbiakban: Adólajstrom). Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk.: Kredics László. Veszprém, 1984. 121–239. (Veszprém megyei Levéltár Kiadványai 3)

birtokok és háztartások megoszlásával, az adóköteles települések típusaival és nagyságrendjével, megállapítja a falusi és a városias településekben adózók arányát. Végül az adólajstrom adatait három közel egykorú – a függelékben ugyancsak közzétett – megyei adószámadással veti egybe. Ennek során a megyei számadások forrásértékével is foglalkozik: rámutat történeti hasznosításuk korlátozott lehetőségeire és eddigi feldolgozásaik fogyatékosságaira. A tanulmány ez utóbbi – általánosabb érdeklődésre számító – részét némi változtatással, bővítéssel az alábbiakban is közzétesszük.

* * *

Az 1488. évi Veszprém megyei adólajstrom feldolgozása lehetőséget ad arra, hogy a kapott eredményeket összevegyük a megye királyi adójára vonatkozó közel egykorú forrásokkal. A legjobb az lenne, ha adóösszeírást hasonlíthatnánk össze adóösszeírással. Erre azonban nincsen mód. Még így is szerencsések vagyunk; a lajstromot három adószámadással szembesíthetjük. Közülük kettő régóta ismert, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és királyi kincstartó nyomtatásban is megjelent számadáskönyvében maradt fenn, míg a kiadatlan harmadikra Kubinyi András hívta fel figyelmemet.

Az adólajstrom és a három számadás egybevetése – két eltérő forrástípusról lévén szó – főként forráskritikai eredményeket hozhat: az adózást részleteiben és összességében tükröző adólajstrom segítségével megállapíthatjuk az adózásról átfogó képet nyújtó számadások forrásértékét. Eljárásunk közvetlenül érinti az Ernuszt Zsigmond-féle 1494. január 31-től 1495. december 31-ig vezetett számadáskönyv hasznosítását. Ez az országos szempontból kiemelkedő jelentőségű forrás többek közt 43 anyaországi és a 7 erdélyi, valamint a 4 szlavóniai megye 1494. és 1495. évi adózásáról tájékoztat. Az 57 anyaországi megye közül azonban 12 alföldi és két déli megye, továbbá a kiváltságos helyek és kerületek adatai hiányoznak belőle.¹⁰

Az összehasonlítás előtt ismerkedjünk meg a három Veszprém megyei számadás keletkezésével.

II. Ulászló király 1494. március 31-én a rendeket április 24-re országgyűlésre hívta Kassára. A kassai országgyűlés, melyen a megyei nemességet követiek képviselték, május

¹⁰ A forrás jelzete: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Cod. Lat. medii aevi 411. A kódex leírását adja Codices manu scripti Latini. Vol. I. Codices Latini medii aevi. Recensuit Emma Bartoniek. Budapestini, 1940. 376. A forrást kiadta *Johann Christian von Engel*: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. (továbbiakban: Geschichte) I. Halle, 1797. 17–181. A megyei számadásokat lásd *Uo.* 20–39, 130–150., a Veszprém megyére vonatkozókat pedig *Uo.* 26–27, 131–132., illetve *Solymosi*: Adólajstrom, 212–213. Az 1495. évi forrásban az összeadás hibás, a tételek összege eggyel több, vagyis 3501 forintot tesz ki. Az 1495. évi számadás felhasználásakor ezzel a javított összeggel számoltam. – A számadáskönyv felépítését, szerkezetét ismerteti *Kubinyi*: Kincstartók, 46–48. A számba vett és a hiányzó megyékre lásd *Mályusz Elemér*: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt (továbbiakban: Magyarság). Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. II. Magyar renaissance. Bp. [1939.] 119. Vö. *Szabó*: Magyarország népessége, 68. A számadáskönyvvel újabban *Fügedi*: Mátyás király, 490–493. foglalkozott. Az értékes forrást statisztikailag *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadásai 1555–1562. Századok 116 (1982), 507–538. dolgozta fel és vetette egybe a 16. század közepi magyar kamarai számadások azonos módon feldolgozott adataival. Az utóbbi tanulmány szerzője a számadáskönyv újbóli kiadását tervezi. (Ember Győző szíves közlése.)

25-én egyforintos adót ajánlott meg a királynak.¹¹ Ezt követően Ernuszt Zsigmond kincstartó kiküldte a dikátorokat a megyékbe az adó behajtására. Veszprém megyében Pozsár Gáspár és Horváth György dikátorok láttak munkához.¹² Az adó kirovása és behajtása hasonlóan történt, mint 1488-ban. Ezúttal azt is tudjuk, hogy a veszprémi székben Pozsár Gáspár, a vásárhelyi székben pedig Horváth György szedte az adót. Az utóbbi pécsi polgár volt, akit a kincstartó bizonyára püspöki székhelyén ismert meg. Az adószedés a nyár derekán befejeződött. Erre utal, hogy július 31-én a vásárhelyi szék nemesi egyeteme felhatalmazta a főispánt, az alispánokat és a szolgabírákat, hogy megbírságozhassák azokat az egytelkes nemeseket és azokat a jobbágybirtokos földesurakat, akikről Horváth György eddig még nem kapta meg az adót.¹³ Amikor ők is fizettek, illetve a hátralék behajtásához már nem sok remény fűződött, a két dikátor elkészítette a számadást, és pedig még Kinizsi Pál életében, vagyis 1494. november vége előtt, és beterjesztette a kincstartónak, aki elfogadta és bemásoltatta azt számadáskönyvébe.¹⁴

A másik számadás egy évvel később, hasonló körülmények között keletkezett. Ezúttal a budai országgyűlés 1495. június 14-e táján ajánlotta meg az egyforintos adót, melyet Batthyány Benedek és Polyák Gergely királyi dikátorok a nyár derekán hajtottak be a megyében.¹⁵

A harmadik számadás, amely az előbbiekkal szemben félforintos adóról készült, keltezetlenül maradt ránk.¹⁶ Szerencsére a benne szereplő személyek, illetve utalások alapján pontosan datálható. A számadás szerint Pápát már nem Zápolyai István nádor, hanem fia, Zápolyai János, a későbbi király birtokolta, akit a forrás apjáról Nádorispánfi Jánosnak hív.¹⁷ Mivel a nádor 1499 végén halt meg, a számadás csak ezután, azaz az 1500-as években keletkezhett. Ennek a datálásnak megfelel Bakócz Tamás

¹¹ A királyi meghívólevél Tolna megyéhez: DL 46259. Az adómegajánlásról a számadáskönyv tájékoztat. Engel: Geschichte I. 20. – A kincstartó 1494. június 8-án szólítja fel Gyulay György baranyai alispánt, hogy levele vétele után azonnal hívja össze a megye nemesi universitását, és a királyi levél tartalma szerint késedelem nélkül küldje ki a királyi adószedőket. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF), 260150. (Állami Központi Levéltár, Pozsony, Révay család levéltára: Gyulay levéltár, fasc. 10. no. 39.) Szabolcs megyében a négy szolgabíró 1494. szeptember 1-i jelentése szerint akkortájt még folyt az adóbehajtás. DL 97521.

¹² Engel: Geschichte I. 26.

¹³ DL 102657. A vásárhelyi szék dikátora az oklevélben Pécsi György néven szerepel: *ad manus prudentis et circumspecti Georgii Quinqueecclesiensis*.

¹⁴ A számadáskönyv szerint a király Kinizsi Pál halálát követően, már 1494. november 26-án Temes megye honorját Somi Józsnak adományozta. Engel: Geschichte I. 127.

¹⁵ Az országgyűlésről és az adómegajánlás időpontjáról a számadáskönyv tájékoztat. Engel: Geschichte I. 130. A Veszprém megyei adószedőkre lásd Uo. 131., az adóbehajtás idejére pedig Kubinyi: Kincstartók, 46. l. 95. jegyzetet. A szepesi várnagy és alispán 1495. augusztus 24-én kapta meg az adót. DL 75105. – A DL és a DF „kék cédulái” szerint a két évből csak egyetlen megyei adójegyzék, a szlavóniai Körös megye 1495. évi lajstroma maradt fenn: DL 104045.

¹⁶ Jelzete: Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Litterae et epistolae originales 255. Vö. Hermann Zsuzsanna: Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az „Analecta saeculi XVI Hungarica”. Bp. 1983. 13, 26. A forrás kiadása: Solymosi: Adólajstrom, 214–215. Kubinyi Andrásnak ezúton is köszönettel tartozom, hogy az általa felfedezett forrást felhasználásra és közlésre átengedte, s az 1488. évi adólajstrom és a számadások egybevetésére ösztönzött.

¹⁷ Zápolyai Jánost 1504-ben is Nádorispánfi névvel illetik. Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre. II. Sopron, 1891. 593.

esztergomi érseki címe, amit 1497 végén kapott, továbbá az elhunyt Zsigmond főpap kincstartó említése, aki nyilván nem Ernuszt Zsigmonddal, hanem utódával az 1500-ban meghalt Wémeri Zsigmond zágrábi püspökkel és királyi kincstartóval volt azonos.¹⁸ Kamicsáci Horváth Márk szereplése alapján a számadás keletkezésének felső határát is megállapíthatjuk. Mivel Magyar Benigna második férje 1508-ban Zágrábban lováról leesve a nyakát szegte, a kérdéses forrás csak Horváth Márk 1508-ban bekövetkezett halála előtt készülhetett.¹⁹

A közelebbi datálást a számadás két megjegyzése teszi lehetővé. Az egyik szerint Kamicsáci Horváth Márk 16 lovasra kapott pénzt az adószedőktől, s úticéljuk Csehország volt. Mivel II. Ulászló magyar és egyben cseh király 1508 előtt csak 1501 vége és 1502 tavasza között tartózkodott Csehországban, Horváth Márk megbízatását is ehhez az úthoz kapcsolhatjuk.²⁰ A másik megjegyzés szerint a két dikátor Szent Mihály havától Szent György napjáig, azaz szeptembertől április 24-ig végezte munkáját, vagy legalábbis kiadásait erről az időről számolta el. Ez az időmegjelölés jól összefér a csehországi úttal. Az őszi adószedés, akárcsak 1488-ban, lehetővé tette, hogy az adószedők decemberben már utalványozzanak az addig befolyt összegből, éspedig elsőként a Csehországba készülő Horváth Márknak. A dikátorok tevékenységének kezdete jól kapcsolódik az 1501. évi tolnai országgyűléshez. Az elmondottak alapján a következőképpen vázolhatjuk a keltezetlen számadás keletkezését.

A tolnai országgyűlés 1501 szeptemberében félforintos adót ajánlott meg a királynak.²¹ Az adó behajtására Bornemissza János királyi kincstartó Rumi Jób és Kacor András dikátorokat küldte Veszprém megyébe.²² A két adószedő októberben kezdhette meg a munkát, melyben az alispánok, a szolgabírák mellett a tehetősebb megyei nemesek és két jegyző segítette őket. Az utóbbiak kétségkívül a veszprémi, illetve a vásárhelyi szék jegyzői voltak, s az adómegtagadók számára a megye hatóságának bíróságleveleit állították ki. Az adó^a behajtása 1502 januárjában valószínűleg befejeződött. Erre abból következtethetünk, hogy a megye hatósága 1502. január 23-án Levelden Alsóajkai Jánosnak nyugtát adott számadásáról, melyet a királyi adóval párhuzamosan,

¹⁸ Wémeri kincstartóságára lásd *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest Múltjából 12 (1957), 31. és *Uő.*: Kincstartók, 40. 1500. évi budai sírkövét említi *Nagybákay Péter*: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13 (1978), 125.

¹⁹ *Lukács Pál*: Kinizsyné Magyar Benigna örökösei. Turul 48 (1934), 67., *Éri István*: Nagyvázsöny. Veszprém, 1971³. 26., *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása. (1490–1516) Bp. 1913. 68.

²⁰ A király 1501. december 24-i levelében értesíti Sopron városát, hogy Csehországba utazik. Sopron szabad királyi város története. I/6. Oklevelek és levelek 1482-től 1520-ig. (továbbiakban: Sopron város oklevéltára. Közli Házi Jenő. Sopron, 1928. 198. A király 1509 elején távozott el ismét. *Uo.* 247–248.

²¹ *Martinus Georg. Kovachich*: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros... celebratorum. (továbbiakban: Supplementum) Tomus II. Budae 1800. 300–301., Sopron város oklevéltára I/6. 197.

²² Bornemissza János kincstartó 1501. október 28-án intézkedik, hogy a királyi dikátorok Pozsega megyében haladéktalanul kezdjék meg az adó kirovását. *Thallóczy Lajos*: Jajcza (bánság, vár és város) története. 1450–1527. Az oklevéltárt szerkesztette Horváth Sándor (továbbiakban: Jajcza). Bp. 1915. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 40.) 155–156. Említi *Kubinyi*: Kincstartók, 54. l. 159. jegyzet.

de a megye által a megyei had költségeire beszedett ugyancsak félforintos adóról terjesztett be.²³ Az év elejét követően a két dikátor feltehetően a hátralékosok adójára várt, majd közvetlenül 1502. április 24-e után, a számadási periódus végén készítette el, és minden bizonnyal az ekkor folyó budai országgyűlés alkalmával nyújtotta be számadását Bornemissza János kincstartónak.²⁴ Az 1502. évi számadás tehát lényegében az előző év végi állapotokat tükrözi.

A három számadás felépítése és tartalma hasonlít egymáshoz. Az 1494. és 1495. évi számadás közli a kirótt, a befolyt és a behajtatlan adó összegét. A befolyt adótól elkülönítve mindkettő tételesen felsorolja a dikátorok és az adószedésben közreműködők juttatását. Ezek a tételek a befolyt adóként szereplő összeggel együtt tették ki a dikátorok által ténylegesen beszedett adó mennyiségét. Az 1501. évi számadás abban különbözik az előbbi kettőtől, hogy nem tartalmaz összesítést, továbbá bővebb amazoknál: az adószedésben részt vevők járandóságán túl azokat az összegeket is tételesen felsorolja, amelyeket a kincstartó megbízásából a befolyt adóból a dikátorok a számadás előtt kifizettek. Ezek a tételek eredetileg a másik két számadásban is benne voltak, csak hogy amikor a számadáskönyvbe bemásolták őket, ezeket külön helyre – a kincstartói kiadások rovatába – jegyezték be.²⁵

A kirótt és a behajtott adó közti különbözetet mindhárom számadás tételes bontásban is közli. Ezek között külön-külön vagy olykor összevontan az egyes földesurak, társadalmi rétegek (egyetlen nemesek, királyi vadászok, egyházi nemesek) behajtatlan adói, továbbá azok az összegek szerepelnek, amelyeket a három forint értékkel nem bíró szegényektől, illetve a felégetett porták után vagy más okból nem szedtek be, valamint amelyeket a földesuraknak kedvezményképpen (minden húsz jobbágynak egy servitor vagy factor adóját) elengedtek.

A hasonlóság mellett a már jelzettekén túl lényeges különbségek is vannak a három számadás között. Nevezetesen: a behajtatlan adótételek sorában léteznek olyanok, amelyek nem fordulnak elő mindhárom számadásban, noha helyük lenne ott. Így az 1495. évből a szegények, az 1494. évből a felégetett porták, a harmadikból pedig az egyetlen nemesek behajtatlan adója hiányzik.

A szegényeket és a felégetett portákat – adómentesek lévén – a dikátoroknak nem kellett számba venniük.²⁶ Hogy szerepelnek némelyik számadásban, annak az volt

²³ DL 66367.

²⁴ A Szent György (április 24.) napján megkezdett budai országgyűlés 1502. május 12-én még tart. *Kovachich*: Supplementum II. 301–302., *Thallóczy*: Jajcza, 159–163. A számadási periódusra lásd *Kubinyi*: Kincstartók, 46.

²⁵ Így Veszprém megye adójából a szabácsi bánoknak, továbbá Horváth Márknak és Jánosnak, ifjabb Vitéz János veszprémi püspöknek és másoknak utalványoztak. *Engel*: Geschichte I. 42, 151.

²⁶ Mind az 1493, mind az 1495 őszén kelt parancslevél szól a szegények adómentességéről. Az utóbbi a törökök, németek és lengyelek által felégetett és más módon elnéptelenedett házak adómentességét is említi. Sopron város oklevéltára I/6. 123., A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. (továbbiakban: Teleki oklevéltár) Írta és összeállította Iványi Béla. Szeged, 1937. Az 1931-es év téves 180. Az oklevél bő regesztáját Iványi 1494. február 4-i dátum alatt közölte. Ez azonban nyilvánvaló tévedés. *Holub*: Zala megye 291. szerencsére használta az 1945 táján feltehetően elpusztult (a DL-ben a gyömrői levéltár anyagából hiányzó) oklevél eredetijét, s ennek alapján állapította meg, hogy az 1495 őszén tartott szegedi országgyűlés adómegaján-

az oka, hogy egyfelől mégis összeírták őket, másfelől az adó behajtásakor a kivetéshez képest helyesbítés (*rectificatio*) történt, miként arra az 1501. évi számadás külön rovata utal.²⁷ Mentésítették – a behajthatlan tételek közé sorolták – az adó kirovása óta elemi csapás vagy hatalmaskodás miatt leégett portákat és azokat a jobbágyokat, akik állatuk elhullása, a családfő elhalálózása folytán vagy más okból szegénysorba jutottak. Mivel az adó megfizetésekor a falusi bírók a helyszíntől távol – Vásárhelyen, illetve Veszprém-ben – csupán esküvel tanúsították, hogy időközben hány adóköteles porta vált adómentessé, bizonyára éltek a dikátorok félrevezetésének kínálkozó lehetőségével.²⁸

Akárhogy is volt, a dikátorok az adó kirovásakor ezekkel a portákkal is mint adókötelesekkel számoltak, míg azokat, akiknek vagyona nem érte el a három forintot cenzust, a felperzselt portákkal együtt számba se vették. Nem kétséges, hogy mindhárom évben voltak szegény és felégetett porták, amelyek így szükségképpen kimaradtak az adóösszeírásból és a számadásból.²⁹ Számukat ezért nem is ismerjük. Ismerjük viszont azokét, amelyeket mégis összeírtak, illetve csak a rektifikáció során minősítettek szegény, illetve felperzselt portának, s ennél fogva a számadások nyilvántartották őket. Ha az egyik vagy másik mégis hiányzik valamelyik számadásból, az nem a dikátorok eltérő szempontjaira, hanem inkább arra utal, hogy a rektifikáció alkalmával nem találtak újonnan szegénnyé vált vagy felégetett portákat.³⁰ E vonatkozásban a számadások közti eltérések nem zavarják az összehasonlítást. Lényegesen az sem, hogy 1488-ban nem tudunk rektifikációról, hacsak az egyes adótételek utólagos javításait nem tekintjük annak.³¹

---

lását követően a „király december elején küldte szét a rovókat s egyben értesítette erről a megyét”. A kérdéses parancslevél tehát valójában 1495. decemberének elején kelt. Az 1495. évi őszi keltezését megerősíti, hogy a kincstartó 1495. október 25-én Szegeden kiadott levelében arról tájékoztatja a Szatmár megyei adószedőt, hogy az egyik birtokot a király a „jelen adó” alól mentesítette. DL 46327.

²⁷ Az Ernusztféle számadáskönyv Szlavóniában és Pozsega megyében a törökök, Szlavóniában és Somogyban a németek, Nógrád megyében a lengyelek által felégetett javakra vagy házakra, Pozsony, Bars és Vas megyében pedig a pestis pusztításaira utal. *Engel: Geschichte* I. 26, 28, 37–38, 143, 144, 145, 146, 147. Mivel a lengyelek és a németek Mátyás király halálát követően pusztítottak az országban, az általuk felégetett birtokok behajthatlan adója nyilván nem a rektifikáció során került a számadásokba, hanem ugyanúgy összeírták őket, mint az adóképes portákat. Így a szegények esetében is joggal feltételezhető, hogy egy részük nem az utólagos korrekciónak köszönheti szereplését a számadáskönyvekben. Az 1495. évi számadások kifejezetten csak Trencsén, Zala és Somogy megyében hivatkoznak rektifikációra. *Engel: Geschichte* I. 140, 142, 144. A jelenségre utal *Szabó: Magyarország népessége*, 78–79. A helyesbítésnek a felsoroltakon túl az elköltözés is oka lehetett. A rektifikációban, illetve a szegények számának megállapításában a bírának is részük volt. *Engel: i. m.* 144, 145.

²⁸ Az 1501. évi állapotot rögzítő Veszprém megyei számadásban olvasható: *Item iterum tempore exactionis taxe iudices iuramentum prestiterunt, rectificati sunt floreni 53.* (A római számot arab számmá írtam át.) Jelzetét lásd a 16. jegyzetben.

²⁹ *Szabó: Magyarország népessége*, 78–79.

³⁰ Az utóbbiak életben maradt tagjaira gondolva, a kétféle minősítést könnyen felcserélhették egymással. Gömör és Abaúj megyében közös rovatban is szerepelnek. *Engel: Geschichte* I. 32, 140.

³¹ Az 1488. évi lajstrom a ténylegesen adóköteles portákról tájékoztat, és *solvit* jellel különbözteti meg a fizető portákat a dikátoroknak valamilyen okból nem fizető portáktól.

Az egytelkes nemesek esetében más volt a helyzet. Ha 1488. évi szórványos, 1494. és 1495. évi tömeges adómegtagadásukat nézzük, nem gondolhatunk arra, hogy 1501-ben valamennyien eleget tettek adófizetési kötelezettségüknek, hanem sokkal inkább arra, hogy ebben az évben nem kellett adózniok.³² Az összehasonlításnál ezt a hiányt már figyelembe kell vennünk azzal együtt, hogy ebben az évben csak fél forintot szedtek. Ezért az alábbi táblázatban zárójelben azt is feltüntettük, hogy az 1501. évi adó egyforintos kulccsal számolva, mekkora összegnek felel volna meg.

	1488		1494		1495		1501	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%
Behajtott adó	2832,5	66,1	1539,5	44,5	1717	49	923,5 (1847)	48,8
Különbözet	1455,5	33,9	1922,—	55,5	1784	51	969,— (1938)	51,2
Kirótt adó	4288,—	100,—	3461,5	100,—	3501	100	1892,5 (3785)	100,—

A rendelkezésünkre álló négy év adatai a királyi adózás hatékonyságának mintegy másfél évtizedes változásait tükrözik. Az érzékelhető mélypontot az 1494. év jelenti. Ebben az évben a kirótt adó alig haladta meg az 1488. évi 80%-át. A királyi kincstár számára behajtott adó 1494-ben nem érte el az 1488. évi 55%-át, miközben a különböző címen behajtatlanul maradt adó tetemesen – mintegy 32%-kal – felülmúlta a megfelelő 1488. évi tételt. Pedig az 1494. évi állapotok nem voltak a legkedvezőtlenebbek. Mátyás halálát követően még rosszabb lehetett a helyzet.

Habsburg Miksa római király 1490 őszén erős sereggel támadt Magyarországra, s egészen Székesfehérvárig nyomult. Bár II. Ulászló király támogatása híján ifjabb Vitéz János veszprémi püspök a felkínált bécsi püspöki cím reményében átadta Veszprém várát a trónkövetelőnek, Miksa hadai nem csekély pusztítást tehettek a megyében.³³ A következő év nyarán, amikor II. Ulászló serege visszafoglalta Székesfehérvárt, Veszprémet és Szombathelyt, a megyén átvonuló királyi had újabb kárt okozhatott. Hasonló események játszódtak le az ország északkeleti részén, azzal a különbséggel, hogy itt II. Ulászló király trónkövetelő öccse, János Albert lengyel herceg volt a támadó.³⁴

³²A vásárhelyi szék egytelkes nemesei 1498-ban is vonakodtak fizetni. DF 278330. (Állami Központi Levéltár, Pozsony, Erdődy család galgóczi levéltára, 51. sz.)

³³*Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság. Bp. 1880. 103–104., *Kápolnai P. István*: I. Miksa császárnak Bécs és Székesfehérvár elfoglalására vonatkozó 1490-ik évi feljegyzései. Századok 19 (1885), 162., *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Bp. 1917. 52., *Hermann Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europe an der Wende zur Neuzeit. Band I. Jugend, burgundisches Erbe und Römisches Königtum bis zur Alleinherrschaft 1459–1493. München, 1971. 267, 288–308., *Solymosi László*: Kőszeg 1490. évi feladása. Vasi Szemle 37 (1983), 95–96. – Veszprém városa a vár átadása ellenére sem került el Miksa hadainak pusztítását. Még 1515-ben is emlékeztek arra, hogy Mátyás halála után a németek a fürdőt teljesen felégették. Veszprémi káptalani magánlevéltár, Szentmártonföldre 4. Vö. *Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém. Sajtó alá rendezte Kredics László. Veszprém, 1977. 340–341. (Veszprém megyei Levéltár Kiadványai I.)

³⁴*Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János 1473–1504. Bp. 1894. 167–174., *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor, IV. Bp. 1896. 346–350. A török betörésekre lásd *Uo.* 355–356.

Az 1494. évi számadáskönyv nemcsak a megyében, hanem országosan is az 1490–1491. évihez képest némileg javuló viszonyokat örökíthetett meg. A következő évi adatok további javulásról tanúskodnak. Az említett károkat, amelyekhez a délvidéken az állandósuló török betörések okozta pusztítások társultak, az ország azonban nem heverte ki. Az 1495. őszen kiadott királyi parancslevél még mindig arról intézkedett, hogy a törökök, lengyelek és németek által felégetett és elpusztított házakat nem kell megadóztatni.³⁵

Veszprém megye népességének helyzete a 16. század elejére még a kiróható adó tekintetében sem érte el az 1488. évit. Ha figyelembe vesszük, hogy 1488-ban az egytelkes nemesekre 215 forintot vetettek ki, továbbá, hogy a tíz vagy ennél több telekből álló 148 település bírait is megadóztathatták, míg 1501-ben az összes egytelkes nemes és feltehetően valamennyi bíró adómentes volt, az 1501. évi adó átszámítva és kiegészítve 4148 forintos adónak felelt volna meg. De még ez az összeg is jelentősen elmaradna a tizenhárom évvel korábitól.

A királyi kincstárt természetesen nem a kirótt vagy kiróható, hanem a beszedett adó érdekelte. E téren azonban alig volt némi javulás. A kincstár javára befolyt adó szemben az 1494. évvel, 1501-ben – akárcsak 1495-ben – megközelítette, de nem érte el a kirótt adó felét. Közben viszont jelentős mértékben növekedett az adószedésben részt vevők sallaríuma. 1494-ben a befolyt adó 13,8%-át, a következő évben 12,6%-át, míg 1501-ben 38,8%-át emésztették föl az adminisztráció (dikátorok, megyei tisztikar és mások) költségei. Ha feltesszük, ami igen valószínű, hogy az utóbbi évben az adminisztráció költségei egyforintos adó esetén sem lettek volna nagyobbak, a korábbiaknál akkor is lényegesen magasabb – 19,4%-os – arányt kapnánk. A kincstár számára közvetlenül vagy – a dikátorok által – közvetve hasznosítható összeg a 16. század elejére – a kisebb adókulctól függetlenül – az 1495. évihez képest nem nőtt, hanem némi-képp csökkent.

A kincstár bevételeinek kedvezőtlen alakulását az adminisztráció növekvő költségeinél sokkal inkább a dikátorok által különféle okból be nem szedett adó idézte elő. A kincstár számára behajtatlan adó összege mindhárom számadásban meghaladta a kirótt adó felét. Ebben nem kis része volt annak, hogy a földesurak egy csoportja bizonyos adómentességet, illetve kedvezményt élvezett. Az ily módon behajtatlanul maradt adó mennyisége és aránya azonban a 16. század elejére jelentősen csökkent. Ez a tendencia mégsem tükröződött az összképben. Ezt nem az adómegtagadás, amely különben 1494-ben, illetve 1495-ben volt számottevő, hanem az okozta, hogy időközben megnőtt az adózásra képtelen szegények és felperzselt porták száma. Az 1494-ben behajtatlanul maradt adó 5,5%-át, a következő évben 8,7%-át, míg 1501-ben már 25,9%-át szegénység és tűzkár miatt nem szedték be a dikátorok. A királyi kincstár bevételeinek így Veszprém megyében – és föltehetően másutt is – jelentős részben az adózók elszegényedése és javainak pusztulása, a növekvő adóképtelenség szabott gátat.

³⁵Imprimis, quod nobilis unius sessionis et rustici, quorum domus sive per Turcos, sive Polonos sive Alemanos combuste vel aliter funditus distracte et desolate sunt... non dicuntur. Teleki oklevéltár, 180. – A kincstartó 1494. július 29-én meghagyja Sáros megyei adószedőinek, hogy Kassa város jobbágyaitól ne szedjenek adót, mert a zűrzavaros időkben sok kárt és pusztítást szenvedtek, s ezért a király felmentette őket az adózástól. DF 269423. (Kassa város titkos levéltára, Contributio G–13.)

A további összehasonlítás előfeltétele azon kérdések megválaszolása, hogy a szóban forgó három évben kik és hogyan adóztak, illetve a számadások adótételei hány portának, hány háztartásnak feleltek meg.

A három adószámadás egyike esetében sem ismerjük az adózás módját, a díkátórok feladatát részleteiben szabályozó királyi parancslevelet. Mint említettük, az 1491. évi mellett ismerjük az 1494. évi kassai adómegajánlást megelőző, illetve az 1495. évi budai adómegajánlást követő ciklusra vonatkozót. Az előbbiben az 1493 őszén tartott budai, az utóbbiban az 1495 őszén összeült szegedi országgyűlés rendelte el az adószedést.³⁶ Ennek ellenére elég pontosan megállapíthatjuk a három számadáshoz kapcsolódó adózás módját is.

Elterjedt nézet szerint az Ernuszt-féle megyei számadásokban minden egyes forint egy portát, illetve — pontosabb megfogalmazásban — egy jobbágy- vagy egytelkes nemesi portát képvisel, s minden portára országos átlagban két háztartás jut.³⁷ A megyék

³⁶ DL 59802., Sopron város oklevéltára I/6. 121–124., Teleki oklevéltár, 179–180. Utóbbi keltére lásd a 26. jegyzetet. Az előző évtizedből két parancslevelet ismerünk. A részletesebb 1482-ből, az általánosabb 1487-ből maradt fenn. DL 45920. (Említi Szabó: Magyarország népessége, 106. l. 90. jegyzet.), Kovachich: Supplementum II. 266–268.

³⁷ Mályusz: Magyarság, 117–118., Szabó: Magyarország népessége, 68., Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. I. (továbbiakban: Világi nagybirtok) Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 4 (1968), 338., Fügedi: Mátyás király, 491, 493. A kettes szorzóhoz kétféle megközelítés vezetett. Az egyik a magyarországi megyék adózását szlavón minta alapján képzelte el, vagyis ha ott füstönként fél forintot szedtek be, akkor a magyarországi megyékben a portákat terhelő egy forintot két háztartásnak kellett fizetnie. Mályusz: Magyarság, 123–124., Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. (továbbiakban: Társadalom Mohácsig) Bp. 1949. 243–244. E megközelítés feltevés jellegét hangsúlyozta Szabó: Magyarország népessége, 105–106. l. 86. jegyzet. A másik elképzelés az országos telekátlag — fél telek — alapján jutott el a kettes szorzóhoz. Szabó István: A magyarság életrajza. [Bp. 1942.] 50., Uő.: Magyarország népessége, 70, 77. — Szabó István az 1488. évi adólajstromot kivételként kezelte. Ebben szerinte minden egyes forint egy háztartást képviselt. Uő.: La répartition, 13. l. 48. jegyzet, Uő.: Magyarország népessége, 89., Uő.: Falurendszer, 193. Ugyanakkor ingadozó álláspontot foglalt el az 1475–1476-ra datált Közép-Szolnok megyei adólajstromot (DL 35800.) illetően. A Thallóczy által kiadott (Kamara, 180–185.) és Csánki I. 545–578. által datált és használt összeírásban szereplő települések forintban megadott adótételeit a porták számával azonosnak vette, és a háztartások kiszámításakor beszorozta kettővel. Egyúttal viszont megjegyezte, lehetséges, hogy ebben a megyében a kettes koefficiens alkalmazása túlzott. Szabó: La répartition, 10. l. 26. jegyzet. Valószínűleg ez a bizonytalanság okozta, hogy a falvak 15. századi nagyságrendjének kiszámításakor erre az adólajstromra — a veszprémmel ellentétben — már nem volt tekintettel. Uő.: Falurendszer, 193. Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. 184. l. 75. jegyzet szerint a Közép-Szolnok megyei adólajstrom feldolgozása során a kettes szorzó alkalmazását Szabó Istvánnak a fenti — más lehetőséget is megengedő — megállapításából kiindulva felül kell vizsgálni. Tonk érdekes módon jutott erre a helyes következtetésre. Amikor a településeket egyetemre járó diákjaik száma alapján rangsorolta, a Közép-Szolnok megyei Zilah püspöki mezőváros az egyenként 5–20 diákot adó helységek csoportjába került, de népességét tekintve messze kiemelkedett közülük; nem illett a 300–900 főt számláló települések sorába. Uo. 69, 73. Mivel Zilah népességét úgy számította ki, hogy lajstromban szereplő adóját beszorozta kettővel, majd az így kapott háztartásszámot a többi település esetében is alkalmazott szorzóval, csak a kettes koefficiens lehetett a kiugró lélekszám oka. Teljes mértékben osztom Tonk Sándor nézetét; Közép-Szolnok adólajstroma valóban feldolgozásra vár. Ez a munka, amely meggyőződésem szerint a veszprémihez hasonló eredményt hoz, többek közt lehetőséget ad annak megállapítására, hogy a kettes szorzó alkalmazása ebben az eset-

adója tehát a porták, kétszerese pedig a háztartások számával volt azonos. Eszerint Veszprém megye 1495 nyarán kirótt 3501 forint adója 3501 portának és kétszer ennyi – 7002 – jobbágy-, illetve egytelkes nemesi háztartásnak felelt volna meg. Az utóbbi szám – tekintettel a kettes szorzó országos átlag voltára – maga is átlagszám; a valószínűségben ennél több, de ennél kevesebb háztartás is lehetett a megyében.

A fenti állítás próbáját könnyen elvégezhetjük. Mindössze szembesítenünk kell az 1495. évi adatokat az 1488. évi adólajstromból nyert megfelelő tételekkel. 1488-ban Veszprém megye 4288 forint adója 4073 portát és 430 egytelkes nemesi kúriát, illetve ugyanennyi – összesen 4503 – háztartást képviselt.³⁸ A különbség óriási: a két adózás közt eltelt hét év alatt a megye adója 18,4%-kal, portáinak száma pedig 22,3%-kal csökkent, miközben háztartásainak száma (átlagosan) 55,5%-kal nőtt. Ráadásul az adózásra alkalmasnak ítélt háztartások száma éppen akkor növekedett volna, amikor Hunyadi

ben mekkora torzulást okozott a mezővárosi és falusi népesség országos arányának kiszámításában. A Mátyás király halálát követő pusztításoktól távol fekvő Közép-Szolnok megye 1475 körüli és 1494–1495. évi adója között természetesen *lényeges* különbség nincs. *Csánki* I. 545., *Engel*: Geschichte I. 20, 134.

³⁸ Összehasonlításul álljanak itt az eddigi feldolgozások adatai. *Csánki* III. 202. összesen 3987 forint körüli adóval számolt. Ebből 3780 forintot tett ki a „nemesi”, pontosabban a földesúri birtokok, 207 forint körüli összeget pedig az egytelkes nemesek adója. Mint láttuk, *Szabó István* más-más szempontból több ízben is foglalkozott a lajstrommal. Végösszeget azonban egyik esetben sem adott. Előbb a megye tíz mezővárosában (valójában 13 helységében) 841, míg 226 falvában 3173 háztartással, vagyis összesen 4014 portával számolt. *Szabó*: La répartition, 13. Másik alkalommal azt emelte ki, hogy 1488-ban a megyében 175 és fél egytelkes nemesi és 3173 jobbágyportát adóztatnak meg, s az összes (3348,5) porta 5,2%-a volt az egytelkes nemeseké. *Uő.*: Magyarország népessége, 89. Nyilvánvaló, hogy előbb az egytelkes nemesekre, utóbb pedig a mezővárosi lakosságra nem volt tekintettel. Ha ennek figyelembevételével mindkét összeget korrigáljuk, egyaránt 4189,5 forintot, illetve háztartást kapunk. Csakhogy az utóbbi alkalommal azt is megjegyezte, hogy a megye összlakosságának kb. 3,5%-át egytelkes nemesség tette ki. Ez a megoszlás viszont az előbbtől igen eltérő, mintegy 5014 portaszámot, illetve háztartást tételez föl. *Éri*: Településtörténeti vázlat, 209. csak az egytelkes nemesek „400-nál nem sokkal több” kúriájáról szólt. A szerzővel készült interjú nyomán viszont *Tamás István* (Népszabadság, 1970. december 6-i szám) elmondja, hogy a megyéből 1488-ban 4098 forint adó folyt be a királyi kincstárba. A 276 összeírt település helyett *Szabó István* 266 (valójában 269), míg *Éri István* 264 helységgel számolt. Lásd a 8. jegyzetet. *Szabó*: Falurendszer, 198. szerint 30 faluban csak nemesi adózó lakott, *Éri*: Településtörténeti vázlat, 208. szerint pedig 25 helységnek két vagy több földesura volt. Valójában az előbbi csoportba 36, az utóbbiba pedig 37 település tartozott. Az eltérő településszámok hátterében az olvasati nehézségek mellett a településpárok, illetve triók különböző megítélése húzódik. Az adójegyzékben szereplő 104 világi földesurasággal szemben *Szabó*: Magyarország népessége, 90. szerint 1488-ban 108 világi földesúr jobbágyságát írták össze. Az egytelkes nemesek adózására vonatkozóan olvasd a 8. és a 39. jegyzetet. A megye népességének eltérő becslési módszereit és eredményeit lásd *Éri*: Településtörténeti vázlat, 211–212. *Szabó*: La répartition, 13. szerint a megyében megközelítően minden ötödik jobbágy, míg számításaim szerint csak mintegy 12%-uk lakott mezővárosban. A jelentékeny eltérés oka alapvetően a mezővárosok különböző megítélésében rejlik. Ez természetesen érinti a mezővárosi jobbágyság 16–20%-os országos arányát. *Uo.* 24–25. (Lásd erre még a 37. jegyzet második részét.) Az egytelkes nemesek adózásának hibás megállapítása viszont az 1401 és 1526 közti periódusban a falvak nagyságára vonatkozó országos kimutatásokban (*Uő.*: Falurendszer, 193, 198–200.) érezteti hatását, főként a kisebb nagyságrendi kategóriákban torzít. A képet a településpárok és triók eltérő megítélése is befolyásolja. A megyében 19 településpár és 2 településtrió volt adóköteles. Nem mindegy, hogy ezt a 44 külön-külön összeírt helységet önállóan tekintjük, vagy sem.

Mátyás halálát követően az események — mint láttuk — éppen az ellenkezőjét kellett volna, hogy kiváltsák. Ekkora és ilyen változást még egy gyökeres adóreform — a porta-fogalom mélyreható megváltozása — sem indokolna. Ilyesminek egyébként semmi jele. Az egyes birtokosok összehasonlítható adótételei sem utalnak olyan módosulásra, hogy ilyesmit kellene feltételeznünk. Az alábbi táblázat kisebb-nagyobb eltérései az adózásra képtelenek számában, továbbá a birtokviszonyokban és az adómentesség terén bekövetkezett változásokkal, valamint azzal magyarázhatók, hogy 1494-ben és 1495-ben csak azokról az összegekről van tudomásunk, melyek az adószedők részéről behajthatlanok maradtak.

	1488	1494	1495
Zápolyai István	928	657	802
Újlaki Lőrinc	*181,5	183	169
Esegyvári György	71	83	67
Királyi vadászok	70	—	83
Török család	18	—	24

*Becsült érték

A nyilvánvaló ellentmondás, amely az 1488. évi adólajstrom feldolgozása és az 1495. évi, valamint — mutatis mutandis — az 1494. évi megyei számadásadatainak elfogadott értelmezése között fennáll, az Ernuszt-féle megyei számadások hasznosításának sebezhető pontjára, az alapok tisztázatlanságára hívja fel a figyelmet.

A rendek mind 1494-ben, mind 1495-ben egyforintos adót ajánlottak meg. Ez az elnevezés — akárcsak 1488-ban — nem zárja ki annak lehetőségét, hogy voltak, akik nem ennyit fizettek. Annak azonban határozottan ellentmond, hogy ezek lettek volna többségben, miként az az egyforintos adóval terhelt porta átlagosan két adózó háztartásra bontásából következne. Csak az adózók kisebb hányada fizethetett egy forintnál kevesebbet. Kik voltak ezek?

Az 1488. évi lajstomból megállapíthattuk, hogy 430 egytelkes nemes fejenként — kúriánként — fél forinttal adózott. Az eddig még nem hasznosított 1491. évi királyi parancslevél a tehetősebb zsellérek, az egytelkes nemesek és a tíz teleknél kisebb települések bírái számára egyaránt fél forint fizetését rendelte el.³⁹ A félforintos adózás

³⁹Item dicatores ipsi cum iudicibus nobilium vestris videant et considerent inquilinos, quorum qui sunt habiciores per medium aureum solvant et qui sunt inpotenciores nihil solvant. Nobiles vero unius sessionis per singula capita per medium aureum aut solveant aut nobiscum exercituandi venire teneantur. Decem sessionibus iobagonalibus iudex relaxetur, citra vero hoc est octo aut septem iudex solvat mediam taxam. DL 59802. Szabó István, mint láttuk, az 1488. évi lajstomból következtetett tévesen az egytelkes nemesek egyforintos adózására. *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája (továbbiakban: Társadalom a Hunyadiak korában) Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. Szerk.: Lukinich Imre. I. Bp. [1940.] 387–388. viszont ezt megelőzően az 1493. évi királyi parancslevél nyomán jutott ugyanerre a következtetésre. A parancslevélből megítélésem szerint azonban ilyesmi nem olvasható ki. — Itt jegyzem meg, hogy *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947.] 213–214. szerint az egyházi nemesek „az egytelkes nemesek módján” adóztak. Az 1488. évi lajstomból ennek éppen az ellenkezője állapítható meg: a prédi-

ténye magából a számadáskönyvből is megállapítható. Abban ugyanis nemcsak egész (kerek) számú, hanem itt-ott fél forintra végződő adótételek is találhatók.⁴⁰ Az utóbbiak az egytelkes nemesekre és a földesúri birtokokra, azaz a portákra vonatkozó tételek között is előfordulnak. Ez azt jelenti, hogy 1494-ben és 1495-ben az egytelkes nemesek mellett a földesúri alattvalók egy része is fél forinttal adózott. Az utóbbiak körét elég pontosan meghatározhatjuk. A kisebb települések falusbírái nem tartozhattak közéjük, mert az 1493. és 1495. évi parancslevél a bírókat egyöntetűen felmentette az adózás alól.⁴¹ Maradnak tehát a tehetősebb zsellérek, akik – az 1493. évi utasítás értelmében – földet vagy szőlőt műveltek, illetve kereskedtek.⁴² Számuk eltörpült az egy forinttal adózó többi földesúri alattvaló: az egész- és résztelkes jobbágyok és mások (egyházi nemesek, királyi vadászok stb.) mellett.

Nem kétséges, hogy az adókötelesek 1494-ben és 1495-ben is háztartásonként, közelebbről kúriánként, illetve házanként fizették a királyi adót, amint arra az 1495. évi parancslevél világosan utal, amikor adómentességben részesíti az elpusztult *házak* birtokosait.⁴³ Valamiféle eszmei adóporta, amely átlagosan két háztartást ölelt volna

álisok – amennyiben nem élveztek mentességet – a jobbágyokkal és a sajátos helyzetű szentgáli, horhi és németi királyi vadászokkal azonos módon adóztak, vagyis 1488-ban egyaránt egy forintot fizettek.

⁴⁰ Engel: Geschichte I. 20–39, 130–150. passim. 1494-ben az erdélyi egytelkes és román nemesek, 1495-ben pedig a Veszprém és az Ung megyei egytelkes nemesek adótétele végződik fél forintra. Uo. 39, 132. Ezekről nem szólva, Szabó: Magyarország népessége, 78. a fél forintra végződő adótételeket azzal magyarázta, hogy egy-egy jobbágy vagy zsellér, amennyiben termelőeszközeik értékhatára elérte a három forintot, „az elvi fél telek határát”, nem minősült szegénynek, hanem fél adóegységet, fél forintot fizetett.

⁴¹ Sopron város oklevéltára I/6. 123. (Az oklevél kiadásában és eredetijében [DF 204016.] szereplő *villis* helyesen *villici*.) Teleki oklevéltár, 180.

⁴² Sopron város oklevéltára I/6. 123. Vö. a 39. jegyzetben idézett 1491. évi parancslevéllel. Jellemző, hogy a király, amikor 1495-ben a miskolci zsellérek 1471-ben kapott adómentességét megerősítette, kikötötte, hogy a diósgyőri vár számára naponta meghatározott számú munkást állítanak ki. DL 17151. A számadáskönyv 1495-ben maga is utal Pilis megyénél zsellérekre. Engel: Geschichte I. 131. Említi Szabó: Magyarország népessége, 79. A számadáskönyv egy esetben közvetlenül is hivatkozik félforintos adófizetésre. 1494-ben Gömör megyénél megjegyzi, hogy a nádor itteni birtokain az 513 verőcsés csak fél forintot, összesen 206,5 forintot fizet. Engel: Geschichte I. 32. A verőcét Zsigmond király 1411. április 5. előtt kiadott rendelete kis portának (*valvam seu parvam portam vulgo wereche dictam*) mondja, amely a porta után kivetett kamara haszna felét fizeti. Decreta regni Hungariae. 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (Publicaciones Archivii Nationalis Hungarici II. 11.) 233. Zsigmond intézkedését említi Juhász Lajos: A porta története 1526–1648 (továbbiakban: A porta története) Századok 70 (1936), 500–501.

⁴³ Teleki oklevéltár, 180. Idézve a 35. jegyzetben. Az Ernuszt-féle számadáskönyv többször utal házakra. 1494-ben Nógrád és Pilis megyében, valamint Győr városában (előzménye: DL 39324.), a következő évben a Baranya megyei Siklóson, továbbá Somogy és Pozsony megyében említ felperzselt, elhagyott, kiváltságos és egyéb házakat. Engel: Geschichte I. 26, 29–30, 31, 143, 144. A házak behajtatlan adótételei minden esetben egész számra végződnek, vagyis a házak az esetek nagy többségében egy forinttal adóztak. Az eltérő elnevezéseken túl a ház (*domus*) és a füst (*fumus*) ebben is különbözött egymástól. Szlavóniában ugyanis a füstönként kivetett adó egyöntetűen fél forintot tett ki. Uo. 37, 146. Itt jegyezzük meg, hogy Juhász: A porta története, 497–503. a középkori porta-fogalom döntően törvényekre épülő áttekintését azzal zárta, hogy a porta középkori történetében lényegbevágó átalakulás nem volt.

fel, a középkorban nem létezett. A porta a maga konkrétságában létezett, mint a beltelek, a házhely kapuja, vagyis portája, amely adóegységként lényegében a külső tartozékok nagyságától függetlenül a teleknek, pontosabban a belteleknek vagy házhelynek, az ott élő és gazdálkodó háztartásnak felelt meg.

Állításunkat az 1488. évi adólajstrom hasznosítása során már igazoltuk.⁴⁴ Hogy a porta-fogalom azóta sem változott meg, azt az 1501. évi megyei számadás ékesszólóan bizonyítja.

Mint említettük, ebben az évben az összeírt háztartásokra félforintos adót vetettek ki, és az egytelkes nemeseket, valamint feltehetően a települések bíráit nem adóztatták meg. Mivel a számadásban nincsen fél forintnál kisebb számra végződő tétel, az adózás egységes volt; mindenki egységesen fél forintot fizetett. Amennyiben tehát a tehetősebb zselléreket is megadóztatták volna, azoknak is ennyit kellett adniuk. Az egységes adókulcs révén az adóösszegeből könnyen kiszámíthatjuk az adózásra összeírt háztartások vagy porták számát. Veszprém megyében 1501 őszén az 1892 és fél forint adót kétszer ennyi, vagyis 3785 háztartásra vetették ki. Ennyi volt tehát a számadás végső összesítésében kitöltetlenül hagyott megyei portaszám.

Az 1501. évi számadásban három tétel világítja meg a *porta*, a telek – *sessio* – és a félforintos egységekben kirótt adó viszonyát. Az első arról tájékoztat, hogy Zápolyai János 500 egynehány *portát* kitevő birtokán a dikátorok 253 forintot nem szedtek be. Eszerint a félforintos adót a portákra vetették ki. Bár a számadás a pontos portaszámot nem közli, az adóösszegeből a félforintos adókulcs alapján megállapíthatjuk, hogy 1501 őszén a Zápolyai birtok 506 portája nem fizetett a kincstárnak.⁴⁵ Ezen a birtokon, amely Pápa mezőváros néven szerepel a számadásban, természetesen a pápai uradalmat vagy annak egy részét kell értenünk.⁴⁶

A másik részlet szerint Bakócz Tamás esztergomi érsek és Kamicsáci Horváth Márk Nagyszőlős, Berzseny, Dabrony és Kerta nevű birtokán a tűzzel elpusztított 76 telek (*sessio*) után nem hajtották be a rájuk kirótt 38 forintot. Itt tehát a félforintos adó a telket terhelte.

Abból, hogy a dikátorok az egyforintos adót portára vagy sessióra vetették ki, arra következtethetünk, hogy a *porta* és a *sessio* fogalmát szinonimaként használták. Hogy itt nem különbözőségről, hanem éppen megfelelésről van szó, azt a számadás harmadik – idevágó – részlete egyértelműen megerősíti.

Az 1501. évi számadás legérdekesebb tétele arról tájékoztat, hogy a megyére kirótt 1892 és fél forint adóból 59 és fél forint azért maradt behajthatlanul, mert bizonyos dupla telkeket csak egy portaként engedtek összeírni.⁴⁷ Az összadóhoz képest

⁴⁴ *Solymosi*: Adólajstrom, 129–133. A pápai nuncius 1462 táján készült jelentése és Mátyás király követének 1476. évi beszámolója a házak megadóztatásáról szól. *Fügedi*: Mátyás király, 485, 487. A házak Mátyás uralma alatti megadóztatását érinti *Juhász*: A porta története, 501–503. A háztartás és a család viszonyának tisztázása további kutatásokat igényel.

⁴⁵ A számadásban csak a római ötszázast írták ki, míg a további szám helyét üresen hagyták.

⁴⁶ Pápa mezővárosban azért nem lehetett 506 porta, mert a település portaszámai meglehetősen stabilak. 1488-ban 236, 1531-ben 253, 1536-ban 254, 1542-ben pedig 253 portát írtak össze benne. Régészeti Topográfia IV. 196.

⁴⁷ Item duplices sessiones sub una porta, quas connumerare preter unam non permiserunt, faciunt florenos 59,5. (A római számot arab számra írtam át.) A forrás jelzetét lásd a 16. jegyzetben.

jelentéktelen tételből a félforintos kulcs alapján kiszámíthatjuk, hogy a dikátorok mindössze 119 dupla telket találtak a megyében.

Az adószedők ez alkalommal is az általános elvet kívánták érvényesíteni: egy telket egy portának akartak számítani. De az adózók saját jól felfogott érdekükben 119 esetben megakadályozták ezt, és a dupla telkek után is csak annyi adót voltak hajlandók fizetni, amennyi egy porta után járt. Ezek a különös telkek minden valószínűség szerint olyan szomszédos, illetve osztott telkek lehettek, amelyek lakói közös kapun, közös portán át közlekedtek. Az adószedők ezeket két önálló teleknek tekintették, és a maguk módján felléptek az adózók törekvése ellen: a különös indokkal fizetetlenül hagyott összeget felvették számadásuk behajtatlan tételei közé. A dikátorok így éppen azzal a középkor végén is legfeljebb csak szórványosan jelentkező felfogással szegültek szembe, amelyet az Ernuszt-féle számadások kapcsán bíráltunk, miszerint (átlagosan) két telek vagy háztartás felelt volna meg egy portának.

Vitán felül áll, hogy a portát 1488 után is a telek szinonimájaként használták. Csakhogy melyik *sessio*-fogalom szinonimájaként? A középkor legalább kettőt ismert.

A források igen gyakran minden megkülönböztetés nélkül csak azt tüntették fel, hogy egy-egy birtok vagy birtokrész hány sessióból állt. A külső tartozékokra, a teleknagyságra ilyenkor nem ügyeltek, a beltelek értelmű sessiók számbavétele elégséges volt, mert a helyi meghatározottságú határbeli szántók és rétek amúgy is hozzájuk tartoztak. Ebben az esetben a sessio a beltelek, a házhely fogalmával volt azonos. Jelölhetett akár külső tartozékok nélküli zsellérhelyet is.

Máskor viszont, amint az például Garai Jób és Szécsi Miklós 1478. évi osztozásánál vagy a veszprémi püspökség birtokainak 1524. évi urbáriumában megfigyelhető, a földesurak és az utóbbinál a jobbágyság érdeke is megkívánta, hogy tekintettel legyenek a korántsem egyforma külső tartozékokra is. Az egyes településeken belül ezek nagysága szerint minősítették a telkeket: egész-, fél- és egyéb résztelket különböztettek meg.⁴⁸ A sessio-fogalom ezúttal az egész gazdaságot, a beltelket és külső tartozékait egyaránt felölelte.

A két felfogás közti különbséget egy példával tehetjük szemléletessé. Az 1478-as osztálylevél Berzsény 38 fél- és 6 negyedtelkéről, az 1498. évi leltár pedig 30 lakott telkéről tájékoztat.⁴⁹ Az utóbbiból nem, míg az előbbiből megállapíthatjuk, hogy a falu telki állománya húsz és fél egészteleknek felelt meg.

A porta-fogalom 1488 után is a külső tartozékoktól, a teleknagyságtól független sessio-fogalommal esett egybe. Ez következik abból is, hogy a számadás a tűzkárt szenvedett négy faluban csak sessiókat említ, pedig azokban — mint Berzsényenél láttuk — különböző telkek léteztek.

Az Ernuszt-féle megyei számadások az 1488. évi lajstromhoz hasonlóan kétféle: egy-, illetve félforintos kulcs szerint fizető háztartások adóiról tájékoztatnak. Az eltérően fizető háztartások adóját azonban nem különítik el egymástól, csupán azt az

⁴⁸DL 18145. (A székesfehérvári káptalannak Gutti Ország Mihály nádor 1477. december 1-i oklevelére tett 1478. november 24-i jelentése az osztozásról.) DF 276080. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Hungarica, Faszikel 1. fol. 100–145.)

⁴⁹DL 18145. (Nagyberzsény néven.) *Giay Károly*: Somlyó várának 1498. márcz. 12-én kelt leltári töredéke. *Történelmi Tár* 2(1901), 109.

összeget tüntetik fel — olykor önálló tételként —, amelyet az egytelkes nemesektől nem hajtottak be. Ezért az Ernuszt-féle megyei adóösszegek alapján az adózásra alkalmasnak vélt háztartások számát közvetlenül nem állapíthatjuk meg, legfeljebb szerencsés esetben az adót megtagadó egytelkes nemesek kúriáit vagy háztartásait számíthatjuk ki.

Az elmondottakat világítsuk meg egy példával. Veszprém megyére 1495-ben a dikátorok 3501 forint adót róttak, mégpedig úgy, hogy a háztartások zömére egy, míg az egytelkes nemesek és a tehetősebb zsellérek háztartásaira fél forintot vetettek ki. Mivel az összadóból 134 és fél forint fizetését tagadták meg az egytelkes nemesek, kétszer ennyi, vagyis 269 nemesi háztartás vonta ki magát az adózás alól. A fennmaradó 3366 és fél forintos összeg viszont az egyforintos tételek tömege mellett magában foglalja a tehetősebb zsellérek és az adózást vállaló egytelkes nemesek félforintos tételeit is. Ez az összeg tehát minimálisan 3367, ténylegesen azonban ennél több háztartást képviselt. Ha ehhez hozzáadjuk az adót megtagadó 269 nemest, akkor megállapíthatjuk, hogy 1495-ben Veszprém megyében a 3501 forint adót 3636-nál biztosan több háztartásra vetették ki.

Ezt az eljárást az Ernuszt-féle számadáskönyvben szereplő többi megye közül csak néhányban (Abaúj, Gömör, Pilis, Sopron, Trencsén és Ung megyében), továbbá Szlavóniában alkalmazhatjuk. Segítségével meghatározhatjuk azt a minimális háztartásszámot, amelynél biztosan többet írtak össze a dikátorok. Veszprém megye esetében — hála az adólajstromnak — ennél tovább is léphetünk, megmondhatjuk azt a maximumot is, amelynél biztosan kevesebb összeírt háztartás létezett a megyében.

Nem kétséges, hogy 1495-ben elérhetetlen maximum volt az 1488-ban összeírt 4503-as háztartásszám. Mátyás halálát követően a megye adózó képessége a vázolt események következtében leromlott, az adózás módja, az adózók köre pedig alig változott. 1488-ban feltehetően nem adóztak a kisebb települések bírái, míg 1495-ben egyetlen bíró sem fizetett, a tehetősebb zsellérek viszont adóztak. Az eltérések nagyjából kiegyenlíthették egymást.

Veszprém megye 1495. évi adója a biztosan meghaladt minimum és az elérhetetlen maximum által meghatározott alábbi tartomány valamelyik háztartásszámának felelt meg.

Adó		Háztartásszám					
absz.	%	minimum		középérték		maximum	
		absz.	%	absz.	%	absz.	%
3501	100	3636	103,8	4069,5	116,2	4503	128,6

Úgy véljük, hogy a tényleges háztartásszám nem a tartomány közepe, hanem negyede táján helyezkedhetett el. Ha ugyanis a középértéket fogadnánk el, 1495-ben — még a maximális 430 nemesi háztartással számolva is — az összeírt tehetősebb zsellérek száma meghaladná a hétszázat.⁵⁰ Ennek még a fele is sok. Ezért valahol a tartomány

⁵⁰ Az adóköteles tehetősebb zsellérek háztartásainak számát a következőképpen állapítottuk meg. Az összháztartásszám középértékéből (kerekén 4069) levontuk a maximális 430 egytelkes nemesi háztartást. A fennmaradt 3639 háztartás fizette az összadóból a nemesek 215 forintos adójának levonása után kapott 3286 forintot. Mivel ezt az összeget a zsellérek félforintos, továbbá a

negyede táján levő 108%-nak megfelelő értéket, a 3781 háztartásszámot tekinthetjük reálisnak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kikövetkeztetett 1,08-as szorzót alkalmasnak tartjuk arra, hogy segítségével az Ernuszt-féle adóösszegekből hozzávetőlegesen meghatározzuk a Veszprém megyében összeírt háztartások számát. A szorzó első pillanatra kicsinek látszik. Ha viszont megfontoljuk, hogy 1488-ban a lajstrom adataiból pontosan kiszámítható szorzó 1,05 volt, inkább nagynak hat.

A kínálkozó kérdésre, hogy az 1,08-as szorzó mennyiben használható az Ernuszt-féle számadáskönyvben szereplő többi megye esetében, csak a további kutatások adhatnak választ. Annyi azonban – úgy véljük – minden vizsgálat nélkül már most is megközelíthető, hogy alkalmazása révén sokkal inkább megközelíthetjük a valóságot, mint a javasolt kettes koefficiens segítségével. Az Ernuszt-féle számadáskönyv megyei adótételeiből a kettes szorzóval nem lehet kiszámítani az összeírt háztartások számát. Következésképpen az így megállapított háztartásszámra épülő és az országban a 15–16. század fordulóján kerekén 3,5–4 millió főnyi lakosságot produkáló népességbecslés alapjaiban hibás.

Az 1494-ben Veszprém megyében összeírt háztartások számának meghatározásakor már nem követhetjük az egy évvel későbbi adatnál alkalmazott módszert, mert az 1494. évi számadásban a hátralékos egytelkes nemesek adója több földesúri birtok adójával összevontan szerepel. Az 1,08-as szorzó segítségével viszont kiszámíthatjuk, hogy 1494-ben megközelítően 3739 jobbágy-, nemesi és egyéb (prédiális, királyi vadász) háztartást írtak össze a megyében. Így most már nemcsak a négy év adóját, hanem az annak megfelelő háztartásszámot is egybevetethetjük.

Év	Kirótt adó (forintban)	Összeírt háztartások száma
1488	4288	4503
1494	3461,5	3738
1495	3501	3781
1501	1892,5	3785

Az összehasonlításhoz idézzük fel, hogy 1494-ben, 1495-ben és 1501-ben feltehetően a nagyobb települések bíráit sem sorolták az adókötelesek közé, az utóbbi évben pedig emellett még az egytelkes nemeseket sem írták össze, míg 1488-ban az adószedők 430 egytelkes nemest és valószínűleg a 148 nagyobb helység élén álló bíró háztartását is számba vették.⁵¹ Mindezeket figyelembe véve, hasonló megállapítást tehetünk, mint

jobbágyok és mások forintos adótételei tették ki, egyismeretlenes egyenlet segítségével kiszámítottuk, hogy 706 zsellér volt adóköteles. Ha elfogadjuk azt a nézetet, amely száz jobbágyra 20–30 zsellért számít (Szabó: Magyarország népessége, 83–84.), a 706 adóköteles zsellér már önmagában – az adómentes zsellérháztartások nélkül – is jóval meghaladná ezt az arányt. A 3781 háztartásszám esetében – ugyancsak a maximális 430 egytelkes nemesi háztartást véve alapul – az adóköteles zsellérek száma 130 főt tenne ki, ami elfogadhatónak látszik.

⁵¹A bírók adózása terén minden bizonnyal 1488-ban csak a kisebb települések bíráit felmentő 1482. évi parancslévél (DL 45920.), míg a másik három évben a bírákat egyöntetűen mentesítő 1493. vagy 1495. évi parancslévél (lásd a 41. jegyzetet) érvényesült.

az adók egybevetésénél. Hunyadi Mátyás halála után komoly visszaesés, majd lassú emelkedés következett. A megye összeírt, illetve összeírható háztartásainak száma azonban a 16. század elején is jelentősen elmaradt az 1488. évi helyzettől. Az eltérést migrációval, a megye határainak esetleges kisebb-nagyobb módosulásával vagy a pestisjárvány esetleges pusztításával nem magyarázhatjuk.⁵² Az összeírt vagy összeírható háztartások számának alakulását döntően a megye népességének az 1488. événél rosszabb állapota, elszegényedésének mértéke, a szegénység miatt adózásra alkalmatlan rétegek nagyságrendje határozta meg.

Ha ismerjük az átlagos teleknagyságot, a földesúri hatalom alatt élők összeírt háztartásszámából kiszámíthatjuk a birtokukban levő telki állományt. Az országos átlag a középkor végén fél telek körül mozgott.⁵³ Az 1478. és 1524. évi források szerint Veszprém megyében az átlagos gazdaság ennél nagyobb, mintegy 0,6 telek lehetett. Ennek alapján 1488-ban a jobbágyok, egyházi nemesek és a királyi vadászok *összeírt* 4073 háztartása megközelítően 2444, míg 1501-ben a számba vett 3785 háztartás 2271 egész telken gazdálkodott, nem tekintve az esetleges bérleti földeket, pusztá telkeket. A másik két évben hasonló számítást nem végezhetünk, mert a földesúri uralom alatt élők háztartásainak száma pontosan nem különíthető el a nemesi adózókétól.

A megyei számadások alkalmasak arra, hogy adótételeikből a megfelelő szorzó birtokában megállapíthassuk az összeírt háztartások számát. Vajon arra is alkalmasak, hogy segítségükkel a birtokviszonyokat, illetve az egytelkes nemesek számát is megismerhessük?

Az 1488. évi adólajstrom Veszprém megye 130 egyházi és világi földesuráról tájékoztat. Ezzel szemben az Ernuszt-féle megyei számadások név szerint mindössze hat, illetve kilenc, az 1501. évi számadás pedig nyolc földesúr megyebeli birtokát említi. Mindebből kézenfekvő a következtetés: a megyei számadások nem tükrözik a birtokmegoszlást. A birtokviszonyok bemutatására alkalmatlanok, mert csak azok a földesurások szerepelnek bennük, akiknek birtoka valamilyen okból akkor éppen nem adózott. A földesurak igen esetlegesen és rendkívül kevesen kerültek a számadásokba, a jelentősek mellett helyet kaptak a jelentéktelenek is. Ezért az adószámadásokból sem egy megye, sem az ország birtokviszonyaira nem következtethetünk, mint azt az Ernuszt-féle számadáskönyv alapján Acsády Ignác tette.⁵⁴

További kérdés, hogy a számadásokban felsorolt földesurak behajtatlan adótételei mennyiben fejezték ki birtokaik, vagyonuk nagyságrendjét. A válaszadáshoz ismerni kellene, hogy az adóösszeg egyfelől a birtokállomány egészére vagy részére vonatkozik-e, másfelől hány háztartásnak felel meg. Minthogy többnyire e kérdések egyikére sem adhatunk pontos feleletet, csak annyit mondhatunk, hogy a földesuraságnak biztosan

⁵² Az 1495. évi adószámadások Pozsony, Bars és Vas megyében hivatkoznak a pestis pusztításaira. Engel: Geschichte I. 144–146. Említi Szabó: Magyarország népessége, 64.

⁵³ Szabó: Magyarország népessége, 77. Veszprém megyére vonatkozóan lásd uo. 74.

⁵⁴ A világi nagybirtokosoknak a számadáskönyv alapján összeállított listáját lásd Acsády Ignác: Régi magyar birtokviszonyok. 1494–1598. (továbbiakban: Birtokviszonyok) Bp. 1894. 32–39. Eljárását más szempontból bírálta Engel: Világi nagybirtok, 337–343.

volt akkora vagyona, mint amekkorát a számadásban behajtatlan adója képviselt.⁵⁵ Ez viszont igen kevés ahhoz, hogy a tényleges birtokviszonyokat ábrázolhassuk.

A birtokmegosztás szempontjából némiképp hasznosíthatónak látszik a számadások azon tétele, amely a földesuraknak nyújtott adókedvezményről tájékoztat. Mint tudjuk, 1493-tól minden száz jobbágy után öt, azaz minden húsz jobbágy után egy servitor vagy factor adóját elengedték a földesuraknak.⁵⁶ Jogos a feltevés, hogy a kedvezmény összegéből kiszámíthatjuk, hogy mennyi volt a legalább húsz jobbággal bíró földesurak birtokainak teljes adója, illetve háztartásainak a száma. Egészen pontos adatokra természetesen nem számíthatunk, mert nem tudjuk megbecsülni a földesurak húsz és ennek egész számú többszöröse fölötti, vagyis kedvezményben nem részesített jobbágyainak a számát, és azt sem, hogy közülük hányan fizettek egyforintos helyett félforintos adót. Mindezt figyelembe véve, Veszprém megyében a kedvezményt élvező földesurak 1494-ben legalább 1806, egy évvel később 3444, a 16. század elején pedig 2310 összeírt háztartás fölött rendelkeztek. A nagy eltérés jelzi, hogy a számadások

⁵⁵ Ezt – enyhén szólva – zavaros porta-fogalma ellenére már *Acsády*: Birtokviszonyok, 31, 34, 39. is megállapította. *Engel*: Világi nagybirtok, 339–342, 388–389. ennek igazát is megkérdőjelezi, amikor azt mondja, hogy egyes főurak – Zápolyai István és mások – teljes vagyonnal, egész birtokállománnyal szerepelnek az Ernuszt-féle számadáskönyvben, kivéve természetesen az abból hiányzó megyékben fekvő birtokaikat. Az adótételek azonban még a leghatalmasabb földesurak esetében is csak vagyonuk – jobbágyportáik számának – minimumát képviselik, mert nem tudjuk, hogy az adott összeg valójában hány portának felelt meg, hogy szegénység miatt, továbbá a servitorok mentessége címén vagy más kiváltság okán hány porta adója hiányzik belőle. Részint ezek a változó tényezők magyarázzák, hogy Zápolyai István behajtatlan adótételei a két évben 145 forint különbséget mutatnak Veszprém megyében. A birtokviszonyok változása, az időközben (a két adózás között) megszerzett somlói uradalom (DL 20315.) Veszprém megyei birtokainak, Dobának és Nagyberzsenynek az adója ugyanis legfeljebb csak a különbség felét fedezte. A nagybirtok nem teljes képviselőre egyébként közvetve már *Mályusz*: Társadalom a Hunyadiak korában, 431. l. 249. jegyzet utalt.

⁵⁶ Sopron város oklevéltára I/6. 123., Teleki oklevéltár, 180. A sajátos mentesítés újdonság jellegét mutatja, hogy 1491-ben még nem öt, hanem négy főre vonatkozott. DL 59802. A számadáskönyv a kedvezmény kapcsán hol királyi parancslevélre, hol az országlakók rendelkezésére hivatkozik. *Engel*: Geschichte I. 20. és passim. A kedvezmény kialakulásával az 1491. és az 1493. évi adatok említése nélkül részletesen foglalkozik *Szabó*: Magyarország népessége, 85–86. Szabó István szerint a kedvezmény 1494-ben és 1495-ben maradéktalanul nem érvényesült, 5% helyett csak mintegy 3,5%-ot tett ki a mentesítettek aránya. Az eltérést azzal magyarázta, hogy a húsz jobbágnál kisebb birtokkal rendelkezők nem kaphattak engedményt. *Uo.* 86–87. Indoklása a számadáskönyv nyomán további kiegészítést kíván. Először arra utalunk, hogy a servitorok vagy factorok adótétele 1494-ben Ung és Kraszna, 1495-ben pedig Nógrád megyében fél forintra végződött. *Engel*: Geschichte I. 21, 37, 132. A servitorok között tehát voltak olyanok, akinek csak fél forinttal kellett adózniuk, ha nem részesültek volna kedvezményben. Ezek nyilvánvalóan tehetősebb zsellérek voltak, akik inkább beálltak servitornak, mint a telkes jobbágyok, akiknek gazdasága kevésbé bírta el a felvállalt szolgálat kööttségeit. Mivel a servitorok között a tehetősebb zsellérék aránya nagyobb lehetett, mint az adózók között, a mintegy 3,5%-os arány az előbbiekre hátrányára torzít. Másodszor azzal is számolni kell, hogy a földesurak egy részének az adott megyében nem volt annyi *jobbágy állapotú* servitora, mint amennyit birtokuk arányában mentességben lehetett volna részesíteni. A királyi adószedők 1495-ben Torna megyében a nádor birtokai után 602 forintot nem hajtottak be, míg servitorai után tíz forintot engedtek el. *Engel*: Geschichte I. 131. A birtoknagyságnak megfelelően tehát minimut 30 servitort kellett volna mentesíteni az adótól. Ezzel szemben – mindenkit fél forinttal adózónak számítva – maximum csak 20 részesült kedvezményben.

eme tétele sem használható a birtokmegoszlás valamelyes szemléltetésére. Az 1488. évi lajstrom a megyében a húsz vagy ennél több adókötelessel bíró 30 földesúr birtokán mintegy 3543 háztartást írt össze. Ez a tény valószínűsíti, hogy a valóságnak leginkább az 1495. évi adat felelt meg.

A számadások nemcsak a birtokviszonyok ábrázolására alkalmatlanok, hanem arra is, hogy az egytelkes nemesek számát megállapíthassuk. Mint láttuk, a számadásokban az egytelkes nemesek közül csak azok külön adótétele szerepel, akik megtagadták az adót. Ebből a tételből a félforintos kulcs ismeretében természetesen csak a renitens egytelkes nemesek háztartásainak számát határozhatjuk meg, míg a békés adófizetőkét nem. Így kiszámíthattuk a 134 és fél forintos tételből, hogy Veszprém megyében 1495-ben 269 nemes nem adózott. Az 1494. évi számadás még ennyit sem tett lehetővé. Abban ugyanis az egytelkesek nem szerepelnek külön tétellel; a behajthatlanul maradt 276 forint mellettük még azokra is vonatkozott, akik hozzájuk hasonlóan megtagadták az adófizetést. Ha nem ismernénk, hogy 1488-ban 430 egytelkes nemeset írtak össze a megyében, sejtésünk sem lehetne arról, hogy az 1495. évi adat – a renitens 269 nemes – hogyan viszonyul az összképhez.

Az Ernuszt-féle számadáskönyv és az 1488. évi lajstrom alapján mégis kísérlet történt az egytelkes nemesek számának megbecslésére. *Szabó István* kiszámította, hogy azokban a megyékben, amelyekben a számadáskönyv egytelkes nemesekre utal, ezek a tételek az adó alá vett összes portákhoz képest 1494-ben 3,11%-ot, a következő évben pedig 3,33%-ot tettek ki. Ugyanakkor Veszprém megye 1488. évi lajstromából megállapította, hogy a megyében összeírt „jobbágyi és egytelkes nemesi porták közös számából 5,2% esett” az utóbbiakra. A fenti arányok birtokában aztán 4%-ban – hozzávetőlegesen azok középértékében – rögzítette az egytelkes nemesek részesedését az összporthoz. Ennek megfelelően úgy vélte, hogy a 250 ezerre becsült országos portaszám-ból mintegy tízezer esett az egytelkes nemesekre, s portaszámuk a kettes koeficiens alkalmazásával kétszer ennyi háztartásnak felelt meg. Eszerint a középkor végén megközelítően húszezer egytelkes nemesi háztartás lett volna Magyarországon.^{5 7}

Ez a becslési mód több ponton is kétségeket ébreszt. A porta és a háztartás összefüggésére, a kettes szorzóra, melynek alkalmazása csak az egytelkes nemesek esetében helyes, de nem a portákat, hanem az adót illetően, továbbá az 1488. évi lajstromot érintő kisebb-nagyobb pontatlanságokra ezúttal nem térünk ki. Az alábbiak viszont feltétlenül ide kíváncsoznak.

Az Ernuszt-féle számadáskönyvben szereplő 43 anyaországi megyéből a két évben összesen 28 vagy (ha a Pozsonnyal együtt említett Mosont is ide számítjuk) 29 megye, valamint a hét megyét felölelő Erdély és a négy megyére kiterjedő Szlavónia adótételei utalnak renitens egytelkes nemesekre. Ráadásul az anyaországi megyék közül 12 számadásában mindkét évben előfordul ilyen adat. A negyvennél több adótételből viszont mindössze hét megye (Abauj, Gömör, Pilis, Sopron, Trencsén, Ung és Veszprém), valamint Szlavónia egy-egy adata illette csak az adót megtagadó egytelkes nemeseket, míg a többi – mint Veszprém megye 1494. évi számadásában láttuk – nemcsak a renitens egytelkesekre, hanem azokra is vonatkozott, akik hozzájuk hasonlóan nem kívántak

^{5 7} *Szabó: Magyarország népessége, 77, 89.*

adót fizetni.⁵⁸ Szabó István — noha jelezte, hogy az egytelkesekkel együtt „mások” adója is szerepel — számításában erre nem volt tekintettel. Arányszámai így a hátralékos egytelkes nemeseknél nagyobb rétegre terjednek ki. Felfogása értelmében 1494-ben minimum 552 egytelkes nemes élt volna Veszprém megyében az 1488. évi 430 háztartással szemben.

De nemcsak az Ernuszt-féle számadáskönyvből, hanem az 1488. évi lajstromból megállapított arány is hibás. Szabó István ugyanis az összporták kiszámításánál Veszprém megyében megfigyelte a mezővárosi jobbágyokról. Ha őket is figyelembe veszi, saját adatai szerint az egytelkes nemesek részaránya az összportákhoz képest nem 5,2%, hanem csak 4,2% lett volna.⁵⁹

pozta, magasak.

Végül módszertanilag kérdéses, hogy az egytelkes nemesek országos részarányának kiszámításában ekkora része legyen egyetlen megyének, amely ráadásul bővelkedett egytelkes nemesekben. Az elmondottak alapján az egytelkes nemesek számára vonatkozó becslést nem tartjuk elfogadhatónak. Következésképpen az is kétséges, hogy az egytelkes nemesek mindössze kétszer annyian lettek volna, mint a jobbágybirtokos nemesek.⁶⁰

* * *

Veszprém megye 1488. évi adólajstromának jelen feldolgozása, mint arra több ízben rámutattunk, jelentős mértékben eltér az eddigiektől. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a tapasztalt különbségek csak kis mértékben vezethetők vissza olvasati nehézségekre. Sokkal nagyobb része volt azokban a mezővárosok és a településpárok, illetve

⁵⁸ Engel: Geschichte I. 23. és passim. Szabó: Magyarország népessége, 89. és 109–110. 1. 152. jegyzet idézi az egytelkesek másokkal közös adótételeinek egy részét. Molnár: Társadalom Mohácsig, 244–245. sem volt tekintettel arra, hogy az egytelkesek itt másokkal együtt szerepelnek.

⁵⁹ Szabó: Magyarország népessége, 89., Uő.: La répartition, 13. Valójában az egytelkes nemesek részaránya a megyében 9,5%-ot tett ki.

⁶⁰ Szabó: Magyarország népessége, 87, 90. szerint 1500 táján a rendi nemesség mintegy 30 ezer háztartást számlált, s ebből a jobbágybirtokosok száma tízezer, az egytelkes nemeseké pedig húszezer volt. Szabó Istvánnak mind az egytelkes, mind a jobbágybirtokos nemesekre vonatkozó becslését más szempontból nem tartja elfogadhatónak és redukálja F. Maksay: „Le pays de la noblesse nombreuse”. Etudes Historiques Hongroises 1980 publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp. 1980. 183. Maksay Ferenc szerint a tízezer egytelkes nemesi porta húszezernél kevesebb háztartást képviselt, mert a telekaprozódás folyamata náluk nem volt azonos a jobbágyoknál tapasztalttal, akik átlagosan és megközelítően fél telek birtokosai voltak. A jobbágybirtokosok esetében azt kifogásolja, hogy a becslés mindössze hat — helyesen négy — megye adataira épült, s a kapott eredményt Szabó egyszerűen beszorozta kettővel. Javasolt becslése — 18 ezer egytelkes és hétézer jobbágybirtokos nemes — azonban semmivel sem nyugszik biztosabb alapon, mint Szabó Istváné. Adatainak hátterében lényegében Molnár: Társadalom Mohácsig, 255. becslése áll. Maksay másik számítása (i. m. 185.) már biztosabb alapokon nyugszik. Eszerint 1550 táján 12–14 ezer egytelkes és mintegy négyezer jobbágybirtokos nemesi háztartás volt a magyar királyságban. Vö. Maksay Ferenc: Magyar birtokostársadalom a XVI. század közepén. (A rovásadóösszeírások vizsgálatának néhány tanulsága) Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Szerk.: Bertényi Iván. Bp. 1980. 183–185., Uő.: „A sok nemes országa.” Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom-művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 289–291.

triók megítélésében jelentkező eltérő szemléletnek⁶¹ és még nagyobb a forrásfeldolgozás hibáinak.

A páratlanul értékes lajstrom ismeretében megvizsgáltuk a megyei számadások, különösen az Ernusztféle 1494–1495. évi számadáskönyv történeti hasznosításának főbb lehetőségeit. Elemzésünk során arra a következtetésre jutottunk, hogy a középkor végén Magyarországon élő jobbágyok és egytelkes nemesek háztartásszámaira, valamint az egytelkes nemesek és a jobbágybirtokos nemesek arányaira vonatkozó számítások hibásak, továbbá a döntően az adóból tévesen megállapított háztartásszámmra épülő népességbecslés nem elfogadható. A számadáskönyv hasznosításának lehetőségei az említett rétegek számát és arányait, valamint a birtokmegoszlást illetően, még helyes portafogalom alkalmazása esetén is – enyhén szólva – korlátozottak. Veszprém megye 1488. évi adólajstroma e tekintetben – rendkívüli helytörténeti értéke mellett – országos szempontból is kiemelkedő jelentőségű forrás. A feldolgozása révén elért eredmények és még inkább az összehasonlítás során támadt – megítélésem szerint – jogos kételyek remélhetőleg serkentőleg hatnak az újabb kutatásokra.

**Ласло Шоймоши: Отчетная книга Эрнуста и численность населения конца средних веков
(О достоверности комитатских налоговых отчетов как источников средних веков)**

Данная публикация является отрывком объемистого труда, освещающего неизданный список налогов комитата Веспрем от 1488 года. Автор затрагивает вопросы, далеко выходящие за пределы комитата. Информации, полученные из списка налогов он сравнивает с данными, относящимися к комитату Веспрем, отчетной книги 1494–1495 гг. королевского казначья Жигмонда Эрнуста, а также и с другими источниками связанными с налогами того времени и на основе которых автор приходит к совершенно новым консекуенциям по отношению подсчетов, раньше проводимых на основе отчетной книги в связи с установлением численности населения конца 15 века Венгрии. По существу вопроса автором установлено, что налогообложение проводилось по хозяйствам, что основная масса налогоплательщиков по одному форинту, а небольшая группа – из которых мелкие дворяне (*nobiles unius sessionis*) и зажиточные батраки (*inquilini*) – заплатила по половине форинта. Отсюда выходит, что из сокращенных налоговых статей – хотя до сих пор с двойным сножителем считали – теперь уже надо работать с расчетным коэффициентом намного меньше (в данном случае: 1,08) и таким образом получаем достоверное число налогообязанных хозяйств. Так как численность народонаселения Венгрии конца средних веков до сих пор была определена на основе неверных данных хозяйств, в будущем ученые должны создать новые основы для правильной оценки численности населения государства.

⁶¹ Solymosi: Adólajstrom, 154–160. – Itt említjük meg, hogy a népességbecslés speciális problémáival foglalkozik Szegfű László: A „láthatatlanok” (Adatok mezővárosaink XVI. század eleji lélekszámának kutatásához). A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1983. 47–58.

László Solymosi: Ernuszt's Account-Book and the Number of the Hungarian Population
in the Late Middle Ages

(On the Source Value of Medieval county Tax Accounts)

The study is part of a longer work: an analysis of county Veszprém's unpublished tax lists, but it also raises questions of wider significance. It compares the information obtained from the tax lists with the data in the 1494–1495 Tax Account Book of Royal Treasurer Zsigmond Ernuszt on county Veszprém and other sources on taxation of the period and arrives at new conclusions concerning the way of estimating the population number of Hungary at the end of the 15th century. His main point is that the taxes were levied on households and most tax-payers paid one forint, some of them (for example the *nobiles unius sessionis* and *inquilini*) half a forint. Consequently the multiplier to be used to calculate the number of taxable households on the basis of the items in the Account Book should be smaller than the so far accepted 2 (in the case of the county examined 1.08). As the population of Hungary in the Late Middle Ages was estimated on the basis of incorrectly calculated household numbers, these figures will have to be reconsidered.

A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése

A) A természetes növekedés és problémái

A török hódoltság megszűnését Magyarországon a népesség számának gyors növekedése követte. Az 1720-tól 1910-ig terjedő időszak alatt a népesség száma 2,5* millióról 18,2 millióra emelkedett.¹ Ugyanezen időszak alatt a zsidó népesség még ennél is gyorsabb ütemben 12 ezerről 910 ezerre nőtt.² Ennek eredményeképpen a zsidóság aránya az össznépességhez viszonyítva 0,5 százalékról 5 százalékra gyarapodott.

A következő táblázat a zsidók és az összes népesség növekedését foglalja össze 1720-tól 1910-ig:

1. táblázat

A magyarországi és a zsidó népesség növekedése 1720-tól 1910-ig³

Év	Teljes népesség (1000)	Zsidó népesség (1000)	A zsidók aránya (százalékban)
1720	2 582*	12	0,5
1782	8 003	83	1,0
1805	8 750	130	1,5
1825	10 814	190	1,8
1840	11 275	242	2,1
1850	11 554	366	3,2
1857	12 067	408	3,4
1869	13 561	542	4,0
1880	13 729	625	4,6
1890	15 133	708	4,7
1900	16 683	825	4,9
1910	18 215	910	5,0

*Acsády Ignác becslése. A magyar történészek és demográfusok az 1930-as évek óta ismételtlen korrigálták Acsády túl alacsony számait. Magyarország lakossága 1720-ban 4–4,5 millióra tehető. (Szerk.)

¹Ez a növekedés 190 év alatt összesen évi 1,03 százalékos növekedési rátát mutat, ami nemzetközi összehasonlításban is meglehetősen gyorsnak számít.

²Ez átlagosan évi 2,3 százalékos növekedési rátát jelent.

³Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Budapest, 1922. 9.

Bár az 1,03, illetve 2,3 százalékos átlagos évi növekedési ráta igen jelentős, az egyes alperiódusok növekedési rátái között számottevő eltérések mutatkoznak, jelezve, hogy a migráció meglehetősen szeszélyes tényezőként játszik szerepet a demográfiai változásokban.

2. táblázat
Átlagos évi növekedési ráták 1720–1910

Év	Magyarország (százalékban)	Zsidók (százalékban)
1720–1787	1,7	2,9
1788–1805	0,5	2,5
1806–1825	1,1	1,9
1826–1840	0,3	1,6
1841–1850	0,2	4,2
1851–1857	0,6	1,6
1858–1869	1,0	2,4
1870–1880	0,1	1,3
1881–1890	1,0	1,3
1891–1900	1,0	1,5
1901–1910	0,9	1,0

(Forrás: 1. táblázat)

A kapott adatok látszólag szabálytalan fejlődést mutatnak. Újra kell őket vizsgálnunk, mégpedig úgy, hogy a 190 évet három, közel egyenlő időszakra bontjuk fel. A magyarországi népesség hosszabb időszakra vonatkozó átlagos évi növekedési rátái világosan mutatják, hogy a bevándorlás csak a 18. század folyamán volt jelentős tényező. Másrészt viszont, a zsidó bevándorlás egészen a 19. század végéig lényegesen hozzájárult, bár folyamatosan csökkenő arányban, a magyarországi zsidó népesség növekedéséhez.

3. táblázat
Hosszú tartamú trendek a népességnövekedési rátákban
1720–1910 (százalékban)

	1720–1787	1788–1850	1851–1910
Teljes népesség	1,7	0,6	0,8
Zsidó népesség	2,9	2,4	1,5

(Forrás: 1. táblázat)

Valójában voltak olyan évtizedek, amikor az össznépeség növekedése jórészt a zsidó bevándorlásból adódott.⁴ Más időszakokban, különösen a 19. század vége felé, a zsidó bevándorlási többlet kivándorlási többletté változott, a demográfiai növekedés egyedül a születési és a halálozási arány közti különbség következménye.⁵ Ez elég magas volt ahhoz, hogy a zsidók tömeges kivándorlása ellenére az összlakossághoz viszonyítva emelje a zsidó népesség arányát.

Az első világháború után ez a trend gyökeresen megváltozott. Az abszolút és a relatív demográfiai növekedés helyett az első világháború utáni magyarországi zsidó népesség nemcsak a keresztény többséghez viszonyítva, de abszolút értékben kifejezve is csökkent. Magyarország első világháború utáni határain belül⁶ 1910-ben 471 ezer zsidó élt, s a teljes népesség 6,2 százalékát tették ki. Az elkövetkező három évtized alatt ugyanezen terület zsidó népessége majdnem 400 ezerre esett vissza. Ennek, valamint a keresztény népesség folyamatos növekedésének eredménye az lett, hogy 1941-re a zsidók aránya 4,4 százalékra csökkent.⁷

Mi lehetett az oka egy ilyen drámai fordulatnak két évszázad töretlen demográfiai növekedése után?

Vizsgáljuk meg először a természetes szaporodást. A 4. táblázat a születési, halálozási és a természetes szaporodási rátákat foglalja össze 1881-től 1941-ig Magyarország népességére és a zsidó kisebbségre vonatkozóan.⁸

⁴ A zsidó népesség növekedésének részesedése a teljes népesség növekedésében a következő volt:

I.	1760–87	1788–1805	1806–25	1826–40	1841–50	1851–57
II.	1,31	6,79	2,91	11,28	44,0	8,24
I.	1858–69	1870–80	1881–90	1891–1900	1901–10	
II.	8,97	49,40	5,91	7,55	5,48	

I. Időszakok, II. A zsidók százalékaránya a teljes növekedésben.

⁵ Kovács szerint 1869 és 1910 között a zsidók tiszta vándorlási vesztesége 113 800 volt, ami annyit jelent, hogy a természetes szaporodás sokkal magasabb volt, mint az az arány, amit a nettó népességnövekedés alapján kiszámítottak. Kovács, i. m. 13.

⁶ Az 1920-ban aláírt békeszerződés értelmében Magyarország területének 67 százalékát, lakosságának 60 százalékát veszítette el.

⁷ Hasonló folyamat játszódott le Németországban is, csak egy generációval korábban. A zsidók aránya az összlakossághoz viszonyítva itt 1880-ban érte el a csúcspontját, 109 százalékot. Az 1880-as évektől kezdve ez az arány folyamatosan csökkent; 1933-ban 0,76 százalékra esett vissza. *Erich Rosenthal*: Trends in Jewish Population in Germany, *Jewish Social Studies*, 1944. VI. köt. 233–274. I. 1. táblázat, 236. Ugyanerről a jelenségről l. még: *Heinrich Silbergleit*: Die Bevölkerung und Berufsverhältnisse der Juden in Deutschen Reich. Berlin, 1930. Egyéb európai országokra l. *Leo A. Rosenberg*: Am Yisrael Bitfusot. (The Jewish People in Diaspora), Jerusalem, 1945.

⁸ Források az 1881-től 1920-ig terjedő időszakra: *Thirring Gusztáv*: A születések csökkenése és népmozgalmunk újabb fejleményei. Magyar Statisztikai Szemle 1931. évi köt. 1–24. L. még *Stefano Somogyi*: Aspetti demografici dei gruppi confessionali in Ungheria con particolare riguardo agli Ebrei, Rome, 1936. 98., 155. Az 1921-től 1941-ig terjedő időszakra l. különösen: *Annuaire Statistique Hongrois*, l'Office Central Royal Hongrois de Statistique, Budapest, különböző évek kötetei.

4. táblázat

A magyarországi és a zsidó népesség születési, halálozási és természetes szaporodási rátái ezrelékben öt éves átlagokban⁹

Év	Születési ráták		Halálozási ráták		Természetes szaporodási ráták		
	összes	zsidó	összes	zsidó	összes	zsidó	különbség
1881–1885	44,6	36,6	33,3	18,1	11,3	18,5	7,2
1886–1890	43,7	37,6	32,3	19,3	11,4	18,3	6,9
1891–1895	41,7	35,6	31,6	18,4	10,1	17,2	7,1
1896–1900	39,2	35,4	27,6	17,6	11,6	17,8	6,2
1901–1905	37,0	31,8	26,2	16,9	10,8	14,9	4,1
1906–1910	36,3	28,9	24,9	15,3	11,4	12,6	1,2
1911–1914*	34,8	25,9	23,6	14,7	11,2	11,2	0
1915–1918*	18,0	15,2	23,2	16,4	-5,2	-1,2	4,0
1919–1923	30,6	15,8	21,0	14,8	9,6	1,0	-8,6
1924–1928	27,0	13,8	17,9	13,3	9,1	0,5	-8,6
1929–1933	24,0	11,6	16,5	14,0	7,5	-2,4	-9,9
1934–1938	20,7	10,7	14,6	14,2	6,1	-3,5	-9,6
1939–1941**	19,6	10,4	13,8	15,4	5,8	-5,0	-10,8

*Négyéves átlagok, hogy az első világháború hatása a születési rátákra jobban kitűnjön.

**Hároméves átlag Magyarország belépéséig a második világháborúba.

(Forrás: lásd 8. jegyzet).

Számos következtetés vonható le a 4. táblázatból.

1. A zsidó népesség születési rátája folyamatosan alacsonyabb volt, mint az össznépességé.¹⁰

2. A vizsgált időszakban mind az össznépesség, mind a zsidó népesség születési rátája visszaesett, bár a zsidó születési arányszámok csökkenésének üteme gyorsabb volt.¹¹

3. Mindkét esetben megfigyelhető, hogy a születések száma fokozatosan csökkent, majd az első világháború alatt hirtelen egészen minimálisra esett vissza. De míg az össznépesség esetében a háború után újra visszaállt a korábbi állapot, addig a zsidó népességnél a születési arány már nem javult.¹²

⁹Az 1914 és 1920 közötti adatok csak a polgári lakosságra vonatkoznak, a háborús veszteségeket nem tartalmazzák. Minden első világháború utáni adat a háború utáni területre vonatkozik; egyéb esetben ezt külön jeleztük.

¹⁰Nem ez volt a helyzet a 19. század korai szakaszában. Moess Alfréd egy érdekes monográfiájában, amely a 19. század közepéig vizsgálja a magyarországi zsidóság demográfiáját, 1825–6-ban 44,1 ezrelékre becsüli a zsidók születési rátáját. Moess A.: Pest megye és Pest–Buda zsidóságának demográfiája (1749–1846), Bp. 1968. 81–82.

¹¹A születési ráták lineáris regressziófüggvényét mind az összes, mind a zsidó népesség esetében kiszámoltuk. Az össznépességnél ez $B_t = 47,57 - 0,452 t$, ahol $t_1 = 1881$ ($r = -0,99$); a zsidó népességnél $B_{jt} = 42,47 - 0,57 t$ ($r = -0,98$).

¹²Igy, ha a lineáris regressziófüggvényt az egész népességre vonatkozóan az 1915–18-as adatokkal számoljuk, a (b) együttható értéke nagyobb lesz ($-0,467$), mint a háborús évek adatai

4. Az 1930-as évek közepéig a zsidók halálozási aránya alacsonyabb volt, mint az össznépességé.¹³ Az előregedés eredményeként viszont 1937-től 1941-ig a zsidó halálozási arányszám lett magasabb.

5. A halálozási arány mindkét népesség esetében csökkent, bár az össznépesség esetében ez a csökkenés számottevően gyorsabb volt.¹⁴ A zsidó népességnél a halálozási arány jóval lassabban csökkent. 1926-ban elérte a mélypontot (12,5 ezrelék), majd ettől kezdve, lassan emelkedett.¹⁵

6. A születési és halálozási arányok eltérő alakulásából adódóan a természetes szaporodási ráta a zsidó népességnél egészen a 20. század első évtizedéig végig magasabb maradt, mint az össznépességénél. Ezen időszak alatt a magyar népesség természetes szaporodási rátája – a születési és a halálozási ráták csökkenésének azonos üteme következtében – lényegében állandó maradt, a 11,1-es érték körül mozgott.¹⁶ Ezzel éles ellentétben a természetes szaporodási ráta a zsidó népesség esetében fokozatosan csökkent (18 ezrelékről 11 ezrelékre), mivel náluk a születési arány kétszer olyan gyorsan esett vissza, mint a halálozási arány.¹⁷

Az első világháború után az össznépesség természetes növekedési aránya kb. 7 ezrelékre esett vissza, bár állandóan és növekvő mértékben a zsidó népesség növekedési rátája fölött maradt. 1927-től kezdve a zsidók abszolút száma, a természetes népmozgalom eredményeként egyre növekvő ütemben csökkent.

Az 5. táblázatból világosan kitűnik a természetes szaporodás folyamatos hanyatlása az 1920-as évektől – amikor is minimális a reprodukció – az 1930-as évek „önpusztítóan” negatív népmozgalmáig.¹⁸ Egyébként ugyanez a demográfiai önpusztítás figyelhető meg a németországi zsidóság körében, nagyjából ugyanebben az időben.

nélkül (−0,452). A zsidó népesség esetében a (b) együtthatók e különbsége nem tapasztalható. Az egész népesség esetében a korrelációs együttható a háborús évek nélkül −0,99, azokat beleszámítva −0,92. A zsidó népesség esetében nincs ilyen különbség az (r) értékében.

¹³ Moess szerint a zsidók alacsonyabb halálozási aránya már az 1820-as évekre is jellemző volt. L. uo., 81–82.

¹⁴ A $D_t = A + dt$ lineáris regressziófüggvényt használva az összlakosság esetében a $34,98 - 0,36 t$ ($r = -0,99$) értéket kapjuk; a zsidó népességnél 1924–28-ig $Djt = 19,51 - 0,12 t$ ($r = -0,91$) értéket találunk.

¹⁵ 1926-tól 1941-ig a zsidó népesség halálozási rátájának lineáris függvénye pozitív: $Djt = 12,95 + 0,14 t$ ($r = 0,82$).

¹⁶ Az 1881–1914 közötti születési és halálozási ráták lineáris regressziós egyenesét meghatározva (hét megfigyelés alapján) a születési rátákra az eredmény $B = 45,95 - 0,35 t$ ($t_1 = 1881$, $r = -0,99$), a halálozási rátákra: $D = 34,89 - 0,36 t$ ($t_1 = 1881$, $r = -0,98$).

¹⁷ 1881–1914 között a zsidó születési és halálozási ráták regressziófüggvényei (hét megfigyelés alapján): a születési rátákra: $B_j = 39,99 - 0,38 t$ ($t_1 = 1881$, $r = -0,94$); a halálozási rátákra: $D_j = 19,73 - 0,14 t$ ($t_1 = 1881$, $r = -0,91$).

¹⁸ Stern Samu, a legnagyobb zsidó hitközség elnöke a Holocaustot megelőző évtizedben azt hangsúlyozta, hogy az 1930-as évek elején (1930–35) a zsidó születések évi átlaga 4883, a halálozásoké pedig 6207 volt. L. uo.: A zsidókérdés Magyarországon, Bp. 1939. 21.

5. táblázat

A zsidók születési, halálozási és természetes szaporodási rátái
1920–1941, hároméves mozgó átlagok

Év	Sz	H	Tsz	Év	Sz	H	Tsz
1920–1922	16,6	14,8	1,8	1930–1932	11,5	13,9	–2,4
1921–1923	15,7	14,0	1,7	1931–1933	10,9	14,1	–3,2
1922–1924	15,2	14,0	1,2	1932–1934	10,7	14,0	–3,3
1923–1925	15,0	13,4	1,6	1933–1935	10,8	13,9	–3,1
1924–1926	14,4	13,2	1,2	1934–1936	10,8	13,9	–3,1
1925–1927	13,5	13,0	0,5	1935–1937	10,9	14,2	–3,3
1926–1928	13,0	13,2	–0,2	1936–1938	10,6	14,3	–3,7
1927–1929	12,8	13,8	–1,0	1937–1939	10,5	14,7	–4,2
1928–1930	12,7	13,7	–1,8	1938–1940	10,3	15,0	–4,7
1929–1931	12,1	13,9	–1,8	1939–1941	10,4	15,4	–5,0

(Forrás: lásd 8. jegyzet.)

1925-től 1933-ig a németországi zsidók száma átlagosan évente 15,1 ezrelékkal csökkent.¹⁹

Mint fentebb már jeleztük, a zsidó népesség születési rátájának első világháború alatti drasztikus csökkenése többé már nem regenerálódott a háború után sem; s az ezt követő természetes csökkenés annak tulajdonítható, hogy a Monarchia felbomlása után a magyarországi zsidók helyzete kedvezőtlenre fordult.²⁰

Hogyan alakult volna a magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése, ha az első világháború okozta sokk és az azt követő események nem következnek be? Hiszen tulajdonképpen már az 1890-es évektől kezdve a születési ráták gyors hanyatlása figyelhető meg e népességnél. Azonban a zsidók 1881–1914 közötti demográfiai magatartása alapján kikövetkeztetett születési és halálozási ráták az 1920-as és 30-as években is lehetővé tették volna egy alacsony, de pozitív értékű természetes szaporodási ráta fenn tartását.²¹

¹⁹ L. *Rosenthal*, 236. A magyarországi zsidók 1930–35-ös tragikusan alacsony születés/halálozás arányszámát (l. 18. jegyzet). a poroszországi zsidók már 1925-től túlszárnyalták. A születéseknek a halálozásokhoz viszonyított arányszáma (olyan esetekben, ahol mindkét szülő zsidó volt) Poroszországban a következőképp alakult:

Év	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Születés/halálozás	0,84	0,75	0,65	0,64	0,53	0,54	0,43	0,37	0,34

Vagyis minden 1933-ban született zsidó csecsemőre három haláleset jutott. Az adatokat l. *Rosenthal*, 264.

²⁰ *Stern*, 21. a zsidó népesség hanyatlását a gazdasági helyzet rosszabbodásának tulajdonítja. Szerintünk a gazdasági tényezők nem játszottak döntő szerepet a születési ráták hirtelen csökkenésében. A politikai és szociális tényezők nagyobb jelentőséggel bírtak.

²¹ Az 1920-as és 30-as évek születési és halálozási rátáinak becsléséhez használt regressziófüggvények logaritmikusak voltak:

$$\ln B_j = \ln a - \ln b \text{ és } \ln D_j = \ln a - \ln d$$

$$\ln B_j = 3,71 - 0,01005 t$$

$$\ln D_j = 2,99 - 0,00845 t$$

A magyarországi zsidóság demográfiai változásainak vizsgálatában Budapest népességi problémáinak elemzéséhez érkeztünk.

Amikor a két városrész 1873-ban egyesült, Buda-Pest 300 ezer lakosa közül 48 300 volt zsidó.²² A főváros gyors ütemű gazdasági fejlődése sok embert vonzott, így a következő három és fél évtized alatt a lakosság csaknem megháromszorozódott; a zsidó népesség pedig ezen idő alatt a négyszeresére nőtt.²³

6. táblázat

Budapest népessége, 1873–1910

Év	Népesség		A zsidók részaránya százalékban	Index 1873 = 100	
	összes	zsidó		összes	zsidó
1873	296 867	48 306	16,3	100	100
1880	370 767	71 940	19,4	125	149
1890	506 384	104 290	20,6	170	216
1900	733 358	168 985	23,0	248	349
1910	880 371	203 687	23,1	293	421

(Forrás: lásd 23. jegyzet.)

A népesség növekedése túlnyomórészt abból adódott, hogy az urbanizáció a fővárosban volt a legnagyobb mértékű. 1873 és 1910 között Budapest lakossága 583 500 fővel nőtt, ebből 73,1 százalék a bevándorlás következménye. Ennek következtében a lakosság korösszetétele is fiatalabb lett azokban az évtizedekben, amikor a betelepülés a legnagyobb arányú volt.²⁴ Mindamellett 1873-tól, talán a 19. sz. utolsó évtizedét kivéve, a természetes szaporodási ráták alacsonyabbak voltak Budapesten mint az ország-

Tehát a következő becsült rátákat kapjuk:

Év	1920	1925	1930	1935	1940
Születés (ezrelék)	25,17	23,70	22,31	21,01	19,78
Halálozás (ezrelék)	14,20	13,61	13,05	12,51	11,99
Természetes szaporodás (ezrelék)	10,97	10,09	9,26	8,50	7,79

²² Moess szerint (64–66.) 1809-ben Pesten a zsidó népesség elérte a 2090-et, 1842–43-ban pedig a 7905-öt.

²³ Forrás: Budapest Statisztikai Évkönyve, 1921–24., 48.

²⁴ A bevándorlás hozzájárulása Budapest népességének növekedéséhez a következő volt:

Évek	1874–80	1881–90	1891–1900	1900–1910
A bevándorlás részesedése a növekedésben (%)	92,2	86,7	70,2	55,4
A korösszetétel tekintetében a következő változások mentek végbe Budapesten:				
Évek	1880	1890	1900	1910
A 0–39 évesek aránya a népességben (%)	74,9	76,9	77,0	76,3

Források: Budapest Statisztikai Évkönyve, 1921–24., kötet 48–9. és 1936. kötet, 44, 78–9.

ban általában. Mindez Budapest zsidó lakosságára is érvényes. A zsidók természetes szaporodási rátája mindvégig magasabb volt, mint az össznépeségé, jóllehet ez a különbség fokozatosan csökkent.

7. táblázat

Budapest összes és zsidó lakosságának évi átlagos természetes szaporodási rátája, 1874–1910²⁵

Év	Összlakosság (ezrelék)	Zsidó lakosság (ezrelék)	Zsidó lakosság növekedési rátája/összlakosság növekedési rátája
1874–1880	2,5	13,0	5,20
1881–1890	4,1	11,1	2,71
1891–1900	11,0	14,4	1,31
1901–1910	8,2	9,1	1,11

(Forrás: lásd 24. jegyzet.)

A századfordulóra lezajlott a fővárosba irányuló „nagy népvándorlás”, és a bevándorlás üteme mind az össznépeség, mind a zsidó népesség esetében jelentősen csökkent. Míg az 1880-as években 31,7 százalékos, az 1890-es években 31,5 százalékos növekedés adódott a betelepülésből, addig a 20. század első évtizedében Budapest lakosságának gyarapodása már csak 11,1 százalékból származott az ideköltözőkből. Hasonlóan alakult a zsidók Budapestre vándorlása is. A zsidó népesség százalékos növekedése a következő értékeket mutatja:

1874–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1910
37,7%	31,5%	43,3%	10,6%

Minthogy századunk első évtizedében a lakosság növekedésének mindkét forrása mind a népesség egészét, mind a zsidóságot tekintve csökkent, Budapest egyik fő fékezőjévé vált egész Magyarország demográfiai fejlődésének.

²⁵ Az évi átlagos természetes szaporodást a következő képlettel számítottuk ki:

$$r_i = \sqrt[t]{\frac{P + \frac{P_{Ei}}{2} + C_i}{P_i + \frac{P_{Ei}}{2}}} - 1,$$

ahol P_i = a népesség i időszak kezdetén
 P_{Ei} = bevándorló népesség i időszak folyamán
 C_i = az elveszületések és halálozások különbözete i időszak folyamán
 r_i = a természetes szaporodási ráta i időszakban

Az összes és a zsidó népesség növekedési rátáját ugyanezzel a képlettel számoltuk ki.

Ez a jelenség, vagyis az urbanizáció mértéke és a születési arányszámok közötti negatív korreláció, nagyon jellemző volt az utóbbi 150 évre és az erősen városiasodott zsidó kisebbségek demográfiai fejlődésének fő tényezőjévé lett a 20. századi Európában.²⁶

Magyarországon a zsidó népesség urbanizálódásának magas aránya, a társadalmi és gazdasági okokon túlmenően, a vidéken alkalmanként jelentkező antiszemita megmozdulásokra is visszavezethető.²⁷

A magyarországi zsidók a letelepedés korai szakasza óta a társadalom viszonylag jelentős mértékben urbanizálódott rétegét alkották. A 19. sz. folyamán a zsidók városokba tömörülése ugrásszerűen megnövekedett, s ez még akkor is szembetűnő, ha az ország egészében végbemenő jelentős urbanizációs folyamathoz hasonlítjuk.²⁸

8. táblázat²⁹

Magyarok és zsidók városiasodása Magyarországon, 1825–1910
(az 1–5. oszlop százalékban, a 6. oszlop abszolút értékben kifejezve)

Év	1	2	3	4	5	6 = $\frac{4}{3}$
	$\frac{\Delta U_t}{\Delta P_t}$	$\frac{\Delta U_j}{\Delta P_j}$	$\frac{U_t}{P_t}$	$\frac{U_j}{P_j}$	$\frac{U_j}{U_t}$	J. F.
1825	22,4	35,5	11,2	18,2	2,9	1,63
1869	33,7	76,0	13,4	29,7	8,8	2,22
1910			18,6	48,2	12,9	2,59

U_t és U_j , a városi összlakosságot, illetve a városi zsidó lakosságot jelöli. P_t és P_j az össznépeességet és a zsidó népességet, míg Δ az eltelt időszak alatti növekedést jelöli. A J. F., azaz Zsidó Faktor a városokban élő zsidók arányszámát (4. oszlop) a városokban élő össznépeesség arányszámához (3. oszlop) viszonyítja.

Az első két oszlop az urbanizáció gyorsuló ütemét mutatja; 1825-től 1869-ig a teljes népszaporulat közel egynegyede, 1869–1910 között több mint egyharmada a városokra esik. A zsidó lakosság urbanizációja még ennél is gyorsabb ütemű volt. Az első

²⁶ Az urbanizáció és a zsidó kisebbségek problémáiról l. *Somogyi, Silbergleit, Rosenberg, Rosenthal*, valamint *Jacob Lestschinsky*: A németországi zsidóság gazdasági sorsa, Merhavia, 1963. (Héberül.)

²⁷ A veszélyes időkben zsidók tömegei menekültek a kisvárosokból és a falvakból a nagyobb városokba. *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Bp., 1922. c. művében beszámol arról, hogy az első világháborút követően „a falvak és kisvárosok (zsidó) lakosságának ezrei menekültek a fővárosba” (Bevezető). 1944-ben és 1956-ban, ameddig lehetséges volt, hasonló mozgalmak játszódtak le.

²⁸ Ez egy pontosan feltárt jelensége a zsidók demográfiájának. L. pl. *Uriahéwi Engelman*. Sources of Jewish Statistics, in *Louis Finkelstein*: The Jews, 3. kiad. 2. kötet, New York, 1970. 1530–1. L. még *Jacob Lestschinsky*: Jewish Migration 1840–1956, uo., 1538–40.

²⁹ *Kovács*, 65.; Ann. Stat. Hongr., 1926., II. és 1935., 11. l.

periódus alatt az ország zsidó népszaporulatának jóval több mint egyharmada (35,5%) ment a városokba. A második periódus adatai egészen meglepőek: a zsidó népesség növekményének már több mint háromnegyed része a városokba vándorolt.

A harmadik és negyedik oszlop összehasonlítja a városban élők részarányát egyfelől a magyarországi össznépességen (3. oszlop), másfelől a magyarországi zsidóságon belül (4. oszlop), míg az ötödik oszlop azt mutatja, hogyan fejlődött a zsidók százalékaránya a teljes városi népességen belül. Az utolsó (hatodik) oszlop a zsidó lakosság és az összlakosság urbanizációs szintjét és fejlődését veti egybe a vizsgált időszakban.³⁰

A főváros, Budapest különleges szerepet játszott a magyarországi zsidóság urbanizációs folyamatában. Vonzó célpont volt általában a migráció számára, ez a vonzerő azonban a zsidók körében erősebben érvényesült. (9. táblázat)

Budapest – az ország legnagyobb városa – jelentőségének növekedését jól mutatják a 4. és 5. oszlop egyenletesen emelkedő számadatai. Ahogyan várható volt, a zsidó faktor (6. oszlop) sokkal nagyobb, mint a 8. táblázatban, igazolva azt a hipotézist, hogy a zsidóság a nagyobb városok felé tendál.³¹

A 9. táblázat legérdekesebb eredményeit az 1. és 2. oszlop adatai mutatják. A számokból kitűnik, hogy Budapest részesedése mind a teljes népesség, mind a zsidóság növekedésében a századfordulóiig nőtt, majd ettől kezdve hirtelen csökkent. Mindez kétségtől nem abból adódott, hogy a főváros elvesztette vonzerejét, hanem sokkal inkább a budapesti születési ráták gyors csökkenésének következménye volt; s ezáltal a

³⁰ P_t , U_t , P_j , U_j Magyarország összes és városi népességét, valamint az összes és a városi zsidó népességet jelöli. J. F. = zsidó faktor a következőképpen definiálható:

$$\frac{\frac{U_j}{P_j}}{\frac{U_t}{P_t}} \quad \text{vagy} \quad \frac{\frac{U_j}{U_t}}{\frac{P_j}{P_t}}$$

A J. F. a zsidók relatív részesedési arányát mutatja az urbanizációs folyamatban. Ha azonban az „urbanizáció elaszticitásának” fogalmát alkalmazzuk – amely a városi lakosság százalékos növekedése és a teljes népesség százalékos növekedése közötti arányt méri – akkor az általános és a zsidó urbanizáció közötti különbség ellentétes eredményt mutat. Az elaszticitási formulákat használva Magyarország összes népességének és a zsidó népesség urbanizációs elaszticitását, vagyis e_t -t és e_j -t a következőképp határozzuk meg:

$$e_t = \frac{U_{t2} - U_{t1}}{U_{t2} + U_{t1}} \cdot \frac{P_{t2} + P_{t1}}{P_{t2} - P_{t1}} \quad \text{és} \quad e_j = \frac{U_{j2} - U_{j1}}{U_{j2} + U_{j1}} \cdot \frac{P_{j2} + P_{j1}}{P_{j2} - P_{j1}},$$

ha t_1 és t_2 1825-re és 1869-re, majd 1869-re és 1910-re vonatkozik, a következő elaszticitási együtthatókat kapjuk:

	e_t	e_j
1825–1869	1,80	1,33
1869–1910	2,06	1,84

A fenti eredmény ellenére, a 7. táblázatban szereplő abszolút értékek megbízhatóan tükrözik a tényleges helyzetet.

³¹ Rosenthal munkája 238–39. lapjain világosan bemutatja ezt a tendenciát.

9. táblázat^{3 2}

Budapest viszonylagos növekedésének mutatói, 1880–1910
(az 1–5. oszlop százalékban, a 6. oszlop abszolút értékben)

Év	1	2	3	4	5	6 = $\frac{5}{4}$
	$\frac{\Delta B_t}{\Delta P_t}$	$\frac{\Delta B_j}{\Delta P_j}$	$\frac{\Delta B_j}{\Delta B_t}$	$\frac{B_t}{P_t}$	$\frac{B_j}{P_j}$	J. F.
1880	9,6	39,1	24,0	2,7	11,5	4,27
1890	14,6	55,0	28,5	3,3	14,7	4,40
1900	9,6	41,1	23,6	4,4	20,5	4,65
1910				4,8	22,4	4,64

B_t és B_j Budapest összes, illetve zsidó lakosságát jelöli. P_t , P_j , Δ és J. F. jelölések feloldása a 8. táblázatban.
(Forrás: 1. és 7. táblázat.)

bevándorlás vált a főváros növekedésének fő tényezőjévé. Ez a folyamat a 20. század első évtizedében kezdődött és a két világháború közötti időszakban is folytatódott.

A 10. táblázat a természetes szaporodás alakulását mutatja a két világháború közötti időszakban.^{3 3}

10. táblázat

Demográfiai fejlődés Budapesten, 1920–1940

Év	Átlagos évi ráták ezrelékben			Budapesti ráták	
	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás	országos ráták	
				Születés	Halálozás
1921–1923	19,7	20,1	–0,4	0,64	0,97
1930–1932	16,3	16,3	0	0,67	0,97
1939–1941	16,1	15,3	0,8	0,82	1,11

^{3 2} ΔB_t , B_t , ΔB_j és B_j ugyanazt jelenti, mint a 30-as jegyzetben, csak Budapest vonatkozásában. Az „urbanizáció elaszticitásának” együtthatói a főváros esetében magasabbak, mint az általános urbanizációs együtthatók; az 1890-es évektől alacsonyabbak az értékek a zsidó, mint a teljes népesség esetében. Az elaszticitási együtthatók a következők:

Időszak	e_{B_t}	e_{B_j}
1880–1890	2,75	2,97
1890–1900	3,76	3,07
1900–1910	2,07	1,90

^{3 3} Budapest Statisztikai Évkönyve különböző kötetei.

Budapest részesedése az ország két háború közötti természetes demográfiai növekedésében az +1,5-es és -1,5-es értékek között ingadozott, míg az összlakosságnak kb. 11,5 százaléka lakott a fővárosban. Az 1920-as években és a 30-as évek elején ez az eltérés elsősorban a születési ráták különbségét tükrözte, míg kb. 1936-tól az előregedés vált a főváros állandóan magasabb halálozási arányának fő okává.

A budapesti zsidóságnál is hasonló folyamat ment végbe, de esetükben a helyzet sokkal súlyosabb volt. 1921-től kezdve a népesedési mérleg egyenlege állandóan negatív volt és a 30-as évek vége felé a népesség természetes csökkenése meghaladta a 10 ezreléket.

A 11. táblázat ezt a folyamatot szemlélteti:

11. táblázat

A budapesti zsidóság születési, halálozási és természetes szaporodási rátái, 1921–1941; hároméves mozgó átlagok (ezrelékben)

Év	Sz	H	T sz	Év	Sz	H	T.sz.
1921–1923	12,5	14,1	-1,6	1931–1933	8,2	15,2	-7,0
1922–1924	11,9	14,1	-2,2	1932–1934	7,9	15,2	-7,3
1923–1925	11,6	13,5	-1,9	1933–1935	8,0	14,9	-6,9
1924–1926	11,2	13,4	-2,2	1934–1936	8,3	14,8	-6,5
1925–1927	10,1	13,3	-3,2	1935–1937	8,6	15,3	-6,7
1926–1928	9,8	13,6	-3,8	1936–1938	8,3	15,6	-7,3
1927–1929	9,5	14,3	-4,8	1937–1939	7,1	16,3	-9,2
1928–1930	9,6	14,3	-4,7	1938–1940	6,0	16,9	-10,9
1929–1931	9,0	14,5	-5,5	1939–1941	5,1	17,6	-12,5
1930–1932	8,7	14,9	-6,2				

(Forrás: lásd 22. jegyzet.)

Ez a budapesti önpusztító demográfiai magatartás volt a közvetlen oka a magyarországi zsidóság 1927-től állandósult negatív növekedési mérlegének.³⁴ Vidéken 1934-ig még pozitív volt a népesedési mérleg, de az a csekély és csökkenő mértékű természetes szaporodás nem tudta ellensúlyozni azt a lélekszám-vesztéséget, amelyet a budapesti zsidóság rendkívül alacsony születési aránya és egyre növekvő halálozási aránya okozott. 1921 és 1941 között mindezek eredményeképpen Budapesten 25 ezer ember volt a teljes demográfiai veszteség. Ezekben az években vidéken a születések száma 9323-mal haladta meg a halálozások számát. Következésképpen a természetes népesedési folyamatok eredményeképpen bekövetkezett nettó demográfiai veszteség az ország egészében mintegy 15 700 főre rúgott.

³⁴ Arthur Ruppin: A zsidók szociológiája (Tel Aviv, 1931., 21. kötet; héberül) c. munkájában rámutat arra, hogy ez volt a fejlődés útja a legtöbb nyugat- és közép-európai zsidó városi közösségben. Az egyetlen kivétel Amszterdam. L. 2. köt. 61.

Az 1920-as népszámlálás során a háború utáni Magyarországon 473 355 zsidót írtak össze. Az 1941-es népszámlálás adatai – ugyanerre a területre³⁵ – 400 981 zsidót mutatnak ki, tehát a csökkenés 72 347 lélek. A fenti elemzésből nyilvánvaló, hogy ebből a csökkenésből 15 757 fő a negatív természetes növekedésnek tulajdonítható. A fennmaradó 56 617 fős veszteség egyéb tényezők hatásával magyarázható.

B) Előregedés

Egy népesség korösszetétele általában egyenes következménye a természetes szaporodás fejlődésének. A születési arányszám hanyatlásával csökken a fiatalok aránya a népességben, s kezdetét veszi az előregedési folyamat. Magyarországon a természetes növekedési ráták a századforduló körül már csökkenőben voltak, majd az első világháború után ez a tendencia tovább fokozódott. Ennek eredményeképpen közvetlenül az első világháború után már nyilvánvalóvá vált az előregedés; a népesség átlagéletkora 1910 és 1920 között 27,5 évről először 28,8 évre emelkedett, majd 1930-ban elérte a 29,9 évet. Budapesten az átlagéletkor magasabb (1910-ben 28,5; 1920-ban 30,6; 1930-ban 33,1 év) és az öregedés üteme is gyorsabb volt, mint az országban általában.³⁶

Az előregedés folyamata a modern európai zsidó társadalmaknál már 1910-től megfigyelhető.³⁷ A nyugat- és közép-európai zsidó népességeknél az első világháború után vált uralkodó jelenséggé, míg Kelet-Európában, illetve a Kelet-Európából frissen emigráltaknál ez kevésbé volt érezhető.³⁸

³⁵ Ez a megkülönböztetés fontos, mert Dél- és Dél-Kelet Szlovákia, Nyugat-Románia, Észak-Jugoszlávia egyes részeit (az első világháború előtti magyar területeket) 1939 és 1941 között visszacsatolták Magyarországhoz.

³⁶ A népesség korösszetételének változása Magyarországon és Budapesten a következő (százalékban):

Korcsoportok	1910		1920		1930	
	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.
0–19	45,5	35,3	41,2	30,1	37,1	24,7
20–39	27,5	41,0	30,6	41,4	33,0	41,6
40–59	18,8	18,3	19,1	21,7	20,0	24,9
60+	8,2	5,4	9,1	6,7	9,7	8,8
Átlagéletkor	27,5	28,5	28,8	30,6	29,9	33,1
Átlagéletkor mutató	100	100	104,5	107,5	108,6	116,3

Forrás: Ann. Stat. Hongr. és Budapest Stat. Évkönyve, különböző kötetei

³⁷ Rosenthal (i.m.245.) poroszországi adatokat idéz 1910-ből, amelyek azt mutatják, hogy miközben az összes népességnek 40,8 százaléka tartozott a 18 év alatti korcsoportozhoz, a poroszországi zsidók esetében ez az arány csak 28,1% volt.

³⁸ Az első világháború utáni Európa általános előregedésének jelenségére Ruppín már 1931-ben rámutatott; Ruppín összefüggést talált a csehszlovákiai zsidó közösségek földrajzi elhelyezkedése és korösszetételük között. Az 1925-ös csehszlovák népszámlálás adatait közli; az adatok szerint

Magyarországon a zsidó népesség korösszetételét tekintve idősebb volt, és az elöregedés is intenzívebben jelentkezett, mint a lakosság egészében.³⁹ Ugyanez vonatkozik a budapesti zsidóságra is, akár a vidéki zsidó népességhez, akár a budapesti össznépességhez hasonlítjuk.⁴⁰

12. táblázat

A zsidó népesség korösszetétele Magyarországon, illetve Budapesten (százalékban)

Korosztályok	1920			1941		
	Magyarország	Budapest	Vidék	Magyarország	Budapest	Vidék
0–19	34,0	29,2	38,3	22,3	15,8	27,8
20–39	33,5	37,0	30,5	30,2	31,5	29,1
40–59	22,8	24,9	21,0	30,1	33,8	27,0
60+	9,7	8,9	10,2	17,4	18,9	16,1
Átlagéletkor	30,7	31,8	29,7	37,3	39,8	35,1
Átlagéletkor mutató	100	100	100	121	125	118

Három dolog világosan kitűnik a táblázatból:

1. A korösszetétel Budapesten öregebb volt mint vidéken és az is maradt.
2. Az elöregedés folyamata nagyon gyors volt mind vidéken, mind Budapesten, de az öregedés üteme lényegesen gyorsabb volt a fővárosban. Ezen állítást az átlagéletkor mutatók is igazolják. 1920-ban Budapesten az átlagéletkor kb. 7,1 százalékkal volt magasabb, mint vidéken. 1941-re ez a különbség elérte a 13,4 százalékot.
3. A század első két évtizedében a főváros vonzotta vidékről az embereket, különösen a 20. és 39. év közöttieket. Az 1930-as években ez a vonzerő szemmel láthatóan csökkent. Ennek eredményeképpen – mivel a fiatalabb korosztályok nem kaptak erősítést a bevándorlás révén – az elöregedés folyamata 1941-ben már sokkal inkább látható volt, mint 1920-ban.

Az elöregedés egyértelműen függ a természetes szaporodástól, de maga a korösszetétel is döntő hatással van a természetes szaporodásra. A két világháború közötti Magyarországon a zsidó közösségek sajátos társadalmi-politikai körülményei között a kivándorlás, az áttérések és a vegyes házasságok is hozzájárultak az idősebb korosztályok népességen belüli részarányának növekedéséhez, mivel mind a kivándorlás, mind az áttérések és a vegyes házasságok elsősorban a 20–39. éves korosztályt érintették.

a „15 éven aluliak” aránya vidékenként a következő volt: Csehország 14,4%, Morvaország 17,7%, Szlovákia 29,5%, Kárpát-Ukrajna 40%, l. uo. 2. kötet. 47.

Rosenthalnak az 1933-as német zsidóságról szóló könyvéből ugyanez a helyzet derül ki. (244.) Ő megkülönböztet „hazai” és „idegen” zsidókat; utóbbiakon a Kelet-Európából bevándoroltakat érti. Az ő adatai a „15 éven aluli” „hazai” korosztályra 16,1 százalék, az „idegen”-ekre 21,5 százalék.

³⁹A század első felében más volt a helyzet. Moess szerint (84.) a budapesti zsidóság korösszetétele fiatalabb volt ekkor, mint a katolikus népességé.

⁴⁰World Jewish Congress 10. szám, 4–10.

C) *Veszteségek az áttérések következtében*

Az egyik vallásról a másikra való áttérés nem kizárólag a zsidó népesség számát csökkentette. A római katolikus vallást kivéve minden egyéb vallásnál jelentkezett az áttérésből adódó népességsökkenés, sok esetben jóval nagyobb mértékben, mint a zsidóknál.⁴¹ Az áttérés oka a nem zsidóknál elsődlegesen a vegyes házasság volt.

Ezzel szemben a zsidók más vallásra térése összetettebb természetű volt. Nem meggyőződés, vagy a másik vallás pozitív spirituális üzenetének keresése motiválta, hanem az a törekvés, hogy ezáltal szabaduljanak a zsidó mivolttal járó társadalmi, gazdasági és politikai hátrányoktól, támadásoktól. Az antiszemitizmus nem volt mindig erőszakos természetű. Mérsékeltabb időkben pusztán a szociális felemelkedést, a szakmai karriert gátolta meg. Úgy vélték, hogy az asszimiláció megfelelően ellensúlyozza ezt, és ez természetesen gyakran vezetett vegyes házassághoz és esetenként áttéréshez.

Az első világháború előtt a hatóságok maguk is aktívan támogatták a zsidók áttérését. Bizonyos kormányzati szervek, hivatalok, miközben kizárták keretükből a zsidókat, nyíltan megkülönböztetett előnyöket nyújtottak az áttérteknek. A sajtó, mint Venetianer írta, időről időre büszkén számolt be egy-egy közismertebb zsidó család áttéréséről. Bizonyos kinevezések pl. egyetemi professzori kinevezés esetében elvárták, hogy a jelölt kikeresztelkedjék. Ez a politika egyik formája volt annak a magyarosodásra ösztönző általános kényszernek, amely a zsidókat – a soknemzetiségű Magyarországon – lojális magyaroknak,⁴² de az áttért zsidókat még odaadóbb hazafiaknak tekintette. Az első világháború előtt tehát az áttérés ismert, noha korántsem elterjedt jelenség volt; a zsidó népességet csak minimálisan csökkentette, évente mintegy az egy százalék egyharmad részével.⁴³

A háború után a helyzet radikálisan megváltozott. Az antiszemitizmus elvakult és elvadult mozgalommá fajult. A fehérterror első hónapjai alatt, mint pl. 1919 augusztusában, az antiszemita kilengések közvetlenül létükben fenyegették a zsidókat, és egy példa nélkül álló áttérési hullámot váltottak ki. 1919 utolsó öt hónapja alatt⁴⁴ 7146 magyar zsidó hagyta el felekezetét és keresett menekülést a keresztény egyházaknál.⁴⁵

⁴¹ 1921 és 30 között az áttérésekből adódó veszteség elérte a magyarországi zsidó népesség 0,55 százalékát. Ugyanez a veszteség a kálvinistáknál 9,54 százalék, a görögkeleti vallásúaknál 3,14 százalék, az unitáriusoknál 1,54 százalék volt. L. *Somogyi*, 41.

⁴² *Stern* apologetikus jellegű röpiratában (24), azt próbálja bebizonyítani – 1939-ben –, hogy a magyarországi zsidók milyen odaadó fiai voltak hazájuknak. Az 1930-as népszámlálás adatait idézi, amelyek azt mutatják, hogy még a megcsonkított, egynemzetiségű első világháború utáni Magyarországon is a zsidók 97 százaléka vallotta magyarnak az anyanyelvét, szemben az országos 91,8 százalékos átlaggal.

⁴³ *Ruppin* a következő adatot közli: 1896–1906 között 361 ember hagyta el és 89 ember vette fel a zsidó vallást (II. kötet, 68.).

⁴⁴ A Kun Béla által vezetett kommunista forradalom 1919. augusztus 1-én bukott el; a fehér különítményes osztagok 1919. november 16-án vonultak be Budapestre. Augusztustól novemberig a fővárost román csapatok szállták meg.

⁴⁵ „Die Juden haben sich dem Zugriff der Antisemiten dadurch zu entziehen gesucht, dass sie sich in dem Schoss der Kirchen flüchteten”. A náci szerző, *Klaus Schickert* megállapítása. L. *Die Judenfrage in Ungarn*. Essen, 1943., 2. kiad., 213.

A fehérterror után a konszolidáció és a relatív mérséklődés évei következtek. A rendszer alapvető antiszemita tendenciái változatlanok maradtak, de a szélsőséges és brutális elemek a háttérbe szorultak; a zsidóellenes politika enyhült. Ennek következtében az áttérések száma csökkent és a zsidó vallásra térők száma, beleértve a korábban kikeresztelkedettek visszatérését, jelentősen megnövekedett.⁴⁶ 1922 és 1927 között az évi átlagos „veszteség” 137 volt, megközelítően 0,3 ezrelék. Az 1920-as évek vége felé ez a szám mintegy évi 400-ra emelkedett. Az emelkedés oka nem okvetlenül az antiszemita üldözés volt, hanem inkább az áttéréssel járó társadalmi és gazdasági előnyök vonzása.

Hitler 1933-as hatalomra jutásával, és különösen az 1935-ös nürnbergi zsidótörvény meghirdetésével, újra visszatért a félelem és a menekülés motiválta áttérési hullám.⁴⁷ 1938-ban, az első zsidótörvény parlamenti vitája idején az áttérés tömegmozgalmommá vált. Az áttérést aktívan támogatta a katolikus egyház is, amely élesen szembe szállt a törvényhozók rasszista megfogalmazásaival, ezáltal növelve az áttérés vonzerejét, mint alkalmas eszközt az antiszemita üldözés elkerülésére. 1919 megalázó jelenetei, a hosszú sorok a rabbinikus hivatalok előtt, 1938-ban újra visszatértek; sok kiváló művész, író és a magyar gazdasági élet vezetői vették fel a keresztény vallást.⁴⁸

1939-ben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az áttérés semmiféle védelmet nem biztosít. Így a későbbi években az áttérések száma kevesebb lett, mint 1938-ban volt, de a két világháború közötti átlagnál így is jóval magasabb maradt.

⁴⁶ A zsidó hitre tértek száma a következő volt:

Év	1910	1920	1921	1922	1923	1924
Számuk	137	168	243	340	326	315

<u>A zsidó hitre térők</u>							
<u>A zsidó hitről áttérők</u>	hányadosa	0,019	0,096	0,296	0,681	0,712	0,727

Ha a Ruppin által közölt (l. a 43. jegyzetet) soknemzetiségű átlagos hányadost, vagyis 0,271-et úgy tekintjük, mint ami megfelelően reprezentálja a vegyes házasságok következményeit, akkor az 1922–24-es igen magas hányadosok azt jelzik, hogy az 1919–20-as áttérési hullámból igen sokan tértek vissza a zsidó vallásra. Budapesten 1929-ig 1105 visszatértet jegyeztek fel. L. *Eppler Sándor*: A budapesti zsidóság szociális munkája. Bp. 1937., 14.

⁴⁷ *Eppler* leírja (l.m.15.), hogy Budapesten 667 áttérőt jegyzett be az Általános Rabbi Tanács 1935-ben.

Az indokok között szerepelt:

21,9 százalékban – nem zsidó jegyes

20,2 százalékban – nem zsidó hitves

2,2 százalékban – vegyes házasságból születtek

3,6 százalékban – különböző családi okok

52,0 százalékban gazdasági okok.

Bár a félelem nem volt bevallott indok, talán az első csoport kivételével, kétségtelenül minden esetben ez állt a háttérben.

⁴⁸ Ebben az évben tért át Kohner báró családja, meglehetősen feltűnő módon, mert a család különböző tagjai különböző keresztény felekezetekhez tértek át. L. *Egyenlőség*, 1938. január 13., 5.

A 13. táblázat az áttérésekből adódó veszteséget foglalja össze Magyarországon 1919 és 1941 között.⁴⁹

13. táblázat

A zsidók áttérésekből származó nettó vesztesége
Magyarországon 1919–1941

Év	Szám	Év	Szám	Év	Szám
1919	7009	1927	133	1935	1,064
1920	1757	1928	318	1936	1,503
1921	584	1929	384	1937	1,456
1922	159	1930	471	1938	8,486
1923	132	1931	466	1939	5,295
1924	118	1932	544	1940	2,786
1925	101	1933	762	1941	2,004
1926	180	1934	936		

Ha a változó politikai helyzet szerint csoportosítjuk az adatokat, még világosabb az emberek viselkedése és reagálása.

Évek	Korszak	„Veszteség” abszolút számban	Százalékban	Évenkénti százalék
1919–1920	Fehérterror	8 766	23,92	11,96
1921–1932	Konszolidáció a Hitler hatalomra jutása előtti években	3 590	9,8	0,82
1933–1937	Hitler hatalomra jutásától a zsidótörvényekig	5 721	15,61	3,12
1938–1941	A zsidótörvények időszaka	18 571	50,67	12,67
1919–1941		36 648	100	4,35

Mint várható, a budapesti zsidóság nagyobb mértékben vélte úgy, hogy az áttérés megoldást jelent problémáira, különösen az üldözések éveiben. Ha az áttérések arányát az asszimiláció, ill. a változó eseményekre való érzékeny reagálás mutatóinak fogjuk fel, akkor a főváros és a vidék összehasonlításakor két dolgot lehet megállapítani:

1. mindkét esetben a főváros mutat nagyobb intenzitást,
2. a különbség a főváros és a vidék között fokozatosan csökken.

⁴⁹Források: az 1919–38 közötti évekre az Ann. Stat. Hongr. különböző kötetei. Az 1939–41 közötti évekre az 1919-es területre vonatkozó áttérések adatait azokról a visszacsatolt területeket is magukban foglaló adatokból számítottuk ki, amelyeket a Magyar Statisztikai Évkönyv különböző kötetei közölnek. Ezekből az adatokból levontuk a budapesti áttérések számát az adott években (az adatok a Budapest Stat. Évkönyve különböző köteteiben jelentek meg). A különbséget elosztottuk az 1919-es vidéki területek 1938 utáni vidéki területek hányadossal, feltételezve az áttérési arányok a trianoni területen és a visszatért területeken azonosak voltak. Tegyük hozzá, ez a fajta kikövetkeztetés nem túl pontos, mivel a visszacsatolt területek zsidóságának társadalmi szerkezete különbözött a trianoni terület vidéki zsidóságától. De a torzítás (lefelé) nem lehet túl nagy.

A budapesti áttérések görbéje jelentősen ingadozóbb, mert itt az áttérés a változó politikai viszonyok jóval érzékenyebb barométere, mint vidéken, ahol különböző egyéni okok — vegyes házasság terve vagy gazdasági opportunizmus —, viszonylag jelentősebbek.⁵⁰ Ezt mutatja a 14. táblázat.

14. táblázat

Az áttérések abszolút és relatív száma Budapesten,
1919–1941: válogatott évek⁵¹

Év	Az áttérők száma	Az áttérés relatív intenzitása az országos átlaghoz viszonyítva
1919	5655	1,8
1920	1260	1,6
1932	208	0,8
1933	363	1,0
1938	4683	1,2
1939	3239	1,4
1940	1699	1,5
1941	1463	1,6

Források: mint a 13. táblázatnál.

A két világháború között Budapesten a zsidó népességnek a kikeresztelkedésekből származó nettó vesztesége mintegy 22 240 főre becsülhető; ez kb. 60 százaléka az áttérésekből adódó teljes veszteségnek. Mindez a budapesti zsidó népesség több mint 10,3 százalékos csökkenéséhez vezetett.

Ami a magyarországi zsidó népesség teljes demográfiai veszteségének összetételét illeti, az 1920-as és 1941-es népszámlálás alapján 27 882-re tehető a kikeresztelkedések által okozott veszteség.⁵²

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a negatív természetes szaporodás és a kikeresztelkedés együttesen kb. 60,3 százalékkal járult hozzá az 1921 és 1941 között regisztrált teljes demográfiai veszteséghez.

⁵⁰Ruppin (2. kötet, 69.) megfigyelte, hogy a férfiak éberebbek voltak az üldözésekkel szemben, mint a nők. Talán azért, mert a férfiak jobban bekapcsolódtak a politikai eseményekbe. 1912 és 22 között Magyarországon az áttérők 56,3 százaléka férfi volt. A következő, sokkal nyugodtabb években, a férfiak aránya 26 százalékra csökkent.

⁵¹Eppler, 14. más adatokat közöl; a budapesti áttérések számát ő 1932-ben 409-re és 1933-ban 495-re teszi. Mi jobbnak láttuk a hivatalos adatokat közölni, mert azok folyamatosak és mert Epplernek nincsenek adatai a zsidó vallásra térőkről. A relatív intenzitás mutatóját a következő formulával számoltuk ki:

Áttérések Budapesten <i>t</i> évben	Áttérések Magyarországon <i>t</i> évben
Zsidó népesség Budapesten <i>t</i> évben	Zsidó népesség Magyarországon <i>t</i> évben

⁵²Ez természetesen kevesebb, mint az 1919–41 közötti adat, mivel a kritikus 1919–20-as éveket nem tartalmazza.

D) A vegyes házasságok

A vegyes házasságok és az áttérések természetesen összefüggnek; mindkettő az asszimilációra való törekvést tükrözi. Sőt, az áttérés nagyon gyakran a vegyes házasság eredménye;⁵³ az utódokat pedig akkoriban szinte kivétel nélkül mindig megkeresztelték.⁵⁴

1895-től, amikor kötelezővé tették a polgári házasságkötést,⁵⁵ a statisztikák kevesebb számú vegyes házasságot mutatnak, mivel nem számított vegyes házasságnak, ha a menyasszony vagy a vőlegény már az esküvő előtt áttért a másik fél vallására.⁵⁶

A 15. táblázat áttekinti, hogyan alakult a zsidókkal kötött vegyes házasságok aránya az összes anyakönyvezett házasságkötésekben.⁵⁷

Két jelentős tényező befolyásolta a vegyes házasságok arányának alakulását: 1. az asszimiláció mérete; 2. az asszimiláció lehetőségei.

Ami az első tényezőt illeti, többé-kevésbé folyamatosan növekvő hajlam mutatkozott a magyar társadalomba való beépülésre, a zsidó identitás gyengítésére. Úgy becsülték, hogy ez a tendencia különösen a relatíve nyugodtabb évekre volt jellemző 1895–1918 és 1924–1934 között, és úgy találtuk, hogy az asszimilációra való hajlam évente kb. 0,58 százalékkal növelte a vegyes házasságok arányszámát.⁵⁸ Ez az arányszám a harmincas évek elejére csaknem 25 százalékot ért el.⁵⁹ A második tényező oly módon érintette a vegyes házasságokat, hogy a heves zsidóüldözések idején a vegyes házasságok aránya szembetűnően visszaesett, mert nem szívesen léptek házasságra nem zsidók az üldözöttekkel. Ennek következtében, és némiképp paradox módon, amikor a megkeresztelkedettek száma emelkedett – a heves antiszemita propaganda éveiben – a vegyes házasságok aránya alacsony volt. Majd végül 1941-ben az 1941: XV. tc. teljesen megtiltotta a vegyes házasságot.⁶⁰

⁵³ A Rabbi Tanács feljegyzései szerint 1935-ben a 667 bejegyzett kikeresztelkedő közül 135 – ez több mint a 20 százalék – jelezte azt, hogy keresztény hitvese kérésére tér át. L. *Eppler*, (15.).

⁵⁴ *Eppler* (uo.) közöl néhány érdekes adatot Budapestről 1933-ból. Az ez évben megkötött 706 vegyes házasságból 627 esetben nem volt előzetes megállapodás a születendő gyermek vallását illetően. A maradék 79 házaspárból 70 egyezett meg abban, hogy a gyermekeket megkeresztelik.

⁵⁵ 1894: XXXIII. tc.

⁵⁶ *Eppler* rámutatott, hogy az összes bejegyzett kikeresztelkedő 22,2 százaléka jelezte, hogy a döntésre keresztény jegyese bírta rá. *Ruppin* megjegyezte, hogy „az esküvő előtti megkeresztelkedés gyakoribb a zsidó” menyasszonyoknál, mint a zsidó vőlegényeknél. L. *Ruppin* (1. kötet, 183.).

⁵⁷ Forrás: Ann. Stat. Hongr. különböző kötetei.

⁵⁸ Az antiszemitizmus szempontjából nyugodtabb években, 1895 és 1918 között a vegyes házasságok százalékarányának lineáris regressziófüggvénye a következő eredményt hozta:

$y = 1,33 + 0,65 t$, ahol t_0 1895; $r = 0,93$, $n = 6$

A második nyugodtabb periódusban, 1924-től 1934-ig:

$y = 18,9 + 0,67 t$, ahol $t_0 = 1895$; $r = 0,92$, $n = 11$

Az 1895 és 1936 közötti egész időszakban:

$y = 2,13 + 0,58 t$, ahol $t_0 = 1895$; $r = 0,98$, $n = 17$

⁵⁹ Ez az arány hasonló az 1906–10 közötti németországi arányhoz (23,7 százalék). L. *Somogyi* (89.).

⁶⁰ Németországban 1935-től, Olaszországban 1938-tól tiltották a vegyes házasságot.

A vegyes házasságok arányszámának alakulására a zsidók közötti házasságok számának, és a vegyes házasságok számának alakulása egyaránt hatással volt. Ezt az arányszámot igen nagy mértékben befolyásolta a zsidó házasságok számának csökkenése az 1930-as években.⁶¹

A budapesti zsidóságnál a vegyes házasságok aránya is magasabb volt. Az összes magyarországi vegyes házasság több mint kétharmad részét Budapesten kötötték. Figyelembe véve a vidéki és a fővárosi zsidóság létszámát, Budapesten a vegyes házasságok gyakorisága megközelítően 200 százalékkal volt magasabb, mint a fővároson kívül.⁶² Jóllehet a vegyes házasságok arányszáma Budapesten jelentősen magasabb volt, a vidék is megindult a felzárkózás útján.⁶³

A 16. táblázat részletesen mutatja a vegyes házasságok arányát az összes zsidó házassághoz képest.

16. táblázat

A zsidó vegyes házasságok aránya Budapesten és vidéken, 1924–1941 (százalékban)

Év	Budapest		Vidék		Év	Budapest		Vidék	
	százalék	index	százalék	index		százalék	index	százalék	index
1924	25,31	100	10,69	100	1933	29,84	118	17,32	162
1925	28,53	113	10,41	97	1934	30,45	120	17,68	165
1926	28,89	114	14,41	135	1935	29,83	118	17,85	167
1927	28,20	111	13,89	130	1936	30,69	121	17,45	163
1928	27,06	107	15,47	145	1937	30,42	120	16,84	158
1929	28,05	111	14,10	132	1938	28,66	113	17,81	167
1930	29,65	117	16,22	152	1939	19,69	78	12,48	117
1931	30,35	120	17,20	161	1940	12,05	48	7,37	69
1932	31,52	125	16,57	155	1941	15,02	59	0,86	92

(Források: lásd 63. jegyzet.)

⁶¹ Az 1000 nem zsidó személyre jutó évenkénti 9,7 esküvővel összehasonlítva 1933-ban a zsidó házasságok gyakorisága 8,2 ezrelék volt. L. *Eppler* (15.).

⁶² A vegyes házasságok viszonylagos gyakorisága a zsidó népességen belül 1926-ban:

Budapesten

$$\frac{\frac{MM_B}{MM_H}}{\frac{Pop_{JB}}{Pop_{JH}}} = \frac{68,4}{45,5} = 1,5$$

Vidéken

$$\frac{\frac{MM_{Pr}}{MM_H}}{\frac{Pop_{JPr}}{Pop_{JH}}} = \frac{31,6}{54,5} = 0,58$$

volt. MM_{Pr} , MM_B és MM_H a vidéki, a budapesti és a magyarországi vegyes házasságokat jelöli; Pop_{JPr} , Pop_{JB} , Pop_{JH} a vidéki, a budapesti és a magyarországi zsidó populáció rövidítése.

⁶³ Forrás: Ann. Stat. Hongr., Budapest Statisztikai Évkönyve, Budapesti Statisztikai Zsebkönyv, különböző kötetei.

Az 1930-as évek elején és közepén Budapesten 10 zsidó házasságból 3 nem zsidó partnerrel kötött. Az 1930-as évek végétől mind a fővárosban, mind pedig a vidéken jelentkező erőteljes visszaesés, a fokozódó antiszemitizmus izoláló hatásának következménye; ez az antiszemitizmus ellensúlyozta a zsidók között növekvő asszimilációs tendenciát.

A vegyes házasságok több okból is a zsidó népesség csökkenéséhez vezettek.⁶⁴

1. A zsidók és keresztények közötti házasságok sokkal kevésbé voltak termékenyek, mint a társadalom bármely más rétegénél.⁶⁵ Ez abból adódott, hogy a vegyes házasság elsősorban a zsidó felső középosztálynál volt gyakori, náluk pedig egyébként is alacsony volt a termékenység.⁶⁶ Továbbá a vegyes házasságok általában nem voltak tartósak. Az is nagyon valószínűnek látszik, hogy az alacsony termékenységre hatással volt az a törekvés, hogy a gyermekek számának csökkentésével kerüljék el azokat a házassági konfliktusokat, amelyek az utódok vallásával kapcsolatban felmerültek.

2. Ha a jegyesek között nem volt kifejezett előzetes megállapodás a születendő gyermek vallását illetően, akkor — a magyarországi gyakorlat szerint — a fiúk az apák, a lányok az anyák vallását követték. Az előzetes megállapodás, amelyet a katolikus egyház szorgalmazott, ténylegesen a zsidó népesség csökkenéséhez vezetett.⁶⁷ De még azokban az esetekben is, amikor nem volt ilyen előzetes megállapodás, a katolikus válásra történt anyakönyvezés jóval meghaladta az 50 százalékot.⁶⁸ Nehéz lenne felbe-

⁶⁴ A vegyes házasságok arányszámainak lineáris regressziófüggvényei a következők voltak: Budapest (1924–37) $Y = 26,99 + 0,31 t$ $n = 14$ $r = 0,77$

Vidéken (1924–38) $Y = 11,80 + 0,47 t$ $n = 15$ $r = 0,87$

⁶⁵ Somogyi (95.) tanulságos összehasonlítást tesz közzé az átlagos termékenység (a gyermekek átlagos száma családonként) vallásonkénti megoszlásáról.

Évek	Azonos vallású házasságok			Vegyes házasságok	
	katolikus	protestáns	zsidó	katolikus–protestáns	katolikus–zsidó
1902–1905	2,50	3,55	2,93	1,70	0,73
1906–1909	2,13	2,90	1,53	1,53	0,68
1910–1912	2,13	2,80	1,50	1,50	0,68

⁶⁶ Erről l. Ruppín, I. k. 196.

⁶⁷ L. Eppler, 15.

⁶⁸ Erre vonatkozóan Ruppín a következő adatokat teszi közzé 1927-ből Budapestre vonatkozóan:

Zsidó házasságból születtek	1801
A zsidó–keresztény vegyes házasságból születtek 50 százaléka	137
Összesen	1938
Zsidóként anyakönyvezett újszülöttek	1870
Nettó veszteség	68

Ruppín arra a következtetésre jut, hogy az összes vegyes házasságból származó újszülöttnak a fele helyett csupán egynegyed részét anyakönyvezték zsidóként. (L. I. k. 199.) Ruppín láthatóan nem vette figyelembe azokat az eseteket, amelyekben előzetes megállapodás született. De még ha figyelembe is vesszük őket az Eppler által közölt arányban (l. 54. jegyzet), akkor is nyilvánvaló, hogy az

csülni a vegyes házasságokból adódó számszerű veszteséget. Nyers mutatóként szolgálhat azoknak a zsidóknak a száma, akiket az 1941. évi népszámlálás alkalmával a zsidó törvények alapján zsidó fajúakként írtak össze. Ez a szám 89 640 volt, a teljes zsidó népességnek több mint ötöd része. Három nagy csoportra lehet őket osztani: az áttértekre, az áttértek utódaira és a vegyes házasságokból született, keresztényként anyakönyvezett és fölnevelt utódokra.

E) Kivándorlási veszteség

Tekintettel arra, hogy nincsenek megbízható adataink a zsidók be- és kivándorlására, a vándorlást és annak hatását a népesség csökkenésére, reziduális tényezőként becsülhetjük. A vándorlás adatait úgy kapjuk meg, ha a kezdeti népszámlálási adatokból kivonunk minden olyan egyéb tényezőt, amely hozzájárult a megfigyelési periódust lezáró népszámlálás adataiban tükröződő népesedési változásokhoz. Az így adódó különbséget a vándorlásnak tulajdonítjuk.

17. táblázat

A magyarországi zsidó népesség változásának tényezői, 1921–1941
(1919-es terület)^{6 9}

	Magyar- ország	Budapest	Vidék
A) Az 1920-as és 1930-as népszámlálások között			
Összes változás	-28,788	-11,141	-17,647
Ebből természetes szaporodás	+2,256	-6,475	+8,731
Áttérés	-2,580	-1,174	-1,406
Tehát – vándorlás	-28,464	-3,492	-24,972
B) Az 1930-as és 1941-es népszámlálások között			
Összes változás	+43,586	-19,918	-23,668
Ebből természetes szaporodás	-18,013	-18,851	+802
Áttérés	-25,302	-15,032	-10,270
Tehát – vándorlás	-271	+13,929	-14,200
C) Az 1920-as és 1941-es népszámlálások között			
Összes változás	-72,374	-31,059	-41,315
Ebből természetes szaporodás	-15,757	-25,290	+9,533
Áttérés	-27,882	-16,206	-11,676
Tehát – vándorlás	-28,735	+10,437	-39,172

50-50 százalékos megállapodást nem tartották be, mert ebben az esetben a nettó veszteség 57 fő és az összes előzetes megállapodás nélkül született újszülöttnek csak kb. 27%-át anyakönyvezték volna zsidóként.

^{6 9} Forrás: A számok a természetes szaporodásra vonatkozóan a B) alfejezetben, az áttérésre vonatkozóan a C) alfejezetben adott elemzést foglalják össze.

A táblázatból jól látható, hogy a vándorlási veszteség szélsőségesen egyenetlenül oszlott meg a két alperiódus között, hiszen 99%-a az első alperiódusra esett. Az első évtizedre tehát a tömeges kivándorlás jellemző, míg a második évtized alatt a fővárosba költözés jelentette a népesség mozgását.⁷⁰ Az 1920-as években, különösen 1921 és 1924 között volt intenzív a kivándorlás. Mind a kivándorlás, mind az áttérés az üldözések aktív reakciójaként jelentkezett, noha az előbbinél kétéves lemaradás mutatkozik. Ez valószínűleg abból eredt, hogy a szükséges papírok megszerzését adminisztratív, bürokratikus tényezők gátolták. 1921 és 1924 között a kivándorlás mérete többszörösen meghaladta az áttérésekét, jelezve, hogy hazát változtatni elfogadhatóbb megoldás volt, mint vallást cserélni. 1925 után az emigráció csökkent, részben az Egyesült Államok szigorúbb kontingens-rendszerét,⁷¹ részben a mérsékeltebb időket tükrözve.⁷² Ugyanez a trend érvényesült az 1930-as évek elején és nyilvánvalóan ez volt az egyik oka annak, hogy 1931 és 1941 között a vándorlási mérleg gyakorlatilag kiegyensúlyozott maradt. 1935-től a kivándorlás fokozódott, bár nem érte el az 1920-as évek elejének magas évi számait.⁷³ A 30-as évek végén, amikor a kivándorlás lehetőségei fokozatosan megszűntek, az áttérés viszonylagos jelentősége ismét emelkedett. Érdekes módon, az üldözések legrosszabb éveiben a vándorlási mérleg pozitív egyenleget mutatott annak következtében, hogy a környező országokban már korábban bevezették a fizikai megsemmisítés politikáját. Az 1940-es évek elején zsidók tízezrei szívárogtak illegálisan Magyarországra. Róluk nem készültek hivatalos statisztikák, pontos számuk így ismeretlen.

⁷⁰ Budapest negatív vándorlási mérlege az 1920-as években nem jelenti azt, hogy nem volt áttelepülés vidékről a fővárosba. Csupán azt mutatja, hogy a belső vándorlás nem volt elegendő arra, hogy ellensúlyozza a Budapestről más országokba irányuló kivándorlást.

⁷¹ Az Amerikai Zsidó Évkönyv csupán időnként közölt adatokat a teljes magyar zsidó bevándorlásról az Egyesült Államokba. Az adatok 1925-től hirtelen csökkenést mutatnak.

Év	Kivándorlók		Év	Kivándorlók	
	összes	zsidó		összes	zsidó
1920	?	84	1924	5806	4903
1921	7702	1930	1925	503	113
1922	5756	1093	1926	906	168
1923	?	?	1927	813	161

⁷² A zsidó bevándorlásra vonatkozó adatok 1929-ben 1202 zsidó többletet mutatnak (Ann. Stat. Hongr.).

⁷³ Az Ann. Stat. Hongr.-ban a zsidó népességre vonatkozóan közölt vándorlási mérlegelt adatai: 1934: -56; 1935: -375; 1936: -287.

F) A zsidó népesség a német megszállás előestéjén

Az 1938-as müncheni egyezményt követően Magyarország megszálta 1919-ben elvesztett területeinek egy részét.⁷⁴ Ennek a politikai revíziónak következtében Magyarország lakossága és a magyarországi zsidó népesség jelentősen növekedett.

18. táblázat

Területváltozások és a népesség változásai Magyarországon 1938–1941

Év	Terület	Magyarország népessége			Zsidó népesség			A zsidók aránya százalékban
		Összes	növekedés		Összes	növekedés		
			ezerben	%-ban		ezerben	%-ban	
1938	1919 utáni	9 082	—	—	416	—	—	4,58
1939	A visszacsatolt Dél-Szlovákiával	10 123	1 041	11,5	496	80	19,2	4,90
1940	A visszacsatolt Kárpát-Ukrajnával	10 856	733	7,2	566	70	14,1	5,21
1941	A visszacsatolt Észak-Erdéllyel és Bácskával	14 669	3 813	35,1	725	159	28,1	4,94

(Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1941.)

A visszacsatolt területek zsidó lakossága 1919-ig Magyarországhoz tartozott, és – ellentétben a trianoni Magyarország zsidóságának demográfiai hanyatlásával – ezeken a területeken a magas születési arányszámok – a halálozások és a vándorlási veszteség együttes hatását meghaladva – évi 4,5 ezrelékes népességtöbbletet eredményeztek. Ez a növekedési ráta ugyan alacsonyabb volt, mint általában e területek össznépességének (5,7 ezrelék), vagy keresztény népességének növekedési üteme (5,8 ezrelék), de mégis pozitív volt. 1941-ig az is maradt (1,6 ezrelék), bár a demográfiai csökkenés folyamata

⁷⁴ 1938 őszén Dél-Kelet Szlovákiát Magyarországhoz csatolták. 1939 tavaszán, Csehszlovákia német megszállásakor, Kárpát-Ukrajna egy része is Magyarországhoz került. 1940 nyarán Észak-Erdélyt csatolták vissza, német rendeletre. Végül 1941 tavaszán az észak-jugoszláviai Bácska is Magyarország része lett.

már e közösségekben is megindult.⁷⁵ Azonban ha az áttéréseket is figyelembe vesszük, akkor a visszacsatolt területek zsidóságánál is népességsökkenést figyelhetünk meg 1941-ben, jóllehet ez nagyon csekély (0,9 ezrelék) és jóval lassabb ütemű volt, mint a trianoni terület zsidó közösségei esetében (10,5 ezrelék).⁷⁶ A visszacsatolt területek megszállása azokban az években ment végbe, amikor a zsidóellenes törvények születtek (1938–41), és a megszálló magyar hatóságok sokkal szigorúbban hajtották végre ezeket, mint „kis” Magyarországon. Így „az áttérési láz azonnal átcsapott az ún. visszatért területekre is. Ahol a magyar csapatok megjelentek, ott a zsidó közösségek belső bomlása azonnal megkezdődött.”⁷⁷

De ez csak a kezdet volt. 1941 nyarától egy új, s minden korábbinál veszélyesebb tényező, a fizikai megsemmisítés vált a zsidó demográfia uralkodó jelenségévé. Az 1941-es népszámlálásnak ugyan nincsenek adatai a gyilkosságokról, mint a népesedési tényezőről, de a zsidó népesség 1944 márciusi lélekszámának kialakulásában – ebben a hónapban volt a német megszállás, a tömegmészárlások ekkor kezdődtek – a fizikai megsemmisítés mennyiségileg is jelentős szerepet játszott.

Az első intézkedéseket a magyarországi zsidóság fizikai megsemmisítésére 1941 nyári hónapjaiban hozták a katonai felső vezetés kezdeményezésére, amely sokkal radikálisabb antiszemita vonalat képviselt, mint a kormány. 1941 júliusában megkezdtek azoknak a zsidóknak Lengyelországba deportálását, akiket a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH), bár évtizedek óta Magyarországon éltek, lengyel állampolgároknak tekintett. Csecsemőktől öregekig kb. 20 ezer személyt szállítottak a kelet-galíciai

⁷⁵ A visszacsatolt területek demográfiai fejlődése a következő volt.

Év	Népesség	Zsidók	Zsidók aránya
1910	4 486 000	282 050	6,29%
1941	5 355 000	324 026	6,05%

Magyar Statisztikai Évkönyv, 1941. 1.

⁷⁶ A zsidók demográfiai fejlődése 1941-ben:

Okok	Összes terület	Visszacsatolt terület	Trianoni terület
Természetes szaporodás	–1694 (–2,3%)	+512 (+1,6%)	–2206 (–5,5%)
Áttérések	–2813 (–3,9%)	–809 (–2,4%)	–2004 (–5,0%)
Együttesen	–4507 (–6,2%)	–297 (–0,9%)	–4210 (–10,5%)

Magyar Statisztikai Évkönyv 1941. különböző oldalai.

⁷⁷ *Munkácsi Ernő*: Hogyan történt? Bp. 1947. 138.

harctérre és gyilkoltak meg.⁷⁸ Az Egyesült Államok diplomáciai beavatkozását követően ezt az akciót felfüggesztették.⁷⁹

1942 januárjában a magyar hadsereg tömegmészárlást hajtott végre Újvidéken (Novi-Sad), amelyet nemrég csatoltak vissza Magyarországhoz. A vérengzés ürügye a partizánok utáni vadászat volt. Az akció alatt lényegében Újvidék teljes zsidó lakosságát, valamint számos ott állomásozó zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. A pogromot Szombat-helyi Ferenc vezérkari főnök és Feketehalmy Czeydner Ferenc altábornagy, a szegedi hadtest parancsnoka irányította. Az akció nem terjedt túl Újvidéken, mert a kormány fölfüggesztette és vizsgálatot rendelt el. A mészárlásnak kb. ezer zsidó esett áldozatul.⁸⁰

A harctéren végzett munkaszolgálatból eredő veszteséget nem lehet katonai veszteségnek tekinteni. A zsidó munkaszolgálatosok bevetése a harctereken a megsemmisítés egyik eszköze volt. Kivégzésük, különösen visszavonuláskor, gyakori jelenség volt. Az ukrainai dorosicsi kórház rágyújtása a zsidó sebesültekre, a menekülni próbálók legéppuskázása, vagy a bori táborból (Jugoszlávia) visszavonulók tragédiája közismert esetek. Rengeteg munkaszolgálatos pusztult el, amikor megfelelő kiképzés és felszerelés nélkül aknamezők megtisztítására irányították őket.⁸¹

A munkaszolgálat számos zsidót indított a kereszténység fölvételére azzal a reménnyel, hogy a fehér karszalagos egységek különleges helyzetet élveznek.⁸²

A magyarországi zsidó népesség 1944. március 19-i létszámának megállapításához – ez a német megszállás napja – a Zsidó Világkongresszus Magyar Szekciója által a második világháború után gyűjtött adatokat használtuk fel,⁸³ bizonyos módosításokkal. A módosítások a következők:

1. a zsidó törvények alapján zsidó fajúnak tekintett keresztények számát levontuk;
2. az 1941–45 közötti időszak természetes szaporodási adatait (a fenti statisztikákból ezek kimaradtak) hozzáadtuk;
3. az áttérésből adódó veszteséget (saját becslésünk) szintén hozzáadtuk.
4. A munkaszolgálatban elszenvedett veszteségeket hozzáadtuk.

A Holocaustig vezető utolsó 2 év 3 hónap összes vesztesége mintegy a népesség 10,5 százalékát tette ki. A veszteség meglehetősen egyenetlenül oszlott meg a három csoport között. A viszonylag legnagyobb veszteséget Budapesten szenvedte a zsidó népesség (több mint 13 százalék), a legkevesebbet vidéken (7,43 százalék). Így 1944-ben

⁷⁸ A „Magyarországi Izraeliták Pártfogó Irodája” által kibocsátott adatokat *Lévai Jenő* teszi közzé *Zsidósors Magyarországon* c. munkájában. Bp. 1948. 465., valamint *Randolph L. Braham: The Destruction of the Hungarian Jewry: Documentary Account* (N. Y., 1963) I. kötet, 271. Ezeknek a deportáltaknak csak egy maréknyi csoportja élte túl a megpróbáltatásokat.

⁷⁹ Az Egyesült Államok és Magyarország között 1941 decemberéig volt diplomáciai kapcsolat. A deportálások ellen tiltakozó amerikai memorandum a budapesti Országos Levéltárban található a Magyar Külügyminisztérium iratai közt. (POL. USA/1944).

⁸⁰ A népbíróóság 1945-ben hozott ítéletét az újvidéki vérengzés ügyében idézi *Lévai*, 465, és *Braham*, 271.

⁸¹ *Lévai*, i. m. 465. A zsidó munkaszolgálat részletes dokumentációja megtalálható *Karsai Elek* (szerk.): *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön* c. kétkötetes, a Magyarországi Izraeliták Országos Képvisellete által kiadott munkában. Bp. 1962.

⁸² „Sok esetben attól tették függővé az Ukrajnába való kiszállítást vagy itthonmaradást, vagyis az életet vagy naálát, hogy az illető század felveszi-e a keresztiséget vagy sem”. – írja *Munkácsi*, 137.

⁸³ A Zsidó Világkongresszus adatai *Lévai* munkáján alapulnak.

a vidéken élő zsidók aránya 1 százalékkal emelkedett (1944-ben 30,98%, 1941-ben 29,87% volt), a Budapesten élőké viszont közel 1 százalékkal csökkent (1944-ben 24,7%, 1941-ben 25,44% volt). A visszacsatolt területeken élő zsidók aránya alig változott.

19. táblázat

A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődésének rekonstrukciója (1941–1944)

	A	B	A + B	C	A + B + C
<i>I. 1941-es népszámlálás</i>					
Összlétszám ^o	216 528	184 453	400 981	324 026	725 007
Százalékban	29,87	25,44	55,31	44,69	100
<i>II. Változások 1942. január és 1944. március 19. között</i>					
<i>Természetes szaporodás^{8 4}</i>					
Számokban	-180	-4 807	-4 987	-268	-5 255
Százalékban	3,42	91,48	94,90	5,10	100
<i>Az áttérésből adódó veszteségek</i>					
Számokban	-1 401	-3 927	-5 328	-2 095	-7 423
Százalékban	18,87	52,91	71,78	28,22	100
<i>Erőszakos halál</i>					
KEOKH deportálás	-2 000	-3 000	-5 000	-15 000	-20 000 ^{8 5}
Újvidéki vérengzés	—	—	—	-1 000	-1 000
Munkaszolgálatos ^{8 6} veszteség	-12 500	-12 350	-24 850	-17 150	-42 000
Erőszakos halál összesen	-14 500	-15 350	-29 850	-33 150	-63 000
Százalékban	23,25	24,36	47,38	52,62	100
<i>Összes veszteség</i>					
Számokban	16 081	24 084	40 165	35 513	75 678
Százalékban	21,25	21,82	53,07	46,93	100
<i>III. A népesség 1944. március 19-én</i>					
Számokban	200 447	160 369	360 816	288 513	649 329
Százalékban	30,87	24,70	55,57	44,43	100

Megjegyzés: A – Vidék (1939 előtti terület)
 B – Budapest
 C – visszacsatolt területek

^{8 4} 1943 és 1944 első 78 napjának (1944. márc. 19-ig) természetes szaporodásáról feltételeztük, hogy a fejlődés hasonló volt az 1942 évihez. A területi megoszlásról a trianoni és a visszacsatolt területek között feltételeztük, hogy megfelelt a népesség 1941-es megoszlásának (l. a 49-es jegyzetet).

^{8 5} A The New York Times 1945. október 19-iki száma 40 ezer kétes állampolgárságú zsidó deportálásáról tudósít, akiket 1941 júliusában Lengyelországba szállítottak, közülük 13 ezret lemészároltak. A cikk – úgy tűnik – alábecsüli az áldozatok számát.

A kapott kép megváltozik, ha különbséget teszünk az „önpusztító” veszteségek – azaz a természetes szaporodás negatív mérlege és az áttérések –, valamint az erőszakos halál között. Ez esetben a következő képet kapjuk a Holocaustot megelőző 2 év és 3 hónapról (1942 januártól 1944 márciusig. (Lásd a 19. táblázatot.)

1. Az erőszakos halál messze a legfontosabb oka volt a demográfiai veszteségeknek, mivel az összes veszteség 83 százaléka ebből eredt.

2. Az önpusztító veszteségek – a hanyatlás és az asszimiláció magas fokát mutatva – különösen Budapesten voltak jelentősek. A régi országterület vidéki közösségei és a visszacsatolt területek közötti különbség e tekintetben nem jelentős.^{8 7}

3. Az erőszakos halál nagyobb mértékben pusztított a visszacsatolt területeken, mint a trianoni országterületen. A visszacsatolt területek zsidó lakosságának több mint tíz százaléka pusztult el ez alatt a 2 év 3 hónap alatt a deportálások, üldözések, gyilkosságok következtében. Budapesten a veszteség 8,3%, a trianoni terület vidéki közösségeiben pedig 6,7% volt.

4. Az erőszakos halál megoszlása a három csoport között sokkal egyenletesebb képet mutat, mint az önpusztító veszteségeké, ami azt jelenti, a hatóságok csekély mértékben vették figyelembe az asszimilációra és áttérésre tett kísérleteket.

G) A német megszállás és a Holocaust

1944. március 19-ét, a német megszállást követően több ezer zsidónak sikerült Magyarországról legálisan vagy illegálisan elmenekülnie. A dokumentum hamisítás gyorsan fejlődő technikáját alkalmazva sokan menekültek új, keresztény személyazonosság megszerzésével. A túlélés másik módja a kikeresztelkedés volt. A tömeges áttérés újabb, soha nem tapasztalt hulláma következett; több mint 10 ezer zsidó próbált menedéket keresni a deportálások elől a katolikus egyház szárnyai alatt.^{8 8}

Néhány héttel a német megszállást követően a teljes vidéki zsidóságot gettókba gyűjtötték; 58 nap alatt 19 megye gettóit számolták fel, Auschwitz haláltáboraiába szállítva valamennyi lakójukat. További hat megye zsidó népességének egy részét Ausztriába szállították, a többit pedig Auschwitzba küldték.^{8 9}

^{8 6} A munkaszolgálatból eredő veszteségeket *Lévai* teszi közzé az Országos Izraelita Irodák Hadviseltek Bizottsága feljegyzései alapján (465.). *Kovács János*: Neoiszemitizmus c. tanulmányában azt írja, hogy 60 ezer zsidó munkaszolgálatost küldtek az orosz frontra, közülük 20 ezren tértek vissza. A két adat eléggé közel áll egymáshoz ahhoz, hogy Kovács becslését meglepő pontosnak tekintsük. *L. Jewish Social Studies* VIII. 1946. 147–166.

^{8 7} Az önpusztító veszteségek a népesség 0,73 százalékos csökkenését okozták, mind a trianoni, mind a visszacsatolt területeken; Budapesten ezzel szemben ez a csökkenés 4,74%-os volt.

^{8 8} Ez az újabb áttérési hullám ismét csak Budapestet érintette. Vidéken a deportálások előbb befejeződtek, mielőtt a megkeresztelkedéshez szükséges háromhónapos hitoktatás lezajlott volna. *L. Lévai*, 253., *Munkácsi*, 141.

^{8 9} Szeged, Debrecen, Szolnok és Makó zsidó lakosságának viszonylag nagy része élte túl a deportálásokat. A hat szerencsésebb megye túlélési arányát egy viszonylag korai becslés 30–50%-ban jelölte meg, míg a többi 19 megye túlélési aránya kb. 20–25% volt. *L. Dr. Ungár Béla*: „És a vidék zsidósága”, *Zsidó Szemle*, 1947. 1. szám, 7.

Sem a zsidókat küldő magyarok, sem az őket fogadó németek nem készítettek pontos elszámolást emberkereskedelmükről, így a deportálásokból adódó veszteségekről nincsenek megbízható adatok, csupán becslésekkel rendelkezünk.⁹⁰

A deportálások demográfiai veszteségének felbecsülésekor az 1944. március 19-i népesség adataiból indulunk ki. A magyarországi zsidók 1945 decemberi lélekszámából visszafelé következtetve megkapjuk a teljes demográfiai veszteség körülbelüli nagyságát. Ez a szám azonban tartalmazza azokat a zsidókat is, akik 1944 márciusa és 1945 decembere között emigráltak, ill. azokat, akik a deportálásokat túlélve nem tértek vissza Magyarországra. A zsidó Világkongresszus kb. 5000-re becsülte azoknak a zsidó emigránsoknak a számát, akik Magyarországot a náci időszakban elhagyták. Azokról, akik a deportálásokat túléltek, de nem tértek vissza hazájukba, nem készült statisztika; számukat megközelítően is nehéz megmondani. Egy közel 5000-es becslés talán nincs messze a valóságtól. Továbbá nincs megbízható adatunk a negatív természetes szaporodásból, ill. az áttérésekből adódó népesedési változásokról az 1944 márciusát követő időben. Mivel mindkettő nyilvánvalóan negatív hatást gyakorolt a népességre ezek mellőzése a számításoknál a deportálásokból eredő halálozások számának növeléséhez vezet. Nem valószínű azonban, hogy ennek a torzításnak jelentősége lenne.

20. táblázat⁹¹

A deportálásokból eredő népesség veszteség becslése (1944)

	A	B	A + B	C	A + B + C
Zsidó népesség 1944. márc. 19	200 447	160 369	360 816	288 513	649 329
Zsidó népesség 1945. dec. 31.	45 000	96 480	141 480	57 790	199 270
Teljes népesség veszteség	155 447	63 889	219 336	230 723	450 059
Ebből 1944–45 közötti emigráció	2 000	4 000	6 000	4 000	10 000
Deportálások vesztesége	153 447	59 889	213 336	226 723	440 059

⁹⁰ A deportálások hónapjai alatt Magyarország trianoni területén 327 711 személyt gyilkoltak meg, a Zsidó Világkongresszus Magyar Szekciója szerint. L. Lévai, 465. és Braham, 271. A Magyar Statisztikai Szemle 1955/2–3-as számában (183.) megjelent egy tanulmány Magyarország második világháborús veszteségeiről. A cikk kb. 220 ezer emberre teszi a deportálásokban elpusztultak számát. Egy harmadik becslés szerint, amelyet a Budapesti Zsidó Hitközség készített 1945-ben, és Vihar Béla (szerk.) tesz közzé a Sárga Könyvben, Bp. 1945, a veszteség Magyarország egész területén (beleértve a visszacsatolt területeket is) 600 ezer ember volt (207. l.). Ezeket az adatokat használta föl Kovács János 1946-ban. Talán a legnagyobb tájékozatlanság Arieh Tartakover munkájából derül ki. (The Problems of European Jewry (1939–1945), in: Finkelstein: The Jews. Tartakover az Institute of Jewish Affairs in New York „gondos kutatásokon alapuló” adatokat idézi (Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination, June 1945, sokszorosított.) Ezt a forrást fölhasználva, Tartakover a következőket állítja: „azok a társadalmak, amelyek a zsidók kulturális életére kevés hatással voltak (pl. a magyar vagy a román zsidóság esetében) relatíve kevesebb veszteséget szenvedtek”. (289. l.) Tartakover számszerű becslése a trianoni területre 110 ezer ember volt (290.).

⁹¹ A zsidó népesség 1944. március 19-ére vonatkozó adatait a 19. táblázatból vettük. Az 1945. december 31-iki adatok a Zsidó Világkongresszus adatain alapulnak, amelyeket Lévai közöl (465.).

A második világháborút túlélő zsidók három csoportot alkottak:

- a) azok, akik megmenekültek a deportálásoktól. Ők elsősorban Budapest lakosságának fiatal, ill. idősebb rétegeiből kerültek ki, valamint azon 15–50 év közöttiekből, akik – legális vagy illegális módon – megmenekültek a munkaszolgálatról.⁹² Ezen felül néhány ezer vidéki zsidó is elkerülte a deportálást és hamis papírokkal Budapestre menekült vagy bújkált a háború végéig. Mindezen csoportok létszáma kb. 80 ezerre becsülhető;
- b) azok a munkaszolgálatosok, akik túléltek a táborok és az erőltetett menetelések megpróbáltatásait. Ők kb. 20 ezren lehettek;
- c) végül a koncentrációs táborok túlélői, akiknek számát közel 100 ezerre becsülik.

21. táblázat

A második világháborút túlélő zsidók három csoportja Magyarországon⁹³

	A	B	A + B	C	A + B + C
Budapesten fölszabadultak		80 000	80 000		80 000
Munkaszolgálatot túlélők	6 000	5 000	11 000	9 000	20 000
Deportálást túlélők	39 000	11 480	50 480	48 790	99 270
Összesen	45 000	96 480	141 480	57 790	199 270

A túlélők aránya területenként különbözött. Budapesten, ahol a nemzetközi beavatkozás megakadályozta az általános deportálást, a túlélők aránya 62,5 százalék volt, míg vidéken 23,4 százalék, a visszacsatolt területeken pedig 21,4 százalék. A magyarországi zsidóság összesen 32,2 százaléka élte túl a náci megszállás nem egészen egyéves időszakát.

A háborút követő években a zsidó népesség jelentős strukturális változáson ment át. Mivel Budapesten magasabb volt a túlélők aránya, vidéken pedig igen nagy volt a zsidók körében a félelemérzet és a biztonságérzet hiánya, igen nagy arányú volt a

Ezek az adatok a visszacsatolt területek vonatkozásában tartalmazzák az ún. „keresztény zsidókat”, vagyis azokat a keresztény vallásúakat, akik a rasszista zsidó törvények értelmében zsidónak számítottak. Minden tizenhét „törvény szerinti zsidó” közül kb. kettő valójában keresztény zsidó volt. Ugyanezt az arányt alkalmaztuk a visszacsatolt területekre is (C oszlop), s így kaptunk 57 790 túlélőt. Az 1944–45. évi kivándorlási adatok tartalmazzák azokat a túlélőket, akik nem tértek vissza Magyarországra a felszabadulás után.

⁹²A budapesti gettón kívül a túlélésnek egyéb módozatai is voltak: külföldi követségek menedékjoga (kb. 28 ezer embernek), bujkálás és okirathamisítás (kb. 20 ezer). L. *Vihar*, 207.

⁹³A Zsidó Világkongresszus adatai alapján az életben maradtak száma Budapesten 119 ezer ember volt. Ugyanez a forrás hozzáteszi, hogy ezeknek csak 67 százaléka volt ténylegesen zsidó, a többi „keresztény zsidó” volt. A munkaszolgálatos táborok túlélőiről is a Zsidó Világkongresszus adatai tájékoztatnak. A deportálásokat túlélők számát a maradvány adta, miután az 1945. decemberi népességből levontuk a másik két csoportot. *Vihar* adatai a budapesti túlélőkről közel járnak a Zsidó Világkongresszus adataihoz (110 ezer). A koncentrációs táborokból visszatérők számát azonban 60 ezerre becsüli, valószínűleg más időpontot figyelembe véve. Ezeknek a száma nagyon változó volt, ugyanis egyfelől 1945 végéig folyamatosan tértek haza, másfelől a kivándorlók száma is fokozatosan növekedett.

fővárosban való koncentrálódás. 1945 végére a magyarországi zsidó népesség több mint kétharmad része tömörült Budapesten, míg 1944 márciusban kevesebb, mint egynegyed része, vagyis az 1939 előtti területek népességének 44,5 százaléka.

A korösszetétel is erőteljesen megváltozott. Az átlagéletkor Magyarországon hirtelen 40, Budapesten 43 év fölé emelkedett. A második világháború után a magyarországi zsidóság lényegében jelentéktelen közösséggé vált, amelyet az előregedés és az asszimiláció fokozatosan felszámol.

H) Összefoglalás

A magyarországi zsidó népesség demográfiai fejlődésének lendülete az első világháború után megtört. 1918-ig a zsidók természetes szaporodási rátája magasabb volt az országos rátánál, 1919-től kezdve azonban ez a trend megfordult. Bár a természetes szaporodás rátái 1926-ig pozitívak maradtak, mégis jelentéktelenek voltak és az országos átlag jelentősen túlszámolta őket. 1927-től a halálozások aránya már állandóan magasabb volt a születési aránynál.

1920-tól a második világháború végéig a zsidó népesség száma állandóan hanyatlott.

22. táblázat

A magyarországi és zsidó népesség alakulása az 1919-es határokon belül és Budapesten
(Hivatalos népszámlálási adatok)

Év	Magyarországon			Budapesten		
	Összes	Zsidó	Zsidók az összes %-ában	Összes	Zsidó	Zsidók az összes %-ában
1920	7 990 282	473 355	5 92	928 996	215 512	23,20
1930	8 688 319	444 567	5 12	1 006 184	204 371	18,96
1935*	—	—	—	1 060 431	201 069	18,96
1941	9 314 323	400 981	4 30	1 164 588	184 453	15,84

Megjegyzés: * 1935-ben csak Budapesten tartottak népszámlálást.

Az 1920-as évek demográfiai veszteségeit elsősorban a kivándorlás okozta. A harmincas években a kivándorlás jelentéktelen volt, és a negatív természetes szaporodás, valamint az áttérés vált a demográfiai hanyatlás fő okává. 1941 nyarától a hanyatlásnak új, az 1919–20-as terror óta nem tapasztalt oka jelentkezik, az erőszakos halál, amely a népességvesztés legfőbb, és 1944 nyarától kezdve gyakorlatilag egyedüli forrásává válik.

A 23. táblázat a népesedési modellnek ezt a változását mutatja be.

A fejlődés egészét figyelembe véve tehát, az erőszakos halál, azaz az üldözés és a gyilkosság, a teljes veszteség közel háromnegyed részéért felelős. Ez természetesen háttérbe szorítja a szaporodási és az áttérési veszteségek jelentőségét, pedig azok világosan

23. táblázat

A népességsökkenés okai (1921–45)
(A trianoni területen)

Okok	1921–1930		1931–1940		1941–1944		1944–1945		Összesen	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Természetes szaporodás	–2 256	–7,83	18 013	41,33	4 987	12,41	–	–	25 256	7,50
Áttérés	2 580	8,96	25 302	58,05	5 328	13,27	–	–	33 210	9,86
Emigráció	28 464	98,87	271	0,62	–	–	6 000	2,73	–	–
Erőszakos halál	–	–	–	–	29 850	74,32	213 839	97,27	243 689	72,33
Összesen:	28 788	100	43 586	100	40 165	100	219 839	100	336 890	100

Megjegyzés: Az 1944–45-ös áttérésekre vonatkozóan nincs megbízható adat.

jelezték a zsidó közösség hanyatlását és társadalmi dezintegrációját. A Holocaust árnyékba borította ennek a felbomlási, sőt öpusztító folyamatnak a következményeit.

A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődését retrospektív módon, a Holocaust nélkül is elemezhetjük volna és a születési és halálozási ráták trendjét, valamint az áttérés és a kivándorlás arányát a múlt tapasztalataiból extrapoláció útján kikövetkeztethetjük volna.

Egy ilyen eljárás azonban aligha lenne indokolható, tekintve a Holocaust szörnyűségei méreteit, valamint annak morális és ideológiai hatásait.

(Fordította: Ránki Júlia)

Egyetemes történet és interdiszciplinaritás*

A magyarországi egyetemes történeti kutatásokról beszélve mindig olyan kérdések tolatodnak elő, amelyek a magyar történelem kutatásával kapcsolatosan fel sem merülnek: hogy van-e egyáltalán létjogosultsága a hazai egyetemes történeti kutatásoknak, és ha igen, mi az, amit kutatni célszerű és érdemes. A módszertan és főként az elmélet a magyar történeti kutatásoknak sem erős oldala, és az eszmecserék és viták sem igazán elméletiek, a hogyan és a miként azért állandóan jelen van a történetírás mindennapjaiban. Az egyetemes történet művelői csak nagyritkán tesznek fel ilyen kérdéseket, és a hogyan és a miként helyett inkább a létjogosultság és a célszerűség köti le figyelmüket.

Arról, hogy van-e létjogosultsága Magyarországon az egyetemes történeti kutatásoknak, meg lehetőszen szélsőséges vélemények születtek. Szekfű Gyula 1925-ben, visszatekintve az addigi eredményekre azt írta, hogy nálunk a világtörténet évtizedeken át nem volt egyéb, mint alacsonyrendű kuriózumok gyűjteménye és silány kompiláció, amely a tudományág egyetlen érdemének azt tudta be, hogy még az utódnevelést is elmulasztotta. Szekfű a jövőre nézve is meglehetősen szkeptikus volt. Úgy nyilatkozott, hogy kis nemzetünk a világtörténet ismeretét nem szolgálhatja más-ként, mint ha saját történetét és szomszédaiét világítja meg saját lámpájával.¹ Makkai László egészen másképp látja a kis nemzetek és a világtörténet összefüggését. A Wittman Tibor emlékére tartott tudományos ülésen 1983-ban így beszélt: bármennyire paradoxonnak hangzik is, de igaz, hogy a világtörténet egyetemes összefüggéseit felismerni a kis nemzetek történészeinek kényszere, mert míg a nagy nemzetek történetírói hajlamosak arra, hogy saját nemzeti történetük sajátosságait általánosítsák egyetemes érvényű törvényszerűségekké, addig a kis nemzetek történészei kénytelenek a maguk nemzeti történetét az egyetemes történet részének, sőt függvényének tekinteni.² Makkai László a szükségesség oldaláról közelített, de erős imperatívuszában a lehetőség igénye is benne foglaltatott. Eszerint éppen a kis nemzetek történészeinek lámpásai lennének alkalmasak arra, hogy a világtörténet nagy összefüggéseit megvilágítsák.

A kutatás és a feldolgozás lehetséges és célszerű területeinek kijelölésében is mutatkoznak bizonyos szélsőségek, de a különböző vélemények között már bizonyos találkozási pontok is kimutathatók. Még az egyetemes történettel szemben általában szkeptikus Szekfű is elismerte, hogy vannak tipikusan egyetemes történeti témák, amelyek művelése aligha lehetséges egyes népek- és nemzetekre korlátozódás mellett. A gondolatok, a szellemi irányzatok és a gazdasági berendezkedések történetét, összefoglaló kifejezéssel a művelődéstörténetet sorolta ebbe a kategóriába. Az volt a véleménye, hogy az ilyen témák művelésére csak hatalmas, istenadta génuszok alkalmasak, és csak csekély számú olyan esetet talált, amikor egy-egy jelentősebb, igazi haladást jelentő munka a nemzeti határok túllépése útján állt elő. A ritka esetektől eltekintve létjogosultnak vélte viszont

*A tanulmány középkori vonatkozásainál H. Balázs Éva tanácsaiért és észrevételeiért tartozom köszönettel.

¹Szekfű Gyula: Világtörténet és magyar történet. Különnyomat a Dr. Gróf Klebelsberg Kuno-emlékkönyvből. 1925. 43.

²Makkai László: Wittman Tibor tudományos életműve. Wittman Tibor emlékkönyv. Acta Universitatis Szegediensis. Tomus LXXVII. Szeged 1983. 13.

bizonyos témakörök szakszerűen kiművelt munkásainak, a specialistáknak a tevékenységét. Ilyen specialisták működését a hazai történetírásban is lehetségesnek és kívánatosnak tartotta. Elsősorban a hazai történettel összefüggő területeken, mert, mint írta, nem hiszi, hogy a nagyzási hóbort veszedelme nélkül versenyre kelhetnének például a franciákkal a francia forradalom történetének kutatásában. Véleménye szerint két nagy kultúrkör érdemes a különös figyelemre. Az első közép-európai, amely a németből és az olaszból tevődik össze, a másik a keleti, amely a szomszédos országokból és a Szovjetunióból áll, és szerinte szláv kultúrkörnek is nevezhető. A közép-európai kultúrkör kutatását az indokolja, hogy ezek a hazai történettel összefüggő területek, és az ottani változások ismerete hozzátartozik nemzeti történetünk megértéséhez. A keleti kultúrkör figyelembe részesítése a jelen és a jövő politikai szükséglete. Részint az utódállamok történészeivel való elkerülhetetlen polémia miatt, részint pedig a Szovjetunió növekvő jelentősége folytán. Amint írta, soha sem tudjuk, melyik pillanatban lesz közvetlen szomszédunk és ezáltal sorsunknak éppoly hatalmas irányítója, amilyen volt a közvetlen határok mellett a nagy Németország és Törökország. Az említett területek eredményes kutatásához első lépésként a specialisták kiképzését tartotta szükségesnek, és ezzel kapcsolatban máig is érvényes elgondolásokat fogalmazott meg.

Földrajzi értelemben Szekfű keleti kultúrkörével mutat rokonságot Kosáry Domokos harmincas évek végén kialakított Kárpát-Európa elgondolása. De csak földrajzi értelemben, mert Kosáryt másfajta tudományos és politikai megfontolások ösztönözték. Ő a francia *Annales* c. folyóirat komparatista módszerét tekintette mintának, és úgy vélte, hogy ez a módszer különösen alkalmas az egymással gyakran vitában álló, de mégis sokban hasonló fejlődésű dunai nemzetek, népek történetének tanulmányozására, közös vonásaik megrajzolására. Úgy vélte, hogy ez a módszer elősegíthetné, hogy jobban megértjük történelmünket és helyünket Európa történetében. Ennyiben a Kárpát-Európa nála is a magyar történet összefüggésében jelentkezett, de végeredményben par excellence egyetemes történetet is eredményezhetne, mert a kelet-közép-európai régió sajátos fejlődésének körvonalazását is lehetővé tenné. Szekfű polemizálni akart az utódállamok történészeivel, Kosáry az új módszer alapján szakmai együttműködést az érdekelt országok realisabb irányzatot képviselő történészeivel.³ Az elgondolás az 1941-ben alakult Teleki Intézet keretei között indult el a megvalósulás útján, a dolog természetéből adódóan persze első lépésként a már rendelkezésre álló specialisták bevonásával és szakreferenciák kialakításával. A hazai egyetemes történeti kutatások feladatairól Molnár Erik 1960-ban, a magyar történetírás utóbbi tíz évről számot adó írásában beszélt. Meglehetősen röviden, ami feltehetően nem csupán a rá jellemző szűkszavúságból következett. Azt írta, hogy az egyetemes történeti kutatásoknak fontos helye volna a provinciális szemlélet leküzdése és a magyar történet nemzetközi összefüggéseinek feltárása szempontjából. Mint konkrét területet a nemzetiségi kérdés kutatását említette, amelyet össze kellene kapcsolni a szomszéd népek történetének kutatásával. A Teleki Intézet programját mintegy újrafogalmazva és kibővítve azt írta, hogy meg kellene határozni a magyar történet helyét az eltérő kelet- és nyugat-európai fejlődés vonatkozásában. Hangsúlyozta, hogy az egyetemes történet szélesebb körű művelése mellett az is fontos, hogy az egyetemes történeti műveltség történészeink körében szélesebben elterjedjen.⁴

A fentebb érintett elgondolásokban a hazai egyetemes történeti kutatások összefüggésben állottak a magyar történet kutatásának és művelésének szükségleteivel. Szekfűnél kizárólagos értelemben. Ő mást, mint a magyar történelemmel kapcsolódót, nem is tartott érdemesnek és célszerűnek a kutatásra. Kosárynál és Molnár Eriknél nem fogalmazódott meg ilyen elutasítás, de a hangsúly náluk is a magyar történeti vonatkozásokra esett. A magyar történettől független, ahhoz nem kapcsolódó hazai egyetemes történeti kutatások feladatait Zsigmond László fogalmazta meg a hatvanas évek elején. Elgondolása szerint a hazai egyetemes történet figyelmének ki kell terjednie valamennyi fontosabb európai és tengerentúli országra, olyanformán, hogy egy, esetleg több történész vállalná az illető ország referatúráját. Ez nem jelentené alap kutatások végzését az egész történetre, ami nyilván meghaladná egy személy, de még egy csoport lehetőségeit is, hanem főként nyomon követő

³ „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. Kosáry Domokossal beszélget Tóth János. Látóhatár 1983 december. 118–119.

⁴ Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. In: Molnár Erik válogatott tanulmányok. Bp. 1969. 378–379.

kutatásokat és adaptációt, a szóban forgó ország történetével kapcsolatos kutatási eredmények közvetítését. A referatúrát ellátó történészek az illető ország történetének bizonyos szakaszában mint specialisták végeznének tudományos kutatómunkát. Zsigmond László azt is hangsúlyozta, hogy vannak bizonyos területek, amelyek az egyetemes történeti kutatások szempontjából különösen kedvezőek. A diplomáciatörténetet, a nemzetközi munkásmozgalom történetét és az eszmetörténetet emelte ki ezek közül, de más hasonló területek előtérbe állításától sem zárkózott el.⁵

A gyakorlat ritkán egyezik a teóriával, vagy szegényebb, vagy gazdagabb annál. Abban a jó harminc esztendőben, amelyben az említett egyetemes történettel kapcsolatos vélemények kialakultak, inkább szegényebb volt. A két háború közötti időszakban európai szinten maradt a hazai egyetemes történet néhány ága, így a diplomatika, kútfőkritika, az egyháztörténet és egyáltalán a mediaviszta, de Szekfű Gyula szerény elképzeléseiből is vajmi kevés valósult meg. Nem nőttek fel az olasz és a német történet specialistái, az oroszé hasonlóképp nem, és csupán szláv és román területen történt előrelépés, de a kutatói gárda itt is inkább a szomszéd országokból történt áttelepülések révén alakult ki. A Kárpát-Európa elgondolás ezekre a személyi adottságokra alapozott elsősorban, a biztató kezdeti eredményeknek azonban az akkori tudománypolitikai elgondolások miatt nem volt folytatása. Az ötvenes évek a hazai egyetemes történet szempontjából ugyancsak nem voltak a fordulat évei, és Molnár Erik a már említett beszámolójában csupán az orosz–magyar kapcsolatok és a szomszéd országokkal a múltban kialakult haladó kapcsolatok feltárásában elért eredményekről beszélhetett. A kedvezőtlen összképét nem változtatta meg, hogy a középkori írástörténet, a turkológia, a harmincéves háború, valamint a német imperializmus kutatásával kapcsolatos teljesítményekről is említést tehetett.

Ma már könnyű felsorolni az okokat, amelyek miatt a hazai egyetemes történet, a kisebb előrelépések ellenére, lényegében a startvonalon vesztegelt. Ha a tudománynak itthon nem voltak hagyományai és iskolateremtésre képes tudósai, akkor a specialisták kiképzése csak külföldi egyetemeken és tudományos intézetekben történhetett. A háború előtt azonban csak csekély számú ilyen kiutazás történt, és a külföldön működő magyar intézetek is inkább a magyar történet szolgálatában állottak. A háború alatt ezek a kapcsolatok is leszűkültek és egyoldalúvá váltak, a háború után pedig csaknem másfél évtizedig ilyenfajta kiutazás szóba sem jöhetett. Magyar történész hallgatók csak a szomszédos országok egyetemeire juthattak el, de onnan is csak kevesen tértek vissza úgy, mint az illető ország történetének specialistái. A háború, a hidegháború és az elzárkózás évei azonban még a csekély számú érdeklődőt is tétlenségre kárhoztatták. Külföldi történetének valamely részét csak ismételt levéltári és könyvtári kutatással, rendszeres szakmai kapcsolattartással lehet eredményesen művelni. Ilyen lehetőségek nem kínálkoztak, és még a külföldi könyv- és folyóirat ellátás is akadozott. A tipikusan egyetemes történeti témákra mindezek ellenére még több figyelmet lehetett volna fordítani, az ilyen törekvéseket azonban a tudománypolitika nem ösztönözte, inkább fékezte. Az erősen forradalmi és függetlenségi hagyományokra koncentráló felfogás nem látta szükségét a magyar történelem szélesebb, egyetemes történeti értelmezésének, és a nemzeti történeten kívül állót valami anorganikusan kívülállónak tekintette. És ha a magyar történethez nem kellett egyetemes történet, a világtörténetre, mint olyanra, még kevésbé volt szükség.

A hazai bibliográfiákat lapozgató historiográfus a hatvanas évek elején érzékeli a változás kezdetét, hogy aztán az évtized végére az egyetemes történeti tárgyú munkák egyre növekvő számának örvendezhessék. A középkor vonatkozásában az európai és magyar agrárfejlődés, a kelet-európai központosítás, a reneszánsz és a humanizmus volt a megjelent könyvek és tanulmánykötetek témája, de még Németalföld története is felbukkant. Az új- és legújabb kor kutatásában még ennél is bővebb volt a tematika: a mezőgazdasági termelés és a stratégia összefüggése a 17. században, Anglia az újkor küszöbén, a francia külpolitika kelet-európai vonatkozásai a 18. század elején, az abszolutizmus elvi kérdései, a Habsburg-monarchia külpolitikája és gazdaságtörténete a 19. század közepétől, a német külpolitika kérdései ugyanekkor, hogy csak néhány területet említsünk, amelyekről publikációk jelentek meg. A figyelem az Európán kívüli országok történetére is kiterjedt, amit különösen az Afrika történetével kapcsolatos munkák illusztrálnak. A tipikusan egyetemes történeti témák művelése is fellendült: a kelet-európai jobbágyfelszabadítás és földreform, a nemzetközi

⁵ Zsigmond László többszöri szóbeli nyilatkozata alapján.

munkásmozgalom témakörébe vágó számos munka (a chartizmus története, a II. Internacionálé története, a népfrontpolitika stb.), valamint néhány, az egyetemes történeti historiográfia tárgykörébe vágó tanulmány ekkor látott napvilágot.

Az utóbbi tizenöt évben az egyetemes történeti tárgyú munkák száma ugrásszerűen megnövekedett. A San Francisco-i történész kongresszus alkalmából kiadott *Etudes* kötet válogatott bibliográfiája (az ókort nem számítva) közel kétszáz egyetemes történeti tételt tartalmaz, a készülő stuttgarti köteté pedig több mint félezeret. Hogy mi mindenről jelentek meg könyvek és tanulmányok, még témakörök szerint is nehéz áttekinteni. A történeti földrajz, az egykori és mai országok rendező elvét követve ott vannak a listán a velünk szomszédos és közel fekvő országok: a Habsburg-monarchia és Ausztria, a cári Oroszország és a Szovjetunió, az Oszmán birodalom és Törökország, úgyszintén Románia, Csehszlovákia és Lengyelország. A távolabb esők közül Poroszország és Németország, az itáliai államok és Olaszország, úgyszintén Spanyolország és Németalföld, valamint Anglia és Franciaország. Szerepelnek az európai régiók is, különösképp a közép-kelet-európai térség, sőt különböző közelítésben Európa is, mint olyan. Az Európán kívüli térségben említett érdemel az Egyesült Államok, Latin-Amerika számos országa, Fekete-Afrika és Arab-Afrika, úgyszintén Ázsia néhány országa, különösképp India. És ami nem köthető direkt módon egy országhoz vagy kontinenshez: diplomáciatörténet, eszméletörténet, egyháztörténet, a nemzetközi munkásmozgalom története, gazdaságtörténet és historiográfia is bővítette a repertoárt. Úgy tűnik, hogy ez a bő termés nemcsak az egyetemes történet létjogosultságát kétségbe vonó szkepticizmusra cáfolt rá, hanem még a szerény és kevésbé szerény prognózisokat és elvárásokat is meghaladta. Persze még a válogatott bibliográfiákban szereplő tételek sincsenek egy súlycsoportban. Sok cikk és tanulmány nem más, mint ismeretterjesztő céllal készült adaptáció, számos összefoglalás csupán az ún. nyomon követő kutatás produktuma, de kétségtelen, hogy a művek jelentékeny része az alap kutatás igényével végzett tudományos feltáró munka eredménye.

A magyar történetírás majdani historiográfusa bizonyára részletes magyarázatot nyújt majd arra, hogy a történetírásnak ez az ága, amely korábban alig hozott termést, hogyan terebélyesedett ki ennyire. Itt most az alapos elemzés igénye nélkül csak néhány összetevőre utalhatunk. Az első helyre a személyi feltételek kíváncsnak. Nem a történetírói kvalitás értelmében, hanem az utakról, amelyek a történészeket az egyetemes történet műveléséhez vezették. Két szélsőséges példát először, az egyiket az organikus, a másikat az anorganikus fejlődésre. A magyarországi turkológia magas színvonalra (elég csak Káldy Nagy Gyula és Hazai György munkásságára utalni) abból következik, hogy ez a terület nálunk mindig is európai nívón állt, és Fekete Lajos, valamint Németh Gyula iskola-teremtő munkássága biztosította a tradíciót direkt továbbélését. A mindig is egyetemes történeti jellegű magyarországi mediavisztikában ott van a direkt hazai hatás (Mályusz Elemér munkássága), de a más tudományágak által közvetített termékeny gondolatok is sokszor a történetírásban gyökeresnek. A középkori európai regionális fejlődés eltérő útjai, amelyet Szűcs Jenő Bibó István nyomán szépen bemutatott, az utóbbi egyik mesterénél, Hajnal Istvánnál is megtalálhatók. Ő volt az, aki először mutatott rá, hogy a káprázatos nyugati újkori fejlődés a középkori társadalomfejlődésből következett.⁶ Az anorganikus, a hazai előzmények nélküli egyetemes történeti kutatások létrejöttét az amerikanisztika (egészen pontosan a Latin-Amerika kutatás) példázza. Wittman Tibor, aki ezen a területen iskolát teremtett, mint érett történész előbb Németalfölddel, majd Spanyolországgal foglalkozott, és végül eljutott a dél-amerikai spanyol gyarmatokhoz. Az ő esete mutatja, hogy ha valaminek nincs is hazai előzménye, az alapozás nem csupán szellemi import révén lehetséges. A szélsőséges példától, a tudományfejlődés szerves és rendhagyó esetétől eltekintve is látni lehet, hogy a hazai történetírásból még számos út vezetett az egyetemes történethez. A középkor végi magyar agrárfejlődés megértéséhez Pach Zsigmond Pál a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés sajátosságait is tisztázta. Ugyancsak a magyar történet jobb megértésének kívánalma vezetett el a Habsburg-monarchia egészének beható tanulmányozásáig, hogy ez utóbbi aztán önálló kutatási területként is szerepeljen. Ember Győző, Sashegyi Oszkár, Galántai József, Andics Erzsébet és különösképp Hanák Péter munkássága lehet ennek az útnak szemléletes példája. Az előbb Kelet-Európára, majd egész

⁶ *Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme. Hajnal István 1933–34-es tanulmányai. Medvetánc 2. évf. 1982. 2–3. sz. 307.*

Európára irányuló gazdaságtörténeti kutatásokban is ott volt a magyar történeti indíttatás, hogy aztán ez a terület Berend T. Iván, Ránki György, Katus László és mások munkássága nyomán a hazai egyetemes történet egyik erős ágává növekedjék. A szomszéd országok és tágabb értelemben Kelet-Európa történetének kutatásához Kovács Endre, Niederhauser Emil és Arató Endre az adott nyelvi felkészültséget kamatoztatta, Perényi József pedig az adott alkalommal élve képezte ki magát az orosz történelem specialistájává. A nemzetközi munkásmozgalom története kutatóinak, Jemnitz Jánosnak és Vadász Sándornak az önművelés volt a felkészülés eszköze, a hazai egyetemes történeti historiográfia pedig úgy jött létre, hogy a pálya derekán járó történészek, Elekes Lajos, Mérei Gyula és Zsigmond László szükségesnek vélték a történetírás elméleti kérdéseinek tisztázását. Akik a példa gyanánt, korántsem a teljesség igényével említett utakon továbbléptek és tovább akarnak lépni, a hazai egyetemes történeti iskolákban szerezhettek és szerezhetnek képesítést.

Az egyetemes történeti tárgyú munkák szaporodásához az is hozzájárult, hogy akik akartak, tudtak is egyetemes történettel foglalkozni. Részint azért, mert a státushelyek bővülése révén a történészek egyre nagyobb száma választhatta hivatásának a világtörténet művelését, részint azért, mert a szaporodó ösztöndíjakkal és kiutazási lehetőségekkel élve a külföldi levéltárakban és könyvtárakban rendszeres kutatómunkát végezhettek. A technikai fejlődés mikrofilm formában a Bécsi-kapu térre hozott számos értékes külföldi levéltári állagot, főként a bécsi levéltárakból, és a könyv- és folyóiratellátás is jobb volt (az utóbbi egy-két év nehézségeit nem számítva), mint a korábbi időszakban bármikor. Ösztönzőleg és termékenyítőleg hatott, hogy a magyar történészek szakmai kapcsolatokat építhettek ki a különböző európai és nemcsak európai országok történészeivel, és a konferencia-részvételekkel, publikációkkal bekapcsolódhattak a történetírás nemzetközi szellemiségébe. Mindez azért történhetett így, mert a magyar történetírás szellemisége is alaposan megváltozott: az elzárkózás helyett a nyitottság, a hungarocentrizmus helyett a magyar történelem európai értelmezése, és egyáltalán az európaiság vált reá jellemzővé, egyszóval a marxizmus korszerű értelmezése tört utat magának.

Általános tudománytörténeti tapasztalat, hogy ha valamely tudományág művelése intenzívé válik, ott előbb-utóbb az elméleti és módszertani tisztázás igénye is jelentkezik. A hazai egyetemes történet is a művek szaporodásával párhuzamosan, kiszabadult a „lehetséges – nem lehetséges” kérdésfeltevés béklyójából, és szükségét érezte annak, hogy tevékenysége célját és irányát körvonalazza. Ennek az elméleti és módszertani tisztázásnak két sajátossága észlelhető. Az egyik az, hogy ez a tevékenység szorosan összekapcsolódott a magyar történelem kutatásával kapcsolatos problémák taglalásával. Nemcsak azért, mert a történelemnek általánosságban is van valamiféle egysége, hanem főként azért, mert a hazai egyetemes történet jelentős részben a magyar történelem jobb megértésének kívánalmából keletkezett. A másik sajátosság: az elméleti és módszertani munkálatok a tipikusan egyetemes történeti területekre, a gazdaságtörténetre, a diplomáciatörténetre, a művelődéstörténetre és egyebekre irányultak, és sokkal kisebb mértékben az egyes országok történetével kapcsolatos kérdésekre. Ez utóbbi jelenségnek feltehetően az a magyarázata, hogy a külföldi országok történetének (illetve története egyes részeinek) hazai specialistái nem érzik magukat hivatottnak arra, hogy általános érvényű elveket megfogalmazzanak. Szekfű Gyula példáját variálva, mondjuk arra, hogy megmondják: hogyan kell a francia forradalom történetét megírni. Munkásságuk ettől még egyetemes történet marad, és aligha tartható az az igen elterjedt felfogás, amely szerint az ilyen specialisták tevékenysége nem más, mint külföldön művelt nemzeti történet. A külföldi specialista munkássága azért egyetemes történeti, mert bármilyen jelenséget vizsgál, azt nem csupán az illető ország történetének keretében szemléli, hanem tágabb összefüggések közé is helyezi, rendszerez, tipizál és összehasonlít. Noha bizonyos tekintetben mindig hátrányban van a hazai történészekkel szemben, sajátos közelítése folytán tevékenysége mégis létjogosult.

Az egyetemes történet tárgykörébe vágó (illetve az azzal is kapcsolódó) elméleti-módszertani megnyilatkozások részint az elért kutatási eredményeket általánosították és változtak fel további kutatási koncepciókat, részint a kevésbé művelt, de szükséges területek számára fogalmaztak meg elméletileg megalapozott kívánalmakat. A gazdaságtörténet művelőinek kétségkívül a jelentős hazai eredmények adtak önbizalmat ahhoz, hogy az egyetemes gazdaságtörténet felfogásáról és módszeréről véleményt nyilvánítsanak. Berend T. Iván és Ránki György először a korábbi felfogás egyoldalúságára és tarthatatlanságára mutatott rá, arra, hogy az *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* az egyetemes gazdaságtörténetet a vezető tőkés országok gazdasági fejlődésének bemutatására korlátozta.

Ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a valóban egyetemes gazdaságtörténet, miközben megragadja a fejlődés klasszikus útját, egyidejűleg kimutatja az eltérő típusokat, és feltárja a különböző fejlődési típusok összefüggéseit és egymáshatásait. Jóllehet a bemutatásnak ezt a módszerét a gazdaságtörténeti irodalom még nem termelte ki, ez az a módszer, aminek elérésére törekedni kell, és ehhez véleményük szerint a regionális összehasonlítás nyújtja a megoldást.⁷ A fogalmi tisztázás igénye a diplomáciatörténet művelői körében is felerősült, miután a széles körű kutatási tevékenység közben e terület kutatói is szembekerültek a kérdéssel: mi is tulajdonképpen a diplomáciatörténet. Az egyetemes történetnek ez a nagy múltat maga mögött tudó ága többféle választ kínált: a klasszikus felfogást, amely a külpolitika primátusát vallotta és ennek megfelelően a diplomáciai események szimpla bemutatását részesítette előnyben, a sok tekintetben rokonszenvesnek tűnő belpolitikai meghatározottságot, amely a clausewitz-i tételt variálva a külpolitikát a belpolitika folytatásának nyilvánította, és újabban a „forces profondes” és az „homme d'état” kombinációján alapuló soktényezős értelmezést. A diplomáciatörténet modern értelmezése rámutat, hogy a diplomácia fogalmát mindegyik közelítés érinti, ugyanakkor kimutatja az egytényezős magyarázatok elméleti terméketlenségét, úgyszintén a soktényezős értelmezésnek az értékmérés és a történetiség hiányában jelentkező egyoldalúságát. A diplomáciai mozgást úgy fogja fel, mint az objektív és szubjektív tényezők összelműködésének eredményét, és feladatát abban látja, hogy a cselekvés valamennyi, közvetlen és áttételes meghatározóját felfedje, és azokat a rekonstruált elméleti építményben a megfelelő helyre állítsa.⁸ Kelet-Európa történetének kutatói hasonlóképp több alkalommal szembenéztek tevékenységük elméleti és módszertani problémáival. Perényi József arra tett kísérletet, hogy meghatározza Kelet-Európa helyét a világtörténeti szintézisben. Hangsúlyozta, hogy a szintézis nem állhat egyes államok vagy népek történetének mozaikszerű bemutatásából, hanem a fejlődés törvényszerűségeinek bemutatására kell törekednie, ez utóbbiak azonban csak az összehasonlító vizsgálat segítségével mutathatók ki. Az összehasonlítás kerete szerinte a politikai határoktól független történeti táj lehet. Saját korábbi véleményét is korrigálva ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Kelet-Európát nem lehet egységes történeti tájként felfogni, és négy történeti alrégió beiktatását indítványozta.⁹ Az újonnan alakult Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ programját vázolja Gyimesi Sándor is arra mutatott rá, hogy egyes történeti folyamatok nem zárulnak ország- és nemzethatárok közé, és a rendszerszerű szemlélet a világot úgy értelmezi, mint a régiók, alrégiók és kisebb egységek hierarchikus kapcsolódását. Új elem a Kutatási Központ programjában, hogy Kelet-Európa történetét komplex módon, a gazdaság, a társadalom, az ideológia és a kultúra egymáshatásának összefüggésében szándékozik vizsgálni.¹⁰

Bizonyára elfogultság lenne a hazai egyetemes történet számára kisajátítani azokat a könyveket és tanulmányokat, amelyek általánosságban foglalkoztak a történetírás elméleti és módszertani kérdéseivel. E művek szerzőinek mondanivalója azonban nem kizárólag a magyar történet kutatására érvényes, és mivel mozgásterük és példatáruk inkább egyetemes, mint nemzeti, a hazai egyetemes történeti érdeklődés bővülését is illusztrálja. Az ilyen típusú munkákat korábban erős historiográfiai attitűd jellemezte: Lederer Emma a tradíció és a kontinuitás kérdését vizsgálta a mai nyugat-német történetírásban. Mérei Gyula több tanulmányt szentelt a nemzetek fölötti állam historiográfiai problematikájának, Elekes Lajos pedig a főbb történetírói irányzatokat áttekintve, könyvet írt a történelem mai polgári felfogásáról. Újabban a historiográfiai-polemikus közelítést megőrizve-meghaladva számos munkának már maga a teória és a metodológia a tárgya: az ismeretelméleti kategóriák értelmezése és alkalmazása. Glatz Ferenc egy külföldi szerzők tanulmányait tartalmazó kötet-

⁷ Berend T. Iván–Ránki György: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához. Századok 1971/1. 10.

⁸ Diószegi István: A diplomáciatörténet útjai és zsákutcái. In: Diószegi István: A magyar külpolitika útjai. Bp. 1984. 405–412.

⁹ J. Perényi: L' Est Européen dans une synthèse d'histoire universelle. In: Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. II. Bp. 1965. 404.

¹⁰ Gyimesi Sándor: A Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ feladatairól. Magyar Tudomány 1982/4. 252.

hez írt bevezetésében a történeti megismerés újáról fogalmazott meg figyelemre méltó gondolatokat.¹¹ Rámutatott, hogy ez a megismerés csak akkor lehet teljes, ha a forrásfeltárásban és forrás-elemzésben mutatkozó empirikus fázist a második szakasz, a logikai megismerés is követi. Ez utóbbi mozzanatait is felvázolta, és hangsúlyozva a tipizálás, a hipotézis és az axiológia-kritériumok fontosságát. A történeti megismerés folyamatának feltárásához mind a saját kutatói gyakorlat elméleti általánosítását, mind a történetírói tevékenység általános tapasztalatainak összegezését, a historiográfia ilyen indíttatású művelését szükségesnek és célravezetőnek nyilvánította. Mérei Gyula a történetírás strukturalista irányzatának bemutatása és kritikája után a marxizmus struktúra-fogalmának és strukturális elemző módszerének bemutatására tett kísérletet.¹² Elismerve a strukturalizmus szinkronia kategóriájának, a jelenségek egymásmellettségének célszerűségét, rámutatott, hogy az állapot-vizsgálatok csak akkor lehetnek eredményesek, ha azok diakroniával, az időbeliség kategóriájának alkalmazásával kapcsolódnak egybe. Hangsúlyozta, hogy strukturális analízis az emberi tevékenység minden területén végezhető, és nem korlátozható a strukturalista irányzat által előtérbe állított néhány területre. Kosáry Domokos a történeti modellalkotás problematikájának szentelt elemző tanulmányt.¹³ A kérdést a filozófia oldaláról közelítette meg, és megállapította, hogy ez utóbbi az általános és az egyedi közé beiktatja a különöst mint kategóriát. A modellt olyan, az elméletet az empiriával összekapcsoló módszertani segédeszköznek fogta fel, amelynek használata a történettudományban is célravezető. A történetírói tapasztalat elemzéséből azt a következtetést vonta le, hogy a modell olyan gondolatilag kialakított elméleti rendszer, amely a múlt objektív valóságának kisebb vagy nagyobb részeit a maguk összefüggéseiben, egyszerűsítve, vizsgálati célra reprodukálja. A modell rendező elv, amelynek alkalmazásával a részjelenségeket helyére lehet illeszteni, de egyúttal az új ismeretek szerzésének eszköze. Részint azzal, hogy rendszerével a korábbi feltevések kérdéses voltára figyelmeztet, részint azzal, hogy a hiányzó adatokra következtetni enged. Ennek érzékeltetésére Kosáry szép hasonlattal él: az eljárás annak a művészettörténésznek a módszerével rokon, aki a faragott gótikus ablakívet a töredékek hajlásából rekonstruálja.

A modellalkotás problémáinak elemzése során Kosáry megjegyezte, hogy a modellalkotás útja az összehasonlító módszeren át vezet, és arra is rámutatott, hogy a modellalkotás csak az összehasonlító eljárás segítségével lehet megalapozott. A komparatiztika szükségessége az utóbbi időszakban más megnyilatkozásokban is felmerült, és más összefüggésben utaltunk rá, hogy a hazai egyetemes gazdaságtörténet és a szintetizáló Kelet-Európa-kutatás ezt az utat tartja a leginkább célravezetőnek. Ránki György külön tanulmányt szentelt az összehasonlító történetírás problémáinak.¹⁴ Elméletileg tisztázta az összehasonlíthatóság fogalmát, jelezte a komparatiztika lehetséges formáit, és hangsúlyozta, hogy az összehasonlító módszer a történeti fejlődés lényeges, általánosítható jelenségeit kívánja megragadni. A komparatiztika történeti útját felvázolva arra is rámutatott, hogy ennek a módszernek újabb felvirágzása a többi társadalomtudománynak a történetírásra gyakorolt hatásának tudható be. A tudományok kölcsönösségének szükségességéről Kosáry is beszélt, mert, véleménye szerint, ha a specializált tudás túlságosan is csak a maga szűk körére korlátozódik, és nem kap más, közeli vagy akár távolabbi ismeretágtól bizonyos lényeges közléseket, akkor ez végül magát a tudomány fejlődését lassíthatja meg. A Magyar Tudományos Akadémia három társadalomtudományi osztálya 1980-ban pedig éppenséggel az interdiszciplinaritás jegyében ülésezett. Pach Zsigmond Pál megnyitó előadásában hangsúlyozta, hogy az egyes szakágazatoknak nemcsak befelé kell elmélyülniök, de kifelé is, egymás iránt mindinkább nyitottnak kell lenniök.¹⁵

¹¹ *Glatz Ferenc*: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. In: *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Bp. 1977. 8–52.

¹² *Mérei Gyula*: Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus. *Párttörténeti Közlemények* 1970/3. 3–57.

¹³ *Kosáry Domokos*: Modellalkotás és történettudomány. *Történelmi Szemle* 1978/1. 117–157.

¹⁴ *Ránki György*: Az összehasonlító történetírás problémái. In: *Ránki György*: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Bp. 1983. 173–202.

¹⁵ *Pach Zsigmond Pál*: Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok. In: *Az 1970-es évtized a magyar történelemben*. Bp. 1980. 11.

Könnyű belátni, hogy a korszerű módszertani elvek alkalmazásának a világtörténet az igazi terepe. Az összehasonlító módszer alkalmazásával és a rokontudományok eredményeinek felhasználásával a hazai történet, illetve annak egy-egy szakaszáról is lehet szintézist készíteni, és újabban készültek is ilyenek, de az országhatárokon túllépő kutatás sokkal gazdagabb anyaggal dolgozhat, a jelenségek és történeti folyamatok összehasonlíthatatlanul gazdagabb tárházából meríthet. Mégis azt kell mondanunk, hogy a hazai egyetemes történet szempontjából ez a fajta kérdésfeltevés, vagy ha úgy tetszik: igénymegfogalmazás még nem egészen időszzerű. A tudományfejlődésnek van valamiféle szabályszerű menete: a tudományágak elkülönülését az egyes tudományágakon belüli specializáció követi, a tudományágon belüli integrálás igénye csak az elmélyült részkutatások után merül fel, a tudományközi együttműködés szükségessége pedig csak ezzel együtt, de még inkább ezt követően. A történetíráson belül koránt sincs egyetértés abban, hogy ez az út egyben a fejlődés útja, és hogy az integrálás a kutatás magasabb szintje lenne, mint a részkérdések felderítése. Legfeljebb abban mutatkozik konszenzus, hogy ilyenfajta összegezés is szükséges. Anélkül, hogy e vitában állást foglalnánk, úgy gondoljuk, hogy a hazai egyetemes történet általánosságban nem tart még az összegezés stádiumában. A hazai történetírásnak ez a fiatal ága, amelynek születési és növekedési nehézségeiről korábban részletesen beszéltünk, Pach Zsigmond Pál megfogalmazásával élve ma még azt tartja elsődleges feladatának, hogy „befelé elmélyüljön”, hogy a forrásokkal és a külföldi történetírással ismerkedjék, és hogy egyes részterületeken érjen el időtálló eredményeket. Hogy ez mennyire így van, azt a már említett válogatott egyetemes történeti bibliográfiák igazolják. A hazai egyetemes történeti publikációk túlnyomó többsége a tudományágon belüli specializáció terméke.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az utóbbi két évtized hazai világtörténetében ne jelentkeztek volna kísérletek a tudományágon belüli összegezésre. Szintézisről beszélve most nem a tipikusan egyetemes történeti témákra gondolunk, mint például a gazdaságtörténet és diplomáciatörténet, és nem is az egyes országok komplett történetére, amelyek azon túl, hogy nagyjából kész eredményeket adaptáltak, többnyire csak politikatörténetet nyújtottak, hanem arra a műfajra, amit a metodológia művelődéstörténetnek nevez, és amely egyszerre nyújtja a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra összegezését. Wittman Tibor Németalföldről írt ilyen,¹⁶ Makkai László és Hankiss Elemér az újkor küszöbén álló Angliáról,¹⁷ Arató Endre a 19. század első felének Kelet-Európájáról,¹⁸ Berend T. Iván pedig a közép-kelet-európai térség két világháború közötti korszakáról.¹⁹ A szintézis másik válfaja Szűcs Jenő áttekintése,²⁰ amelyben az európai történeti régiók eltéréseit elemezte, és jöllehet márcsak vázlatossága miatt is kevesebbet nyújtott, mint a horizontálisan tágabb művelődéstörténet, de időbeni és térbeni dimenziói folytán egyben többet is. Ezeknek a szintéziseknek sok módszertani tanulsága van, és a részkutatás is sokat profitálhat belőlük, a műfaj természetéből adódóan azonban e művek szerzőinek inkább kell a szakmán belüliek és kívülieknek ellenvetéseivel számolniuk, mint a részproblémák kutatóinak. Mátrai László a művelődéstörténet problémáiról beszélve Wittman Tibor könyvében a kultúrhistoriai állagot találta szegényesnek, a Makkai–Hankiss szerzőpáros művében pedig a gazdaság- és köztörténeti alaprajzot.²¹ Mindezt azért, mert véleménye szerint a kötet szerzőinek hiányzott (hozzátette: ahogy valamennyiünknek hiányzik) az a módszeresen végiggondolt kategóriarendszer, amely az alap és felépítmény teljes egészét összefogja. Arató Endre könyvével kapcsolatosan a kritika a gazdaság, a politika és kultúra formális egymás mellé állítását kifogásolta és a kölcsönhatás bemutatását hiányolta, Berend T. Iván könyvében pedig az irodalom és a művészetek prezentálási módjával kapcsolatosan merültek fel fenntartások. És ha már a tudományágon belüli összegezés fogadtatásáról beszéltünk, említsük meg, hogy az egyes történeti korszakokra kidolgozott elméleti sémák visszhangja a legke-

¹⁶ Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Bp. 1965.

¹⁷ Hankiss Elemér–Makkai László: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965.

¹⁸ Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp. 1971.

¹⁹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Bp. 1982.

²⁰ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983.

²¹ Mátrai László: A művelődéstörténet néhány módszertani problémája. Századok 1967/6. 1240.

vésbé kedvező. A történészek általában elnézik, hogy kollégáik közül valaki elméleti exkurzusokba bocsátkozik, de nem részesítik különösebb figyelemben. De ha mindez a konkrét történeti kutatás felségterületén történik, rögtön működésbe lépnek a többnyire elutasító szakmai reflexek. Makkai László szellemes tanulmányban felvázolta a feudalizmus tiszta modelljét, és a kapitalista irányú továbblépés lehetőségét az antik és a barbár elemek keveredési arányával hozta összefüggésbe.²² Hogy mi is tulajdonképpen a modell, abban a teoretikusok sem értenek egyet. Kosáry egy amerikai szerzőről találó megjegyzését idézi, aki szerint arra a kérdésre, hogy mit értünk pontosan modellen, tíz modellalkotó legalább ötféle választ fog adni. A Makkai tanulmányát megvitató tíz medievista, amennyiben egyáltalán elismerte a modellalkotás szükségességét, a feudalizmus modelljét tízféléképpen értelmezte.²³

Az interdiszciplinaritás problémakörére áttérve két megjegyzést látszik szükségesnek előrebocsátani. Az első az interdiszciplinaritás fogalmával kapcsolatos. Az interdiszciplinaritás tudományköziséget jelent, annyit, hogy az egyes szaktudományok saját önkifejezésük erősítése érdekében esetenként igénybe veszik egymás módszereit és felhasználják egymás eredményeit. A történettudomány szempontjából a német historizmus meghaladását, amely saját maga és a többi társadalomtudomány közé áthághatatlan válaszfalat emelt és még a történeti szintézis szükségességét is tagadta, úgyszintén egyes modernista, főként francia irányzatoktól való elhatárolódást, amelyek a szaktudományok közötti határvonalakat is fel akarják számolni, és a történettudományt a „kapcsolt tudományok csoportjával” akarják helyettesíteni. A második megjegyzés a történettudomány módszerével kapcsolatos. Úgy látjuk, hogy a tudomány módszere főként az empirikus megismerés stádiumában egyedi, amennyiben a forrásfeltárás és forráskritika révén maga állítja elő tárgya tanulmányozhatóságának feltételeit. Az elméleti megismerés módszerei már sokkal kevésbé egyediek, és erős rokonságot mutatnak más társadalomtudományok módszerével. Ezt akár a historiográfia is igazolja. Ránki György említi például, hogy az összehasonlítást és a tipizálást (amit sokan a szociológia nagy felfedezésének tulajdonítanak), már a felvilágosodás korának történetírása ismerte.²⁴ Még inkább így van ez a modern történetírói gyakorlatban, ahol az elméleti kategóriák a társadalomtudományok közös tárházából származnak. Túlságosan sarkított, de sok tekintetben helytálló Szűcs Jenő megfogalmazása: a történelem a múlt szociológiája.²⁵

A hazai egyetemes történeti kutatói gyakorlatban az interdiszciplinaritás meglehetősen szórva-nyos jelenség. Egy olyan diszciplínától, amely a tudományágon belüli összegezésben is csak az első lépéseket tette meg, aligha lehet várni, hogy tömegesen átlépje a tudományokat elválasztó határvonalakat. Nem valószínű például, hogy a magyar történészek közül valaki, a Duby–Mandrou szerzőpár könyvének mintájára, megírja az európai civilizáció történetét. Márcsak azért sem, mert ehhez az előmunkálatok nemcsak idehaza, külföldön is hiányoznak. Az olyan könyvek, mint amilyent Simonyi Károly a fizika kultúrtörténetéről írt,²⁶ a nemzetközi irodalomban is ritkaságszámba mennek. Olyan ismeretanyagot feltételez egyébként is az előbb említett vállalkozás, amelynek az erősen a részkérdésekre specializált hazai egyetemes történet nincs birtokában. Ami pedig a metodológiát illeti: az elméleti megismerésben oly közeli a rokonság, hogy a módszereket a történetírás nemcsak kölcsön vehette, hanem kölcsön is adhatta.

Tudományközi kapcsolat, ahol mutatkozik, ott elsősorban a rokontudományok bizonyos eredményeinek felhasználását jelenti. Vagyis azt, hogy az egyetemes történet egyes területei a rokontudományok ismeretanyagát, és ritkábban annak szempontjait beépítik saját tárgyak előadásába. Ez műfaji tekintetben főként a szintézisre és az összefoglaló jellegű munkákra vonatkozik, de előfordul, hogy a részkutatások is élnek ezzel a lehetőséggel. A néprajz, elsősorban a tárgyi néprajz

²² Makkai László: Feudalizmus és eredeti jellegzetességek. Történelmi Szemle 1976/1–2. 257–277.

²³ A feudalizmusról és az eredeti jellegzetességekről. A Történelmi Szemle vita-ankétja. Összeállította Klaniczay Gábor. Történelmi Szemle 1978/1. 202–212.

²⁴ Ránki i. m. 175.

²⁵ Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. 2. kiad. Bp. 1984. 164.

²⁶ Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete. 2. bővített kiadás. Bp. 1981.

eredményeit a mezőgazdaság története hasznosította. A tárgyi néprajz részletes leírást nyújtott a mezőgazdasági munkaeszközök, például a gabona betakarításánál használt eszközök fejlődéséről. Azt is megállapította, hogy a kasza elterjedése a 19. században a termelékenység jelentékeny növekedését eredményezte. E nélkül a szempont nélkül aligha lehet megérteni, hogy az európai gabona-termelés hogyan szökhetett magasra még a mezőgazdaság gépesítése előtti időszakban, és hogyan tudta kielégíteni a 19. század első felének a háborúktól és az erőteljes urbanizációból adódó konjunktúráját. Úgy látjuk azonban, hogy az egyetemes mezőgazdaság történetének magyar összefoglalása a tárgyi néprajz eredményeiből többet is meríthetett volna.²⁷ A jog és a jogtörténet olyan tudományág, amely elemzéseivel és eredményeivel kétségek kívül jelentősen beépül a magyar egyetemes történeti kutatásokba és feldolgozásokba. A hazai egyetemes történet erősen politikai történet beállítottságú, és jellegéből adódóan erősen érintkezik azzal a tudományággal, amely állam- és jogtörténetnek nevezi magát. Vannak azonban területek, ahol a jog és a jogtörténet eredményeinek felhasználása egyszerűen nélkülözhetetlen. Gergely Jenő a pápaság történetét feldolgozva az intézmény és az egyes személyek működésének bemutatását tartotta feladatának.²⁸ A történeti előadásban azonban nem nélkülözhetette a kánonjogot és a kánonjog történetének kutatási eredményeit, amely aprólékosan feltárta a pápai joghatóság alakulásának mozzanatait. Komjáthy Miklós egy forráskiadvány bevezetése gyanánt megírta az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa keletkezésének és működésének történetét.²⁹ Megállapításait a jegyzőkönyvek és egyéb források elemzéséből szűrte le. Tudományos teljesítményét tekintve példamutató tanulmányát azonban csak úgy készíthette el, hogy a magyar és az osztrák közjog kutatása terén elért régebbi és újabb eredményeket figyelembe vette. Ormos Mária „Pádovától Trianonig” c. könyvében külön részt szentelt az 1919-es párizsi békekonferencia eljárási kérdéseinek bemutatására. Mindezt elsősorban azzal a céllal, hogy érzékeltesse: a résztvevő nagyhatalmak hogyan igyekeztek a nemzetközi jogi kategóriákat saját politikai érdekeiknek megfelelően értelmezni, és törekvéseiket a tételes nemzetközi jogi formulákkal alátámasztani.³⁰ Politikai természetű elemzéseire azonban a szerzőnek, miként más diplomáciatörténeti munkák szerzőinek is, szüksége volt arra a tételes ismeretanyagra, amelyet a nemzetközi jog alakulásával foglalkozó könyvek tartalmaznak. Az irodalomtörténet ismeretanyaga is beépült számos egyetemes történeti munkába. A fentebb említett művelődéstörténeti összefoglalások sok vonatkozásban hasznosították az irodalomtörténet által feltárt anyagot, és azt lehet mondani, hogy a kelet-európai nemzeti fejlődésben oly jelentékeny szerepet játszó irodalmi mozgalmak bemutatása az irodalomtörténeti alapoza nélkül korántsem lehetett volna teljes. Ezzel kapcsolatban különösen Arató Endre és Niederhauser Emil³¹ könyveinek ilyen vonatkozására lehet utalni, de Berend T. Iván említett könyve is szép példája az egyetemes történetész irodalmi és művészeti irányú tájékozódásának. Nem kell hangsúlyozni, de azért említést érdemel, hogy a rokontudományok ismeretanyagának felhasználási szempontjai mások a történeti szintézisben, mint eredeti helyükön. Hanák Péter mutatott rá egy tanulmányában, hogy az eltérések a tudományok specifikus módszertanával, a társadalmi jelenségek egy csoportjának szükségképpen eltérő megközelítésével függenek össze.³² Az irodalomtörténet és a történelem eltérő közelítési módját vetette egybe, de történetész szemmel egyúttal kifogásolta az irodalomtörténet túlzott művészet- és esztétika centrikusságát. Lehet, hogy ez a kritikai észrevétel jogosult, de végtére is nem lehet várni a rokontudományoktól, hogy magukévá tegyék a történetírás szempontjait. Mint ahogy a történettudománytól sem, hogy a más tudományterületről kölcsönzött materiát ne saját összefüggésrendszerébe építse.

²⁷ A mezőgazdaság története. Szerkesztette Gunst Péter és Lőkös László. Bp. 1982.

²⁸ Gergely Jenő: A pápaság története. Bp. 1982. 438.

²⁹ M. Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1914–1918. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Bp. 1966. 1–137.

³⁰ Ormos Mária: Padovától Trianonig. 1918–1920. Bp. 1983. 135–155.

³¹ Niederhauser Emil–Ludmilla Sargina: Az orosz kultúra a XIX. században. Bp. 1970.

³² Hanák Péter: Módszer és koncepció megújulása a Történettudományi Intézet munkásságában. Magyar Tudomány 1984/4. 264.

A hazai egyetemes történet és a rokontudományok kapcsolatát fentebb néhány példával érzékeltettük. A példák csak a szemléltetés célját szolgálták, és korántsem tartanak igényt a teljességre. Nyilván még jó néhány olyan könyvet és tanulmányt lehetne felsorolni, amely az említett és nem említett rokontudományok eredményeit hasznosította. A példák bármiféle szaporítása alapján sem lehet módosítani azonban azt a megállapítást, hogy a hazai egyetemes történet alapján véve intern jellegű, és a tudományközi határvonalakat csak esetenként lépi át. Ezen a tényen a hazai és külföldi szakemberek részvételével rendezett, egyébként rendkívül hasznos interdiszciplináris jellegű tudományos tanácskozások sem változtatnak, hiszen ezek sem a közös kutatás eredményeit ismeretik, hanem nagyrészt az információcserét szolgálják. A tudományközi határvonalak átlépése sem teljesen új keletű, és nagyrészt az ismeretanyag átvételére korlátozódik.

A társadalomtudományok közül a közgazdaság volt az, amely nem csupán ismereteket, hanem módszert is kölcsönzött a történetírásnak, mégpedig a dolog természetéből adódóan elsősorban a gazdaságtörténetnek. Ránki György a közgazdaság és a történelem kapcsolatait tárgyaló könyvében³³ leírja, hogy a gazdaságtörténet a német historizmus szülötte volt, és létrejöttékor érdeklődése nem a tényleges gazdasági folyamatokra irányult, hanem az államnak, a jogi és politikai intézményeknek a gazdaságban betöltött szerepére. Ez az irányvétel a történetíráson belüli okok mellett a korabeli közgazdaságtan elméleti terméketlenségével is összefüggésben állt. Jóllehet ez az intézménycentrikus gazdaságtörténet a maga korában bizonyos eredményeket fel tudott mutatni, de rögtön időszerűtlenné vált, mihielyt a közgazdaságtudomány belső megújulása végbement és a nemzetgazdaságtan történeti iskolája helyébe a modern közgazdasági teóriákat megfogalmazó irányzatok léptek. Ez a modern közgazdaságtan kidolgozta a növekedés elméletét, megvilágította a nemzeti jövedelem növekedése és a beruházások alakulása közötti összefüggést, feltárta a gazdasági növekedés különböző szakaszait, megkülönböztette a növekedésben oly nagy szerepet játszó három szektort, bevonta összefüggésrendszerébe a népesség növekedését, valamint a nemzetközi tőke- és árumozgást. A gazdaságtörténet, ha nem akart tisztán tényfeltáró szerepkörben maradni, ezeket a szempontokat nem hagyhatta figyelmen kívül. A tudományág megújulása belülről is megindult, amelyben különösen a francia Annales-iskola kezdeményezése játszott jelentékeny szerepet. Mindezen körülmények hatására a gazdaságtörténet teoretikus jellege századunk közepétől világszerte erőteljesen kidomborodott. A hazai gazdaságtörténet lépést tartott a tudományterület nemzetközi megújulásával. Előbb ugyan főként a magyar gazdaság elemzésében adaptálta a korszerű módszereket, de a tágabb közegben: a Monarchia, Kelet-Európa, valamint az európai centrum és az európai periféria viszonylatába elért jelentős eredményei is nagyrészt annak tudhatók be, hogy tudatosan alkalmazta a modern közgazdaságtan metódusait. Persze a gazdaságtörténésznek tudnia kell, hogy a burjánzó közgazdasági teóriák és módszerek közül a történetírás számára mi a valódi érték, és mi a múló divatjelenség. Ránki Györgynek bizonyára igaza van abban, hogy a társadalomtudományok közül a közgazdaság nyújtotta a legtöbbet a történettudomány számára, de hozzátehetjük: köztük jó néhány olyan módszert is, amelyről alkalmazás közben derült ki, hogy használhatatlan. A kvantifikáció volt az egyik ilyen módszer, amelynek szélsőséges hívei egyenesen azt vallották, hogy alkalmazása teszi majd a történetírást igazi tudománnyá. Időközben kiderült, hogy ez a metódus nemhogy az egész történelemre nem alkalmazható, de még a gazdaságtörténet sem képes arra, hogy mindenben a matematika nyelvén fejezze ki magát. Granasztói György saját korábbi munkásságát mérlegelve tette fel a kérdést: lehet-e, kell-e új nyelven beszélnie a társadalmi jelenségek kutatójának, és a történetírásban ritkán előforduló önkritikus módon válaszolt rá: a matematikai eljárások használata, tágabb értelemben a matematika nyelvének bevezetése, nem változtatott a történetírás lényegén. Nem helyettesíthetik azt a fajta összegezést, amelyre csak a történész képes, s amelynél majdnem mindig, hogy milyen nyelven történik.³⁴ Ebben az összefüggésben csak egyétherthetünk Hanák Péter észrevételével: a közgazdaságtudománynak sem lenne ártalmára, ha jobban figyelembe venné a történettudomány eredményeit.³⁵

³³ Ránki György: *Közgazdaság és történelem*. – A gazdaságtörténet választójai. Bp. 1977.

³⁴ Granasztói György: *A történész és a mérés – egy modell korlátai*. *Történelmi Szemle* 1978/2. 327.

³⁵ Hanák i. m. 263.

Végezetül visszatérve a tanulmány elején említett, többek által feltett kérdésre: lehet-e, kell-e Magyarországon világtörténetet művelni, nekünk is fel kell tennünk a kérdést: mit nyom a hazai egyetemes történet a tudomány mérlegén? Egzakt válasz persze nem adható, ezért a mérce csak az lehet, mint a történetírás egyéb területein: a hazai és a nemzetközi tudományos közvélemény ítélete. Itt is inkább a formai vonatkozások ragadhatók meg. Nos, a hazai ítélet nem kedvezőtlen. Ma már aligha írná le magyar történész Szekfű módjára, hogy az egyetemes történet egyetlen érdeme, hogy még az utódnevelést is elmulasztotta. A kedvező ítélet kifejezésre jut abban, hogy számos munkát tudományos fokozattal honoráltak, hogy elismerő recenziók jelentek meg az egyetemes történet tárgykörében készült könyvekről, és hogy a kutatási eredmények a magyar történelembe is beépültek. Az egyetemes történet teljesítménye iránti itthoni figyelem és érdeklődés azonban még mindig kisebb, mint amilyent megérdemelne. A nemzetközi tudományos közvélemény ítéletében is vannak számunkra kedvező mozzanatok. Az idegen nyelven kiadott könyvek fogadtatása kedvező, és vannak olyan munkák, amelyekről tíz-tizenöt rangos külföldi folyóirat közölt elismerő recenziót. A hivatkozás, pedig ez a tudományos recepció igazi fokmérője, már jóval esetlegesebb, és ha egy egyetemes történeti kézikönyv szerkesztőjének mondjuk egy hasontárgyú osztrák vagy magyar munka felvételéről kell döntenie, nem az utóbbit részesíti előnyben. A külföldi kiadók érdeklődése a magyar munkák iránt csekély (a közös kiadások többnyire magyar kezdeményezésre történnek), és ha egy külföldi történész a magyar történetírásról ír áttekintést, az egyetemes történetet igencsak sommásan intézi el. Így azt kell mondanunk, hogy ha a magyar történetírás lámpája erősebb is annál, hogy csak a nemzeti történetet világítsa meg, és bár a világtörténet összefüggéseinek felismerése elsősorban a kis nemzetek történészeinek kényszere, tudomásul kell vennünk, hogy egyelőre nem helyettesíthetünk más fényforrásokat.

SPIRA GYÖRGY

A honti álorcásdi

1845-ben Magyarhon politizáló köreiben – kivált ellenzéki oldalon – meglehetősen nagy port vert fel az április 24-én lezajlott honti tisztújítás. Addig ugyanis Hont megye élén olyan tisztikar állott, amelynek a tagjai majd mindnyájan ellenzékiek voltak; s ennek az együttesnek a tevékenységét sem a hazai konzervatívok vezetőgárdájához tartozó főispán, Mailáth György országbíró, sem az ő főispáni feladatkörének érdemi részét a kormányzat megbízásából 1843-ban átvevő adminisztrátor. a máskülönben pedig igen ügyes és igyekvő Luka Sándor udvari tanácsos nem tudta korlátok közé szorítani. Az 1845-i választást viszont Hontban a konzervatívok nyerték meg. S ebben volt része annak, hogy a szavazásra a megyebeli udvarhú nagybirtokosok tömegével vonultattak fel tőlük – például dézsmás szőlők haszonélvezőiként – egzisztenciálisan függő kismemeseket, amint volt része ebben annak is, hogy a tisztújítás napjára Luka az ipolysági megyeháza környékét az ellenzéki szavazók megfélemlítése végett katonasággal rakatta meg; az ellenzék alulmaradása azonban elsősorban nem ilyen okokon múlt, hanem azon, hogy hívei közül sokan a választást megelőzően köpönyeget fordítottak és átpártoltak a konzervatívokhoz. Ami már abból is kitetszik, hogy bár a megye első és másodalispánságát ekkor – Maithényi László bárónak (az azonos nevű barsi főispán unokaöccsének), illetve Vajda Istvánnak a személyében – két olyan (eddig alacsonyabb tisztséget viselő) ember nyerte el, aki kezdettől fogva a konzervatívokkal tartott, az 1845 előtt tisztséghez jutott ellenzékiek többsége szintén megmaradhatott a vármegye szolgálatában továbbra is s vállalta is a további munkát – csak most már konzervatív zászló alatt.

S egyes emberek hitszegésére adódtak persze példák az országban korábban is. (Hogy ne menjünk messzire: valaha maga Luka is a liberális ellenzék táborában kezdte politikai pályafutását.) Ilyen tömeges pálfordulásra azonban eddig nemigen került sor. Az országos ellenzék köreiben ezért most lőn nagy felháborodás, s egyre-másra születtek a tiltakozó fel- és köriratok – ha nem is a párhűség felbojrtói ellen (hiszen azok könnyen hivatkozhattak volna lelkiismeretük állítólagos parancsára), de legalább a korteskedés meg a katonai karhatalom igénybevétele miatt. Azon azonban, ami történt, ezek a próbálkozások utólag természetesen már mit sem változtathattak.¹ Hont megye újdonsült pecsovics vezetői tehát bizonyosra vehették, hogy helyzetüket hivataloskodásuk három

¹ Mindezekről bővebben *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig III. Pest 1868. 63–80. és Hont vm. ekkori másodfőjegyzője, *Gyürky Antal*: Ötvennégy év Hontvármegye történetéből 1820-tól 1874-ik évig [I]. Vác 1874. 250–270.

A további jegyzetekben előforduló rövidítések:

HML = Hont megyei levéltár
KJK = közgyűlési jegyzőkönyv
KLÖM = Kossuth Lajos Összes Munkái
ME = miniszterelnöki iratok
'48ML = Az 1848–49-i minisztérium levéltára
OL = Magyar Országos Levéltár, Bp.
PH = Pesti Hírlap
ŠtABB = Štátny archív v Banskej Bystrici
TKCs = A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, Bp.

Mailáth György országbíró,
1828-tól 1848-ig Hont vármegye főispánja
Johann Clarot litográfiája
Alexander Clarot festménye alapján (TKCs)

Luka Sándor, 1843-tól 1848-ig Hont főispáni hely-
tartója, majd 1849-ben a megye császári biztosa
Tyroler József acélmetszete
Barabás Miklós rajza alapján, 1846 (TKCs)

Maithényi László báró, 1842-től 1845-ig
Hont vármegye tiszteletbeli főjegyzője,
1845-től 1849 elejéig a megye első alispánja,
majd 1849-ben Nógrád vármegye császári biztosa
Litográfia (TKCs)

Gyürky Antal, 1842-től 1845-ig
Hont vármegye bozói járásának ellenzéki
pártállású alszolgabírája, majd 1845-től 1848-ig
a megye konzervatív pártállású másodfőjegyzője
Molnár József litográfiája, 1858 (TKCs)

éve alatt semmi sem fogja megingatni; s nyugalomból akkor sem látszottak kizökkenni, amikor – 1847 novemberében – megnyílt a tisztújítást követő első országgyűlés; jóllehet nyílt titok volt, hogy ezen a diétán az alsótábla félelmetes ellenzéki vezérszónoka, Kossuth pellengérré szándékozik állítani az adminisztrátorok önkényeskedéseit, s nem fért kétség ahhoz, hogy ez alkalommal Luka Hont megyei viselt dolgait sem fogja szó nélkül hagyni.² Mi több: Hont megye hatalmasai a jelek szerint abban a szilárd meggyőződésben néztek elébe a következő, 1848. április 13-ra kitűzött³ tisztújításnak is, hogy az a megye kormányzatát további három év tartamára megint csak simán rájuk fogja bízni.

Mielőtt azonban ténylegesen is learathatták volna a már-már markukban érzett újabb győzelmet, „egyszerre leszakadt az ég a földre”:⁴ kitört a forradalom; s ez a nemvárt fordulat nemcsak hogy egyik napról a másikra teljességgel keresztülhúzta minden számításukat, hanem egyidejűleg marados balsejtelmekkel is tetőtől talpig átítatta őket. Balsejtelmekkel általánosságban véve: hiszen a legújabb fejleményekből arra következtethettek, hogy a forradalom folyományaként kő kövön nem fog maradni az ország ősi – nékik olyannyira szívükhöz nőtt – társadalmi és politikai berendezkedéséből. És balsejtelmekkel saját személyes sorsukat illetően is: hiszen most már nemcsak az a veszély rajzolódhatt ki lelki szemük előtt, hogy a közelgő tisztújításon mégis vereséget szenvednek majd s ezzel kicsöppennek eddigi hatalmi helyzetükből, de az is, hogy azután tehetetlen céltábláivá lesznek a múltakat rajtuk minden módon megtorolni vágyó politikai ellenlábasaik haragjának.

Bármeekkora aggodalmakkal fűrkészgették is azonban március második felében a „kétes jövő rejtelméi”-t,⁵ ellenállásra egy pillanatig sem gondoltak. Ellenkezőleg: töprengéseiknek eleinte egyedüli tárgyuk az volt, hogyan mentsék, ami esetleg mégis menthető, s ennek érdekében hogyan keltessenek olyan látszatot, mintha az övéknél túláradozó örömmel senki sem fogadta volna a forradalmat. Ebbeli igyekezetükben pedig nemegyszer még az úriemberekre nézve mindhalálig kötelező jóízű követelményeit sem átalották habozás nélkül felrúgni. Így már március 24-én is, amikor végérvényesen kénytelenek lettek leszámolni avval, hogy a forradalom eredményeként Magyarországon most első ízben létrejövő önálló, parlamentáris kormányt az Ellenzéki Párt általuk mélységesen – és okkal – gyűlölt elnöke, Batthyány Lajos gróf fogja megalakítani, s erre „sebes póstán” még a megye aznapi közgyűléséből útnak indították Batthyány címére a következő feliratot:

Méltóságos Gróf, Minister Elnök Úr!

Mai napon Nádor ő Fenségenek hozzánk intézett leveléből hivatalosan értésünkre esett, miszerint ő Felsége, koronás fejedelmünk Méltóságodat a magyar ministerium elnökévé kinevezni kegyelmesen méltóztatott.

Hont megye közönsége – úgymint annak összes népessége – Méltóságodnak ezen megyeszerte már is kihirdetett kinevezését a legőszintébb hazafiúi érzéssel s ez érzésnek örömradiásokban kitörő jeleivel fogadta.

Hont megye, nem akarván sem megelőztetni, sem felhívattatni, siet Méltóságodnak e hazafiúi hangulatát polgári tisztelettel kinyilatkoztatni.

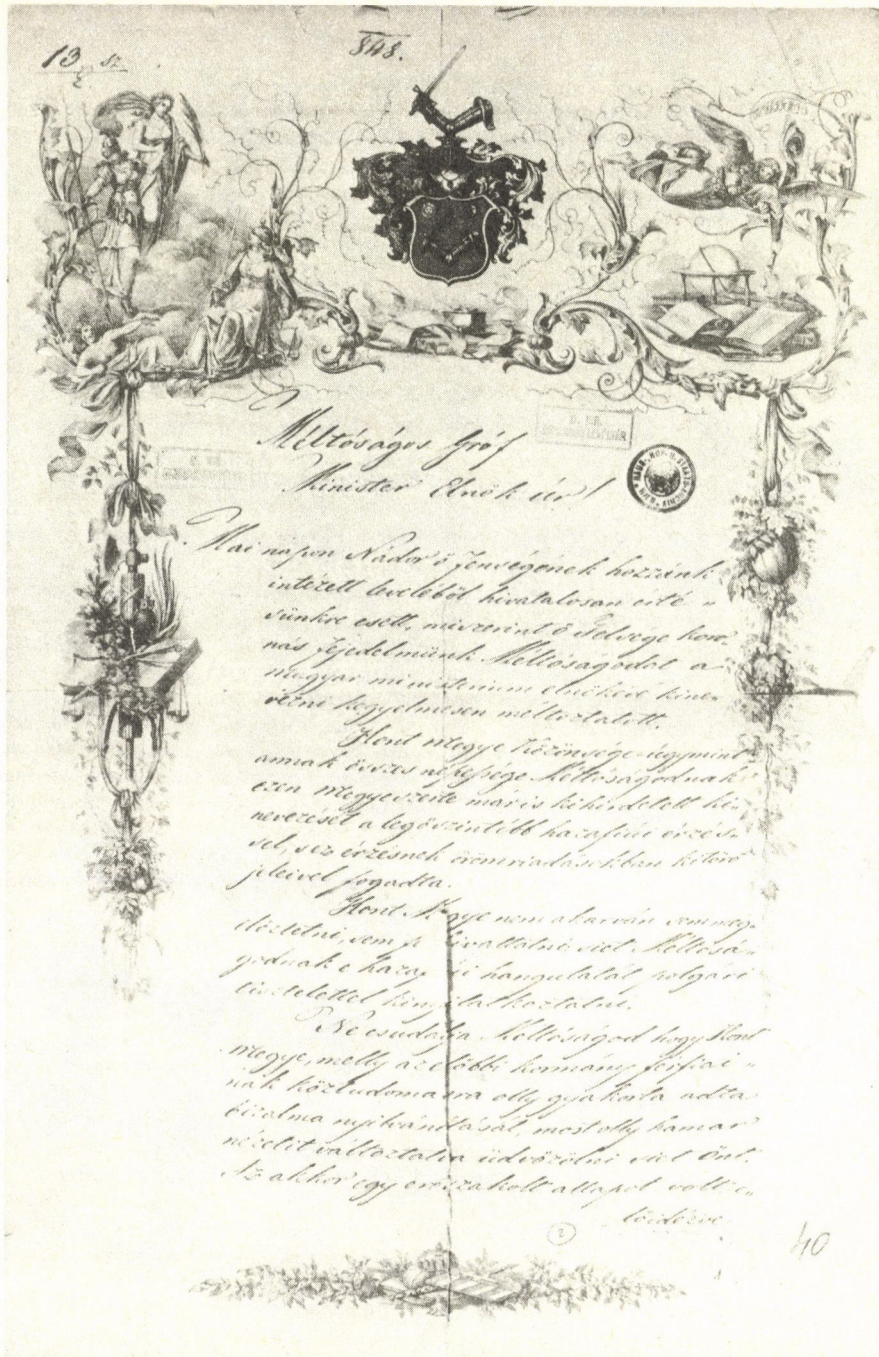
Ne csudálja Méltóságod, hogy Hont megye, mely az előbbi kormány férfiainak köztudomásra oly gyakorta adta bizalma nyilvánítását, most oly hamar nézetit változtatva, üdvözölni siet Önt. Az akkor egy erőszakolt állapot volt – előidézve a megbukott kormány rendszer anyagi és szellemi eszközei által –, ez pedig azon állapot, mely csak az önkéntes akaratnak szabad nyilvánulása, a kivívott szabadság csírájának első gyümölcse.

² Amint azután ki is tért rájuk az adminisztrátori rendszerrel foglalkozó kerületi választmány megbízásából készített jelentésében, s.d. [Pozsony, 1848. márc. 1.], KLÖM XI (szerk. és bev. Barta István). Bp. 1951. 603–604.

³ Erről a 11. jegyzetben idézendő források.

⁴ Ahogy ezt Petőfi írta: Lapok Petőfi Sándor naplójából, 1848. márc. 17, Petőfi Sándor Összes Művei V (szerk. V. Nyilassy Vilma és Kiss József). Bp. 1956. 79.

⁵ Így Gyürky [I.] 276.

A Hont megyei rendek által 1848. március 24-én Batthyány Lajoshoz intézett felirat első lapja
(OL '48ML ME 1848 : 13)

Tudjuk mi, Méltóságos Gróf! hogy politikai létünknek még csak hajnal korát éljük, hogy a szabadság napjának dele még a magyar ég övön: fel nem tűnt s így mily s mennyi roppant teendő fekszik az új kormány vállain; tán kétségbe is esnénk a jövődő eránt; de a szabadság napjának első napsugára már is feltűnt Méltóságodban, s mi azt – teljes megelégedéssel a jelen s teljes reménnyel a jövő iránt – legőszintebben üdvözöljük.

Fogadja tehát Méltóságod, Minister Elnök Úr, úgy Ön, mint az Ön által kiválasztandó kormány társai eránti teljes bizalmát úgy Hont megye rendei, mint összes népességének.

Hazafiúi mély tisztelettel maradván

Ipolysághon, 1848^{ik} évi martius 24^{én} állandólagosan tartott közgyűlésünkben

Méltóságodnak

alázatos szolgálai,

Hont vármegye közönsége⁶

S evvel a próbálkozással sokra persze nem mentek, hiszen Batthyány, akinek bizonyára okádatnékja támadt a fenti sorok olvastán, még csak válasza sem méltatta a honti uraságok „örömríadás”-ba burkolt magyarázkodását. Ez azonban a felirat szerzőit egyelőre legkevésbé sem bírta rá arra, hogy letérjenek az általuk legújában választott ösvénnyről. Ellenkezőleg: ha akadt e hazában ember, akit ők még Batthyánynál is szenvedélyesebben gyűöltek, akkor az Kossuth volt; s mégis teljes egyetértést mutattak, mikor a megyebeli ellenzék egyik hangadója három nap múlva azzal a javaslattal fordult a megye állandó választmányához (amelyet az előző közgyűlés a diétán felmerülő kérdések rendszeres megvitatására küldött volt ki a maga soraiból), hogy „miután Kossuth Lajos honböldogító polgártársunknak irodalmi és politikai pályáján úgy a monarchia, mint magyar ország jóllétének békés átalakulás útján előteremtésében s a szeretett köz haza felvirágzásában tanúsított fáradhatatlan buzgósága és szerzett érdemei nemcsak mindenki előtt ismeretessék, de szerencsés sikeröknél fogva halhatatlanok is lennének, hazánk pedig más hazák hálá intézvénnyel mind eddig nem bírta: utasításul adassék [a megyét képviselő] országgyűlési követ uraknak, hogy fennevezett halhatatlan érdemű polgártársunk érdemeihez méltó s maradékinak szolgáló országos megadományoztatását még ez ország gyűlésén sürgezzék, s ezen indítvány . . . pártolására valamennyi testvér megyék is felszollitassanak”. Maga a választmány pedig nemcsak hogy „köz lelkesedéssel” fogadta az előterjesztést, hanem a hízalgó szóvirágokat még szaporítani is jónak látta, leszögezván, hogy azért járul a javaslatához, mert ismeri ugyan „a megye közönsége Kossuth Lajos fáradhatatlan buzgalmú polgártársunk szerénységét, melynél fogva ő semmi magán embernek – legyen az koldus vagy király – lekötölezettje lenni nem akar”, de „erősen” hiszi, hogy „illy classicus lélek polgári kötelességéhez képest a hazának lekötölezettjévé magát tenni nem átalandja . . .”⁷

Más kérdés, hogy ennek a határozatnak a foganatosítására végül mégsem került sor. S hogy miért nem, azt pontosan nem tudjuk, de gyaníthatjuk. Valószínű ugyanis, hogy nem sokkal e március 27-i választmányi ülés lezajlása után már Ipolyságon is értesültek azokról a megyei igazgatás megújítását célzó kétrendbeli törvényjavaslatokról, amelyeket a következő napon, 28-án éppen Kossuth terjesztett az országgyűlés elé; s szövegükből a honti vezetők már kiolvashatták, hogy a rájuk leselkedő veszélyek mégsem olyan nagyok, mint amekkoráknak első ijedelmükben képzeltek őket. Hiszen e törvénytervezetek egyikének az elfogadása esetén az eddigi – rendi alapokon nyugvó – megyei közgyűlések szerepét a jövőben ugyan népképviselői úton választandó testületek vették volna át; de – mert Kossuth azon volt, hogy a megyék irányítása a közgyűlések népképviselőre alapozása ellenére ezután se kerüljön sehoh a hatalomból eddig kirekesztett elemek s kivált ne kerüljön nemzetiiségi politikusok kezébe, hanem továbbra is a magyar nemesi vezetőréteg reprezentánsai-

⁶ OL '48ML ME 1848 : 13.

⁷ L. ŠTABB HML KJK 1848 : 992. Az e tárgyban a többi megyéhez intézni szándékolt, de végül mégsem postázott körlevél szövegét közli egykori megfogalmazója, *Pongrácz Lajos* (szerk.): Kivonatok Hontvármegye jegyzőkönyveiből 1848–1849- és 1861-ről I. Selmeczbánya 1890. 66–67. (Szétküldésének elmaradásáról uo. I. 10.)

nak a kezében maradjon – a másik általa szövegezett törvénytervezet szerint az országgyűlés egyidejűleg azt is kimondotta volna, hogy „a megyékben a legközelebbi országgyűlés intézkedéséig tisztújítások nem fognak tartatni, kivéven, ha egyes megyének közigazgatási viszonyai azt halasztatlanná tennék, mely esetben a tisztválasztást a belügyek ministeriumának rendeletére az illető megye képviselő gyűlése fogja megtenni”.⁸

Ezeknek a kossuthi javaslatoknak a megismerése után tehát Hont megye urai már szükségtennek érezhették, hogy oly arcpirító módon megalázzák magukat a kidolgozásukra vállalkozó „classicus lélek” előtt, mint azt 27-én kezdeti fejvesztettségükben elhatározták volt; habár aggodalmaiktól pillanatnyilag még mindig nem szabadultak meg egészen. Azt ugyanis a március végi napokban még nem tudhatták, hogy az országgyűlés a megyék nemesi vezetőrétegének birtokában lévő hatalmi állások körülbástyázására a következő héten, a szóban forgó törvénytervezetek megvitatása során még a Kossuth által indítványozottaknál is messzebbmenő rendszabályokat fog alkotni: hogy egyelőre el fogja mellőzni a megyei közgyűlések teljes népképviselőre alapozását s a közgyűlések feladatkörét további törvényhozási intézkedésig olyan ideiglenes bizottmányokra fogja ruházni, amelyeket az (erre az alkalomra korlátozott számú nem-nemessel is kibővítendő) eddigi közgyűlések lesznek hivatva megválasztani a maguk kebeléből;⁹ a tisztújítások átmeneti tilalmát pedig – Kossuth álláspontjától eltérően – *kivételesen* minden megyére (így a forradalom által konzervatív tisztviselők kezén talált megyékre is kivétel nélkül) kiterjedő érvénnyel fogja törvénybe iktatni.¹⁰ Vagyis

⁸ A két törvényjavaslat (egyugyanazon ív papírra írott s eleddig kiadatlan) eredeti fogalmazása az országgyűlés iratai között található meg: OL Regnicolaris levéltár, Archivum Regni, Lad. XX21. Fasc. C. Nº 56.

⁹ L. az 1848 : XVI. t.-c.-t.

¹⁰ L. az 1848 : XVII. t.-c.-t., amely végül nemcsak egyes megyék teljes tisztikarának, de még egyes megyei tisztviselőknak az újjá választását sem engedélyezte, hanem – Deák Ferenc „közgyetértéssel” fogadott módosító javaslatának megfelelően – úgy rendelkezett, hogy ha valahol esetleg megürül valamely megyei tiszttség vagy szükségessé válik új tisztségek létesítése, akkor ezek betöltéséről – egyelőre csupán ideiglenesen és helyettesítés révén – az illető megye főispánja gondoskodik az 1848 : XVI. t.-c. értelmében alakítandó képviselőbizottmánnyal egyetértőleg. (Hogy ezzel a megszorítással az országgyűlés Deák kezdeményezésére cserélte fel Kossuth törvénytervezetének azt a passzusát, amely egyes megyék számára kivételesen és belügyminiszteri felhatalmazástól függően továbbra is lehetővé tette volna teljes tisztújítás tartását, az kitűnik az alsótábla 1848. ápr. 6-i ker. ülésének leírásából: PH 1848. ápr. 13, 28. sz. 326.)

Itt megjegyzendő, hogy a további törvényhozási intézkedésig működni hivatott képviselőbizottmányokra vonatkozó döntés – mint másutt (*Spira György*: 1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. 109–113.) már részletesen szoltam róla – annak a nézetkülönbségnek az áthidalására szolgált, amely a megyerendszer újjászervezését illetően Kossuth és Széchenyi között alakult ki ekkor. Széchenyi ugyanis azon a véleményen volt, hogy egyelőre óvakodni kell a megyei közgyűlések teljes népképviselőre alapozásától, mert ez megingatná a megyék nemességének hatalmi helyzetét s a nem-magyar lakosságú megyék irányításának nemzetiségi politikusok kezére kerülését vonhatná maga után; Kossuth viszont – bár a megyék nemességének hatalmi helyzetét megingatni és a nem-magyar lakosságú megyék irányításának nemzetiségi politikusok kezére kerülését előmozdítani maga sem akarta, azaz a dolog *lényegére* nézve maga is osztotta Széchenyi álláspontját – a megyegyűlések azonnali teljes népképviselőre alapozása mellett kardoskodott, mert arra számított, hogy nálunk is úgy lesz, ahogyan a régi Rómában volt, ahol „megadatott a választói szabadság, de... patriciusokat választottak”. (L. az országgyűlés alsótáblájának 1848. ápr. 2-i ker. ülésén tartott felszólalását: KLÖM XI. 719.)

Vannak azonban, akik a Kossuth és Széchenyi álláspontja közötti különbséget nagyobbban, *lényegnek* igyekeznek feltüntetni s azt sugallják, hogy Kossuth csupán elfogult követársainak megnyugtatósa végett tett úgy, mintha maga is a megyei igazgatást eddig irányító nemesurak helyükön maradását vélné kívánatosnak, lényegesen viszont egyáltalán nem rosszallotta volna a nemzetiségi politikusoknak a megyékben történő térhódítását. (Így *Varga János*: A jobbágyszabadság kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 337–338. és *Szabad György*: A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben.

a honti urak egyelőre nem tudhatták, hogy az ő megyéjükben a belügyminisztérium nem fogja-e mégis megtartatni a tisztújítást; s – meglehet – ekkor még abban is bizonytalanok voltak, hogy az országgyűlés által kimondani szándékolt moratórium vonatkozni fog-e majd az új törvények életbelépése előtt már meghirdetett tisztújításokra is.

Hogy tehát mielőbb tisztán lássák, mire is számíthatnak: a megye vezetői március 30-án megint Batthyányhoz fordultak – ezúttal avval a kéréssel, hogy ő az általuk április 13-ra már korábban „kitűzött tisztújítás megtarthatása körül hatás köréhez képest célszerű intézkedést tegyen”. S kérésüket, vigyázni óhajtván a látszatra, úgy adták elő, mintha leghőbb vágyuk továbbra is a tisztújítás terv szerinti megrendezése volna;¹ mikor azonban Batthyány – előbb szóbeli üzenet útján,² majd hivatalos leiratban³ is – tudomásukra hozta, hogy a tisztújítás megtartásához az országgyűlés által időközben már törvénybe iktatott moratóriumra való tekintettel nem járulhat hozzá: ezt a választ úgy fogadták, mint akik szívük mélyén éppen ilyen választ áhítottak kapni.

A miniszterelnöki feleletet napirendjére tűző április 10-i közgyűléssel tehát döntéséért köszönetet szavaztattak Batthyánynak;⁴ s a köszönetnyilvánítás ez esetben őszinte is volt, hiszen végérvényesen csak Batthyány közlései nyugtatták meg őket, ezek azonban végre valóban és tökéletesen megnyugtatták őket afelelől, hogy továbbra is hivatalhelyükön maradhatnak. Nem számítva persze Maláthot és Lukát. Mert amennyire világossá lett immár előttük, hogy az ország kormányrúdját most kezükbe vevő liberális nemesi politikusok készebbek akár a konzervatívok soraiból választott megyei tisztviselőket is megtérni eddigi pozícióikban, mintsem hogy bárhol rést üssenek a megyei nemesség hatalmi állásain, annyira világos volt előttük is kezdettől fogva, hogy viszont az udvarhű főispánokat és adminisztrátorokat, akiket annak idején nem a szavazásra jogosultak többségének a bizalma jut-

A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976, 60–61., ill. *Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 121–122.) Ezek a szerzők tehát – hogy olyan látszatot keltsenek, mintha Kossuth a nemzetiségekkel szemben Széchenyiénél nagyobb engedékenységre hajlott volna – készek Kossuthot akár köntörfalazónak is lefesteni, a tisztújítások időleges felfüggesztését előírányozó törvényjavaslatáról pedig még csak említést sem tesznek – persze érthetően, hiszen ebből a (fentebb idézett) javaslatból napnál fényesebben kiviláglik, hogy a megyék tényleges irányítását Kossuth éppúgy a megyei nemesség képviselőinek a kezében óhajtott látni ezután is, akár Széchenyi.

Akad ezután olyan kutató is, aki megemlékezik ugyan a tisztújítások átmeneti tilalmát kimondó rendelkezésről is, de úgy, mintha ezt az országgyűlés szintén „mindenekelőtt Széchenyi kívánságára” iktatta volna törvénybe. (L. *Gergely András*: Az 1848-as magyar polgári államszervezet. A magyarországi polgári államrendszerek. Bp. 1981. 72.) Ismétetlen hangsúlyozni szeretném tehát, hogy a tisztújítások elnapolására vonatkozó javaslatot a megyegyűlések népképviselőre alapozását előírányozóval együtt (s vele egyidejűleg) igenis Kossuth dolgozta ki; s ezt most még avval is megtoldhatom, hogy Széchenyi a tisztújítások ügyének szentelt javaslathoz egyáltalán nem is szólt hozzá – s nyilván éppen azért nem, mert a tisztújítások késleltetendő voltát illetően Kossuth álláspontja érdemileg nem tért el az övétől –, a Kossuthtól származó eredeti törvénytervezet további megszorítását pedig, ha bizonyára helyeselte is, szintén nem ő, hanem – mint már láttuk – Deák kezdeményezte. Sőt ehhez azt is hozzáfűzhetem, hogy e javaslat utólagos módosítása ellen végül maga Kossuth sem emelt szót.

¹ Vö. *ŠtABB HML KJk 1848 : 997* és Hont vm. Batthyányhoz. Ipolyság, 1848. márc. 30. OL '48ML ME 1848 : 114. Az idézet az előbbiből. – A problémára egyébként a megyei hatóság a nagyobb biztonság kedvéért az ország közigazgatását ekkor átmenetileg irányító Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány figyelmét is felhívta. (Erről a bizottmány tagjai, Krauzál Gábor, Szemere Bertalan és Pulszky Ferenc Batthyányhoz. Pest, 1848. ápr. 5. Uo. 1848 : 37.)

² Erről az 1848. ápr. 10-i megyegyűlés jegyzőkönyve: *ŠtABB HML KJk 1848 : 1014*.

³ Erről uo. 1848 : 1015.

⁴ L. uo.

tatott tisztséghez, hanem a bécsi önkény ültetett a megyék nyakára, az új kormány okvetlenül és igen gyorsan meneszteni fogja.¹⁵

Amikor azonban a Hont megyei vezetők latolgatni kezdték, hogy mit várhatnak a rövidesen nyilván az ő megyéjükben is végbemenő főispán-cserétől: egyszer csak támadt egy óriási ötletük arra nézve, hogy ezt az elháríthatatlan csapást miként fordítsák mégis a maguk javára. S ama sokat emlegetett április 13-án, amelynek a közeledte néhány napja még oly nyugtalansággal töltötte el őket, a még folyvást együtt ülő megyegyűlésnek már elébe is terjesztették ötletüket: hogy tudniillik újfent keressék meg Batthyányt s kérjék fel arra, hogy „ezen megye fő ispánjává szilárd hazafi szeretetéről országszerte ösmeretes hon polgár s gróf Teleki László úrnak való kineveztetését ki eszközölni méltóztassék”. A megye rendjei pedig – hár példátlan eset volt, hogy valamely megye maga tegyen javaslatot leendő főispánjának a személyére – ezt az indítványt is készségesen és egy emberként felkarolták, ünnepélyesen (és a tőlük telhető legválasztékosabb irányban) leszögezve, hogy „e megye kormánya biztosabb hazafíui kezekbe nem tétethetik le, mint éppen a kijelelt méltóságos gróf hazafiságos egyéniségébe, mert kinek . . . politikai pályája a nemzetnek ritka példányul s tükörül szolgálhat”; majd mindjárt választottak egy Pestre menendő fényes küldöttséget is, hogy az a javaslat elfogadtatása végett közvetlenül is lépjen érintkezésbe mind Batthyányval, mind magával Telekivel.¹⁶

S hogy a közgyűlésen résztvevő ellenzékiek pártolták ezt a kezdeményezést, annál persze mi sem természetesebb. Elvégre Telekit az ország az előző években mint a főrendi ellenzék egyik legtehetségesebb és legmunkásabb vezetőjét ismerte meg, s ezért őt az *ellenzék* köreiből valóban óriási tisztelet övezte. Meglepő azonban abban sincs, hogy most a megyegyűlés konzervatív többsége szintén kapva kapott a személyére vonatkozó javaslaton – az ő ellenzéki múltja ellenére is, sőt éppen erre való tekintettel. Hiszen a honti pecsovicsonk – ha a tisztújítás elmaradásából megnyugvást merítettek is – változatlanul érdekükben állónak gondolhatták fenntartani azt a látszatot, hogy eltökélt szándékuk a Batthyány-kormány odaadó szolgálata; ennek a látszatnak a fenntartására pedig keresve sem találhattak volna alkalmasabb eszközt, mint ha éppen Batthyány eddigi legközelebbi fegyvertársát kéri kinevezetni megyéjük főispánjává. És ha kérésüket teljesítik is, akkor a dologból ezeknek a derék férfiaknak még egy nagy előnyük származott volna: az, hogy olyan főispán kerül megyéjük élére, aki az országos politika alakításában való nap-napi tevékeny közreműködése folytán Pesthez lévén kötve, Hontban – mint eleve bizonyosra vehették – csupán névleges főispán lesz majd; akinek a főispánsága alatt tehát továbbra is merőben a maguk kénye-kedve szerint kormányozhatják majd a vármegyét s akinek a főispánsága ezt – mi több – nem is csak lehetővé fogja tenni, de egyenesen meg is fogja könnyíteni, hiszen a főispáni szék általa történő elfoglalása után, bármit művelnek is majd, lépéseik takarójául mindig módjuk lesz előrangtatni Teleki László tiszta nevét.

Hanem a Teleki kineveztetésére irányuló kezdeményezéssel a jó honti urak végül is legfeljebb annyit értek el, hogy ország-világ előtt megmutatták, mennyire igyekeznek kedvükben járni most főlélük kerekedett liberális ellenlábasaiknak; kezdeményezésüknek fogaratot szerezni azonban már nem tudtak. Teleki ugyanis köszönettel elhárította magától a megtiszteltetést – nyilván már csak azért is, mert nem volt nehéz átlátnia az Ipoly menti taktikusok hátsó gondolatait, de egyéb okokból is. S hogy mik voltak ezek az okok, azt tőle magától is megtudhatjuk, ha elolvassuk a honti küldöttség nála tett látogatása után a megye rendjeihez intézett levelét, amely így hangzott:

Tisztelt Polgártársak!

Olly megtiszteltetés jutott nekem, millyennél szebbet soha nem remélheték; olly megtiszteltetés, mellyre magamat érdemesé tenni legforróbb vágya,

¹⁵ Amiben egyébként nem is tévedtek: egy Szemere belügyminiszter által kibocsátott rendelet már április 16-án intézkedett az adminisztrátorok eltávolításáról, majd április 20-án megkezdődött a konzervatív főispánoknak liberálisokkal való felcserélése is. (Szemere rendeletét reprodukcióban közli *Rózsa György és Spira György* [szerk.]: *Negyvennyolc a kortársak szemével*. Bp. é.n. [1973.] 216. sz., az új főispánok kinevezésére vonatkozó adatokról pedig tömör – bár nem hiánytalan – felsorolással szolgál *Szeremlei Samu*: *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről* [I]. Pest 1867. 71–72.)

¹⁶ Minderre ŠTABB HML KJk 1848 : 1039.

Orczyné és Teleki

Petrichevich Horváth János gúnyrajza

(Arhiva Istorică a Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România

[Jelenleg az Arhivele Statului din Cluj–Napoca kezelésében],

Petrichevich Horváth János báró albumai I)

legfőbb feladata leend éltetnek. Hont megye közönsége, tisztelt polgár társaim által a megyei fő kormányzói hivatal elválására szollítatám fel. Milly dicsőség illy úton nyerni hivatalt! s én nem válalhatám el! Szét zúzott kebellem sohajtok fel Önökhöz, tisztelt Polgár Társak, bocsánatért, hogy nem válalhatám el. Fiatalkorom legmerészbbs arany álmai sem ragadtak el soha fényesebb dicsőség reményeig, mint mi nekem jutott s nekem juthatott volna; higgyék el Önök, könnyörgök! higgyék el, hogy örökké feledhetlen marad nekem ennek emléke, feledhetlen, mint a fölötti mély keservem, hogy tisztelt polgár társaim akaratát nem teljesíthetém. Kínos harcot vívtam magammal, míg végre kétségbe eséssel kikelle mondanom a *lehetlen* szót!

Olly esetbe, minő a jelen, – tudom – nincs elháríthatlan akadály az egy meggyőződésen kívül; de mikor ez gördül előnkbe, mikor ez kiált fel lelkünkben elnémíthatlan hangjával, akkor – úgy hiszem – jogosan mondjuk ki a *lehetlen* szót. Azért mellőzöm egészségem rongált állapotát,¹⁷ hiszen a polgár hasonló a katonához, kinek nincs parancsolóbb kötelessége, mint kiállani a számára kijelölt helyre, ott őrködni és vívni, a míg el nem hívatik vagy ki nem dől; nem említem magán házi viszonyaimat,¹⁸ hiszen a polgárnak legszentebb viszonya

¹⁷Utalás súlyos gyomorbetegsége. (Erről Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861 I. Bp. 1964. 127., 160.)

¹⁸Célzás arra a törvényesíthetetlen élettársi kapcsolatra, amely Telekit Orczy István báróné Liphay Augusztá bárónőhöz fűzte. (Erről uo. I. 91.)

Wagner Josef tölgyháza Pesten

Teleki László

*Teleki László gróf, 1848-ban Hont megye főispán-jelöltje
Franz Eybl litográfiája, 1843 (TKCs)*

az, mely őt hazájához köti, s hol ez parancsol, ott minden egyéb kötelezettség megszűnik! – csupán polgári kötelességeim iránti meggyőződésemet említem.

A mostani független magyar kormány mint a nemzet többségének kilyása nézeteim szerint egészen más helyzetben van, mint millyenben volt az előbbi kisebbségi kormány, mellynek hogy életét nyújtsa, abba kellett járni, hogy magának bár milly úton többséget csikarjon ki. A mostani kormány működéseit köz bizalom kíséri: kinevezéseiben tehát csak egy fő célt kellend szemel előtt tartania: a köz adminisztrációnak lehető legtökéletesebb fokra emelését. Kik e cél elérésére legtöbb tehetséggel, avatottsággal bírnak, azok tehát helyesen teszik, ha hivatalt, különösen főispánságot válnak. De én illy tulajdonokkal nem dicsekhetem; ha mi csekély hatásom lehetend, soha egyébbnek nem lesz tulajdonítható, mint annak, hogy kik ösmernek, szándokomat tisztának, irányomat becsületesnek, elveimhez ragaszkodásomat szilárdnak hiszik és tudják.

Tisztelt Polgár Társak!

Meggyőződésem nem engedi, hogy ez alkalommal is kiemeltessem magamat a szerény helyzetből, mellyben eddig működtem! közlegénynek kell maradnom a nép közt; így s csak is így gyakorolhatom legcélszerűbben csekély hatásomat – különösen a jelen körülmények közt. Pártolni s ellenőrizni a kormányt s a néppel együtt követelni azt, mi hazánk számára a szabadság, egyenlőség s testvériség elveinek alapján még kivandó: ez a kör, melly előttem nyitva van.

De kérdem, mikor lehet pártolásomnak több hatása: akkor-é, ha mostani szerény, de független helyzetbe pártolom a ministeriumot, vagy akkor, ha pártolom mint hivatalnok? úgy hiszem, e kérdésre könnyű a felelet. Ellenőrködni pedig és követelni: miként fér ez egybe a hivatalnoki helyzettel? Mostani parlamentáris kormány rendszerünk mellett abból, ha a hivatalnok véleménye egymás tárgyra nézve a ministeriumétól eltérő, szükségképen mi következik? az, hogy a hivatalnok vagy le lép, vagy elmozdítatik. Már most – föltéve, hogy hivatalt válnék s aztán a vélemény különbség egy nem remélt eset adná magát elő –, ha lelépnék, a kormánnyal szembe milly ellenséges állásba helyeztem volna magamat! ha hivatalomtól elmozdítának, milly természetes volna azontúli fellépésemet bosszúságnak, sértett hiúságnak tulajdonítani! úgy hogy ezt alig vehetném rossz néven azoktól, kik engem közelebből nem ösmérek. Az általam elő hozottakból tehát – úgy hiszem – elég világosan kitűnik, hogy bár melly lehetőséget téve fel, [akár a kevésbbé valószínű, hogy nézeteink azonosak,]¹⁹ akár a valószínűbbet, hogy nézeteink egybe-másba eitérők volnának – s pedig e kettőn kívül nincs lehetőség –, nem tennék célszerűn, nem tennék helyesen, ha most főispánságot válnék.

Tisztelt Polgártársak! ha a mondottakon kívül még magyar ország s Erdély egyesítésének fontos ügyét említem, mely melletti küzdés könnyen meglehet, hogy honfi kötelességem rövid időn a testvér hazába hívand el,²⁰ előadtam indokaimnak legfőbbjeit, mellyek miatt könnyezve bár s tört szívvel, de elhatározottan kell ki mondanom, miszerint tisztelt polgár társaim akaratát teljesítnem lehetlen. Könyörgök, higgyék el Önök, hogy ez elhatározásra engem az említettekön kívül semmi mellékes nézet nem bírt s okaimat őszintén adtam elő keblem mélyéből! higgyék el, hogy semmi nem enyhítheti fájdalmamat, mint azon remény, hogy tisztelt polgár társaim kegyeségöket tőlem jövőbe sem vo-

¹⁹ Ezzel a mondat egészének értelméből és szerkezeti felépítéséből önként következő betoldással magam egészítettem ki a másoló hibájából itt nyilvánvalóan megcsontult szöveget. – S. Gy.

²⁰ Utalás az unióról dönteni hivatott (s ekkor már nyolc napja meghirdetett) erdélyi országgyűlésre, amelyen azután csakugyan részt vett Teleki is.

A forradalom radikálisait keblére ölelő Teleki

Szerelmey Miklós litográfiája Andrassy Manó gróf gúnyrajza alapján. 1848 (TKCs)

nandják meg, semmi sem tenné tűrhetlenebbé, mintha tisztelt polgár társaim kétségsbe vonnák azt, miszerint magamat akaratom teljesítésében az egy lehetetlenségen kívül semmi egyéb által gátoltatni nem engedtem volna.

Mély tisztelettel maradván Önöknek, tisztelt Polgár Társak,
Pesten, 1848. évi ápril 19^{én}

alázatos szolgája,
Teleky László s.k.²¹

Valószínű azonban, hogy mire ez a levél május 4-én Hont megye következő közgyűlése elé került, addigra az itteni konzervatívok már nem is nagyon bánták, hogy választottjuktól elutasító feleletet kaptak. Hiszen amikor Teleki főispáni kinevezését kezdeményezték, akkor őt még a Batthyány-kormány legfőbb támogatói közé sorolták. Mostanra viszont, ha egyéb forrásból nem, hát magából az április 19-i levélből is megtudhatták, hogy Teleki valójában már egyáltalán nem tekinthető a kormánypolitika fenntartások nélküli hívének. (Ha pedig – ami nem teljesen kizárt – a sajtóból²² vagy máshonnan ismerték már Telekinek a pesti Radikál Kör nevében a kormányhoz intézett április 30-i petícióját is, amely azt követelte, hogy a minisztérium többé ne csupán fenyegetse a bécsi udvart önálló magyar fegyveres erők létrehozásával, hanem ténylegesen is és haladéktalanul kezdje meg egy „országos toborzás útján önkénytesekből” szervezendő nagylétszámú had-

²¹ A levél eredetije nem maradt ránk – s ezért nem található róla említés Teleki leveleinek jegyzékében (*Horváth Zoltán* I. 479–491.) sem –, szövegét azonban megőrizte az 1848. máj. 4-i honti megyegyűlés jegyzőkönyve: StABB HML KJK 1848: 1090. Jobb híján ezen a forráson alapul tehát a fenti közlés (s ezt a forrást követi – sok pontatlansággal – a levél első kiadója, *Pongrácz* is, I. 68–70.). A szöveg helyesírása – így a névalírásban látható y is – a honti másoló sajátja. – Arról egyébként, hogy Teleki nem vállalta a honti főispánságot, megemlékeztek már életírói (*Lengyel Tamás*: Gróf Teleki László. Bp. é. n. [1942.] 43. és *Horváth Zoltán* I. 180.) is, de csak egészen futólag.

²² Például a *Pesti Hirlap*ból (PH 1848. máj. 3, 46. sz. 393).

sereg kiépítését:²³ akkor ebből szintén csak azt a következtetést vonhatták le, hogy Teleki meghasonlott a kormánnyal.²⁴) Márpedig ők nem olyan embert vágytak látni a főispáni székben, akire a jelenleg hatalmon lévő kormányférfiak – ha más okból is: nem jobb-, hanem baloldalisága miatt – ugyanúgy gyanakodva fognak nézni, akár rájuk magukra, hanem éppen hogy olyan személyt, aki maradéktalanul élvezi a kormány bizalmát s ebből a bizalomból valamennyit rájuk is át tud majd sugározni.

A május 4-i közgyűlésen tehát a Teleki levelében foglaltakat minden további nélkül tudomásul vették s egyáltalán nem panasztak föl a válasz elutasító voltát. Igaz, az elutasítás keltette örömlüknek sem adtak hangot; csakhogy ezt bajosan is tehették volna, miután előzőleg Teleki „hazafiságos egyéniségé”-ről is oly magasztalólag nyilatkoztak. S ugyanezen okból most arra sem gondolhattak, hogy netalán közvetlen bírálattal illessék a Teleki-levelnek azokat a passzusait, amelyek nyíltan feltárták, hogy a levél írója a jövőben a kormánytól eltérő úton szándékozik járni; habár a megye konzervatív vezérférfiai ez alkalommal is okvetlenül jelezni akarták, hogy a kormány rájuk – Telekivel ellentétben – ezután is bizton építhet. De hát a Teleki álláspontjával történő nyílt szembehelyezkedést ez sem követelte meg parancsolólag. S ezt tökéletesen megértette Maithényi alispán is. Mikor tehát rá került a szólás sora, roppant egyszerű megoldást választott: anélkül, hogy akár egyetlen hanggal is utalt volna arra, milyen utat tűzött maga elé Teleki, a legteljesebb határozottsággal értésükre adta az egybegyűlteknak, hogy a megye tisztviselői mindenestre más utat választanak, amennyiben „Hont tisztikara a felelős ministeriumhoz csatlakozik, annak támasza, istápjá lesz”. Majd, miután a megyegyűlés eloszlott, erről a nyilatkozatról lóhalálában tájékoztatta a kormány illetékes tagját, Szemere Bertalan belügyminisztert is²⁵ abban a nyilvánvaló reményben, hogy a szép szavak hatással lesznek is azokra, akiknek szánvák.

Hanem Szemerét és kollégáit különösebben persze ezek az ő edzett fülükben üresen pufogó frázisok sem hatották meg. Amire azonban Maithényi és gárdája áhítozott, azt Batthyányék végeredményben ennek ellenére is megtették, mikor most olyan döntést hoztak, hogy Hont vármegye főispánja a hajdan „a Martinovics-féle dolgokba elegyedett”²⁶ Géczy György unokaöccse, a Zólyom megye országgyűlési követeként már a harmincas évek elején feltűnt Géczy Péter legyen.²⁷ Hiszen ő, bár ismertség és tekintély dolgában nem vetekedhetett Telekivel, szintén mint az ellenzék régi harcosa szerzett nevet s, mivel április végén kapott már egy másik, sokkal fontosabb – az alsó-magyarországi bányakerületbe szóló kormánybiztosi – megbízatást²⁸ is, a Hont megyei tisztikart szintén vajmi ritkán bosszanthatta Ipolyságon történő személyes megjelenésével.²⁹

Hont megye rendjeinek tehát jó okuk volt arra, hogy május 24-i gyűlésükből, amelyen Géczyt ünnepélyesen beiktatták főispáni székébe, ismét köszönő levéllel forduljanak Batthyányhoz.

²³A petíciót (amelyet Telekin mint a Radikál Kör elnökén kívül a kör jegyzője, Reök István is aláírt) közli *Pap Dénes* (szerk.): *Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849 I.* Pest 1868. 65–67.

²⁴A szakirodalomban néhány éve felmerült ugyan olyan feltevés is, hogy a szóban forgó petíció éppen a kormány sugalmazására született, mintegy nyomatókat adandó a bécsi hatóságok által a birodalom más tartományaiban állomásoztatott magyar seregek hazavezénylésére irányuló kormánykövetelésnek (*Urbán Aladár*: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán.* Bp. 1973. 226–227.); e feltevés alapos voltát azonban semmiféle közvetlen bizonyíték nem igazolja, az április 19-i Teleki-level pedig éppenséggel kizárni látszik, hogy írójában még április végén is volt volna készség a Béccsel szemben folytatott kormánypolitika támogatására.

²⁵L. Maithényi Szemeréhez. *Tompá*, 1848. máj. 6. OL '48ML a belügyminisztérium általános iratai 1848 : 1185.

²⁶Erről *Nagy Iván*: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* IV. Pest 1858. 347.

²⁷Erre nézve L. István főhg. nádor Géczy főispáni kinevezését tartalmazó rendeletét. Bp., 1848. máj. 8. PH 1848 máj. 11, 53. sz. 423.

²⁸Erről *Szőcs Sebestyén*: *A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban.* Bp. 1972. 33–35.

²⁹Vö. *Gyürky* [I.] 286.

Géczy Péter, 1848–49-ben Hont vármegye főispánja
és 1848 őszéig az alsó-magyarországi bányakerület kormánybiztosa
Litográfia Ponori Thewrewk József *Magyar Pantheon* című sorozatából (TKCs)

S mivel közben, május derekán a forradalom táborának baloldala – s azon belül Teleki is – újabb és minden korábbinál szenvedélyesebb támadást intézett a kormánypolitika ellen,³⁰ a levélírás egyben arra is kiváló alkalmat szolgáltatott a honti uraknak, hogy még egyszer kinyilvánítsák a kormánypolitika iránti állítólagos hűségüket s még egyszer elhatárolják magukat azoktól, akik – mint oly magasztos költőiséggel (s persze megint a Telekire történő egyenes utalás mellőzésével) megfogalmazták – „feledve vagy át nem látva az idő viharzó hullámainak veszélyét, ezredéves hajónkat – a mi kedves hazánkat – maga a vész közepette gyökerestül átalakítani ohajtanák a nélkül, hogy az előbb a legközelebb eső partot érve, csak kissé is megerősíthetnék, mielőtt a végkép elmerüléssel fenyegető idő tengerére bocsájtatnék”.³¹ Ennek a szívhez szóló irománynak a postázása után pedig Maithényi és társai nyilván már akár mérget is mertek volna venni arra, hogy a forradalmi kormányzat többé végleg nem fogja háborgatni őket megyéjük ügyeinek tetszésük szerinti intézésében.

S ebben a várákozásukban nem is csalatkoztak – egészen decemberig. Az év utolsó hónapjában viszont, mikor Windisch-Grätz herceg csapatai hadra keltek a magyar forradalom ellen, Kossuth (aki időközben a Batthyány-kormány örökébe lépett honvédelmi bizottmány elnökeként a forradalmi kormányzat feje lett) egyszer csak arról értesült, hogy Maithényiek egy titkos kupaktanácson jó előre elhatározták a megyéjük felé még éppen csak megindult ellenség előtti majdani készséges meghódolást; s erre egy liberális Nógrád megyei országgyűlési képviselő, Repetzky Ferenc személyében azonnal kormánybiztost menesztett Hontba az ügy kivizsgálására.³² Maithényiéknak azonban

³⁰ Erről részletesebben *Spira György*: A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában. *Történelmi Szemle* 1971. 341–344.

³¹ L. Hont vm. Batthyányhoz. I[poly]ság, 1848. máj. 24. OL '48ML ME 1848 : 255.

³² Erről Kossuth Hont vm.-hez. Bp., 1848. dec. 30. KLÖM XIII (szerk. Barta István). Bp. 1952. 928. és ua. Repetzkyhez. Ugyanaznap. Uo. 928–929.

nehézségeket végül ez sem okozott, mivel árulásukra Repetzkynek persze nem sikerült tárgyi bizonyítékokat találnia.³³ Hont megye konzervatív tisztviselői tehát ezt követően is zavartalanul megmaradhattak hivatalhelyükön, mígnem januárban végre valóban a császáriak kezére került megyéjük s így végre levethették a tíz hónapja magukra erőszakolt álarcoakat, hogy a továbbiakban kevés kivétellel³⁴ immár az ellenforradalom nyílt kiszolgálóiként (s ismét – az ezúttal Hont császári biztosává megtett – Luka Sándor vezérletével) folytassák honboldogító tevékenységüket.³⁵

Amivel azután a forradalom liberális vezetői számára nagyszerű lehetőséget teremtettek ahhoz, hogy – ha kedvük tartja – fontolóra vegyék, vajon érdemes volt-e hatalomra jutásuk óta oly kíméletes bánásmódban részesíteniök konzervatív osztályostársaikat...

³³ Vö. Repetzky a honvédelmi bizottmányhoz. Ipolyság, 1849. jan. 5. OL '48ML az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai 1849 : 487.

³⁴ Ilyen volt pl. Gyürky Antal, aki 1848 novemberétől a mozgó nemzetőrség tisztjeként szolgált, 1849 januárjában pedig csatlakozott a honvédsereghez. (Vö. Gyürky [I.] 295–297.)

³⁵ Erről nagy vonalakban (az egykori tisztársait egyébként mentesíteni igyekvő) Gyürky [I.] 299–304., valamint *Andics Erzsébet* (szerk. és bev.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben* I. Bp. 1981. 79., 83., 88. A megyei vezérkar további működésének részletekbe menő felderítésére azonban nincs lehetőségünk. Hont megye ez időbeli iratai ugyanis nem maradtak ránk – állítólag azért, mert a forradalom összeomlása után „a német kormány közegei megsemmisítették őket” (Gyürky [I.] 298.). Ami persze nem hihető – már csak azért sem, mert a császáriak más megyékben nem cselekedtek ilyenképpen, de azért sem, mert a pusztítás a megye 1848 szeptemberéig, azaz az ellenforradalom nyílt, fegyveres fellépésének pillanatáig terjedő jegyzőkönyveit furamód megkímélte. Valóbszínű tehát, hogy ténylegesen maguk a megyei vezetők voltak azok, akik 1849 januárjában eltüntették az előző négy hónapban kifejtett tevékenységük nyomait, majd 1849 áprilisában, a császáriak átmeneti eltakarodásakor és a honvéds csapatok visszatértekor hasonlóképpen jártak el az ellenséges megszállás idején keletkezett iratokkal is (hogy azután ettől a jól bevált megoldástól a későbbiekben se tágtánsanak).

Egyetemi reform – társadalmi reform
Megjegyzések az 1854–55. évi „Egyetemi Szervezeti Törvény” tervéhez*

A 19. század ötvenes éveinek oktatási reformját a szakirodalom részletesen tárgyalja és méltatja.¹ Kiemeli, hogy a reform döntő jelentőségű volt Ausztria szellemi életének fejlődésében. Az egyetem szervezeti reformjának terveiről azonban igen keveset tudunk. Az ismeretes, hogy Leo Thun-Hohenstein gróf, oktatási miniszter, aki az újjászervezés atyja volt, a humboldti egyetemet tekintette modellnek, viszont keveset tudunk az akadémiai hatóságokkal kapcsolatos elképzeléseiről.² Ez tulajdonképpen meglepő, hiszen társadalompolitikai szempontból nagy jelentősége van annak, hogy egy egyetemnek milyen az alapszabálya, hogy kitől és milyen mértékben függ, hogy az egyetemen megtalálható, többnyire igen eltérő érdekű csoportok közül melyek azok, amelyek az egyetem ügyeibe való beleszólási vagy döntési joggal bírnak.

A valóságban 1849 és 1873 között, vagyis az „Akadémiai Hatóságok Szervezetéről” szóló Ideiglenes Törvény” megjelenése³ és a végleges szabályozás⁴ közötti időszakban egy sor tervezet és elképzelés látott napvilágot, amit részint a hatalom (a császár, a miniszterek, a Reichsrat), másrészt

*A fenti tanulmány az 1981. november 26-án Bécsben, a bécsi és a budapesti Tudományos Akadémiák „Ausztria és Magyarország” albizottságainak ülésén elhangzott referátum átdolgozott és kibővített változata. Az ülésen az „Ausztria és az Osztrák–Magyar Monarchia minisztertanácsi jegyzőkönyveinek (1848–1918) kiadása” problémakörével foglalkoztak, amelyen az osztrák és a magyar történészek közösen dolgoznak.

E tanulmány német nyelven a „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”-ban jelenik meg.

¹Hans Lentze: Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 239/2. Graz–Wien–Köln 1962) vö. továbbá Alphons Lhotsky: Das Ende des Josephinismus. Epilegomena zu Hans Lentzes Werk über die Reformen des Ministers Grafen Thun. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 15(1962). 526–549; új kiadásban: Historiographie, Quellenkunde, Wissenschaftsgeschichte (Wien 1972). 258–290.; Richard Meister: Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 239/1, Wien–Graz–Köln 1962.) Ernst Winter: Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie. Wien 1969, 65–76.; régebbi irodalomból L: Geschichte der Wiener Universität von 1848 bis 1898. Als Huldigungsfestschrift zum 50 jährigen; Regierungsjubiläum Seiner kk. Apostolische Majestät des Kaiser Franz Joseph I. Wien 1898. 25–51.; Gustav Strakosch-Grassmann: Geschichte des Österreichischen Unterrichtswesens. Kroneuburg 1905. Lásd különösen ennek forrásjegyzékét. Die Universitäten (Jahrbuch des städtischen Realgymnasiums in Kroneuburg, Kroneuburg 1901–02).

²Lentze: 278. Ismerte a szóban forgó anyagot, de nem használta fel; Franz Gall: Die Doktorerkollegien der vier Fakultäten an der Wiener Universität 1849–1873. In: Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. Studien und Materialien (= Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung 12, Forschungsunternehmen 19. Jahrhundert der Fritz Thyssen Stiftung, Göttingen 1975) 47–61., elsősorban az egyetemi Szervezeti Törvény körüli vitát ismerteti az 1860-as évekből.

³RGB1 401/1849.

⁴RGB1 63/1873.

a különböző egyetemi csoportok fogalmaztak meg. Egy olyan modernizációs periódusban, mint amilyenek az 1850-es évek számítottak, természetes, hogy minden tényező megkísérelte az egyetemnek, mint igen fontos társadalmi intézménynek a maga társadalmi programjába történő bevonását. Ezért tartott egy negyedszázadig, míg sor került a végleges rendezésre.

Bár a bécsi egyetem (a továbbiakban erről lesz szó) alapokmányával kapcsolatos vita a neo-abszolutizmus korában nem záródott le, az mégis reprezentálja azt a kísérletet, hogy a társadalmi struktúra változásához „felülről” mintegy programot adjanak. Rengeteg tévedés és félreértés élt ebben az átmeneti periódusban abban a vonatkozásban, hogy egy ilyen programszerű társadalmi átalakítás mennyiben valósítható meg, s végső soron a programok céljaikkal ellentétes eredményekhez vezettek.

Előzetes megjegyzések

A 18. században a birodalom bürokratikus hatalmi gépezetté alakulásával párhuzamosan a régi jezsuita egyetem állami intézménnyé vált, autonómiáját lépésről lépésre megszüntették. Az egyetemet megfosztották igazságszolgáltatási jogától és a vagyonától, 1874-ben pedig a négy fakultást professzoraival együtt az állam által kinevezett oktatási igazgatók alá rendelték. Ezek az igazgatók hívták össze a kari üléseket, ahol ők elnököltek, ők ellenőrizték az egyetemi tanárok tevékenységét, figyelemmel kísérték, hogy a professzorok előadásukban az előírt tankönyveket követik-e, és hogy a diákok fegyelme és tanulmányi előmenetele megfelelő-e.⁵

Jellemző volt erre az egyetemi alapokmányra, különösen a régi bécsi egyetemre, hogy az egyetem testületi jellegét érintetlenül hagyták⁶: a karok továbbra is az oktatókból és az ott végzett doktorokból álltak, továbbá a „helyszínen” gyakorló orvosokból és ügyvédek-ből, akik számára egyébként kötelezővé tették, hogy ha más belföldi egyetemeken doktoráltak is, magukat a bécsi egyetem megfelelő karán bejegyeztessék. Azok a professzorok, akik doktori fokozatukat más belföldi egyetemen szereztek, bizonyos körülmények között felvetethették magukat a karra, elvben azonban nem tartoztak a kar testületébe.⁷ A kar, kivéve a tanulmányi ügyeket, amelyekre nézve az oktatási hatóságoknak volt alárendelve, a dékán vezetése alatt állt. A dékánt az oktatási igazgató ellenőrzésével a kar tagjai sorából választották. Dékán lehetett oktató vagy nem oktató doktor, esetleg professzor is. Bizonyos időszakokban, pl. Mária Terézia uralkodása alatt azonban teljesen megtiltották azt, hogy egyetemi tanárok dékáni vagy rektori méltóságot viseljenek, II. József idején viszont csak professzorok viselhettek ilyen tisztséget. II. Lipót és II. (I.) Ferenc idején professzorokat és doktorokat is meg lehetett választani, míg végül az 1818-as törvény értelmében a jogi és az orvosi karon professzorok nem viselhettek egyetemi méltóságokat.⁸ A professzorok kizárását a tisztségekből azzal indokolták, hogy a dékáni vagy rektori tisztség viselése az egyetemi tanárt akadályozza oktatási feladatainak elvégzésében, és ezen felül a professzorok gyakran

⁵*Christoph Thienen-Adlerflycht*: Wandlungen des österreichischen Studiensystems in Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: Student und Hochschule im 19. Jahrhundert (zit. Anm. 2) 30 f. A 18. századi oktatási reformról. *Grete Klingenstein*: Vorstufen der Geschichte der Theresianischen Studienreformen in der Regierungszeit Karls VI. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 76(1968) 327–377.; *Uő.*: Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. Bemerkungen über eine Rede von Joseph von Sonnenfels' aus dem Jahre 1771. In: Bildung, Politik und Gesellschaft, Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens im 16. bis zum 20. Jahrhundert (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5, hg. Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh, Wien 1978) 165–204.; *Csáky Moritz*: Von der Ratio Educationis zur Educatio Nationalis. Die ungarische Bildungspolitik zur Zeit der Spätaufklärung und des Frühliberalismus. uo. 205–218.

⁶Gall, 47.

⁷Vö.: *Rudolf Kink*: Geschichte der k. Universität zu Wien, Wien 1854. 432–590.

⁸*Thienen-Adlerflycht*, 30.

csak rövid ideig, átmenetileg tartózkodnak az egyetemen, így nemigen képviselhették a kar érdekeit.⁹

A rektort, aki az egész egyetem élén állt, 1848 előtt a kar bármelyik tagja közül választhatták. Ezt a tisztséget azonban hosszú idő óta nem professzor, hanem egy neves közéleti személyiség töltötte be.¹⁰ A rektor állt az akadémiai szenátus élén (ezt Bécsben egyetemi konzisztóriumnak nevezték). A szenátus a kancellárból, négy oktatási igazgatóból, négy dékánból, négy seniorból (ezek lehettek professzorok vagy doktorok), az akadémiai nemzetek (német, magyar, szláv, olasz) négy prokurátorából és egy jogtanácsosból állt.

Bár a karokat eredeti jellegüktől sok vonatkozásban megfosztották, mégis fontos szerepet jutott nekik. A karok voltak az egyetemi tradíció hordozói, amellel hatósági feladatokat láttak el: kezelték az egyetem vagyonát, doktori képesítést, szakmai véleményt adtak, joguk volt illetéket szedni a különféle vizsgák után és az alapítványokat kezelni. Mivel a professzorok csak kivétellek voltak a fakultások tagjai, így az egyetem igazgatása és pénze – tehát az egyetemi hatalom – nagyrészt a doktorok kezében volt. Olyannyira, hogy a karokat a nyilvánosság előtt is ők képviselték. A professzoroknak lényegében nem volt több joguk, minthogy az előírt és az udvari oktatási bizottság által is jóváhagyott könyvekből tanítsanak.

Eppen azért, mert ez az egyetemi rendszer ma igen távol áll tőlünk és ezért kevésbé érthető számunkra, fel kell hívni a figyelmet egy olyan tényre, amit Alphons Lhotsky hangsúlyozott, nevezetesen arra, hogy Ausztriában, e szisztéma ellenére, ebben az időben virágzó tudományos élet folyt.¹¹ A kutatások azonban nem az egyetemeken, hanem az udvari intézetekben folytak. Így élesen szétvált az oktatás és a kutatás. Az egyetemek tisztán oktatási intézmények voltak; tanárok, tisztviselők és papok képzését szolgálták. Tevékenységükbe az állam, mint más oktatási intézmények életébe is, mintegy magától értetődően beavatkozott.

Az 1848-as forradalom során 1848. március 30-án von Sommaruga báró, az első oktatási miniszter, egy hivatalos nyilatkozatában nyíltan síkra szállt az osztrák egyetemek oktatási és tanulási szabadsága mellett, és kilátásba helyezte a tanulmányi rend ilyen értelmű reformját. Az adott szót hamarosan beváltották.¹² 1849. szeptember 30-án már megjelent az „Akadémiai Hatóságok Szervezetéről szóló Ideiglenes Törvény”,¹³ ami két részből állt. Az első rész valamennyi osztrák egyetemre vonatkozott, a második kizárólag a bécsi és a prágai egyetemekre, ahol „jellegzetes viszonyok” uralkodtak. Az egyetemi önkormányzat fontos új szabályként az oktatási igazgató tisztségét eltörölték, ezzel megszűnt az állam gyámkodása az egyetem felett, és az önkormányzatot a szabadon választott dékánok gyakorolhatták. A tanári testületek tagjaiból választott akadémiai szenátus lett a tanulmányi ügyek vezető testülete. Ez általában a rektorból, a rektorhelyettesből, a dékánokból és a dékánhelyettesekből, a négy kar tanári testületéből állt. A rektort is a kinevezett egyetemi tanárokból és évente más karról választották a karok képviselői (nem pedig a négy „történelmi” nemzet prokurátorai, mint korábban).

A bécsi és a prágai egyetemek számára, ahol régi hatalommal bíró doktori kollégiumok működtek, külön szabályzatot alkottak (az ideiglenes törvény második része): a doktori kollégiumok továbbra is fennmaradhattak. A törvény úgy hangzott, hogy a kar professzorokból, doktorokból és beiratkozott hallgatókból áll. Mindössze két képviselői szerv létrehozását vették tervbe, egy

⁹ „Auseinandersetzung der Motive für die Grundzüge über die statutarische Verfassung der Wiener Universität” Thuns, Thun előterjesztése, dátum nélkül, in: Beilage zum Ministerkonferenzprotokoll (a következőkben MK.) 1854. december 2-, 12-, 16- és 19-éről, 1855. január 13-ról, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a következőkben: HHSTA), Kabinettskanzlei (a következőkben: Kab.Kanzlei), MCZ. 3940/1854. Ezek az iratok megjelennek a „Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867”-ban, Abteilung III.: Das Ministerium Buol-Schauenstein, Band 3. 1853. október 11.–1854. december, Wien 1983).

¹⁰ Kink: 1. 626. Anm. 841.

¹¹ Alphons Lhotsky: Österreichische Historiographie, Österreich. Archiv, Schriftenreihe des Arbeitskreises für österreichische Geschichte. Wien 1962. 139–156.

¹² Geschichte der Wiener Universität. 25.

¹³ L.: 3. sz. lábjegyzet.

professzori és egy doktori kollégiumot. A négy kar mindkét kollégiumának saját, szabadon választott dékánja és dékánhelyettese volt. A doktori testület dékánjai egyben részvételi és szavazati joggal bírtak a professzorok kollégiumában és fordítva is, a professzori kollégium dékánja hasonló jogokat élvezett a doktori kollégiumban. A doktori kollégiumok dékánjai az akadémiai szenátus tagjai voltak. Ez Bécsben a rektorból, a rektorhelyettesből, a kancellárból, a négy dékánból és a négy dékánhelyettesből (professzori kollégium), valamint a doktori kollégium négy dékánjából állt. Míg az Osztrák Császárság többi egyetemén a rektort csak a professzorok soraiból lehetett választani, Bécs és Prága különleges szabályozással rendelkezett, miszerint valamennyi immatrikulált doktor választható volt, bár egyidejűleg hangot adtak annak a reménynek, hogy „rendszerint kiváló professzor” kerül a rektori székbe.¹⁴

Ez az ideiglenes törvény kompromisszum volt, amely az 1849-es év reformjának két kiemelkedő képviselője között jött létre. Ernst von Feuchtersleben báró, orvos, költő és filozófus, az újonnan létrehozott oktatási minisztérium államtitkár-helyettese, aki maga is a doktori kollégium tagja volt, az angol college-rendszer, valamint a természettudományi és orvosi téren kitűnő francia szakiskolarendszer híve volt, és előnyben részesítette a doktori kollégiumot. Franz Exner filozófus, korábban prágai egyetemi tanár, a német minta mellett szállt síkra.¹⁵ E két irányzat közötti kompromisszum szerencsétlen következménnyel járt: 1849-től 1873-ig a Bécsi Egyetem két kollégiuma ellenségesen állt szemben egymással. Ez természetesen gátlólag hatott a törvényesen előírt közös tevékenységre is. Miután az 1849. évi „Ideiglenes Törvény” célja az volt, hogy az akadémiai szenátus létrehozásával a doktorokat régi hatalmuktól megfossza (a szavazati arány 8:4 volt a professzorok javára), a doktorok indítottak támadást a törvény ellen. A filozófiai fakultás doktori kollégiuma már 1853-ban elutasította a törvényt, a jeles Sebastian Brunner, akkori doktor-dékán vezetésével, és követelte a doktorok régi jogainak újból érvényre juttatását.¹⁶ Hasonló kérvényt nyújtottak be nem sokkal később az orvosi kar doktori kollégiumának tagjai is.¹⁷ Heves vitákat váltott ki egy negyedszázadon át a doktorrá avatások megrendezésének ügye, amit a doktorok, a történelmi hagyományokra hivatkozva, maguknak követeltek.¹⁸

Az 1854/55. évi „Egyetemi Szervezeti Törvény” tervezete

Vagy a reform tökéletesítése céljából, vagy azért, hogy a korábban vázolt körülményeknek véget vessen, Thun kidolgozott egy törvénytervezetet a Bécsi Egyetem számára, amit a miniszteri konferencia 1854 decemberében, illetve 1855 januárjában tárgyalt. Ebben fontos, az „Akadémiai Hatóságok Szervezetéről szóló Ideiglenes Törvény”-től eltérő szabályozásokat javasolt.¹⁹

Először is megváltozott a kar összetétele. A kar – a tervezet szerint – csak egymással egyenlő jogokkal rendelkező professzorokból és doktorokból állt. A diákok tagságát megszüntették (2. §).

A 3. § azonban azzal gyengítette az egyenlőséget, hogy az 1849-es törvénnyel szemben a professzorok és a doktorok kompetenciáját a professzorok javára korlátozta. A fakultások vezetését részletesebben szabályozták, és egy bizottságra ruházták. Ez a rendes professzorokból és annyi rendkívüli professzorból állt, amennyi a rendes professzorok számának felét nem haladta meg, továbbá néhány „inkorporált doktorból”, akik vagy „sikeresen végezték oktatói tevékenységüket”, vagy pedig más tudományos teljesítménnyel tűntek ki. Ez a szabályozás azt célozta, hogy akik nem fog-

¹⁴ Geschichte der Wiener Universität. 29–36.

¹⁵ Uo., 30.

¹⁶ Gall, 51.

¹⁷ Thun 1854. június 4. Kab. Kanzlei, MCZ. 1801/1854.

¹⁸ Thun, a 9. sz. lábjegyzet alatt említett előterjesztése kitűnő forrás az 1849 utáni összetűzésekre vonatkozólag.

¹⁹ 1854. december 5-, 12-, 16- és 17-i, valamint 1855. január 13-i MK. (Lásd 9.sz. lábjegyzet), valamint „Entwurf für die Grundzüge über die statutarische Verfassung der Wiener Universität”, dátum nélkül, mint fenti MK. melléklete, a tervezetet a „Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867”. Abt. III. Band 3.

lalkoznak oktatással vagy tudománnyal, a jövőben ne kerülhessenek a karok vezetésébe. Ezt a tendenciát erősítette az 5. §., amely valamennyi karon plenáris ülés tartását tűzte ki. Ezt az oktatási minisztérium által megerősített, választott dékán vezetésével kellett megtartani (8. §), és az alábbi funkciói voltak:

1. A karnak mint testületnek az üzleti ügyeit végző hivatalnokok választása;
2. a kar vagyonának és alapítványainak kezelése;
3. alapítványok és ösztöndíjak odaítélése,
4. a kar testületi jellegével kapcsolatos határozatok meghozatala.

A tervet vizsgálva egyértelműnek látszik, hogy a kar vezetését a doktorok helyett a professzorokra kívánta ruházni. További lényeges változást jelentett az 1849-es „Ideiglenes törvény-nyel” szemben az a mód, ahogyan az egyetem egészének irányítását szabályozták. Az irányítást egy konzisztórium (akadémiai szenátus) hatáskörébe utalták (13. §), ami a rektorból, a kancellárból és a négy dékánból, a négy dékánhelyettesből és a négy seniorból állt, akiket minden esetben a kar „legtapasztaltabbjai” közül kellett választani (14. §). Itt már szó sem volt a doktori kollégium részvételi jogáról vagy legalább a doktorok képviselőinek részvételéről.

A rektort, aki az egész egyetem élén állt, az akadémiai szenátus választotta, háromévenként mindig más és más karról. A választást azonban a császárnak meg kellett erősíteni (15. §). A tervezet a rektornak fegyelmi jogkört biztosított: az egyetem bármely tagját „figyelmeztethette”, sőt akár funkciójából felfüggeszthette (16. §).

További fontos rendelkezést tartalmaz a 19. §., amely az akadémiai nemzeteket feloszlottnak nyilvánítja, illetve a 22. §., amely úgy szól, hogy az akadémiai méltóságokat csak katolikusok viselhetik. Kivételek, a tervezet szerint, lehetségesek.

Ez a tervezet, amit úgy tűnik, hogy az oktatási miniszter maga készítette el,²⁰ nyilvánvalóan arra irányult, hogy az egyetem régi testületi jellegének maradványait teljes egészében felszámolja és azt humboldti mintára tudományos állami intézménnyé alakítsa, mint ahogyan ez a német egyetemekre jellemző volt. Ezt azonban Thun egyetlen egyszer sem mondta ki. Sőt, nagyon okosan érvelt a Habsburg Ház hagyományaira, a IV. Rudolf által létrehozott Rudolfina tudományos jellegére, az 1386. évi egyetemi statútumokra.²¹ Ez a császárnál kedvező fogadtatásra talált, hiszen az uralkodó ismertén nagyon vonzódott a Ház hagyományaihoz. Thun érveléséből az is kitűnt, hogy maga a történeti iskola talaján áll,²² a történelmi tradíciókból jogot kovácsolt.

A Thun által javasolt egyetem éppúgy, mint az a német egyetemek esetében is történt, csak a professzorok hatalmának kiszélesítése révén jöhetett létre. Az oktatási miniszter ezért kardoskodott a professzori testület pozíciójának megerősödéséért – először is az általa igen fontosnak minősített érv segítségével, a főiskolák tudományos voltaival: mindenütt, ahol az egyetemeken a tudomány restaurációjára került sor, ez a professzorok tekintélyének növekedésével járt együtt, és ez „joggal” van így – gondolta Thun –, hiszen az intézmény boldogulásához a „dolgozó erők” (Thun szerint a professzorok) mellett nemigen lehet „heréket” tartani (ők a doktorok), akik csak a tisztelethelyeket foglalják el és a pénzösszegeket veszik fel.²³

²⁰ Allgemeine Verwaltungsarchiv (a következőkben: AVA.), Unterrichtsministerium, Allgemeine Reihe (a következőkben: UM., AR.) Nr. 1414 (1856.)

²¹ „Gegenbemerkungen des Ministers für Kultus und Unterricht Graf Leo Thun zum Protokoll der Ministerkonferenz vom 5., 12., 16- und 19. Dezember 1854. und 13. Jänner 1855 die statistische Verfassung der Wiener Universität betreffend”, 1855. április 1-i keltezéssel, jelen MK. mellékleteként, a „Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867”. Abt. III. Band 3.

²² Lentze: különösen 236–250; Lentze: Die romantisch-konservative Richtung der deutschen Rechtsgeschichte, in: Geschichtsfreund. Mitteilungen des historischen Vereines der fünf Orte 106 (1953) 5–37.

²³ L.: 21. sz. jegyzet

Ezen oknál fogva Thun elvetette azt az ismételten megvitatott javaslatot,²⁴ hogy ismét vezessék be a tanulmányi igazgató intézményét. Nem illik egy professzor méltóságához, hogy elfogadja azt, hogy felügyelik,²⁵ ez magában bizalmatlanságot fejezne ki. Később, mikor Thun elképzeléseivel kapcsolatos ügy rosszul állt, és a tanulmányi igazgatók intézményének ismételt bevezetését „legmagasabb fórumon” határozták el, különösen nehéz lett volna „rangos professzorokat”, akik előtt Németország valamennyi egyeteme nyitva állott, egy ilyen egyetem számára megnyerni.²⁶ Thun a tanulmányi igazgatók kinevezését az egyetemi élet szempontjából egyenesen „veszélyesnek” minősítette: „Az emberi természetben meglevő hajlam könnyen kísértésbe viheti az igazgatót, hogy felettesi posztján hatalmát éreztesse”, írta Thun a professzorok védelme érdekében. Másrészt az is az emberi természethez tartozik, hogy professzorok jellemsegyenlőségéből az igazgatók kegyeit keresve, velük szemben engedelmes eszközöknek tetszelegnek, és így a „tanítótöbbség demoralizálódásának csírája” megjelenne. Ez ellen pedig nincs szer, az igazgatók különleges tulajdonságaitól eltekintve, ilyen tulajdonságnak véve a „tudomány őrzését, a tudomány sikerfeltételeinek ismeretét, az ehhez elengedhetetlen szabadság elismerését, . . . ami olyan megfontoltságot és jellemgazdagságot igényel, ami egyedül alkalmas arra, hogy az ember csak az ügyet, ne pedig más szempontokat tekintszen fontosnak.” Az ilyen tulajdonsággal rendelkező embereket nehéz volna tanulmányi igazgatói posztra találni, mivel ilyen emberek ritkán adódnak.²⁷

Ezzel szemben, javasolta a professzorok pozíciójának megerősítését, a rektor hatalmának egyidejű növelésével, és javasolta, hogy a rektor kapjon fegyelmi jogkört.

Mi legyen a kellemetlen doktori kollégiumokkal? Thun taktikai szempontokból – hiszen ez ellentmondott volna minden hagyománynak – tartózkodott a doktori kollégiumok teljes felszámolásától. Törvénytervezetében ezeket ténylegesen hatalom nélküli szervvé kívánta tenni, és ezen kívül javasolta, hogy csak a tudományokban érdekelt, vagy oktató doktorokból álljanak.²⁸ Ezáltal adva volt a lehetőség arra, hogy az egyetemen tanító docensek és tanársegédek bizonyos mértékig lehetőséget kapjanak az egyetemi grémiumokban történő részvételre.

Ezek a javaslatok a miniszteri konferencián hatalmas vitát váltottak ki és azonnali ellenjavaslatokat provokáltak.²⁹ Az oktatási miniszter ellenfelei, elsősorban Alexander von Bach báró belügyminiszter és Karl v. Krauss lovag, igazságügyminiszter voltak. Andreas v. Baumgartner báró pénzügyminiszter (egyben a bécsi egyetem fizika professzora, aki 1849-ben rektor volt, és a Tudományos

²⁴ „Bemerkungen des Ministers des Inneren zum Protokoll der Ministerkonferenz vom 5., 12., 16. und 19. Dezember 1854 und 13. Jänner 1855”, dátum nélkül, jelen MK. melléklete, „Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867”-ban, Abt. III., Band 3.

²⁵ L.: 21. sz. jegyzet.

²⁶ Thun előterjesztése (Konzept), dátum nélkül (feltételezhetőleg 1856-ból), az AVA., UM., AR., Nr. 1414/1856-os gyűjtőkötetből.

²⁷ Uo.

²⁸ Thun ezzel a problémával kapcsolatban így fogalmaz: „Az eddig tapasztalt hiányosságok kiküszöbölése érdekében talán úgy is lehetne megoldást találni, ha a doktori kollégiumokat nem számolnánk fel teljesen, hanem megelégednénk a részleges feloszlattal. Például az illetékes professzori kollégiumba felvennénk a tudományos szempontból kimagasló doktorok egy részét, míg a fennmaradó hányadot teljesen kizárnánk a karról . . . Azonban igen nehéz egy ilyen megosztást megvalósítani, anélkül, hogy maradandó érzést keltenénk – véli Thun – akár kiválasztanánk, akár ki-neveznénk a doktori kollégiumba felveendő professzorokat. Ha a választás mellett döntünk, biztosak lehetünk abban, hogy ameddig csak kormány iránti ellenszenv létezik, mindig a legkonokabbak és a kormány szempontjából a legkevésbé kíváncsi személyeket fogják megválasztani. Abban az esetben, ha a problémát kinevezéssel oldjuk meg, úgy először is minden bizonnyal elégedetlenséget okozunk, másodszor pedig a kormánynak számolnia kell azzal, hogy éppen a kinevezett személyek fognak előbb-utóbb a kormánnyal szembefordulni, és mint a doktorok jogainak igazi képviselői, éppoly konokul fognak viselkedni, mint azok, akik kinevezését el akarjuk kerülni.”

²⁹ L.: 1854. december 5-, 12-, 16- és 19-i, valamint 1855. január 13-i MK., és Bach és K. Krauss ellenérveit.

Akadémia elnöke), aki az egyetemi tananyag reformjánál Thun ellenfele volt,³⁰ ez alkalommal – érthető módon – a professzorok hatalmának erősítése mellett lépett fel, így támogatta Thun tervzetét. Ezzel szemben Alexander Bach, aki a forradalom alatti szerepét megtagadta ugyan, mégis mint belügyminiszter fontos közigazgatási és jogügyi reformokat vezetett be és a gazdasági struktúra átalakítása érdekében is számos intézkedést hozott,³¹ most – és ez meglepő – az egyetem szervezésében a forradalom előtti viszonyokhoz való visszatérést sürgette. Ugyanezt tette a szintén liberális reformer Krauss igazságügyminiszter is.³² A kettejük által beterjesztett „ellenjavaslat”³³ – a forradalom előtti gyakorlatnak megfelelően – az egyetem „tanulmányi intézmény” és „testület” jellegének szigorú szétválasztását irányozta elő. A tanulmányi intézményt a professzorok „határozták” volna meg, az államilag kijelölt tanulmányi igazgatónak, a doktorok testületének (akiké ismét az igazgatás, és ezzel együtt a hatalom lett volna), alárendelten. A professzorok hatalmának csökkentése tekintetében Bach és Krauss még tovább lépett: a professzorok csak akkor legyenek a doktori kollégium és ezzel a kar tagjai, ha a karra történő felvételüket kifejezetten kiérdemelték. A javaslat szerint ennek előfeltétele egy belföldi (vagy később meghatározandó feltételek mellett külföldi) egyetemen szerzett doktorátus, vagy pedig a bécsi egyetemen szerzett habilitáció. Ezzel az indítvánnyal a március előtti viszonyok teljes restaurációja mellett foglaltak állást.

Az itt vázolt nézetkülönbségek a miniszteri konferenciákon jutottak felszínre. Ez azért is feltűnő, mert azokon rendszerint sajátos „pártfegyelem” uralkodott. Amellett furcsa, hogy éppen az a feudális konzervatív Thun akarta az oktatásügy megújítását, aki más vonatkozásban nagyon is maradi volt. (Pl. 1852-ben, sőt 1849 után is az úriszéki bíráskodáshoz való visszatérést sürgette.³⁴ (Thun olyan radikális változtatást akart az egyetemi oktatás terén, amelyet 1848–49-ben,³⁵ majd az 1860-as években a liberális professzorok követeltek.³⁶ Bach és Krauss ezzel szemben – mint említettük –, bár reformernek és a modernizálás híveinek számítottak és főként gazdasági és jogi területeken bizonyos liberalizálást sem utasítottak el, nem titkolt szimpátiát éreztek a régi osztrák (és külföldön már meghaladottá vált) egyetem iránt.

A minisztertanácsi vitán aztán kiderült, hogy különösen Friedrich von Kübeck báró, a Reichsrat elnöke, Bach és Krauss mellé áll és a forradalom előtti egyetem restaurálását kívánja.³⁷ Így Thun a modern egyetem létrehozásának tervével a kormánykörökben alulmaradt. A 75 éves, rend-

³⁰ *Lentze*, 217–225; *Lentze*: Andreas Freiherr v. Baumgartner und die Thunsche Studienreform. In: *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 11(1959). 161–179.

³¹ *Waltraud Heindl*: Einleitung zu „Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867”, III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein, Band 2: 15. März 1853–9. Oktober 1853. (Wien 1979). XXVII–LVII.; *Hans Loew*: Alexander Freiherr v. Bach (phil.Diss. Wien 1947).

³² *Lorenz Mikoletzky*: Karl Freiherr von Krauss (1789–1881). Die Stellung eines österreichischen Staatsmannes zur Innenpolitik seiner Zeit. In: *Österreich in Geschichte und Literatur* 14/2 (1970). 57–71.

³³ Bach ellenjavaslatai.

³⁴ *Heindl*: Einleitung zu „Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867”. III. Abteilung. Band 2. XXVII.; *Christoph Thien-Adlerflycht*: Graf Leo Thun im Vormärz. Grundlagen des böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich (Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa – Institutes 6. Graz–Wien–Köln 1967) 34. f.

³⁵ Jellegzetes fényt vet ezzel kapcsolatosan az egyetemek doktori kollégiumainak állásfoglalása a német egyetemek jénai gyűlésén (1848. szeptember), ahol a bécsi doktorok maguknak követték azt a jogot, hogy a kart képviseljék, fokozatokat ítéljenek oda, fellebbezéseket vizsgáljanak felül. Az oktató kollégiumok, véleményük szerint, az oktatási ügyek „osztályai”, akik kötelessége a doktorokkal karöltve megvalósítani a fenti feladatokat. A doktori kollégiumok a német általános karok képviselői körében érthető módon megütközést váltottak ki. *Geschichte der Wiener Universität*. 28.

³⁶ A 60-as évek eredményeivel kapcsolatban l.: *Gall*, 54.

³⁷ HHSTA. Reichsrat. Gremialakten 349/1856, valamint 962/1856.

kívül konzervatív Kübeck állásfoglalása nem meglepő.³⁸ Nem így a többi kormánytisztviselőé, különösen, ha figyelembe vesszük azokat a világnézeti attribútumokat, amelyek egykorán a professzorokhoz és a doktorokhoz kapcsolódtak.

A doktori kollégium konzervatív volt, a reakció védőbástyája. Az ideológiai hovatartozást eldöntő kritérium abban az időben a 48-as forradalomhoz való viszonyon túl a katolikus egyházzal kapcsolatos állásfoglalás és – valamivel később, a konkordátum megkötésének időszakában – az egyház és állam viszonyának megítélése volt. Az orvosi, jogi és – mindenekelőtt – a katolikus teológiai fakultás doktori kollégiumai már 1851-ben elleneztek a protestáns Hermann Bonitz megválasztását a filozófiai kar dékánjává, akit Thun, mint a berlini középiskolai reform szervezőjét hívott meg Bécsbe, és nevezett ki az okortudományok professzorává. Bonitz megválasztása ellen azzal érveltek, hogy a bécsi egyetem kizárólag katolikus jellegű, s ezt a jövőben is meg kell őrizni.³⁹ A 60-as években tetőzött a doktorok és professzorok ilyen jellegű ellentéte, amikor is a professzorok a liberalizmus jegyében nem fogadták el többé az egyetem kizárólagosan katolikus jellegét.⁴⁰ Paradox módon 1851-ben, Dr. Eugen v. Mühlfeld ügyvéd, maga is a doktori kollégium tagja, egy prokatolikus véleményt bocsátott ki Bonitz megválasztása ellen, a „konzervatív doktorok” számára,⁴¹ ugyanaz a Mühlfeld, aki 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlésen képviselő volt és aki a 60-as években mint a liberális párt képviselője a képviselőházban viharos szócsatában a konkordátum megszüntetéséért harcolt.⁴²

A professzorokat kortársaik ezzel szemben „liberálisnak” és haladónak tartották. A hatóságoknak, az 1848-as diákmozgalmak óta a „tudomány és forradalom összeszővődése” volt gyanús, és ez a feltételezés nem volt egészen légbőlkapott: Bécsen kívül is egy sor állam által alkalmazott, így annak lekötözött professzor támogatta a forradalmi diákság követeléseit.⁴³ A professzorok voltak azok, akik – Thunnak az 50-es években érvényben levő, hivatalos alkalmazási politikája ellenére (ugyanis ennek alapján elsősorban a katolikus-konzervatív körökből kikerülő professzoroknak biztosítottak állást) – a hatvanas években a szabadgondolkodású újságírókkal szövetkezve, az egyetem megújítása mellett, ennek katolikus jellege ellen, egy liberális program szellemében léptek fel.⁴⁴

Mai álláspontunkból kiindulva, amibe természetesen a későbbi fejlemények kimenetele is beletartozik, ellentmondásosnak tűnik, hogy a konzervativizmusnak és egy társadalmilag elit pártnak elkötözött oktatási miniszter hivatalának tekintélyét arra használja fel, hogy diákok generációit a liberalizmus irányába betolyáolja, ugyanakkor pedig a reformista beállítottságú Bach és Krauss miniszterek egy olyan konzervatív intézményt támogassanak, ami már rég elavult.

A kortársak azonban egészen más megvilágításban látták a dolgot, mint ahogyan erre gyakran utaltak is.⁴⁵ Az oktatási miniszter vitathatatlanul kiállt az egyetemek tudományossága, de ugyanakkor egy olyan generáció felnevelése mellett is, amely keresztény-konzervatív, az osztrák állampat-

³⁸Vö.: mindenekelőtt *Friedrich Walter*: Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck v. Kübau. Tagebücher, Briefe, Aktenstücke. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 45. Graz–Köln 1960).

³⁹Geschichte der Wiener Universität. 43.

⁴⁰*Gall*: 55; A doktorok és professzorok közötti ellentétekre vonatkozóan lásd még *Gall*: Alma Mater Rudolphina 1365–1965. Die Wiener Universität und ihre Studenten, von der Österreichischen Hochschülerschaft an der Universität Wien. 24. 170.

⁴¹Geschichte der Wiener Universität. 44.

⁴²*Karl Vocelka*: Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868 (Studien zur Geschichte des österreichisch-ungarischen Monarchie. 17. Wien 1978). 52–68.

⁴³A krakkói egyetemmel kapcsolatosan pl. *Waltraud Heindl*: Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus. In: Österreichische Osthefte 20 (1978). 81.

⁴⁴*Gall*, 55.

⁴⁵*Lentze*: Universitätsreform. 79–148.; *Lhotsky*: Das Ende des Josephinismus. 526 és 540.

riotizmus hordozója.⁴⁶ Ezt pedig nem remélhette azoktól a professzoroktól, akik az ő addig követett foglalkoztatási politikája révén kerültek oktatói székbe.⁴⁷ Ezzel a foglalkoztatási politikával arra törekedett, hogy a liberális és a nacionalista elemeket kizárja. A doktori kollégiumot pedig, amely főként a szabad foglalkozásúak képviselőiből állt, nem tarthatta megfelelő mértékben kézben. A doktorok egyébként is pusztán szakemberek voltak.⁴⁸ Márpedig egy olyan képzési rendszer, amely kizárólag szakembereket akart, anélkül, hogy az egész embert nevelte volna, homlokegyenest ellenkezett a neohumanista humboldti pedagógiai elképzelésekkel, amelyeknek pedig Thun elkötelezett híve volt.⁴⁹

Thun foglalkoztatási politikája azonban nem tudott gátat vetni a „protestáns-liberális egyetem” robbantó erejének. A fejlődés más irányban haladt, Thun nem értette meg, hogy mit jelent a „tudomány szabadsága”.

Alexander Bach belügyminiszter politikája ezzel szemben a reakciós tendenciák ellenére, nyilvánvalóan, egy polgári társadalom kiépítését célozta, egy olyan társadalomét, amelyben az uralkodó elit „műveltség és vagyon” alapján jön létre. Valóban, a doktori kollégiumban elsősorban a felső bürokrácia és a szabadfoglalkozásúak – orvosok, ügyvédek – vannak képviselve,⁵⁰ akik az úgynevezett „Bildungsbürgertum”-hoz tartoznak. Az iskolázottság a polgári emancipáció alapvető eszköze, főként Ausztriában, ahol a vagyon révén emancipálódni sokkal nehezebb volt. A doktori kollégiumok tagjai ezért Ausztriában a polgári társadalom szilárd részét képezték, és ha megnézzük ezeknek a kollégiumoknak az összetételét, felvetődik a kérdés, hogy azoknak egyes tagjai valóban olyan „konzervatívak” voltak-e, mint amilyen a doktori kollégiumoknak, mint kollektív testületeknek híre volt. Az állam beleszólása az egyetem életébe, amit Bach, a polgári (liberális) társadalom ezen képviselője paradox módon támogatott, azoknak az etatista törekvéseknek felelt meg, amelyek Ausztriában még liberális körökben is hagyománnyal rendelkeztek.

Ilyen oldalról nézve a miniszterek oktatási politikája az általános társadalompolitika következetes folytatása volt, és megfelelt annak a társadalmi ideálnak, amelynek megvalósítására törekedtek.

Az 1856. június 25-i legfelsőbb döntés, amelyben a császár meghatározta a bécsi egyetem jövőbeli státusát, nem követte teljesen Thun elképzeléseit: A nem oktató doktorok, Thun javaslatához képest, túl nagy hatalmat kaptak (részt vehettek a dékán választásban). A döntő különbség azonban az volt, hogy a karok élére ismét tanulmányi igazgatók kerültek.⁵¹

⁴⁶ Tanulmányos a Thunhoz közelálló Joseph Alexander v. Helfert helyettes államtitkár írása: *Über Nationalgeschichte und dem gegenwärtigen Stand ihrer Pflege*. Prag 1853.; *Heindl*: *Universitätsreform und politisches Programm*. 79 és 92.

⁴⁷ L.: II.

⁴⁸ *Thienen-Adlerflycht*, 30.

⁴⁹ *Brigitte Mazohl-Wallnig*: *Lo sviluppo de la problematica costituzionale dopo la rivoluzione del '48*. In: *La dinamica statele austriaca nel XVIII–XIX. secolo*, a cura di Pierangelo Schiera. Bologna 1981. 321.

⁵⁰ A „Hof- und Staatshandbuch des Kaiserthumes Österreichs” 1856-ra vonatkozóan 295 tagot számlál a jogi kar doktori kollégiumában, a többi között ilyen kiemelkedő neveket: Sommaruga felső-ausztriai bírósági elnök, Pilgram állami és konferenciatanácsos, Vesque v. Püttlingen miniszteri tanácsos, Hye v. Glunek miniszteri tanácsos, Theobald Rízy főállamügyész, Pipitz államtanácsos, Tomaschek miniszteri tanácsos, Johann Perthaler megyei bírósági tanácsos, Moritz v. Schmerling lovag, államügyész, Adolph Ficker statisztikus, Franz Erb, a Jsu-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója, Mühlfeld, Karl Griska, Johann Nepomuk Berger és August Bach ügyvédek, az utóbbi, Alexander Bach fivére.

⁵¹ Ez az uralkodói határozat Thun 1854. június 4-i felterjesztésére született: HHSTA., Kab. Kanzlei, MCZ. 1908/1854. (Nyomtatásban in „Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867”. III. Abteilung. Band 3.). Így szól: „Arra az esetre, ha a kar nem oktató tagjai szám szerint kevesebben lennének, mint az oktató tagok, a szavazás lebonyolítása érdekében a kar a doktori kollégium nem oktató tagjai közül megfelelő számú doktort kap” – és – „a Bécsi Egyetem négy karának élére általam kinevezett igazgatók kerülnek... Az igazgató egyben a kar feje és meg-

Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy Thun oktatási miniszteri tevékenysége során többé nem terjesztett elő definitív javaslatot a bécsi egyetem státusára vonatkozólag,⁵² bár a császár erre felszólította,⁵³ hanem az „Akadémiai Hatóságok Szervezetéről szóló 1849. évi Ideiglenes Törvény” érvényét hosszabbították meg évről évre. Ezzel Thun megmentette a maga reformművét.⁵⁴

Csak 1873-ban, teljesen megváltozott körülmények között került sor végre egy, az akadémiai hatóságok szervezetéről⁵⁵ szóló definitív törvény meghozatalára, amely aztán egészen a közelmúltig érvényben volt.

Ebben már nem kapott helyet az elavult doktori kollégium intézménye. Viszont ezzel – más-ként ugyan, mint ahogy ezt Thun az 1850-es években javasolta –, az oktató doktorokat és a tudományos munkatársakat szintén kizárták az akadémiai testületekből. A törvény most már csak „oktatói kollégiumokat” ismert. Az egyetem katolikus jellege a katolikus-teológiai karra korlátozódott. Így győzedelmeskedett a modern egyetem elve.

Valamennyi javaslatban megfeleltek azonban a diákságról. Bár az akadémiai nemzetek, amelyekbe 1848-ig a diákok szerveződtek,⁵⁶ bizonyos jóléti feladatokon, és a rektor választásán kívül (ez utóbbi az akadémiai nemzetek elnökei, a prokurátorok révén ment végbe), régen elvesztették funkciójukat, mégis legalább formális lehetőséget nyújtottak a diákok számára, hogy integrálódjanak az egyetem életébe. Az akadémiai nemzetek feloszlításának szükségességéről mindenki meg volt győződve. A legfontosabb érveként említették, hogy a négy uralkodó monarchiai nemzet (német, magyar, szláv és olasz) szerinti felosztás szeparatista tendenciák kialakulásához vezethet.⁵⁷ A legkomolyabban azt gondolták, hogy a diákszervezetek elnyomásával politikailag semlegesíteni lehet a diákokat. A valóság ennek éppen ellenkezője volt, és ez messzemenő következményekkel járt Ausztria jövője szempontjából.

Mintegy pótlékként, a diákok a zászlóvivő testületekben kerestek menedéket, a német egysülési élet példájának nyomán. A hivatalos tilalom ellenére az egyetemen kívül számos diákszövetség jött létre,⁵⁸ különösen az Ausztria számára szerencsétlen kimenetelű francia-piemonti háború után. Más diákképviselői szervek hiányában megtúrták, hogy ezek – első ízben az 1859-es (nov. 7–13.) Schiller-ünnepségek alkalmával – hivatalosan, színpompával a diákság hivatalos képviselőiként jelenhessenek meg.

Thunnak az az elképzelése, hogy az általa az egyetemekre hívott német konzervatív-katolikus professzorok jó osztrák állampatrióta szellemben fogják nevelni az osztrák diákokat, tévesnek bizonyult.⁵⁹ A német professzorok – Német Birodalom-kultuszukkal – jó osztrák hazafiak nevelése helyett egészen más erők kezére játszottak. És ezen kívül: amikor a diákok intenzívebben kezdtek foglalkozni a csodált német tudományokkal, észrevették, hogy ezeket áthatja a liberalizmus szelleme, és hogy azok, – a történelem és a jogtörténet – a liberális nemzet-állameszme hasznos pro-

---

határozott szabályok alapján (melyek szerint az alapokmányban foglaltaknak megfelelően kérelmeket lehet felém előterjeszteni), az igazgató bizonyos ügyek tekintetében a rendes professzorokat, tényleges oktatási tárgyak tekintetében pedig a rendkívüli professzorokat is kihallgathatja, más ügyeket viszont köteles a kar elé terjeszteni.”

⁵² Bár 1856-ban feliratot intézett a császárhoz, melyben kérte, hogy tekintsen el a doktorok hatalmának tervezett kiterjesztésétől, és mindenekelőtt az oktatási igazgatók intézményének létrehozásától. (AVA., UM., AR. gyűjtemény, Nr. 1414/1856). A feliratot azonban 1860-ban, miután Thun oktatási miniszteri állásából visszavonult, a „nem expedált” megjegyzéssel látták el.

⁵³ Ez az 1859. június 4-i császári határozattal történt meg, Thun 1854. június 4-i felterjesztésére. HHSTA., Kab. Kanzlei, MCZ. 1801/1854; I. még a Reichsrat, Gremialakten 606/1859, 618/1859.

⁵⁴ RGBl. Nr. 165/1856, Nr. 161/1857.

⁵⁵ 1873. április 27-i törvény, BGBl. Nr. 63/1873.

⁵⁶ L.: II.

⁵⁷ Különösen Thun beszámolójában.

⁵⁸ Gernot Stimmer: Die Mythologisierung der Revolution von 1848. In: Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. 271–281.

⁵⁹ Lhotsky: Das Ende des Josephinismus 546–549.

pagandaeszközei. Kezdetben a diákszervezeteket még a liberális és a nagynémet elemek uralták. A hatvanas években együtt harcoltak a professzorokkal az egyetem katolikus jellegének megszüntetéseért és demonstratív módon a professzorok oldalára álltak a konzervatív doktori kollégiumokkal szemben. De nagyon hamar bekövetkezett a szakadás a liberális nagynémet és a német nacionalista kisméretű diákok között, amit aztán a német nacionalista diákok radikalizálódása követett.⁶⁰ Ez aztán az ismert végzetes következményekkel járt az osztrák állameszme szempontjából és éppen ellentétes irányban hatott, mint ahogy Thun szeretne volna – azaz nem erősítette az osztrák állampatriotizmust. A diákság német nacionalista irányban történő fejlődése még az első köztársaság idején is éreztette hatását.

Fordította: Haidegger Judit

⁶⁰ Elsősorban *Stimmer*: 271–281.

Három nemzedék; Szekfű Széchenyi-portréja*

E tanulmány korlátozott célja, hogy kritikailag megvizsgálja azt a képet, amelyet a 19. századi magyar államférfiről, gróf Széchenyi Istvánról rajzolt a kiváló történész, Szekfű Gyula az először 1920-ban megjelent, majd az ezt követő években több kiadást is megélt *Három nemzedék* című könyvében. A tanulmány nem szándékozik meghatározni Szekfű munkájának egész hatását Magyarország két világháború közötti intellektuális történetére, vagy értékelni Szekfű tudományos, publicisztikai vagy politikai szerepét. E fontos kérdésekre való utalások minimálisak. Ugyancsak nem kívánok lezárt képet adni Széchenyi nyilvános pályafutásának és pszichológiai alkatának egészéről, bármily élesen is vonom kétségbe Szekfű interpretációját és ennek felhasználását a történettudomány helyett a politikai ideológia szférájához kapcsolódó célokra.

*E dolgozat rövidített változata az amerikai szlavista-kelet-európai szövetség (AAASS) 1982 októberi, Washingtonban tartott évi közgyűlésen hangzott el a magyar történelem tanulmányozására alakult amerikai szövetség (AASHH) égisze alatt tartott ülésen, melynek elnöki tisztét Ránki György, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese és a bloomingtoni (Indiana, USA) állami egyetem magyar tanszékének vezetője látta el. Az ülés címe „A magyar nemesség a 19. században: kritikai újjaértékelés” volt, s előadókként, ill. kommentátorként Hanák Péter, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, William O. McCagg, az east lansing-i (Michigan, USA) és Deák István, a Columbia (New York, USA) egyetem professzorai vettek részt a szerzőn kívül. Az alább közölt vitaelőadás, melynek aktualitását Szekfű Gyula születésének centenáriumára adta meg, angol nyelvű közönségnek szólt, s a magyar művekre való hivatkozás a jegyzetekben minimális. Bővebb bibliográfiai és levéltári utalások *Dénes Iván Zoltán: A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafutása. Budapest, 1976 c. munkájában található, s erre az East European Quarterly 1984 júniusi számában megjelent cikk-verzió első jegyzete felhívta a figyelmet. A szerző a denveri (Colorado, USA) egyetem professzora, aki a magyar–amerikai kultúrcsere-egyezmény keretén belül 1984 őszén Magyarországon járt. Érdeklődéssel látta, hogy a Szekfűre vonatkozó újabb történeti irodalom több fontos darabja említi a Három nemzedék Széchenyi-ábrázolásának problematikus voltát. Így Gergely András a Valóság 1983 januári számában visszanyúl Németh Lászlóhoz, aki a Három nemzedék Széchenyijét „egyoldalú konstrukció”-nak tartotta, s nem hitte, hogy Széchenyi a „vitathatatlan mérce” a 19. század történetének, vagy a magyarság állítólagos bűneinek megítélésére. Ugyane folyóirat augusztusi számában Lackó Miklós rámutat, hogy a polgári-kapitalista fejlődést igénylő reformkori magyar nemesség élén maga Széchenyi járt. Glatz Ferenc bevezetése Szekfű Forradalom után c. művének 1983-as hasonmás kiadásához is megjegyzi, hogy a Három nemzedék Széchenyije „már nem az európai eszméáramlatok képviselője, hanem éppen fordítva...” Az Új Forrás 1984 augusztusi számában közölt recenziójában Nagy Endre Pach Zsigmond Pál és Lackó Miklós nyomán hangsúlyozza, hogy Szekfű későbbi liberális fordulata ellenére sem vonta vissza a Három nemzedéket, majd hozzáfűzi: „amit Szekfű Széchenyi vonásaiból kiemel és koherens képpé formál, az voltaképpen az ő saját politikai világnézete”. (Kiemelés az eredetiben.)*

E sorok írója nem lát rejtélyt Szekfű maga deklarálta Három nemzedék és Forradalom után közötti „kontinuitásában” vagy ideológiai jellegű alakválásaiban. Viszont hisz a történetíró felelős-

I.

Amint azt maga a *Három nemzedék* alcíme is mutatja, Szekfű az 1848-as nemzedék forradalmi tevékenységével kezdődő időszakot „egy hanyatló kor történetének” tekintette. Az első kiadás 1920-as előszavában, amely mind a négy későbbi kiadásban is megjelent, az 1867-es kiegyezést, a liberalizmus égisze alatt követő fél évszázadot „a dekadencia szomorú korszakának” jellemezte. A magyar állam életrajzi vázlatának, mely először németül jelent meg 1917-ben, a zárófejezetét idézve Szekfű megállapítja, hogy a kapitalizmus „új hatóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább inkább megtámadták, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna”. Szekfű interpretációjában a modern liberalizmus és kapitalizmus a magyar nemzettől idegen erőket képviselnek és szétfeszítették annak társadalmi és gazdasági fejlődését.¹

Még világosabban fogalmazott Szekfű 1921 végén, egy évvel a még szinte a megjelenéskor elfogyott második kiadáshoz írt bevezetésében. Könyve sikerén felbátorodva, Szekfű visszautasította bírálót, hangsúlyozva, hogy a *Három nemzedék* Széchenyi ama eszméjére épült, mely szerint a magyaroknak, mint nemzeti közösségnek, lelki alkatukban öröklött ősi vétkeik vannak, és ezek a vétkek akadályozták meg őket abban, hogy az európai és a keresztény humanizmus csúcsaira jussanak. Következésképpen, a szerző szerint, Széchenyi a magyar politika jövőbeni céljának eme ősi vétkek kiirtását tekintette azok dédelgetése helyett. Szekfű nézete szerint azonban Széchenyi az 1840-es években kiszorult a magyar politikai életből és helyébe az első liberális nemzedék, Kossuth nemzedéke lépett. Ez jelezte a hanyatlás kezdetét, mivel az, hogy a liberalizmus detronizálta Széchenyit a magyar szívekben azt jelentette, hogy a nemzeti vétkek erőre kaptak és összezúzták a magyarok nemzeti egyéniségét.²

Tehát „Széchenyi ősi vétkek tételén nyugvó elmélete”, melynek a könyv csaknem negyedét szentelte és amelyhez vissza-visszatérnek a hivatkozások a tanulmány fennmaradó részében, döntő a szekfűi értelmezés értékelésénél. Valóban Széchenyinek ez az állítólagos elmélete és kizárólag konzervatívnak minősített reformtevékenységének abbahagyása volt az, amit Szekfű felhasznál a magyar liberalizmus, kapitalizmus, a városi civilizáció, a radikalizmus, a szocializmus és kommunizmus, valamint a nem asszimilált zsidók elleni támadásának az igazolására. A *Három nemzedék* polemikus hangja tovább élesedett a második kiadás Bevezetőjében, amely a zsidókon kívül Petőfi Sándort, Kossuth Lajost, Szemere Bertalant, Eötvös Józsefet, Bajza Józsefet, Andrássy Gyulát, Tisza Kálmánt és Szilágyi Dezsőt is úgy értékelte, mint akik „nem nagy férfiak, hanem bacilusok, a liberális szétbomlás betegségének bacilusai”.³ Hasonlóképpen a zsidókat „kapitalista népek” jellemezte, míg a magyart „határozottan az anti-kapitalista” népek közé sorolja.⁴ „A materialisztikussá vált gondol-

ságában. Megkockáztatja azt a véleményt is, hogy a *Három nemzedék* visszautasításának problémája elválaszthatatlan a mű kiindulópontjaként tudatosan választott Széchenyi interpretáció radikális revíziójától. Ilyen revízió azonban a hivatásos történész magatartására vonatkozóan vetett volna fel súlyos kérdéseket, s rá Szekfű még kevésbé volt képes, mint a propagandista szerepével való nyílt szembefordulásra. Az idevonatkozó pszichológiai, s a korábbi Rákóczi-vitához visszavezethető háttérteret Glatz Ferenc rajzolta meg kitűnően a Századok 1976-os évfolyamában közölt cikkében, ill. Történetíró és politika c. könyve Szekfűre vonatkozó, VI. fejezetében. A Széchenyi-portré konzervatív „színekkel” való „átfestése” természetesen visszavezethető olyan 19. századi kortársakhoz, mint Török János vagy Kemény Zsigmond.

Mindeme megfontolások alapján a szerző, akinek Széchenyi István pályafutása első ötven évéről szóló munkája *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–1841* címen 1968-ban jelent meg a princetoni egyetemi kiadónál, úgy gondolta, hogy leghelyesebb, ha 1982-es vitaleadásának az *East European Quarterly*-ben közölt angol nyelvű szövege alapján változtatás nélkül teszi közzé az általa átnézett magyar verziót.

¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. 2. kiadás, Bp. 1922. 3–4. A magyar állam életrajza és a *Három nemzedék* közti „szerves” kapcsolatra l. Dénes i. m. 150–162.

² Szekfű: *Három nemzedék*. 2. kiad., 10–11.

³ Ua. 26.

⁴ Ua. 32.

kodást és minden szellemi érdeklődést gúzsba kötött” liberalizmust elutasítva, Szekfű kifejezte egyetértését Werner Sombarttal, aki, véleménye szerint, a kapitalista gazdaságok materialista aspektusait a kapitalizmus szelleméből eredeztette, ez utóbbit pedig faji tulajdonokból, vallástörténeti, morális tényekből és „hasznos anti-materialista okokból” vezette le, hangsúlyozva, hogy saját munkája a német *Geisteswissenschaft* új irányzatát képviseli.⁵

Míg kimutatta nyílt ellenszenvét és féktelen megvetését a szociáldemokraták és Károlyi Mihály vezette 1918 októberi és a Kun Béla kommunista követői által végrehajtott 1919 márciusi forradalmi mozgalmakkal szemben, melyek megkísérelték radikálisan átalakítani Magyarországot háború dúlta társadalmát, Szekfű egy újkonzervatív, társadalmilag tudatos és keresztény, elsősorban katolikus reformért szállt síkra, mely a magyar társadalom nemzeti alapú lelki megújulását célozta. Amikor a nemzeti büszkeség a kemény trianoni béke súlya alatt nyögött, kétségbe vonta a nyugati világi gondolkodás és a racionális filozófiai irányok alkalmazhatóságát a magyar történelmi hagyományra, amely – mint ezt újból és újból ismételte – mélyen gyökerezett Európa „keresztény-germán kulturális közösségében”.⁶

Figyelembe véve a *Három nemzedék* eme politikai felhangjait, szerzője tudományos tekintélyét és a művet átható magas színvonalú, kifinomult kultúrájú érvelést, marxista történészek joggal tekintik Szekfűt ama „keresztény-nemzeti” ideológia egyik fontos úttörőjének, amely Horthy Miklós tengernagy két világháború közötti ellenforradalmi rendszerének hivatalos hitvallásává vált. A könyv hatása azokra a kiábrándult értelmiségiekre és középosztálybeliekre, akik megpróbáltak lábra állni az elvesztett háború, a két forradalom hazai zűrzavara és a külföldi megszállás sokkjai után, nagyrészt Szekfű azon óhajának tudható be, hogy ideológiai útmutatót nyújtson azoknak a nemzeti-leg öntudatos és „történelmi” középrétegeknek, amelyek irányt vesztek és céltalanul ödögtek a Habsburg Magyarország romjain feltámadó új társadalmi rendben.⁷

Szekfű a katolikus és konzervatív Széchenyi romantizált képét még az ellenforradalom másik hőse, a vasöklű, de protestáns és gazdasági szempontból liberális Tisza István gróf rovására is kiemelte, s a magyar társadalom és különösen a középosztály lelki megújulásának a gondolatát abban látta, ha visszatérnek a keresztény elvekhez, s ennek révén visszanyerhetik a jogot Közép-Európa erkölcsi-politikai vezetésére. A Széchenyi igazi tanításaihoz Szekfű által javasolt visszatérés jóval inkább egy morálisan és érzelmileg meghatározott magyar közösség történelmi koncepcióját tételezte fel, s nem csupán a biológiai tényezők által predesztinált magyar faj fennmaradását, amelynek az író Szabó Dezső, az 1919-es ellenforradalom másik befolyásos propagandistája volt a szószólója.⁸

Szekfű valójában elutasította a biológiai fajiság gondolatát még a *Három nemzedék* liberális és parlamentáris rendszerekkel szembeni kritikájában is. Ezt jelzi implicit módon a zsidó és nem zsidó idegeneknek a magyarságba való szellemi asszimilációja lehetőségének és szükségességének a hangsúlyozásával és explicite a nemzeti szocialista Harmadik Birodalomra és a biológiai fajelméletre vonatkozó bíráló megjegyzéseivel a *Három nemzedék* először 1934-ben megjelent bővített negyedik kiadásában.⁹ Ekkoriban már Szekfű a faji felsőbbrendűségtől fűtött könyörtelen német imperializmus feltámadásán aggódott, amely a közép-európai nemzetek, közöttük a magyar létét veszélyeztette.

A *Három nemzedék* negyedik kiadása egy új, ötödik részt kapcsolt a korábban megjelent szöveghez, de kihagyta a második kiadás disszonáns Bevezetőjét, s ez tükrözte Szekfű elégedetlenségét a hazai fejleményekkel. Továbbra is hangsúlyozta ugyan, hogy az 1919-es gyászos magyar bolsevik rendszer vezetői túlnyomó részben zsidók voltak, bírálta a Jászi Oszkár által félrevezetett

⁵ Ua. 46.

⁶ Ua. 4. (az első kiadás előszavában), 55. és 105–108.

⁷ Márkus László és Lackó Miklós in Ránki György (szerk.): Magyarország története. 8. köt. Bp. 1976. 582–584. és 818–819.

⁸ Berend T. Iván és Ránki György in Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. 2. köt. Bp. 1964. II. 385.

⁹ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. 2. kiadás. Bp. 1935. 430, 434, 437, 449, 475–485.

radikális értelmiséget, vádolta Budapest „zsidó” nagyvárosi kultúráját és a zsidókat a Magyarország valódi érdekeivel ellentétes kapitalista praktikákkal azonosította gazdasági téren. Szekfű helyesen figyelte meg, hogy a hitleri mozgalomnak talán az egyetlen hatékony mozgató ereje az antiszemitizmusnak az az új hulláma, amelyet a modern kapitalizmus integrálatlanságához kapcsolódó gazdasági jelenségek szítanak.¹⁰ Ugyanakkor elkeserítette, hogy a parasztok milliói élnek nyomorúságban a magyar vidéken, hogy Magyarország vezet a világon a gyermekhalandóság és tuberkulózis terén, és hogy ezek ellen semmiféle társadalmi programot nem szerveztek. Megjegyzi, hogy még akik a Szent Korona tanának a felélesztése ürügyével akarták helyreállítani a monarchiát, még azok is elhagyták az igazi szociális királyság eszméjét és a keresztény demokráciának nem sikerült sem az értelmiség vezetőit, sem a néptömegeket megnyernie. Az antiliberális frázisözön, az antiszemita és nacionalista jelszavak hangoztatása ellenére, Magyarország liberális korszaka ugyanazon harmadik generációjának politikai retorikája, amely az első világháború kitörése nyomán katasztrófához vezetett, és amely továbbra is kormányozza az országot, egyáltalában nem változtatta meg a magyar társadalom gondolkodását vagy rétegződését: se az ipari munkások, se a parasztok nem haladtak előre azon az úton, amely demokrácián keresztül erősítette volna nemzeti tudatukat, sőt valójában a társadalom ösztönösen visszaautásította a demokratikus fejlődés bármilyen válfaját.¹¹

A *Három nemzedék* 1934-es kiadásával maga a magyarországi liberális és radikális reformok bírálója támadta meg Magyarország két világháború közötti társadalmát, amely a magát kereszténynek és ellenforradalminak beállító rendszer auspiciuma alatt fejlődött. Felpanaszolja, hogy a magyar középosztály szellemi fejlődése megcsontosodott és hogy a fiatalabb nemzedék javarészt érzéketlenné vált a lelki motívumok iránt,¹² Szekfű összegezte a magyar társadalom „válságpontjait”, kimutatva a feszültségeket és az ellentéteket a nagybirtokosok és a föld nélküli mezőgazdasági munkások, katolikusok és protestánsok, zsidók és magyarok, a gerontokrácia és a munka nélküli fiatalok, a trianoni Magyarország magyarjai és a szomszédos utódállamokban nemzeti kisebbségként élő atyafiak között. Eközben, *inter alia*, kiállt a földreform mellett, ha szükséges a nagybirtokok rovására is. „Nemzetünknek a forradalmi katasztrófáktól való megóvása” érdekében, a *Három nemzedék* szerzője „szellemi, gazdasági és társadalmi életünk sok tekintetben radikális reformját” követelte.¹³

E dolgozatnak nem célja, hogy részleteiben elemezze Szekfű gondolatvilágának további fejlődését. De meg kell jegyeznünk, hogy Szekfű továbbra is kitartott amellett, hogy könyve Széchenyi géniuszát népszerűsítő mű volt.¹⁴

II.

A *Három nemzedék* 1934-es kiadásának rövid Bevezetőjében Szekfű azt állítja, hogy az eredeti szöveghez csatolt új ötödik könyvből a Trianon óta Magyarországon jelentkező új szellemi irányokat Széchenyi István értékrendszeréhez úgy mérte, mint azt a három korábbi nemzedék esetében tette.¹⁵ Ennek az értékrendszernek a körvonalait viszont a *Három nemzedék* első könyvében foglalta össze, melynek címe: „Széchenyi István konzervatív reformrendszere”.

A történetész szemszögéből nézve Szekfű munkájának ez a része igen jelentős. Hat egymást követő fejezetben vizsgálja Széchenyi ábrázolását a liberális hagyományban, a „Nagy Parlag” és a nemzeti bűnök fogalmait, a nemzeti erény politikáját, a közjogi kérdést, azaz Magyarország alkotmányos viszonyát Ausztriával Széchenyi rendszerében, a nemzetiségi kérdést, a kereszténység és a romantizmus problémakörét. Elemzése elején Szekfű bírálja, hogy jelszó gyanánt „társadalmunkat és sajtonkat korlátlanul használtuk fel valóságos Széchenyi-kultusz felépítésére”, és ígéri, hogy elkerüli azt a csapdát, melynek „a két korábbi generáció tagjai szinte kivétel nélkül áldozatul estek: hogy ti. Széchenyit olyannak jellemezték, minőnek látni nekik maguknak *jólesett*”.¹⁶

¹⁰ Ua. 440–448.

¹¹ Ua. 386, 402–403, 408–410, 426–428, 442.

¹² Ua. 451, 454.

¹³ Ua. 420–423, 432. és a következő oldalak.

¹⁴ Ua. 457–458.

¹⁵ Ua. 3. old. Kiemelés tőlem.

¹⁶ Ua. 11–12. Kiemelés az eredetiben.

Bírálja Zichy Antalt, Széchenyi leveleinek, beszédeinek és cikkeinek első szerkesztőjét és a jogtudós Beöthy Ákost, akik mindketten úgy vélték, Széchenyi sokat tévedett, véleményei gyakran egyoldalúak és rögtönzöttek voltak, távol attól, hogy egy gondosan felépített rendszert alkossanak. Míg Széchenyi kortársai, „az első nemzedék”, róla alkotott képüket a múlt politikai ellentétei során kialakult saját személyes benyomásaik alapján formálták meg, „a második nemzedék” olyan tagjait, mint Zichyt és Beöthyt, liberalizmusuk választotta el Széchenyitől, aki – Szekfű szerint – nem hitt a szabadság, egyenlőség, testvériség „elvont” eszméiben. Számukra Széchenyi legjobb esetben tiszteletre méltó piramis a horizonton, akinek a tanításai semmiféle gyakorlati értékkel nem bírtak. Hasonlóképpen dogmatikus és ködös volt a harmadik, azaz Szekfű saját nemzedékének szemlélete a „legnagyobb magyar”-ról: a hazafias Széchenyi-kultusz tükrözte azt a törekvést, hogy igazoljuk „a mi tetteink elismerését” és „szellemét ily módon szinte adaptáltuk a mi viszonyainkhoz és óhajtaisainkhoz”. E jóindulatú, de sekélyes Széchenyi-kultusz helyett Szekfű Széchenyi politikai rendszerének rövid vázlatát nyújtja.¹⁷ Majd hozzáát, hogy megkonstruálja saját Széchenyi-portróját, amely nem kevésbé egyoldalú és önkényes, mint az általa elutasítottaké.

Sok minden, amit Szekfű mond Széchenyiről, természetesen igaz. Más dolog azonban azt állítani, hogy Széchenyi eredeti gondolkodó volt, és megint más ragaszkodni ahhoz, hogy „Széchenyi alig állott idegen politikai írók hatása alatt”, vagy hogy „nemcsak Anglia liberalizmusát, de a francia és német politikai és állambölcseleti literatúrát is távol tartá magától”. Állításainak igazolására és Széchenyi rendszerének egyedülálló voltára Szekfű sokszor és hosszasan idéz Széchenyi fontosabb munkáiból, cikkeiből és beszédeiből, melyek 1848 előtt jelentek meg vagy hangzottak el.¹⁸ De a Széchenyi hatalmas oeuvre-jéből vett idézeteknél csak ritkán jelöli meg a helyet és a pontos forrást, és ez az eljárás súlyos módszertani és egyéb problémákat vet fel. Míg az avatatlanok számára impresszív lehet az egymásra halmozott idézetek sora, e módszer kevésbé győzi meg azt a kutatót, aki a Széchenyi-megállapítások időpontját és szövegösszefüggését is ismerni akarja. Annál is inkább, hisz Széchenyi briliáns volt ugyan, de távolról sem rendszeres, és többször tett kiruccanást a filozófia, irodalom, közgazdaságtan és az élet általa kevésbé ismert területeire. A tudományos hivatkozások hiánya az időtlenség érzetét kölcsönözte a *Harmadik nemzedék* Széchenyi-portréjának, s ez segíthette Szekfűt abban a szándékában – hacsak nem egyezett meg előre a kiadóval, hogy e népszerű kiadványban mellőzhetők a tudományos művek „túlzott” kellékei –, hogy az „örök Széchenyit” bemutassa. De Szekfű metódusa egy olyan Széchenyi meglétét tételezi fel, aki változatlan és így valótlán marad, figyelembe véve „a leghívebb magyar”¹⁹ nehezen kitapintható természetét, valamint szavainak és munkáinak sokféle értelmezési lehetőségét.

Szekfű önkényes módszere számos félígazsághoz, félrevezető megállapításhoz, de legjobb esetben is félreértéshez vezet. Bár igaza van abban, hogy az érett Széchenyi nemzetének teljes szellemi regenerációja mellett szállt síkra, de nagy túlzás azt állítani, hogy „Széchenyinel a politikai rendszer a lelki konstitúció szüleménye”, és hogy: „Ezt bizonyítani fölösleges, naplójának minden sora arról beszél, hogy lelki élete a haza politikai sorsával már kora gyermekségétől feloldhatatlan kapcsolatban volt”, vagy hogy „lelki konstitúciójának viszont a magyarság az alapvonása”.²⁰ Annak, aki ismeri Széchenyi fiatalkorát, beleértve külföldi utazásait, telhetetlen olvasókedvét és idegen szerzők műveiből készített fordításait, tájékoztatlanságát a magyar viszonyok terén és báró Wesselényi Miklóssal való barátsága jelentőségét, annak az ilyen megállapítások abszurdnak és naivnak tűnnek. Ugyanez vonatkozik Szekfűnek arra a kijelentésére is, hogy „Széchenyinek a külföld mellékes; ő akkor is főlrázta volna nemzetét, ha lábait soha ki nem teszi a hon határain túl és az angol, francia műveltség csodáit meg nem pillantja”.²¹ Ez a megállapítás Szekfű történetírói reputációjához méltatlan provincializmust sugall. Távoli és rosszul alkalmazott utánérzete Lessingnek, aki *Laokoon*-jában azzal érvel: Raffaello – látóképessége révén – akkor is a világ egyik legnagyobb festője lett volna, ha kéz nélkül születik. Ahogy tudjuk, hogy Raffaello a kezével festett, tudjuk azt is, hogy

¹⁷ Ua. 12–16.

¹⁸ Ua. 17. 1. jegyzet.

¹⁹ Kemény Zsigmond jelzője – Szekfű az egész Három nemzedéken keresztül használja.

²⁰ Ua. 18.

²¹ Ua. 19.

Széchenyi saját külföldi (gyakorlati és intellektuális) tapasztalatainak prizmáján keresztül tanulta meg nézni nemzetét és saját magát.

Ugyanilyen nehéz elfogadni Szeckfünek azt az állítást, hogy Széchenyi elképzelései az adminisztrációról és az egyéb reformokról, valamint gyakorlati teljesítményei: a Duna és a Tisza szabályozása, a gőzhajózás, a hídépítés, a lóversenyes, a nemzeti kaszinó és más társulatok csupán alkalmi és alárendelt kezdeményezések voltak, úgyszólván ürügyek erkölcsi céljának, azaz az emberi méltóságot, etikai alapelveket és hazaszeretetet minden magyar lelkében előmozdító alkotmányos feltételek megteremtésére.²² Ez nem jelenti azt, hogy Széchenyi nem volt etikus gondolkodó egyúttal, mint azt Szeckfü helyesen állítja. De félreérti hősét, mikor feltételezi, hogy „ha Széchenyinek csak bármi halavány reménysége is lehetett volna arra, hogy nemzete erkölcsait egy csapásra meg-nemesítheti, közhasznú vállaltai bizonyára elmaradtak volna, mert erkölcsi célját elérve, küldetését nemzete körében befejezettnek tartotta volna”.²³ Széchenyi misszionáriusi buzgalmát csak részben motiválták erkölcsi megfontolások. Közigazgatási tehetsége, gazdasági tevékenysége és kapitalista vállalkozásai ugyanúgy részét alkották személyisége belső misztikumának, mint a legszigorúbb teológiai értelemben vett spirituális gyakorlatai. Bár Széchenyi hajlott arra, hogy gazdasági vállalkozásait a hazafiság eszméjébe és az osztrák állam átfogó érdekeibe csomagolja, az azokat megalapozó pénzügyi kalkulációk a magán- és közérdeket egyaránt figyelembe vevő gazdasági megfontolásokon, grafikonokon és számításokon alapultak. Széchenyi egyéniségének eme egymásba fonódó és egymást kölcsönösen alátámasztó szférái közül csupán egynek, a lelkinek kizárólagos primátusát hangsúlyozni, mint azt Szeckfü tette, félrevezető.

Hasonlóképpen megtévesztő az az erőfeszítés, amely elszigeteli Széchenyinek a „Nagy Magyar Parlag” eszméjén nyugvó posztulát politikai rendszerét más, ezzel összehasonlítható racionális struktúráktól. Széchenyi egymásba fonódó, a magyar nemzetiségre és közértelmességre vonatkozó jelszavainak az elválasztása 18. századi racionalista és liberális gyökereiktől, melyek a francia és az amerikai forradalomhoz kapcsolódnak, mint azt Szeckfü próbálta tenni,²⁴ másik jele annak, hogy szemmel láthatóan tagadja Széchenyi alapvető kapcsolatát a felvilágosodás korával. Pedig a *Hitel* szerzője sokat merített Benjamin Franklinből, Jeremy Benthamból és a kor liberális-utilitáriánus gazdasági doktrínáiból csakhogy, mint a keresztény tanokból. Bár Szeckfü helyesen mutat rá, hogy Széchenyinek mind az egyéni, mind a nemzeti szabadságról vallott nézete a felelősségtől elválaszthatatlan erkölcsi koncepció, Széchenyi azt is hangsúlyozza – például a *Világban* –, hogy a magyarok, akiknek volt egy, a szabadságjogaik keretét képező alkotmányuk, gyorsabban tudnának haladni a civilizáció útján, ha párosítanák a szabadság eszméjét a verseny eszméjével. Így tehát a kapitalista szabad vállalkozás dinamikumát szemlélete egyáltalában nem volt idegen Széchenyi pragmatikus erkölcsi normáitól, s ezt Szeckfü hajlamos nem észrevenni vagy túlszpiritualizálni.²⁵

Teljesen tévesek azok a kategorikus kijelentések a *Három nemzedék*ben, hogy Széchenyi elítélte a görög szabadságharcot, vagy hogy hűvös maradt az angol szabadságfogalommal szemben, mivel azt nem lehetett máshova átültetni. Különösen az 1820-as években, mint naplói tanúsítják, Széchenyi mélyen együttértett mindkét amerikai kontinens, Olaszország és a Balkán, sőt még a cári Oroszország szabadságharcosaival is; sőt valójában egyedül állt abban, hogy felismerte a dekabristák mozgalmanak társadalmi és politikai összefüggéseit.²⁶ Meglepő, hogy Szeckfü könyve későbbi kiadásában nem javította ki e hibákat, pedig ezek a Viszota Gyula szerkesztette Széchenyi-naplók megjelenése után láttak napvilágot. Arról a számos példáról sem vesz tudomást, amikor Széchenyi kife-

²² Ua. 35.

²³ Ua. 35–36.

²⁴ Ua. 20.

²⁵ Lásd: *Barany*: Széchenyi, 211, 219–230. és a következő oldalak; *Szeckfü*: Három nemzedék és ami utána következik. 51–52.

²⁶ Ua. Lásd *Viszota Gyula*: Gr. Széchenyi István naplói. 6. köt. Budapest, 1925–1939. II. 355. old.: „Ypsilanti, Pepe, Gonfalonieri ect. Die Triebfeder muss nicht Ambition, sondern Liebe zur Tugend seyn —” és passim; lásd még III. és IV. köt. passim, vö. *Barany*: Széchenyi... 101–103.

jezetten a liberális eszmékkel azonosította magát általában, vagy sokkal specifikusabban, a magyar diéta liberális ellenzékével.²⁷

A szerző interpretációjának ellentmondó tények mellőzése és az általa népszerűsítendő politikai elmélet érdekében véghezvitt leegyszerűsítések egyaránt szerencsétlen vonásai a *Három nemzedék*nek. Igaz, hogy Széchenyi igen gyakran fáradhatatlanul és bátran szembefordult a magyar közvélemény fősodrával, kitartóan ostromozva a „magyar” bűnöket, melyek közé ő a hiúságot, és önáltatást, a tisztavirág életű fellángolást, a közéleti tunyaságot, a féltékenységet és a pártoskodást sorolta. De eltekintve attól a kérdéstől, mennyire voltak ezek specifikus magyar „bűnök”, problematikusnak tűnik faji sajátságoknak tulajdonítani ezeket a „nemzeti bűnöket”, még ha Széchenyi maga meg is tette ezt és még ha a nemzeti erény politikájának előmozdítása szándékával tette is, mint azt Szekfű állítja.²⁸ A történész feladata rámutatni az érzelmi alapokon nyugvó politikai viselkedés gyengeségeire, bármilyen érthetőek és indokolhatóak is, nem pedig olyan leírásuk, mintha összetett társadalmi-gazdasági nehézségek és politikai konfliktusok megoldására képes gyakorlati rendszert képeznének. Pedig éppen ez az, amit Szekfű a *Három nemzedék*ben tett, amikor komoly történelmi problémákat a metafizika szférájába helyezett át, ahonnan azokat át lehetett dobni és gyakran át is dobták a politikai agitáció birodalmába.

Bár Szekfű tudta, hogy Széchenyit nem lehet „begyömöszölni” sem a liberális, sem a konzervatív skatulyába,²⁹ mégis vallásosan inspirált keresztény-romantikus „génusz”-szá alakította át, aki egész életét „a nagy emberi közösségek erkölcsi megjavításának” szentelte, és egyedülálló volt a nyugati világban.³⁰ Olyan túlzás ez, amely nem igényel kommentárt, olvastán a Széchenyiben mindig jelen levő „Stefferi” egetverő nevetésben törne ki. A hungarocentrikus szemlélet kifejeződése egy olyan munkában, amely épp a hungarocentrizmus minden formája elleni értékes küzdelméért dicséri Széchenyit, figyelemre méltó.

A jó szándék, mely a mondás szerint a pokolba vezető utat kövezi, nem nyújt megbízható eligazodást az államférfiúi teljesítmények értékelésében. Széchenyi nem volt szent. Még csak különösebben sikeres politikusnak sem tekinthetjük, s nem volt következetes azoknak a magasztos céloknak a követésében sem, melyekkel elvileg egyetértett vagy melyeket – pályája kezdeti szakában – maga hangoztatott ékesszólóan. Míg Szekfű helyesen mutat rá Széchenyi a feudális magyar alkotmányról mondott vissza-visszatérő bírálatára, valamint ama szándékára, hogy kilencmillió hűséges jobbágyot az emberi méltóság színvonalára emeljen avégből, hogy modern magyar nemzetet kovacsoljon belőle,³¹ elmulasztja megemlíteni Széchenyi későbbi visszakoázását korábbi progresszív álláspontjától, vagy vonakodását, hogy feltétel nélkül támogassa a parasztság teljes felszabadítását 1848 előtt.³²

Ilyféle kihagyások nem teszik valószerűbbé a modern magyar történelem óriásának igazi emberi arcképét. Mert hogy óriás volt, megmutatta az 1840-es években a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása is. Bár ezt Szekfű főképpen az 1842-es akadémiai beszédet hangsúlyozó fejezetben megfelelően tárgyalja,³³ Széchenyi átszellemített asszimilációs koncepciójára való hivatkozása figyelmen kívül hagyja a modern kori asszimiláció általános elméletének kifejtéséhez tett hozzájárulását.³⁴

²⁷ Ua. 186, *passim*.

²⁸ Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*. 21–32.

²⁹ Ua. 50–54.

³⁰ Ua. 55–57.

³¹ Ua. 33–35., 238.

³³ Barany: Széchenyi ... 185–187, *passim*. Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*. 44–49.

³⁴ Lásd az 1982 augusztusi első magyar–amerikai történész szimposiumon „Széchenyi, Amerika és az asszimiláció: egy kétértelmű örökség” címen tartott előadásomat. Megjelent a *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* XXXVI (1983) köt. („Széchenyi, America and Assimilation: An Ambiguous Legacy”), itt különösen 185–202.

III.

Így hát Szekfű egy nem teljes és történelmileg hamis Széchenyi-portrét állított mintaképül a *Három nemzedék*ben, hogy mindenki lássa és csodálja. Egy idealizált és jórészt képzeletbeli, legjobb esetben is csak a negyvenes évek Széchenyijére jellemző, konzervatív reformrendszer tehát az, amelyhez Szekfű vissza-visszatér eredeti szövegének második, harmadik és negyedik részében Magyarország három liberális nemzedékének teljesítményeit bírálva. Mint e dolgozat bevezetője jelzi, nem kísérelhetjük meg a részletes elemzését ennek a mélyreható és kihívó eszmékben bővelkedő műnek, amely azonban, ami Széchenyit illeti, számos hamis premisszán épül. Széchenyi sokat idézett tanai közül az utókor – Szekfű szerint – bűnös módon figyelmen kívül hagyott olyanokat, amelyek Széchenyi szándékát bizonyítják a kizárólag békés eszközökkel elérendő magyar felsőbb-ségre, ami együtt járt annak a „mi imperializmusunk”-nak az apológiájával, amellyel Szekfű gyermekesnek, illuzórikusnak és a legnagyobb magyar által a nemzeti bűnökben elmarasztaltnak jellemzett.³⁵

Érdemes megemlíteni, hogy könyve 1934-es bővített kiadásához írott bevezető megjegyzéseiben Szekfű saját magát marasztalta el „valamiféle naiv racionalizmusban”, mert műve eredeti kiadásában célozgatott arra, hogy a történelem egy a népeket bűneikért sújtó igazságos jogi eljárásnak megfelelően viselkedik. Tizennégy évvel később a szerző tehát naivnak ítéli mind azt a feltevést, hogy népeket meg lehet győzni arról, hogy katarzison menjenek át, amikor felismerik, hogy hibás úton haladtak, mind pedig azt a hiedelmet, hogy a bűnökbe esett népek átadnák hatalmukat az isteni büntetéstől való félelmükben, vagy hogy a nagy bűnököt látható és megérdemelt büntetés követi a történelmi folyamatban.³⁶ Ehhez csupán egy szomorú megjegyzést tudok tenni Magyarország talán legbefolyásosabb két világháború közötti történészének legismertebb munkájára, a Cicero által Catonak tulajdonított szavak parafrázisa gyanánt: *Ceterum censeo Tres Generationes esse non historiam, sed propagandam. Pessimam propagandam* . . .

³⁵ Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*. 306–311.

³⁶ Ua. 386.

Irányzatok és törekvések a magyarországi szlovákság körében (1945–48)

A magyarországi szlovákok ősei a 17–18. században költöztek a mai Szlovákia területéről jelenlegi lakóhelyükre.¹ Számuk az 1930-as magyarországi népszámlálás szerint 104 819 fő volt, az 1941-es népszámlálás szerint pedig 75 877. Nem összefüggő földrajzi régiókban, hanem az ország különböző részein, úgynevezett szórványtelepüléseken élnek. Nyelvüket, kultúrájukat a kisebb-nagyobb mértékben érvényesülő asszimilációs hatások ellenére is megőrizték, ebben jelentős szerepet játszottak az evangélikus egyház szlovák nyelvű szertartásai, valamint az általa fenntartott iskolák is.

1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig a mai Magyarország területén élő szlovákok azonos államkeretben éltek anyanemzetükkel, ez a nyelvi-kulturális kapcsolatok ápolását megkönnyítette. Az önálló csehszlovák állam létrejötte után ezek a kapcsolatok megszakadtak, a Horthy-rendszer tudatosan akadályozta, hogy a magyarországi szlovákok és anyanemzetük között szorosabb nyelvi és kulturális érintkezés alakulhasson ki.² A két világháború között Magyarországon működő szlovák iskolák, bár deklaráltan az anyanyelv ápolása volt a feladatuk, gyakorlatilag a magyarosítás eszközévé váltak.³ Az egyházi iskolák nem adtak lehetőséget a szlovák irodalmi nyelv megismerésére, hanem a cseh egyházi nyelvet (a biblia nyelvét, az ún. „*bibličtinu*”) és a helyi szlovák nyelvjáráásokat kultiválták. A szlovákság legjobbjai a magyar dolgozók oldalán aktívan részt vettek a munkásmozgalomban.⁴ Közülük többeket az ellenforradalmi rendszer börtönbe zárt és internált a dolgozók és a nemzetiségek jogaiért folytatott harcuk miatt.

Az 1944–45-ös esztendő a magyar nép életében történelmi fordulatot hozott. A második világháború befejező szakaszában a szovjet csapatok felszabadították hazánkat a fasizmus uralma alól. Összeomlott a negyedszázados ellenforradalmi rendszer, lehetővé vált, hogy a dolgozó nép maga vegye kezébe saját sorsának irányítását. A haladó erők a kommunisták vezetésével megindították a harcot a romokban heverő ország újjáépítéséért.

Az újjáépítésért folytatott küzdelem során „... meg kellett vívni a nagy csatát, hogy *véglegesen* eldőljön a kérdés: *kié* legyen a hatalom, *kié* legyen az ország? A tőkéséké, akik a nagybirtokos osztállyal együtt a bűnös szovjetellenes háborúba sodorták Magyarországot, vagy a népe, amelynek szabadságáért fiainak legjobbjai hosszú évtizedeken át küzdöttek, és az elesett szovjet hősök életü-

¹ Dr. Krupa András: A szlovákok letelepedése az Alföldön a 18. és 19. században. Békési Élet 1967. 3. 105–108. Bővebben l.: Ján Sirácky: Šťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18 a 19 storočí. SAV 1966, valamint: Ján Sirácky a kollektív: Slováci vo svete. I. Matica slovenská 1980.

² Geschichte der Slowaken in Ungarn und die entwicklungsänderungen ihrer nationalität zwischen 1918 und 1948 von Anna Gyivicsán Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae Separatum Sectio Historica Tomus XXI. Bp. 1981. 337–338.

³ A Horthy-korszak nemzetiségi iskolapolitikájára vonatkozóan l. Sárközi István: Az ellenforradalmi rendszer népiszkolapolitikája Magyarországon. (1919. augusztus–1944.) Bp. 1980. 220–222.

⁴ G. Vass István: Účasť Slovákov v robotníckych a roľníckych hnutíach vo Viharsarku 1930–1944 (Szlovák munkások és szegényparasztok részvétele a Viharsark munkásmozgalmában 1930–1944), valamint Virág Ferenc: Účasť Slovákov v agrárno-socialistickom hnutí v stolici Békés (Szlovákok a Békés megyei agrárszocialista mozgalmakban). Mindkét tanulmány a Spoločný čsud-spoločná cesta című tanulmánykötetben található. Bp., 1980.

ket adták.”⁵ A hatalomért folyó küzdelem fontos állomásai voltak: a földreform, a burzsoázia korlátozására irányuló intézkedések, a termelés állami ellenőrzése, az államosítások.

A felszabadulás a magyarországi nemzetiségi dolgozók életében is történelmi forduló volt. Az új Magyarország szakított a Horthy-rendszer nacionalista, magyarosító nemzetiségi politikájával. A magyar sajtóban 1945 nyarán közlemény jelent meg arról, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány Belügyminisztériuma rendelettervezetet készít elő a nemzetiségi egyenjogúság biztosítására.⁶ A sajtóban megjelent közlemény szerint a rendelet garantálja a nemzetiségi nyelvek szabad használatát a magán- és közéletben, a kormány kötelezettséget vállal, hogy a nemzetiségek iskoláit ugyanúgy támogatja mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben, mint a magyar iskolákat. 1946 elején Magyarország köztársaság lett. Az államformáról szóló törvény egyenlő jogot biztosított az összes magyar állampolgárnak nemre, fajra, vallásra való tekintet nélkül. A fiatal magyar demokrácia erőfeszítéseket tett annak érdekében is, hogy a nemzetiségi oktatást demokratikus szellemben szervezze újjá. 1945–48 között létrejöttek a ma is működő nemzetiségi szövetségek.⁷

A felszabadulás első heteiben, amikor a régi közigazgatás megszűnt és az új még nem alakult ki, a délalföldi szlováklakta településeken is megalakultak a különböző népi szervek, köztük a nemzeti bizottságok.⁸ A helyi szervek a lakosság igényeinek megfelelően alakították nemzetiségi politikájukat. A példát számukra a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája jelentette, ami azért is érthető, mert a helyi szervek tevékenységében jelentős szerepet játszottak az 1919-es veteránok. Érdekesség kedvéért megemlítem, hogy 1945-ben Tótkomlóson bevezették a kétnyelvű – azaz szlovák és magyar – közigazgatást, a Kommunista Párt helyi szervezete kétnyelvű párttagsági könyveket adott ki tagjai részére. A tótkomlósi iskolákban már 1945 elején megszervezték a nemzetiségi oktatást, de szlovák nyelven kezdtek el oktatni Pitvaroson is.⁹ 1945 szeptemberében pedig Tótkomlóson a Kommunista Párt szlovák nyelvű pártiskolát nyitott.¹⁰ Az új szellemű nemzetiségi politika megvalósításában a tótkomlósiak kezdeményezései már akkor kiemelkedő szerepet játszottak, amikor még nem szabályozta országos rendelet a nemzetiségek helyzetét.

1944/45 fordulóján a népi szervezetekben, az újjászerveződő közigazgatásban az ország más településein is helyet kaptak a szlovák lakosság képviselői is. Természetessé vált, hogy a nemzetiségi lakosság anyanyelvén érintkezhetett a helyi hatóság képviselőivel. A demokratikus szellemű nemzetiségi politika tudatos érvényesítésére a legtöbb példa a délalföldi szlováklakta településeken található, elsősorban ott, ahol a sajátos történelmi fejlődés következtében már korábban viszonylag erős nemzetiségi öntudat alakult ki. Békés megyében a szlovákok közül többen vezető funkcióba kerültek közvetlenül a felszabadulás után. Így például szlovák volt Szobek András, Békés megye akkori főispánja, Gyuska János, a Magyar Kommunista Párt Békés megyei titkára, Békéscsabán a Kommunista Párt helyi vezetőségének nagy része, a tótkomlósi földigénylő bizottság elnöke, Hírka János.

A nemzetiségi kérdést elvi alapokon megoldani akaró politikának a felszabadulást követő első esztendőben súlyos nehézségekkel és ellentmondásokkal kellett szembenéznie. A deklarált nemzeti jogok nem vonatkoztak a magyarországi németekre, akiknek napirendre került az országból való kitelepítése. A magyar közvélemény jelentős része már a potsdami konferencia (1945. július 17–augusztus 2.) előtt nyomást gyakorolt a kormányra, hogy az ún. „svábkérdést” kitelepítéssel oldja meg. A kormány a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül a szövetséges nagyhá-

⁵ Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. Bp., 1960. 230.

⁶ Kormányrendelet biztosítja a nemzetiségek teljes szabadságát – Szabad Nép, 1945. augusztus 4.

⁷ A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége 1947-től működik ezen a néven, létezését azonban 1945-től, az Antifasiszta Szlávok Frontja megalakulásától számítja. A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége 1948-ban alakult meg. Szintén ebben az évben jött létre a Magyarországi Románok Kultúrszövetsége, mely napjainkban Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége néven működik. A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége csak 1955-ben jött létre. (Mai nevén: Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége)

⁸ Gyivicsán i. m. 341.

⁹ UMKL. VKM. 17 050/1946. sz. irat

¹⁰ Az MKP a szlovák–magyar barátságért Szabad Nép, 1945. szeptember 6.

talmak segítségét és jóváhagyását kérte a magyarországi németek kitelepítéséhez.¹¹ Az akkori csehszlovák kormány kezdeményezésére felmerült magyar–csehszlovák lakosságcsere gondolata pedig – amint erről a későbbiek során bővebben is szó lesz – a magyarországi szlovák nemzetiségi lakosság körében váltott ki vitát, nagyfokú feszültséget és nyugtalanságot. E nehéz körülmények közepette és ellenére is a szlovákok többsége aktívan bekapcsolódott az újjáépítés munkájába, képviselőik aktív szerepet játszottak a közéletben. A számtalan gond, nehézség közül, amellyel a háború utáni Magyarország küzdött, egyike volt a lakosságcsere problémája.

A Kommunista Párt és a haladó erők fontos feladatnak tekintették, hogy az új Magyarország szakítson a Horthy-rendszer nacionalista-irredenta külpolitikájával, s kapcsolatait a szomszéd népekkel új alapon, a barátság és együttműködés jegyében rendezze. Annak ellenére, hogy Románia, Csehszlovákia, valamint Jugoszlávia népei szintén a népi demokratikus fejlődés útjára léptek, a kapcsolatok normalizálását nagymértékben megnehezítették azok a magyarellenes megnyilvánulások, amelyek mintegy visszahatásai voltak a Horthy-rendszer hatóságai által a Magyarországhoz csatolt területeken elkövetett túlkapaszkodásoknak. „De kétségtelenül szerepet játszott az is, hogy a szomszédos államokban a volt uralkodó körök – és nemegyszer a polgári ellenzék is – szívesen feleltették volna a népek elleni árulásait a Magyarországgal szembeni gyűlölet kifejezésével és felkeltésével s mindenekelőtt azzal, hogy a magyar nemzetiségű lakosságot tegyék felelőssé mind a Horthy-rendszer politikájáért, mind a saját bűneikért.”¹²

Románia és Jugoszlávia kormányai a kezdeti magyarellenes incidensek után a nemzetiségi jogok biztosításával kívánták megoldani a nemzetiségi kérdést, s lépéseket tettek a demokratikus Magyarországgal való jószomszédi kapcsolatok megteremtésére. A háborús bűnösöket nemzetiségre való tekintet nélkül felelősségre vonták, s elutasították a kollektív felelősségre vonás módszerét. Az akkori csehszlovák kormányzat a nemzetiségi kérdést nem a nemzetiségi jogok biztosításával, hanem a tiszta szláv állam koncepciójának megvalósításával kívánta rendezni.¹³ Hivatalos csehszlovák nyilatkozatok gyakran hangoztatták a szomszédos Magyarországgal való baráti kapcsolatok megteremtésének szükségességét, ezt azonban csak akkor látták megvalósíthatónak, ha olyan lakosságcsere kerül sor, mely megszünteti a két ország viszonyában jelentkező feszültség forrását.¹⁴

A tiszta szláv Csehszlovákia koncepciójának kialakításában Eduard Beneš köztársasági elnök, a londoni emigráns kormány feje, a csehszlovák burzsoázia vezető politikusa játszotta a vezető szerepet.¹⁵ Ennek értelmében a háború utáni Csehszlovákiának meg kell szabadulnia a német és a magyar nemzetiségtől, melyek e felfogás szerint aktív szerepet játszottak 1938–39-ben az önálló csehszlovák államiság felszámolásában. Az állam szláv jellegének erősítésére felmerült a külföldön élő szlovákok hazatelepítésének gondolata is, így került napirendre a Magyarországon élő szlovákok

¹¹ Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika Bp. 1968. 15; Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–47. Bp., 1982. 77–102.

¹² Balogh i. m. 36.

¹³ Uo. 103.

¹⁴ A Szabad Nép 1945. december 2-i számában idézi Fierlinger csehszlovák miniszterelnök nyilatkozatát, melyben állást foglal a lakosságcsere szükségessége mellett. „Ha Magyarország baráti jóviszonyban akar velünk élni, úgy kell velünk megegyeznie, hogy a megállapodás mindkét ország érdekeinek megfelelően.” (Fierlinger nyilatkozata a lakosságcsere mellett. Szabad Nép, 1945. december 2.)

¹⁵ Beneš elnök emigrációs tevékenységéről, a tiszta szláv állam koncepciójáról l.: Dr. Eduard Beneš: Paměti. (Emlékek) Praha 1947. 330., Dokumenty z historie československé politiky 1949–1943. (A csehszlovák politika történetének okiratai 1949–1943.) Otáhalová-Červinková, Praha 1966. 198; Juraj Zvara 1965-ben megjelent munkájában idézi Beneš elnök következő kijelentését: „Már 1938 novemberében megmondtam, hogy az elháríthatatlanul bekövetkező háborúért a kisebbségek bűnhődnek majd.” (Juraj Zvara: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava, 1965. 43.); Balogh i. m. 103.; Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. Történelmi Szemle 1979/1.

lakosságcsere keretében történő áttelepülése is.¹⁶ Magyarországon viszont sokkal kevesebb szlovák élt, mint amennyi magyar Csehszlovákiában, éppen ezért irreális volt az az elképzelés, hogy a csehszlovákiai magyarság kérdése lakosságcserevel megoldható. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint 571 988 csehszlovák állampolgár vallotta magát magyarnak Szlovákiában. Kárpátukrajnát is beleértve összesen 691 923 fő volt a csehszlovákiai magyarok száma.

1945 nyarán a lakosságcserevel kapcsolatos hírek hatására feszültség és nyugtalanság keletkezett azok között a magyarországi szlovákok között, akik nem akartak áttelepülni. Aggodalmaik eloszlatására Gyöngyösi János külügyminiszter 1945. július 1-én a Független Kisgazdapárt békéscsabai nagygyűlésén tartott beszédében részletesen foglalkozott a lakosságcsere kérdésével és kijelentette: a magyar kormány nem kezdeményez lakosságcserét, de ha ilyen kívánság felmerül a magyarországi szlovákság részéről, az más megvilágításba helyezi a kérdést.¹⁷ Ebből kiviláglik, hogy a kormány nem kívánt akadályt gördíteni az önként áttelepülni akarók távozására, de nem is akart kényszeríteni senkit a távozásra. Egyidejűleg deklarálta, hogy a magyarországi szlovákok részére maradéktalanul biztosítja az állampolgári és nemzetiségi jogokat. A magyar kormány a szlovákiai magyarok kollektív felelősségre vonását elutasítja, a háborús bűnösök megbüntetését nemzetiségre való tekintet nélkül helyesli.

A gyűlésen részt vevő szlovákság nagy tetszéssel fogadta a külügyminiszter szavait, majd nevükben Csiáki János gazda kért szót.¹⁸ Részletesen szólt arról, hogy egyesek a magyarországi szlovákok körében már hónapok óta agitációt fejtenek ki annak érdekében, hogy szakadjanak el, vagy települjenek át Csehszlovákiába. Olyan híreket terjesztenek, hogy aki belép az Antifasiszta Szlovák Frontjába, annak nem kell jóvátételt fizetnie, s a hozzátartozóját is kiszabadítják a hadifogságból. (Az Antifasiszta Szlovák Frontjáról későbbiekben még részletesen is szó lesz.) Kijelentette, hogy az alföldi szlovákok továbbra is Magyarországon akarnak élni a magyarokkal testvéri közösségben, de ha mégis lesz áttelepülés, azokat telepítsék át, akik önként akarnak távozni.

1945–48 között Csehszlovákiában is heves küzdelem folyt a munkásosztály és a burzsoázia között a hatalom kérdésének eldöntéséért. A megoldatlan nemzetiségi kérdés kapcsán keletkezett nacionalista indulatok a jobboldal saját pozícióinak erősítésére igyekezett felhasználni. A Csehszlovák Kommunista Párt és a haladó erők maguk is elfogadták a tiszta szláv Csehszlovákia koncepcióját.

A magyar kormány félreérthetetlenül elhatárolta magát a Horthy-rendszer revizionista-irredenta külpolitikájától. Ennek ellenére a csehszlovákiai haladó erők körében is előítéletek és nagyfokú bizalmatlanság tapasztalható a háború utáni Magyarországgal szemben. De a csehszlovák–magyar viszony rendezését a magyar polgári jobboldal nacionalista szellemű megnyilatkozásai is nehezítették. A kisgazdapárti Igazság című lap például olyan írásokat is közölt, melyek a megbékélés helyett a szomszéd népekkel szembeni bizalmatlanság és gyűlölet felkeltésére voltak alkalmasak.¹⁹ Az új Magyarországgal szembeni bizalmatlanság a csehszlovák haladó erők körében csak az 1947-es magyarországi országgyűlési választások után kezdett oldódni, amikor a Magyar Kommunista Párt és a vele szövetségre lépett haladó erők választási győzelmével a nacionalista-irredenta törekvések fő támaszát jelentő reakció súlyos vereséget szenvedett.²⁰

* * *

¹⁶ Ján Bobák: Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (1946–48) in: Slováci v zahraničí 8. Matica slovenská 1982. 72.

¹⁷ Gulyás Gábor: Hivatalos kormánynyilatkozat a magyar–szlovák viszonyról, Gyöngyösi külügyminiszter békéscsabai beszéde a szlovákiai magyarok helyzetéről. Az alföldi tótság hűségnyilatkozata. Kis Újság 1945. július 4.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Az egyszerű polgár és a szlovákok. Igazság 1945. nov. 10. A cikk azt állítja, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása csak a határok kiigazításával lehetséges. A csehszlovákiai magyarellenességek oka szerinte az, hogy a csehek és a szlovákok éretlenek a demokráciára. A lapban olyan írások is megjelentek, melyek a Horthy-rendszer háborús felelősségét igyekeztek csökkenteni. (Pl.: A magyar–csehszlovák viszony. Igazság 1945. július 21.)

²⁰ G. Husák: Úprava postavenia ôsob maďarskej národnosti. (Z referátu na zasadnutí UV.KSS. 27.t.r.) Nové slovo 1948. okt. 1.

1945 nyarán, amikor a csehszlovák kormány több hivatalos megnyilatkozásban felvetette a magyar–csehszlovák lakosságcsere kérdését, a magyarországi szlovákságon belül vita kezdődött az áttelepülésről. A vita két szinten, a magán- és a közélet területén jelentkezett. Vitatkoztak az ismerősök, a rokonok és a szomszédok, de az egyes családokon belül is – sokszor a generációs ellentétek formáját öltve – éles ellentétek alakultak ki.

Politikai színezetet a vita akkor öltött, amikor a nézeteltérések a demokratikus pártokban aktívan tevékenykedő szlovákok és az Antifasiszta Szlovák Frontja közötti ellentét formájában jelentkezett. Sajátos módon a kezdeti szakaszban (1945 nyara – kora őszi) a vita elsősorban még nem az áttelepülésről folyt, hanem arról, hogy a szlovákok a demokratikus pártok soraiban, vagy pedig az Antifasiszta Szlovák Frontjában folytassák-e az aktív közéletet? Igaz-e az, hogy a felszabadulás alapvető változást hozott a magyarországi nemzetiségek – így a szlovákok – helyzetében? Vita folyt arról is, hogy a nemzetiségi jogokat a magyar dolgozókkal összefogva a demokratikus Magyarországért folytatott harc keretében, vagy külön nemzetiségi szervezkedés útján érhetik-e el? De a vitának már ebben a szakaszában is felbukkan az a vélemény, hogy a nemzetiségi kérdés igazi megoldását a lakosságcsere jelenti. A kérdés ilyen módon való felvetésére a legelősebben az Alföld déli részén, elsősorban Békés és Csongrád megyében került sor. Nem véletlen, hogy a helyi sajtónak ebben az időszakban ez a kérdés állandó témája, amit átvesznek az országos lapok is.

Az Antifasiszta Szlovák Frontja 1945. február 18-án alakult meg Battonyán, soraiban magyarországi szerbeket, horvátokat, szlovákokat, szlovéneket tömörített. A szervezet elnevezése arra utal, hogy a szláv népek német fasizmus elleni küzdelmének ideológiai megalapozásában a múlt századi hagyományokban gyökerező szláv kölcsönösség eszméje is fontos szerepet játszott.²¹ A Frontnak két tagozata volt: délszláv és szlovák. 1946 tavaszán a délszláv tagozat szervezetiileg különvált, majd 1947-ben elnevezését Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségére változtatta. Főtitkára Rob Antun, a Magyar Kommunista Párt tagja volt.

A szlovák tagozat élén Francisci Mihály békéscsabai evangélikus lelkész állott elnökként, Horák Sándor budapesti katolikus lelkész volt a szervezet alelnöke. Francisci Mihály a két világháború között a lelkészi hivatás mellett irodalmi tevékenységet is folytatott, a második világháború idején a Békéscsabán megjelenő Čabiánsky kalendárba Hitler, Mussolin, Horthy dicsőítő cikket írt és üdvözölte a bécsi döntés eredményeként végrehajtott országgyarapítást.²² A második világháború után közvetlenül az Antifasiszta Szlovák Frontja szlovák tagozatának elnöke lett, egyes adatok szerint a Kommunista Pártnak is tagja volt egy ideig. 1947 őszén áttelepül Szlovákiába.

Horák Sándor budapesti katolikus lelkész a bécsi döntés után érkezett Magyarországra, nyilatkozata szerint azért, hogy a Magyarországhoz csatolt területen a szlovákok lelképásztora legyen.²³ Az ő irányításával működött a Spolok svätého Vojtecha (Szent Adalbert) szlovák vallási egyesület, de szorosan együttműködött a Budapesten évtizedek óta működő Slovenský robotnícký katolícký kruh (Szlovák Katolikus Munkáskör) elnevezésű konzervatív vallási egyesülettel is. A felszabadulás után néhány hónapig a Budapesten működő Csehszlovák Nemzeti Tanács vezetője volt, melynek meglehetősen tisztázatlan volt a szerepe és a programja. Később a Csehszlovák Nemzeti Tanács beolvadt az Antifasiszta Szlovák Frontjába.²⁴

Az Antifasiszta Szlovák Frontja 1945 nyarán Sloboda (Szabadság) címmel lapot indított.²⁵ 1945. július 14-i száma vezércikkben foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért „antifasiszta” a front és miért „szláv”. Antifasiszta a front azért, mert harcolni kíván a reakció ellen, bármely formában is jelentkezzen, és szláv azért, mert szlovákokon kívül délszlávok is tagjai. A Sloboda kifogásolta, hogy az 1945. július 1-i már említett békéscsabai nagygyűlésen Csiáki János és nem a Front szónoka lépett fel, mondván, hogy a szlovákok „igazi véleményét” a Front képviseli. A cikk

²¹ Gyivicsán i. m.

²² M. F.: Sedmohradsko (Erdély) Megjelent az 1941-es Čabiánsky kalendárban. Ugyanitt Nemčok szarvasi szlovák költő Povodeň (Áradás) című, 1940-ben írott költeményében Horthy Miklós dicsőíti.

²³ Z ťažkých čias na výsne krajších dni a rokov. Sloboda 1946. június 9.

²⁴ L. uo.

²⁵ Načo tie krokodilie slzy? Sloboda 1945. július 21.

a továbbiakban többek között arról szól, hogy a magyar demokrácia jó szándékú ugyan, de a szlovákok és szlávok helyzetét „még mindig” nem rendezte kielégítő módon. Formailag persze ez igaz, de a valóság az, hogy a magyar demokrácia vívmányaiból a szlovák nemzetiségű dolgozók kezdetől fogva ugyanolyan mértékben részesültek, mint a magyarok.

1945. július 21-én a Sloboda a lakosságcsere kérdéséről közölt cikket.²⁶ Ez azért érdemel külön figyelmet, mert ez volt az első jelentősebb írás, amely a lakosságcsere kérdésével részletesebben foglalkozott. Felfogása szerint a lakosságcserevel meg lehetne oldani a nemzetiségi kérdést, s biztosítani lehetne a Duna-medencében a békét. A megegyezésnek a kifejtett vélemény szerint a legfőbb akadálya a magyar reakció ellenállása. (A Sloboda ezzel az állásfoglalásával mindenkit, aki a lakosságcsere elutasító álláspontra helyezkedett, valójában reakciónak minősített!)

A Front ideológiája meglehetősen zavaros volt, benne különböző elemek keveredtek: vallásos hagyományok, mint például a Cirill–metód-kultusz, a múlt századból származó szláv kölcsönösség eszméje, de a kommunizmus és a szocializmus jelszavaira való hivatkozás sem maradt el. Lapja a Sloboda, a hatalomért folytatott harc kellős közepén – az osztályszempontok teljes mellőzésével – a szlovákság osztályok és rétegek feletti nemzeti egységét hirdette, és élesen támadta azokat a szlovákokat, akik a demokratikus pártok soraiban harcoltak a reakció és a sovinizmus ellen. Hangot adott azon véleményének, hogy nem helyes a szlovákságot pártállás szerint megosztani, éppen ezért minden szlováknak – függetlenül attól, hogy melyik politikai párt tagja – a magyarországi szlávok szervezetében a helye. „Együttműködést akarunk, a magyarországi szlovákok becsületes és őszinte együttműködését, tekintet nélkül arra, hogy melyik politikai pártba tartoznak.

Mi már működésünk kezdetekor kijelentettük, hogy nem akarjuk a magyarországi szlovákságot politikai pártokra tagolni. Nem akarunk pártharcot folytatni!”²⁷ – írja a Sloboda 1945 szeptember elsejei számában. Az Antifasiszta Szlávok Frontja ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokkal próbálta meg a szlovák dolgozók figyelmét az aktív osztályharcról elterelni:

„Elmúltak már azok az idők, amikor a kormányok mesterségesen felosztották a szlovákokat kormányhű és ellenzéki, magyar és csehszlovák szlovákokra. (Erre megvoltak a módszereik és az embereik.) Mi egyedül csak szlovákokat ismerünk. Azokat, akik tudják és érzik, hogy nyelvük és származásuk révén azokhoz tartoznak, akik a Csehszlovák Köztársaságban, a Tátra alatt élnek, viszont állampolgárságuk révén a magyar állam kötelékébe tartoznak, amely számukra a jogokat a tőlük megkívánt kötelezettségek teljesítése arányában biztosítja.”²⁸ Ugyanebben a cikkben a Sloboda élesen támadja a demokratikus pártok szlovák tagjait, akiket a szlovákság árulóinak nevez.

Az Antifasiszta Szlávok Frontja véleménye szerint a demokratikus Magyarország nemzetiségi politikája nem változott lényegesen a Horthy-rendszeréhez képest, mert ugyanúgy elnyomja a szlovákságot, mint azt a megbukott ellenforradalmi rendszer tette.²⁹ A Front kifogásolta, hogy kevés Magyarországon a szlovák iskola, a szlovák tanító, ám a magyar kormány erőfeszítéseit, melyek a magyarországi szlovák iskolák hálózatának kiépítésére irányultak, nem támogatta, hanem az áttelepülés propagálását tekintette fő feladatának.

1945 nyarán és őszén a Sloboda több cikkben foglalkozott a nemzetiségi iskolák kérdésével.³⁰ Az Antifasiszta Szlávok Frontja később, az áttelepülési propaganda kibontakozásakor azt hangoztatta, hogy a magyarországi szlovákság nemzeti jogait – beleértve az anyanyelvű tanulás lehetőségét is – csak akkor kaphatja meg, ha hazatelepül ősei hazájába, saját nemzeti államába.

Az említett írások figyelmen kívül hagyták azt a körülményt, hogy a háború következményeként az egész magyar oktatásügy súlyos gondokkal és nehézségekkel küszködött, s a fiatal magyar demokráciának még kevés idő állt a rendelkezésére ahhoz, hogy a romokban heverő országban jóvátegye a földesúri-burzsoá rendszer nemzetiségi iskolákkal kapcsolatos összes mulasztását.

²⁶ Uo.

²⁷ Čo nás rozdeľuje? Sloboda 1945 szept. 1.

²⁸ L. uo.

²⁹ Staré záplaty na novom ruchu. Sloboda 1946. január 5.

³⁰ Hriech reakcie. Sloboda 1945. jún. 23.; Pilišká púť. Sloboda 1945. júl. 14.; Pred bránami škôl. Alexander Horák cikke Sloboda 1945. aug. 25. Národnostné školy. Alexander Horák cikke, Sloboda 1945. szept. 22. Apponyiho školská politika, Sloboda 1945. okt. 6.

Meg kell azonban jegyezni, hogy ott, ahol a lakosság erre igényt tartott, már az erre vonatkozó rendeletek kibocsátása előtt megindult a nemzetiségi oktatás.³¹ Békéscsabán 1945 tavaszán például a két munkáspárt kezdeményezően lépett fel a szlovák oktatás bevezetése érdekében.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 nyarán megkezdte a nemzetiségi oktatásüggyel foglalkozó rendelet előkészítését, s ennek tervezetét tanulmányozás céljából eljuttatta az Antifasiszta Szlovák Frontja szlovák tagozatának vezetőihez is.³² A szlovák tagozat vezetőinek állásfoglalása azonban hosszú heteken át késett, s ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rendelet, illetve ennek végrehajtási utasítása csak 1945 őszén jelent meg.³³

1945 őszén megkezdődött a nemzetiségi – köztük a szlovák – iskolák hálózatának szervezése. S bár a munkát több tényező nehezítette, néhány helyen sikerült létrehozni a szlovák tan nyelvű iskolát.³⁴ Igaz, ezek az eredmények meglehetősen szerények voltak az erőfeszítésekhez képest, Békéscsabán pedig a kevés jelentkező miatt nem sikerült megnyitni a szlovák tanítási nyelvű gimnáziumot.

A szlovák lakosság az esetek zömében a szlovák iskolákkal szemben tartózkodóan viselkedett. Ebben az időszakban a szülők állásfoglalását a lakosságcserre kérdésének napirendre kerülése is nagymértékben befolyásolta, de sokan közülük attól is tartottak, hogy a nemzetiségi iskolában gyermekeik hiányosan sajátítják el a magyar nyelvet, s emiatt az életben hátrányos helyzetbe kerülnek majd.

1946 elején az Antifasiszta Szlovák Frontja délszláv tagozatának kritikai megjegyzéseit figyelembe véve a kormány új rendeleteket hozott a nemzetiségi oktatásüggyel kapcsolatban, melyek előírják, hogy a nemzetiségekhez tartozó gyermekeket anyanyelven kell oktatni.³⁵

A szlovák iskolák tanulóinak száma éppen az áttelepülés miatt állandóan ingadozik ebben az időszakban, ezért rekonstruálása a korabeli források alapján is nehéz. 1946 őszén érdekes jelenség figyelhető meg: a szlovák lakosság körében megnőtt az érdeklődés a szlovák iskolák iránt. Igaz, sajátos módon főleg az áttelepülő gyerekek szülei voltak azok, akik gyerekeiket szlovák iskolába írták.³⁶ Érthető, hogy 1947/48 folyamán a tényleges lakosságcserre megkezdődése után azok az iskolák, melyekbe főként áttelepülők írták be gyermekeiket, elnéptelenedtek, de legalábbis nagymértékben visszaesett a tanulólétszám.

A távozó és maradó szlovákok közötti ellentét formailag az Antifasiszta Szlovák Frontja szlovák tagozata és a demokratikus pártok szlovák tagjai közötti vitában jelentkezett. A valóság azonban bonyolultabb volt, mert mind a maradók, mind az áttelepülők körében különböző pártállású és világnézetű emberek találunk. A magyarországi szlovákok körében ugyanazok a politikai irányzatok érvényesültek és hatottak, mint a magyar lakosság körében. Éppen ezért nemcsak a távozó, de a maradó szlovákok sem alkottak egységes tábor. Az áttelepülők között például kommunisták is voltak, nem is kevesen. A távozó szlovákság megítélésekor óvatosan kell használnunk a minősítő jelzőket. Csak azért, mert áttelepülésre jelentkezett, senkit sem szabad reakciónak vagy nacionalistának tekinteni. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy az áttelepülők közül sokan valóban a magyarellenes nacionalizmus hatása alá kerültek.

³¹ UMKL.VKM. 17 050/1946. sz. irat

³² UMKL.VKM. 79 565/1945. sz. ügyirat

³³ L. uo. A rendeletek: 10 030/1945. ME. sz. r. Magyar Közlöny 1945. okt. 30. 68 800/1945. VKM sz.r. Köznevelés 1945. nov. 15.

³⁴ UMKL.VKM. 29 035/1946. sz. ügyirat 1946 februárjában Magyarországon 10 szlovák nyelvű népiskola működött és egy polgári iskola, ez utóbbi Tótkomlóson.

³⁵ 330/1946. ME sz.r. Magyar Közlöny 1946. jan. 15.; 1200/1946. VKM. sz.r. Magyar Közlöny 1946. február 20. – Az 1200/1946. sz. VKM rendelet kimondja, hogy „Minden községben (városban), ahol a népesedési statisztika vagy osztálybeosztási nyomtatvány adatai szerint legalább 15 egy nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermek van, a tanfelügyelő beíratást rendel el a nemzeti-ségi tannyelvű iskolába.”

³⁶ Kóspallagon például kizárólag áttelepülő szülők írták be gyermekeiket a szlovák iskolába. l. UMKL.VKM. 81 356/1946. sz. irat

Az áttelepülés szándékát több tényező befolyásolta. Ezek között a Horthy-rendszer idején elszenvedett sérelmek is szerepet játszottak, az áttelepülők nagy része azonban gazdasági és szociális indokok alapján döntött a távozás mellett. Közöttük nagy számban voltak földnélküliek, akik azt remélték, hogy Csehszlovákiában majd földhöz jutnak.

Magyarországon a háború befejeződése után közvetlenül nagyobbak voltak a gazdasági nehézségek, mint Csehszlovákiában. Sok szegény és nincstelen ember azért jelentkezett az áttelepülésre, mert abban bízott, hogy új hazájában kedvezőbb élet- és munkakörülmények közé kerül. Egyes esetekben az áttelepülés kérdése családokon belül a különböző generációk közötti vitává alakult: többnyire az idősebb emberek voltak azok, akik ragaszkodtak megszokott környezetükhöz, a szülőföldhöz, a vállalkozó szellemű fiatalok inkább hajlottak arra, hogy szerencsét próbáljanak.

A távozni akaró szlovákok és az áttelepülést ellenző szlovák nemzetiségű kommunisták egymástól eltérően ítélték meg a demokratikus Magyarország fejlődésének perspektíváját. Az előbbieket gyakran hivatkoztak a magyarországi gazdasági nehézségekre, az utóbbiak ezzel szemben több ízben kifejezésre juttatták meggyőződésüket, hogy a magyar és az országban élő más nemzetiségű dolgozókkal összefogva a szlovák dolgozók képesek leküzdeni a nehézségeket és felépítik az új Magyarországot, amely a kizsákmányolás valamennyi formáját felszámolva megszünteti a nemzetiségi elnyomás alapját.

Sajátos módon 1945–48 között szlovák nyelvű sajtóval csak az Antifasiszta Szlovák Frontja rendelkezett, az áttelepülést ellenző szlovákok nem, éppen ezért megnyilatkozásaik a korabeli magyar sajtó hasábjain láttak napvilágot. Ritka kivételnek számít az a szlovák nyelvű lap, melyet 1945 nyarán Tótkomlóson a Függetlenségi Front pártjai adtak ki a kommunisták kezdeményezésére Slobodný Hlas (Szabad Hang) címmel.

A lap felelős kiadója Szobek András, Békés megye akkori főispánja volt. A lap szerkesztőbizottságában a koalíciós pártok képviselői is jelen voltak, a Kommunista Pártot Ján Hirka, a Szociáldemokrata Pártot Michal Ondrejo, a Kisgazda Pártot Ladislav Dankó képviselte, sőt még az Antifasiszta Szlovák Frontja képviselőjét, Ondrej Kulikot is bevonták a szerkesztőség munkájába. Ernest Adamec (Adamec Ernő) volt a lap felelős szerkesztője, Pavel Sokol a szerkesztő.

A Slobodný Hlas első száma 1945. július 8-án jelent meg. Az első, bevezető cikket Ernest Adamec írta. „Anyanyelven akarjuk hirdetni a demokráciát!”³⁷, szögezi le már az első mondatokban, majd kifejti: „Azt akarjuk, hogy Magyarország minden lakosa részt vegyen az építőmunkában, mert nem akarunk különbséget tenni szlovák, magyar vagy más nemzetiség szerint; csak becsületes és állhatatos demokratát akarunk ismerni, aki építeni akarja ezt az országot.”³⁸

A lap megjelenése kedvező visszhangot váltott ki a magyar sajtóban, a Szabad Népben külön cikk köszöntötte.³⁹ A Sloboda ellenben vetélytársként fogadta, s arra törekedett, hogy a lapot lejárassa a magyarországi szlovákok előtt. A Slobodný Hlast a reakció eszközeként nevezte, s azt állította, hogy a lapot a szlovák nemzetiség renegátjai írják és szerkesztik.⁴⁰ A Sloboda 1945. július 21-i száma közli a Slobodný Hlas két oldalának hasonmását, feltűnően megjelölve a helyesírási hibákat, s megállapítja, hogy a megjelölt részekben összesen 440 helyesírási hiba található.⁴¹

A pitvarosi Ján Hodák a Slobodný Hlas 1945. augusztus 5-i számában a következőképpen reagált a helyesírási hibákkal kapcsolatos észrevételekre: „Eddig az itteni szlovákságnak nem volt iskolája, ezért kénytelen volt magyar iskolába járni, de gyerekeink már szlovák iskolába járhatnak. Éppen ezért nem tudunk úgy írni, ahogy azt a szlovák helyesírás előírja. Úgy írunk szlovákul, ahogyan tudunk, ahogyan itt beszélünk. A főszerkesztő úrnak ott a Slobodában nincs miért megbotráncoznía.”⁴² Ján Hodák ez utóbbi kijelentésével arra célzott, hogy míg a Sloboda munkatársai között voltak papok és értelmiségiek, akik ismerték a szlovák irodalmi nyelvet, addig a Slobodný Hlasba főleg agrárproletárok írtak, akik a helyi szlovák nyelvjárást beszélik. A maradni szándékozó

³⁷ (E.) Adamec: Čo my chceme? Slobodný Hlas, 1945. júl. 8.

³⁸ L. uo.

³⁹ „Anyanyelvünkön akarjuk hirdetni a demokráciát”. Szabad Nép 1945. július 22.

⁴⁰ Našli sme sa. Sloboda 1945. november 10.

⁴¹ Sloboda 1945. július 21-i száma 8.

⁴² Ján Hodák: Chceme demokráciu. Slobodný Hlas 1945. aug. 5.

szlovákság nevében kijelentette: „Itt akarunk élni a demokratikus Magyarországon, építeni akarjuk a demokratikus államot. Látjuk és érezzük, hogy a mostani Magyarország valóban más, mint korábban volt. Látjuk és érezzük, hogy a demokrácia nemcsak papíron, de a valóságban is létezik.”⁴³

A Slobodný Hlas 1945. július 8-i számában Ondrej Kulik a demokratikus Magyarország felépítésének feladatairól ír. Véleménye szerint e feladatokat csak a dolgozók összességének szervezett munkájával lehet eredményesen megoldani. Az ország újjáépítésében szorosan együtt kell működniük a demokratikus pártoknak és szervezeteknek. Ondrej Kulik hangsúlyozza: a magyarországi szlovákoknak is valamely párt vagy szervezet soraiban kell munkálkodniuk a boldogabb jövő felépítéséért.⁴⁴

A lap néhány szám megjelenése után megszűnt. A megszűnésben személyi ellentétek és anyagi nehézségek játszottak szerepet. Az áttelepülést elutasító szlovákságnak ezt követően 1949-ig nem volt saját nyelvű sajtója.

Békés megyében, ahol az ország legnagyobb szlováklakta települései találhatók, a Viharsarok című munkásparaszti újság rendszeresen figyelemmel kísérte a magyarországi szlovákság körében kibontakozó vitát, sőt hozzá is szólt. 1945 nyarán több fontos cikket közölt a nemzetiségi kérdés tárgyköréből, melyek egyformán veszélyesnek minősítették a sovinizmust, akár magyar, akár szlovák részről jelentkezzék is.⁴⁵ Hírt adott azokról a kezdeményezésekről, melyek Békés megyében a szlovák nemzetiségi oktatás megszervezését sürgették. 1945. június 30-i számában arról tudósít, hogy e hónap folyamán tanácskozássra gyűltek össze a békéscsabai elemi és középiskolák igazgatói, hogy megvitassák a szlovák nyelvoktatás kérdéseit. Rajtuk kívül még mintegy 20 tanár és tanító vett részt a megbeszélésen.⁴⁶

1945 májusában a békéscsabai Nevelők Szakszervezete Szemináriumában Mengyán György középiskolai tanár tartott előadást: „A nemzetiségi kérdés új megvilágításban” címmel. A szeminárium résztvevői bírálták a múlt rendszer magyarosító politikáját, mely elsősorban az iskolákon keresztül érvényesült.⁴⁷

Mengyán György cikket írt a Viharsarok 1945. május 30-i számában, melyben kifejti, nézete szerint hogyan kell helyesen megoldani a nemzetiségi kérdést Békéscsabán, s mit kell tenni annak érdekében, hogy az együttélő magyar és szlovák lakosok viszonyát viszály és ellentét ne zavarja meg.⁴⁸ „... népek közötti tartós jó viszonyt csakis bizalommal, barátsággal és kölcsönös megértéssel lehet biztosítani” – írja. „A két fél kölcsönös megértésére, jóindulatára van itt elsősorban szükség, valamint arra, hogy a demokrácia alapján rendezzük a kérdést, tanulva az oroszországi szocializmustól.” Idézi azt a marx–lenini gondolatot, melynek értelmében egy nép sem lehet szabad, mely elnyom egy másikat. Felteszi a kérdést: „Hogyan indulhat el a magyarság és a szlovákság a békés megoldás felé?”, majd így folytatja:

„A szlovákság gazdasági és politikai elnyomtatásról itt helyben nagy általánosságban nem beszélhet. Az elnyomtatás a tudatos asszimilációban, az önző iskolapolitikában keresendő. (Kiemelés tőlem.) Orvoslást elsősorban itt keres, mert itt érzett nyomasztó terhet. Szükségét érzi, hogy szlovák népi kultúráját fejleszthesse, mert ahhoz nem elegendő az elemi iskola, a szlovák istentisztelet, a tranoscus (helyesen: Tranoscus),⁴⁹ a biblia és vallásos folyóirat és olykor egy-egy szindarab.

⁴³ L. uo.

⁴⁴ Ondrej Kulik: Balván z cesty. Slobodný Hlas 1945. július 8.

⁴⁵ Kurunczi Péter: A magyar–szlovák együttműködésről. Viharsarok, 1945. június 6.; Két hozzászólás a magyar–szlovák kérdéshez. Viharsarok, 1945. június 9.; Juszko József: Csodák műzeuma. Viharsarok 1945. augusztus 1.; Gyuska János: Beszéljünk nyíltan. Viharsarok 1945. június 20.

⁴⁶ Tervezet a szlovák nyelv tanításáról. Viharsarok 1945. június 30.

⁴⁷ Magyarul és szlovákul vitatták meg a nemzetiségi kérdést a békéscsabai nevelők. Viharsarok, 1945. május 30.

⁴⁸ Mengyán György: Magyar–szlovák együttműködést. Viharsarok, 1945. május 30.

⁴⁹ Tranoscus: Az első szlovák evangélikus énekeskönyv elnevezése, melyet J. Tranovsky adott ki cseh nyelven Lőcsén 1636-ban. Róla emlegetik így. A mű latin címe: Cithara sanctorum.

Azt szeretné tehát, ha ő is ugyanúgy tanulhatna szlovákul, mint ahogy a magyar ember magyarul.

Nem kér többet, de nem is kevesebbet, mint amennyi a másik embernek jár. Ehhez a munkához pedig csak megértést, baráti bizalmat kíván.

A magyarság pedig azt várja a szlovákságtól, hogy ne tévedjen sovíniszta utakra céljai megvalósításánál. Keresse ő is a közeledés, az építés útjait és ne az ékverés, az ellenségeskedés és százkakeresés fájdalmait.”

A cikk a továbbiakban arra szólítja fel a helybeli magyar és szlovák lakosságot, hogy törekedjenek őszinte megértésre, a hibák kölcsönös beismerésére, megismétlődésének elkerülésére, valamint egymás segítésére. Mengyán György szerint „Ilyen viszonyok mellett nem lesz, mert nem lehet a két fél, a magyarság és a szlovákság között ellentét, hanem mindketten az építés ügyét fogják szolgálni.”

A Szociáldemokrata Párt nevében Kurunczi Péter szolt hozzá Mengyán György írásához. Véleménye szerint el kell ismerni a szlovákok „kulturális elnyomásának” tényét a múltban, de az is igaz, hogy a régi rendszer a magyar munkásság tömegeit is elzárta a művelődés és a tanulás lehetőségétől.⁵⁰ „Kisebbségi védelem” – írja – „... csak a demokratikus szabadságjogok, a jogegyenlőség levegőjében képzelhető el. Ezt a levegőt pedig sem ők, sem mi nem szívhattuk tudónkbe az elmúlt idők során. Tehát inkább feledjük a múltat, hogy az új Magyarország felépítésén munkálkodva, a demokratikus légkörben a kisebbségi kérdés is megoldást nyerjen.” Kurunczi Péter szerint ajánlatos lenne, ha a szlovákok valamelyik politikai párt célkitűzéseit tennék magukévá, s azzal együtt munkálkodnának az új Magyarország felépítésén.

Juszkó József 1945. augusztus 1-én a Viharsarokban megjelent „Csodák múzeuma” című írásában a Slobodában megjelent cikkekkkel vitatkozik, melyek a Horthy-rendszer bűneiért az egész magyar népet a vádlottak padjára akarták ültetni.⁵¹ A cikk megállapítja, hogy a magyar uralkodó osztályok nemcsak a szlovákokat nyomták el, de kegyetlen osztályelnyomás sújtotta a magyar munkásságot és dolgozó parasztságot is. Éppen ezért – írja Juszkó József – „A magyar nép a múltban sem adhatta a szlovákságnak azt, amije nem volt.”⁵²

1945 nyarán Pozsonyban romániai, jugoszláviai és magyarországi szlovák küldöttségek jártak, melyek az áttelepülést sürgették. Gyuska János Francisci Mihálynak, az Antifasiszta Szlovák Frontja szlovák tagozata elnökének tevékenységét a következőképpen jellemzi a Viharsarok 1945. június 20-i számában megjelent írásában:⁵³

„Nem látjuk segítségét a reakció okozta kultúrsérelmek eltakarításánál... Kérdjük, miért nem tesz javaslatokat a magyar demokratikus Nemzeti Kormánynak a kisebbségi kérdés megoldására. Magyar állampolgárhoz nem méltó az a viselkedése, hogy az általa kreált küldöttségek elkerülik a magyar felelős tényezőket és úgy állítják be Pozsonyban az itteni viszonyokat, hogy azok semmiképpen nem szolgálják a békét. Furcsának találjuk, hogy most olyan sürgős neki az áttelepülés, holott az elmúlt rezsim alatt nem sokat gondolt erre. Miért nem követelte a 25 éves Horthy-rendszer alatt az itt élő szlovákok átköltözését, amely akkor indokolt lett volna. De nem úgy ma, amikor szinte mindegy, hogy a becsületes dolgozó és értelmiségi hol végzi építő munkáját Csehszlovákiában vagy Magyarországon, mert egyformán támogatja az emberi közösség célját, a békét.” A cikk további részében Gyuska János cáfolja a Pozsonyban megforduló szlovák küldöttségek azon állítását, hogy hazánkban a szlovák nyelv használatát megtiltották és a szlovákság nagyobb elnyomásban él, mint a múltban. Ezzel szemben – mutat rá Gyuska János – Tótkomlóson szlovákul folyik a tanítás,⁵⁴ a középiskolában pedig az igazgató, Adamecz Ernő korszerű szlovák könyvtárat gyűjtött össze.

⁵⁰ A magyar–szlovák együttműködésről. Viharsarok 1945. június 6.

⁵¹ Juszkó József: Csodák múzeuma. Viharsarok 1945. aug. 1.

⁵² L. Juszkó említett írását. Viharsarok, 1945. augusztus 1.

⁵³ Beszéljünk nyíltan. Viharsarok 1945. június 20.

⁵⁴ L. UMKL. VKM. 17 050/1946. sz. ügyirat.

Az Antifasiszta Szlovák Frontja nevében Dorkovics Mihály, a Front helyi vezetője válaszolt Gyuska János cikkére a Viharsarok 1945. július 7-i számában.⁵⁵ Megállapította, hogy a Szlovákiában járt pitvarosi és ambrózfalvi szlovák küldöttségek tagjai azok közül kerültek ki, akik kimaradtak a földosztásból, „... nem tudom, azért-e, mert szlovákok”.⁵⁶ Szlovák emberekről lévén szó, Dorkovics szerint érthető, hogy az óhazában szeretnének elhelyezkedést és munkát találni. Azt állítja, hogy Gyuska János maga is elismerte írásában, hogy nehéz a szlovák nemzetiség helyzete. A nemzetiségi kérdést új alapon kell rendezni. Tótkomlóson és Pitvaroson ugyan működnek szlovák iskolák, két szlovák hetilap is megjelenik az országban,⁵⁷ Dorkovics véleménye szerint azonban ezek nem azon a demokratikus alapon létesültek, mint a hasonló nemzetiségi intézmények Jugoszláviában vagy Gróza Romániájában, hanem létrehozásukért a magyarországi szlovákságnak keserves küzdelmet kellett folytatnia. Felteszi a kérdést: vajon tettek-e konkrét lépéseket Békéscsabán annak érdekében, hogy legyen szlovák elemi és középiskola, a közhivatalokban és a városi tanácsban pedig öntudatos szlovákok? Gyuska János írásában utalt arra, hogy a történelem folyamán – a Thököly és Rákóczi felkelések, az 1848–49-es szabadságharc, az 1919-es Tanácsköztársaság idején – magyarok és szlovákok közösen harcoltak a haladásért. Dorkovics Mihály szerint azonban „... előny ebből nem származott, kivéve az 1919-es szlovenszkoí elszakadást, mert a nép kultúráját biztosította”;⁵⁸ Cikkének végső következtetése: a magyarországi szlovákság azt várja a magyar kormánytól, hogy intézkedjen a nemzetiségi kérdésben, mert ha ez nem történne meg, akkor a Gyuska János által kifogásolt szlovák küldöttségek csak szaporodni fognak.

A Viharsarok 1945. július 7-i száma Dorkovics Mihály írásával egyidejűleg közölte Márton Sándor cikkét is, melyben a szerző bírálja Dorkovics Mihály nézeteit.⁵⁹ Véleménye szerint Dorkovics Mihályt sovinszta beállítottsága befolyásolja, amikor azt állítja, hogy egyes pitvarosiak és ambrózfalviak azért maradtak ki a földosztásból, mert szlovákok. Nem ért egyet azzal a kijelentéssel sem, hogy a létező szlovák iskolákat a szlovákság nem a magyar demokráciának köszönheti, hanem keserves harcot kellett folytatnia létrehozásukért. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a kommunisták voltak azok, akik elsőként felléptek a szlovák oktatás bevezetése érdekében. Dorkovics Mihály kérdésére válaszolva, hogy történtek-e lépések annak érdekében, hogy Békéscsabán a közhivatalokban és a városházán öntudatos szlovákok is legyenek, rámutat arra, hogy a polgármesteri funkciótól kezdve fölfelé és lefelé mindenütt megtalálni a szlovákság képviselőit. Véleménye szerint Dorkovics Mihály antidemokratikus bizonyítványt állít ki magáról, amikor nem hajlandó elismerni a magyar és a szlovák nép közös harcainak jelentőségét, s csak a szlovák „vérveteszéget” veszi észre.

* * *

⁵⁵ *Dorkovics Mihály*: Válasz Gyuska Jánosnak „Beszéljünk nyíltan” című cikkére. Viharsarok 1945. július 7.

⁵⁶ *Dagmar Čierna-Lantayová* „O nové Maďarsko” című könyvében ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Sok cikk és riport írt az Antifasiszta Szlovák Frontja említett periodikáiban a magyarországi szlovákok nehéz helyzetéről. Ez igaz, de nem szabad elfelejteni, hogy az infláció idején az életszínvonal Magyarországon általában alacsony volt és annak következtében, hogy nem volt elegendő szétosztható föld, nemcsak egyes szlovákok, de igen sok magyar is hátrányt szenvedett.” (Nyersfordítás) Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava 1979. 173. A szlováklakta településeken általában szlovákok is tagjai voltak a földigénylő bizottságoknak. Tótkomlóson például Hírka János volt a községi földigénylő bizottság elnöke. Békéscsabán egyes szlovákok, akik át akartak települni, nem fogadták el a részükre felajánlott földet. Szórványos esetekben az is előfordult, hogy a szlovákok nem kaptak földet azzal az indokollással, hogy előbb a „szlovákkérdést” kell megoldani. Azonban ez nem általánosítható. Tótkomlóson például, amikor kiderült, hogy kevés a rendelkezésre álló szétosztható föld, a szlovák nemzetiségű szegényparasztok és agrárproletárok a szomszédos magyar lakosságú Békéssámszon határában kapták meg a részükre kiutalt földet.

⁵⁷ Sloboda és az említett Slobodný Hlas.

⁵⁸ *Dorkovics Mihály*: Válasz Gyuska Jánosnak „Beszéljünk nyíltan” című cikkére. Viharsarok 1945. július 7.

⁵⁹ *Márton Sándor*: Válasz a válasza. Viharsarok 1945. július 7.

1946. február 27-én a magyar és a csehszlovák kormány lakosságcsere-egyezményt írtak alá Budapesten.⁶⁰ A magyar kormány nem értett egyet a kitelepítéssel, de azért, hogy hozzájáruljon a szlovákiai magyarság nehéz helyzetének enyhítéséhez, kompromisszumos megoldásként⁶¹ elfogadta, hogy Csehszlovákiából annyi magyar nemzetiségű személyt telepítsenek át Magyarországra, ahány szlovák Magyarországról hajlandó önként áttelepülni. Az egyezmény értelmében a magyarországi szlovákok között Csehszlovák Áttelepítési Bizottság fejthetett ki propagandát az áttelepülés érdekében.

1946. március 4-én a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény alapján megkezdte magyarországi tevékenységét a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság. Juraj Zvara szlovák történész a Bizottság célját és eszközeit a következőkben összegezte:⁶²

„A budapesti Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 1946. március 4-től június 25-ig óriási propagandát fejtett ki, hogy minél több szlovák nemzetiségű állampolgárt nyerjen meg az áttelepülésre. Az áttelepülési bizottság és több csehszlovák burzsoá szakértő abból indult ki, hogy Magyarországon mintegy 450–500 000 szlovák él, a kölcsönös csere tehát fokozatosan megoldja a csehszlovákiai magyarság kérdését. A toborzás folyamán szétosztottak 790 000 újságpéldányt, 490 000 brosúrát, 540 000 röplapot, sok ezer könyvet, 60 hangversenyt rendeztek, 133 községben 2777 népgyűlést szerveztek és 266 előadást tartottak a budapesti rádióban.”

A lakosságcsere-egyezmény értelmében a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság hat héten keresztül fejthetett ki propagandát az áttelepülés érdekében a magyarországi szlovák lakosság között. Az Antifasiszta Szlovák Frontja szorosan együttműködött az Áttelepítési Bizottsággal. Amikor a Bizottság rendelkezésére álló hat hét letelt, az áttelepülés propagálását szolgáló rendezvények az Antifasiszta Szlovák Frontja égisze alatt folytatódtak tovább.

Az áttelepülési propaganda 1946 nyarán érte el csúcspontját az Antifasiszta Szlovák Frontja által rendezett szláv kongresszuson. (Békéscsaba, 1946. július 27–28.) A kongresszusról Francisci Mihály elnök és Horák Sándor alelnök a magyarországi szlovákok nevében táviratot küldött a párizsi békekonferenciára, amelyben – függetlenül attól, hogy ténylegesen hányan jelentkeztek áttelepülésre – az összes magyarországi szlovák áttelepítését követelték.⁶³ A távirat híre ellenérzést váltott ki azokból, akik nem akartak áttelepülni, tiltakozó megmozdulásokra került sor, melyeken bírálták az Antifasiszta Szlovák Frontja hivatalos irányvonalát. Békéscsabán 1946. augusztus 18-án rendeztek tiltakozó gyűlést az áttelepülést ellenző szlovákok, amelyen a korabeli magyar sajtó tudósítása szerint mintegy húszezer szlovák vett részt.

A gyűlés szónokai a demokratikus pártok szlovák nemzetiségű képviselői voltak. Hirka János a Kommunista Pártot, Pepó János a Szociáldemokrata Pártot, Betkó Pál a Nemzeti Parasztpártot képviselte. A szónokok hitet tettek amellett, hogy a maradó szlovákok Magyarországot tekintik hazájuknak. Nem akarják megakadályozni, hogy azok, akik önként jelentkeztek áttelepülésre, elhagyhassák Magyarországot, ezeknek sok sikert és boldogságot kívánnak új hazájukban, az ellen azonban tiltakoznak, hogy azokat a szlovákokat is áttelepülésre kényszerítsék, akik ragaszkodnak szülőföldjükhöz.

Megállapították, hogy a demokratikus Magyarország biztosítja a nemzetiségek – köztük a szlovákok – nemzetiségi jogait. A szlovákok szabadon ápolhatják anyanyelvüket, saját iskoláik vannak. A gyűlés végzetül kiáltványt fogadott el,⁶⁴ mely szorgalmazza a Duna-völgyi népek megbé-

⁶⁰ 1946:XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar–csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről. Két év hatályos jogszabályai 1945–46. Bp. 1947. 80–85.

⁶¹ *Szalai Sándor*: Egy lépéssel előre ... eredmények és remények a második prágai tárgyalás után. Új Magyarország 1946. február 27.

⁶² *Juraj Zvara*: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Pol. Könyvkiadó Bratislava 1965. 32. A magyarországi szlovákok irreálisan magas számához úgy jutottak, hogy az evangélikusokat szlovák származásúaknak vették, hasonlóképpen a szláv hangzású neveket viselő személyeket, a szlovákuul tudókat stb.

⁶³ *Szegő Zsuzsanna*: Francisci itt marad. Haladás 1946. augusztus 22.

⁶⁴ A Magyarországhoz hú szlovákok tiltakozó gyűlése Békéscsabán. Szarvasi Újság 1946. aug. 23.

kélését, a nemzetiégi kérdés rendezésében a szovjet és a jugoszláv példa követését javasolja, s sikrással azért, hogy a nemzetiégi kérdést demokratikus alapon oldják meg Magyarországon és Csehszlovákiában, mert ez a feltétele annak, hogy Csehszlovákia népei és a magyar dolgozó nép között valódi barátság jöhessen létre. A kiáltvány leszögezi: a magyarországi szlovák dolgozók a múltban közösen harcoltak az elnyomás ellen magyar testvéreikkel, az új, demokratikus Magyarország felépítéséből is ki akarják venni a részüket. Hasonló megmozdulásra került sor Kóspallagon is.^{6 5}

Az Antifasiszta Szlovák Frontja 1946. július 27–28-i kongresszusa után a Fronton belül létrejött egy ellenzéki csoportosulás, mely bírálta a Francisci–Horák-féle vezetést merev kormányellenes politikája miatt, s elítélte az áttelepülés propagálása során elkövetett túlkapásokat. A csoport szlovák nyelvű röpiratokat terjesztett a szlovák vidékeken, melyekben elhatárolta magát az Antifasiszta Szlovák Frontja hivatalos vezetőségének politikájától.^{6 6} Korabeli levéltári dokumentumok szerint – de a magyar sajtó híradásainak tanúsága szerint is – ez az ellenzéki csoportosulás hajlott arra, hogy alapvető kérdésekben – mint például a nemzetiégi iskolák ügye – együttműködjön a kormánnyal.

A tényleges lakosságcsere csak 1947 áprilisában kezdődött meg. Ebben az esztendőben 37 679 magyarországi szlovák települt át Csehszlovákiába.^{6 7}

1947-ben a hatalomért folyó harc Csehszlovákiában és Magyarországon döntő fázisba jutott. A magyar és a csehszlovák haladó erők közötti kapcsolatfelvétel folyamata megélénkült.^{6 8} Az 1947-es magyarországi augusztusi országgyűlési választások után a burzsoázia gyakorlatilag kiszorult a hatalomból. A választások eredményei pozitív visszhangot váltottak ki a csehszlovák haladó erők körében. 1947 őszén, miután a két ország parlamentje előzetesen már ratifikálta a párizsi békeszerződést, sor került Magyarországra és Csehszlovákia között a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére. A két ország kapcsolatai lassan normalizálódni kezdtek. Ebben annak is szerepe volt, hogy a népi demokratikus forradalmak eredményeként ebben az időszakban már kialakulóban volt a szocialista tábor. A nemzetközi imperializmussal szembeni közös összefogás érdekei pedig megkövetelték, hogy a szocialista országok rendezzék egymással azokat a vitás kérdéseket, melyeket még a múltból örököltek.

Ez a körülmény nem maradt hatás nélkül az Antifasiszta Szlovák Frontja politikájának alakulására sem. A Fronton belül fokozatosan háttérbe szorult a merev, kormányellenes irányzat. A nemzetiégi kérdés megoldásának legfőbb zálogát – a hivatalos csehszlovák állásponthoz hasonlóan – még mindig az áttelepülésben vélte megtalálni. Viszont mindenképpen új fordulat politikájában, hogy a magyar kormánnyal szemben most már lojális nyilatkozatok megtételére is sor került részéről.

1947 őszén több olyan szlovák gyűlést rendeztek, melyeken együttesen vettek részt maradó és távozó szlovákok. Ezek a megmozdulásokon utoljára volt együtt az a közösség, melyet több mint két évszázad kovácsolt össze. Családtagok, barátok, rokonok, ismerősök búcsúztak el egymástól.

Az egyik ilyen gyűlés megrendezésére Tótkomlóson került sor. A rendezvény szónokai a maradó és a távozó szlovákság képviselői voltak. A gyűlésen jelen voltak az Antifasiszta Szlovák Frontja vezetői, sőt a csehszlovák kormány is képviseltette magát. A szónokok hangsúlyozták Csehszlo-

^{6 5} Szlovák tiltakozás a kitelepítés ellen. Kis Újság 1946. aug. 28.

^{6 6} Az AFS demokratikus ellenzéke a szlovák néphez fordul és Francisci távozását követeli. Viharsarok 1946. aug. 14.

^{6 7} Ján Bobák: Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (1946–1948) In: Slováci v zahraničí 8. Matica slovenská 1982. 80.

^{6 8} 1947 májusában a Duna-völgyi szociáldemokrata pártok budapesti konferenciáján a magyar, osztrák, lengyel, román szociáldemokrata pártok küldöttein kívül a csehszlovák párt küldöttei is részt vettek. 1947 novemberében a csehszlovák szociáldemokrata párt kongresszusán magyar küldöttség is részt vett, melynek tagjai voltak Szakasits Árpád, Ries István, Kéthly Anna, Marosán György, Szélig Imre. 1947 júniusában a prágai szakszervezeti világkongresszuson Kossa István és Nemes Dezső képviselte a magyar szakszervezeteket. A Magyar Kommunista Párt vezetői pedig, Rákosi Mátyás és Farkas Mihály Prágában a Csehszlovák Kommunista Párt vezetőivel tárgyaltak 1947 júniusában.

vákia és Magyarország megbékélésének szükségességét, s a szlovák–magyar barátság elmélyítésére szólítottak fel. Új és figyelemre méltó jelenség, hogy az Antifasiszta Szlovák Frontja nevében Zsurik János dr. és Benyó András köszönetet mondott a magyar kormánynak azért, hogy minden téren megerősítette és támogatta a szlovákságot nemzeti jogai gyakorlásában.

A legnagyobb érdeklődést Hírka Jánosnak, a Kommunista Párt képviselőjének beszéde váltotta ki, aki a következőket mondta:⁶⁹

„A dolgozó nép: a szlovák és magyar ma már egyformán szabad. *A demokrácia jótéteményeit mi, magyarországi szlovákok nemzeti jogi téren is élvezzük.* A vallás- és közoktatásügyi minisztérium leirata tegnap érkezett meg, amelyben közlik Tótkomlós lakosságával, hogy a szlovák iskolák közösségünkben a lakosságcsere lezajlása után is megmaradnak.

A demokratikus Magyarországon nyíltan megvallhatjuk, hogy szlovák nemzetiségűek vagyunk.

Azok a szlovákok, akik távoznak, Szlovákiában találnak új otthonra. Mi, akik úgy döntöttünk, hogy továbbra is szülőföldünkön maradunk, ezen az ünnepi összefüggésben leszögezzük, hogy a demokratikus Magyarországnak hűséges alattvalói leszünk, de szlovák nemzetiségünket nem tagadjuk meg. A mai ünnepségen tisztázni akarjuk az államhűség és nemzethűség fogalmát. *Nem vagyunk szlovákajkú magyarok, vagy szlovákkul beszélő magyarok, hanem szlovák anyanyelvű és szlovák nemzetiségű magyar állampolgárok.*

Ez az állásfoglalásunk a demokrácia alapelvétől származik. Mint szlovák nemzetiségű, lojális magyar állampolgárok, tudatában vagyunk annak, hogy amikor nemzeti jogi téren a legteljesebb fejlődési lehetőséget kívánjuk, ugyanakkor az állampolgári kötelességek teljesítését is vállaljuk.

Mi, magyarországi szlovákok a magyar és szlovák nép között a jóbarátságot és igazi békét akarjuk és ennek megvalósítását szorgalmazzuk a magyar demokratikus köztársaság és Csehszlovákia között. A béke aranyhídjának úttörői akarunk lenni. *Igazi béke azonban Magyarországon és Csehszlovákia között csak akkor jöhet létre, ha a magyarországi szlovákok nemzeti jogainak biztosítása mellett a Szlovákiában élő magyarok: munkások és parasztok visszanyerik emberi jogukat, számukra biztosítják a nemzeti jogokat is.*”

1947 őszén az Antifasiszta Szlovák Frontja III. közgyűlésén Francisci Mihály lemondott az elnöki tisztről. Horák Sándor, a szervezet korábbi alelnöke lett az új elnök.⁷⁰ A szervezet elnevezését Szlovák Szövetségre változtatta. A Szlovák Szövetség határozatot hozott, melyben kifejezésre juttatta, hogy a Magyarországon maradó szlovákok lojálisak a magyar állammal szemben, s államfőjüknek a mindenkor magyar köztársasági elnököt tekintik.⁷¹

1948-ban a Februári Győzelem eredményeként Csehszlovákiában a hatalomért folytatott küzdelemből a munkásosztály került ki győztesen. Ezáltal – miután 1948-ban Magyarországon is végérvényesen a munkásosztály kezébe került a hatalom – létrejött a feltétele annak, hogy a két ország új alapokon rendezze a múltból örökölt vitás kérdéseket, így a nemzeti jogi kérdést is. A csehszlovákiai magyarság kérdése természetesen nem oldódott meg máról holnapra, a fordulat azonban lehetővé tette, hogy helyzetében fokozatosan alapvető változások következzenek be. A szlovákiai magyarok kitelepítése 1948 szeptemberében megszűnt. 1948 őszén a csehszlovák kormány Nosek belügyminiszter javaslatára úgy határozott, hogy azoknak a magyaroknak a részére, akik nem voltak részesei a háborús bűncselekményeknek, lehetővé teszi a csehszlovák állampolgárság újbóli felvételét.⁷² (A csehszlovákiai magyarokat és németeket az 1945. augusztus 2-án aláírt 33/1945 sz. elnöki dekrétum fosztotta meg állampolgárságuktól.)

⁶⁹ Magyarországi szlovákok kéri az emberi és nemzeti jogok megadását a szlovákiai magyarok számára. Kis Újság 1947. október 16.

⁷⁰ A demokratikus Magyarország teljes fejlődési lehetőséget biztosít az itt élő szlovákoknak – állapította meg a pozsonyi áttelepítési hivatal vezetője a magyarországi szlovákok III. kongresszusán. Szabad Nép 1947. október 28.

⁷¹ Rezolúcia zástupcov slovenského a českého ľudu, sídených na voľnom shromaždení Antifasisťického Frontu Slovanov v Maďarsku dňa 26 októbra 1947. Sloboda 1947. október 31.

⁷² A csehszlovák kormány döntése: Visszanyerik állampolgárságukat a csehszlovákiai magyarok. Szabad Nép 1948. okt. 13.

A Békés megyében megjelenő Viharsarok című munkás-paraszt újság a következőket írta ebből az alkalomból:⁷³

„Nincs az országnak talán még egy része, ahol nagyobb lelkesedéssel és örömmel fogadták volna a hírt, hogy a csehszlovák kormány jóváhagyta a magyar nemzetiségű személyek állampolgárságáról szóló törvényjavaslatot, mint minálunk. Magyarok és szlovákok olvasták ronggyá a lapoknak azon példányait, melyekben ismertették Zápotocký miniszterelnök beszédét, Nosek belügyminiszter javaslatait és a Rudé právo, a csehszlovák KP központi lapjának vezércikkét.”

1948-ban 13 483 szlovák települt át Szlovákiába.⁷⁴ Arra vonatkozóan, hogy 1946–48 között összesen hány szlovák távozott el Magyarországról, az egyes források adatai eltérnek egymástól.⁷⁵ Az utolsó áttelepülő magyarországi szlovák csoport 1948 december közepén hagyta el az országot. A Magyarországi Szlovák Szövetsége megszűnt, napirendre került egy új szlovák társadalmi és politikai szervezet létrehozása.

Az utolsó áttelepülő magyarországi szlovák csoport nevében Juraj Pribojszky búcsúzott Magyarországtól a Slobodában megjelent írásában. Ebben arra hívta fel a figyelmet, hogy a Magyarországon maradó szlovákok létrejövő új szervezetének más feladatokkal kell majd szembenéznie, mint a Szlovák Szövetségének. „Újból hangsúlyozni kell” – írta –, „hogy a magyarországi szlovákok fő feladata a jövőben is a szocializmus építése kell hogy legyen. A szlovákoknak a népi demokratikus rendszer támaszainak kell lenniük.”⁷⁶

A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének első, alapító kongresszusa 1948. december 19-én ült össze. A kongresszus eseményeiről részletesen beszámolt a Szövetség által kiadott új szlovák hetilap, mely 1949. január 14-én jelent meg első ízben. A kongresszuson elfogadott program⁷⁷ kimondotta, hogy a magyarországi szlovákok Magyarországot tekintik hazájuknak, elismerik a párt vezető szerepét, készek arra, hogy a magyar és az országban élő más nemzetiségű dolgozókkal közösen felépítsék a szocializmust. A program sikraszállt a magyar és a csehszlovák nép barátságáért, hitet tett amellett, hogy a magyarországi szlovákok öntudatosan vállalják szlovák nemzetiségüket, ápolják anyanyelvüket, nemzeti kultúrájukat.

⁷³ MM.: Magyar–csehszlovák barátság. Vezércikk. Viharsarok 1948. okt. 21.

⁷⁴ Ján Bobák említett írása 83.

⁷⁵ Juraj Zvara szerint 73 407 (ez az adat vált a szakirodalomban általánosan elfogadottá), Ján Bobák szerint 59 774 szlovák települt át Magyarországról. *Juraj Zvara: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava Pol. Könyvkiadó 1965. 36.; Ján Bobák említett írása 85. Az áttelepülő szlovákok mintegy 75%-a földműves volt, a fennmaradó hányadot munkások, iparosok és kézművesek, állami, köz- és magánalkalmazottak, nyugdíjasok stb. alkották.

⁷⁶ Pred novými úlohami. Napísal: Juraj Pribojsky Sloboda 1948. dec. 18.

⁷⁷ Rezolúcia. Naša Sloboda 1949. jan. 14.

MAKKAI LÁSZLÓ

A történelmi Magyarország mezőgazdasági tájai a feudalizmus korában*

A történelmi Magyarország 1918-ig kiterjedt az egész Közép-Duna-medencére. A területet, amelyet az Alpok vonulatához a Stájer- és Dinári Alpok csatlakozási pontjánál kapcsolódó Kárpátok hegyvonulatának íve ölel körül, Kárpát-medencének is nevezik. Hegyvonulatok tagolják három rész-medencére: a nyugat-magyarországi Kisalföldre, a középen fekvő Nagy Alföldre és az ország keleti részén elhelyezkedő Erdélyre. Bár a Kárpát-medence geológiai és szerkezeti szempontból a dél-európai medence-rendszerhez tartozik, növényzete mégsem mediterrán jellegű; a Dél-Európára olyan nyíra jellemző macchia-bozótot csak néhány növény képviseli, köztük a háziasított gesztenye, szőlő és füge, míg a terület nagy részét az Eurázsia több tájaira is jellemző vegetáció, a vegyes erdő és a füves síkság borítja. Habár az atlanti ciklonok és az ázsiai nyári monszun időnként esőt hoznak, ebből a tengertől való jelentős (minden irányban több mint 500 km) távolság és az övező hegyvonulat feltartóztató hatása miatt csak viszonylag kevés hull a medence területére. Az évi 400–600 mm csapadékkal a medence Európa többi részéhez képest vízben szegénynek mondható, sőt még aszályos viszonyok is uralkodhatnak, amikor a forró földközi-tengeri levegő eléri a régiót. A medence földrajzi szélessége azonos Közép-Franciaországgal (északi szélesség 45° – 49°), és bár az évi 1750–2000 óra napsütés elegendő a szőlő megérleléséhez, a terület kontinentális fekvése miatt a hőmérséklet széles skálán változik a téli 0°C és a nyári 24°C szélső értékek között.

A felsoroltak miatt, és mert a csapadék egyenlőtlen eloszlása júniusban és októberben éri el csúcsertékét, a földművelést inkább az aszály, mint a túl sok csapadék fenyegeti. Amíg Nyugat-Európában az esős őszi termés előhírnöke, addig a Kárpát-medencében nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az őszi vetések megérhessék a hőn áhított, de gyakran elmaradó, a paraszti bölcsesség által aranyat érőnek tartott májusi esőt. Ezek a körülmények rákényszerítik a Kárpát-medence mezőgazdaságát, hogy széles körű állattartással ellensúlyozzák a növénytermesztés bizonytalanságait.

A Kárpát-medencében a nagyállatok tartására alkalmas legelőterület nem olyan kiterjedt, mint a Fekete-tenger mellékén. A valamivel nagyobb csapadékmennyiség azonban nagyobb fűtermést eredményez, ami fölöslegessé teszi a nomád legeltetést. A téli és a nyári legelők váltogatása viszonylag rövid távolságokon belül lehetséges. Másrészt viszont az állatokat télen száraz takarmánnyal kell etetni, mivel a több csapadék, a vastag hótakaró miatt nehezen juthatnak hozzá a fűhöz. Ezek a tényezők mozdították elő a nomádok letelepedését és az ekés földművelés elterjedését.

Akár nyugati földművesek, akár keleti pásztorok érkeztek a Kárpát-medencébe, bizonyosan szükségük volt egymás tapasztalatainak átvételére, mezőgazdasági ismereteik kiegészítésére. Az erdőségek parasztjainak és a sztyeppei pásztoroknak azonban egy harmadik tényezővel, az éghajlat szárazsága ellenére is viszonylagos vízbőséggel szintén szembe kellett nézniük. A medencét övező hegyek és a központi síkságok közötti 1500–2000 m szintkülönbség miatt a meredek lejtőkön lezúduló víztömeg nagy esőzések idején könnyen árvízzé duzzad. Az erdős hegyvidékek bőséges csapa-

*Az alábbi tanulmány 1979-ben készült, külföldi olvasók számára és angol nyelven „Agrarian Landscapes of Historical Hungary in Feudal Times” címmel jelent meg 1980-ban a *Studia Historica* 140. sz. füzeteként. Mivel gazdaságtörténeti munkásságom addigi eredményeit foglalja össze, itt változatlan szöveggel adom közre.

dékát (évi 1000–1500 mm) a Duna és a Tisza mellékfolyói vezetik le a medencébe, amely így a gyér csapadék ellenére is Európa egyik vízzel legjobban ellátott területévé válik. A folyók lassan kanyarogva a rendkívül csekély (nem több mint 20 cm/km) lejtésű síkságon kavics- és homokzátónyok (padok) formájában rakják le hordalékukat főágaik mentén. Minden további áradás ismételten növelte a kanyarokat. Ha a víz visszahúzódnásakor a hordalék eltorlaszolta a kanyarok bejáratát, és ha a következő áradás ezen nem tört át, a kanyar holtággá változott. Ezzel párhuzamosan újabb kanyarulatok alakultak ki a folyó alsóbb szakaszán, s az idők folyamán az egész folyamat ismétlődött. A fűz-, az éger- és a nyárfa fokozatosan meghonosodott a holtágakkal övezett homokzátónyokon, később tölgyek és vad gyümölcsfák is követték őket. A folyó főfolyásától teljesen elzárdott holtág előbb sekély tóvá, majd mocsárrá alakult. Ilyen módon építették, rombolták, formálták medrüket a folyók az évezredek folyamán, kialakítva a Kárpát-medence síkságainak egyharmad részére kiterjedő 3,5 millió hektáros árterületet, amelyet az év nagy részében víz borított. Az utolsó két évszázad folyamszabályozásai ebből 2,5 millió hektár termőföldet hódítottak vissza, többet, mint a Hollandiában, Angliában, a Pó és a Loire völgyében együttesen víztelenített terület. Ezt a nagyszabású folyamszabályozási tevékenységet megelőzően azonban az ártéri vidéken a gazdálkodás különleges viszonyai teremthettek meg, ugyanúgy, mint a füves sztyeppén, a zárt bükk- és fenyőerdős hegyoldalakon és az alpesi mezőkön.¹

Mindezek miatt a Kárpát-medence gazdaságföldrajzi viszonyai nem kedveztek sem a súllyal ekés földművelésre alapozott mezőgazdasági rendszernek, sem a kizárólag állattenyésztésen alapulóknak. Ezért az évezredek folyamán a medencében megfordult, valamelyik egyoldalúan specializált mezőgazdaságot folytatott népek közül egy sem tudott tartósan letelepedni. Végül aztán érkezett egy olyan népcsoport, amely képes volt hasznosítani az itt található mindhárom földterület-típust: az ártéri síkságot, a homokos sztyeppét és az erdős hegyoldalak teraszait is. A magyarok már a Kárpát-medencébe költözésük előtt (900 körül) is ismerték ezeket a lehetőségeket. Egy 9. századi muzulmán földrajzkiadvány a Fekete-tenger északi partján élő magyarokról a következőket írja: „sátraik vannak és nyáron vándorolnak, fűvet és növényzetet keresve... télen pedig a folyók mentén tanyáznak és halászáttal foglalkoznak... Bőséges a vetésük.” A magyarok számos állattartási (lő-, marha-, birka- és disznótartási), földművelési (pl. eke, búza, árpa, kender, sarló) és szőlő-termesztési (pl. szőlő, bor, seprő) szakkifejezést vettek át a sztyeppe-i bolgár-török népektől; ezzel szemben a halászat alapszókincse legkorábbi, finnugor nyelvi örökségünk része.

A Kárpát-medencében a földrajzi nevek arra utalnak, hogy a magyarok a füves pusztaságokat, a folyóvölgyeket és a ritkás erdőket szállták meg, de az aljnövényzet nélküli és ezért pásztorkodásra alkalmatlan bükk- és fenyőerdőbe nem nyomultak be. Ezeket irtásra átengedték a szláv, német és román telepeseknek. A hegyvidéket és a nagy folyamok mocsári erdőinek egy részét gyér, szláv eredetű lakosság lakta; az igazi síkság, ahogy egy bajor krónikás a 9. század végén megfigyelte, a morvák és a bolgárok országai közötti tíz napi járóföldnyi lakatlan pusztaság volt. A magyarok a pusztát és a hegyvidéket foglalták el, asszimilálva azok szláv lakóit, s megtanulva tőlük, hogyan alkalmazhatják gazdálkodási módszereiket a helyi sajátosságokhoz. Mindenekelőtt az állatok telletetéséhez szükséges takarmány (széna, szalma) szárítását és a sztyeppén ismeretlen növények, a zab, a rozs és a len termesztését kellett elsajátítaniuk. A Kárpát-medencén kívül élő nyugati szláv szomszédaitól a magyarok átvették a kötött talajok szántására is alkalmas nehéz ekét. Ez jelentette a kezdetét a 13. századtól gyakorlatilag napjainkig tartó magyar agrárfejlődésnek, amely összehangolta, majd később fölébe is rendelte a kezdetben alárendelt földművelést az állattenyésztésnek. A feudalizmus korábbi évszázadaiban a legeltetéssel trágyázott földeket vonták művelés alá. A talaj kimerülése után otthagyták és egy másik legelőt törtek fel. A 13. századra azonban ezt a váltásos művelést már túlhaladták, és a szántóterület behatárolódott. Ezen váltotta egymást a művelés és a legeltetés. A két- és háromnyomásos gazdálkodás a síkságokat körülfogó dombvidékeken kezdődött és terjedt.

¹ Magyarország gazdaságföldrajzának klasszikus összefoglalása *Prinz Gyula–Teleki Pál*: A magyar munka földrajza., Magyar föld–magyar faj II., Bp. 1941.

A szőlőművelés a Dunától nyugatra, a korábbi római provincia, Pannónia területén már a magyar honfoglalás előtt meghonosodott; később pedig nemcsak fennmaradt, hanem a 14. század elejére még tovább is terjedt észak felé 100, északnyugat felé 300 és kelet felé 500 km-es sávban, a dombvidékek déli lejtőit elfoglalva. A 13. század folyamán a bükk- és fenyőerdős hegyvidék gyér, vadászatból élő és adóját vadállatok prémjével fizető lakosságát német, szlovák és rutén telepesek váltották fel, akik erdőt irtottak és pásztorkodással kiegészített földművelést folytattak. A német telepesek a korábban is meglevő só- és ezüstbányák mellett koruk legjelentősebb európai aranybányáit tárták föl. Ugyanekkor az alpesi legelőkön megjelentek a románok, akik meghonosították a balkáni évszakonkénti legelőváltásos (transzhumáló) pásztorkodást. Miközben telente nyájaikat egészen az Aldunáig és a Dnyeszterig hajtották, kapcsolatot teremtettek a Kárpátok keleti és délkeleti előterében élő népek és a magyar királyság társadalmi rendszere között. A királyság igen változatos gazdasági és etnikai képet mutatott, de adott keretein belül összehangolta a különböző népek eltérő gazdálkodási módjait.

A 14. századra Magyarország elérte a mezőgazdasági technika optimális európai színvonalát és egyben társadalmi változáson is átment. A különféle jogállású szabadokból és rabszolgákból kialakult egy, a nyugat-európai típust megközelítő feudális rétegződés, nemességgel, polgársággal, szabadon költözködő, földjüket örökölhetően birtokló jobbággyokkal, akik földesuruknak munka-, termény- és pénzjáradékkal is tartoztak. A rendszernek az volt a sajátossága, hogy viszonylag nagyszámú földesúri kötelekektől mentes szabad parasztság maradt fenn: részben erős kisbirtokos nemesség, részben pedig önkormányzattal rendelkező etnikai csoportok (az erdélyi magyar „székelyek”, német „szászok”, román „oláhok”, a Nagyalföld jászai és kunjai) formájában.²

A gazdasági tájak alakulása a következő 400 év, során, a 14–17. században, a megelőző négy évszázadban lerakott alapokon ment végbe. A Kárpát-medence és a tágabban vett európai gazdaság között erősödő kapcsolat, és az ezzel párhuzamosan növekvő, hazai és külföldi piacokra irányuló áruterelés azonban új helyzetet teremtett, amelyben a korábbi rendszer különböző alkotó elemei eltérő mértékben fejlődtek.

Az idevetődött idegen utazók által ránk hagyott, tárgyalt korszakunk elejéről és végéről származó beszámolók világosan tükrözik a korábbi fejlődés maradandó eredményeit és a négy évszázad során megjelent sok újdonságot is.

1308-ban egy francia dominikánus ezt írta: „A Magyar Királyságot eredetileg nem Magyarországnak, hanem Moesiának és Pannóniának nevezték. A Moesia nevet az országra jellemző gazdag termés miatt kapta. Pannóniának a kenyérbőség miatt hívták. Ami magától értetődik, hiszen a gazdag termés egyet jelent a kenyérbőséggel. Az ország dúslakodik legelőben, gabonában, borban, húsban, aranyban, ezüstben; és halban gazdagabb bármely más országnál — Norvégiát kivéve, mert ott a halat kenyérként és kenyér helyett eszik. Az ország nagy része sík, itt-ott dombocskákkal, de néhány helyen nagyon magas hegyek is vannak. Az erdélyi részekben óriási sóhegyek emelkednek, amelyekből úgy bányásszák a sót, mint a követ, elszállítva azt az ország minden zugába és a szomszédos országokba is.

Magyarország két részből áll, Erdélyből és a dunai területekből. Erdély nevét az erdőségeiről kapta, amelyeken négy nap alatt lehet átkelni. A dunai területet a világ egyik legnagyobb folyója, a híres Duna látja el vízzel, amely a terület közepén vág át, tele van mindenféle hallal és keleti irányban folyik. . . . Erdélyt szintén nagy, hajózható folyók öntözik, amelyeken nagy hajók szállítják a sót az egész királyságba és más országokba. . . . A legtöbb folyó hordalékában arany található, ezért az említett folyók partján élő magyar arisztokraták és nemesek állandóan tisztíttatják, mosatják és gyűjtik az aranyat. A folyók halban is bővelkednek. . . . Bár ebben a királyságban számos város, vár, palota és számtalan falu található, mégis — nagyságához képest — gyakorlatilag szinte üresnek tűnik.”³

² A 14. századi gazdasági viszonyok előzményeiről és technikai fejlődésükről: *Makkai László*: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). Agrártörténeti Szemle 1974. Supplementum.

³ *O. Górká* (ed.): Anonymi Descriptio Europae Orientalis, Krakow 1916.

1541 után az egységes és virágzó középkori Magyarország három részre szakadt: a Habsburg uralom alatt álló északnyugati „királyi” Magyarországra, a törökök által meghódított Alföldre és a török proktorátus alatti erdélyi magyar fejedelemségre. Bár az ország szinte állandó hadiállapotban élt, Edward Brown, a bányák iránti érdeklődése miatt 1673-ban idelátogató angol mineralógus mégis ezt írta: „Hungária... Európa folyókban leggazdagabb országa is; egyetlen más vidék sem mutat fel ennyi nemes és hasznos folyóvizet. ... bár Felső-Magyarország hegyes és erdőkben gazdag, alant bőségesen találhatók síkvidékek. Bécsből Belgrádba négyszáz mérföldet tettem meg állandó, megszakítatlan síkságon... Az országnak a lapossága kellemes utazást tesz lehetővé nyitott kocsin, amely egy-két utast és a kocsist szállítja, és amelybe két, három, néha négy lovat is befognak... Rengeteg a ló, némelyik nagytetű, de zömmel kistermetűek, viszont gyorsak. A Duna melléli Szőny falu parasztjainak ezernyi lovát láttam... Bőségesen van szarvas, nyúl, mindenféle szárnyas, fácán és fogoly; rengeteg a birka, ennek egyes helyeken hosszú, csavart szarva és nagyon hosszú, göndör gypja van. Számtalan az ökör, amiből évente százezret küldenek Itáliába, Németországba és máshová; általában azt tartják, hogy ebből elláthatnák Európa nagy részét. Az ökrök színe az egész színére emlékeztet... Mivel az ország bővelkedik folyókban, igen gazdag halban is. A Tibuszkszt vagy más néven Tiszát Európa, sőt a világ halban leggazdagabb folyójának tartják; olyannyira, hogy a szólás szerint két rész vízből és egy rész halból áll... Amilyen gazdagok a vizek halban, ugyanúgy bővelkedik a föld más javakban; különösen nyilvánvalóan a két legfontosabb táplálékban, kenyérben és borban: kenyérüknél aligha van jobb egész Európában, mert hosszú ideig gyúrják és dagasztják, így könnyű, tartalmas és jóízű lesz; és annyira olcsó, hogy nálunk Angliában tízenként pennyért adnak annyit, mint itt kettőért... A borok is testeseek és nemesek; igen nagyra becsülik a tokaji borokat; a szerémi borok is nagyon dúsak és kellemesek... Sok más helyen is kiváló bor terem, egy részét Bécsig is elhozzák... És ahogyan a föld eleve nem terméketlen, a nép sincs híján a jó gazdálkodás tudományának, sem a szántóföldeken, sem a legelőkön; ez különösen igaz Felső-Magyarországra és a törököknek alá nem vetett területekre...”⁴

Mindkét leírás hangsúlyozza a folyók vízben és halban való gazdagságát; nagy fontosságot tulajdonít a halászatnak mint gazdasági tevékenységnek. Figyelembe véve, hogy abban az időben a Kárpát-medence területének egyharmada árterekből tevődött össze, feltehetően, hogy a halászat a lakosság jelentős hányadának főfoglalkozása volt.

Az egész tárgyalt korban a halat mindig mint a földesúrnak járó szolgáltatást említik, de ugyanakkor arról is szólnak a beszámolók, hogy fagyaszta, sózva és szárítva került belőle a hazai s kisebb mértékben külföldi piacokra is. Mindezek ellenére a források meglepően kevés hivatásos halászra utalnak, nyilvánvalóan azokra, akik a jelentős befektetést és tapasztalatot igénylő nyíltvízi halászattal foglalkoztak, ahol csónakot és vonóhálót kell használni. Még ezek is többnyire a folyóparti nagybirtokok alkalmazásában álltak és csak a fogás kisebb részével rendelkezettek szabadon. A halászat inkább a paraszti gazdálkodást kiegészítő foglalatosság volt, amely a gyengébb termést pótolta; ugyanakkor a feudális robot egyik kötelező formája is volt.⁵ Mint ilyen, szerves részét képezte a vizek hasznosításának, de a 18–19. századi nagyarányú folyamszabályozási munkák következtében olyannyira elvesztette jelentőségét, hogy a történeti kutatás csak a közelmúltban tárta fel jellemző vonásait.

Ennek a hasznosítási módnak a lényegét a holtág és a folyó főága között létesített mesterséges kapcsolat jelentette. Eszközül az ún. „fok” (a szó eredeti jelentése a tű foka); egy, a hordaléktöltésbe vágott keskeny csatorna szolgált. Ezzel az eljárással szét lehet oszlatni az áradás hatalmas víztömegét, s ami a legfontosabb, időről időre friss vizet lehetett juttatni az egyébként pangással és szikesedéssel fenyegetett holtágakba. A halászat alapmódszere a „fokok” időnkénti elzárása volt, amivel a nagy halakat foglyul ejtették, míg az elárasztott területről az új ivadék az árhullám levonulásával visszasodródott a főágba. Télen a jégbe vágott lékeknél fogtak halat. Mint

⁴ E Brown: A Brief Account of Some Travels... London 1673. (ed. K. Nehring) München 1975, 1–13.

⁵ A magyar halászat klasszikus leírását adja Herman Ottó: A magyar halászat könyve, Bp. 1887. Újabb összefoglalás Szilágyi Miklós: A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben, Agrártörténeti Szemle 1978.

láthatjuk, az ártéri síkság közmondásos halbősége nem egyszerűen a természet ajándéka, hanem a „fokok” rendszeres megnyitásának és elzárásának a következménye volt. Ehhez pedig a rendszer folyamatos karbantartása kellett, ami nehéz munkát jelentett, s megkívánta az egész falu, sőt esetleg több falu lakosságának a mozgósítását. Mindebből következően nagy területeket lehetett folyamatosan ellátni friss vízzel, ami viszont előfeltétele volt a szigetekben növő kőris- és tölgyerdők fenntartásának éppúgy, mint az oltással nemesített gyümölcsösöknek, amelyeket a 13. századtól emlegetnek a források. E gyümölcsösök a Kárpát-medencében őshonos alma-, körte-, szilva-,ogyorófaból és a rómaiak által betelepített dió- és meggyfákból álltak. Sőt mi több, a tartósan száraz területeken gabonát is termelhettek. Az időnként elárasztott mezőkön, legelőkön és az erdőkben félvad lovat, marhát és disznót is tarthattak, minimális őrzéssel. Számos vízi növény emberi és állati tápláléklul és kézművesség nyersanyagául szolgált.⁶

Bár a halászat, az állattenyésztés és a kézművesség piacra vihető fölöslegeket is termelt, mégis az ártéri gazdálkodás maradt – éppen sokoldalúsága miatt – az extenzív és önellátó paraszti gazdálkodás elsődleges formája Magyarországon. Ezt főként ennek tulajdoníthatjuk, hogy a gabona-termelést korlátozta a folyórendszer változékonysága, s a földművelést amúgy is kevésbé lényegesnek tartották, mint az állattartást. Ennek a gazdálkodási módnak egészen a 18. századig történő fennmaradása arra vezethető vissza, hogy a 16. század közepétől a 17. század végéig a Duna- és a Tisza középső folyásának nagyobb része török uralom alatt állt. A törökök, bár szedtek adót, de nem avatkoztak bele a gazdálkodás módjába olyan módon, mint a magyar földbirtokosok. Az utóbbiak a 16. század közepétől létrehozták saját kezelési majorságaikat, ahol a jobbágyi robot szolgáltatta a munkaerőt. Kiterjesztették a parasztság gazdálkodását bénító monopóliumait is, pl. a földesúr örökös vagy időszaki kocsmá- és mészárszéktartási jogát, a bor és a gabona kötelező felvásárlását, a szabad halászat és a makkoltatás tilalmát.⁷ Mindennek negatív hatásai a magyar fennhatóság alatt maradt ártéri területeken, így a Kisalföldön és a Felső-Tisza vidéken, már 17. század elején kezdtek jelentkezni: a parasztok sok helyen elhanyagolták a „fokok” karbantartását, a holtágak elmocsarasodtak és elszikesedtek. A helyzetet nehezítette az időjárás jelentős változása is: a viszonylag száraz 15. század után katasztrofális árvizek követték egymást a 16. század éveinek kétharmadában. A 17. század elejétől szárazmáz feljegyzések már az áradások miatt tartósan használhatatlanná vált szántóföldekről számolnak be, pl. Pozsony környékéről is, mely addig az ország leggazdagabb búzaterméseiről volt nevezetes: és az egyetlen olyan vidék volt, ahonnan rendszeresen exportáltak is gabonát.⁸ Így aztán az ártéri síkságon folyó gazdálkodás archaikus jelenséggé vált, amely csak a török megszállás rendkívüli viszonyai között lehetett a mezőgazdasági termelés legkedvezőbb formája, elsősorban a háborúk okozta népességcsökkenés következtében, de nem utolsósorban a harcoló hadseregek ellen biztosított természetes védelem miatt.

A francia szerzetes a 14. század elején ugyan éppennyű dicsérte a magyar kenyeret, mint az angol természettudós a 17. század végén; a korszak magyarországi mezőgazdasága azonban mégis jóval kevésbé alapozódott a gabonatermelésre, mint akár az északi, akár a nyugati szomszédos országoké, noha az ekés földművelés terjedését a szabályozott talajváltási rendszerek, a nehézeke bevezetése is segítették. A folyamatos erdőirtás a dombos és hegyes vidékeken is kiterjesztette a művelt területeket. Mind minőségi, mind mennyiségi növekedés megfigyelhető. Amíg a magasabban fekvő területek benépesedése növelte a rozs és a zab vetésterületét, addig a dombos vidékeken és síksá-

⁶ Az ártéri gazdálkodás első leírása *Györffy István*: Nagykunági Krónika, Karcag 1922. Rendszeres feltárása: *Andrásfalvy Bertalan*: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása, Bp., 1973. és *Károlyi Zsigmond–Nemes Gábor*: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I., Bp. 1975.

⁷ A 16–17. századi robotra alapozott gazdálkodásról: *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században. Bp. 1963. és *Varga János*: A jobbágyrendszer a magyar feudalizmus késői századaiban 1556–1767, Bp. 1969.

⁸ A vízhasználati jogok korlátozásáról és az árvizek pusztításáról: *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1636–1648, Bp. 1954. és *Maksay Ferenc*: Urbáriumok, Bp. 1969. Az időjárás változásáról: *Réthly Antal*: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig, Bp. 1962.

gokon a búza vált a leggyakoribb növényé, fokozatosan felváltva a frissen kiirtott erdők helyén kezdetben termelt kölest. A homokos talajokon viszont a búzát rozssal vegyesen vetették. A 15. századra, az időjárási viszonyoktól függően, a parasztek termelte gabona 50–90%-át a búza tette ki, a terméshozam az elvetett mag három-négyszeresére, sőt néha ötszörösére is nőtt. Ugyanakkor ezzel a folyamattal ellentétes hatások is érvényesültek. A 15. századi adatok azt mutatják, hogy még a tisztán mezőgazdasági jellegű dombvidéki falvakban is csak 25–50%-át tette ki a megművelt föld, s még ennek egy része is, mint friss irtás szerepel. A rétek és erdők együttesen a falu összerületének legalább a felét elfoglalták, ennek következtében az állattartás még egyáltalán nem szorult háttérbe a földművelés mögött.⁹

A 15. században Magyarországon a többi európai országhoz hasonlóan, a művelhető föld egy részének elpusztasodása is végbement; számos kis falut teljesen elhagyott a lakosság és a jobbágytelkek harmada-fele gazdátlanul állt. A lakosság a városokba vándorolt, elsősorban a mezőgazdasági termelés központjaiba. Ez utóbbiak voltak a földesúri fennhatóság alatt élő, vásártartás jogával is rendelkező, ún. mezővárosok. A 15. század végére Magyarország mintegy 20 000 falusi településének lakossága nem haladta meg az átlag 17 családot, szemben a 300 mezőváros átlag 200 családnnyal, és a 30 szabad királyi város 500 vagy annál is több családnnyal lakosságával. A falvak elhagyása hátrányosan befolyásolta a gabonatermelést, mivel a városi és mezővárosi lakosság a kézművesség mellett, főként szőlőtermesztéssel és vágómarha tenyésztésével foglalkozott, méghozzá bér munkások alkalmazásával.¹⁰

A 16. század első harmada után a dézsmajegyzékek alapján kiszámítható gabonatermés országosan növekedést mutat és a dézsmafizetők termése, amit kévében számoltak, 1570-re már két-söt háromszorosára nő. Ezután a termelés visszaesett, 1620-ra már egészen a kezdő szintre, s a század végéig ezen a szinten stagnált. Más oldalról megközelítve a kérdést, a cséplési eredmények arra utalnak, hogy amíg 1570 körül egy kévéből 3 liter gabonát nyertek, ez 1620-ra 2 literre esett vissza, de a század végére újra elérték, sőt meg is haladták a 3 litert. Ez csak azzal magyarázható, hogy a magyar parasztek válaszul az európai gabonakereslet megélénkülésére, rosszabb minőségű földeket is bevetettek; az ebből következő termelékenység-csökkenést pedig csak a vetésterület csökkentésével lehetett ellensúlyozni.¹¹

Mint kitűnik, a gabonatermelésnek mind az aránya, mind a termelékenysége ingadozott a vizsgált négy évszázad alatt, és bár nem hiányzott a Kárpát-medence egyetlen erre alkalmas tájáról sem, csak egyes területeken vált a termelés uralkodó ágazatává, többnyire a gabonavásárlásra szoruló, monokultúrás bortermelő és marhatenyésztő vidékek szomszédságában. Egyébként Magyarországon a kenyér csak legfeljebb felét adta a lakosság táplálékszükségletének, míg a nyugati és északi szomszéd országokban legalább kétharmad volt ugyanez az arány.¹²

A szőlőtermesztés a gabonánál jóval nyilvánvalóbb és dinamikusabb szerepet játszott a magyar mezőgazdasági tájak képeinek formálásában. A 14. század elejére a szőlő övezete elérte az ország északi és keleti határait, de onnan nem terjedt tovább a szomszédos országokba, viszont az állandó erdőirtás nyomán terjeszkedett Magyarországon belül. A 14. és 15. században a Duna–Száva közén elterülő Szerémség és a Dunántúli dombvidék borait kedvelték leginkább, innen látták el az Alföldet, és Sziléziába is exportáltak bort.

⁹ *Belényesi Márta*: Der Ackerbau und seine Produkts in Ungarn im 14. Jahrhundert. Acta Ethnographica, 1958. és *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Akadémiai Bp. é. n.

¹⁰ *Szabó István*: La repartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1499–1526, Etudes Historiques I., Bp. 1960., *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1971. 139–203., *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a 15. században. Bp. 1965.

¹¹ *L. Makkai L.*: Prestations paysannes, dîme, rente foncière et mouvement de la production agricole à l'époque préindustrielle en quelques pays de l'Europe Orientale, Seventh International Economic History Congress Edinburgh 1978, Four 'A' Themes, 145–152.

¹² *L. Makkai L. – Zimonyi V.*: Structure de production, structure de consommation, niveau de vie. L'exemple de la Hongrie aux XVIe–XVIIe siècles. Domanda e consumi, Firenze 1978.

A Gyöngyös–Eger–Miskolc–Tokaj–Beregszász vonalon elterülő északkeleti borvidék a 15. század végére elérte az előbbieket jelentőségét és fontos technikai újítások révén meg is haladta azt a 16. század folyamán. A talajt teraszosan művelték és új trágyázási módszereket vezettek be, mégis főleg a szüret október végére történő kitolása volt a legfontosabb tényező, mert ezáltal vált lehetővé a szemek száradása és a tőkén történő „nemes rothadás”. A híres tokaji aszú az ilyen szemekből készített esszenciának a közönséges borhoz adásából jön létre. A tokaji körzet 20 mezővárosa már 1561-ben szigorú közös szabályzatot vezetett be a bortermelésre. A század végére a tokaji dombvidék a gyorsan növekvő lengyelországi borkivitel következtében átvette a vezető szerepet a magyar borkereskedelemben, közel 30 000 hektóliteres exportjával megelőzve a változatlanul fontos Rohonc–Sopron–Modor vidék évi 20 000 hektós teljesítményét. Mondanunk sem kell, hogy a bor a belföldi piacon is lényeges cikk volt. A földbirtokosoknak volt ugyan némi saját szőlőjük is, de a jobbágyi járandóságból és a kötelező felvásárlásból származó, a földesúr kocsmájában kimért bor döntő mértékben járult hozzá a nagybirtok jövedelméhez. A szőlőt az ország minden részén termelték, néhol a gabonát teljesen kiszorító, monokultúrással jelleggel. Maguk a törökök ugyan nem itták a bort, de annál súlyosabban adóztatták, így a megszállt terület sem volt kivétel; a Balatontól délre eső híres középkori borgazdaságok nemcsak fennmaradtak, de új telepítéssel is bővültek. Az alföldi mezővárosok is a török időkben kezdték bevezetni a borászatot a homokos talajon, addig inkább csak a dombvidékeken foglalkoztak vele.¹³

A dombvidéki mezővárosok a borkereskedelem központjaivá váltak, lakóik bérbe vették a környező, részben elnéptelenedett falvak szőlőit és nemcsak kereskedtek a borral, hanem termelték is. Ugyancsak a városok monopolizálták a vágómarha tenyésztését és kereskedelmét is, legelőnek kibérelve az elhagyott falvak földjét. Erre a célra remek tenyészanyagot jelentett a nomád kunok nehéztestű marhája. A kunok a 13. század második felében vándoroltak a keleti sztyeppékről a magyar Alföldre. Marháik a Primigenius fajtához tartoztak, amely inkább az őstulokra hasonlított, mint az akkoriban Közép-Európában és Magyarországon is honos *Brachyceros* fajtára. A kunok gyorsan elmagyarosodtak. Vezetőrétegük felemelkedett a nemességbe, a közrendűek pedig szabad parasztszákká váltak, közülük sokan az alföldi mezővárosokba költöztek, ahol a nagybani marhatenyésztéssel foglalkozó magyar polgárok szolgálatába álltak. A villásszarvú és egérszürke színű kun marha testsúlya a gondos tenyésztés következtében folyton nőtt. A 16. század végére a magyar húsmarha átlagosan 350 kg-ot nyomott, meghaladva a 200 kg-os európai átlagot; a 17. század közepéről még 450–500 kg-os súlyadatot is ismerünk. Az Alföld ártéri síkságai közén a Kiskunság és a Nagykunság homokos pusztáit már korábban is, de főleg a 15. századtól kezdve a vizsgált korszakban is, szinte kizárólag exportmarha tenyésztésére használták. A Dél-Németországba és Észak-Itáliába irányuló kivitel már a 14. század közepén megindult, s a 16. század végére érte el csúcspontját: 1562-ben 50 000, 1587-ben 130 000 ökröt hajtottak át a Habsburg birodalom vámhatárán a törökök megszállta alföldi mezővárosokból.¹⁴

Az eddig elmondottakból és az idézett útleírások összehasonlításából kilálglik, hogy az önelátó paraszti gazdálkodás hazai és külföldi piacra irányuló árutermeléssé történő átalakulása a gazdaságnak csak néhány ágazatát érintette, ezeket viszont nagyon erőteljesen, és ezért jelentősen átformálták a mezőgazdasági tájat. Hogy csak a két legnyilvánvalóbbat említsük, a 17. század végén az utazó jóval több szőlőt és állatot láthatott, mint 1300 körül, míg ugyanebben az időben a gabonatermelés ezekhez képest még akkor is stagnálni látszott, ha abszolút mértékben növekedett is.

¹³ N. Kiss István: Monoculture de vigne lex et qualité des vins dans la Hongrie des XVIe–XVIIIe siècles. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–1972., Balassa Iván: A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokajhegyalján. Agrártörténeti Szemle 1973., H. Princkler: Zur Geschichte des burgenländischwestungarischen Weinhandels, Zeitschrift für Ostforschung, 1965.

¹⁴ Bökönyi Sándor: Die Haustierte in Ungarn in Mittelalter auf Grund der Knochfunde. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Bp. 1961. Matolcsi János: Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund vom ungarischen Knochmaterial. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 1970. Maklai L.: Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus. Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege II. Bamberg 1978.

A 16. század közepén megjelenő és a 17. századra is jellemző földesúri majorságok, amelyek főként gabonát termeltek robotoló munkaerővel, a Habsburg királyság és Erdély szántóterületének 15–20%-át foglalták magukba, de nem hoztak sem új mennyiségi, sem új minőségi elemet a kialakult helyzetbe, mert paraszti munkaerőt és paraszti módszereket alkalmaztak.¹⁵

Az eredendően az atlanti erdőövhöz tartozó Kárpát-medence mediterrán és kontinentális vonásait az összeurópai piaccal kialakult szorosabb kapcsolat tovább erősítette. Míg egyrészt a szántó-földi növénytermesztés – amely a Kárpát-medencét nyugati és északi szomszédaihoz közelítette – a feudális önálló gazdálkodás rendszerén belül viszonylag változatlan maradt, a déli és keleti területek szőlőkultúrája és állattenyésztése nemcsak dinamikusán átalakította a gazdasági tájképet, de alapjául szolgált egy exportra termelő, korai kapitalista gazdaság kialakulásának is.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy Magyarország a bor- és a marhakivitellel kapcsolódott be a nemzetközi munkamegosztásba, s ezen keresztül a kialakuló világ gazdaságba. Ezért egészen a 18. századi újabb gabonakonjunktúráig Magyarország területe nagy részét az állattenyésztésnek szentelő gazdasági övezet maradhatalta, mivel a szőlőművelés viszonylag kis területet kívánó termelési ág. Ugyanakkor a szőlő nagy munkaintenzitást igényel, míg az állattenyésztés ennek épp az ellenkezőjét: minimális munkaerővel is beéri.

Következésképpen az állattartás nagy jelentőségre tett szert és az ország területének jelentős részét lekötötte. A Habsburg királyság és Erdély 32 000 mezővárosi és falusi jobbágygazdaságáról 1640-ben készített földesúri felmérés szerint minden parasztszaládnak, a földteleneket is beleértve, átlagosan 2,5 ígás ökre és ugyanannyi fejőstehene volt (a török megszállta országharmadról nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok). A magas hegyi régiókban 2 ígás ökör és ugyanannyi fejőstehén volt az átlag, míg a legfontosabb szőlőtermelő vidékeken 1,5 ígás ökör és 1 fejőstehén. A paraszti gazdaságoknak csak 40%-a tudott kiállítani 4–6 ökörből álló teljes szántó fogatot, a többi zsellérként napszámból élt vagy a szőlőkben dolgozott, esetleg vágómarhát tenyésztett. Lovat csak a német telepesek lakta körzetekben használtak szántásra. A legtöbb lovat a fuvarozásra szakosodott parasztok tartották. Az átlagos parasztszaládnak mindössze 0,5 lóva volt. Disznót viszont mindenütt nagy számban tartottak, családonként átlag háromat, egyes kiterjedt, makkos erdővel borított vidékek lakossága disznótenyésztésre szakosodott.

A juhtartás még ennél is eltérőbb képet mutatott a különböző körzetekben, az egyes tájegységeken belül a változatok és módszerek számtalan fajtáját találjuk. Az alföldi magyarok – amint azt az idézett angol útleírás is közli – a göndörszörű, csavart szarvú „racka” juhot tenyésztették, részint húsáért, főleg pedig gyapjáért, ebből készült az elmaradhatatlan, hosszú szűrők durva posztója. A hegyvidékek román, szlovák és rutén lakói a „purza” fajtát tenyésztették, főként tejéért, amelyből az egész ország étrendjének nélkülözhetetlen részét adó sós túró, a „brinza” készült. Egy családra átlagosan 4,4 birka jutott, de a valóságban csak minden negyedik-ötödik paraszti gazdaságban tartottak 20–40, vagy esetleg ennél is több birkát.¹⁶

A 15. század végére a magas hegyi területek lakossága olyan mértékben megnőtt, hogy azt a legelőváltásos állattartás már nem tudta eltartani. A szlovák, román és rutén népesség fölöslege a dombvidékek elhagyott vagy kipusztult magyar falvaiba kezdett áramlani, és átállt az ekés földművelésre.¹⁷

A hegyvidékek a sertés- és főleg a juh tartása mellett, a bányászat központjai is voltak. Magyarország gazdag volt só, ezüst és arany, de mindenekeelőtt réz lelőhelyekben. A 14. században a bányavárosok környékén jellegzetes táj alakult ki, vízzel hajtott ércszűrőkkel, kohókkal és öntödékkel. A 15. században a mélyművelés követelményeit azonban már csak külföldi szakértők és idegen tőke segítségével tudták kielégíteni. Ezzel magyarázható, hogy a fejlődő magyar bányászat délnémet kereskedő tőkések kezére jutott, akik feldolgozatlanul vitték ki az országból a legfontosabb ércet, a

¹⁵ Makkai L.: *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században*, Bp. 1957.

¹⁶ Az adatokat a 8. jegyzetben említett forráspublikációkból vettem.

¹⁷ S. [István] Szabó: *Ungarisches Volk, Geschichte and Wandlungen*. Budapest–Leipzig, 1944.

magas ezüsttartamú rezet.¹⁸ A magyar bányaművelés éppen úgy nem válhatott a helyi iparosodás alapjává, mint ahogy a finomabb szövetek készítésére alkalmatlan gyapjú termelése sem. Ennek következtében a Kárpát-medence hegyvidékei, dombságai és síkságai nem alakultak át egyetlen közös gazdasági rendszerré, így a régiókat egy egységbe összefogó urbanizáció is elmaradt. A szabad királyi városok a Kárpátok mentén, az ország határához közel helyezkedtek el, és német etnikumú lakosságuk is elválasztotta őket a falvaktól és mezővárosoktól. Közvetítő kereskedelmük is inkább megerősítette a feudális viszonyokat, mintsem hogy iparosítással lazította volna azokat. Ez amúgy is nehéz lett volna a nyugati partnerektől származó, Magyarországra behozott textíliák és fémárúk versenye miatt. A nyugati piacok csak a magyar mezőgazdasági termékeket igényelték.¹⁹ A Kárpát-medence ezért a különféle mezőgazdasági tájak tarka mozaikja maradt, amelynek alapvető agrár jellegét a fejlődő világpiac nemzetközi munkamegosztása hosszú időre tartósította.

¹⁸ *Paulinyi Oszkár*: Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte, besonders jene von Schemnitz, in der Mitte des XVI. Jahrhunderts, Nouvelle Etudes Historiques, Bp. 1965. *P. Ratkoš*: Das Kupferwesen in der Slowakei vor der Entstehung der Thurzó-Fuggerschen Handelsgesellschaft. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Köln–Wien 1971. *J. Vlachovič*: Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts. uo.

¹⁹ *Szűcs Jenő*: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert, Studia Historica 3, Bp. 1963.

MAKKAI LÁSZLÓ MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1934

Németh László és a Tanu. Erdélyi Helikon, 1934. 449–456. p.

A magyarság útja. (A Három nemzedék új kiadásához.) Erdélyi Helikon, 1934. 601–613. p.

1935

Lucian Blaga. Erdélyi Helikon, 1935. 263–274. p.

Két világ határán. Havasalföldi városok és kolostorok. Kolozsvár, 1935. 46. p.

1936

A mülkói (kun) püspöksége és népei. Debrecen, 1935. Pannonia ny. 62. p.

Intervenția domnilor români pentru scăparea lui Ioan Kemény din robia Tătarilor. In: Omagial pentru frații Alexandru și Ion Lăpedatu. București, 1936. 429–443. p. és kiny.

1937

Új magyar költők. Összeáll. és bev. Makkai László. „A tanítás problémái” sorozatban. Bp. Egyetemi Nyomda é. n.

1938

A román történetírás új iskolája. Századok, 1938. 72. évf. 1–3. sz. 60–65. p.

Könyvek-Gyűjtők-Könyvtárak. Magyar Könyvszemle, 1938. 62. évf. 4. sz. 294–312. p.

1939

A magyar könyvgyűjtő kézikönyve. Magyar könyvritkaságok és kézikönyvek 1888–1938 közt elért árainak jegyzéke. Összeáll. Makkai László–Horváth Magda. Bp. (1939) 231 p. (Az OSzK kiadványai 9.)

1940

- Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről.* I–X. Szerk. Cs. Szabó László, vál. és összeáll. Makkai 1940.
- Die ungarische Literatur Siebenbürgens unter der rumänischen Herrschaft.* In: Siebenbürgen. Bp. 1940. 291–298. p.
- Tündérország. Erdély története, földje, népe.* Bp. 1940. 60 p.
- Erdélyi városok.* Bp. 1940. Officina. 28 p. 33 t. (németül, angolul, franciául is).
- A székelyek.* Tükör, 1940. 8. évf. 463–470. p.

1941

- Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400.* Szerk. Fekete Nagy Antal–Makkai László. Bp. 1941. 635 p.
- A kolozsvári m. kir. Ferenc József tudományegyetem története.* 1872–1919. In: Erdély magyar egyetemete. Kolozsvár, 1941. 153–186. p.
- Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben.* Hittel, 1941. 6. évf. 1–2. sz. és klny. 30 p.
- A románok története.* Szerk. Gál di László–Makkai László. (A II. IX. és XIII. fejezetet Makkai László írta.) Bp. (1941) 428 p.

1942

- Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején.* Az Erdélyi Tudományos Intézet 1942. évi Évkönyve. Kolozsvár, 1942. Minerva. 150 p. és klny.
- Kolozsvár a magyar történelemben.* In: Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje. Írta és szerk. Makkai László–Vásárhelyi Z. Emil. Kolozsvár, 1942. 7–49. p. (ua. németül is: Kolozsvár-Klausenburg. Tausend Jahre einer ungarischen Stadt. Bp. (Leipzig, Milano) 1944. 168. p.
- Geschichte der Rumänen.* Szerk. Gál di László–Makkai László. (A II., IX. és XIII. fejezetet Makkai László írta.) Bp. 1942. 488 p.
- Népiségtörténet.* Hittel, 1942. 7. évf. 1. sz. 58–64. p.
- Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása.* Hittel, 1942. 7. évf. 6. sz. és klny. 20. p.

1943

- Szolnok-Doboka megye magyarsága.* Az Erdélyi Múzeum Egylet dési vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, 1942. 14 p. (Erdélyi tudományos füzetek 151.)
- Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben.* Erdélyi Múzeum, 1943. 1. sz. és klny. 31. p. (Erdélyi tudományos füzetek 157.) (ua. németül: Ostmitteleuropäische Bibliothek 45. Bp. 1942. 46 p.)
- Erdély népei a középkorban.* In: Magyarok és románok. I. Bp. 1943. 314–460. p.
- Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron.* Kolozsvár, 1943. 54 p. (Kolozsvári Szemle könyvtára 12.)
- Római történetírás a két világháború között.* Hittel, 1943. és klny. 28. p. (ua. franciául: Revue d'histoire comparée, 1943. Tom. I.)

1944

- Kolozsvár.* Bp. 1944. 21 p.
- Erdély története.* Bp. 1944. Renaissance Kiadóvállalat. 536 p.
- Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben.* Századok, 1944. 78. évf. 4–6. sz. 163–191. p. és klny.

1945

Contributions à l'histoire des établissements danubiens. Revue d'histoire comparée, 1945. Tom. III. 7–71. p. és klny.

Világtörténelem Nagy Károlytól a francia forradalomig. Bp. (Komjáthy Miklóssal) 1945. Saját szöveg: 101–242. p. (2 kiadás)

1946

Histoire de Transylvanie. Bp.–Paris, 1946. Institut Paul Teleki. 382 p. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée 5.)

1947

Kiadatlan oklevelek Kolozsvár középkori történetéhez. Kolozsvár, 1947. Minerva Rt. 25 p.

A Csallóköz településtörténeti vázlata. Századok, 1947. 81. évf. 1–10. sz. 109–135. p.

Magyarok és románok. In: Magyarország és Kelet-Európa. Bp. 1947. 193–214 p.

La Suisse et la Transylvanie. Revue d'histoire comparée, 1947. Tom. V. 101–109. p.

1948

Het probleem der gemeenschap in matschappij en kerk. Wending, 1948. 109–117. p.

Magyar román közös múlt. Bp. 1948. 278 p.

1949

Die bürgerliche Revolution in der Kirche. Nederlands Theologisch Tijdschrift, 1949. és klny. 14 p.

1951

Egyetemes egyháztörténet a reformációtól az ökumenikus mozgalomig. (Sokszorosított jegyzet.) Sárospatak, 1951.

1952

A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. Akadémiai Kiadó. 190 p.

1953

Tolnai Dali János harca a haladó magyar kultúráért. Irodalomtörténeti Közlemények. 1953. 57. évf. 1–4. sz. 236–249. p.

Istoria poporului maghiar I. (Középiskolai tankönyv román fordítása) (Bp. 1953. Tankönyvkiadó, 144 p.

1954

Istoria universală IV. (Középiskolai tankönyv román fordítása.) Bp. 1954. Tankönyvkiadó, 254 p.

I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp. 1954. Akadémiai Kiadó, 680 p. 3 t.

Nógrád megye története 1848-ig. In: Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. 35–83. p.

- Császár Péter felkelése.* Természet és Társadalom, 1954. 352–355. p.
A felső-tiszavidéki parasztfelkelés 1631–32. Bp. 1954. Művelt Nép, 90 p. 1 t.
A „Magyarország története” egyetemi tankönyv első kötetének vitája. Századok, 1954. 88. évf. 4. sz. 636–650. p.
I. Rákóczi György tűzértségének történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 1. évf. 2. sz. 110–135. p.
Adatok I. Rákóczi György tűzértségének történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 1. évf. 2. sz. 245–259. p.

1955

- Aus den Jahrhunderten ungarischer Geschichte.* Ungarische Rundschau, 1955–1956. (Folytatásos közlemények)
Régi magyar tűzérsg. Élet és Tudomány, 1955. 10. évf. 1222–1225. p.
Dávid Ferenc és a népi reformáció Magyarországon. Természet és Társadalom, 1955. 114. évf. 8. sz. 484–488. p.

1956

- A kuruc nemzeti összefogás előzményei.* (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–32-ben) Bp. 1956. Akadémiai Kiadó, 344 p.
Ezeréves barátság. (Magyar történészek Lengyelországban). Élet és Tudomány, 1956. 11. évf. 922–926. p.
Beszámoló a lengyel egyetemi tankönyv alapszövegének vitájáról. Századok, 1956. 90. évf. 3. sz. 462–469. p.
Hunyadi János halálának ötszázadik évfordulójára. Szabad Nép, 1956. 14. évf. aug. 12.

1957

- Magyarország története II. Magyarország története a késői feudalizmus korában, 1526–1790.* Szerk. és az V. fejezetet írta Makkai László. Bp. 1957., 1962². Tankönyvkiadó, 359 p.
Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. Agrártörténeti Szemle, 1957. 1. évf. 1–2. sz. 37–51. p.
Zákány Péter mosonmagyaróvári tőzsér bevételi és kiadási naplója 1630–39-ből. Agrártörténeti Szemle, 1957. 1. évf. 3–4. sz. 247–258. p.
Kimutatások a Rákóczi-birtokok terméseredményeiről és állatállományáról (1650–1666). Agrártörténeti Szemle, 1957. 1. évf. 3–4. sz. 270–282. p.
Történelem az általános gimnáziumok II. osztálya számára. Középkori egyetemes történelem 1640-ig. Magyarország története 1526-ig. Bp. 1957–1962⁷. Tankönyvkiadó, 311 p.
A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 463–478. p. és klny.
Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp.–Gödöllő, 1957. Mezőgazdasági Kiadó, 31 p. (Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 5. sor. Agrártörténeti tanulmányok 2.)

1958

- Pest megye története 1848-ig.* In: Pest megye műemlékei. Bp. 1958. Akadémiai Kiadó, 59–169. p. és klny.
The Hungarian Puritans and the English Revolution. Acta Historica, 1958. Tom. 5. nr. 1–2. 13–45. p. és klny.
Gentis Felicitas. Pedagógiai Szemle, 1958. 8. évf. 10. sz. 964–974. p.
A magyar parasztmozgalmak „kuruc” korszaka 1526–1793. In: A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmi l. Bp. 1958. Táncsics Kiadó, 17–35. p.

- Az anyagi kultúra történetének kutatásáról.* Történelmi Szemle, 1958. 1. évf. 3–4. sz. 305–314. p.
Műhely- és huta leltárak a XVII. századi Rákóczi uradalmakból. Történelmi Szemle, 1958. 1. évf. 3–4. sz. 448–452. p.
Comenius. Történelemtanítás, 1958. 2. sz. 1–4. p.
A lengyel nehézzipar bölcsőjénél. Élet és Tudomány, 1958. 13. évf. 643–646. p.
Cromwell. Élet és Tudomány, 1958. 13. évf. 1123–1126. p.

1959

- Fejezetek a magyar mérésügy történetéből.* Szerk. Makkai László. Bp. 1959. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 257 p. 1 t.
Magyar mezővárosok. Élet és Tudomány, 1959. 14. évf. 17. sz. 515–518. p.

1960

- Koncepcja burżuazyjnego państwa narodowego w dziełach Komeńskiego.* In: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* (5.). Warszawa, 1960. 127–144. p. és klny.
Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger. In: *Etudes Historiques I.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 627–668. p. és klny. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43.) Magyarul: Történelmi Szemle, 1960. 3. évf. 2–3. sz. 193–223. p.
A magyar nemzettévalás kezdeteiről. Történelmi Szemle, 1960. 3. évf. 2–3. sz. 310–313. p.
Oliver Cromwell beszédeiből, leveleiből. Vál. és bev. Makkai László. Bp. 1960. Gondolat, 287 p. (Európai antológia. Az angol reneszánsz és polgári forradalom.)
Helyneveink eredete. Élet és Tudomány Kalendáriuma, 1960.
Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Vál. és bev. Mezey László–Makkai László. Bp. 1960. Gondolat, 450 p. 16 t. (Nemzeti könyvtár. Levelestár).
Az emberiség története. In: *A kultúra világa.* V. Bp. 1960., 1963². Minerva, 773–1507. p.

1961

- A magyar városfejlődés történetének vázlata.* In: *Vidéki városaink.* Bp. 1961. 25–75. p.
Stefan Batory w Siedmiogrodzie. (Z węgierskiego prełoż. Andrzej Sieroszewski) Warszawa, 1961. 231 p.
A tudomány- és technikátörténet a stockholmi történész-kongresszuson. Történelmi Szemle, 1961. 4. évf. 1. sz. 129–130. p.
Szemléltető útmutató a politikai gazdaságtan tanításához. (Endrei Walterrel közösen) Bp. Tankönyvkiadó, 1961. 32. p.

1962

- Az abszolutizmus problematikája.* Történelmi Szemle, 1962. 5. évf. 2. sz. 285–302. p. és klny.
A technika történeti fejlődésének törvényszerűségeiről. Technikátörténeti Szemle, 1962. 1. évf. 1. sz. 9–34. p. és klny.
Történelmi olvasókönyv II. Forrásszemelvények az egyetemes történelem (476–1640) és Magyarország története (1526-ig) tanításához. Szerk. Gunst Péter–Eperjessy Géza. Bev. Makkai László. Bp. 1962. Tankönyvkiadó, 348 p. Saját szöveg 3–22 p. (7. kiadás).

1963

- A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája.* Történelmi Szemle, 1963. 6. évf. 1. sz. 22–29. p.
A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Bp. 1963. Tankönyvkiadó, 132 p. (soksz.)
 (Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai E 9.)

- A termelőerők fejlődése a feudalizmus korában.* Bp. 1963. Országos Pedagógiai Intézet (soksz.), 51 p. (Történelem tanároknak 11.)
- Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jahrhundert.* In: La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie. Red. Gy. Székely–E. Fügedi. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 27–46. p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.)
- Útikalandok a régi Magyarországon.* Vál. Haraszti S.–Pethő T. Bev. Makkai László. Bp. Táncsics 1963. Saját szöveg 13–36. p.

1964

- Ungarn in Mitteleuropa.* Kommunion (Berlin), 1964. 143–168. p.
- Robot–summa–taxa.* (Az örökös jobbágság rendszerének fejlődési tendenciái a XVII. század második felében.) Történelmi Szemle, 1964. 7. évf. 2. sz. 330–337. p.
- Marc Bloch.* Világtörténet, 1964. 2–3. sz. 75–79. p.
- Puritánizmus és természettudomány.* Századok, 1964. 98. évi. 5–6. sz. 1073–1103. p.

1965

- A magyar nép története.* Bp. 1965. Minerva, saját szöveg 283–389. p.
- A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban.* Agrártörténeti Szemle, 1965. 7. évf. 4. sz. 441–470. p.
- Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif (1550–1850).* Társ-szerzők: Kirilly Zsigmondné–N. Kiss István–Zimányi Vera. In: Nouvelles Études Historiques. I. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó, 581–638. p.
- Production et productivité agricoles en Hongrie à l'ère du féodalisme tardif (1550–1850)* Troisième Conference Internationale d'Histoire Économique, Munich, 1965. 171–180. p. és klny.
- A postai küldemény és kezelési jegyei.* In.: A magyar bélyegek monográfiája I. Bp. 1965. 209–301. p.
- Anglia az újkor küszöbén.* Írta. Hankiss Elemér–Makkai László. Bp. 1965. Gondolat, 462 p. (Európa nagy korszakai. Angol reneszánsz és polgári forradalom)

1966

- Biológia és technika.* Valóság, 1966. 9. évf. 2. sz. 20–28. p.
- A tudomány forradalma Angliában.* Összeáll. és bev. Makkai László. Bp. 1966. Gondolat, 227 p. (Európai antológia. Az angol reneszánsz és polgári forradalom.)
- Maschine, Mechanik und mechanistische Naturphilosophie. Über den Ursprung der wissenschaftlichen und philosophischen Revolution des 17. Jahrhunderts.* In: Ost und West in der Geschichte des Denkens und das kulturellen Beziehungen. Festschrift Eduard Winter zum 70. Geburtstag, Berlin, 1966. 129–142. p. és klny. Uez magyarul: *Gép, mechanika és mechanisztikus természetfilozófia. A XVII. század tudományos és filozófiai forradalmának eredetéről.* Technika-történeti Szemle, 1967. 4. évf. 1–2. sz. 11–28. p. és klny.

1967

- Angliai Erzsébet.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó, 167 p. (Életek és korok 4.)
- Négy száz éves a magyarországi református egyház.* Népszabadság, 1967. 25. évf. május 18.
- Társadalmi pszichológia – társadalmi mentalitás.* Századok, 1967. 101. évf. 6. sz. 1246–1248. p.
- A reformáció 450. évfordulójára.* Népszabadság, 1967. 25. évf. nov. 11.
- Two books about Miklós Zrínyi.* Acta Historica, 1967. Tom. 13. 203–208. p.
- Egyetemes történelmi Econológia I.* Szerk. Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. (4 kiadás)

1968

- Az idő sodrában 2. A középkor története.* Bp. 1968. Minerva, 262 p.
- A magyar mezővárosok: Kecskemét. Élet és Tudomány,* 1968. 23. évf. 23. sz. 1051–1053. p.
- A kései feudalizmus korának története a magyar történet egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalásában”.* Történelmi Szemle, 1968. 11. évf. 1–2. sz. 125–132. p.
- Mezőgazdaság, termelés és termelékenység Magyarországon a kései feudalizmus korában (1550–1850).* II. Az allodiumok gabonatermelése. Agrártörténeti Szemle, 1968. 10. évf. 1–2. sz. 45–70. p.
- Francia–magyar gazdaságtörténeti konferencia.* Írta: Makkai László–Zimányi Vera–Katus László. MTA II. Osztályának Közleményei 1968. 235–243. p.
- Francia–magyar gazdaságtörténeti konferencia Budapesten.* Írta: Makkai László–Zimányi Vera–Katus László. Századok, 1968. 102. évf. 5–6. sz. 1088–1103. p. Uaz franciául: *Une conférence franco-hongroise d'histoire économique à Budapest.* Acta Historica, 1969. Tom. 15. No. 3–4. 335–365. p.

1969

- Az idő sodrában 3. A polgári forradalmak és az újkor.* (Incze Miklós–Makkai László) Bp. 1969. 1–78. p.
- A középkori technika előzményei és történelmi jelentősége.* (Doktori értekezés tézisei.) Bp. 1969. 51 p.
- Strukturális történelmi szemlélet és strukturalizmus.* Századok, 1969. 103. évf. 5–6. sz. 1126–1130. p.
- Van Dongen, a „szép” és a „bolond” évek festője.* Élet és Tudomány 1969. 24. évf. 51. sz. 2422–2427 p.

1970

- István király ezredik éve.* Református Egyház, 1970. 169–170. p.
- Turner thesis and the „Balkan Course” of Agricultural Development in Hungary during the Turkish Occupation.* In: Ricerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagello II. Napoli. 1970. 275–290. p. és klny.
- Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon.* Írta: Endrei Walter–Makkai László. Történelmi Szemle, 1970. 13. évf. 3. sz. 326–343. p.
- Jelenkortörténet és művelődéstörténet.* Századok, 1970. 104. évf. 3. sz. 579–583. p.
- Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age.* Acta Historica, 1970. Tom. 16. No. 3–4. 261–287. p. és klny.
- Az ókori Marseille fölfedezése.* Élet és Tudomány 1970. 25. évf. 20. sz. 934–940. p.
- Pázmány Péter.* Élet és Tudomány, 1970. 25. évf. 40. sz. 1875–1879. p.

1971

- Agnoszticizmus és szekularizáció.* Századok, 1971. 105. évf. 2. sz. 416–417. p.
- Der ungarische Viehhandel 1550–1650.* In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Hrsg. I. Bog. Köln–Wien, 1971. 483–506. p. és klny.
- Nagyüzem és gépesítés az ókorban.* Technikatörténeti Szemle, 1968–1971. 11–32. p. és klny.
- A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1948–1968.* Bp. 1971. Akadémiai Kiadó, 123–297. p.
- Die Geschichte Ungarns.* Bp. 1971. 5–240. p.
- Productivité et exploitation des sources d'énergie, XII–XVIe siècle.* Terza settimana di studio. Prato, 1971. 25 p.
- Egyháztörténet – világtörténet.* Református Egyház, 1971. 174–177. p.

1972

- Segner-művek a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában.* Energia és Atomtechnika, 1972. 557. p. és klny.
- Új adatok és szempontok Verancsics Faustus magyarországi mérnöki tevékenységéhez.* METESZ 1972. évi Technikatörténeti ülészakának előadásai 5 p. (soksz.)
- A magyarországi ipartörténeti kutatás problémái és feladatai.* In: Az 1972. szept. 29-én és 30-án Veszprémben megtartott kézműves-ipartörténeti szimpozion referátumai és hozzászólásai. (soksz.)
- Magyarország története II.* Szerk. és az V. fejezetet írta. Bp. 1972¹. Tankönyvkiadó.
- Najnovšie výsledky bádania o období neskorého feudalizmu v Máďarsku.* Historické Studie, 1972. Tom. 17. 69–77. p.
- K otázke provnávacieho štúdia problematiky druhého nevolnictva.* Historické Studie, 1972. Tom. 17. 199–201. p.
- A kálvini reformáció társadalmi mondanivalója a XVI. századi Magyarországon.* Református Egyház, 1972. 193–196. p.
- Méliusz Juhász Péter.* Élet és Tudomány, 1972. 27. évf. dec.
- A hegyvidék a középkorban.* Hegyvidék, 1972. 11–12. p.
- A keresztyén egyház története Magyarországon a XVII. század végéig.* Debrecen, 1972. 47 p. (soksz. akadémiai jegyzet.)
- France Anatole: Jeanne d'Arc élete.* Gondolat, Bp. 1972. Utószó: Makkai László 465–477. p.

1973

- De taccola à Veranzio. L'ingénieur de la Renaissance en Hongrie.* In: Histoire économique du monde méditerranéen 1450–1650. Melanges en l'honneur de Fernand Braudel. II. Toulouse, 1973. 338–347. p. és klny.
- A History of Hungary.* Bp. 1973. Corvina, (Saját szöveg.) 13–206. p.
- Tibor Wittman, 1923–1972.* Acta Historica, 1973. Tom. 19. 253–256. p.
- Szarvasmarha-tenyésztésünk első virágkora.* Élet és Tudomány, 1973. 28. évf. 803–806. p.
- Periodizacija i tipologija istočnoeuropskih seljačkih pokreta.* Radovi 5 u povodu 400. godišnjice hrvatsko-slovenske seljačke bune. Zagreb. 1973. 41–48. p.
- A technika történetének belső törvényszerűségei.* In: A tudomány- és technikatörténet néhány elvi és módszertani kérdése vitaülés tézisei. METESZ 1973. 3–16. p. (soksz.)
- A Bocskai szabadságharc és a kálvini reformáció.* Református Egyház, 1973. 1–5. p.
- Méliusz és Arany Tamás. Első vita a szentháromságtagadással.* Studia et Acta Ecclesiastica 3. Bp. 1973. 405–419. p.

1974

- A reneszánsz világa.* Bp. 1974., 1977²., 1983³. Móra. 159 p. (Képes történelem)
- A kőszerszámtól a gépi.* In: Minerva Nagy Képes Enciklopédia III. Bp. 1974. 7–64. p.
- Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert).* Agrártörténeti Szemle, 1974. 16. évf. Supplementum 1–53. p.
- Histoire de la Hongrie des origines à nos jours.* Bp. 1974. Corvina–Roanne. Saját szöveg 9–24. p. (uaz japánul: Tokio, 1980.)
- A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén.* Történelmi Szemle, 1974. 17. évf. 1–2. sz. 155–182. p.
- Bocskai és európai kortársai.* Történelmi Szemle, 1974. 17. évf. 3–4. sz. 483–494. p.
- La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVIIe siècle.* In:

- Spoteczenstwo – Gospodarka – Kultura . . . M. Malowistowi. Warszawa, 1974. 197–209. p. és klny.
- Művelődéstörténet mint értékrendszerek története.* Történelmi Szemle, 1974. 17. évf. 3–4. sz. 429–436. p. és klny.
- Pierre de la Ramée et l'Europe Centrale.* In: Actes du colloque . . . Coligny. Paris, 1974. 601–607. p. és klny.
- A reneszánsz és a reformáció Magyarországon.* In: A. Ojetea, A reneszánsz és a reformáció. Bp. 1974. Gondolat, 355–397. p. (Európa nagy korszakai.)
- A magyar protestantizmus gyászévtizede.* Reformatus Egyház, 1974. 217–222. p.
- Szenczi Molnár Albert szellemi öröksége.* Reformatus Egyház, 1974. 179–183. p.
- Dávid király magyar tolmácsa – 400 éve született Szenczi Molnár Albert.* Képes Kálvin Kalendárium 1974. 64–67. p.
- Reformation und Sozialrevolution im historischen Ungarn.* In: Reformation und Sozialrevolution. Hrsg. P. F. Barton. Köln–Wien, 1974. 15–32. p.
- Mir reneszánsza.* Corvina Bp. 1974. 159 p. (2. kiadás)

1975

- Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe.* Slavic Review, 1975. 225–238. p. és klny.
- Tamás Arany, il primo rappresentante ungherese dell'antitrinitarismo italiano.* In: Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Ed. T. Klaniczay. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó. 337–346. p. és klny. (Studia Humanitatis 2.)
- Remembering the galley slave preachers.* Reformed World, 1975. 229–305. p.
- Egy kis szakmai ördögűzés.* Történelmi Szemle, 1975. 18. évf. 4. sz. 752–754. p. és klny.
- Responsabilité scientifique ou jeu avec les mots? Remarques à propos d'un compte rendu de C. C. Giurescu.* Acta Historica, 1975. Tom. 21. No. 3–4. 433–438. p. és klny.
- Egyház és vallás Hajdúszoboszlón.* In: Hajdúszoboszló monográfiája. Hajdúszoboszló, 1975. 511–532. p. és klny.
- Az első „modern” magyar ember.* (Apáczai Csere János) Tiszatáj, 1975. 29. évf. 6. sz. 43–47. p.
- Apáczai világnézete.* In: Apáczai Csere János 1625–1659. Szerk. Király László. Bp. 1975. 31–44. p. (Studia et Acta Ecclesiastica Nova Series 1.)
- État des Ordres et theocratie calviniste au XVIe siècle dans l'Europe Centro-Orientale.* In: Etudes Historiques I. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó, 329–347. p. és klny. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 99.)
- Vezérfonal a középkori egyház történetének tanulásához.* Debrecen, 1975. 57 p. (soksz. akadémiai jegyzet.)
- Debrecen és a gyászévtized.* Képes Kálvin Kalendárium 1975. 67–71. p.
- A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada.* Szerk. Pach Zs. P.–Vörös A. Akadémiai Kiadó Bp. 1975. Saját szöveg 73–83, 131–136, 245–256, 339–346. p.

1976

- Commerce et consommation de draps de laine en Hongrie aux XIIe–XVIIe siècles.* In: Produzione, commercio e consumo dei panni di lana. Firenze, 1976. 649–654. p. és klny.
- Adatok és kérdések Debrecen törökkori agrártörténetéhez.* In: Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve III. Debrecen, 1976. 25–40. p.
- A pusztai állattartás történelmi fordulói.* Ethnographia, 1976. 87. évf. 1. sz. 30–34. p. és klny.
- Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában.* Történelmi Szemle, 1976. 19. évf. 1–2. sz. 257–277. p. és klny.
- Magyar prédikátorok szabadulása a gályarabságból.* Élet és Tudomány, 1976. 31. évf. 248–252. p.

- In memoriam eliberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum ad tiremes condemnatorum MDCLXXVI.* Debrecen, 1976. Saját szöveg 5–27. p.
- Szerelem magyarul a XVII. században.* Világosság, 1976. 360–367. p.
- Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* (Szerk. és Bev.) Bp. 1976. Magyar Helikon–Europa, 164 (11) p.
- A szabadtás eszközei. Emlékezés a gályarab prédikátorok kiszabadítására.* Képes Kálvin Kalendárium 1976. 54–59. p.

1977

- L'apport de l'Europe Orientale à l'évolution des moyens de transport.* In: Abstracts of scientific section papers. XV. International Congress of the History of Science. Edinburgh, 1977. 34 p.
- Les registres de dîme comme sources de l'histoire de la production agricole en Hongrie dans la période du féodalisme tardif 1500–1848.* Bp. 1977. 18 p. (másokkal, soksz.)
- Mindszenti Gábor diáriuma Öreg János király haláláról.* Utószó Makkai László. Bp. 1977. Magyar Helikon, 47 p. (Bibliotheca Historica)
- Rebellion oder Religion? (Die Vorträge des internationalen Kirchengeschichtlichen Kolloquiums Debrecen 12.2. 1976.)* Ed. P. F. Barton–Makkai László. Bp. 1977. 15–22. p. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte. Zweite Reihe. Bd. III.)
- Gelöste und ungelöste Probleme der Geschichte der Bauernbewegungen.* In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäische Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. von Gusztáv Heckenast. Bp. 1977. 523–529. p. és klny.
- „Az egész nép ügyét szolgáló egyházért”* (Thököly). Képes Kálvin Kalendárium 1977. 77–79. p.

1978

- Structure de production, structure de consommation, niveau de vie. L'exemple de la Hongrie aux XVIe–XVIIe siècles.* Társ szerző. Zimányi Vera. In: Domanda e consumi. Firenze, 1978. 111–126. p.
- A „kozmosz forradalom” vallási dimenziója. Ember és természet a XVII. század kozmológiájában.* Világosság, 1978. 293–298. p.
- Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l'époque préindustrielle en quelques pays de l'Europe Orientale.* In: „A” theme reports, Seventh International Economic History Congress. Edinburgh, 1978. 145–152. p. és klny.
- Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus.* In: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. II. Stuttgart, 1978. 59–75. p. Ua. olaszul: In: Ommaggio a Ildebrando Imbriadori. Bologna, 1981. 185–200. p.
- Az utópista szocializmus előfutára* (Morus Tamás); Népszabadság, 1978. 36. évf. 31. sz. 8. p.
- A magyar puritánok történetiszemlélete.* Theologiai Szemle, 1978. 342–345. p.
- Karátson Gábor: Így élt Leonardo da Vinci.* Móra, Bp. 1978. Bev. Makkai László 5–17. p.
- Révész Imre 1889–1967.* Képes Kálvin Kalendárium 1978. 91–93. p.
- Manierista ötvösművészet Debrecenben* In: Árkádia, Debrecen 1978. 198–204. p.
- Igazságos volt-e Mátyás király?* Beszélgetés Benda Kálmánnal és Fügedi Erikkal. Élet és Irodalom 1978. 1. sz. 12–14. p.

1979

- A magyarországi mezőgazdaság termelési és fogyasztási struktúrája a XVII. század közepén.* In: Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Bp. 1979. 253–264. p.
- Az anyagi kultúra történetének kutatási problémái Kelet-Közép-Európában.* Világtörténet, 1979. 2. sz. 5–7. p.

- Kristó Nagy Gyula: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. (Vitacikk) Magyar Nyelvőr, 1979. 97–106. p.
- A feudális mezőgazdaság. In: Agrártörténet. Az agrárfelsőoktatás egyetemes jegyzete. Gödöllő, 1979. 33–67. p.
- A gyermek a középkorban. História, 1979. 2. sz. 3–4. p.
- Történelmünk képekben. Magyar Hírek, 1979. 25. sz. – 1980. 24. sz. (24 folytatásban: 48 p.)
- L'appart de l'Europe Orientale à l'évolution des moyens de transport: cheval-étrier-char. Technikatörténeti Szemle, 1979. 65–83. p.
- Homme et nature dans la cosmologie du seicento. In: Venezia e Ungheria. Firenze, 1979. 141–154. p.
- A magyarországi ipartörténeti kutatás problémái és feladatai. In: Az üzemtörténetírás kérdései. Szerk. Incze Miklós. Bp. 1979. 133–136. p.
- L'homme et les eaux sur le point de rencontre des trois zones écologiques de l'Europe. XI. Settimana di Studio. Prato, 1979. 15 p. (soksz.)
- Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. (Magyar és műve – utószó) Bp. 1979. Magyar Helikon, 187–203. p. (Bibliotheca Historica)
- A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. Kerekasztal beszélgetés másokkal. História, 1979. 1. sz. 26–28. p. Uaz. Látóhatár 1979. július 104–110. p.
- Erdély vigasztalja Magyarországot. A Kolozsvári nyomda a gyászévtizedeiben. Képes Kálvin Kalendárium 1979. 164–166. p.
- Kelet-Közép-Európa anyagi kultúrájának történetéhez. Világtörténet 1979, 2. sz. 5–7. p.

1980

- Egy elvesztett világ: a paraszti életforma. Élet és Tudomány, 1980. 1027–1029. p.
- Török Bethlen és Mohamedán Gábor. História, 1980. 3. sz. 3–4. p. ua. Látóhatár, 1980. dec. 194–199. p.
- Nagy erdélyi fejedelmek kormányzásának keresztyén szociális alapvetése. Református Egyház, 1980. 204–206. p.
- Bethlen Gábor emlékezete. (Szerk. és komm.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 463 p. (Bibliotheca Historica) ua. Bp. 1980.² Európa, 646 p. (Pro Memoria).
- Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől. Összeáll. és bev. Makkai László. Bp. 1980. Gondolat, 302 p. 52 t.
- Bojti Veres Gáspár: Dicsőítő éneke Bethlen Gábor tiszteletére. Ford. Tóth Béla. Utószó: Makkai László Bp. 1980. 53 p.
- Bethlen Gábor emlékezete. Forrás, 1980. 10. sz. 74–92. p.
- Bethlen Gábor és Európa. Igaz Szó, 1980. 252–256. p., Alföld, 1980. 11. sz. 45–49. p.
- Hogyan éltek elődeink? (Részletek) Bp. 1980. 1984.² 159 p.
- A református gyülekezetek múltja és jelene. Képes Kálvin Kalendárium 1980.
- Agrarian Landscapes of Historical Hungary in Feudal Times. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó, 16 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 140.)
- Ráday Pál és a magyar művelődés. In: Ráday Pál emlékkönyv. Szerk. Esze Tamás. Bp. 1980. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 113–123. p.

1981

- A „gyászévszázad” és a Türelmi Rendelet. Képes Kálvin Kalendárium 1981. 139–141. p.
- Céhek és kereskedőtökecskék a XVI. századi Debrecenben. In: IV. Kézműves-ipartörténeti szimpozion. Veszprém, 1981. 11. p.
- Örökös jobbágság és kapitalizmus. Századok, 1981. 115. évf. 2. sz. 320–329. p. és klny.
- La noblesse de la Hongrie historique à l'époque du féodalisme tardif (1526–1760). In: Noblesse française, noblesse hongroise: XVIe–XVIIIe siècles. Réd par. Béla Köpeczi, Éva H. Balázs. Bp.–Paris, 1981. 163–169. p. és klny.

- Ars Historica. Megjegyzések F. Braudel: Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVIe–XVIIIe siècles c. művéhez.* Századok, 1981. 115. évf. 1. sz. 206–215. p.
- Bethlen és az európai művelődés.* Századok, 1981. 115. évf. 4. sz. 673–697. p. Ua. franciául; *Gábor Bethlen et la culture européenne.* Acta Historica, 1982. Tom. 28. No. 1–4. 37–71. p. Egy része: *Bethlen Gábor és a későreneszánsz kultúra.* Magyar Tudomány, 1981. 535–546. p.
- Gábor Bethlen's European Policy.* New Hungarian Quarterly, 1981. Summer 63–71. p.
- Bizánc – Szent István – Szent László – Középkori pestis – Hunyadi – Mátyás király – Magyar reneszánsz – Gályarab prédikátorok – Eperjesi vértörtényszék.* Rádióelőadások. In: Olvas-tam valahol. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1981. Minerva, passim.
- Egyetemes történelmi kronológia* (Szerk.) Bp. 1981.¹, 1984.²⁻³, 788 p.
- Református kollégiumaink szellemi öröksége.* Református Egyház, 1981. 11. sz.
- A (sárospataki) kollégium története alapításától... 1703-ig.* In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. Saját szöveg 17–58., 80–86. p.
- Second ervaige et capitalisme.* Acta Historica, 1981. Tom. 27. No. 425–448. p. és klny.
- Römisch-katholische und kalvinistisch-reformierte Predigt zur Zeit der ungarischen Aufklärung.* Daphnis, 1981. 141–152. p.
- Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások. Javaslat egy tudományos együttműködésre.* (Klaniczay Gáborral). Történelmi Szemle, 1981. 24. évf. 2. sz. 268–272. p.
- A debreceni szimpozion és dialógus Keresztény szemmel.* Filozófiai Figyelő 1982. 1–2. sz. 79–89. p.

1982

- Grand domaine et petites exploitations, seigneur et paysan en Europe au Moyen Age et aux temps modernes.* In: Eight International Economic History Congress, Budapest 1982. „A” Themes. 5–46. p.
- Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban.* Világtörténet, 1982/3. 3–60. p.
- Les registres de dîmes, sources de l'histoire de la production agricole en Hongrie 1500–1848.* In: Prestations paysannes, dîmes... Ed. J. Goy–E. Le Roy Ladurie, Paris, 1982. I. 91–119. p. (Zimányi Verával).
- A feudális mezőgazdaság.* In: A mezőgazdaság története. Szerk. Gunst Péter–Lőkös László. Bp. 1982. Mezőgazdasági Kiadó, 35–61. p.
- A feudalizmus kulcskérdése: a járadék.* Élet és Tudomány, 1982. 1027–1029. p.
- István Bocskai's Insurrectionary Army.* In: War and Society in Eastern Central Europe. Ed. János M. Bak–Béla K. Király Vol. III. Brooklyn, 1982. 275–295. p. és klny.
- Un catéchisme hongrois contre les antitrinitariens.* In: Antitrinitarism in the Second Half of the 16-th Century. Szerk. R. Dán–A. Pirnát. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó, 90–98. p. (Studia Humanitatis 5.)
- A jámbor fejedelem. I. Apafi Mihály (1532–1690).* Képes Kálvin Kalendárium, 1982. 170–171. p.
- A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. – A kelet-európai sajátosságok gyökerei.* In: A Dunánál. Bp. 1982. 34–43, 58–64. p.
- Shakespeare Angliája.* In: Sellei-Panyik: Shakespeare Angliája. Bp. 1982. 3–18. p.
- Református-evangélikus kapcsolatok.* Diakonia, 1982. 8–13. p. (Verős Imrével)
- Megértés és megértetés.* In: Marxizmus – Kereszténység – Protestantizmus. Vallásméleti szimpozion. Protestáns–Marxista dialógus '82. Szerk. Kocsis Elemér Bp. 1982. 259–268. p.
- A debreceni szimpozion és dialógus Keresztény szemmel.* Filozófiai Figyelő 1982. 1–2. sz. 79–89. p.

1983

- Clusius und seine Zeit.* In: Carolus Clusius, Fungorum in Pannoniis . . . historia. Bp.–Graz, 1983. 13–15. p.
- Uradalom és parasztgazdaság a feudális Európában.* Medvetánc, 1983. 1. sz. 115–128. p.
- A középkori magyar hitvilág problematikájához.* Ethnographia, 1983. 94. évf. 1. sz. 106–116. p. és klny.
- Marx a feudalizmusról.* Világtörténet, 1983. 4. sz. 21–42. p.
- Ars historica: on Braudel.* Review, 1983. 435–453. p. és klny.
- Wittman Tibor tudományos életműve.* In: Acta Universitatis Szegediensis . . . Sectio Historica. Szeged, 1983. 13–19. p.
- (Leonardo, Heron, alchimisták, R. Bacon, Newton, Galvani, Bolyai János, Jedlik, Kliegl, Eötvös Lőránd találmányairól, felfedezéseiről rádióbeszélgetések)* In: Mi lett volna ha? Bp. 1983. passim.
- Luther Márton.* Képes Kálvin Kalendárium, 1983. 117–120. p.
- Hagyatéék az egész emberiségnek (Luther).* Népszabadság, 1983. 41. évf. nov. 9.
- Luther útja a reformációhoz.* História, 1983. 5–6. sz. 51–53. p.
- Gondolatok Luther Márton születésének 500. évfordulójára.* Reformátusok Lapja, 1983. 45. sz.
- Reformation und soziale Bewegungen in Ungarn.* In: Bulletin der Botschaft der Ung. Volksrepublik. Sonderheft. Berlin, 1983. 5–7. p.
- Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* Szerk. Bartha Tibor–Makkai László. Bp. 1983. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Saját szöveg 23–59. p.

1984

- Az európai feudalizmus energiagazdálkodásának mérlege.* Történelmi Szemle, 1984. 27. évf. 1–2. sz. 34–41. p.
- A Fuggerek – Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király – Bocskai István – Wallenstein.* In: Olvastam valahol II. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1984. Minerva, 484 p.
- Reneszánsz etikai antológia.* Szerk. Vajda Mihály. Bp. 1984. Saját szöveg (utószó): 531–557. p.
- Debrecen város művelődéstörténete.* In: Debrecen története I. Debrecen, 1984. 493–604. p.
- Zwingli európai politikája.* Theologiai Szemle, 1984. 335–338. p.

1985

- A magyar művelődés századai.* Szerk. Nemeskürty I.–Liptay K. Bp. RTV Minerva 1985. Saját részletek 249–295. p.
- Református egyháztörténetírás.* História 1985/4. 34. p.
- Anfänge und Wardlungen der Reformation in Ostmitteleuropa.* XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart 1985. Rapports II. 395–398. p.
- A reformáció kezdetei és alakulása Kelet-Közép-Európában a XVI. században.* Évkönyv a Magyarországi Református Egyház Debreceni Theológiai Akadémiájának 1983–85. akadémiái évéről. Debrecen 1985. 165–172. p.
- Economic Landscapes: Historical Hungary from the Fourteenth to the Seventeenth Century* In: East-Central-Europe in Transition. Cambridge 1985. 24–25. p.
- Tótfalusi Kis Miklós világa kora eszméinek tükrében.* In: Tótfalusi Kis Miklós Debrecen 1985. 105–116. l.
- Tótfalusi Kis Miklós: Apológia Bibliorum.* Bp. 1985. Előszó 125–132. p.
- Péter Melius, The Hungarian Reform.* In: Etudes Historiques Hungroises 1985. Bp. 1985. és Klny. 1–19. p.
- Die wirtschaftlichen Regionen Ungarns. Zur Zeit der späten Feudalismus.* In: Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung Bp. 1985. 9–22. p.
- Magyarország története III.* Bp. 1985. Saját szöveg I. 693–936. II. 986–1020., 1425–1576. p.

BABICS ANDRÁS
(1906–1984)

1984. szeptember 12-én meghalt dr. Babics András, a történettudomány kandidátusa, az MTA Dunántúli Tudományos Intézet történész alapító tagja, majd igazgatója. Neve összefonódott Péccsel, a Mecsek vidékével, s élete a köz szolgálatában telt el.

A Somogy megyei Komlósdon született 1906. január 20-án. Szülei földművesek voltak, s miután Komlósdon nem tudtak megélni, Görgetegre költöztek át. A jóeszmű fiú Kispeszt-wekerletelepi vasmunkás rokonaihoz került, és itt végezte el a Deák Ferenc gimnáziumban középiskolai tanulmányait. 1927-ben Pécssett az Erzsébet Tudományegyetem bölcsészeti karának hallgatója lett. Történelem-földrajz szakos tanári oklevelet szerzett, majd történelemből doktorált. Első munkája „Pécs és földesura viszonya a 18. század első felében” címmel 1931-ben jelent meg. Ezt követő művei is Pécshez kapcsolódnak. Ezek egyike (A kamarai igazgatás Pécs városában 1686–1703) már magán viseli szerzőjének minden történetírói erényét: alaposágát, logikai következtetőképességet, mélységet és szakmai tudást.

Amikor egyetemi tanulmányait befejezte, nagyon nehéz volt az elhelyezkedés. 1934 májusában az állástalan diplomások érdekében létesített ún. ÁDOB akció révén gyakornok lett a pécsi bölcsészkar történeti tanszékén. 1941. január 20-án került státusba, amikor a pécsi bölcsészkart áthelyezték Kolozsvárra, és ott a tanszék mellett felállított intézet tanára lett. Néhány ott töltött év után ismét Pécsre jött, hogy az 1943-ban – társadalmi összefogással, a nagynémet törekvések ellenében – alakult Dunántúli Tudományos Intézetnek történész alapító tagja legyen. Élete azután már ehhez az intézményhez kapcsolódott teljesen.

A felszabadulás után az Intézet profilja átalakult, Babics András felismerte, hogy az épülő új gazdasági rendszert az addig elhanyagolt gazdaságtörténet művelésével, a múlt hasznos tapasztalatainak feltárásával is segíteni lehet. Abbahagyta addigi mezőgazdaságtörténeti, intézménytörténeti stb. kutatásait és egy, akkor még teljesen „fehér folt”-nak tűnő gazdaságtörténeti ág művelésébe fogott: bányatörténész lett. Minden adottsága megvolt hozzá: rendkívül invenciózus volt, amellet alapos és logikus elme, aki bányabejárásokkal, bányászati és geológiai szakkönyvek áttanulmányozásával kezdte a munkát, majd átvizsgálta a levéltárak sok-sok fólióját, amíg azután 1952-ben letette a tudomány asztalára „A pécsvidéki kőszénbányászat története” c. könyvét. Ez a mű nagy szakmai sikert hozott számára, ekkor kapta meg a Magyar Tudományos Akadémiától a történettudományok kandidátusa címet. Igen sokra értékelték azonban ezt a könyvet a bányászok, geológusok és egyéb műszaki szakemberek is, akiknek figyelmét sok elhagyott, ki nem aknázott szénvagyomra, már kikísérletezett módszerekre, azok sikerére vagy sikertelenségének okaira hívta fel.

Közben szervezte a kiépülő Dunántúli Tudományos Intézetet, amely 1952-től két új történész-taggal bővült, majd a továbbiakban újabb történészek kerültek oda, akik között ő volt a vezetőegyeniség, az éles szemű kritikus, a módszertanban, a forrásismeretben eligazító, a történeti irodalom kiváló ismerője, és – ami egy, a fővárostól távol, de egy vidéki centrumban élő történész esetében nem lebecsülendő körülmény – kiváló szervező, mozgósító egyéniség. Alapító tagja és első elnöke – utóbb haláláig díszelnöke – volt a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportjának, s alapító tagja volt a TIT Baranya megyei szervezete történelmi szakosztályának. A szakmai eredmények továbbadásának vágya összekapcsolódott benne a köz szolgálatával: évek hosszú során át megyei tanácstagként is keményen dolgozott. A Dunántúli Tudományos Gyűjteménynek évente több száma jelent meg az ő szerkesztésében, s a sorozatot maga is gyarapította egy-egy vaskos tanul-

mánnyal a vasércutatásról, a vasasi kőszénbányászatról, a mecseki bányászok önképzéséről, önszervezéséről, szakszervezkedési mozgalmairól, a kőszénkokszolás hazai fejlődésének történetéről stb. Ugyanakkor éveken át szerkesztette az MTA Dunántúli Tudományos Intézet Értekezések c. sorozatát is, amelybe már külső munkatársakat is toborzott. Befolyását a pécsi városi tanácsnál színvonalas kiadványok megjelentetésére is felhasználta, amelyekhez kitűnő érzékkel választotta ki munkatársait. Így jelent meg pl. A Magyar Tanácsköztársaság Pécs–Baranyai Emlékkönyve, a Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960 (szerkesztőtárs: Kopasz Gábor). Szerkesztette (Szita Lászlóval) a baranyai és pécsi munkásmozgalom válogatott dokumentumait, majd összeállította négy kötetben e téma bibliográfiáját. Könyveit mindig bibliográfiai kiadvány is kísérte, pl. a komlói kőszénbányázat történetét Komló bibliográfiáját tartalmazó kötet követte. S végül elkészítette – felesége, a kiváló könyvtáros segítségével – a Kárpát-medence bányászati bibliográfiáját, amely sajnos kéziratban maradt, több más értékes munkájával (pl. a Magyar Állami Kőszénbányázat, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. története) együtt.

Mint tudományszervező, számos konferencia kezdeményezője volt, s az előkészítő munkából mindig kivette a részét. Nyugdíjba vonulásakor létrehozta Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék tanácsainak anyagi támogatásával azt a konferencia-sorozatot, amelynek során kétévenként más-más megye területén megrendezett ülésszakon a történelmi előadások mellett más tudományok képviselői (közgazdászok, néprajzosok, szociológusok, gazdasági földrajz művelői, agrárszakemberek stb.) is előadják – egy-egy kiemelt témához kapcsolódóan – legújabb kutatási eredményeiket. Így került sor legutóbb 1983-ban Zalaegerszegen az aprófalvak problémáinak megbeszélésére.

Babics András szerény ember volt, s így gyakran homályban maradt, hogy egy-egy mű létrejöttét ő kezdeményezte. Ki emlékezik pl. ma már arra, hogy Hajdú Gyulát ő beszélté rá az 1919–1921-es baranyai eseményekkel kapcsolatos történelmi visszaemlékezéseinek papírra vetésére? Aspiránsvezetőként, opponensként nemcsak jó szemű kritikusnak, de megértő embernek is bizonyult.

Ötletei, segítőkészségéből és emberszeretetéből fakadó gondolatai tovább élnek és hatnak, még ha nem is mindig tudatosul a társadalomban az, hogy ennek vagy annak kezdeményezője egy szerény, mindig a nagy és mély távlatokban gondolkodó vidéki történész volt.

Tudományos, szervezői és közéleti tevékenységét nemegyszer kísérte hivatalos elismerés. 1982-ben a Magyar Történelmi Társulat Molnár Erik Emlékérmét kapta meg. Emléke nemcsak műveiben él tovább, hanem kollégáinak s mindazoknak emlékezetében, akiket a maga szerény és csendes módján mindig készségesen segített.

T. Mérey Klára

PAMLÉNYI ERVIN
(1919–1984)

Hányatott sorsú generációba született, s ezt a hányatottságot, a pályák megroppanását, olykor kettétörését az ő útja is példázza. Kitűnő középiskolába, a Madách Gimnáziumba járt, éppen akkor, amikor ott az akkori idők talán legjobb tanári kara tanított. 1938–1943 között végezte az egyetemet, ahol Szekfű Gyula tanítványa lehetett, abban az időben tehát, amikor tanára már nemcsak felismerte a fasizmus veszélyeit, de nyíltan fel is lépett ellene. 1943-ban kapta meg latin–történelem szakos tanári oklevelét, de az akkori körülmények között nem taníthatott. A posta nyugdíjpótló egyesületének lett a tisztviselője, majd 1944-ben Ortutay Gyula segítségével a Grill-féle könyvkereskedésben lett segéd. A doktorátust már a nagy fordulat után, 1945 júliusában szerezte meg.

Még nem volt 25 éves, amikor a demokratikus alapokon újjászervezett rádió szolgálatába került, osztályvezetőként. 1945 tavaszán belépett a Magyar Kommunista Pártba, amelynek 1948 decemberéig lehetett a tagja. 1949 elején rádiós karrierjének is vége szakadt: a rádió irodalmi osztályának éléről 1949 júniusában az Országos Levéltárba került. Történetírói pályája tulajdonképpen ekkor vette kezdetét.

A dogmatikus-szektás politika éveiben a diákevek irodalmi eszményeihez mindvégig hű, a Nyugat nagy lírikusait, Proustot, a francia egzisztencialistákat, de főleg Krúdyt és Ambrus Zoltánt kedvelő levéltáros a Horthy-korszak levéltári anyagát gondozta. Rövid idő alatt az 1919 utáni évtizedek levéltári állagának egyik legjobb ismerője lett. Több forráskiadvány részbeni szerkesztése jelzi életének ezt a néhány évét. Az 1953-as fordulat után nyílt számára újra lehetőség a szerkesztői tevékenység kibontakoztatására. 1954 szeptemberében a Magyar Történelmi Társulathoz került, a Századok szerkesztőségi titkáráként. 1956 augusztusától a Történettudományi Intézet munkatársa, majd 1962-től osztályvezetője, egy ideig igazgatóhelyettese. A Századok felelős szerkesztője volt 1957-től 1975 végéig, amikor is a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójává nevezték ki. 1956 telén az MSZMP tagja lett, később visszamenőlegesen elismerték párttagságát. Úgy is mondhatjuk, hogy a társadalom „rehabilitálta”.

Alkata – sajnos, saját tudományos eredményeinek rovására – predesztinálta a szerkesztői tevékenységre. Ha valaki, úgy ő született szerkesztő volt. Nyilván fiatalon is felismerhették széles körű általános műveltségét, kitűnő stílusérékét, szerkesztőkészségét, a kultúra kérdései iránti rendkívüli fogékonyságát (amire egyebek között utal az, hogy a rádiónál Ortutay Gyula, majd a Történettudományi Intézetben Molnár Erik is támaszkodott rá). A Századok, az Acta Historica és a Studia Historica szerkesztőjeként, majd a 60-as években a Magyar Nemzet külső munkatársaként, egy ideig a lap kulturális rovatának vezetőjeként hasznosította ezeket az erényeit ez orgánumok, különösen pedig azon szerzők javára, akiknek a kéziratát a kezébe vette. A saját cikkeivel szemben is igényes volt, természetes tehát az a magas szakmai és stílári mércé, amely mint szerkesztőt jellemezte.

Igazában csak akkor került a maga megérdemelt posztjára, amikor Bécsből visszatérve, 1979-ben a Gondolat Kiadó irodalmi vezetője lett. Mindazt a műveltséget, széles kulturális látókört, szerkesztői készséget, amit a korábbi évtizedekben felhalmozott, most már országos szinten, az egész magyar kulturális és tudományos élet számára kamatoztathatta.

Sok kor- és pályatársa szemében, mint történetíró és tudományszervező személyiség talán nem alkotott igazán nagyot, pedig a Történettudományi Intézet szinte minden vállalkozásában része volt, így pl. az új „Magyarország története” c. sorozat létrehozásában és megformálásában. Nem tehetett arról, hogy olyan korban működött, amely a monumentális (bár többnyire torzban ma-

radt) alkotásokat értékeli, a nagyvonalú koncepciókat kedveli és különösen a korábban elhanyagolt gazdaság- és társadalomtörténet iránt érdeklődik. Ő a kisplasztika ragyogó mestere volt, s a kultúra történetéhez vonzódott. Egy-egy cikke, különösen pedig egyik-másik esszézerű recenziója a Magyar Nemzetben felépítésében, megfogalmazásában, a lényeg kiemelésében olykor a műfaj – szekfűi színvonalú – remeklése.

Alkotott tudománytörténeti értelemben maradandót is. 1945 utáni történetírásunkban az ő nevéhez fűződik a historiográfia, a történetírás történetének életrekelte. Marczali, majd Hóman és Szekfű után ő már a harmadik generáció képviselőjében rugaszkodott neki ennek a feladatnak. 1955 tavaszán az ő kezdeményezésére alakult egy kis historiográfiai munkacsoport a Magyar Történelmi Társulat támogatásával. A mintát mindazok számára, akik a csoport munkájában részt vehettünk, az ő 1954 őszén Horváth Mihályról megjelent könyve jelentette. E csoport munkájából, az ő irányítása mellett nőtt ki az 1960-as évek elején a „Tudománytörténeti Tanulmányok” c. sorozat.

Horváth Mihály mellett, haláláig foglalkoztatta Szalay László történeírói munkássága és Szekfű Gyula személyisége is. Tervezte egy nagyobb tanulmány megírását Szekfűről, akihez mindig hű maradt, akkor is, amikor pedig a két világháború közötti évtizedek történetírásáról szólván, kritikával illette felfogásának valamelyik részletét. Tulajdonképpen egész historiográfiai tevékenysége, beleértve az 1945 utáni évtizedek történetírásának korszakolásáról szóló írásait, Molnár Erik pályájának elemzését, a történettudomány történeti tudatformáló szerepéről, történettudomány és művészettörténet vagy történettudomány és kultúrtörténet kapcsolatáról szóló tanulmányait, olyan elméleti igényű cikkeit is, mint amilyen a történeti életrajz feltételeiről, vagy a Magyarország története c. sorozat szerkesztésének módszereiről szóló – mindez valamiképpen tanúságtevés Szekfű történetírói tárgyválasztása és módszere mellett. Ugyanígy, lényegében Szekfűhöz kötődnek azok az írásai is, amelyekben a 20. századi kultúrtörténet kérdéseivel, többek között a kultúrpolitika múltjával foglalkozott.

A szó mélyebb értelmében, tragikus sors jutott számára osztályrészül. Ragyogó szerkesztői karrier szakadt meg 1949-ben, s amikor az 1950-es évek második felében újból kínálgattak számára lehetőségek, már ő sem lehetett a régi. Kitűnően ismerte önmagát, ezért sem egyszerű szóvirág, hogy maga is tudta, valami végérvényesen eltört 1948–1949 fordulóján, amit már nem lehetett, s tegyük hozzá, ő maga sem tudott teljesen helyrehozni. Valójában túlságosan későn került olyan posztra, amelyet betöltve, minden igazi képességét kifejthette volna. A hatvanadik életévében járt már, amikor a Gondolat Kiadó irodalmi vezetője lett. Ha csupán tíz évvel korábban kap ilyen feladatot, lehetőséget, mennyivel maradandóbban alkothatott volna . . .

A saját tudományos teljesítményét illetően is tragikus a sorsa. Akkor esett ki a kezéből a toll, amikor élete főművének szánt munkáját, a Szekfű-monográfiát akarta végre megírni. Azt mondják, teljes anyaggyűjtést hagyott maga után, s anyaga sejtetni engedi, hogy egy, a maga nemében páratlan, a mű és az alkotó személyes ismeretén alapuló historiográfiai tanulmány születhetett volna meg. Az elmúlt évtizedek szerkesztői feladatai után azért ment nyugdíjba, hogy zavartalanul dolgozhasson ezen a munkán. Mint egész élete, ez is torzóban maradt.

E sorok írója személyesen is sokat köszönhet neki. 1954 szeptemberétől még mint egyetemi hallgató kerültem a Századokhoz. 1963 őszéig dolgozhattam mellette a szerkesztőségben. Ezekben az években s tőle tanultam a legtöbbet.

Gunst Péter

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Энгель</i> : Бароны Лайоша Великого	393
<i>Л. Шоймоши</i> : Отчетная книга Эрнуста и численность каселения конца средних веков (О достоверности налоговых отчетов средневековых комитатов как источников)	414
<i>Й. Дон–Г. Магош</i> : Демокрафические изменения венгерских евреев	437

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА

<i>И. Диосеги</i> : Всумирная история и интердисциплинарность	470
---	-----

СООБЩЕНИЯ

<i>Д. Шпира</i> : Маскарад в Хонте	482
<i>В. Хэиндл</i> : Университетская реформа и общественная реформа. К планам „университетского Устава” 1854–55 гг.	496
<i>Д. Барань</i> : Три поколения: Портрет Сечени написанный Секфюм	507
<i>Д. Лазар</i> : Направления и стремления в группе словаков в Венгрии (1945–1948) гг.)	515

ТВОРЧЕСКИЕ ПУТИ

<i>Л. Маккаи</i> : Сельскохозяйственные края исторической Венгрии эпохи феодализма.	530
Библиография трудов Л. Маккаи	539
<div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">Андраш Бабич (1906–1984 гг./</div> – <i>К. М.</i>	552
<div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">Эрвин Памлени (1919–1984 гг./</div> – <i>П. Г.</i>	554

SOMMAIRE

ETUDES

<i>P. Engel</i> : Les barons de Louis le Grand	393
<i>L. Solymosi</i> : Le livre de compte par Ernuszt et la population à la fin du Moyen Age. (La valeur de source des comptes de l'impôt faits par les comitats au Moyen Age)	414
<i>J. Don</i> – <i>G. Magos</i> : Le changement démographique des juifs vivant en Hongrie	437

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>I. Diószegi</i> : Histoire universelle et coopération interdisciplinaire	470
---	-----

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Spira</i> : La mascarade dans le comitat de Hont	482
<i>W. Heindl</i> : Réforme universitaire – réforme sociale. Notes sur le projet des „Statuts d'Organisations Universitaire” rédigé en 1854–55	496
<i>G. Barany</i> : Trois générations: Le portrait de Széchenyi par Gy. Szekfű	507
<i>Gy. Lázár</i> : Tendances et initiatives des slovaques vivant en Hongrie (1945–1948)	515

OEUVRES

<i>L. Makkai</i> : Les régions d'agriculture de la Hongrie historique à l'époque du féodalisme . . .	530
La bibliographie des œuvres de L. Makkai	539
<u>András Babics (1906–1948)</u> – <i>M. K.</i>	552
<u>Ervin Pamlényi (1919–1984)</u> – <i>G. P.</i>	554

INHALT

STUDIEN

<i>P. Engel</i> : Die Baronen Ludwig des Großen	393
<i>L. Solymosi</i> : Ernust's Verrechnungsbuch und die Zahl der ungarischen Bevölkerung im späten Mittelalter (Quellenwert der mittelalterlichen Komitatsverrechnungen)	414
<i>J. Don-G. Magos</i> : Die demographischen Änderungen des Judentums in Ungarn	437

THEORIE UND METHODOLOGIE

I. Diószegi: Universalgeschichte und Interdisziplinarität	470
---	-----

MITTEILUNGEN

<i>Gy. Spira</i> : Der Masquerade in Komitat Hont	482
<i>W. Heindl</i> : Universitätsreform – Gesellschaftsreform. Bemerkungen zum Plan eines „Universitätsorganisationsgesetzes“	496
<i>Gy. Barany</i> : Drei Generationen: Szekfü's Szécheny-Porträt	507
<i>Gy. Lázár</i> : Strömungen und Bestrebungen unter den Slovaken in Ungarn (1945–1948)	515

LEBENSWERKE

<i>L. Makkai</i> : Die landwirtschaftlichen Gegende des historischen Ungarns zur Zeit des Feudalismus	530
Eine Bibliographie der Werke von László Makkai	539
<u>András Babics (1906–1984)</u> <i>K. M.</i>	552
<u>Ervin Pamlényi (1919–1984)</u> <i>P. G.</i>	554

CONTENTS

STUDIES

<i>P. Engel</i> : Louis the Great's Barons	393
<i>L. Solymosi</i> : Ernust's Account Book and the Number of the Hungarian Population in the Late Middle Ages. (The Source Value of Mediaeval County Tax Accounts)	414
<i>Y. Don–G. Magos</i> : Demographic Changes of the Hungarian Jewry	437

THEORY AND METHODOLOGY

<i>I. Diószegi</i> : Universal History and Interdisciplinarity	470
--	-----

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Spira</i> : The Masquerade in Hont County	482
<i>W. Heindl</i> : University Reform – Social Reform. Some Remarks on the Draft of the 1854/55 „University Organizational Statute”	496
<i>G. Barany</i> : Three Generations: Szekfű's Széchenyi Portrait	507
<i>Gy. Lázár</i> : Trends and Aspirations among the Slovaks in Hungary (1945–1948)	515

LIFEWORKE

<i>L. Makkai</i> : Agrarian Landscapes of Historical Hungary in Feudal Times	530
A Bibliography of László Makkai's Works	539
<u>András Babics (1906–1984)</u> – K. M.	552
<u>Ervin Pamlényi (1919–1984)</u> – P. G.	554

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. IV. 2. – Terjedelem: 14,70 (A/5) ív
86.14441 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlóczy u. 7. Telefon: 188—633)

Előfizetési díj egy évre: 108 Ft

1 szám ára: 27 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 27 Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040—9634

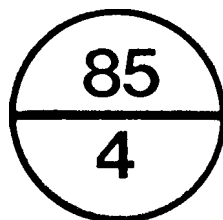
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676
1987 FEB 17

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Romsics Ignác: Bethlen István és a forradalmak kora

KÖZLEMÉNYEK

ÉLETMŰVEK: Váczy Péter

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXIII. ÉVFOLYAM, 1985. 4. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

A szerkesztőség munkatársa:

VIKOL KATALIN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53, — Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Romsics Ignác: Bethlen István és a forradalmak kora..... 561

KÖZLEMÉNYEK

Bóka Éva: Jean de Vanel Magyarországról 591

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága
1932/33-ban (2. rész) 602

Varga István: Egykorú hírlapi tudósítások Szekfi Gyula 1945. áprilisi előadásáról 621

ÉLETMŰVEK

Váczy Péter: Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról 628

Váczy Péter műveinek bibliográfiája I. D. 643

Kerekes Lajos (1927–1984) — J. J. 650

ROMSICS IGNÁC

Bethlen István és a forradalmak kora

1. Károlyival és Károlyi ellen

A polgári demokratikus forradalom, ill. a Károlyi-kormány és Bethlen viszonyát az első hetekben sajátos kettősség jellemezte. A forradalom alapvető belpolitikai célkitűzései (általános és titkos választójog, radikális földreform stb.) ellen Bethlen immár közel két évtizede harcolt, s a demokráciáról, ill. a demokrácia magyarországi adaptálásáról vallott felfogása október–novemberben sem változott. Ebből a szempontból tehát feltétlenül a forradalom ellenségének és a forradalmi kormány ellenfelének számított, amit nem is igyekezett titkolni. A Nemzeti Tanácsra, majd a Károlyi-kormányra felesküdő konzervatív politikusok és közéleti személyiségek nevei között az övé nem szerepelt. A Károlyi-párt határokkal kapcsolatos álláspontját és nemzetiségi politikájának egyes elemeit azonban — ha kényszerből is — már október elején magáévá tette, s természetesen a rend helyreállítását is, ami a kormány egyik alapvető novemberi törekvése volt, erősen kívánta. Mindezek a kormány támogatása mellett szótlak, s Bethlen magatartását eleinte ez utóbbi megfontolások határozták meg. December közepéig nemcsak nem támadta Károlyit, hanem Erdély megtartásáért kifejtett erőfeszítéseiben — ha a háttérből is — kifejezetten segíteni igyekezett. „Borzalmas időköt élünk, összeomlik minden . . . Ebből már nem lehet kimászni, szegény Károlyi hiába erőlködik. De azért kutya kötelessége mindenkinek Károlyit támogatni” — vélekedett november 11-én Ugron Gábor,¹ s az első hetekben, legalábbis ami a kül- és nemzetiségpolitikai teendőket illeti, Bethlen is hasonlóképpen gondolkodhatott.

Először november 11-én tárgyalta Károlyival és Jászival. Megbeszélésük előzménye az volt, hogy a magyarországi és erdélyi románok Aradon működő Nemzeti Tanácsa november 9-én, tehát ugyanazon a napon, amikor Románia ismét hadatüzent Németországnak, ultimátumszámba menő memorandumot intézett a magyar kormányhoz. A jegyzék azt követelte, hogy a 26 románok lakta vármegye (a történeti Erdély mellett tehát a Bánát, a Részek és Máramaros is) helyeztessék a Nagyszebenben megalakítandó román nemzeti kormány szuverenitása alá.² Jászi Erdély kantonális autonómiák szerinti átalakításának javaslatával kívánt Aradra utazni, tervéhez azonban annak az „erdélyi nemzeti tábornak” a beleegyezését is meg akarta szerezni, amely nemzetiségi autonómiákról októberben még hallani sem akart. A megbeszélést, amelyet

¹ Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (továbbiakban: MTA TI) Filmtára B. VII/290. (Ugron Gábor 1918. nov. 11-i levele Thorma Miklósnak.)

² Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. 133–134. Vö. Raffay Ernő: A magyarországi Román Nemzeti Párt az első világháború végén. Tiszatáj, 1982/6. 47–55.

Károlyi úgy kezdett, hogy „... megkérte Bethlen Istvánt, ne hallgasson személyes érzelmeire, hanem nyújtson támogatást annak megmentésére, ami még megmenthető”,³ egyetértés jellemezte. Jászi indítványát nemcsak Apáthy és a kolozsvári szociáldemokraták vezetője, Vincze Sándor, hanem Bánffy Miklós és Bethlen István is elfogadták. „Maga Bethlen István gróf is — emlékezett utóbb Jászi — nyíltan kifejezte azt a véleményét, hogy ő is az adott körülmények között az általam javasolt kibontakozási tervet az elérhető optimumnak tekinti.”⁴

Jászi november 13–14-i aradi tárgyalásai teljes kudarccal végződtek. A Román Nemzeti Tanács november 14-én kiáltványban közölte, hogy a románság „... semmi körülmények között sem akar a magyar nemzettel továbbra is bármilyen államközösségben élni, hanem el van határozva a tőle lakott területen szabad és független államot létesíteni”.⁵ Egy nappal korábban, november 13-án Linder Béla aláírta a belgrádi katonai egyezményt, amelynek értelmében a magyar csapatokat a Szamos felső folyását és a Maros vonalát követő demarkációs vonal mögé kellett visszavonni. A demarkációs vonaltól keletre és délre eső területeket antant haderő szállhatta meg. A román előőrsök — a konvenció formális aláírását tulajdonképpen be sem várva — november 12–13-án tűntek fel a Kárpátok szorosaiiban. Bár a belgrádi egyezményből csak katonai megszállás következett, várható volt, hogy a fegyverszünet eme kikötését sem Románia, sem az erdélyi románság nem fogja tiszteletben tartani.⁶

Az új fejlemények a vezető erdélyi politikusokat mély aggodalommal töltötték el és arra ösztönözték, hogy demonstratív akciók szervezésével ország és világ, s különösen a győztesek előtt dokumentálják: Erdély Romániához csatolása, amely mélyen igazságtalan és a wilsonizmussal is összeegyeztethetetlen lenne, a magyarság számára elfogadhatatlan. Az első ilyen akciót a budapesti Székely Nemzeti Tanács kezdeményezte, amelynek vezetői november közepéig Gál Sándor, Gyórfy Gyula és Sándor László, november közepétől pedig Ugron Gábor, Sebess Dénes és Jancsó Benedek voltak. A november 17-i budapesti székely nagygyűlés résztvevői támogatásukról biztosították Jászit, s kimondták, hogy „... az integritás megóvása mellett a nemzetek szabad fejlődését biztosító kantonális szervezet hívei”. Arra az esetre, ha a békekonferencia az integritást nem fogadná el, deklarálták az erdélyi magyarság önrendelkezési jogát és állást foglaltak a Székelyföld „minden államtól független szuverén köztársasággá” alakulásának szükségessége mellett.⁷

Ezzel egyidőben az Erdélyben tartózkodó Bethlen is cselekvésre szánta el magát. A maros-tordai főispán (Inczedy-Joksmán Nándor) révén no-

³ Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSzK) Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2455. *Apáthy István*: Erdély az összeomlás után. (Kézirat.)

⁴ *Jászi Oszkár*: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. In: Jászi Oszkár publicisztikája. Szerk. Litván György és Varga F. János. Bp. 1982. 314.

⁵ Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 21. Az erdélyi románok szózata az antant államokhoz.

⁶ A belgrádi egyezményre: *Hajdu*: i. m. 127–128.; a román hadsereg megjelenésére: Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918 — IX — 151.; az erdélyi románság magatartására: Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 13. Mi lesz Erdéllyel?

⁷ OL K 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918—XVIII—308. Vö. *Primipilus*: A székely hadosztály és a Székely Nemzeti Tanács. Új Magyar Szemle, 1920. 273. és Népszava, 1929. márc. 24. Gróf Batthyány Tivadar nyilatkozata.

vember 7-én Apáthynak, Ugronnak, Urmánczynak és több más erdélyi vezetőnek is táviratoztatott vagy telefonáltatott, hogy „... halaszthatatlanul sürgős és létünkre vonatkozó fontos kérdések megbeszélése végett” azonnal utazzanak Marosvásárhelyre.⁸ Hívásának valószínűleg többen (például Ugron Gábor) nem tettek eleget,⁹ ám november 19-én Marosvásárhelyen ennek ellenére megalakult egy bizottság, amely feladatát egyfelől az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács megalakításának előkészítésében, másfelől egy november 28-ra, Marosvásárhelyre meghirdetett „székely nemzetgyűlés” megszervezésében jelölte meg. Az előkészítő bizottságban, amelynek elnöke Bodó Sándor vásárhelyi főügyész lett, egyetlen régi vezető erdélyi politikus sem foglalt helyet, s Bethlen sem volt tagja. A háttérben azonban kétségtávol ő, ill. ők álltak, amint erre a vásárhelyi szociáldemokrata sajtó akkor, s a romániai történetírás újabban rá is mutatott.¹⁰

Az előkészítő bizottság Erdélyben szétküldött felhívása tiltakozott Erdély esetleges Romániához csatolása ellen, s minden testületet, szervezetet és egyesületet felszólított Magyarországi integritásának megvédésére. Az önálló székely köztársaság kikiáltásának tervére csak annyiban utalt, amennyiben a „nemzetalkotó erdélyi székely magyarság évezredes jogainak csorbíthatlan megóvását” külön is kiemelte. Egyes erdélyi lapok azonban ehhez hozzátették, hogy ha Magyarország integritását a győztes hatalmak nem tartják tiszteletben, akkor a 28-i nagygyűlésen megalakítandó Erdélyi Székely Nemzeti Tanács legfontosabb feladata az lesz, hogy „... a wilsoni elv alapján megvesse fundamentumát egy önálló, független székely köztársaságnak”.¹¹

Az erdélyi politikusok demonstratív akcióival és a székely köztársaság esetleges kikiáltásának előkészítésével a kormány is egyetértett. A 17-i budapesti nagygyűlés határozatait véleményezve Jászi kijelentette, hogy „Bármilyen legyen is az új rend, amely majd kialakul, a székelységnek megvan a joga ahhoz, hogy a benne rejlő nagy nemzeti és kulturális erőket a szabad nemzetek társaságában a legteljesebb mértékben kifejtthesse.”¹² Bodó Sándornak, aki a marosvásárhelyi nagygyűlésre invitálta, ugyanilyen értelemben táviratoztatott.¹³

Nem így a marosvásárhelyi szociáldemokrata Munkástanács és a zömmel ugyancsak baloldali beállítottságú tagokból (Antalfy Endre, Turnowszky Sándor, Molter Károly, Simó Géza, Csetri János stb.) álló Nemzeti Tanács, amelyek a reakció újjászülését látták a Bethlen kezdeményezte és a budapesti Székely Nemzeti Tanács támogatta mozgalomban. A vásárhelyi baloldal attól tartott, hogy az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács döntően konzervatív politikusokból fog megalakulni. Antalfy Endre, a Nemzeti Tanács elnöke 21-én ezért arra kérte Jászit, hogy akadályozza meg a nagygyűlés megtartását, ill. lépjen

⁸ MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma 606. fond. 3/36. őrz. egys. II. köt. 172.

⁹ MTA TI Filmtár. B. VII/290. (Ugron Gábor 1918. nov. 21-i levele Thorma Miklósnak.)

¹⁰ Tükör (Marosvásárhely), 1918. nov. 19. A reakció szerveződése. Vö. *Fuchs Simon*: Munkásmozgalom a Maros völgyében. Bukarest, 1975. 129. és *Alexandru Pál-Antal*: Consiliul Național Maghiar din Tîrgu Mureș și atitudine sa față de Unirea Transilvaniei în România. In. *Marisia IX. Tîrgu Mureș*. 1979. 394. (A tanulmányt Lipcsey Ildikó és Miskolczy Ambrus fordították le számomra, amiért itt is köszönetet mondok.)

¹¹ Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 22. November 28-án megalakul a független székely köztársaság.

¹² Budapesti Hírlap, 1918. nov. 21. Székely küldöttség Jászi miniszternél.

¹³ OL K 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918 — XVIII — 308.

közbe elhalasztásáért. Noha Jászi, majd Kolozsvárról Apáthy és Vincze Sándor kifejezetten a mozgalom támogatására szólították fel a Munkástanácsot és a Nemzeti Tanácsot, a marosvásárhelyi baloldal — részben elvi, részben gyakorlati okokból — továbbra is támadta az előkészítő bizottságot és a háttérben álló Bethlent. A helyi harc úgy végződött, hogy a tömegbefolyás nélküli előkészítő bizottság november 24-én (Alexandru Pál-Antal szerint csak 27-én) feloszlatta magát, és a 28-i nagygyűlés levezetését Antalffyéknek engedte át.¹⁴

A november 28-i marosvásárhelyi nagygyűlésen, amelyen az erdélyi, bánáti és partiumi megyék magyar lakosságának körülbelül kétezer küldötte vett részt, Antalffy Endre elnökölt. Szónokok Biró Balázs és Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanárok, Ravasz László püspökhelyettes, valamint Szóts János (Kolozsvár) és Csetri János (Marosvásárhely) szociáldemokrata vezetők voltak. Bethlen, Bodó és az előkészítő bizottság többi tagja — noha feltehetően jelen voltak — nem szólaltak fel. A nagygyűlés helyeselte a kormány „wilsonizmuson alapuló” nemzetiségi politikáját és az integritáshoz való ragaszkodást, s az „ettől való eltérést” elutasította.¹⁵ Kiáltványa, amely „A világ népeihez” címet kapta, ugyancsak Jászi alapelképzeléseinek, ill. aradi tárgyalásainak a szellemében fogalmazódott. Arra hivatkozva, hogy egyfelől egy ország lakosságának 15%-a nem követelheti területének 35%-át, másfelől hogy az erdélyi magyar és szász lakossággal szemben a románság kisebbséget képez, a kiáltvány mind Erdély katonai megszállását, mind tervezett elcsatolását jogtalannak és a wilsonizmussal összeegyeztethetetlennek nevezte. Ezután lényegében megismételte Jászi aradi ajánlatát. „Mi nem ígérünk nektek csillogó királyságot; csak ami nekünk van: köztársaságot imperializmus, oligarchia és militarizmus nélkül. Minden nemzetnek egyformán demokratikus és nemzeti önállóságot, saját nyelvű közoktatást, igazságszolgáltatást, községi, járási és állami igazgatást magunk választotta szervekkel. Mindazt, amit a békekongresszustól is bármely nemzet várhat. Egy keleti Sweizot teremtünk magunknak, hol a hitfelekezetek teljes autonómiája, sajtószabadság, egyesülési, gyülekezési, birtoklási és munkaszabadság, szóval az életfeltételek egyenlősége mellett csupán az önként vállalt szerződés tartana össze az emberi tökéletesedés felé vezető nemes versenyen” — tartalmazta a felhívás.¹⁶

A székely köztársaság esetleges kikiáltásának tervével a nagygyűlés nem foglalkozott, s nem választotta meg az eredetileg tervezett Erdélyi Székely Nemzeti Tanácsot sem. Ehelyett — döntően saját híveiből — Antalffy egy Erdélyrészi Magyar Nemzeti Tanácsot alakított azzal a céllal, hogy az a románok által már megszállt és a belgrádi egyezmény értelmében még megszállandó területeken a magyarság érdekeit védje és ügyeit intézze.¹⁷

Három nap múlva, december 1-én az erdélyi románok gyulafehérvári gyűlése a Romániával való egyesülés mellett döntött. Másnap a román csapatok bevonultak Marosvásárhelyre. Parancsnokuk, Mosoiu tábornok a Kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács vele tárgyaló képviselőjének (Fekete Lajos) kijelen-

¹⁴ Uo.; Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 28. A marosvásárhelyi nagygyűlés és A. Pál-Antal: i. m. 394–395.

¹⁵ Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 29. A székely nemzetgyűlés Magyarország integritásáért és Budapesti Hírlap, 1918. nov. 30. A marosvásárhelyi székely nemzetgyűlés határozata.

¹⁶ OL K. 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918 — IX — 905.

¹⁷ Uo. 1918 — IX — 484.

tette, hogy „... mihielyt annak módját ejtheti, a legelső feladata az lesz, hogy Apponyit, Andrássyt, Wekerlét és a többi kézrekerítsék és felettük ítéletet fognak mondani”. Emellett az erdélyi nagybirtokosok, többek között Bethlen földjeinek fekvése és gazdaságaik élelmiszerkészletei iránt érdeklődött.¹⁸

Bethlen nem várta be a román csapatok Sámsondra érkezését. A 28-i nagygyűlést követően családjával együtt Budapestre utazott, ahol a Múzeum utca 11. számú ház második emeletén bérelt kisebb lakosztályt — egyelőre ideiglenes jelleggel.¹⁹

Budapestre költözése után először a fővárosi székely mozgalom munkájába kapcsolódott be, amelynek különböző pártállású résztvevőit mint eddig, ezután is összekötötte Erdély, ill. az integritás ügyének védelme és szolgálata. A többeknél (Batthyány Tivadar, Bánffy Miklós, Koréh Endre) is felbukkanó állítás, miszerint a Székely Nemzeti Tanács „vezére”, „irányítója”, „esse és lelke” Pestre érkezésétől Bethlen lett volna, utólagos hamisítás vagy túlzás. A testület valódi irányítója a Károlyihoz ekkor már elég közel álló Ugron Gábor volt, s Bethlen valójában a Székely Nemzeti Tanács „külgügyi albizottságának” az irányítását vállalta. Ez külföldre irányuló propagandával és külföldi összeköttetések kiépítésével foglalkozott. Az év végétől e bizottságban működött Teleki Pál is, akivel Bethlen ekkor került először közvetlen munkakapcsolatba.²⁰ Ugronnal és Jancsó Benedekkel egyetértésben ők, Bethlen és Teleki kezdeményezték Bánffy Miklós és Kunfalvi Rezső tanár (korábban az amerikai elnök tanítványa volt Princetontban) kiküldését Svédországba, ill. az Egyesült Államokba, ami azonban egyiküknek sem sikerült.²¹

A Székely Nemzeti Tanács akcióinak, s ezenbelül Bethlen „külgügyi” tevékenységének semminemű ellenforradalmi vagy kormányellenes célja és szándéka nem volt. Bánffy és Kunfalvi ugyanazzal a feladattal indultak útnak, mint a kormány emisszáriusai: a magyar érdekeknek kellett volna pártfogókat szerezniük a győztesek között. A viszonyra jellemző, hogy a kormány belügy-minisztere — éppen Bethlen kérésére — az Országház épületében utalt ki helyiségeket a Székely Nemzeti Tanácsnak, s hogy Bánffy és Kunfalvi kormánytámogatással (1 millió koronát kaptak) utaztak külföldre. Kormánypénzen (30 millió koronát folyósítottak) folyt a Kolozsvárt szervezni kezdett székely különítmény toborzása és felszerelése is, amit az események előrehaladtával a Székely Nemzeti Tanács egyre szükségesebbnek tartott.²²

Az ország területi épségének megvédése, s ennek eszközei tekintetében tehát továbbra sem volt ellentét Bethlen felfogása és a kormánypolitika között. Nem így a belpolitikában. A kormány reformtervei közül először a demokratikus földreformmal fordult szembe Bethlen. Az OMGE és a Gazdaszövetség december 15-i közös közgyűlésén sértett-dacos büszkeséggel vetette oda a felizgatott kedélyeket lecsendesíteni igyekvő földművelésügyi államtitkárnak (Laehne

¹⁸ Uo. 1918 — IX — 663.

¹⁹ OSzK Kézirattár. Levelestár. Gróf Bethlen Istvánné 1920. febr. 19-i levele Herczeg Ferencnek.

²⁰ Hétfői Napló, 1929. márc. 26. Ugron Gábor válaszol Batthyány Tivadar grófnak.

²¹ OL P 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. Gróf Bethlen István 1919. febr. 1-i levele gróf Andrássy Gyulához. Vö. *Bánffy Miklós: Emlékeimből*. Kolozsvár, 1932. 83.

²² OL K 26. Miniszterelnökség központilag iktatott ir. 1918 — XLI — 6264.; Népszava, 1929. márc. 24. Gróf Batthyány Tivadar nyilatkozata... és *Primipilus: A székely hadosztály és a Székely Nemzeti Tanács*. Új Magyar Szemle, 1920. 273.

Hugo): „Minket megnyugtatni nem kell. Mi férfiak vagyunk és mint férfiak meg is tudunk halni. Azonban a vesszőt megcsókolni sohasem fogjuk”. Az országnak — tette hozzá — meg kell értenie, s a gazdaszervezeteknek ezt propagálniuk kell, hogy „... birtokpolitikára szükség van, de a nemzet javára”.²³

Az OMGE február 6-i igazgatóválasztmányi ülésén ismét élesen támadta a törvénytervezet szociális radikalizmusát. Részletes kritikába ugyan nem bocsátkozott, annyit azonban elárult, hogy a nagybirtokállomány gyakorlatilag teljes felszámolása mellett (a tervezet minden 500, ill. 200 kat. holdon felüli birtokot a parasztság kezére akart adni), elsősorban a nemzetiségi parasztság földhöz juttatását helyteleníti. „... ha a javaslatot — mondotta — a Felvidéken és Erdélyben úgy hajtják végre, amint tervezik, akkor ezeken a vidékeken megdől a magyar szupremácia, még abban az esetben is, ha semmiféle politikai eszközt nem vesznek igénybe arra, hogy ezeket a területeket az országtól elszakítsák”. A különbizottság hivatását, amelyet a földreform ügyének „figyelemmel kísérésére” az igazgatóválasztmány megalakított, s amelynek ő is tagja lett, a törvénytervezet szociális radikalizmusa elleni minél erőteljesebb propaganda megindításában jelölte meg. Az ország népét és az antant képviselőit — javasolta — egyaránt fel kell világosítani arról, hogy „... ez a reform nem fogja megváltani a földműves népet az ő szenvedéseitől és bajaitól, és nem fogja a városi lakosság élelmezését megkönnyíteni”.²⁴

Az antant képviselőinek informálásában maga járt elől jó példával. Leginkább a bécsi angol megbízotthoz, Cuninghame ezredeshez fűzték jó kapcsolatokat, akivel — maga is konzervatív beállítottságú lévén — a legkönnyebben tudott szót érteni. Emellett bejáratos volt Vix-hez is.²⁵ Károlyi, aki a konzervatív politikusok irányzattá szerveződését — parlamenti váltógazdálkodásra készülve — eleinte nemcsak hogy nem gátolta, hanem egyenesen kíváncsúnak tartotta, sajátos módon maga is elősegítette politikai ellenfeleinek és az antant képviselőinek eszmecseréjét. Az amerikai Taylor-misszió tagjaival például a miniszterelnöki palotában adott fogadáson találkozott Bethlen.²⁶ Ezeken a megbeszéléseken Bethlen elsősorban továbbra is Magyarország integritását védte, s a kormányhoz hasonlóan azt bizonygatta, hogy a demarkációs vonalak további tologatása, ill. az antant általános politikája bolsevizmusba fogják kergetni az országot. Egyre inkább hangot adott azonban a kormány belpolitikájával kapcsolatos fenntartásainak is, s a reformok napirendre kerülésével, ill. a forradalom radikalizálódásával párhuzamosan kritikája fokozatosan élesedett.²⁷

Az OMGE február 6-i igazgatóválasztmányi ülésén a kormány pénzügy-politikai tervei kerültek terítékre. Ezek legfontosabb eleme az egyszeri nagy vagyonadó lett volna, amelyet Szende Pál a 20 ezer koronát meghaladó vagyonokra progresszíve akart kivetni. Bethlen ebben a vitában sem tagadta meg önmagát. Az egyszeri nagy vagyonadó helyett részben 20, 30, sőt 50 évre elnyújtott vagyonadózást, részben a devalváció kimondását javasolta. A nagy-

²³ Köztelek, 1918. dec. 21. Az OMGE közgyűlése.

²⁴ Uo. 1919. febr. 15. 115—116.

²⁵ *Sir Thomas Montgomery-Cuninghame*: Dusty Measure. London. 1939. 326—327.; *uő*: Between the War and the Peace Treaties. The Hungarian Quarterly, 1939/2. 422—423. és *Hajdu*: i. m. 178.

²⁶ Budapesti Hírlap, 1919. jan. 11. Az antant-bizottság tagjai.

²⁷ *Kelemen Béla*: Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919). Szeged, 1923. 425.

birtokos érdekeknek különösen ez utóbbi felelt volna meg, hiszen a föld- és épületingatlanokat a leértékelés természetszerűleg nem érintette volna.²⁸

Egyfelől a kormány külpolitikai és nemzetiségpolitikai kudarcai, másfelől a forradalom belpolitikai radikalizálódása nemcsak Bethlent, hanem a konzervatív, liberális, sőt mérsékelt demokrata polgári tábor többi tagját is a kormány ellen hangolták, s burkolt vagy nyílt szembefordulásra ösztönözték. Bethlen — körülbelül december végétől — arra törekedett, hogy ezek a politikusok, ill. pártjaik ellentéteiket félretéve kormányellenes szövetséget kössenek, akcióikat összehangolják, s az alapvető kül- és belpolitikai kérdésekben azonos irányvonalat kövessenek. Erőfeszítéseinek első eredménye az a brit kormányhoz intézett petíció volt, amely Anglia pártfogását kérte Magyarország integritásának megvédése érdekében, s amelyet a forradalom előtti ország 33 közéleti és politikai tekintélye (Apponyi, Wekerle, Khuen-Héderváry, Darányi, Herczeg Ferenc, Chorin, Szerényi, Ullman Adolf, Lánczy Leo, Bethlen, Teleki, Klebelsberg stb.) pártkülönbség nélkül aláírt.²⁹

Január végére azt is sikerült elérnie, hogy a Keresztényszociális Néppárt, a Földműves- és Kiszgazdapárt, az Országos Köztársasági Párt és a Károlyi-pártból kiszakadt Lovászy-féle Függetlenségi Párt, valamint a Székely Nemzeti Tanács két-két delegált részvételével közös bizottságot hozott létre a külpolitikai kérdések megbeszélésére, ill. a külföld felé irányuló propaganda összehangolására. A bizottság első, január végi ülésén Szmrecsányi György számolt be Olaszország bécsi megbízottjával, Segré generálissal, valamint a Szerbiától független önálló illír állam létrehozására törekvő horvát politikusokkal folytatott megbeszéléseiről. Szmrecsányi — némileg bizonyára túlozva — úgy tájékoztatta a bizottságot, hogy Jugoszlávia két állammá alakulása esetén „... Olaszország hajlandónak mutatkoznék lemondani azon túlzott követeléseiről, amelyeket Istria és Dalmácia tengerpartjai iránt támasztott és a legmesszebbmenőleg hajlandó lenne a békekonferencián Magyarország területi integritása mellett állást foglalni”. Megbeszéléseinek továbbvitele és esetleges megállapodás keresése végett a bizottság Rómába küldte Szmrecsányit. Feladata Bethlen instrukciója és megfogalmazása szerint az volt, hogy „... igyekezzék odahatni, hogy Olaszország a magyar kérdés megoldásában az érintkezést Angliával felvegye, mert nekünk az a reményünk, hogy Anglia szintén jóindulattal van irántunk, míg Franciaország határozottan ellenünk dolgozik, és Amerika legfeljebb semleges...” Január végén Szmrecsányi ki is utazott az országból, de kamatoztatható kontaktust teremtenie — Bánffyhoz és Kunfalvihoz hasonlóan — neki sem sikerült.³⁰

A bizottság második, s valószínűleg utolsó akciója egy 15 térképpel ellátott 10 oldalas memorandum kiküldése volt Londonba. A memorandum összeállítója Bethlen, a térképek készítője minden bizonnyal Teleki, a „futár” pedig, aki az anyagot február elején külföldre vitte, s a stockholmi angol ügyvivőn keresztül a címzettekhez juttatta, Ludwig Jenő volt, aki a háború előtt brit kormánytisztviselőként Kelet-Indiában teljesített szolgálatot. A beadvány —

²⁸ Köztelek, 1919. febr. 15. 117.

²⁹ *Arday Lajos*: Angol — magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében. Történelmi Szemle, 1975/2 — 3. 260.

³⁰ OL P 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. Gróf Bethlen István 1919. febr. 1-i, gróf Hadik Klára 1919. jan. 30-i és őrgrof Pallavicini György 1919. febr. 6-i levelei gróf Andrássy Gyulához.

azzal a különbséggel, hogy a Monarchia az integer Magyarországgal helyettesítődött be — ugyanabból, a Kárpát-medence geográfiai helyzetéből indult ki, mint Bethlen 1917-es, a békefeltételekkel foglalkozó parlamenti beszéde. Az integer Magyarország — tartalmazta — helyénél és helyzeténél fogva a béke legfőbb híve és védelmezője lenne az új Kelet-Európában, míg felosztása az egész térséget tűzfészekké formálja és a nagyhatalmak (végső soron Oroszország) játékszerévé teszi. 1917-es beszédéhez képest új vonás volt az angol magyar érdekezésség erőteljes hangsúlyozása. Magyarország — állapította meg — érdekeinek biztosítása esetén Anglia „kontinentális Gibraltárja” lesz az átmenetileg franciaorientációs, hosszú távon azonban Oroszországnak kiszolgáltatott szláv államok között. A Szmrecsányinak adott instrukcióban és az angoloknak küldött memorandum eme részében a két világháború közötti magyar külpolitika egyik alapgondolata és -törekvése fogalmazódott meg — ilyen egyértelműen talán először.

Belpolitikai szempontból a beadvány alapgondolata az volt, hogy „A jelenlegi magyar kormányt a sajnálatosan gyenge gr. Károlyival egy teljességgel bolsevik kormánynak kell tekinteni, melynek támogatója, helyesebben irányítója a budapesti katona- és munkástanács, mely az ország lakosságának nem egészen 1 ezrelékét képviseli”. Ebből adódott a Bethlen szerint legfontosabb feladat: a bolsevizmus hatalomra kerülésének megakadályozása. Ennek érdekében 10—12 ezer fős antant haderő Budapestre, ill. a nagyobb ipari városokba küldését, a demarkációs vonalak stabilitásának biztosítását, a román, cseh és szerb csapatok által elkövetett atrocitások elleni fellépést, s végül az új választások kiírásának, ill. az ezek során „feltétlenül” többséget szerző polgári pártokból alakítandó kormánynak a támogatását kérte.

A terjedelmes memorandum ugyanarra a sorsra jutott, mint a kormányellenes erők legtöbb eddigi és ezutáni levele és beadványa. A Foreign Office egy-két alacsonyabb beosztású tisztviselője fejcsóválva áttanulmányozta, elcsodálkozott a magyarok „naivitásán”, majd „No action” jellel irattárba tette.³¹

A polgári pártok külpolitikai jellegű együttműködését Bethlen a belpolitika területére is szeretne volna kiterjeszteni, sőt eleinte arra törekedett, hogy a már pártokba tömörült vagy még pártonkívüli polgári frakciókat egy pártban egyesítse. Az első ezzel kapcsolatos pártközi értekezlet január 5-én ült össze a ferencesek egyik bérházában. Az értekezleten Zichy János elnökölt, az elfogadásra, ill. megvitatásra szánt programtervezetet Bethlen és a vele ezekben a hetekben fegyverbarátságra lépő Klebelsberg készítette. Javaslatukat, azaz az egységes polgári párt megalakítását azonban csak a konzervatív munkapártiak és a Heinrich-féle Magyar Polgári Párt emberei támogatták. A Földművespárt vezetői (gróf Dessewffy Emil, Pallavicini György) és a keresztényszocialisták (Haller István) egyaránt ellenezték, Lovászyék és a kisgazdák pedig jelen sem voltak. A hónap közepén Bethlen még egy pártközi értekezletet hívott össze, de megegyezniük ekkor sem sikerült.³²

A későbbi Egységspártot előlegező bethleni terv 1919 elején azért hiúsult meg, mert egyfelől a polgári-paraszti mérsékelt demokratikus balszárny ekkor még hallani sem akart a jobbszárnnyal való együttműködésről, másfelől

³¹ *Arday Lajos*: Magyarország és Nagy-Britannia diplomáciai kapcsolatai 1918—1919. Bp. 1975. Kézirat. 148—150.

³² *Tormay Cecile*: Bujdosó könyv. Bp. év nélk. I. köt. 288—292. és 300—302.

mert az új vagy újjászerveződött jobboldali polgári pártok sem kívántak beolvadni egy olyan gyűjtőpártba, amelynek hangadói várhatóan a volt munkapártiak, ill. a hozzájuk közel álló Bethlen lettek volna. Tárgyalásainak második szakaszában, január végétől február közepéig Bethlen ezért arra törekedett, hogy a meglevő pártokba belépni nem tudó vagy nem akaró forradalom előtti konzervatív képviselőket egy új pártban egyesítse. E célból Andrássy és Apponyi régi híveivel, a Munkapárt „jobb elemeivel”, Zichy Jánossal és „protestáns vezető emberekkel” tárgyalt, sőt Telekivel az oldalán a Coolidge-misszió Budapesten székelő megfigyelőjének is bejelentette szándékát. Szervezőmunkájának eredményeként február 19-én új párt alakult, amely a Nemzeti Egyesülés Pártja nevet vette föl.³³

Az alakulólülés szónoka a párt leendő elnöke, Bethlen volt. Beszédében konkrét programot nem adott, hanem általánosságban bírálta a kormány belpolitikájának „kinövéseit”, s ezen belül a szociáldemokrata törekvéseket. Bár — 1918-as parlamenti beszédének szellemében — ekkor is kifejezésre juttatta, hogy a „múltban folytatott nemzeti politika” a megváltozott viszonyok közepette véleménye szerint is folytathatatlan, tehát reformokra és megújulásra van szükség, beszédében annak hangsúlyozása dominált, hogy a kormány, s különösen az SZDP reformtörekvései úgy fejezik ki és úgy képviselik az „alsóbb néprétegek” osztályérdekeit, hogy nincsenek tekintettel a „felsőbb néprétegek” érdekeire. Ezzel — állapította meg — az osztályérdekek felett álló nemzeti érdeket, a „nemzet összes férfiainak szolidaritását” sértik és kockáztatják. A párt feladatát „az alsóbb és felsőbb néprétegek közös harmóniába”, „a nemzeti érzés közös harmóniájába” olvasztásában jelölte meg, amit a „demokratikus haladás”, ill. a „demokratikus intézmények és a múlt tradícióinak” az összeegyeztetésével vélt elérhetőnek. Külpolitikával és nemzetiségpolitikával alig foglalkozott. Ezekről — Deák híres mondását („Amit erő és hatalom elvesz . . .”) parafrázálva — csupán annyit jegyzett meg, hogy „jogait” és területét a magyar államnak sohasem szabad önként feladnia. Tehát — mint minden polgári párt — a Nemzeti Egyesülés Pártja is a területi integritás alapján állt.³⁴

Az alakulólülés 20 tagú szervezőbizottságot választott, amelynek jellegadó magva konzervatív munkapárti főispánokból és képviselőkől (Iklódy-Szabó János, gróf Klebelsberg Kunó, báró Perényi Zsigmond, gróf Ráday Gedeon, Rakovszky Iván, báró Solymossy Lajos) állt. A konzervatív munkapártiak, akik közül Perényi és Ráday Bethlen iskolatársai voltak Bécsben, s részben Budapesten is, Tisza halálával irányító nélkül maradtak, s már november végén felkínálták a vezerséget Bethlennek. A párt agrárius jellegét a szervezőbizottságban Bethlen mellett Bernát István gazdaszövetségi vezető jelenléte jelezte. A művészvilág konzervatívjait Glatz Oszkár festőművész, valamint Tormay Cecile és Ritoók Emma írónők, a „keresztény ifjúságot” Kende István és Kertész János képviselték. Andrássy és Apponyi hívei közül senki sem szerepelt a bizottság névsorában, s ez arra utal, hogy a volt alkotmánypártiak és

³³ OL P 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. Gróf Bethlen István 1919. febr. 1-i levele Andrássy Gyulához és Papers Relating to the Foreign Relation of the United States. The Paris Peace Conference 1919. Vol. XII. New York. 1969. 391.

³⁴ Budapesti Hírlap, 1919. febr. 20. Nemzeti Egyesülés Pártja. A beszédet közli: Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bp. 1933. I. köt. 151 — 153.

apponyisták — az egy Telekitől, s az Alkotmánypártból Bethlennel együtt még 1918 elején kilépett Kaas Alberttől eltekintve — nem csatlakoztak az új párthoz.³⁵

A Nemzeti Egyesülés Pártjával az 1918—19-es polgári demokratikus forradalom időszakának bevallottan konzervatív pártja született meg, amelyet a baloldal sajtója ennek megfelelő fogadtatásban részesített. A „munkapárti bárók és grófok” a „... nemzeti egység jelszava mögé rejtik reakciós törekvéseiket, azonban mindenki tisztában van azzal, mit akarnak ezek az urak” — írta a Világ.³⁶ A Népszava még élesebben fogalmazott.³⁷ Cnobloch, osztrák követ február 21-i jelentésében a NEP-et a legfontosabb ellenzéki pártként jellemezte,³⁸ amit azonban erős túlzásnak érzünk. Tekintve, hogy a párt első és utolsó megmozdulása megalakulása volt, reálisabbnak látszik Tormay Cecile értékelése, aki szerint a február 19-i zászlóbontással mindössze annyi történt, hogy „a temérdek kicsi lobogó mellé egy új lobogó” került, ill., hogy „Bethlen István tábora elszigetelten még egy pártot” alakított.³⁹ Ennek ellenére tény, hogy az ellenforradalom, s ezen belül a konzervatív és konzervatív-liberális politikai erők vezetőjévé Bethlen valóban ezekben a hetekben kezdett válni. Múltja mellett ebben Tisza halálának, Apponyi háttérbe húzódásának és Andrássy Svájcba távozásának is része volt.

A forradalomellenes erők január–februári megélénkülése, amelynek Bethlen pártalakítása csak egyik jele volt, a Berinkey-kormányt preventív ellenintézkedések megtételére készítették. Előbb (február 3-án) a Vörös Újság szerkesztőségében tartottak házkutatást, majd néhány nap múlva az Ébredő Magyarok Egyesületének helyiségeit és vezető polgári politikusok lakásait vizsgálták át. A Múzeum utcai Bethlen-lakosztályból Bethlen Margit Tisza című versének kéziratával távoztak a detektívek.⁴⁰ A február 22-i minisztertanácson, ahol az új internálási rendelet alapján letartóztatandók listáját állították össze, Bethlen neve is felmerült. Őt azonban végül nem internálták, hanem csak — Wekerlével, Pallavicinivel és Bangha Bélával együtt — rendőri megfigyelés alá helyezték.⁴¹

Február 22-től március 21-ig Bethlen nem szerepelt a nyilvánosság előtt. A háttérben azonban változatlanul aktív volt. A Tanácsköztársaság kikiáltása előtti hetekben az április elejére meghirdetett választásokra való felkészülés, azaz a kormányellenes polgári pártok választási szövetségbe szervezése állt tevékenységének középpontjában. Elsősorban a Magyar Polgári Párt vezetőivel, Chorin Ferencel és Heinrich Ferencel működött együtt, s mellettük a Földmívespárt és a Keresztényszociális Néppárt egy-két hangadójával tudott úgy-ahogy szót érteni. Tárgyalt a szakadár függetlenségek vezetőjével, Lovászy Mártonnal is, Lovászy azonban továbbra sem kívánt együttműködni vele és a körülötte levő munkapártiakkal — semmilyen formában sem. A radikális keresztényszocialisták és egy-két földmívespárti vezető mellett elsősorban

³⁵ Uo. és Klebelsberg Kunó: A nemzet elismert vezére. In. Bethlen István gróf miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921—1931. Szerk. Berecz Sándor. Bp. év nélkül. 21.

³⁶ Világ, 1919. febr. 20. Szervezkedik a reakció.

³⁷ Népszava, 1919. febr. 20. A politika hírei.

³⁸ Hajdu: i. m. 297.

³⁹ Tormay: i. m. I. köt. 339.

⁴⁰ Új Nemzedék, 1919. febr. 16. Hajsza az ellenforradalmárok után.

⁴¹ OL K 27. Minisztertanácsi jkv-ek. 1919. febr. 22.

rajta, ill. a mögötte álló függetlenségieken múltott, hogy a március első hetében megalakult „fekete blokkból”, ahogyan a Népszava nevezte a polgári pártok választási szövetségét, a NEP és a Tormay Cecile vezette Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége kimaradtak.⁴²

A szélsőjobboldali nacionalista szervezetek közül Bethlent a MOVE-hoz fűzték jó kapcsolatok. Gömböst, amint erre már utaltunk, még az erdélyi betörés utáni hónapokból ismerte, Kozma Miklóssal, a Görgey-testvérekkel és másokkal pedig 1919 elején került ismeretségbe. A MOVE különböző kalandor terveit — amennyiben Kozma Miklósnak hinni lehet — Bethlen „éles és biztos kritikával” illette, az olaszországi fogolytáborokban levő megbízható tiszteknek és katonáknak „ellenforradalmi nemzeti célokra” való felhasználásával azonban, amit február végén elvben a budapesti olasz katonai misszió vezetője is felkarolni látszott, egyetértett.⁴³ A MOVE és a Bethlen közötti kapcsolatot a szervezet február 22-i feloszlása után is megmaradt. Amikor — február utolsó napjaiban — Gömbös Bécsbe szökött, instrukciókkal Bethlen látta el. „... Bethlen István súlyt helyezett arra, hogy mielőbb Wien-be menjek, hogy arra az esetre, ha Magyarországon kitörne a vörös forradalom, Wien-ben egy ellenforradalmi komité számára elő legyen a talaj készítve. Bethlen István arra kért, hogy a Wienben székelő entente-missziókkal vegyem fel rögtön az érintkezést, elsősorban azért, hogy segítségükkel Nyugat-Magyarországot a kommunisták ellen meg lehessen szervezni” — emlékezett erre 1920-ban Gömbös.⁴⁴ Márciusban Kozma Miklós hozta-vitte a híreket Bethlennek, ill. Bethlentől, aki tehát február végétől nemcsak legális, politikai eszközökkel küzdött a kormány ellen, hanem a MOVE és esetleg más jobboldali radikális nacionalista szervezetek fegyveres ellenforradalmi akcióterveinek hátterében is ott állt. A kormány puccsszerű megdöntését — noha taktikai okokból — mindazonáltal február 22-e után sem helyeselte. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy február végén, március elején a kormány elszánta magát az Erdélyt hovatovább teljesen megszálló román csapatok feltartóztatására, ill. visszaszorítására, amit ezekben a napokban már Bethlen is szorgalmazott. Nyilvánvaló, hogy egy polgárháború vagy akár csak egy belső puccs jelentősen rontotta volna a külső ellenséggel szembeni harc esélyeit. Bethlen ezért — amint erről a március elején Svájcba utazó Teleki András Gyulát tájékoztatta — úgy rangsorolta a teendőket, hogy előbb a románokat kell kivenni Erdélyből, s a „pesti kormány” ellen fordulni Erdély felszabadítása után is elegendő.⁴⁵

Miközben a magyar politikai élet a választásokra, ill. a románok visszaszorítására készült, a győztesek Párizsban újabb magyarellenes ultimátumot fogalmaztak. A békekonferencia február 26-i döntése azt tartalmazta, hogy a román csapatok a Szatmárnémeti—Nagyvárad—Arad-vonalig nyomulhatnak előre. A békekonferencia döntését Vyx alezredes március 20-án nyújtotta át a magyar kormánynak. A békekonferencia határozatáról — ha a részleteket nem is ismerték — a kormány tagjai és a vezető ellenzéki politikusok

⁴² Népszava, 1919. márc. 8. Fekete blokk.; *Tormay*: i. m. I. köt. 376—377. és *Kozma Miklós*: Az összeomlás 1918—19. (Bp. 1933) 128. és 134.

⁴³ *Kozma*: i. m. 127.

⁴⁴ *Gömbös Gyula*: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról. Bp. 1920. 31—32.

⁴⁵ OL P 4. Ifj. gróf András Gyula Hagyatéka. 330. tét. Gróf András Gyuláné Naplója. 1919. márc. 19.

— különböző forrásokból — már február végén értesültek. Bethlen Székely Nemzeti Tanács-beli február végi fellépése mögött, amellyel a székely hadosztályra támaszkodó románellenes fegyveres fellépés megkezdését sürgette,⁴⁶ feltehetően ugyanúgy ez állt, mint ahogy Károlyi március 2-i szatmárnémeti beszédének is ez lehetett a közvetlen indítéka. Az a Batthyány Tivadarnál, sőt Károlyi Mihálynál is felbukkanó állítás azonban, miszerint Bethlen a jegyzéket előbb látta volna, mint maga a kormány, s esetleg az átnyújtás időzítése is neki lett volna köszönhető⁴⁷ — légbőlkapott, amint erre már Siklós András és Hajdu Tibor is rámutattak.⁴⁸

Bethlen március 21-én délután értesült a jegyzék átadásáról és pontos tartalmáról, mégpedig Ugron Gábortól, aki Károlyi Mihály megbízásából kereste fel lakásán.⁴⁹ Károlyi üzenete úgy szólt, hogy szocialista politikusokból álló kormányt kíván kinevezni, megmaradna államfőnek, a jegyzéket nem fogadja el, s Szovjet-Oroszországra támaszkodva meghirdeti a nemzeti ellenállást. Az üzenethez tartozó kérdés pedig úgy, hogy támogatná-e Károlyit és ezt a kormányt Bethlen, ill. a polgári tábor? Bethlen reagálására Ugron Gábor 1924-ben így emlékezett: „Bethlen a szó szoros értelmében kétségbe volt esve a hallottakra, mert bár a Vyx-jegyzéket nagyjában ismerte, mégsem képzelte el, hogy az események idáig fognak elfajulni. Bethlen világosan látta a helyzetet. Azt mondta nekem, hogy ő el van készülve a legrosszabbra, a magyarság ügyét ily rettenetes körülmények között elveszítettnek tartja... Az ő véleménye szerint nem lehet mást tenni, mint még egy kétségbeesett utolsó kísérletet az utolsó percben a Vyx-féle jegyzék rendelkezéseinek megváltoztatására.” A délután 4 óra körüli megbeszélésről Ugron azzal távozott, hogy Bethlen kéri fogja Vyx-t az ultimátum megváltoztatására, s amíg a válasz megérkezik Párizsból, Károlyi ne tegyen semmilyen elhatározó lépést. A koalíciós kormány tehát egyelőre ne mondjon le. A szociáldemokrata kombinációval kapcsolatos kérdésre Bethlen azt üzenté, hogy mások nevében nem nyilatkozhat. Javasolta viszont, hogy Károlyi találkozzék személyesen a polgári pártvezérekkel, s kérje ki véleményüket.⁵⁰

⁴⁶ *Primipilus*: A székely hadosztály és a Székely Nemzeti Tanács. Új Magyar Szemle, 1920. 276.

⁴⁷ Az Est, 1931. febr. 4. (Batthyány Tivadar nyilatkozata) és *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Bp. 1977. 198.

⁴⁸ *Hajdu Tibor*: Március huszonegyediké. 2. kiad. Bp. 1979. 58. és *Siklós András*: Mi történt március 21-én? Párttörténeti Közlemények, 1970/4. 86–91.

⁴⁹ A Károlyi és Bethlen közötti üzenetváltásnak külön kis irodalma van. Károlyi kétszer és kétféleképpen (*Michael Károlyi*: Die Geschichte meiner Abdankung. Arbeiter-Zeitung, 1919. júl. 25. — magyarul közli: *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. 484. —, ill. *uő.*: i. m. 1977. 198.), Ugron ugyancsak kétszer (*Ugron Gábor*: Életem legérdekesebb emléke. Pesti Hírlap, 1924. szept. 7. és *uő.*: Amit én gróf Bethlen Istvánról tudok. Pesti Napló, 1934. okt. 9.), Bethlen egyszer (*Stefan Bethlen*: Über den Artikel Michael Károlyis. Pester Lloyd (Abendblatt), 1919. júl. 26. — magyarul: Az igazság Károlyi Mihályról. Szegedi Új Nemzedék, 1919. aug. 3.) nyilatkozott róla. Nyilatkozataik igazságtartalmának ki-, s a valóság felderítésére Siklós András külön tanulmányban tett kísérletet (*Siklós*: i. m.). Vele polemizálva Hajdu Tibor ugyancsak külön cikket szentelt a kérdésnek (*Hajdu Tibor*: Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1972/3. 148–149.). E két tanulmány publikus lévén felmentve érezzük magunk a két főszereplő, Bethlen és Károlyi nyilatkozataiban meglévő ellentmondások ismertetésének és állandó ütköztetésének a kötelezettsége alól. Helyesebbnek véljük ehelyett az eseményeket — elsősorban a koronatanú, a leginkább pártatlan Ugron 1924-es visszaemlékezése alapján — úgy ismertetni, ahogy azok megítélésünk szerint a valóságban történtek.

⁵⁰ *Ugron*: id. cikk. 1924.

Ugron távozása után Bethlen Vyx Andrásy úti rezidenciájára sietett. Az ott elhangzottakról a francia alezredes még aznap este továbbított távirata a legautentikusabb forrás. Eszerint Bethlen a következő alternatívát állította fel: a jelenlegi demarkációs vonal fenntartása és 15 ezer fős antant haderő Budapestre küldése esetén Magyarország szövetségre lép az antanttal és szembe fordul az „oroszbolsevistákkal”; ellenkező esetben, ha az antant visszautasítja az ajánlatot, „a bolsevikokkal kötnek szövetséget”.⁵¹

Vyx-tól (már az esti órákban) Zichy Aladár lakására ment Bethlen, ahol a többi polgári pártvezér is gyülekezett. Károlyit várták, aki titkárán keresztül még délután közölte: meghallgatja a polgári ellenzék vezetőit. Károlyi helyett azonban, aki időközben szociáldemokrata kabinet kinevezése mellett döntött, csak titkárának üzenete érkezett, amely úgy szólt, hogy az „ügy” időközben elintéződve a megbeszélés tárgyalanná vált. A jobboldali ellenzék vezetői így magukban tanácskoztak, majd tanácstalanul szétszéledtek.⁵²

Másnap reggelre, amikor Franchet d'Esperey-n keresztül Vyx távirata Párizsba érkezett, Budapest házain már vörös zászlókat lobogtatott a szél, s a Berinkey-kormányt a kommunistákból és szociáldemokratákból álló Forradalmi Kormányzótanács váltotta fel. A változás értelmével és jelentőségével Bethlen pontosan tisztában volt. Március 23-án, amikor Kozma Miklós találkozni akart vele, már csak az inas tartózkodott a Múzeum utcai lakásban.⁵³ Bethlen Margit fiaival átmenetileg egyik barátjuk vidéki birtokán húzódott meg, Bethlen pedig egy-két napos dénesfai tartózkodás után — bajusz nélkül, áruhában és hamis útlevelemmel — Savanyúkúton át Bécsbe tartott.⁵⁴

2. Az ABC vezetője és a szegedi kormány bécsi képviselője

Március utolsó napjaiban nemcsak Bethlen, hanem a forradalom előtti parlament számos más tagja is az osztrák fővárosba menekült. Bécs így néhány nap alatt a Tanácsköztársaság elleni ellenforradalmi szervezkedés központja lett. Részben a polgári demokratikus forradalom alatti pártstruktúrának megfelelően, részben azonban már a Tanácsköztársaság utáni pártviszonyokat előlegezve a Bécsbe menekült magyar politikusokból április elejére három nagyobb csoport kristályosodott ki. A legnépesebb vezetői a néppárti Szmrecsányi György és az 1918-ig alkotmánypárti, 1918 végétől pedig földművespárti Pallavicini György voltak, akiket főként legitimista beállítottságuk kötött össze. A csoport mögött, amelyhez a gróf Zichy testvérek, Beniczky Ödön és gróf Sigray Antal is tartoztak, gróf Andrásy Gyula állt, aki gróf Windischgreetz Lajossal karöltve elsősorban ugyan Svájcban fejtett ki karlista propagandát, de időnként Bécsben is megjelent. A második csoport a Nemzeti Egyesülés Pártja Bécsbe menekült szervezőiből (gróf Teleki Pál, gróf Ráday Gedeon,

⁵¹ Archives de la Guerre, Paris (továbbiakban: AG) 5 N 198. Dossier mars 1919. D'Esperey 1919. márc. 22-i távirata Fochnak. — A táviratot először Francis Deák közölte (Hungary at the Paris Peace Conference. New York. 1942. 410.). Ennek alapján idézi Hajdu: id. cikk. 1972. 148–149.

⁵² Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Bp. 1978. 328.

⁵³ Kozma: i. m. 147.

⁵⁴ OL P 4. Ifj. gróf Andrásy Gyula Hagyatéka. 330. tét. Gróf Andrásy Gyuláné Naplója. 1919. márc. 29. és Gerlóczy Lajos: Gróf Bethlen István a kommün alatt. Székelység, 1935/3. 41–42.

Ángyán Béla stb.) tevődött össze, akik Bethlent ismerték el vezetőjüknek. E csoporthoz tartozott még Gömbös Gyula, gróf Schönborn Károly és lazábban kapcsolódva Gratz Gusztáv is. A harmadik nagyobb irányzatot a Károlyi-pártból 1919 januárjában kivált függetlenségi politikusok alkották, akiknek két legismertebb bécsi vezetője gróf Batthyány Tivadar és Hédervári Lehel volt. Ugyancsak Bécsben tartózkodtak, de mint az antant által jól ismert és gyűlölt nevek viselői egyik csoporthoz sem csatlakoztak és különösebb aktivitást sem fejtettek ki: gróf Apponyi Albert, gróf Burián István és Lukács László.⁵⁵

Mint Budapesten, Bethlen Bécsben is arra törekedett, hogy e csoportokat közös szervezetben egyesítse. Célját ezúttal el is érte. A bolsevizmus elleni küzdelmet, ill. a Tanácsköztársaság megdöntését mindhárom irányzat elsőrendű feladatának tartotta, s ez — noha csak rövid időre — nemcsak a távlati célok közötti különbségeket szorította háttérbe, hanem a személyi rivalizálást is tompította. Április 8-án egyesülést, ill. szoros együttműködést ajánlott a bécsi angol főmegbízott, Cuninghame is. A három ellenforradalmi csoport közös szervezete, amelyet a korabeli források nem Antibolsevista Comité, hanem (bécsi) Magyar Nemzeti Bizottság néven emlegetnek, Gratz és Gömbös szerint — s ez a valószínű — április 12-én, Pallavicini szerint csak április végén jött létre. A bizottság sem nem választott, sem nem felkért, hanem hallgatólagos közmegegyezéssel elfogadott vezetője — primus inter pares jelleggel — Bethlen lett.⁵⁶

Az Antibolsevista Komitében egyesült ellenforradalmi csoportok április elején abban bíztak, hogy az antant saját csapataival maga fogja eltiporni a magyarországi forradalmat. Április 5-én Allizé francia főmegbízottnál, 8–9-én pedig Ashmead-Bartlett angol újságírórn keresztül Cuninghame-nél egyaránt ennek kieszközlését kérték.⁵⁷ Részletes javaslatuk, amelyet az ABC megalakulásának napjaiban a bécsi és svájci antantképviselőknek Bethlen és Teleki mutattak be, azon az antant által korábban valóban dédelgetett, ekkorra azonban már elejtett terven alapult, amelynek lényege az oroszországi bolsevizmus elleni koncentrált katonai támadás megindítása volt. Úgy okoskodtak, hogy egy ilyen támadást megelőzően az antantnak a Duna-medencében is „rendet” kell teremtenie, ami viszont elképzelhetetlen a közép- és kelet-európai forradalmi mozgalmak elfojtása, s mindenekelőtt a magyarországi tanács hatalom megdöntése nélkül. Erre az érdekezésségre hivatkozva a memorandum készítői „feltétel nélküli” szövetséget ajánlottak az antantnak, s a vitás területi kérdések „békés megoldását” készek voltak a bolsevizmus feletti általános győzelem utáni időre halasztani. A „rendteremtés” első fázisában francia gyalomati csapatoknak kellett volna megszállni Bécset és a nagyobb osztrák városokat. Ezzel egyidőben — javasolták — kívánatos lenne román, szerb, cseh és lengyel csapatok felvonultatása a magyar határra. A koncentrikus támadás megindulásának pillanatában a Magyar Nemzeti Bizottság felhívást intézne a magyar néphez. A felhívásnak tartalmaznia kellene, hogy a bécsi magyar politikusok

⁵⁵ AG 20 N 513. Dossier Szeged. De Saint-Laumer 1919. jún. 23-i jelentése és Österreichisches Staatsarchiv Neues Politisches Archiv, Wien (továbbiakban: ÖS NPA) Kart. 881. Liasse Ungarn I/9. 4183/1919. Schober 1919. máj. 25-i jelentése.

⁵⁶ Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Bp. 1935. 188.; Gömbös: i. m. 43.; Kelemen: i. m. 397. és Pallavicini György: Ellenforradalmi emlékek. Új Magyar Szemle, 1920/1. 56–58.

⁵⁷ Gratz: i. m. 189–190. és Ellis Ashmead-Bartlett: The Tragedy of Central Europe. London. 1923. 125–126.

élvezik az antant bizalmát, s hogy „a határok kérdése a magyar nép törvényes óhajainak megfelelően lesz megoldva”. A tanács hatalom megdöntésére, a régi parlament összehívására, egy ideiglenes budapesti nemzeti kormány megalakítására, a kommunisták haditörvényszék elé állítására, s egy 60–100 ezer fős magyar nemzeti hadsereg felállítására a tervezet 10–15 napot szánt. Ezt követően a szövetséges és magyar csapatok Ukrajna és Kelet-Galicia irányába fordulnának, s Oroszországban is véget vetnének a „felfordulásnak”. Az együttműködés előzetes garanciáiként Bethlenék a következőket kérték: szabad kikötőhasználatot Fiumében, s egy oda vezető vasútvonal biztosítását; a régi magyar vasútvonalak használatát a szövetségesek ellenőrzése alatt; élelmiszer, szén- és ruhaségélyt; az államadósságok méltányos megosztását a Monarchia utódállamai között és a korona stabilizálásának elősegítését; végül kölcsön folyósítását a pénzügyek szanálására és a magyar csapatok felszerelésére.⁵⁸

Az ABC ezen első kibontakozási javaslata két-három héttel késett el. Március 25-ig, ameddig az antant, s ezen belül elsősorban Franciaország valóban számolt a dél-oroszországi intervenció kiterjesztésével, s a Tanácsköztársaság kikiáltása utáni Magyarország megszállásával is, a terv talán meghallgatásra talált volna. Március 25-e után azonban, amikor a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa Dél-Oroszország katonai kiűritése mellett döntött, semmiféle visszhangra sem számíthatott. Az ellenforradalmárok lépéshátrányát jól mutatta, hogy éppen azokban a napokban, amikor memorandumukat elkészítették, Smuts tábornok személyében az antant különmegbízottja tárgyalt Budapesten a Vyx-jegyzékben megállapított demarkációs vonal módosításáról. Bár Smuts missziója nem járt sikerrel, a március 25-i párizsi döntés érvényességén, s ennek következtében a Bethlen–Teleki-féle terv időszerűtlenségén ez mit sem változtatott.⁵⁹ Allizé és Cuninghame egyaránt ilyen értelemben tájékoztatták a velük tárgyalókat.⁶⁰

Ezen grandiózus terv kidolgozásával többé-kevésbé egyidejűleg az ABC rövid ideig a Forradalmi Kormányzótanács belső puccsal történő eltávolításának lehetőségével is foglalkozott. A vezérszerepet Garami Ernőnek szánták, aki Svájcba utazván április 10-e körül néhány napot ugyancsak Bécsben töltött. Az ajánlat, amellyel Bethlen megbízásából Gratz Gusztáv kereste fel a szociáldemokrata vezetőt, úgy szólt, hogy szociáldemokrata politikusokból és az ABC képviselőiből Garami alakítson koalíciós kormányt. Garami állítólag nem zárkózott el a terv elől, de kabinetalakítását feltételekhez kötötte. Az antanttól területi engedményeket, továbbá élelmiszert és rendfenntartó fegyveres erőt kívánt volna, helpolitikai követelése pedig az volt, hogy a kabinet csak szociáldemokratákból álljon. Mivel előbbi az antant képviselőinek, az utóbbi pedig az ABC vezetőinek (Bethlen például csak egy-két szociáldemokrata miniszter

⁵⁸ AG N 173. Hongrie. Pièces de renseignements. Comte-rendu. Exposé de Mr. de Betegh — helyesen: Bethlen — sur la situation de la Hongrie és Archives Diplomatiques, Paris Europe Z (továbbiakban: AD EZ) Hongrie. Vol. 28. 24.

⁵⁹ A Szovjet-Oroszország elleni intervenció kiterjesztésével kapcsolatos terveket, majd ezek elejtését ismerteti *Örmos Mária*: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában 1918. október–1919. április. Történelmi Szemle, 1977/3–4. 401–439., különösen 436–438. — A Smuts-misszióra lásd *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország. Bp. 1965. 101–115.

⁶⁰ Lásd az 57. sz. jegyzetnél megadott forrásokat és *Vörösmarty János*: A Bécsi Magyar Komité munkássága. In. A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp. 1921. 794.

erejéig támogatta a tervet) elutasításával találkozott, vízumának megérkezése után Garami továbbutazott Svájcba, s a polgári és szociáldemokrata politikusokból álló koalíciós kormány alakításának gondolata konkrét lehetőségként csak 1919 júliusának végén merült fel ismét.⁶¹

Április közepére egy harmadik terv körvonalai is kialakultak az ABC köreiben. Ennek lényege a Tanácsköztársaság saját, tehát magyar fegyveres erővel történő megdöntése volt. Ezt a tervet Hallier francia tábornok „megfontolásra méltónak” nevezte, Cuninghame kifejezetten támogatta,⁶² s április 12-én Belgrádból, a magyarországi antant haderő (Groupe d'Armées de Hongrie) főhadiszállásáról is olyan hírek érkeztek Bécsbe, hogy de Lobit tábornok (Pallavicini szerint az üzenet egyenesen Konstantinápolyból, Franchet d'Esperey-től jött) tárgyalni kíván róla.⁶³ A tervezet, amelyet az ABC képviselőjében Pallavicini és Gömbös vittek el Belgrádba, a másik, egy-két nappal korábbi memorandumhoz hasonlóan abból indult ki, hogy a legegyszerűbb és leghelyesebb az lenne, ha a térségben állomásozó francia csapatok haladéktalanul megtámadnák Tanács-Magyarországot. Miután azonban — tartalmazta a tervezet — a franciák, ill. a szövetségesek erre katonai vagy politikai okokból nem hajlandók, a bécsi magyar vezetők készek az intervenciót megszervezni, s az élére állni. Az ellenforradalmi hadsereg kívánatos bázisául Gömbös és Pallavicini a déli demarkációs vonal menti területeket jelölte meg Zombor, Pécs és Csáktornya központtal. (A politikusok Eszektől északra, Dárdán kívántak berendezkedni.) A hadsereg gerincét az Olaszországban levő magyar hadifoglyok és a románokkal farkasszemet néző (közel 10 ezer fős) székely hadosztály ezredei alkották volna, amelyeknek az átállását a jegyzék szerzői biztosra vették. A franciák és a szerbek által ellenőrzött dél-magyarországi területeken megindítandó toborzástól két hadosztály emberanyagát remélték, s ugyanilyen toborzó akció engedélyezését kérték a Felvidéken is. Az ellenforradalmi hadsereg felfegyverzése — kézfegyverek és lövegek mellett repülőket, 30 páncélautót és 6 páncélvonatot kértek — részben Olaszország, részben a balkáni antant haderő feladata lett volna. A katonai szervező munka és együttműködés megkezdésének előfeltételét a tervezet a bécsi komité „hallgatólagos” elismerésében és egy közelebbről nem körvonalazott, de feltehetően a határookra vonatkozó „előzetes politikai megállapodás” megkötésében jelölte meg.⁶⁴

De Lobit, aki április 10-én, amikor üzenetét Bécsbe indította, még valóban az azonnali francia—magyar katonai akció híve volt és arra készült,⁶⁵

⁶¹ Uo. és Gratz : i. m. 191—192. — A tárgyalásról Garami is említést tesz memoárjában, s azt írja, hogy Gratz ajánlatát eleve elhárította. (*Garami Ernő* : Forrongó Magyarország. Leipzig—Wien. 1922. 133—134.)

⁶² E. Ashmead-Bartlett : i. m. 125—126. és Arday : id. kézirat. 343.

⁶³ Gömbös : i. m. 44. és Pallavicini : id. cikk 50—51.

⁶⁴ AG 20 N 527. Dossier 1. Memorandum apporté au General commandant de l'Armée de Hongrie par le Marquis Pallavicini.

⁶⁵ De Lobit április 10-i helyzetjelentése, amelyet a székely hadosztály parancsnokának — bécsi komitétól független — ajánlata kapcsán fogalmazott meg, többek között ezeket tartalmazta: „... a magyar csapatok egy része, közülük is főleg a székely hadosztály hű maradt a régi eszmékhez, s kész Budapest ellen vonulni, hogy helyreállítsa a rendet. Ez az erő pillanatnyilag jelentékenyebb a szervezett bolsevista erőknél. Ha várunk, elveszti fölényét. Túl késő lesz és nem lesz többé segítség (. . .) Ha folytatjuk minden román óhaj kielégítését anélkül, hogy a reális helyzettel és az igazsággal szembe néznénk, a katasztrófa elkerülhetetlen lesz, s a bolsevizmus Magyarországon meggyökeredzik és továbbterjed. Választani kell tehát a román étvágy teljes kielégítése és a bolsevista veszély között.” (AG 20 N 528. De Lobit 1919. ápr. 10-i titkos helyzetjelentése.)

április 15-én, amikor Pallaviciniékkal tárgyalt, már csak személyes szimpátiáját fejezhette ki a bécsi ellenforradalmárok legfrissebb terve iránt. Időközben ugyanis megérkezett Pichon 10-i és Clemenceau 14-i rendelkezése, amelyek ismételten leszögezték, hogy nemcsak a magyar területi igényeket kell visszautasítani, hanem egy ütőképes ellenforradalmi hadsereg felállításáról és felfegyverzéséről sem lehet szó.⁶⁶ De Lobit így mindössze annyit ígérhetett, hogy a bécsi ellenforradalmárok áttelepülését a francia megszállási zónába, valamint egy korlátozott számú és erejű hadsereg szervezését és élmezését a maga részéről nem fogja akadályozni. Egyebet (pénzt, fegyvert és a kormányra alakuló komitét elismerését) azonban nem ígérhetett, s nem is ígért.⁶⁷

Április 21-én, amikor az ABC ülésén Pallavicini beszámolt belgrádi tárgyalásaikról, a román hadsereg már hat napja harcban állt a Vörös Hadsereg Tisza felé hátráló alakulataival. Bethlen előbb azt hitte, hogy Románia csak a Vyx-jegyzékben rögzített demarkációs vonalat akarja elérni, s nem feltételezte, hogy a bolsevizmus elleni harc ürügyén valójában újabb magyar területek birtokbavételére törekszik.⁶⁸ Amikor a valódi román szándékot felismerte, az ABC nevében újabb memorandummal fordult a békekonferenciához és a francia Dunai Hadsereg Bukarestben székelő parancsnokához, Berthelot tábornokhoz. Bár jegyzékét nem méltatták válaszra, s így annak gyakorlati hatása és eredménye nem lett, április végi felfogásának bemutatása céljából mégis részletesen ismertetjük.

Április 29-i jegyzékében Bethlen mindenekelőtt sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy az ország megszállása nem „valódi antant csapatokkal” történik, s hogy egy magyar nemzeti haderő szervezésére mindaddig nem nyújtott mód. A megszállásnak ez a formája — szögezte le — nem annyira vagy nemcsak a rend helyreállítását szolgálja, hanem „a románok, esetleg a csehek s szerbek területszerzési törekvéseinek kielégítését is”, ami a magyar ellenforradalmárok közreműködését, s így a forradalmi Kormányzótanács felváltását egy nemzeti kormánnyal lehetetlenné teszi. E szempontokat figyelembe véve azt ajánlotta és kérte, hogy a román előnyomulás minél előbb állíttassék meg, s szerb és cseh csapatok ne lépjenek akcióba. A román előnyomulás megállítása után — javasolta — az antant saját csapataival délről közelítse meg Budapestet, s 20–30 millió koronás hitel nyújtásával egyúttal tegye lehetővé, hogy a bécsi komitét Nyugat-Magyarországon néhány ezer fős haderőt szervezhessen. A Budapest francia és ellenforradalmi magyar csapatokkal történő megszállása utáni teendőkre nézve — kisebb módosításoktól eltekintve — lényegében ugyanazt az akciótervet ismételte meg, amely az ABC első, április eleji memorandumában is szerepelt: a március 21-e előtti demarkációs vonalak érvényességének és a Vyx-jegyzék érvénytelenségének deklarálása; a román csapatok visszavonulása; ideiglenes koalíciós kormány alakítása polgári politikusokból és — s ez új momentum — „mérsékelt szocialistákból”. Az ideiglenes nemzeti kormány fontosabb teendőit, amelyeket az egy napra összehívandó régi parlamentnek

⁶⁶ AD EZ Hongrie. Vol. 45. 48–49. Pichon 1919. ápr. 10-i utasítása a francia követeknek és uo. 58. Clemenceau 1919. ápr. 14-i utasítása Fochnak, Franchet d'Esperey-nek stb. Vö. *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp. 1983. 246.

⁶⁷ AG 20 N 527. Dossier 1. De Lobit 1919. ápr. 28-i utasítása Charpy tábornoknak és *Pallavicini*: id. cikk 54–55.

⁶⁸ OL P 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 309. tét. Gróf Bethlen István 1919. ápr. közepi levele gróf Andrássy Gyulához.

kellett volna előzetesen jóváhagynia, a következőkben jelölte meg: alkotmányozó nemzetgyűlési választások kiírása „általános, egyenlő és titkos választójog alapján”, s a választások mielőbbi megtartása; az 1918. november 1. után hozott törvények és rendeletek felülvizsgálata; egy birtokpolitikai törvénytervezet elkészítése „a felek békés megegyezésére”; egy pártok felett álló rendfenntartó (rendőri és csendőri), s külön katonai erő megszervezése; a gyülekezési, egyesülési és sajtó-jog ideiglenes újraszabályozása; a gazdasági élet helyreállításának és a népjólétet szolgáló szociálpolitikának a megalapozása; végül a béke megkötésének előkészítése „a nemzet érdekeivel összhangban”. Az ABC legitimista és köztársaságpárti szárnya (Batthyányék)) között már korábban létrejött kompromisszumnak (lényege a király-kérdés kikapcsolása volt) megfelelően a tervezet ideiglenes jelleggel elismerte az 1918. november 16-i néptörvényt. Az ideiglenesség időtartamáról és az ország végleges államformájáról Bethlen nem nyilvánított véleményt.⁶⁹

Bethlen eddigi és ezutáni pályafutása minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy felfogásának e tervezetben tetten érhető „demokratizálódása” nem tekinthető másnak, mint a helyzethez való taktikai jellegű alkalmazkodásnak. A váltás ugyanolyan gyors volt, mint 1918 őszén a nemzetiségi kérdésben, s ahogy az, úgy ez sem elvi meggyőződésen alapult. A „demokratikus irányú polgári kormányzat”, amelytől — mint írta — egyedül remélhető a tartós rend Magyarországon, 1919 tavaszán és nyarán köztársaságot, általános és titkos választójogot, s szocialista minisztereket, 1919 végétől, s különösen hatalomra kerülésétől király nélküli királyságot, korlátozott választójogot, nagyobb részt nyílt szavazást, s kizárólag polgári politikusokból álló kabinetet jelentett szótárában. Ez az „ahogy lehet” elvből kiinduló és alapvetően taktikai jellegű rugalmas alkalmazkodás Bethlen eddigi és ezutáni politikai pályáját is messzemenően jellemezte.

Az ABC áprilisi tárgyalásainak és memorandumainak egyetlen konkrét eredménye az a szóbeli üzenet volt, amelyet — Bethlen és Pallavicini állítása szerint Franchet d'Esperey tudtával és beleegyezésével — de Lobit küldött Bécsbe. „Az entente itteni képviselőivel eddig semmi megállapodást sem lehetett létesíteni és alig van már remény arra, hogy velük ilyet létrehozni lehessen. Ellenben Franchet-vel a tárgyalások kedvező eredménnyel végződtek; és ha pénzt tudunk szerezni, az egész akció súlyát az ő segítségére fogjuk bázírozni” — tudósította Bethlen az éppen Svájcban tartózkodó Andrássyt az április végi helyzetről.⁷⁰ Április 22—23-i megbeszéléseiken az ABC vezetői ezért úgy döntöttek, hogy a mozgalom központját a franciák megszállta övezetbe, Szegedre teszik át, s a komitéhoz kötődő katonatiszteket is oda irányítják. Részben Cuninghame — London támogatását egyébként nem élvező — javaslatának, részben az egész Nyugat-Dunántúl ellenforradalmi megszervezettségét hangoztató Szmracsányi és Sigray érvelésének hatása alatt ugyanakkor a nyugat-magyarországi felkelés kirobantására vonatkozó korábbi elképzeléseket sem vetették el egyértelműen.⁷¹

A Szegedre település és az ottani hadseregszervezés, ill. a nyugat-magyarországi akció pénzügyi fedezetének biztosítása céljából április második felében az ABC képviselői több osztrák bankházzal tárgyaltak nagyobb kölcsön felvé-

⁶⁹ Közli *Vörölcse*: i. m. 796—799.

⁷⁰ Lásd a 68. sz. jegyzetnél megadott forrást.

⁷¹ *E. Ashmead-Bartlett*: i. m. 150—151.

teléről. A tárgyalások azonban — részben az osztrák kormány rosszzallása miatt, részben azért, mert az ABC nagybirtokosai vonakodtak a kölesön visszafizetését Magyarországon kívüli birtokaikkal is szavatolni — lassan haladtak, s kudarcra fenyegettek.⁷² Az ABC Pallavicini—Szmrecsányi-csoportja és az ehhez kötődő katonatisztek ekkor és ezért határozták el a bécsi magyar követség kirablását, ahová — részben élelmiszerbevásárlásokra, részben a bécsi forradalom előkészítésére — április végén a tanácskormány 150—160 millió korona értékű készpénzt küldött. A bécsi rendőrség főnökének ezzel kapcsolatos jelentései szerint az akcióban az ABC Batthyány-csoportja is részt vett, míg a Bethlen-frakció nem.⁷³ Tekintve azonban, hogy a pénzen csak a Pallavicini—Szmrecsányi- és a Bethlen-csoport osztozott, s a függetlenségi frakció nem részesült belőle, valószínű, hogy ez éppen fordítva történt.⁷⁴

A bankgassei betörést követően, május 6-ára Pallavicini, Szmrecsányi és Sigray újabb akciót készítettek elő. Mintegy 30—40 fiatal tiszt élén Királyhidánál megkísérelték a behatolást magyar területre. Tervük az volt, hogy a királyhidai és ligetfalui „fehér érzelmű” határrendőrökkel egyesülve Sopron felé nyomulnak, útközben fellázítják és csatlakozásra bírják a parasztságot, majd körülfogják Sopront, ahol ugyanebben az időben Szmrecsányi testvérenek kellett volna belső ellenforradalmat kirobbantania. A továbbiakban Sopron környékéről kiindulva az egész Dunántúlt ellenőrzésük alá akarták vonni. Akciójuk, amelyet Andrassy szerint kifejezetten Cuninghame sürgetésére indítottak meg ilyen elhamarkodottan, részben a felkészületlenség (a számításba vett kétezer tiszt helyett csak 30—40 érkezett meg Bruckba), részben a magyar határrendőrség Tanácsköztársasághoz hű parancsnokainak ébersége miatt teljes kudarcha fulladt. A támadókat az osztrák rendőrség vitte vissza Bécsbe.⁷⁵

A brucki vállalkozás következtében, amelyet nemcsak a Batthyány-, hanem a Bethlen-csoport is ellenzett és kalandorságnak tartott, a komité látens ellentétei kiéleződtek. „Az itteni magyarok folyton veszekednek. Nagyon szomorú képet nyújtanak. Mindenki első akar lenni” — jellemezte a május közepi helyzetet Andrassy Gyula.⁷⁶ A bomlást a komité irányában eddig semlegességet tanúsító osztrák kormány magatartásváltozása is siettette. Kun Béla április 24-i szóbeli jegyzékére, amelyben a bécsi magyar ellenforradalmárok tevékenységének meggátlását kérte, Ottó Bauer szociáldemokrata külügyminiszter még kitérő választ adott.⁷⁷ A magyar követség kirablása és a brucki puccs után azonban már maga sürgette Renner kancellárnál elsősorban Szmrecsányi, de mellette Pallavicini, Batthyány és Bethlen kiutasítását is Bécsből, s lehetőleg Ausztriából is. „Nem hagyhatjuk — írta —, hogy kormányzatunk

⁷² Uo. 152—153.; *T. Montgomery-Cuninghame*: i. m. 333. és *Kelemen*: i. m. 407—408.

⁷³ Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv (továbbiakban: ÖS AV) Bundesministerium des Innern. 22. NÖ. 16 135/1919.

⁷⁴ Lásd erre OL K. 27. Minisztertanácsi jkv-ek. 1920. márc. 24. és Az ellenforradalom hatalomra jutása és elmúlása Magyarországon 1919—1921. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Bp. 1953. 490—491.

⁷⁵ ÖS NPA Kart. 881. Liasse Ungarn I/9. 3755/4. Schober 1919. máj. 10-i jelentése; OL P. 4. Ifj. gróf Andrassy Gyula Hagyatéka. 426. tét. Gróf Andrassy Gyula 1919. máj. eleji levele feleségének és *Vörne*: i. m. 802—803.

⁷⁶ OL P. 4. Ifj. gróf Andrassy Gyula Hagyatéka. 426. tét. Gróf Andrassy Gyula 1919. máj. eleji levele feleségének.

⁷⁷ ÖS NPA Kart. 880. Liasse Ungarn I/1. I/3325.

égisze alatt Bécsből magyar Koblenz váljon.”⁷⁸ Az ABC felbomlását siettető harmadik tényező a gróf Károlyi Gyula-féle ellenforradalmi kormány május 5-i megalakulása volt Aradon. De Lobit — mint láttuk — április közepén még a bécsi politikuskokból akart kormányt alakíttatni. Miután azonban ők nem érkeztek meg, s egy esetleges Duna—Tisza közti francia—szerb előnyomulásra számítva és arra készülve ugyanakkor szükségesnek látszott egy a csapatok mögött haladó magyar „antibolsevista szervező és rendfenntartó szerv” létrehozása, tisztjei — Gondrecourt lovassági tábornok és Saint-Laumer százados — helyi emberek (elsősorban Varjassy Lajos) kormányalakítási terveit karolták fel.⁷⁹

Az aradiak és a bécsiek, de legalábbis Károlyi és az ABC Bethlen-csoportja kölcsönösen tudtak egymásról, s valamiféle összeköttetésben is álltak. Az Arad polgári radikális párti főispánjából francia ügynökké lett Varjassy szerint ugyanis „Mindenáron olyan kormányfőt kellett találni, aki bírja a bécsi antibolsevista komité elnökének, gróf Bethlen Istvánnak a szimpátiáját”.⁸⁰ Erre a kapcsolatra, de legalábbis az ABC irányító szerepének aradi elismerésére vall az is, hogy az új kormány első ülésén határozatot hozott arról, hogy addig, amíg a bécsi komité Aradra, ill. a kormány „végleges” helyére, Szegedre nem érkezik, „semmilyen elhatározó lépést” sem tesz. Ezzel egyidejűleg az aradi kormány Bécsbe küldte külügyminiszterét, báró Bornemissza Gyulát, aki egy Kolozsvár környéki földbirtokos fia, monarchiai diplomata (főkonzul), s tanulói éveiben Bethlen therenziumi iskolatársa volt.⁸¹

A belső ellentétek, az osztrák kormány magatartása és végül az aradi kormány megalakulása következtében május végére a bécsi ellenforradalmi komité — bár formálisan nem oszlott fel — gyakorlatilag felbomlott. Ezzel egyidőben Cuninghame jugoszláv vízumot szerzett és adott át közel húsz magyar politikusnak (Teleki, Zichy testvérek, Ernst Sándor, Ráday Gedeon, Sándor László, Pallavicini Alfonz stb.), akik június 2-án meg is érkeztek Szegedre. Batthyány Tivadar felvidéki (Trencsén melletti) birtokára utazott, Szmrecsányi György pedig a Graz melletti Tobelbad-ba vonult vissza. Május 29-én Bécs elhagyására készült Pallavicini György és Sigray Antal is.⁸² A bécsi politikusok utolsó közös akciója annak a nyilatkozatnak a megszövegezése volt, amelyben kijelentették, hogy a „... Károlyi Gyula elnöklete alatt megalakult kormány létrejöttét helyeslik ... és ennél fogva a kormányt pártkülönbség nélkül hazafias törekvésében támogatni fogják”. Ezt a nyilatkozatot Andrássy és az ABC mindegyik csoportjának képviselői (Hédervári Lehel is) aláírták, kivéve Batthyány Tivadart, aki a franciák és Andrássy szerint maga pályázott a szegedi miniszterelnökségre, de miután ambícióját az olaszokon (főleg Segré generálison) kívül senki sem támogatta, sértetten mindenkinek hátat fordított.⁸³

⁷⁸ Uo. Kart. 234. Nachlass O. Bauer. IV. d. O. Bauer 1919. májusi levele K. Rennernek.

⁷⁹ AG 20 N 527. Dossier 1. De Lobit 1919. jún. 13-i távirata d'Esperey-nek és uo. Aradi polgárok 1919. jún. 16-i beadványa.

⁸⁰ *Louis Varjassy*: Révolution, Bolchevisme, Réaction. Paris. 1934. 59—60.

⁸¹ AG 20 N 527. Dossier 1. De Lobit 1919. máj. 9-i távirata Hallier-nak és AD EZ Hongrie. Vol. 28. 141. Allizé 1919. máj. 18-i jelentése.

⁸² Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien (továbbiakban: NL) Präsidium VI-b. 1544/1919. Schober 1919. máj. 29-i jelentése.

⁸³ OL K 32. A szegedi ellenforradalmi kormány miniszterelnökségének ir. 5/1919.; OL P. 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 426. tét. Gróf Andrássy Gyula 1919. májusi levele feleségének és AG 20 N 876. Dossier 7. Bulletin de Renseignements Hebdomadaire Nr. 6.

Az ABC vezetői közül állandó jelleggel egyedül Bethlen maradt Bécsben. Károlyiek őt is hívták Szegedre, sőt májusi kormánylistáikon mint miniszterelnököt, ill. külügyminisztert szerepeltették. A Bécsből való teljes kivonulását azonban az egész ellenforradalmi szervezkedés francia gyámság alá kerülését jelentette volna, s Bethlen valószínűleg személy szerint sem kívánt a hivatalosan sem ekkor, sem később el nem ismert, csupán „jóindulatú semlegességben” részesített bizonytalan jövőjű kabinetben tárcát vállalni vagy annak élére állni. Egyik utolsó (május 15-i) ülésén ezért az ABC úgy döntött, hogy a kormány képviselőjében Bethlen maradjon Bécsben, Teleki Pál pedig — az ABC képviselőjében — lépjen be a szegedi kormányba. A Bécsben született tervet Károlyiek a június 2-i minisztertanácson jóváhagyták, s így május végétől augusztus elejéig Bethlen a szegedi kormány bécsi megbízottjaként folytatta tevékenységét.⁸⁴

A szegedi ellenforradalmi kormány, s bécsi képviselőjének első számú célja a proletárdiktatúra megdöntése volt. Mint eddig, ezzel kapcsolatban ezután is számos terv született — mindig az éppen aktuális helyzetet alapul véve. A Vörös Hadsereg észak-magyarországi offenzívájának kezdeti szakaszában például a szegedi kormány nevében Bethlen arról tájékoztatta Hallier tábornokot, hogy a székelly hadosztály Vörös Hadseregben maradt alakulatai (kb. 3 ezer fő), amelyeket Aszód környékén vontak össze, nemcsak érzelmeikben kommunistaelenese, hanem fegyvereiket is készek a bolsevizmus ellen fordítani. Feltételük — közölte Bethlen — az, hogy ne hadifogolyként kezeljék őket, hanem fegyvereiket megtartva a cseh hadsereg önálló légiójaként harcolhassanak. A cseh hadsereg akcióképtelenségének esetére Bethlen felvetette, hogy az Ipoly északi folyásának vidékét bázisként felhasználva a székelly különítmény néhány nap alatt 20 ezer fős hadsereggé növekedhetne, amely a Szegedről induló támadással egyidőben vonulhatna Budapest ellen. Arra az esetre, ha a cseh kormány nem engedélyezné a toborzást, azt kérte, hogy a székellyek Szlovákián és Erdélyen át Szegedre mehessenek, s az ott szerveződő hadseregbe olvadhassanak.⁸⁵

Válasz, mint az eddigiekre, erre a tervre sem érkezett. Ezzel szemben ismertté vált Clemenceau június 8-i ún. első jegyzéke, amely az észak-magyarországi ellentámadás leállítására esetében kilátásba helyezte a Tanácsköztársaság képviselőinek meghívását a békekonferenciára.⁸⁶ A helyzet kulcsa — látszólag — Kun Béla kezébe került, amit Bethlen pontosan érzékelt. Szegedre küldött június 10-i tájékoztatójában így írt erről: „A Clemenceau által Kun Bélának küldött ultimátumra adandó választól függ az egész magyar politikai helyzet eldőlése. Ha Kun Béla nem teljesíti az ultimátumban követelteket, az antant hadiállapotba kerül a szovjetkormányval. Ez Magyarországra nézve jobb eset, mert tiszta helyzetet teremt. Következménye lenne a szegedi kormány elismertetése és úgy katonái, mint politikai akciójának nyílt támogatása az antant részéről. Ha azonban Kun Béla elfogadja az antant követeléseit, úgy a szegedi kormány pozíciója tarthatatlanná fog válni, mert ezen esetben a szovjetkormány elismertetése alig kerülhető el. Meghívásuk Párizsba előre látható, ami

⁸⁴ *Kelemen*: i. m. 184., 191–192., 209–210., 234. és *Gratz*: i. m. 206–207.

⁸⁵ AD EZ Hongrie. Vol. 55. 27–28. Hallier 1919. máj. 22-i jelentése.

⁸⁶ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) 6/A. köt. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. márc. 21–1919. aug. 1. Összeáll. Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. Bp. 1959. 670.

oly győzelmet jelentene a szovjetkormány részére, hogy a szegedi kormány minden tevékenysége meg kell, hogy bénuljon. Erre az eshetőségre számítva, gondoljunk tisztességes visszavonulásra, mert a franciák egész biztosan cserbenhagynak bennünket. (...) Mi akartunk szabad elvonulást engedni nekik és most majd a magunk számára kell szabad elvonulásról gondoskodni. De hová mehetünk mi — extra Hungariam?”⁸⁷

Kun Béla — mint ismeretes — az első Clemenceau-jegyzékre kitérő választ adott (a belgrádi konvenció betartását követelve az érdekelt államok közös konferenciájának összehívását javasolta),⁸⁸ ami az adott helyzetben burkolt elutasításnak számított. A békekonferencia katonai szakértőinek és a balkáni antanthaderő parancsnokainak körében ezért ismét felmerült a Dél-Magyarország irányából indítandó tehermentesítő támadás terve, amit áprilisban is fontolgattak. Ez a szegedi kormány esélyeit és hadseregének szervezési feltételeit is javítani látszott. Június közepén d’Esperey és de Lobit egyaránt számoltak magyar csapatok részvételével. Nyomásukra a jugoszláv kormány részéről is mutatkozott hajlandóság annak engedélyezésére, hogy francia támadás esetén a Baja—Bátaszék körzetet az ekkor már 3—4 ezer fős ellenforradalmi hadsereg felvonulási és toborzási területként használhassa.⁸⁹ A dél-magyarországi támadás előkészítésében Bethlen annyiban vett részt, amennyiben mint bécsi megbízottnak az ő feladata volt, hogy az osztrák fővárosban felállított toborzóirodákon keresztül Szegedre irányítsa a Dunántúlról osztrák területre menekülő ellenforradalmárok és a kisebb csoportokban hazafelé tartó olaszországi hadifoglyok közül azokat, akik erre vállalkoztak. A transzportok Cuninghame segítségével történő összeállítását és útnak indítását az osztrák kormány nem támogatta, de hallgatólagosan eltűrte.⁹⁰

Az antant dél-magyarországi támadásához, s ezzel összefüggésben az ellenforradalmi hadsereg gyors megerősítéséhez fűzött reményeknek Clemenceau és Kun második jegyzékváltása vetett véget. Mint ismeretes, második, június 13-i jegyzékében a francia kormányfő román és csehszlovák viszonylatban közölte Magyarország végleges határait, s az észak-magyarországi területek kiürítése fejében ígéretet tett a Tiszántúl átadására. Tekintettel a súlyos kül- és belpolitikai helyzetre a Tanácsköztársaság vezetői a feltételek elfogadása mellett döntöttek, s június végén megkezdték az alighogy felszabadított északi területek átadását.⁹¹

Az új helyzetre Bethlen új memorandummal reagált. Az antanthatalmak kormányaihoz intézett június 26-i jegyzékében azt próbálta bizonygatni, hogy miután a Tiszántúl lakossága „... már többszörösen bizonyítékát nyújtotta antibolsevista érzelmeinek, kétségtelennek kell tekinteni, hogy a vörös csapatoknak a bevonulása ezekre a területekre súlyos zavargásokra, véres küzdelemre adna okot...” A rend fenntartására és a viszonyok normalizálására — folytatta — csak a szegedi kormány képes, amely rendelkezik az ehhez szükséges

⁸⁷ *Kelemen*: i. m. 276.

⁸⁸ MMTVD 6/A. köt. 670—671

⁸⁹ OL K 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1918/1920 — vegyes. 7/1919. Gróf Teleki Pál 1919. aug. 30-i feljegyzése a szegedi kormány külpolitikai tevékenységéről és AG 20 N 527. Dossier 1. De Lobit 1919. júl. 3-i távirata Charpy tábornoknak.

⁹⁰ ŐS NPA Kart. 20. Ungarn 10. 1650/1919 és uo. Kart. 233. Nachlass Dr. O. Bauer II. d. Bauer 1919. máj. 31-i levele Rennernek. Vö. *Vöröskönyv*: i. m. 805.

⁹¹ MMTVD 6/B. köt. 242—247. Vö. *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1979. 306—309.

eszközökkel. Mindezek előrebocsátása után azt kérte, hogy a román hadsereg ne a budapesti kormánynak, hanem a szegedi politikusoknak adja át a területet. Ha javaslatát — adott szavához ragaszkodni kívánván — az antant nem fogadná el, kijelentette, hogy a szegedi kormány „... kész minden eszközt megragadni, hogy a vörös csapatoknak a román hadsereg által kiűritendő területekre való bevonulását megakadályozhassa”. Erre az esetre a „magas szövetségesek” „jóakarató semlegességét” kérte.⁹²

Kérését alátámasztandó június 28-án Bethlen külön sajtónyilatkozatban ismertette az ellenforradalom „mélyen demokratikus” céljait. A szegedi kormány — jelentette ki az április végi memorandumában foglaltakkal összhangban — „... főként abban látja küldetését, hogy a népnek visszaadja önrendelkezési jogát, az általános és feltétlenül egyenlő választójog alapján a nemzugyűlést össze akarja hívni, hogy a nép maga döntsön sorsa felett, vissza akarja állítani a szólás- és sajtószabadságot és ... egyengetni óhajtja, hogy a nép ismét kenyérhez és munkához jusson”. Tagadta, hogy a Károlyi-kormánynak ellenforradalmi jellege lenne, s kijelentette: a szegedi kormány mindent elkövet annak érdekében, hogy a „szociáldemokrata párthoz tartozó igen értékes, neves személyiségeket” megnyerje a közös munkának. A tanácskormányt ezzel szemben úgy mutatta be, mint amely „a demokrácia minden megnyilvánulását elpusztította”, s amely ellen nemcsak a régi uralkodó osztályok és a középosztály, hanem — utalás a dolgozó rétegek valóban növekvő elégedetlenségére — a parasztság és a munkásság jelentős része is „forrong”.⁹³ Míg memorandumával az antant, ill. a békekonferencia vezetőihez fordult, nyilatkozatát Nyugat-Európa közvéleményének szánta. Előbbiben a lényegét fogalmazta meg kendőzetlenül, utóbbiban ideológiát próbált gyártani hozzá. Eredménye egyiknek sem lett, hiszen — mint tudjuk — a békekonferencia csak a Felvidék kiűrítését erőszakolta ki, a Tiszántúlet nem. A románok pedig önszántukból sem a budapesti, sem a szegedi kormány javára nem kívántak kivonulni.

Június 28-i sajtónyilatkozata Bethlen utolsó nyilvános szereplése volt Bécsben. Ha el is tűrte, az osztrák kormány egyáltalán nem nézte jó szemmel tevékenységét, a Volkswehr egyes alakulatai pedig kifejezetten akadályozták munkáját, például a toborzást.⁹⁴ Háttérbe húzódásának másik oka az volt, hogy június közepén az osztrák rendőrség olyan magyar detektíveket tartóztattott le, akikről bizonyítani tudta, hogy merényleteket készítettek elő a Bécsben és Bécs környékén tartózkodó magyar ellenforradalmárok ellen.⁹⁵ A kulisszák mögött, félig illegáltságban azonban továbbra is aktívan dolgozott. A hatalomra törekvő ellenforradalom külpolitikai kapcsolatait igen nagy mértékben ő alapozta meg, ezekben a hetekben.

⁹² Közli *Kelemen*: i. m. 304–305.

⁹³ Reichspost, 1919. júl. 1. Die heutige Lage in Ungarn. Erklärungen des Grafen Stefan Bethlen im Auftrage des Szegediner Regierung. Magyarul: Szegedi Friss Újság, 1919. júl. 11. A szegedi kormány bécsi követe a helyzetről.

⁹⁴ *Vörölcse*: i. m. 805.

⁹⁵ NL P. 1681–6/1919 és ÖS AV Staatsamt für Inneres 22/NÖ. 33 806/1920. — Ezek az iratok azt bizonyítják, hogy Hammas Leó, a Tanácsköztársaság egyik detektívje június közepén pincérekét próbált felbérelni arra, hogy a Bécsben és Bécs környékén tartózkodó magyar politikusok és tisztek (Apponyi, Andrassy, Croy stb.) italába mérget keverjenek. Az ügyet a bécsi sajtó is ismertette. Lásd pl.: Reichspost, 1919. jún. 18. Ein Attentatsversuch ungarischer Emissäre. — Cnobloch, budapesti osztrák követ információi szerint az akció háttérében Korvin Ottó állt. (ÖS NPA Kart. 881. Liasse Ungarn I/12. 4041/1919.)

Bethlen külpolitikai koncepciójának egyik legfontosabb alapgondolata — amint ezt 1919. februári memoranduma is bizonyítja — az volt, hogy az önállósult és az új Európában elhelyezkedni kívánó Magyarország legbiztosabb külpolitikai támasza Anglia lehet és kell legyen. Álláspontja mögött az a reális felismerés húzódott meg, hogy a Németország és Oroszország Duna-medencei és balkáni befolyási övezeteibe egyaránt behatoló francia külpolitika érvényesülését a kontinentális egyensúlyra mindig ügyelő szigetországnak saját érdekében korlátozni célszerű. Bécsi tapasztalatai megerősítették felfogásában. Az ABC leginkább Cuninghame segítségére számíthatott, s július elején egy angol érdekeltség bécsi ügynöksége tett ajánlatot a Szegeden szerveződő hadsereg felfegyverzésére is. Az angol cég ajánlatából, amely 30 ezer gyalogsági puska és 200 géppuska szállítását jelentette volna, ezúttal már nem a pénzhiány, hanem a francia tábornokok ellenkezése miatt nem lett semmi, akik az észak-magyarországi visszavonulás elrendelése után ismét „ejtették” a szegedi kormányt és hadseregét. „Nincs még itt az ideje, hogy a magyaroknak egy ekkora fegyver- és lőszerkészletet adjunk” — jelentette a magyar kormány kérésével kapcsolatos véleményét de Lobit-nak Charpy, a Szegeden és környékén állomásozó francia erők tábornoka.⁹⁶ A franciák apró ravaszkodásain és taktikai szempontjain Bethlen egyre inkább átlátott, s a francia politika valóban csak árnyalatnyi, a „szigorú semlegesség” elvétől a „jóindulatú semlegesség” elvéig terjedő módosulásainak június—júliusban alig tulajdonított jelentőséget. „A franciák sokkal tartózkodóbbak, mint az angolok; az az instrukciójuk, hogy a magyarokkal szemben passzíve viselkedjenek” — tájékoztatta a szegedieket már június 5-én.⁹⁷

Az új helyzethez alkalmazkodni kívánó bethleni külpolitikai koncepció másik pillére 1919 elején Olaszország volt. Noha az egyszerre francia- és délszláv-ellenes olasz—magyar érdekezésség továbbra is fennállt, az olasz kapcsolat ápolása 1919 nyarán nem jellemezte Bethlen tevékenységét. Ennek oka azonban nem annyira ő, hanem inkább a sajátos olasz külpolitika volt, amely minden elvi megfontolást félretéve és szigorúan csak a hatalmi politikai szempontokat mérlegelve 1919-ben mindig azok mellé a magyar politikusok mellé állt, akik Budapesten éppen hatalmon voltak. 1919 nyarán tehát a Kormányzótanács mellé, amelyet fegyverszállítványokkal is segített. Valamelyes olasz kapcsolattal a bécsi politikusok közül 1919 nyarán csak Batthyányék, ill. svájci embereik (Madarász József, Moldoványi Sándor stb.) rendelkeztek. Kamatoztatni azonban ők sem tudták összeköttetésüket. A Lovászyra, Batthyányra, Nagyatádira, Giessweinre és Haller Istvánra építeni akaró kibontakozási tervük, valamint az olaszországi magyar hadifoglyok felszerelésére és tömeges hazaengedésükre vonatkozó június végi kérésük ugyanúgy nem talált meghallgatásra, ahogy az ABC hasonló jellegű áprilisi tervei sem. Június végi jegyzéküket Borghese herceg olyan megjegyzéssel továbbította Orlandónak, hogy a javaslatra semmilyen választ sem kell adni.⁹⁸

A térség új vagy újjá született államai közül legszorosabb és leginkább kamatoztathatónak látszó kapcsolatokat Lengyelországgal épített ki Bethlen.

⁹⁶ AG 20 N 503. Másolókönyv. A szegedi kormány 1919. júl. 10-i kérelme és uo. Charpy 1919. júl. 19-i jelentése de Lobit-nak.

⁹⁷ *Kelemen*: i. m. 275.

⁹⁸ AG 20 N 503. Másolókönyv. Madarász József Orlandóhoz intézett 1919. jún. 30-i jegyzéke.

A szegedi kormány de facto képviselőjeként június végén vagy július elején Varsóba küldte gróf Csekonics Ivánt, s ezzel egyidejűleg állítólag a lengyel kormány Bethlen mellé akkreditált megbízottja is Bécsbe érkezett. A lengyel—magyar közeledés reális alapja a Csehszlovákiával szembeni kölcsönös területi követelés, célja a csehek bekerítése és perspektivikusan Szlovákia és Kárpátalja teljes vagy részleges visszaszerzése volt. Realitást az látszott kölcsönözni a tervnek, hogy azzal — persze a szlovák területek autonómiájának megteremtésével egybekötve — a szlovák vezetők magyarbarát része (Dvortsák Győző, Bulissza Károly stb.) is egyetértett. A lengyel—magyar—szlovák tervek-ből július végéig annyi vált valóra, hogy az ugyancsak Varsóban tartózkodó Bulisszáék vállalták egy csehellenes és a lengyel—magyar közös határ gondolatát középpontba állító propagandaakció megindítását a Felvidéken. Az ehhez szükséges összeget a bécsi magyar követségről elrabolt pénzből Csekonics folyósította. Továbbá annyi, hogy előkészületek történtek egy „lengyel—tót légio” felállítására lengyel területen. A magyar érdekek támogatását — az előzetes megbeszélések szerint — Magyarországnak Árva és Szepes megye Lengyelországnak történő átengedésével, valamint a Kelet-Galíciára vonatkozó lengyel igények támogatásával kellett volna viszonzni. Ezek megígéréseire Csekonics felhatalmazást kapott Bethlentől. A lengyel—magyar—szlovák együttműködésről Pilsudski is tudott. Egyetértésének jeleként augusztus elején fogadta Dvortsákékat, s megígérte nekik, hogy lengyel útleveleket fog rendelkezésükre bocsátani abból a célból, hogy a „szlovák nemzetet” a párizsi békekonferencia előtt képviselhessék.⁹⁹

Déli és dél-keleti irányban — Telekivel együttműködve — Bethlen két vasat tartott, pontosabban próbált tartani a tűzben. A jugoszláv orientáció mellett az szolgált, hogy a magyar területek megszállásában a románokhoz és a csehekhez képest Belgrád viszonylagos önmérsékletet tanúsított. Ellene, hogy a tiszti transzportok Szegedre szállítását a jugoszláv kormány akadályozta, az ellenforradalmi hadsereg felszerelését nem támogatta, s végül: nemcsak Románia, hanem Olaszország érdekeit is sértette volna. Perspektivikusan ez utóbbi volt a legfontosabb. Mindezeket mérlegelve június 20 és 25 közötti belgrádi tárgyalásai alkalmával Teleki sem politikai, sem a határookra vonatkozó kérdéseket nem vetett föl, hanem csak a bolsevizmus elleni szigorúan katonai jellegű együttműködésről tárgyalt.¹⁰⁰ Július végén, amikor a Vörös Hadsereg tiszai átkelésének és kezdeti sikereinek hatása alatt az ekkor már 7 ezer fős, de fele részben fegyvertelen ellenforradalmi hadsereg bevetése ismét lehetőnek látszott, a jugoszláv támogatás megszerzése érdekében ennél ugyan tovább ment, de ekkor is megmaradt az általánosságok szintjén. A belgrádi francia követ szerint Teleki mindössze annyit jelentett ki, hogy a „szerbekre nem neheztelnek”, s a bolsevizmus elleni katonai együttműködés sikeres befejezése után „gazdasági és egyéb téren is” együtt kívánnak velük működni.¹⁰¹ Azoknak az itt-ott felbukkanó korabeli és későbbi feltételezéseknek, amelyek szerint az

⁹⁹ OL K 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1918/1920 — vegyes — 4., 6., 9., 18/1919. Gróf Csekonics Iván 1919. aug. 6-i, 14-i, 16-i, 19-i és szept. 14-i levelei gróf Bethlen Istvánhoz. Vö. Kovács Endre: Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971. 22—25.

¹⁰⁰ OL K 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1918/1920 — vegyes — 7/1919. Gróf Teleki Pál 1919. aug. 30-i feljegyzése a szegedi kormány külpolitikai tevékenységéről.

¹⁰¹ AD EZ Hongrie. Vol. 29. 85—86. A belgrádi francia követ 1919. júl. 20-i jelentése.

ABC vagy a szegedi kormány jugoszláv — magyar perszonálunióra törekedett volna,¹⁰² mindössze ennyi az alapjuk.

A jugoszláv orientáció alternatívája a Romániához való közeledés, ennek sine qua non-ja pedig az Erdély hovatarozása, ill. státusa fölötti román — magyar megegyezés volt. Bármennyire is valószínűtlennek látszott, 1919 tavaszáig Bethlen még reménykedett benne, hogy Erdély — legalábbis részben — Magyarországhoz maradhat. Áprilisi tervezetei még kétségkívül ezzel a hátsó gondolat-lal születtek. Érdemeket szerezni az oroszországi bolsevizmus leverésében, s ennek alapján kedvező békefeltételeket kicsikarni — foglalhatjuk össze például legelső memorandumának mögöttes tartalmát. Jegyzékeinek visszhangtalansága, a Tiszántúl román megszállása, s végül a Vyx-jegyzékben megjelölt demarkációs vonalat immár végleges politikai határként említő második Clemenceau-jegyzék azonban meggyőzték arról, hogy az antant — kisebb módosulásoktól eltekintve — komolyan veszi 1916-os ígérését, s Erdélyt teljes egészében Romániának fogja adni. Belül, gondolatilag persze régóta készült erre a — magyar szempontból legrosszabb — lehetőségre is. Ezért, amikor az antant szándéka a második Clemenceau-jegyzékből minden kétséget kizáróan bizonyossá vált, képes volt szinte azonnal váltani, s Románia irányában rögtön egy olyan új politikát kezdeményezni, amely addigi felfogásával diametrálisan szemben állt.

Ezen új politikai irányvonal lényege a szlávellenes román — magyar együttműködés, végső célja pedig egy Románia és Magyarország közötti államszövetség megteremtése volt. Gróf Csáky Imre, akit július elején Bethlen „hivatalosan” azért küldött Bukarestbe, hogy a román kormánytól a Tiszántúl átadását kérje a szegedi kormánynak, titkos megbízatásként azt a feladatot kapta, hogy ebben az irányban is puhatolódzon. A magyar politikusok — jelentette néhány nappal később Allizé — „... lehetségesnek tartanak egy — először a közös gazdasági érdekeken alapuló, de később politikai egyezményrel is kiegészülő — román — magyar közeledést, amely végső soron a két ország közötti perszonálunióba torkollana”.¹⁰³ Egy másik jelentésében a francia főmegbízott ehhez hozzátette: a Ferdinánd román király koronája alatt egyesülendő román és magyar királyság eszméje különösen Bethlennek „kedves”.¹⁰⁴ Muzsa Gyula volt munkapárti képviselő, aki a szegedi kormány képviselőjében ugyancsak július elején érkezett Bukarestbe, feltehetően Csákyhoz hasonlóan ugyanezekről a kérdésekről tárgyalt.¹⁰⁵

Ha a perszonálunió tervére, amelyet — a gazdasági és biztonsági szempontok mellett — Bethlen nyilvánvalóan azért vetett fel, hogy az erdélyi magyarság elkerülhesse a kisebbségi sorsot, nem is érkezett válasz, a gazdasági és politikai együttműködés eszméje visszhangra talált Bukarestben. Kedvezően fogadta maga a román miniszterelnök is, aki — Bánát megosztása, Besszarábia hovatarozásának függőben tartása, s végül az 1916-os szerződésben rögzített-nél valamivel keletebbre megállapított román — magyar határ miatt — éppen

¹⁰² Lásd például Documents on British Foreign Policy 1919–1939 (továbbiakban: DBFP). Ed. by E. L. Woodward and R. Butler. First Series. Vol. VI. London, 1956. 67–68. (Beneš 1919. júniusi memorandumuma.) és ŐS NPA Kart. 233. Nachlass Dr. O. Bauer II. d. Bauer 1919. máj. 24-i levele Rennernek.

¹⁰³ AD EZ Hongrie. Vol. 45. 145. Allizé 1919. júl. 12-i jelentése.

¹⁰⁴ Uo. 177. Allizé 1919. júl. 27-i jelentése.

¹⁰⁵ OL K 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1918/1920 — vegyes — 7/1919. Gróf Teleki Pál 1919. aug. 30-i feljegyzése a szegedi kormány külpolitikai tevékenységéről.

június végén fordított hátat a békekonferenciának, s kezdett foglalkozni a „szláv tengerrel” szembeni román—magyar szövetség gondolatával.¹⁰⁶ Hogy ebben, s általában Brătianu és a román külpolitika 1919 nyara és 1921 tavasza közötti manőverezéseiben mennyi volt a taktikai elem, tehát a békekonferencia, ill. a győztes nagyhatalmak zsarolása, s mennyi az, amit komolyan gondoltak, a román külügyi levéltár anyagai alapján lenne pontosan eldönthető. Tény, hogy a bukaresti kormány képviselőjében július közepén Bécsbe érkezett Erdélyi János, s a magyar javaslatra ellenjavaslattal válaszolt.

A román—magyar szövetség román részről támasztott feltételei igen súlyosak voltak. A német- és szlávbarát politikával való szakítás mellett, amit a magyar fél minden további nélkül elfogadhatott volna, Bukarest a Bánát nyugati felének, továbbá a Vyx-jegyzékben megjelölt demarkációs vonaltól nyugatra eső kisebb magyar területeknek (Békéscsaba és Makó a Maros—Tisza szöggel) az átengedését is kérték. Ennek fejében Románia vállalta volna Magyarország „felszabadítását a vörös uralom” alól, s kész lett volna kölcsönökkel segíteni a magyar gazdaság rekonstrukcióját.¹⁰⁷

Ahogy Bethlen tervéből, úgy az Erdélyi közvetítette ajánlatból is jól láthatóan lógott ki a lóláb. A románok mindenekelőtt az Erdélyben teremtetett *fait accompli* előzetes elismerését és a Vyx-jegyzékben lefektetettnél is előnyösebb, lényegében az 1916-os bukaresti szerződésben rögzítetthez közelítő román—magyar határ garantálását szerették volna elérni. Emellett — Nyugat-Bánát megszerzése érdekében — az egész együttműködésnek határozott jugoszlávellenes jelleget szántak. Erdélyről, s az erdélyi magyarokról ugyanakkor semmit sem mondtak. A júliusi román—magyar tárgyalások így eredménytelenül zárultak. Az — igaz, különbözőféleképpen elképzelt — együttműködés gondolata azonban kölcsönösen tovább élt, s 1919 őszén és 1920-ban konkretizálódott is.

A prágai kormánnyal sem Bethlennek, sem a Károlyi-kormánynak nem voltak kapcsolatai. „A csehek a rideg elzárkózottság álláspontján állanak, politikailag sovínisztikusan elzárkózottak” — jelentette Szegedre még június 5-én Bethlen.¹⁰⁸ Június 20-a körül Szmracsányi ugyan tárgyalat Tusárral, Prága bécsi képviselőjével kétezer osztrák területen levő magyar tiszt felfegyverzéséről és egy Győr—Budapest irányú közös akcióról, Észak-Magyarország gyors kiürítése azonban teljesen értéktelenné tette ajánlatát.¹⁰⁹ A továbbiakban az ezt követően kikristályosodó lengyel—magyar—szlovák tervek határozták meg Prága és a magyar ellenforradalom viszonyát.

Az osztrák kormány és az ABC kapcsolatáról már szóltunk. Ez a hűvös viszony júliusban sem változott. Valamelyes távlati reményekkel kecsegtetett viszont az, hogy a polgári pártok képviselőivel, elsősorban a keresztényszocialistákkal Bethlennek jó kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Részükről „... a legnagyobb előzékenység és rokonszenv és messzemenő hallgatólagos segítség tanúsíttatik” — foglalta össze ezzel kapcsolatos benyomásait és tapasztalatait többször idézett június 5-i tájékoztatójában.¹¹⁰ Március végén, április elején

¹⁰⁶ Viora V. Tilea: Románia diplomáciai működése 1919. novembertől 1920. márciusig. Lugos, 1926. 16—20. Vö. Sherman David Spector: Rumania at the Paris Peace Conference. New York. 1962. 178. és 190.

¹⁰⁷ AD EZ Hongrie. Vol. 45. 177. Allizé 1919. júl. 27-i jelentése.

¹⁰⁸ Kelemen: i. m. 275.

¹⁰⁹ Arday: id. kézirat 429.

¹¹⁰ Kelemen: i. m. 275.

támogatásukkal készült a Gömbös és Pallavicini szerkesztette Bécsi Magyar Futár, június—júliusban pedig az a sokszáz Tanácsköztársaság-ellenes rölpap, amelyet Bethlenék a keresztényszocialista Reichspost nyomdájában nyomtattak.¹¹¹

Bethlen bécsi működésének utolsó fejezetét a magyar szociáldemokratákkal folytatott augusztus eleji tárgyalásai képezték. Amint az ismeretes, Böhm Vilmos, majd a későbbiekben Weltner és Peyer július végén azért érkeztek Bécsbe, hogy az antant képviselőivel a Forradalmi Kormányzótanácsot felváltó szociáldemokrata kormány megalakításának lehetőségéről és feltételeiről tárgyaljanak. A július 22-én kezdődő megbeszélések a rövidesen ismét Bécsbe sereglő ausztriai magyar ellenforradalmárokat mély aggodalommal töltötték el. Attól féltek, hogy a proletárdiktatúra vér nélküli felszámolásának fejében az antant hajlandó lesz tiszta szociáldemokrata kormány elismerésére. Böhm valóban ilyen reményekkel ült is le tárgyalni. Amikor 25-én Borghese herceg útján Bethlen jelezte neki tárgyalási készségét, a szociáldemokrata vezető mereven visszautasította ajánlatát. Közölte: nem óhajt vele találkozni.¹¹² Böhm reményei, s az ellenforradalmárok aggodalmai azonban túlzottnak bizonyultak. Részben az antant bécsi képviselőinek követelésére, részben a budapesti szociáldemokraták többségének állásfoglalása alapján a Peidl-kormány ugyanis csak ideiglenes jelleggel alakult meg, s egyik legsürgősebb feladatának a kormány polgári politikusokkal történő kiegészítését tartotta.

Az új helyzet egy-két napra ismét összehozta az ABC május végétől külön utakon járó pártvezéreit. Pallavicini, Szmrecsányi, Beniczky, Lingauer Albin, a volt Károlyi-pártiak képviselőiben Lovászy, s végül Bethlen augusztus első napjaiban ismét közös értekezleteket tartottak. Megbeszéléseik tárgyát az képezte, hogy a zavarosnak tűnő magyarországi helyzetet felhasználva Lehár ezredes csapatai élén benyomuljon-e Nyugat-Magyarországra, s így vegyék-e át a hatalmat, avagy tárgyalásokkal igyekezzenek a megalakítandó koalíciós kormányt úgy összeállítani, hogy a szociáldemokraták kisebbségbe kerüljenek. Pallaviciniék ismét a bevonulás mellett foglaltak állást, míg Lovászy és Bethlen előbb tárgyalni akartak.¹¹³

A Bhöm—Bethlen-találkozóra augusztus 4-én került sor Cuninghame hivatali szobájában. Bethlen kibontakozási javaslatát Böhm utóbb így foglalta össze: „A polgári pártok képviselői és a Szociáldemokrata Párt egyezzenek meg a nagy elvi kérdésekben. Ennek alapján alakítsák meg az ideiglenes kormányt, amely a választásokat vezeti. A maga részéről úgy képzei, hogy az új kormányban egyharmadban legyen képviselve a polgárság, egyharmadban a földműves lakosság és egyharmadban a munkásság.” Ez lényegében véve megegyezett azzal, amit Bethlen április—májusi memorandumaiiban és júniusi sajtónyilatkozatában lefektetett, s amit a Neue Presse-nek adott augusztus 3-i deklarációjában is megismételt. Bethlen ajánlatát Böhm elutasította, s Gorton tábornok áthidaló javaslatának megfelelően mindössze annak elfogadására mutatott hajlandóságot, hogy a szegedi kormány két tagja a Peidl-kormányba lépjen. Ez viszont Bethlent nem elégítette ki.¹¹⁴ Továbbra is tárgyalni akart azonban,

¹¹¹ OS NPA Kart. 881. Liasse Ungarn I/9. 5566/4. Schober 1919. júl. 24-i jelentése.

¹¹² Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Bp. 1947. 345.

¹¹³ Gömbös: i. m. 58—60.

¹¹⁴ Böhm: i. m. 362—364. és Papers Relating to the Foreign Relation of the United States. The Paris Peace Conference 1919. Vol. XII. New York. 1969. 625.

s a Peidl-kormánnyal szembeni fegyveres fellépést változatlanul helytelenítette. Böhm-mel folytatott megbeszélése után ennek megfelelően repülővel üzenetet küldött Szegedre Telekinek, akitől azt kérte, hogy az augusztus elején végre ágyúkkal és elegendő kézifegyverrel is ellátott nemzeti hadsereg minden olyan akciótól tartózkodjon, amely polgárháborúra vezethetne vagy a koalíció létrejöttének esélyeit ronthatná.¹¹⁵

A Peidl-kormány augusztus 6-i lemondatása a további tárgyalásokat feleslegessé tette. Bethlen csomagolt, s augusztus 9-én már ismét Budapesten volt. Elutazása előtt, augusztus 8-án hosszú levelet intézett Lloyd George-hoz. Területi integritásról, Magyarország épségéről ebben a levélben már szó sem esett. Szerzője a cseh, román és délszláv igények „teljes kielégítése” ellen emelte fel szavát, s az idegen impérium alá kerülő magyarság érdekében könyörgött védelemért, a Németországgal kötött békeszerződéshez csatolt kisebbségvédelmi klauzulákra hivatkozva. Méltányos és ésszerű rendezés esetén — fogalmazta meg több-kevesebb nyíltsággal — Magyarország tudomásul veszi a győztesek feltételeit, s „minden szomszédjával békében és harmóniában” élve alkalmazkodni fog az új Európa gazdasági és politikai rendjéhez. Ellenkező esetben, tehát ha a szomszédos népek igényeit teljes mértékben kielégítenék, „A nélkülözés és kétségbeesés olyan tettekre késztetné a nemzetet, amelyek állandóan veszélyeztetnék Kelet-Európa békéjét” — írta.¹¹⁶ Bethlen levele a brit külügyminisztérium hírszerző osztályának egyik munkatársáig jutott el, aki augusztus 26-án ezt írta rá: „Not much in this”.¹¹⁷

Игнац Ромшич: Иштван Бэтлен и время революции

Своеобразная двойственность характеризует в первые дни отношения Бэтлена и буржуазно-демократической революции. Бэтлен почти два десятилетия вел борьбу против основных революционных требований внутренней политики, и уже тогда был противником демократии, то есть адаптации демократии в Венгрии. Позицию по вопросу границы национальную политику правительства Карольи, надеясь в возможности спасения Трансильвании, к концу октября и он усвоил и его отношение к буржуазно-демократическому правительству сначала определяло именно такое временное тождество взглядов. До середины декабря он не только не выступил против Карольи, наоборот, Бэтлен старался помочь ему в усилиях в деле охраны Трансильвании.

Внешнеполитический провал и неудача национальной политики правительства с одной стороны и радикализация внутренней политики революции с другой стороны, толкнули потом Бэтлена на открытую оппозицию. К началу 1919 года он стал одним из самых активных руководителей контрреволюционных тенденций, направленных против буржуазной демократии, включая и консервативных и консервативно-либеральных политических сил. Его партия созданная в феврале 1919 года, Партия Национального Соединения, по собственному признанию, была консервативно-националистической партией своего времени.

Во время Венгерской Советской Республики Бэтлен находился во Вене, где организовал так называемый Антибольшевистский Комитет для соединения венгерских деятелей. Он стал руководителем этой организации в центре деятельности которой и лично его стояла цель: свержение Венгерской Советской Республики.

¹¹⁵ DBFP Vol. VI. 127—128. (Cunningham 1919. aug. 5-én Twiss ezredesnek.)

¹¹⁶ OL Filmtár. 25 519. dob. 145—147. (Public Record Office Foreign Office. — 371/3516.)

¹¹⁷ *Ardlay*: id. kézirat. Jegyzetek 100.

После того, что в мае месяце создалось контрреволюционное правительство в Араде, то есть в Сегеде, Бэтлен как венский представитель этого правительства продолжил свою контрреспубликанскую деятельность. С его именем связано обоснование внешнеполитической ориентации и международных связей контрреволюции, приходящей к власти осенью 1919 года, существенными элементами которых явились англо-италианская ориентация, дружба с Польшей и кратковременное стремление конфедерации с Румынией.

Ignác Romsics: István Bethlen and the Age of Revolution

The relationship between Bethlen and the bourgeois democratic revolution was characterized by a peculiar double-sidedness during the first weeks. Bethlen had been fighting against the fundamental domestic political aims of the revolution for two decades, he was against democracy i.e. the adaptation of democracy in Hungary at this time as well. However by the end of October, he had accepted the views of the Károlyi government concerning the frontiers and their policy towards the nationalities in the hope of saving Transylvania. His behaviour towards the bourgeois democratic government was first determined by this temporary identity of views. He did not attack Károlyi until the middle of December, what is even more, he was trying to assist him in his efforts to keep Transylvania as a part of Hungary.

The failure of the government's foreign and nationality policy and the radicalization of the revolution in domestic political issues caused Bethlen's turning against the revolution. By early 1919 he had become one of the most active leaders of the conservative and conservative-liberal forces that were part of the counterrevolutionary groups opposing bourgeois democracy. His party (the Party of National unification, established in February 1919) was an admittedly conservative-nationalist party of the era.

During the Soviet Republic he was in Vienna where in the middle of April he founded the Anti-Bolshevist Committee which united the counter-revolutionary Hungarian politicians under his leadership. The main purpose of the organization was to overthrow the Soviet Republic.

After the establishment of the Arad then Szeged counter-revolutionary government Bethlen continued his activity against the Soviet Republic as the Vienna representative of the government. He worked out the basic elements of the foreign policy of the counter-revolution coming into power in autumn 1919. The main characteristics of this policy were the English, later Italian orientation, friendship with Poland and — for some time — the aspiration to establish a Rumanian — Hungarian confederation.

BÓKA ÉVA

Jean de Vanel Magyarországról

(Párizs, 1688.)

A 17. századdal foglalkozó magyar történeti irodalomban ismert Vanel neve, aki-
nek az *Histoire des troubles de Hongrie* című négykötetes műve a magyar történelem for-
rásai között szerepel,¹ és többen felhasználták a Wesselényi-féle összeesküvés és a Thököly
felkelés történetének megírása során.² Magáról a műről Köpeczi Béla írt először részlete-
sebben a „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai köz-
véleményben című könyvében. E könyvben említi Vanelnak egy másik munkáját az
„Histoire et description ancienne et moderne du Royaume de Hongrie”-t, amelyről
néhány sort ír. Megállapítja, hogy ebben a műben az „Histoire des troubles” szemléletét
és az ott összegyűjtött anyagot találjuk meg, azzal a különbséggel, hogy itt Vanel igyek-
szik érdekesebben szerkeszteni. Köpeczi Béla Vanelt katolikus, császárpárti és a keresz-
tény szolidaritás gondolatát képviselő irodalmárnak állítja be.³

E kis tanulmányban az *Histoire et description ancienne et moderne du Royaume de
Hongrie*-ről⁴ lesz szó, amelyről mindeddig részletesebb elemzés nem született. Ez a mű
amelyben Vanel a kezdetektől 1687-ig összefoglalja a magyar történelmet, több szempont-
ból is érdekes. Egyrészt, mert nyomon követhetjük benne mit jelent a 17. század második
felében a keresztény szolidaritás gondolata. Másrészt, mert láthatjuk, hogyan állítja be
egy a keresztény szolidaritás szellemében író, katolikus francia a magyar történelmet, és
hogyan értékeli a magyar történelem főbb alakjait. Harmadrészt, mert Vanelnek ebből
a művéből következtetni tudunk az 1683 után kialakult francia keleti politika jellem-
zőire. A Vanel által az *Histoire et description ancienne et moderne du Royaume de Hongrie*-
ban kifejtett gondolatok értékelése a műben rejlő számos ellentmondás miatt hosz-
szas fejtérést okozott. Az ellentmondások között nehéz volt rátalálni a művön végighú-
zódo egységes vezérfonalra, amelyet a keresztény szolidaritás gondolata képez, elfedvén
az ellentéteket és feloldván az ellentmondásokat.

*

Vanel a műhöz írt bevezetőjében a következőkkel indokolja, hogy miért éppen
Magyarországról ír: „Az a háború, amely néhány éve fellobbant Magyarországon oly
nagy helyet foglal el a kíváncsiak beszélgetéseiben, és oly nagy várakozást kelt egész
Európában, hogy számítani lehet arra, a közönség valószínűleg szívesen fogadna egy
olyan munkát, amelynek az lenne a szándéka, hogy nagyobb kedvvel beszéltesse ezekről
az eseményekről.”⁵ Vanel műve a törökellenes nemzetközi szövetség nagy sikereinek

¹ Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp.,
1951. I. köt. 399.

² Az *Histoire des troubles de Hongrie*-t használta például: Pauler Gyula: Wesselényi
Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. Bp., 1876.; Orel Géza: Thököly
diplomáciája 1681 júniustól 1686-ig. Bp., 1906.; Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre.
Bp., 1888.

³ Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés
helye az európai közvéleményben. Bp., 1976. 245–249, 261, 262, 265, 270, 280, 320, 343.

⁴ (Vanel) *Histoire et description ancienne et moderne du Royaume de Hongrie et
des autres états qui ont été, ou qui sont encore ses tributaires*. Paris, 1688. (Avec privilège
du Roy). A könyv az 1789-ben keltezett bejegyzés szerint F. B. Walter könyvtárából való.
Megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban.

⁵ Vanel i. m. Előszó említi Köpeczi Béla i. m. 261.

hatása alatt jött létre. A nemzetközi szövetség Magyarország területén kibontakozó török elleni háborúját az egész kereszténység — amely alatt ekkor Európát kell értenünk⁶ — nagy figyelemmel kísérte. Nem kisebb dolog forgott itt most kockán a „kereszténység” szemében, mint az évszázados török kérdés, s úgy tűnt, hogy Európa közös erőfeszítéssel le tudja venni ezt a kérdést a napirendről. Míg a korábbi századokban Európa a törökkel szemben a védekezést állította előtérbe, a 17. század második felében a vestfáliai békét követően a török elleni támadó hadjárat létrehozása került előtérbe, amelyet az európai államok egyesült erői nemzetközi szövetségben hajtanának végre.⁷ Amint a török az erdélyi zavarokat kihasználva újra támadólag lépett fel, Nagyvárad elestének hírére Rómában a pápa napirendre tűzte a török ellen létesítendő szövetség kérdését. Végül a török 1683-as támadását követően nagy nehézségek árán létrejött a szent liga és rövid időre megvalósult Európa törökellenes együttműködése. A török kérdést eszmei síkon az európai gondolkodás racionalizálódása ellenére is végigkísérte a keresztény szolidaritás évszázadokon keresztül élő gondolata. A 17. század végén ez már elavult eszmének számított, mégis a török támadások sokkhatása alatt újjáéledt és elmondhatjuk, hogy a kor embere még lényegében vallásos gondolkodásának és cselekedetei motivációjának egyik meghatározó eleme volt. Az 1683-as török támadást követően az európaiak a török elleni háborút ismét a kereszténység közös ügyének tekintették. Felelevenedett a kereszties háborúk régi szelleme a vallásos ideológia szintjén. Világi és egyházi hatalom — ennek megfelelően — egy célra kellett hogy egyesüljön, a kereszténység ellenségeinek — ezúttal a töröknek — a legyőzésére.⁸ A pápa mind a vallási (protestáns—katolikus), mind a politikai ellentétek felretételére és erőik egyesítésére szólította fel a keresztényeket, és Magyarország felszabadítását kereszties hadjáratnak nyilvánította.⁹ A keresztény szolidaritás gondolata elsősorban olyan országokban hatott, ahol a katolikus klérusnak jelentős befolyása volt, így például Olaszországban, a Habsburg császárságban és Spanyolországban. Franciaországban 1684 és 1688 között rövid ideig szintén hangot lehetett adni ennek a gondolatnak. Itt kell megjegyeznünk, hogy ekkor az európai közvéleményt a magyar kérdésben elsősorban a katolikus császári propaganda határozta meg.¹⁰

*

A Vanel¹¹ nevet írói álnévként használó Sandrart de Gilles, aki montpeliéri adóhivatali tanácsos volt, életét azonban Párizsban töltötte irodalmárok és publicisták társaságában, hatása alá került a keresztény szolidaritás gondolatának. Témaválasztása így tehát nem véletlen. Ebben a földrajzi munkák sorába illeszthető könyvben Vanel a török háborúk évszázados színterét szolgáló Magyarországgal ismerteti meg a francia közönséget. A földrajzi munkák — amelyek az ókori szerzőket példaképként állító humanista tör-

⁶ *Pierre Chaunu*: A klasszikus Európa. Bp., 1971. 11.

⁷ *R. Várkonyi Ágnes*: La coalition internationale contre les turcs et la politique étrangère hongroise en 1663—1664. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 102. 7—10.

⁸ *Hegel*: Előadások a világtörténet filozófiájáról, Bp., 670.

⁹ *Gergely Jenő*: A pápaság története. Bp., 1982. 253.

¹⁰ *Köpeczi Béla* i. m. 330.

¹¹ Az *Histoire et description ancienne et moderne* szerzőjeként a szakirodalom Vanelt jelöli meg, aki egyes feltételezések szerint nem más, mint Sandrart de Gilles, aki a Vanel nevet írói álnévként használta. (I. *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. i. m. Előszó, IV.; Vanelről lásd még *J. M. Querard*: La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique. Paris 1893. 10. köt. 44—45. Querard azt írja, hogy Lenglet apát az Histoire et descriptiont úgy tartja számon, mint az Histoire des troubles 6. kötetét.; *Barbier*: Dictionnaires des ouvrages anonymes. Paris 1874. 2. köt. 771.) Vanel irodalmár és publicista volt, írt egy spanyol és egy török történetet és egyháztörténeti kérdésekkel is foglalkozott. Jelentős összegeket fordított kéziratai kiadására, és pénzügyeit hanyagul kezelte, így teljesen eladósodva halt meg 1698-ban Párizsban. Az Histoire des troubles szerzőségét illetően létezik egy másik feltételezés, amely szerint e mű szerzője nem Vanel, hanem Towson Robert. (I. *Hóman Bálint*: Az Histoire des troubles kiadásai. Magyar Könyvszemle, 1925. 134.). Vanel további művei: Abregé nouveau de l'histoire générale des Turcs. Amsterdam 1697.; Histoire des conclaves depuis Clement XI. et d'un traité de l'origine des cardinaux et des legats. 3. kiad. Köln 1703.; Histoire de l'état present de la Hongrie. Köln 1686.

ténetírás hagyományait követték¹² — elterjedtek voltak e korban. Vanel a bevezetőben maga is hangsúlyozza a földrajz jelentőségét és nélkülözhetetlennek tartja azt egy-egy ország történetének a megírásához. A földrajz metodológiájának — amelynek ekkor nagy irodalma volt¹³ — megfelelően pontos tényekkel és ismeretekkel igyekszik jellemezni mindazt, amit e könyvben Magyarországgal kapcsolatban megemlít, legyen szó az ország természeti viszonyairól, vallás- vagy politikátörténetéről, a magyarok természetéről, avagy egy-egy város jellemzéséről. Az a tény, hogy Vanel a műben a legnagyobb terjedelmet a 17. század második felének, elsősorban a törökellenes nemzetközi szövetség harcainak szenteli, továbbá az, hogy a magyar történelem minden eseményét a keresztények és a törökök között folyó harcnak rendeli alá, kétségtelenül propagandisztikus jelleget kölcsönöz a műnek, amit az a felfokozott hangulat és érdeklődés is magyaráz, amely a török kiűzését Európából Magyarországon végigkísérte. Maga a földrajzi műfaj a propagandisztikus mondanivaló sajátos — de nem elhanyagolható — keretévé válik.

A szövegben forgó mű négy könyvből áll. Az első könyvben Vanel a humanista történetírás hagyományainak megfelelően összefoglalja Magyarország hajdani történetét és ismerteti a korábban itt élő népeket. A második könyvben Magyarország rövid történetét, az „itt bekövetkező változásokat (*revolutions*)”, a kormányzás és a vallás jellemzőit, valamint a magyarok természetét és szokásait írja le. A harmadik könyv — ugyancsak a humanista történetírás hagyományait követve — Magyarország városaival foglalkozik. A városoknak szentelt részben Vanel elsősorban a törökellenes felszabadító háború eseményeit mondja el. A negyedik könyvben az országhoz korábban és jelenleg tartozó területek földrajzi viszonyait, rövid történetét és az e területeken található fontosabb városokat ismerteti.

A művel kapcsolatban felmerül a kérdés, honnan származnak Vanel Magyarországra vonatkozó ismeretei. A bevezetőben ezzel kapcsolatban leírja, hogy „számos Magyarországról szóló munka áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy megtudjuk mi történik ebben az országban. Vannak, akik részletekbe menően, vannak akik csak röviden tárgyalják ennek az országnak a történetét”. Magyarország korábbi történetére vonatkozóan Bonfini és Zsámboki műveit, valamint a Florus Hungaricus-t ajánlja, amelyek alapján ő maga is készítette rövid összefoglalóját a magyar történelemről,¹⁴ és az olvasók figyelmébe ajánlja P. Coronelli-nek a Velencei Köztársaság földrajztudósának két Magyarországról térképét. Vanel tehát ismeri a Magyarország történetével foglalkozó munkákat, amit bizonyít az a bibliográfia is, amelyet egy másik 1686-ban Magyarországról szóló ismertetésében az *Histoire de l'état présente de la Hongrie*-ben közöl.¹⁵ Ez a bibliográfia figyelemre méltó azért is, mert tájékoztat bennünket arról, hogy a kor Magyarországot érintő irodalmából a franciák mit ismertek. Felhasználja Vanel de Fumée kétkötetes *Histoire des troubles de Hongrie* című könyvét is, amelyben de Fumée a magyar történelmet a mohácsi csatavesztéstől Rudolf császárrá koronázásáig írja meg. A könyvnek „A királyság sajnálatos elveszése és lerombolása a török és a keresztények közötti háborúk során” alcímet adta.¹⁶

Az a mű, amelyből Vanel elsősorban merítette ismereteit, Nadányi János *Florus Hungaricus*-a.¹⁷ Nadányi János (1643–1707)¹⁸ református lelkész és tanár volt. Tanul-

¹² Kulcsár Péter: *Humanista történetírók*. Magyar Remekírók, Bp., 1977. Utószó, 1170–1171.

¹³ A földrajz metodológiájáról: *Lenglet-Dufresnoy: Méthode pour étudier la géographie*. Paris 1716.; *Vivien de Saint-Martin: Histoire de la géographie*. Paris 1873.; *Mendöl Tibor*: Bevezetés a földrajzba. Bp., 1950.

¹⁴ Vanel i. m. Előszó, 3–4.

¹⁵ Köpeczi Béla i. m. 248–250.

¹⁶ *Martin Fumée: Histoire générale des troubles de Hongrie et Transilvanie*. Contenant la pitoyable perte et ruine de ces Royaumes et des guerres advenues de ce temps en ce lieux entre les Chrétiens et les Turcs. par Mart. Fumée, sieur de Genille chevalier de l'ordre du Roy. Paris 1608. Martin Fumée-ről lásd. *Győry János*: A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a 16. századi francia irodalomban. Bp. 1933. 45–47.

¹⁷ *Nadányi János*: *Florus Hungaricus*. Sive *Rerum Hungaricarum*. Ab ipso exordio ad Ignatum Leopoldum deduktum Compendium Auctore Johanne. Amstelodami (Anno 1663. 12 r. 380.). *L. Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár, 1–2. k. Bp. 1879–1885; 3. k. Bp. 1896–98.; 2192.

¹⁸ Nadányi János (1643–1707) előkelő nemesi család sarja volt. Apja, Nadányi Mihály erdélyi ítlőmester halálát követően Rhédei Ferenc máramarosi főispán gondoskodott róla. Nadányi lelkészi pályára készült. A magyar történelmet nemcsak azért írta

mányait az 1650-es években Nagyváradon — a puritanizmus egyik legkiemelkedőbb centrumában — folytatta, ahol kartezianus tanárok oktatták. Majd éveken át Hollandiában tanult, előbb (1658-ban) Utrechtben jogot hallgatott, majd a leydeni egyetemen végezte tanulmányait, ahol mintegy húszévesen megírta a *Florus Hungaricus*-t. 1666-ban tért haza külföldi tanulmányútjáról, és a híres nagyenyedi Bethlen Gábor kollégium tanára lett, ahol hébert és logikát oktatott. A *Florus Hungaricus* különösen használhatónak bizonyult Vanel számára, mivel Nadányi e művet a külföld tájékoztatása céljából írta meg, s e célnak megfelelően a magyar történelmet az európai történelem keretei közé illesztve a kezdetektől I. Lipót megkoronázásáig tárgyalja. A honfoglalás kori részben Thuróczi és Bonfini mellett Aventinust követi, a 11. és a 16. század közötti időszakot Bonfini alapján írta meg, majd Zsámboki Bonfinihez írt *Appendix*eit hívta segítségül, s végül Istvánffy lett a forrása.¹⁹ Vanel átveszi Nadányitól a magyar történelem korszakolását, aki két részre osztja a magyar történelmet. Az első 600 évet felölelő hun-magyar kora, amely körülbelül Nagy Lajos királyig tartott és az azt követő időszakra. Az első a virágzás kora, a második a lassú öregedésé, amelyben csak Mátyás uralkodása alatt virágzott rövid ideig a magyar királyság. A török hódítás és két király választása csak elősegítette az ország hanyatlását.²⁰

*

Vanel a magyar történelmet mindenekelőtt a török kérdés szempontjából vizsgálja és a magyar történelem minden eseményének a megítélését a keresztény szolidaritás gondolatának rendeli alá. Mivel a keresztény szolidaritás egyik leglényegesebb eleme, hogy a keresztények egyesítsék erőiket a török elleni harcban és tegyék félre ellentéteiket, így Vanel művének a gerincét a keresztények közös török elleni vállalkozásai alkotják.

A magyar királyság hanyatlását Vanel Nadányihoz hasonlóan I. Lajostól számítja. Ez a korszakhatár egybeesik a mintegy háromszáz éven át tartó török — magyar háborúk kezdetével. A hatalmas ázsiai birodalom ekkor Európa legnagyobb királyságával vette fel a harcot, és a háború végére ez a királyság teljesen szétesett. A törökkel folytatott csaták leírása során ruhazza fel Magyarországot azzal a humanista hagyományokkal felelevenítő jeggyel, hogy Magyarország a kereszténységet védte ekkor a törökökkel szemben, akiket mindvégig hitetleneknek nevez. A hanyatlás első jelének I. Lajos király nápolyi hadjáratát tekinti, mivel ennek a hadjáratnak a következménye volt az, hogy István vajda (Lackfi István) az I. Lajos király halálát követő trónharcok során „feledvén mindazt, amit vallása és hazája követelt tőle, a törökhöz fordult segítségért”. Bajazid szultán pedig, aki szeretett volna hasznot húzni a magyarországi zavargásokból, szívesen vállalkozott arra, hogy megtámadja Zsigmondot. Ez volt az első olyan esemény — tehát a törökkel való szövetség —, amely „kiinduló pontja lett mindazon vézetes változásoknak, amelyek később ezt az országot érték”.²¹ Ezt követően Vanel sorolja a keresztényeknek a hitetlenek elleni közös vállalkozásait, amelyekben a magyaroknak jelentős

meg, hogy a külföldi közönséget megismertesse a magyar történelemmel, hanem azért is, mert úgy vélte: „nagy haszon háramlik az emberekre, különösen a kormányt vezető férfiakra a történeti valóság helyes ismeretéből, és nagy kár származik annak helytelen, hamis, elferdített ismeretéből, hiszen a történet színjátéka mindig ismételte magát, csak a szereplők változnak.” (Ajánlás Rhédei Ferenchez). A történetíró írja mindig a valóságot, hiszen ennek megértése a fő célja. . . . Mert nagy dolog történelmet írni. (uo.) Nadányi csaknem kizárólag a fő hadi és politikai eseményeket meséli el. A magyar történelmet a virágzás — hanyatlás és előregedés korszakaira osztja. Történet szemlélete pesszimisztikus, úgy látja, hogy az emberiség előregedik, lefelé süllyed. Nadányinak egy másik jelentős műve a *De jure pacis*, amelyben a következőket írja a békéről: „A béke nem egyéb, mint az emberi dolgok nyugodt szabadsága (tranquilla rerum humanorum libertas).” Ez az eléggé körül nem határolt definíció magában foglalja az ország belső és külső nyugalalmát egyaránt, amely alapvető feltétele a jövőbeli fejlődésének. Egyetlen ország sem tud békét teremteni a maga számára a másik kárára. (Nadányiról lásd *Zoványi Ernő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. szerk. Ladányi Sándor, Bp. 1977. 419.; *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt, Bp. 1975. 425–428.; *R. Várkonyi Ágnes*: Hozzászólás a bukaresti XV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson. Bukarest 1980. aug. 10–17. Actes, IV. (1).

¹⁹ *Bartoniek Emma* i. m. 425–428.

²⁰ *Nadányi János*: *Florus Hungaricus*. Amstelodami 1663. Poemium, 1–2.

²¹ *Vanel* i. m. 59.

szerepük volt. Ír Zsigmond királyról, aki nemzetközi hadsereg élén vonult a török ellen, amelyben franciák is részt vettek. Az egyesülésre képtelen kereszties had azonban súlyos vereséget szenvedett 1396. szeptember 28.-án a nikápolyi csatában. Ez a csata volt a magyarok „balszerencséjének” (*malheur*)²² a kezdete, annak ellenére is, hogy a törökök ezúttal még nem rendítették meg alapjaiban Zsigmond királyságát, hanem csak lépésről lépésre közeledtek az ország határaihoz és véres háborúk során először a szomszédos államokat hódították meg. Az Anjoukat követően III. Ulászló lengyel király, aki I. Ulászló néven Magyarország királya is volt, kötelezettséget vállalt arra, hogy a két ország erejének egyesítésével megvédi a kereszténységet. „S Hunyadi János oly nagy sikerrel szállt szembe a törökkel, és több alkalommal oly rettenetes üldözést rendezett, hogy a török békekötésre kényszerült. Ulászló beleegyezett a békekötésbe, ezzel azonban nagy csalódást okozott az egész kereszténységnek, mivel a keresztények azt remélték, hogy Ulászló kiűzi a törököt a meghódított területekről. A pápa ösztönzésére azonban Ulászló újra szembeszállt a törökkel”²³ s „hamarosan sor került a második olyan csatára, amely tragikus volt Magyarország sorsára nézve”.²⁴ Várnánál 1444. november 11.-én a keresztény sereg megütközött a törökkel, s ez a csata szörnyű vérfürdővel végződött Ulászló király könnyelműsége miatt.²⁵ A magyarok azonban tovább folytatták a török elleni harcot, s Hunyadi János 1456-ban Nándorfehérvárnál fényes győzelmet aratott a Konstantinápolyt meghódító II. Mohamed felett. 1526-ban a mohácsi csata pedig „végzetes volt Magyarország sorsának alakulására” — írja.²⁶ A mohácsi csatavesztést követően az ország három részre szakadása, Erdély török protektorátussá válása, a török berendezkedése az ország középső részén, a belső politikai és hatalmi ellentétek az ország teljes hanyatlását jelentették számára, mivel az már nem tudta betölteni Európát védő szerepét. Európa védelmét Bécs vette át, amely 1683-ban egyedüli „védőbástyaként”²⁷ állt a törökkel szemben.

Vanel keresztény szolidaritási gondolatából következik az is, hogy csak a török elleni harcot szervező és azon munkálkodó személyeket ítéli meg pozitívan. Nem véletlen, hogy a mű két legpozitívabb alakja Mátyás király és a „török elleni harcban oly bátor (brave)” Zrínyi Miklós.²⁸ Vanel Mátyás királyról a következőket írja: „Magyarországnak kevés hozzá hasonló királya volt. Rendelkezett mindazokkal a képességekkel és tehetséggel, amellyel egy uralkodónak rendelkeznie kell, s dicsőítősen kormányozta országát mind békében, mind háborúban. Mátyás ahhoz képest, amire apja példája és saját kiválósága predesztinálta volna nem lépett fel kellőképpen a kereszténység közös ellenségével szemben. Arra kényszerült, hogy fegyverszünetet kössön Mohameddel, amelyet II. Bajaziddal is elismertetett. Mindezért azonban a császár tehető felelőssé, mert oly megvetést tanúsított Mátyás iránt, amelyet ő nem tudott elviselni. A közöttük levő ellenszenv végül is háborút idézett elő. Ez a háború Mátyás számára bizonyult előnyösnek, elfoglalta Ausztria nagy részét, sőt még Bécsét is.”²⁹ A Mátyás királyról írtak egybeeszenek Nadányi véleményével, aki valószínűleg Zrínyi köréhez tartozott. Zrínyi számára pedig Mátyás király példakép volt, bár Zrínyi szintén nem helyeselte Mátyás királynak a cseh királlyal és a Habsburg császárral folytatott háborúit. Szerinte Mátyásnak erőt a török ellen kellett volna fordítania.³⁰ E vonatkozásban mindenképpen figyelemre méltó, hogy azért, mert Mátyás törökellenes terveit nem tudta megvalósítani Vanel a Habsburg császárt okolja.

Zrínyit, akit a kereszténység hősnéek neveztek Európa minden nyelvén,³¹ Vanel az évszázados törökellenes harcok összefüggésébe állítja, és alakjában újjáéledni látja a magyarok Európát védő, már eljártottnak vélt szerepét. Leírja, hogy Zrínyi felismerto azt, hogy a török újra támadni fog és az ország erőinek egyesítését javasolta a török elleni védekezés módjául. Hogy fedezni tudja azokat a területeket, amelyeket sikerült a

²² Uo. 63.

²³ Uo. 63—64.

²⁴ Uo. 64—66.

²⁵ Nadányi i. m. 167.; Vanel i. m. 66.

²⁶ Nadányi i. m. 208. Vanel i. m. 72.

²⁷ Vanel i. m. 122.

²⁸ Uo. 117.

²⁹ Uo. 68—69.; Nadányi i. m. 189, 193—194.

³⁰ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 376.

³¹ Terbe Lajos: Egy európai szállóige természetrajza. Egyetemes Philológiai Köz-
löny. 1936. 306.

töröktől visszaszereznie erődöt építtetett, amelyet nem volt hajlandó leromboltatni a törökök többszöri felszólítása ellenére sem. Vanel szerint Zrínyi hajthatatlansága szolgáltatta az ürügyet az 1663-as török támadáshoz. Zrínyi végső soron egy olyan háború előidézője volt a keresztények és a törökök között, „amelyben az egész kereszténység érdekelve volt”.³² Vanel itt valószínűleg Zrínyinek azon törekvéseire gondolt, hogy a keresztények egyetemes európai szövetséget szervezve üzzék ki a törököt, amely végül is a rajnai szövetségben öltött testet.

Van még egy személy, akiről Vanel pozitívan nyilatkozik, s ez Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, „aki hasznos szövetséget kötött a Habsburg császárral a török ellen” és közös erővel nagy győzelmeket arattak a török felett.³³

Nagy hangsúlyt helyez a műben Vanel a rajnai liga törökellenes hadjáratának legfontosabb győzelmére. A „fameuse journée du Raab” nem más, mint a szentgotthárdi csata a franciák egyetlen törökellenes haditette. Rögtön az első könyvben részletesen leírja a szentgotthárdi csatát a folyók ismertetése során a Rábához érve³⁴ és dicsóítja a franciák szereplését a harcban. A „fameuse journée du Raab” értékét számára jelentősen megnövelte az, hogy a Habsburg császár e győzelem ellenére békét kötött a törökökkel és bár előnyös helyzetben volt, mégis területi engedményeket tett Magyarország területéből. A vasvári békekötésnek egyébként volt egy olyan hatása Európában, hogy egy ideig azt hitték, hogy „a kereszténység védelmezője” címet, amelyet eddig a Habsburg császár viselt a francia király fogja átvenni.³⁵ Nem véletlen tehát, hogy Vanel ilyen nagy jelentőséget tulajdonít a szentgotthárdi csatának.

Nézzük ezek után, hogyan értékeli Vanel a vasvári békekötést: „azt a könnyedséget, amellyel a császár megkötötte ezt a békét akkor, amikor még nagy sikereket arathatott volna a törökök felett, többféleképpen magyarázzák” — írja. Az igazsághoz talán az áll a legközelebb, ha azt mondjuk, hogy a békét a tábornokok közötti ellentétek és a hadsereg fenntartása körül támadt nehézségek miatt kellett megkötöni, mivel a magyarok megtagadták a császári csapatok élelmezését és beszállásolását, „annak ellenére is, hogy ezek a katonák életüket kockáztatják azért, hogy a magyarokat megvédjék a törökkel szemben”. Leírja továbbá, hogy a Habsburg császár attól félt, hogy a magyarok fellázadnak ellene és a törökökkel szövetkeznek, amellyel mindig is fenyegették. A magyarok megtagadták a császári katonák élelmezését és „a nem egészen biztos hűség egyéb jeleivel együtt jelezték, ellenzik azt, hogy a magyar korona örökösen a Habsburg-házra szálljon és elégedetlenek a császári kormányzattal. Mindennek következtében a császár úgy hitte, a legjobb módszer arra, hogy továbbra is szolgálatában tartsa a magyarokat az, hogy lecsendesíti őket, mivel ily módon elkerülheti azt, hogy beváltsák régi fenyegetésüket, leteszik a fegyvert és kiegyeznek a törökökkel.”³⁶ Ez az oka annak, hogy I. Lipót császár és magyar király a magyarok részvétele nélkül és akaratok ellenére kötötte meg a vasvári békét.

Láthatjuk, hogy az 1663–64-es török háborút és az azt lezáró vasvári békekötést illetően súlyos ellentmondásokba keveredik. Egyrészt, mert a császári politikát könnyelműnek tartja a békekötés miatt, mivel a császár ekkor még nagy győzelmeket arathatott volna a törökök felett. Másrészt, mert a magyarokkal kapcsolatban éppen ő emelte ki Zrínyi törökellenes harcait, s ennek következtében biztosan nem állíthatja, hogy a magyarok a törökökkel akartak volna ekkor szövetkezni. Ha mindehhez még azt is hozzávesszük, amit Kemény Jánossal kapcsolatban ír, akkor teljessé válik a zűrzavar. „A császár nem tudta támogatni ezt a herceget és azt sem tudta megakadályozni, hogy a török Apafi Mihályt Erdélyi fejedelmévé tegye”. Lehet, hogy azért nem tudott segíteni, mert seregét járvány és inség tizedelte, lehet viszont, hogy azért, „mert nem akarta megszegni a törökkel fennálló békét, csak annyit segített tehát, hogy a szultán ne mondhasa azt, hogy a békét megszegték”.³⁷ A Habsburg–magyar viszonyt illetően pedig ír a Habsburgok erőszakos magyarországi politikájáról is. Vanel végül is — ellentmondásokkal ugyan — a magyarok nyakába varrja a békekötésért a felelősséget, mivel a magyarok a Habsburg császárral szemben folytatott politikájukból a törökkel való szövetkezést a keresztények ellen nem zárták ki.

³² Vanel i. m. 111–112.

³³ Uo. 84.

³⁴ Uo. 33–40.

³⁵ Köpeczi Béla: Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Az 1664-es török hadjárat és a vasvári béke francia szemmel. Vasi Szemle, 1964/4. 502.

³⁶ Vanel i. m. 115.

³⁷ Uo. 111.

A mű csúcspontja az 1683-as török támadást követően megvalósuló törökellenes keresztény összefogás dicsőítése. Vanel szerint a keresztények Bécsnél aratott győzelmeiket XI. Ince pápának köszönhetik, „aki az egyház kincseit bőségesen áldozta fel azért, hogy az ég támogassa a keresztényeket a hitetlenekkel szemben”.³⁸ A pápa jelentős összegekkel támogatta a császárt, a lengyel királyt és a bajor választó fejedelmet a török elleni harcaikban. Személyes példájával adakozásra ösztönözte Róma népét és az egész kereszténységet. Vanel beállításai szerint Bécs felszabadítása és a török Magyarországról való kiűzése a kereszténység közös vállalkozása volt.

*

A keresztények közös török elleni vállalkozásai mellett Vanel művének egy másik lényeges vonulatát azok az események adják, amikor valamilyen okból nem valósult meg, vagy nem vezetett sikerre a keresztények török elleni együttműködése. A 16–17. századi Habsburg—magyar viszonyt —, amelyről az alábbiakban szó lesz — Vanel ebből a szempontból vizsgálja. Kétségtelenül elmarasztalja a magyaroknak a „kereszténység közös ellenségével” való szövetkezéseit, de a Habsburgok török politikájával kapcsolatban utal arra, hogy a Habsburg császárok sem álltak mindig kereszténységet védő hivatásuk tetőfokán. Mátyás királyt a Habsburg császár akadályozta meg abban, hogy végrehajtsa a törökellenes nagyszabású terveit. I. Lipót a rajnai ligában szövetkezett keresztények közös török elleni háborúja során előnyös helyzetben békét kötött a törökökkel. Kemény Jánossal kapcsolatban kiderült, hogy a császár lényegében békére törekedett a törökkel. 1683-ban Bécsen a pápai politika mentette meg. Magyarország felszabadítása közös vállalkozás volt. Továbbá Vanel utal — igaz a francia nemzet dicsőségére — a császári hadvezetés hibáira. A 1687. augusztus 12-i nagyharsányi csata (ez volt az ún. második mohácsi csata) részletes ismertetése során elmondja, hogy ebben a csatában a keresztények nagy győzelmet arattak a törökök felett. „A francia nemzet dicsőségére meg kell említeni, hogy a császáriak Magyarországon az utóbbi években egyetlen ütközetben sem arattak jelentősebb sikert, amelyből az előkelő születésű francia önkéntesek lelkesedéssel és elszántsággal ne vették volna ki a részüket. Azokban a csatákban, amelyekben nem volt a császáriak között bátorságra ösztönző francia önkéntes, többnyire vereséget szenvedtek a császári csapatok.”³⁹ S itt meg kell jegyeznünk, hogy Vanel a török elleni harcokban több érdemet tulajdonít a franciáknak, mint amennyit valójában tettek.

A Habsburg—magyar viszonyt illetően Vanel nagy gonddal sorolja magyar királyok és a Habsburg császárok között született örökösödési szerződéseket. (II. Ulászló és Miksa császár közötti egyezmény 1515-ben, Szapolyai János és Ferdinánd közötti egyezmény 1538-ban, a speyeri egyezmény 1570-ben János Zsigmond és Miksa között),⁴⁰ és egyúttal igyekszik kimutatni a Habsburgok magyar királyságának törvényes voltát. Leírja, hogy a magyarok a mohácsi csatát követően két királyt választottak. A többség — az erejét nem a török ellen, hanem a magyar királyság megszerzésére használó — Szapolyai János erdélyi vajdát választotta, a kisebbség Ferdinándot, V. Károly német-római császár öccsét, akinek az 1515-ös házassági szerződés alapján jogos igényei voltak a magyar trónra. Buda elfoglalását követően ez az ország három részre szakadt, a török hódoltság, a királyi Magyarország és az Erdélyi fejedelemség területére. A Magyar Királyság területén a magyar rendek Habsburg-házból való királyokat választottak, de a Habsburgok örökös királyságát nem ismerték el. Vanel helyesli, hogy a magyarok végül is 1687-ben örökös királyukká koronázták meg I. Józsefet, mivel szerinte a Habsburgoktól való „eltávolodás mindig csak szerencsétlenséget okozott a magyaroknak”.⁴¹

Erdélyről a negyedik könyvében így ír: „Szapolyai volt az utolsó olyan magyar király, akinek az uralkodása alatt Erdély még a királyság részét képezte.” A Szapolyai és Ferdinánd közötti polgárháború során Erdély török fennhatóság alá került. „E század kezdetén az erdélyiek vallási sérelmeiket ürgyűl hozván felkelést robbantottak ki, s

³⁸ Uo. 123–124.

³⁹ Uo. 141.

⁴⁰ Ulászló kénytelen volt Miksával egy olyan egyezményt kötni, amelynek értelmében a magyar korona a Habsburgokra szállt abban az esetben, ha utód nélkül halna meg. Vanel ezzel kapcsolatban azt írja, hogy „a Habsburg-ház először szerezte meg a jogot a magyar koronára” Vanel i. m. (71.). „A második olyan egyezmény, amely a Habsburg-ház érdekeit szolgálta” a Váradai béke volt, 1538-ban (Uo. 75.). „A harmadik egyezmény”, amely „a Habsburg-ház érdekeit szolgálta” a speyeri egyezmény volt (Uo. 78.).

⁴¹ Uo. 145.

akik ezután kormányozták ezt a fejedelemséget segítségért hol a törökhöz, hol a Habsburg császárhoz fordultak, egyiknek is, másiknak is adót fizettek, mivel azt remélték, hogy így több támogatást fognak kapni.⁴²

Vanel Szapolyaitól eredezteti azt a magyarok által később is követett politikát, amely ezt az országot a törökkel való szövetkezés útjára vitte, s elítéli a törökkel való szövetkezés politikáját minden esetben vonatkozóan. Párhuzamot von Szapolyai, Bocskai Bethlen és Thököly között, mivel mindannyian a törökkel szövetkeztek a Habsburgok ellen.

Jelentős helyet kap a 17. századi magyar történelem vonatkozásában Vanelnél, aki katolikus volt, a vallás kérdése. Az ország romlásának a török hódítás mellett a másik fő oka szerinte a protestáns „eretnység” elterjedése volt. „Amióta e század kezdetétől életbe lépett a vallásszabadság a katolikus vallás csak néhány ősi nemesi családban őrződött meg. A nemesek nagy része Kálvin tanait, a köznép pedig Luthert követi.”⁴³ Ez az egyre szélesebb körökben terjedő eretnység az egyházon belül súlyos konfliktusokat idézett elő, és végső soron felkelésekhez vezetett.⁴⁴

A Habsburg-ellenes felkelések indoklása során azonban a vallási okok mellett megtaláljuk a császári zsarnokságra történő utalásokat is. A Bocskai-felkeléssel kapcsolatban, amelyet Thököly-felkeléséhez hasonlít, leírja, hogy Rudolf császár egyfajta „decemvirátust” szeretett volna megvalósítani Magyarországon Erdély kormányzati formájaként, „az erdélyiek szemében azonban gyűlöletessé lett a császári hatalom a császár részéről megnyilvánuló túlzott keménység miatt”. Az erdélyiek panaszkodtak a császári katonák önkényeskedésére és privilégiumaik elvesztése miatt, sérelmezték továbbá azt, hogy szabad vallásgyakorlatukban háborgatják őket. Mindennek az lett a vége, hogy a 17. század kezdetén az erdélyiek fellázadtak a császár ellen, s vallási sérelmeiket hozták fel a lázadás indokául. „Bostkay (Bocskai) élére állt ennek a jelenlegi elégedetlenség felkeléséhez (Thököly-felkelés — B. É.) hasonló lázadásnak.” A szerencse mellé szegődött és sikerült elkergetnie Basta generálíst, a hajdúk felszabadították Erdélyt, és elfoglalták a Felvidéket. Vanel elítéli Bocskait azért, mert „a kereszténység közös ellenségével együttműködött”. „Bocskai a császárral szembeni engedetlensége során, amelyet vallási sérelmekkel indokolt, túlságokra ragadtatta magát. A töröktől kapott segítséggel végigpusztította Magyarországot és Moldvát, számos keresztényt megölt, négyezret pedig bilincsbe veretett. Katonái szörnyű pusztítást vittek végbe. Több testvérüket eladták a törököknek, és mivel pusztításai méreteire nem volt még eddig példa, azt mondják, hogy valamilyen csoda folytán vér szivárgott ki az azokból az aranyakból, amelyeket a törököknek eladott társaikért kaptak.”⁴⁵ Bocskai lázadása végül is békekötéssel zárult, s ez a béke először nyilvánította ki a protestánsok vallásszabadságát. S mivel Rudolf császár ellenszenvvel viseltetett a vallásszabadság iránt a hajdúk ismét fegyvert fogtak ellene.

Vanel Bethlen Gáborról elmondja, hogy a török segítségével lett fejedelem (absolu) Erdélyben. A kálvinista Bethlennek a bécsi udvarral számos viszálya volt, így a harmincéves háború kezdetekor „felfegyverkezett vallási ürüggyel”, s a cseh ligához csatlakozván próbált meg „hasznát húzni ezekből a zavargásokból (desordres)”.⁴⁶ A fehérhegyi csatavesztés után Bethlen békét kötött Ferdinánddal, aki elismerte erdélyi fejedelemségét és hét felvidéki vármegyével megnövelte Erdély területét. Bethlen azonban továbbra is sérelmezte, hogy a császár nem tartja be ígéreteit és elnyomja a protestánsokat. Majd Bethlen utóda I. Rákóczi György is arra kérte Ferdinánd császárt, hogy tartsa be a magyaroknak tett ígéreteit. Azonban „a protestánsok nem mulaszthatták el, hogy néhány protestáns templom bezáratását ürügyül ne használják fel egy újabb felkelésre”.⁴⁷ Erdély sorsát végül is II. Rákóczi György hadjárata pecsételte meg véglegesen, aki svéd szövet-

⁴² Uo. 278.

⁴³ Uo. 145—146.

⁴⁴ Uo. 85—92.

⁴⁵ Uo. 97. Nadányi így ír erről: „... Immanis ferociae viri religionem praetenderunt: cujus quam studiosi fuerint, ministri ad Cobelstorphum excarnificati, pueri juvenes infantes summo Turcorum stupore Turcis in servitutum venditi testabantur; ita lento gradu inquisitiones poena excrevit, peccata in Christianis, magis quam Muhammadanis divinis indignatione puniente. Horruerunt cuncti, cum Deus ut ostenderet, quantopere sceleris hominum abominaretur fecit ex auro cujusdam Turcis Christianum venditis cruorem manere... *Nadányi János*, i. m. 344.

⁴⁶ *Vanel* i. m. 101—102.

⁴⁷ Uo. 107.

ségben próbált magának dicsőséget szerezni. Ezzel a lépésével magára haragította mind a császárt, mind a törököt, s ezért drágán megfizetett.

Az Európát meglepő váratlan békekötést 1664-ben Vasváron — mint már említettük — Vanel a magyarok elszakadási törekvéseire való ellenlépésként magyarázza a császár részéről. Így a Wesselényi-féle szervezkedés kibontakozásának vitatott időpontját illetően Vanel ahhoz a táborhoz tartozik, amely a vasvári békekötésnél korábbra teszi a magyarok elszakadási törekvéseinek eredetét.⁴⁸ A békekötés okait és következményeit illetően találunk mind császárpárti, mind a magyarokat megértő érveket: A magyarok nem akarják elfogadni, hogy a magyar korona örökösen a Habsburg-házra szálljon, mert elégedetlenek a császári kormányzattal. Sérelmezik, hogy a vasvári békében nem kaptak helyet, és nem fogadják el ezt a békét, mert ez szolgástorba kerülésüket jelentené. A császári kormányzat attól fél, hogy a magyarok újra fellázadnak ellene és szövetségnek a törökkel. A császár „erővel akarta megerősíteni királyságát és fékentartásukra otthagyta a császári csapatokat a királyságban”. „Mindez csak fokozta a magyarok elégedetlenségét (mécontentement)”, és több főúr érdekei védelmében összeesküvést szőtt a császár ellen, s a törökkel akartak együttműködni.⁴⁹

Vanel a Thököly felkelés gyökereit a vasvári békekötéshez vezeti vissza.⁵⁰ Leírja, hogy a Wesselényi felkelés felszámolását követően a magyar protestánsok újabb lázadást (rebellion) szerveztek 1672-ben, amelynek később a „híres Thököly” lett a vezére. A Thökölyvel foglalkozó résznek a „híres Thököly származása és kalandjai” alcímet adta. Elmondja, hogy Thököly mind erősebb lett, számos felső-magyarországi helyet elfoglalva valóságos fejedelemséggé hozott létre. A törökök azonban kezdetben a candiai háború miatt nem tudták eléggé támogatni. Vanel fejtegetéseiben a legutolsó török háborúhoz érve elítéli Thökölyt és azt a „szerencsétlen diverziót, amelyet a rebellesek pusztán néhány protestáns templom elvétele miatt kezdeményeztek. Ez a diverzió újabb török támadást idézett elő — írja — és végső soron a keresztények és a hitetlenek között jelenleg is folyó veres háborúhoz vezetett.”⁵¹ Vanel szerint a bécsi udvar kereste a megegyezést Thökölyekkel, de azok a protestánsok sérelmei miatt a vallás kérdésében nem tudtak megegyezni, s így elutasították a bécsi udvar közeledését. Így azután Thököly a török szövetségese maradt a törökellenes keresztény liga harcai alatt is és a keresztények ellen harcolt. Vanel ír Thököly 1685-ös letartóztatásáról, amikor a törökök azzal vádolták, hogy ő a vereségek okozója. Csapatai ekkor szétszéledtek és hatalmát nem tudta már többé visszaszerezni. Vanel az *Histoire des troubles de Hongrie*-ban még jobban elítéli Thökölyt. „Tekely szerencsétlensége jó lecke mindazok számára, akik fegyvert fognak törvényes fejedelmük ellen és akik azért, hogy támogassák rebelliójukat olyan nemzet segítségét kérik, amely nem híven az igazi vallás misztériumaiban nem hisz az emberekben sem”.⁵² S itt megjegyzi, hogy Szapolyai, Bocskai sem voltak jobb helyzetben, mint Thököly. Thököly Habsburg-ellenes harcairól a városokról szóló részben olvashatunk részletesebben, ahol Vanel a szent liga 1684 és 1687 közötti harcait ismerteti elsősorban. Ír Thököly felső-magyarországi fejedelemsége kialakulása során folytatott harcairól. A keresztények bécsi győzelmét követően olvashatunk a párkányi (Barkan) győzelemről, Esztergom visszafoglalásáról, Thököly felső-magyarországi fejedelemsége összezúzásáról, Munkács ostromáról, amellyel kapcsolatban elismeréssel említi Zrínyi Ilona nevét. Részletesen ír Vanel Buda 1686-i ostromáról, és a keresztények dicsőséges győzelméről Buda alatt, amelyben jelentős szerepet tulajdonít az Európa országaiból Buda alá sereglő előkelő származású önkénteseknek, akiket név szerint is megemlít.

Vanel a császári katolikus propagandával egybehangzóan elítéli Thökölyt, mint aki rebelliójával a kereszténység nyakára hozta a törököt. Mindez logikusan következik a keresztény szolidaritás általa képviselt gondolatából, mivel Thököly akkor, amikor a keresztények közös erővel a törökök ellen harcoltak, a keresztények ellen harcolt a török szövetségeseiként.

A magyarokról összességében Vanelnak nincs rossz véleménye. Azt írja, hogy a magyarok harciasak, bátrak, bár igen szeszélyesek és bosszújukban kiengesztelhetetlenek.

⁴⁸ *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685) Értekezések a történeti tudományok köréből, Bp. 1980. 14. és 6. sz. jegyzet

⁴⁹ *Vanel* i. m. 116.

⁵⁰ *Uo.* 115.

⁵¹ *Uo.* 120.

⁵² *Köpeczi Béla* i. m. 247.

„Szeretik a szabadságot és gyűlölik az idegenek uralmát. A török fennhatóság alatt élők inkább megvonják maguktól az élet kényelmességeit, és nem művelik meg a földjeiket azért, hogy ezáltal is visszatartsák a hitetleneket és ne kelljen beszállásolniuk és élelmezniük őket. A németekkel sem szimpatizálnak jobban. Inkább szeretnek harcolni, mint békében élni és a művészetekkel foglalkozni.”⁵³

*

Az hogy Vanel Franciaországban hangot tudott adni a keresztény szolidaritás gondolatának és bizonyos esetekben — mint pl. Thököly esetében — a császári propagandával megegyező véleményt tudott kifejezni, önmagában véve is érdekes jelenség, hiszen ismert az évszázados Habsburg — francia hatalmi ellentét és az is, hogy a franciák a Habsburgok ellen igyekeztek felhasználni a törökök támadásait és a magyarországi elégedetlenség Habsburg-ellenes szervezkedését. Azt is tudjuk, hogy éppen a francia politika volt az, amely felkarolta Thökölyt is. Ismert, hogy a mű születése idején a francia királynak súlyos ellentétei voltak a pápával a gallikán egyház hegemonisztikus törekvései miatt. Azt is tudjuk, hogy a francia király a török 1683-as Bécs elleni támadását arra használta fel, hogy Belgium ellen intézett támadást. A pápa felszólítása ellenére sem csatlakozott a törökellenes nemzetközi szövetséghez, a pápa által hirdetett vallási türelem ellenére pedig visszavonta a nantes-i ediktumot. A francia királynak ez a lépése szintén a pápa nemtetszését vonta maga után. Tudjuk továbbá, hogy a francia — Habsburg ellentétek miatt nagy nehézségekbe ütközött a török elleni nemzetközi szövetség létrehozása, amelynek tartósságát még a szövetség létrejöttét követően is többször megkérdőjelezte ez az ellentét, mivel a Habsburg politikai vezetés is fontosabbnak tartotta a nyugati terjeszkedést a keletinél, azaz a török kérdéssel. Mindezek ismeretében jogosan merül fel a kérdés, volt-e helye a keresztény szolidaritás gondolatának a francia politikában. Ha végigtekintünk az 1683 — 87 között eltelt néhány éven azt láthatjuk, hogy ez alatt az időszak alatt volt némi változás a francia — Habsburg viszonyban. 1683-ban, amikor a török Bécs ellen támadott XIV. Lajos ezt arra használta fel, hogy a török támadással párhuzamosan betört Belgiumba, és megtiltotta, hogy franciák részt vegyenek a török elleni harcokban. 1683-ban még sikertelenül folynak Régensburgban a fegyverszüneti tárgyalások,⁵⁴ és ezzel párhuzamosan a szent liga létrehozásáért Linzben folyó tárgyalások sem vezettek eredményre.⁵⁵ 1684. március 5-én azonban Franciaország részvétele nélkül létrejött a szent liga. A franciák júniusban megszállták Luxemburgot, majd ezt követően 1684. augusztus 15-én a francia király és a Habsburg császár megkötötte a régensburgi fegyverszünetet húsz évre szólóan, amelyben a császár elismerte a franciák hódításait, foglalásait. Bár a francia király nem csatlakozott a törökellenes nemzetközi szövetséghez, ez a fegyverszünet azonban lehetővé tette, hogy a császár erőit a keleti hadszíntéren vonultassa fel. A franciák 1684 — 87 között nem támadtak nyugaton és nem zavarták a Habsburgok török elleni hadműveleteit sem. A francia király politikai érdekei Girardinnak, konstantinápolyi követének adott utasítása szerint összhangban voltak azzal, hogy a császár inkább a törökkel álljon háborúban, mint hogy békét kövte teljes erejével a Rajnánál támadjon.⁵⁶ XIV. Lajos ekkor jóakarátú érdeklődést tanúsított a szövetség terveivel szemben is. Nem akadályozta meg a francia nemeseket abban, hogy keresztényi kötelességüknek eleget akarván tenni a császári seregben harcoljanak a török ellen. Féltekenység nélkül hirdette, hogy a hadjáratnak fényes eredménye lesz, mert a császár visszafoglalja Buda várát, s az utána következő évben a törököt ki fogja űzni egész Magyarország területéről. 1686. november 1-én például a következőket írta: „Habár házam érdekeit az osztrák ház hatalmának gyarapodása fenyegeti, dicsőségem és hírnevem nem engedi, hogy győzelmes előrehaladásának Magyarországon útját álljam.”⁵⁷

A francia politika irányvonala csak az augsburgi liga kongresszusának 1686 júniusában történt összehívására változott meg valamelyest.⁵⁸ A tényleges fordulat azonban

⁵³ Vanel i. m. 145 — 146.

⁵⁴ A régensburgi tárgyalásokról: *Bertrand Auerbach: La France et le Saint Empire Romain Germanique.* Paris 1912.

⁵⁵ A szent liga létrejöttéről: *Thomas M. Barker: Double Eagle and crescent. Vienna's second turkish siege and its historical setting.* New York 1967.

⁵⁶ Girardin, Franciaország portai követének utasítása kelt 1685. jún. 1-én. idézi *Fraknói Vilmos: XI. Incze pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól.* Bp., 1886. 152.

⁵⁷ *Fraknói Vilmos* i. m. 185.

⁵⁸ *Auerbach* i. m. 233.

csak 1688-ban Belgrád elfoglalását követően következett be a francia politikában. Belgrád visszafoglalásáért mintegy revansként XIV. Lajos körülzárta Philipsbourgot, s ezt követően már nem lehetett megakadályozni a háborút az augsburgi liga és Franciaország között. Thököly ügyét, amelyet kezdetben felkaroltak és a nymwegeni béke megkötése után elejtettek, a franciák az augsburgi liga háborúja idejére újra támogatták.⁵⁹

Vanel művének létrejöttét tehát igazolják a történeti események. Franciaországban 1684–1687 között hangot lehetett adni a keresztény szolidaritás gondolatának és el lehetett ítélni Thökölyt is, mint a török szövetségesét. A nantes-i ediktum visszavonása is a katolikus hangokat erősítette ekkor. És az sem figyelmen kívül hagyható szempont, hogy a császári hadvezetés 1683–84-es botlásai miatt a pápai politika Franciaországot is igyekezett bevonni a török elleni nemzetközi szövetségbe és igyekezett fenntartani a két uralkodó között a békességet.

*

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy Vanel tele van ellentmondással. A magyar–Habsburg viszonyt illetően elítéli a magyarok Habsburg-ellenes lázadásait, mint a protestáns eretnokség következményeit, de ugyanakkor ír a császári politika zsarnokságáról is. Említést tesz a Habsburgok törökökkel szemben követett békepolitikájáról, de mégis úgy véli, hogy a leromlott Magyarország helyett most Bécs lett a „kereszténység védőbástyája”. A protestánsokat eretnekeknek tartja, mégis elismeréssel szól a törökellenes nemzetközi szövetségben részt vevő protestáns német fejedelmekről.

A számos ellentmondás között azonban a műben ott húzódik egy jól kivehető vezérfonal, a keresztény szolidaritás eszméje. A keresztények egyesüljenek a török elleni közös harcra és tegyék félre ellentéteiket. Akik ezt az eszmét hirdették és ennek a megvalósításán munkálkodtak, Vanel szemében pozitív megítélést kapnak nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül. Akik ezt az eszmét megszegték, tehát akik a törökkel szövetkeztek a keresztények elleni harcban, vagy akadályozták a keresztények közös törökellenes harcát, azokat elítéli. Vanel ellentmondásainak magyarázata tehát magában a keresztény szolidaritás gondolatában rejlik, amely az európai társadalom legellentétesebb erői együttműködését volt hivatva megteremtteni ellentéteik átmeneti feloldásával.

⁵⁹ Thököly és XIV. Lajos kapcsolatáról: *Hudíta: Histoire des relations entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683)*. Paris 1927.

BELLÉR BÉLA

Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932—1933-ban*

A Gömbös-kormány és a németiség

Miközben Bleyer elkeseredett harcát vívta a vezető politikai és egyházi körökkel, a közigazgatással, a sajtóval és saját maga egyeten belüli ellenfeivel is, az ország sorsa ismét olyan fordulóponthoz érkezett, amely közvetve vagy közvetlenül a németiség sorsára is kihatott. A Károlyi-kormánynak sem a gazdasági-pénzügyi, sem a politikai helyzet stabilizálása nem sikerült; a tömegnyomás erősödött; ezzel egy belsőleg megosztott, ellentétekkel terhelt uralkodó osztály nem tudta felvenni a harcot. Bethlen és az agrár-csoport, a Gömbös Gyula honvédelmi miniszter köré tömörülő hajdani fajvédők és bizonyos fináncotkés körök, nem is beszélve a támadásait fokozó ellenzékéről, Károlyi ellen foglaltak állást, és 1932. szeptember 21-én lemondásra kényszerítették a miniszterelnököket. A kormányzó az ő helyére Gömbös Gyulát nevezte ki, akit Bethlen annak reményében fogadtatott el az egységes párttal, hogy az agrárius-fajvédő irányzat előretörése a kormánykoalícióban helyre fogja állítani a status quót és ezzel együtt az ő vezető szerepét is.

Bethlennek ez a reménye nem teljesült. A bethleni ellenforradalmi konzervativizmus egyre kevésbé tudta „diktálni a tempót” a kormányrúdhhoz került egykori fajvédő vezérnek. Bethlen taktikája képes volt leteríteni a tőle politikai árnyalatokban és egyéni képességekben különböző, de reakciós konzervatív politikai felfogásban vele tökéletesen egy Károlyit; viszont ez a taktika kicsorbul és hatástalanná vált a tőle merőben különböző politikai koncepciót és stílust képviselő fajvédő, fasisztoid vonású Gömbösön. Gömbös kormányra jutása időpontjában, 1932. október 1-én még nem rendelkezett a totális fasiszta diktatúra kiépítéséhez szükséges társadalmi és politikai erővel, csupán ezeknek magjával. „Gömbösnek és csoportjának a kormánypárton belüli helyzete magyarázza azt is, hogy programjában teljes nyíltsággal nem tárhatta fel a nyílt fasiszta diktatúra bevezetésének tervét.”¹

Károlyi bukását, Gömbös kormányra kerülését Bleyer és hívei nem a felszabadulás, hanem a még szorongatóbb aggodalom érzésével fogadták. A sovíniszta fajvédők évek óta elkeseredett ellenségei voltak a német mozgalomnak. Ami magát Gömböst illeti, Macartney teljes joggal jegyzi meg róla, hogy kevés magyar tanúsított intranzigensebb magatartást a magyarországi németekkel szemben, mint ő, a félig német származású magyar politikus, és hogy nemzetiségi politikája volt népével szemben sokkal kevésbé volt liberális, mint Bethlené. Ő erőltette honvédelmi miniszter korában a felháborodást keltő erőszakos névmagyarosítást a honvéd tisztikar és a polgári alkalmazottak körében.² Emiatt a Sonntagsblatt-tal is ismételtlen összeütközésbe került.³ Bleyer és a német mozgalom tehát nem sok jót várhatott az új miniszterelnöktől.

Válóban Gömbösnek parlamenti programbeszédében odavetett megjegyzése a centripetális és a centrifugális nemzetiségi erőkről, az előbbiek támogatásáról és az utób-

* E tanulmány folytatása Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1931—1932-ben c., a Történelmi Szemle 1980/3. sz. 478—495. megjelenlent dolgozatomnak.

¹ Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968. 47.

² C. A. Macartney: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. 76.

³ Honvédelmi miniszter Gömbös wünscht, dass die Offiziere einen magyarischen Namen annehmen. Sonntagsblatt (továbbiakban: S) 1930. aug. 10. 6. Von der Namensmagyarisierung. S 1931. máj. 24. 6—7.

biak elnyomásáról nem csegett kellemesen nemzetiségi fülekben. Nyilván a beszédet követő csalódás készítette Bleyert arra, hogy kipróbálja — Gratz intő óvását figyelmen kívül hagyva és vele szemben Solf német diplomata tanácsát követve — az 1932. augusztusi levélben fölvetett alternatívájának hatékonyságát, és a birodalom segítségét kérje a magyarországi német kérdés megoldásához. A magyarországi német nemzetiségi politikának és Bleyer politikájának erről a tudomásunk szerint ismeretlen és nagy jelentőségű fordulatáról Farkas Gyulának, a berlini Magyar Intézet irodalomtörténész professzorának információjából értesülünk. Farkas szerint Bleyer Berlinben kevéssel Gömbös kormányra jutása után, tehát 1932 vége felé „... végigjárta úgyszólván az összes birodalmi minisztereket, akiknél a német kormány egységes állásfoglalását igyekezett ki- eszközölni a Gömbös-kormányval szemben a magyarországi német kisebbségek kérdésében. Bleyer a német kormány tagjai előtt úgy állította be ezt az akcióját, mintha Gömbös miniszterelnök úr megbízásából járna el, hogy ti. Gömbös maga is szívesen venné a német kormány bizonyos nyomását, mert ezzel igazolhatná a magyar közvélemény előtt a német kisebbségek kívánságainak kielégítésére teendő intézkedését. A birodalmi kormánynak röviddel Bleyer ittléte után bekövetkezett bukása azonban eredménytelené tette Bleyer akcióját”.⁴

Bleyer azonban, úgy látszik, tisztán látta a német belpolitikai mozgás szélső-jobboldali irányát, a nemzetiszocialisták hatalomra jutásának lehetőségét, és éppen ezért biztosítani akarta a hazai németiség külső támogatását erre az esetre is. E végből — ugyan- csak Farkas tájékoztatása szerint — valószínűleg 1932 folyamán „... Hitler is felke- reste Münchenben, a jelenlegi kancellár azonban mégcsak fogadni sem volt őt hajlandó, s végül meg kellett elégednie azzal, hogy Hanstengel, a nemzetiszocialista párt külföldi sajtóügyeinek irányítója fogadja. Azonban maga Hanstengel is igen hűvösen és kurtán bánt vele, s rövid eszmecsere után úgyszólván a faképnél hagyta”.⁵ Bleyer tehát hiába próbálta akár a mostani, akár a jövőendő kormány szekeréhez kötni a magyarországi németiség ügyét. A Németországban kialakult rendkívül bizonytalan helyzetben egyik tényező sem akarta ezt a teherterelt magára vállalni.

A magyarországi német kérdés iránt megmutatkozó érdektelenség, közöny természetesen nem volt állandó jellegű, csupán a pillanatnyi politikai helyzet bizonytalan- ságából fakadt. A birodalmi németiség tudatából azért nem esett ki a külföldi, így a ma- gyarországi németiség sem, legfőképpen a tudatmező peremére szorult. Ennek bizonyosága Wettstein János berlini követségi tanácsos rendkívül alapos összefoglaló jelentése a németországi politikai helyzetről 1932-ben. A jelentés Németország külkapcsolatait vizs- gálva Magyarországról megállapítja: „A magyar—német kapcsolatok nagy teherterele a kisebbségi kérdés, melyet illetőleg itt Magyarországgal szemben megnyilvánuló agresz- szívítás a legutóbbi magyar népszámlálási adatok (az 1930. évi népszámlálásról van szó *B. B.*) közzétételének kapcsán megindult kampányban ismét fokozott mértékben nyil- vánult meg”.⁶

Gömbös előtt aligha lehetett ismeretlen ez a németországi hangulat. Éppen ezért a nemzetiségi kérdésben 1933 januárjában bekövetkezett hangváltását aligha a véletlen, hanem sokkal inkább tudatos politikai számvetés motiválta. A miniszterelnök 1933. január elején a *Petit Journal* c. francia lap tudósítójának adott nyilatkozatában várat- lanul igen barátságos hangot ütött meg a magyarországi kisebbségekkel, így a németek- kel szemben is. „Teljes együttműködést óhajtok — jelentette ki — a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekkel, amelyek összes tagjainak szabadon kell élvezniök kisebbségi jogukat kulturális, iskolapolitikai és egyéb tekintetben.”⁷ E nyilatkozat a birodalmi német kormányon kívül alighanem a német szociáldemokratáknak is szólt, akik kon- ferenciájukon hitet tettek a nemzetiségieknek nem csupán gazdasági és politikai, hanem kulturális jogai mellett is.

A magyarországi németiség sorsát a hazai eseményeknél nem kisebb mértékben alakították, formálták a nemzetközi, elsősorban a németországi változások. Hitler az 1932. júliusi választások után befolyása tetőpontján, amikor pártja 230 mandátumával, a szavazatok 37,4%-ával az új birodalmi gyűlésnek, sőt Németország addigi történetének

⁴ OL Küm. E. 1933. ápr. 4. Magánlevél Kánya Kálmán követnek Wettstein János követségi tanácsostól Balogh-Humbert (?) és Farkas Gyula beszélgetéséről.

⁵ Uo.

⁶ OL Küm. 16/pol. 1933. jan. 27. Wettstein János követségi tanácsos berlini poli- tikai összefoglaló jelentése 1932-től Gömbös Gyula miniszterelnöknek és külügyminisz- ternek.

⁷ Ministerpräsident Gömbös über die Minderheitenfrage in Ungarn. S 1933. jan. 8. 3.

legerősebb pártja lett, azt várta, hogy az agg Hindenburg elnök kancellárrá nevezi ki. Az elnök azonban csupán az alkancellári tisztséget ajánlotta fel neki. Papen kancellárt egy deflációs szükségrendelet vitája során a birodalmi gyűlés lezavazta. Erre Hindenburg a törvényjavaslatot elnöki rendeletté változtatta, és feloszlatta a birodalmi gyűlést. A november 6-án megtartott választások során a nemzetiszocialisták 2 millió szavazatot és 34 képviselői mandátumot veszítettek; 230-ról 196-ra csökkent képviselőik száma. A nagy nemzetiszocialista áradat tehát apadni kezdett, s egyben szétfoszlott a legenda elkerülhetetlen győzelmükről.

Még egyszer egy elszánt támadással meg lehetett volna menteni az államot a nemzetiszocialistáktól; a szükségállapot elrendelése lehetőséget kínált erre. A hadsereg azonban most is ellenkezett. Schleicher tábornok felszólította Papent a lemondásra, ami november 17-én meg is történt. Ekkor következett Schleicher 57 napja. A nemzetiszocialisták szerencsecsillaga ismét emelkedni kezdett. Schleicher, mivel nem volt többsége a birodalmi gyűlésben, azt a rendkívüli teljhatalmat kérte Hindenburgtól, amelyet Hindenburg az 6 intrikálására tagadott meg — Papentől. Hindenburg most neki is német mondott. Schleichernek 1933. január 28-i visszalépése után Papent bízta meg a politikai kibontakozás előkészítésével. 1933. január 30-án Hitler letette az esküt az alkotmányra. Ugyanezen a napon közzétették a Hitler és Papen által összeállított kormánylistát.⁸ Hitler és a nemzetiszocialisták átvették a hatalmat Németországban, és gyors ütemben hozzáfogtak a totális fasiszta diktatúra kiépítéséhez.

Bleyer siralma

A világtörténelmi fordulat jelentősége csak lassan tudatosodott Magyarországon, nem véve ki a németiséget sem. A hazai németiség ez idő tájt belső problémáival volt elfoglalva. Vezetői, mint valamikor az 1848/49-es szabadságharc leverése után a magyarságéi, a nemzethalál víziójával viaskodtak. Bleyer 1932 végén írt Rachel siralma c., Arany János bibliai allegóriáját idéző vezércikkében a szabadságharc után letiport és koldusbotra juttatott, bilincsbe vert magyar nemzet mély fájdalmát, kétségbeesését és vérbe fojtott jövőjét hasonlította össze nyilvánvaló túlzással a hazai németiség sorsával. „A mi évünkben is kiesik a tavasz, a mi német anyáink méhe is terméketlen, de ne is szüljenek népünknek német gyermekeket. Hová jutottunk német gyermekeink nevelésével? Hol állunk mi német ifjúságunk nevelése terén?” — veti fel a cikk fájdalmas hangsúllyal a kérdést. A válasz Bleyer szerint lesújtó. Az óvodában kizárólag, a népiskolákban túlnyomóan magyar az oktatás és nevelés nyelve. Egészen magyar az oktatás az ismétlő iskolában és a levante intézménynél. A hitoktatás és az istentisztelet ugyancsak magyarul folyik. A német ifjúság ennek ellenére beszéli német tájnyelvét, de nem ismeri a német irodalmi és a magasabb társalgási nyelvet. Ily módon megszakad kapcsolata a nagy német világkultúrával.

Bleyer szokása szerint ebben a cikkében is összekapcsolja a nemzetiségi kérdést a revízióval. Az elhibázott nemzetiségpolitika a békeszerződések revíziójánál, a népek önrendelkezési jogából kifolyólag megrendezett népszavazáson keservesen meg fogja bszszulni magát. Ki vállalja ezért azt a felelősséget, amelynek nagysága csak Mohácséhoz és Trianonéhoz mérhető?

A cikk ezután Gömbösnek a nemzetiségi kérdésről tett programnyilatkozatához kapcsolódva kijelenti, hogy a németiségnek sérelmei ellenére sincsenek centrifugális törekvései. Csak hagyják őt németnek lenni, s ne akarják elmagyarosítani! Olyan iskolákra és főleg olyan nevelési rendszerre van szükség, amely a magyar nyelvet bíró jó magyarokká és egyben teljes értékű német emberekké nevei a gyermekeket. Régi állami törvényeink is ezt az ideált tartották szem előtt. Megváltoztatni ezeket egyben a revízió elvetését is jelenti.⁹

Rachel, ill. Bleyer siralmára Steuer György ny. államtitkár, volt német kormánybiztos válaszolt a Nemzeti Újság 1933. januári számában. Félrevezetőnek tartja a hazai németiség helyzetének a szabadságharc leverése utáni magyarság állapotával való egybevetését, mert németiségünk nincs elnyomva, sőt faji erőnyereire támaszkodva, a magyar

⁸ Pierre Gaxotte: Geschichte Deutschlands und der Deutschen. Bd. II. Freiburg im Breisgau, 1967. 414–416.

⁹ Jakob Bleyer: Rahels Klagelied. S 1932. nov. 20.

közsabadság és jogállam uralma alatt olyan anyagi és szellemi jólétre, közéleti érvényesülésre tett szert, amilyenre még a tősgyökeres magyar, sőt a birodalmi német lakosság sem rendelkezik. Ezt a magyar közsabadságot és jólétét sirja vissza az idegen uralom alá került magyar és nem magyar lakosság egyaránt. Állásfoglalásuk egy népszavazás esetén nem lehet kétséges, legföljebb akkor, ha a külföld hitelt ad azoknak az alaptalan és igaztalan vádaknak, amelyekkel belföldről illetik a magyar politikát, amelyeket aztán az alldeutsch lapok átvesznek és nagydobra vernek.

A továbbiakban Steuer Bleyer 1918-as álláspontját állítja szembe a mostanival. Bleyernek és híveinek mostanság sikerült a magyar kormány anyagi és erkölcsi támogatásával a német mozgalmon belül egyeduralomra szert tenniük, és olyan politikát kezdeményezniük, amely Steuer felfogása szerint nem csupán a magyar, hanem a német népre is veszélyes és káros. Ennek az elhibázott és eltúlzott nemzetiségi politikának áldatlan következménye a németlakta falvakban mutatkozó nyugtalanság és elégedetlenség, a mindennapos zavarok és összeütközések, amelyek miatt a magyar közvélemény nem csupán a kormány által támogatott kisebbségi mozgalom kilengéseit ítéli el, hanem kezd ellenszenvet érezni a német lakosság iránt is. Mindennek teteje azonban az, hogy most éppen ennek az áldatlan helyzetnek előidézői elégedetlenkednek, és apellálnak a nagy-német közvéleményre, újabb tápot adva ezzel az alldeutsch sajtó nemzetiségpolitikánk ellen intézett támadásainak.

Steuer — mint írja — a német nemzetiségpolitika hibáira és veszélyeire kormánybiztosi minőségében kötelességszerűen fölhevítva mind Bethlen, mind Károlyi miniszterelnök figyelmét, és megfelelő javaslatokat terjesztett elő. Most a németiség panaszainak és az ő javaslatainak szinoptikus megvizsgálását és határozott intézkedéseket sürget, hogy egyrészt a németiség kívánságai a magyarság és a németiség évszázados érzelmi és lelki egysége alapján, a szükségszerű és békés együttműködés keretében oldódjanak meg, és ezáltal elkerülhetővé váljék a két egymásra utalt nép konfrontációja, másrészt, hogy a magyar revíziós politika a hazai és utódállamokbeli németiségben biztos bázisra találjon.¹⁰

Steuer cikkében világosan kirajzolódik a két világháború közti magyar nemzetiségpolitika egyik — uralkodónak tekinthető — irányzata. Ez a történelmi Magyarország széthullását nem a nemzetiségi elnyomásnak, hanem épp ellenkezőleg a liberális nemzetiségpolitikának tulajdonította, és a jelenben is nagyobb veszélyt lát az engedékenységekben, mint a szigorban. A szigorban persze bizonyos korlátokat kell hogy szabjon a revíziós érdek; hiszen nyíltan elnyomó nemzetiségpolitikával a békésnek hirdetett revízióknak sem lehet híveket szerezni sem bel-, sem külföldön. Szükség van tehát a nemzetiségi jogok bizonyos minimumára, amelyek még beleférnek az 1868-as nemzetiségi törvénytől konstruált politikai magyar nemzet kategóriájába. Hogy valójában ilyen tulajdonképpen még nemzetiségelőtti nemzetiségi jogokról van szó Steuer elképzelésében, világosan mutatja hivatkozása Bleyer — azóta már túlhaladott — 1917–1918-as álláspontjára. A német kormánybiztos valóban azt hitte, hogy a múlt változatlan alakban visszahozható?¹¹

A német kérdés bonyolódása

A nemzetiségpolitika Steuer által képviselt konzervatív módszerei márcsak azért is hatástalanok voltak, mert a német kérdés 1933-ban sokkal bonyolultabbá vált, mint korábban bármikor, akár 1932-ben is volt. Bonyolultabbá váltak a kérdésnek németországi, de magyarországi vonatkozásai is. Német részről elsősorban a magyarországi német kérdésnek a többi utódállamhoz viszonyított megoldatlanságát emelték ki; magyar részről a magyarországi német kérdésnek a keleti német terjeszkedéssel kapcsolatos összefüggéseire koncentráltak.

Hogy a birodalmi németiség érdeklődése a magyarországi németiség iránt nemcsak fokozódik, de jellegében is átalakul, nem kerülte el a magyar diplomácia figyelmét. Velics László müncheni főkonzul 1933 elején Puky Endre külügyminiszterhez küldött jelentésében megállapítja, hogy a német birodalmi sajtóban egyre nagyobb teret kapnak a magyarországi németiség rossz sorsával foglalkozó cikkek, tudósítások, nemegy-

¹⁰ Steuer György: A német kisebbség és a revízió. Nemzeti Újság 1933. jan. 3. 14.

¹¹ Hogy mifélek lehettek a német kérdés megoldására Steuer által előterjesztett javaslatok, ki lehet következtetni Steuernek egy 1933. decemberi előterjesztéséből. (OL ME 1934-G-15193)

szer szembeállítva ezt a szomszéd országok németiségének — a magyarországi németiségénél előnyösebb — helyzetével. Ezek a cikkek a magyarországi németek számának csökkenésével, az erőszakos magyarosítás különböző megnyilvánulásával, köztük a név-magyarosítással, a Magyarországi Német Népművelődési Egylet (a továbbiakban: MNNE) működésének a közigazgatás részéről történő akadályoztatásával, munkatársainak társadalmi üldöztetésével, a német nyelvű iskoláztatás elégtelenségével, az anyanyelvhasználatnak különösen a tanulóifjúság körében való eltiltásával, a németellenes politika megnyilvánulásával stb.-vel foglalkoznak.

A konzul ugyanakkor megfigyeli a magyarországi német nemzetiségi politika kritikájának bizonyos fokú tudományos elmélyülését is. Így a településtörténetnek egy bizonyos irányzata a települési terület és a lakosság számarányának ügyes kombinálásával német többséget tud kihozni ott is, ahol nincs. Új (?) tételként hangoztatják azt is, hogy a nem anyanyelven közvetített oktatás szellemi elmaradottságot eredményez. Tovább folyik a magyar nemzetiségi népszámlálás elleni támadás is azon az alapon, hogy az a nemzetiség megállapításánál az anyanyelvet veszi alapul, holott mindenkit olyan nemzetiségűnek kell venni, amilyennek az illető vallja magát. Tehát, ha a nagynémet érdek úgy kívánja, még a német nemzetfogalmat is föl kell cserélni a franciával. A magyar tudomány és politika hitelét van hivatva rontani az a „pszichológiai” megállapítás, hogy a magyar nép semmiféle kritikát nem bír, magyarral nem lehet vitatkozni, mert mindjárt megsértődik.¹²

Ez a „tudományos” elmélyülés kétségkívül fokozta a magyarországi németiség helyzetével foglalkozó birodalmi német cikkek hatását és meggyőző erejét, és egyben győngyítette a magyar álláspontot. Amikor a magyar sajtó vitába száll a német állításokkal, illetve magyarázza a panaszok mibenlétét, ugyanakkor nem mulasztja el annak megkérdésztését sem, hogy ugyan mit tesz Németország a német–magyar barátság érdekében, és egyáltalán szükség van-e erre. A *Kölnische Zeitung* 1933. januári száma nyilván német hivatalos helyről sugalmazott cikkben három pontban utasítja vissza a magyar szemrehányásokat. 1. Ha Magyarország — érvel a cikk — úgy érzi, hogy Németország nem támogatja eléggé a revíziót, nos, ez nem Németországon múlik. De különben is Németország sosem kötelezte el magát a magyar revíziós igények támogatása mellett, ahogy pl. Magyarország sem mondott le Németország kedvéért a magyar–lengyel barátságról. 2. Pénzügyi és gazdasági téren is hangzanak el szemrehányások magyar részről Németország ellen. Németország azonban nem tehet arról, ha a magyar–olasz kereskedelmi egyezmény nem hozta meg a várt eredményt. De azt sem felejtették még el Németországban, hogy Magyarország az osztrák–német vámunió tervével szemben hívős, tartózkodó, hogy ne mondjuk elutasító magatartást tanúsított. 3. A magyarok harmadik panaszja „a magyarországi német népcsoportok iránti erős érdeklődésre” vonatkozik. A lap szerint Magyarország számára csak hasznos lehet annak egyszer s mindenkorra való tudomásulvétele, hogy délkelet-európai német politika többé az itteni német népcsoportok sorsának kötelező számbavétele nélkül nem lehetséges.¹³

A német sajtónak a magyar–német kapcsolatokat illető egyértelmű és határozott állásfoglalása nyugtalanságot váltott ki magyar politikai körökben. Egyrészt adminisztratív rendszabályokra, a birodalmi német sajtó magyar informátorainak megregulázására¹⁴ gondoltak. Másrészt számolniok kellett a magyarországi német nemzetiségi politika kedvezőtlen német megítélésével, amely zavarhatta a revíziós politika szempontjából nélkülözhetetlen magyar–német kapcsolatokat. A Gömbös-féle nemzetiségi politika negatív német megítélését így foglalja össze Velics főkonzul említett jelentésében: „A „S” (= *Sonntagsblatt B. B.*) magatartása a Gömbös-kormány megalakulása óta máris azt a nézetet eredményezte, hogy a Gömbös-kormány a kisebbségek helyzetét

¹² OL Küm. Münchener Főkonzulátus 1/pol. 1933. jan. 7. Velics László főkonzul jelentése Puky Endre külügyminiszternek A magyarországi német kisebbségek és a nagy-német mozgalom címmel.

¹³ Ein offenes Wort an Ungarn. *Kölnische Zeitung* 1933. jan. 9.

¹⁴ Ilyen informátornak tartották Török Árpád hegyeshalmi gyógyszerészt, az ifjú-radikális nemzedék egyik tagját. 1932 nyaratól ő szerkesztette az *Oedenburger Zeitungot*. A hatóságok nem engedték meg neki, hogy szerkesztői elfoglaltságára való tekintettel gyógyszerterárában állandó helyettest, provizort alkalmazzon, s állandóan büntették őt. (*Polizeistrafe des Hauptschreibleiters der „Oedenburger Zeitung”* — weil er seinen Posten nicht aufgibt. S 1933. jan. 22. 6. — Párttörténeti Intézet Archivuma A XXII (511) (1933/11))

reménytelenné tette, és máris azt a hangulatot kelti fel itt-ott, hogy miért támogassuk Magyarországot, amikor újabban annyi panasz jön onnan”.¹⁵

Míg a birodalmi német körök a magyarországi német kérdés belpolitikai vonatkozásait feszegették, magyar részről a külpolitikai vonatkozásokat állították előtérbe. Mint ismeretes, Gömbös legfőbb külpolitikai célja az olasz barátság kiegészítése volt német barátsággal, a revízió érdekében.¹⁶ Hitler hatalomra jutásakor úgy érezte, hogy közelebb került céljához. Ezért már a Hitler kinevezését követő napon utasította a berlini magyar követet, tegyen tisztelegő látogatást az új kancellárnál, és ajánlja fel neki a külpolitikai és gazdasági kooperációt, felhíva figyelmét az utódállamokban élő magyar és német kisebbségek együttműködésének szükségességére is.¹⁷ Miután Hitler válaszából úgy tűnt ki, hogy ő a magyar–német kapcsolatokat a német–olasz kapcsolatoknak rendeli alá, a magyar kormány közvetíteni igyekezett a két fasiszta nagyhatalom között. Ezt a célt szolgálta Bethlen volt miniszterelnöknek 1933. március 6–18-i németországi látogatása, Hitlerrel és vezérkarával folytatott tárgyalásai. Ennek során Bethlen felajánlotta Hitlernek a kisantant elleni revíziós célokat szolgáló harcos együttműködést, kérte a birodalmi piac megnyitását a magyar mezőgazdasági termékek előtt, továbbá az Ausztriára nehezedő nemzetiszocialista nyomás csökkentését, amely Ausztriát a kisantant karjaiba kergetheti, és akadálya lehet a német–olasz közeledésnek is.¹⁸

A volt miniszterelnök formailag magánemberként a *Deutscher Kulturbund* által rendezendő előadókörútra¹⁹ utazott Németországba. Előadókörútjának egyes állomásain számon kérték tőle a magyarországi német kisebbségek sorsát.²⁰ A magyarországi németiség helyzete tehát — akár tetszett ez idehaza, akár nem — egyik nyomeleme lett a magyar–német kapcsolatoknak.

A náci veszély a parlamentben

Gömbös Németországhoz való közeledési kísérletében nem hagyhatta figyelmen kívül azt a növekvő ellenszenvet és aggodalmat, amelyet a németországi fejlemények, a nemcsak munkás, de a polgári ellenzékkel való könyörtelen leszámolás, a „népi” agitáció fellángolása a szomszéd országokban, az Ausztria függetlenségét fenyegető veszedelem a magyar közvélemény jelentős részében, liberális és baloldali értelmiségi körökben, de a burzsoázia és az arisztokrácia bizonyos csoportjaiban, tehát konzervatív reakciós tényezőknél is kiváltottak.²¹ Ennek a növekvő veszélyérzetnek először a volt fajvédő és poroszbarát, ekkor azonban már nemzeti radikális és németellenes, francia- és olaszbarát politikus, Bajcsy-Zsilinszky Endre adott hangot. Bajcsy-Zsilinszky három fulmináns parlamenti beszédben (1933. március 16, 17, 21.) hívta fel a figyelmet a Magyarországot a náci imperializmus, az Anschluss, a kelet-európai népeket megosztó hitleri politika és a nemzetiszocialista kultúrpolitika részéről fenyegető többszörös veszedelemre, készen állván az Anschluss esetén fegyveres ellenállásra is.²² (Ezt a kifejezést utóbb szóképnek minősítette.) Hogyan reagált e nemzeti lelkiismeretet felkorbácsoló, a nemzeti ellenállás szellemét ébresztő, a keletközép-európai népek összefogását hirdető harci riadóra Bleyer és Gömbös?

¹⁵ OL Küm. Müncheni Főkonzulátus 1/pol. 1933. jan. 7. Velics László főkonzul jelentése Puky Endre külügyminiszternek A magyarországi német kisebbségek és a nagy-német mozgalom címmel.

¹⁶ A Berlin–Róma-tengely Gömbös politikai gondolatvilágában már 1922 júliusában megjelent. (Neue aussenpolitische Orientierung. S 1922. júl. 30. 3.) Önálló külpolitikai koncepcióvá fejlődését és tartalmát megvilágítja *Macartney*: i. m. 75–77.

¹⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1933–1944. Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lőránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. 1. sz. irat. 43.

¹⁸ *Andics Erzsébet*: Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Bp. 1948. 56.

¹⁹ Az előadás szövege *Bethlen István*: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle 1933. ápr.

²⁰ OL Küm. 89/pol. 1933, 43/pol. 1933, 26/biz. 1933. márc. 18. 18/pol. 1933. ápr. 8. A müncheni főkonzul jelentései gróf Bethlen István ny. miniszterelnök németországi útjáról.

²¹ *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 2., átdolg. kiad. Bp., 1975. 142–149.

²² Oppositionelle Abgeordnete im ungarischen Parlament über Deutschland und Hitler. S 1933. márc. 26. 2–4.

Bleyer a beszédet kísérő első kommentárjában Bajcsy-Zsilinszkynek a hitlerizmus elleni támadását „szláv vére sugallatára” vezeti vissza, és egyszerűen elvitatja a szerinte elvakultan franciabarát, időnkint legitimista ellenzéki képviselőtől az Anschluss elleni tiltakozás jogát.²³ Bleyernek ebben az állásfoglalásában nem nehéz kimutatni a német nacionalista „sugallatot”, hiszen a német politikát nem azért védi, mert azt Bajcsy-Zsilinszky helytelenül ítéli meg, hanem csak azért, mert az — német. Bajcsy-Zsilinszky szlovák származására való utalás pedig a természetes asszimiláció tényét és jogát vonja kétségbe. De ugyanígy visszautasítja Bleyer a magyar parlamentben 1933. március 20-a körül a német demokrácia és katolicizmus védelme jogán, az Anschluss elhárításának szándékával a Hitler ellen intézett támadásokat is, magáévá téve a nemzetiszocialisták fő érvét, miszerint Németország „újjaszületése” a francia politika következménye, amely ez elé az alternatíva elé állította Németországot: vagy bolsevizmus, vagy nemzetiszocializmus! A továbbiakban mentegeti Bleyer a hitleri hatalomátvételt is, amely — ellentétben a véres francia forradalommal — polgárháború és szinte vérontás nélkül történt. Ennek okán elismeréssel adózik a hitleri géniusznak. Az Anschlusst már szinte befejezett ténynek tekinti, amelybe nincs jogunk beavatkozni. Fejtegetéseit így zárja: Európa ismét vajúdik, de senki sem tudja megmondani, mikor születik meg az új világ. „Éz azonban a németséget és a magyarságot újból egy fronton fogja találni: a békés munkának vagy a hősi harcnak közös frontján”.²⁴

A hitlerizmus iránti szimpátiában még Bleyernél is messzebb ment veje, Kussbach. Ő már nem csupán a külpolitikai vagy a külpolitikához szorosan kapcsolódó nemzetiségi politika terén tartja lehetségesnek, sőt kívánatosnak a nemzetiszocialista Németországgal való együttműködést, hanem belpolitikai téren is, nyíltan ajánlva a magyar gazdasági, társadalmi és politikai betegségek gyógyítására a német receptet, a totális diktatúrát. „Nagyon kívánatos lenne — mondta Kussbach —, ha Magyarországon is ebben a nemzetiszocialista szellemben oldanának meg jó néhány problémát, ami az adott viszonyok közt teljesen lehetséges lenne.”²⁵

Bleyernek és Kussbachnak első, hitlerizmust érintő megnyilatkozásában bőven találhatni antikommunista, antidemokratikus, német nacionalista, sőt bizonyos mértékig fasiszta elemeket is, de ezek sem akkor, sem később nem olvadtak össze egy egységes világnézetű és politikai hitvallássá, úgyhogy mi sem lenne hibásabb, mint fenti megnyilatkozásaik alapján akár Bleyert, akár Kussbachot egyszerűen nemzetiszocialistának minősíteni. Bleyer és Kussbach ekkor még aligha voltak tisztában a nemzetiszocializmus lényegével. Hitler hatalomra jutásában bajosan láthattak egyebet, mint az egyik polgári kormány felváltását a másikkal; semmiképpen sem láthatták, hogy itt többről van szó, a burzsoá osztályuralom formájának gyökeres megváltozásáról, a polgári demokrácia felszereléséről nyílt terrorista diktatúrával. Azt még kevésbé ismerhette fel akár Bleyer, akár Kussbach, hogy a német történelem tartós tendenciája kezd itt érvényesülni, és Hitler uralma semmiképp sem lesz múlt epizód Németország történetében, mint akkoriban sokan hitték.

Az új hatalom megszilárdulásának első jelei csak az 1933. márciusi új választáson mutatkoztak meg, amelynek már nem a hatalomról kellett döntenie, hanem csak a már meglévő hatalom megszilárdításáról, amellyel szemben minden ellenállás céltalannak tűnt.²⁶ Így értékelte a márciusi választások eredményét a Sonntagsblatt is, a nemzetiszocialisták vitathatatlan győzelmét látva abban, hogy a korábbi 37,4%-ról most 43,5%-ra emelték szavazataik arányszámát.²⁷

Mínthogy Gömbös Gyula miniszterelnök úgy ítélte meg, hogy Hitler hatalomra jutása közelebb hozza őt dédelgetett külpolitikai terve, a magyar—német—olasz együttműködés megvalósításához, a Németország körül folyó parlamenti csatározásban nem Bajcsy-Zsilinszky, hanem Bleyer és közvetve Kussbach mellé állt. „A Németországgal való baráti viszony — jelentette ki a miniszterelnök — mindig vezérelve volt a magyar külpolitikának. Ez a barátság a számos kérdésben fennálló érdekközösségen nyugszik, és nemzetközi tekintetben semmi olyan momentum nem merült föl, amely politikánk

²³ Uo.

²⁴ Jakob Bleyer: Deutschland, Ungarn, Nationalsozialismus. S 1933. ápr. 16. 3.

²⁵ Für und gegen den Nationalsozialismus. S 1933. ápr. 30. 3.

²⁶ Golo Mann: Deutsche Geschichte 1919—1945. Frankfurt am Main und Hamburg, 1961. 106—107.

²⁷ Nationalsozialistischer Sieg in Deutschland. S 1933. márc. 12. 1.

bármiféle megváltoztatását ezen a területen szükségesnek mutatná.”²⁸ Még továbbment a miniszterelnök a magyar–német barátság hangsúlyozása terén Arthur Kornhuberrel, a Berliner Börsen-Zeitung budapesti tudósítójával folytatott beszélgetésében. Itt már nem csupán a két állam közti érdekösszegegről, hanem bizonyos mértékű sorsközösségről is beszélt. Ugyanakkor megjegyezte, hogy az együttműködés érdekében mindkét államnak áldozatot is kell hoznia. Magyar részről bizonyos áldozatot várnak Németországtól a magyar agrárkivitel elősegítése, német részről pedig Magyarországtól a kisebbségi törvények végrehajtása terén.²⁹

Az ellenzék új nemzetiségpolitikája

Ugyanakkor, amikor a német nemzetiszocialista politika — egyelőre még igen óvatos, a weimaritól nem különböző formában³⁰ — megmutatta érdeklődését a magyarországi németiség iránt, a magyar ellenzék is kezdte felismerni a hazai német kérdés növekvő jelentőségét, és hídfő helyett gáttá igyekezett azt kiépíteni a nemzetiszocializmus keleti terjeszkedésének útjában, amely a hatalmas kelet-európai térségben a jövőendő kétszázmilliós Németország részét látta.³¹ A magyar ellenzék nem ezt a sorsot szánta hazájának, és éppen ezért igyekezett magának szövetségest szerezni az ország határain kívül, de belül is. Ez a körülmény magyarázza azt a kedvező fordulatot, amely 1933 húsvétján az ellenzéki sajtónak, a Nemzeti Újságnak, a Korunk Szavának, a Magyarságnak nemzetiségpolitikai állásfoglalásában beállott. Eckhardt Tibor, a Kiszgazdapárt vezére a Magyarságban egyenesen azzal a javaslattal állott elő, hogy a nemzetiségi kérdésben vissza kell térni a 68-as nemzetiségi törvény alapjára, de ugyanakkor modern szellemben ki is kell azt egészíteni. König Antal, a Sonntagsblatt szerkesztője — Eckhardt javaslatához kapcsolódva — mindjárt 4 pontos kiegészítést is javasolt: 1. a kiegészített 68-as nemzetiségi törvény a „politikai nemzet” fogalma mellé a „népközösség” fogalmát is iktassa be; 2. a nemzeti kisebbségek jogviszonyait az egyházi-felekezeti iskolákban is pontosan meg kell határozni; 3. a tannelyv vonatkozásában a német községek iskoláiban *restitutio in integrumot* kell végrehajtani, vagyis vissza kell térni a múltban fennállt legkedvezőbb nemzetiségpolitikai helyzethez; 4. biztosítékokat kell nyújtani arról, hogy az idevágó törvényeket pontosan megtartják.³²

Akár Eckhardt, akár König javaslatait nézzük, mind a kettő mérsékelt és könnyen megvalósítható volt. Ha Eckhardt a 68-as nemzetiségi törvény szelleméhez való visszatérést javasolta, ennek az adott helyzetben pozitív jelentősége volt. A nemzetiségi törvényben ugyanis még mindig volt annyi liberális elem, hogy érvényesítésük feltétlenül javított volna a nemzetiségek helyzetén. Ugyanakkor elkerülhetetlennek kell tekintennünk az Eckhardt által általánosságban fölvetett, König által konkretizált kiegészítéseket is. A „politikai nemzet” kiegészítése a népközösség fogalmával nem jelentette volna ugyan a nemzetiségek politikai individualitásának elismerését, de mégis egy lépést jelentett volna ebben az irányban, és fokozott védelmet nyújtott volna az idegen népiségnek. Az egyházi és más nem állami kisebbségi iskolákkal szembeni biztosítékok lehetetlenné tették volna az állami törvényeknek az egyházak által való kijátszását éppen úgy, mint a felelősség könnyelmű és felelőtlen áthárítását az állam részéről az egyházakra. Így és csakis így sikerülhetett áttörni a kisebbségi oktatás állandó *circulus vitiosus*át. A kisebbségi oktatásban a korábbi legkedvezőbb állapothoz való visszatérés lehetetlenné tette volna az egyszer elért eredmények visszacsinálását. A kisebbségi törvények és rendeletek végrehajtására vonatkozó garanciák pedig az elvek és a gyakorlat, a magyar nemzetiségpolitikára 1868 óta annyira jellemző és annak hitelét olyannyira rontó kettősséget volt hivatva fölszámolni.

A kormány nem sok figyelmet szentelt a német kisebbség és a magyar ellenzék közeledésének, annál nagyobb gondot fordított viszont a magyar–német együttmű-

²⁸ Ministerpräsident Gömbös über die ungarische-deutschen Beziehungen. S 1933. márc. 26. 4.

²⁹ Die deutsch-ungarischen Beziehungen. S 1933. ápr. 23. 5.

³⁰ Hitler 1933. márc. 22-én a birodalmi gyűlés előtt elmondott beszédében lényegében nem lépte át a stresemanni nemzetiségpolitika kereteit. (Wolff's Telegraphisches Büro 1933. márc. 23. 83. évf. 671. sz.)

³¹ Diószegi István: Két világháború árnyékában. Bp., 1974. 197.

³² Anton König: Die Osterpresse und die Minderheitenfrage in Ungarn. S 1933. ápr. 23. 2–4.

ködékre. 1933. április 22-én Gömbös miniszterelnök levelet intézett Hitler kancellárhoz, amelyben elvi, világnézeti egyetértésük és gyakorlati politikai együttműködésük³³ gazdaságpolitikai alátámasztását, közelebbről a magyar agrártermékek kivitelének megkönnyítését kérte. Hitler már április 28-án beleegyezőleg válaszolt, kijelentve, hogy a magyar agrárexportot „... nemcsak pusztán gazdasági kérdésnek tekintjük, hanem meg tárgyalásánál a politikai szempontokat fogjuk döntőnek tartani”.³⁴

„Bleyerék” Berlinben

De nem csupán a kormány igyekezett szorosabbra fűzni kapcsolatait Hitlerrel, hanem annak szélsőjobboldali ellenzéke is. A kormánynak és ellenzékének az a versenyt futása és kölcsönös túllícitálása, amely a magyar–német kapcsolatoknak később olyan kirívó és visszaszítzó vonása lett, csúrájában már 1933 tavaszán jelentkezett. 1933 májusának első napjaiban Berlinben járt Kozma Miklós, az MTI és a rádió vezérigazgatója, és a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján beszámolt a magyar politikusok berlini zárandoklatairól a nyilaskeresztes Meskó Zoltántól egészen „Bleyerékig”. „Bleyeréken” itt, úgy látszik, egyszerűen Gündisch Guido, az MNNE-nek 1932 nyarán lemondásra kényszerített alelnöke értendő (legalábbis nincs tudomásunk Bleyer ez idő szerinti berlini tartózkodásáról), aki az őt jellemző hirtelen köpenyforgatással még 1933 elején kibékült Bleyerrel, s aki különben is a magyarországi németiség külföldi képviselőjére specializálta magát az utóbbi időben, a birodalmi német körök élénk sajnálkozására.³⁵ Hogy Gündisch Berlinben kikkel és miről tárgyalt, azt Kozma nem közli. Sommásan csak annyit állapít meg Gündisch tárgyalásairól, hogy az igyekezett minél feketébb képet festeni a magyarországi német kisebbség helyzetéről.³⁶ Ha csupán ennyi és nem több volt Gündisch berlini tárgyalásainak tartalma, akkor ez is utal arra az elkeseredett, már-már az agresszivitásba átcsapó hangulatra, amely ebben az időben az MNNE vezetői körében uralkodott, úgy látszik, semmit sem enyhített a magyar ellenzéknek a nemzetiségi kérdésben és a nemzetiségi politikában tett hűsvéti szerény, de biztató kezdeményezése.

Ezt az elkeseredett hangulatot teljes mértékben osztotta Bleyer is, aki – mint láttuk – 1932 nyarától egyre mélyülő politikai és lelki válsaggal küzdött, úgy érezve, hogy egész eddigi nemzetiségpolitikai tevékenysége zsákutcaba jutott, és innen nincs kiút. Ez az elkeseredett és egyben agresszivitással keveredett kétségbeesés motiválta végzetes parlamenti felszólalását 1933. május 9-én.

„Német háború” a magyar parlamentben

Bleyer nagy vihart fölvert parlamenti beszéde³⁷ elején áttekintést nyújtott jól ismert nemzetiségpolitikai tevékenységéről 1917-től 1933-ig. Majd a hazai német mozgalom nevében nyilatkozatot olvasott fel. A négy részre tagolódó nyilatkozat frontális támadás volt az egész magyar nemzetiségpolitika ellen, melynek minden hibáját felna-gyftva elősorolta Bleyer anélkül, hogy legcsekélyebb érdemét is elismerte volna.

A nyilatkozat elsőnek a kisebbségi oktatásiügyet és nyelvhasználatot vette célba. Míg ezelőtt a német mozgalom követelései csupán az elemi iskolákra korlátozódtak, most elhangzott a követelés a német nevelési és oktatási rendszer teljes, az óvodáktól az elemi

³³ A levélben Gömbös utal arra, hogy megrendszabályozott egy Hitlert és Németország kormányát támadó zsidó-fajvédő lapot. (A Wilhelmstrasse és Magyarország 3. sz. irat. 45.) A Függetlenség c. ellenzéki újságról van szó, amelyet a Hindenburg és Hitler ellen intézett „durva” támadásai miatt a miniszterelnök betiltott, és egyben megfenyegette a többi zsidó lapot is. (OL Küm. pol. 1933-21/7-1176)

³⁴ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 3–4. sz. irat. 45–46.

³⁵ *Hans Beyer*: Die ungarländische Deutschturnsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965) München 1966. 310–311²² jegyzet, 312²⁴ jegyzet. Itt kell megjegyeznünk, hogy jelen tanulmány első részében Beyer neve tévesen „Bleyer”-ként jelent meg az 50–51 sz. jegyzetben. (Történelmi Szemle 1980/3. 493.)

³⁶ OL Kozma iratok. 4. cs. Adatgyűjt. 1933. 326.

³⁷ Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. k. Bp., 1933. 210–215.

és az ismétlődő iskolákon át egészen a polgári- és a középiskoláig terjedő kiépítésére. Míg eddig az 1927. évi Bethlen—Bleyer-féle egyezmény értelmében a vegyes magyar—német tanítási nyelvű, ún. B-típusú iskola volt a német iskolaügyi követelések maximuma, most ennek helyére a tiszta német tanítási nyelvű iskola, az A-típus lépett. Nyilván ez új követelés indokoltságát kívánta alátámasztani a nyilatkozat azzal az enyhén szólva különös eljárással, hogy tagadásba vette az iskolafejlesztés terén addig ténylegesen elért eredményeket is. Hogy a típusváltásnak a kormány részéről való szabotálását, a B-típus háttérbe szorulását és közvetve az A-típus bevezetésének szükségességét bizonyítsa, nem álltolt 1933 májusában 1927/28-as iskolai adatokkal operálni, noha nyilván nem voltak előtte ismeretlenek az 1932/33-as tanév adatai sem. A két év adatai között a lényeges eltérés éppen a B-típus eltérő helyzetében van.

	1927/28	1932/33
A-típus	49	46
B-típus	98	140
C-típus	316	265
Összesen	463 ³⁸	451 ³⁹

Az A-típus fejlesztésének szükségességét kívánta a nyilatkozat azzal is alátámasztani, hogy ilyen típusú iskolák úgyszólván csak a nyugati határszélen vannak, vagyis csupán kirakat-iskolák, holott az 1931/32. tanév adatai szerint Tolna, Buranya, Komárom-Esztergom, sőt Pest megye, ill. Budapest területén is találhatók.⁴⁰

A nyilatkozat nem csupán egyik vagy másik típusú kisebbségi iskola, hanem az egész kisebbségi iskolarendszer fölött tör palcát, amikor oktató-nevelőmunkáját teljesen eredménytelennek minősíti. Azt állítja nevezetesen, hogy az elemi iskolát végzett német fiatalság 70%-a nem tud németül írni és olvasni, a középiskolát végzettek 90%-a pedig nem tud egy egyszerű német nyelvű levelet megfogalmazni. A nyilatkozat itt elhallgatja azt a korántsem közismert tényt, hogy az oktatás a német kisebbségi iskolákban nem német irodalmi nyelven, hanem tájnyelven történt. Tájnyelven tehát tudtak írni, de irodalmi nyelven nem.⁴¹

Ha tényleg ennyire rossz az anyanyelv-oktatás a kisebbségi iskolákban, akkor aligha van szükség ezeknek a rossz iskoláknak szaporítására. A nyilatkozat mégis szóvá teszi, hogy „számos” igényjogosult községben még mindig nincsen német nyelvű oktatás. Ez a „számos” község 1931/32-ben összesen 23 volt; a 346 igényjogosult község közül ugyancsak 323-ban volt valamiféle német nyelvű oktatás.⁴² A nyilatkozat nem mulasztja el támadni a kisebbségi oktatásról döntő szülői értekezletek rendszerét sem, mint amelyek terrorizálják a német szülőket, elriasztva őket a kisebbségi iskola választásától. A helyzet e tekintetben állítása szerint rosszabb, mint amit az Eötvös-féle népoktatási törvény, az 1868: XXXVIII. tc. 58. §-a előírt.⁴³ Ami ezeket a szülői értekezleteket illeti, valóban gyakran váltak a megfélemlítés eszközeivé a német szülőkkel szemben. De a magyar kormány az iskolaállítás kérdésében aligha helyezkedhetett a nemzetiségi statisztika alapjárá, mert tartania kellett ennek a rendszernek negatív kihatásától az utódállamok magyarságának iskolahelyzetére. A szülői konferencia rendszere különben sem volt ismeretlen az európai kisebbségi oktatási rendszerben. Alkalmazták Felső-Sziléziában, sőt — *mutatis mutandis* — Csehszlovákiában is.⁴⁴ Hogy pedig a nemzetiségi oktatás helyzete

³⁸ OL ME 1934-C-8134 OL ME 1931-C-7005(7926)

³⁹ OL ME 1934-G-15762

⁴⁰ OL ME 1932-C-8134

⁴¹ Ezt *Johann Weidlein* állapítja meg *Béla Bellér* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása (Die Ausgestaltung der Nationalitätenpolitik der Gegenrevolution). Akademie-Verlag, Budapest, 1975. 290 S. c. művének bírálatában. (Süddeutsche Vierteljahres Blätter 25. Jg. München 1976. Folge 1. S. 70.)

⁴² OL ME 1932-C-8134

⁴³ *Bellér Béla*: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia 1974. 1. sz. 53.

⁴⁴ OL ME 1934-G-15762

Magyarországon 1933-ban rosszabb lenne, mint 1868-ban volt, ez amennyire súlyos, annyira bizonyíthatatlan állítás, hiszen a körülmények azóta teljesen megváltoztak. Ilyen egyoldalú beállítást mindenestre inkább a kisebbségi iskolarendszer ellenségeinek, mint híveinek körét bővíthette.

A másik vádpont, amiben a nyilatkozat elmarasztalja a magyar nemzetiségi politikát, a német mozgalom, az MNNE szervezkedésének ügye. Sérelmezi, hogy a kormány által jóváhagyott és ellenőrzött MNNE nem választhatja meg szabadon vezetését, és hogy működése elé a német nyelvű vidékek jó részében akadályt gördítenek. A németlakta területeken nem érvényesül a német nyelv sem az önkormányzatban, sem a különböző hatóságoknál, hivatalokban; de az egyházi életben, a leventében sem. Az MNNE szervezkedésének akadályozására, a német nyelv használatának korlátozására vonatkozó panaszok nagyrészt jogosak. A nyilatkozat felolvasójának azonban nem lett volna szabad megfélekednie az MNNE előző évi közgyűlésén bekövetkezett változásról, amely a kormány megbízott Gratz lemondásával és ő vezetői helyzetének megerősítésével mégiscsak az önkormányzat erősítése felé mutatott.

A nyilatkozat harmadik pontja a magyar nemzetiségpolitikát kívánja leleplezni és a vádlottak padjára ültetni. Szerinte az egész magyar kisebbségi politika rejtett célzata kiviláglik abból, hogy az 1930. évi népszámlálás már csak 478 000 németet tüntet fel az országban, vagyis 73 000-rel kevesebbet, mint az 1920. évi, amikor még 551 000 német élt itt. Ha ehhez hozzávesszük — így a nyilatkozat — a 40 000 főnyi természetes szaporulatot, a németiség veszteségét 100 000 főre lehet becsülni. A nyilatkozat tehát nyíltan erőszakos asszimilációval vádolja a magyarságot.

Tévedése távolról sem abban van, hogy Magyarországon nem folyt volna erőszakos asszimiláció. Folyt, mégpedig nem csupán társadalmi, hanem állami és egyházi szervek részéről.⁴⁵ Az is kétségtelen, hogy az 1930. évi népszámlálás instrukciójában az anyanyelvnek olyan körülírását adták, amely a nemzetiségi anyanyelvnek a „második anyanyelvvel”, a magyarral való behelyettesítésére, a nemzetiség emez objektív kritériumának kiiktatására csábított.⁴⁶ A nemzetiségi anyanyelv megtagadására a rábeszélés, a meggyőzés, a megfélemlítés, sőt a közönséges calás eszközöket is alkalmazták. Nem kétséges, hogy ezek az elítélendő módszerek is hozzájárultak valamiképp a nemzetiség lélekszámának megapadásához.

A nyilatkozat tehát nem abban téved, hogy Magyarországon nem volt erőszakos asszimiláció, hanem abban, hogy nem volt természetes, objektív, spontán asszimiláció. Az asszimiláció kérdését Lenin tudvalevőleg a nemzeti kérdés két történelmi tendenciájába kapcsolja be. Ezek közül az egyik a kapitalista fejlődés kezdetén jelentkezik a nemzeti élet és mozgalnak ébredésében, a nemzeti elnyomás elleni harcban, nemzeti államok alapításában. A másik tendencia az érett, a szocialista társadalom felé haladó kapitalizmus korára jellemző, és a nemzetek közti kapcsolatok élénkülését, a nemzeti válaszfalak ledöntését, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységesülését hozza magával. Ennek a két tendenciának megfelelően egyrészt védeni kell a nemzetek és nyelvek egyenjogúságát, elítélve ezen a téren minden kiváltságot, ragaszkodva a nemzetek önrendelkezési jogához, másrészt védelmezni kell a mindenfajta burzsoa nacionalizmussal szembeszögölő internacionalizmust.⁴⁷ A természetes asszimilációt tehát mint objektív, természetes folyamatot el kell fogadni, nem szabad sem gyorsítani, sem lassítani; ennek keretében gondoskodni kell a nemzetiségi igények maximális kielégítéséről.⁴⁸ A mesterséges, az erőszakos asszimilációt pedig még legszelídebb, legenyhébb formájában is el kell ítélni.

Nem vitás, hogy Magyarországon nem csupán az erőszakos, hanem a természetes asszimiláció is hatott, sőt ez utóbbi volt az alapvető tényező. Ha az egykorú magyar statisztikusok a németiség csökkenésének okáiként az elvádlást, más nemzetiségűek odavándorlását (pl. bányavidékeken), a német nemzetiség kis számát, elszigetelt helyzetét, a városi központok szívó hatását, vagyis az urbanizációt emelik ki, lényegében a természetes asszimiláció tényeit írják le. A természetes asszimiláció valóságát közvetve

⁴⁵ *Johann Weidlein*: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930—1950. Schorndorf, 1959. 48—55, 211—215, 273—279. *Uő.*: Madjarisierung und Minderwertigkeitskomplexe. Südostdeutsche Vierteljahresblätter 1972. Nr. 4. 237—241. *Uő.*: Zur Geschichte der Namensmadjarisierungen. Südostdeutsches Archiv 1967. X. Bd. 177—192.

⁴⁶ *Hedvig Schwind*: Jakob Bleyer. München 1960. 130.

⁴⁷ *Lenin*: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. 1913. — *Lenin Művei* 20. k. Bp., 1955. 12.

⁴⁸ *Herczeg Ferenc*: Az MSZMP nemzetiségi politikája. Bp., 1976. 32—33.

azok a — magyar kollégáikkal egyébként vitatkozó — német statisztikusok is igazolják, akik megpróbálják lebontani a magyarországi németiség veszteségét, mint teszi ezt Herbert Sachse, aki a 72 994 főnyi veszteségből 45 000-et ír a városok és az ipari vagy bányaközpontok, 9000-et az elszigetelt községek és 18 000-et a nyelvhatárok és a törpe kisebbséggel rendelkező községek rovására.⁴⁹

A nyilatkozat és a magyar nemzetiségpolitika közt a fő összeütközés tehát nem az erőszakos, hanem a természetes asszimiláció kérdésében van. Az előbbinek elítélését mint keserű pirulát még lenyelhette volna a magyar nemzetiségpolitika, az utóbbit már nem. Ez az ellentét a két felfogás között kiegyenlíthetetlen. A nyilatkozat és Bleyer lényegében egy olyan felfogást képviselt, amely a nemzetiséget az ember öröklött, veleszületett tulajdonságának tekinti, amely mintegy az ember „vérében van”, amelyen tehát ő akarva — akaratlan sem változtathat. Ez elvileg kizárja az asszimilációt, mégpedig nem csupán az erőszakos, de a természetes asszimiláció lehetőségeit is, viszont tág kaput nyit a mindkétfajta (békés és erőszakos) disszimilációnak, és így állandó bizonytalanságnak teszi ki a nemzetiséget. Ezzel szemben a magyar nemzetiségfelfogás döntően a családi, társadalmi környezetből, milióból eredezteti a nemzetiséget, amelybe az egyén beleszületik, amelyben és amelynek segítségével tudatosan benne emberi, társadalmi és ezen belül nemzetiségi hovatartozása. A magyar felfogás tehát nemhogy nem zárja ki, de egyenesen föltételezi az asszimilációt, annak mindkét formájában, és elítéli a disszimilációt. A nyilatkozat és a magyar nemzetiségpolitika szelleme tehát polárisan ellentétes volt. Nem véletlen tehát, hogy ebből az ellentétből olyan erővel csattant ki a nemzeti szenvedélyek villáma.

A deklaráció után Bleyer a németek kipróbált hazafiságát méltatta 1848-ban, a világháborúban, a forradalmak idején, hangsúlyozva ártatlanságukat az ország feldarabolásában. Majd újból hitet tett a politikai magyar nemzet mellett. „Míg (helyesen: *Mi B. B.*) Deák Ferenc szellemében az egységes politikai magyar nemzet, vagyis az egységes magyar állam tagjainak valljuk magunkat, és mindig készséggel ismertük és ismerjük el a magyarság elsőszülettségét, honalapító és honfenntartó elhivatottságát és ebből folyó történeti jogait”.⁵⁰ Nyomatékkal utalt arra, hogy a németiség — más nemzetiségekkel ellentétben — sohasem akart elszakadni ettől az országtól, és törekvéseiben — Gömbös kifejezésével élve — mindig centripetális volt.

Ez után a lojalitási nyilatkozat után Bleyer olyasmit mondott, ami logikusan végiggondolva semmi esetre sem volt ellentéte az előzőknek, mégis a túlfeszített légkörben annak látszott. Bleyer a szentistváni gondolat jegyében szembeszállt azzal a magyar rasszisták, Szabó Dezső és hívei által hirdetett faji gondolattal, miszerint a magyar faji államban a magyar-németeknek nincs helyük, és amennyiben továbbra is ragaszkodnak nyelvükhöz, ki kell őket űzni az országból. A faji állam megvalósulása esetére jelentette ki Bleyer, hogy akkor nem lehetnek centripetálisak, ami önmagában véve teljesen logikus kijelentés volt. „Mi ezt az új ideológiát (vagyis a faji gondolatot — *B. B.*) — mondta emelt hangon Bleyer —, amely másutt jó lehet, a magyar hazában veszedelmesnek, sőt végzetesnek tartjuk, mert ha a magyar államgondolatot a magyar faji gondolattal azonosítják, vagy ha a magyar államgondolat helyébe a magyar faji gondolatot iktatják, — nyíltan kimondjuk — nem lehetünk centripetálisak. Nem lehetünk centripetálisak, mert nemzetiségünket meg nem tagadhatjuk, mert német voltunkat sem bűnnek, sem szégyennek nem érezzük.”⁵¹ Bleyer tehát itt nem egy kategorikus, feltétlenül érvényes, hanem csak hipotetikus, a feltétel teljesülése esetén érvényes ítéletet fogalmazott meg, amelyet nem szabad úgy értelmezni, hogy Bleyer itt „... először hirdette meg a németiség elszakadási törekvését”.⁵² Az azonban kétségtelen, hogy a logikai törvények iránt nem túlságosan keleti fogékony politikus fülekben ez a hipotetikus ítélet kategorikus ítéletre váltott. Ezen túlmenően a fenyegetésnek realitást látszott kölcsönözni a nemzetiszocialista birodalom keleti terjeszkedési politikája. A képviselők rosszul értékelték, de Bleyer is rosszul, mondhatni szerencsétlenül fogalmazott. Ezért a félreértést már Bleyer szokásos politikai krédójának hangoztatása sem üthette helyre: aki magyar a szentistváni gon-

⁴⁹ Rónai András: A németek számszerű csökkenése Magyarországon. Magyar szemle 1938. szept. XXXIV. k. 78.

⁵⁰ Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. k. Bp., 1933. 214.

⁵¹ Uo.

⁵² A Wilhelmstrasse és Magyarország. 12, 57⁴ jegyzet. Vö. Johann Weidlein: Un-
arns Revisionspolitik und der Untergang des Deutschen Reiches. Schorndorf, (1976.)
6—88.

dolat helyett a faji eszme talajára helyezkedik, akarva—akaratlan lemond a revízióról, lemond Nagy-Magyarországról.

Bleyer beszédét Apponyi Albert gróf 1926. évi beszédéből vett idézettel fejezte be: „Mi sürgősen kérjük és követeljük a magyar kormánytól és a magyar társadalomtól, hogy a magyarországi németiséget a maga tisztán nyelvi és kulturális kívánságaiban elégítse ki.”⁵³

Bleyer beszédét sűrű közbeszólások szakították meg, és állandó zajongás kísérte. A képviselőház felháborodásának, amely nemcsak az ellenzéket, hanem a kormánypártot is magával ragadta, Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Nemzeti Radikális Párt egyetlen képviselője adott hangot. Beszéde elején az ellenzék és a többségi párt felháborodását fejezte ki a magyar nemzetiségpolitika ellen elhangzott vádak és a beszéd hangneme miatt, amelyet egy olyan képviselő engedett meg magának, akit szerinte a kormány „pénzzel és csendőr erőszakkal” hozott be a parlamentbe. Azután Bleyer és Brandsch irodalmi együttműködését kifogásolta a Bécsben szerkesztett Nation und Staat c. folyóiratban. Az érdemi kérdésben, a magyar nemzetiségpolitika megítélésében ez volt Bajcsy-Zsilinszky véleménye: „Elismerem, hogy kisebb hibák történhettek és történtek is a múltban, de aki igazságos akar lenni, annak össze kell hasonlítani a mi nemzetiségeink jogait, életét és első-sorban ennek a német kisebbségnek boldogulását, majdnem azt merném mondani, a boldogságát, (*Úgy van! Úgy van! a jobb- és a baloldalon*) ezen a keserű magyar földön, azzal a helyzettel, amelyben ma vannak a successió államokban a kisebbségek. (*Úgy van! Úgy van! a jobb és a baloldalon.*) Ide kellett volna állnia és azt kellett volna mondania, itt, a revízió küszöbén, hogy az egész világ meghallja: a magyar nemzet ezer esztendőn keresztül emberségesen bánt a kisebbségeivel... (*Úgy van! Úgy van! a jobb- és a baloldalon. Jánossy Gábor: Minden jogukat meghagyta!*)”⁵⁴

A továbbiakban Bajcsy-Zsilinszky Bleyer beszédét „közönséges politikai zsarolásnak” minősítette, és ismét hangsúlyozta a németek jobb anyagi helyzetét a színmagyar kisebbségekével szemben a gazdasági válság időszakában is. Szerinte maguknak a jobbérzésű németeknek kell visszautasítaniuk Bleyer beszédét. Igaz, hogy a németek 48-ban mellettünk állottak, de ha Bleyerék jöttek volna 48 előtt, akkor ez a kisebbség már rég elfordult volna tőlünk. Az MNNE kiadványain Ofen-Pest, Gran szerepel: naptárjaikban egy szó sincsen Magyarországról. Bleyert már rég lehetetlenné kellett volna tenni; ezzel egy csapásra véget lehetett volna vetni a nemzetiségpolitikánk ellen külföldön folyó rágalom-hadjáratnak, és helyre lehetne állítani a németiség megbomlott lelki harmóniáját a magyarsággal. Bajcsy-Zsilinszky járt Baranyában és megállapíthatja: „... ennek a népnek (a baranyai német kisebbségnek — B. B.) a lelkében egyetlen rezdülés nincs ellenünk, a magyar nemzet és a magyar állam ellen. (*Jánossy Gábor: Igaz! Úgy van!*)” Ugyanakkor a Bleyer-agitáció következtében itt Solymáron, Budapesttől 15 km-re március 15-én a községi jegyző fiának nem engedték elszavalni a Talpra magyart.

Neki egyébként semmi kifogása nincs az ellen, ha feláll a parlamentben egy magyar vagy német képviselő, és elmondja a maga panaszait, „... de — tette hozzá — nem ilyen hangon és nem ilyen igazságtalanul s nem ilyen ultimátumszerűen. Nem ilyen alkalmakkor és nem ilyen vádoló tendenciával...”⁵⁵ Bajcsy-Zsilinszky újlag hangsúlyozta: Közép-Európában csak Magyarország tartja meg becsületesen a kisebbségvédelmi törvényeket, és ezer esztendőn keresztül megbecsülte nemzetiségeit. Erre éppen Bleyer személye és állása a legjobb bizonyíték. Ha Bleyer valóban hú fia lenne magyar hazájának, akkor ma itt nem csupán az utódállamok kisebbségpolitikája ellen emelt volna vádat, hanem fel-emelte volna szavát az osztrák — magyar közeledés mellett is, megakadályozandó, „... hogy a német határ a mi határainkig nyúljon”. Bajcsy-Zsilinszky kéri a kormányt, első-sorban Gömbös miniszterelnököt, „... hogy Bleyer Jakab igazságtalan, jogtalan és a magyar nemzet presztízsét, a magyar nemzet érdekeit mélyen sértő és károsító kijelentéseivel és vádjaival szemben adjon megfelelő választ, és Bleyer Jakabot tegye lehetetlenné azokban a törekvéseiben, amelyek az én megítélésem szerint semmiképp sem egyeztethetők össze a magyar fajnak, a magyar nemzetnek, a magyar államnak nemcsak mai, hanem jövő-dő érdekeivel sem”⁵⁶ Az elnök egyébként másodszor is rendre utasította Bajcsy-Zsilinszkyt beszéde során Bleyerre tett azon kijelentéséért, hogy „ki kell vágni!”⁵⁷

⁵³ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. k. 214.

⁵⁴ Uo. 222.

⁵⁵ Uo. 223.

⁵⁶ Uo. 223.

⁵⁷ Uo. 224.

Ha Bleyer beszédét és nyilatkozatát tartalmi egyoldalúsága, kiélezett megfogalmazásai és támadó hangneme miatt elhibázott megnyilatkozásnak tekintjük, nem tarthatjuk tárgyyszerű, megfontolt, konstruktív, a megoldás útját egyengető válasznak Bajcsy-Zsilinszky felszólalását sem. Lehetett valami igaza abban, hogy közönséges politikai zsarolásnak minősítette Bleyer felszólalását. Helyesen utasította vissza a beszéd támadó hangnemét, negativizmusát, inopportunistát. Bajcsy-Zsilinszky beszédének pozitív megnyilatkozásai a hazai németiség, illetve egy része lojalitásának elismerése, a magyar — osztrák közeledés sürgetése az Anschluss elhárítására, amellyel az MNNE körében bizony már megbarátkoztak. Ezt a lágy demokratikus és kemény függetlenségi magot azonban szinte eltakarták a nacionalista elemek. Nemcsak az ezeresztendő, hanem még a Horthy-korszak nemzetiségpolitikájának védelme, sőt ez utóbbinak közép-európai példaképpé való felmagasztalása, a szomszéd országok nemzetiségpolitikájának válogatás nélküli elítélése, a revízió követelése, a gazdasági, társadalmi kérdésnek nemzetiségi térre való átjuttatása a szegény magyarok — gazdag németek hamis ellentétpárjával, az MNNE és különösen Bleyer lojalitásának kétségbe vonása csöppet sem meggyőző érvekkel (egy külföldi folyóirat szerkesztésében való részvétel; német helynévhasználat; a Talpra magyar elszavalásának megakadályozása): mindezek akármilyen öblösen hangzottak is a Duna-parti gótikus-reneszánsz palotában, hamisan csengtek a falakon kívül, és teljesen üresen kongtak az ország határain túl, erősítve azt a magyar nemzetiségpolitikáról széles körben elterjedt felfogást, hogy a múltból semmit sem tanult, és semmit sem felejtett. Különösen szemet szűrő hiánya Bajcsy-Zsilinszky válaszbeszédének, hogy érdemben nem bocsátkozott vitába Bleyerrel, és még csak nem is reflektált arra a Bleyert és az MNNE köréit mélyen gyötörő aggodalomra, amely az egész agresszivitással túlkompenzált parlament beszéd és nyilatkozat mélyén meghúzódott: az erőszakos asszimiláció nyilvánvaló tényeire. Bajcsy-Zsilinszky, sem a magyar képviselőház többi tagja sem választott Bleyernek tulajdonképpen egyetlen komoly kérdésére: lehet-e lojalitást várni egy néptől, amelyet etnikumában vagy nemzetiségében fenyegetnek, vagy legalábbis fenyegetve érzi magát?!

Nem osztjuk a külföldi német birodalmi és utódállamokbeli német sajtónak,⁵⁸ német és angol történeti irodalomnak⁵⁹ azt az álláspontját, amely teljesen véltlennek mutatja Bleyert és az MNNE-t a magyar politikai körökkel való összeütközésben, ellenkezőleg: kimutattuk a beszéd és az állásfoglalás tartalmi és formai, stratégiai és taktikai hibáit. Egy azonban vitathatatlanul látszik: Bleyer elsősorban formai kérdésekben vétett, magyar ellenfelei — köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre is — inkább tartalmi kérdésekben. Ha Bleyer a magyarországi németiség számára „tisztán nyelvi és kulturális” jogokat követelt, ez a nemzetiségi követeléseknek nem a maximumát, hanem a minimumát jelentette. Ezt a minimumot nem megadni, ellenkezőleg visszautasítani volt veszedelmes. A visszautasítás szinte elkerülhetetlenül magával hozta a mozgalom radikalizálódását, amelyet Bleyer — efelől nem lehet kétségünk — még ekkor, 1933 tavaszán sem akart.

Bajcsy-Zsilinszky május 9-i beszédével nem ért véget a „német háború”. Május 10-én Bajcsy-Zsilinszky tovább folytatta a Bleyer elleni támadást a parlamentben, a békés revíziós érdekek veszélyeztetésével, magyarellenességgel és a Hitler-uralom iránti rokonszenvvel vádolva őt.⁶⁰ Hogy ebben az időben mennyire terjedt Bleyernek Hitler iránti rokonszenv, azt pontosan nem lehet tudni. Hitlerből ugyan 1933. május elseje után, amikor feloszlatta a szakszervezeteket, és hozzáfogott a politikai pártok megszüntetéséhez, a szellemi élet gleichschaltolásához, a keresztény egyházak elleni támadáshoz, már többet lehetett látni, mint 1933 januárjában;⁶¹ de Bleyert Hitlerből ekkor is alighanem elsősorban Németország hatalmi gyarapodása érdekelte, amely támaszt jelenthetett a magyarországi németiség számára.

A „német háború”, sajnos, nem maradt meg a parlament hangfogó falai közt, hanem az utcára is átsapott. Az egyetemi ifjúság — kétségkívül Bajcsy-Zsilinszky Endre szenvedélyes filippikáinak hatására — az egyetemen, Bleyer lakása előtt, sőt lakásában is nagy tüntetéseket rendezett, amelyek nem voltak mentesek nemcsak a nacionalista

⁵⁸ Ein Blutzeuge des Deutschtums. Kölnische Zeitung 1933. máj. 27.

⁵⁹ *Matthias Annabring*: Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart, 1954. 94–95.; *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. München, 1960. 148–160.; *C. A. Macartney*: Hungary and her successors. London–New York–Toronto, 1965. 453–454. *Uő*: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. 168–169.

⁶⁰ Fortsetzung der Aktion gegen Bleyer im Parlament. S 1933. máj. 21. 3–4.

⁶¹ *Golo Mann*: Deutsche Geschichte 1919–1945. Frankfurt am Main und Hamburg, 1961. 113–115.

kilengésektől, de még a tettelességtől sem.⁶² Mindezek a külföld távolságából a nemzetiségi üldözés kétségtelen tényeinek látszottak. Még jobban megerősítette a külföldnek ilyen gyanúját a félelmetes párbajhős híreben álló Bajcsy-Zsilinszky Endrének Bleyerrel vívott kardpárbaja, amely Bleyer harc képtelenségével végződött.⁶³ A Bleyer-ellenes megmozdulások természetesen magukkal hozták a Bleyer-barát megnyilatkozásokat is, hazulról és külföldről egyaránt.⁶⁴ Mindezek halaszthatatlanná tették a Bleyer-ügynek legalábbis formális lezárását és a német kérdésnek törvényes mederbe terelését.

Ezt a célt szolgálta Gömbös miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter parlamenti beszéde és az ellenzék mérséklő fellépése.⁶⁵ Gömbös Bleyer beszédéről kijelentette: előre figyelmeztette Bleyert, hogy beszédével vihart fog aratni, mert vele ellentétbe kerül a magyarság szupremáciájáról vallott eddigi felfogásával, és a vidéki agitáció könnyen „centrifugális erők szolgálatában” állónak tünteti fel őt és környezetét. Egyébként kérte Bleyert, hogy kívánságait foglalja írásba, és a zöld asztal mellett a nemzeti érdekekre való kölcsönös tekintettel tárgyalják meg őket.⁶⁶ Hóman válaszában főként Bleyer iskolastatisztikájának helyesbítésével foglalkozott, és védelmébe vette Bleyer egyetemi oktatómunkáját a nemzetietlenség és hazafiatlanság vádjával szemben.⁶⁷

Bleyer a miniszteri beszédekre nemcsak békülékeny, de egyenest háládatos szellemen válaszolt.⁶⁸ A maga részéről — legalábbis belföldön — tartózkodott minden olyan eljárástól, amellyel olajat önthetett volna a tűzre. A felizgatott közhangulatra való tekintettel nemcsak a mágócsi zeneverseny betiltásába,⁶⁹ de az MNNE közgyűlésének elhalasztásába is bele kellett törődnie.

A parlamentben kirobbant, a sajtó és a tüntetések által elmérgesített vita végül is a Magyar Szemle hasábjain jutott nyugvópontra. Bethlen István gróf Magyarország kisebbségi politikája c. cikkében teljes mértékben magáévá tette Bleyer intencióit, intaktnak jelentette ki hazafiságát. Ezzel kihúzta az egész kérdés méregfogát. Bleyernek a valóságot eltorzító adatait ugyan helyreigazítja, de elismeri, hogy a tényleges helyzet még mindig mögötte marad a kívánalmaknak és a törvénybe foglalt jogoknak. Magáévá teszi Bleyer iskolaiügyi követeléseinek nagy részét is, a német nyelvű középiskolák kivételével. Ez szerinte német vidékeken értelmiségi túltermelésre és szeparatista tendenciákra vezethet. A cikk legfontosabb, Bleyer legnagyobb gondjára érdemi választ adó része Bethlennek határozott és egyértelmű állásfoglalása volt az elnemzetietlenítés, az erőszakos elmagyarosítás politikája ellen, a hazai németiség kultúrájának, nyelvének tiszteletben tartása, mint ami egyedül védheti meg a németiséget a káros külföldi behatásoktól, és ad jogi és erkölcsi alapot az elszakadt nemzetiségek visszatérítését célzó magyar revíziós politikának.⁷⁰

⁶² OL BM VIII. res. 1933-4-894. Grosse Studentendemonstrationen gegen Professor Bleyer. S 1933. máj. 21. 1-2. Die Studentendemonstrationen und ihre Weiterungen S 1933. máj. 28. 2-3.; *Peter Jekel*: Zu einer Mitteilung der ungarischen katholischen Studentenverbindung „Foederatio Emericana.” S 1933. máj. 28. 9.

⁶³ Forderungen Dr. Bleyers zum Zweikampf. S 1933. máj. 28. 2. A másik provokált Lázár Miklós képviselő volt, akivel azonban nem került sor párbajra.

⁶⁴ Lásd különösen a „Treu zu Bleyer!” c. rovatot: S 1933. máj. 21., 4. jún. 4. 4-6, jún. 11. 4-8, jún. 18. 2-4, jún. 25. 5-7. s a Bleyer iránti hűséget hangoztató cikkeket, mint: *Josef Varga*: Danket unserem Führer! S 1933. máj. 21. 4. és *Franz Basch*: Treu zu unserem Führer Dr. Bleyer! S 1933. máj. 28. 3-4. — A nemetországi visszhangra vonatkozólag lásd OL Küm. Münchener Főkonzulátus jelentései 32/pol. 1933. máj. 18. 36/pol. 1933. jún. 3. OL Küm. pol. 1933-21/7-1519 OL Küm. pol. 1933-21/7-1868 OL Küm. pol. 1933-21/7-2454

⁶⁵ Abgeordnete Dr. Eckhardt verurteilt in scharfen Worten die Aufreizung gegen die Minderheiten. S 1933. máj. 25. 5. *Milota István*: Kisebbségi pör. Magyarország 1933. máj. 11. 1.

⁶⁶ Ministerpräsident Julius Gömbös über die deutsche Minderheitenfrage in Ungarn. S 1933. máj. 21. 5.

⁶⁷ *Jakob Bleyer*: Erklärungen des Kultus- und Unterrichtsministers Valentin Hóman über die deutsche Schulfrage im ungarischen Reichstag. S 1933. jún. 4. 8.

⁶⁸ Az előbbihez lásd még: Eine Erklärung des Abgeordneten Dr. Jakob Bleyer. S 1933. máj. 21. 5.

⁶⁹ Der Musikwettstreit verboten. S 1933. jún. 18. 1.

⁷⁰ *Bethlen István*: Magyarország kisebbségi politikája. Magyar Szemle 1933. jún. XVII. k. 2. (70.) sz. 89-104.

Bleyer természetesen nem hagyta kihasználatlanul a Bethlen által felkínált, a Bleyer-ellenes propaganda intézői által kifogásolt⁷¹ könnyű válasz lehetőségét. A Magyar Szemle 1933. szeptemberi számában A hazai német kisebbség kérdéséről címen írt cikkében⁷² az önálló német középiskolák kérdéséről eltekintve mindenben egyetért Bethlen-nel, és újra kinyilvánítja hűségét népi közössége, saját faja és kultúrája, valamint szeretett hazája iránt. „Istenemre mondom — kiált fel őszinte pátozzsal — ezt a magyarságot senki jobban, mint én, nem ismeri, nem érti és nem szereti!”⁷³ Fő feladatként a magyarság és németiség viszonyának a hazai német kérdést is felölelő rendezését jelöli meg.

Hitler és a hazai németiség

Ez a feladat Bleyer életében — sőt később sem — oldódott meg, de mindenesetre Bleyer műve — érdeme vagy bűne —, hogy napirendre került. Lehet, hogy ennek elérése volt célja sok tekintetben még mindig rejtélyes parlamenti felszólalásának.⁷⁴ Erre a drasztikus figyelemfelhívásra mindenesetre szükség volt. A nemzetiszocialista Németország nem mutatott sok érdeklődést a magyarországi német kérdés iránt. A Bleyer elleni magyar támadások reakciójaképp megindult német sajtótámadásokat nem nemzetiszocialista, hanem nemzeti liberális lapok vezették,⁷⁵ az ellenakciókat sem a párt, hanem a — még nem gleichschaltott — társadalmi, kulturális és tudományos szervezetek irányították egészen addig, amíg nemzetiszocialista részről le nem intették őket.⁷⁶

Bleyer parlamenti beszédével legalább annyit kiprovokált, hogy ettől kezdve egyrészt a hazai német vezetők és a magyar kormány, másrészt a német és a magyar kormány közötti tárgyalásoknak, köztük a nevezetes június 17—18-i első Gömbös—Hitler találkozónak,⁷⁷ az augusztus 11-én Gömbös és Bleyer,⁷⁸ a szeptember 16 után Papen és Gömbös,⁷⁹ a szeptember 20-án Hitler és Masirevich berlini magyar követ közt⁸⁰ folyó megbeszéléseknek, hogy csak a legfontosabbakat említsük, állandó témája lett a magyarországi német kérdés. Ezeken a tárgyalásokon magyar részről állandóan visszautasították azt a német vádat, hogy Magyarország a nemzetiségek teljes asszimilációjára törekszik,⁸¹ sőt hangsúlyozták, hogy „a németiségnek kulturális téren való fennmaradását” kívánják.⁸² Ugyanakkor semmi kétséget nem hagytak az iránt, hogy a nemzetiségi kérdést magyar belügynek tekintik, és nem tartják megengedhetőnek a birodalmi németiségnek a hazai németiséggel való közvetlen kapcsolatát, még kulturális, sőt társadalmi téren sem. Ezzel éles ellentétben a német féltől elvárták volna, hogy az utódállamokbeli németiség ügyét ne tekintse az illető államok belügyének, hanem érvényesítse befolyását az ottani német németiségnek a magyar nemzetiséggel való revíziós célú együttműködése érdekében. Hiába mutatott rá Bleyer Gömbössel való tárgyalása során erre az ellentmondásra. Gömbös egy revíziós dogmával igyekezett ezt áthidalni, mondván,

⁷¹ OL Küm. Müncheni Főkonzulátus 41/pol. 1933. jún. 17.

⁷² *Bleyer Jakob*: A hazai német kisebbség kérdéséről. Magyar Szemle 1933. szept. XIX. k. 72—77.

⁷³ *Bleyer*: i. m. 75.

⁷⁴ OL Küm. pol. 1933-21/7-1519. Ein Blutzeuge des Deutschtums. Kölnische Zeitung 1933. máj. 27.

⁷⁵ OL Küm. pol. 1933-21/7-1519 OL Küm. pol. 1933-21/7-2454 OL Küm. Müncheni főkonzul 36/pol. 1933. jún. 3. — A nemzetiszocialista sajtó kezdeti éles reagálása (OL MTI Magyar kiadás 1933. máj. 11. 28. kiadás) tehát múltó epizód volt.

⁷⁶ OL Küm. pol. 1933-21/7-1519 OL Küm. Müncheni főkonzul 36/pol. 1933. jún. 3. OL Küm. pol. 1933-21/7-1868 OL Küm. pol. 1933-21/7-2454

⁷⁷ *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös—Hitler találkozóról (1933. június 17—18.) történetéhez. Bp., 1962.; *C. A. Macartney*: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. 139—142.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919—1945. 2., átdolg. kiadás. Bp., 1975. 149—150.

⁷⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 13. sz. irat. 55—58.

⁷⁹ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁸⁰ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 15. sz. irat. 59—60. OL Küm. pol. 1933-21-7-2679, 2551

⁸¹ OL Küm. pol. 1933-21/7-2679

⁸² OL Küm. pol. 1933-21/7-2551

hogy a Magyarországtól „elszakított” területek jogilag továbbra is Magyarországhoz tartoznak.⁸³

Német részről természetesen nem teljesítették — ebben az időben nem is teljesíthették! — az utódállamokbeli magyar—német frontra vonatkozó magyar kívánságokat; ugyanakkor nem tettek ellenvetést a nemzetiségi kérdésnek magyar belügyként való kezelése ellen, még ha Hitlernek erről más volt is a véleménye. Ő mint a német nép vezére valamennyi német — akár birodalmi, akár népi német — állampolgári hűségére kizárólagosan igényt tartott.⁸⁴ A politikai érdek, Magyarország politikai támogatásának megszerzése és megőrzése azonban ebben az időben még erősebben hatott minden világnézeti megfontolásnál. Német részről elfogadták a hazai németességgel való közvetlen kapcsolatfelvétel tilalmát is. Augusztus 11-én a budapesti német követség útján értésére adták Bleyernek is, hogy bár a német kormány változatlanul érdeklődik a magyarországi németiség iránt, és kulturális kívánságait a magyar kormánynál az eddigiekhez hasonló módon továbbra is támogatja, nincs abban a helyzetben, hogy „... nyomást gyakoroljon a magyar kormányra. Ugyanezen okokból az sem lenne kívánatos, ha a magyarországi németiség éles ellentétbe kerülne a magyar kormánnyal és közvéleménnyel”.⁸⁵ Papen budapesti tartózkodása idején szintén kötelezettséget vállalt Gömbös előtt a hazai németiség lojalitására vonatkozólag, és ilyen értelemben informálta Bleyert is.⁸⁶

Ha tehát Bleyernek parlamenti felszólalásával az volt a célja, hogy egy tragikus gesztussal, az önelégetők megszállottságával felhívja a hatalom új birtokosainak, ill. bitorlóinak, a nemzetiszocialistáknak a figyelmét a magyarországi németesség súlyos helyzetére, és támogatást eszközöljön ki számára, az érdeklődést nyilván elérte, a támogatást azonban nem. Bleyer időközben átnyújtotta Gömbösnek a tőle vitázáró beszédében kért, pontokba foglalt kívánságokat⁸⁷, denilvánvaló, hogy Gömbös ezt csak időhúzásnak tekintette. A miniszterelnök — éles ellentétben németbarát külpolitikájával — belpolitikai téren semmiféle engedményre nem volt hajlandó a hazai németességgel szemben. 1933 szeptemberében, Papen magyarországi látogatása idején még a korábbinál is merevebbnek látszik ez a politika. Papen előtt élesen kifakad Gömbös az ellen, hogy Bleyer, akit ő egyébként nem hajlandó a hazai németesség vezérének elismerni, állandóan Berlinből kér utasítást; hogy az utódállamok németsege magyarellenos politikát folytat; hogy német kisebbségi szervezetek ösztöndíjat adnak a magyar ifjaknak németországi tanulmányokra. Azt is kijelentette Gömbös Papen előtt, hogy Magyarországon ő csak B- és C-típusú iskolákat fog engedélyezni, mert a németeknek is kenyérkereseti érdekük a magyar nyelv elsajátítása.⁸⁸ Míg tehát Bethlen Magyar Szemle-beli cikkében az iskola-kérdés terén is újabb engedményeket fontolgat, Gömbös éppen ellenkezőleg szigorításra készül.

Tragikus finálé

1933-ban, Bleyer Jakab életének utolsó évében a magyarországi német nemzeti-ségpolitika zsákutcába jutott. Az MNNE szervezkedése a gyanakvás és félelem légkörében úgyszólván megbénult. 1933-ban az MNNE-nek összesen 4 új helyi csoportja alakult; ezek alakulását egy-két év múlva vették tudomásul.⁸⁹ Változatlan hevességgel folyt a harc a bethleni értelemben vett „pángermánok”, vagyis a német kultúregyletet látogatók vagy propagálók, német lapot járatók ellen. A Pest megyei Harta községet azzal gyanúsítják, hogy már évek óta a Németországból kiinduló, írásos és szóbeli propaganda egyik bázisa. A vizsgálat kiderítette, hogy csupán a hazai MNNE tevékenykedik a faluban. A következtetés ugyanaz: „Harta községben valóban folyik pangermán agitá-

⁸³ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 13. sz. irat. 57.

⁸⁴ Macartney: i. m. 140.

⁸⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 12. sz. irat. 55.

⁸⁶ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁸⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 13. sz. irat 58.

⁸⁸ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁸⁹ Paul Flach: Die behördlichen Bestätigungen des UDV (1924—1940) und des VDU (1939—1943). München 1971. 9, 29, 30.

ció, melyet az MNNE irányít.”⁹⁰ A német szolidaritásra való hivatkozás, a német nyelvű iskoláztatás követelése, a német nemzeti eszme terjesztése ugyancsak kiváltotta a közigazgatás bizalmatlanságát.⁹¹ A Bethlentől megígért típusváltoztatásnak, a C-típusú oktatásról a B-típusra való áttérésnek szorgalmazása a Bács-Bodrog megyei bácsalmási németek részéről a katolikus egyház ellenállását váltotta ki; a plébános államellenességgel vádolta őket, mivelhogy „... az állam nyelvét semmibe véve inkább a német nyelvet kívánják kultiválni”.⁹² Nyomasztólag hat a német mozgalom résztvevőire olyan megszokottan kedves, évenként visszatérő rendezvényeknek betiltása, ill. nem engedélyezése, mint a zenekari verseny, az MNNE közgyűlése. Ez utóbbiért csupán szerény kárpótlást nyújtott a bácsalmási aratóünnep.⁹³

1933 őszén a hazai német kérdés ideológiai képe is tökéletesen megváltozott. A népi frók ekkor szerveződnek — korántsem egységes — táborra. Szabó Dezsőnél már az 1920-as évek elejétől, Kodolányi Jánosnál az 1920-as évek végétől kimutatható kezdeményezések⁹⁴ után ekkor emeli Ílyés Gyulának Pusztulás. Úti jegyzetek c. cikke a Nyugat 1933. szeptemberi számában a hazai német kérdést a közfigyelem középpontjába, hozza összefüggésbe a dunántúli magyarság pusztulását a dunántúli németiség terjeszkedésével.⁹⁵ Ennek hatása azonban egyrészt később bontakozott ki, másrészt pedig behatódó elemzést igényel.

Mikor ezek történtek, Bleyer utolsó napjait élte. Ezeket is megkeserítették az egyetemi ifjúság újabb tüntetései, amelyeket ugyan a kormány Pápen kérésére⁹⁶ sem akadályozott meg, de kitörésük után meglepő energiával, a kultuszminiszter személyes közbelépésével és az egyetemi tanárok beavatkozásával leszerelt, még mielőtt a németországi ellenhatás kibontakozott volna.⁹⁷ Ilyen tragikus fináléval ért véget 1933. december 5-én Bleyer élete. December 8-i budapesti temetésén az elhunytat sírjánál német nyelven búcsúztatták, hangoztatva, hogy benne nemcsak a tanárt veszítették el, hanem a „magyarországi németiség fővezérét” is.⁹⁸

Bleyer halála egy egész korszakot zárt le a hazai németiség történetében. Bleyer tanúja és részese volt a magyarországi németiség nemzeti öntudatra ébredésének és nemzeti jogai széles körű érvényesülésének az 1918/19-es Nép-, ill. Tanácsköztársaság idején. A forradalmakkal azonban szembeállította őt ellenforradalmi keresztény-nemzeti világnézete; a forradalmak által bevezetett nemzetiségpolitikát a magyarságra veszélyesnek, túlzottnak és elhibázottnak tartotta. Szentül hitte, hogy az ő sokkal szerényebb, a magyarság érdekeivel egybehangzó, lényegében csak a német etnikum, a német nyelv, szokások, hagyományok fenntartására irányuló politikáját az ellenforradalmi rendszer, amelynek mindvégig rendíthetetlen híve volt, teljesíteni fogja. Ebben az illúziójában fokozatosan, de teljesen csalódnia kellett. A fenyegetett német etnikum ideológiailag a kultúrnemzet és a népköztársaság eszméiben, politikailag a mozgalom kiterjesztésében, a kulturális mozgalomnak gazdasági, politikai területekre való átvitelében kereste a támaszt. Mind a kettő csak fokozta a kormány és a közvélemény ellenállását, és a jogok kiterjesztése helyett a jogok szűkítésére vezetett.

Bleyer politikájának egyre szembetűnőbb kudarca növelte a belső elégedetlenséget túlságosan mérsékeltnek, engedékenynek látszó politikájával szemben. A Bleyer szárnyai alatt felnőtt ifjradikálisok, Basch Ferenc és társai, a Németországban diadalmaskodó nemzetiszocialista eszméktől is tüzelve, erőteljes és céltudatos nemzetiségpolitikai harcot sürgettek. Bleyer azonban gyöngének tartotta nyílt nemzetiségi politikai harcra a németiség erőit. A magyar baloldallal, a Kisgazdapárttal és különösen a Szociáldemokrata Párttal való szövetségtől pedig világnézeti, ill. politikai okok távoltartották.

⁹⁰ OL BM VIII. res. 1933-7-2073

⁹¹ OL ME 1934-C-15046

⁹² OL BM VIII. res. 1933-7-2259

⁹³ Erhebendes Erntefest in Bácsalmás. S 1933. aug. 20. 3.

⁹⁴ Kodolányi János: Baranyai utazás. Bp. 1941. 5–7.

⁹⁵ Ílyés Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek Nyugat 1933. szept. 1–16. XXVI. évf. 17–18. sz. 189–205. A cikk nyomán kibontakozó vitát lásd Nyugat 1933. okt. 1. XXVI. évf. 19. sz. Ílyés vitázó cikkét A magyarság pusztulása címen a Nyugat 1933. okt. 16. XXVI. évf. 20. sz. 337–345.

⁹⁶ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁹⁷ OL BM VII. res. 1933-7-8805. Neue Demonstrationsversuche an der Universität gegen Prof. Bleyer. S 1933. okt. 15. 2.

⁹⁸ Párttörténeti Intézet Archivuma A XXII. 5/11/1933/7

Ilyen körülmények között nem maradt számára más, mint a külső támogatás, a weimari, ill. a hitleri Németországnál való támaszkodás; bel-, ill. külpolitikai okok miatt azonban ez is meghiúsult.

Ezzel a kör Bleyer körül bezárult. Bleyer — mint Thornton Wilder Szent Lajos király hídjának hősei — akkor halt meg, amikor élete szellemi, illetőleg politikai értelemben lezárult. Az ő politikáját nem lehetett többé folytatni; ez a politika kimerült, összeomlott. Akik őt követték, nem az ő politikáját folytatták: Gratz sem, de Basch sem, bármennyit hivatkoztak is rá mindkét oldalról. Bleyer így aligha tekinthető egy új nemzetiségpolitika szegletkövének, sokkal inkább egy régi politika záróköve ő!⁹⁹

⁹⁹ A kiterjedt Bleyer-irodalmat itt lehetetlenség áttekinteni. Az *egykorú sajtó* méltatásokról jó áttekintés: „Bleyer war ein Beispiel!“ S 1933. dec. 31. 3. Der Kampf Bleyers war ein Kampf der ungarischen Revision. S 1934. jan. 7. 4–5. Ein ungarischer Minderheitenführer über Dr. Bleyer. S 1934. jan. 28. 3. *Ludwig Szeberényi*: Erinnerung an Jakob Bleyer. S 1934. márc. 11. 1–2. — Szociáldemokrata értékelés: Jakob Bleyer. Die Partei 1933. dec. Az *egykorú folyóiratirodalomból* kiemelhető *Gratz Gusztáv*: Bleyer Jakob. Magyar Szemle 1934. jan. XX. k. 12–16.; *Anton König*: Jakob Bleyer als Mensch. — Deutscher Volkskalender für das Jahr 1935. 40–43.; *Heinrich Schmidt*: Jakob Bleyer 1874–1933, uo. *Koszó János*: Bleyer Jakob emlékezete. Egyetemes Philológiai Közlöny 1935. 1–10.; *Pukánszky Béla*: Jakob Bleyer und die ungarische Literaturwissenschaft. Deutsch-Ungarische Heimatblätter 1934. 3–4. sz. 193–203.; *Theodor Thienemann*: Jakob Bleyer als Germanist. Ungarische Jahrbücher 1934. 3–23. A *monografikus feldolgozások* közül alapvetőek: *Denkschrift für Jakob Bleyer* (1874–1933). Berlin–Leipzig, 1934. *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. München, 1960. Végül az *újabb folyóiratirodalomból* figyelmet érdemel a Südostdeutsche Heimatblätter Jg. 1954. Folge 1/2 Bleyer-száma, *Johann Weidlein* tanulmánya: Alemannisches Jahrbuch 1954. 405–418, ugyan-csak az ő cikke: Jakob Bleyer 1874–1933 Südostdeutsche Vierteljahresblätter 1974. Nr. 1. 6–10. és a Suevia Pannonica yg. 1 (11.) 1983 Bleyer-száma Friedrich Spiegel-Schmidt szerkesztésében.

Témánknak főleg birodalmi német vonatkozásait tárgyalja eddig ismeretlen — javarészt német — levéltári anyag bevonásával dolgozatunk lezárása után megjelent tanulmányában *Tilkovszky Lóránt*: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). Századok 1979. 3. sz. 421–475.

VARGA ISTVÁN

Egykorú hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról

Az 1945 késő telén — kora tavaszán megalakult Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete kezdeti tevékenységében jelentős kezdeményeként tarthatjuk számon a középiskolai történelemtanárok átképzésére irányuló törekvést. Azon a napon, amikor Magyarország teljes felszabadulásáról a hadijelentésekből az ország közvéleménye értesült, 1945. április 5-én a Szakszervezet főtitkárának Bóki Ernőnek a vezetésével összeült a „haladó szellemű magyar történészek” egy csoportja, hogy „a középiskolai történelemtanárok átképzését célzó legsürgősebb teendőket” megállapítsa.¹ A megbeszélésen elhatározták, hogy a Szakszervezet Múzeum utcai székházában április 13-ától, péntektől kezdődően előadássorozatot indítanak, s a bevezető előadás megtartására Szekfű Gyula professzort kérték fel. Az egymást követő pénteki napokon délután 3 órakor tartandó előadások további előadóit Mód Aladár, Ember István, Vigh Károly és Berlász Jenő személyében nevezték meg. A sorrend azonban módosult. Április 20-án Ember István igazgató a modern történelemoktatás alapelemeit ismertette, április 27-én Berlász Jenő egyetemi magántanár „Gazdasági és társadalmi tényezők a magyar történelemben” címmel tartott előadást, míg május 4-ére Mód Aladár előadását jelezték, témájának közelebbi megjelölése nélkül. Az utóbbi három előadás közül kizárólag Berlász Jenő előadásáról találhatunk mintegy húsz-huszonöt soros összefoglalást a másnapi *Szabad Népb*ben.²

Ez alkalommal nem lehet feladatunk az előadássorozat nyomon kísérése; kizárólag a Szekfű Gyula bevezető előadásáról szóló hírlapi tudósításokra szorítkozunk. Szekfű Gyulának nem volt előre elkészített kézírata; vázlatból, jegyzeteiből tartotta meg előadását, amelyet a résztvevők konzultációs kérdései és Szekfű válaszai követtek.³ Az alább közlendő tudósítások egyikéből megtudjuk, hogy a Pedagógus Szakszervezet az egyes előadásokat litografált formában tervbe vette az iskolák rendelkezésére bocsátani; ám az akkori rendezetlen viszonyok között, a harcok elülte után két-három hónappal, nehézségekbe ütközött szabad sokszorosítógépet találni és még inkább a stencilpapírt és a papírt biztosítani. Ha Szekfű Gyula előadását később végleges formába öntötte és sikerült az előbbieken jelzett akadályokat elhárítani, lehet, hogy valamelyik iskola irattárából, vagy történelemtanári hagyatékból egyszer előkerül egy ilyen litografált példány.

Szólnunk kell az előadás előkészítésének feltételezhető körülményeiről. Az még csak elképzelhető, hogy a budapesti iskolákhoz eljutott a Pedagógus Szakszervezet meghívója, de az akkori postai viszonyokra emlékezve, ha a vidéki iskolák egyáltalán kaptak meghívót, az nyilvánvalóan túl későn érkezett, hogy az akkori vasúti közlekedés mellett, a vidéki tanárok nagyobb arányú részvételét feltételezhetnénk. A másik mód a hírlapi előrejelzés volt. A *Szabad Nép* és a *Szabad Szó* április 10-én közölte Szekfű előadásának hírét, utóbbi többszörös elírással, úgy hogy a 11-i szám helyreigazításban jelezte az előadás tényleges helyét és idejét. Így esetleg csak a Budapesthez közel eső középiskolák történelemtanárainak lehetett módjukban a Budapestre való felutazás.

Az alábbiakban közlendő hírlapi tudósítások egybevetéséből meglehetősen világosan kiderül, hogy Szekfű Gyula történelemlátása 1945 áprilisában jócskán ellenté-

¹ Értekezlet a középiskolai történelemtanárok átképzéséről. *Szabad Nép*, 1945. április 10. sz. 5.

² A történelemtanítás bűnei. Berlász Jenő egyetemi m. tanár előadása. *Szabad Nép*, 1945. április 28. sz. 4.

³ Pach Zsigmond Pál akadémikus szíves közlése. — Ehelyütt legyen szabad köszönetet mondanom Pach Zsigmond Pálnak, hogy apróbb-fontosabb információival, nemkülönben ösztönzésével segítségemre volt jelen közlemény létrejöttében.

tes volt korábbi — 25–30 évvel azelőtti — önmaga nézeteivel. Szekfű Gyula fordulata azonban nem, vagy nem kizárólag 1945 késő teléhez — kora tavaszához köthető. Akiknek módjukban volt — hogy csak a legismertebb megnyilvánulásait említsük — az 1941. karácsonyi *Népszavában* közölt „A szabadság fogalma” c. cikkét, ill. a *Magyar Nemzetben* 1943–1944 fordulóján megjelent „Valahol utat veszítettünk...” c. cikksorozatát megjelenésükkor olvasni, azok, ha értő szemmel olvastak, már akkor észlelhették Szekfű Gyula változásait. A születésének 100. évfordulója alkalmából elhangzott megemlékezésekből ismeretessé vált apróbb, de egyre sokasodóbb jelek pedig 8–10 évvel előbből mutatják annak az emberi fejlődésnek a folyamatát, amely 1945 áprilisában akkori csúcspontján nyilatkozott meg.

Az újabbkori magyar történettudománynak számos, jelentős eredménye mellett, egyik mulasztása volt, hogy Szekfű Gyula életművét nem *teljességében* szemlélte. Korábban főként csak a „Három nemzedék” konzervativizmusát, a két háború közötti korszak gondolatrendszerében betöltött negatív szerepét méltatták figyelemre. Pedig egy történetírói életmű megítélésénél — nézetünk szerint — „a honnan jött?—hová érkezett?” kérdésének megítélésében az utóbbira kell helyezni a nagyobb hangsúlyt, még akkor is, ha a „hová érkezett”-életszakasz munkásságának terjedelme az egész életműnek csak kisebb hányada.

A Szekfű Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent, ill. elhangzott, összességükben a szekfűi életművet szélesebb, skálán bemutatató megnyilatkozásokhoz az alábbiakban, az 1945. április 13-i előadásáról szóló hírlapi tudósítások közlésével kívánunk hozzájárulni, amelyekből — legalább részben — rekonstruálható Szekfű Gyula gondolatmenete, mondanivalója. Eleddig Szekfű előadásáról jószerivel csupán Révai József reflexióiból⁴ volt tudomásunk, aki nagy elismeréssel adózott Szekfű 1945. áprilisi nézetei iránt, de egyúttal további „tudományos önbírálatot” várt tőle:⁵ „*Tudósnál, történésznél a szó néha többet jelent a tetteknél*” — emelte ki maga Révai. Ez a tetszetős fordulat jól beleillett abba a világgépbe, amely az „önbírálattal”, „önkritikával” minden helyre tehetőnek vélt. (Általánosságban: a szó aligha jelenthet *többet* a tetteknél. Tudós esetében a Révai alkotta fordulatot legfeljebb odavariálhatjuk: *a szó vagy az írás egyet jelent/jelenthet a tettekkel.*)

Révaival és a Szekfű előadással kapcsolatban azonban még néhány — témánk szempontjából — véletlenszerű eseményre kell utalnunk. 1945. április 12-én halt meg Roosevelt elnök. Ez a nem várt hír Pesten a New York-i rádió április 13-i hajnali adásából vált ismeretessé s az aznap reggel megjelenő lapok közölték. A *Szabad Nép* április 14-i számába Révai József írta a „Roosevelt halálára” c. megemlékezést. — A tárgyhoz kevésbé tartozik, talán még sem felesleges említenünk, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. április 12-én tartotta első budapesti ülését. A következő napra, április 13-ára volt kitűzve a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének ülése. A KV ülésén a rövid tudósításból is kitűnően, Rákosi Mátyás hosszan beszélt az általános politikai helyzetről és a további teendőkről. A szervezeti kérdések között ekkor különítették el a Központi Vezetőségtől a budapesti területi pártbizottságokat; ez a KV-ülés egyesítette véglegesen a budapesti és a debreceni pártvezetőséget és rendezte el újra a Központi Vezetőségben belüli munkamegosztást. A KV-ülésről szóló közlemény utolsóként említi, hogy a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, Horváth Márton fölé Révai Józsefet nevezték ki főszerkesztővé.⁶

Bárki azt gondolhatná e sűrű program ismeretében, hogy Révai József nem vett részt Szekfű Gyula előadásán, de Révai aznapni bokros teendői ellenére, délután 3 órakor megjelent a Pedagógus Szakszervezet székházában,⁷ s így személyes benyomásai alapján írta meg a „Szekfű Gyula útja” című első főszerkesztői cikkét.⁸

„Szekfű Gyula minapi előadása a Pedagógusok Szakszervezetében megérdemli, hogy ne úgy vegyünk róla tudomást, mint szürke napi eseményről, hanem felfigyeljünk rá és gondolkozzunk rajta. A magyar értelmiségnek az a rétege szólalt meg itt, mely akar

⁴ Révai József: Szekfű Gyula útja. Szabad Nép, 1945. április 19. sz. 3., valamint Marxizmus és magyarság c. kötetében, Bp. 1946. 240–243.

⁵ Révai cikkének e vonatkozásairól lásd Pach Zsigmond Pál: Kontinuitás és diszkontinuitás Szekfű Gyula történetiszemléletében. Új Írás, 1983. 10 sz. 50–51.

⁶ A Központi Pártvezetőség ülése. Szabad Nép, 1945. április 15. sz. 4.; Néplap (Debrecen), 1945. április 17. sz. 3.

⁷ Pach Zsigmond Pál szíves közlése.

⁸ Révai József főszerkesztőként első ízben a Szabad Nép 1945. április 15-i (vasárnap) számán szerepel.

tanulni a nemzetet ért katasztrófából. Üdvözljük Szekfű Gyula előadását, mert szolgált vele a magyar értelmiség újjászületését...

Szekfű Gyula, az ideológus és történész, nem áll közel hozzánk. Még megtérésében sem vérbeli demokrata; mint konzervatív mondja ki a marasztaló ítéletet az országvesztő magyar „középosztály” fölött. De éppen abban, hogy konzervatív létére mondja ki az ítéletet és ismeri fel a munkásság és a parasztság nemzetmentő hivatását, van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni.

Tudományos és erkölcsi bátorság nélkül — írja a továbbiakban — Szekfű Gyula az utolsó néhány évben nem fordulhatott szembe mindazzal, amit az elmúlt negyedszázad alatt hirdetett...

Vannak, akik szerint Szekfű Gyula megtérését nem szabad elfogadnunk. A demokrácia szigorú erkölce — szerintük — azt követeli, hogy az új Magyarország eszmei építői és nevelői közé csak azokat engedjük, akiknek múltjában nincsen folt... Ha csak azokkal akarnánk egyúttaladni, akik nem jobbról jöttek balra, hanem mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útítársunk... Tisztelet és becsület a maroknyi rendíthetetlennek, de a magyar értelmiség újjánevelésében a becsületes »megtérteknek« nagyobb szerepük lesz, mint nekik...

A magyar értelmiség zömének hangulata ma a megriadás és az útvesztés... A megtérésre hajlamosakat nem szabad magukra hagynunk és télenül várni, míg beérnek bennünket, hanem elbük kell mennünk.

Az itt idézettek Révai cikkének pozitívabb töltésű részleteiből valók, ahol azért mindig beiktatódik egy „de” kezdetű közbevetés, amelyben Révai mérlege újra meg újra Szekfű negatívumainak oldalára billen. Cikkének vége felé újolag elismerően írja: „Szekfű Gyula nemcsak megállapítja, hanem helyesli, hogy az ipari munkásság és a parasztság nyomult fel a történelmi középosztály helyére. Hiszi és vallja, hogy a dolgozó osztályok átvesszik és megőrzik a magyar nemzeti kultúrát, hogy a Szovjetunióval való baráti kapcsolatunk új utakat nyit meg a magyar fejlődésnek” — ezt ismét egy „konzervatív” jelzős mondat követi, s az utolsó előtti bekezdés megint csak „de”-vel kezdődik. S ráadásul nem eléggé átgondolt, — félreérthető. Nem tételezzük fel, hogy Révai félreérthetőnek szánta: „De azt sem hallgathatjuk el, hogy Szekfű Gyula még nem ért annak az útnak a végére, melyen elindult”. — Nem fejezzük be a gondolatsort. A záróbekezdésben ismét csak az aggodalmaskodó Révai szólal meg: „... a nyugtalanító ellentmondást csak férfias, nyílt önbírálat oldhatja fel. Ha Szekfű Gyula ezt is megtenné, ha át tudná lépni azt a varázskört, melybe saját tudományos munkássága zárja, ha többre tartaná az igazságot és a nemzeti érdeket önnön művénél, több lehetne történetírónál...”; — a Révai szerint ebben az esetben Szekfűre váró feladat (az útjátvesztett értelmiség újjánevelése) nem változtat cikke negatív végső kicsengésén. — E disszonáns közbevetések, sőt bekezdések ellenére, Révai cikke sok elismerő megjegyzést tartalmaz Szekfű előadásával és fordulataival kapcsolatban.

Szekfű Gyula nem válaszolt Révainak. Előadása — Révai megjegyzéseivel ellentétben — nem jelent meg nyomtatásban.

Szekfű felkérése az előadásra legkorábban április 5-én este, vagy 6-án történhetett. Így mindössze egy hét állott rendelkezésére a felkészüléshez. Ha ezt netán kevesellte, vagy kényelmetlennek, feszélyezőnek érezte, elháríthatta volna magától a kérés teljesítését. Szekfűnek nyilvánvalóan már eleve megvolt a mondanivalója, amely egy ilyen átképző tanfolyam bevezetőjéül szolgálhatott. Nem volt más teendője, minthogy vázlatot, jegyzeteket készítsen magának.

Ezúttal csupán Révai cikkének záró elvárásaival kívánunk vitába szállni. Az olvasó az alább következő tudósításokból megítélheti: Szekfű előadása *elfogadható* férfias, nyílt önbírálatnak; *átlépte* azt az állítólagos varázskört, ha ilyen egyáltalán még létezett, amelybe saját tudományos munkássága már aligha zárta be; *többre tartotta az igazságot és a nemzeti érdeket önnön művénél*, s éppenséggel részt vett az útjátvesztett értelmiség újjánevelésében. Mindezt önelhatározásból tette, mondanivalói aligha estek nehezeire; *szavai tetté magasodtak*.

Nem hisszük, hogy Révai felemás sorai különösebben bántották volna Szekfű tudományos önértetét; a kritikához — az alaptalan kritikákhoz is — hozzáadódott már „A száműzött Rákóczi” megjelenését követően és később is. A „Mit vétettem én?” c. egykori öngyazolása helyett, — közbeeső kisebb megnyilatkozásait most mellőzve — 1946 januárjában, a *Lenin* halálának évfordulóján tartott első magyarországi megemlékezésen ő méltatta a nagy államférfi érdemeit.

Összegezőként, Révai cikkét — a fentebbiekben jelzett, ma már ellenvetéseket is kiváltó volta ellenére — olyan első, de hosszú ideig követőre nem talált kísérletnek tekintetjük, amelyben bár benne rejtett Szekfű Gyula munkássága új módon való értékelésé-

nek lehetősége; egyben akadályá is lett Szekfű Gyula fordulata méltánylásának, a továbbiakban pedig a teljes életmű árnyaltabb értékelésének.

Harmincnyolc év múltán, Szekfű Gyula születésének századik évfordulóján, székesfehérvári emléktábla-avató beszédében Pach Zsigmond Pál személyes emlékei alapján elevenítette fel a szóban forgó előadás forró hangulatát, s a letűnt rendszer „morális bűneit” ostromozó Szekfű Gyula gondolatait emlékezetből részlegesen ekként idézte: „a Horthy-rendszer azt a kettős jelszót, amelyet fennen hirdetett, s amelyre annak idején ő maga is életét tette — a keresztény és nemzeti jelszót csúfosan diszkréditálta.

A keresztény elvet, az emberisésség, a humánus elvét a fasizmus embertelenségébe, Auschwitz gázkamráiba fullasztotta. A hazafias eszmét, a nemzeti érdek princípiumát a hitleri Németország kiszolgálóinak hazug, álságos frázisává süllyesztette, nemzetpusztító háborúba veszejtette. Ámde ez nem az elvek csődjét jelentette, hanem az elvek megtagadását... Az emberisésség keresztényi elvének, a nemzeti öntudat elvének nem elutasítására, hanem helyreállítására van szükség, egyben újragondolására, újjáértékelésére — az egész ország demokratikus újjáépítésének jegyében, aminek integráns része az iskolai történetoktatás megújítása is”.⁹

E bevezető keretében — amely amúgy is hosszúra nyúlt — nem vállalkozhatunk a *Szabad Nép*, a *Szabadság*, a *Szabad Szó* és a *Népszava* tudósításainak a részletesebb egybevetésére. Egyrészt kiérződik belőlük Szekfű Gyula enyhén archaizáló veretes stílusa, másrészt tetten érhetjük az egyes tudósítókat az elkövetett tollhibákon, vagy éppen a nyomda ördögének jelenlétét észlelhetjük. A szó szerinti szövegegyezésekből részint gyorsírási előzményekre, más helyütt az azonos gondolatoknak más megfogalmazásban való kifejtésénél csupán kivonatos jegyzetelésre gondolhatunk.

Pach Zsigmond Pál visszaemlékezései szerint, Szekfű Gyula *eredeti* előadását legheívebben a *Szabadság* tudósítása adja vissza. A *Szabadság* viszont nem közli a konzultációs kérdésekre adott válaszok között a keresztény, a nemzeti és a szentistváni gondolat eltorzításaival kapcsolatos Szekfű-nézeteiket. Ezek más lapok közleményeiből rekonstruálhatók.

Meg kívánjuk még jegyezni, hogy az egykorú hírlapok közül a *Kis Újság* egyáltalán nem foglalkozott Szekfű előadásával, az *Új Szó* pedig — akkoriban legalábbis — általában nem tudósított az ilyen jellegű magyarországi eseményekről. A jelentősebb vidéki lapok közül a szegedi *Délmagyarország* és a debreceni *Néplap* még másodközlés formájában sem mutatott érdeklődést az előadás iránt.

„A középosztály eljátszotta a lehetőséget, hogy övé legyen a hatalom”

Szekfű Gyula előadása a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetében

A közoktatásügyi miniszter utasítása híján, a Magyar Pedagógusok Szakszervezete kezdeményezte a *középiskolai történelemtanárok átképzését*. Ennek az átképző szemináriumnak első előadása hangzott el pénteken délután a szakszervezet Múzeum-körúti [helyesen: Múzeum utcai] székházában közel kétszáz főnyi középiskolai történelemtanár előtt, de ismert egyetemi tanárok is helyet foglaltak a hallgatóság soraiban.

Szekfű professzor foglalkozott a történelmi vezető osztályok szerepével a magyar történelemben. Az 1840-es idők kiváló minőségű, magas horizontú középosztálya különösen a század második felében, majd utána még inkább annyira „felvizeződött”, hogy nem tudván betölteni a politikai vezetés szerepét, az első és második világháború katasztrófájába taszította a magyarságot. Mivel így a középosztály eljátszotta azt a lehetőséget, hogy övé legyen a hatalom, így a munkásság és a parasztság kezébe kell kerülnie a vezetésnek és az említett osztályokra vár a feladat, hogy a további fejlődést kialakítsák.

Ezután három lejárattott fogalmat ismertetett Szekfű professzor: *nemzet*, *kereszténység* és *szentistváni állameszme* fogalmát. Szerinte a *nemzet* fogalmát mindezideig kisajátították a vezető osztályok és kitasztították belőle a munkásságot és a parasztságot. Ami a *kereszténységet* illeti, éppenséggel azok járatják le, akik az antikrisztus hatalmát szabaddították az országra, a náciizmus és a nyilasizmus képeiben. A *szentistváni gondolatot*

⁹ Pach Zsigmond Pál: Szekfű Gyula emléktáblájánál. Élet és Irodalom, 1983. május 27. sz. 5.

nem a szomszéd népek közötti megbékélés formájában értelmezték, mint az 1840-es reformnemzedék, hanem a velünk együttlélt nemzetiségeink emberi jogainak a megfosztására. Legutóbb is, 1938 után a visszanyert csehszlovákiai és erdélyi területeken a reakció és fasiszmus bukott rendszerei **nem autonómiát adtak a szlovákságnak és rományságnak, hanem még parlamenti képviselőkhöz sem juttatták őket.**

Szekfű professzor végül az adott politikai helyzet konzekvenciáinak a levonására hívta fel a történelemtanárokat figyelmét és felkérte őket, hogy a katedrájukon szolgálják a szláv népekkel való megbékélés ügyét.

Szekfű professzor előadását a hallgatóság nagy tetszéssel fogadta.

Az átképző szeminárium következő előadása jövő pénteken lesz, amikor *Ember István* igazgató a modern történelemoktatás alapelveit ismerteti.

(Szabad Nép, 1945. április 14. sz. 2.)

A munkásság és parasztság kezébe került az ország sorsa

Szekfű Gyula vezette be a Pedagógusok Szakszervezetének előadássorozatát

A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének középiskolai tagozata saját kezdeményezéséből előadássorozatot indított a *középiskolai történelemtanárok számára* és így megkezdte a *tanári kar e részének átképzését*. A legnagyobb elismerést megérdemlő munkájukat gyakorlatilag úgy hasznosítják, hogy az előadásokat litográfálják és megküldik az egyes iskoláknak. A történelemtanárok azután így tankönyv hiányában, ezeket a jegyzeteket használják fel a tanításnál, a demokratikus szellem érvényesítésére. A szakszervezet az átképzés megkezdésével megelőzte a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, mert a **miniszter feladata lett volna átképző tanfolyamok megindítása az egész tanári kar részére.** Sajnos, ezen a téren a kultuszminiszter részéről még semmi sem történt.

Az előadássorozat bevezető előadását *Szekfű Gyula* tartotta meg péntek délután a szervezett Múzeum utcai székházában, szokatlanul nagy érdeklődés mellett. *Kemény Gábor* szakszervezeti elnök bevezető szavai után *Szekfű Gyula* vizsgálat alá vette azután az ország szempontjából életfontosságú fogalmakat, mint például a *nemzet* fogalmát. A nemzet — *Joó Tibor* meghatározásával élve — nem egyéb, mint a *nemzeti öntudatra ráébredt nép*. Az öntudat azonban, amely a műveltséggel áll kapcsolatban, nem elég arra, hogy egy nemzetet fenntarts; ehhez *hatalom* is kell. Ez a műveltség és hatalom történelmünk kezdetén *egy kis vezetőréteg* kezében összpontosult, a fejlődés későbbi folyamán azonban *egyre nagyobb és nagyobb rétegek lettek részesei*. A XIX. században a *középosztály* szerezte meg magának, a század közepén azonban ez az osztály *nem kívánatos elemekkel erősen felhígult* és ezzel a nemzeti feladatok elvégzésére képtelenné vált. Az elmúlt tíz-tizenöt év alatt is a *középosztály volt az, amely elvesztette józan tájékozódási képességét, képtelenné vált Magyarország világpolitikai helyzetének megítélésére és elkövette azokat a politikai hibákat, tévedéseket és morális bűnöket, amelyek a mai helyzethez vezettek.*

A középosztály tehát *eljátszotta azt a jogot, hogy az övé legyen a hatalom és a vezetés ebben az országban.* Most a magyar ipari munkásság és a mezőgazdasági lakosság kezébe került az ország sorsa, az ő feladatuk lesz a nemzeti műveltség fenntartása és a hatalom gyakorlása.

Hangoztatta *Szekfű Gyula*, hogy a történelemtudománynak le kell vonnia azokat a tanúságokat [sic!], amelyeket az elmúlt esztendőök eseményei szolgáltattak. Az országot az orosz hadsereg mentette meg a hitlerizmustól. A német fejlődés olyan irányt vett, hogy Európában hosszú időre senki sem akar tőle tanulni. Nekünk a jövőben az Orosz Birodalommal való kapcsolatainkat kell kiépítenünk. Kétségtelen azonban, hogy a szomszéd szláv népekkel, csehekkel, jugoszlávokkal és románokkal is egészen más viszonyban kell lennünk, mint a múltban. Mindezt figyelembe kell vennie a középiskolai történeti oktatásnak. Annak a két néposztálynak, amelyek a hatalom most birtokába került, olyan nevelést kell kapnia, hogy jobban tudja elvégezni feladatát, mint a tönkrement, csődöt mondott középosztály. Ez nagy feladata az oktatásnak.

Előadás végen annak a reményének adott kifejezést, hogy a magyar ipari munkásság és a magyar parasztság nemcsak átveszi a letagadhatatlanul nagy értéket jelentő magyar műveltséget, hanem tovább is fejleszti és annak birtokában méltónak bizonyul a hatalom gyakorlására.

(Szabadság, 1945. április 14. sz. 4.)

„Három lejáratos fogalom: nemzet, kereszténység, szentistváni gondolat”

Szekfü Gyula előadása a Pedagógusok Szakszervezetében

A felszabadulás óta először lépett a nyilvánosság elé Szekfü Gyula egyetemi tanár. A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetében pénteken délután új történelmi szemináriumot nyitott meg a középiskolai tanárok részére. A volt Baross színház előadótermét zsúfolásig megtöltő közönség lelkesen köszöntötte a neves történetíró és közíró.

Szekfü azt az új nézőpontot világította meg, amelyről már ma is tisztán láthatók a közelmúlt eseményei. Az utolsó évtizedekben életfontosságú fogalmak, mint például a *nemzet*, *kereszténység* és a *szentistváni gondolat* teljesen elhasználódtak és élettelen sémákká száradtak. E fogalmak már pontosan az ellenkezőjét jelentették, mint amit eredetileg a Nagy Század szótárában jeleztek.

„Végképpen eljátszotta a jogot”

— Én már megfogadtam az elmúlt évben, hogy nem írom le ezt a szót: nemzet, — annyira hitelét és értelmét veszítette ez a fogalom. A nacionalizmus nagy fordulóját éljük, hosszú évtizedeken, sőt talán évszázadokon át tartó folyamatok éppen most fejeződtek be.

A továbbiakban Szekfü a nemzet fogalmát tisztázza. A középosztály nálunk 1849 után erősen felhígult és az utolsó két évtizedben elvesztette józan tájékozódási képességét, képtelenné vált Magyarország világpolitikai helyzetének megítélésére. Ez a középosztály a legcsodálatosabb kábultságba esett és elkövette azokat a politikai hibákat, tévedéseket és morális bűnöket, amiknek következménye Budapest pusztulása és az ország romlása.

Ez a középosztály nem tudta megtartani és értékesen kihasználni a birtokában lévő műveltségi vagyont. Csődbe került és csődbe juttatta az országot is. Meg volt rá a lehetősége, hogy a legmagasabb nemzeti feladatokat teljesítse. S hogy ezt bűnös könnyelműséggel elmulasztotta, *végképpen eljátszotta a jogot*, hogy ebben az országban övé legyen a hatalom és az irányítás.

„Szélesebb rétegek nyomulnak fel”

— A középosztály elvesztette a csatát, — mondotta Szekfü — s most szélesebb rétegek nyomulnak fel a helyére: az ipari munkásság és a parasztság. Az ő kezükbe kerül a hatalom is. Ez a két társadalmi osztály fogja irányítani egy ma még tisztán nem látható, ki nem alakult formában az ország sorsát.

— Nem tartom kétségesnek, hogy e két fölemelkedő osztály át fogja venni és megőrzi a magyar műveltségi vagyont. Mint ahogy a francia forradalom sem semmisítette meg a egyszerű francia hagyományokat: a francia logika, a francia világosság tovább él.

Az elsekélyesedett kereszténység

— Visszaélt a középosztály a *kereszténység* fogalmával is. A lelkiélet felbomlott, nem volt kapcsolata külső világgal. Kettévált az emberek élete: a felebaráti szeretet gyakorlása hiányzott a mindennapi életből. Hogy mi lett e kettéválás következménye, az utóbbi évek szégyenletes barbár eseményei élesen megmutatták. Nem hunyhatjuk be szemünket a *zsidókérdésnél*. Nem szabad elfelejtenünk, hogy mi voltunk az az ország, ahol pár hónap alatt százezreket üldöztek azért, mert egy már régebben megcáfolt idegen elmélet szerint azok a százezrek másfajta emberek, mint mi.

„Arculütöttük a szentistváni gondolatot”

— Elszíntelenedett a *szentistváni gondolat* is; ezt nem a szomszéd népek közötti megbékélés formájában értelmezték, mint az 1840-es reformnemzedék, hanem a velünk együttélt nemzetiségeink emberi jogainak a megfosztására. 1938 után arculütöttük ezt a egyszerű ősi gondolatot a Felvidéken, Erdélyben és a Délvidéken, ahol a reakció

nemcsak, hogy autonómiát nem adott a szlovákságnak és románságnak, hanem még parlamenti képviselőkhöz sem juttatta őket.

Szekfű végül arról beszélt, mi legyen most a történettanárok feladata.

— Levonni tisztelegéssel és világosan az utolsó szörnyű esztendő tanulságait. Az a tény, hogy a Vörös Hadsereg szabadított fel a német náciizmus álcájával rejtőzött antikrisztus hatalma alól, történelemtanításunk is a Szovjet-Unióval és a környező szláv világgal erősebb kapcsolatba lép.

A történettanár hosszú lejáratra tanítson. Meg vagyok győződve, hogy a *magyar műveltség igen magasfokú*. Ezt azonban nem a most levitézlett és csődbe jutott középosztály termelte ki magából, hanem a régi nagy nemzedék századokon át. Ezt a nagy magyar műveltségi hagyományt védje meg a munkásság, a nép, ne dobja el magától, vigye tovább töretlenül.

*

Szekfű Gyula drámai részletekben bővelkedő előadása mélységes hatást váltott ki a közönségből. Nagy élmény volt. Megrendítően férfias vallomás. Még jól emlékszünk a nyilas uralom előtt írt cikkeire: „Valahol utat veszítettünk . . .” — intett, figyelmeztetett a közelgő veszély okaira. Az elveszett utat a magyarság súlyos áldozatok árán újra megtalálta. S a szégyenletes nyilas terror óta Szekfű Gyula is megtalálta igazi hangját és megnyilvánulási szabadságát.

(Szabad Szó, 1945. április 15. sz. 5.)

Szekfű Gyula: „Az ipari és mezőgazdasági munkásság feladata a nemzeti műveltség fenntartása”

A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete előadássorozatot rendez a középiskolai *történelemtanárok* részére. Az előadássorozat bevezető előadását *Szekfű Gyula* egyetemi tanár tartotta.

— A történettudomány most olyan fejlődési ponthoz érkezett, amikor — úgy mond — egészen új szempontok tárulnak fel előtte. Ennek figyelembevételével kell megvizsgálnunk bizonyos, az ország szempontjából életfontosságú fogalmakat. Ezek között legelső a *nemzet* fogalma. A nemzet nem egyéb, mint a nemzeti öntudatra ráébredt nép — vallotta Jóó Tibor —, az öntudat azonban, amely a műveltséggel kapcsolatos, nem elég arra, hogy egy nemzetet fenntartsunk, ehhez *hatalom* is kell. A 19. században az úgynevezett középosztály szerezte meg ezt a műveltséget és a hatalmat is.

A középosztály azonban a század közepén nem kívánatos elemekkel erősen felhígult. Az elmúlt 10–15 esztendő alatt azután teljesen elvesztette tájékozóképességét és olyan hibákat követett el, amelyeknek pusztító hatását ma egész országunk érzi.

— Így eljátszotta azt a jogot, hogy ebben az országban övé legyen a hatalom és a vezetés.

— Most a magyar ipari munkásság és a mezőgazdasági lakosság feladata a nemzeti műveltség fenntartása és a hatalom gyakorlása.

— Ugyanilyen csődről beszélhetünk, ha a „kereszténységről” esik szó. Ezt a fogalmat is lejáratta az előző korszak és a jövőben azt kell kereszténységnek tartanunk, amely visszatartja az embereket a gonosz, keresztényietlen cselekedetektől. A szentistváni gondolat sem azt jelentette eredetileg, hogy nekünk magyaroknak kell a nemzetiségek fiait beolvasztani, hanem hogy az országunk területén lakó összes népeknek adjuk meg a teljes önkormányzatot, még a területi önkormányzatot is. Hogy ez nem történt meg, az a mi hibánk és ennek tudatában kell a történelemtudománynak levonni azokat a tanulságokat, amelyekre az elmúlt esztendő eseményei szolgáltak. A német nép képtelen a kulturális fejlődésre és a vezetésre, így a jövőben a felszabadítóink birodalmával való kapcsolatainkat kell kiépítenünk. De kapcsolatot kell teremtenünk az orosz birodalom mellett a szomszéd szláv népekkel is, hogy a hatalomhoz jutott két új néposztály; fiai már e történet szemléletben nevelődjének.

(Népszava, 1945. április 15. sz. 2.)

VÁCZY PÉTER

Merseburgi Thietmar A magyar királykoronázásról

Thietmar a német birodalom egyik keleti őrhelyén, Merseburgban volt püspök (szül. 975, püspök 1009, megh. 1018), abban az időben, amikor nyugati mintára egy új, középkori rend kezdett kialakulni Magyarországon. Figyelmét ugyan elsősorban a lengyel — cseh események kötötték le, mégis neki köszönhetjük, hogy krónikájának IV. kötetében kortársi beszámolót találunk a magyar egyház és a magyar királyság megalapításáról.¹

E világraszóló eseményt szokásához híven igen röviden jegyezte fel abba a pergament-kódexbe, mely a sors különös kegyéből korunkra jutott. Noha sorai kiterjedt klaszikus műveltségről tanúskodnak, latinsága nyers, darabos maradt s olykor nehezen is érthető. Műve megírásához alig használt idegen forrást, jóformán csak arról emlékezik meg, amit saját maga tapasztalt, vagy amit éppen másoktól hallott. Erős személyiségének jele, hogy a máshonnan kölcsönzött szövegrészeket ugyan nem állított szükségszerűen valótlan, hanem szándéka szerint átalakította. Sajnos akkor is ugyanígy járt el, midőn személyes értesüléseit foglalta írásba.

Nem volt az események szenvtelen krónikása, a körülötte zajló életet úgy adta vissza, ahogyan maga látta: hol szelíd gúnnnyal, hol mérgelődve, vagy éppen alig leplezett dühkitöréssel. Mindez szerfölött megnehezíti szövegének helyes megértését. Vajon a kutató történész mit kezdjen olyan mondatokkal, melyeket a szerző szándékosan fogalmazott meg kétértelműen. Az effajta megerőltetéssel ugyan nem állított szükségszerűen valótlan, annyit azonban elért: szövegét így is, amúgy is lehet érteni.

Éppen ez az eset forog fenn krónikájának azon a helyén, ahol hírt ad az első magyar királykoronázásról. Nem hiába támadt annyi vita e szöveg helyi magyarázata körül! Mielőtt azonban tovább mennénk, lássuk magát a kérdéses latin szöveget, annak két német nyelvű fordításával együtt.

Inperatoris autem predicti — III. Ottó császárról van szó — gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum. Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit. Robert Holtzmann, a *Chronicon* tudós kiadója, a következőképpen adja vissza a latin szöveg értelmét: „Auf Antrieb und durch die Gnade Kaiser Ottos III. errichtete Waic, der Schwager des Herzogs Heinrich von Bayern, in seinem Reiche Ungarn bischöfliche Sitze und erhielt dafür Krönung und Salbung.” Vagyis Holtzmann szerint a császár kegye és buzdítása kellett ahhoz, hogy a még pogány nevén szereplő István országában püspökségeket alapítson. Ennek mintegy jutalmaként kapta meg a koronát és az egyházi kenetet. Hogy magát a koronát végtére is ki küldte neki, az nem derül ki Holtzmann fordításából. Mathilde Uhlirz úgy találta, Thietmar erre is választ adott. A *gratia* ugyanis a koronára, a *hortatu* viszont az egyházi *benedictiō*ra vonatkozik. Őszerinte a helyes fordítás ez volna: „Waic, der Schwager des bayrischen Herzogs, der in seinem Reiche Bistümer errichtete, empfing durch die Gunst des Kaisers (Otto III.) die Krone und auf dessen Betreiben hin den Segen.” A magyar fejedelem tehát már buzgón szervezte egyházát, amikor Ottó kedvezéséből koronát nyert és ugyancsak az ő ösztönzésére egyházi áldásban részesült.²

¹ *Chronicon Lib. IV, c. 59* ed. R. Holtzmann, Berlin 1935 (= MG SS rer. Germ. Nova Series Tom. IX) 198. A továbbiakban ezt a kiadást idézzük. W. Trillmich újabb kiadása német fordítással megjelent *R. Buchner* (szerk.): *Ausgewählte Quellen zur deutschen Gesch. d. MAs. Bd. 9.* 1958. Újabban A. Schneider foglalkozott a szerzővel az „Archiv f. Kulturgesch. 44, 1962” lapjain: „Thietmar v. Merseburg über kirchliche, politische u. ständische Fragen seiner Zeit.” De a magyar viszonyokra nem tér ki.

² R. Holtzmann: *Die Chronik des Tietmar von Merseburg* (Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit, hg. v. K. Brandt, Bd. 39, Lipce 1939. 134., *Jahrbücher des Deut-*

A szöveg kétértelműsége nyilvánvalóan szándékolt s ilyen esetben a latin filológiai tudás sem segít biztos fordításhoz. Épp ezért a kérdést más oldalról kell megközelítenünk.

Egy helyütt Thietmar saját előadásmódját kanyargós ösvényhez hasonlítja (IV, 55). Műve valóban nem halad pontosan az évek szerint az annáleszek módjára, hanem mint igazi krónikában, régebbi események keverednek újabbakkal némi összevisszaságban. Hogy témánknál maradjunk, a magyar koronázásról szóló fejezet (IV, 59) előtt arról olvasunk, hogy III. Ottó holttestét 1002-ben Itáliából Kölnbe szállították (IV, 53), az ezt követő 55–58. fejezetekben a lengyel I. Meskó és Boleszló fejedelmek kedvéért a szerző mégis visszatekint a 10. század második felére. A következő IV. 59. fejezet elején van szó Vajk, azaz István magyar király koronázásáról, majd minden átmenet nélkül folytatódik a fejezet egy csoda elbeszélésével, mely III. Ottó idején Rómában történt. A IV, 60. fejezet Matildának, a császár nővérének rangon aluli házasságát tárgyalja, majd érdemes közéletű férfiak nekrológjai következnek, valamennyi 993 és 999 közt hunyt el.

Különös figyelmet érdemel, hogy Thietmart a magyar koronázás eseménye egy csodára emlékeztette. Szinte mentegetőzve kezd ennek elbeszélésébe: *Nec sileo quoddam miraculum temporibus prefati cesaris Rome caelitus exortum*. „Nem hallgathatom el azt az égi csodát, mely a császár uralma alatt Rómában következett be.” Amidőn ugyanis Herimann sváb herceg katonái a szerzetesek minden könyörgése ellenére se voltak hajlandók eltávozni a *San Paolo fuori le Mura* rendház rétjeiről, oly égzengés támadt egyszerre, hogy a katonák közül négyen — de éppen a legjobbak — azonmód szörnyet haltak, mire a többiek elmenekültek. III. Ottó egyik oklevelének (DO III. 405. sz.) keltezéséből viszont megállapíthatjuk, hogy a császár Ravennából jövet 1001. június 4-én táborozott seregével a mondott kolostor körzetében. Jóllehet a Szent Város fellázadt ellene, nem gondolt megostromlására, jobbnak látta, ha előbb Beneventumot leckézteti meg. Ezért nem tartózkodhatott sokáig Róma falai előtt. Mindez rögzíti a csoda időpontját 1001. június első napjaira.³

Másrészt megállapítottuk, hogy Thietmart a magyar királykoronázás emlékeztette a Rómában észlelt csodára. A két esemény híre nyilván egyúttal érkezett hozzá Itáliából és ezért együtt raktározódott emlékezetébe. A két hír szoros összetartozását igen jól szemlélteti helyük a kérdéses IV, 59. fejezetben. Mert míg e fejezet előtt és után 10. századi eseményekről van szó, addig a kérdéses fejezet 11. századi eseményeket tárgyal, a koronázást és a római csodát. Ugyanis annyit már eddig is tisztázott a kutatás, részint oklevelek, részint elbeszélő kútfők alapján, hogy Szent Istvánt vagy az 1000. évben, vagy 1001-ben koronázták meg.

A Thietmar szövegéből kihámozott adatunk nem hagy kétséget afelől, hogy Rómában a csodát Szent István koronázása idején élték át. A koronázás éve körül támadt vitában egyébként is jobb és több érv szolt a koronázás 1001. éve mellett. Új adatunk is ezt a nézetet erősíti. A hírt kétségtelenül olyan valaki vitte Merseburgba, aki Itáliából érkezett, és aki a császár kíséretéhez tartozott, sőt tanúja volt az égi csodának, azonkívül tudott a pápa és a császár találkozásán felmerült „magyar ügyről”.

Hol került erre sor? Ilyen fontos ügy, mint amilyen akkoriban a magyar volt, szóba jött ugyan a pápa és a császár titkos megbeszélésén, de csak valamelyik zsinaton vagy törvénynapon, többek jelenlétében dönthettek róla. Ilyen alkalom lehetett volna III. Ottó és a pápa hosszú tartózkodása Ravennában, ahol például április 4-én valóban sokan gyűltek össze a törvénynapon. Ezen megjelent többek közt az a bizonyos *Anastasius abbas monasterii sancte Marie Sclavanensis provincie* is, akiben sokan István megbízottját vélték felismerni. Csakhogy a magyarok hazáját sohasem hívták *Sclavonia*-nak. Ha pedig idegen volt, felvetődik a kérdés, István miért éppen egy idegen ország apátját szemelte ki erre a fontos és bizalmas ügyre, hiszen ő abban az időben már püspökségeket szervezett és nyilván saját környezetében is találhatott volna alkalmas szószólót. De különben is az események ismeretében ez a törvénynap április elején túl későnek tűnik. Sokkal valószínűbb, hogy a tárgyalás színhelye a január 13-ára Rómába összehívott zsinat volt. A császár kíséretében találjuk Heinrich bajor herceget, aki minden bizonnyal kellő eréllyel képviselte sógorának, István magyar nagyfejedelem érdekét. A „magyar ügy” természetesen egyaránt magába foglalta a koronázás és az egyházszervezés kérdéseit. Alig hihető, hogy a római zsinat csak egyházi vonatkozásban tanácskozott és csak egy később ülésező törvénynap,

schen Reiches unter Otto II. und Otto III: Zweiter Bd. Otto III. *M. Uhlirz*, Berlin 1954. 576. W. Trillmich fordítása, némi változtatással, Holtzmann szövegéhez igazodik (i. h. 174.).

³ *M. Uhlirz*: Otto III, i. m. 378 s. köv.

például a ravennai, foglalt volna állást a koronázás dolgában. A kettőt nyilván egyszerre tárgyalták meg, mégpedig Rómában. Akkor viszont Istvánt pünkösdőn koronázták meg, mely 1001-ben éppen június elsejére esett.⁴

I. Ottó Augsburgnál világra szóló győzelmet aratott a magyarokon (955), de nem vetette őket adófizető segédnépei közé. Semmi jele annak, hogy 955 után az Árpádok német hűbérfűggsébe jutottak volna. A birodalom meglegedett annak a nagy területnek visszaszerzésével, mely az Enns folyótól egészen a Bécsi Erdőig és a Grosser Tulln bal-partjáig terjed. Mindezt azért hangsúlyozzuk, hogy kellőképpen érzékeltessük: a magyar Istvánt nem lehet egy sorba állítani azokkal a szláv vagy dán fejedelmekkel, akik a német királyoktól és császároktól hűbérfűggsébe kerültek. A kor felfogása az ilyen fejedelmektől, mivelhogy nem voltak többé szuverén uralkodók, megtagadta azt a jogot, hogy királyként felszentelhessek magukat és önálló, autokephal egyházat alapíthassanak. Ennek következtében területükön a római pápával együttműködve a császár alapított püspökségeket, ezek pedig a német birodalmi egyház szervezetébe tartoztak. Amikor tehát Thietmar azt írja Istvánról, hogy országában püspökségeket szervezett, az ehhez való jogát már hallgatlagosan elismerte. Thietmar szófukar bejegyzése István egyházi működéséről így válik igazán érthetővé: a püspök jól tudta, hogy mi az értelme és jelentősége a magyar fejedelem püspökségalapítási buzgalmának.

István mint önálló fejedelem és mint hithű keresztény külön császári engedély és buzdítás nélkül is alapíthatott püspökségeket országában. A császár kegyének és ösztönzésének (*gratia et hortatu*) emlegetése azonban könnyen azt a látszatot kelti, mintha István csak azután kezdett volna hozzá egyházépítő munkájához, hogy a császár hozzájárulásával koronát és egyházi áldást kapott. Thietmar homályos fogalmazásával valóban ezt a látszatot kívánta keltetni. Azzal azonban, hogy a magyar nagyfejedelmet még pogány nevén Vajknak szólítja, minden ügyeskedése ellenére felfedte a valódi tényt. István már a koronázás és a királyi cím felvétele előtt hozzálatott a magyar püspökségek megszervezéséhez. Éppen ebbeli buzgósága érdemesítette őt arra, hogy királlyá kenjék és megkoronázzák. Amit egyházi vonatkozásban tett, ahhoz a pápa jóváhagyása volt szükséges. Erre utal a Nagyobb István-legenda szava: „Atyja halálának ötödik évében . . . miután elhozták az apostoli áldás levelét . . . Istvánt királynak kiáltották, majd felkenve . . . megkoronázták.”

Hogy magyarázatunkkal jó úton járunk, azt leginkább ugyanennek a legendának harmadik fejezete tanúsítja. Itt van szó arról a csodáról, mely István uralmának a legfelsőbb, égi igazolást, legitimitást kívánta megadni, s amely ezáltal a pogány „Emese-álom” igazolását hatástalanította. Géza nagyfejedelmet, István felpogány, koronázatlan atyját súlyos gondok gyötrik: hogyan fekezze meg az ellene lázongókat, miképp irtsa ki az istentelen szokásokat országában és mi módon tudná elősegíteni a szentegyház ügyét püspökségek alapításával. A számunkra fontos szövegrész így hangzik az eredetiben: *episcopatus secundum estimationem suam ad profectum sancte ecclesie statuendis*. Vagyis, Szent László idején, a legenda írásba foglalásakor, még természetesen találták, hogy a keresztény fejedelem, királyi cím és szentség nélkül is, alkalmas lehet püspökségek, önálló egyházszervezet alapítására.⁵

Ahogy már atyja Géza, úgy István se nélkülözhetette a német birodalom segítségét apostolkodásában, azonban óvakodott attól, hogy a nagy szomszédnak kiszolgáltatassa magát. Az a szoros kapcsolat, mely II. Szilveszter pápát III. Ottóhoz fűzte, könnyen megakadályozhatta volna Istvánt tervei megvalósításában. Tehát Istvánnak a császár jóindulatú támogatására mindenképpen szüksége volt. Ezt a segítséget, miként azt az események mutatják, meg is kapta a császártól. Az *imperatoris* . . . *gratia et hortatu* minden bizonnyal

⁴ A császár római táborozására és a beneventumi hadjáratra l. M. Uhlirz i. m. 378–380. A koronázás időpontjára vonatkozó forrásokat összegyűjtötte és elemezte Hóman Bálint a Magyar Nyelv 23. évf., 1927. 443–452. Györffy György „István király és műve” c. könyve, Bp. 1977. 148–149. szerint a koronázás a pécsi alapítólevél és a zágrábi-váradai rövid krónika alapján 1001. január 1-re tehető. A forrásokban található számjegyek, sajnos, nem megbízhatóak. Például éppen az idézett zágrábi-váradai krónika római számjegyekben 33 évben adja meg a megkoronázott István király uralkodási évét, viszont halálát ennek megfelelően 1034. aug. 15-re teszi, a biztos 1038 év helyett (*Szentpéter I.*: SS rer. Hung. I. Budapest 1937. 207.). A római zsinatra l. M. Uhlirz i. m. 349–352. A Classe-beli S. Apollinaris kolostorban tartott ravennai törvénynapra l. uo. 369 s. a köv., a koronázásról M. Uhlirz külön az „Exkurs XXIII” lapján fejtette ki nézetét. Pünkösöd a korona ünnepe Bizáncban: Konstantinos Porphy., De caerim. I, 9. ed. A. Vogt: Le livre des cérémonies. I. Paris 1935. 54.

⁵ *Szentpéter I.*: SS rer. Hung. II. 379, 384.

nem hiányzott, Thietmar ábrázolását mégis túlságosan egyoldalúnak tartjuk. Mint birodalmi püspök és mint a császár rokona szántsándékkal állította a császárt az események középpontjába, meg sem említette a pápa közreműködését. Bár jól tudta, hogy István püspökségek alapításával tulajdonképpen „királyi jogot” gyakorolt, őt mégis oly színben tüntette fel, mintha hűbéres módjára rászorult volna III. Ottó „kegyére”.

Végül foglalkoznunk kell még a thietmari bejegyzésnek a koronázásra vonatkozó mondatrészével: *coronam et benedictionem accepit* ti. a magyar fejedelem. A kutatók gyakran keseregnek azon, hogy Thietmar nem közli a koronaküldő nevét és címét. Ez a hiányos szövegezés azonban másutt és másokkal kapcsolatban is előfordul a Chronicon lapjain. Ezeknek az adatoknak révén pontosan megállapíthatjuk a kifogásolt szövegezés valódi értelmét. Amikor például az V. könyv 19. fejezetében (ed. Holtzmann 243.) azt olvassuk Kunigundáról, II. Henrik német király feleségéről, hogy őt Willigis mainzi érsek megkoronázta, Thietmar így fogalmazott: *domna Cunegundis benedictionem et coronam et Sophia . . . abbatisa consecracionem a Willigiso archiepiscopo humiliter susceperunt*. Vagy: II. Henrik Mainzban, miután királlyá választották, a *Willigiso accepta regali unccione, cunctis presentibus Deum collaudantibus, coronatur*. Néhány sorral előbb Thietmar megjegyzi, hogy II. Henrik *benedictionem accipiendi* sietett Mainzba. Az egyházi *benedictio* egyértelmű tehát a felkenést kifejező *unctio* szóval (V, 11 ed. Holtzmann 232–34.). I. Henrik az *unctionem benedictionis* felvételét elhárítja magától (I, 8 ed. 12–14.), amit Hermann von Reichenau így fejez ki ugyancsak I. Henrikről szólva *sine regali unctione* (a. 919 MG SS V, 112.). A kettő tehát egyet jelent. A thietmari fogalmazással teljesen egyező az Annales Altahenses maiores 1064. évi adata is: *ad suscipiendam imperialem benedictionem et coronam* (SS rer. Germ. ed. Oefele, 1891 65.). Thietmar az *accepit* ige használatát nyilvánvalóan a koronázási ordóból vette, ahol többször előfordul az egyes jelvények átadásai szertartásában: *Accipe coronam regni . . . accipe sceptrum . . .* Talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk, a *coronam et benedictionem accepit* mondatrész csupán leszögezi: Vajkot megkoronázták és felkenték. Miként ismeretes, a koronázás a felkenés után következett a szertartásban és nem megfordítva. Az ordó semmibevétele annak a jele, hogy Thietmar nem kívánt pontos leírást adni István koronázási szertartásának lefolyásáról. Csak annyit akart közölni: a magyar fejedelmet királlyá koronázták. Mondhatta volna így is, még rövidebben: *coronatur*.

Bele kell nyugodnunk abba, hogy Thietmar egyszerű ténymegállapítást tett és semmi mást. Valószínűleg maga sem tudott annak a koronának eredetéről, amelyet István szertartásán használtak. Ha a korona valóban III. Ottótól származott volna, Thietmar ezt a körülményt semmiképpen sem hallgatta volna el, hiszen mindent megtett, hogy császárat felmagasztalja. Tette ezt igen gyakran éppen a pápa rovására. Krónikájában másutt is, püspöki mivolta ellenére, feltűnően mellőzi a Szentsezék szerepét.

A magyar koronázás thietmari elbeszélésén ugyancsak kiütözik a pápaság ellenes magatartás. A pápát nem említi a magyar koronázás előkészítésében. A való tényt a magyar hagyományból ismerjük meg, melyet a Nagyobb István Legenda még híven őrzött meg. A magyarok megvárták a pápa levélbe foglalt áldását (*benedictio*) és csak azután rendezték meg a koronázási szertartást. Az áldás magába foglalta egyúttal annak szentszéki elismerését is, hogy István méltó a királyi címre és a korona viselésére, valamint azt, hogy hivatott egyháza szervezésére és vezetésére. A *benedictio*val kapcsolatban a legendairól nem szól a pápa állítólagos koronaküldéséről. Ezt a körülményt perdöntőnek tekintjük annak igazolására, hogy István valóban nem kapott koronát Rómából. Ugyanis a Nagyobb István Legendát éppen abban az időben foglalták írásba, amikor I. László király még hathatósan támogatta VII. Gergely pápát IV. Henrik elleni küzdelmében. Az írásmű feladata éppen az lett volna, hogy előkészítse I. István szenttéavatását (1083). Ebben a kedvező politikai helyzetben oktan és ildomtalan lett volna, ha a király ösztönzésére író szerző említésre sem méltatja II. Szilveszter pápa érdemét, a koronaküldést, már amennyiben egyáltalán volt ilyen koronaküldés.

A magyar hagyomány igazát nem kisebb fél tanúsítja mint maga a pápa – VII. Gergely, aki Salamon magyar királyhoz intézett 1074 okt. 28-án kelt levelében azt fejtette ki, hogy a magyar királyság I. István felajánlása révén a római Szentsezék tulajdonába ment át. Eszerint az állítólagos *traditio*-nak értelmében küldte el III. Henrik császár a Ménfőnél legyőzött Aba Sámuel magyar király „uralmi jelvényeit”, *regni insignia*, győzelme tanúit (*pro gloria triumphis sui*), Szent Péter sírjának szentélyébe, minthogy – folytatja a pápa – a királysággal együtt a jelvények is Szent Pétert és utódját illetik (*quo principatum dignitatis eius attingere cognovit*). Ha azonban a jelvény utal az uralomra és megfordítva, akkor mennyire egyszerűbb és hatásosabb érv lehetett volna a hivatkozás II. Szilveszter pápa állítólagos koronaküldésére. Gyanunk tehát megalapozott, hogy ti. Rómában a pápai udvarban VII. Gergely idején még semmit sem tudtak II. Szilveszter

pápa koronaküldéséről. Ehelyett kénytelen volt a pápa arra a győzelmi tróféára hivatkozni, amelyet III. Henrik császár Aba Sámueltól zsákmányolt a ménfői csatában. Ez az érv azonban semmivé foszlik abban a pillanatban, amikor a történész a levél tartalmát összeveti a korabeli legjobb forrásokkal, mert kiderül: 1) III. Henrik adománya csataterén szerzett zsákmányból eredt, márpedig a király nem megy koronázási jelvényeivel a csatába; 2) adománya — korona nélkül — mindössze Aba Sámuel aranyozott lándzsája volt, amelyet 3) ugyancsak korona nélkül Bonizo (megh. 1091) még felakasztva látott a sír előtti falon (*que . . . usque hodie ob signum victoriae ante confessionem beati Petri apostoli apparet*). Bonizo a sokat vitatott kérdésben a legnagyobb figyelmet érdemli. Szavai annak ellenére, hogy VII. Gergely híve volt, s emiatt IV. Henrik fogságát is szenvedte, ellentétben állnak a pápai levél tartalmával. Ő még eredeti helyén látta függeni III. Henrik adományát a magyar zsákmányból, a koronát azonban nem említi.⁶

VII. Gergely érve, hogy ti. a magyar királyság az alapító király akaratából jutott a pápa hatalma alá, nem bizonyult hathatós érvek. Az effajta *traditio*, miként azt pl. a lengyel vagy az angol példa mutatja, együttjárt évi tributum, az ún. „Péter fillérek” fizetésének kötelezettségével. Nincs viszont nyoma annak, hogy a magyar király valaha is fizetett volna ilyen adót a Szentszék kasszájába. Szent István királyságának jó ismerői, így Querfurti Brunó és Merseburgi Thietmar, nem nevezték a magyar királyt Szent Péter tributariusának, *census* fizetőjének, ezzel szemben a kortárs lengyel fejedelem, I. Boleszló magáról ezt nyíltan hangoztatta.⁷

Szent István nem az Apostolfejedelemnek és az ő utódjának, a római pápának ajánlotta fel országát, hanem, kerülve minden földi helytartót, magának az Istenanyjának, Máriának. Még mielőtt a VII. Gergely-féle irány uralomra jutott volna az országban, a *Legenda s. Stephani maior* írója különös nyomatekkel emeli ki műve tizedik fejezetében: Magyarországot első királya, Szent István *per votum et oblationem* Máriának oltalma (*tutela*) alá helyezte. Majd így folytatja: A magyarok Máriát olyannyira „nagyasszonyuknak”, azaz királynőjüknek tekintették, hogy Mária mennybemenetelének napját egyszerűen a „nagyasszony napjának” hívták. Eszerint az Istenanya oltalmán igazi legfelsőbb — égi — uralmat kell értenünk. Hogy a legendafró valóban erre gondolt, az világosan kitűnik műve tizenkettedik fejezetéből, ahol István király Máriához intézett imáját közli: „Égbeli királynóm, ki engem királynak rendeltél . . .” A mű tizennegyedik fejezetében pedig arról olvasunk, hogy II. Konrád császár támadásának híre mennyire megrendítette István királyt. Sérelmét a mélységesen jámbor uralkodó keserűen elpanaszolta Máriának, akit a szerző ez alkalommal kifejezetten a magyar király úrnőjének (*domina sua*) titulál.

⁶ Thietmar és a pápaság: A. Schneider i. m. 45. Szent István Nagyobb Legendájának idézett helye: *Szentpéter I.*: SS rer. Hung. II. Bp. 1938. c. 9. 384. A szenttéavatás László király és VII. Gergely politikai együttműködésének idejére esett, amire a Hartvik-féle legenda világosan utal (c. 24. ed. *Szentpéter I.*: SS rer. Hung. II. 433.), a Nagyobb István Legendának viszont nem a szenttéavatás után, hanem előtte kellett keletkeznie. Szerzője még nem került a gregorianus mozgalom hatása alá. VII. Gergely levele Salamon királyhoz: Reg. Gregorii VII, lib. II. 13 ed. E. Caspar, Mon. Germ. Ep. selectae II/1, 145. III. Henrik zsákmányára és a Szentszéknek juttatott adományára: *Annales Altahenses maiores* a. 1044 ed. Oefele, SS rer. Germ. 1891 36: *Terram innumeris cadaveribus operiunt, lancea regis deaurata capitur*; *Annales Leodienses* (—1054) a. 1043 *Rez Heinricus . . . Ob bonem de bello fugavit, et lanceam, insigne regis, recepit* (ed. MG SS IV 19.) Minthogy I. Endre (1046—1060) jobb keze, a bihari püspök Leodinus maga is lüttichi származású volt, a Lüttichi Évkönyvek jól értesültségében nincs miért kételkednünk. A Leodinus adata: *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis* ad a. 1047 (ed. MG SS XV, 2 964.). Namur Lüttich melletti város. Arnulphus archiep. Mediolanensis, *Rerum sui temporis libri V.* Lib. III c. 6 ed. MG SS VIII 18.: *Cuius* (III. Henrik) *unum insigne tropheum aurata indicat lancea, Ungrorum regi violenter exorta et Romae in apostolorum templo suspensa.* A Bonizo-adatra: *Liber ad amicum V* ed. MG Libelli de lite imperatorum et pontificum I 583.: *capta est et Ungarici regis lancea, que per eosdem nuncios Rome delata est et usque hodie ob signum victoriae ante confessionem beati Petri apostoli apparet.*

⁷ Querfurti Brunóról lásd: II. Henrik császárhoz írt levelét 1008-ból: H. G. Voigt: Brun von Querfurt, Stuttgart 1907. 441. és Mon. Pol. I 227.: *sanctus Petrus, cuius tributarium se assertit*. Thietmar, *Chronicon VI.* c. 92 ed. R. Holtzmann 384. *promissum principi apostolorum Petro persolvere census.* Vö. E. Maschke, *Der Peterspfennig in Polen und dem deutschen Osten*, Lipsce 1933. 17—21. és Exkurs I. Az angolok census fizetéséről uo. 18, 27 s a köv. l. Thietmar is említi: *Chronicon VII* c. 36 ed. R. Holtzmann 442.

1. ábra. Részlet az esztergomi székesegyház nyugati kapujáról egy XVIII. század derekán készült olajfestmény után

Az a politikummal átszőtt vallásos gondolat, hogy az Istenanyja egyfajta főhatalmat gyakorol Magyarországon, a legendahagyomány erejénél fogva századokon át fennmaradt. Ennek igazolására két képi ábrázolást mutatunk be a következőkben. Az egyik a magyarországi románkor utolsó szakaszához tartozik, a másik már az Anjou-uralom korát idézi fel.

Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház utolsó maradványait a 18. század közepén bontották le. Különös szerencse, hogy híres nyugati kapujáról, az ún. Porta speciosáról nemcsak néhány törmelék maradt fenn, hanem egy olajfestmény is a 18. századból (1. ábra), a hozzávaló feliratokkal együtt, valamint az egész építmény szakszerű leírása. Az egykori kapu félköríves timpanonján a kép főhelyét a trónoló Mária foglalja el, ölében a gyermek Jézussal. Mellette jobbra Szent Adalbert, balra Szent István király áll. A felirat szerint István király ezekkel a szavakkal fordul Máriához: „SUSCIPE VIRGO PIA, MEA REGNA REGENDA MARIA”, vagyis magyarul: „Kegyes Szűz Mária, vedd át az uralmat országaim felett”. Mire Mária így szól: „SUSCIPIO SERVANDA TUIS, SI IURA SACRORUM SUMMAT ADALBERTUS SICUT PETIS”, melynek fordítása: „Vállalom, amit kívánsz, s megörzöm minden javadat, ha a szent ügyek dolgát Szent Adalbert veszi gondozásba”. Szent Adalbert válasza: „Meghajlok akaratom előtt, ó, Szűz, s úgy cselekszem, amint óhajtod”. A jelenet alatt, a szemöldökfa sávjában, földre borulva találjuk Jobb érseket és III. Béla királyt.

A másik ábrázolás, a szépeshegyi falkép (2. ábra), átvezet bennünket az Anjouk világába (1317). A festő éppen azt a jelenetet örökítette meg, amikor Szűz Mária jobb kezével Károly Róbert fejére helyezi a koronát. Ujjait még a liliomos korona egyik kiemelkedő díszén tartja. A térdére ereszkedett király mögött Semsey Frank Tamás *camerarius castellanus* alakját pillantjuk meg, amint a király kardját jobbujában tartva vállán nyugtatja. Ezalatt, a másik oldalon, Tamás esztergomi érsek a trónoló Máriának nyújtja át a koronát, a falkép megrendelője Henrik prépost pedig két kezével az országalmát fogja.

2. ábra. Falfestmény Szepeshelyről, 1317

A falfestmény a maga sajátos módján világosan azt fejezi ki, hogy az Árpádok nyomába lépő Anjouk hatalmukat úgyszintén Máriától eredeztették. Az ábrázolás egyszerre mutatja be Mária képletes és tényleges koronázását, minthogy a koronázási jelvényeket a valósághoz híven maguk a szertartás intézői adják át az Istenanyjának. A kép a valóság és az elmélet furcsa keveréke.

A szepeshelyi kép azt bizonyítja, hogy az elmélet Mária legfelsőbb uralmáról megszakítatlanul tovább élt az Anjou-királyok alatt. Mátyás király (1458–1490) pénzeit ugyan még Mária képe díszíti, ölében a gyermek Jézussal, de a felirat már mélyreható változást sejtet a magyarok politikai gondolkodásában. A szöveg: PATRONA (H)YNGARRIE a védnökséget, nempedig az uralmat emeli ki. Ismeretes, hogy az Istenanyja tisztelete a középkorban mindenfelé elterjedt. Őt tartották a leghathatósabb közbenjárónak az Égben, őbenne látták a jóságos oltalmazójukat nemcsak az elesettek, hanem a hatalmasok is. De nem minden ország dicsekedhetett oly védnökkel, mint amilyen Mária volt. E tekintetben Magyarország helye az Istenanyja egyetemes kultuszában egészen különleges, annál is inkább az, mivel Máriát, „az Ég királynőjét” a magyarok mellett legfelsőbb úrnőjüként tisztelték. Az ő „politikai uralma” valóban sajátosan magyar.

Ezta különleges elméletet Mária magyarországi uralmáról rendkívüli történeti körülmények idézték elő. Magyarország történeti helyzete Kelet és Nyugat érintkezési vonalán lehetővé tette a legkülönbözőbb eredetű hatások befogadását. Rómában körülbelül ilyen fajta uralmat alakított ki a pápaság az apostolfejedelem, Petrus számára. De Mária szembeállítása Péter apostollal már csak a fejlődés későbbi fokán következett be, amikor a reformegyház Magyarországon is megvívta harcát a királysággal. Ha azonban tekintetbe vesszük azt az erős bizánci hatást, mely 1000 előtt és után elborította Magyarországot, világossá válik, hogy a magyarok az ötletet a Mária uralom elméletének kibontakoztatására Keletről nyerték.⁸

⁸ Mária mint védnök és mint a legfőbb hatalom birtokosa: *Legenda s. Stephani maior* cap. 10 ed. *Szentpétery I.*: SS rer. Hung. II. 385.; cap. 12 387.: *Regina celestis et mea, quem tu regem statuisti* . . . , cap. 14 390. Az asszony eredeti jelentése a régi magyar nyelvben: *Benkő L.*: A magyar nyelv tört.-etimológiai szótára I. Bp. 1967. Az esztergomi *Porta speciosa* kép- és szövegprogramjával legutóbb Marosi E. foglalkozott: *Esztergom zwischen Ost und West: Zbornik za likovne umetnosti*, Beograd 15 1979. 51–69., valamint Ragusa, Isa, *Porta patet vitae sponsus vocet intro venite* and the Inscriptions of the Lost Portal of the Cathedral of Esztergom a *Zeitschrift für Kunstgesch.* 43. 1980. 345–351. A szepeshelyi festményről l. *Radocsay D.*: A középkori Magyarország falképei, Budapest 1954. 220–221. XLIX. táblán. Matthias Corvinus madonnás veretei az 1467. évi nagy pénzreform után tűnnek fel. Erről l. *Huszár L.*: Münzkatalog Ungarn. Bp. 1979. No. 672, 692–698, 716–726. „Mária Magyarországon” c. témához szolgáljon adalékként még V. István király 1272. évi oklevele a csúti premontreiek számára, mely így szól: *que (Mária) nostra et Regni nostri est domina et patrona*, ed. *Mon. eccl. Strigon.* I 592. Vö. *Regesta regum*, tom. II. 2177. sz.

3. ábra. Mária, Gábiel őrangyal oldalán, megkoronázza VI. Leon bizánci császárt (886—912). Elefántesont-faragás

A képtisztelők győzelme (842) után egy csapásra megváltozott a képek szerepe a bizánci császárság hivatalos megnyilatkozásaiban. Már nemcsak Krisztust, a *rex regum*, másképp *rex regnantium* alakját idézték fel, hanem Máriát is, sőt később egyre inkább egyes arkangyalokat vagy védőszenteket. Az érméken például Mária vagy az orans testtartásában mutatkozik, vagy ölében tartja a gyermek Jézust (hodegetria), vagy melléhez szorítja Krisztus medalionba foglalt képmását (nikopoiös). Az ábrázolás politikai jelentősége főleg akkor válik érthetővé, amikor az égbéli oltalmazó a császárral közösen fogja az üdvöt ígérő kereszt nyelét vagy a győzelmi labarumot. Vizsgálódásunk szempontjából elsősorban azok az ábrázolások érdekelnek bennünket, melyeken valamelyik császár Mária kezéből nyeri el a koronát.

Az effajta ábrázolások sorát az az elefántesont-faragvány nyitja meg, mely VI. Leon császár (886—912) jelképes koronázását mutatja be. Mária jobbával a császár fejére helyezi a koronát Gabriel arkangyal jelenlétében (3. ábra). Itt Mária mellképe teljesen egyezik annak a Mária-képnek arcvonásaival, mely Leon császár első solidusvereteinek (886—908) előlapján található. Tehát a faragvány közvetlenül a koronázás után készült. Az érmén Mária még orans-állásban van ábrázolva, a császár viszont a solidus hátlapján teljes ornatásban. Nyilvánvaló tehát, hogy az éppen trónra lépő császár Mária segítségét kérte uralmához, amelyet — miként az ábra mutatja — meg is kapott. Különösen tanulságos második példánk. I. Johannes Tzimiskes (969—976), megkezdve országlását, úgyszintén a maga javára kívánta biztosítani Mária támogatását. A histamenon típusú első kibocsátások előlapjára a pantokrator Krisztus mellképe került, míg hátlapján Máriát pillantjuk meg, amint a császár fejére koronát helyez (4. ábra). A szimbolikus jelenetet úgy is lehetne éppen értelmezni, hogy Mária mint *despoina* az Égben Bizáncban is elnyerte a főhatalmat. Ha azonban a jelenetet alaposabban megfigyeljük, Isten áldó kezét vesszük észre a veret peremén. Vagyis Mária nem hatalmánál fogva, hanem a legfőbb istenség parancsára koronázta meg I. Johannes Tzimiskest. A koronát ugyan Mária adta, de nem uralma jelként. A megbízást a koronázásra éppen azért kapta Mária, mert ahogyan már VI. Leon, úgy I. Johannes is őt választotta égi közbenjárónak. A tényállást világosan kifejezi az ábrához mellékelt felirat: „O, Istenanyja, segítsd meg Johannes despotest”. Más császárok más égi hatalmakhoz fordultak segítségért és közbenjárásért. Ilyen pártfogóként koronázta meg — persze, szimbolikusan — Szent Alexander a nevét hordó Alexander

4. ábra. Bizánci császárt koronázó Mária. I. Ioannes Tzimiskes (969–976) arany pénze (tetarteron)

császárt (912–913), Mihály arkangyal II. Isaak Angelos császárt (1185–1195), Gábrriel arkangyal I. Basileos császárt (867–886) stb. Természetesen az is előfordul, hogy Krisztus maga jelenik meg a képen a császárkoronázó szerepében. Vagy részvételeit csupán csak az Ég burkán lenyúló kéz (*manus Dei*) jelzi.⁹

Mária koronázásai az egész középkoron át folytatódtak Bizáncban. Minthogy ezek a képszerű ábrázolások többnyire a nemesebb pénzfajtákat díszítették, könnyen jutottak át a határon magyar földre. Ugyanis Bizánc a maga aranypénzével – legalább is a XI. század végéig – igen jelentős szerepet játszott a magyar pénzforgalomban. Ez az oka annak, hogy a magyar királyok megelégedtek féldénárok (obolusok) kibocsátásával. A magyaroknak mindenképpen látniuk kellett oly bizánci vereteket, melyeken a császárt Mária koronázta meg. Persze nem tudhatták, hogy a koronázó Máriának nem volt főhatalma Bizáncban. Nekik azonban, harcban állva idegen hatalmakkal, önálló állami létük védelmében nagyon is szükségük volt arra a teóriára, hogy az ország Mária különleges védelme és uralma alatt áll.

VII. Gergely pápa remélte, hogy *traditio*-elméletével célt ér a magyaroknál, de nem számolt a náluk már meghonosodott Mária-*traditio*val. II. Orbán, okulva elődje hibáján, új elmélettel lepte meg az új magyar királyt, Kálmánt (1095–1116), aki egyébként eredetileg papi pályára készült és őszintén reformpárti volt. A pápa 1096. július 27-én kelt levelében, utalva Szent István király döntésére, kijelentette, hogy a magyaroknak nemcsak vallása, hanem királysága is a római Szentszék adománya.

⁹ A bizánci császárábrázolásokra I. Grabar, A., *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936. 112 s a köv. lapok. A VI. Leon koronázását megörökítő elefántesont-faragványról uo. XXIV, 1 tábla, valamint Goldschmidt, A., és Weitzmann, K. *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XII. Jahrhunderts*, Berlin 1930. II. köt. XXXV. tábla. I. Basileos jelképes koronázására: Omont, H., *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nat.*, Paris 1929. XIX. tábla, Par. gr. 510 fol. C^v. A Mária-koronázások sora jól követhető a pénzek ábrázolásain. Erre: Bellinger, A. R. és Grierson, Ph., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 3/1–2. köt., Washington 1973 (Grierson, Ph. munkája) 169 kk. (általános bevezetés); XLII. tábla 1a–6 I. Johannes (4. ábra); LVI. tábla III. Romanos (1028–1034) (5. ábra); LXII. tábla 1a–1b. 3 VI. Michael Stratioticus (1056–1057); LXIV. 2. 1–2. 4 X. Konstantinos Dukas (1059–1067). Hendy, M. F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261*, Washington 1969 VI. tábla 6–9 és LI. tábla 4. Thessalonikai veret. I. Alexios Komnenos (1081–1118); IX. tábla 4–9 II. Johannes Komnenos (1118–1143), XIII. tábla 1–2 és XIV. tábla 1–4, XVI. tábla 1–15, XVII. tábla 1–4 I. Manuel Komnenos (1143–1180); XXI. tábla 13 II. Isaak Angelos (1185–1195); stb. Vö. Wessel, K. és Restle, M., *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, III. köt. 750 kk. Grabar, A. (118.) arra figyelmeztet, hogy X. Konstantinos Dukas császárt és feleségét az egyik ábrázoláson Krisztus, a másikon Mária koronázza meg. Ez utóbbi képen Mária csak a császárpárt koronázta meg, közójük állva, míg fiaikra két angyal rakta a koronát. Alexander koronázására: Catalogue III, 2 XXXV. tábla 2; II. Isaakra: Hendy XX. tábláját 1–8. A Konstantinos Porph. feljegyzett akklamáció szerint a császár Máriától kapja a koronát: De caerim. I. 8 ed. Vogt, mint a 4. jegyz. idézett mű I. köt. 50.

5. ábra. Bizánci császárt koronázó Mária. III. Romanos (1028–1034) arany pénze (histamenon)

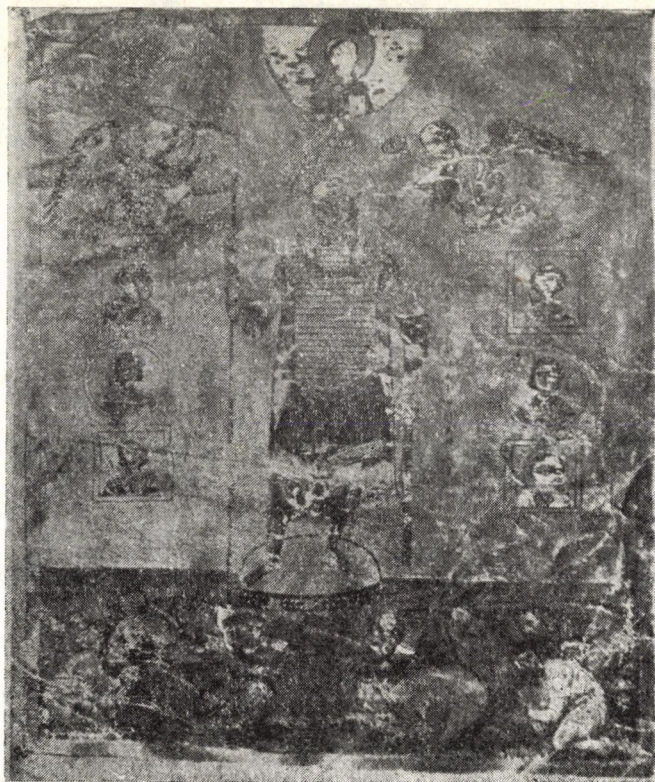
Miként előző vizsgálódásokból már kitűnt, István magyar fejedelemnek nem volt szüksége ahhoz, hogy idegen hatalmasságtól — legyen az világi vagy egyházi — kérje vagy elfogadjja a királyság koronáját. Miután püspökségek alapításával bebizonyította igaz keresztény érületét, mint független, szuverén uralkodó jogosan nevezhette magát királynak és jogosan hordhatott királyi koronát. S valóban senki sem akadt, akár Nyugaton akár Keleten, aki kétségbe vonta volna jogát a királyságra.

Amikor tehát Kálmán király egyházi beállítottságánál fogva — nem hiába hívták őt „Könyves Kálmánnak” — készségesen elismerte II. Orbán pápa tételét a magyar királyság szentszéki eredetéről, tulajdonképpen az élő, „szentistváni” hagyománnyal szakított. Hogy belső reformjainak ellenzői éppen ezt vetették a király szemére, azt elárulják klerikusának Albericusnak magyarázzkodó szavai, melyeket előljáróban Kálmán első törvényeihez írt. Nem csoda, ha ezt a koronátant a magyar közvélemény még századok múlva sem fogadta el. De erről később!

Az új koronatan nem a király neve alatt vált közismertté, de kétségtelen, hogy megfogalmazására ő adott megbízást Hartvik püspöknek. Se a László-kori Nagyobb Szent István Legenda, se a Kisebb már Kálmán uralma idejéből nem említi István koronájának szentszéki eredetét. Ezért kellett íratni egy harmadikat az előző kettő felhasználásával oly módon, hogy István koronakérése és a pápa koronaküldése egy csodás történet keretében szemléltetően előtűnjék. Amit II. Orbán pápa idézett levelében tételként fogalmazott meg, azt Hartvik a hagiographia nyelvére fordította. A Hartvik-féle legenda, minthogy a reformpápaság felfogását tolmácsolta, az egyház hivatalos támogatásával mindenfelé elterjedt, hirdetve a Szentszék álláspontját a magyar koronakérdésben. Hogy a Szentszéknek ez az álláspontja korántsem volt régi, hiszen csak II. Orbán fogalmazta meg először, egykönnyen kihullott a „nemzet tudatából”. Volt azonban e tannak gyakorlati következménye is, amire röviden utalnunk kell. A pápaság fegyverként bármikor felhasználhatta, ha a magyar trón körül viszályok keletkeztek, vagy trónüresedés esetén (lásd alább), amikor a *regnum* sorsáról rendelkezni kellett.¹⁰

¹⁰ II. Orbán levele (JL. 5662) Kálmán királyhoz: Migne, Patr. Lat. 151 col. 481 és F. Šišić, *Enchiridion fontium historiae Chroaticae*, Zagrab 1914. 398 kk.: *qui* (Stephanus) *generis tui primus a sancta Romana et apostolica ecclesia fidei religionem suscepit et regalis* (Mignenél: *regularis*) *dignitatis iura promeruit* (Migne: *iura permeruit*). A kérdésre: P. Váczy, *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*, Pécs 1935 99 kk.; A.

6. ábra. II. Basileios (976—1025) bulgáriai győzelme után. Miniatúrákép

A Hartvik-féle legenda elbeszélése a koronáról bármennyire is elterjedt, nem tudta kioltani azt a régebbi felfogást, hogy a koronát Pannónia az Égből kapta. Már a Mária-kultusszal kapcsolatban megemlíttük Bizánc jelentős hatását a magyar életre, nemcsak a koronázás előtti, hanem az azutáni évtizedek folyamán is. Bizánci eredetű azonban az a gondolat is, hogy a magyar király koronáját nem emberi kéz csinálta és küldte, hanem égi parancsra angyal hozta. Ezt a tanítást a magyarok már az óházában, Bizánc közvetlen szomszédságában, megismerhették, hiszen Biborbanszületett (VII.) Konstantinos császár „a birodalom kormányzásáról” írt művének 13. fejezetében azt tanácsolja fiának: „Ha valaha majd akár a kazárok, akár a türkök (azaz a magyarok), akár az oroszok, vagy valami más északi és szkita nép, amint ez sokszor mesélik, azt fogja kérni és követelni, hogy valamilyen szolgálatuk vagy teljesítményük fejében küldjenek nekik a császári öltözetekből, koronákból vagy díszruhákból, akkor neked úgy kell mentegetődnöd”, hogy: „Ezeket a díszruhákat és koronákat, melyeket ti kamelaukionoknak neveztek, nem emberek készítették . . ., hanem . . . Isten küldte angyal útján ezeket . . .” Különösen szemléltető azok a bizánci ábrázolások, amelyeken angyalok koronát vagy más felségjelvényt hoznak a

Szentirmai, Die „apostolische Legation” des Ungarnkönigs Stephan des Heiligen (Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 8 1957 253—267.); *J. Deér*, Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation (Archivum Historiae Pontificale 2) 1964 152 kk.; *ua.* Die heilige Krone Ungarns, Bécs 1966. 196 kk. Kálmán törvényei: *Závodscky L.*, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények, Budapest 1904. 181 s a köv. Vö. még *Váczy P.*: Archivum Europae Centro-Orientalis 5 1939. 328 kk.

7. ábra. IX. Konstantinos Monomachos (1042—1055). Miniatúrákép. XI. sz.

császárnak vagy más fejedelmeknek. Ilyenszerű ábrázolások nemcsak Bizánc közvetlen szomszédságában, hanem elvétve, Nyugaton is feltűnnek. Rejtett bizánci hatással még itt is számolnunk kell.

Ilyen vonatkozású ábrázolásokból néhányat mutatóba közlünk: 1. II. Basileios Bulgaroktonos, 1017 után, Cod.gr.17, fol.3. Velence, Bibliotheca Marciana. Lásd a 6. sz. képmellékletet; 2. IX. Konstantinos Monomachos, XI. század, Cod.Sinait.364. Lásd a 7. sz. képmellékletet; 3. Ismeretlen császári család miniatűr képe a Psalterium Barberini-ből. Cod. Barb. gr. 372, fol. 5 r. Datálására I. Váczy, P., Helm und Diadem: Acta Antiqua Acad.Sc.Hung.XX (1972) 192.l. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Róma. 4. Dávid király a pajzson állva. uo. f.34v. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Róma. Kép: J. Deér, Der Globus des spatromischen und des byzantinischen Kaisers: Byz.Zeitsch.54 1961 = ua. Byzanz u. das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze, Sigmaringen 1977 Taf. 16,2 = VII; 5. Milutin szerb fejedelem (1300—1321) a gračanicei templom falképén. Közölve: Vladimir, Petković: La Peinture serbe du moyen âge. I. 44a. 6. Ivan Alekszandár bolgár cár. Manasses-krónika, 1345 kör. Cod.Vat.Slav.II, fol.1.Bibl.Apost.Vat.Róma. 7. Knut angol—dán király és Aelfifu királyné. Liber vitae. Hyde Abbey. London, British Museum, Stowe Ms.944, fol.6r, 1020—30 közt. Lásd. a 8. sz. képmellékletet; 8. Szent Edmund, angol király. Miracula Sancti Eadmundi. New York, Pierpont Morgan Library Ms. 736. 1125—35 közt. Vö. M. Rickert, Painting in Britain. The Middle Ages, London 1954 80.l. Lásd a 9. sz. képmellékletet.

8. ábra. Knut és Aelfifu dán—angol királyi pár kereszttadományozás közben. Miniatúra-kép 1020/30 körül

Az a hiedelem, hogy a magyar szent koronát az angyal hozta, nagyon régi lehetett, mert mélyen bevésődött a köztudatba. Amikor az Árpád-ház férfi ágának kihaltával az egyik trónkövetelő, Ottó bajor herceg, a birtokába jutott Szent Koronával Magyarországra tartott, a fatartóba zárt kincs valamiképpen leoldódott nyerge kápájáról és az éjszaka sötétjében észrevétlenül az útra esett. A történetet lejegyző krónikás csodának vette, hogy hajnalra a kincs mégis megkerült. Történetét azzal zárta: a Gondviselés akaratából Pannónia nem veszítheti el angyal adta koronáját (*data sibi corona ab angelo*). Mivel angyal hozta az Égből, neve a legújabb időkig „angyali korona” (*corona angelica*). A korabeli emlékeket olvasva, mintha a hivatkozások az angyal hozta magyar koronára azóta sokasodtak volna meg, amióta lehunyta szemét az utolsó Árpád-házi uralkodó (1301). Amint ugyanis nőtt annak a veszélye, hogy Magyarország idegen hatalmak játékszerévé válik, az ország lakói szívesen hangoztatták a Szent Korona, földi hatalomtól mentes, angyali eredetét. A Budán („Új-Pest”) 1308. november 27-én összegyűlt királyválasztó gyűlés megdöbbenve hallgatta a pápa legátusának, Fra Gentile bíborosnak szavait, aki — utalva a magyar történetre, azaz a Hartvik-legenda előadására — a Szentszéknek követtele annak elbírálását, hogy ki legyen az új király. Károly Róbert az Anjouk dinasztiájából ugyan a pápa ajánlására, de végül is a rendek választásából foglalta el a magyar trónt.

9. ábra. Szent Edmund angol király a trónon. Miniatúrakép az 1125/35 közötti évekből

Tekintsünk vissza a magyar történetre a 14. század elejéről és próbáljuk megkeresni a koronát hozó angyalt. Mindjárt arra a jelenetre kell gondolnunk, amikor László 1074-ben a döntő győzelmet hozó mogyoródi csata előtt az Úr angyalát látta alászállni az égből, hogy testvére, Géza, fejére arany koronát helyezzen. Egy ilyen angyal hozta koronára valóban nagy szüksége is volt az ifjú Géza hercegnek, mivelhogy Szent István koronáját Salamon király birtokolta, ki elhagyva az országot azt minden bizonnyal magával vitte. Gézát a győzelmes csata után királlyá koronázták (1074 március közepe), de miféle koronával, az általános hit szerint az angyal adta koronával! A csoda, amelynek László herceg volt a tanúja, világossá tette az ország előtt, hogy a trónt elfoglaló I. Géza Isten választotta, koronája pedig az angyal hozta korona és mert szentség övezi, ezentúl pótolhatja Szent István eredeti koronáját. Mindez akkor történt, amikor Magyarországnak még volt felkent, megkoronázott és törvényesnek elismert királya!

Melyik lehetett az a korona, melyet az angyal megjelenése az ország színe előtt törvényesített? Nincs kétség, a mai Szent Korona *graeca*-nak nevezett abroncsa. Hogy valóban a Géza nevével jelzett koronát kell az „angyali koronának” tartanunk, az kiderül a 14. századi krónikaszöveg 156. fejezetéből, mely egyébként az Álmos-ág gesztájából maradt fenn. Eszerint László magyar király leánya, Piroška arról értesítette az akkor Magyarországon uralkodó II. Istvánt (1116–1131), hogy hitvese (1104 óta), II. Johannes Komnenos bizánci császár a magyar királyt saját hűbéresének nevezte (*dicens regem*

Hungarie esse hominem suum). E sértésért II. István azonmód háborúval felelt. De hogyan jutott a bizánci császár ilyen hamis gondolatra? A Szent Korona görög feliratos abroncsa (*corona graeca*) mai formájában nem lehet ugyan VII. Michael Dukas ajándéka I. Géza számára, annyi azonban kétségtelen, hogy I. Géza a császár ajándékából készíttetett magának koronát. Aki viszont fejékén a császár képmását hordta, azt Bizáncban joggal mondhatták a császár alattvalójának. Így lett a magyar király — tudtán kívül — „a bizánci császár hűbérese”.¹¹

¹¹ Konstantinos (VII.), *De adm. imp.* c. 13, 24–35 ed. Gy. Moravcsik 66. A magyar fordítás (67.), melyet alapul vettünk, az eredetit hívebben adta volna vissza, ha „a díszruhákat és koronákat, melyeket ti fejdíszeknek neveztek” szöveg helyett megőrzi az eredeti görög kifejezéseket, mert másféle ruhákat és másféle koronákat a császár javaiból kaphattak a barbárok. A semmitmondó „fejdíszek” helyett ezért hagytuk változatlanul a szöveg *kamelaukia* kifejezését. Az elvesztett, de megtalált Szent Koronára: *Cron. saec. XIV. c. 192 ed. Szentpétery I., SS rer. Hung. I 484.* Az 1308. évi királyválasztásra: *Acta legationis cardinalis Gentilis (Mon. Vaticana Hungariae. Series I, tom. 2) Nr. 39. 117. quodque coronam regni primus rex Ungarie, sanctus Stephanus, a Romano pontifice consecratam acceperit, prout Ungarorum hystorie, quas lagatus ipse prenoverat . . .* Hogy a legátus Hartvik szövegét idézte és hogy a rendek felháborodtak a szöveg értelmezése miatt, lásd *Deér J.: Die heilige Krone Ungarns, Bécs 1966. 220.* Szent László látomására: *Chron. saec. XIV. c. 120 ed. Szentpétery I., SS rer. Hung. I 388. ecce angelus Domini descendit de celo portans coronam auream in manu sua et impressit capiti tuo . . .* A görög császár szavai: *Chron. saec. XIV c. 156 ed. Szentpétery I., SS rer. Hung. I 439 kk.* A Képes Krónika szövegében maradt fenn. A császárkép viselésének politikai jelentésére: *Deér J.: Die heilige Krone Ungarns 72 kk.*

Váczy Péter műveinek bibliográfiája (1925—1985)

1925.

- Gustav Störing: Was soll uns Kant sein? Leipzig, W. Engelmann, 1924. 68 p. = Athenaeum. Új folyam. 1925. (XI. k.) 47—48. p. (Ismertetés)
- Wilhelm Heuer: Kausalität und Willensfreiheit. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1924. 144 p. = Athenaeum. Új folyam. 1925. (XI. k.) 54—55. p. (Ismertetés)
- Alfred Baumeister: Kritik der Urteilkraft, ihre Geschichte und Systematik. Bd. I. Halle, Niemeyer, 1923. = Athenaeum. Új folyam. 1925. (XI. k.) 55—57. p. (Ismertetés)
- Wilhelm Dilthey: Élmény és költészet. Ford.: Várkonyi Hildebrand. Budapest, 1925. 176 p. (Ember és Természet 8. k.) = Athenaeum. Új folyam. 1925. (XI. k.) 142—143. p. (Ismertetés)
- Várkonyi Hildebrand: Tér és térszemlélet. Pécs, Dunántúl ny., 1925. 54 p. (Symposion-könyvek 1.) = Athenaeum. Új folyam. 1926. XII. k. 82—83. p. (Ismertetés)

1926.

- Rudolf Kötzschke: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jéna, Teubner, 1924. XVI., 926 p. (Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. v. Georg Brod-nitz.) = Századok, 1926. (60. évf.) 866—871. p. (Ismertetés)

1927.

- Ernst Viktor: Die Entstehung des deutschen Grundeigentums. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1926. 146 p. = Századok, 1927. (61. évf.) 84—88. p. (Ismertetés)
- Georg v. Below: Der deutschen Staat des Mittelalters. Eine Grundlegung der deutschen Verfassungsgeschichte. Bd. I. Aufl. 2. Leipzig, Quelle und Meyer, 1925. XXXV, 387 p. = Századok, 1927. (61. évf.) 184—186. p. (Ismertetés)
- A királyi serviensek és a patrimonialis királyság. = Századok, 1927. (61. évf.) 243—290, 351—414. p. [Klly. is: Budapest, Egyetemi ny. 1928. 112 p.]

1928.

- Silvester Hofbauer: Ausbildung der grossen Grundherrschaften im Reiche der Merowinger. Wien, Eligius-Verlag, 1927. 128 p. (Veröffentlichungen des Seminars für Wirtschafts- und Kulturgeschichte an der Universität Wien. Hrsg. v. A. Dopsch. 3.) = Századok, 1928. (62. évf.) 682—684. p. (Ismertetés)
- Josef Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. 1. Das Mittelalter. München—Berlin, R. Oldenbourg, 1928. X, 351 p. (Below—Meinecke: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. III. Abteilung.) = Századok, 1928. (62. évf.) 832—835. p. (Ismertetés)
- Marie Opočenská: Slovenika uherských listín v domácím dvorním a štatním archivu ve Vídni. 1243—1490. Praha, 1927. 64 p. (Publikace archivu ministerstva zahranič-ních věcí, Řada II. č. 2.) = Századok, 1928. (62. évf.) 670. p. (Ismertetés)
- Helyreigazítás. (M. Opočenská: Slovenika uherských listín v domácím dvorním a štatním archivu ve Vídni.) = Századok, 1928. (62. évf.) 847—848. p.

1929.

- Bruckner Győző: Kray Jakab, a késmárki vértanú. Közéleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. (Székfoglaló értekezés.) Pécs—Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1927. 98 p., 1 t. = Századok, 1929. (63. évf.) 175—176. p. (Ismertetés)
- A városi könyvek jogtörténeti fontossága. Miskolc, Magyar Jövő, 1929. 7 p. (Miskolci Jogászséglet könyvtára 59.)
- A városi polgárok védője Werbőczynél és a budai jog. Miskolc, Magyar Jövő, 1929. 10 p. (Miskolci Jogászséglet könyvtára 45.)

1930.

- A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. = Levéltári Közlemények, 1930. (8. évf.) 314—331. p.
- A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században. Miskolc, Magyar Jövő, 1930. 19 p. (Miskolci Jogászséglet könyvtára 65.)
- Dr. Lukács Pál: Szent László király ismeretlen legendája. Budapest, Stephaneum ny., 1930. 35 p. = Turul, 1930. (44. évf.) 104. p. (Ismertetés)

1931.

- Immunitas és Iurisdictio. = A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1. évf. Szerk.: Angyal Dávid. Budapest, Egyetemi ny., 1931. 13—40. p.
[Klny. is: Budapest, Egyetemi ny. 1932. 28 p.]
- A helytörténeti kutatás problémái. = Budapesti Szemle, 1931. 223. k. 647. sz. 53—82. p.
[Klny. is: Budapest, Franklin ny., 1932. 53—82. p.]
- A sötét középkor. = Magyar Szemle, 1931. 12. k. 5—11. p.
- Szellemtörténet. = Magyar Szemle, 1931. 13. k. 243—252. p.
- Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245—1526. I. rész. Szeged, Egyetem, 1931. 240 p. = Turul, 1931. (45. évf.) 99. p. (Ismertetés)
- Percy Ernst Schramm: Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit. I. 751—1152. Jéna, Teubner, 1928. XII, 240 p. (Die Entwicklung des menschlichen Bildniss. Hrsg. v. W. Goetz. I.) = Századok, 1931. (65. évf.) 196—197. p. (Ismertetés)
- Eugen Wohlhaupter: Hoch- und Niedergericht in der mittelalterlichen Gerichtsverfassung Bayerns. Heidelberg, Winter, 1929. 199 p. (Deutschrechtliche Beiträge. Hrsg. v. K. Beyerle. Bd. XII. Heft. 2.) = Századok, 1931. (65. évf.) 197—198. p. (Ismertetés)
- Josef Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. I. Die Neuzeit. München—Berlin, Oldenbourg, 1929. XI, 553 p. (Below—Meinecke: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. III. Abteilung.) = Századok, 1931. (65. évf.) 309—310. p.

1932.

- A hűbériség szerepe Szent István királyságában. = Századok, 1932. (66. évf.) 369—392. p.
[Klny. is: Budapest, Egyetemi ny., 1933. 24 p.]
- A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. = Minerva, 1932. (11. évf.) 100—145, 167—209. p.
[Klny. is: Budapest, Dunántúl ny., 1932. 91 p. (Minerva-könyvtár 40.)]
- Szellemtörténet. = Nyugat, 1932. (25. évf.) I. sz. 106—109. p.
- A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete. Joó Tibor könyve. = Nyugat, 1932. (25. évf.) I. sz. 406—407. p.
- F. W. Schaafhausen: Der Durchbruch des deutschen Geistes im Mittelalter. Von der Gotik bis zur Reformation. Jéna, E. Diederichs, 1931. 272 p. = Századok, 1932. (66. évf.) 114—115. p. (Ismertetés)
- Alois Dempf: Sacrum imperium. Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der Politischen Renaissance. München—Berlin, Oldenbourg, 1929. XV, 574 p. = Századok, 1932. (66. évf.) 235. p. (Ismertetés)
- Selma Hagenaue: Das „justum pretium“ bei Thomas von Aquino. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1932. 115 p. (Beiheft zur Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.) = Századok, 1932. (66. évf.) 481—482. p. (Ismertetés)

1933.

- A népfelség elvének első magyar hirdetője, Kézai. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, Sárkány ny., 1933. 546—563. p.
[Klly. is: Budapest, Sárkány ny., 1933. 20 p.]
- Hans Naumann—Günther, Müller: Höfische Kultur. Halle, Niemeyer, 1929. 158 p. (Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Buchreihe 17.) = Századok, 1933. (67. évf.) 89—91. p. (Ismertetés)

1934.

- A királyi kúria bírósága és I. Endre törvénybeidéző ércbilloa. = Századok, 1934. (68. évf.) 484—489. p.
- Kultúrkatasztrófák. Róma bukása. = Magyar Szemle, 1934. (20. k.) 342—352. p.
- Stephan der Heilige als päpstlicher Legat. = A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. 4. évf. Szerk.: Angyal Dávid. Karcag, Kertész J., 1934. 27—41. p.
- Paul Ligeti: Der Weg aus dem Chaos, Eine Deutung des Weltgeschehens aus dem Rhythmus der Kunstentwicklung. München, Callwey, 1931. 308 p., 307 kép. = Századok, 1934. (68. évf.) 227—231. p. (Ismertetés)

1935.

- Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs — Fünfkirchen, Danubia, 1935. 139 p., 1 t.

1936.

- A középkor története. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1936. 720 p., 15 térk. (Egyetemes történet. Szerk.: Hóman Bálint, Kerényi Károly, Szekfü Gyula. II.) [2. kiadás: Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1944. 720 p., 13 térk.]

1937.

- A magyar királyság központi szervezete a XI—XII. században. In: Emlékkönyv Domonvsky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére 1937. május 27. Budapest, Egyetemi ny., 1937. 607—624. p.
- A magyar társadalom kialakulása. — Magyar Szemle, 1937. 31. k. 5—11. p.
- Paul Schmitthener: Europäische Geschichte und Söldnertum. Berlin, Junker und Dünhaupt, 1933. 32 p. = Századok, 1937. (71. évf.) 384. p. (Ismertetés)
- Wilhelm Schwer: Stand und Ständeordnung im Weltbild des Mittelalters. Paderborn, F. Schöningh, 1934. 85 p. (Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft. Sektion für Sozial- und Wirtschaftswissenschaft 7.) = Századok, 1937. (71. évf.) 485—486. p. (Ismertetés)

1938.

- Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulója ünnepére 1938. szeptember 23. Budapest—Pécs, Dunántúl ny., 1938. 475—506. p.
[Klly. is: Pécs, Szerző, 1938. 32 p.]
- Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi Jusztinián. I. k. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1938. 213—265. p.
[Klly. is: Budapest, Franklin ny., 1938. 213—265. p.]
- A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi Jusztinián. II. k. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1938. 33—69. p.
[Klly. is: Budapest, 1938. Franklin ny. 36—69. p.]
- La formation de la société. In: Visages de la Hongrie. Red.: Zoltán Baranyai. Paris, Librairie Plon, 1938. 189—195. p.
- A középkori lovag. = Tükör, 1938. (6. évf.) 17—20. p.
- Egy középkori zsarnok. II. Frigyes. = Napkelet, 1938. (16. évf.) 25. k. 306—310. p.

- Heinrich Mitteis: *Lehnrecht und Staatsgewalt*. Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1933. XVI, 714 p. = Századok, 1938. (72. évf.) 356–360. p. (Ismertetés)
 Balogh Károly: *Lovagköltők. Dalok a Minnesang virágkorából*, Budapest, Egyetemi ny., 1935. 231 p. = Századok, 1938. (72. évf.) 110–111. p. (Ismertetés)

1939.

- A magyarság a román és gót stílus korában. In: *Ősműveltség és középkori kultúra*. Szerk.: — — —. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939. 91–160. p. (Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. I.)
 Társadalmunk az Árpádok és Anjouk korában. In: *Ősműveltség és középkori kultúra*. Szerk.: — — —. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939. 173–189. p. (Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. I.)
 Ősműveltség és középkori kultúra. Szerk.: — — —. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939. 636 p. 27 t., 2 ték. (Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. I.) (Szerkesztés)
 Albert Brackmann: *Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns*. Berlin, Akademie der Wissenschaften, 1939. 27 p. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrg. 1939. Philosophisch-historische Klasse. Nr. 1.) = Archivum Europae Centro-orientalis. 1939. (Tom. V.) 328–332. p. (Ismertetés)

1940.

- A hunok Európában. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1940. 61–142. p. Reprintkiadása: Budapest Akadémiai Kiadó 1986.
 Die Ausgestaltung der ungarischen Gesellschaft. In: *Ungarn. Das Antlitz einer Nation*. Hrsg. v. Zoltán Baranyai. Budapest, Universitäts-Druckerei, 1940. 282–288. p.
 Jean Bodin a középkori magyar királyság és a pápaság viszonyáról. = *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1940. (64. évf.) 250–255. p.

1941.

- A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. = *Levéltári Közlemények*, 1940–41. (18–19. évf.) 304–338. p.
 [Klly. is: Budapest, 1941. Sárkány ny. 304–338. p.]
 Les racines byzantines du christianisme hongrois. = *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941. (Tom. 64.) I. 99–108. p.
 Szent István emberi alakja. = *Pásztortűz*, 1941. (27. évf.) 441–445. p.
 Deutschlands Anteil an der Begründung des ungarischen Königtums. = *Ungarn*, 1941. (Jg. 2.) 12–24. p.
 Die ungarische Nationalfahne. = *Ungarn*, 1941. (Jg. 2.) 529–536. p.
 Hóman Bálint: *Munkái I. k. Magyar középkor., II. k. Történetírás és forráskritika., III. k. Művelődéspolitik.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938. 675, 791, 677 p. = Századok, 1941. (75. évf.) 65–68. p. (Ismertetés)
 Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében*. Sopron, Székely és Társa, 1941. 88 p. = Századok, 1941. (75. évf.) 459. p. (Ismertetés)

1942.

- Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slawen. = *Archivum Europae Centro-orientalis*, 1942. (Tom. VIII.) 343–403. p.
 [Klly. is Budapest, Sárkány ny., 1942. 62 p.
 (Ostmitteleuropäische Bibliothek. Hrsg. v. E. Lukinich. 43.)]
 Szent István = *Erdélyi Helikon*, 1942. (15. évf.) 563–566. p.
 W. A. Mozart és a XVIII. századi korforduló. = *Erdélyi Helikon*, 1942. (15. évf.) 440–450. p.
 Heinrich Mitteis: *Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer Vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnseitalters*. Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1940. XII, 524 p. = Századok, 1942. (76. évf.) 199–201. p. (Ismertetés)

1944.

- Kiew in der europäischen Geschichte. = Donaueuropa, 1944. (Jg. 4.) 73–81. p.
 Die Anfänge von Osteuropa. = Donaueuropa, 1944. (Jg. 4.) 321–326. p.
 Die Tataren in Russland und die Anfänge Moskaus. = Donaueuropa, 1944. (Jg. 4.) 473–478. p.

1945.

- Hűbéri társadalom. In: Demokrácia és köznevelés. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 324–339. p. Írták: Andics Erzsébet, Adám Jenő, Barna György, Bartha Dénes stb.

1946.

- Anonymus és a Justinus-kivonat. = Turul, 1944–1946. (58–60. évf.) 1–13. p.

1953.

- Culte impérial et adoration chrétienne des images. In: Atti dello VIII. Congresso Internazionale di Studi Bizantini. Palermo 3–10. Aprile 1951. I. Róma, Associazione Nazionale per gli Studi Bizantini. 1953. 487. p. (Studi Bizantini e Neoeellenici. A cura di Silvio Giuseppe Mercati. Volume Settimo.)

1954.

- Engels Frigyes: Frank időszak (Fränkische Zeit). Ford.: Gyóni Mátyás, — — —. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar. Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1954. 26 p. (Egyetemi jegyzet) (Fordítás)

1956.

- Hunyadi János. = Élet és Tudomány. 1956. (11. évf.) 941–945. p.
 N. P., Gracianszkij—Sz. D., Szkazkin: Középkori történeti chrestomathia. II–III. k. Szerk.: Győry János, Kardos Tibor, Mezey László. Ford.: Csorba Tibor, Fekete Lajos, Fogarasi Miklós, Gyóni Mátyás — — — stb. Budapest, Tankönyvkiadó, 1953–1956. 327, 322 p. (Egyetemi segédkönyv) (Fordítás)

1957.

- A szövőipar technikai és szervezeti átalakulása Flandriában a XI–XIII. században. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. I. Szerk.: I. Tóth Zoltán, Sinkovics István. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 64–83. p.
 Hunyadi János. = Élet és Tudomány Tudományos Kalendárium. 1957. Budapest, Művelt Nép, 1956. 283–286. p.
 Rapporti fra oriente et occidente durante l'alto medioevo. Rel. III. 1–211 p. (Kelet-nyugati kapcsolatok a korai középkorban.) = Századok, 1957. (91. évf.) 361–365. p. (Ismertetés)
 Movimenti religiosi popolari ed eresie del medioevo. Rel. III. 305–543. p. (Népi vallásos mozgalmak és eretnokségek a középkorban.) = Századok, 1957. (91. évf.) 371–375. p. (Ismertetés)

1958.

- A korai magyar történet néhány kérdéséről. = Századok, 1958. (92. évf.) 265–345. p.
 Hunyadi János. In: A tudomány világából. Cikkgyűjtemény az Élet és Tudomány 10 éves munkájából. Szerk. Kocsis Ferenc. Budapest, Bibliotheca, 1958. 355–359. p.

1959.

- Moravesik Gyula: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. Berlin, Akademie Verlag, 1956. 29 p. = Századok, 1959. (93. évf.) 668. p. (Ismertetés)

1960.

La transformation de la technique et de l'organisation de l'industrie textile en Flandre aux XIe–XIIIe siècles. In: Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Comité de red.: Győző Ember, Elemér Mályusz etc. Tom. I. Budapest, Akadémiai K., 1960. 291–316. p.
[Klly. is: Budapest, Akadémiai K., 1960. 26 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 48.)]

1961.

Eugippiana. A Vita Sancti Severini beosztása és forrásai. = Antik Tanulmányok, 1961. (8. k.) 243–259. p.
Eugippiana. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. III. Szerk.: Oroszlán Zoltán. Budapest, Tankönyvkiadó, 1961. 41–58. p.
[Klly. is: Budapest, Tankönyvkiadó, 1961. 41–58. p.]

1963.

Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern. A IV. Nemzetközi Szlav Régészeti Szemináriumon elhangzott előadás. Budapest, 1963. 46 p. (sokszorosított).

1967.

Die menschliche Arbeit als Thema der Humanisten und Künstler der Renaissance. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 1967. (Tom. 13.) fasc. 1–3. 149–167. p.
[Klly. is: Budapest, Akadémiai ny., 1967. 149–176. p.]

1970.

Karoling művészet Pannóniában: a Cünpald-kehely. = Soproni Szemle, 1970. (24. évf.) 210–224, 289–306. p.

1971.

A város az ókor és a középkor fordulóján. In: Győr. Várostartörténeti tanulmányok. Szerk.: Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László. Győr, Győr megyei város tanácsa, 1971. 49–78. p.

1972.

Sisak és diadém. Numizmatikai adatok a bizánci császárkorona kialakulásához. In: A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve. 1971. Budapest, Magyar Numizmatikai Társulat. 1972. 96–130. p.
Helm und Diadem, Numismatische Beiträge zur Entstehung der byzantinischen Kaiserkrone. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 1972. (Tom. 20.) 169–208. p.
[Klly. is: Budapest, Akadémiai ny., 1972. 169–208. p.]
Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 1972. (Tom. 20.) 395–420. p.
[Klly. is: Budapest, Akadémiai ny., 1974. 395–420. p.]
Karolingische Kunst in Pannonien. Der Cünpald-Kelch. In: Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest 1969. Publié avec le soutien du Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines de l'UNESCO et de l'Académie des Sciences de Hongrie sous la direction de György Rózsa. Budapest, Akadémiai K., 1972. I. k. 303–335. p., III. k. 97–100. p.
[Klly. is: Budapest, Akadémiai ny., 1972. 303–335. p. 2. t.]

1974.

- Anonymus és kora. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János, Székely György. Budapest, Akadémiai K., 1974. 13–37. p. (Memoria Saeculorum Hungariae. Szerk.: V. Kovács Sándor. I.)
[Klny. is: Budapest, Akadémiai ny., 1974. 13–37. p.]
- A frank háború és az avar nép. = Századok, 1974. (108. évf.) 1041–1061. p.
[Klny. is: Budapest, Akadémiai ny., 1975. 1041–1061. p.]
- A magyar királyi korona a kutatások tükrében. Régi elméletek – új viták. = Magyar Hírlap, 1974. (7. évf.) 226. sz. Hét vége. II. 1. p.

1975.

- A magyarok vándorútja keletről nyugatra. = Antik Tanulmányok, 1975. (22. évf.) 283–285. p.
- Arrabona (Győr) an der Wende der Antike und des Mittelalters. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. 1975. (Tom. 23.) 221–254. p.
[Klny. is: Budapest, Akadémiai ny., 1975. 221–254. p.]

1978.

- A pogánykori magyar fejedelmi jelvénytől I. István koronájáig. = Világosság, 1978. (19. évf.) 97–99. p.

1982.

- Az angyal hozta korona. = Életünk, 1982. (19. évf.) 456–465. p.
- Byzanz und die Ungarische Kunst im Frühmittelalter. = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4–9. Oktober 1981. Akten. Hauptreferate. Hrsg. v. Herbert Hunger. II. Halbband. Wien, 1982. 137–141. p.
[Klny. is: Wien, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. (32/5.) 137–141. p.]

1983.

- Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung. In: Insignia regni Hungariae. I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. Red.: Zsuzsa Lovag. Budapest, Akadémiai K., 1983. 29–53. p.
- Die Urheimat der Ungarn auf Grund historischer Quellen. In: Congressus Quartus Internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 9–15. Septembris 1975. Red.: Gyula Ortutay. Pars V. Budapest, Akadémiai K., 1983. 113–117. p.

1984.

- Ellenvélemény a koronáról. = História 1984. (6. évf.) 3. sz. 16–18. p.
- Etnikum, felekezet, hadszervezet. = História 1984. (6. évf.) 5–6. sz. 8–10. p.

1985.

- Honfoglaláskori hősi énekeink nyelve és előadásmódja. In: A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Budapest 1981. augusztus 10–14. Szerk.: Beládi Miklós, Jankovics József, Nyerges Judit. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Budapest, 1985. 51–56. p.
- The Angelic Crown. = Hungarian Studies, 1985. Vol. 1. 1. sz. 1–18. p.
[Klny. is: Budapest, Akadémiai K., 1–18. p.]
- Etelköz. = História 1985. (7. évf.) 4. sz. 24–25. p.
- Etelköz – Die frühere Heimat der Ungarn. I = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1985. (14. évf.) 169–175. p. Taf. 1.
[Klny. is: Budapest, 1985 Magyar Tudományos Akadémia Szokszorosító. 169–175. p. Taf. 1. Etelköz]

(Összeállította: Dreskóczy István)

Kerekes Lajos

(1927 — 1984)

Kerekes Lajos jelentős tudományos életművet hagyott maga után, életútja mégsem vált szimpla akadémikus karrierre. Lázadó szellem volt ifjú korában és ezt a pozitív töltésű lázadó szellemet, ami kutatással, méghozzá tudományos kutatással ötvöződött, megőrizte élete végéig, ami váratlanul ért mindenkit.

Kerekes 57 éve Kaposvárott született. Életére a meghatározó indítást csepeli ifjú munkásként kapta, vasas ifiként 1942-ben kapcsolódott be a munkásmozgalomba, ami általában sem volt megszokott jelenség s igen kevés történetkutatót ismerünk, aki ilyen „iskolából” került ki.

Nem kísérhetem nyomon Kerekes Lajos életútját, sem katonatiszti pályáját, sem azokat a problémákat, amelyek ennek kapcsán felmerültek. Az MTA Történettudományi Intézetében s akkor ismertem meg, amikor már mindketten túl voltunk mozgalmi, politikai „gyermek éveinken”, tapasztalatainkon, sőt első publikációnkon is. Ő akkor diplomáciatoréneti kutatásait kezdte meg, aminek azután számos forráskiadvány s még több tanulmány lett a gyümölcse. Kerekes e téren nemcsak a hazai régióban tartozott az úttörők közé, hanem Ausztriában is egyik legelismertebb kutatója lett az 1934-es tragédia nemzetközi összefüggéseinek. Kiterjedt kutatásai eredményeként dokumentálta az ellenforradalmi erők nemzetközi összehozódottságát: a Mussolini — Gömbös — Heimwehr titkos kapcsolatokat, amelyek elnyúltak Németországba, a nácihoz is. S ahogyan ez a kötete hamarabb jelent meg Bécsben s népszerű összefoglalója Ausztria 1918 — 1938 közötti politikatörténetéről itthon csak később, úgy az 1918 utáni osztrák — nemzetközi kapcsolatok problémájáról írt munkája egyelőre csak az osztrák-német könyvpiacra látott nyomdafestéket.

1966-tól előbb a bécsi Collegium Hungaricum, majd a berlini magyar kulturális centrum igazgatójaként Ausztriában, illetve a Német Demokratikus Köztársaságban végzett jelentős kultúrdiplomáciai munkát s csak az 1980-as évek elején tért vissza véglegesen Magyarországra, ahol folytatta kutatómunkáját a Történettudományi Intézetben. Ekkor már nem „leszűkített” diplomáciatörténeti síkon, hanem széles sávon kívánta megírni a modern Ausztria „totális”, vagyis gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális történetét s folytatta — ezzel párhuzamosan — német tárgyú munkásságát is.

Az életrajz teljességéhez hozzátartozik, hogy 1962-ben védte meg kandidátusi disszertációját, 1974-ben lett a történettudományok doktora, egy ideig az Intézet igazgatóhelyettese volt. Az utolsó években az osztrák — magyar történész vegyesbizottság al-elnöki tisztét töltötte be, és egyetemi tanárként a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen igyekezett hatni és továbbadni tudását.

Tudományos munkáiért és kulturális tevékenységéért magyar és osztrák kitüntetésekert kapott. Akik jól ismerték, tudták, hogy távol állt tőle az a fajta szerénység vagy álszerénység, amely közömbösséget mutat az elismerés, a jogos elismerés iránt.

Ahogyan a viták, sőt a régi viták újraéledtek, Kerekes Lajos nagyon jól ismerte fel ezek csomópontjait. Igen érzékenyen reagált a szociális problémákra, a szociális haladás kérdéseire, akár a múltrol, akár a jelenről volt szó s véleményét sohasem rejtette véka alá. Hangot adott neki az Intézet vitafórumain, de vitázott Linzben vagy Bécsben osztrák és más nemzetiségű történészekkel is. Az érdeklődők láthatták e viták továbbélését az 1934-es osztrák munkásfelkelés problematikájáról 1984-ben Budapesten tartott osztrák — magyar konferencián, amelynek ő volt az egyik fő szervezője s egyben az egyik legélesebb szavú vitázója is azokkal szemben, akik valamiféle új „liberális” korrekciót kívántak érvényesíteni, akik el akarták tüntetni a „fekete” és a „vörös” közötti különbséget, akik felállították a „mitschuld” elméletét. Ugyanez a világos, kritikás oknyomozás, konkrétság s egyúttal szocialista állásfoglalás jellemzi két utolsó s immáron posztumusz művét, amelyben Ausztria 1918 — 1978 közötti történetét, illetve a Weimari Németország éveit dolgozta fel.

Kerekes Lajos jellegzetesen önálló gondolkodású történész volt, akire nem hatottak a pillanatnyi divathullámok. Korai halálával fájó űrt hagyott maga után, kidőltével rendkívül érzékeny veszteség érte a magyarországi egyetemes történeti kutatást, ami annál is keservesebbnek tűnik, mivel a 20. századi Ausztria történetét illetően egyelőre senki sem veheti át örökségét.

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>I. Romsics</i> : István Bethlen and the Age of Revolutions.....	561
--	-----

COMMUNICATIONS

<i>É. Bóka</i> : Jean de Vanel on Hungary.....	591
<i>B. Bellér</i> : The Crisis of the Counterrevolutionary System's German Nationality Policy in 1932/33 (Part 2)	602
<i>I. Varga</i> : Contemporary Press Reports on Gyula Szekfü's Lecture in April 1945	621

LIFEWORKE

<i>P. Váczy</i> : Thietmar of Merseburg on the Coronation of the Hungarian King.....	628
A Bibliography of Péter Váczy's Works— <i>I. D.</i>	643
Lajos Kerekes (1927—1984) — <i>J. J.</i>	650

INHALT

STUDIEN

<i>I. Romsics</i> : István Bethlen und das Zeitalter der Revolutionen.....	561
--	-----

MITTEILUNGEN

<i>É. Bóka</i> : Jean de Vanel über Ungarn.....	591
<i>B. Bellér</i> : Die Krise der deutschen Nationalitätenpolitik des gegenrevolutionären Systems in 1932/33 (Zweiter Teil)	602
<i>I. Varga</i> : Zeitgenössische Zeitungsberichte über Gyula Szekfű's Vortrag im März 1945	621

LEBENSWERKE

<i>P. Váczy</i> : Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung.....	628
Eine Bibliographie von Péter Váczy's Werke— <i>I. D.</i>	643
Lajos Kerekes (1927—1984) — <i>J. J.</i>	650

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>I. Romsics</i> : István Bethlen et les révolutions.....	561
--	-----

COMMUNICATIONS

<i>É. Bóka</i> : Jean de Vanel sur la Hongrie.....	591
<i>B. Bellér</i> : La crise de la politique du régime contre-révolutionnaire envers la minorité nationale allemande en 1932—33. (2 ^e partie)	602
<i>I. Varga</i> : Reportages journalistiques de l'époque sur la conférence de Gyula Szekfői tenue en avril 1945	621

OEUVRES

<i>P. Váczy</i> : Thietmar de Mersebourg sur le couronnement de roi de Hongrie.....	628
La bibliographie des œuvres de Péter Váczy— <i>I. D.</i>	643
Lajos Kerekes (1927—1984) — <i>J. J.</i>	650

Ára: 27 Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040—9634

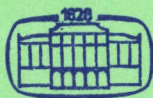
Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

Egy szám ára: 27,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149).

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST